Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

МАЙ 1-БИЛЕ, ЭРГИМ ЭШТЕР!

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 101 (14301) ◆ 1990 чыл, май 1, вторник ◆ 1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 коп.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ, ЧААРТЫЛГАНЫҢ, БҮЗҮРЕЛДИҢ ЧАЗЫ

Май Бирниң бодунуң бүдүжүнде-ле кайгамчык улуг социал күш биле часкы оттуушкуннуң амыдыралчы дээжи сиңнигип бириккен. Бистиң амгы үеде эде тургустунуушкунувус—чаартылгавыс Май Бирниң идеяларының база уламчылалы-дыр. Ук чаартылга социализмниң хажыдыышкыннардан арыглаар, эртем-техниктиг депшилгениң негелдезинге, делегейде эң баштайгы социалистиг күрүнениң угаан бодал деңнелинге дүүштүр ону хөгжүдер.

Бистиң алыс сорулгавыс—кижиге буянныг, демократтыг социализм. Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазында ынчаар айыткан. Чогум-на ындыг социализмни тургузары-биле күштерин кадарынче совет улусту Төп Комитет Май 1-ге уткуштур кыйгырган. Кижи ниитилел хөгжүлдезиниң төвүнге турар. Кижиге амыдырап-чурттаар, ажылдаар чогумчалыг байдалдар тургустунар ужурлуг. Кижиниң социал чөптүг чорук бүргээн турар. Кижи бүгү эргелерин болгаш хосталгаларын долу ажыглаар. Кижи бүгү талалыг сайзыраар аргалыг болур апаар. Кижиге буянныг — гуманныг, демократтыг социализм бо бүгүнү боттандырып, «Бүгү чүвени — кижиге» деп чарлаан-даа бол, бүтпээн лозунну бодарадыр сорулгалыг.

Бистиң чуртувуска бөгүн эң-не чугула чүүл болза кижилерниң болгаш улустарның хостуг байдалга, эки тура, эш хуу ёзузу-биле сырый каттыжары болуп турар. Партия ындыг каттыжыышкынның үндезиниң сүмелээн болгай.

Мооң мурнунда Май Бир дээрге, ырлаан, хөглээн, чараштыр кеттинген кижилерниң кудумчуда үери, хөй муң киржикчилиг чыскаалдар, айыраң туктар, транспарантылар турду. Ынчалзажок сөөлгү айларда кедергей дүргедээн үе чазалганы киирип турар. Бо чылын байырлал бир янзы. Чуртта, ооң политиктиг, экономиктиг амыдыралында кончуг нарын, ындыг-мындыг деп дорт чугаалаары чамдыкта берге чүүлдер бар.

Чоокта чаа В. И. Ленинниң төрүттүнгенинден бээр 120 чыл оюн демдеглеливис. Каш чыл бурунгаар болза, ол хүн кедергей байырлаашкынның, суглук чок мактаашкыннарның, «тиилекчи» рапорттарның чылдаа болган турар ийик. Юбилей шынгыы, ажыл-херекчи байдалга эрткен. Лениниден ооң эң-не кол, эң-не үнелиг чүүлүн — ооң методологиязын болгаш диалектиказын алыр ужурлуг бис. Бистер ленинчи ажылдарның, ылангыя амыдыралының сөөлгү чылдарында ажылдарының, ёзулуг ханы утказын билип алыр апаар бис.

— Бир-ле дугаарында, социализм дээрге күш-ажыл кижилериниң ниитилели, демократтыг тургузуг, чоннуң чогаадылгазы дээн Ленинниң идеяларын ханы бодаар ужурлуг бис — деп, М. С. Горбачевтуң демдеглээни чөптүг. Советтерниң эрге-чагыргазының дугайында, эргелеп башкарылга аппарадын эде кылырының, ажылчы чоннуң бот-башкартынылгазының дугайында. Шилчилге үезиниң экономиказының, ында өнчүнүң хөй янзылының дугайында, сайзыраңгай кооператорлар тургузуунуң дугайында, план болгаш рынок, шынгыы учёт болгаш камналга дугайында. Социализм үезинде нациялар, тускай догуннаан совет республикаларның федерациязының дугайында, бүгү нацияларның улустарының деңэргелиниң, хөй нациялыг чуртка чурттап билириниң дугайында. Кижи төрелгетенниң тургузуп кааны культураның бүгү-ле байлактарын шиңгээдип алырының дугайында. Партия дугайында—тургузуп, ажылчы чонну каттыштырып турар партия дугайында.

Май Бирниң бүдүүзүнде М. С. Горбачев Урал чорааш келген. ССРЭ-ниң Президентизиниң үлетпүр талазы-биле улуг хөгжүлделиг ол черге чорааның бистиң чурттуң-даа, даштыкының-даа улустары сонуургал-биле уткаан. Чүге дээрге эде тургустунуушкунуң бо эң берге, эргилделиг үезинде ол аян-чорук экономиктиг реформаны эң-не шиитпирлиг бурунгаарладырының программазын ажылдап кылып турар совет удуртулганың ажылынга кончуг чугула. Ажылчы чон-биле, бүдүрүлгелерниң удуртукчулары, инженер-техниктиг ажылдакчылары-биле, хөй-нити-биле ужуражыышкыннар дээрге таарыштыр башкарып турар рынок экономиказынче шилчилгениң айтырыгларын шиитпирлээриниң эң дээре, эң дээштиг, улуска даржыктыг эвес оруктарын дилеп тыварынга дуза болур.

Бистиң чуртувус бо часты националдар аразында харылзаалар чидигленген байдалда уткуп турар. Мартта Литваның парламентизинге дүвү-далаш, артында-ла дүне хүлээп алганы Совет Эвилелинден ук республиканың үнериниң дугайында шиитпириниң соонда байдал ондактыг апарган. Бо айтырыг талазы-биле төптүң шиитпирлиг туружун даштыкыда база билиишкин-биле көрүп турар.

Бистиң чоок кожаларывыска — Чөөн Европа чурттарынга Май Бирни байырлаары база бөдүүн эвес болур хире. Ында болгулаан демократтыг ханы чаартылгалар улус чоннуң изиг идепкейин көдүрген, тургузукчу ёзу-биле ажылдаар аргаларны ажыткан. Ындыг болзажок дүвүрел сеткили база тыптып кээп турар. Чамдык чурттарда күзенчиг эвес чүүлдер болуп турар, чижээ, Чехословакияда мурнундагы демократтыг эвес системаны шиитпирлии-биле солууру кижиниң эргелерин кызамдаары-биле, коммунистерни истеп сүрери-биле капсырлажы берген.

Бо бүгүнү алгаш көөрге, Төп Комитеттиң бо Кыйгырыы чогум-на чогуур өйүнде болуп дыңналып турар: Чер-делегейниң улустары! Кижи төрелгетенниң ниити айтырыгларын шиитпирлээри-биле, кижиниң хосталгаларын болгаш төлеп-мөзүзүн камгалаар дээш күжениишкиннеривисти каттыштырып көвүдедиил!

Тывага Май Бирни эң баштай 1917 чылдың май 1-де (14-те) байырлаан деп төөгү документилери херечилеп турар. И. Т. Сафьянов ажылчын тудугжулар мурнунга илеткел кылган. А 1918 чылдың байырлал бүдүүзүнде Өөкке кулактар үймээн үндүргенинден, майның баштайгы хүннери дайынчы байдалдыг эрткен. Бөгүн Тыва автономнуг республиканың ажылчы чону Май Бирни чеден үшкү удаа уткуп турары ол. Олар ону эде тургустунуушкунну бурунгаарладыр дээш шиитпирлиг чоруктуң демдээ-биле байырлаар.

МАГАЛЫГ ХҮН

Ырак-чоокта каткы, чугаа,
Ыр-шоор чаңгыланыр,
Хөгжүм үнү улам киткеп,
Хөйнү-чонну омакшыдар.
Магалыг хүн —
Майның Бири.
Делегейниң диптеринге
Демниг күжүн алдаржыдып,
Кадыыр, Маска ээлери
Каттышкаштың байырлап кээр.
Магалыг хүн —
Майның Бири.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазынга эш Чимит-Доржу Байырович **Ондарны** соңгуур.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының Бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың апрель 27.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының Бирги оралакчызын соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының Бирги оралакчызынга эш Виктор Салчакович **Кажин-оолду** соңгуур.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың апрель 28.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазын томуйлаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга эш Шериг-оол Дизижикович **Ооржакты** томуйлаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың апрель 28.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

Тыва АССР-ниң Дээди Соведи дараазында доктаамал комиссиялардыг болур:

Мандат комиссиязы;

План-бюджет комиссиязы;

Национал политика болгаш националдар аразында харылзаалар талазы-биле комиссия;

Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм сагылгазының болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссия;

Аныяктар херектериниң талазы-биле комиссия;

Ажык-чарлыг чоруктуң, хамаатыларның эргелериниң болгаш тургузуп келген айтырыгларының талазы-биле комиссия;

Үлетпүр, архитектура болгаш тудуг, транспорт талазы-биле комиссия;

Садыг, харылзаа, коммунал-амыдырал болгаш чонга өске-даа ачы-дуза чедирилгезиниң талазы-биле комиссия;

Көдээ ажыл-агыйы айтырыгларының талазы-биле комиссия;

Улус өөредилгези, эртем, культура болгаш күш-культура талазы-биле комиссия;

Кадыкшыл, өг-бүле болгаш ие-чаш камгалалының талазы-биле комиссия;

Экология болгаш бойдус ажыглалының айтырыгларының талазы-биле комиссия.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың апрель 28.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ

Май 1-ниң болгаш 1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чыл болур оюу—Май 9-ту таварыштыр Тываның ажылчы чонунга байыр чедириишкиннери СЭКП Калмык обкомундан, Калмык АССР-ниң Дээди Совединден болгаш Министрлер Чөвүлелинден, СЭКП Бурят обкомундан, Бурят АССР-ниң Дээди Совединден болгаш Министрлер Чөвүлелинден, СЭКП Якут обкомундан, Якут АССР-ниң Дээди Совединден болгаш Министрлер Чөвүлелинден, СЭКП Алтай крайкомундан болгаш улус депутаттарының край Совединден, СЭКП Хакас обкомундан болгаш улус депутаттарының область Совединден, Сибирьниң шериг округунуң Шериг чөвүлелинден болгаш командылал черинден, Забайкальениң кызыгаар округунуң Политиктиг эргелелинден болгаш командылал черинден СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң адресинге келгилээн.

МУРНАКЧЫ ФЕРМАЛАР. ОЛАР КАЙДАЛ?

«Торгалыг» совхозтуң Торгалыг сүт-бараан фермазында 22 саанчы ажылдап турар. Эрткен бирги кварталда саанчылар аразынга чарыштың түңнелин үндүрген. Анчымаа Суваң бодунга бижыглаан инектеринден ниитизи-биле 10716 килограмм сүт саггаш, планын ажыр күүсеткен.

Май 1-ниң байырлалын ол база күш-ажылчы чедиишкиннер-биле уткаан. Ол дөрт айларда бир инекке ооңаштыр 600 килограмм чедир сүттү саггап.

* * *

Делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү — Май 1-ни Улуг-Хем районнуң «Ак-Туруг» совхозта Чаш-Тал сүт-бараан фермазының коллективи күш-ажылчы байдалга уткаан. Дөрт айларда күрүнеге 80 тонна сүт садар планын 90 ажыг тонна кылдыр күүсеткен. Сүт бүдүрүлгезин көвүдедир дээш саанчылар, кадарчылар малдың ажаалда-чемгерилгезин экижиткен.

Сөөлгү айларда ферманың мурнакчылары көвүдеп турар. Оларга Анчымаа Ховалыг, Февраль Намажап, Чойганмаа Сүндуй болгаш өскелер-даа хамааржыр. Мурнакчы саанчылар хүнде-ле боттарынга бижыглаан инектеринден 120—125 килограмм чедир сүттү саап ап турар.

Эргим кызылчылар

Бүгү-делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнүнге турачкааткан байырлал Май 1-де 12 шакта Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгынга болур.

Часкы медээлер

Чөөн-Хемчиктен

ЧАЖЫП КИРИПТЕР

Ак-Шат — «Октябрь 30 чылы» совхозтуң тарааланң эң кол ховузу.

Ында Мөңге Кууларның удурткан бригада аренда керээзи-биле ийи дугаар чыл ажылдап турар. Бо хүннерде 6 агрегат 960 гектар черниң шыгын базырып киргеш, ону доозарының кырында келген. Шанда 7 кижи үрезинни хораннап белеткээн. Бо ажылга Соскур-оол Доңгак, Хурал-оол Куулар олар идепкейлиг киржип турар.

Тараажыларның чурттаар бажын-балгадын бүрүн септеп доосан. Кызыл-булуңда часкы сезонда коллективтиң планын чараштыр бижээш аскан. Чупар бажың бар. Столоваяда аъш-чемниң шынары эки.

Агаар-бойдустуң байдалын көрүп тургаш, бригада үрезинни чаштырып кириптер.

Арагачы ДОНГАК.
Чадаана хоорай.

КЫРГЫЛДА ДООЗУЛГАН

«Большевик» совхозтуң малчыннары бо эрткен кыштан ниитиниң малчын онча-менди ажырар, оон чаш төлүн менди камгалап алыр талазы-биле багай эвес ажылдап турарлар. Ылангыя өшкү кадарчылары эки ажылдаан.

Ажылга кызымак болгаш чүткүлдүг диртген малчыннарга Дегээ Ондар, Хеңниг Куулар хамааржыр. Оларның биргизи бир өшкүден-не бир килограмм дүк кыргыыр хүлээлгезин ажырган. Түңнели 1,2 кг болган. Ийигизи анаа арай-ла чеппээн: өшкү бүрүзүнден-не 950 грамм дүктү алган. Бо көргүзүг ооң планында көрдүнгенинден хөй.

Өшкү кыргылдазы доосту берген.

ЧҮС ХУУ

Районда чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң коллективи бо чылдың бирги кварталында янзы-бүрү 15 хевирниң ачы-дузазын чурттакчыларга чедирген.

Ажылды шын организастааны, даанган херээ дээш кижи бүрүзүнүң харыысалгазын бедиткени эки түңнелдерге чедирген. Эргелел кварталда 55 муң рубльдиң орулгазын киирип алыр планын күүседип алган. Дааранықчылар Наталья Саая 870, Мария Монгуш 960, Татьяна Ондар 968 рубльдиң кылып, чуга хевин даараар планын түс-тузунда дыка ажыр боттандырган. А Бопук-Кара Ооржак планныг оналдазын чүс хуу күүсеткен.

Эргелелде баш таарыкчылары Урам Монгуш, Анай Ооржак, Алина Монгуш олар бирги кварталдың түңнели-биле база-ла эки көргүзүглерин чедип алгылаан.

Мерген-Херел МОНГУШ.
«Ленинчи орук» солунуң корр.

КҮҮСЕТКЕННЕР

Бирги кварталдың түңнели-биле Шагаан-Арыг хоорайга бүдүрүлгечи эки көргүзүглерлиг коллективтер болгаш организациялар эвээш эвес болган.

Районда суггарылга системазының коллективи чарыш тиилекчилериниң олуруунче кирген. Май 1 байырлалының бүдүүзүнде план күүселдезинге үлүүн киирген мурнакчы тракторист Шивит-оол Доңгакты, Хураган-оол Түлүшту, чолаачы Геннадий Мандып-оолду мактап адаан.

Районнуң септелге-техниктиг бүдүрүлгези тракторлар септээр планын 148, автомашиналар септээрин 133 хуу күүсеткен.

Бо бүдүрүлгеде күш-ажылдың хоочуну слесарь Иван Тюкалин, чолаачылар Николай Суханов, Хураган-оол Тегүс-оол, тракторист Николай Шывак ышкаш мурнакчылар бар. Олар чыл эгезинде боттарынга алган планныг даалгаларын күүседип алганнар.

(Бистиң корр.).

ЧАСТЫҢ ЧАРАЖЫ ЧҮДЕЛ?

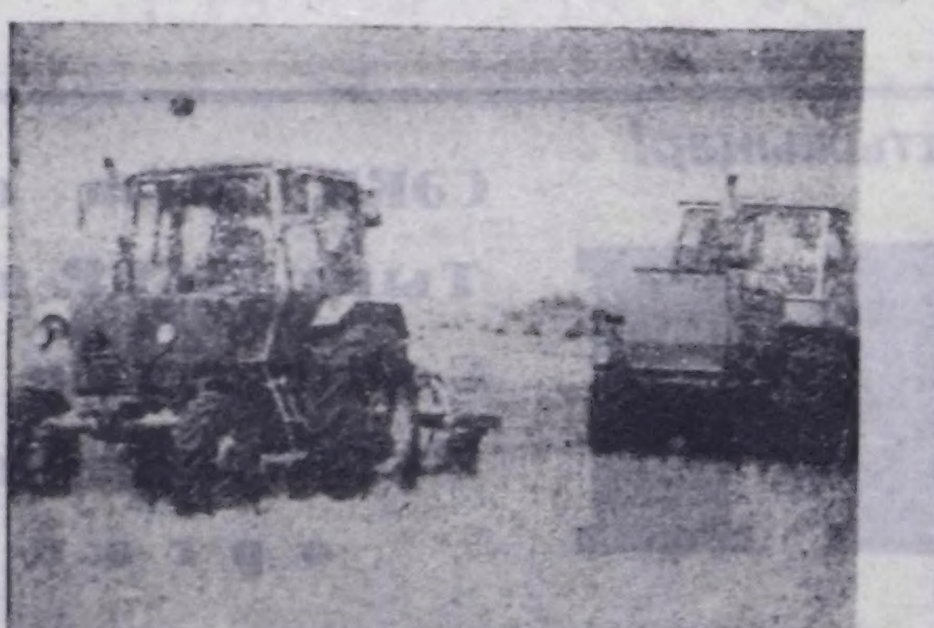

Часкы хүн чылды чемгерер

УЛУГ ҮҮЛЕНИҢ ЭГЕЗИ

Кайы шагдан бээр кижиниң идегел ыланыш-биле маңаар үези — час. Ол—амыдыралдың чаа эргилдезиниң эгези, бойдустуң оттуушкунунуң, катап чечектелип, сайзыраарының үези. Тараажыга час база-ла улуг идегелдиң, дүвүрел-сагыжсыралдың, мнааашкынының, улуг белеткелдиң үези. Шаандан бээр-ле амыдыралдың дөзү, аъш-чемниң дээжизи тараа дугайында сагыш салыышкын ол дээш ажылдап, чурттап чоруур кижиниң хүн бүрүде баштан үнмес, кыш, чай чок бодалы чораан. Күзүн дүжүттү ажаап, аймаарлап алган соон дарый-ла келир чылдың тараазының дугайында бодап эгелээр сен. Төнмес-батпас ажыг соок кыштың бүгү дургузунда тараажы часты маназ, чаа дүжүт дээш сагыш аарып эртер. Үрезин, эт-херексел белеткелинден аңгыда ооңа чадаарда шөлүнүң өл-шыгы, чемишкири дээш сагыштан ыравас ындыг чүүлдер эвмежок хөй.

Час келир, тараажы ыстап, саргып келген боду хөрээн ажыдып, сарыг күске чедир тутчуп келир улуг үүлезинче шымнып кирип тер. Агаар-бойдустан, кижиниң кызымаандан, өске-даа чүүлдерден хамааржыр дүжүт дээш демиселчастың черин эргелеткен, диргискен хүннеринден эгелээр. Амгы бо үеде тараажының холунда кандыг-даа болбаазын техника, хөй янзы дериг-херекселдер, бүдүмелдер бар-даа болза, тарааның салым-хуузу ону өстүрер кижиниң хөөнүнде, тура-соруунда.

«Х Улуг хурал» совхозтуң ооң мурнунда Булуң-Бажы бригадазының механизаторлары, ам бо хүннерде чаа эгезин салып, тургустунуп турар кооперативтиң кежигүннері бо часкы чымыжынче чаа бодалдарлыг, бир аңгы сеткил-хөөнүг шымнып кирипкен. Ланың ажылдап турар дөрт механизаторнуң эң улуу болгаш дуржулгалыы Валерий Байкара оларга бис ужуражып чеде берген үевисте эрткен күзүн эвээш өл-шык дүшкенин, бо чазын-даа хат-кавыскаанныг, эки-ле эвезин, черниң шыгының хоомайын чугаалап, аңдарып каан черниң хөрзүнүн алыштап, шиичилеп тура чугаалады (үстүнде чурукта).

Кызыл — Ак-Довурак аразының улуг оруу-биле Улуг-Хем унунуң аразында делгем шөйлүп баткан Таар-Оъттуг ховунуң шаандагызы чок, ооң бажында суггарылга системазының тудугларлары бедээп, шөлде чаа хевириниң агрегаттары тургулапкан. Суггарылга системазы кажан ажылдап эгелээрил, тараа чаштырарынга чедир суггарылга бүдер бе деп айтырарывыска ол мынча диди:

— Суггарылга системазы ам-даа ажылдаар хире ындыг суг чок. Каа-Хем биле Бии-Хем доштан долу арылгыже бээр, бо ховуже суг үнмес. Суг алыр хөөлбекте ам-даа суг эвээш. Ам бо бистиң чардырып турарывыс шөлүвүске кызыл-тас тарыыр чер. Баштай сугну ногаа шөлүнге үндүрер.

— Бистиң чаа тургустунуп турар кооператививиске мында ниитизи-биле 780 гектар чер быжыглаттывыр. Аңаа ногаа, картофель, мал чемнери болгаш тараа культуралары өстүрер бис — деп, кады ажылдап турар өөрлери немеди.— Бис мында ам дээрезинде дөрт кижи ажылдап турар бис. Боттарывыс бүгү ажылдарын кылыр: черни чардырар, үрезинни чаштырар, чайгы ажааллазын чорудар, дүжүттү ажаап алыр. Дүжүт ажааллазының үезинде харын немелде күш херек апаары чалавас. Ооң аңгыда бүгү ажылдарны боттарывыс кылыр бис. Ногаажыларга, өске-даа ажылдакчыларга трактор-биле кылыр ажылдарны дөртелээ хандырып шыдаар бис — деп, он чыл тараажы-механизаторлап ажылдап келген Солдат-оол Даваакай күчүлүг К-150-нин кожугда аңдазының, илиирлерин хынавышаан, чугаалады (ортузунда чурукта).

— Кооперативиниң даргазы Иван Аркадьевич Кулиев совхоз төвү кеже берди. Бистен аңгыда кооперативке суггарылга системазының ажылдакчылары, ногаажылар кирер. Ам дээрезинде кезээ-даа чадынмаан. Ынчалзажок шупту чүве бүде бээр деп дагавыс чугаалаар чораан — деп, Костя Муддурушку база немеди (адаанда чурукта эжи Геннадий Сат-биле кады).

Кооператив тургузуп, совхоз болгаш өске-даа бүдүрүлге, садыг албаннары-биле кээрэ чарып ажылдаары дээрге-ле, ажыл-агый чорудулгазының амгы бир чаа хевири. Маңаа ооң кежигүннериниң харысалгазы, тура-соруу бир аңгы болур деп чүве билдингир. Ооң мурнунда болза, дүжүт алган, албаан-даа болзунза, шелдү кандыг-даа янзылыг ажыглаан болзунза, совхозтан ажыл төлевирин ооң кандыг түңнелдиг барымдаа чокка алыр турган болгай сен. Ам болза ындыг эвес, чүнү өстүрүп, ажаап алган болдур сен, оортан хамаарыштыр акша-хөреңги кооперативке кирер, оортан кирижкен үлүүң ээзин алыр сен. Бо дугайын кооперативке кежигүн боол кирерин диттигипкен механизаторлар билип турарлар. Ниити шөлүнүң 300 ажыг гектарының тарылгага белеткелин эрткен күзүн чорупкан. Апрель ортан үезинде часкы чер аңдарылгазынче кирген механизаторлар бистиң четкен үевиске чедир база 300 хире газын аңдарып четтигипкен, бир 200 хире га черни ам аңдарарывыс арты деп чугаалап турдулар. Ооң улай олар үрезин чаштырылгазынче, ногаа шөлүнүң белеткелинче кириптер. Оларның ооай күске четир чымыштыг ажыл-ижи чай алыр арга чок, дүжүт дээш сагыш човаашкынын, бүдүрген үүлезин күс түңнээр болгай. Ынчангаш хүлээнгени күштүг, дөрт эжишки ховуну соңнуң мурнуг дескинип чорууда турар. Чүгле дескинип эвес, а ажылының шынарын бодап, оортан дүжүттү өстүрүп алырынга агротехниктиг дүрүмнерде айытканын база ыяк сагыыры дээш сагыш салып чоруп турарлар.

...Хүн ыкаар-ла Адар-Төш сыннарының ындынче ажытталып кире берди, кежээки имир дүжүп, машиналарының карактары чырый берди. Булуң-Бажының эжишкилериндеи чорупкаш, Улуг-Хем районга ажыл-херээвис бүдүргеш, дедир чанып кел чорувуста, оларның тракторларының карактары дистиичипкен ховуда ыңгылыг ыры ырлавышаан чордулар. Оларның ажыл-ижи ам-даа уламчылаар, күске чедир уламчылаар, түңнелин ынчан көргүзер.

Мижит-оол СААЯ.
Вячеслав МОНГУШТУҢ фотолары.

Найыралдың тудуглары

АНГАРСК БУЛЬВАРЫНДА

Он ийиги беш чылда бистиң республика найыралдың тудугларының девискээри апарган. Москва, Ленинград, Свердловск хоорайлар, Алтай, Красноярск крайлар, Иркутск область дээш, өске-даа черлерден тудугжулар Кызыл хоорайга, районнарга социал болгаш чуртталга тудугларын кылыр дээш чедип келгеннер. Оларның туткан бажыңнары республиканың найысылалын болгаш суурларын бөгүн каастап турар. Москвачыларның тутканы уруглар садиги, школа Кызыл хоорайның эң чараш тудугларының бирээзи. Бөгүн мында бистиң ажы-төлүвүс аас-кежиктиг доругуп өзүп, өөренип турар. Найысылалдың чөөн талазында, күчүлүг Улуг-Хемниң эриинде орду хүн эрткен тудум-на бедип үнүп олурар. Ол дээрге Кызыл хоорайның пионерлеринге Тула хоорайның тудугжуларының белээ — Пионерлер ордузу-дур. Аңаа кино, концерт көөр, танцылаар, янзы-бүрү бөлгүмнер эрттирер өрээлдер турар. Пионержи ордунуң шыпшык бажында обсерваториядан күчүлүг телескоптуң дузазы-биле оолдар, уруглар талыгырда сылдыстарны хайгаарап болур. Акы-дуңма дузаламчызын Тываның ажылчы чонунга чедирер дээш, бистиңиңде чедип келген тудугжуларның тудуп турары азы тудуп кааны тудугларының дугайында каксы чугаалаарга мындыг-дыр. Ол тудугларны кижилер «Найыралдың тудуглары» деп адай берген. Ында ужур-ла бар.

Өске хоорайлар, областар, крайлардан келгеннериниң аразында Ангарск, Братск хоорайларның тудугжулары база бар. Оларның кызымак күш-ажылының ачызында найысылалдың мурнуу талазынга чырык, делгем өрээлдерлиг чуртталга бажыңнары бедип үнүп келген. Боттарының дугайында тураскаалды арттырып каар дээш, бажыңнар тудуп турары черин Ангарск бульвары деп олар адап кааннар. Ангарск бульвары бөгүн ажыл кидин түлүк хайнып турар тудуг шөлү. Аңаа чеде бергеш, тудуг материалдары сөөрткен машиналарны, чүък көдүрген крааннарны, бажыңнарның панельдерин эптеп салган тудугжуларны кижи көөр.

Ол-ла бүгү ажылды удуртуп турар кижини сураглап, ат-сывын айтырарывыска, участокту начальниги Сергей Ларионович Шиленко деп тудугжулар чугаалады. Бистиң-биле чугаалажып, ажылындан чардыгар хире кижи-даа чок. Кижи бүрүзү бүдүрер үүлелиг деп чүве көскү. Кран Сашкарыкчылары күчүлүг техниканың ажылдаарын хынап, үзеп чагган турлар. База бир кран машиналардан панельдер дүжүрген тур.

— Тулуг материалдарын шупту-зун Ангарск хоорайдан сөөртүп эккеп турар. Эрткен дүне база панельдер сөөрткен машиналар келди. Оларны дүрген чорудуптар дээш, чүъгүн дүжүрүп турарывыс бо. Ооң соонда панельдерни ажылдаарынга эптиг кылдыр белеткей салыр. Кежээликтей, 5 шак үезинде, ийиги ээлчегде ажылдаар тудугжулар панельдерни бажың кылдыр эптей салып эгелээр — деп, тудугжуларның бирээзи биске чугаалады.

Оларның ажылынга шаптыктавас дээш, участок начальниниң дилеп чоруптувус. Сергей Ларионовичиниң тудугжуларының вагоннарының бирээзинден тып алдывыс.

— Апрель айның төнчүзү, нарядтарны шуптузун дужаар үе келген. Бо ажылды доозуптар чоор бе дээш, шөлээн чер боорга, мында чедип келдим ийин — деп, ол тайылбырлады. — Бичии манаптыкар. Ооң соонда чугаалажыр бис. Бистиң тудугжуларывыстың канчаар ажылдап турары-биле таныштынар ыйнаан.

— Ийе. Кижилер-биле чугаалажып, чардыгар хире эвес улус-тур — деп, харыыладывыс.

Каттырымзааш:

— Ындыг улус харын. Ажылдай бергенде, тура душпес — диди.

Долдуруп орган документилерин кедээр каай тыртып кааш:

— Бис Кызыл хоорайга 1987 чылдың июнь бирде келдивис. Ам бир ай хире болгаш, таптыг-ла үш чыл боор бис. Ажылдап келген үевис иштинде чаагайжыды туттунган 6 бажыңны ажыглалга кирдивис. Ол дээрге, 19 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлү-дүр. 112 аал чурттаар чеди дугаар бажыңның тавааң салып, бир дугаар каъдын эптеп эгелей бердивис. Тудугжулар ийи ээлчег-биле ажылдап турар — деп, ажыл-агыйы-биле бисти кончуг тодаргай таныштырды.

Өске хоорайларның, девискээрлериниң тудугжулары боттарының чурттап турар черлеринде бажың-балгатты четчир кылдыр тудуп алгаш, Тываже кээп турар эвес улус болду. Чижээлээрге, Ангарск хоорайда кижилерни бажың-биле хандырары дыка чиңг айтырыгларның бирээзи. Ынчалза-даа Тывага дузалажыры-биле чуртталга бажыңнарын Ангарскиниң тудугжулары Кызылда база тудуп турарлар. Бажың тударынга херек шупту материалдарны Ангарск хоорайдан сөөртүрү база дыка шүүттүг. Чамдыкта үзүктелиишкиннер-даа болу бээр. Бажыңнарны эки шынарлыг кылдыр дүрген тудар дээш кызып ажылдап турарлар. Ындыгларга каңнакчы Владимир Лукинин, тудугжулар Александр Етимичевти, Борис Кондоуровту, Сергей Ларионович хамаарыштырды. Черле ынчаш, ол кижи, бо кижи эки азы багай ажылдап турар деп чугаалаары берге, шупту-ла кызып ажылдап турар бис деп, ол тайылбырлады.

— Бистиң тудуп турар бажыңнарывыстың аразынга чаагайжыдылга ажылын чорудуп, ыяшты, чечектерни олуртуптар болза, ёзулуг-ла бульвар апаар—деп, тудугжуларның бирээзи биске чугаалаан чүве.

— Ам дээрезинде ону кылыр арга чок. Аргалыг-ла болза, хөй бажың тударын бодап турар бис. Кижилерни чуртталга бажыңнары-биле хандырары Кызылда база дыка берге айтырыг-дыр. Бистиң тудуп каан бажыңнарывысты алган кижилер амыраары аажок. Четтирдивис деп чугаалап турар кижилер-даа бар.

Ангарскиниң тудугжулары бажыңнарны тудуп каарга, шеверлел ажылдарын Братскиниң тудугжулары чорудуп турар. Ол ажылдарга Татьяна Юркевич, Валентина Озноби-хина, Татьяна Чекмарева, Андрей Липатников, Игорь Соболь улуг үлүүн киирип келгеннер.

— Бистиң ажылдаанывыстың түңнелин бажыңнарже кирип, сонуургап көрүңерем — деп, олар чугаалады лар.

Оларның сүмезин ёзугаар бир квартирага кирдивис-даа. Чырык, делгем, чурттаарга эптиг кылдыр төлевилээн, эки шынарлыг кылдыр туттунган бажың-дыр деп, кирген аалывыстың ишти бисти күзелдиг-биле квартиразынче чалап, ооң иштин көргүсту. Кижилерниң өөрүшкүзүнден бедик шаннал тудугжу кижиге турар бе?

Май Бир—Бүгү-делегейниң ажылчы чоннарының эп-найыралының хүнү. Ону ажыл-херээ-биле бадыткап турар кижилер Тывага найыралдың тудугларын тудуп турар тудугжулар ол-дур. Олар найыралдың тудугжулары.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ЧУРУКТА: Ангарск тудуг эргелелиниң № 1 тудуг-монтаж участогунуң начальниги С. Л. Шиленко.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Суггат—дүжүттүң магадылалы

ҮЕ МАНАВАС

Республиканың барык талакы районнарында суггарылга системазының эргелелдерни Барыын-Хемчикте Барлыктың районнар аразында суг ажыглал-тудуг эргелелинге чагыртыр участоктар кылдыр эде тургускан. Улгаттыр каттышкан эргелел күрүнениң суггарылга системазының тудугларын шын ажыглаарын, септелгезин харылаарындан аңгыда, ажыл-агыйларының боттарының иштинде суггарылга четкилерин кээрэ ёзугаар кылыр болгаш хайгаараар хүлээлгелиг. 1991 чылдан эгелээш, суг өртектиг апаар. Ынчангаш аңаа баш удур белеткенирин, ажыл-агыйларның шөлдеринге бээр сугнуң норма-чижээн, үлелгезин шын таарыштырарын, хемчээр херекселдерни тургузарын база даскан.

Эргелелдиң начальниги Н. А. Хертекке ужурашкаш, планнарын, кандыг ажылдар кылдынып турарын айтырган мен.

— Коллективте 140 кижи ажылдап турар. Техника колдуунда четчир. Бо чылын ниитизи-биле 440 муң рубльдиң септелге ажылдарын кылыр. Ооң иштинде 4 районнуң 16 совхозунуң 13940 га черин суггарар буталарны септээринге 268 муң рубльдиң кээрэлиг ажылдары база бар. «Тээли», «Барлык», «Алдан-Маадыр» совхозтарда Элер-Куйнуң, Барлыктың, Алаштың буталарын септээринге безин 73 муң рубльди шиңгээдир. Суггаттыг черлерниң га бүрүзүнден ортумаа-биле 14,4 центнер тараа культураларын, 29,9 центнер хөй чылдыг сигенни, 103,5 центнер картофельди болгаш 175,9 центнер ногааны өстүрер арганы ажыл-агыйларга бээри планывыста көрдүнген — дээш, чамдык сан-чурагайларны адагылады.

Эргелелдиң аңгы-аңгы участоктарында ажыл-иш шагда эгелээн. Суг-Хөлде Алаш, Чөөн-Хемчикте Хорум-Даг, Бай-Тайгала Чаңгыс-Терек, Ак-Терек буталарының иштин, дестерин аштап арыглааш, сугну бадырган. Барлыктың чаңгыс аай инженерлиг системазының бажында балык эрттирбес чүүлдерни кылырын «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының көжүп чоруур механизастаан № 1 колоннаазы саадаткан. Ынчангаш сугну эрте бадырарынга шаптыктаан. Ам бо хүннерде күштүг мөөңнеп, сугну бадырып, ол-бо арыктарже чаар черлерни шалыпкын кылып доозуп турар. Коллективте 130 ажылчыны болгаш инженер-техниктиг 26 ажылдакчыны участок аайы-биле быжыглап, кылыр ажылдарын толараткан.

Кайы-даа районнарның девискээринге кышкы үеде хар чуга болган. Час эрте эгелезе-даа, мынчага чедир чаъс чагбаан. Тайгалардан бадар хар суун үезинде чөп ажыглаар, ону халас агыспас болза эки. Мурнуку чылдарда суггатты чаңгыс ээлчег-биле чорудуп турган болза, ам ийи ээлчегже кирип, дүнеки суггатты ыяап-ла организастаары чугула. Совхозтарда байдал кандыгыл? Агрономнар, гидротехниктер, чамдык директорларның талазындан суггатче шоолуг кичээнгей салбас, суггатчыларның чыыжын эрттирбес, бо ажылды суггарылга системазының эргелелиниң бот-орулга-чарылгалыг звеноларның херээ кылдыр көөр чоруктарны шыңгызы-биле буруу шавар херек. Элээн каш чылдар мурнунда бо районнарга суггатчыларның слёдун эрттирип, чедер-четпестерни чугаалажып, социалистиг чарышты организастап турганы ам уттундурган.

Чамдык ажыл-агыйларда суггатчыларны чурттаар майгыннар, вагончугаштар-биле хандырбайн, аъш-чемин экижиттейн турар чоруктар-биле эптежири берге.

Үе манавас. Чер ээзи. Часкы тарылга эгелээриниң кырында келген. Агаар-бойдустуң таарымча чок байдалдарын кичээнгейге ап, бүгү күштү суггатче мөөңнээри негеттинер.

Александр ХЕРТЕК.

ЧЕР-ЧЕРДЕН МЕДЭЭЛЕР

АК-ДОВУРАК. Бо хоорайның автобүдүрүлгезиниң коллективи эрткен дөрт айларда улус ажыл-агыйынга хереглээр, чурттакчыларның хереглелинге ажыглаар янзы-бүрү чүъктер сөөртүрүнүң ниити планын боттандырган. Дөрт айның планы 694 муң тонна турда, ону 725, 6 муң тонна кылдыр күүсеткен. Оортан 1757 муң рубль орулганы киирип алган. А арыг орулга киирип алырын планнап турганындан 50 муң рубльди хөйну алган.

Социалистиг чарыштың түңнели-биле тус-тус тиилекчилерниң илередип, мурнакчыларның аттарын чарлап дыңнаткан. Автобус чолаачызы Николай Попугалов, кондуктор Рада Төрештей, маршрут автобузунуң чолаачызы Сергей Ооржак олар чарыш тиилекчилериниң санынга кирген.

Бо автобүдүрүлгеде «Кадыкшыл» культура-спорт комплекизин ажыткан. Ында маргылдааларны эрттирип турар. Коллектив кежигүннери мында кадыкшылын дадыктырып эгелээн.

ШАГААН-АРЫГ. Районнуң харылзаа белдириниң коллективи ол организацияның 60 чыл оюн демдеглеп эрттирген.

Салбырлар аразынга калбарган чарыш түңнелин үндүрген. Арыг-Үзүү, Чаа-Хөл, Торгалыг суурларда харылзаа салбырлары эки ажылдааның аңаа демдеглээн.

ЭРЗИН. Районнуң тус-тус магазиннериниң аразында чарыштың негелделерин чыл эгезинде ажылдап кылган. Суур бүрүзүнде коллектив ол ёзугаар ажылдап, чурттакчыларны илик-хеп, аъш-чем болгаш амыдырал хереглелиниң бараанныры-биле үзүктел чок хандырар дээш чүткүдүг ажылдаан. Бо чарышка бирги кварталдың түңнели-биле Нарын суурда ажыл-агый магазининиң коллективи районга тиилекчи болуп үнген.

В. К. Лахова эргелекчилээн ол магазин суур чурттакчыларынга 55,4 муң рубльдиң бараанын саарган. Бо дээрге планнап турганындан 11,4 муң рубль хөй болуп турар. Валентина Кыргысованың дузалакчы-садыгжызы Василиса Куңгаалай садып алыкчыларга ээлдек-ээлдек, ажылга кызымак, бичи сеткилдиг кижи. Олар нарынчыларының чагыгларынга дыңнангыр болуп, амыдыралга чугула херек барааннар садарын үзүктелдирип көрбээн.

(БИСТИҢ КОРР.).

БАЙЫРЛАЛДА МУҢГАК БОДАЛДАР

Чоокта чаа-ла үнүп келген 1990 чылды уткуп, оон соонда шагаа эрттирип, частың кайгамчыктыг байырлалы — бүгү делегейниң аваларының, кижи төрелгетенниң чараш кезии — Херээженнерниң хүнү Март 8-ти демдеглеп турган болгай бис. Ажыл биле бажың аразынга чоруп турувуста-ла, частың база бир онзагай байырлалы — Майның Бири чеде хонуп келгени бо ышкажыл. Ажыл хүннери биле байырлалдар... Оларның аразында ылгал кандыгыл? Чоп сөөлгү үеде байырлалда безин байырланчыг чүве чок апарган ышкаш сагындырарыл?

Мурнунда байырлал дээрге билдингир турган: мурнакчылар календарьның кызыл хүнүнге уткуштур «боттарының алган хүлээлгезин чединишкининиг боттандыргаш, байырлалга күш-ажылчы белээн сөңнээн» болур. Ындыг хевирлиг рапорттуг медээлерни байырлалга тураскааткан солуннардан болганчок-ла номчуур турдувус. Харын-даа пат шоюкканы-биле ону ам көрбейн-даа эрттириптер апарган бис. Шынында ында овуузунуг чүве чок: ажылдап өөренген кижилер байырлал-даа уткуштур, анаа-даа ажыл хүннеринде шын-на сеткили-биле ажылдаар, ынчангаш оларның шалыпчы үүлезерээниң дугайында солунга дыңнадыры дээрге чүгле ёзу сагааны ол эвес-тир. Оларының кызымак ажыл-үүлезиниң ачызында чиир эъттиг-чемниг, ижер сүттүг, кедер хептиг, чурттаар оран-савалыг олуруп турарывыс бо ыйнаан.

Бистиң аравыста «эде тургустунуушкун херек чок чүве-дир. Эки чурттаарындан улам дорайтап калдывыс ышкажыл. Кандыг чүү-даа болза таптаашкын үезинде улус эки чурттап турган» деп бодалын салбас кижилер эвээш эвес. Аңаа харыы кылдыр чүнү чугаалап болурул?

Эде тургустунуушкунуң эгезин салдынгандан бээр беш чыл болган. Бо үе дургузунда чүнү чедип алган бис? Сактып көрээлинер: бир-ле дугаар онза чединишкинивис—ажык чар болду. Мурнунда чүгле аравыста хүлүрежир чүүлдеривисти ам ажыы-биле, кааравыс чалдандырбайн, чугаалаптар апардывыс. Улус депутаттарының хостуг, шилилгелиг соңгуулдазын чедип ап, парламент культуразының баштайгы үжүктерин өөренип эгелээни база-ла багай эвес. Дээди Советтиң сессияларынга чер, кооперация, өнчү дугайында хоойлулар хүлээп алдынып, амыдыралче экономиктиг болгаш политиктиг чаа чүүлдер кирип эгелээн. Ниитилелдиң демократчыдылгазы уламчылап турар. Оон-биле чергелештир хөй чугаа, шуугаазын, «митинг демократиязы» нептереп, кол нургулайында ажыл кылыр хөңнүвүс чокталган. Чигир, колбаса, саваң чедишпезиниң чылдагааның тодарады-тодарады келирге, кол дөзү — ажыл-агыйның багай организастаанында болду.

Сагыш-сеткил талазы-биле эң-не көдүрүлчек, «изиг баштыг» халыын кижилеривис демократияны анархияже шилчидер дээн оралдажыышкынның хөөнүнге алыскаш, мурнундагы хаалчак байдалдан уштунганывыс тевиинге мырыңай «ээзирип», көвүктедир үргеш салыпкан бүгү-ниити хөлзээшкинниң агымы-биле хая көрбейн, сугже-даа шураарынга белен болуп турду. Чамдыкта аастан уштунган алдын сөстер агаарже ужуп үнген соонда, аңаа баргаш, аңаа-ла эстип-хайылгаш, черже тоглап кире бээрин, хайлыг, эскербейнге баргылаар-дыр бис ийин. Кыры алдынналчак-даа болза, ынды чес-хола сөстерни бажывыс дескинигже дыңнап-дыңнап алгаш, аштаанывысты сактып кээр болгай бис. Хараалан, чеже-даа каас-коя болза, сөстер кижини тоттурбайн баар болгулаар-дыр. Маңаа чижек барымдаа херек дээр болза ону муңзавас бис.

Бистиң бичии республикавыста база ындыг байдалдар бар дээрзин боттарывыс-ла эскерип тур боор бис. Шүгүмчүлелдер, сут чугаа, хуралдар, ужуражылгалар бажын ашкан, а бүзүлүт-ла ажылдап турарывыс эвээжээн. Эрткен чылдың августа Каа-Хем районче сургакчылап чораaш, районнуң кежилдир халыткаш, дал ындыр Таңды тавары Кызылче кирип келген бис. Аңаа угаан-биле бодаарга, бачым дээн ажылдың үези ышкажыл. А бис ийи хонук иштинде районнуң хову-шөлдерин одуртур чорааш, чаңгыс дырбаш дээн кижи көрбээн-не болгай бис. Ажылга кандыг хамаарылга тургустунганының бир дириг чижээ ол-дур.

Бичии шаамның караакка көзүлдүр артып калган чурумалдары: даң хаязында-ла хүннүң алдын херелдери чаптынгалакта, машина-тракторда ыр-шоорлуг хову-шөлче бар чоруур кижилер, 6 шакта-ла «разнарядка» дээш девидеп чоруптар ачам, дал-дүъштүң кончуг изии туруптарга, даамчырап өлүглениp каар суур, а кежээ демги-ле ыр-шоорлуг кижилер ажылдан чедип кээрге, хөлдүг-хөлзенчиг апаары, ол-ла үеде оъттап хүнзээн мал-маганың уткуп, ай дээн-уруглары-биле кады ыт-куштуң хөлзеп оюнзаары, ажыл соонда арын-бажын кылайтыр чунуп каапкан аныяктарның кино, танцыже белеткенири — бо бүгү көдээниң амыдыралын кайгамчык долу, четчир, солун аай-баштыг болдуруп, ажыл-үүлениң онзагай ужур-уткалыын бодум билбээнимде-ле угаан-медерелге чыпшыр арттырып кааны ам болап келир-дир мен. Ажыл-ишчи тура-соруктуң, аай-баштыг амыдыралдың кижизидикчи утказы ол хире ханы-дыр.

Каа-Хем чораан соонда удатпаанда Сүт-Хөл районче чоруптум. Малчыннарның ажылдап, чурттап олурар байдалын сонуургаар дээш, партия райкомундан азы совхоз дирекциязындан хөлге дилеп аарын бодап, эртенгиниң 8 шак үезинде аңаа чеде бердим. Совхоз конторазында аай-дедир кылаштаашкан улустан айтырарымга, директор өрээлинде хурал болуп турар дишти. Кезек манааш, партия райкомунуң бажыныңче бастырыптым. Ында база-ла хуралдай берген болдулар. Оон төнерин манап чадааш, дедир-ле демги конторага келдим. Кайы хурал эрте төнө бээр ирги дээш, аай-дедир алангып турумда, 11 шак ажа берген. Арга чадаап-да-ла хөөнчок доозулган дег, совхоз конторазының хуралы ам-на төндү. Ол хүн 12 шакка чедир-ле ажылче үнген кижи бар дээрзинге амдыгаа дээр карызыыр мен ийин. Уйгу-дыш соонда организмниң ажыл кылыр шинээ улуг турда, конторага аай-дедир ээреңнешкен кижилер 8 шактан 12 шакка чедир та чеже ажылды дөгерип каапкы дег болду ыйнаан. Ол дугайында шүгүмчүлелдиг чүүл бижиир деп ол изиг дээрезинде манаашкындан шугулдаан бодум ыяк бүзүрелдиг турдум. Ынчалза-даа редакцияга келгеш, хүн бүрүнүң ажылынга алаакаш, соңгаарладып турумда, үе эрте берген-даа болза, кижиниң угааны ол хире чүүлдерни утпас, сактып чоруур-дур. База-ла ажылга кандыг хамаарылгавыс мында көстүп турар ышкажыл.

Ам номчукчунуң кичээнгейинге көңгүс чаа чижектен кирип көрейн. Бо часты өттүр-ле ужуражылга, хурал-суглаага Кызылдың Политиктиг чырыдылышкын бажыңынга (ПЧБ) хөйнү дыңнап келдим. Бо талазы-биле шуугаазынның кол утказы мындыг: ПЧБ-ни аныяктар бажыңы кылыр. Каш-даа катап ук бажыңны аныяктарга бербейн турар деп чарбыттынган хөөнүг чугааланы дыңнадым. Шынында ВЛКСМ обкомунга болгаш хоорkomунга аныяктар бажыңын тудуп алырынга акша-хөреңги берип турда-ла, комсомолчуларның боттарының күзел-чүткүл чок болганындан, ол улуг үүле бүттүнмейн барган. А Политчырыдылышкын бажыңында эң-не улуг аудитория— комсомолчу өөредилге кабинеди доктаамал куруг туруп турар. Г. Ч. Ширшинниң ужуражылгалар үезинде неделяның четверг санында ПЧБ-ни комсомолчулар халас ажыглап болурунуң дугайында чеже-даа чугаалааның дыңнаан мен. А ПЧБ-ни «хунаап» алырынче чүткээн комсомолчулар боттары кайыл ынчаш? Ындыг эптиг аргалар тургустунуп турда-даа, бо улуг чаагай эргени шимчедипкен комсомол ажылдакчызы тывылбаан ышкажыл? Бо бүгүнүң соонда бар чүвени безин ажыглап чадап турган улус ол улуг ПЧБ-ни эргезинге алза-даа, эчизинге чедир ажыглап шыдаптар дээрзинге кижи чигзинер-дир. Ажылдаар орнунга шуутаар чаңчылдың бир чижээ ол-дур.

«Аксы-биле аал көжүрер, дылы-биле дыт ужурар» деп шоотган домакка эпти-ле дүгжү бээр бис. Республиканың ажыл-агыйында ажыглаттынмайн, халас октаттынып турар курлавырларны санап көөр болза, ол бүгү кандыг-даа саазынга сыңмас. Ол дугайында улуг-биче хуралдарга аас шылааже та чеже чугаалап келген чүве, ол хиреде айтырыг турган черинде шыгырт хевээр. Орта ажылдап билбезивисти бо каш чижектен көрдүвүс. Ооңа дыштанып билир бис бе?

Кандыг-даа байырлал үезинде, милиция машиназының кыпсыычыг медээзи кулакка ужукталы бээр — бир-ле черде шош-чогуш болганының, бир-ле кижиниң кырында айыыл диргелип келгениниң коргунчуг херечизи. Байырлал дээрге-ле арагалап алырының чылдагаан деп бодаар улус биеге кайы дөй. Ынчан ээрип алган аныяктар улам кескүлең чалыы үезиниң чараш-каазын ажыг суг-биле өжүр кудуп алган чоруурру таан чаржынчыг. Ээнүк кижи сээден-биле дөмей болгай. Ынчан олар кижилерниң чорграаралын дуй базып, дорамчылап, ааска сыңмас сөстер-биле, чөңгээ-биле өскелерниң мөрүзүн кулу көөрлер. Олар арага ижип алганын маадырлыг херек кылдыр санап, өске кижилерни кымыскаяктар-биле дөмей, чуура базарынга белен чорууру таан ырмазынчыг. Дыштанып билбес чоруувустуң херечизи ол-дур. Ынчаарга ам ажылдап-даа, дыштанып-даа билбес болган ышкажыл бис?

Чогум черле чүнү шыдаар бис? Амыдыралывыс дениели мурнунда кылап олур аныывыс капиталистерден артыртыр-ла чыдып калган болду. Ук чурттарга Совет Эвилелинден барган кижилер оларның садыг-наймаазында бараан-сараачының элбээнге карап чылчырыктап тургулаар-дыр. Ында бараанның эндере бүдүрүлгезинден хилинчектенип, кылып алган продукциязын канчаптар аайын тыппайн турарлар. А бистер оран-делегейни чагырып алыр бис деп улуг туралангаш, таска дүшкенивис бо-дур.

Байырлалда мындыг муңгарангчыг бодалдарга алзыры эки амыдыралдан эвес болбайн аан. «Таптаашкын үезинде эки чурттап турган бис» деп бүзүредигге харыы бо-дур: эки ажылдап шыдавазывыстан, эки чурттай албас бис. Аас-биле аал көжүрер чаңчылдан уштунмас болзувусса-ла, амыдыралывыс дениели улам кудулаар. Хоорай, суурларның кудумчуларында ажыл хүнүнде аңаа хелес аян-тээлеп чорууларның көвейин көрбес бе? Сактырга, кандыг-бир байыр-найыр болганы-биле домей-ле.

Майның байырлалдарында арагалаашкын эвээш болзун, ада-иелер өзүп орар ажы-төлү дээш кежээлерде чүрээ аарбазын, аныяк кижилер аңаа-ла кино, концерттен, сеселдикке селгүүстеп чорзун, милиция машиназының кыпсыычыг алгызы кымның-даа чүрээн сертилетпезин, кижилер аңаа шөлээн, амыр-тайбың дыштанып, амдачыыг аъш-чемин кылып чип алгаш, ажылче сергек үнер болзун — шак мындыг күзээшкиннер-биле бо чүүлдү бижип доозайн. Байырлалда күзеп олурар чүүлдеривистиң чогенчиниң угаап, канчап ындыг амыдыралга чедип келгенивисти хандыр бодап көрээлинер. Амыр-тайбың ажылдап, чурттап, дыштанып өөренииилинер!

Надежда ЭРГЕП.

«РОССИЯ—90»

Кызылдың шыдыраа клувунга чээрби кижиниң аразында эгелээн республиканың «Россия—90» деп фестивалы доосту берген. Маргылдаага швейцар система ёзугаар тос салыг ойнаан. Бо фестивальдың сорулгазы — шыдыраа оюнун улам нептередип, калбаа-биле пропагандалаары. Тываның шыдыраага бүгү сонуургакчыларын массалыг шыдыраа шимчээшкининче хаара тудары, аныяктарның иштинден салым-чаяанныг шыдыраачыларны тывары, оларның чогаадыкчы өзүлдезинге дузалаары.

Бо маргылдааның түңнелинде Ак-Довурак хоорайның аныяк шыдыраачызы С. Севээн тиилекчи болуп үнген. Ол маргылдааның эгезинден доозулгуже чедир хамыкты мурнап, олчаан тергиидеп үнген. Тос салыгдан сес санны алган. Ийиги, үшкү черлерни шыдыраа талазы-биле ССРЭ-ниң мастеринге кандидат Леонид Мохов, Тываның сураглыг хоочун шыдыраачыларының бирээзи Мөңгүн-оол Түлүш (Улуг-Хем) олар дараалаштыр үлешкеннер.

Фестивальдың байырлыг хаашкынының үезинде маргылдааның тиилекчизи С. Севээнге бо чылдың сентябрьда Сочи деп курорт хоорайга болуп эртер Россия фестивалынга барып киржир эргениң бижиин тывыскан.

Алексей ДЫРТЫЙ-ООЛ.

ИДЕГЕЛИН БҮЗҮРЕДИР

Улус депутаттарының Кур-Чер көдээ Совелиниң даргазы М. О. Биячин «Шын» солунга интервьюзун берген. Ону моон адаанда парладывыс.

— Мартый-оол Оюн-оолович, 1989 чылда Тыва АССР-ниң көдээ Советтериниң аразынга чарлаттынган социалистиг чарышка бирги черже Кур-Чер көдээ Совели болган. Чогум кандыг аргалар-биле ажылдааш, ындыг түңнелге четкениннер ол?

— Мурнунда мында ортумак школага башкылап турдум. Чогум маңаа ажылдааш, сес-ле ай чедип чор мен. Ынчангаш бодумнуң киирген үлүүм мында эвээш. Харын мурнунда ажылдап турган көдээ Совет даргазы Алексей Дугарович Оюннуң база Советтиң депутаттарының киирген үлүүн маңаа демдеглевес арга жок. Чүге дээрге олар социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлежиринге чаңгыс демниг киржип келген. Чижээлээрге, ажыл-агыйның аңгы-аңгы адырында күш-ажылчы чоннуу бо ажылче мобилизастаарының ачызында, чамдык эки түңнелдер бар. Эрткен чылын эътти —110 хуу, сүттү — 102 хуу, дүктү — 103,2 хуу күүсеттивис. Мал бажын камгалаар болгаш оон чаш төл алырынче күштү угландырдывыс. Оон түңнелинде чүс хойга онаажтыр 80 хураган алыр планывысты 88 чедирдивис. Ынча инектен 75 бызаа алыр тургаш—90-ны, а чылгыдан 75 кулун алыр хүлээлгевисти 100 баш кылдыр камгаладывыс.

— Депутаттарның девискээринде хөй-ниити активтерге даянып ажылдап келгениң демдеглээнинге каттышпас аргам чок. Ынчалзажок кол чүве — чон. Оларның-биле чоок ажылдаарының кандыг аргаларын депутаттар тыпканыл?

— Агитквартиралар активтеринге депутат ыяап-ла быжыглаттынар. Ону дамчыштыр болур хемчеглерге оон киржилгези албан херек. Ажылчын коллективтер болгаш чоннуң чурттап турар черлериниң аайы-биле депутат бөлүктерин база быжыглаан турдувус. Чоннуң чымыштарын кылып, оларның чагыгларын, саналдарын өөренип көрүп, тус черге шиитпирлээриниң арга-хевирлерин кылып келдивис. Депутатка бүзүрел чон-биле чоок ажылдаан тудум билдинер. Сес ай ажылдаан үемде, депутаттарның идепкейин көдүрериниче сагыш салып келдим. Мурнуу чылдарда дег, өске кижилерже бодунуң дорт кылыр ажылын чүүй каапкаш орарын эде көрген. Мал азы кижи чизезин бөшкыларга кылдырар турду. Бо дээрге бетики чижек-тир. Эрткен чылын көдээ Советтиң 25 депутады турду. Амгы чаа хоойлуну барымдаалап, оон составын кызырган. Бо соңгуулдада альтернативалыг 20 кижи шилиттинди.

— Чоннуң идегелин чаалап алган 20 депутат депшиттирген дидинер. Оларга чондан тус-тус чагыглар кирген чугаажок. Бирги организастыг сессияңар март 22-де эрткен болгай. Аңаа чондан кирген чагыгларны сайгарыжып чугаалашкан боор аа, Мартый-оол Оюн-оолович?

— Организастыг сессияга сайгарган тос айтырыгның эң-не чугулаазы ол деп хүлээп көрдүвүс. Чүге дээрге көдээ Советтиң беш чылда кылып чорудар ажыл программазын тургузарда, депутаттарга чоннуң берген чагыгларын барымдаалаадывыс. Девискээрде чурттакчыларга хамаарыжыр үндезин айтырыгларны Совет шиитпирлээр болганда, программада кылдынар дег ажылдарны киирдивис. Чижээлээрге, аъш-чем болгаш чуртталга бажың айтырыглары, девискээрде күш-ажылдың хоочуннарынче, инвалидтерже сагыш салыышкын, аныяк-өскенни ажылга хаара тудары, оон-биле чергелештир корум-чурумну улам быжыглаары, назы четпээннер-биле ажылдарны кижилерни дээш, оон-даа өске. Суур чаагайжыдылгазынче кирген. Чазаглыг улуг оруктан сууже дорт кирер шывыглыг оруктуң фундаментизи — сай-довураан теп, кылып эгелээн. «Челер» курорттуң санитарлыг байдалын чурумчудары чугулалап көрүп турар бис. Чурттакчыларга телевизорлуг ачы-дуза чедирери — кол айтырыгның бирээзи. Чижээлээрге, сезоннуг үелерде өг-бүлелер сиген-ширбииш, оттулар чүүл белеткеп алырга, азы өске-даа чүү-хөө дажыглаарынга дүък машиназы ыяап-ла негеттинер. Бо бүгүнү өөренип көргеш, машина тып алырының аргазын кылыр бис. Мынчаар ажылдап тургаш, чоорту бот-акшаланыышкынче шилчиир сорулга салдынып турар.

— Көдээ Советтиң база оон депутаттарының беш чылда кылып чорудар ажылдарының чамдыктары-биле таныштырдыңар. Шынап-ла, программада амыдыралчы негелделерин айтырыглары көрдүнгенин беседалардан билдим. Ынчаарга чаа соңгуттурган депутаттарның ажылының уг-шиг кандыг янзылыг болурул?

— Бо айтырыгны чугулалап көрүп турар бис. Чүге дээрге бир дугаарында депутаттарның ажылының идепкейлиг болурун чедип алыр. Күүском чок болганда, аңаа көөр айтырыгларны депутаттар хуралдарынга сайгарар апаар. Оон аңгыда чоннуң чурттап турар черлериниң аайы-биле депутаттар чөвүлелдерин тургузары ажыктыг хире. Ынчангаш дөрт ындыг бөлүктү бадылап алдывыс. А сессияга көөр айтырыгларны сайгарарының бетинде чоннуң хуралын дамчыштыр, оларның саналдарын дыңнап, сүмелерин алыры ажылывыстың бир кол талазы кылдыр бодап турар бис. Бодум Советтиң даргазы кижи болганымда, депутаттар-биле боттуушкайлап беседа чорударын (неделяның сөөлгү пятницазында-ла бир кижи-биле) планнадым. Моон-даа соңгаар депутаттарның ажылының арга-хевирин сайзыраңгайжыдары, хамаатыларның эргелерин камгалаары база сонуургалдарын ханы өөренип көөрү Советтиң ажылының кол кезээ болур. Моон уламындан депутаттарның соңгукчулар-биле харылзаазы улам ханылаары чугаажок.

— Эрткен чылгы чарыш түңнелинге тиилекчи деп санаткаш, бо көдээ Совет СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профэвилелдериниң область чөвүлелиниң болгаш БАЛКЭ обкомунуң шилчиир Кызыл тугу-биле калы мун рубльдиң акша шаңналын алган. Ам бо шилчиир тукту салбас дээш депутаттар бүгү күжүн, билиин база энергиязын үндүрүп ажылдаарын Советке болгаш оон депутаттарынга күзеп каайн.

— Четтирдивис. Чоннуң идегелин ажыл-ишке көргүзер дээш бүгү күжүвүстү демнештирип ажылдаар бис.

Интервьюну Сириимаа ЧООДУ алган.

Кызыл район.

Даштыкыда

ДУГУРЖУЛГАНЫ КЫЛГАН

УЛАН-БАТОР. (СЭТА). МАР-ның найысылалынга чурттуң эрге-чагырга органнары-биле чаа шимчээшкиннерниң улуг-үкчүлерының аразынга чугаалажылышкыннар боор эрткен. Чуртта тургустунуп турар чаа партияларның болгаш шимчээшкиннерниң ажылап чорудулгазынга деп эргелиг байдалдары тургузуп турарын Министрлер Чөвүлелиниң болгаш МАРН ТК-ның төлээлекчилери медеглээн.

МАР-ның Улустуң Улуг хуралының Президиумунуң чанынга чурттуң бүгү политиктиг күштерниң киржилгези-биле консультативтиг чөвүлелди тургузар талазы-биле айтырыгны чугаалажып эгелээринге белени партия болгаш чазактың төлээлери бадыткаан. Ук чөвүлел чаа чазакты болгаш Улустуң онза чөвүлелин тургузарының айтырыгларын чугаалажып эгелээр.

САГЫНДЫРЫГНЫ КЫЛГАН

ДЕЛИ. (СЭТА). Чурттуң девискээр талазы-биле бүрүн-бүдүн чоруун камгалап арттырар дээш бүгү хемчеглерни алырын Индияның чазаа Пакистан эрге-чагырганга медеглээн.

Джамму болгаш Кашмир штаттарда эрге-чагырганга удур хөделип чоруп турар бөлүктерге Пакистанның дузалажып турарының бүрүн факт-барымдааларыбар. Пакистан ол бөлүктерни хан төгүүшкүннүг үүлгедиишкиннер кылырынче ыдалап турар деп, Индияның даштыкы херектер министерствозунуң төлээлекчизи медеглээн.

БИР ДУГААР УЖУРАЖЫЛГА

ЛИССАБОН. (СЭТА). Анголаның чазааның болгаш оппозицияда турар УНИТА бөлүктүң төлээлекчилериниң аразынга бир дугаар ужуражылга Португалияның найысылалынга болган. Ийи таланың төлээлекчилери чуртта боор турар хан төгүүшкүннүг дайынны соксадырының дугайында айтырыгны чугаалажып эгелээн.

Баштайгы ужуражыышкынга дайынны соксадырынга хамаарыштыр тодаргай дугуржулга чедип алдынмаан. Ындыг болзажок чугаалажыышкыннарны моон соңгаар уламчылаар деп шиитпир чедип алдынган.

БАЙДАЛ ЧИДИГЛЕНГЕН

ПРАГА. (СЭТА). Чехословакияның соңгу талазында чурттап турар янзы-бүрү нацияларның улустарының аразында чидиг демисел уламчылап турар. Ылангыя чех болгаш цыган уктуг улустарның аразында боор турар месилдежиишкиннерге өлүм-чидим боор турар.

Ол девискээрде байдалдың улам нарыыдап бар чыдарын барымдаалааш, чурттуң чазаа немелде күштү ынаар чорутткан.

КУЛЬТУРА ФЕСТИВАЛЫ

БОНН. (СЭТА). Барыын Германияның Кесселе даар хоорайында ССРЭ-ниң культура фестивалы ажыттынган.

Совет театр коллективтери, музыка ансамбльдери фестивальдың үезинде 150 хире концертти көргүзер. Уран чүүл делгелгелерин ажылар, совет артистер, чогаалчылар-биле ужуражыышкыннар болур.

ПОЛИЦЕЙЖИЛЕРНИ АЖЫГЛААН

СЕУЛ. (СЭТА). Мурнуу Корейниң Ульсан даар хоорайында далай судноларын кылыр делегейде эң улуг бүдүрүлгелерниң бирээзин оон ажылчыннары каш хонук дургузунда боттары ээлеп алгаш турган. Тура халышкан ажылчыннар бүдүрүлгени ажылчыннарның эргезинге дамчыдып бээрин негээн.

Эрге-чагырга органнары он муң ажыг полицейжини ажыглап тургаш, тура халышкынны баскан.

Хоорайның чурттакчылары судно тудукчуларын деткип, бүгү-ниити ажыл соксадыышкынын чарлаан.

Делегей чурттарында

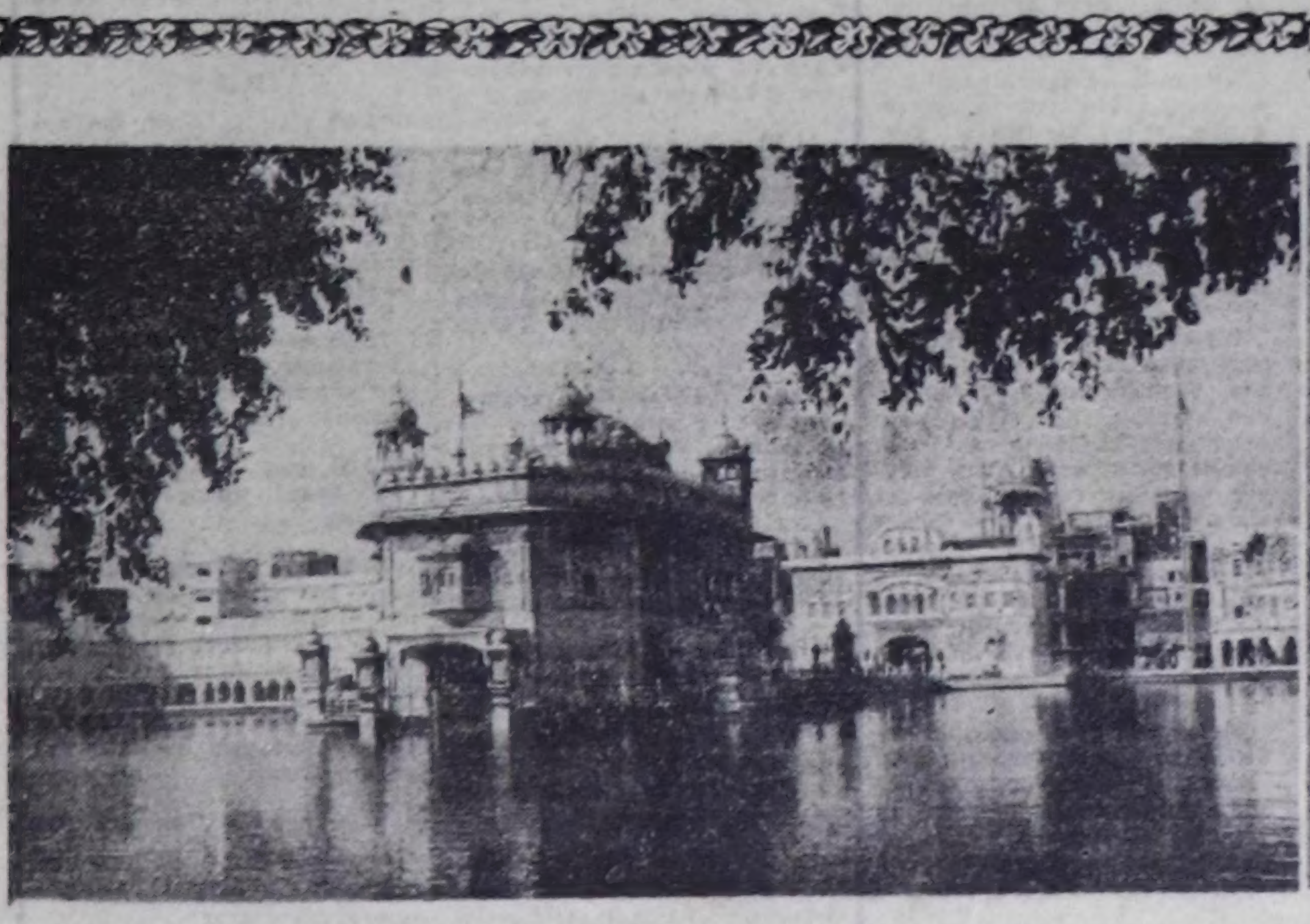

ЧУРУКТАРДА: (оң таладан солагай талаже) Индия. Амритсар — сикхтерниң «Шажын найысылалы». Ол 1572 чылда үндезилеттинген. Бо медергей улуг, алдын-нап каан дуган Индияда сикх бүрүзүнге ыдыктыг.

Саравак — Малайзияның штаттарының бирээзи. Ында 23 биче улустар чурттап турар. Малайзияның кешкүн улустарының бирээзи пенаннар чигир тростнигин ажыглап өөрени бергеннер.

Мурнуу Африканың национал конгрезиниң таланчылары боттарының эргелери дээш доктаамал туржуп турар.

СЭТА-ның фотохроникалары.

Москва. Кремльдиң болгаш Кызыл шөлдүң хевири

Тиилелгениң 45 чылынга

ЧУРУКТА: Эльбага совет болгаш америк солдаттарның ужуражылгазы. 1-ги Украина фронтузу.
СЭТА-ның фотохроникazы.

Ленинчи идеяларның бодараашкыны

«ЧҮГЛЕ СОЦИАЛИЗМ ЧОННУҢ ЭРГЕ-АЖЫЫНГА БАРААН БОЛУП ТУРАР»

Социализмниң салым-хуузунуң дугайында айтырыг Африкада бөгүн чидиг айтырыгларның бирээзи болуп турар. ССРЭ-де эде тургустунуушкун, Чөөн Европада болуушкуннар ук диптиң чурттарында янзы-бүрү эскериглерни тывылдырып турар. Чижээлээрге, Бенин дижик, социализмден ол ойталап каапкан болза, а Зимбабве социалистиг идеалдарга бердингенин бадыткаан. Ол аныяк республиканың 10 чыл ою социализмниң келир үезиниң дугайында ында калбарган дискуссия-биле капсырлажып турар. Бо талазы-биле зимбабве политолог Кейт МАТЕМАНЫҢ бодалы солун.

Чоокта чаа республикага конгресс болган, үр чылдар дургузунда адааннажып келген ийи партия — ЗАНУ—ПФ биле ЗАПУ анаа каттышкан. Зимбабвежилерниң хөй кезии ол болуушкунну деткип, бүгүле демократтыг болгаш революстуг күштерни, хамыктың мурнунда ажылчыннарны болгаш тараачыннарны каттыштырарынга шиитпирлиг рольду ук болуушкун ойнаар дээрзинге бүзүрелин илереткеннер.

Каттышкан чаа ЗАНУ—ПФ партияның идеологиязы — марксизм-ленинизм, тодаргайлаарга, ажылчын ангының Маркс, Энгельс болгаш Ленинниң ажылдарында эртемге үндезилеттинген идеология болур деп конгресс бадыткаан.

Марксчи-ленинчи философияның барымдаалаар дээш ЗАНУ-ПФ партияның чүткүлү бистиң чамдык теоретиктеривистиң, ылангыя Зимбабве университединде доктор Джонатан Мойону эллепсиндирипкен. «Марксизм-ленинизм» болгаш «чаңгыс партиялыг күрүне» деп билиишкиннерни бириктир каттыштырып алгаш, Мойо болза, «хөй партиялыг система дээш кым-на туржуп турар болдур, бистиң түс чериниң марксистери ону империализмниң илчирбелиг америк ылы кылдыр көөр» деп бижип турар.

А мен оон өскээр чугаалаар мен: хөй партиялыг системаны демократияның кара чаңгыс илергейлээшкини кылдыр кымна көөр болдур, марксизм-ленинизм демократияны болдурбас, чүгле чаңгыс партиялыг системаны хүлээп көрүп турар деп бадыткаар империалистиг болгаш антикоммунистиг пропаганданың үезиниң медерелдиң-биле азы туутайы-биле чипсүнүп көргени ол болур ийик. Шынында, ол ындыг эвес.

Күрүнениң чаңгыс азы хөй партиялыг болуру ук чурттуң байдалдары болгаш негелде-херегледдери-биле тодараттынар. Чамдык партиилар контрреволюстуг ажыл-чорудулгазын чорутпайн турда, делегейде бир дугаар социалистиг күрүне хөй партиялыг турган болгаш, оон хараазы-биле оларның ажыл-чорудулгазын хораан турган дээрзин сактып көрээли.

Өске талазында, хөй партиялыг система Англияга база АКШ-ка фашистиг болгаш расист партияларга ажылдаар аргаларны берип турар. Харын Мурнуу Африкада безин хөй партиялыг «демократия» бар. Бир эвес Барыын чүктүн чурттары ындыг-ла кончуг демократчы болза, олар чүге колониалдыг кадыг-дошкун политиканы чорудуп, бисти дорамчылап үптээнил?

Капитализм — ол дээрге хөйүн эвээжи дарлаар системадыр. Чогум-на ынчангаш капитализм үезинде, ылангыя монополистиг капитализм үезинде, демократия чүгле эвээш кезиинге, экономиканы контрольдап турар элээн каш өг-бүлелерге турар. Горбачевтуң удуртуп турары ССРЭ-ге арыглаашкынның болгаш демократчыдылгаының чорудулгазы ол чуртка социалистиг үнелиг чүүлдерни камгалаарын хандырбас болза, анаа холбаштыр ол чемелеттирер апаар.

Эзулуг марксчи-ленинчи бүдүштүг кижи кылган частырыгларын ылап-ла миннир. Чижээлээрге, кижиге чүдүүр чорукту тывылдырарынга, сталинизмге, социалистиг хоойлу-дүрүмнүң үрээринге чедирген частырыглар аан. Ынчалзажок Сталинни бир-ле дугаар шүгүмчүлээн кижи — Ленин болган, а буржуаз ажылдакчылар эвес.

Марксизм-ленинизм партия дугайында айтырыгларны демократчы ёзу-биле база хостуу-биле чугаалажырын негеп турар. Ынчалзажок демократтыг чурум ёзугаар шиитпир хүлээп алдынар болза, эвээш кезин хөйүнге чагыртыр апаар. Маркс, Энгельс болгаш Ленин ынчалдыр көрүп чораан-нар. Демократтыг централизмге альтернатива — ааӀбаш чок чорук-тур. Демократтыг централизмниң принцивин буржуаз партияларның ажыглап турары база таварылга эвес.

Бисте, Зимбабведе, хосталгалыг демиселдиң сорулгалары хүн айтырыындан ам-даа дүшпээн. Хамаарышпас чорук дээш бистиң дайынывыстың чылдарында ышкаш, марксизмни-ленинизмниң удуртулга болдуруп турар организацияларга бүгүле патриоттар каттыжар ужурлуг. Ынчангаш марксизмни-ленинизмниң бодуунуң идеологиязы кылдыр хүлээп алган ЗАНУ—ПФ деткимчени ап турар. Ынчалзажок партия кежигүнү бүрүзү марксчи болур ужурлуг дээни ол эвес-тир. Бистиң аравыста демократтар-даа, социал-демократтар-даа, коммунистер-даа бар. Зимбабвениң экономиктиг тускайлаң чоруу дээш туржуп турар чурттуң патриоттуу база революстуу хөөн кирген күштерниң хосталгалыг шимчээшкиниң иштиүрүнден чаа партия ажылдап турар.

Зимбабвежилер ажылды, чурттаар оран-саваны, медицина хандырылгазын, өөредилгени, тарааны, идик-хепти, черни кижилерге, партияны болгаш күрүнени эргелеп башкарарынга киржир эргени оларга бээр арга-шинектиг ындыг социал-экономиктиг формацияны тургузарын күзеп турарлар.

Капитализм үезинде бис ындыг чүве көрбээн бис. Зимбабвежилерге чүгле социализм дузалап шыдаар.

ХАНЫ ШИҢГЭЭДИР

Чеден-сезен чылдар аразында Москва университединге өөренип турдум. Чүү ындыг политика чүвел дээрзин бодумнуң дуржулгамга ынчан бүзүрел көөр аргалыг болган мен. Диплом ажылын белеткей турумда, марксизмниң классиктериниң, ылангыя Ленинниң ажылдарындан хөй-ле цитаталарны текске киирерин негээн, арта ол цитаталарның тексте дүгжүр-дүүшпези хамааржокка-ла аап.

Чүгле программада кирген ажылдарын эвес, а Владимир Ильичтиң бүгү чогаалдарын ындыг бирээ чокка өөренирин студентилерден ындыг янзылыг негээри берге болбайн аан. А ындыг болзажок, ындыг негелде ажыктыг болгаш өөредиглиг болур ийик, чүге дизе ленинчи ажылдарда амгы үеге хамааржыр бодалдар база идеялар база эвээш эвес болгай. Политиктиг институттарны чаартырының болгаш демократтыг социализмни тургузарының эргежок чугулазы амыдыралының сөөлгү чылдарында оон кылган демдеглелдеринде айыттынган дээрзин чугаалаарга-ла четчир. Ленинниң идип үндүргени сорулгаларже дедир эглири амгы-даа база келир-даа үениң салгалдарынга чогум-на ынчангаш ажыктыг болур ийик.

Социализмни тургузуп алган бис деп, сөөлгү он-он чылдарда чаңгыс эвес удаа чугаалап келген, эм кээп херек өскерлип келирге, бүгү-ле чүвени өскерилбес кылдыр көөр эрги билиишкиннерден ам-даа чарлырын күзевес идеологтуг ындыг «чемпионнарга» ол ёзулуг хамааржыр-дыр. А амыдыралын негеп турарын ёзугаар Ленин бодунуң бодалын бодула өскертип чораан. НЭП программазын боттандырып турганын сайгарып көөрге-ле, четчир. Социализм дугайында үзелди үндезини-биле эде көөр дугайында чугаа чоруп турар дээрзин чаа концепцияның боттанышкынының үезинде Совет күрүнениң баштыңчызы медерел билип каан. Шиитпирлерни догмалар эвес, а амыдырал, чонунун негелде-херегледдери тодарадыр: чаа идея тывылганда кол-ла чүве — бактаап турар эрге-чагырганы канчап-чоор-даа бол камгалаарында эвес, а ажылчы чонга ол кандыг ажыкты бээрил дээрзин бодап көөрүнде.

Социализм кризистиг байдалда туруп турар деп чүве маргыш чок-факт-тыр. Канчап ынчап барганының чылдагаанын ханызы-биле черле сайгарып көөр апаар. А кинтилелдиң бюрократчы болу бээр айыылының дугайын Ленин чаңгыс удаа эвес сагындырып чораан болгай. Чижээлээрге, эрге-чагырганың, партийжи аппараттың талазындан албадал-кызагдаашкын кылыр болза, кандыг килең-кылык кыптыгып келирин ол ыяк билип чораан. Ону амыдырал Польшага, Венгрияга, Совет Эвилелинге бадыткаан. Ол чурттарга кызыгаар чок тергиидеп турган коммунистиг партия ат-алдарын дыка улуг чергези-биле чидирген. Оон дайлымы-биле реформаларны соңгаарлатпайн, чайгылыш чок болгаш шиитпирлиг чорудары эргежок болу берген. Мындыг таварылгада ленинчи арыг идеяларже хая көрнүп, ону шиңгээдип ап, үениң байдалынга дүүштүр чогаадыкчы ёзу-биле ажыглап база херек кырынга боттандырары чугула.

Ласло ДАРОЦИ.
Венгр журналист.
Будапешт.
(ПМА).

ЧААГАЙ КҮЗЭЭШКИН-БИЛЕ

Саая Майнак — Мөңгүн-Тайга районнуң кедээ шүлүкчүлериниң бирээзи. Ол «Бүзүрел» деп шүлүктер чыындызының автору. Оон хамааты лириктиг шүлүктери, чечен чугаалары, критиктиг чүүлдери республика солуннарынга, «Улуг-Хем» чечен чогаал альманахка үнгүлээнин номчукчулар билир.

Шүлүкчү Саая Майнактың ийиги номун Тываның ном үндүрер чери келир чылын чырыкче үндүрер.

Саая Майнак — райкүүскомнуң культура килдизиниң эргелекчизи. Май байырлалында ол 60 харлаар. Ынчангаш аңаа бүгү талалыг чогаадыкчы чедиишкиннерни, кадыкшылды, аас-кежикти күзевишаан, авторнуң чаа бижээни ийи шүлүүн номчукчуларга таныштырар-дыр бис.

АНЫЯКСЫЫМ КОНЧУГ

Шыпшың ыржым.
Чылыын, шыксыын.
Айдың дүне сылдыс санап,
Арыг агаар тынып тур мен.

Сыыладыр эстеп ойнаан
Чымчак салгын чөлбиннерге,
Чап-чаа үнген баштайгы көк
Чаагай чыды хөрээм доллу.

Частың кээрни үр-ле манаан
Чалыылар-ла сеткил хаптан.

Ишти-хөңнүм сымыранчып,
Изиг-изиг куспактапты.

Чылыг кээрге төрээн черим
Чыгыы тонун хөлбеңнетти,
Чалыы шаамда хеглүг чаңым
Чаг дег дедир эглип келди.

Май ай келди,
Магалыын аа...
Аныяксыым кончуг болгаш,
Амыдырал ырлап чор мен.

ЧАЯАН

Ийи хадың чаңгыс черден үнүп келгеш,
Ийистер дег, ылгалышпас дөмей апаар.
Дазылдары доңнаттынып тутчу бергеш,
Дажыг суг-даа, шуурган, хат-даа ужур шаппас.
Даглар ышкаш, божаш дивес күштүг апаар.

Ийи кижи сеткил-чүрээ билчи бергеш,
Изиг ханы ынакшылга бүргелиптер.
Аас-кежик кавайынга ажы-төлү
Аттынып, өпей дыңнап өзүп келир —
Амыдырал мөңгежидер чаяан ол-дур.

АЯЛГА

●Лириктиг новелла●

Бора талдарның мочургалары чылыг дүшкени-биле кады частырынга белеткенип бергилээн, артында-ла «тодуг» аар-аар апаргылаан мышкаш көстүп тургулаар. Талдарның аразында деңгеликтер баштарындан бакылап келгилээн чаш көктер улашкан чылыг хүннерге таалап, өзүп чыдарын сөглеп кензиг, салгын аайы-биле шымыраш баштарын чайгылаар... «Бойдустуң оттуп эгелээнинин баштайгы демдектериниң бирээзи бо талдарның дүктүг баштыг анай-хаак сырганарын каданнаттар үези-ле болгай» — деп иштинде боданмышаан, эгелеп чоруур хөгжүмчү Иргит-оол хем кыдыынга базып чораан.

Хемниң суу чүгүрүүнче киргелек, чеңдик черлерже ойлуп кире бергилээн доштар дүн-хүн чокка ээилгеш, суг кырында эштип үнгүлеп келгилээн, сактырга, шиг-шиг кылдыр тынып, суг аайы-биле салдап чорааннар.

«Адырам. Хемниң бүгү-ле чараш-каазын аялгаже шилчиңпсе аар. Кандыг үнер ында чогул. Эң ылангыя бо демде чурттап турар куштарның үнү янзы-бүрү болгай. Таарыжыр сес болза аар — дээш, эрес кирип, билири аялгаларны аяар сыгыргылаан-даа. Ындыг эвес, мында Бичекыс чаа дугайында шүлүк бижип бээр болду чоп. Эгелеп чоруур хирезинде салымның хире уруг болдур ийин. Аңаа сыдап алгаш, бодул-биле-даа хоорешкей-ле мен» — дээш, Иргит-оол Бичекыстың чурттап турары ыяш бажыңынче шала далаштыг базып чорупкан.

Шэйүп каан демир удазынга чуткан хептер азып турган Бичекысты Иргит-оол көрүп каап, сүрээдексей хона берген. Уруг хөрээ чадагай халат кедип алган, ону эскербейн, бар-ла шаа-биле херлип-херлип олче удур базып орган. Оярлыыр чер чок. Бичекыс тура дүшкен.

— Экии, Иргит-оол? Мында чүге чор сен? — дээш, халадының хөрээн дегийт ийи холдап сегирип алган.

— Мындаа ыры сөзү бээр дээн болгай сен. Белен болза, шенеп көрейн дээш келдим. — Чуну шенээр кижи сен?

— Ырның аялгазын аар. Башта элээн бодалдар тыптып кээрге, сенээ чагыымны сактып келдим.

— Мени мана, кады чоруур бис. Мен үр болбас мен — дээш, уруг бажынче кире берген.

Ыржым кежээге аян туткан-ныг, саарыглыг хемниң төнмес, батпас тоолчургу чаңгыс аай чугаазы дем-не эгелээн. Улуг даш сандайланган ийи чалыының чүректеринден ужугуп, үнгүлээн сөстер чоок-кавыга сыңышпас болуп, улам өртүн ап, херлээже шилчип бар чораан. Ол чылыг сөстер амыдыралдың аялгазынче шилчээш, өскелерниң чүректеринче шымныг кирип тургулаанзыг болган.

Иргит-оол биле Бичекыс кайызы-даа амыдыралдың аялгазындан төрүттүнген, кежиктиг чалыылар-дыр бис дээрзин сеткип билбишаан, амыдыралдың база бир чаа аялгазын кады чогаадып эгелээннер.

Моңгуш ДОРЖУ.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

МАЙ 1
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.15 «Ажып эртери». Барымдаалыг телефильм. 8.25 Киноконцерт. 9.20 Мультфильм. 9.35 «Чаан-биле оркестрге соло». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 11.45 Хөгжүмнүг программа. 13.20 Фотоконкурс «Чер — бистиң ниити бажывыс». 13.25 Концерт. 13.55 Москва. Кызыл Шөл. Митинг-маевка. 15.35 Хөглүг ноткалар. 16.35 Хоккей. Делегей чемпионады. Түннел бөлүк командаларының маргылдаазы. 18.35 5 сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Будулгаазынның черже кирер эжик». 1-2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 «Аншлаг! Аншлаг!». 23.00 «Интершлягер—90». Эстрада ырларының делегей конкурузу. 00.45—01.35 «Танцы, танцы, танцы».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.55 Ритмиг гимнастика. 9.25 Р. Солнцев — «Статья». Фильм-шии. 12.50 Уругларга фильм. «Часкы Олимпиада, азы Нинаның даргазы». 13.55 Неттерелгей классиктиг хөгжүм концерти. 15.25 «Экспромт». Телефильм. 15.35 Хоккей. Делегей чемпионады. Түннел бөлүк командаларының маргылдаазы. 16.15 «Бак көрзүнгеп тажы» бөлүктүң оюн көргүзүү. 16.35 «Аътчыгашче кым ээ көрнүрүл» барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.10 Хөгжүм болгаш мода. 18.00 Мультфильм. 18.10 «Киносерпантин». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Киносерпантин». 21.00 «Үе». 21.30—23.35 «Киносерпантин».

КИНО

МАЙ 1-ДЕ

«ЧАПЫРАЛ»: «Задептиг таварылга» 9.00, 10.40, 12.20, 14.00, «Чүък «300» 15.40, 17.30, 19.20, **Видеозалга:** «Делегей эстрадазының сылдыстары» 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: кинодар чыындызы 9.00, 12.20, «Чажыт ортулук» 10.20, 13.40, «Өг-бүле» (2 сериялыг) 15.40, «Чажыт чөвүлекчи» 18.20, «Лифттиң солагай талазынче» 20.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Эрлик оранызы ботка хоп» (2 сериялыг) 12.30, 15.20, 18.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Кавказка туттурган кыс» 12.00, 15.50, «Шылажылганың хемчээли» 14.00, 17.40, 19.20 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Мистер Индия» (2 сериялыг) 14.00, 16.50, 19.40 шактарда.

Сергей Калдарович Шожукпаның адынга берген документилерлиг аадак бо чылдың апрель 16-да читкен. Ону тыпкан кижи Кызыл районнуң Каа-Хем суурда Агния Барто кудумчуда № 12 бажыңның № 7 квартиразынга эккеп бээр болза, шаңнал алыр.

• • •

«Тыва автотрастының» өөредилге-курс комбинадының 1986 чылдың июль 30-де дооскаиының дугайында Аркадий Айыжыевич Сааяга тывыскан АН сериялыг № 675728 шыназынга читкенин барымдаалааш, ону күш деп чок санаар.

• • •

Барыын-Хемчик районнуң Эрги-Барлык ортумак школазының 1981 чылдың июнь 23-те Хомушку Валентина Достаковнаның адынга тывысканы Б № 575865 аттестадының читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Культура-спорт комплекизи дыштаныр хүннерде

Май 1

11.00 шак — Байырлал концерттери:

Хоорай ансамбли хөгжүм-шии театрының, «Радость» ансамбль «Мөңгүлек» турисчи комплекстиң, пионерлер болгаш школачылар коллективи «Детский мир» магазинниң чанынга концерт көргүзерлер.

11.00 шак — Уругларның оюн программазы паркта бичии уруглар хоорайжыгажынга болур.

11.00 шак — Хол бөмбүүнге болгаш баскетболга маргылдаалар парктың спорт шөлдеринге эгелээр.

12.00 шак — Культураның болгаш дыштанылганың Н. Гастелло аттыг паркының ажыдыышкыны фонтан чанынга болур.

14.00 шак — Тыва хүреш. «Совет Тываның 5 чылы» стадионга болур.

16.00 шак — Аныяктар ансамблиниң концерти Ногаан театрга болур.

18.00 шак — «Аян» ансамбльдиң артистери-биле концерт-ужуражылгазы хөгжүм-шии театрынга эгелээр.

18.00 шак — «Азияның төвү» шаңнал дээш хоорайлар аразының маргылдаазы. «Совет Тываның 5 чылы» стадионга болур.

19.00—22.00 шактарда — Танцы программалары автоорук техникумунуң, КПТУ-4-түң, Азия төвүнүң, «Колос» болгаш «Енисей» культура бажыңнарының чанында шөлдерге болур.

Май 2

11.00 шак — Спорттуң техниктиг хевирлеринге көргүзүг оюннар. Ипподромга болур.

11.00 шакта — Хол бөмбүүнге болгаш баскетболга маргылдаалар парктың спортчу шөлдеринге уламчылаар.

12.00 шак — Уругларга шии. «Арга-арыг чурттуг каран көрүр кижиниң чажыды». Хөгжүм-шии театрынга болур.

14.00 шак — Аныяктар ансамблиниң концерти паркка эгелээр.

16.00 шак — «Аян» ансамбльдиң артистери-биле концерт-ужуражылгазы, хөгжүм-шии театрынга болур. Ол концерт 19.00 шакта база болур.

16.00 шак — Бут бөмбүү. «Совет Тываның 5 чылы» стадионга болур.

19.00 шак — Танцы кежээлери паркка, «Колос» болгаш «Енисей» культура бажыңнарынга уламчылаар.

Часкы хүлүмзүрүг

ШЫДАВАС-ТЫР

Эштиримге хемимниң
суу мен чайгап,
Ээремиинге өлейлээнзиг
чассытса-даа,
Чындыр-карам чылыг, чымчак
куспаа ышкаш,
Чыргал, таалал меңээ
шаңнап шыдавас-тыр.

Далар-оол ДОНГАК.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-30-03; 3-34-39; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга ажазы
Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектеринин талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 409. ТС—00168

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
май
2
среда
№ 102 (14302)

1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 кеп.

КЫЗЫЛ ШӨЛГЕ МАЕВКА

Совет ниитилел чаартынып турар, бистер боттарывыс база чаартынып турар бис. Чоокка чедир-ле болуп турганы ышкаш, мактанышкынныг болгаш шуугаазын шинчилиг эвес, а чаа ёзу-биле москвачыларны бо чылдың Май 1-де Кызыл шөл уткаан. Кайгамчык улуг хемчээлдиг полотно песте—К. Маркстың, Ф. Энгельстиң болгаш В. И. Ленинниң портреттери. Тайбының, күш-ажылдың, найыралдың, эде тургустунуушкунунуң темалары кызыл пестерде илергейлеттинген. ССРЭ-ниң улустарының национал угулзалары-биле Кремльдиң ханазы шиметтинген. Сенат суургазында композицияның төвүнде — ССРЭ-ниң Сүлдези. А Дээди Советтиң бажыңының кырында чурттуң Күрүне тугу киискип турар.

Кызыл шөлге кайгамчык хөй москвачылар далай ышкаш чалгып турган. Москваның профэвилелдери бо чылдың митинг-маевказының организакчылары болган. Профессионалдар Эвилелиниң Москва хоорай чөвүлелиниң кыйгырыын ёзугаар улус ажылдагыйының янзы-бүрү адырларының ажыл-ишчилери эртенгиниң сес шакта чыглып эгелээн болгаш оон сөөлүнде Кремльче угландыр чорупкан. Оларның колониалары министрлер-биле, адырларның удуртукчулары-биле кады плакаттарын, транспарантыларын тудуп алгаш келгеннер. Москвачыларның бодалдарын, сеткил дүвүреэшкиннерин, идегелин оларның плакаттары, транспарантылары илергейлеп турган: «Демократия дээш, демагогия (ондактыг кажарлап, мегелээр чорук) турбас болзун!», «Шенелделер кылыры соксазын, ажылдаар херек!», «Өртектерни — профэвилелдер контролюнга киирер!», «Рынок экономиказы дээш ажыл чок чорук турбас болзун!», «Аныяктар айтырыгларынче — чогуур кичээнгейни угландырар!», «Чажыт экономиканың баштыңнарын — харысалгаже киирер!», «Ниити кижи төрелгетенниң үнелиг чүүлдери делгерeп турзун!», «Кажан бир демниг кады тургаш, күштүг бис!».

Эртенгиниң 10 шак. ССРЭ-ниң Президентизи, СЭКП ТК-ның Чиигине секретары **М. С. Горбачев**, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Н. И. Рыжков**, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы **А. И. Лукьянов**, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннери, кежигүнүнге кандидаттар, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталар даргалары, Россия Федерациязының, Москваның удуртукчулары, найысылалдың күш-ажылчы коллективтериниң төлээлекчилери мавзолейниң төп индиринге үнүп келген.

Байырлалга келген аалчыларның аразында— дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, ССРЭ-ниң, Москва Совединиң улус депутаттары, хөй-нийти организацияларының төлээлекчилери. Даштыкыдан келген аалчылар, ССРЭ-де турар дипломаттыг төлээ черлериниң баштыңнары база анаа турган.

Профессионалдар Эвилелиниң Москва чөвүлелиниң даргазы **В. П. Щербаков** митингиниң ажыткан. ВЦСПС-тиң даргазы **Г. И. Янаев** микрофонга чедип келгеш, митинг-маевкага чүве чугаалаан.

— Эде тургустунуушкунуң херээ дээш демиселди чорудуп турар кижилер ажылчы чоннуң эп-сеткил каттыштырылгазын, чаңгыс эвин, акы-дуңма найыралын бадыткап көргүзер сорулга-биле бөгүн мында чедип келген-дир деп, ол демдеглээн. Рынок экономиказынче шилчиишкин баштайгы үе-чадада чурттуң чонунуң эвээш хандырылгалыг кезээниң чаагай чоруунга салдарлыг болур дээрзин шуптувус билип турар бис, ынчангаш ВЦСПС-тиң, совет профэвилелдериниң сорулгазы — ажылчы чоннуң экономиктиг камгалалының системазын тургузары, оларның эрге-ажыын камгалаары болур деп, ол медеглээн.

Кижи төрелгетенниң хөгжүлдезиниң буянныг болгаш демократтыг сорулгаларын чедип алыр дээш дем каттыжышкыны-биле улам күженииишкинниг хөделиринче делегейниң бүгү кижилерин ВЦСПС-тиң даргазы кыйгырган.

Бүгү чуртта алдаржаан «Трехгорка» фабриканың пөстаавычызы **О. В. Замохотова**, Москваның ужар чүүл институдунуң студентилериниң профком даргазы **Г. Ф. Будяк**, техниктиг эртемнерниң кандидады **Е. Н. Каблов**, «Кадыыр болгаш Маска» металлургия заводунда профком даргазы **Е. К. Кузнецов** митинг-маевкага чүве чугаалааннар.

Профэвилелдерниң Бүгү-делегей федерациязының чиигине секретары **И. Закрия** чыылганнарга байыр чедирген.

— Москваның ажылчы чонунуң кайгамчык улуг митингизи ССРЭ-ге социализмниң хөгжүдеринге болгаш быжыглаарынга силерниң шиитпирлиңерин тодаргай бадыткап турар-дыр — деп, ол онзалап демдеглээн. Совет Эвилели эрткен үениң четпестерин чайлатпышаан, эде тургустунуушкунуң оруу-биле диалы бурунгаарлап турарын ам бүгү делегей көрүп турар. Бүгү кижи төрелгетенниң күзелин — ядролуг ындыкчы дайынның кыжанышкынындан хостут делегейниң дугайында күзелин боттандырарынга силерниң чонуңар боттуг улуун киирип болур.

Эде тургустунуушкунуң херээн эчизинге чедир боттандырар дээш совет улустуң бүрүн шиитпирлиин москвачыларның Кызыл шөлге митинг-маевказы тодаргай бадыткап көргүскен.

(СЭТА).

БАЙЫРЛАЛДЫҢ ШЫРАЙ-АРНЫ

Бөгүн частың, эде тургустунуушкунуң, ажыл-херектерниң болгаш тайбынның байырлалы бистиң республиканың булуң бүрүзүнде чедип келген. Ол чаңчыл болган Бүгү-делегейниң эп-сеткил каттыштырылгазының байырлыг хүнүн делегейниң бурунгаар депшилгелиг улустары делегейже социал депшилге, демократия, чоннуң эргелери дээш пролетаржы чаңгыс одуругга сырый каттыжып, чөптүг чорук дээш сүрлүг күжүн көргүзер. Магаданчыг байырлал Майның Бирин уткуп турар бо чыл төөгүлүг болуушкуннар-биле байлак.

Улуг Төрээн чуртувус болгаш бүгү делегей Коммунистиг партияның тургузукчузу болгаш Совет күрүнениң үндезилекчизи В. И. Ленинниң төрүттүнгенинден бээр 120 чыл оюн, анаа турааскаадкан «кызыл субботаны» эрттирген. Ол ышкаш майның база бир улуг байырлалы Улуг Тиилелгениң 45 чыл оюн совет улус удавас демдеглеп эрттирер. Бо бүгү онзагай болуушкуннар эде тургустунуушкунну, революсу чаартылгаларны совет улус-биле бир дөмей бистиң республиканың ажыл-ишчилери база боттандырып турар.

Дүүн Совет Тываның районнары, хоорай, суурлары Тайбынның, Найыралдың, Күш-ажылдың, Частың байырлалын онзагай демдеглеп эрттирген. Май Бирге турааскаадкан митингилер, байырлыг хуралдар, культура-массалыг оюн-тоглаалар, спортчу маргылдаалар, дайынның, күш-ажылдың болгаш партия, совет ажылдарының хоочуннары-биле ужуражылгалар, концерттер көргүзүглери болгаш өске-даа байырлал шинчилиг ажылдар, хемчеглер район, хоорай, суур бүрүзүнге организастыг болуп эрткен.

Моон мурнунда чылдарда найысылал Кызылды Май Бириниң хүнүнде кижи таныыр ужур чок турган. Кыйгырыглыг лозуңнар, паннолар, стендилер, плакаттар, кызыл туктар-биле каастаттынган хоорайның ажыл-ишчилери Коммунистиг партияның, Совет күрүнениң удуртукчуларының портрет-чуруктарын, янзы-бүрү шарлар, чечектер, лозун-плакаттар туткулааш, чысказлга индир баары-биле «ураалап», марштап эртер турду чоп. Май Бириниң байырлалы ам сыр өске байдалга болуп эрткен. Биеэки дег хөй каасталга чок. Чыскаалыпкаш «ураалаар» чорук читкен. Ынчанмайн канчаар, каасталга дээш тур үениң херегленинге чеже-чеже акша-төгерик агаарже үнмээн дээр. Ажылчы чон ам таптаашкын үезиниң хөлегелерин арта базып, демократияның, ажык чарлыг чоруктуң эргезинче шилчээн. Ынчалза-даа чамдык багай үзелдиг кижилер байыр-чысказлды өскээр ажыглап, митингилерге, чыскаалдарга үй-балай чугаалар кылыр, ону өскээр ажыглаар чорук үнүп турар апарган болгай. Чогум-на моон үржуундан эмин эртир «чыскаалдаар», «ураалаар» чорук чидип бар чыдары ол чадавас. Ынчалза-даа байырлал дээрге байырлал-ла болгай.

Май Бириниң эртенинде Кызылга эдир булуттар безин чок, чылыг, чырык хүн болган. Кижилер чаңчыкканы ёзугаар каас, шевергин кеттинген ол-бо кудумчулардан Ленин шөлүнче чорупп тургулаан. Арын-шырайларында аас-кежиктиг, өөрүшкү-маңнайның хүлүмзүрүү чайнаан кижилер Советтер бажыңының мурнунда шөлде тургускулаан янзы-бүрү өңнүг тукчугаштарның салгын-биле сымыранчып барланайнып чалгып тургулаарын көргеш магадаар. Эртенгиниң он шак турда, хооркомунуң ажылдакчылары, Кызыл хоорайның хөй-нийти организацияларының төлээлери В. И. Ленинниң турааскаалының чанынга чечектер салышкынын кылган. Ол үеде республиканың хөгжүм-шии театрының чанынга үрер хөгжүмнүң байырлал аялгалары диңмиреп эгеледи.

— Бо чылгы Май Бириниң байырлалын канчаар уткуп тур силер?—деп башкы институдунуң студентизи Чиичи Монгуштан сонуургадым.

— Бир-ле дугаар чыскаал чок байырлалга таварыштым. Янзы-бүрү культура-массалыг оюннарга, спортчу маргылдааларга киржип, ону сонуургап көрүп, концерттеп, кинолап, аъш-чем садып чип, эш-өөр-биле ойнап-хөглеп алырга эки болбайн канчаар. Мен бо чылын институтту доозар мен. Оон ангыда, аас-кежиктиг амыдыралымның байырлалы — куда-дойну база эрттирер-дир мен. Уруглуг база болур мен. Ынчангаш бо Май Бириниң байырлалы мензэ уттундурбас артып калыр—деп чугаалааш, өөрү-биле чоргаар базып чорупту.

Хоорайның Ленин болгаш Кочетов кудумчуларын өрү алзы автоорук техникумунуң сургуулдары, найысылалдың чамдык школаларының өөреникчилери өөрүшкүлүг базып бар чорлар. Кайнаар-даа баарга, оюн-хөг, каткы-итки, ырышоор, шынап-ла, байырланчының канчаар ону! Хөгжүм-шии театрының чанынга болган хоорайның ыры болгаш танцы ансамблиниң концертин кым сонуургавас боор. «Мөңгүлек» турисчи комплекстиң чанында школачылар, пионерлер болгаш улуг-даа кижилер бөлдүнчү берген турлар. Оларга уругларның «Өөрүшкү» ансамбли солун программалыг концертин бараалгаткан, бо «ат-сураглыг ансамбльдиң көргүзүг бүрүзү көрүксенчиг. Пионерлер бажыңының болгаш школачыларның бот-тывынгыр артистери «Уруглар делегейи» садыгының чанынга чыылган чонга база концерт көргүскен тур. Хөглүүн, өөрүнчүүн, магаданчыын кижи дениээр сөс тыппас.

Культураның болгаш дыштанылганың Н. Гастелло аттыг парыгының байырлыг ажыдыышкыны база болган. Хөй санныг чыылган чон паркта бичии уруглар хоорайжыгажынга бичии чаштарның оюн-тоглаазы канчап сонуургал чок артар боор. Парктың спорт шөлдеринге баскетболга болгаш хол бөмбүүнге маргылдаа база солун эрткен. Стадионга болгулаан спортчу оюннарга Кызылдың школаларының, дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң өөреникчилери, студентилери, сургуулдары идепкейлиг киришкен.

— Бо чылдың Май Бир байырлалын шаанда ышкаш, «уралаар», «чыскаалдаар» — таптаашкын үезиниң байырлалдарындан уштунуп, хоорайга чыскаал, митинг кылбайн, чурттакчыларның культурлуг дыштанылгазын, байырлалын хандырары-биле культура-массалыг ажылдарны организастыг чорудуп, оюн-тоглаа, спортчу маргылдааларны, уран чүүл көргүзүглерин хөйү-биле чорударын шиитпирлээн бис. Мындыг ажылдар бодунун ажыктыг талазын көргүзер ужурлуг — деп, СЭКП Кызыл хооркомунуң секретары В. В. Оскал-оолга ужуражы бээримге, ынчаар чугаалады. Шынапла, кижилер байырлалды боттарының күзээни-биле эрттирер хевирлиг. Кым спортка хандыкшылдыг болдур — спортчу маргылдаалар, оюн-тоглаалар манап турар, кым уран чүүлге ынак болдур — концерттер, кинолар, шиилер, танцылар манап турар. Байырлалды мынчаар эрттирерге черле кижилерге ажыктыг болган.

Кызылчыларның болгаш аныяк оолдар, кыстарның сонуургалын «Аян» ыры-хөгжүм ансамблиниң концерти болдурган. Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери Надежда Шойгунуң, Демир-оол Кежиктигниң, Тываның комсомол шаңналының лауреады Кайгал-оол Ховалыгның, «Юрмала» Бүгү-эвилел конкурстарының киржикчилери Айдын Мортай-оолдуң, Борис Салчактың күүседиглерин болгаш ыраажылар Галина Сүрүн, Аяс Тойбухаа оларның ырлаарын чыылганнар үзүктел чок адыш часкаашкыннары-биле уткуп турган. Ол ышкаш «Совет Тываның 5 чылы» стадионга болуп эрткен тыва хүреш база-ла солун болган. Ол-ла тайын солунга аңгы чырылар чүве болганда, кымның тиилекчи болганын, канчаар эрткенин манаа биживес мен. Ол-ла стадионга Сибирь хоорайларының футбол федерациязының кубогу дээш болган маргылдааның тиилекчилерин адаары ам-даа орай, маргылдаа уламчылавышаан. Ол ышкаш автоорук техникумунга, 4 дугаар профтехучилищеге, «Енисей», «Колос» культура бажыңнарынга аныяктарның танцы кежээлери, дискотекалары орайга чедир үргүлчүлээн.

Найысылал Кызылдың кудумчуларында көскү черлерде «Совет кижилер! Буянныг, демократтыг социализмни тургузарынга күженииишкиннериңисти сырый каттыштыраалы!», «Совет Эвилелиниң хамаатылары! Эрге-хоойлулуг социалистиг күрүнениң тургустунарынга идепкейлиг киржиңер!», «Улус депутаттары! Ажылчы чоннуң эрге-ажыктарынга ак сеткилдиг болгаш харысалгалыг бараан болуңар!» деп Май Бирге СЭКП ТК-ның Кыйгырыгларын аскылааны ажылчы чонну социал-экономиктиг сорулгаларны амыдыралга боттандырарынче хей-аът киирип турар. Ленин шөлүнге ол хүн чыглып келген чоннуң янзы-бүрү төлээлери-биле ужуражып чугаалашкан бис. Башкылар, эртемденнер, эмчилер, артистер, чогаалчылар дээш оон-даа өске мергежилдиг кижилери эде тургустунуушкунуң боттанып эгелээни-биле чергелештир ажык-чарлыг чоруктуң, демократияның калбарып оралын, чурттакчыларның байдалдарын чоорту экижип бар чыдарын сеткил ханып чугаалаар чордулар. Ол үнелелди ыракты Тожунуң ивижилери, калбак, делгем Тандының тараажылары, кадыр тайга-сыннарлыг Мөңгүн-Тайганың сарлыкчылары, бажы белик Бай-Тайганың малчыннары, аныяк хоорайлар Ак-Довурактың, чаа Шагаан-Арыгның ажылчыннары сагыш-сеткилинден деткип турганнар. Ниитизи-биле Кызыл хоорайга Май Бириниң байырлалы организастыг болгаш солун, хөглүг байдалга болуп эрткен. Шак ындыг байырлалдар республиканың бүгү хоорай, суурларынга, районнар төптеринге база болуп эрткен.

Сарыг-оол КУУЛАР.

АК-ДОВУРАК ХООРАЙ

Бүгү-делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү — Май 1-ни хоорайның чону политиктиг болгаш күш-ажылчы улуг көдүрлүүшкүннүг уткаан.

Эртенгиниң он шак четпээнде-ле «Асбест» стадионга хоорайның бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, школаларның болгаш өске-даа хөй-нийти черлериниң коллективтери чаңгыс кижи дег, организастыг чыглып келгеннер.

Хоорайның ажыл-ишчилериниң байырлал демонстрациязының мурнунга ортумак үш школаларның өөреникчилери, башкылар, профтехучилищениң коллективтери кирген. Оларның арын-шырайында частың өөрүшкүзү, келир үеге идегел илдеп. Аныяк салгалдың соондан дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары бир демниг эрткен. Оларның хөректеринде дайынчы, күш-ажылчы алдар-хавыяның херечилери — медальдар, орденнер часкы хүнге чайнап чораан.

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың коллективи бо чылдың дөрт айларының планныг онаалдаларын хуусаа бетинде күүсеткеш, мурнакчыларның колоннazында кирген. Бригадирлер Татьяна Скорыхтың, Любовь Очур-оолдуң, Сергей Куулардың удурткан коллективтер колоннаны баштап чораан. Оларга комбинаттың ажыл-ишчилери чоргаарланыр.

«Тыва автотранспорт» каттыжышкынының Ак-Довуракта АТБ-зи бо чылды эрткен үелеринде база эки ажылдаан. Орук-септелге болгаш орук-тудуг эргелелдериниң коллективтери база олардан хожудавайн турар.

Хоорайның күш-ажылчы коллективтериниң байырлал демонстрациязының соонда спортчу маргылдаалар, концерттер болгаш дыштанылга кежээлери эрткен.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Мандат комиссиязын соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Мандат комиссиязын тургузар.

2. Мандат комиссиязының составынга дараазында депутаттарны соңгуур:

Комиссияның даргазы

Дембирел Анатолий Салчакович, Хандагайтының соңгулда округундан депутат, Өвүр район.

Комиссияның кежигүннери:

Биче-оол Камбаа Дамчатович — Шагаан-Арыг Барыын соңгулда округундан депутат, Улуг-Хем район.

Гончаров Валерий Николаевич — Тураның төп соңгулда округундан депутат, Бии-Хем район.

Ильенков Станислав Иванович — Аксы-Барлык соңгулда округундан депутат, Барыын-Хемчик район.

Монгуш Базыр Даваасвич — Кара-Хөл соңгулда округундан депутат, Бай-Тайга район.

Ондар Дөжүлдей Бүрзүнеевич — Теве-Хая соңгулда округундан депутат, Чөөн-Хемчик район.

Панкратов Владимир Валентинович — Саян соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Сүлдүм Валерий Чоодуевич — Берт-Даг соңгулда округундан депутат, Тес-Хем район.

Яндак Даваа-Самбуу Бээжинович — Нарын соңгулда округундан депутат, Эрзин район.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай,
1990 чылдың апрель 27.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң План-бюджет комиссиязын соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң План-бюджет комиссиязын тургузар.

2. План-бюджет комиссиязының составынга дараазында депутаттарны соңгуур:

Комиссияның даргазы

Нурзат Байр-оол Саянович—Аянгаты соңгулда округундан депутат, Барыын-Хемчик район.

Комиссияның кежигүннери:

Донгак Макар Бавукович—Чыргакы соңгулда округундан депутат, Чөөн-Хемчик район.

Капунников Александр Иванович—Первомай соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Козлов Михаил Сергеевич—Завод соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Кызыл-оол Сергей Александрович—Бүрен-Хем соңгулда округундан депутат, Каа-Хем район.

Левашев Владимир Константинович—Ленинград соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Мон Клисин Александрович—Бай-Даг соңгулда округундан депутат, Эрзин район.

Федонин Владимир Сергеевич—Хендерге соңгулда округундан депутат, Улуг-Хем район.

Тинмей Дозур-оол Лайзапович—Совет соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Хертек Чурунай Хирес-оолович—Бай-Тал соңгулда округундан депутат, Бай-Тайга район.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай,
1990 чылдың апрель 28.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Национал политика болгаш национальдар аразында харылзаалар талазы-биле комиссиязын соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Национал политика болгаш национальдар аразында харылзаалар талазы-биле комиссияны тургузар.

2. Национал политика болгаш национальдар аразында харылзаалар талазы-биле комиссияның составынга дараазында депутаттарны соңгуур:

Комиссияның даргазы

Бичелдей Каадыр-оол Алексеевич—Чаа-Хөлдүң Барыын талакы соңгулда округундан депутат, Улуг-Хем район.

Комиссияның кежигүннери:

Богдановский Анатолий Григорьевич — Строительный соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Донгак Эртине Сүлдемович—Чадааның Төп соңгулда округундан депутат, Чөөн-Хемчик район.

Кужүгет Спар-оол Кенденчапович—Эрги-Барлык соңгулда округундан депутат, Барыын-Хемчик район.

Ондар Иван Дугар-оолович—Ийме соңгулда округундан депутат, Сүт-Хөл район.

Петров Валентин Борисович—Кундустуг соңгулда округундан депутат, Каа-Хем район.

Свинцов Борис Павлович—Пушкин соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Удумбара Чанмыр Александрович—Октябрь соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай,
1990 чылдың апрель 28.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм сайгарылгазының болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссиязын соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм сагылгазының болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссияны тургузар.

2. Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм сагылгазының болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссияның составынга дараазында депутаттарны соңгуур:

Комиссияның даргазы

Рогило Василий Васильевич—Бай-Хаак соңгулда округундан депутат, Тандыы район.

Комиссияның кежигүннери:

Евтешин Василий Миронович—Шагаан-Арыгның Чөөн талакы соңгулда округундан депутат, Улуг-Хем район.

Егоров Игорь Васильевич—Молодежный соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Маркс-оол Алексей Монгушевич—Кызыл-Мажалыктың Барыын талакы соңгулда округундан депутат, Барыын-Хемчик район.

Монгуш Чымба Балдыкович—Ишкин соңгулда округундан депутат, Сүт-Хөл район.

Ондар Николай Алдын-оолович—Эрзин соңгулда округундан депутат, Эрзин район.

Трофимов Василий Константинович — Тарлаг соңгулда округундан депутат, Бии-Хем район.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай,
1990 чылдың апрель 28.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Аныяктар херектериниң талазы-биле комиссиязын соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Аныяктар херектериниң талазы-биле комиссияны тургузар.

2. Аныяктар херектериниң талазы-биле комиссияның составынга дараазында депутаттарны соңгуур.

Комиссияның даргазы

Саая Ираида Чоодуевна — Ак-Довурактың Чкалов соңгулда округундан депутат, Барыын-Хемчик район.

Комиссияның кежигүннери:

Каадыр-оол Артём Александрович—Хову-Аксы Барыын соңгулда округундан депутат, Тандыы район.

Ковальчук Алексей Владимирович—Енисей соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Куулар Любовь Санчи-Бидиповна—Саглы соңгулда округундан депутат, Өвүр район.

Куулар Михаил Ким-оолович—Правобережный соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Мишкин Вадим Федорович—Дорожный соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Ногай Сергей Бухгалтерович—Ээр-Хавак соңгулда округундан депутат, Бай-Тайга район.

Салчак Валерий Болай-оолович—Торгалыг соңгулда округундан депутат, Улуг-Хем район.

Хомушку Василий Ууртакович—Хөнделең соңгулда округундан депутат, Барыын-Хемчик район.

Санчай Сергей Сайынович—Ленин соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Ширшин Григорий Чоодуевич—Мугур-Аксы соңгулда округундан депутат, Мөңгүн-Тайга район.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай,
1990 чылдың апрель 28.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Ажык-чарлыг чоруктуң, хамаатыларның эргелериниң болгаш тургузуп келген айтырыгларының талазы-биле комиссиязын соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Ажык-чарлыг чоруктуң, хамаатыларның эргелериниң болгаш тургузуп келген айтырыгларының талазы-биле комиссияны тургузар.

2. Ажык-чарлыг чоруктуң, хамаатыларның эргелериниң болгаш тургузуп келген айтырыгларының талазы-биле комиссияның составынга дараазында депутаттарны соңгуур.

Комиссияның даргазы

Салчак Вячеслав Сюрюнович—Интернациональный соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Комиссияның кежигүннери:

Дакыр-оол Көк-оол Тюлюшевич—Элиг-Хем соңгулда округундан депутат, Улуг-Хем район.

Семенов Иван Николаевич—Тураның Соңгу талакы соңгулда округундан депутат, Бии-Хем район.

Тумат Найырал Очур-оолович—Дус-Даг соңгулда округундан депутат, Өвүр район.

Чадамба Владимир Федорович—Шивээ соңгулда округундан депутат, Кызыл район.

Шабалин Виктор Анатольевич—Пролетар соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Эпп Генрих Яковлевич—Школьный соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай,
1990 чылдың апрель 28.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Үлетпүр, архитектура болгаш тудуг, транспорт талазы-биле комиссиязын соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Үлетпүр, архитектура болгаш тудуг, транспорт талазы-биле комиссияны тургузар.

2. Үлетпүр, архитектура болгаш тудуг, транспорт талазы-биле комиссияның составынга дараазында депутаттарны соңгуур:

Комиссияның даргазы

Жеголь Николай Аврамович—Дөн-Терезин соңгулда округундан депутат, Барыын-Хемчик район.

Комиссияның кежигүннери:

Дилак Киров Салчакович—Кызыл-Даг соңгулда округундан депутат, Бай-Тайга район.

Доржу Борис Хертекович—Ак-Довурактың Школьный соңгулда округундан депутат, Барыын-Хемчик район.

Ондар Данзын-оол Чалзапович—Ак-Довурактың Транспортный соңгулда округундан депутат, Барыын-Хемчик район.

Ооржак Эрес-оол Хаянгырбаевич—Баян-Кол соңгулда округундан депутат, Кызыл район.

Сарыглар Кызыл-оол Майдырович—Чадааның Соңгу талакы соңгулда округундан депутат, Чөөн-Хемчик район.

Тавберидзе Владимир Дидимович—Төп соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Титов Виктор Дмитриевич—Тураның Мурнуу талакы соңгулда округундан депутат, Туран хоорай.

Урванцев Владимир Петрович—Малчын соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Эртине Мөңгүн-оол Байырович—Тес соңгулда округундан депутат, Тес-Хем район.

Шулепов Александр Николаевич—Ак-Довурактың Юбилейный соңгулда округундан депутат, Барыын-Хемчик район.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай,
1990 чылдың апрель 28.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Садыг, харылзаа, коммунал-амыдырал болгаш өске-даа ачы-дуза чедирилгезиниң талазы-биле комиссиязын соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Садыг, харылзаа, коммунал-амыдырал болгаш өске-даа ачы-дуза чедирилгезиниң талазы-биле комиссияны тургузар.

2. Садыг, харылзаа, коммунал-амыдырал болгаш өске-даа ачы-дуза чедирилгезиниң талазы-биле комиссияның составынга дараазында депутаттарны соңгуур:

Комиссияның даргазы

Сүге-Маадыр Владимир Хертекович— Ак-Довурактың Южный соңгулда округундан депутат, Барыын-Хемчик район.

Комиссияның кежигүннери:

Айыр-Санаа Чаш-оол Кыргысович—Арыг-Үзүү соңгулда округундан депутат, Улуг-Хем район.

(Төнчүзү 2-ги арында).

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында.)

Достай Степан Монгушевич—О. Шынаа сонгулда округундан депутат, Тес-Хем район.
Конусваев Булат Айтмухаметович—Ровно сонгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.
Монгуш Хонук-оол Доржуевич—Чыраа-Бажы сонгулда округундан депутат, Чөөн-Хемчик район.
Ооржак Идамчап Докур-оолович—Чадааnaның Соңгу талакы сонгулда округундан депутат, Чөөн-Хемчик район.
Соломонов Владимир Ильич—Каа-Хемниң Соңгу талакы сонгулда округундан депутат, Кызыл район.
Шиганов Анатолий Васильевич—Балгазын сонгулда округундан депутат, Таңды район.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай,
1990 чылдың апрель 28.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Көдээ ажыл-агый айтырыгларының талазы-биле комиссиязын соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**
1. Көдээ ажыл-агый айтырыгларының талазы-биле комиссияны тургузар.
2. Көдээ ажыл-агый айтырыгларының талазы-биле комиссияның составынга дараазында депутаттарны соңгуур.

Комиссияның даргазы

Сотпа Алан-оол Тулушович—Арыг-Бажы сонгулда округундан депутат, Улуг-Хем район.

Комиссияның кежигүннери:

Горилый Евгений Владимирович — Каа-Хем, Барыын сонгулда округундан депутат, Кызыл район.
Доңгак Кара-оол Севээнович—Шуй сонгулда округундан депутат, Бай-Тайга район.
Дотпаа Демир-оол Салчакович—Өөк сонгулда округундан депутат, Бии-Хем район.
Каадыр-оол Александр Соколович—Ий сонгулда округундан депутат, Тожу район.
Кара-Сал Павел Суратович—Бора-Тайга сонгулда округундан депутат, Сүт-Хөл район.
Монгуш Бута Чимитович—Бажын-Алаак сонгулда округундан депутат, Чөөн-Хемчик район.
Монгуш Эрес-оол Доржуевич—Шамбалыг сонгулда округундан депутат, Кызыл район.
Сарыглар Мандан Бышкак-Караевич—Шекпээр сонгулда округундан депутат, Барыын-Хемчик район.
Семенов Александр Иванович—Кара-Хаак сонгулда округундан депутат, Кызыл район.
Сувандии Когел Максимович—Чыргалаңды сонгулда округундан депутат, Тес-Хем район.
Сургутанов Виталий Петрович—Калинин сонгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай,
1990 чылдың апрель 28.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Улус өөредилгези, эртем, культура болгаш күш-культура талазы-биле комиссиязын соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**
1. Улус өөредилгези, эртем, культура болгаш күш-культура талазы-биле комиссияны тургузар.
2. Улус өөредилгези, эртем, культура болгаш күш-культура талазы-биле комиссияның составынга дараазында депутаттарны соңгуур:

Комиссияның даргазы

Конев Александр Васильевич—Чехов сонгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Комиссияның кежигүннери:

Аракчаа Светлана Николаевна — Московский сонгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.
Биче-оол Владимир Сумажинович—Хайыракан сонгулда округундан депутат, Улуг-Хем район.
Ванжа Альберт Иванович—Мөрен сонгулда округундан депутат, Эрзин район.
Губарев Юрий Кузьмич—Межегей сонгулда округундан депутат, Таңды район.
Кандан Клара Монгушевна—Ак-Туруг сонгулда округундан депутат, Улуг-Хем район.
Кара-Сал Мөнге Динмеевич—Баян-Тала сонгулда округундан депутат, Сүт-Хөл район.
Монгуш Валентина Кенденовна — Кызыл-Мажалык Чөөн сонгулда округундан депутат, Барыын-Хемчик район.
Монгуш Владислав Сүрүнович—Хайыракан сонгулда округундан депутат, Чөөн-Хемчик район.
Монгуш Наталья Мергеновна—Чадаана Шахтер сонгулда округундан депутат, Чөөн-Хемчик район.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР,
Кызыл хоорай.
1990 чылдың апрель 28.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Кадыкшыл, өг-бүле болгаш не-чаш камгалалының талазы-биле комиссиязын соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**
1. Кадыкшыл, өг-бүле болгаш не-чаш камгалалының талазы-биле комиссияны тургузар.
2. Кадыкшыл, өг-бүле болгаш не-чаш камгалалының талазы-биле комиссияның составынга дараазында депутаттарны соңгуур:

Комиссияның даргазы

Сат Зоя Назытыевна — Пионер сонгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Комиссияның кежигүннери:

Будук-оол Кара-Сал Домбаланович — Кызыл сонгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.
Драпаан Биче-Уруг Дадыковна — Чаа-Хөлдүң Чөөн талакы сонгулда округундан депутат, Улуг-Хем район.
Куулар Шаңгыр Пичи-оолович — Элегес сонгулда округундан депутат, Таңды район.
Марцеха Анатолий Васильевич — Бүрен-Аксы сонгулда округундан депутат, Каа-Хем район.
Ойдуп Надежда Назыновна — Шеми сонгулда округундан депутат, Чөөн-Хемчик район.
Сонам-Байыр Анжима Шаракбюевна — Дүрген сонгулда округундан депутат, Таңды район.
Хемер-оол Владимир Думатович — Кызыл-Хая сонгулда округундан депутат, Мөңгүн-Тайга район.
Хертек Нина Хертековна — Тээли сонгулда округундан депутат, Бай-Тайга район.
Шестакова Вера Ефимовна — Чульдум сонгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.
Шубник Геннадий Макарович — Сүт-Хөл сонгулда округундан депутат, Сүт-Хөл район.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай,
1990 чылдың апрель 28.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Экология болгаш бойдус ажыглалының айтырыгларының талазы-биле комиссиязын соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**
1. Экология болгаш бойдус ажыглалының айтырыгларының талазы-биле комиссияны тургузар.
2. Экология болгаш бойдус ажыглалының айтырыгларының талазы-биле комиссияның составынга дараазында депутаттарны соңгуур:

Комиссияның даргазы

Нечаев Борис Семенович—Учебный сонгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Комиссияның кежигүннери:

Бакуров Михаил Гаврилович—Сосновка сонгулда округундан депутат, Таңды район.
Доржукай Михаил Күдерович— Сарыг-Септиң Чөөн талакы сонгулда округундан депутат, Каа-Хем район.
Лавриненко Иван Петрович — Владимировка сонгулда округундан депутат, Таңды район.
Монгуш Мышкыр-оол Чолдак-Ашакович—Кочетовка сонгулда округундан депутат, Таңды район.
Очур-оол Владимир Салчакович—Кур-Чер сонгулда округундан депутат, Кызыл район.
Рудзинский Анатолий Владимирович—Шагаан-Арыг сонгулда округундан депутат, Улуг-Хем район.
Содунам Владимир Васильевич—Азас сонгулда округундан депутат, Тожу район.
Тюлюш Алдын-оол Дарын-оолович—Булуң-Терек сонгулда округундан депутат, Улуг-Хем район.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай,
1990 чылдың апрель 28.

ТРАКТОРЛУГ МАЛЧЫН

Таңды районда Балгазынның хадыларлыг, дыттарлыг делгемнери. Дөңгелик даглар кырында малчын Чооду Дивиневич Көк-оол кошкарларын кадарып, кылын номун номчуп ор. Ооң ээрлиг доруг аъды ээзиниң чанында чүгениң шыңгырадып каап оъттап тур.

Когурумнуг соок хүнде ооң үш чүс ажыг кошкары шоолуг ыраваан. Черниң эрги, сарыг сигенин хойлар чулуп чип чорлар. Малчынның кошкарларының семис-шыраан магадап турдувус, кыжын тургузу азыраан. Чарбаны, суланы, сигенни, өске-даа чемнерни берип, суггарып ап турар.

«Революцияның чалбыыжы» совхозтуң хойжузу он чыл бурунгаар хову ажылынга киржип, механизаторлап чораан. Малчыннааш, арендаже кирген. Ажыл-ижи түңнелдиг болган. Чугаалажып турааш, совхозтан «молдурга» тракторну садып алыры-биле үндүртүп алган. Ооң өртээ беш муң рубль дээн.

— Бо техникавыс биске дыка-ла ажыктыг-дыр. Мал чемнерин моон-биле дажыглап алыр бис. Эрткен күзүн чээрби ажыг тонна сигенни шыналардан кезип, кыштаавысче эккеп алган бис — деп, малчынның кадайы Мария Чамбаевна чугаага киришти.

Боттары арга кыдыы черде кыштагны кылып алгаш, бажыңны база тудуп алган. Чайын мал одарладып, көжерде ажыглаар вагончиги база бар. Малчыннарның кайызы-даа чугаакыр улус болду.

Эрткен чылдарда солуннарны чагылып алырга, суурдан эккеп бербестээн. Бо чылдың солуннарын эккеп бербезинге түвексингеш, чагытпааннар. Бо черде оорлар база бар. Ийи аъдын, бир кулунун оорладыпканнар. Амыдырал хандырылгазында эки чүве — автомагазинниң доктаамал кээп турары. Чолаачы-садыгжы Дирчинчап Окчаа малчыннарга аъш-чемниң болгаш үлетпүр барааннарын элбедир эккеп, садыглап турар.

Кошкарлар кадарчыларының көргүзүү чыл санында бедик болуп келген. Бир кошкардан алды килограмм ажыг дүктү кыргып алырлар. Чарышка база үлегерлиг өг-бүле бирги черниң шаңналдарын ап келген.

Ажаап, кадарып, чемгерип турар кошкарларының аажы-чаңын база хөөреп турдулар.

ЧУРУКТА: «Революцияның чалбыыжы» совхозта кошкарлар кадарчызы Чооду Көк-оол бодунуң тракторунуң чанында.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ДУРЖУЛГАНЫҢ АДРЕЗИ «ЧАА ОРУКТА»

Эки түңнелдиг болур дээш бир-ле чүүлдү дилеп, сураглап, шенеп чоруур кижилер турар. Ындыгларга С. Ч. Байыр-оол хамааржыр. Амгы үеде ол Эрзинде Бай-Даг көдээ Совединиң күүскомунуң даргазы, мурнунда 26 чыл дургузунда «Чаа орук» совхозтуң № 4 хойжу бригадазын удуткан. Ук коллектив республиканың социалистиг чарыжынга каш чааа тиилекчи болуп келген. Үнелезин реформаның баштайгы үе-чадазында-ла бот-орулгага чарылганы, өг-бүле кердээзин эки шиңгээдип алган, амгы үеде бригаданың малчыннары аренда керээзи-биле ажылдап турар.

Коллективтиң база ооң удуртукчузунуң ажылында бир эки чүүл дугайын мараа чугаалаары артык эвес. Ол чүл дээрге чаш хураганнарны доруктурар база дүктү көвүдедир талазы-биле кылган шенелдези эки түңнелдиг болган. Бүдүрүлгейи шын башкарарынга, күш-ажылдың түңнелин бедидер дээш кызымак ажылдап чорууриарны мактап, оларның чедиишкиннерин деткип, эвээш-биче-даа болза, чоп мурнунга чарлап, дуржулгазын нептередир ужурлуг бис. «Чаа орук» совхозта шак ындыг чаа чүүлдү районда партия, совет база ажыл-агый органнары мынчага чедир улуска дыңнатпааны, эгелекчилерниң ажылын үнелевээни элдептиг.

Херектиң ужуру чүдел? Ынчаңгы бригадир С. Байыр-оол хойжу С. Сидонун өг-бүлези-биле сүмелешкеш, малды чаа ёзу-биле ажаап, азырап эгелээн. Кыс хураганнарны нелериндең үскен соонда, чадагай кажаага кыштадып, ооң соонда төрүүр хойларны база ынчалдыр-ла кыштадып, хураганнарын алган. Сергей Сидонуң кыштаа Хайыракан деп дагда. Хар анаа улуг дүжер. Хат талаан соонда, хоюн кыдаңнарга кадаргаш, чоорту дагже үндүрер. Чазын даг белдирге кээр. Кыжын ховуга бодаарга, дагларга чылыг болуру билдингир.

Баштайгы кыжын хойжу өг-бүле бир харлыг кыс хураганнарын январь 5-тен февраль 5-ке чедир чылыг кажаага кирген, дараазында чылдарда ол аныяк малы төрүүр хойлар апаарга, чадагай кажаага кыштадып келген. Оларның кыштаанда ам хойга чылыг кажаа чок, хураганга чылыг кажаа бар, ооң мурнунда сери бар. Хою ооң адаанга төрүүр, хураганы незин ээп алырга, ону чылыг кажааже киириптер.

Аныяк хойну баштай апрель айда төрүткен, мурнунда марта төрүдүп ап турган. Шак мынчаар ажылдап келгениниң түңнелинде көргүзүглер багай эвес: 1987 чылда кыс хураганнарының бирээзинден 1,3 килограмм дүктү, дараазында чылда 1,5, а 1989 чылда 1,8 килограммны кыргаан. Төлүн камгалап алыры 100-ке онаажыр 1988 чылда 89, 1989 чылда 93, ам бо чылын 95 болган. Ол ышкаш пиити малдың баш санын камгалап алыры колдуунда 99 хуу боор турар.

Эрткен чылын Сергей Шыраповичи биле Зинаида Хүлер-ооловна Сидолар аренда керээзи-биле ажылдааш, чыл санажылгазында 3 муң ажыг рубльди, 13 хураганны алган.

Эрзинниң бо хойжуларының дуржулгазындан алырга, даглыг черлерге, ылангыя Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл ышкаш чылыг районнарга төрүүр хойга катон кажаалардан аңгыда, хураганга тускай кажаа, ооң чанынга сери херек болза ажырбас-тыр. Ынчаар хойнуң дүгү хөй, малды дадыктырар, чарыгдал эвээш болур-дур.

Борбак-оол БАЛЧИР.
Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы.

«НОГААН ДЕЛЕГЕЙ»: ТЫВА ДУГАЙЫНДА ЧҮНҮ БИЖЭЭНИЛ?

Делегейниң Чер хүнүнүң бүдүүзүнде — бо чылдың апрель 20 үезинде үнген «ЭКОЛОГИЯ: айтырыглар болгаш программалар («Ногаан делегей») деп РСФСР-ниң Күркомбойдузунуң болгаш «Экопресс» парлалга-медээлер төвүнүң № 1 бюллетенинде «Чүү болганыл...» деп эгениң адаанда Уфага, Куйбышев, Тула областарга болгулаан — фенол, нефть, гютенияльг суг төктү бергилээн — экологияга (кижиниң амыдырап-чурттаар бойдус хүрээлеңинге) хоралыг байдалдар тургустунганын айыылдыг деп санап турар чүүлдерни парлаан.

Оларның арасында «Тыва АССР-де» деп улуг кара эге-биле Н. Дасаеваның чүүлүн парлаан. Ында мындыг одуруглар бар: «Март 17-де камгалалдыг девискээрниң арга хайгааракчылары ооң кызыгаарында «Тоора-Хем» совхозтуң 50 баш ивилерин камгалалдыг девискээрлерже сүрүп киирип орган «оленчактарын» илередип тыпкан. (Кандыг-даа словарьда чок сөс болду: иви кадарчылары дээни ол боор — Ю. К.). Оларны дораан-на арай электен хөделип эгелээн-дир силер деп сагындырган.

Март 22-де Бешкер-Хем аргазы деп черге 50 иви одарлап чорааның илереткен. Корум-чурум үрээн дугайында актыны тургускан. Чедирген когаралы 12204 рубль болган. Совхоз директорунга камгалалдыг черниң девискээринден ивилерин ырадырынга үш хонук хуусаа берген...»

Мындыг янзылыг чөрүлдээ болу бээриниң чайлаш чогуун тыва солуннарга бижип, теле-радиога чугаалап турган. ССРЭ Конституциязынга удур үүлгедигни — ивижилерниң майгыннарын март 30-де үзе-чаза тырткаш, вертолетка чүдүргеш, дыл билбес ийи херээжен кижини ынаар сыңдырып киргеш, «доктаамал чурттаар черинге чедирип кааның» ында база бижээн. Ивижилерниң доктаамал чурттаар чери Алыр-Кежиг эвес, Өдүген тайгазы-ла болгай! Майгыннарны үрегдеп турда, 11 «тайга» деп какпа тывылган. Ынчангаш иви кадарчыларындан аңгыда, совхозтуң ажылчыннары төтчеглекчилер база болган деп ол-ла чүүлде айыткан. Чүдүн бузурар дээш аштып бижээн-дир дээрден башка, мону оон өскээр тайылбырлап шыдавас-тыр мен.

Оон ыңай ол чүүлде мындыг одуруглар бар: «Апрель 2-де совхозтуң ивижилериниң бригадири камгалал девискээрже 880 баш иви сүрүп киирерин дыңнаткан. Камгалалдыг черниң арга-ыяш хайгааралының талазындан ооң корум-чурумун үрээн дугайында база 2 акт кирген. Когаралдың түңү—иви одарлаанындан болгаш чаш пөш үрээниндең 64545 рубль болган. Ол материалдарны акт ёзугаар судка бээри-биле белеткеп турар.

РСФСР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң Күрбойдус комитединиң тургускан бүгү айтырыгларынга РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелдери харыы бербейн турар.

А ол арасында Алтайның Күрүне камгалалдыг девискээриниң одарларынче «Мөген-Бүрен» деп база бир өске тыва совхоз 500 баш чылгы болгаш 200 баш сарлык одарладып кирипкен. Аанакайын, база-ла кеземче-хемчег албаан...» деп, автор дыңнадып турар.

Автор Н. Дасаева чүну бодааш, мону бижий бергенил?

Чоннуң шаг-шаандан бээр чурттап чораан чурту ону азыраар, аңаа мал-маган одарладып, ооң аң-меңни, өдүрек-кужун өйүн бодап даялап чип чораан дээрзин билбес кижи «Экология: айтырыглар болгаш программалар» бюллетеньге чүүл бижий бербесе болгай.

Бо дээрге «Азас» камгалалдыг девискээриниң ажылдакчыларының төтчеглекчи үүлгедиглеринге, кара туразында аажылап турарынга удурланган чоннуң килеңнилен чайлаар дээн кижилерниң арга чадаарда шырыңмазы, боттарың агартыксааш, аштып сөглээн сөстери-дир деп ону ынчаар билир кижи-дир мен. 76749 рубльдиң когаралын 10 хонук дургузунда Тожунуң ивижилери күрүне камгалалдыг «Азас» девискээрге-даа, районнуң ыяш ажыл-агыйынга-даа чедирбээн дээрзин миритке бези билдингир херек-тир.

Ынчаарга «Азастың» ажылдакчылары он чыл иштинде балык-байлаңны кадырып, дузап, ыштап чип, аң-меңни кырып, тооруктап, каттааш, Тожунуң чонунга чеже хире когаралды чедиргенил? 338 муң гектар черни үзе кирип алгаш, чеже аңчының каш муң рубль өлүктывыш олчазындан кызамдааныл?

Ону Тожунуң үнелезин чурттакчылары сававаан, негевээн. Мынчага дээр даамай олурган. Эртем-шинчилел ажылдарының алыс ажыктың чон билип турган. Хамык чүве келерел кээрге, «Азастың» ажылдакчылары меңнип туруп бээрге, чугаа-соот көдүрлүп келген. Ол эрткен чылын июль айда, сиген кезилдезиниң түлүүнде сыстың үнүп келген, арай сөөлзүредир район Совединиң сессиязынга чугаалажып көрген чүве.

А бо хүннерде ол мырынай хөрлээлээш, ам Федерация деңнелинге чедир өөскүй бергени ол-дур.

Айтырыгның нарыыдап кел чыдарын барымдаалааш, «Азас» күрүне камгалалдыг девискээриниң ажылдакчыларының харысалгазының болгаш чурумунуң дугайында айтырыгны Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлели тургускаш, Тыва АССР-ниң чаа соңгуткан Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги сессиязынга киирер боор деп улуг идегелдиг мен.

Юрий КЮНЗЕГЕШ.
Чогаалчы.

Ярмарка эрткен. Ам кажан болур?

ШУПТУ КИРИШКЕН БОЛЗА ЭКИ

Чоокта чаа Кызылга Тыва Агроүлетпүр эвилелдин органнизастааны часкы ярмарка болуп эрткенин солунга бижээн. Ооң мурнунда бо үеле ындыг ярмарканы биске организаставайн турганын айтып каалы. Эрткен чылын республиканың дыка хөй ажыл-агыйлары мал чемин белеткеп албаанындан кыш нарын байдалда эртип турар болза-даа, чамдык совхозтар бо ажылга эки киришкенин демдеглевес арга чок. Ылангыя Кызыл райондан «Тиилелге», «Шамбалыг», «Х Улуг хурал», Эрзинден «Нарын», «Мөрен», Тес-Хемден Чүргүй-оол Хомушку аттыг, Улуг-Хемден «Улуг-Хая», «Күш-ажылдың хостуу», Чөөн-Хемчиктен «Чыраа-Бажы», «Хендергей» совхозтарны, ол ышкаш Кызыл биле Кызыл-Мажалыктың эът комбинаттарын мактаары чугула.

Бо ярмаркага кызылчылар хууда дузалал ажыл-агыйның хөгжүдеринге хамаарышкан — тараа, чарба, саваң, куш, хавай, тоолайлардан аңгыда, ногаа, огород шелүнге төгер өлекти база хөйнү садып алган. Тодаргайлаарга, 18 тонна эътти, 1000 дагааны, хаванның 200 оглун, 100 тоолайны. 800 килограмм сметананы, 300 килограмм соктаан далганы. 120 автомашина чүъгү өдек болган. Өске-даа чүүлдерни республика найысылалының чурттакчылары садып алган. Бо дээрге Аъш-чем программазын ёзугаар чонну чем-биле хандырарынга улуг дөгүм болган дизе, частырыг чок. Ол дээш хоорайның чурттакчыларын Агроүлетпүр эвилелинге база ярмарканың киржикчилери коллективтерге өөрүп четтиргенин илередип турар. Бо удаада ярмарканы Кызылдың автовокзал шелүнге база организастааны чедимчелиг болган.

Бо чугула ажылдың канчаар эртгенин Агроүлетпүр эвилели түңнеп көрген. Эки чүүлдер-биле чергелештир шыңгыы четпестерни база айыткан. Кызылдың эът комбинады ол хүн садар ужурлуг аъш-чемин эртенгинин 10 шакта эккелген, а ярмарка 8 шакта-ла эгелей берген турган. Бир эвес Чөөн-Хемчик, Эрзин, Тес-Хем, Барыын-Хемчик дээн ышкаш ырак районнардан келир турган болза, өске херек. Бирээде, ындыг-дыр. А ийиде, садып турган чем аймааның өртээн чаңгыс аай кылдыр доктаадып кагбааны база шын эвес. Чижээ, чамдык совхозтар эъттиң бир килограммын 3 рубль 50 көпеектен 5 рубль чедир саткан. Өртек тургузары — бо бот-орулга-чарылга үезинде совхозтарның боттарының херээ. Ынчалза-даа ат-алдарын, арын-нүүрүн база бодаар турган. «Тиилелге», «Шамбалыг», «Х Улуг хурал» совхозтар семис эъттиң бир килограммын 3 руб. 50 көпеекке садып турда, оларның-биле кожа кээп аъш-чемин саткан ажыл-агыйлар бир килограммны 4 руб. 50 көпеек, 5 рубль дээрге арай таарымча чок болган. Кызыл районнуң үш ажыл-агыйлары база эът комбинаттары боттарының адрестерин чараштыр, тода бижип алгаш, ярмаркага киришкен, а өскелер кайы ажыл-агый садып турарын билип алыры берге турган. Ону база моон сонгаар бодаар ужурлуг.

Ярмаркага киржир дугайында ажыл-агыйларга баш удур сагындырып, дыңнадып каандаа болзувусса, олар киржир-киришпезиниң дугайын дыңнатпаан. Чамдыктар шуут-ла киришпээн. Ол харын боттарының херээ-ле ыйнаан. Ынчалза-даа агроүлетпүр каттыжыышкыннары, директорларның чамдыктары арай ажылагыйжы эвес чоруун бо удаада көргүскен дизе, частырыг чок.

Бо чылдың июль 7-8-те Кызылга республиканың малчыннар Наадымы болур. Аңаа холбаштыр база-ла чайгы ярмарканы организастаар апаары чугаажок. Эрткен чылгы практикавыс бар. Ол үеге чедир совхозтарның удуртукчулары чарыштырар аъттарындан эгелээш, садар аъш-чем аймаан база мал-маганың амдыгааштан бодамчалыг белеткээр ужурлуг. Ярмаркага киржири дээрге аңаа хамаарышкан коллективтерниң удуртукчуларының, специалистерниң ажыл-агыйжы шынарының бир көргүзүү болур.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Тыва агроүлетпүр эвилелдиң ниити киләрс эргелекчизи.

БҮЗҮРЕЛ ЧОКТА ҮҮЛЕ БҮТПЕС

Чутаавыс директорнуң өрээлинге уламчылавышаан. Чолаачылар биле удуртукчу боттарының арасында сөс кагжып, маргыжып, харын-даа алгыжып кирипти.

— Сенээ дөмей-ле машина бербес мен, аашкынар мен — дээн-не болгай силер, Виктор Дмитриевич — деп, Николай Чөгер бир чыл бурунгаар директорга сөглеттирип, шооттуруп турганын сагындырды.

— Чок, мен черле ынча дивээн мен—деп, Виктор Титов удур тептиңди.

—Бис бодувустуун дөмей-ле чедип алыр ужурлуг бис — деп, чолаачы эжи-биле кады кирип келген Сергей Ооржак директорже улам хаяы шорлуксай-дыр.

— Чогум чүнү чедип алыксап турарынар ол? — дидим.

— Тыва националдыг чолаачылар чүге чүгле үндүр бижиир үези келген машиналарда ажылдап турарыл? Ооң үлелгезин чептүү-биле шииттирлеп чадаштывыс.

Мындыг аян-хөөнүг маргылдааны кол инженер Фролов чавырылдырып, үзе кирерин оралдашты. Ол харын кайы-даа таланы оожургадып, бүзүредип турган, ук чугааны тайбың үг-шигже шилчидип эккелди.

Бо таварылганың бичии мурнуу чарынында бөлүк тыва чолаачылар өскелеринге көөрде эң түреңги байдалдарда ажылдап, хөй чылдарның дургузунда чаа машиналар албайн келгенин солунар редакциязынче, профэвилелче, Бии-Хем райкүүском даргазының адынче хомудал чагааларны херектиң ужурун сайгарары-биле чоруткан турган.

Бо удаада «Шын» солуннуң төлээзи болуп, Туранның сепгелге-техниктиг бүдүрүлгезинге чеде бергеним ол. Ук бүдүрүлгениң удуртукчузу Тыва АССР-ниң улус депутаты Виктор Дмитриевич Титов бо коллективте хөй чылдарның дургузунда ажылдап келген. 140 чолаачы көрдүнген бүдүрүлгеде амгы хүннерде 130 хире кижи ажылдап турар. Олар чылда 1 миллион 417 муң рубльдиң чүъгүн сөөртүр хүлээлгелиг. Ооң 80 хуузун баш удур дугурушкан керээ ёзугаар сөөртүп турар.

Автопарк эргижирээн. Машиналарының хөй кезии ортумаа-биле чеди чыл ажыр эдилелде турар. Орукка чоруур хемчээл-чижээн шагда-ла күүседипкен. Автомашиналарның 60 хуузу «КАМазтар». Бүдүрүлге агроүлетпүр эвилелинге хамааржып турар болгаш, республиканың совхозтарынче тудуг материалдарын, чемишчидилгелерин, мал чемин, хөмүр-дашты сөөртүп чедирип турар. Күскү ажаап алышкын үезинде Бии-Хем районну транспорт талазы-биле бүрүн хандырып келген. Чаа машиналар алырының чагыгларын киирерге-даа, ооң күүселдези дөмей-ле болдунмас. Ол чагыгның чартыын безин алыры берге. Ында чылдагааннар-ла хөй. Бо чазын 2 «КАМазты» алыр аргалыг болган. Ынчалза-даа ол машиналар ырак орук чорууруңга таарышпас, чүгле чоок-кавыга чүък сөөртүр кылдыр дериттинген.

Автобүдүрүлгеде кижи бүрүзүн дүвүредип, сагышсырадып келир кол айтырыг — артык кезектер чедишпези. Күш-ажылчы коллективте колдуунда түс черниң чурттакчылары өскелешпес төрел чон кылдыр мөөннеттинген. Ындыг турбуже, маргылдаалыг чөрүлдээ чүге үргүлчүлеп турарыл? (Мээң чорааным мурнунда профэвилелдерниң область чөвүлелиниң төлээзи бо айтырыгны сайгарып четкенин айтып каайн).

Бүдүрүлгениң удуртукчулары В. Д. Титов, У. К. Бүрүнгүле (партия эге организациязының секретары) олар-биле ажылчыннарның аал-оранынга кирбээн, көрбээн дээрден башка, оларның боттары-биле ижин-кара чокка чугаалажып танышкан бис.

Бир чагааның изи-биле

Ам чугааның эгезинче эглип келгеш, маргылдаалыг чөрүлдээнин чамдык талаларынга доктааксадым. Ажылчыннар сөс биле ажыл-херектиң карышпазын негеп турары черле чөптүг. Үүле-херек шын тургустунуп, чаартылганың салгын-хады частырыглыг түңнелдерни эстеннедир үрүпдаа турза, Сергей Ооржактың, Николай Чөгерниң сеткил-сагыжы ам-даа чүге дүвүрээзиниң коңгазын хакпышааныл? В. Д. Титов удуткан коллективте нургулайында аныяктар ажылдап турарын бүрүнү-биле бадыткааның ужуражыышкыннар, документилер тодаргай херечилеп келир. Коллективтиң бештиң бирээ— тыва чонунуң төлээлекчилери. Оларның арасындан хоочуннарга кымнар хамааржырыл?

Сергей Ооржак мында 1977 чылда ажылдап кирген. Ону бүдүрүлгениң хоочуну деп чугаалап болур. Чаа машина алырын чадажып кааш, моон үнер-даа ужурга таварышкан ол чажырбады. Ооң күш-ажылчы дептеринде демдеглеттирген шаңнал-мактал эндерик. Ол чорук Сергейниң даандырган херээнге ак сеткилдиг, кызымаан, шилип алган мергежилинге бердингенин көргүзүп турар.

Николай Чөгер 1982 чылдан бээр бо бүдүрүлгеде чолаачылап турар. Арга-дуржулгазы, мергежили четчир, кандыг-даа машинаны башкарарының шынзылгазы бар. Ажыл, амыдыралга чүү турбас боор. Ол озал-ондакка таварышкаш, башкарып чораан машиназындаа аңдарып турган. В. Д. Титовтуң ооң арнынга мынча дээни бадыткалдыг болбазының барымдаазы турбас ужурлуг:

— Чаңгыс машинага үр ажылдавайн, ол үрелирге-ле, дораан солуур чаңчылыңнарбиле бүзүрелди оскунуп келдинер. Кандыг-бир үрелиишкин болганда-ла кулак «коңгалаар» болгай силер.

Н. Чөгер эрир чылын бир машина солуптарга, ужуражы бергеш, В. Титов анаа сагындырыг хевирлиг чемелээшкинни кылыптарга, ону хомудаан, хорадаан сеткил-биле ол мынчага чедир утпаан, сагыжынга шыгжап чораан.

Шыгжавастың аргазы база чок. Ол бо чылын машина кабиназы тыппайн падын бараан. Ону таныш - көрүш эш-өөрүн дамчыштыр тып алгаш, ийи ай хире гаражтан үнмээн. Кабинаны хырбалап алыр эвес, каннаар, дунзаалаар апаар. Ооң сөзү-биле алырга, аар чүък сөөртүр машина башкарарының шынзылгазын алырын бодунуң күсели-биле төлээн. Бо таварылгада коллектив ону деткивээн, ДОСААФ дамчыштыр өөренирлериниң даңзызынга киирбээн.

С. Ооржак машинаның кузовун таныш эжинден тып алгаш, ону эптеп салырын оралдажыр дээш ай хире шалың-төгерик чок, чүтээр машина көргеш, чүрээ «саргып», оларга адааргап орар хевээр. Ол кузов дилеп хилинчектениш чоруп турда, ында бир чолаачының бажыңының чанында курлавыр кузов мынчага ажыглал чок чытпышаан.

Чамдыктарының бодалдары-биле алырга, пенсия назыны четкен орус чолаачыларга эң дээре машиналарны быжыглап, артык кезектер үлелгезин дергүл-төрел, таныш-көрүш тыртып, чаңгыс талалай көрүп турар.

Мындыг хевирлиг маргылдаалыг айтырыглар Анатолий Васильевич даргалаан күш-ажылчы коллектив чөвүлелин дамчыштыр эртип турар. Чолаачыларның ортузунда ажык-чарлыг чорук амыдыралга чоорту боттанып эгелээнинден автобүдүрүлге ханы өскерлиишкиннерниң ажылындаанче кирериниң кырында келген. Демократтыг чаартылгаже эге базымнар иветтинген.

Сөөлгү келген ийи «КАМазты» кымга бээрин хынамчалыг өөренип көрген. Үлелге үезинде чеди кижиниң адын даңзыга киргеш, күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң хуралынга күзелдиг кижилерниң киржилгези-биле сайгарып чугаалашкан.

В. Д. Титовтуң холунда сөөлгү он чылда үзүктел чок ажылдап келген чолаачыларның, чаа машина алыр ээлчегде турарларының даңзылары база бар. Ооң-биле кады кымның канчаар ажылдааның, корум-чурум хажыдыышкыннарын демдеглеп турар бүрүткел дептерлерни тургускан. Машина үлелгезин мооң мурнунда бригадирлер чөвүлелинге чугаалажып турган болза, ам ону ККЧ-че шилчиткен. Аңаа шииттирлээр айтырыгларны ажык-чарлыг болдуруп, ооң хуралдарынче коллективтиң кежигүн бүрүзүн чалап олуртуп турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кандыг-даа айтырыгны коллективтиг ёзу-биле көрүп турар. Ынчангаш үстүнде ады үнген Николай Чөгер, Сергей Ооржак болгаш өскелерниң-даа чаа машиналар алырынга идегели төңген деп түңнел үндүрери болдунмас. Бот-боттарынга бүзүрел турда, үүле-херек үре-түңнелдиг бүдүнгүр болур. Ажыл, амыдыралга кол-ла чүве ол.

Даңзы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.).

Май 5 — катап бадылаашкын хүнү

СОҢГУКЧУЛАР КАНДИДАТТАР ДУГАЙЫНДА

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызыл № 870 девискээр соңгулда округунга апрель 22-де болган катап соңгулдаларның түңнелинде бүрүткеттинген 21 депутатка кандидаттың аразындан 2 кижи — В. А. Верещагин биле Ш. Д. Ооржак хөй санны алгаш, май 5-те болур катап бадылаашкынче киргеннер. Бо ийи эштиң кайызы-даа өскүнга хүндүткелдиг, ооң бүзүрелин шынзыдып шыдаар болбайн аан. Ынчалза-даа бис бүгү-ле соңгукчуларны катап бадылаашкын үезинде Шериг-оол Дизижикович Ооржак дээш үнүн бээриңче кыйгырдывыс.

Ш. Д. Ооржак Москваның Тимирязев аттыг кодээ ажыл-агыйы академиязын дооскан соолунде, хайым ажыл-ишче шымнып, хөй чылдарның иштинде Барыын-Хемчик районнуң «Шекпээр» совхозка ажылдап келген. Эртем-билиин практикага ажыглап, чоннуң деткимчезиңге даянып алгаш корум-чуруму багай, хожудангай, ажыл-агыйы чүгле районда эвес, а республикада атсураглыг, мурнакчы совхозтарның дециелиңге чедирген деп шекпээржилер амдыгаа дээр чугаалажып чоруурлар.

Кандыг-даа удуртукчу ажылдарга ажылдап чорааш Ш. Д. Ооржак ажылчы чон-биле харылзаазын үспейн, оларның дүвүрелдери, сагыш човаашкыннары, өөрүшкүзү-биле чурттап келген.

Эргим соңгукчулар! Бир эвес май 5-те болур катап бадылаашкыннарда Ш. Д. Ооржакка РСФСР-ниң улус депутадының мандадын бүзүрезиңерзе, ол силерниң идегелиңерни бүрүнү-биле шынзыдып шыдаар.

Андрей ЧЫЧАН-ООЛ, Көк-оол ООРЖАК, Кавыл КУУЛАР, Кесвик-оол ООРЖАК, Кертик-оол ООРЖАК, Сүрүн САЛЯ болгаш ниитизи-биле 12 кижи ат салган.
Барыын-Хемчик район.

* * *

Май 5-те катап бадылаашкын хүнүнде РСФСР-ниң улус депутадынга ийи кандидат — В. А. Верещагин, Ш. Д. Ооржак дээш соңгукчулар бадылаар. Ол ийниң кайы бирээзин шилип алыр ужурлуг бис. Бо соңгулдалар бир талазында, солун, өске талазында, ниитизи-биле нарын болуп турар. Эрткен соңгулдалар, катап бадылаашкыннар шак-ла ындыг болган болгай. Ону соңгукчулар, кандидаттар-даа билир, көөрен.

Депутатка кандидаттарның программалары-биле таныжарга эки айтырыглар бар-дыр, ынчалзажок бүгү-ле чуве акша-көпеек, материалдыг баазадан хамааржыр чүве болганда, көрдүнген чүүлдерниң шуптузу амыдыралга боттаны бээр деп чүве нарын дээрзин демдеглексеп турар мен. Ийи кандидаттың чүгле чангызын шилип алыр болгай бис. Ону шын чорудары чугула.

Үстүнде адааным кандидаттарның бирээзиниң дугайын чугаалап көрейн. Депутатка кандидат Шериг-оол Дизижикович Ооржакты эки билир, таныыр мен. Ооң күш-ажылчы оруунга хамаарыштыр база чугаалап болур мен. Ажыл-агыйы хожудангай турган «Шекпээр» совхозтуң ажыл-ижин бут кырынга тургузарынга улуг киириштирген кижи. Барыын-Хемчик райкүүскомну база даргалап-даа турду, кады ажылдап турган эш-өөрү ооң ажылгырын билир деп бодаар мен, ындыг үнелелди анаа хамаарыштыр айтырап болза, олар чугаалаарлар. СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретарынга ажылдап тургаш, чонунга багай эвес диртип турду. Партия обкомунга ажылдап турганы чылдар ооң ажылынга арга-дуржулганы улам байыткан деп чүве билдинир. Ооң назыны база чогум-на ажылдаар үезинде-дир. Депутат кижиге ол база мен бодаарымга чугула болгу дег. Эртем-билии база четчир. Чугула эки шынары — чон-биле чугаалажып, харылзажып билири. Бо-ла бүгү чүүлдер дээш мен бодум хуумда, ол кандидат дээш бадылаар мен. Кандидатты шилип алыры соңгукчу кижи бүрүзүнүң хууда хереэ деп чүвени билир мен, ынчалзажок бо удаада кым дээш бадылаарын соңгукчулардан айтырыксап турар мен.

Борис ЧЮДЮК.
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.

* * *

Эрткен соңгулдалардан чон депутаттарга кандидаттар шилилгезинге хамаарыштыр чогумчалыг чүүлдерни өөренип алган. Чоннуң идегелин амыдыралга боттандырып шыдаар чогум кымны шилип алза экил дээрзин билип бар чоруур. Чап-чаа апрельде эрткен катап соңгулданы көрээли. Кызылдың № 870 девискээр соңгулда округунуң талазы-биле РСФСР-ниң улус депутадының кандидаттарынга шилилгени чон кончуг шын өөренип көрген. Депутаттарга кандидаттар 21 кижиниң аразындан ийи кижи арткан. Олар дээрге республика эмнелгезинде кезер эмчи Виктор Александрович Верещагин биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чаа соңгуткан Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржак болган.

РСФСР-ниң улус депутадынга кандидаттарның иштинден чоннуң бүзүрелин чүгле олар чаалап алган. Шынап-ла, оларның кайызын кандыг дээр. Аъш-чем программазын боттандырарынга, чурттакчыларның кадыын камгалаарынга улуг харам чокка бараалгадырынга чажам дивестер. Мынчап кээрге кайызы-даа бүдүштүг, туруштуг деп чон идегээш, үнүн чангыс дем-биле берип турганнары ол. Ынчалзажок бодум соңгукчу кижи болганымда, манаа саналым киирип, бодалымны илередикседим.

Шериг-оол Дижизикович Ооржак школаны болгаш дээди өөредилге черин кызыл диплом-биле дооскан. Бо бүгү ооң билигге чүткүлдүүн, өөренген чүүлдерин амыдыралга бадыткап турарын херечилеп турар. Ол кыска үелерде совхозтуң экономизи, директору, райкүүском даргазы, райком, обком секретары болуп турганын билир бис. Тыва АССР-ниң улус депутаттары ону бирги сессияга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга томуйлаан.

Тыва АССР-ниң ажылчы чонунуң амыдыралында шиитпирлээр нарын айтырыглар хөй. Республиканың экономиктиг хөгжүлдезин, социал амыдыралдың айтырыгларын чептүг болдурары, Аъш-чем программазын дүрген шиитпирлээри, национальдар аразынга быжыг харылзааны тургузары —депутатка кандидат Шериг-оол Дизижикович Ооржактың программазында кол боол турар. Бо бүгү айтырыгларны шиитпирлээринге Россияның чазак чери чергелиг деткимче чокта, ону боттандырары нарын. Ынчангаш ону РСФСР-ниң улус депутадынга соңгуп алыр болзувусса, чону дээш кызып ажылдаарынга ол туружун ээлээр дээрзинге бүзүрээр мен. Мээң үнүмге Эрлин, Тес-Хем, Каа-Хем, Кызыл, Бии-Хем, Тожу районнарының база Кызыл хоорайның чону каттыжып, ам катап болур бадылаашкынга Ш. Д. Ооржак дээш бадылаарынарны кыйгырдым.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Тыва агроүлетпүр эвилелдиң нийти килдис эргелекчизи.

* * *

Хоочун журналист Чооду Кара-Күске дээш бир демниг үнүнерни бээриңче, чангыс кижи дег бадылаарынче самагалдайжыларны кыйгырдывыс. Чүге дээрге ол амыдыралдың амыр эвес талаларын билир болгаш ажылының арга-дуржулгазын ажылчын чоннуң социал байдалын экижидеринче шагдан бээр-ле бараалгадып келген.

Чооду Кара-Күске бистиң районнан, республиканың болгаш чуртувустуң кайы-даа булуңундан бижээн очерктери болгаш өске-даа материалдары өөредиглиг, дээштиг түннелдерни берип, амыдыралды экижидип турар. Чижээлээрге, «Чодураа» совхозтан «Контора чок совхоз» деп материалы парлаттынган соонда, солунга ол талазы-биле чугаа көдүрлүп, республиканың суурларының хөй-хөй чурттакчылары ясли-садка чединген. Ындыг курлавырларны ажыглааныидан Ү. Шынаа болгаш О. Шынаа суурларының чурттакчылары база немелде саликтерлиг болган. А. Самагалдайга мырынай чоокта чаа бир садик ажыттынган. Бажың курлавырларын тыптынып, таарыштыр ажыглааныидан чурттаарга шелдери база немешкилээн.

Каш чыл мурнунда Шуурмактың ханазы чарык клуву кандыг турдуң? Соогу кайы хире ийик? Ону септээринге, чаа туткан бажың-дыр дээш акша бербес турду. Журналист ынчангы агрокүрком, Культура министерствозу чедип, аналитиг материалды үндүрген соонда эвээш-даа болза, херенги тыптып келген. Ооң Культура бажыңы экижээн. Ам чаа Культура бажыңы тударынга, ону дүргедедиринге база шынарын экижидеринге парлалганың дузазы улуг дээрзин утпаалынар. Журналист кижи бадды, хирээ тутпас-даа болза, бодунуң кезээде тудуп чорууп демир-үжүү-биле ону бүдүржүрүнге улуг үлүүн киирер дээрзинге бүзүрээр бис.

Эрткен күзүн Кызыл-Арыгдан «Хамыктың хажызында» деп материал парлаттынган соонда, суурнуң өөреникчилери Балгазынче кылашташпастаан. Бир машина биле бир автобусту база алган. Кандидадывыстың «Өдүген: социал айтырыглар» деп эгениң адаанда парлаттынган «Амыдыралдың азыннары» очерктери СЭКП обкомунуң секретариадынга чугаалажып көрген. Тожунуң чурттакчыларының амыдыралын экижидер, бойдус камгалалын шыңгырадыр талазы-биле доктаалды хүлээп алган. К. К. Чооду ол айтырыгларын каш чыл улаштыр салбаан. Ону туюулунга чедир боттандырар дээш сагыжы оожургаваан. Бо чылдың апрель 27-де № 98 «Шында» кандидадывыстың солунга оожургал чок көдүрүп келген айтырыын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели сайгарган. «Азастың директорун хостаан» деп кончуг принципиалдыг түңнел үндүргенинге дыка таарзыдывыс. Бо база-ла ооң солунга көдүрген айтырыының түңнели кестүп турары ол.

Журналистиң тыва чоннуң чаагай чаңчылдары, культуразы дээш туржуп келгенин база билир бис. «Хайыраан ботту» чон көрүп эгелээн. Ооң мынзя база биче эвес үлүү кирген. Тыва хөгжүм херекселдери кылырын организастаар ажыл шиитпирлеттинген. Чамдык херекселдерни Москвада бүдүрүп эгелээн.

Ам май 5-те, бүгү чуртта журналистерниң байырлалының хүнүнде болур соңгулдага К. К. Чооду дээш бадылаарынче кыйгырдывыс.

Деткикчи бөлүктүң кежигүннери:
Көдүр-оол КУУЛАР, Делгермаа КОЧАГА, Розалия БОЛАТ-ООЛ болгаш өске-даа ниитизи-биле чээрби ажыг кижи ат салган.

Апрель 22-де болган соңгулдаларның түңнели солуннардан номчуп таныштывыс. Сукпактың № 79 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиткен Борбак-оол Иргитович Арапчаң ам база катап бадылаашкынга киржир болду. Бис, ооң өөреникчилери Ээрбек суурнуң чаптыы бис. Ол биске тыва дылды өөредип, «кижи болуру чажындан» деп үлегер домакты билиндирер турган. Ам Ээрбек школазының башкыларының хөй кезии —Борбак-оол Иргитовичиниң өөреникчилери. Хөй санныг өөреникчилерин ол амыдыралдың кадыр оруктарынга тайып уштас кылдыр өөредип каан. Ынчангаш ооң өөреникчилери чонунга бараан болуп, төлептиг кижилер болган.

Вера ХҮРЕҢ-ООЛ, Алексей ШИРАП, Саяна ӨПЕЙ-ООЛ, Геннадий СЕЛИП-ООЛ дээш шупту 20 кижи ат салган.

* * *

Б. И. Арапчаң — чүгле эки директор, эки башкы эвес, ол ёзулуг кижизиг кижи. Биче сеткилдиг, кижилерниң негелде, дилеглеринге дыннангыр, шын дээш туруштуг, четпестерге эптеш чок. Ол, шынап-ла ындыг, хөөретпейн тур бис.

Сукпак суурда ийи каъттыг школа 1984 чылда ажыглалга кирген. Ында өөредилгени кабинет системазынче шилчиткен, ам кабинет бүрүзү телевизорлар, киноаппараттар, магнитофоннар, кадаскоптар-биле хандыртынган, ол бүгү чеп ажыглаттынып турар. Бо школа дээре ажылдыгларның санынга кирип, ооң арга-дуржулгазын республиканың школалары ажыглап, өөренип турар. Мындыг чединиккинде ооң директору Б. И. Иргиттиң ачызы улуг.

Май 5-те болур соңгулдага Сукпак болгаш Элегес-Аксы суурларының чурттакчыларын төлептиг башкы Б. И. Арапчаң дээш бадылаашкынның бээриңче кыйгырып тур бис. Ол бистиң чагыгларывысты долузу-биле күүседип шыдаарынга идегеп болур силер.

Башкылар К. ОНДАР, А. КУУЛАР, Д. ЧИЛЬЧИГАШЕВА болгаш шупту 30 ажыг кижи ат салган.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң 21 чыыжынга 1990 чылдың апрель 22-де болган соңгулдаларга соңгуткан улус депутаттарының

ДАҢЗЫЗЫ

Абдрахманов Рафкат Абдуллович, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң кежигүнү, Кызыл хоорай. № 164 соңгулда округу.

Алемасцев Юрий Александрович, 1949 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес. Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгының директору, Кызыл хоорай. № 196 соңгулда округу.

Алехин Борис Игнатьевич, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва тудуг» девискээр тудуг каттыжыышкынының 48 тудуг эргелелиниң начальниги, Кызыл хоорай. № 167 соңгулда округу.

Асонычев Валерий Андреевич, 1939 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, СЭКП хооркомунуң секретары, Кызыл хоорай. № 114 соңгулда округу.

Бадра Игорь Иргитович, 1952 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, БАЛКЭ обкомунуң чанында республиканың «Дамырак» чогаадылга каттыжыышкынының директору, Кызыл хоорай. № 69 соңгулда округу.

Барыбин Сергей Алексеевич, 1961 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, Кызылдың бажың тудуу комбинадының бүдүрүлге-техниктиг комплектация эргелелиниң начальниги, Кызыл хоорай. № 123 соңгулда округу.

Березин Вадим Викторович, 1958 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, хоорайның ИХК-ның участок инспектору, Кызыл хоорай. № 23 соңгулда округу.

Гривин Александр Алексеевич, 1949 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, Тываның геология-шинчилел экспедициязында партия начальниги, Кызыл хоорай. № 96 соңгулда округу.

Горяинов Алексей Николаевич, 1963 чылда төрүттүнген, БАЛКЭ кежигүнү, шериг албаныг, Кызыл хоорай. № 83 соңгулда округу.

Дерягина Людмила Алексеевна, 1948 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, «Тувавтотранс» каттыжыышкынының чүък сөөртүлге килдизиниң начальнигиниң оралакчызы, Кызыл хоорай. № 143 соңгулда округу.

Дроздова Раиса Михайловна, 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республика типографиязының кол инженери, Кызыл хоорай. № 67 соңгулда округу.

Донгак Эрес-оол Арбасатович, 1943 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республика эмнелгезиниң эмчи статистика салбырының эргелекчизи, Кызыл хоорай. № 71 соңгулда округу.

Друговченко Людмила Максимовна, 1949 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, Кызылдың чурт үлетпүрүнүң тускай бүдүрүлгезиниң директору, Кызыл хоорай. № 176 соңгулда округу.

Жиц Михаил Маркович, 1952 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республиканың шериг комиссариадында шериг албаныг, Кызыл хоорай. № 34 соңгулда округу.

Зайцев Олег Дорофеевич, 1939 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, радиотелецентре участок начальниги, Кызыл хоорай. № 168 соңгулда округу.

Зудилова Людмила Ивановна, 1949 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, республика эмнелгезиниң урология салбырының эргелекчизи, Кызыл хоорай. № 134 соңгулда округу.

Иванов Валерий Яковлевич, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, аъш-чем садыының административтиг ажыл-агый килдизиниң начальниги, Кызыл хоорай. № 55 соңгулда округу.

Калашников Сергей Иванович, 1950 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, хоорайның харылзаа белдириниң начальниги, Кызыл хоорай. № 64 соңгулда округу.

Калинина Людмила Артуровна, 1952 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, «Тувафоторазнобыт» каттыжыышкынының бүдүрүлгезиниң № 5 парикмахерскаязында мастер, Кызыл хоорай. № 70 соңгулда округу.

Киселев Михаил Николаевич, 1961 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албаныг, Кызыл хоорай. № 187 соңгулда округу.

Кислицина Раиса Алексеевна, 1947 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, автоорук техникумунда эмчи пунктузунуң эргелекчизи, Кызыл хоорай. № 124 соңгулда округу.

Лавриненко Виктор Иванович, 1958 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, СЭКП хооркомунуң идеология килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы, Кызыл хоорай. № 21 соңгулда округу.

Маады Сергей Биче-оолович, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республиканың санэпидстанциязының санитар килдизиниң эргелекчизи, Кызыл хоорай. № 153 соңгулда округу.

Манаенков Виктор Георгиевич, 1935 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тываның кодээ ажыл-агый техникумунуң башкызы, Кызыл хоорай. № 24 соңгулда округу.

Маспык-оол Валентина Оюновна, 1950 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, хоорайның Кызыл крест ниитилелиниң даргазы, Кызыл хоорай. № 45 соңгулда округу.

Минкин Николай Федосеевич, 1944 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, Тываның электри четкилеринде чурукчу, Кызыл хоорай. № 2 соңгулда округу.

Монгуш Сергей Дадар-оолович, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, БАЛКЭ обкомунуң секретары, Кызыл хоорай. № 119 соңгулда округу.

Монгуш Валентина Мөңгеевна, 1958 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, № 9 школаның башкызы, Кызыл хоорай. № 171 соңгулда округу.

Салчак Наталья Мижит-ооловна, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва агроүлетпүр эвилелинде килдистиң башкарыкчы экономизи, Кызыл хоорай. № 189 соңгулда округу.

Самарин Борис Степанович, 1946 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тувaглавснаб» эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы, Кызыл хоорай. № 128 соңгулда округу.

Сарыглар Михаил Октяевич, 1954 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, хоорайның ИХК-ның участок инспектору, Кызыл хоорай. № 192 соңгулда округу.

Слободчиков Юрий Петрович, 1941 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Юстиция министри, Кызыл хоорай. № 126 соңгулда округу.

Сорокин Вячеслав Викторович, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнүнге кандидат, Тыва АССР-ниң КАК-тың ажылдакчызы, Кызыл хоорай. № 170 соңгулда округу.

Саян Өлзеймаа Кууларовна, 1939 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, республика эмнелгезиниң реабилитация салбырының эргелекчизи, Кызыл хоорай. № 32 соңгулда округу.

Суванлин Биче-Уруг Самдановна, 1941 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хомудаллар талазы-биле хүлээп алыышкын чериниң эргелекчизи, Кызыл хоорай. № 79 соңгулда округу.

Сусликов Юрий Иванович, 1954 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, хоорайның ИХК-ның участок инспектору, Кызыл хоорай. № 152 соңгулда округу.

Тарлецкий Юрий Константинович, 1940 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Кызыл» уксаажыдылга бүдүрүлгезиниң директору, Кызыл хоорай. № 11 соңгулда округу.

Татаринцева Маргарита Петровна, 1940 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ТДЛТЭШИ-ниң аас чогаал секторунуң улуг эртем ажылдакчызы, Кызыл хоорай. № 49 соңгулда округу.

Таспанчик Маймаа Ламажаповна, 1940 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, аъш-чем садыының директорунуң оралакчызы, Кызыл хоорай. № 60 соңгулда округу.

Туревич Владимир Васильевич, 1949 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, Кызыл ТЭС-тиң турбина салбырының улуг машинизи, Кызыл хоорай. № 5 соңгулда округу.

Ондар Чылгычы Чимит-Доржуевич, 1955 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң культура министри, Кызыл хоорай. № 48 соңгулда округу.

Ондар Майя Оюновна, 1954 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тувашвейобувьбыттың» каттышкан профэвилел комитединиң даргазы, Кызыл хоорай. № 56 соңгулда округу.

Ондар Марат-оол Идамович, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, хоорайның ИХК-ның политкезээниң талазы-биле начальнигиниң оралакчызы, Кызыл хоорай. № 85 соңгулда округу.

Ондар Светлана Афанасьевна, 1937 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызыл Крест ниитилелиниң республика комитединиң даргазы, Кызыл хоорай. № 148 соңгулда округу.

Ооржак Амир Очурович, 1967 чылда төрүттүнген, БАЛКЭ кежигүнү, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының студентизи, Кызыл хоорай. № 166 соңгулда округу.

Первухина Тамара Ивановна, 1939 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, республика эмнелгезиниң экспертиза талазы-биле кол эмчизиниң оралакчызы, Кызыл хоорай, № 19 соңгулда округу.

Пивоваров Станислав Николаевич, 1955 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Спутник» АЧК-ның оргкомитединиң кежигүнү, Кызыл хоорай. № 157 соңгулда округу.

Потылицин Владимир Михайлович, 1947 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, республика эмнелгезиниң кезип эмнээр салбырының эргелекчизи, Кызыл хоорай. № 6 соңгулда округу.

Хертек Василий Бапалаевич, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Агропомощь» кооперативтиң башкарыкчы юризи, Кызыл хоорай. № 160 соңгулда округу.

Хлыбов Юрий Николаевич, 1937 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва агроүлетпүр эвилелиниң планнаашкын болгаш социал-экономика хөгжүлдер килдизиниң начальниги, Кызыл хоорай. № 53 соңгулда округу.

Шавенков Анатолий Александрович, 1935 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайның юридиктиг консультациязында болчукчу, Кызыл хоорай. № 74 соңгулда округу.

Ширипей Валерий Николаевич, 1952 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республика эмнелгезиниң нейрохирургия салбырының эргелекчизи, Кызыл хоорай. № 141 соңгулда округу.

ХООРАЙНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫ.

КЫЙГЫРЫП ТУР БИС

Республиканың төп эмнелгезиниң коллективи РСФСР-ниң улус депутадының кандидадынга травматология салбырының эргелекчизи, республиканың улуг травматологу Виктор Александрович Верещагинни депшидип үндүрген.

Апрель 22-де болган соңгулдаларның түңнели-биле ол 21 кандидаттан катап бадылаашкынга арткан.

В. А. Верещагин — дээди категорияның эмчизи. Ол Тывага төрүттүнген. Күш-ажылчы базымын манаа эгелээн. Виктор Александрович — бистиң республикага травматология салбырын үндезилеп тургусканнарның бирээзи. Ооң эгелээшкини-биле 1961 чылда Кызылга травматология салбыры, травмпункт ажыттынган. А 1987 чылда өрттенген улус эмнээр салбыр ажылдап эгелээн.

В. А. Верещагин чаа методтарны эмнээшкинге удаа-дараа ажыглап, чоннуң кадыы дээш кызымак болгаш чүткүлдүг ажылдап турар. Ажылдап келген үжен чылдарының дургузунда чеже кижиниң кадыын дедир эгидип, сегитпээн дээр!

Эмчи кадрларның билиин бедидериңче ол доктаамал кичээңгейни салып турар. Олла салбырдан эмчи С. Л. Костюков республиканың улуг кезер эмчизи боор ажылдап турар.

Виктор Александрович талантылыг организатор. Ол чон-биле ажылдап билир кижи. Амгы үеде эмнелгеде партия эге организациязының секретары, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутадынга ийи удаа соңгулуп келген. Сөөлгү беш чылда Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы болуп турган.

Ол боду биче сеткилдиг, үргүлчү-ле чон аразынга чоруур, аравыста чедер-четпес талаларны эки билир база аазаан, бодаан сөзүнүң ээзи кижи.

В. А. Верещагин РСФСР-ниң Дээди Совединге бистиң республиканы төлептиг төлээлеп шыдаар дээрзинге бүзүреп турар бис.

Эргим номчукчулар! Май 5-те болур соңгулдалар хүнүнде Виктор Александрович Верещагин дээш бадылаашкынны бээриңче силер бүгүдени кыйгырып тур бис.

Деткимче бөлүү: Леонид Осмоловский, Вячеслав Ондар, Сергей Костюков, Вячеслав Наумов, Игорь Катренко, Виссарион Бабуадзе, Александр Щербаков.

ЧУРУКТА: Донгак Чечена Кызыл районда «Тиилелге» совхозтуң төвүнде амыдырал хандырылга бажыңында даараныкчылап турар. Платьелерни, херектээштерни даарадып алыр дээн улус кээп, чагыгларны киирерге, ону хүлээп ап, шевергин, аянныг кылдыр даарап берип келген.

— Бо хүннерде чагыглар улам көвүдеп тур. Кур-Чернин аныяктары торгудан кылган тыва тоннарны база даарадып алыры-биле үзүктел чокка кээп-ле турлар — деп, аныяк даараныкчы чугаалай-дыр.

— Суурда даараныр чер бар, магалыг-ла апарган чүве-дир—деп, бир хоочун чагыкчы өөрүшкүзүн илергейлеп, даарадып алган хевин ап алган үнүп бар чорду

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КӨРГЕН, БИЛИР БОЛГАШ

Культурага, моральга болгаш хоойлу-дүрүмге хамаарыштыр бижээн чүүлдер хамык-ла солуннарда доктаамал парлаттынып турарын көөр-дүр мен.

Хоочун юрист Д. Мижиттиң истелге черлери, прокуратура чериниң адынга ооң дээштиг ажылының кошкаанын солунга бижип келгенин кончуг чөп деп билип чоруур мен. Хоойлуну чымчактап, куду көрүп, кандыг-даа аар херээнден 3-4 чыл болгаш, ээп келгеш база дагын кем-херек үүлгедип турарларга хоойлу-дүрүм чымчак-тыр. кем-херек үүлгедир чорук көвүдеп турар деп бижип тура, Д. Мижит ооң кол уржуктарының дугайында хоочун юрист кижи тайылбырны берген болза деп бодаар мен.

Мен хуумда бодаарымга, хоойлунуң дээштии чавыс (кошкак) деп бодап турар мен. Ооң негелдези шыгыы, дээштиг болза, кем-херек үүлгеткен кижи дагын херек үүлгедиринден чалданыр эвеспе. Кижи көрүп, бодаарга-даа, аар кем-херектерден кижи өлүрерге, ооң шииткели ол үүлгедиглден чавыс-тыр. Чүл дизе кижи өлүргеннерни 5—10 чылга шииткеш, 3-4 чыл болгаш «хымик» дээр ийикпе, азы хостап салыр. Ооң база-ла катап, кижи амы-тынынга чедеринден чалданмастар. База-ла дириг артар.

Буруулуг кижиниң шүүгээ төлээрин хоойлуда айытса-даа, четче төлетпес чүве чорду. Ынчаарга, ийи кижи амызынга чедип кааш, дириг артып каары когараашнардан чиик шииткел деп билир мен. Өлүм, өлүм-биле деңболган болза, ам анаа кым удурланыр боор. Хоойлу шак ындыг деңнегелдени күүседип турар үеде, кижи өлүрерлер чок, ооң коргар турган болгай. Мээң бо бодалымны номчукчулар деткип, чөпшээрежир боор деп бодаардыр мен.

Ийет харын, кем-буруу чок черге кижилерже халдап келгенде, херек бир ниизы деп билирин билир-ле мен. Ынчалзажок бо үеде нүгүл кедерээн оор база. Кем-херек үүлгедикчилери келергей нүгүлдүүн юристер эки билир боор дег бодаар мен. Олар чүгле нүгүл эвес, арга-меге, хээли дугайын, ооң келерезе, хоойлу-дүрүмнү безин прокурорлардан дудак чокка билирлер. Кем-херекти угаан-билии чавыс болгаш, үүлгедиптер деп бодаар болза, шын эвес чорук деп билир мен. Оларның аразында дээди-даа эртемниглер, угаан-медерели четчир кижилер-даа бар деп көрүп, бодап чор мен.

Кем-херек үүлгедип болур, сундулуг кижилер чүвени канчап билир дээш амгы хоойлуну камгалаары кандыг ийик. Хоойлу-дүрүмнүң чиигинге таарзынмайн турарларны көрүп, дыңнап чор мен. Мөгешыырак, чогаалдары чаа-ла парлалгаларга үнүп эгелээн оглум улус холундан баргаландан, 18 чыл болза-даа, амдаа оглумну сактып, ыглап чор мен. Эргим оглумнуң амы-тынын үзүп каан. Кижилер холундан өлген төрелдерим база бар. Оглумдан өскелери Аянгаты сумузунуң девискээринге өлүрткен. Мээң бодумга бижектиг халдаашкын 4 удаа болган. Өш-өжээн-даа негээн эвес, магазиннеп чорумда, 16-17 хар үе аныяктар уптээр бодаан. Ийнзиниң бижээн бир кырым-биле доскаш, ойтур шаштым. Чаңып орумда, бир оол бир кыс уруг ийи бижектиг азыг черге хенертен доскаш, арагам былаап алган. Сөөлгүзү — электри станциязынга мотористеп турумда, бижек-биле кыжанып, коргудуп тургаш херекселдер хунаап алган. Машиназының дугаарын шагдаага берген мен. Түңнел чок арткан.

Самбуу КУУЛАР.
Барыын-Хемчик.

СҮТ-ХӨЛДЕН МЕДЭЭЛЕР

Бо чыл «Алдан-Маадыр» совхозтуң Маңчүрекке хүр болган. Ынчангаш хураганнар шоолуг хоравааан. Чачый Чоодаровна Ооржак кадарчылаа-ла чээрби ажыг чыл болган. Малчыныың кодановда төрүүр 329 хой бар. Оларның барык 90 хире хуузу оолдапкан. Хураганнары онча-менди. Эрткен чылын боттарының күжү-биле бежен ажыг тонна сиген белеткеп алган. Сигенниң курлавыры хөй болгаш, хойлар кыштан хүр ашкан.

Елизавета Куулар чылдыгна ол адга сакманчылап келген. Ол бо чылын 90 хураганны ап, эки доруктурган. Ол бодунуң кызымак ажылы-биле кадарчыларның хүндүткелин чаалап алган.

* * *

«Ишкин» совхозтуң өшкү бригадалары аренда керээзинче кирген. Ам ында өшкү кыргыыры дооступ турар. Үстүү-Ишкин бригадазының кежигүнү Шойда Ондарның кодазында 184 бүдүрүкчү хуналарның кыргылдазы доозулган. Малчын бир баштан 1300 грамм дүктү кыргыыр хүлээлгелиг тургаш, 1600 грамм кыргып алгаш, планын ажыр күүсеткен.

Ол-ла бригаданың кежигүнү Байыр-оол Түлүштүң 290 ангорларындан 232 килограмм дүктү кыргаан болгаш бир башка онаалтыр 800 грамм дүктү алган.

Ниитизи-биле совхозта өшкү кыргылдазы дооступ турар. Кыргылдага суурнуң хөй-ниити организациялары массалыы-биле киришкен.

ЧАА АРГА АЖЫКТЫГ

Мурнуку чылдарда эде тургустуунуушкуннуң ээнни коллектив бүрүзүнге чугаа кырынга нептерээн турган. Амгы үеде кижи бүрүзүнүң ажыл-ижинин өзээ ол болу берген. Манаа Тес-Хем райпо коллективи ажылынга бо чаа арганы ханы шиңгээдириңче чамдык оралдажыышкыннарны кылып турар апарганын чугаалаксадым. Ындыг чаа арга-биле ажылдап киргеннерниң ажылын үш ай дургузунда сонуургадым. Ам оларны таныштырайн.

Арендатор садыгжылар Мария Степановна Догуй-оол, 1975 чылда Красноярскиниң садыг техникумун дооскан. Ол район Совединиң улус депутады, ол ийи чыл бурунгаар Кызылдың садыг-кооператив училищезин дооскан Мария Михайловна Чооду база ол-ла училищеге оргуман эртем чедип алган коммунист, район Совединиң улус депутады Елизавета Доржуевна Баларчы олар-дыр. Арендаторларның сагыш-сеткили чаңгыс. Ындыг болганда, чаа арга-биле ажылдаарга база чиик.

Эрткен чылдың июль 1-ден олар районнуң Пес-таавы магазинин керээ ёзугаар хүлээп алган. Ону хүлээп алырда арендатор уставының саавырын удурттулга болдурган.

Ирина Викторовна Удел-оол —күш-ажылдың болгаш шалың талазы-биле экономист. Ооң-биле база ужуражып, садыгжыларның чаа арга-биле ажылдап турарын база ооң сонуургадым. Олар курлавыр фондузундан бараанны алыр. Ооң орулгазындан боттары хандыртынып келген. Үш садыгжы магазинде хамаарышкан ажылды дегерезин боттары кылыр. Бараанарны чоңга көрүштүг делгиирлерге салырындан эгелээш, санитарлыг арыг-шеверин база септелгени шуптузун олар харыылаар.

Пес-таавы магазини чаа аргаже кирген соонда, бараан шимчээшкини экижээн. Үүрмек чарыгдалдар кызырылган. Орулгазы бедээн. Чоңга таарымчалыг апарган. Эрткен чылын алды айларда арендаторлар 3174 рубль 32 көпеек орулганы киирген. Оларның чогум айда планы 36—45 муң рубль. Бо чылдың баштайгы айындан бээр айда 55 муң рубльди доктаамал киирип келген. Моон алгаш көөрге, бо чаа арганың хевирлерин кандыг-даа ажылга киирип болурунуң херечизи бо ышкажыл.

Чаа арга-биле ажылдаарга магазинниң ажылын сайзыралдырынга ажыктыг, чоңга таарымчалыг.

Тирчин МОТОРК.

Кызылдың дээди, ортумак өөредилге черлериниң уран чүүл көрүлдези

БУУ-ХАА ДООЗУЛГАН

Улусчу чогаадылганың үшкү Бүгү-эвилел фестивалынга кирриштир «Улустуң чогаадылгазы— чурттуң чаартылгазы» деп кыйгырыгның адаа-биле Кызыл хоорайда дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң уран чүүл көрүлдезин апрель 27-де эрттирген. Көрүлде Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чыл оюнга тураскааттынган. Чаңгыс хүн дургузунда түс-түс өөредилге черлеринге болуп эрткен көрүлгениң кол сорулгазы болза, улусчу чогаадылганы моон соңгаар хөгжүдери, бот-тывынгыр уран чүүлдүң идейлиг деңнелин бедидери, уран чүүлдүң аныяктарны хөй-биле илередири, талантылыг чаа кижилерни илередири турган. Ол хүн болур уран чүүл көрүлдезин хоорайның төп кудумчузунда кызыл пөсте чараштыр бижээш, кескү черде аскан-даа болза, ооң болур чери билдинмес.

Ынчалза-даа 10 шакта автоорук техникумунга болур деп дыңнадыг хоорайның культура килдизинден редакцияга телефон дамчыштыр чедип келген. Ол өөредилге черлериниң сургуулдары, башкылары манап эгелээн. Удавааңда көрүлдениң жюризи көжүп чоруур, олар 13 кижи № 4 профтехучилищеде барган, ооң соонда келир деп дыңнадыг келген. Ынчангаш жюри кежигүннери-биле катчып алгаш, ийи дээди, дөрт ортумак өөредилге черлериниң бот-тывынгыр артистериниң уран талантызын көрдүвүс. Көрүлдениң негелдезин ёзугаар бир коллектив 40-45 минута дургузунда концертин көргүзер, жюри концерттиң тематиктиг уланныышкынын, күүседикчилерниң бедик мергежилдиин, көргүзүг бүрүзүнүң шынарын, сцена культуразын шын сагыырын кол негелде кылдыр алган.

Студентилерниң болгаш сургуулдарының бот-тывынгыр артистери көрүлдеге баш удур канчаар белеткенгенин оларның Тиилелгениң 45 чыл оюнга тураскааткан концерт көргүзүглеринден көрүп болур. 4 дугаар профтехучилище Свердловск хоорайга болуп эрткен профтехучилищелерниң уран чүүл көрүлдезинге киришкеш, ооң лауреады болуп чанып келген. Ынчангаш оларның концерти баш удур белеткелдиг-даа болза, чамдык көргүзүглер чогуур негелдеге четпейн барганын айтыр апаар. Ында Татьяна Балдан удурткан тыва национал хөгжүм херекселдериниң күүседикчилериниң күүселдези концерттиң кол өзээ болгаш чаа эгелээшкин болуп турар. Ооң моон соңгаар-даа бедик сайзыралын ооң удуртукчузундан манап болур. Танцылар, ырылар, уран номчулгалар күүселделери черле багай эвес, чедишкинниг болган.

Автоорук техникумунуң сургуулдары, башкылары көрүлдеге баш удур белеткенгени илдең. Тускай композиция сцена кырынга эгелээр. Уругларның ыры ансамбли «Чер бажың», «Катюша» деп сураглыг ырларны орус-тыва дылдарга арай бүзүрел чок ырлаан. Шупту совет хептерлиг. Сыгытчылар база дайын шөлүнге хөөмейлеп орар. Демир-оол Ооржак, Марат Монгуш дошпулуурга ойнавышаан, «Каргыраамны кагбас-ла мен»... дээш сыгыт-хөөмей-биле көрүкчүлерни өөрткен.

Өске-даа өөредилге черлеринге сыгытчыларның күүселделерин дыңнадым. Оларның ырлаар сөстери шуут-ла чаңгыс хепке кудуп каан ышкаш болурга, солун эвес болур чорду. Ынчангаш сыгыт-хөөмейге таарыштыр сөстер чогаадыры чогаалчылардан негеттинип келген. Оон ыңай сцена кырынга дайынчылар бот-боттарының арга ажыглап ойтур октажып турары өөредиглиг эвес, харын-даа хоорайда ажыл чок, хулиганнап, тоолап чоруур оолдарга ажыглал болу берги дег. Ооң черле ажыы бар деп бе? Танцыларда шимчээшкиннер деп-дески эвес, чазыптар ирги мен бе деп бүзүрел чок болуп турарындан частырыглар каракка илдигип келир. Ыры-хөгжүмнүг ансамбльдин үделгези-биле Б. Салчак «Чалыы үем» деп ырыны күүсетти. Ынчалза-даа хөгжүмнүң эмин эрттир даашты болганындан ооң ырызының сөстери шуут билдинмес. Бир-тээ, шупту шериг хептерлиг хирезинде чамдык ырлаажылар амгы үениң хевин кеткеш, сцена кырынга үнүп келирге, көрүш чок. Ынчалза-даа техникумнуң уран чүүлү чоорту хөгжүп кээп болуруп ук концерт көргүскен.

Кызылдың кедээ ажыл-агый техникумунуң «Фронтучу үениң кижилери бис», «Солдат аалынче чанып келбээн» деп хейнуң ырызын барык 30 ажыг кижи күүсеткен. Черле күүселде эки болган дээрзин жюри кежигүннери демдеглээн. Бо коллектив танцы талазы-биле байлак. Молдав, матрос, узбек танцыларны бедик деңнелге тургусканын күүседикчилерниң самындан көрүп болур. Танцыларны Г. Данзын чединишкиниг тургускан дээрзин айтыр апаар. Ынчалза-даа «Аъдым» болгаш өске-даа танцыларны күүседип турганнарда боттарынга арай бүзүрел чок хевир бар болган. Олар бот-боттарын көржүп, чамдык таварылгада шимчээшкиннерин хажыда бээри көрүш чок. Сураглыг композитор Алексей Чыргал-оолдуң «Солдат оол чанып олур» деп ырызын оолдар ансамбли, «Кадрильди» омаашчылар ансамбли, «Хорум-Даг» деп чараш аялгалыг ырыны Демир-оол Лопсан, узбек улустуң танцызын бөлүк уруглар эки күүсеткенин эш-өөрү үзүктел чок алыш часкаашкыннары-биле уткуп турду. Бот-тывынгыр композитор К. Баазан-оолдуң «Эглип келир куштарым» деп ырызын гитара-биле боду үдевишаан Сергей Монгуш ырлап турганы, аялгазын өскерти бээри таарымча чок болган. Кедээ ажыл-агый техникумунуң бот-тывынгыр артистери национал идик-хеп-биле база көрүштүг болганын демдеглээр апаар.

Техникумнуң ниити ыры күүседикчилеринден 40 ажыг кижи келбээн. Көрүлде кончут таарымча чок байдалда эртип турар. Чүге дээрге сургуулдарның, студентилерниң шылгалдалары, практиказы эгелээн. Май 1-ниң байырлалы база келген. Ынчангаш чамдык кижилер чана берген. Соңгулдалар концерт белеткелинге шаптыктыг болган. Хоорайның культура килдизи бир улуг ажылды, студентилерниң, сургуулдарының уран чүүл көрүлдезин эрттирдивис дээрзинге демдек салып алырынга аргалыг болганы ол ышкажыл.

Көрүлдениң бүгү негелдезин кончуг эки демдек-биле күүсеткен коллектив Кызылдың башкы училищези болган. «Улуг Ленинге алдар», «Аныяк арыг көгээргеп», «Өшпес от чанынга» деп ниити ырларны уруглар арыг күүсеткен. Оларның сцена культуразын сагып билири эки. Башкы Ю. Черниковтуң уран талантызын, ниити ырыны башкарып билири черле демдеглексенчиг. Кажан тыва улустуң «Декей-оо» деп танцызын бөлүк уруглар тевеп бээрге, муңгак кижи ыглапкы дег чорду. Ол хире чараш, көрүксенчиг, бедик мергежилдиг болганы ол-дур. «Уран кыстар», «Тываның чалыы назыны», «Коломийка» деп танцыларны Н. Сайбуу бедик деңнелге тургускан. Бот-тывынгыр композитор, башкы Ирбен-оол Тюлюштуң удуртканы хомусчулар ансамблиниң дайынчы ырылар темазынга күүселделери тергиин болган. Ниитизи-биле башкы училищезиниң көрүлдеге белеткээни көргүзүглеринден оозу четпес, моозу багай деп чугаалаптар чүве тывылбас. Ынчангаш бирги черни алган.

Оларның концерти ындыг болур-даа ужурлуг, чүге дээрге ында бедик мергежилдиг, тускай эртемниг башкылар бардыр дээр хөөнге хууда каттышпас мен. Ындыг кижилер кайы-даа өөредилге черлеринде бар. Маңаа чүгле органзастыг, идепкейлиг, удуртукчу ажыл кол черни ээлээр. Бир эвес олар баш удур белеткел чок, чүгле сургуулдарынче чая каггаш орган болза, эки түңнел турбас ийик.

Красноярскиниң кедээ ажыл-агыйның институдунуң Кызылда филиалының башкылары, ажылдакчылары, студентилери катчып алгаш, «Төрээн чурт», «Бистиң Тыва», «Чаагай дүжүт» деп ниитиниң ырлары-биле концертин эгелээн. Оларның күүселделеринде мактанчыг-даа, чамдыктарында чедир кылдынмаан-даа чүүлдер бар. Агроүлетпүр комплексиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы А. Сотпаның бот-идепкейи-биле анаа хамаарышкан өөредилге черлериниң, ажыл-агый организацияларының көрүлдезин эрттирген турган. Ынчангаш үстүнде институт бо көрүлдеге база багай эвес киришкен. Концерттиң уран чүүл удуртукчузу, билдингир бот-тывынгыр композитор, профоблчевүлелдиң ажылдакчызы Батый Кенеш болуп турар. Бо коллектив Усинскиде тываларга солун программалыг концерти-биле удавас баллап чедер деп турар.

Кызылда бир-ле дугаар башкының дээди өөредилге черинче кожер жюри-биле чоруптувус. Ол институт концерт көргүзүүнүң программазын чара парлаткаш, жюри кежигүннеринге үлевээн. Өске черлерде программаларны машинага парлааш, тускай папкаларга суккаш, чараштыр бижип каан боор чорду. Каш чыл бурунгаар ниити ыры талазы-биле алдаржып турган институт ийи чаңгыстың күүселделери-биле концертин эгелээн. Мында тускай уран чүүл удуртукчузунуң арны көзүлбес. Хевирин бодаарга, студентилер боттары-ла хөделип кирген ышкаш. Мында танцы уран чүүлү элээн сайзыраан хевирлиг. «Аъдым», «Ээлдек шынгыраашы», «Якут кыс», «Декей-оо», «Хорезмниң оюннары» соңгу чүк, украин танцыларының үүрмек четпестер бар-даа болза, эки күүсеткен. Владимир Саржат-оолдуң бодунуң чогааткан шоодуглуг шүлүктери, Шолбан Доңгактың «Чыраа-Булуң» деп ырызы, Эмма Салатованың «Билдинмес солдатка» деп шүлүү, Михаил Тюлюштуң «Мээң ынаам» деп ырызы көрүлдениң негелдезинге дүгжүп турар. «Ойтулааш» деп көргүзүгнү аас чогаал ансамбли жюриге бараалгаткан. Бир эвес ам-даа чедир ажылдап, чаарты тургузуп, эки белеткенип алыр болза, оон ёзулуг аас чогаал ансамбли үнүп болгу дег.

Найысылалдың дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң уран чүүл көрүлдези буу-хаа мынчаар доозулган. Шилиттингеи күүселделер тускай шаңналдарны алыр. Ам көрүлдениң организастыг эртенин көрээлиңер. «Көжүп чоруур жюри» дээнинде база ханы утка бар. Көрүлдени чаңгыс черге эрттирер черни Кызыл хоорküүскомнуң культура килдизи тыппаан. Ооң эргелекчизи, чаа ажылдаан Галина Григорьевна Фурманова бо айтырыг талазы-биле хоорküүскомга каш удаа барган. Керээ ёзугаар хөгжүм-шии театры-биле база дугуружкан турган, ол база бүтпээн. «Думчукка тулганда, бызаа сугжур» дээри ышкаш түс-түс өөредилге черлеринге чедер ужурга таварышкан. Жюри кежигүннери ол ажыг кижиге концертти көргүзери солун эвес болбайн канчаар. Бот-тывынгыр артистер өскелерден өөренир, оларның уран талантызын үнелээр, чедер-четпезин сайгарзын көөр, куржулгазын солчур айтырыглар чаңгыс черге көрүлдени эрттирген турган болза, шиитпирлеттинер турган. СЭКП хоорkomу, күүскому таан-даа көрүлде эрттирер черни канчап тыппас боор. Бо дээрге культура ажылынче оларның сагыш салбас чоруу ышкажыл. Чаңгыс культура килдизи өскээртен дуза катпас болза, баш мынчар чүвези бар эвес, чүнү канчаар боор.

Көрүлдеге Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы, эмчи, уран чүүл, садыг-кооператив болгаш чамдык профтехучилищелер киришпээн. Олар база-ла бот-тывынгыр уран чүүлдүг болгай. Бир-тээ, өөредилге черлериниң көрүлдези болганда шуптузун хаара тудар турган. Черле мынчаш Тыва АССР-ниң Культура министерствозу, ооң эртем-методиктиг төвү, профоблчевүлел мындыг улуг хемчээлдиг ажылдыг хемчеглер, көрүлделер чорударда, демнежип ажылдавас, кижилерниң үе-шагын өөренип көрбес, чажыт байдал-биле эрттире бээр чоруктарының бар турганын жюри комиссиязының даргазы А. Панович чугаалап турду. Чоп, көрүкчүлер көрбес, чүгле түс-түсте өөредилге черлери билир уран чүүл көрүлдезин эрттирген херээ чүү боор. Хей-ле башкыларның, студентилерниң, сургуулдарының үнелиг шак-үезин чип, оларга ажыктыг, өөредиглиг кылдыр эрттирбээн көрүлдени чүү деп көөрүл? Аңаа белеткел үезинде кайы хире үе эрткенин көрүлдениң киржикчилери кончуг эки билир болгай. Моон соңгаар мындыг четпестерни болдурбас дээш культура ажылдакчылары чүрек чаңгыс, бир демниг ажылдаар ужурлуг.

Сарыг-оол КУУЛАР.
(«Шынның» корр.).

«ЛЮБЕР—90»

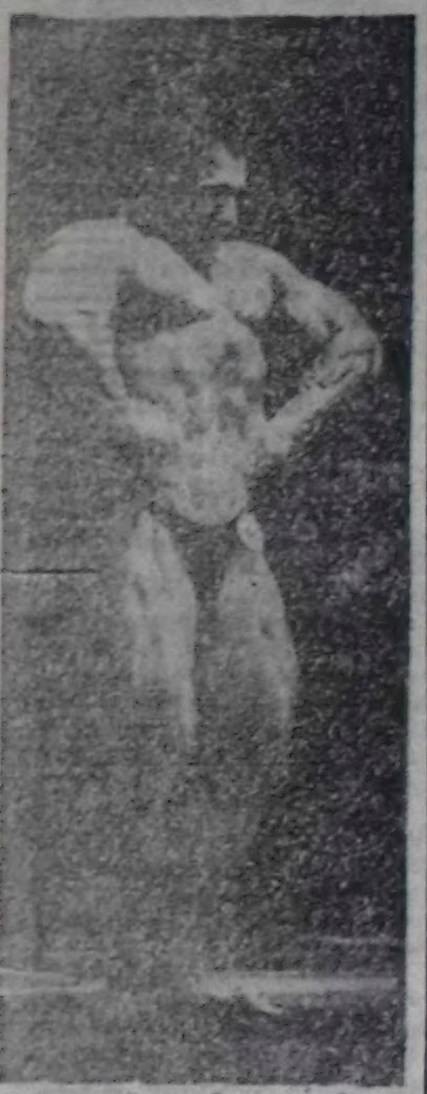

Николай Ясиновский — ССРЭ-ниң спорт мастери, ССРЭ-ниң шилиндек командазының кежигүнү, «Титан» спорт клуву, маргылдааның 90 килограмм чедир дензилиг киржикчилериниң аразында тиилекчи. Люберцы хоорай.

Москвачы Ольга Кузнецова— Люберцы хоорайның «Титан» спорт клувунуң толаазы.

Г. НЕТЕЛЕВТИН фотолары. (СЭТА).

КЫМ, КАЖАН КАШ КАТАП ШҮҮЛГЕНИЛ?

Бо чылын «Шын» солунунуң шаңналы дээш тыва хүрешке маргылдаа май 9-та болур. Ол айтырыгны 1989 чылда СЭКП Тыва обкомунуң идеология килдизинге хүреш федерациязы болгаш спорт ниитилелдериниң удуртукчуларының каттышкан хуралынга ынчаар шиитпирлээн.

Кызыл хоорайга май 1-де эрттирерге, чүгле чоок-кавы районнарының мөгелери киржип турган. «Шын» солунунуң номчукчулары республиканың бүгү девискээринде чурттап, ажылдап турар чүве болганда, чер-черлерден мөгелерни чалап хүрештирериң хуралдың киржикчилери солунунуң редколлегиязынга сүмелээн. Редколлегия аңаа хамаарыштыр тускай шиитпирни хүлээп алган.

Хүреш—тываларның бурунгу шагдан бээр эң-не ынак оюну. Сөөлгү үеде ол улам хөгжүлдени алган. Ону национал хүреш талазы-биле Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк улустарының спартакиадазының программазында кииргеи. Ынчангаш якуттар, буряттар, хакастар, алтайлар болгаш өске-даа национал улустары тыва хүрешке күзелдии-биле хүрежип, ооң аргаларын өөренип алган.

«Шын» солунунуң редколлегиязы тыва хүрешти улам ынай сайзырангайжыдар, мөгелериниң мергежилин бедидер сорулга-биле 1962 чылдан бээр солунунуң шаңналын тургускан.

Бир дугаар маргылдааны 1962 чылда «Правда» солунунуң баштайгы номери үнгенден бээр 50 чыл оюнга болгаш Май 1-ге тураскааткан. Аңаа 32 шилиндек мөге хүрешкен. Баштайгы чемпион атты амгы үеде Тываның чараш булуңнарының бирээзи, чүгле бистиң республикада эвес, а эвилелде билдингир Үш-Белдир курортунда ажылдап турар Алексей Кумаяк алган.

1963 чылда курлавырда полковник Куулар Даржаа тиилелгени чедип алган. Ол ам «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайында ажылдап турар.

1964-1968 болгаш 1975 чылдарда самбо хүрешке спорт мастеринге кандидат, хостуг хүрешке бирги разрядчы, тыва хүрешке РСФСР-ниң спорт мастери Дапыл Ооржак шүүлүп келген болгаш ук солунуң алды дакпыр чемпиону болган. Ол амгы үеде «Трудовые резервы» спорт ниитилелиниң «Начын» кооперативте ажылдап турар.

1968 болгаш 1973 чылдарда хостуг болгаш самбо хүрештерге спорт мастеринге кандидат, тыва хүрешке РСФСР-ниң спорт мастери Василий Базыр-Тараа чемпионнаан. Ол ам бистиң аравыста чок.

1971 чылда Сендаш Ооржак шүүлген. Ол ам Кызыл районнуң Кур-Чер суурда чурттап, ажылдап турар.

1974-1976 чылдарда хостуг хүрешке спорт мастеринге кандидат, РСФСР-ниң спорт мастери, профэвилелдерниң ВДФСО-нуң уругларның спорт школазының тренери Кызыл-оол Лайдып шүүлген.

1977 чылда Валерий Арапчан бирги черни алган.

1978, 1982, 1987 чылдарда самбо хүрешке спорт мастеринге кандидат, РСФСР-ниң спорт мастери, «Динамо» спорт ниитилелиниң инструктор-методизи Иван Хураган тиилекчи болган.

1979 чылда хостуг болгаш самбо хүрештерге спорт мастерлеринге кандидат, РСФСР-ниң спорт мастери Кызыл хоорайда юристеп ажылдап турар Өлзей-оол Ооржак шүүлген.

1980 чылда Олег Ооржак тиилекчи болган. Ынчан ол Кызылдың башкы институдунуң студентизи турган.

1981 чылда Виктор Хертек шүүлген.

1983 чылда болгаш 1989 чылдарда РСФСР-ниң спорт мастери, уругларның олимпий оюннарының курлавыры спорт школазының тренери Роберт Хомушку бирги черни алган.

Агаар бойдустуң баксырап турганын барымдаалааш, 1984 чылда «Шын» солунунуң шаңналы дээш маргылдааны эртирбес дугайында шиитпирни редколлегия хүлээп алган турган.

1985 чылда РСФСР-ниң спорт мастери, Кызылда бажың тудар комбинаттың ажылчыны Анатолий Монгуш шүүлген.

1986 болгаш 1988 чылдарда хостуг болгаш самбо хүрештерге бирги разрядчы, тыва хүрешке РСФСР-ниң спорт мастери Кызыл районнуң «Шамбалыг» совхозунуң аныяк малчыны Владимир Монгуш чемпионнаан.

Ынчангаш бо чылын «Шын» солунунуң шаңналы дээш маргылдаа моон-биле 27 катап болуп эртер. Бо чылдан эгелээш, хүреш чылдың-на Тиилелге хүнү—май 9-та болур.

СПОРТ

ДИНАМОЖУЛАР МАРГЫШКАН

Өвүр районнуң төвү Хандагайты суурга райкүүскомнарның иштики херектер ажылдакчыларының «Динамо» экитура спорт ниитилелиниң зона маргылдаазы хол бөмбүүнге болуп эрткен. Чидиг демиселдиң түңнелинде Өвүр райкүүскомунуң иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары бирги черни ээлээн. Ийиги черни Мөңгүн-Тайга биле Сүт-Хөл ИХК-ларының ажылдакчылары үлешкен.

Баскетбол маргылдаазы база болган. Аңаа мөңгүн-тайгажылар чараш, кашпагай ойнааш, шилчиир кубокту чаалап алган. Ийигизин өвүржүлер ээлээн.

Аныяктар Борис Даржаа (Мөңгүн-Тайга), Михаил Сочур, Василий Чооду (Өвүр), хоочуннар Көк-оол Ховалыг, Владимир Сарыглар, Владимир Долгу чараш ойнааш, хүндүлел бижиктер-биле шаңнаткан.

Маргылдааның киржикчилери зона аайы-биле чайгы спартакиаданы эрттирерин дугуруушкан. Ол спартакиада Мугур-Аксы суурга болур. Оон оргкомитединиң даргазынга Сүт-Хөл райкүүскомунуң иштики херектер килдизиниң начальниги Борис Балчый-оолду томуйлаан. Спартакиаданың программазын чогаадып эгелей берген.

Бораш ОНДАР.

«БИОН — 01»

Украин ССР. «Физли-интернешил» деп совет-швейцар каттышкан бүдүрүлгени Одессада тургускан. «Бион-01» деп бедүүн, ынчалзажок хөй чүүлдерге ажыглаар приборну — биоэлектростимуляторну кылырын ук бүдүрүлге черн шиңгээдип алган. Ындыг приборну янзы-бүрү аарыгларны баш бурунгаар болдурбазынга база эмнээринге, эртем-шинчилел ажылдарын чорударынга калбаа-биле ажыглаар деп турар. Биоэлектростимулятор чүгле эмнелгеге эвес, харын бажыңнарга, түр чуртталга черлеринге база ажыглаттынган турун болур.

ЧУРУКТА (солагай талазындан): бригадир М. Трофимов, эптекчи-слесарьлар А. Копчук болгаш О. Короткий олар «Бион-01» приборларны эптээр участокта.

И. Павленконуң фотозу. (СЭТА-ның фотохрониказы).

«Шынның» шаңналы дээш

Фашистиг Германияны тиилээниинден бээр 45 чыл оюнга тураскааткан «Шын» солунунуң шаңналы дээш хүреш маргылдаазы 1990 чылдың май 9-та «Хүреш» стадионга хүндүскүнүн 14 шакта болур. Аңаа 64 мөге хүрежир. Районнарже чалалгаларны профэвилелдерниң ДФСО-ларже чоруткан. Ында киржир мөгелерниң санын айыткан.

Стадионче кирериниң билеттерин садып турар. Билеттиң өртээ 1 рубль. Билеттерни «Хүреш» стадионнуң кассазындан садып ап болур. Касса 9 шактан 18 шакка чедир ажылдаар.

КЫЗЫЛ ХООРАЙ СОВЕДИНИҢ ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң бирги организастыг сессиязы 1990 чылдың май 7-де 9 шакта СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга болурун дыңнадып тур.

Депутаттарны бүрүткээри эртенгиниң 8 шакта эгелээр.

Хоорküүском.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 2

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.15 «Элезиннер аразында ыяштар». Барымдаалыг телефильм. 8.55 Мультфильм. 9.15 «Таптыг-ла үш минута четпейн турда». Уран-чечен фильм. 10.30 Концерт. 11.20 Киноафиша. 12.20 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Маршал Рокоссовский. Амыдыралы болгаш үе». 12.50 Уруглар концерти. 14.35 «Циркке шупту ынак». 15.20 «Челээштин» өннери. 16.35 Лайма Вайкуленин концерти. 17.40 «Будулгаазынның черже кирер эжик». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 18.55 Бут бөмбүү. ССРЭ кубогу. «Локомотив» (Москва) — «Динамо» (Киев). 20.55 Коллаж. 21.00 «Үе». 21.30 П. И. Чайковский. Концерт. 22.05 Ю. Шпитальный —«Аңаа дагы дег байдалдар». Те-- зии. 23.50—03.00 Хоккей. Делегей чемпионады. Түңнел бөлүк командаларының маргылдаазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 8.55 А. Твардовский. «Улуг болгаш бичии төрээн чер дугайында». Фильм-концерт. 9.40 Барымдаалыг фильм. 10.10 Мультфильмнер. 10.30 «Бис-биле кады, бис ышкаш, бистен дээре кыл». 11.30 «Идегел хадыы». Уран-чечен фильм. 12.50 «Бумбараш». Ийи сериялыг уран-чечен телефильм. 16.15 Фильм-концерт. 17.15 Мультфильмнер. «Июнь 31». Ийи сериялыг уран-чечен телефильм. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Хоорай, кижилер, хөөннер». Ереванның эстрадалыг программа. 21.00 «Үе». 21.30—23.50 Хоккей. Делегей чемпионады. Түңнел бөлүк командаларының маргылдаазы.

МАЙ 3

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.05 Хоккей. Делегей маргылдаазы. Түңнел бөлүк командаларының маргылдаазы. 11.10 Уруглар шагы. 12.10 «Мерджан» ансамбльдиң оюн көргүзүү. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10—13.50 Мультфильмнер. 15.45 Музыка эртинези. В. Моцарттың чогаалдарындан концерт. 16.35 «Мени доруамчылап турзуңнар... куштуг боор мен... А. Жебрак». Барымдаалыг фильм. 17.15 Мультфильм. 17.35 «ТелеЭКО». Журнал. 18.05 Фотоконкурс «Чер—бистиң ниити бажыңывыс». 18.10 Мультфильм. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 Поэзия минуталары. 19.50 «Будулгаазынның черже кирер эжик». Уран-чечен фильм 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Вацлав Нижинскийниң төрүттүнгенинден бээр 100 чыл болганынга тураскааткан балет кежээзи. 23.15—23.40 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Биология. 11 класс. Чаа үнүштерни канчап чогаадып үндүрүп алырыл. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы 10.35; 11.35 Литература. 10 класс. И. В. Гете. «Фауст». 11.05 Бистиң садывыс. 12.05—12.24 «Идегел». Барымдаалыг телефильм. 17.00 Красноярс филармониязының симфониялыг оркестриниң концерти. 17.55 Коллаж. 18.00 Ритмиг гимнастика. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң бирги сессиязында». Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Ажыл хүннери». «Экологтуг хүн демдеглели». 19.30 Медээлер. 19.35 Чарлалдар. 19.40 РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат СЭКП обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржак-биле интервью.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 Тыва АССР-ниң Күртелерадиозунуң симфониялыг оркестриниң концерти.

МОСКВАДАН

20.45 «Вертикаль». Барымдаалыг фильм. 21.30—23.05 «Шуурган хенертен эгелээр». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Парнасче чада». 19.15 «Удур-дедир көрнүп алгаш». Видеосалоннарның репертуарының болгаш өг-бүле видеозунуң сайзыралының нарын айтырыглары. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15—20.45 Азербайджан ССР-ниң Күрүнениң танцы ансамблиниң концерти.

КИНО

МАЙ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Элдептиг таварылга» 9.00, 10.40, 12.20, 14.00, «Чуък «300» 15.40, 17.30, 19.20 (узаткан). **Видеозал:** «Делегей эстрадазының сылдыстары» 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: кинолар чыындызы 9.00, 12.20, «Чажыт ортулук» 10.20, 13.40, «Лифтиден солагай талаже» 15.40, 20.10 (узаткан), «Өг-бүле» (2 сериялыг) 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Риодан келген кижи» 11.00, «Үстүнден сылгынышкын» 13.00, 18.20, «Шахтилер» (2 сериялыг) 15.20, 20.35 шактарда.

МАЙ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ужуражыышкын» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50. **Видеозал:** «Делегей эстрадазының сылдыстары» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.20 шактарда.

ПИОНЕР»: кинолар чыындызы 9.00, 12.10, «Андрейка» 10.20, 13.30, «Чуък «300» 15.30, 19.00 (узаткан), «Чөөн чүк мегечизи» 17.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Өг-бүле» (2 сериялыг) 16.40, «Чажыт чевүлекчи» 14.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Шылажылганың хемчээли» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Лифтиден солагай талаже» 16.00, 17.50, 19.40 шактарда.

Аныяктарның «Спутник» делегей туризминиң бюрозу Кара далай эриинге (хүү сектор) бичии уруглары-биле кады дараазында хүннерде барып дыштанырын сүмелеп турар:

Сочи—май 15—30-де.
Евпатория — май 15—28-те,
Сочи — май 31-ден июнь 15-ке чедир,
Евпатория — май 29-тан июнь 11-ге чедир,
Сочи — август 29-тан сентябрь 12-ге чедир.
Евпатория — сентябрь 4-тен 17-ге чедир.

«Спутник» бюрозунуң адрези: Кызыл хоорай. Политиктиг чырыдыышкын бажыңы, кабинет № 16.

(Солуннуң дараазында номери май 4-те үнер).

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргында — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Индекс 54241

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга хуудазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 409.

ТС—00170

...республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
май
4
пятница
№ 103 (14303)

1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

ИДЕГЕЛ—СУГГАТТА

36,2 муң гектарны канчаар ажыглаарыл?

Бо хүнде бисте суггаттыг шөлдүң ниити хемчээли ол хире. Ооң беримчезин кандыгыл, эки чүүлдерин улам көвүдедип, четпестерин чайладып турган, дүжүттүг бедидериниң аргазы чүл? Шак ындыг айтырыг туруп турар. Амыдырал чаңгыс черге турар эвес, доктаамал шимчеп, бурунгаарлаар. Республиканың чурттакчы чонунуң саны бо чылдың январь 1-де 314,4 муң кижи турган, а 2000 чылда 381 муң чеде бээр. Ооң-биле кады ынча хөй чонну аъш-чем-биле канчаар хандырарыл деп айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир.

Чер дугайында Хоойлу үнген. Черни эдилеп турар кижилер ооң ёзулуг ээлери болур ужурлуг. Ынчангаш ооң беримчезин бедидир, ээ болуру дээрге хамыктың мурнунда ооң дүжүткүрүн бедидери, камнаары. Чамдыкта кандыг-дыр бис: черни чемиштидер, суггарар, болбаазырадыр деп сеткил чок, аңаа тарааны чажып, картофельди олуртуп каарга, кижиниң киржилгези чокка-ла чаагай дүжүт үнүп кээр, ол хайыраны күзүн баргаш ажаап алыр — ажыл-ишчи эвес кижилер ындыг болалдыг, ынчаар ажылдап-даа келген.

Чок, черге кандыг-дыр бис, ооң харыызы база ындыг. Аңаа бүдүмелдерни немээр херек. Оон башка дүжүткүрү чайгаар-ла кудулаар. Көдээ ажыл-агыйны эртемге үндезилеп чорудар дугайында эртем-практиктиг чөвүлел хурал биске бо чазын эрткен. Аңаа эң ылангыя суггаттыг черлерни чөп ажыглаарының дугайында тодаргай айтырыгларны салган, мында эки чүүлдерни-даа айыткан.

Херектиң ужуру чүл дээрге, суггат талазы-биле бисте ниити байдал берге, ынчалза-даа ону негелде ёзугаар организастап турганы, тараа, ногаа база картофель болгаш мал чеминден чаагай дүжүттү ап болурунун аргаларны бадыткаттынган, дуржулга бар. Чүлерил ол? «Бай-Тал» совхозта Натпит Ооржактың өг-бүле звенозу аренда керээзи-биле 54 гектарда меде тарып өстүрүп турар. Суггаттыг шөлдүң бир гектарындан ол коллектив 86 центнер дүжүттү алган. «Барлык», «Кара-Хаак» совхозтарның картофель, ногаа ап турар дуржулгазы? Биске оларның түңнелинден артык кандыг школа херегил? Барып өөренир, ханызы-биле сайгарып билип алгаш, оон боттарынга ажыглаар. Негелде ындыг.

«Аас-биле аал көжүрбес» деп тываларның кичээндириг мерген сөстери бар. Шын харын, бистер чугаалап турда амыр бис. А херек кырында ажылды организастап чадап, бергедээр бис. Бай-талчыларның ындыг эки дуржулгазын кожазы районнар хамаанчок, Бай-Тайга районунуң ажыл-агыйларының суггатчылары барып өөренген бе? Чок.

1989 чылда суггаттыг гектардан 10,5 ц. тарааны, 50 ц. картофельди, хөй чылдыг 23,1 ц. сигенни ажаап алган бис. Ниити республиканың көргүзүү ындыг. Ажык-биле чугаалаарга, куду-дур, куду. А аңаа чарыгдал кандыг болганыл? Черниң дүжүткүрүн, эң ылангыя суггаттыг черлерни чөп ажыглаар талазы-биле кым чүнү кылганыл?

Хамык-ла ажылды сайгарар, экизиниң, четпезиниң чылдагааннарын көөр, оон башка чогумчалыг түңнел кажан-даа үнмес, ажыл чаңгыс черге таптап туруптар. Амыдырал ону бадыткады. Чаа хоойлу ёзугаар черниң үнезин көөр херек, кайы шөлге чүлерни чеже хирени чажарыл, канчаар андарар, илиртээрил, суггарарыл — бо бүгүнү агроном, гидротехник-даа ыяк санап алган, ол талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылгаш, ажылдаар кижи бүрүзүнге чедирген, аңаа аргазын айтып бергеш, ооң күүселдезин хынаан турар ужурлуг. Суггаттыг черниң ниити байдалы кандыгыл, аңаа чүнү кылза экил дээр дугайын эртем ёзузу-биле билип албайн, эки түңнел чедип ап шыдавас. Тараа культураларынга чоннуң база мал ажылының хереглелин бүрүн хандырар дизе, 1995 чылга чедир чыл санында-ла 220 муң тонна тарааны өстүрүп, ажаап алыр апаар бис. Оон аңгыда, ол-ла үеге чедир картофельди бир гектардан 102, ногааны 170 центнер чедирер азы 1989 чылда турганындан 2,2 катап көвүдедир ужурлуг бис.

Суггаттыг черлерни аренда-биле ажылдаар коллективтерге быжыглаар, оларны техника-биле хандырар, суггарылганың чурумун таарыштыр тургузуп бээр херек. Мурнунда араттарның ажыглап турганы арыктарынче ам катап кирер.

Суггаттыг черлерни чөп ажыглаары дээрге, хөй талалыг ажыл. Үрезин, чемиштидилге, технология, кадрлар — кол чүүлдер бо. Тараа, картофель шөлүн суггарарывыс-ла ол дээш, ынаар суг аксып каары — суггарылга ол эвес.

Амгы үеде республиканың ажыл-агыйларында часкы суггат чорup турар. Эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, суггарып алган шөлүвүстүң хемчээли эвээш. А хар, дош суун ажыглааш, элээн хөй черни суггарган дугайын медээ бадыткап турар. Ол эки-дир. Сүт-Хөл районда муң гектар ажык черни суггарган. Аңаа барык 200 хире кижини хаара тудкан. Чаштырып суггарар агрегаттарны Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнар шору ажыглап эгелээн. Бо хүннерде бисте 500 хире суггатчы ажылдап турар.

Бай-Тайга районнуң девискээринде арык-бугаларда суг бо чылын эрте үнген. Ону ажыглаар болза, хөй-ле черни баш бурунгаар суггарып ап болур. Мурнунда чылдарда бай-тайгажылар чазын суггарылга системаларынга суг кээрин манап, халас үени эрттирип турганнар. Бир-тээ, бо чылын ындыг эвес болганда, аргаларны чөп ажыглаар херек. Агроүлетпүр каттыжышкынының кол агроному К. Хомушкунуң бадыткап турары-биле алырга, районнуң совхозтары бо чылын дүвеки суггарылгаже кирер. Ол шын. Ажылды ынчаар организастаарга, артык чарыгдал-даа үнмес, а орулга хөй кирер. Дүне чер суггарарга, суг «чылгыр» боор чүве деп, хоочун араттар чугаалажыр. Чүге дээрге изигле суг бусталып үнер, а дүне серинн. Ынчангаш ол сөстерниң утказы ханы.

Суггат талазы-биле чедир кылбаан чүүлдеривисти бо чылын катаптавас ужурлуг бис. 1989 чылда Чөөн-Хемчикте «Хөндергей», Сүт-Хөлде «Октябрь 30 чылы» совхозтар картофель биле ногаа шөлүн аргалар турда-ла, чедир суггарып чадаан. Ол дугайын СЭКП обкомунуң аграр килдизинге чугаалажыр ужурга таварышкан.

Картофельден бедик дүжүттү алган бир коллективтиң — «Хемчик» совхозтуң Ч. Иргитке удурткан звенозунуң дуржулгазының дугайын апрель айда «Шын» солунга долчулап чырыткан. Ол болза картофель өстүрүкчүлеринге дуза болур ужурлуг деп бодай-дыр бис.

Ынчаар-мынчаар ажылдаар, дуржулганы шиңгээдир дээр дугайында чугаадан ам шуут-ла ажыл-ишче шилчиилиңер. Бисте дөс, дааныр чүүлдер бар-дыр. Шалыпчыларывыстың дуржулгазы бадыткаан. Бир эвес суггаттан чогумчалыг түңнел шуут үнмес болза, өске херек. Суг дээрге агаар, хүн-биле чергелештир бойдустуң эң чугула хайыразы. Бистиң республика хүннээрек девискээрге хамааржыр, а агаар бүрүн четчир. Үнүш-дүжүтке хамааржыр ол үш чүүлдүң бирээзи — суг-суггатты чедир ажыглавас-тыр бис. Суггат чок 100 гектарның орнунга суггаттыг 10 гектарны ажыглааны дээре, ынчан чарыгдал эвээш, орулга хөй болур. Чүгле ажылды агротехниканың чуруму-биле организастаар херек.

Суггарылга системаларын тударынга, ону ажыглаарынга күрүнеден хөй акша-херекселди үндүрүп турар. Ынчалза-даа ооң беримчези, эгидилгези чамдык ажыл-агыйларда аажок эвээш. Амгы үеде бисте Кызылдың, Чедерниң, Шагаан-Арыгның, Эрзинниң суггарылга системаларын тудуп турар. Ооң түңнелинде 11,5 муң гектар черни немей суггарар апаар бис. Ол ышкаш амгы чамдык системаларны эде кылыр, хөй черни хаара тудуп суггарар агрегаттарны ажыглаар херек. Ындыг аргалар бар.

Бай-Тайгада Бай-Тал бугазын республиканың мелиорация болгаш суг-ажыл-агыйы талазы-биле каттыжышкыны эде кылып эгелээнден бээр 4 чыл эрткен, ынчалза-даа ону мынчага чедир ажыглалда кирбээн. Бо айтырыгны районга база каш удаа чугаалажып келзе-даа, чогумчалыг түңнел чок. Хөй-ле куруг чугаа-биле кызыгаарлаттынар, а оон ажыы чок дээрзиниң бир «чайынналчак» бадыткалы бо-дур. Ол буганы кыла албас организация барып-барып Н. А. Жогольдуң удуртканы каттыжышкын эвес ышкажыл.

Суггат — дүжүттүң магадылалы, чаъс чаашкын деп өршээл-келдерел манап олурган херек чок. Суггат—бүзүрелдиг идегел ол.

Ажыглалга кирер туоугларда

КӨДЭЭ ИШЧИЛЕРГЕ ПРОФИЛАКТОРИЙ-САНАТОРИЙ

«Хойжуларның болгаш одарладыр мал ажылының өскелдаа ажылдакчыларының материал-амыдырал байдалдарын экижидер хемчеглер дугайында» доктааалды Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профэвилелдериниң область чөвүлели 1989 чылдың декабрь 22-де хүлээп алган. Ол документиде «Чедер» курортта 90 орунnug бүдүн чыл дургузунда ажылдаар профилакторийниң тудуун 1990 чылда доозарын айыткан. Объектиниң тудуу амгы үеде кайы хире апарганыл дээр дугайында көдээ ишчилер сонуурган, ооң ажыглалга кирерин четтикпейн манап турар. Ам ында байдал кандыгыл?

Баштай-ла котельнаяның тудуунга бардывыс. Кылыр ужурлуг ажылдар колдуунда доозулган, ам чүгле котелдарны экеп салыры арткан деп болур. Аңаа хереглээр кезектер-даа белен, чылыдылга системазының тудуун кылыры-биле оңгарларны-даа казып белеткээн болду. Ол хүн аңаа Красноярскиниң девискээр-курорт эргелелиниң удуртукчулары-даа келген, ол-бо айтырыгларны кандыг хевирлиг шиитпирлээрин дугурушкан турдулар.

Үш каът санаторий-профилакторийни «Тыва суг-мелиорация» каттыжышкынының көжүп чоруур № 5 механколоннанын ажылчыннары тудуп турар. Бригадир В. Б. Ондар ол тудугда ниити байдалдың дугайын биске тайылбырлады:

— Бо профилакторий-санаторийниң тудуун 1988 чылда эгелээш, оон ара каткан турган. 1989 чылдың кыжынында катап эгелээн. Тудуг ажылдары колдуунда дооступ тур, ам иштики шеверлел ажылдары эгелээр болгай. Ону шеверлекчилер бригадазы кээп кылыр.

Көдээ ишчилериниң дыштанырынга, эмненип, бадыын быжыглаарынга эптиг бо тудугда амгы байдал ындыг-дыр. Ону хуусаа бетинде ажыглалга кирер дээш шалыпкын ажылдап турарлар кымнарыл?

— Бригадада ниитизи-биле 13 кижи бар. Оларның арызында бызанчы-бетончулар Олег Биче-оол, Николай, Бүрүней, дашчылар Борис Хомушку, Эдуард Булчун, хоочунувус Амыр Куулларны онзалап айтып болур,—деп, бригадир Владимир Балчыр-оолович тайылбырлады.

Бо коллектив Кызыл хоорайга хөй тудугларны ажыглалга кирген. Чедерге кээриниң мурнунда безин 80 аал чурттаар бир бажыңны чыл дургузунда тудуп доосkaш, хүлээткен. Көдээ ажыл-ишчилериниң четтикпейн манап турары бо тудугну бригада сентябрь-октябрь айларда доозуптарын планнап турар.

Чедерни улам-хевир кирип турар 3 каът бо тудугну агроүлетпүр эвилелиниң ажылдакчыларының санаторий-профилакторийи дээр. Манаа хары угда 100 чыгыы кижи дыштаныр. Ынчангаш бүдүн чыл дургузунда ажылдаар апаар болганда, чеже кижи боттарының кадыын быжыглаар, дыштаныш алыры бедүүн санаашкындан безин билдингир. Тудугнуң ниити хемчээли 1 млн. 360 муң рубль түңнүг. Санаторий-профилакторийниң ажылчыннары безин 60 чыгыы кижи болур. Оларга база элээн каш бажыңнарны тудуп бээр апаар. Кылыр ажылдар-ла хөй. Чүгле ижер суг хандырылгазының айтырыын көрээли. Курорттуң чоогунда таарж ыр, арыг суг чок болганындан 3 километр хире черде ийи кудукту өрүмнеп каскан. Курортче улуг күштүг электри энергиязын кирерин база планнап турар.

Республиканың чонунуң кадыкшылын быжыглаарынга хөй-хөй чылдарда улуг үлүг-хуузун кирип келген курортувусту бүдүн чыл дургузунда ажылдаарынче шилчидери өөрүнчүг-дүр. Эрги ыяш тудугларның орнунга амгы үениң чаагайжыды туттунган бажыңнары, корпустар туруптар үе база ырак эвес. Ооң эгези — агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының санаторий-профилакторийи ол болур.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Журналист.

Саналдар, бодалдар

СҮМЕМ МЫНДЫГ

Черни чөп ажыглаар... Бо сөстерни хурал-суглаага бо-ла чугаалаар, солуннарга бо-ла бижиир-дир бис. Черни чөп ажыглаар дугайында Хоойлу база үнду. Ам оон артык чүү херегил? Чүгле ажылдап кирер, ол-ла-дыр. Чер дугайында чугаа дээрге, бир талазында, үнүш-дүжүттү өстүрер, көвүдедир, ындыг болганда, эки чурттаар дээни ол-дур деп билир мен.

Бистиң Чалаача сумузунуң араттары шаанда хем унунда Куштуг-Алаак, Шыктыг-Алаак, Дүңгүрлүг-Алаак деп черлерни суггарып, тарааш, оон дыка-ла чаагай дүжүттү ап турду. Хөөредиг чокка чугаалаарга, ол алаактарга тараа тарыырга, чаагайы дээрге аразынга аъттыг кижи көзүлбес чыгыы турганын улус билир. Ол черлерге Ховалыг Торлаа деп кижи баштаан араттар арык-буга каскаш, арбайны тарып чип чорду.

Алаактарның, ортулуктарның хөрзүнү эки болуруn улуг назылыглар билир. Ында чылдагаан-на бар. Арыгда чылыг, хөрзүнү хат-шуургандан камгалалдыг болур.

Алаактарда буга-сумуннар бар, чамдызында суг ам-даа агып чыдар, ынчангаш ону чаартып, эде кылгаш, дораан ажыглап болур. Совхоз ажыглавас чүве болза, суурнуң чону аңаа ногаа, картофельди тарып өстүрүп болур. Хөрзүн дыка эки. Суур иштинде бажыңнар чанында огородка таарж ыр черлер эвээш.

Совхозувустуң девискээринде курган хову-шөлдеривисти кара девис кылдыр андарып алган-дыр бис, чаъстыг чыл болза, дүжүттү шору алыр-ла бис, а кандаашкынында хоржок. Идегелдиг чүүл болза, суггаттыг черлерни-ле ажыглаар. Ынчангаш, эргим чаңгыс черчурттугларым, Бажын-Алаак суурувустуң шуут чанында кайгамчык эптиг, чаагай хөрзүннүг, суг-суггаттыг алаактарывысты ажыглаалыңар. Кандыг-даа чылда магадылалдыг дүжүттү ап болур ол черлеривисти ажыглап көрээлиңер, шупту бо дугайын бодап көрээлиңер даан. Мээң сүмем мындыг.

Чимит-Доржу МОНГУШ.
Күш-ажылдың хоочуну.

АЛДЫРБАЙН БАРБАС БЕ?

Бай-Тайга районда ажыл-агыйлар аразының көжүп чоруур механизастаттынган колоннаазы бо чылдың эрткен бирги кварталында багай ажылдап, планын күүсетпейн барган. Керээ чарган организациялары-биле холбаа, харылзаа кошкак болганындан планын дөңгүп-ле 69 хуу чедирген. Ол-ла үениң дургузунда 705 дөрбелчин метр чурттаалга шөлүн ажыглалга кирер турган, 141-ин-ле дөңгүп дужааган. Чылдагааны чүдел?

Районнуң 5 совхозунга база албан черлеринге, организацияларга, бүдүрүлгелерге янзы-бүрү объектилерни: Кызыл-Даг суурга 90 олуттуг, Тээлиге 140 олуттуг уруглар садтарын, район төвүнге спорт залын, Шуйга столоваяны болгаш көдээ Совет конторазын, Бай-Талда 200 инек кирер кажааны, Тээлиде банк салбырының бажыңын, ол ышкаш ийи-ийи аал чурттаар 13 бажыңны дужаар, район эмнелгезин алгыдар. Бо тудуглар талазы-биле керээлерни чарган, хуусааларын айыткан. Чыл дургузунда 2 млн. 49 муң рубль түңнүг тудуг-монтаж ажылдарын планнаан. Бирги кварталда оон чүгле 327 муң рубльдя шиңгээдип алган.

Дужаар ужурлуг чурттаалга бажыңнарының хуусаазы эрткен. Инек кажаазының, спорт залының тудуун эгелевээн. Шуйда столоваяның, Кызыл-Дагда уруглар садының тавааны чаа-ла салган. Эмнелгениң бажыңын немей тудары 2 чыл мурнунда эгелезе-даа, төлевилелинде хажыдышкыннар бар болганындан ара соксаан. «Кара-Хөл» совхозта ийи чыл мурнунда эгелээн тудуглар шынар чок болганындан ону катап эде кылыры-биле Өскен-оол Кондрайга удурткан кезек тудугжуну ынаар чорутkan.

Мурнунда чылдарда эки ажылдап турган коллективтиң хожудаашкынче киргениниң чылдагаанын мында ажылчыннар, инженер-техниктиг ажылдакчылар дыка эки билир. Хамыктың мурнунда ажылды организастаары суларааn, кижизидилге ажылынче сагыш салбастаан. Ажылдан озалдаар, арага-дарыже сундулаар, ооң уламындан ээрикпер сергедир черге киргилээр таварылгалар бар. Ажылды организастаарының дешпилгелиг аргаларынче ёзу барымдаалап кирген, ажылчыннарны эки өөредип албаан.

Бригадаларның ажылында доктаамал контроль чок. Конторада, кызыл-булуңда-даа база улустуң ажылдап турар черлеринде лозуң, плакаттар көзүлбес, хана солуннар, хуудустар үнместээн. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, көскү агитация багай.

База бир кол чылдагаан — тудуг материалдары чедишпес. Чагыгларны баш удур-ла кирбээн болгулаар. Эккелген материалдарны ажык херим иштинге кайы хамаанчок дүжүрүп каарга, үрелир, чидер, таңнылдар хайгаараваайн турар. Бо бүгүнү ажылчыннар хомудап чугаалап турдулар. Техниканың ажаалда, хайгааралы багай. Бар техниканың чүгле чартык кезии ажылдап турар, өскелери үрелик. Мен аңаа ынчан чорup турумда, суурларже ажылчыннар дажыглаар автобус үрелген болду. Ооң уламындан Бай-Тал суурда шеверлел ажылдары кылып турар ажылчыннар Ак-Довурактан Тээли таварып совхоз баар автобуска 10 шакта олуруп турганын көрдүм.

Кадрлар айтырыын мынчага шиитпирлеп чадашкан. Кол инженер үр үеде чок. Тудуг мастерлери болуп, тускай эртем-билии чок кижилер ажылдап турар. Ындыг болганда, тудугнуң шынарының дугайында кандыг чугаа турар боор. Коллективтиң удуртулгазы кошкак. Колоннаның начальниги өске районче шилчээн соонда, кол инженер турган Н. Салчакты начальникке томуйлаан. Оон бээр элээн үе эртсе-даа, ооң организакчы ажылы көзүлбээн, харын инициатива, негелде чок кижи боол турар. Ажылчыннарның чугаазы ындыг.

Шын харын, коллективтиң ажылы дээш харысалгалыг чөвүлел база партия, профэвилел организациялары бар. Аныяк, дээди эртемниг удуртукчуга деткимче, дуза көргүспейн, ооң четпес ажылы биле эптежип келгени элдептиг. Ол ышкаш ол коллективтиң ажылынга СЭКП райкому, райкүүском база дарый дуза чедирер ужурлуг. Оон башка тудугжуларның ажылы довуунчуктеп бар чыдар. Алдырбайн баргай-ла. Тудуг дээрге кодээде, хоорайда-даа эң чугула социал айтырыг-дыр.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ОЛАРНЫҢ АЖЫЛ-ҮҮЛЕЗИ

ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң малчыннары Зинаида биле Аңгыр-оол Блактар 1989 чылда төрүүр чүс хойдан 85 баш хураганны доруктуруп өстүрген. Бөдүүн дуктуг хойнуң баш санындан на 1,3 килограмм дукту кыргып ап, төрээн совхозунга 450 килограмм дукту дужааган. Ам бо хүннерде Зинаида биле Аңгыр-оол Блактар төрүүр чүс хойга онаажтыр 94 чаш хураганны доруктуруп, өстүрүп орарлар. Аныяк хойжуларның бо көргүзүү дээрге Мөңгүн-Тайганың байдалдарында эки түңнел деп санаар апаар. Январь айда төрүттүнген болгаш шору доруга берген, калбак кудуруктуг, кара баштыг, даңгаараан ак хураганнарның бирээзиниң-не деңзизи ортумаа-биле ам безин 20—25 килограмм чедип турар болгаш салам-чаагайын көөрге, шынап-ла, магалыг. Чылыг хүннерде ол хураганнар иелери-биле кады оъттап, улам-на мандып өзүп, оътка чаңчыгып турар. Ол чорук кедизинде барып, оларның семирнириниге-даа, дүкүр, боткур болурунга-даа идегелдиг магадылал.

Кежээ, кызымаккай өг-бүле эрткен күзүн Алдыы-Кодургайда кыштаанга чунар-бажыңны база тудуп алган. Ындыг-даа болза, малчыннарның ол күш-ажылын үнелеп, чунар-бажың кылганының төлевирин ам-даа санап бербээн. Ол болза бот-орулгаларылганың принциптерин совхозтуң удуртулгазы сагывайн турарын көргүзүп турар эвес бе? Ооң-биле чергелештир чүгле бо кыштагда эвес, харын өске-даа кыштагларда ажыл-агыйның тудуг бригадазы ийи оруn, бир стол салырга, кижи ол-бо эргилерге берге, көнчүг тар бажыңнарны тудуп турар апарганы эде көөр үе база келген-дир деп бодаар мен.

Мөңгүн-Тайганың хойжуларында ам чазаглаашкын эгелээн. Ынчангаш Зинаида, Аңгыр-оол Блактар шеф күжү-биле кыштаанда кажааның көржеңин хоорuп кастырган, Каргы унунда Кужурлуг-Хову деп черде чазаанда көжүп чедип келгеннер.

Азыг-Тулуш БЕГЗИ.

МАЙ — БАЙЫРЛАЛДАР АЙЫ

Май ай, шынап-ла, байырлалдар-биле байлак. Бүгү совет улус-биле бир дөмей, бистиң республиканың ажыл-ишчилери делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү. Май Бирни байырлап эрттирген. Ам бистиң мурнувуста Парлалга хүнү, харылзааның бүгү адырларының ажылдакчыларының байырлалы — Радио хүнү, Улуг Тиилелгениң 45 чыл оюн демдеглеп эрттирер. Байырлал бүрүзүн совет кижилер демократияның, ажык-чарлыг чоруктуң адаа-биле эрттирип, эде тургустуунуушкунуң революсчу чаартылгаларында кылган ажылдарны түңнеп, четпестерни дарый чайладырының оруктарын тып турар болгай.

Май Бирни республиканың район төптери, көдээ суурлар, хоорайлар организастыг болгаш политиктиг бедик деңнелге эрттирген дээрзин солунга дыңнаткан болгай бис. Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик болгаш чамдык өске-даа районнарга ажылчы чоннуң чыскаалдары эртип, митингилер болуп, культура-массалыг, спортчу оюн-тоглаалар, тыва хүреш чоннуң сонуургалын болдурган. Кыйгырыглыг лозуңнар, плакаттар, көргүзүглер, панноолар, кызыл туктар хоорай-суурларның шырай-арнын байырлал шинчилиг кылдыр каастап турган. Мындыг организастыг байырлаашкын чыскаалганнарның хей-аъдын көдүрүп, дыштанып хөглээринге соруу киирген.

Найысылал Кызылга Май Бириниң байырлалы база багай эвес эрткен дээрзин солунга бижээн бис. Ынчалза-даа чоннуң байырлалы чогуур негелдезинге чедир организастаттынмаан деп болур. Бир-тээ, делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү болганда, чүге оода-ла митингини организастап эрттирбес боор. Бо удаада Май Бириниң байырлалын БАЛКЭ обкому холга алган турган болза эки ышкаш. Чүге дизе, найысылалда дээди, ортумак өөредилге черлери, школалар, аныяктар коллективтери, бүдүрүлгелери, уран чүүл каттыжышкыннары БАЛКЭ обкомунуң ажыл-чорудулгазы-биле тудуш холбаалыг болгай. Аныяктар ол митингиге аныяктар амыдыралынга хамаарышкан айтырыгларны чүге чугаалажып болбас боор.

Культураның болгаш дыштанылганың чаңчыл болган байырлыг ажылдышкынынга чыылган чонга Кызыл хоорайкүүскомунуң даргазының оралакчызы Н. Верхотурова Май Бириниң байырын чедирген дээрден башка, өске кымдаа чылыг сөстер чугаалаваан. Культура-массалыг демчеглер, концерттер, кинолар, шиилер, спортчу маргылдаалар буу-хаа эрткилээн. Ынчалза-даа хоорайның ыры-танцы ансамблиниң көргүзүглери, черле эки болганын демдеглээр апаар. Ол ышкаш кижилерниң сонуургалын хайныктырар тыва хүрешке 32 мөге безин чыылбайн барганын чүнүң-биле тайылбырлаар боор.

Байырлал хүннеринде ярмарка организаставаан бир четпес ажыл ол болган. Кижилерни хөйү-биле чыылдырарынга, байыр шинчи кииреринге таарымчалыг үлетпүр болгаш аъш-чем бараан нарын садарын хоорайның садыг черлериниң херекке албааны хомудаанчыг болду. Мурнувуста байырлалдар хөй болганда, ону СЭКП Кызыл хоорkomу, хоорkүүском өөренип көөрү чугула. Ниитизи-биле алырга, Май Бириниң байырлалы чалгааранчыг, солун эвес, организастааны четпес болганын демдеглексээн мен.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: Май Бириниң байырлал хүннеринде хоорайның ыры болгаш танцы ансамблиниң концерт көргүзүү.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

НААДЫМ—ИЮЛЬ 21-22-ДЕ

СЭКП-ниң XXVIII съездизи 1990 чылдың июль 2-де ажылдап эгелээри-биле холбаштыр республика Наадымын (малчыннарның байырлалын) июль 6-7-ден 1990 чылдың июль 21-22-же ...

«Партия бодунуң кол сорулгазын ниитилел хөгжүлдезиниң төвүнге кижини херек кырынга тургузары, аңаа амыдырап-чурттаарының болгаш ажылдаарының төлептиг байдалдарын, социал чөптүг чорукту... хандырары деп көрүп турар»

(Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазындан).

МАЛЧЫННАРНЫҢ СОЦИАЛ АМЫДЫРАЛЫНЧЕ САГЫШ САЛЫЫШКЫН

ОЛ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДОКТААЛ КҮҮСЕЛДЕЗИНИҢ ДУГАЙЫНДА

«Хойжуларның болгаш одарладыр мал ажылының өске-даа ажылдакчыларының материал-амыдырал байдалдарын экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалды Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профэвилелдерниң область чөвүлели 1989 чылдың декабрь 22-де хүлээп алган.

Оон бээр 4 ай болган. Бо аразында чүнү кылганыл?

1990 чылдың апрель 24-те республиканың агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң ээлчеглиг пленуму болуп эрткен. Аңаа «Хойжуларның болгаш одарладыр мал ажылының өске-даа ажылдакчыларының материал-амыдырал байдалдарын экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалдың күүселдезиниң дугайын чугаалашкан.

Айтырыг шыңгыы болгаш улуг ужур-дузалыг. Ынчангаш «Чеди чүзүн малым турда...» деп арынны бүрүнү-биле аңаа тураскааттывыс.

Профэвилелдерниң область чөвүлелиниң секретары, агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы, Тыва АССР-ниң улус депутады Алан-оол Түлүшович СОТПАНЫҢ илеткелинден:

— Бо доктаалды бүгү-ле райкүүскомнарже, агроүлетпүр каттыжыышкыннарже болгаш совхозтарже чоруткан. Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Тес-Хем районнарның совет, ажыл-агый база партия болгаш профэвилел органнары, СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг, «Ленинчи орук», «Кызыл тараачын», «Коммунизмниң херели», «Эйлиг-Хем» совхозтарның удуртукчулары бо чугула документини боттандырарын чугулалап көрүп турар. Ол доктаалды күүседир талазы-биле айтырыгны улус депутаттарының Өвүр район Совединиң сессиязынга, а Мөңгүн-Тайга райкүүском биле агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң президиумунуң каттышкан хуралынга чугаалашкан.

«Кызыл тараачын», «Ленинчи орук», «Торгалыг», СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг, «Коммунизмже орук», «Эйлиг-Хем», «Чодураа» совхозтарның удуртукчулары шээр мал кадарчыларының ажыл төлевирин чаа негелделер-биле төлээринге акша-хөреңгини тып алганнар.

Таңдыда «Коммунизмниң херели» совхоз (директору К. Хертек, профком даргазы Ю. Омун) 1989 чылда мал ажылындан 1 млн. 390 муң рубль орулганы алган болгаш 1990 чылдың январь 1-ден эгелеп, бүгү-ле хойжуларның шалыызын чаа негелде-биле өстүрген. Хоочун малчыннарның 4 өг-бүлезинге бажыңнарны, чаа ажылдап кирген улуска 2 өгнү берген. Кадарчыларның уруг-дарызын ясли-садиктерге, школаның интернадынга киирген.

«Эрбек», «Кызыл тараачын», «Барлык», «Хемчик», «Алдан-Маадыр» совхозтарның коллективтиг керээлеринде шээр мал кадарчыларынга бажыңнарны, суурларга база кыштагларга тударының дугайында айыткылаан.

Республикада бо хүнде 71 совхоз бар, олардан чүгле ийи ажыл-агый — «Кызыл тараачын» биле «Ленинчи орук» совхозтар ажыл төлевириниң чаа негелделеринче шилчээн.

Профэвилел обкому республиканың Агроүлетпүр эвилели-биле кады база өске-даа черлер-биле демнежип турган, бо чылдың төнчүзүнге чедир Чадаанда профилакторийни доозуп ажыглалга кирер дээш хемчеглерни ап турар. Ону дужааган соонда, чыл санында-ла агроүлетпүр комплекизиниң 1000 ажыг ажылдакчыларын дыштандырып, кадыкын быжыглаар аргалыг апаар бис. Амгы үеде бистиң обком чурт иштиниң база өске-даа курорттарга 1000 хире путевкаларны ап турар.

1990 чылда алырывыс «Чедер» биле «Үш-Белдир» курорттарга 472 путевканың 290-ын чүгле малчыннарга бээр бис. Эрткен чылын Улуг-Хем районнуң ажыл-агыйлары Дус-Хөлде 100 кижи кирер дыштаныылга баазазын ажыткан. Бо чылын Дус-Хөлге агроүлетпүр каттыжыышкынының бүдүрүлгелериниң болгаш совхозтарының сезон дургузунда 330 кижи дыштаныр баазазы ажылдаар. Сезон ажыттынарынга чедир аңаа бистер 100 кижи олуттуг столоваяны ажыдар ужурлуг бис. Ону республиканың агроүлетпүр комплекизиниң сөөлгү бо эрткен субботникте ажылдап алган акша-хөреңгизи-биле тудар бис.

Бо чылын Эрзин, Тес-Хем, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Улуг-Хем, Сүт-Хөл база Өвүр районнарның совхозтарының дыштаныылга баазалары ажылдаар. Кызылда № 2 эмнелге хойжуларны хүлээп ап эгелээн. Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел райкомнары 1989 чылдың декабрь 22-де хүлээп алган доктаалдың күүселдезин кошкак контрольдап турарын айтыр херек.

Бо пленумда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы А. А. Мельниковтуң олуржуп турарын ажыглап алгаш, ук доктаалдың райкүүскомнарга база өске-даа ведомстволарга хамаарышкан кезээн пунктуларны аайы-биле контрольга алырын дилээр-дир бис, а Агроүлетпүр эвилелинге база профэвилелдеринге хамаарышкан кезектерин бис Вадим Орамбалович-биле кады контрольга алыылы. Мал ажылдакчыларының социал чаагай чоруу дээш бистер тодаргай хемчеглерни алыр ужурлуг бис.

Тыва Агроүлетпүр эвилелдиң даргазының оралакчызы А. В. Шиганов:

— Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң база профэвилелдерниң область чөвүлелиниң № 191 доктаалын ёзугаар бис, «Тыва агроүлетпүр» хандырылга күрүне-кооператив каттыжыышкыны малчыннарның кыштагларында чунар-бажыңнарынга 2000 суугуну кылгаш садар база ынай-бээр ап чоруур бичии 1000 газ плиталарын бо чылын тыпкаш, садар ужурлуг улус бис. Бо талазы-биле чүнү кылган бис? Абакан хоорайда бир бүдүрүлге-биле керээ чарган бис, аңаа 450 суугуну кылыр, арткааннарын Кызылдың, Чадааның септелге-техниктиг бүдүрүлгелери кылып белеткээр. Абакандан 200-тү эккелдивис, ооң кырынга Кызылда септелге-техниктиг бүдүрүлге 133-тү кылып берген. Оларны хуваап чоруттувус. Кызылдың бүдүрүлгезинге ындыг суугулар кылыр 10-12 тонна демирни тып бердивис.

Ынчаарга дугуржулга ёзугаар Абакандан чыл төнчүзүнге чедир кылза чогуур суугуларны шуптузун биске кылып бээр болган. Малчыннарга газ плиталарын амдызында 35-ти алган бис, оларны Мөңгүн-Тайганың ийи совхозунга 10-10 кылдыр үледивис, арткааннарын өске ажыл-агыйларже чоруткан. Газ плиталарын Омск хоорайда кылып турар. Бистиң чагыывысты олар саададып тур. Ол хиреде ынаар барбаан бис, ол бистиң буруувус. Ынчангаш май айда ынаар барып, чагыывысты канчаар деп турарын негеп, хынап көөр, дугуржур деп турар улус бис.

Тыва Агроүлетпүр эвилелдиң даргазының оралакчызы, «Тыва агросервис» күрүне-кооператив каттыжыышкынының даргазы В. Ф. ЗАГВОЗДКИН:

— Малчыннарның социал айтырыгларының талазы-биле эрткен чылын хүлээп алган доктаал аажок чугула документ деп санап турар мен. Ону харын ооң-даа мурнунда хүлээп алган турган болза эки. Чүге ындыгыл дээрге, чижээ, мал ажылында бисте механизацияның деңнели дыка кудуг. Чер ажылынга бодаарга. Ооң бир кол чылдагааны болза, мал ажылын механизастаары берге. Орта тускай, бичии механизмнер херек. Чижээ, кажаа иштин аштаар дээн-дир, амгы тракторлар таарышпас болгай.

Бистер ам Министрлер Чөвүлелиниң база профоблчөвүлелдиң доктаалын күүседир талазы-биле айтырыгны чугаалашкан бис. Механизация талазы-биле эртем-шинчилел институду бар. Ооң төлээлери чоокта чаа бо агроүлетпүр комплекизин эртем талазы-биле хандырар дугайында Кызылга болган эртем-практиктиг чөвүлел хуралга киржип, кээп чораан. Ынчангаш Тываның мал ажылынга бичии механизацияны шиңгээдир талазы-биле дугурушкан бис.

Май айда бистен бир бөлүк ол институтче баар, керээ чарар бис, бичии механизацияның төлевилелдерин чогаадып тургузар. Ындыг механизацияның чамдыызын бистиң Тывага кылып болур.

Амгы үеде сүт кудар 29 улуг доскаар кылдынган. Ам суугуларны кылып тур бис. Оларны Самагалдайда, Чадаанада база кылып тур. Ооң аңгыда, малчыннарга таарыжыр электростанцияларының талазы-биле Москваже бистиң ийи төлээвис кирген. Ооң түңнели чүү боор чүве ийик, манап тур бис.

Эрткен чылдың декабрь 1-ден эгелээш, малчыннарның 137 коданын электрижиткен бис. Ол ажыл ам-даа уламчылап тур. Малчыннарга калориферлер херек, ону тыпкаш, тургузар апаар.

Бо доктаалда биске дааскан чүүлдерни шуптузун күүседириниң аргазы бар.

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы Эрес-оол Ховалыгович МЕҢНИГ-ООЛ:

— Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профоблчөвүлелдиң доктаалын күүседир талазы-биле республиканың Агроүлетпүр эвилели чамдык ажылдарны кылып турар. Кол айтырыгларның бирээзи болза, малчыннарны ажыл төлевириниң чаа системазынче шилчидери болгай. Ынчангаш бо чылдың февраль айда «Шын» биле «Тувинская правда» солуннарга ажыл төлевириниң дугайында материалдарны парлаттым, тайылбырладым.

Мында бир берге чүүл болза, ажыл төлевирин совхозтар 1986 чылдан бээр боттары шиитпирлээр апарган, үстүкүден айтыышкын бербес. Ындыг чүве болгай. Ажыл төлевиринде билдинмес чүүлдер ам-даа бар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профоблчөвүлелдиң доктаалын республиканың агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкому база күүседир ужурлуг болгай. Бо талазы-биле обком ажылдаар болза эки-дир ийин. Ынчаарга манаа бистиң адрезивиске шүгүмчүлел болду. Херек кырында чүл дээрге, ам 15 совхоз ажыл төлевириниң чаа системазынче шилчээн. Орта акша херек чүве-дир ийин. Ынчангаш хамыктың мурнунда күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидер, ооң соонда чаа системаже шилчиир. Ынчангаш хой ажылынга курлавырларны дилеп тывар херек. Малчыннарны, специалистерни, хамыктың мурнунда бухгалтерия ажылдакчыларын, экономистерни өөредир талазы-биле ажылды уламчылаар бис.

Чөөн-Хемчикте агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы С. К. ДОЛГАР:

— Ук доктаалды күүседир талазы-биле бистер районга чыылган, чугаалашкан бис. Ам чамдык чүүлдерни боттандырып эгелээн бис. Берге чүүл болза, кажаа-хораа аңгы-аңгы. Ынчангаш бир малчынга-ла 210 хой опаажыр деп көрген бис. Дүне малды таңныылдап хонары дээш база төлээр апардывыс.

Мындыг бир берге таварыжыр боор чүве-дир бо: малчыннарны бичи чажындан белеткээр дээр болгай бис. Ынчаарга бо санэпидстанцияның улузу малчыннарның уруг-дарызы мал кадарбас, мал саглбас дээр-дир. Мындыг таварылгада малчын кылдыр кымны белеткээрил? Республиканың санэпидстанциязының кол эмчизи Ю. П. Бахаев-биле бо айтырыгны черле чугаалашканы дээре.

Ынчаарга ам малчыннарга чиигелделер-ле дээр-дир бис. Оларның шынзылгаларын ёзугаар эмчилээр, садыглаар, билеттер садып алыры оочур чок болур ужурлуг. Мензэ бир малчын чорду, Кызылдың автовокзалынга билет садып алыр дээш шынзылгазын көргүзерге тоовааң-дыр. Малчыннарны хүндүлээрни, оларга чиигелделер көргүзерин республика найысылалындан эгелээлинерем. Районга ындыг чурумну бистер тургузуп эгеледивис. Мында Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы А. А. Мельников олуржуп турар-дыр, даргавыстан дилег чүл дээрге, малчыннарның чиигелделериниң талазы-биле бо Кызылдың чогуур албан черлери, организациялары черле негелделерни күүседир кылдыр негээр, айтырыгны шыңгыы тургузар болза эки-дир.

Мал ажылында бичи механизация дугайын чугаалажып-ла турар-дыр бис. Ол талазы-биле ындыг-мындыг механизмнер чок дээр. А бисте хой кажаазының көржениин казып аштаар херекселди, ол ышкаш мал чуур ваннаны чогаадып, таарыштырган боттарывыстың на улузувус бар ышкажыл. Агросервистиң инженерлери оларны барып көрзе, ооң ук дуржулганы нептередир, ажыглаар херек.

Бистиң районда малчын коданнары электрижидер талазы-биле ажыл шору. Сөөлгү үш чыл дургузунда 140 коданны электрижиттивис. Бо талазы-биле «Электротудугнуң» механизастаттынган колонназы (начальниги А. Пирогов) черле кызымак ажылдап, биске дузалап тур.

«Коммунизмниң херели» совхозтуң хойжузу, «Чүсчү-малчын звено» клубтуң кежигүнү К. Ч. ОЮН:

— Сөөлгү чылдарда өг-бүле керээзи-биле ажылдап келдим. Түңнелдер эки. Ынчаарга бисте бергелер турар-дыр. Кыштагларда чайын хайгаарал, таңныыл чок болганындан оорлаар, үрээр. Эрткен чылын бистиң чунар-бажыңывысты оорлап аппарган. Ооң ыңай доктаамал электри чырыы чок. Моторну харын дирекция берген, ынчалза-даа үрелип каар, кывар-чаар материалдар чок болур, үрелир. Чырык чок болганы-биле мал ажаап, азыраары берге-дир.

Хамык арга-курлавырларны ажыглаар дээр болгай бис. Бистиң совхозтуң девискээринде чүгле техника-биле сигенни кезип ап турар, ынчангаш чамдык черлерде сигенге хол дегбес-тир бис. Мурнунда аът-биле сиген кезер машиналар бар боор чүве, ам чүге чогул? Ооң уламындан сигенни черде каап тур бис, ол хиреде план күүсеттинмес боор-дур.

Мен бодаарымга, чаш хураганга көк, чымчак сигенни аңгы кезип алыр болза эки, сөөгейген медени, чашпанныг сигенни олар чивес.

Манаа дыңнап олурарга, малчыннарга аалчылар бажыңын база тудар деп турар-дыр. Эки чүве-дир харын. Малчыннарга таарымчалыг чүүлдерни тургузар-ла болза, улам түңнелдиг ажылдаар бис. Совхозтар боттарының малчыннарынга дузалаар-ла болза эки.

«Май 1» совхозтуң директору, Тыва АССР-ниң улус депутады А. С. КААДЫР-ООЛ:

— Бистиң совхоз база мал ажылдыг. Ийиги чартык чылдан эгелээш, малчыннарның ажыл төлевириниң чаа системазынче шилчип кирер бис. Хөй немелде фонд херек апаары билдингир. Бо талазы-биле курлавырларывыс бар. Эрткен чылын ная мыйызы дужаагаш, хөй орулга алган бис. Бир килограмм бирги класстың шынарлыг мыйызын дужаарга, ооң өртээ 600 доллар боор чүве-дир. Курган бир кг мыйыс 13 рубль болур. Ынчангаш бо чылын ная мыйызын дужаап тургаш, 200 муң хире доллар орулга алыр аргавыс бар.

Малчыннарның шөлээзин бүрүн бээр бис. Чаа малчыннап үнген аныяктарга мал-маганны бээр бис. Уругларга садик тудуп тур бис. Кыштагларда чунар-бажыңнарны, бичежек бажыңнарны база тудуп эгеледивис. Бичии моторлар малчыннарда бар.

Бистиң ивижилер дээрге онза көжүген улус болгай. Ынчангаш оларга чиик майгыннар херек. Олар бистиң республикада чок, чагаап бис. Тудугну көвүдедир талазы-биле хемчеглерни ап тур бис. Тайгадан ыяш үндүр сөөртүр бир тракторну алдывыс. Ам пилорама херек. Мында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы А. А. Мельников олуруп турарын барымдаалааш, бистиң дилеглеривисти хандырарын черле өөренип көөрүн, чогуур организациялар дыңнангыр болурун негээрин дилээр-дир бис. Саалда аппаралы херек, ону четче эвес чорудар боор-дур. Холбиле ажылдадыр сүт тыртар машиналар херек, демир суугулар, электрокалориферлерни аажок хереглеп турар улус-тур бис. Ол ышкаш ная мыйызын тайгадан эккеп, ооң соңгаар чорударынга дузалажырын Анатолий Александровичтен дилээр-дир бис.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы А. А. МЕЛЬНИКОВ:

— Бо мында онза чугула айтырыгны чугаалажып турар-дыр бис. Доктаалды күүседир талазы-биле чамдык удуртукчулар чүнү кылып турарын манаа дыңнаттылар. Кылган чүүлдер бар. Ынчалза-даа четпестерни ыттавайн барып болбас. Түңнел үндүрер херек. Плиталар дугайында эрткен чылдың августан бээр чугаалажып келдивис. Эң ылаңгыя ырак-узак Мөңгүн-Тайганың малчыннарынга ындыг газ плиталары херек. Омскиде ол заводче агрохандырылганың төлээлери барзын, чагыывыс чүү боор турарын сонуургазын, негезин. Бо айтырыгда бис ССРЭ-ниң улус депутады Д. Кара-Салды база киириштирип тур бис.

Бистиң кол сорулгавыстың бирээзи — малчыннарга таарымчалыг байдалдарны тургузары болгай. Ынчаарга Кызылда септелге-техниктиг бүдүрүлге суугулар кылыр талазы-биле дээштиг хемчеглер албайн турар.

Бо доктаалдың күүселдезиниң талазы-биле айтырыгны республиканың Министрлер Чөвүлели бир ай болгаш чугаалажып көөр апаар бис. Малчыннарга кичээнгейлиг болурун найысылал Кызылдан эгелээр-дир деп, манаа эштериң чугаалап турары чөп-түр. Ынчангаш Май байырлалдарының соонда бистер Министрлер Чөвүлелинге коммунал ажыл-агый база садыг организацияларының удуртукчуларын чыгаш, малчыннарга чиигелделер дугайын база катап чугаалажып көрээли.

Малчыннарга аалчылар бажыңын автовокзал-биле кожа тудар деп турар. Аңаа чүгле хонуп алыр эвес, харын эмчи шинчилгезин эртип ап, амыдырал хандырылгазының ачы-дузазын-даа, самолёт билединдаа садып алыр аргалыг кылдыр тургузар деп планнап турар болгай. Ынчаарга Чедерде 3 каът профилакторийни пландан дашкаар тудуп турар. Бо чылын доозар ужурлуг. Аңаа шеверлел ажылдарын кылыры-биле Красноярскиниң төлээлери-биле дугуржуп тур бис. Ол тудугга эштир бассейн, спорт залы база турар.

Бисте малчын коданнарны электрижидери саадап турар. Борта эштер бичии моторларга кывар-чаар материалдар тывылбас, ынчангаш чырык берге дээрзин чугаалап турлар. Ону тыварының аргазын дилеп көрээли. Ооң ыңай Россияның Агроүлетпүр комитединден-даа дилээли. Арга-ла херек. Малчыннарга электри станциязы чокка-ла тускай телевизорлар дугайында ССРЭ-ниң улус депутады, Улуг-Хемден депутадывыс эш Лапыгинни дамчыштыр база чугаалажып турар улус бис.

«Барлык» совхозтуң хойжузу, республиканың «Чүсчү-малчын звено» клувунуң кежигүнү Д. С. СОДУНАМ:

— Бистиң коданывыста доктаамал чырык киирген, аажок эки-дир. Мурнунда база моторлуг турган улус бис. Аксы-Барлык салбырда малчыннар өг-бүле, аренда керээзи-биле ажылдап турар бис. Эки чүүлдер бар. Ынчаарга бөгүн мен ниити малчыннарның негелде-хереглелдериниң дугайын чугаалаар бодай-дыр мен. Эзер херек. Ол эдилел аажок эвээш үнүп турар боор чүве-дир. Ол ышкаш өгге салыр чиик газ плиталарын элбедир болза эки. Аът-биле сиген кезер машина дугайын бир малчын борта негеп чугаалады. Ол бистерге дыка херек чүве-дир ийин. Манаа шынзылганы тоовас дугайында хомудалга үнүм кадып тур мен. Мен база чеже-даа ындыг чүүлдерге таварыштым.

Малчыннарның ажыл төлевирин өстүрүп турары эки-дир. Ынчалза-даа бистиң совхоз ам-даа чедир төлевейн турар ийин.

«Саян» совхозтуң хойжузу, «Чүсчү-малчын звено» клубтуң кежигүнү Х. Л. САЛЧАК:

— Сөөлгү үеде малчыннарның айтырыын хөйү-биле көдүрүп турары эки-дир. Ону бистиң «Саян» совхозтуң малчыннары черле чүүлдүгзүнүп деткип тур. Эң ылаңгыя «Кызыл тараачын» совхоз шалың төлээриниң чаа аргазынче кирген-дир. Бистиң ажыл-агыйда хойжу 36 кодан бар, ооң иштинде 28-и Сесерлиг салбырында турар. Олардан сези аренда, а арткааннары өг-бүле керээзи-биле ажылдап тур бис. Арендаже улузувус арай-ла кичээнгей салбайн тур. Эң ылаңгыя зоотехниктер, экономистер аренда талазы-биле өөредилге организаставайн турлар.

Автомагазин бисте чорул-ла тур харын. Ынчалза-даа хереглээривис барааннар шуут ховар. Эң ылаңгыя бичии уругларга хеп аймаа чок. Ол салбырга автомагазин турар болза эки. Ол дилээвисти херекке албас боор-дур.

Бисте харын аныяктар малчыннап эгелээр, өг ыяжы чок, ынчангаш олар ыяш будка-бажыңчыгаштарга чурттаар, таарымча чок. Оларны херек чүүлдер-биле хандырбас, деткивес-тир. Бо ажылче директорувус эш Жирнов база партком, профком-даа сагыш салбас, АҮК база ындыг. Өг кидизи чок. База бир таарымча чок чүүлдер бар: чыл төнчүзүнүң санажылгазы-ла дээш, малчыннарның чегинден акша тыртар, эки тайылбырлап-даа бербес. Халас бээр ужурлуг чүүлдерниң өртээн тыртып аар-дыр.

Кырып назылаан азы аарый берген малчыннар суурларда бажың чок хевээр-ле. Олче сагыш салыр кижи-даа чок. Чеже негээр боор. Бис ам Кызылдан 15—20 км ыракта чурттап, ажылдап турар малчыннар-дыр бис. Ол хиреде электриниң доктаамал шугумунга бисти кошпаан. 1994-1995 чылдарда кожар деп турар дээр. Манаарының үрүн.

Совхозтуң малчыннары шөлээ-даа албас бис, солуур кижи чок. Эрткен чылын аренда-биле ажылдааш, өг-бүлем дыка эки түңнелдиг болду. Керээниң ажык-дузазын көре бердивис. Ынчаарга бир хомудал бар: аныяк-даа, улуг-даа хойлуг малчыннар-биле дирекция керээ чарарда, чаңгыс аай боор чүве-дир. Ол чүл? Бо чылын 8 өг-бүле керээ чарды, 100 хойдан 90 хураган, бир хойдан 3,2 кг дүк деп дирекция ынчаар албадаан. Малчыннар-биле сүмелешпес-даа. Ынчангаш АҮК-даа, профэвилел обкому база Агроүлетпүр эвилели-даа бистерге, малчыннарга кээп, чон-биле сүмележир, айтырыгларны тайылбырлап бээр болза эки.

«Чодураа» совхозтуң хойжузу Л. М. ХАЙДЫП:

— Бистиң совхозта хойжу 40 кодан бар, олардан амдыызында чүгле үжү аренда-биле ажылдап турар. Эвээш. Чүге дээрге чаа арганың дугайын биске өөретпес, тайылбырлавас-тыр.

Бараан-биле хандырылгавыс кошкак, автомагазин бар-даа болза, херек чүүлдер эвээш. Эзер-даа чок. Өг херекселин, бичии улуска хеп, ситец пөс аймаа эккелбес-тир.

Бо доктаалды күүседир талазы-биле чамдык ажылдар кылдынып тур. Малчыннарга 5 бажыңны берди. Ол ышкаш уруг-дарывысты бүрүнү-биле ясли-садикте тургусканы черле эки. Бай-Хөлде профилакторий база ажыткан. Кадр айтырыы-ла берге. Малчыннаар улус тывылбас боор-дур.

«Нарын» совхозта профком даргазы Д. Л. ЧЫРГАЛ-ООЛ:

— № 191 доктаалды бистер совхозтуң бүгү малчыннарынга таныштырган бис. Чон ону аажок деткип турар. Манаа чамдык саналдар киирер бодай-дыр мен. Малчыннар арендаже кире бергенде, бо кажаа-хорааның өртек-хөлезини чүге улгады бээр боор чүвел? Мурнунда сезен чылдар үезинде ол-ла ажыл-агыйга прорабтап турдум. Кажааларның өртээн билир мен. Борта Агроүлетпүр эвилелдиң тудуг харыылаар удуртукчуларының бирээзи А. Михаленко олурган болза эки кижи. Ооң айтырып алыр бодап турдум. Черле ынчаш хой кажааларының өртээн-хөлезиниң бир янзы эде көрзе эки.

Ол ышкаш кажааларны төлевилээр дугайында айтырыг: кажаа кандыг болурун малчынның болундан эки билир кижи хоорайга турар бе? Ынчангаш специалистер кажаа төлевилелин кылырда, малчыннар-биле сүмележир ужурлуг.

Малчыннарның шөлээзиниң дугайында сөс: бисте аргыныш даамалдары бар: шөлээзи магалыг — 40-45 хонук, оларның ажылы база малчыннарныыңга бодаарга шөлээзи. Дыштаныр хүннерлиг. Малчыннарның шөлээзи ындыг болза эки-ле болдурам.

Мындыг бир эдеп айтырыг бар. Бистиң совхозтан бир саанчы ээзи аар аараан. Ону мен № 2 поликлиникага эккелдим. Хүлээп албады. Хойжу эвес, саанчы кижи-дир дидилер. Мен бодаарымга, саанчы-даа кижи малчын-на ышкажыл. Оода борта улусту аңгылай бээривиске болур бе?

Кодээде социал айтырыгның бирээзи—хуу тудуг. Бистиң суурда ам 45 өг-бүле бажыңнарның хавазын тудуп алган, материал чок, чээлиге акша база чок. Мында банк улузу бар боор, олардан дилег чүл дээрге, чээли бээрин көвүдедир. Малчыннар база хуузунда бажың тудуп турлар.

«Күш-ажылдың хостуу» совхозта чылгычы В. Т. САНЧЫ:

— Мен болза чылгычыларның республика клувунуң чөвүлелиниң даргазы кижи мен. Чаа тургустунган клуб ол. Чылгычылар дугайында сагыш салбас-тыр бо. Малчыннар хуралы болур-ла дээр, бистерни безин чалавас боор. Совхозтарга безин ындыг. Бызаа ажаакчызы, саанчылар, хойжулар, өшкү кадарчылары-ла дээр. Хандырылгавыс-даа багай. А чылгының ажык-дузазын чүнүң-биле деңнээрил? Чамдыкта көөрге, даргалар азы специалистер 5 тонна чүктээр автомашинаны мунуп алган аалдар, малчыннар кезип чоруур, а ооң хөлезини, бензинни чежел? Аът мунуп алгаш ынчап чорза турар болза чарыгдал үнмес чүве-дир ийин. Аътты черле ажыглавас, сигенниэрде-даа ындыг. Бир талазында, аът дериг-херексели чедишпес боор. Манаа эштер чугаалап тур, чылгычы тоовас деп. Шынап-ла, ындыг чүве-дир ийин, техника көрүп каанда, чылгы, аът-даа дивес.

Ол ышкаш көрүп, айтырып чорууурга, бо ажыл-агыйларда чылгы кадарчыларының ажыл төлевири чүге аңгы-аңгы боол турарыл? Мону биске тодарадып бээр болза эки-дир. Чылгыны өске малчыннар аартыктаар, оларынга чөпшээревес чорук база бар. А херек кырында аът чокта өске малдарны канчап кадарар, азыраарыл, малчыннар кадырберт черлерже чүнүң-биле көжерил? Боо-моңгу ол чок бис. Малга араатан аңнар халдаза канчаарыл? Төленер-ле дээр болгай.

Специалистер база-ла чылгыны тоовас, садар-ла дээр, күш-биле дужаадыр. Уксааже база сагыш салбас. Ынчангаш чиик деңзилиг чылгы малды хөйнү дужаап турар. Эки семиртип, доруктуруп алгаш, 100-түң орнунга 50-ни дужааганы дээре болгай. Мал чемн бербес-тир, кулун херек чок, а совхозка хураган, бызаа херек. Кулун база күрүнениң малы-дыр, ажыктыг. Бо чүүлдерни моон соңгаар өөренип көөрүн дилеп тур мен.

«Революцияның чалбыыжы» совхозта күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы Н. Н. ЕФИМОВ:

— Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профэвилелдерниң область чөвүлелиниң каттышкан доктаалын бистер күүседип эгелээн бис. Малчыннарывыс стаж, класс дээш төлевирни эг, шөлээзин бүрүн ажыглап турар. Кайы бир малчын аныяк кижини өөреткени дээш ооң хөлезинин база төлээр бис.

Совхозта хойжу 22 өг-бүле бар, олардан амдыызында чүгле 2 өг-бүле суурда чурттаар бажыңнары чок. Хандырылга база багай эвес. Автомагазин хойжуларга барып турар, ону дирекцияның төлээлери хынап тур. Малчын өг-бүле бүрүзүнде тускай кыдырааш бар, орта демдеглеп каар.

Бисте хойжуларның 70 хуузу арендаже кирген. Борта база улуг ажыл херек. Пландан ажыр продукция албас болза, солун эвес, план тургузарда хынамчалыг болур ужурлуг. Ынчангаш бистер керээ чарарда, малдың уксаазын, харназынын база барымдаалаар бис, чаа төрүүр хойлуг өг-бүле 100-тен 90 хураган дээрге таарышпас, ол болдунмас херек.

КАДАТТА

РЕДАКЦИЯДАН: Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң пленумунга бо айтырыгны чугаалашканы черле ажыктыг, солун болган.

«Хойжуларның болгаш одарладыр мал ажылының өске-даа ажылдакчыларының материал-амыдырал байдалдарын экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында» Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профэвилелдерниң область чөвүлелиниң доктаалы кодээде социал айтырыг талазы-биле ёзулуг-ла программа дизе частырыг болбас.

Бо доктаалдың күүселдези «Шын» солуннуң агроүлетпүр килдизиниң хыналдазында туруп турар. Моон соңгаар килдис үстүнде илеткелде база саналдарга кирген эки чүүлдерни чырыдар, четпестерни илередир талазы-биле материалдарны хөйү-биле бээр.

(Арынны бистиң корреспондентивис Седен ХЕРТЕК белеткээн).

Фотозу Ондар ОХЕМЧИКТИИ

1990 чылдың бирги кварталында Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдези

Республиканың улус-ажыл агыйында кол көргүзүглерниң планы-биле өөрүлдениң дараазында темпилери чедип алдынган (деңнештирген өртектер-биле):

	1990 чылдың I кварталы 1989 чылдың кварталынга хуу-биле	Таблыбыр: 1989 чылдың I кварталы 1988 чылдың кварталынга деңнээрде хуу-биле
Үлетпүр продукциязы	—3,7	4,9
Чоннуң херееглелдер бараанынның бүдүрүлгези (эзиртир суксун чокка)	6,2	16,1
Кол фондуларны ажыглалга киирери	—43,6	97,6
Капитал салыышкыннар	—17,4	21,7
Нийти ажыглалдың транспорту-биле чүък сөөртүлгезиниң хемчээли	—4,8	1,9
Нийти ажыглалдың транспортунга пассажирлер аргыштырылгазы	0,5	1,5
Улус ажыл агыйының арыг орулгазы	—31,9	20,6
Ажылдың бүдүрүкчүлүг чоруу:		
үлетпүрде	—4,5	6,5
тудугда	—3,4	3,7
нийти ажыглалдың автомобиль транспортунда	23,0	6,3
Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның саны	—0,9	—0,9
Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның айда ортумак ажыл төлевири	6,6	11,3
Күрүне болгаш кооператив садыының үрмектеп садар бараан саарылгазы	12,7	8,4
Чурттакчы чонга өртектиг ачы-дуза чедирилгези	5,8	7,5

Үрмектеп садар бараан саарылгазының болгаш чурттакчы чонга ачы-дуза чедирилгезиниң талазы-биле бирги кварталдың планнары ажыр күүседиттинген. Оон-биле кады эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, үлетпүр продукциязының болгаш суг бүдүрүлгезиниң хемчээли кудулаан. Нийти билиг школаларының, школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң, кадык камгалал объектилериниң тудуушкунунга капитал салыышкыннарының элээн хөй акша-хөреңгизи чедир [illegible].

СОЦИАГ ХӨГЖҮЛДЕ

Чоннуң ажыл-биле хандыртынганы. Бирги кварталда ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның саны 125,3 муң кижи болган болгаш эрткен чыл-биле деңнээрге, 0,9 хуу кызырылган.

Чурттакчы чоннуң орулгазы. Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның бир айда ортумак ажыл төлевири 227 рубль турганындан 241 рубль чедир өскен.

Статистика эргелелдиң бюджеттерин [illegible] турары ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның өг-бүлелеринде бир кижиге оваарымчалап каттышкан орулга ай санында 191 рубль болган.

ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының албан черлеринге салдынган акша-хөреңги 1990 чылдың апрель 1-ге хамаарыштыр 158,6 миллион рубль болган болгаш бирги квартал дургузунда 5,9 миллион рубльге өскен.

Чоннуң херееглел барааннары (эзиртир суксун өртээ чокка) 19,2 миллион рубльге (үрмектеп садар өртекке) бүдүрттүнген, 1989 чылдың бирги кварталында бүдүрттүнгенинден 1,1 миллион рубльге азы 6,2 хуу хөй. Республиканың бир чурттакчызынга хамаарыштыр 60 рубль түңнүг чоннуң херееглел бараанннары бүдүрттүнген.

1989 чылдың I кварталынга чамдык аъш-чем бараанннарының бүдүрүлгезиниң дараазында санныг-биле көргүзүг болур:

	1990 чылдың I кварталында бүдүрүлген	Планның күүселдезиниң хуузу	1990 ч. I кварталы 1989 ч. I кварталынга деңнээрде хуу-биле
Эът (бүдүрүп үндүргени), тонна	1722	104	109
Колбаса кылымалдары, тонна	542	102	104
Мал саржаа, тонна	62	187	98
Чалап сүт продукциязы (сүт кылдыр санаарга), муң тонна	7,1	113	105
Балык продукциязы, тонна	48	89	66
Хлеб болгаш хлеб-булочка кылымалдары, муң тонна	7,5	91	95
Кондитер кылымалдары, тонна	614	109	125
Минералдыг сүг, муң декалитр	21	105	118
Эзиртпес суксуннар, муң декалитр	63	85	94

Кызыл Мажалыктың эът комбинады эът болгаш колбаса кылымалдарын бүдүрериниң талазы-биле доктааттынган планың күүседип шыдаваан. Кызылдың пиво заводу, эзиртпес суксуннар, «Тыва хлеб үлетпүр» каттыжышкынының бүдүрүлгелери — хлеб болгаш хлеб-булочка кылымалдарын бүдүрериниң талазы-биле планнарын күүсеткен.

Чоннуң херееглелдериниң аъш-чем эвес бараанннары 7 миллион рубльге, азы эрткен чылдың бирги кварталында бүдүрттүнгенинден 1,1 миллион рубль хөйге бүдүрттүнген.

Аъш-чем эвес бараанннары бүдүреринин талазы-биле онзагайлар күүселдези мындыг болган:

	1990 чылдың I кварталында херек кылынганы	Планның күүселдезиниң хуузу 1990 ч. I кварталы	1990 ч. I кварталы 1989 ч. I кварталынга деңнээрде хуу-биле
Даараныышкын үлетпүрүнүң продукциязы (аймак-даараныышкын кылымалдар өртээ-биле), муң рубль	206	101	100
Кидис идиктер, муң эжеш	28	100	97

Хөм идиктер, муң эжеш	20	95	95
Даштыкы трикотаж, муң кезек	182	79	113
Бажың иштиниң дериги, муң рубль	715	86	113

Республикада нийтизи-биле чоннуң херееглел бараанннарын бүдүрериниң талазы-биле план күүсеттинген.

Чоннуң үлетпүрүнүң бараанннары 3,8 миллион рубль түңнүг (үрмектеп садар өртекке), азы эрткен чылдың ол үези-биле деңнээрге, 28,6 хуу хөй бүдүрттүнген. «Н» индекстиг бараанннарны Кызылдың даараныышкын фабриказы бүдүрүп үндүрүп турар. Бирги кварталда оларның хемчээли 6,9 муң рубль болган, ол дээрге планындан 34,6 хуу болгаш эрткен чылдың бирги кварталының планындан 35,7 хуу хөй боор турар.

Үрмектеп садар бараан саарылгазы болгаш өртектиг ачы-дуза чедирилгези. Күрүне болгаш кооператив садыгларының үрмектеп садар бараан саарылгазы 98 миллион рубль болган, ол 1989 чылдың бирги кварталының үрмектеп садар бараан саарылгазындан 10,7 миллион рубльге хөй. Бирги кварталдың доктааттынган планы 104 хуу күүсеттинген. Доктааттынган планындан ажыр чурттакчы чонга 4875 муң рубль түңнүг бараанннары саткан. Күрүне болгаш кооператив садыынга чамдык бараанннарны канчаар сатканын дараазында санныглардан көөр болур:

	1990 чылдың бирги кварталы 1989 чылдың бирги кварталынга хуу-биле
Хөй продуктулары	101
Чалап сүт продукциязы	111
Мал саржаа	127
Маргарин продукциязы	[illegible]
Эът болгаш эът продуктулары	[illegible]
Балык болгаш балык продуктулары	[illegible]
Чигир	[illegible]
Чуургалар	94
Кондитер кылымалдары	90
Шай	[illegible]
Картофель	[illegible]
Ногаалар	[illegible]
Чемиштер болгаш [illegible]	[illegible]
Эзиртпес суксуннар	[illegible]
Арага-пиво кылымалдары	[illegible]
Хөй иштинге [illegible]	[illegible]
Трикотаж кылымалдары	[illegible]
Ук-ниттерлер	[illegible]
Хөм идиктер	[illegible]
Шаажы болгаш шай-сава	[illegible]
Садыг болгаш [illegible]	[illegible]
Бажың иштиниң дериги	[illegible]
Солдуктүг болгаш [illegible]	[illegible]
Хол-тудуп машиналар	[illegible]
Даараныр машиналар	[illegible]
Электрон-дамчыдыглар	[illegible]
Фотоаппараттар	[illegible]
Радиоприемниктер азы [illegible]	[illegible]
Телевизорлар	6[illegible]
оон иштинде өңнүг телевизорлар	4[illegible]
Магнитофоннар	1[illegible]
Чылыг-кургаткыжыглар болгаш [illegible]	10[illegible]
Мотоциклдер болгаш мотороллерлер	8
Чиик автомобильдер	86
Тудуг материалдары	111
Автомобиль бензини	117

Садыгже 40 миллион рубль түңнүг аъш-чем аймаа кирген, ол 1989 чылдың бирги кварталында турганындан 6 миллион рубльге хөй боор турар.

Күрүне болгаш кооператив садыгларының нийтизиниң чемнелгезинге чедирилгези бараан саарылгазы эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 2,2 кат дээш болгаш 5,4 миллион рубль болган.

Чоннуң ногаалар-биле хандырылгазы багырааш, оон түңнелинде колхоз базарында өртектер улгаткан.

Чурттакчы чонга 8 миллион рубль түңнүг өртектиг ачы-дуза чедиртинген, ол 1989 чылдың бирги кварталының деңнелинден 5,6 хуу хөй. План 101,4 хуу күүсеттинген.

«Тыва тудуг» каттыжышкынының бүдүрүлгелери, респотребсоюз, Садыг министерствозу, [illegible] дериглер каттыжышкыны, автомототуристерге [illegible] чурттакчы чонга өртектиг ачы-дуза чедирилгезиниң бирги квартал планын күүсетпээн.

Республиканың 14 районунуң өртектиг ачы-дуза чедирилгезиниң планын чүгле Барыын-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Кызыл районнар болгаш Кызыл хоорай күүседип шыдаан.

Чурттакчы болгаш социал-культура тудуу. Чурттакчы бажыңнарның болгаш социал-культура албан черлериниң өскелер объектилериниң тудуушкунунга 20,2 миллион рубль түңнүг капитал салыышкыннар ажыглаттынган, ол эрткен чылдың бирги кварталында турганындан 11,1 хуу хөй боор турар. Республиканың улус ажыл-агыйының талазы-биле капитал салыышкыннарының нийти хемчээлинге оларның үлүү 1989 чылдың бирги кварталында 30 хуу болган болза, бо чылдың бирги кварталында 34 хуу болган.

Чыл дургузунда бо республикада нийтизи-биле 14 муң дөрбелчин метр хемчээлдиг 229 квартира тудуттунган. Чыл планы 7 хуу күүсеттинген болгаш эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, чүгле 13,7 хуу болган. Социал культураның объектилериниң тудуушкуну кошкак чоруттунуп турар. Бо чылдың үш айында [illegible] ол объектилерниң тудуушкунун [illegible] хуузу шилгээттинген.

ҮЛЕТПҮР

Продукция хандырылгазының талазы-биле керээлиг хүлээлгелерин күүсетпээнинден болган дорт хапылгаалар дамчыштырып 26,9 хуу күүсеттинген. 1696 муң рубль түңнүг продукция (1989 чылдың бирги кварталында—2046 муң рубль) херееглекчилерге чедиртинмээн.

Каттыжышкыннарның болгаш бүдүрүлгелерниң 26,4 хуузу керээлиг хүлээлгелерин күүсетпээн.

Үлетпүр продукциязының бүдүрери 3,7, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 4,5 хуу кудулаан. Бүдүрүлгелерниң 47,5 хуузу үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээлин, а 47,2 хуузу—күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн кудулаткан.

Мооң адаанда таблицада үлетпүрнүң чамдык бүдүрүлгелериниң, каттыжышкыннарының 1990 чылдың бирги кварталында көргүзүглери айыткан.

	Продукция бүдүрерин керээлиг хүлээлгелер күүселдези	Херееглекчилерге четпейн барган продукцияның хемчээли (муң руб.)	Өөрүлде темпизи: Продукция бүдүрери	Өөрүлде темпизи: Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү
«Тыва даг-дүгү» комбинат	100		—[illegible]	—6,1
«Каа-Хем» разрез	100		—10,5	—12,8
«Тыва кобальт» комбинат	100		—6,0	—1,4
Кызылдың бажың тудар комбинады	83,5	394	1,0	—12,5
«Тыва даг-дүгү тудуг» бүдүрүлге-тудуг комбинады	45,5	207	9,0	—1,5
«Тыва тудуг материалдары» каттыжышкыны	100		16,0	
Кызылдың даараныышкын фабриказы	100		1,3	3,8
Кызылдың алгы заводу	95,9	19	—4,6	—9,2
Ак-Довурактың даараныышкын-трикотаж фабриказы	72,6	300	15,4	46,7
Улуг-Хем ыяш үлетпүр ажыл-агыйы	84,9	339	—14,9	—18,4
Чурт үлетпүрүнүң девискээр-бүдүрүлге каттыжышкыны	36,2	37	3,1	—2,6
Автосеткелге заводу	100	—	4,7	7,1
Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының хөрек-түннүң талазы-биле күрүнезу	100	—	7,1	10,1
«Тыва эът, сүт үлетпүр» каттыжышкыны	100	—	2,3	3,4
«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкыны	99,0	17	—11,0	—14,4
«Тыва балык ажыл-агыйы» каттыжышкыны	71,7	34	—39,9	—61,0
Кызылдың тараа хүлээп алыр бүдүрүлгези	100	—	—10,5	—5,4
«Тыва тараа үлетпүр» каттыжышкыны	99,5	29	2,7	—0,4
«Тыва арга-ыяш ажыл-агыйы» каттыжышкыны	100	—	—1,6	—1,7
«Сугжур» кооператив	100	—	9,1	—

Кызылда бүдүрүлгелерниң 26,4 хуузу, Барыын-Хемчикте — 42,9, Чөөн-Хемчикте — 16,7, Бии-Хемде — 33, Каа-Хемде — 33,3 хуузу керээлиг ажылдарын күүсетпээн.

Тес-Хем болгаш Кызыл районнар эрткен чылдың бирги кварталынга деңнээрге, үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээлин улгаттырган, а өскелеринде ол сан кызырадып турган. Эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Таңды, Улуг-Хем, Каа-Хем районнар болгаш Кызыл хоорайның бүдүрүлгези күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүн талазы-биле кошкак ажылдаан.

1990 чылдың бирги кварталында республикада үлетпүр продукциязының бүдүреринин чамдык көргүзүглери мындыг болган:

	Херек кылдынганы бүдүрүлгени	Хуузу	Эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге (хуу-биле)
Хөмүр-даш, муң тонна	290	100	88
Ыяш үндүр сөөртүрү, муң дыгый дөрбелчин метр	126,5	82	83
Ооң иштинде тудуг ыяжы	117,0	90	87
Дилиг материалдары, муң дөрбелчин метр	26,6	67	81
Соңгаалар болгаш эжиктер кантактары, муң дөрбелчин метр	13,1	101	97
Тудуг туулбузу, млн. кезек	11,0	126	122
Демир-бетон кылыглар болгаш конструкциялар, муң дөрбелчин метр	24,3	93	94
Сөөртүг даг-дүгү, муң тонна	36,6	100,3	99,0

АГРОҮЛЕТПҮР КОМПЛЕКИЗИ

Бо чылдың эрткен үш айларында республиканың совхозтары 3,4 муң тонна эътти (амыр деңзи-биле), 7,3 муң тонна сүттү, 15,1 млн. кезек чуурганы бүдүрген. Эътти 0,2 муң тоннаны, чуурганы — 4,0 млн. кезекти хөйнү бүдүрген, а сүттү 1989 чылдың январь — март айларынга деңнээрге, 0,7 тоннаны эвээжи [illegible].

Беш районнар эът бүдүрерин эвээжеткен, оон иштинде Эрзин 46,7, Мөңгүн-Тайга 10,8, Кызыл районнуң 5,7 база Барыын-Хемчик болгаш Чөөн-Хемчик тус-тузунда 3-3 хуу кызырган.

Республиканың ажыл-агыйларында бир инектен ортумаа-биле 349 килограмм сүттү алган (эрткен чылдың январь — март айларында 392 кг турган). Республиканың 10 районнарының совхозтарында инектерниң продуктулуг чоруу тывылбаан болгаш сүт бүдүрери эвээжээн.

Күрүнеге мал продуктуларын садарының хемчээли мындыг болган:

	I кварталда 1989 ч.	I кварталда 1990 ч.	Эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге (хуу-биле)
Мал болгаш куш диргин деңзи-биле, (муң тонна)	3,9	4,2	107,0
Сүт (муң тонна)	7,6	6,9	91,4
Чуурга (млн. кезек)	10,6	14,0	131,9

Күрүнеге мал болгаш куш садарының планы 115,7, сүттү — 94,5 хуу күүсеткен. Эрткен кварталда мал садып алыр планын 13, сүттүүн—20 совхозтар күүсетпээн. Мал болгаш сүт садып алырының планнарын «Сүт-Хөл», «Өөк», «Саян», «Хадын», «Тоора-Хем», «Совет Тыва» совхозтар күүсетпээн.

Совхозтарда мал болгаш куш саны мындыг.

	Апрель 1-ге чедир 1989 ч. (муң баш)	Апрель 1-ге чедир 1990 ч. (муң баш)
Мыйыстыг бода мал	106,5	106,5
оон иштинде инектер	33,0	34,0
Хаваннар	20,7	21,7
Хой болгаш өшкү	1220,5	1217,1
Куш	379,8	461,7

Өвүр, Сүт-Хөл, Бии-Хем, Тожу, Тес-Хем болгаш Эрзин районнарының совхозтарында бода малдың баш саны эвээжээн.

1990 чылдың бирги кварталында экономиктиг эң кудуу көргүзүглер Бии-Хем болгаш Тожу районнарының ажыл-агыйларында болуп турар. 1989 чылдың бирги кварталынга деңнээрге, продукцияның бүгү хевирлери эвээжээн, мал бя-

[illegible]

КАПИТАЛ ТУДУГ

1990 чылдың бирги кварталында акшаландырыышкынның күүсели-биле кол фондуларны 13 миллион рубль түңнүг киирген, чыл планы 5,2 хуу күүсеттинген. Эрткен чылдың ол үези-биле алырга, кол фондуларны ажыглалга киирери 36,2 хуу боттандырган. Республиканың улус ажыл-агыйы нийтизи-биле алыр болза, чыл дургузунда чарыгдаар ужурлуг кылдыр көрдүнген чарыгдалдар чүгле 12,9 хуу ажыглаттынган. Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның хуу өнчү-хөреңгизи күрүнениң капитал салыышкынының 44 хуузун тургузуп турар, ол 1989 чылда 45 хуу турган.

Чер-чер Советтериниң бүдүрүлгелери болгаш организациялары кол фондуларны ажыглалга киирер талазы-биле чыл планын 5,5 хуу күүсеткен, оларга хамаарышкан улуг хуу 16,9 хуузун ажыглаан.

Ажылдап турар бүдүрүлгелерни техника талазы-биле эде дериирнинге болгаш чаартып кылырынга күрүнениң төлүттүнген капитал салыышкынының болгаш бүдүрүлгелерниң база организацияларының хуудаа акша-хөреңгизиниң 3,3 миллион рубль түңнүг акша-төгерин чарыгдаан, ол дээрге бүдүрүлгени болбаазырадырынга көрдүнген чарыгдалдарның барык чартык кезии-дир.

Тудуг-монтаж организацияларының керээ ёзугаар кылып чоруткан ажылының хемчээли 25 миллион рубль болган, азы өскерттиг чеге хамаарыштыр кылыр ужурлуг ажылдың 94,7 хуузу болган. 1989 чылдың бирги кварталы-биле деңнээрге, керээ ёзугаар кылыр ажылдарының хемчээли 12 хуу кызырылган. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 3,4 хуу баткан.

Тудуг каттыжышкыннарының болгаш тресттериниң талазы-биле эрткен чылдың январь — март дургузунда кылып чоруткан ажылдарының хемчээли мынчаар тодараттынар:

	Боттарының күжү-биле керээ ёзугаар кылган ажылдарының хемчээли: I кварталдаа күүсеткен хуузу	1990 ч. I кварталы 1989 чылдың I кварталынга хамаарыштыр хуузу	1990 чылдың I кварталында ажыглалга киирер объектилерниң күүселдезиниң талазы-биле хуузу
«Тыва тудуг» каттыжышкыны	77,5	82,7	76,0
«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкыны	96,8	75,3	101,3
«Тыва сүг-мелиорация» каттыжышкыны	100,0	66,7	104,8
«Тыва агроүлетпүр тускайлаттынган монтаж» трест	100,0	90,7	96,0
«Тыва хамааты тудуг» трест	111,8	82,1	96,0

Бирги кварталда капитал тудугнуң бүгү кол көргүзүглериниң талазы-биле элээн кудулаашкыннар болган.

Керээ ёзугаар кылып чоруткан ажылдарның үштүң бир кезиин, эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге, күүсеттинмээн. Тудуг организациялары материал-техниктиг ажылдарны моон-нээр талазы-биле чогуур хемчеглерни хүлээп албаан. Чурттакчы объектилерни ажыглалга киирериниң планы 91,3 хуу күүсеттинген.

Ажыл-агыйжы чорук-биле күүсеттинген ажылдарның хемчээли улгаткан. 1989 чылдың бирги кварталынга деңнээрге, тудуг-монтаж ажылдарының нийти хемчээлинге хамаарылгазы, 1989 чылдың бирги кварталында 7 хуу турганы-биле алырга 13 хуу болган.

ТРАНСПОРТ БОЛГАШ ХАРЫЛЗАА

Транспортка пассажирлер аргыштырылгазының нийти хемчээли чүгле ужар чүүлдүн күсели-биле өскен:

	1990 чылдың I кварталында пассажир-километр	1990 чылдың ол үезинде 1989 чылдың ол үезинге деңнээрге
Транспортка пассажирлер аргыштырылгазының бүгү хемчээли	183,7	100,5
оон иштинде:		
автомобиль	98,1	96,5
ужар чүүл	55,6	108,4

Пассажирлер аргыштырылгазының нийти хемчээлиниң талазы-биле авиацияга 108,4, автомобиль транспортунга 95,3 хуу күүсеттинген. «Тыва автотранс» бүдүрүлгелери бо чылдың бирги кварталында пассажирлер сөөртүлгезиниң планын күүсетпээн. Чижээ, пассажирлер аргыштырылгазының планы 95,8 хуу күүсеттинген, ол дээрге эрткен чылдың ол үези-биле деңнээрге, 2,3 катап эвээш болганы ол-дур. Планда көрдүнген 20 рейстериниң бирээзи күүсеттинмейн барган дээрзин бо барымдаа бадыткаар. Хүннүң-не эртенги болгаш кежээки үелерде автобустарга кижилер шыгжырт болур дээрзин Кызыл хоорайга кылып чоруткан хынаалдадан илереди. Айтырыгга харыы берген пассажирлерниң 86 хуузу автобус иштинге бут кырынга туруп алгаш чорууру безин берге, автобустуң келирин 10-20 минута манаар дээрзин бадыткаан.

«Тыва автотранс» каттыжышкынының бүдүрүлгелери 1990 чылдың бирги кварталында 2,4 миллион тонна улус ажыл-агыйының чүъгүн сөөрткен. Ол дээрге планның 96,3 хуузу-дур азы 1989 чылдың ол үези-биле деңнээрге, 4,8 хуу кудулаан болуп турар. Чадаана, Хову-Аксының автобүдүрүлгелери чүък сөөртүрүнүң талазы-биле керээлиг хүлээлгелерин күүсетпээн. Каттыжышкын Абакан станциязынга вагон дүжүреринге анаа туруушкун дээш 32 муң рубльдиң торгаалын төлээн.

Харылзаа бүдүрүлгелери бо чылдың баштайгы үш айларында кол ажыл-чорудулгазындан 3,8 миллион орулганы алган. Эрткен чылдың бирги кварталы-биле деңнээрге, орулга 8,6 хуу өскен. Чонга 824 муң рубльдиң ачы-дузазын чедирген, эрткен чылдың ол үезинден 12,9 хуу хөй болган. Бирги кварталда 638 телефон аппараттарын салып, оон иштинден чонга 476-ны, Кызыл хоорайга 300-тү. Ол дээрге Кызылга хуу чурттакчыларга телефон салырының чагыгларын күүседириниң саны 6 хуу чедип турар.

Телефон салырының темпизи бо хевээр турар болза, ам кезээн чагыгларның күүселдезин чижеглей алырга, түгде 8 харе чыл болгаш чедип ап болур.

Статистиканың Тыва республика эргелели.

ХӨИ УРУГЛАРЛЫГ ИЕЛЕРНИ «ИЕНИҢ АЛДАРЫ» ОРДЕННЕР-БИЛЕ БОЛГАШ «ИЕНИҢ МЕДАЛЫ» МЕДАЛЬДАР-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден шаңнаары болза:

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Деңгер Зоя Байыр-ооловна — районнуң төп эмнелгезиниң санитаркаазы.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Доңмит Сергээ Чимитовна — «Кара-Хөл» совхозтуң уруглар садтыгының ажылчыны.

Салчак Зоя Намчыловна — «Кызыл-Даг» совхозтуң ажылчыны.

Салчак Оолак [illegible]

[illegible] ровна — «Кызыл-Даг» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Арапчыт Раиса Шагдыровна — байго магазининиң садыгжызы.

Дочгак Лидия Чимит-Доржуевна — район магазининиң садыгжызы.

Күжүгет Зоя Хертековна — Шуй ортумак школазының башкызы.

Олча Светлана Чамдыевна — «Кызыл-Даг» совхозтуң ажылчыны.

Ооржак Зоя Чоксумовна — районнуң төп эмнелгезиниң эмчи сестразы.

[illegible]

Байыровна — «Кара-Хөл» совхозтуң бухгалтери.

Соян Светлана Каңдыровна — «Кара-Хөл» совхозтуң ажылчыны.

БАРЫЫН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Тос уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Моңгуш [illegible] — «Барлык» совхозтуң ажылчыны.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Бучайган Сорюн Күр-Биче... ровна — Эрги-Барлык ортумак школазының интернадында ня[illegible]

Куулар Анна Ивановна — «Шекпээр» совхозтуң уруглар садтыгының ажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Ооржак Валентина Хөөрековна — Ак-Довурак хоорайда бажың ээзи.

Ооржак Наталья Агбааровна — Аксы-Барлык суурда бажың ээзи.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Күжүгет Долаана Чамзыт-ооловна — Ак-Довурактың № 2 школазының [illegible] ажылчыны.

Моңгуш Лариса Очуровна — «Шекпээр» совхозтуң уруглар садтыгының кижизидикчизи.

Ооржак Александра Дивиевна — сүт заводунуң ажылчыны.

Саая Валентина Сергеевна — Аксы-Барлык ортумак школазының ажылчыны.

Сарыглар Чечекмаа Чойгановна — Ак-Довурак хоорайда бажың ээзи.

Сүрүн Татьяна Шериг-ооловна — «Тыва даг-дүгү» комбинаттың СТУ-нуң шевер [illegible].

Хертек Тамара Айдаңдиевна — Ак-Довурак хоорайда бажың ээзи.

Хомушку Лидия Семис-ооловна — «Хемчик» совхозтуң ажылчыны.

Хомушку Раиса Иргитовна — «Тыва даг-дүгү» комбинатта эргелелдиң ажылчыны.

Хомушку Светлана Сериновна — «Хемчик» совхозтуң ажылчыны.

Хомушку Тамара Кушкаш-ооловна — «Хемчик» совхозтуң ажылчыны.

Чамбал Калина Ооржаковна — «Тыва даг-дүгү» комбинатта [illegible].

МӨҢГҮН-ТАЙГА РАЙОНДАН

Тос уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Адыгбай Чечекмаа Хертековна — чурттакчы-коммунал ажыл-агыйының хөй аңдыраг бүдүрүлге эргелелиниң ажылчыны.

Коңгаржап Александра Иргитовна — «Мөген-Бүрен» совхозтуң ажылчыны.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Доңгак Надежда Николаевна — Мугур-Аксы суурда бажың ээзи.

Кара-Сал Галина Кара-ооловна — районда чоннуң эмылырал хандырылга комбинадының [illegible].

Кара-Сал Клара Чечековна — ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Иргит Галина Чымба-Ламаевна — Мугур-Аксы ортумак школазының [illegible].

Иргит Роза Намыевна — «Мөген-Бүрен» совхозтуң ажылчыны.

Иргит Светлана Калдаровна — Мөген-Бүрен ортумак школазының кижизидикчизи.

Салчак Цыпылмаа Радиаевна — Мугур-Аксы ортумак школазының башкызы.

БИИ-ХЕМ РАЙОНДАН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Куулар Сарыг-кыс Доржуевна — «Ээрбек» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Даш-оол Светлана Дуван-ооловна — «Саян» совхозтуң саанчызы.

Соболева Наталья Михайловна — Сеги суурда клуб ажылчыны.

ТАҢДЫ РАЙОНДАН

Тос уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Ооржак Светлана Додурбаевна — «Коммунизмниң херели» совхозтуң ясли-садтыгының ажылчыны.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Оюн Любовь Николаевна — Кочетов ортумак школазының интернадында повар.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Кудрявцева Полина Ивановна — «Россия» совхозтуң хавы ажаакчызы.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Еранина Татьяна Павловна — «Россия» совхозтуң ясли-садтыгының кижизидикчизи.

Оюн Марина Чоожаевна — «Коммунизмниң херели» совхозтуң ясли-садтыынде няня.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.

1990 чылдың апрель 25.

КАТКЫ—ЭМ

[illegible]

СЦЕНАДА БАЗА КАТАП «ХАЙЫРААН БОТ»

[illegible]

Валентина САТ.

ЧУРУКТА: шииден көргүзүг.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

«Шынның» шанналы дээш

Фашистиг Германияны тиилээниңден бээр 45 чыл оюнга тураскааткан «Шын» солуннуң шанналы дээш хүреш маргылдаазы 1990 чылдың май 9-та «Хүреш» стадионга хүндүскүнүн 14 шакта болур. Анаа 64 мөге хүрежир. Районнарже чалалгаларны профэвилелдериниң ДФСО-ларже чоруткан. Ында киржир мөгелерниң саны айыткан.

Стадионче кирериниң билеттерин садып турар. Билеттиң өртээ 1 рубль. Билеттерни «Хүреш» стадионнуң кассазындан садып ап болур. Касса 9 шактан 18 шакка чедир ажылдаар.

Телевидение

МАЙ 4

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Боттыкынгыр композитор Е. П. Шикунов ... барымдаалыг фильм. 9.00 Мульт... [illegible]

...лы 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы 10.35; 11.25 Литература. 6 класс. Б. Н. Полевой. «Ёзулуг кижи дугайында тоожу». 11.05 «ТелеЭКО». Журнал 12.05—13.05 «Испан коррида 1996 чыл». Барымдаалыг фильм. 17.00 Казахстанның Курмангазы аттыг улусчу хөгжүм херекселдериниң академиктиг оркестрин... [illegible]

18.10 «Сонгуналдар журнуу ...». 19.00 Медээлер. 10.05 Медээлер. 19.10 Видеоканал «Өнүр-челер». Хакас чоп уругжушкаа... 19.55 Чаргылдаар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамгыттыг удуваар...» 20.15 РСФСР ... [illegible]

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.10 Мультфильм. 18.25 Коллаж. 18.30 «Үе». 19.00 Хөгжүм телефеноменчик. Импровизация одажында. 20.00—20.15 «Тамгыттыг удуваар, чап...» [illegible]

КИНО

МАЙ 4-ТЕ

[illegible]

Төрээн чериң өөрен

КЫЗЫЛ ДУСТУГ ДУС-ДААМАЙГА

Кырган-ачам кыштаа болган Кызыл дустуг Дус-Даамайга

Кажыым дужу өөлүрже

Калорчылап ескен оол мен— [illegible]

[illegible]

Чамыс АДЫГ-ООЛ.

[illegible]

БИЧИИ ЧУРУКЧУЛАР КОНКУРУЗУ

[illegible]

Г. ПРОКУДИНА.

[illegible]

МАРГЫЛДААЛАР:

көрүкчүлерниң хомудалдары

Байыр-найыр хүннеринде солун спортчу маргылдаалар көрүп чаңчыгып калган бис. Май 1-ниң дыштаныр хүннеринде канз, кандыг спортчу ужуражылгалар болурун хөй-хөй көрүкчүлер, найысылалдың хаалчылары байырлал бүдүүзүнде республика солуннарынга парлаттынган хоорайның культура-спорт комплексиниң чарлалдарындан билип алганнар. Ол ёзугаар алырга, көөр концерттер-даа апбын, сонуургаар маргылдаалар-даа хөй болган. [illegible]

Анаа барык 12 шак ажыр удур-дедир айтырып тургаш, кезек кижи «Совет Тываның 5 чылы» стадионга келдивис. Ында Тыва АССР-ниң бут бөмбүүнүң федерациязының кубогу дээш чылдың-на эртер апаарган хоорайлар аразының маргылдаазы эгелей берген болду. Красноярск крайның Емельяново районунуң «Заря» командазы биле «Динамо» (Кызыл) ойнап тур. [illegible]

сугжу» дээр болгай бис. Ону база мичээр эттирер ужурга таварышкан.

— Тоң багай-дыр. Хүрешти мичаар организастаар боор бе. Кижи кылыы хайнып чүве-дир моң. Чоок сууръларга көөр болза, моон солун-дур ийин... Ойт, шынап, даарта Чадаанага солун хүреш болур дээр чоону. Ынаар баар-даа баар түвемни —деп, мээң-биле кожа олурган улустуң бирээзи шын-на сеткилин ажыдып, хомудап, ... [illegible]

[illegible]

Бистин адрезивис: Кызыл хоорай. Юбилейный 7. Телефон 3-10-77.

Сюзюп ДОНГАК.

Башкы. Улус өөредилгезиниң тергиини.

Шангыр-оол ДОРЖУ.

(«Шынның» корр.).

КЫЗЫЛ ХООРАЙ СОВЕДИНИҢ ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Удус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң бирги организастыг сессиязы 1990 чылдың май 7-де 9 шакта СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдылганың бажыңынга болурун дыңнадып тур.

Депутаттарның бүрүткээри

[illegible]

Тайылбырны даргазындан адрести ёзугаар алыр: Кызыл хоорай, Чехов кудумчузу, бажың № 2, телефоннары 3-46-11, 3-23-03, 9-24-17, 9-24-73.

АЯН-ЧОРУКЧУЛАРГА

Аян-чорук болгаш экскурсияның Кызылда бюрозу дараазында маршруттарже путёвкаларны сүмелеп тур:

Кисловодск — май 11-ден 20-ге чедир, путёвканың өртээ 338 рубль.

Харьков — май 11-ден 20-ге чедир, путёвканың өртээ 334 рубль.

Кишинёв — май 14-тен 18-ке чедир, путёвканың өртээ 285 рубль.

Вильнюс — май 7-ден 11-ге чедир, путёвканың өртээ 330 рубль.

Калининград — Минск — май 19-тан 26-га чедир, путёвканың өртээ 347 рубль.

Таллинн — май 24-тен 28-ке чедир, путёвканың өртээ 328 рубль.

Ленинград — май 3-тен 7-ге чедир, путёвканың өртээ 330 рубль.

Путёвканың өртээнде аъш-чем, чурттаар чер, экскурсия хандырылгазы, самолётка баар, кээриниң орук хелезини кирип турар.

Айтырыгны тургузар чери: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 1, «Моңгулек» аалчылар бажыңы, 2-ги каъды, телефон: 3-12-8'

Хоорайның дамчыдылга хоолайларындан сугну чайгы суггарылгага ажыглап турар хоорайның чурттакчылары суг дээш төлевирин 1990 чылдың май 15-ке чедир шуушturуп хынаарын Тыва АССР-ниң чурттаалга-коммунал ажыл-агыйының суг-канал бүдүрүлгезин дилеп тур.

Мындыг шуушturулгени эрттирбээн кижилерге чурттакчыларга моон соңгаар суг бербес.

Суг-канал бүдүрүлгезиниң адреси: Кызыл, Баян-Кол кудумчузу, бажың № 5 «а», суг ажыглакчыларының учёт-даңзызын кылыр килдистиң телефону 3-16-05.

Профэвилелдериниң кадыкшылга черлериниң Красноярскиниң девискаар чөвүлелиниң тудуг участогунга доктаамал ажылдаар тудуг мастери болгаш нормировщик-бухгалтер дүрген негеттинип турар. Бо кижилер Кызыл хоорайга чурттаар.

Оол ангыда, «Уш-Белдир» курортка ажылдаар бухгалтер база негеттинип турар. Ол кижи Уш-Белдирге чурттаар.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай. Юбилейный 7. Телефон 3-10-77.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор П. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82. 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арнызы.

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 499. ТС—00173

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 104 (14304) ◆ 1990 чыл, май 5, суббота ◆ 1925 чылда үндезилеттинген. ◆ Өртээ 3 кап.

БӨГҮН — ПАРЛАЛГА ХҮНҮ

ЧОННУҢ ИНДИРИ

Чонга бараан болур чаа хевирниң парлалгазы хостуг болгаш шынчы, ак сеткилдиг болгаш ажыт-чажыт чок, номчукчуларның идегелин эдилээн болгаш оларның-биле бүгүдеге билдингир дыл кырынга чугаалажыр кылдыр дириг, боттуг утка-шынар-биле долдунган турары эргежок чугула дээрзин В. И. Ленин бистиң республикавыс-биле кожа чыдар Шушенскиге шөлүлгеге тургаш-ла демдеглеп, бодап, хостуг солунну канчаар тургузарын ынчан-на ыяк планнап турган.

Улуг баштыңчы ол бодалдарын, планын амыдыралга херек кырында боттандырган. В. И. Ленинниң организастааны «Искрадан» «чаштаан» большевикчи ажык солун «Правданың» бир дугаар номери 1912 чылдың май 5-те үнгеш, чуртка тарай берген. Ол болуушкунга алдар кылдыр Парлалга хүнүн доктаадып тургускан. Ооң бир онзагай чүүлү болза, журналистерниң, кодээ болгаш ажылчын корреспондентилериниң, ном үндүрүкчүлериниң болгаш полиграфистерниң, солуннар болгаш сеткүүлдериниң миллион-миллион тараадыкчыларының ынак байырлалы болу берген.

Бөгүн бис «Шынның» бүгү номчукчуларынга, бижикчилеринге Парлалга хүнү-биле холбаштыр байыр чедирбишаан, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң, бүдүрүлгениң болгаш күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаарының, корум-чурумну экижидериниң айтырыгларын шиитпирлээринге боттуг салыышкынны киирерин-ге идегеп тур бис.

Эде тургустунуушкуннуң чаа үе-чадазында парлалганың, ында ажылдап турар журналистерниң, хөй санныг активтиң кол-ла сорулгалары тодараттынган болгай. Ол чүл дээрге бир-ле дугаарында шынчы сөстү, эде тургустунуушкуннуң практиказының ханы, билдилиг анализин, чедип алдынган таарымчалыг чүүлдерни-даа, ниитилелде социал дүшкүүрлүг чорукту болдурган социал-экономиктиг бергелерниң, таарымча чок болуушкуннарның чылдагааннарын-даа тодаргай, шын тайылбырлаарын номчукчуларывыс бистен манап турар.

Ынчангаш чаа хевирниң парлалгазынга негелде күштелген. Парлалганың массалыг чепсектеринге политиктиг шуугаашкыннарны эвээжедир, практиктиг ажыл-херекти көвүдедир, тодаргай дириг чижектер-биле массаларны кижизидерин күштелдирер деп ленинчи чагыг амгы үеде онза чугула ужур-дузалыг апарган.

«Шынның» бирги дугаары чырыкче үнгенинден бээр 65 чыл оюн бо чылдың августа демдеглээр. Солун чүгле төөгүнүң дириг херечизи эвес, а харын тыва черге чаа амыдырал дээш демиселдиң эң-не идепкейлиг киржикчизи. Национал солуннуң тургустунганы тыва улустуң культура амыдыралында онзагай черни ээлеп турар. Тыва журналистиканың төөгүзү база моон ужукталган. «Шында» 20 ажыг чыл үзүктел чок ажылдап турар журналистер Бопуймаа Дирчин, Таан-оол Хертек, Александр Дембирель, Күстүгүр Сат олар бедик арга-дуржулгазын солуннуң аныяк журналистеринге харам чок дамчыдып берип турарлар.

Ол ышкаш солуннуң үндүрүлгезинге хөй чылдарда төлептиг үлүг-хуузун киирип келген улуг корректор Севил Кара-Сал, машинакчы Күнзеңмаа Монгуш, өрүкчү Зоя Допчун-оол, үндүрүкчү Степан Адыг болгаш өске-даа солуннуң берге ажылынга бердинген ишчилер хөй.

Сөөлгү үеде «Шын» солуннуң тиражы улам көвүдеп турар апарган. Бир эвес 1989 чылда солуннуң ниити тиражы 25 муң 400 экземпляр турган болза, ол сан бо чылын 28 муң ашкан. Республиканың ангы-ангы булуңнарындан чагаалар редакцияга база хөйү-биле кээп турар. Чүгле эрткен 1989 чылда безин 6636 чагаа редакцияга келген. Оларның аразында мындыг утказыг чагаалар база эвээш эвес кээп турар: «Хүндүлүг редакция! Тургустунган айтырыымны шиитпирлеп алыр дээш анаа хамаарылгалыг бүгү албан черлеринге, организацияларга кирип, айтырыымны, дилээмни шиитпирлеп бээрин дилеп турдум. Ынчалза-даа ол чүгле аазааш-кыннар-биле кызыгаарлаттынып, тургускан айтырыымны шиитпирлеп бээр чер чок болду. Ынчангаш эң сөөлгү идегел, бүзүрел-биле «Шын» солуннуң редакциязынче бижип, менээ дузалаарыңарны улуу-биле дилеп, бүзүреп артым».

Шак ындыг утказыг чагаалардан алгаш көөрге, республиканың ангы-ангы булуңнарында чурттап турар чонувус солунга дыка бүзүреп, шын дээш турушкан эң сөөлгү идегелин бистен манап артканы ол ышкажыл. Ындыг айтырыгларны шиитпирлежип, түңнел үндүрүп, чагааның авторунга дузалажыр дээш солуннуң журналистери боттарының төлептиг үлүг-хуузун киириштирип турарлар.

«Шынның» журналистери республиканың ажылчы чонунуң чагаалары-биле ажылдың «Ажык чагаа хүнү» дээн ышкаш хевирлерин ажыглап, ооң эки талаларын хандыр өөренип, ону ажыглап турар. Маңаа редакция болза күрүне болгаш ведомство албан чери эвес, а чогаадыкчы организация деп чүвени барымдаалап көрүп турар апарган. Ынчангаш чагаалар-биле ажылдың кол-ла сорулгазы — хөй-ниитиниң санал-оналын хандыр өөренип көөрү. Амгы үеде бистиң редакцияже 830 ажыг автор доктаамал бижип, боттарының үнелиг санал-оналдарын солун дамчыштыр номчукчуларга чедирип турар.

Шак ындыг идепкейлиг авторларга Кызыл районданОпаа Тас-оол, Каа-Хем райондан Доржу Карыма, Өвүрден Күнзенмаа Монгуш, Кызыл хоорайдан Мария Кузьмина, Михаил Хазбулатов, Любовь Алексахина, Ефим Курносенко, Эрзинден Юлия Отсур, Улуг-Хемден Роман Хунай-оол, Мөңгүн-Тайгадан Адыг-Түлүш Бегзи, чогаалчылар Монгуш Кенин-Лопсан, Александр Даржай, партия ажылдакчылары Таисья Даваа, Сарыг-оол Донгак, Дамдынчап Ховалыг, Шангыр-оол Кыргыс, пенсионерлер Феликс Сегленмей, Монгуш Шыырап, Донгак Шактар, Михаил Дамчай, Орус Куулар оларның айтырыг көдүрген материалдары хөй-ниитиниң кичээнгейинге хаара туттунуп, чамдык материалдар талазы-биле тодаргай хемчеглер алдынып турар.

«Правда» солуннуң дугайында» СЭКП ТК-ның чоокта чаа үнген доктаалында мындыг одуруглар бар: «Партийжи журналистер-биле харылзаага партия комитеттериниң ажылдакчылары оларны бодунуң эжи, кады ажылдап турар кижизи кылдыр санаар болгаш парлалганың дээштиин чедип алырынга дузалажыр, авторлар активин калбартыр, журналистер-биле эш хуунуң байдалын бадыткап тургузар ужурлуг» — дээн.

Республиканың партия, совет органнары-биле «Шын» солуннуң аразында кады ажылдажылгазы салдынган сорулгаларны шиитпирлээриниң боттуг, чогумчалыг үндезининге тургустунган. Эрткен чылдың августа «Парлаттынган шүгүмчүлелдиг материалдарның дээштиин бедидер талазы-биле «Шын» солун редакциязының ажылының дугайында» айтырыгны СЭКП обкомунуң секретариадынга чугаалашкаш, СЭКП Кызыл хоорkomунга, райкомнарга шүгүмчүлелдиг чүүлдерге боттуг харыы бээр талазы-биле ажылга доктаамал дузаны «Шын» солунга чедирерин дааскан. Ооң уламындан солунга үнген шүгүмчүлелдиг материалдарга харыы бээри мурнукузундан экижип турар.

Чогаалчы Александр Даржайның «Ха-дунма чонум, чүрээм ыстап аарып тур» деп солунга парлаттынган ажык чагаазын СЭКП обкомунуң бюрозу деткип, ол материалды партия эге организацияларынга, парткомнарга, райкомнарга сайгарып көөрү-биле тускай доктаалды хүлээп алган.

Чоокта чаа СЭКП обкомунуң бюрозунуң ээлчеглиг хуралынга «1990 чылдың март 13-те «Шын» солунга үнген «Үнелеттинмээн арын-нүүр» деп чүүл дугайында айтырыгны чугаалажып көрген. Партияның этиказын болгаш сагылга-чурумун коммунистерниң, ылангыя удуртукчу ажылдакчыларның сагыырының талазы-биле «Шын» солуннуң шүгүмчүлелдиг материалдарын СЭКП обкомунуң бюрозу деткивишаан, фактыларны эки хынап, сайгарарынче, бо талазы-биле журналистерниң харыысалгазын бедидеринче «Шын» солуннуң редколлегиязының кичээнгейин угландырган.

Массалыг информация чепсектериниң кичээнгейиниң төвүнге кижи турар ужурлуг. Редакцияның болгаш ооң журналистериниң чугула сорулгаларының бирээзи болза партияның болгаш чазактың кижиже, ооң сагыш-сеткилинче болгаш негелде-хереглелдеринче угланган идепкейлиг социал политиказын амыдыралга боттандырарынга идиг бээри болур. Журналистер, солуннуң ажылчын болгаш көдээ бижикчилери сөс биле ажыл-херектиң бүгү деңнелдерге карышпазының дугайында айтырыгны улам чидии-биле тургузуп, хүлээп алдынган шиитпирлерниң күүселдинип турарын ажык-чарлыы-биле контрольга алыр сорулгалыг.

База катап Парлалга хүнү-биле, эргим эштер!

РОССИЯ: квартал түңнелдери

Социал адырны хөгжүдеринче, продукцияның «Б» бөлүүн бүдүрерин көвүдедиринче экономиканы эде угландырар талазы-биле хемчеглерни бо чылдың бирги кварталында Россия Федерациязынга боттандырып келген деп 1990 чылдың бирги кварталында республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында РСФСР-ниң Статкүрkomунуң дыңнадыында айыткан. Ооң түңнелинде чоннуң чамдык хереглел бараалнарын бүдүрерин көвүдедир арга бар болган. Чоннуң акша орулгаларының болгаш чарыгдалдарының өзүлде темпилериниң чоокшулажырының угланыышкыны тыптып келген.

Республиканы болгаш ооң регионнарын бот-башкарылганың база бот-акшаланыышкынның принциптеринче шилчидериниң белеткели чорup турар; ажыл-агыйны башкарылга чорудуларының чаа тургустунар механизминиң тодаргай кезектерин ылавылап тывар талазы-биле [illegible] бо чылдың январьдан бээр 13 девискээрлерин шилчиткен. Ажыл-агыйны башкарылга чорудуларының база башкарарының организастыг чаа структуралары болгаш хевирлери хөгжүп турар.

Ынчалзажок улус ажыл-агый адырларының быжыг турушттуг ажылдаарын бирги кварталда чедип алыры бүтпээн. Ниитилештирген бүдүрүүшкүнге кудулаашкын бар болган. Бүдүрген национал орулга болгаш ниитилелдиң күш-ажылының бүдүрүкчүлүү эрткен чылдың ол үези-биле деңнээрге, 1.4 хуу кызырылган. Үлетпүрде, көдээ ажыл-агыйда, капитал тудугда, транспортта байдал кудулаашкынныг болган. Сан-хөө байдалы нарын хевээр, бүдүрүлгелерниң бюджетче шилчиднагелери эвээжеп турар.

Улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга бирги кварталда 74,5 миллион кижи, оон иштинде ажылчыннар болгаш албан-хаакчылар — 67,9 миллион, колхозчулар — 3,7 миллион кижи ажылдаан; кооперативтерге, бот-тускайлаан күш-ажыл-чорудулгага, хуузунда дузалал кодээ ажыл-агыйга 3 миллион хире кижи [illegible] өске черлерге ажылдап турганнары санаваска) ажылдап келген.

Кадрларның ажылдан [illegible] [illegible]

Сан-хөө байдалын экижидер талазы-биле ап чорудкан хемчеглер чогуур түңнелдерин ам дээрезинде бербээн. Күрүне бюджединиң тургузары нарын болуп турар. РСФСР-ниң девискээринге январь-мартта саарылга үндүрүүнден 17.8 миллиард рубль киирген азы эрткен чылдың ол үезинде турганындан 9.9 хуу хөй болган.

Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның бирги квартал дургузунда айда ортумаа-биле акша ажыл төлевири 281 рубль азы 9 хуу өзүлделиг болган, колхозчуларның күш-ажыл төлевири 210 рубль азы 13 хуу өскен.

Соңгу чүктүң, Ыраккы Чөөн чүктүң, Чөөн болгаш Барыын Сибирьниң экономиктиг районнарынга, а ол ышкаш Чернобыль АЭС-ке аварияның уржуунда радиоактивтиг салдарга таварышкан чурттакчылыг черлерде культура ажылдакчыларының албан-дужаал аайы-биле шалыңын өстүрген. Ол ышкаш күрүне арбитражының ажылдакчыларының шалыңының чаа байдалдарын 1990 чылдың март 1-ден эгелеп тодаргайлап доктааткан.

Хереглелдиң ниитилел фондуларындан 30 миллиард рубльдиң төлевирлерин болгаш чиигелделерин чурттакчы чон алган. Чоннуң акша орулгалары бирги кварталда 88.9 миллиард рубль азы 1989 чылдың январь-мартта турганындан 10.4 миллиард рубль хөй болган. Эрткен чылдың бирги кварталынга деңнээрге, чоннуң хереглел бараанналарын бо чылдың бирги кварталында бүдүргени 4.5 миллиард рубльге көвүдээн.

1990 чылдың бирги кварталында РСФСР-ге 384.2 кем-херек үүлгедиишкиннерин демдеглеттинген, ол дээрге эрткен чылдың бирги кварталында турганындан 17 хуу көвүдээн, бо чылын демдеглеттинген кем-херек үүлгедиишкиннериниң 54 хуузун илереткен.

Күрүне чагыынга болгаш доорт харылзааларга дүүштүр продукция бээриниң талазы-биле керээлиг хүлээлгелерин үлетпүр 99 хуу күүсеткен. Бо талазы-биле 1.2 млрд. рубльдиң продукциязы хереглекчилерге чедип бердинмээн. Эрткен чылдың ол үезинде керээ [illegible] турган ийикпе, азы, 0.7 млрд. рубльдиң продукциязы чедип бердинмээн турган.

Эрткен чылдың бирги кварталынга [illegible] [illegible]

«Б» бөлүктүң хереглел бараанналарын бүдүрери эрткен чылдың ол үезинде турганындан 5.8 хуу көвүдээн. Үлетпүрде күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 1.5 хуу өскен.

Ажыглалга киирип турар чаа объектилерниң бүдүрүлге күчүлерин четпес шингээдип ап турар. Оларның үштүг ийи кезиниң күчүлери айыттынган хуусааларынга шингээттинмейн турар.

Эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге эът болгаш дагаа чуургазы база ногаа аймаа бүдүрериниң хемчээли кудулаан. Сүт бүдүрерин чамдык черлер база кудулаткан.

Ниити-эвилел фондузунга мал ажылының продуктуларын дужаар талазы-биле онаалдазын Россия Федерациязы күүсеткен. Ындыг болзажок чамдык девискээрлерниң харысалга чок болганындан 83 муң тонна эът (17 хуу) чедир бердинмээн. Ооң уламындан Соңгу чүктүң болгаш үлетпүр төптериниң чурттакчы чонунуң ол продукция-биле хандырылгазы үзүктелип турар.

Республиканың бүгү черлеринде часкы хову ажылдары эгелээн. Ажыл-агыйларда сөөлгү чылдарда тараа, ногаа культуралары болгаш картофель тарыыр шөлдериниң хемчээли кызырлып турар. Акшаландырыышкынның бүгү дескериндан агроүлетпүр комплекизи 5,3 млрд. рубльдиң капитал салыышкыннарын шингээдип алган. Ол дээрге чылда көрдүнгеи бүгү херектиниң 15 хуузу болур.

Күрүнениң төпчүттүнген капитал салыышкыннарының болгаш бүдүрүлгелерниң боттарының фондуларының күзели-биле барык 11 млрд. рубльдиң кол фондулары ажыглалда киирген.

Демир-орук транспорту-биле пассажирлер аргыштырарының планы 100,7, авиацияның — 104 хуу күүсеттинген.

Даштыкы экономиктиг харылзаалар хөгжүп турар. РСФСР-ниң девискээринде каттышкан 250 бүдүрүлге ажылдап турар. Ниитизи-биле бирги кварталда 25 млн. рубльдиң бараанналын даштыкыдан киирип келген болгаш 145 млн. рубльдиң бараанналын үндүр саткан.

• • •

Улус ажыл-агыйын социал айтырыгларны шиитпирлээринче угландырган экономиктиг реформаны боттандырарын дүргедедириниң, сан-хөөнүң болгаш хереглекчилер рыногунуң байдалын экижидериниң күш-ажылчы коллективтериниң инициативазын калбартып, харыысалгазын бедидериниң эргежок чугулазын бирги квартал түңнелдери көргүскен.

(СЭТА)

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

КАБУЛ. Онзагай байдал дугайында хоойлу күш-түг болуру 1990 чылдың апрель 4-тен эгелеп соксаары дугайында Афганистан Республиканың президентизи Наджибулланың чарлыын Бахтар агентилели дамчыткан. Национал эптежилгениң политиказын улам калбартыр сорулга-биле ол базым кылдынган деп агентилелдиң дыңнадыында демдеглээн.

БЕРЛИН. Күрүне керээзин саугаар ийи чурттарның аразынга акшаның саатылга угланыышкынының [illegible] чулгазын доктаадыр дугайында дугуржулганы Герман Демократтыг Республиканың болгаш Германия Федеративтиг Республиканың чазактары кол дуунда чедип алган. Ажык эвилелдежилгези бо чылдың июнь 1-ге күштүг болур.

ВАШИНГТОН. АКШ-тың президентизи Дж. Буш эрткен чылын бодунуң үндүрүүнүң дугайында декларациязын тургузарда база чарлаарда частырыг кылган. Иштики үндүрүглер албан черинге ол 7.456 доллар 23 центтиң (көпеекти) чедир төлевээн болган. Ынчангаш бодунуң частырыын ол эптишаан, 7.497 долларны иштики үндүрүглер албан черинге төлээн үндүрүүн чедир төлевейн турган үеде хоойлу-ниишкин хуузунуң түңү база ында киирген)

СОФИЯ. Чуртка болур соңгулдаларга белеткел-биле холбаштыр Болгария Улус Республиканың Министрлер Чөвүлели, хамаарышпас синдикаттар конфедерациязы болгаш ажыл-агый удуртукчуларының национал эвилели мелеглел кылган. Соңгулда кампаниязының демиселин чуртта политиктиг бүгү партиялар болгаш организациялар демдеглиг чорукка ужуралдаш, чорудар ужурлуг деп медеглелде демдеглээн.

БУДАПЕШТ. Венгрияның күрүне хуралының тургузукчу хуралы хөй партиялыг парламентиниң баштайгы [illegible] даалдарында бир-ле дугаарында эгелээн. Венгрияның дээди хоойлужудулга органының чаа составынга депутаттарының хуралы [illegible] тур президентизи М. Сюреш ажыткан. 1956 чылда Венгрияга болуушкуннарны «революция» болгаш «хосталгалыг демисел» кылдыр чарлаар, октябрь 23-тү, а ол ышкаш 1989 чылда Венгрия Республиканы чарлаан хүнүн национал байырлал кылдыр доктаадыр дугайында хоойлуну парламентиниң депутаттары хүлээп алган. Венгрия Республиканың түр президентизиниң албан-дужаалын [illegible] Арпад Гёнц күүседип [illegible] [illegible] тускай чарлаан.

(СЭТА)

ДЫҢНАДЫГ

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттарның кандидаттары кылдыр даараазында коммунистерни соңгулда мурнунуң хуралдарынга [illegible] бурунгаар партияның хоорай организациязындан СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегат соңгуурунуң талазы-биле округтуң соңгулда комиссиязы [illegible] тур. Олар болза, СЭКП Кызыл хоорkomунуң секретары В. А. Асонычев, СЭКП Кызыл хоорkomунуң бирги секретары В. Г. Вальков, авиабүдүрүлгениң командири А. В. Марцеха, Тыва АССР-ниң кадык камгалал министриниң оралакчызы С. Д. Моломдай, «Тувинская правда» солуннуң килдис эргелекчизи Р. В. Тас-оол.

ХУУЛГААЗЫН УДАЗЫННАР

[illegible]

[illegible] ГИРЧИН.

Бөгүн — Парлалга хүнү

● Эрткен айларда «Шын» солун редакциязынга ниитизи-биле 2578 чагаа келген. ● Оон иштинде шүгүмчүлелдиг, саналдарлыг, айтырыглардыг — 98 чагаа.

● Апрельдиң почтазы — 614 чагаа болган.

Редакция чыл эгезинден бээр 36 харыыны алган, оон иштинде апрельде — 7.

Бистиң республикада амгы үеде 830 ажыг ажылчын, кедээ корреспондент бар.

СОЛУННУҢ ПАРЛАТТЫНАРЫ

Солун канчаар үндүрттүнүп келирил? Чамдык кижилер ам-даа билбес болгулаар. Солунга парлаар материалдарны чер-черзен солуннуң ажылчыны болгаш кедээ хөй-ниити корреспонденттери хүн бүрү редакцияже чорудуп берип турарлар. Чылда барык 6-7 муң чагаа «Шынга» келир. Бо чылдың эрткен айларында редакцияга 2578 чагаа келген. Оларның аразында шүгүмчүлелдиг, саналдарлыг, айтырыглардыг чагаалар — 98.

Чүгле апрель айның алыр болза, ниитизи-биле 614 чагаа келген. Чыл эгезинден бээр эң-не чидиг шүгүмчүлелдерге харыыларны редакция база алган, чүгле апрельде безин ындыг чеди харыы алдынган.

Редакцияга келген материалдарны түс-түс алырлар айы-биле килдистерге шуун, ажылдап кылган соонда солунга парлаар. Редакцияның ажылдакчылары боттары база хүн бүрүнүң чугула айтырыгларынга хамаарыштыр чүүлдерин, репортаж тарны, корреспонденцияларны, очерктерин бижип турар.

Материалдарны белеткээш, түс-түс арыннар айы-биле шыйып кылып каан солунну типографияже алгаш баар. Оон соонда солуннуң материалдарының үжүктерин тургузуп, состер айы-биле хана-карактарга чыскаар. Чыскаап белеткеп каан арыннарны өрүүр машиналарга бастыргаш, ол хүнүнүң харысалгалыг дежурный ажылдакчылары (мында бөлүк ажылдап турар) катап-катап хынап, частырыгларын эдип номчуур. Чаңгыс-даа частыг чок болгуже чедир, хынамчалыг номчуп, шүүштүрүп кирер.

Мырыңай белен апарган арыннарлыг солунну парлаар машиналарже парлаары-биле кирер. Кежээликтей апарганда баштай-ла аныяктар солуннарын парлаар машиналарга парладып кириптер. Чежедаа хөй болза, амгы үениң чаа ол машиналары үк ажылды шалыпкын кылыр. Ону башкарып турар ажылдакчылар база шуптузу арга-дуржулгалыг. Бистиң республикада үнүп турар республика солуннарын мында парлап турар. Типографияга чаа-ла парлап дооскан будук чыды читпээн солуннарны дүне када-ла машина Кызылда харылзааның кол черинге — тейге почтага экккээр. Почта ажылдакчылары солуннарны ынай-бээр хуваап, районнарже, хоорайларже чорудар.

Кажа-даа баарынга, солун, сеткүүл номчуваас өг-бүлени амгы үеде тывары берге. Эвээш дизе-ле 2-1 солуннут ады журналдыг болгулаарлар. Солуннарны номчуп турар чүве телээде, ону кымнар канчаар кылып турарын билип алыры черле артык эвес. Парлалга хүнүн таварыштыр солуннарны кылып, парлап үндүрүп, номчукчуларга барааладып турарларга кым-даа сеткилдиң ханызындан өөрүп четтиришкенин илередиксээри чугаажок.

Өг-бүле бүрүзүнге, малчын бригадага, аалдарга, фермаларга, хову тудаглар-ларынга база бир күзенчиг аалчы — почтачы. Солун биле номчукчунуң аразында харылзааны тудуп турар чугула кижилерниң салынга олар бүрүнү-биле киреллер. Почталардан, харылзаа белдирлериндеи, салбырлардан солуннарны, журналдарны олар чагыкчыларга чедирерлер.

Көрүп-даа көр даан, эргим номчукчу. Солуннуң чаңгыс номерин үндүрүп, белеткеп кылып алыры безин дыка нарын, аңаа хөй кижи киржир, күжүн, билиин салыр [illegible].

ЧУРУКТАРДА: үстүнден куду — типографияга солун парлаар саазыннарны таарыштырып турары; солунну парлап турары; парлап каан солуннарны таарыштыр салып турары; типографиядан чорутказ солун почтачыларга келир, олар солунну номчукчуларга сиверге тарадып чедире бээрлер.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фоторепортажы.

Красноярскиден чагаа

ЧҮРЭЭМДЕ ШЫГЖАП ЧОР МЕН

Чуртувус калбак, делгем-не. Картаже көрүп, хоорайларны, хемнерни эргий эдерти кайгап орарымга, ам-даа эки ханы шиңгээттинмээн, эрте-бурунгу Тываның бойдус чурумалдары караамга чуруттунуп келир-дир. Хөй-ле байлак өөң чериниң иштинде шыгжаттынып чыдар.

Тывага чээрби чыл чурттап, ажылдаан мен. Ам вен улуг ырак эвес — Красноярскиде мен. Бойдустуң кайгамчык чараашын мага хандыр-ла көрүп келдим. Чаа амыдырал, чаагай чурттаалга мээң караамга көзүлдүр-ле төрүттүнүп хайнып кылчаан чүве.

Даг-дүгү комбинаттың баштайгы эргеннеркин Михаил Иванович Пахомов-биле кады хап турдувус, тудуг эгелей бергенде чаа эргелелдиң бажыңының чанынга эргадан экелген шивижигештерни Тамара Чаш-ооловна Норбу-биле олуртувус.

Тыва чон-биле кады ажылдап, чурттап эрттирген үем уттундурбас. Ылаңгыя амгы үеде чамдык кижилер нациялар аразында харылзааларны нарыыдавыр дээр хевниг кенен сеткилдиглер. Оон чүү-даа үнмес. Кара чажымдан өскүс арткаш, шыдажып эртпээн шылгалдам-на чок. Дайынның кадыг-бергезин база көрдүм. Дыка хөй кижилер дайын шөлүнге артпаннар, ээп келбээн.

Кызылдың пассажирлер АТБ-зинге найыралдыг коллективке ажылдап турдувус. Бот-тывынгыр артистер, бистер. Тываның сууркарын дургаар ойнап чоруп турдувус. Николай Константинов дээш, өске-даа эштер Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери аттарын-даа чедип алдылар.

Чылдар эртипээн. Ам бодум пенсияда мен. Тывага чурттап эрттирген чылдарым черле утпайн, чүрээмде шыгжап чор мен.

Иван ЦЕЛИЩЕВ.
«Шынның» хевчун бижикчизи.

БЕШ ДЫЛДЫ БИЛИР КӨДЭЭ БИЖИКЧИ

Успун-Доржу Иргит он харлыг, Ээр дергизинден тутту-на берген, экер-эрес оолчугаш шаанда төрээн чери — Мөген-Бүренге Барыын-Хемчиктиң Аксы-Барлыктан ликпункт-чайлаг школазынга башкылап келген Алексей Күдерек башкыдан чаңгыс-ла латин бижикке өөренип, саалады номчуур, ол байтыгай шуут-ла бижиптер кылдыр өөренип алганынга ам алдан бештээш, алдан алдылаар — кижи назынының чедениңче утлапкан, кырган кижи өөрүшкү-маңнайлыг, катты-хөглүг чугаалап орарынга канчап черле өөрүп хүлээп албас боорул аан, эргим номчукчу. Кижи бажыңынга баарга, сокта дагганы, тыва саржагны, вареньени мяап-ла стол кырынга салгаш, хөнек долу сүттүг шайны салыр — шак ындыг чаагай чаңчылдыг ирей чүве.

Күш-ажылдың хоочуну, пенсионер Иргит Конгурович Успун-Доржунуң бажыңын черле ойбайн, ол хөглүг болгаш омак, амыдыралчы кижи-биле, бичии када-даа бол ужуражып, амыр-менди солушкаш, хөөрежи каптар чаңныг мен.

Мээң И. К. Успун-Доржу кырган-биле болганчок-ла ужуражы каап турарымда база бир ийи ужур бар чүве. Ында чажыт чок, харын-даа солун бооп чадавас. Чүвениң ужуру болза, Иргит Конгурович Успун-Доржу болза, бойдустан, ада-иезиниң өгбелеринниң үргүзен салым-чаяанныг кижи. Ол алтай, делег, моол дылдарга хостут чугаалаар, хөөнүг үезинде чамдык моол сурууларын чиктиг конгур аянбиле саалады номчуй-даа бергилээр кижи. Казак дылын дыңнап, харылап база билир. Ол орус дылды база билир; дыңнап билип, харылап-даа билир дээрим ол-дур ийин. Орус дылды ТАР үезинде Бай-Сөөт алдын үүргайынга ажылдап турган, орус эштерүнден ол өөренип апкан чораан. Ынчаарга сонуургаачал чаңы-биле, моол, алтай, делег аалдар-биле кожа-кел бээ чурттап чораш, бичиизинден-не ааа өөренип апкан.

И. К. Успун-Доржу кырган-биле мээң ол-бо, удаа-дараа ужуражып чугаалажып турарымда өске ужур барын база чажырбас мен. Бирээде, мээң өөм иштинин ааазы — Сазынмай Дожулаевна Иргиттиң дуңмазы, алыс угундан Мөген-Бүрен бажынаа Музугун арттың артын, иштинде чурттап чоруур эдерик алтай, делег төрелдерлиг. А ийи талазында, күш-ажылдың хоочуну, пенсионер Иргит Конгурович Успун-Доржу болза, «Шын», «Хостут Арат», «Аревэ шины» солуннарның, «Революстуг херели» сеткүүлдүң баштайгы номчукчузу болгаш доктаамал чагыдып алыкчызы, суртаалчызы кижи.

А ынчаарга 1940 чылдың күскээр «Аревэ шины» солунга пионер кежигүнү Иргит Успун-Доржунуң Мөген-Бүрен сумунуң девискээринге 1000 өргениң кежин дужааган, баштайгы информациязы үнүп келгенинден эгелээш, ол бо хүннерге чедир «Шын», «Тываның аныяктары» солуннар-биле доктаамал харылзажып, ол солуннарның идепкейлиг кедээ корреспондентизи болуп турары ачаа эвес. Болап-даа көрүнерден, оон кедээ корреспонденчи стажы ам 50 чыл болган-дыр! Алдан бештиг кырганның фото-чуруктары «Шынга» база үнгүлеп турар. Сонгу чыкпак эктинден «ФЭД» фотоаппарат (артында-ла чылдар херекселдерлиг) белен дүшпес. Бичежек бажыңының дөрүнде өрээлин ол фотолабораторияже шилчидипкен. Ынчангаш Кызыл-Хая барзынза, ол кедээ фотокорреспондентиге тураскаал кылдыр конгут солун чуруктарны тырттырып ап болурупарны магадылаалды-биле сүмелексээр ийик мен. Ол кажан-даа чажам, чайым чок дивес — бөдүүн, биче сеткилдиг, аалчыларга чаагай сеткилдиг кижи.

Ынчангаш Парлалга хүнүнде талыгыр ырак Мөңгүн-Тайганың Кызыл-Хая сууржа чурттап орар, бистиң идепкейлиг кедээ корреспондентивис Иргит Конгурович Успун-Доржуга сеткил-сагыжывыстың ханызындан ээнг байырны чедирип, оон могаг чок, кызымаккай ажылынга эки чедиишкиннерни күзээлинер!

Алыг-Тюлюш БЕГЗИ.
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү, хевчун бижикчи.

БҮЗҮРЕДИМ

Парлалганың ачызы чөңга кончут улуг дээрзи маргыш чок. Шагда мээң бир башкымның ынчап органын дыңнаан мен: «Чаңгыс хүн солун номчуваан баарынга, артында чем безин амданы чок ышкаш болур». Солун ажылын бодум караам-биле көре бергеш, бо бүгүге улам-на бүзүредим. Бажыңымда кырган авам бар, кады чурттап чоруур бис. Ажыл соонда бажыынга кээриңге-ле, солунда болуушкуннарны бирден-бирээ чокка, тоогээн орар. Солун чок, ону номчуваас болза, кижи, шынап-ла, дүмбей-биле дөмей-ле. Солунну чүгле номчуур дээш эвес, ол сүмелекчи, дузалакчы боорга, кижи номчуп таныжар болгай-ла.

Ирина БЮРБЮ.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ ДӨСТЕРИВИС

[illegible] Мөңгүн-Тайга [illegible] Алтай, Моол [illegible] кожалбаа, эл-тол болуп чагаттынган [illegible] ортаа [illegible] бойдус чурумалдыг, [illegible] ажыл-агый, амыдырал байдалы, [illegible] болуп турар. Бо девискээрде бүрүнгү, ортаа чүс чылдарга хамааржыр хорум-базырыктар, бижик-чуруктуг хаялар, [illegible] «Ой маңе [illegible]» дээн [illegible] дыынган кожээ, Мөрүр сыынында ора-сомазы арткан «Чиңгис оруу». Каргыда ойрат нояи Амыр-Санаа-биле [illegible] төөлчүргү черлер аттары, бичии ораның улуг төөгү, истери-биле байын ведиреп чыдар. Каргы, Мөрен, Бүрүшпай, Сүрүкей дээн тыва аттарлыг шаандазының үш кыштаг-турлаа база-ла ол кавыда болгаш. Мөген-Бүрен бажында ийи Чели, Тейлер, Мугузун, Шапшаал, Саазак, Көгө-Дават, Халмыч-Даваа арттар. Хиндиктиг-Хөл, Чүгүр-Хөл, Нүүрүк-Хөл түс чериниң артыы, мөрүүр кожалары биле эп-найыралчы харылзааларының, кады ажылдажылгазының белдирлери болуп чораан. Бо чүгээр Мөңгүн-Тайганың черинге ханы сонуургалдыг фактыларымдаалдарын эртпен чүс чылдың төнчүзүнден бээр Алтай-Саян кавызының болгаш Тыва төөгүзүнүң шинчилекчилери А. Адрианов, В. Сапожников, Л. Потапов, А. Грач ышкаш сураглыг эртемденнерниң ажылдарындан. Мөңгүн-Тайгаже эң баштай үнген альпинистерниң бирээзи Ю. Промптовтуң «Азия диптиң төвүнде» деп номундан, сөөлзүредир ангии этнографтарның тырттырган кино-чуруктарындан көрүп болур.

Чээрби чылдарның эгезинде Барыын Моолга тергенден турган ак дээрбечилерни базары-биле каттышкан кызыл командир К. К. Байкаловтуң, моол чанчын Хас-Баторнуң партизан шерийнге кирип, чаалажып чораан Мөңгүн-Тайга араттарының дугайында медээ «Тыва төөгүзүнүң» II томунда, моол эртемден, чогаалчы Л. Тудээвтиң «Сонгу чүктүң шолбанынче» деп төөгү романында бар. Оларның бирээзи, ачавыстан улуу (бис ону ирееис дээр улус бис) Салчак Оруспай Барыын Моол чызааның угуугазы-биле кызылдарның отрядынга эки тура-биле киргенин, совет-моол шериг Каргыраа чоогунга каттышканын, ак, кара аъттыг моол, орус ийи чанчынның, иреисистин-биле — Кас-Маадырның. Байгылоптуң — ужуражылга ёзулалын медээ сонуургадыр төөгүп, сагышка арттырган. Актар-биле бир тулчуушкун үезинде үгер-боо даажындан оон ийи кулаа дүлейликкеш, олчаан уураачын, оон улам, Даңга деп шола эдилээнин ашак биске чугаалап чораан. Ээги, сиреш мага-боттуг, хире-шаа-биле, каш орус, моол домактар билир, ол шаг-биле, шору номчуур, бижип-даа турган ирейис Мугурда № 4 арбанның ажыл-хөлүнде идепкейлиг киржип чораан, дөртен чылдарның төнчүзүнде Бугалыгда кыштаанга «кызыл-дустаалыг» чарт билир мен. Мээ ада-өгбе аймаамда моол, алтай чонга хүндүткел орнукдувуу чок черге тыптып келбээн, ол үениң амыдыралының нарыын шылгалдазынга дадышкан, хоюглаттынган.

Дүне болгаш өскербедим,
Дүктүг-Чаак деп танывадым,
Караңгыда өскербедим.

Кара-Чаак деп танывадым — деп ойтулааш кожаңында киргеен кырган-ачавыстың самдар өөнден ачавыс Гунтаа (ашактыы-биле — Конга) дээр бай дөрбеттиң хелечи болу берген кижи-дир. Ооң айтып берген ёзугаар Моолдуң Кара-Суглан эрткен-душкениң-де, бо кавыга ачаваның таварышканы мындыг ужуралын болганчок-ла сактыр мен. Бир-ле частыг дүне ол кожайның коданын күзеттеп чыдырда, хенертен өөр бөрүлер халдааш, ийи-үш хойну тудуп өлүргенин, оларны тоолап шаа чок болганындан, чалча сеске хоран сиирип, оода-ла бир-ийи-даа бол, үлдүрүпту дилдааш, оларның кеш-биле когаралы чандырар бодааш, эдег болуп. Конганың ылым херипалпаан, өзгер ыттын зэзин оон болунга чиртирибиле бай кыжанып турда, ачаа мындыг таварылга дугалаан чүве-дир. Конга ээрин алгаш, канчыг-ла бир хүнэзицигин ужун кадайын боо лаар деп баарга, ону: «Мени өлүрбейн, бо урнан хайны адып каг!» — деп ээрешин, шаап, чалчазын мурнунга тудептарга, бай оваарнып келгеш: «Ядыы, самдар даа бол за, өске чурттуң кара баштыг албатызын өлүрүп шыдавас мен!» — деп кыжырыгаш, оо, чурган. Ол сөстери-биле кожы бер часканын авам хөөзеп чугаалаар. Дыл билбес оон домаа-биле [illegible] орустар чадырга ора, «мойнаа», «долай-далай», «домоой-дамаай» дээш янзылыг чүве чалчуруп, соңгаар инмеп олуругаан болуп турар. Чижээ деп бодаарга, «дайылдажыры сокаазын», «чанар-чорур-ла» дишкилээн хевирлиг. «Оларның ак, кызылын, хортан-дайзынын бо кижи билир эвес, доктак баштарлыг, доора карактарлыг, кижилер ышкаш кижилер-ле чоржук, хөөкүйлер!» — деп, авамын кээрген чугаалаанын утпас мен. Бо озалааш булуңга безин дайын-дапсал сорбу-шимээнин арттырып кааш барганының бир чижээ ол. Ону ам чок өгбелеривис база бадыткап чораан болбайн. Дараазындаа эм база оол болган. Ачавыс ону аалга хонуп чыткан дөрбет эжиниң ады-биле Серенатпит деп «сагыл четтиртген». Ол эгте доругуп, мал малдап, аңнап, Ары-Хемчиктен тараалап, арбан даргалап чорда, ТАР шеринче кыйгырты берген. Ада-чурт дайынын доозулгуже чедир, ол шеригге поварлап, Ыраккы Чөөн чүкке туттурган японнар таныылдап, оларга [illegible] чоруун көргүскеш, халажырда, япон кур, демир-үжүк белекке алгаш келген, оларын мен элдир эдилеп кагжык мен. Сөөлзүредир ажывыс Мөңгүн-Тайгага баштайгы колхоз — «Малчынны» үндезилежип, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны атка төлептиг-даа болган. Ол Серенатпит деп моол ады-биле намга кирген, ам күш-ажылдың хоочуну, пенсионер болдур ийин.

Билип кээримде-ле, бо девискээрге кызыгаар демдээ деп чүве турбаан. Ачавыстың Дайнам (Дашинам), Ама-Хуулаң (Амгалаң), тывалаар Кенин (Гэнин) болгаш өске-даа хөй дөрбет эштери бистиң-биле аралажып чораан. Ама-Хуулаңдан хөй ужазын канчаар чалгалап, олурганнарга үлеп чедиштирерин, бижек бажын эжикче көрүндүр салырын көрүп, билип алган бис. Бир катап ол дөрге орда, оон арты-биле эртип чыткаш, ширтекке дээй берген чыткан кежегезиниң ужун базынкаш, ачамга шыңгыы-ла чемелеткен мен. Ол бистерни боттуң, өскенин-даа чанчыл, сузүүн хүндүлээринге чажывыстан өөредип чораан. Моолдуң Кызыл-Арттан эң-не баштай ашканымда, карыштыр кежүп эрткен дөрбет өгнүң тевелерде чүгүг мени оңза сонуургаткан. Ону херээжен кижи баштап чораан. Ынчаарда сагыжымга мындыг одуруглар кирген:

...Азаннарза чүъктеп аңгы,
Арыктарда олуртуп каан
Уруглары кижи көргеш,
Улуу-биле чалгаар чүве...

Оортан бээр-ле таныырым моол эш-өөрүм көвүдээн. Оларда ачамның Конга дөрбетке эштежилген чорааны Кара-Суг чурттуг, ам Убса-Нур аймактың Чурукчулар эвилелиниң даргазы Эрдэнэйн Сухэ, чажыдым. Улаангомда музей директору, чурукчу, альпинист Бямбадорж база ийи за «Тэргүүний малчин» солунуң корреспондентизи Бямбийн Норов, Моол Сагылнынга чажыргана тарып турда тамнаңшаар агроном Хаш, Баян-Өлгей аймакта культурада ажылдап турар казах Мурат, Сөнгел сумузунда тыва жылга биске ындыктыг. Оон үнезин Мөңгүн-Тайганың, Өвүрнүң, Тес-Хемниң, Эрзиниң хоочун, аныяк-даа салгалы эки билирлер. «Найырадаа кызыгаар чок» деп моол үлегер домактың бир бадыткалы ол. «Муң кара хураган кежинге орнапкан» девискээр дугайында төөгүнүң бадыткаваанны, ам тоолчургу апарган чугаа-соот бо кавыда ийи-чаңгыс кижилерниң аксындан үнүп-даа турар болза, бөгүн оон маргылдаа-черүлдээге барымдаа болур харыы чок. Ийи чурттуң аразында 1958 чылда Тыва АССР-биле база 1976 чылда Бурят АССР-ниң, Чита областың болгаш Алтай край-биле кызыгаар участоктарынга чардынган керээлер ёзугаар тургустунган кызыгаар чурумун ында-даа хажывып, чижек сагыылажышкын кылып, аңнап, мал-маган-даа оорлаптар фактыларының бар турганын МАР-ның Айыыл чок чорук министерствозунуң кызыгаар болгаш иштики шериниң кол эргелелиниң начальнигиниң бирги оралакчызы генерал-майор Ж. Дашдаваның 1989 чылдың июнь 25-те «Новости Монголии» солунга парлаттынган интервьюзунда чугаалап турар. Ындыг садыглажышкын, аңнаашкын Мөңгүн-Тайганың чамдык хамаатыларынга база турганы ам кымга-даа чажыт эвес. Мындыг янзылыг үүлгедиглер кажан-даа, кажан-даа сыйшаптынган турары күзенчиг. Программазында Тывага эвилелдешкен республика эргезин бээр, чурт иштиниң, кожа хелбээзиниң кызыгаар девискээрин эде шиир сорулганы салган «Тываның демократтыг интернационалчы шимчээшкини» дээр организацияның «совгуш чөвээшкыны», Мөңгүн-Тайга ышкаш, кызыгаар районнарының чурттакчыларының сагыш-сеткилинге таарышпас, сезинчиг, анчыг дыңналып турарын оон удуртукчулары билир ирги бе? Олар акы-дуңма Моол-биле эп-найыралдан мырыңай-ла байзаныр болуп тудуп, бижыглап турар элээн каш муң чурттакчыларның мурнундан база чугаалап турарлары ол бе? Ол бүгү тыва улустуң, оон иштинде орус болгаш өске-даа национал чонувустуң үнү эвес деп чүве сарыылдыг кижи бүрүзүнге билдингир эвес деп бе? Республиканың чазааның демээзи-биле чурт-девискээр айтырыын шиитпирлеп турар тускай комиссия бар-ла болгай. Ону чонунуң хөй нуруузунуң тура-соруунга чөрүштүр тургустунган кандыг-бир тургумчуваан бөлүктүң дорга аарлаарынга кым-даа чөпшээрешпес деп бодаар мен. Оларның бүрүүзү-биле үнестарның найыралынга багай уржуктуг чөрүлдээ тыптып кээр болза, оон удуртукчуларындан өске, кым-даа харыылавас ужурлуг. Бо чүгле мээң хууда бодалым эвес, чурттап турар девискээримде чонуң база бодалы-дыр.

Ылаңгыя Мөңгүн-Тайгада алтай делег, моол, кыдат аза-өгбелиг кижилерниң үре-салгалы, хөй эвес-даа бол, эм-даа бар. Ачавыстан бир кижи ажылдар ыс дүнмазын кыдат уктуг кижи ап чораан.

Салчак МОЛДУРГА,
Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы.
(Удаанчылыг).

Төөгү, амыдыралдан чижектер

Чаңгыс хемниң суун ижип,
Чаңгыс кокпаа чоруур кылдыр
Аайлашкан шак ол орук
Акы-дуңма демдээвис ол...

Байза-хиа айтырыы турбаан-да-ла, ада-өгбелерниң бо [illegible] чугаалаарга, улуг дипломатияның таваан салып, [illegible] ха-дуңма тыва-моол харылзаа кады ажылдажыышкынының бирги Сенен [illegible] моол артистериниң концерттеринден «Найыралдың ыры» деп шулүглүүн Р. Кенденбильдиң аялгазы-биле моол, орус, тыва дылдарга ырлаттынганы [illegible] Д. Ндагдаржавын, Б. Яятуданын, Л. Тудэвтиң болгаш өскелериниң-даа шүлүктерин, чечен чугааларын тыва дылга очулдурун, совет-моол найыралы темазынга ханы каш шүлүктерни бижээн мен.

Сөөлгү чылдарда районнуң башкылар, эмчилер коллективтериниң, спорт, урал чуул ажылдакчыларының, [illegible] партия, совет органнарының делегациялары-биле МАР-ның биске кожа аймак, сумулары-биле төлээлер солчуулгазы улам көскү апар чыдар. Ака-дуңма чурттуң девискээриниң таварты мөңгүн-тайгажылар Тываның найысылалы, ишкээр районнары-биле ам барык чартык чүс чыл дургузунда харылзажып, ажыл-агыйын, культуразын бүткүр тургузуп, акы-дуңма херээн чогудуп ап келген. Ол-ла оруктарны дамчыштыр бо хүннерде [illegible] кавызының садыглажылгазының эгезин салдынган. «Улаан-Доба — Кызыл-Арт» деп шүлүүмден одуруглар бо:

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга хой чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылын үнелеп көргенинин демдээ кылдыр ССРЭ-нин Дээди Советиниң Президиумунуң онуназындан «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле шаңнаары болза.

КЫЗЫЛ ХООРАЙ

Балын-оол Калыр-оол Дмитриевич — «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының тудуг-монтаж эргелелиниң слесары.

Бады-Сагаан Любовь Чүлек-ооловна — «Шын» солун редакциязының корректору.

Бизюк Иван Кузьмич — «Каа-Хем» разрезиниң кол геологу.

Боровик Василий Егорович — Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң автобаазазында чолаачы.

Бытотова Кара-кыс Ооржаковна — Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң биология кафедразының улуг лаборантызы.

Васильев Владимир Александрович — Тываның авиабүдүрүлгезиниң ужудар отрядының командириниң оралакчызы.

Гопоненко Валерий Иванович — № 2 чүък автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Губарев Александр Яковлевич — № 2 чүък автотранспорт бүдүрүлгезиниң шимчээшкинге айыыл чок чорук талазы-биле инженери.

Гуркова Любовь Алексеевна — «Кызылагропромтранс-2» транспорт бүдүрүлгезиниң бүдүрүлге-техниктиг килдизиниң инженери.

Гусева Римма Ивановна — Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң ажылчыны.

Добров Иван Егорович — «Кызылагропромтранс-2» транспорт бүдүрүлгезиниң газ-электроканнакчызы.

Долгих Юрий Кириллович — педагогика училищезиниң башкызы.

Дьяченко Валентина Васильевна — «Тувакоммунэнерго» бүдүрүлгезинде профэвилел комитединиң хостаттынган даргазы.

Елизарова Галина Ивановна — аъш-чем садыының № 18 магазининиң садыгжызы.

Елкин Петр Терентьевич — Тываның авиабүдүрүлгезиниң ужудар отрядының улуг инженери.

Зубатова Дина Михайловна — Тываның электри четкилериниң ажылчыны.

Иванова Лидия Александровна — № 37 ясли-садигиниң кижизидикчизи.

Канзай Оюу Йогитовна — Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң математика кафедразының улуг лаборантызы.

Коробейникова Любовь Алексеевна — «Кызылагропромтранс-2» автотранспорт бүдүрүлгезиниң улуг диспетчери.

Кулачин Николай Иванович — «Каа-Хем» разрезиниң чолаачызы.

Куклин Федор Иванович — № 2 чүък автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Куулар Данзы-Байыр Сереэевич — Хемчиктиң бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң автобаазазында чолаачы.

Ладанов Владимир Тарасович — пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Майлыр Малаа Биче-ооловна — Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң белеткел салбырының улуг лаборантызы.

Маспык-оол Тамара Михайловна — республиканың ветеринария лабораториязының лаборантызы.

Мастобаева Лидия Ильинична — пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Макарова Нина Кожамсеитовна — Тываның авиабүдүрүлгезиниң ажылчыны.

Масколенко Любовь Филипповна — хоорайның иштики херектер килдизиниң эзирик-тер сергедир черинин эмчи ажылдакчызы.

Пархоменко Анна Александровна — Тываның авиабүдүрүлгезиниң ажылчыны.

Погодаева Фаина Алексеевна — республиканың ветеринария лабораториязының мал эмчизи.

Румянцева Евгения Николаевна — Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң белеткел салбырының эргелекчизи.

Саночкин Моисей Гордеевич — «Кызылагропромтранс-2» автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Сарбаа Долума Дмитриевна — Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң биология кафедразының улуг башкызы.

Сарыкай Дандар-оол Дыртыкович — «Каа-Хем» разрезиниң ээлчег начальниги.

Сенкевич Павел Иванович — «Кызылагропромтранс-2» транспорт бүдүрүлгезиниң кол механиги.

Соловьев Владимир Федорович — «Тувакоммунэнерго» бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Соловьева Людмила Тихоновна — педагогика училищезиниң башкызы.

Тимчей Клара Николаевна — № 1 аптеканың эргелекчизи.

Томашенко Надежда Ивановна — «Фармация» бүдүрүлге каттыжыышкынының рецептура-бүдүрүлге килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы.

Филимонов Евгений Александрович — пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Худогонова Галина Константиновна — № 56 магазинниң улуг садыгжызы.

Черемнова Екатерина Андреевна — ССРЭ-ниң үлетпүр тудуг банкызының Тыва республика эргелелиниң килдис начальниги.

Чухломин Виталий Александрович — «Каа-Хем» разрезиниң слесары.

Шатохин Александр Григорьевич — республиканың ветеринария лабораториязының мал эмчизи.

БАЙ-ТАЙГА РАЙОН.

Байыр-оол Кок Чочаковна — райпо магазининиң техажылчыны.

Иргит Чылбаан Хертековна — райподаа хлеб пекарнязының хлеб быжырыкчызы.

Кагай-оол Донгул Салчакович — Бай-Тайганың ажыл-агыйлар аразында кежүп чоруур механизастаттынган колоннаның склад эргелекчизи.

Монге Мачак Кара-Салович — райпо магазининде таныылы.

Очур Күжүгет Достаковна — райпо магазининде техажылчын.

Хертек Даржаа Белековна — пенсионер.

Чамбый-оол Киров Салчакович — райпо баштаар чериниң даргазы.

КАА-ХЕМ РАЙОН.

Астанин Владимир Кириллович — «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының Дерзиг-Аксында ыяш пунктузунуң токары.

Бородкин Иван Александрович — «Бүрен» совхозтуң тракторизи.

Кол Анастасия Кушкашевна — «Красное Знамя» совхозтуң саанчызы.

Куликов Анатолий Николаевич — «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының Дерзиг-Аксында ыяш пунктузунда газэлектрокаңнакчы.

Мелентьев Савелий Васильевич — «Бүрен» совхозтуң сүт-бараан фермазының бригадири.

Санько Лидия Николаевна — «Бүрен» совхозтуң саанчызы.

Стрижкова Вера Александровна — «Бүрен» совхозтуң бызаа азыраакчызы.

Спрыгина Фекла Ивановна — районнуң харылзаа бөлүүнүң почта харылзаазының оператору.

Харкина Мария Северьяновна — пенсионер.

Чувашев Анатолий Яковлевич — «Бүрен» совхозтуң инек кадарчызы.

Каа-Хемниң ыяш ажыл-агый черинден

Данилина Лидия Ивановна — склад эргелекчизи.

Котлова Мария Дезыдовна — кадр талазы-биле инженер.

Крипачов Юрий Андреевич — ыяш ажыл-агый чериниң директору.

Манюшкин Степан Хорганович — Сизимниң ыяш ажыл-агыйының арга даамалы.

Нелюбов Василий Георгиевич — чолаачы.

Симанкин Николай Федорович — токарь.

Спрыгин Михаил Моисеевич — станокта чазанкчы.

Трегубов Виктор Леонидович — чолаачы.

Чепкасов Иван Степанович — арга даамалы.

Шавлак Прокопий Петрович — арга даамалы.

Юрков Леонид Никитич — Сизимниң ыяш ажыл-агыйының арга даамалы.

(Уланчылыг).

ӨЧҮК САЛЫР ЭВЕС

«Ажыт-чажыт чокка чугаалажып көрээл» деп чүүл ногуур үезинде кодуртүнген. Шынап-ла, ижин-кара чок чугаалажыышкынче чалалга-дыр деп санап турар мен. «Оорнуң оруун дуглаар» деп рубриканы доктаамал үндүрүп турарын кончуг-ла чүүлдүг-түр деп турар мен. Манаа холбаштыр болумнуң ажылымдан каш чижектерни киирип берейн.

Оор кем-херек үүлгедиглериң истеп, сүрүп чораашп, оорларны тудуп алгаш, оорларның кадайларын байысаарынга чүнү-даа билбээн, чүнү-даа көрбээн улус болгулаар. Оорлап экелген малдың эъдин чип олурар-ла, кайызын, чүүлен экелгениң шыны-биле сөглеп бербес, ак хар ашпас, өчүк салбас таварылгалар туругулаар. Ол дээрге оорну камгалап, кожа чурттап, кады-ла ажылдап чоруур эш-өөрүнге когарал чедирип турары ол ышкажыл.

Оорлар-биле хоойлу-дүрүм органнары чидиг демисел чорутпайн, истеп шыдавайн турарын хамаатылар сол-ла, сеткүлге-даа бижип турары бир талазында шын деп болаар мен. Ол бистиң ам-даа чедир ажылдавайн турарывыстың херечизи-дир. Ынчалза-даа хамаатылар оорларны төрелдеригда тыртыжып камгалаар, оларның үүлгеткен херээн чажырар чоруктар бар болуп турары хомуданчыг.

Оор кем-херек үүлгеткенин ногуур үезинде милиция органнарынга дыңнатпас, боттары сүрүжүп чорааш оорларны тодарадып, илередип алгаш-ла, аразында чугаалашкаш, кайнаар-даа дыңнатпайн баар-дыр. Оон уламындан оорнуң бажы эъттенип, улам-на оорланып чоруп бээри база бар боор-дур. Оорларны боттары тып чалажып кааш, элээн хой хонуктар эрте бергенде ээзи дыңнаткылаар боор-дур. Шак ол чорук оорларның ылап олче истээринге шаптык ужураштырып турар. Оон уламындан оор херектерниң иштээн, оорларны тодарадып, илередип узамдыгып, барымдаа-фактылар үнезин чидирип тур.

Күрүне малы кадарып турар малчыннар боттарының дүлээнген ажылынга ээ-харысалга чок чорууп көргүзүп, кадарган малын зээ олдаже үндүрүпкеш, кежээ оңчалап сананайн, хонук-хонуу-биле ынчаар кадарып кээр. Оон ай төнчүзүнге санаарга дугаглал ууп кээрге, мал-маганы оор алган деп дыңнатып кээр бадза бар болгулаар. Чамдык малчыннарның даандырган ажылынга ээ-харысалга чогунуң бир херечизи ол-дур.

Черле ынчаш оорларның оруун дуглаар дээр болзувусса, малчыннарның ээ-харысалгазын бедидер херек. Хүлээнип алган малының чүгле эъдин, дугуун алыр, баш санын эстүрер дээш ажылдап турар бис дээр болза, шын эвес болур. Кадарган мал-маганын «кый буттуг бөрүлер» — оорлардан камгалаары малчының кижиниң кол хүлээлгези. Оорларны ол-ла черинге тудуп ап, дораан сойгалап турар болзувусса, оорнуң оруу мунгаштаар.

Оорларның когун үзер деп бодаар болза, суд органнарының ажылын база эде тургузар херек. 1982—1984 чылдарда Өвүр районнуң девис кээрингге бөлүк анаян оолдар оорланып чоруп турду. Олар күрүнениң-даа мал-маганын, чоннуң хуузунда-даа мал-маганын ажыы-биле үптей чоруп турдулар. Оларны истелге органнары сойгалап тодараткаш, суд органнарынга киирди. Барыын-Хемчик, Өвүр районнарының суд органнары ол бөлүк оорларның херээн көрүп тура, оорларның өчүүн шын кылдыр көрдү. Оларның үүлгеткен кем-херээн бадыткап турар факт-барымдааларны херекке албайн, ону чангыс талалап көрүп. 1987, 1988, 1989 чылдарда үш чыл иштинде көөрүп келгеш, оорларны агартып үндүргени база элдеп. Бир эвес бис суд органнары дег оорлар-биле ынчаар демисежир болзувусса, оорларның оруун дуглаары бергедей бээр. Суд органнары сөөлгү үеде херек көөрде чүгле кем-херек үүлгедикчилериниң эрге-ажыын камгалап, а когараанналарның эрге-ажыын эки камгалавайн турар. Суд чорудулгазының үезинде немелде херечилер тодарадып, байысаавас, кем-херектиң болган черинче үнүүшкүннерни кылбас, экспертиза чорутпайн, херекти катап истелгеже чорудары чаңчыл апарган. Мындыг чорукту моон соңгаар болдурбазы күзенчиг.

Балчый-оол САМДАН.
Милицияның майору.
ИХМ-ниң истелге килдизиниң улуг истекчизи

«Ажыт-чажыт чокка чугаалажып көрээл» деп чүүлге хамаарыштыр

ЭКИ ЭДИЛЕЛ—КАМНЫЫНДА

Техниканы шын, чоп ажыглаарының талазы-биле республика конкурузунга «Хемчик» совхоз бирги черни ээлээш, фондудан дашкаар чиик автомашинаны садып алыр аргалыг болган.

Ук ажыл-агыйның бо эки дуржулгазының дугайын доочудаа чугаалап бээрин бистиң корреспондентивис совхозтуң кол инженеринден хилээн.

— Шынап-ла, республика конкурузунга [illegible] [illegible] кончуг [illegible] Бо ажыл-агыйга [illegible] [illegible] билдингир. Бистээ ажыл-агыйывыстың техникага негелдениң бүрүн хандырарынгаа ангыда, амжаавыста «Баглык» совхозтуң машыннарын ымай-бээр кежүрүжүр, ол ышкаш Шыйтан айи [illegible] [illegible] бээр-даа бис. Бо айи [illegible] [illegible] эртен чылын 25840 рубль орулганы киирип алдывыс. Чонга [illegible] рубльдиң ачы-дузазын чедирдивис.

Совхозта ямзы бүрү маркалыг 44 автомашина база 22 трактор болгаш өске-даа ажыл-агыйның өске-даа машиналары, дериг-херекселдери бар. Оларның ниити өртээ 508787 рубль боор турар.

Бир эвес машина-техникага хам чок, оон эдилели багай болза, оорга киир хамаан чок, капиталдыг бооор дээрин билдингир. Чолаачыларның механизаторларының, селегчилериниң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Ажылга [illegible] [illegible] [illegible] база тракторнуң [illegible] бирги айда, ушку техниктиг ажаалда-хайгааралды графиги бүрүнү-биле МТМ-ге техниктиг ажаалда-хайгаарал кылыр АТУ дег автомашина немежилде доктаамал ажылдап келген.

Күзүү сезон төнген соонда ажылдыг техниканы чыгжыр [illegible] чедери элээн бис. Черле ынчаш эдилелди чолаачыга азы тракторичке акт ёзугаар хүлээдип бээр, ол ышкаш [illegible] машиналарның база ындыг. Ажылда доочуугта, алган техниказын механизаторлар баштай-ла өөр машиналарының [illegible] соон, сеткилдерин [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Септелгеже [illegible] кириптер. Часкы тарылгага киржир техниканы [illegible] айда септеп [illegible] айда [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] механизаторлар кижилдеп [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Бо хевирлиг механизаторлар [illegible] [illegible] [illegible] ышкаш [illegible] [illegible] [illegible] Бир-тээ механизатор кижи алган техниказын [illegible] [illegible] [illegible] болганда, мурнунда ышкаш оку ховуга, ажылдап турган черинге каап азы бажыңының даштынга экеп каар тавангай турбас.

Май, июнь айларда силос, тараа база картофель ажаар комбайннарны септеп доозар бис. Ажыл шак ынчаар график ёзугаар чорупп турар. Бир эки чүүл болза машина-трактор мастерскаязының девискээринде автомашиналарның, тракторларның база өске-даа техниканың доктаамал турар черинге бар. МТМ база автомобиль паркы [illegible] 2 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бо дээрге [illegible] болур.

Техникага хамныг, бедик мергежилдиглерге чолаачылар Владимир Саая, Салчак-оол Саая, Доңгурак Салчак, Кара-оол Саая, Маадыр-оол Хомушку, механизаторлар Дагаа Хомушку, Даваа-оол Саая, Маадыр Ооржак, Калдар-оол Ооржак, Балдыр Саая, Мартан-оол Саая, Чаш-оол Саая, Лопсан Доңгак, Сереэ Доңгак болгаш өскелер-даа хамааржыр. Ол ышкаш токарь Даваа-оол Ооржак, каңнакчы Даваа-оол Саая оларның кызымак ажылын демдеглеве с аргажок.

Эрткен чылын трактористтер планнап ажыр 3700 эталон гектарны ажылдап кылган. Ынчангаш бир эталон гектарның өртээ 1 руб. 24 копейкеге кадыраан.

Техниканы камныг ажыглаарынга бир кол чүүл болза эртинк негелтер болгай. Ынчангаш ону биске бир негелде болдурбас ыйнаа. [illegible] ону тыттынып ажылга шаптыктыг дээрзин дуржулгадан билир бис. Бисте бир эки чүүл болза сезон сорунда техниканы сайзырап, ажылап, уваа-чаа-гынга механизаторлар бэдиктиг ажылга, [illegible] ажылчыныбы быжыглаан. Ол ышкаш механизаторларның [illegible] [illegible] ыяап-ла [illegible] [illegible] [illegible] ол [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бис.

Бо чылын бистиң механизаторлар аразында, а чолаачылар хүн-чоон [illegible] [illegible] техниканың эдилели, хайгааралы улам экижип турар.

Бисте эки чүүлдерниң уламындан механизаторларның, чолаачыларның ажылга хамаарылгазы илдең-не экижээн. Болап кээргер дааг МТМ-ге боттарывыстың столоваявысты ажыттывыс. Ол ышкаш кызыл-булуңувусту киирип алган ортагавыс-биле септедивис. Ажылчыннарга ол чүүлдер дыка таарымчалыг апарган. Боттарывыстың уран чүүлге, спортка улуг-ла хандыкшылы бедээн. Концерттиг белеткээш, ол бо районнарга көргүстүвүс. Шак мындыг кедүрлүүшкүннер күш-ажылдың бүдүрүкчүзүн бедидер-дир. Ажылдыц теңчү түңнеп чолаачыларның, механизаторларның, септекчилериниң боттарындан хамааржыр апарган. Техниканың ажаалда-хайгааралынга, эдилелинге эң-не чүгула чүүл ол.

Кара-оол МОНГУШ.
Совхозтуң кол инженери.

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Эгези №№ 65, 68, 71, 74, 79, 80, 82, 83, 88, 90, 98, 99 «Шында»).

Салчак Онгай-оол — Дээди судтуң даргазының оралакчызы, нам кежигүнү. Барыын-Хемчик кожууннуң Көп-Сөөк сумузу чурттуг.

Соян Минчимаа — Дээди судтуң кежигүнү, нам кежигүнү. Тес-Хем кожууннуң Тере-Хөл сумузу чурттуг.

Оюн Хемчик-оол (Охемчик) — Дээди судтуң секретары, нам кежигүнү. Таңды кожууннуң Межегей сумузу чурттуг.

Хертек Шилги-Бызаа — суд күүседикчизи, нам кежигүнү. Барыын-Хемчик кожууннуң Көп-Сөөк сумузу чурттуг.

Сат Дажы — истекчи, нам кежигүнү. Чөөн-Хемчик кожууннуң Хайыракан сумузу чурттуг.

Моңгуш Седен — истекчи, нам кежигүнү. Улуг-Хем кожууннуң Чаа-Хөл сумузу чурттуг.

Оюн Наксыл — истекчи, нам кежигүнү. Таңды кожууннуң Межегей сумузу чурттуг.

XIII. ДАГ ҮЛЕТПҮРҮНҮҢ ЭРГЕЛЕЛИ

Хомушку Күдерек — эргелелдиң начальниги, нам кежигүнү. Барыын-Хемчик кожууннуң Аянгаты сумузу чурттуг.

Күжүгет Харлык — кадрлар килдизиниң эргелекчизи, нам кежигүнү. Барыын-Хемчик кожууннуң Кара-Хөл сумузу чурттуг.

Маады Намай — «Хараал» алдын уургайының директору, нам кежигүнү. Бии-Хем кожууннуң Өөк сумузу чурттуг.

Кыргыс Севеклит — «Эми» алдын уургайының директору, нам кежигүнү. Тес-Хем кожууннуң Эрзин сумузу чурттуг.

Чооду Увангай — «Нарын» алдын уургайының директору, нам кежигүнү. Тес-Хем кожууннуң Шынаа сумузу чурттуг.

Моңгуш Алдын-Херел — «Копту» алдын уургайының директору, нам кежигүнү. Чөөн-Хемчик районнуң Солчур сумузу чурттуг.

Оюн Демир-оол — даг инженери, кежигүн эвес, Таңды кожууннуң Межегей сумузу чурттуг.

XIV. ТӨП ПОЧТА

Маады Кызыл-оол — Төп почтаның начальниги, нам кежигүнү. Бии-Хем кожууннуң Тарлаг сумузу чурттуг.

Маады Арапчын — Төп почтаның секретары, кежигүн эвес. Бии-Хем кожууннуң Өөк сумузу чурттуг.

Түлүш Төмүр-оол — радиотехник, кежигүн эвес. Улуг-Хем кожууннуң Хайыракан сумузу чурттуг.

Түлүш Сундуй — чагыдылга болгаш почта чедириилгезиниң килдизиниң эргелекчизи, нам кежигүнү. Улуг-Хем кожууннуң Хайыракан сумузу чурттуг.

XV. ТРАНСПОРТ ЭРГЕЛЕЛИ

Кол Эректол — эргелелдиң начальниги, нам кежигүнү. Тожу кожууннуң Бии-Хем сумузу чурттуг.

Моңгуш Топуй-оол — кадрлар килдизиниң эргелекчизи, нам кежигүнү. Барыын-Хемчик районнуң Эрги-Барлык сумузу чурттуг.

Оюн Үдезаа — белеткелдер килдизиниң эргелекчизи, нам кежигүнү. Таңды кожууннуң Межегей сумузу чурттуг.

Бапа-оол — хандырылга килдизиниң эргелекчизи, нам кежигүнү.

Еник — ажылдакчы, нам кежигүнү.

Тыртык-оол — ажылдакчы, кежигүн эвес.

Кезтик-оол — ажылдакчы, кежигүн эвес.

Сандай — ажылдакчы, кежигүн эвес.

Ооржак Алдын-Херел — хураннылар башкызы, нам кежигүнү, Барыын-Хемчик районнуң Аксы-Барлык сумузу чурттуг.

Моңгуш Чүдүрү — транагентство эргелекчизи, нам кежигүнү. Улуг-Хем кожууннуң Чаа-Хөл сумузу чурттуг.

Саая Тас-оол — трансагентство эргелекчизи, кежигүн эвес. Барыын-Хемчик кожууннуң Шеминээ сумузу чурттуг.

Моңгуш Токтан-оол — трансагентство эргелекчизи, кежигүн эвес. Чөөн-Хемчик кожууннуң Чыраа-Бажы сумузу чурттуг.

XVI. ТАР-НЫҢ ПРОФЭВИЛЕЛДЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ТК-ЗЫ

Түлүш Сарыг-оол (Степан Агбаанович) — ТК-ның даргазы, нам кежигүнү. Улуг-Хем кожууннуң Торгалыг сумузу чурттуг.

Ооржак Каичыыр-оол — санакчы бухгалтер, нам кежигүнү. Барыын-Хемчик кожууннуң Кызыл-Тайга сумузу чурттуг.

Маады Самбуу — инструктор, кежигүн эвес. Бии-Хем кожууннуң Тарлаг сумузу чурттуг.

Иргит Лагбуужап — культура массалыг килдистиң эргелекчизи, кежигүн эвес, Тес-Хем кожууннуң Бай-Даг сумузу чурттуг.

XVII. УС-ТЫВЫШ ҮЛЕТПҮР ЭВИЛЕЛИ

Саая Наалым — ус-тывыш үлетпүр эвилелиниң даргазы, нам кежигүнү, Барыын-Хемчик районнуң Каргы сумузу чурттуг.

Моңгуш Хорлут-оол — инструктор, нам кежигүнү, Улуг-Хем кожууннуң Көк-Чыраа сумузу чурттуг.

Чооду Санзар-оол — артель даргазы, нам кежигүнү. Тес-Хем кожууннуң Берт-Даг сумузу чурттуг.

Түлүш Дагбаалай — эдилчазаар лагерьлер начальниги, нам кежигүнү. Улуг-Хем кожууну чурттуг.

Моңгуш Артас — Иштики херектер яамызының экономика килдизиниң (ам болза ОБХСС) начальниги, нам кежигүнү. Чөөн-Хемчик кожууннуң Чадаана сумузу чурттуг.

Оюн (Данил) Данзын-оол — ажылдакчы, нам кежигүнү. Таңды кожууннуң Межегей сумузу чурттуг.

Маады Норбу-Хөө — ажылдакчы, нам кежигүнү. Бии-Хем кожууннуң Өөк сумузу чурттуг.

Оюн Доннай-оол — Иштики херектер яамызының ажылдакчызы, оон мурнунда Сайыттар Чөвүлелиниң херектер эргелекчизи турган, нам кежигүнү. Таңды кожууннуң Көк-Булуң сумузу чурттуг.

Оюн Мандараа — Иштики херектер яамызының тываалекчизи, нам кежигүнү. Таңды кожууннуң Межегей сумузу чурттуг.

Моңгуш Тыртый-оол — Иштики херектер яамызының тываалекчизи, нам кежигүнү. Улуг-Хем кожууннуң Көк-Чыраа сумузу чурттуг.

Саарбай — ажылдакчы, нам кежигүнү, Барыын-Хемчик кожууну чурттуг.

Моңгуш Пала — ажылдакчы, нам кежигүнү. Улуг-Хем кожууннуң Чаа-Хөл сумузу чурттуг.

Оюн Сумуяа — ажылдакчы, нам кежигүнү, Таңды кожууннуң Межегей сумузу чурттуг.

Түлүш Биче-оол — Араттың Барыын-Хемчик кожууннуң Каргы сумузу чурттуг.

Таваа — АРШ-тың эскадрон командири, нам кежигүнү. Барыын-Хемчик кожууну чурттуг.

XIX. ТАР-НЫҢ САН ЯАМЫЗЫ

Сүрүң — сан сайыды, нам кежигүнү, Барыын-Хемчик кожууну чурттуг.

Оюн Алужап — каайлы албаның начальниги, нам кежигүнү, Бии-Хем кожууннуң Ээрбек сумузу чурттуг.

Маады Ангырбаа — Сан яамызының секретары, нам кежигүнү. Бии-Хем кожууннуң Сесерлиг сумузу чурттуг.

XX. ТЫВАНЫҢ БАНКЫЗЫ

Салчак Увангур (Салчак Сергей) — Тываның банкызының даргазы, нам кежигүнү. Каа-Хем кожууннуң Бүрен сумузу чурттуг.

Сат Бутажык — экономист, нам кежигүнү. Улуг-Хем кожууннуң Хереме сумузу чурттуг.

Иргит Мөңге — ажылдакчы, нам кежигүнү. Тес-Хем кожууннуң Бай-Даг сумузу чурттуг.

Оюн Тыртый-оол — бухгалтер, кежигүн эвес. Бии-Хем кожууннуң Ээрбек сумузу чурттуг.

Маады Бүрбүжал — банкының санакчызы, кежигүн эвес, Бии-Хем кожууннуң Өөк сумузу чурттуг.

1935 чылдың июль 2-де кожууннар болгаш сумулар айыбиле VIII Улуг Хуралдан соңгуткан ТАР Биче Хурал кежигүннериниң (ам болза депутаттарның) составын өөренип көөрү кончуг чугула болур. Оларның соңгуурда түс-түс черлерниң төлээлекчилериниң чурттакчы чоннуң ниити саның кончуг шынгыы барымдаалаан, чүге дээрге эргелеп башкарылга ажыл-херээнге түс-түс төрел бөлүк улустарның аразынга чөрүлдээ-маргылдаалар туруп келбезин дээш. XVIII Улуг Хуралдан чазак кежигүннерин мындыг аңгылыг соңгаан.

Барыын-Хемчик кожуундан: Чадамба (Аянгатыдан), Бадан-оол (Көп-Сөөктен), Оолак (Эрги-Барлыктан), Суңгуй (Көп-Сөөктен), Маадыр (Кызыл-Тайгадан), Дүрей (Кара-Хөлден), Эмгечин (Аксы-Барлыктан), Чыртан-оол (Аянгатыдан), Долгма (Саглыдан).

Чөөн-Хемчик кожуундан: Лаже (Чайлаг-Алаактан), Чүрмит-Дажы (Хайыраканда), О. Байыр (Сүт-Хөлден), Севен-оол (Солчурдан), Лопсан (Хоор-Хемден), Шомма (Теве-Хаядан), Пирнилей (Хайыракандан), Лундуп (Кызыл-Дагдан), Ламажык (Хайыракандан), Тастай-оол (Чайлаг-Алаактан), Суңгаар-оол (Солчурдан), Сүгдүр (Ак-Туругдан), Кунгаа (Теве-Хаядан), Улуг-Ашк (Хөндергейден), Чинзей (Шемиден), Чүлдүм (Чайлаг-Алаактан), Чымбаа (Иймеден).

Каа-Хем кожуундан: Салчак Увангур (Бүренден), Тоша (Бүренден), Шагдыр (Тере-Хөлден), Норжунмаа (Коптудан), Синдинмаа (Көк-Тейден).

Тожу кожуундан: Эректол (Тожу кожууннуң Бии-Хем сумузундан), Сереэ (Азас-ла оон), Шиижымаа (Улуг-Дагдан), Ламажап (Одугенден).

Улуг-Хем кожуундан: Дамчыл (Чаатыдан), Аракчаа (Ийи-Талдан), Хемчик-оол (Кызыл-Дагдан), Камова (Үрбүннен), Хавакчап (Кызыл-Дагдан), Товарищтай (Үрбүннен), Кызыл-оол (Эъжимден), Долумажап (Ийи-Талдан), Дажыма (Эйлиг-Хемден), Тоткап (Ийи-Талдан), Долгар (Үрбүнден), Торлаажык (Чаатыдан), Төмүр-оол (Дус-Дагдан).

Тес-Хем кожуундан: Таакпан (Чыргаландыдан), Шагдыржап (Бай-Дагдан), Кажиир-оол (Шынаадан), Полат (Чыргаландыдан), Ойдуп (Бай-Хөлден), Лопсан-Самбуу (О. Шынаадан), Оюн Увангур (Чыргаландыдан), Көнчай (Тестен), Синдинмаа (У. Шынаадан), Самданмаа (Күзейден), Тадаа (Эрзинден), Бузун (Нарындан), Самбуу (Чыргаландыдан).

Таңды кожуундан: У. Лопсаң (Межегейден), Таңчай (Межегейден), Шагдыр-Сүрүң (Көк-Булуңдан), Сенгинмаа (Межегейден), Наксыл-оол (Межегейден), Сандый-оол (Межегейден), Толгар (Көк-Булуңдан).

Бии-Хем кожуундан: Сундуй (Тарлагдан), Далай-Сереэ (Баян-Колдан), Сарыг-оол (Өөктен), Сандык (Тапсыдан).

(Тываның партия архивы ф. I, оп. I, Д. 770).

Списоктар иштинде бердинген сумулар аттары ол девискээрде чурттап чоруур төрел бөлүк, тодаргайлаарга, чаңгыс сумуну, улустарның төлээлекчилериниң чурттуң дээди органының составынга киирип турганын тодаргайлап турар. Ындыг чорук политиканың талазы-биле кончуг чугула боор турар.

Юрий АРАНЧЫН.
(Уланчылыг)

Моңгуш Чүдүрү — ... революстуг шериниң комиссары, нам кежигүнү. Улуг-Хем кожууннуң Эъжим сумузу чурттуг.

Оюн Даваадыы — артель даргазы, нам кежигүнү. Таңды кожууннуң Межегей сумузу чурттуг.

XVIII. ТАР-НЫҢ ИШТИКИ ХЕРЕКТЕР ЯАМЫЗЫ БОЛГАШ ШЕРИГ ЭРГЕЛЕЛИ

Оюн Полат — ТАР-ның иштики херектер сайыды, нам кежигүнү. Тес-Хем кожууннуң Чыргаланды сумузу чурттуг.

Сат Намчак — сайыттың оралакчызы болгаш политиктиг чажыт килдистиң начальниги, нам кежигүнү, Улуг-Хем кожууннуң Хереме сумузу чурттуг.

Сояя (Дмитрий) Моландай — политиктиг чажыт килдистиң тодзэлекчизи, нам кежигүнү, Тес-Хем кожууннуң Бай-Хөл сумузу чурттуг.

Оюн Шыдыраа — улуг инспектор, нам кежигүнү, Таңды кожууннуң Элегес сумузу чурттуг.

Оюн Лама (Гравкин) — АРШ-тың командири, нам кежигүнү. Таңды кожууннуң Межегей сумузу чурттуг.

Эртине — АРШ-тың взвод командири, нам кежигүнү, Барыын-Хемчик кожууннуң Кызыл-Тайга сумузу чурттуг.

Чооду Кадыной — АРШ-тың бирги ужудукчузу, нам кежигүнү, Тес-Хем кожууннуң Берт-Даг сумузу чурттуг.

Севээн — АРШ-тың эскадрон командири, нам кежигүнү. Чөөн-Хемчик кожууннуң Сүт-Хөл сумузу чурттуг.

Моңгуш Сувак — АРШ-тың эскадрон командири, нам кежигүнү, Чөөн-Хемчик кожууннуң Ак-Туруг сумузу чурттуг.

Саая Хуваң-оол — АРШ-тың ужудукчузу, кежигүн эвес. Барыын-Хемчик кожууннуң Каргы сумузу чурттуг.

ЧУРУКТА: 1928 чыл. ТАРЭ съездизиниң бөлүк делегаттары. Мурнуку одуругда ийлениң чыдын алган кижи Күрүнениң политиктиг эргелелиниң даргазы Сат Чүрмит-Дажы. Оон шериг дужаалы ынчан полковник турганы кеткен хевинден илдең.

Чурукту Тываның күрүне архивинден хоолгалап тырттырган.

ЛЕНИНЧИ «ПРАВДА»

Үжүүр мерген революсчу угааннарның
Үндезилеп, үйтап кааны «Искра»
Үезинин үнү, кулаа, кыйгы, күжү,
Үлетпүрчиннин, тараачынның күүрү-дүр.
Чаштанчылан чалбыыш үнгеш, кижи төрээ
Чаа эра чырык даны алып кээрге,
Чурттар туржук, диптер санай шиипы чарлап,
Суртаалчы боор, «Правда» чурттап чоруур.
Коммунистиг тургузуг даашы демиселге
Партийжи сөс чүректерин чүгле ндирип,
Хоорта түк дег хей-аът кирер солунувус
Баштыңчывыс бодалдарын нептереткен.
Аныяның кол мээзи, чүрээ, сүзүү болуп,
Ленинчи «Правда» чүктер эргип,
Амгы өйнүң шиитпирлиг базымнарын
Ыяк чокка шыынчы сөске суртаалдап чор.

Николай ООРЖАК.
Кодээ бижикчи.

КИЖИЛЕРНИ БИЛИП ААРДА

Арны, азы—алдын-мөңгүн каастал галыг,
Ала-чайгаар алыксанчыг, номчуксанчыг,
Аар-салам—куспак чыгыы улуг дээштиң
Алышка ой... калдыг номнар турбас дээрил!

Катап-катап, хандыр-хандыр номчуп тургаш,
Кандызын-даа мынчаарда чүм билип аар сен:
Арай сиилең—кыры-биле көстүрү бар,
Амыр эвес—угаан күжү негээри бар.

Сөзү-домаа, чалгааранчыг «суг-чар»-даа боор,
Чоптуг, кыска мергеннери база тывчок!..
Арны, азы—алдын-мөңгүн каастал галыг,
Амдыы номнар сеңээ мынчаар ажыттынар.

Кижилерни билип ааны база ындыг:
Кичээнгейлиг сиңнигерн негеттинер.
«Эштиң чаңын калы чурттааш, билип аар» деп
Эки сөстер анаа эвес тывылган боор.

Моңгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ.
Чогаалчы.

СОЛУНЧУНУҢ СӨЗҮ

Чаа парлаан солун, сеткүүл көрбээнимде,
Сагыжымга бир-ле чүве четпес мышкаш.
Өөртүп келир почтачыны манаг заныгп,
Өрге манаан сары-даа дег, өргүлээр мен.
Чагыдып каан солуннарым экеп каарга,
Чаза тыртып, ыыначалыг номчуй бээр мен.
Ынаныг чем чиптен мышкаш номчуй бээр мен,
Арнында-ла сеткил-хөңнүм өөрүп келир.
Солунчу боор чонум-биле чолукшушкаш,
Шолбаннарның бачым ижин бижиир-дир мен.
Чурттаганның богу болган чамдыктарын
Чыдып, дузал шеле-даа бээр кижи-дир мен.
Черим, чонум үүле-ижи үргүлчү-ле
Чедип кел деп мени чалап турган дег боор.
Черлер кезип, шүүдеп чораан бижээн чүүлүм
Сеткилдерге чимис боорун күзээр-дир мен
«Кандыг чурттап чору сен?» деп айтырыңар,
Харыызынга «чүгээр-ле» деп илеткээр мен.
Узун оруум мурнумда бо көстүп чыдыр.—
Журналист салымымның чымыжы-дыр.

Сарыг-оол КУУЛАР.
Журналист.

ЧАА ЛАУРЕАТТАР

1989 чылда чогаадыкчы эң эки журналистиг ажыл дээш конкурстуң түңнелдерин жюри үндүрген болгаш Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң лауреаттарын тодараткан. Журналистер эвилелиниң кежиглиг. «Тываның аныяктары» солунунуң школалар болгаш школачы аныяктар килдизиниң эргелекчизи Иван Херлии аныяктар кижизидилгезиниң эң чугула айтырыгларының талазы-биле парлаалгага үнген чүүлдери дээш. «Тувинская правда» солунунуң фотокорреспонденти Владимир Савиных хөй янзы темалыг фото-чуруктары дээш лауреаттар болган. Конкурстуң тиилекчилеринге дипломнарны болгаш акша шаңналдарын тывыскан.

Республиканың агроүлетпүр секторунга эге тургустунуушкунунуң айтырыгларының талазы-биле «Тувинская правда» солунунуң кодээ ажыл-агый килдизиниң эргелекчизи Роман Тас-оолдуң бижээн материалдарында оон профессионалдыг бедик мергежилдиниң чүүлдериниң чугулазын, илдейлиг болгаш уран-чечен шынарын жюри демдеглээн. Партия эге организацияларының ажылының дугайында «Шын» солунунуң партийжи амыдырал килдизиниң эргелекчизи Таан-оол Хертектиң чүүлдери, очерктери, а оң мышкаш аныяктар амыдыралының темазынга «Тываның аныяктары» солунунуң ажылдакчылары Михаил Дуюнгарның, Юрий Дарбаанның материалдары база эки деп демдеглеттинген. Кодээ ажыл-агыйда аренда айтырыгларының талазы-биле Ооржак Кенденниң белеткээн телевидение дамчыдылгаларының чугулазын жюри айыткан.

Всеволод ФИЛИППОВ.
Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар чериниң секретары.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ЖУРНАЛИСТ — СОЛУН МЕРГЕЖИЛ

Дайынның кадыг-берге тооргузун салгалдарга арттырып каар дээш чурук тырттырар херекселин болгаш демдеглелдептерин, а чамдыкта харын-даа пулемёт тудупкан фронтучу журналистер дайылдажып турарларының баштайгы одуругларында, изиг оттуң аразында — журналисчи куш-ажылдың кадыг-дошкун романтиказы дайын чылдарында мынчаар көзүлген.

Журналист мергежил тайбың үеде, бо хүннерде-даа онза ужур-дузалыг салбаан. Солунчуларның, телерадиожурналистерниң ооржуртал чок сонуургалы бистиң чурттуң болгаш делегейниң ниитилел политиктиг амыдыралының улуг-даа, бичии-даа болуушкуннарының дугайында чедирип каар. Олар — демир-үжүктүң болгаш агаар чалгыжының шалыпчылары бир дугаарында-ла оле тургустунуушкунунуң күштүг шимчээшкининиң дугайында дыңнадырлар. Журналистер кижилер дугайында, оларның ажыл-херектериниң, дуржулгазының, бодалдарының болгаш күзелдериниң дугайында тоожуп четпестерин ажыдып, бюрократчы, ажыл-агыйжы эвес чорукту, ниитилелдиң принциптерин илередип турарлар.

Журналист дээрге хөй-ниити хөделиишкининиң идепкейлиг болгаш харысалгалыг киржикчизи-дир. Журналист дээрге ак сеткилдиг, шынчы амыдыралчы туруштуг аалдар-херээ-дир. Ынчангаш бөгүн азы нийн-бир чыл бурунгаар школа дооскан оолдарга (оларга бо мергежил эң-не таарыжыр) болгаш кыстарга, бийирги шенеп, журналист мергежилди күзеп чорууларга Иркутскинин күрүне университединиң филология факультединге эжиктерин ажытты.

Солуннар, телерадио редакцияларының чогаадыкчы коллективтери, СЭКП обкомунуң массалыг информация чепсектериниң секторуң (тел. 3-41-00) база ол мышкаш Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар чери (тел. 3-37-21) өөренип кирериниң дугайында тодаргай сүмени бергүзеринге белен. Өөренип кирип турарлар-биле баш удур чугаалажыышкынны дуржулгалыг журналистер болгаш пединститутунуң башкылары чорудар. Ынчалза-даа ук чугаа университетче кирериниң экзаменнерин солувас дээрзин сагындырып каалы.

Оолдар болгаш кыстар, келир үеңерниң дугайында боданып, силерге берип турар аргаларны ажыглаңар! Күзелдиг болгаш журналист болурунга чуткулдуглерни бо чылдың май 15-те 10 шакта Парлалга бажыңынче (Кызыл, Красноармейская, 100) чалап тур бис. Солуннарга мурнунда парлаттынып турганнар ук ужуражылгага парлаткан чүүлдерин эккээри күзенчиг.

СЭКП обкомунуң массалыг информация чепсектериниң секторy.
Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар чери.

УЛУСЧУ ТЕАТРЛАРНЫҢ БАЗА ШИИ КОЛЛЕКТИВТЕРИНИҢ КӨРҮЛДЕ-КОНКУРУЗУ СИЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР

МАЙ 12, СУББОТАДА

Республиканың хөгжүм-шии театрынга эртен 10.00 шакта эгелээр.

10.15 — 11.30 — Виктор Көк-оол «Самбажык» Ак-Довурактың Культура ордузунуң улусчу театрының шиизи. Режиссёру — Раиса Моңгуш.

13.00—14.00— А. П. Чехов «Адыг», «Санал» (тыва дылда). Моңгүн-Тайганың улусчу театрының шиизи. Режиссёру — Ульяна Моңгуш.

15.00—16.00— Чыргалчы Ондар «Бодарал». Бай-Тайга районнуң «Аржаан» чечен чогаал—уран чүүл каттыжыышкынының шиизи. Режиссёру — Виктор Иргит.

17.00—18.30 — К. Сагды «Кижиниң шокары иштинде...» Тожунуң улусчу театры. Режиссёру — Клара Сагды.

19.00—20.30— Л. Филатов. «Адыгжы Федот, экер эрес эр дугайында». М. Бухтуев аттыг Кызылдың № 1 школазы.

МАЙ 13-ТЕ, ВОСКРЕСЕНЬЕДЕ

10.00—11.00—Ч. Ондар «Бодарал». Самагалдайның зона көрүлдезиниң шиизи. Режиссёру — Николай Доңдувай.

12.00 — 13.30 — М. Кежелдей. «Муңгарава, авай». Өвүрнүң Саглы школа коллективи. Режиссёру—Кызыл-оол Сат.

Билеттерни республиканың эртем-методиктиг төвүнде (дыштаныр хүннерден аңгыда) хүнүн-не садып турар. тел. 2-48-69.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ «ЧАЙ АРАЗЫНДА» деп фотоэтюду.

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Эктиң ажыр эжиң көрбе.
Эртемим дээш менээргеме.

Эвир куштуң турлаа бедик.
Эзириктиң эндээ улуг.

Байырганың баары доң.
Балдыраашты чугаазы хөй.

Кевей мен дээш—кагзерере.
Хөлдуг мен дээш—байырганга.

Биче сеткил хүнду болур.
Улуг сеткил уржук бажы.

Эки эъдиң хырның бода.
Эжиң-өөрүң дузазын бил.

Доң баарлыг кижи
Дошкун малдан дора.

Олчат-оол МОНГУШ.

ТЫВЫЗЫКТАР

Буду чок кылаштаар,
Холу чок эштир,
Дүгү чок түлээр,
Дыргаа чок үнгүр казар.

Эъттен бүтген ээриминиң
Ээнгизи чок.
Эңгиве хоор эъдым
Ээрлиг төрүттүнду.

Эът кымчы ээзин кымчылады,
Хыл кымчы хылылаашты
кымчылады.

Күзүм кара кускулуг
Кудайже ужукту.
Үнү чок атпаалай
Үзенейнип ырлады.

Чамбы-диптиң түмен шери
Чараа-биле шивээ тудар.
Шивээ иштн мун өрээл,
Өрээл санай үзүм-чигир.

Борбак-оол САРЫГЛАР.

«РЕДАКТОР»

Шоодуг

Алызында барып шымырак дээш шүлүкчү-даа болур чыгыы чораан кижи мен. Шымырак эвес-даа бол, анаа-даа шүлүкчү болур турдум ыйнаан. Аныямда мээң чогааткан шүлүктерим солуннарга ында-хаая парлаттынгылаан даа. Солуннарның [illegible] редакторлары шүлүктеримни чырыкче үндүрүптерин бодаарга, ындыг-ла хоомай эвес чогаалдар турган [illegible] мен. Амгы байдалым-биле дөңнеп көөрүмге, ынчан чогаадыкчы ажылымның чаа-ла чечектелип орган үези он сес харлыг от-көс дег назыным турган-дыр ийин. Ынчан ол дуунда ынакшыл дугайында шүлүктер шелип турдум. Чүге дээрге ынаам кыс-биле аравыста ынакшылдың чалбыышы чүрээмни [illegible] өрттендир чиир, сагыш-сеткилге амыр-дыш бербес. Бажымга янзы-бүрү дугаазынныг бодалдар кирип, дециелгелер, айнажылгалар дажаан хем дег дойлуп туруп бээр. Саазын, демир-үжүк чайгаар-ла холче кирип кээр. Кандыг шүлүктер биживейн турдум дээр! Эжеш хадын, чаңгыс терек, болгаг-дан эгелээш, ажы-төл, ада-ие кижилерниң аас-кежиинге чедир. Ол-ла шүлүктерим аразындан, чүге-ле ийик, чүгле ажы-төл, ада-ие дугайында шүлүктерим парлаттынгылаан, а бо ынакшылга тураскааткан шүлүктерим мырыңай чырык көрбейн барган. Бодум хуумда ада-ие, ажы-төл дугайында шүлүктеп үткан-даа, уран-чечен талазы бо-ле-даа ынакшылга тураскааткан шүлүктерге четпес деп санаар чораан кижи мен. Ынаам кыс база-ла ындыг бодалдыг турду. Ынчан бис ийиниң сагыш-сеткиливис, күзел-сорууvус, ынай-бээр баар ажыл херээвис, ижер-чиир аъш-чемивис чаңгыс аай чүве. Ынакшыл дугайында шүлүктү сүт номчааш, ону [illegible] тудупкаш, олургулаар. «Мээң дугайымда ол-ла хевээр бижип каан-дыр сен, але?» — дээш, карактарын сүт чивенчеткилээр.

Ынакшылдың чалыныглаан бис ийиниң сагыш-сеткиливис даа, мага-бодувус-даа шыдажыр арга чок кыпкан келген. Ону билгеш ада-иевис бисти өглеп-баштап каан. Шак-ла ынчан мээң шүлүктеримниң редакторy тыптып келген. Оон холунга шүлүктерим кирген соонда олар шуут чырык көрбестээн.

— Парладырың мурнунда шүлүктериң көргүс — деп, ол шыңгыы негээр. Оон дайындан эртер арга бар эвес — түдүп бээр мен. Номчааш шүгүмчүлеп-ле эгелээр. Эң [illegible] ынакшыл дугайында шүлүктеримде шын эвес, чеди чүүлдер кайы хөй боор. Чечен мерген талазынче [illegible] сагыш салбас, чүгле [illegible].

Чимзадэзарге

— Чүү [illegible] дугайында бижиг [illegible] [illegible].

Бодум чогаадып алдым ийин.

— Чогаадың үнер дөзү — амыдырал. Ындыг үрүг бардыр. Кымыл ол? Чугаала! — дээш, сырыгдадып туруп бээр. Оон шак ындыг чогаадыкчы айтырыгларга харыы шуут тыппас мен.

Шүлүктерге эдилишкин кылганда, авторнуң бодалын-даа айтырбас. Боду-ла шыйып кааптар. Бир эвес удурланы бээр болзумза, шүлүүмнү ора соккаш, отче кирир октаптар. Ол хире шыңгыы «редактор» мээң кадайым-дыр ийин.

Ынакшыл дугайында шүлүктерим кадайым «редакторнуң» негелдезинге дүүшпес деп чүвени билгеш, найырал, ажылыш дугайында шүлүктерни арбыдадыр бижип эгеледим. Бак [illegible], шүлүктерге хереэжен аттар бо-ла кире бээр. Чогааттымаар аайы ындыг болу бээр чүве-дир ийин. Ол шүлүктер база кадайым «редакторнуң» сагыжынга таарышпас болган. Адак соонда чүгле агаар-бойдус дугайында шүлүктер чогаадып кирдим. Олар база мээң «редакторумнуң» негелделеринге дүүшпейн барган. «Кажан, кайда, кым-биле агаар-бойдус мага-дап чораан ол?» — дээш, кырымга-ла келир.

Шак-ла ынчаар мээң шүлүктерим [illegible] [illegible] Мээң чогаадыкчы чоруумга кадайым «редактор» ол хире күштүг салдарлыг болган.

Шаңгыр-оол СУВАЙ.

Кыстың сагыжы

Саарыгның суун [illegible],
[illegible]
[illegible] кыстың сагыжында
[illegible]
[illegible]
«Эжиин» ажып, [illegible],
[illegible]
Ыры-шоорлуг ужуп чорда
[illegible]
Ээргиништелген бодалдарын
[illegible]

Ойгай-сылдаа айтырыышка,
[illegible]
[illegible]
[illegible]
Сагыш [illegible]

Ондар ОХЕМЧИК.

«Шынның» шаңналы дээш

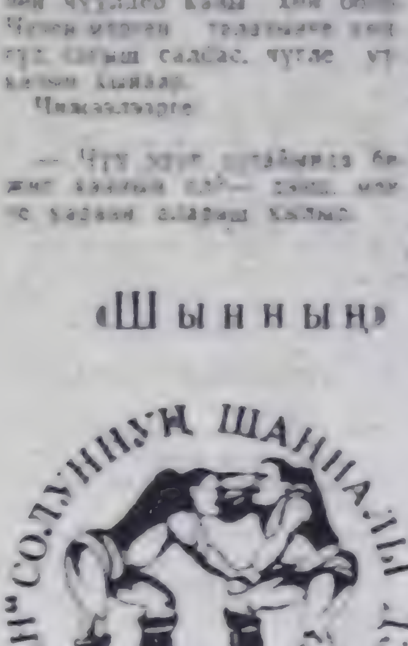

Фашистиг Германияны тиилээнинден бээр 45 чыл оюнга тураскааткан «Шын» солунунуң шаңналы дээш хүреш маргылдаазы 1990 чылдың май 9-та «Хүреш» стадионга 14 шакта болур. Анаа 64 мөге хүрежир. Районнарже чалалгаларны профэвилелдерниң ДФСО-ларже чоруткан. Ында киржир мөгелерниң санын айыткан.

Стадионче кирериниң билеттерин садып турар. Билеттиң өртээ 1 рубль. Билеттерни «Хүреш» стадионнуң кассазындан садып ап болур. Касса 9 шактан 18 шакка чедир ажылдаар.

АДЫГГА ДУШКАНЫ

Бир-ле катап мен бичиимде чүве. Мээң ачамның акызы Сарыг-Дарга ирей (шын ады Меңги-Сарыг) Хүлбүс-Дашта кежээнге кожуп келген. Иремниң оглу Байыр-оол он ажыг харлыг, а мээң харым он четкелек. Ирем эртенги оларда аннай берген. Чедип кээп чезинде сураг... «Чүү болганыл, сезинчиг-дир!» — деп, энем чугаалай-дыр.

— Оо, харын! Ирей орайтап чаныл келди. Ойт, баглааш чанында аъдындан душпейн тур...

— Ачаң канчап барганы ол, оглум? Барып көрүңер — деп, энем чугаалай-дыр. Бистер дораан бардывыс.

— Мени дужуруңар, оолдар. Кеңгүс харык чок мен. Эъдим-кежим шимчеттинмес — диди. Ирейни аъдындан дужурупкаш, өгже чедип чедирдивис. Орунга чыдып алды.

— Чүү болганыл, канчап бардың? — деп ирейден айтырдывыс.

— Ат чүве, оолдар — дээш, ирей-даа тоожулап-ла эгеледи: — Хай-халап чүве, оолдар. Дагга оларже үнүп чыткаш, адыгга таваржы бердим. Шаандан шыргай шет турган черни эттиир орук аштап каан кижи мен. Боомну оң холумга тудуп алгаш, олап олар шөлүнче кедемирлеп эртип чыдырымда, ырак ужунда чүве-ле кара [illegible] ышкаш чүве. Белинмейн, сырбаш кыннырымга, [illegible] адыг ксынче кире берген [illegible]. Ол-ла дораан боомну чыпшыр куспактаптым. Кеземче боомнуң учу адыгның аксынче азыг диштерин ажыттыр дорга кире берген болду. Сегелин боомнуң буду-биле кылыр туруп алдым. Боомнуң чүктүг [illegible] адыгның холу кире берген [illegible] Тоолаар, канчаар-даа ар[illegible].

Дыңнааштан [illegible] хүрежип-ле бардывыс. Адыгның ындазында кажары кончуг хире. Боомну мени [illegible] ушта соккаш, октаптап [illegible] бодап хөделир, оон мээң [illegible] халдаар шинчилиг. Адыгның [illegible] санында хөйлу [illegible]. Дап бергеш, аппарып [illegible]-ла, бирде олура дүжүп, бирде тура дужуп бадып ор мен. Та чеже холгандывыс [illegible].

Ам черниң оргузунда чоокшулап келдивис. Мурнувуста [illegible] чыдыр. Адыг мени [illegible] чыгаар хире. Күжү улуг [illegible] чыпшыр [illegible], ат болгай-ла. Оон [illegible] чоон дыттар ба. Дыш [illegible].

Ам [illegible] чүвениң бир шиин [illegible] боор. Шаг төнүп, күш [illegible] келди. Адыгның бодунче боолаттынмас, ок курүг чорже баар. Боону анаа салып болбас, ботче халдаар! Ам канчаар, елгүжеге демисежир-ле. Канчап-чоор турган, боону этсир-ле. Чүү-даа болза, аң чүве боо даажындан чүге корткас деп. Дары чызы база кончуг болгай. Шынап-ла, тонакты кедүргеш, мажычы базыпкаш, боону сала каапты. Адыг алгырыпкаш, ынай-ла болду. Боо черде чыдыр. Бижек — холда.

Ам канчаар, азыг дедир келир чадавас. Боону ап алгаш, кончуг дүрген октай шаап алдым. Адыгның барган үүнче боом бузун чөөге шашкаш, манап ор мен. Сураг-ла, сураг.

Баштай корткан-даа билбээн мен. Ам кээп сиринейнип, коргуп ор мен де даан. Турунп баксырааным-даа аажок. Адыг ам кээп сегирип алза, ат болганым-ла ол. Кезе ылап-ла алар херек. Ол-ла хевээр баады. Ам канчаары? Эът-сөөк-даа эзбес. Кожуй берген. Аътка канчап чедерил? Үнгээр чыгыы чоруп ор мен.

Канчангаш-ла көөрүмге, бо ырак эвесте бир бичии адыг бут кырында туруп алган, менче кайгаан тур. Өөк кайы сен дээш дырс-ла кылдым. Адыг алгы-кышкызы-даа аажок, ынай-ла болду.

Демги улуг адыым доо манаап ор. Удур боолаадым. Алгы-кышкызы-биле ынай бээр халып чоруй, ында-ла барып дүшту.

Боом октай шаап алгаш, ол-ла черден дүрген-не чорудуп бодай бердим. Аъдымга арай боорда чедип келдим. Анаа аъттаныр аргам чок. Аъдымның чудук кыйынче чеде бергеш, оон бедиктенип аъттанып алдым. Аалга арай боорда-ла келгеним бо.

Демги адыглар ээр чүве боор-турлар. Бирээзи та каяа чемнеп чораан. Биче адыг улуг адыгның оглу боор-тур. Ынчангаш оон алгызын дыңнап кааш-ла боор, менче катап шаап келгени ол-дур.

• • •

Сарыг-Дарга ирейниң дугайын ачам биске чугаалаар чүве.

— Ол дээрге ыңкя сагыжыгыр, кашпагай, шалыпн, тудуңгур кижи. Мөге-даа. Хоочун аңчы. Ынчангаш халдап келген ийи адыгны оон хазы угда каяа [illegible] кааны анаа-ла таварылга эвес. Ол дээрге эрес-дидим чоруу-тур.

Кара-Тонмут МААДЫ.
Хоочун журналист.

СОНУУРГАКЧЫЛАРГА

Ийистер

Хары угда ийи болгаш үш кылдыр төрүттүнген кижилерниң саны бистиң чуртта 7 миллион чедип турар.

1941 чылда Швейцарияга мадам Жуа ийис оолдар божаан. Слары бот-бодунга дөмейлешпес болган. Школага өөренип кээрге, оларның бирээзинге чаңгыс классчызы немец. Уоттер аажок дөмей болган. Эмчилер тускай шинчилел эрттирерге, Уоттер ийистерниң бирээзи-биле, биологтуг ук салгалы дөмей болган. Ийистерниң бирээзин өске кижи-биле солаан-дыр деп түңнелди үндүргеш, оолдарның ёзулуг ада-иелеринге солуштур эгидер деп шиитпирин 1948 чылдың июль 1-де суд хүлээп алган.

• • •

Эң чолдак ийистер 1930 чылда Венгрияга төрүттүнген. Матиус биле Бела Матиннер чүгле 76 сантиметр чедир өскенир.

• • •

Делегейде эң аар дензилиг ийистер 1946 чылдың декабрьда АКШ-тың Каролина штатта Хендерсонвиль хоорайга төрүттүнген. 1978 чылдың ноябрьда Биллиниң деңзизи 337, а Бенниң 328 килограмм болган. Оларның [illegible] 2 метр ажа берген.

• • •

Мюнхен хоорайга төрүттүнген дөрт ийистер шупту кырыыжа чурттаавнар. Анна, Мария, Эмма, Элизабет Оттманнар 1987 чылдың май 5-те боттарының 75 харлаанын демдеглеп эрттирген. Оон соонда оларның [illegible].

Ийи кылдыр төрүттүнген ийистерден эң узун назылыг болган кижилер Мэй биле Марджори Чивайги [illegible] 1886 чылдың август 29-та Англияның Оксфордка төрүттүнгеннер. Каш чыл бурунгаар боттарының 100 харлаанын демдеглеп эрттиргеннер. Олар ам-даа дириг.

Амгы үеде эң-не хөй ажы-төлдүг болган ие Чилиде Леонтина Альбина-Эспиноса. 1981 чылда 56 харлыында бодунуң 55 ги уругун божаан. Эң хөй мери ол болган.

Телевидение

МАЙ 5-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Концерт. 9.00 Бистиң садывыс. 9.30 «Силерниң үнер үенер, артист». Е. Ласько. 9.55 Поэзия минуталары. 10.00 «Дириг амытаннар оранында». 11.00 Спектр. 11.30 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. Уран-чечен публицистиг фильм. «Конев маршал дугайында тоожу». 13.10 Уругларга фильм. «Чаңгыс чүп демдек дээш». (Болгария). 14.15 Мультфильмнер. 15.00 Россияның суверенитеди. 16.00 «Солдаттар ырлажып турда». Солдат ыры фестивалы. 18.00 Советтер: эрге-чагырганы холга алганы. 18.30 Делегей панорамазы. 19.15 Л. Луков режиссёрнуң фильмнери. «Ийи амыдырал». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Ийи амыдырал». 2-ги сериязы. 23.10 «Л. Паваротти ССРЭ-ниң Улуг театрында». Аты-бүгү чедиирилгезиниң концерти. 01.10—01.35 Чедээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 К. Хайрутдинова татар улустуң ырларын ырлаар. 8.35 «Инзеледа. Инзеледа». Бараалгалыг телефильм. 9.00 «Серафим Полубес болгаш чериниң өске-даа чурттакчылары». Уран-чечен фильм. 10.30 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Хүннүң үзүнү». 10.45 Э. Денисовтуң операзы. «Хүннер кеvүү». Шии. 12.55 «Чуржу...» Ригадан дамчыдылга. 13.25 Коллаж. 13.30 Видеоканал «Совет Россия». 16.00 «Уржуктары болгаш чыдагааннары». Телефильм. 16.50 Концерт. 17.00 Бүгүдеге педагогика. 18.00 Мультфильм. 18.25 Дешинаге. Информация. Реклама. 18.55 «Виват, Россия!». 19.35 В. Лисакович режиссёрнуң фильмнери. «Катюша». 20.00 «Тамчыктыг үдуvар, чаштар!». 20.15 РСФСР-ниң хөгжүмнүг аас чогаалы. 21.00 «Үе». 21.30 «Парлаалга клувун көргүзүп тур» деп чогаадыкчы каттыжыышкын. «Орус хлеб» Австри телевидениениң фильми. 22.55 Дүнеки сеанс. «Шагда эрткен чылдарның аялгалары». Киноконцерт. 23.45—01.10 «Сени тудуп алыр кылдыр, дезивит». Уран-чечен фильм. (Венгрия).

Ажылче чалап тур

Тываның кол автохандырылгага чери заразында ажылдакчыларны чалап турар: [illegible], [illegible], газ, электри биле каннакчы, автобус [illegible], инженер-механик, диспетчер, нормировщик, кран [illegible], [illegible]-машинист, [illegible], баараан эмчилер[illegible].

Ай, квартал түңнелдерин ёзугаар акша шаңналдарын тывсыр. Ажылга албан чериниң автобузу-биле баар.

Автохандырылга чериниң адрези: Кызыл хоорай, Мир кудумчузу, бажың № 15, [illegible], телефону 2-20-11.

КИНО

МАЙ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ужуражыышкын» (2 сериялыг) 9.00, 13.30, 16.20, 19.10, «Огаў» 11.40. Видеозалга: «Мениң ынакшылым» (2 сериялыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: Кинолар чыындызы 9.00, 12.10, «Ийбилиг салгал» 10.20, 13.30, «Эллептиг таварылга» 15.10, 18.20, «Чүък «300» 16.40, 20.00 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Өг-бүле» (2 сериялыг) 16.40, «Лифтиден солагай талаже» 12.40, 14.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Чажыт чоокчулчу» 14.00, «Кингсайз» 16.00, 18.10, 20.20 шактарда.

СЭКП Каа-Хем районнуң партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну

Алексей Николаевич
ХОХЛЕНКОНУҢ

аар аарааш мөчээнин дыңнатпышаан, оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге хааы кажыыдалын илередип тур.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

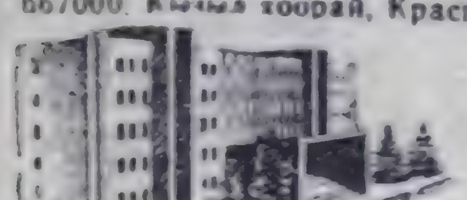

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82 3-36-25 ◆ идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03 3-34-39 ◆ ооңга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун кел бейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арыны
Тиражы 26000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 410. ТС—00178

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл май 6 воскресенье № 105 (14305)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 кап.

КОММУНИСТИҢ ХУУДА ҮЛЕГЕРИ

● Ооң ат-алдарын, ужур-дузазын каяа-даа бедик көдүрер ●

Партия кежигүнүнүң адын болгаш ужур-дузазын бедик, ону улам-на бедик көдүрерниче Владимир Ильич Ленин доктаамал сагыш салып чораан. Улуг баштыңчының болгаш башкының чагыгларын амыдыралга боттандырар дээш Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязы Совет эрге-чагырганың тургустунган баштайгы хүннеринден эгелээш, ылангыя хамааты, Ада-чурттуң Улуг дайыннарының, оон соолгүндеги катап тургустунуушкуннуң болгаш чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң чылдарында биче эвес ажылды кылып чоруткан.

Коммунист кижи болза, партияның чиигине шугумун, директиваларын амыдыралга чайгылыш чокка чорудар. СЭКП-ниң иштики болгаш даштыкы политиказын боттандырар, марксчы-ленинчи теорияны шиңгээдип алыр, коммунистиг моральның норма-чижектерин шыңгыы сагыыр, пролетаржы, социалистиг интернационализминиң идеяларын массаларга доктаамал нептередир, национализмниң болгаш шовинизмниң илерээшкиннеринге удур демиседип чорудар, күш-ажылга үлегер-чижек болур, күрүнениң болгаш хөй-ниитиниң ажыл-херектерин эргелеп башкарарынга идепкейлиг киржир хүлээлгелиг, ону СЭКП-ниң Уставында дүрүмчүдүп айыткан. Бистиң республиканың партия эге организациялары партийжилер ол хүлээлгелерин канчаар күүседип турарын хынап, оларның отчёттарын, дыңнадыгларын хуралдарга чугаалажырын, характеристикаларын бадылаарын сөөлгү чылдарда алдын көвүдеткен. Партия комитеттери, эге организациялары коммунистер-биле ажылдың стилин, аргаларын, хевирлерин эде тургузар, чаартыр, сайзыраңгайжыдар дээш дилээшкиннерни кылып турар. Ооң бирээзи партия кежигүннериниң аразында «Эде тургустунуушкунга сээң салыышкының» деп ниитилел-политиктиг аттестация болур. Чамдык коммунистерниң ролюн, ат-алдары, ужур-дузазы, бот-идепкейин кудулап турар амгы үеде үстүнде адаан болгаш өске-даа хемчеглерниң амыдыралга боттандырары чугула болу берген.

Эде тургустунуушкун калбарып, ханылап, чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдези чамдык бергедээшкиннерге таваржып, националдар аразында чөрүлдээлер, таарымча чок чүүлдер үнүп турар бо үеде коммунист бүрүзүнүң эъ-харысалгазы, бот-идепкейи кажангызындан-даа артык бедик болуру негеттинип турар. Ынчангаш коммунистиң хууда үлегерин көдүрер дугайында айтырыгны партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга, СЭКП Төп Комитединиң оон соонда эрткен Пленумнарынга чугаалажып көрген. СЭКП ТК-ның март (1990 ч.) Пленуму партияның Уставының төлевилелин чугаалашкан болгаш XXVIII съездиге белеткелдиң организастыг айтырыгларын шиитпирлээн, ол болза партия эге организациязы бүрүзүнге, коммунист бүрүзүнге чогаадыкчы ёзу-биле идепкейлиг ажылдаарынга, партийжи массаларның эрге-чагыргазын амыдыралга боттандырарынга, партия ажылын демократчыдарынга, партияда сандарап, бууралашкынны ажып эртеринге делгем оруктту ажыткан. Оон уламындан республиканың эвээш эвес партия комитеттери, партия эге организациялары боттарының ажыл-чорудулгазын база коммунистер-биле ажылды экижидериниң дээштиг хемчеглерин ап турар.

Партия кежигүнү болуру ак-ле харысалгалыг, оон негелде улуг. Революсчу эде тургустунуушкунда массалыг-биле хаара туттунган совет кижилериниң хүн бүрү ажылынга, амыдыралынга коммунистиң хууда үлегер-чижээ биче эвес рольду ойнаар. Ажылга-даа, амыдыралга-даа, дыштанылга-даа үезинде каяа-даа чорааш, партийжи кижи чүгле мурнакчызын, төлептиг аажы-чаңнын, кижилерге кичээнгейлиин, дыңнангырын, ажыл-ишчизин, быжыг сагылга-чурумнуун көргүзер ужурлуг. Партияның область организациязының коммунистериниң хөй нуруузу хууда үлегер-чижээн көргүзер дээш, революсчу эде тургустунуушкунуң херээнге шыдаар-ла шаа-биле салыышкынын киирер дээш шалыпчы ажылдап, партияның ролюн, ат-алдарын бедидер дээш туржуп турарлар. Ылангыя партийжи, күрүне, күш-ажылчы сагылга-чурумну быжыгтаарынче, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидеринче, кем-херек үүлгедир, арагалаар чоруктарга удур демиселди күштелдиринче, идеология ажылын экижидеринче угланган хемчеглерни шыңгыыраткан.

Коммунист кижи партияның политиктиг дайынчызы болганда кандыг-даа албан-хүлээлгени күүседип тургаш, каяа-даа чорааш, эде тургустунуушкунуң херээнге күш-ажылчы үлүүн киирер дээш туржур. Бодунуң ажыл-херээниң ёзулуг мастерлери, эде тургустунуушкунуң көзекчилери коммунистер эвээш эвес. Ындыгларга СЭКП Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары Владимир Хемер-оол, Кызылдың эът комбинадының директору Булат Конуспаев, «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң хойжузу, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Иван Сафонов, «Кызыл тудуг» эргелелинде тудугжулар бригадири Кызыл-оол Биче-оол, «Сүт-Хөл» совхозта өшкү кадарчызы Оржун-оол Сат, Кызылдың № 3 школазының башкызы Людмила Мишарина, Чөөн-Хемчикте СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң саанчызы Алдын-кыс Моңгуш, Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң ажылдакчызы Владимир Чанзан, республиканың хөгжүм-шии театрының артизи Ширин-оол Хертек болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Амгы үеде партия организациялары партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының болгаш СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелдерин сайгарып чугаалажып, немелделерни, саналдарны киирип, оларның негелделеринге дүүштүр боттарының ажыл-чорудулгазының байдалынга, коммунистерниң хууда үлегер-чижээнге анализти берип турарлар. Коммунист-удуртукчуларның, коммунистерниң онаашкан ажылынга хамаарылгазының, эде тургустунуушкунуң херээнге оларның хууда киирип турар салыышкынының, чурум-сагылгазының дугайында айыткаш, ажыл-ижинде, амыдыралында четпестерин дидими-биле илередип, ону эдип алырда чүнү кылыр дугайында саналдарын киргеннер. Партийжилерниң саналдарындан алгаш көөрге, коммунистерниң аразында СЭКП-ниң Уставының негелделерин үрээр, бодунуң албан-дужаалын соора ажыглаар, коммунистиг моральдың норма-чижектерин каржызы-биле хажыдар, арагалаар, кем-херек үүлгедир, партийжи, күш-ажылчы сагылга-чурумга таарышпас үүлгедиглер кылыр, планныг онаалдаларын күүсетпес кижилер ам-даа эвээш эвес. Эрткен чылын республикадан ниитизи-биле 120 кижи СЭКП кежигүнүнден үндүрткен. Оларның иштинде Кызыл хоорккүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи турган В. А. Бильдагуров, Эрзинде Мөрен ортумак школазының директору турган А. С. Балган, Тес-Хемде «О. Шынаа» совхозтуң партком секретары турган В. Д. Эрендей болгаш өскелер-даа бар. Коммунист удуртукчу кижиниң арын-нүүрүнге таарышпас үүлгедиглерин кылганы дээш Тыва АССР-ниң культура министри А. С. Серен, СЭКП Бии-Хем райкомунуң бирги секретары Ю. А. Чихачев, ССРЭ-ниң Күрхандырылгазының Тывада кол девискээр эргелелиниң начальниги С. М. Мешкорудников олар ажылындан дужурткен болгаш партия талазы-биле хемчег алысканнар. СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары В. С. Неделин ховар бараалнарны ээлчег чокка садып ап, социал дең эвес чорукту болдуруп, улуг сеткилдиин, райкомнуң бирги удуртукчузунуң арын-нүүрүнге таарышпас партийжи сагылга-чурумну үрээш, партия талазы-биле хемчег алыскан. Шак ындыг болгаш өске-даа партийжи сагылга-чурумну каржызы-биле хажыткаңнарның дайзызын ам-даа уламчылап болур.

Бир эвес үстүнде ады киргеннер болгаш өскелер-даа коммунистиң, партияның бедик ат-алдарын, арыг арын-нүүрүн сагыырып хандыр бодап, ону ыдыктыг-биле күүседир дээш турушкан чүве болза ол үүлгедиглер болбас турган. Партияның ат-алдары дээрге чүгле оон политиказының, идеалдарының ат-алдары эвес-тир. Ол болза, хамыктың мурнунда партия кежигүнү бүрүзүнүң, бирги ээлчегде, коммунист-удуртукчу бүрүзүнүң ат-алдары болур. Ынчангаш партия эге организациялары коммунистиң хууда үлегерлиг болур чоруун чедип алыр дээш ажыл-чорудулгазын сайзыраңгайжыдары негеттинип турар.

Наадымга уткуштур

Кыштаглаашкынны организастыг доозар дээш

Мөңгүн-Тайга — мал ажылагый угланыышкынныг район. Ында совхозтар бүгү орулгазының барык 80 хуузун оон киирип ап турар. Амгы үеде 120 муң ажыг ниитизи-биле 79 муң хире улуг мал бар. Кыштаглаашкын эгелээр мурнунда районга тускай комиссияны тургускан. Сезонче кандыг белеткелдиг киргенин совхозтарның база агропромнуң каттыжыышкынының чөвүлелдеринге тураныл чугаалашкан.

Малды төрүүр, төрүвес, улуг-биле, эр, кызының аайы-биле кыштаглап турар. Малчыннарның амыдырал байдалынче кичээнгейни салып келген. Экономиктиг база зоотехниктиг нормалыг бөредилгеже 256 малчынның хааза туткан. «Мөңгүн-Бүрениниң» малчыннары малдуунда шуптузу аренда керээзи-биле ажылдап турар, а ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң сарлыкчылары биле өшкү кадарчылары 72 кижи ол аргаже кирип турар. Малчын 190 өг-бүлениң 115-и бажыңнар-биле хандыртынган. Төрүүр шээр малдыг кадарчыларны шуптузун электри чырыы-биле хандырган, ниити малчын өг-бүлениң 44 хуузунда чырыкты киирген.

Бистиң малчыннарывыс — маадырлыг улус. Мөңгүн-Тайганың кадыг-шириин агаар-бойдузу хүнзүүрүг малчыннарывысты кажан-даа, кандыг-даа үеде уңгарадып шыдавас. Хоочуннарывыс Чүглүр-оол Тарым-Базыр, Маадыр-оол Намзыын, Доржу Хертек, Хүлер-оол Конгаржап, Мөңгүн-оол Сенгиш, Хойлак-оол Доңгак, Серен-Чимит Сереэ, Сургуул Иргит, Очур Дастан, Кара-оол Иргит, Иргит Өлчей, Бегзи Хорбии, Мочак-оол Биче-оол, Кан-оол Борарган, Тас Салчак болгаш оларның изин-биле базып олурар аныяктар Борис Делгер-оол, Илья Доңгак, Вячеслав Комбу, Николай Седен, Самбыр-оол Адар-оол, Виталий Иргит, Былак Ангыр-оол, Анчымаа Созур-оол болгаш өскелер-даа бо чылын база-ла багай эвес көргүзүглерлиг.

Мал ажылынга үлүүн киирбейн турар кижи районда барык чок деп болур. Күш-ажылчы коллективтерни малчын коданнарда быжыглаан. Мал оолдаашкынының изиг-түлүк үезинде оларның төлээлери сакманчылап турар, кышкычаскы үеде өдек-кыштагларны коптарып, аштап, септежип, хой, өшкү кыргып, сиген кезип, улуг үлүүн киирип турар. Бо эки чаңчыл. Бо ажылга өөреникчилер безин киржир.

Районнуң херегжээчилер ниитилели, эмнелгелери, культура циклизи малчыннарга графиктиг [illegible] барып турар. Ынчалза-даа [illegible].

Мал ажылында [illegible]

кошкак ажылын демдеглээр апаар. Чоокта чаа СЭКП райкомунуң бюрозунга АҮК-туң кол зоотехниги коммунист Д. А. Амырбиттиң илеткелин дыңнап чугаалажып тура, тодаргай айыткан. Эң ылангыя чайлагалашкынга улуг четпестер бар Каргы, Ак-Адыр, Кашпы — бо черлерге хөй аалдар беле хонуп алгаш чайлаар, олар чедишпес, ыраты кежер, олар солуур, боттанмаан кадарар малчыннар дыка эвээш. Зоотехниктерниң негелде чогуп ажыглааш, чамдык аалдар кыштагларже эрте-ле көжүп кээр азы өске коданнарның оларның чидиртип каантар болуп турар. Оон ангыда, кыжын, чазын малды орайга чедир кажаалаар, оларже 10-11 шакта үндүргеш, кежээ 5 шакта-ла эккээр чоруктар бар. Мындыг таварылгада оларлаашкын дугайында чүнү чугаалап болурул?

Төрүүр малдарны норма-чижекке дүүштүр тудар дугайында айтырыг боттанып, шиитпирлеттинип турар. Ынчалза-даа улустуң хуузунда малы өскени-биле база таарымча чок чүүлдер тургустунуп келген. Кажаа тарлап, ишти ышкамнап кээр, ол чорук эң ылангыя чаш хураганнарга хоралыг.

Кайы-даа совхозтуң удуртукчулары мал ажылынче аныяктарны эдилелдээри берге дижир, а харек кырында кандыг дээш алырга, аныяк кижилерниң амыдырал, ажылынче кичээнгей салбас, бажың-балгат, эки кажаа-биле хандырбас, ажыл төлевирин херекке албас болур. Оларга баштайгы чылдарда харын улуг мал калартыр болза эки. Ол ышкаш малчын кодан бүрүзүнге чазагдан ыяап-ла тудуп бээр херек.

Амгы үеде районда мал кыштаглаашкыны чүтээ эртип турар. Хой оолдаашкыны уламчылавышаан. Амгы байдал-биле алырга, ниитизи-биле 100 хойдан 73 хураганны камгалап алган. Сарлык, өшкү, чылгы төрүп турар. Ынчалзадаа малдың ара салыр, өлүг төл төрүүр чоруу бар. Оон чылдагааның хамыктың мурнунда зоотехниктер, мал эмчилери илередип тывар, ону болдурбас хемчеглерин алыр ужурлуг.

Бо чылын малчыннарның эки ажылче эдилелдээриниң бир энтиг аргазы — Наадым. Ол дугайын баш удур-ла чарлап дыңнадып каан болганда, чарышты организастаарынга улуг дегүм. Бирги чартык чыл коостурунга чедир ийи ай четпес үе арткан. Ол дээрге кыштаглаашкынны организастыг доозарынга, планныг сорулгаларны күүседиринге эң-не харысалгалыг үе. Ынчангаш [illegible] турган, ол сорулгаларны шиитпирлээр херек.

Маспый-оол ОНДАР.
Мөңгүн-Тайга район.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ П. МЛАДЕНОВ-БИЛЕ ЧУГААЛАЖЫЫШКЫНЫ

М. С. Горбачев Болгария Улус Республиканың президентизи П. Младенов-биле май 4-те телефон дамчыштыр чугаалашкан. ССРЭ-ниң болгаш БУР-нуң ниитилел хөгжүлдезиниң база ийи талалыг харылзааларының чамдык айтырыгларының талазы-биле салал-оналдарның солчулгаштыру болган. Совет-болгар быжыг харылзааларның онза чугулазы бесеча үезинде демдеглеттинген болгаш ук харылзааларның хөгжүүрүнге ийи талаларның сонуургалдыы илергейлеттинген.

(СЭТА).

«ТЫВА ДАГ-ДҮГҮ» КОМБИНАТТА

І. КӨРГҮЗҮГЛЕРИ БЕДЭЭН

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының администрациязы болгаш профэвилел комитеди март айның социалистиг чарыжының түңнелдерин үндүрген. В. М. Чичкевичиге удурткан бедүүн рудадан даг-дүгү арыглаар цех чаңгыс ай дургузунда 8700 тонна сорттуг даг-дүгү бээр планын 9910,7 тоннага чедирип, нормативтиг арыг продукция бүдүрерин 114 хуу күүсеткеш, чарыштың тиилекчизинге саналган. В. В. Новоселовтуң башкарып турары белен продукция цеги даг-дүгүн садып сайгарарын 108,5 хуу. Абазаның демир-орук станциязынче херекленкчилерге чедиреэн-биле чүдүрүн чорударын 104 хуу күүсеткеш, ийиги черни алган. Бедик сорттуг рудадан даг-дүгү арыглаар цехте Ю. М. Анашкинниң энергетиктери дериглерниң болгаш механизмнерниң үзүктелиишкиннер чок дег-дески ажылдаарын хандырып шылавины мактап демдеглээн. Даг рудазын үүрмектеп сорттаар цехте улуг мастерлер С. С. Ооржак-биле Т. П. Балачукбаның технологтуг ээлчеглери, механиктер В. Ю. Васильевтиң, В. А. Волковтуң септекчилери шаңналдарга төлептиг болган.

Арыглал фабриказының хөй националдыг аразында быжыг эп-найыралдыг ээлчеглери март айның чаңгыс-ла хонуунда шалыпчы ажылдааш, 625,5 тонна даг-дүгүн бүдүрүп, ол коллективтиң тургузуунда баштайгы рекордту тургускан. А апрель ортаа ында чедир ону 57,1 тоннага ажыткан. Комбинаттың администрациязы, партия болгаш профэвилел комитеттери коллективке байыр чедирип, мактал бижиктерин тывыскан.

2. ОРУЛГА КӨВҮДЭЭН

Комбинаттың күш-ажыл болгаш шалың килдизиниң начальниги Елена Казимировна Богдановага ужурашкаш, коллективтиң киирип ап турар орулгазын оон чарыгдалын сонуурган айтырган мен.

— Долу бот-орулга болгаш бот-акшаландырыышкынче шилчээн коллектив чүгле эрткен чылын пландан ажыр 6064 тонна сорттуг даг-дүгүн болгаш 739 муң рубльдиң нормативтиг арыг продукциязын бүдүрген — дээш. чамдык мындыг сан-чурагайларны адаан. Чаңгыс чыл дургузунда планнаанындан ажыр 1 миллион 413 муң рубльдиң арыг орулгазын киирген. Эки ажылдаанда, хайыы алыр апаар. Ынчангаш чыл төнчүзүнүң саналашкынынга ажылчыннарга болгаш инженер-техниктиг ажылдакчыларга 785 муң рубльди төлээн. Оон ангыда администрация биле профкомнуң шиитпири ёзугаар партия, профэвилел, комсомол организацияның «За асбест» солуннуң хостаткан ажылдакчыларынга [illegible] дружинаның идепкейлиг кежигүннеринге, күш-ажылдың хоочуннарынга материалдыг шаңнал фондузундан 7805 рубльди берген. Бүдүрүлгениң сагылга-чурумун үндезини-биле экижиткен техниктиг контроль килдизи 1139 рубльди, төп бүдүрүлге лабораториязы 2412 рубльди шаңналга алган.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ООЛДАРЫМГА ЧЕТТИРДИМ

Мээң кыштап турар черим —Саадак арттың аксында, суурдан ырак эвесте. Төрээн совхозумга хөй чылдарда мал ажылынга киржип келдим. Бо чылын бистиң ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң № 1 хойжу бригадавыстың хойларынга орайтадыы оолдаар кылдыр Моолдан баят кошкарлар салган.

Таптыг-ла хой төрүп эгелеп турда, эпчок ушкаш, чодам ыя алдым. Оолдарымның ийизи (хөй уруглардыг мен) бистиң аалывысче комсомолдуң путёвка биле үндүрген.

Эмчиден келгеш, өөрээнимни канчаар силер. Кодан хоюм барык шупту төрүпкен, төлү менди. Оолдарымга Хертек Арбын-оолга, [illegible]-оолга четтирдим, эр дейлер!

Ачазы Даадар-оол ХЕРТЕК.
Мөңгүн-Тайга район.

Кодаңнардан медээлер

СЕСЕГЕНИҢ МАЛЧЫННАРЫНДА

Базыр-оол Намзынович Моңгуш — Карл Маркс аттыг совхозта 32 чыл дургузунда чолаачылааш, ооң соонда пенсияже үнгеш, ам өөнүң херээжен ээзи Бийир-оол Данзырыновна-биле ажыл-агыйның 336 эр хураганнарын кадарып турар. Күш-ажылдың хоочуннары хойжунуң мергежилин база шиңгээдип ап, малын бо кыштан хүр-менди ажырган.

Өг-бүле ам дүк планын ажыр күүседир сорулгалыг. Ооң соонда чайгы оларларны чөп ажыглап тургаш, малын дуруктур семиртир, ынчангаш немелде деңзя алыр планын күүседири-биле ажылдап турар.

• • •

Ол-ла ажыл-агыйның девискээринде Ак-Кожагар деп черде Шуннак Ондарның өг-бүлези төрүүр 300 хойну кадарып турар. Амдызында оларның 210-у төрүпкен. Хураганнары менди доругуп турар. Сакманчылар Руфина биле Любовь Ондарлар малчыннарга дузалажып, кызымак чорукту көргүзүп келген.

• • •

100 хойдан 80 хураган, бир хойдан 2 килограмм дүк — Карл Маркс аттыг совхозтуң хойжузу Делгер-оол Ховалыгның өг-бүлезиниң планы ол. Сакманчылары Сергей Моңгуш, Сеңмит Ховалыг, Көгүү Моңгуш оларның ачызы-биле ам төрээн 270 хоюнуң чаш төлүн бүрүн доруктуруп турар. Ам-даа 40 ажыг хой төрүүр.

Малчын бо чылын 15 тонна сигенни белеткээр, 10 тонна өдекти бөлер, ниити хойнуң баш санын камгалап алырын 98 хуудан кудулатпас деп сорулганы салган.

Байыр-оол Айыжыевич Саттың коданында ажыл-иш хайнып кан. Хураганнары оңча-менди турарынга ол өөрүүр. Ол дээрге кызымак ажылдың ачызы. Б. Саттың өг-бүлези бо хүннерде 303 хойну кадарып турар. Хой оолдаашкыны адактаган.

1990 чылда 100 хойдан 85 хураганы алыр, бир хойдан 2 килограмм дүктү кыргып алыр планын күүседип, малчыннар Наадымынга киржир сорулганы салган ажылдап турар.

Арагачы ДОНГАК.
Чадаана хоорай.

Дыңнадыг

Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Улуг тиилелгезиниң 45 чыл оюнга тураскааткан кежээге киржирипче найыралдыг чурттакчыларын болгаш аалчыларын СЭКП хоорайкому, хоорайкүскому [illegible] болгаш [illegible] хоорай [illegible].

Кежээ май 8-те [illegible] театрынга 17 шакта болур.

АНАЙ-ХААКТАР ЧАСТЫП ТУРДА

Торгалыг хемин дургаар үнген анай-хаактар частып, саргыл өңүн кежээки хүнге шоңдура-шоңдура, сооктан хосталгаш, бусталып чыдар черже чашканнап тур. Хектер шала эткелек. Ынчалза-даа узун кышка кыраздаткаш, тараа черин каар ужурла таварышкан янзы-бүрү куштар чылыг чурттардан чаңгылап келгиндээн. Олар Улуг-Хемде «Күш-ажылдың хоочуну» совхозтуң ажыл-ишчилеринге дан хаязындан кара кежээге чедир тааланчыг ырын бадырып кээп [illegible].

[illegible] Улуг-Нара-Сүт деп черлерде ажылдап турар Анатолий Натпит-оолга удурткан бир бригадаа салбыда бригаданың [illegible] ажылда [illegible] үзүп алырлаар. Ындыг магалыг [illegible] арендаторларның [illegible] киирип, бедик [illegible] ажылдаазының арганы чок. Күчүлүг К-700 маркалыг тракторлар ында-мында [illegible] Оларны башкарып турар Александр Моңгуш биле Иван Тоолай шык базырып, а бригаданың өске кежигүннери

мал чемиинге ажыглаар тарылгалыг тооруг үрезинин чаштырып турарлар.

Эрткен чылын арендаторлар 763 гектар черге тараан, 540 гектарга мал чеми тараап, [illegible] 18 центнер тараан, 110 центнер мал чеми ажаап алган. Бо саннар [illegible] чугаалаары чугаажок.

[illegible] Кежегелиг [illegible] тракторларның [illegible] кара бээр [illegible] [illegible] Сургаглыг кара [illegible] [illegible]

Бригадир Анатолий Калиевич Натпит-оол артык [illegible] [illegible] Чадаана [illegible] [illegible]

бүрүн тарылгалганы [illegible] [illegible] кайын турар. [illegible] [illegible]

Шак [illegible] [illegible] [illegible] Анатолий Натпит-оол [illegible]

— Шак мындыг үрелиишкиннерниң ужур-чылдагааннары чүл, база ол бүгү ажылга салдарлыг болуп турар бе, Саша?

— Шупту [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

— Бергедээшкиннер черле туруп-ла кээр ыйнаан...

— Ийе, бар. Моолдалдыг чемишчидилгениң багай шыгжаарындан олар борбак-борбак [illegible] [illegible] Силдиган машинага [illegible] [illegible] [illegible] бар.

— Бергедээшкиннер берге дээшкиннер-ле болгай, ынчалза-даа ол бүгүге чалымайн, кызымаккай ажылдап чорууурлар база бар боор аа, Саша?

— [illegible] [illegible] Моңгуш, [illegible] Анатолий, [illegible] Кара-оол Иванович биле [illegible] Чамыяндарж, Сергей [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Кежик-оол, Дамба [illegible] [illegible]

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТА: Александр Намчыкай биле Анатолий Моңгуш ыкыа дапып уезинде.

Авторнуң фотозу.

Төрээн чуртувуста

ЛИПЕЦК. Новолипецкиниң металлургия комбинадының бир цехинде [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

КРАСНОЯРСК. [illegible] [illegible] материалдарын [illegible] [illegible] бар жалар база [illegible] [illegible]

РЯЗАНЬ. [illegible] [illegible] ону ажыглаар аргазы база.

Даарта — Радио хүнү, харылзааның бүгү адырларының ажылдакчыларының байырлалы

«ЧЕТТИРДИВИС» ДИЖИРЛЕР

Белдир-Арыг суурнуң почта салбыры. Неделяның ортан үезинде анаа эртен эртежик чеде берген мен. Бо салбырның кол ээзи Анай Севековна Баржай келген кижилерни хүлээп ап, оларның дилеглерин, чагыгларын күүседип кирипкен болду. Почта салбырының ачы-дузазын ажыглавас кижи бо шагда черле кайын турар. Бети дээрге чоок кижилери-биле чагаалажыр, телеграмма чорудар, акша шилчидер, телефон-биле чугаалажыр, чагыдып алган солун, сеткүүлдерин почта дамчыштыр база алыр...

— Чурттуң кайы-даа хоорайы-биле харылзажып турар улус бо, Совет Армияда шериг албанын эрттирип-даа турар, студент-даа ажы-төлү-биле харылзажыр улус [illegible] хөй — деп, эргелекчи чугаалап ор.

Шынап-ла, ол эртенги дээш үеде безин эскерип турарымга, эргелекчи чааскаан-даа мында ажылдап турар болза, кылыр ажылы хөй-ле чорду. Суурнуң, малчыннарының почтачылары, оон ангыда, монтёр база бо салбырга хамааржыр. Кызыл-биле телефон чагып алгаш, херегләэн черим-биле дораан-на харылзажы кааптым. Чугаалажыышкынның хөлезин төлеп турумда, суурда магазиннерниң садыгжылары киирип алган орулгазын дужаап келдилер. Акшаның эргилдези дескиндир чорук-ла турар мындыг болгай.

Бо районда беш харылзаа салбырының арасында Белдир-Арыгның салбыры [illegible] де чорып турар. [illegible] Чүгле «Шын», «Тываның аныяктары» солуннар безин беш чүс ажыг кезек. Төп солуннар, журналдар база хөй. «Крестьянка», «Здоровье» журналдар, «Семья» солун база элээн хөй. Чүгле «Аргументы и факты» бежен шаа кезек. Оозун болдаарга, кижилерниң сонуургалы улуг, долгандыр турар амыдыралга хамаарылгазы илеткейлиг-дир.

Салбырга дыштаныр хүн — понедельник. Өске хүннерде моон келген кижилер үзүктелбес. Чүгле пенсияны, пособиени безин 250 ажыг кижи моон алыр, почтачы чедирер, чок болза, манаа чедип-даа [illegible] 5 тон 20-ге чедир [illegible] посылкаларны тарадып чедирер. Бо талазы-биле хомудал чок.

Посылкаларны база хүлээп ап тур Москва, Иркутск, Ереван, Новосибирск... Кымның кандыг херегләли, кандыг чорудулгазы турбас дээрил. Дуза диләэр, сагыш амыр бүзүрээр-ле чери — почта. Белдир-Арыгның почта салбыры чонга бараан болур хүлээлгезин эки күүседип келген. Эргелекчиден ангыда, почтачы Милана Уваңгур, монтёр Виктор Нурсат ажылынга харысаалгалыг, чоокта чаа билиг бедидер курска ол өөренгеш келген.

Почта салбырының турар бажыңының шолу тар. Бо районга өске салбырларга [illegible] рул-ле турар. Аалааш [illegible] де берзе, эки-ле болур ийик. Анай Севековна болгаш оон өөрүнүң ажылдаарынга улам таарымчалыг байдал турар. Ынчап кээрде, манаа кээп турар кижилерге база эки апаары чугаажок.

А. С. Баржай бо ажылында ам он сес чыл чедир ажылдай берген. Дуржулгалыг, ажылынга харысаалгазын билир. Чоннуң негелдезинге дыңнангыр. Радио, харылзаа албанының бүгү ажылдакчыларының байырлалы таварыштыр бо бичии суурда почта ажылдакчыларынга чедиишкиннерни күзевес арга чок.

Бопуймаа ДИРЧИН.

ТУРУЖУНДА УТКУП ТУРАР

Тээлиниң харылзаа белдириниң аппаратура тургускан залынга кире бергеш, нарын дериг-херекселдерниң ажылын кылып, сеткээ кижини бо-ла көөр мен. Ол дээрге районнуң харылзаа четкизиниң хоочун ажылдакчыларының бирээзи Б. Б. Иргит-тир. Назы-хары 60 харга барып үе-се-даа, ажылдаарының шалыпкыны, быжырымчалы кончуг. Мендилежирге, ооң холунуң дыңзыг тудужундан-на ажыл, амыдыралында доочуннуң туружунуң быжыы илден.

Шаанда чүгле эге чада школазын дооскан-даа болза, техникага хандыкшаан болгаш, харылзааның нарын дериг-херекселиниң тургузуун, канчаар ажылдаарын бодунуң билиин быжыглап чораш, билип ап, чаңы билиглиг, байлак арга-дуржулгалыг электромеханик апарган. Харылзаага ажылдап эгелээнииниң эгези мындыг. Бо-ла ажылдап турары харылзаа белдиринге мотор долгаар шымрак оолдар херек апарган. Ону суурга, ол чоок-кавыга чарлаан. Билчей база мотор долгакчызынга ажылдаар сагыштыг чеде берген. Чаа-ла 16 харлаан-даа болза, даштыкы хевир-сыны мөге-шымрак оолга моторну харылзаа төвүнүң ажылдакчылары долгаттырып көрген. Моторну хыйыладыр долгай каапкарга, ажылга хүлээп алганнар. Харылзааның техниктиг ажылынче орууга баштайгы шылгалда ол-ла болган. Оон эгелээш-ле өске ийи эжи-биле кады айыткан шагында харылзаа белдиринге келгеш, элгежип турган, моторну долгап бээрге, телефонист өске черлерде кижилер-биле алгырып-алгырып (дыңналыры-ла багай турган боор он) чугаалажыр. Харылзаа техниказын ол ынчаар шиңгээдип ап эгелээн. Ол болза, Бай-Тайга районну өске черлер-биле харылзаштырган «СПС-208» марканың радиостанциязынга ажылдап турганы ол чүве-дир. Оон бээр-ле Билчей Бурумчаловичиниң ажылы, амыдыралы районнуң харылзаа салбырының материал-техниктиг баазазын сайзырадыры, быжыглаары, ону ажыглаары-биле харылзажы берген. Кадыг-бергелерге шыдамык мээ-шиинары аңаа көзүлген. Төрээлиг аъттыг чорук турган, өске эш-өөрү-биле кады 1948 чылда Кызыл-Мажалык — Тээли, 1948-1949 чылдарда Бай-Тал — Шуй, 1950-51 чылдарда Тээли — Кызыл-Даг арызында радио база телефон шугумнарын кылган.

Холу-биле кылчып, тутчуп келген харылзааның дериг-херекселин ажыглаар, септеп-селиир талазы-биле арга-дуржулганы, билигни, курстарга катап-катап өөренип барып тургаш, чедип алган.

Харылзаа ажылдакчыларының профессионал байырлалын чаңгыс коллективке 4 чыл дургузунда ажылдааш Билчей Бурумчалович Иргит күш-ажылчы ээлчээнде утку турар.

Багай-оол БАРБА.
Тээли суур.

Телекөрүкчүнүң бодалы

КЕТТИНГЕНИ БЕЗИН АЯННЫГ

Телевидение дамчыдылгаларының дугайында чамдык көрүкчүлерниң, номчукчуларның саналдары солуннарга, ылангыя «Шынга» үнүп турар-дыр. Ынаа кирген саналдар чөптүг дээрзи чугаажок. Ынчалза-даа чамдык аңаа удурланышкак бодалдарым барын бо байырлал бүдүүзүнде чугаалаары артык эвес деп бодаар мен. Чижээлээрге, «Шын» солунга чамдык авторлар телевидениеле хоочун диктор Дыдый Сотпаага хамаарыштыр чеме кылып турлар.

Мен бодаарымга, ол төлептиг кижи. Ол тыва дылга дамчыдылгалар кылып тургаш, сөстерни тода адаар, чугаазының аяны чынчак, оон ангыда, бодунуң экранга көстүп оорары аянныг, ылык-хевин кеттингени таарымчалыг, бажын дырап, чазап алганы көрүштүг. Ындыг үнелелди Д. Д. Сотпаага хамаарыштыр чүгле мен эвес, өске чамдык телекөрүкчүлер база бериш турар.

Мээн бо хензиг чагаамны солунга парлап, Радио хүнү, харылзааның бүгү адырларының ажылдакчыларының байырлалы-биле аңаа байыр чедирерин, мен дег бодалдыг өөрүмнүң мурнундан «Четтирдивис» деп сөстерни дамчыдарын «Шынның» редакциязындан дилеедим.

Кайнаңгаа САТ.
Кызыл хоорай.

ХАРЫЛЗАА БЕЛДИРИ

Республиканың найысылалынга телефон харылзаазының четкизин алгыдарынга АТС-3 (автоматтыг телефон станциязы) улуг ужур-дузалыг. Хоорайның чурттакчылары бо станция дамчыштыр база харылзажып турар. Автоматтыг станцияның күчүзүн улгаттырарының талазы-биле ажылдар ам-даа уламчылавышаан. Ол ажылды Кызылдың харылзаачылары Новосибирск хоорайның харылзаачыларының дузазы-биле чорудуп келген.

АТС-3-түң ажыглаарынга харылзааның тыва аныяк специалистери өске национал эш-өөрү-биле кады билдилиг ажылдап турарлар. Электромеханиктер Виктор Калдар-оол, Алдын-оол Сат дээш өскелерниң-даа ажылы мактадыг.

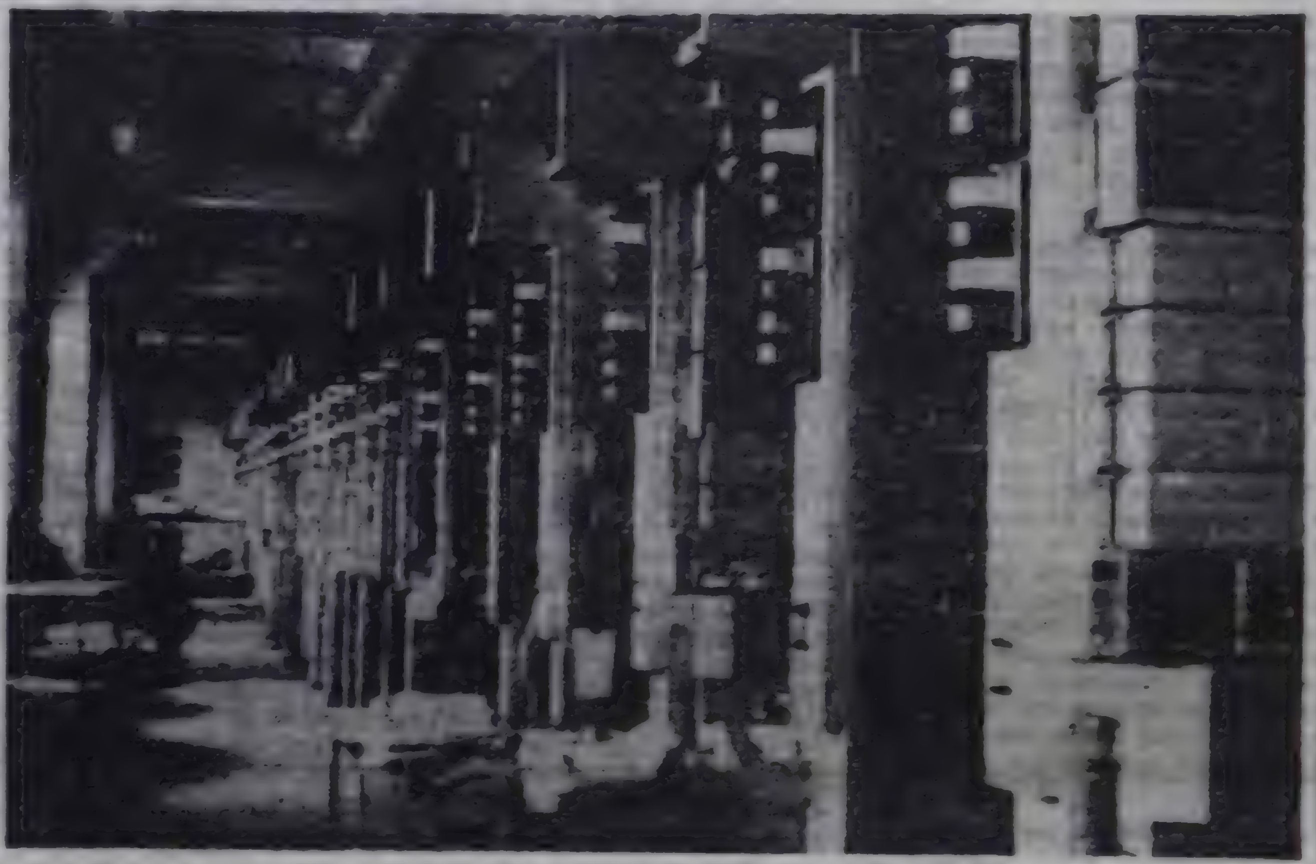

ЧУРУКТАРДА: № 11 профессионал-техниктиг училищениң доозукчузу Ромашка Сарыглар. Харылзааның электромонтёру деп мергежилди чедип алгаш, бодунуң күш-ажылчы оруун бо телефон станциязынга эгелээн; АТС-3-түң нарын дериг-херекселдери.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

ЧОЛААЧЫ ЧҮГЕ САРЛЫКЧЫЛААНЫЛ?

Сеткилге таарымчалыг ажылды шилип, бүгү шыны-биле [illegible] «Мөген-Бүрен» совхозтуң аныяк ажылчыны Владимир Чоргаар мындыг. Ортумак школаны дооскаш, ол [illegible] Ынчангаш 1977 чылда төрээн совхозунга чолаачылап келген. [illegible] Владимир Чоргаар [illegible] макталып келген.

Бир-ле катап ол мал эмчилери зоотехниктер-биле кады сарлык моллургаларын үстүп, оларны автомашиназынга [illegible] ажылдап турган. Ол малды кадарар кижи тывылбазын бригадир Иван Иргит каш удаа чугаалап, мунчулуп турганын В. Чоргаар каш удаа дыңнаан. Шынап-ла, бригадир бир-ле кижиге таварышкаш, мал кадарып кээп деп ээрежип чаннып келгенин дыңнаан. Бирде-бирде бригадирниң хоорга, харын каарганчыг-даа. Ол үеде аныяк чолаачыга малчыннаар-сып деп күзел тайылып келген. Күзелдиң дугайын сарлык бригадазының удуртукчузунга чугаалаарга, оон амырай-ла берген. 1985 чылдың апрельде Владимир Чоргаар автомашиназын совхозунга хүлээткеш, 300 ажыг моллургаңы хүлээп алган. Чолаачының малчы ажылы шак ынчалдыр эгелээн.

Амгы үеде оон кадарында 304 сарлык бар, төрүүр 104. Олардан 49-у төрээн. Бызаалары бүрүн. 1990 чылда 100 сарлыкка оңаштыр 85 бызааны алыр сорулгалыг.

Владимир Иргитович сарлыкын хойгулаштыр туда кадарар. Бо хүннерде Телик-Оюк деп черде чазаанда малын төрүдүп турар. Оът-сигени немерелиг чалаг сарлыкка таарыжыр, ыжык, чылыг-даа. Аныяк кижиниң кызымаан, төлептиин көргеш, чаңгыс чер-чурттуглары ону район Советиниң улус депутадынга соңгаан.

Успун-Доржу ИРГИТ.
Мөңгүн-Тайга район.

ПАРЛААР ДА ЫЯК БЫЖЫРАР

Социалистиг демократия, ажык-чарлыг чорук совет ниитилелде калбарганы-биле холбаштыр бистиң республиканың солуннар арыннарынга ангы-ангы санал-оналдар болгаш бодалдар бижиттинип, нарын, чамдыкта черулдээлиг айтырыгларның көдүрлүп турары черле таварылга эвес. Парлалгага, телевидение болгаш радионуң дамчыдылгаларынга санал-оналдарның, үзел-бодалдарның, көдүрген айтырыгларның хөй хевирлиг литературазын, парлалганың ленинчи принциптеринге, амгы үеде бисте революстуг эде тургустунуушкунуң кол идеяларынга дүгжүп турар дээрзин хамыктың мурнунда демдеглээр херек. «...Сөстүң болгаш парлалганың хостуу бүрүн долу болур ужурлуг... Партия дээрге, эки туразының эвилели-дир, партияга удур үзел-бодалдарны нептередип турар кежигүннериндел ук эвилел болуу арыгланмас болза, ол баштай идея талазы-биле, оон соонда материал талазы-биле чайлаш чок саадырап дужер ийик...» деп, Коммунистиг партияның үндезилекчизи, Совет күрүнениң тургузукчузу В. И. Ленин 85 чыл бурунгаар, 1905 чылда «Партия организациязы болгаш партийжи литература» деп ажылынга бижээн (Чогаалдарының долу чыындызы, т. 12, арыннар 102-103).

...Бистиң республиканың аныяк салгалының солуну «Тываның аныяктары» 1933 чылдың январь 19-та үндезилеттинген. Бодунуң эң баштайгы номери парлаттынган ол хүнден бээр бежен чеди чыл дургузунда аныяктар солуну алдарлыг оруку эрткен. Оон ынчангда штаттыг ээзи санныг ажылдакчылары, аныкоорлары бодунуң бүтүн чонунуң төөгүзүн тургузарынга, тыва улустуң оолдар, кыстарын улустарның ленинчи найыралының ёзузунга кижизидеринге, чаа амыдырал дээш демиселге оларны эвилелдээр чаагай херекке төлептиг улуун киирген. Солуннуң бөгүнгү ажылдакчыларының хөй санныг ажылчын болгаш кол бижикчилериниң амгы салгалы мурнакчыларының революстуг патриоттуг болгаш интернационалдыг чаагай чаңчылдарын көдүредип, уламчылавышаан, эде тургустунуушкуннуң, демократияның, ажык-чарлыг чорукту калбартырының улуг херээнге бөттүг улуун база киирип турар деп демдеглээриниң барымдаазы бар.

«Тываның аныяктарының» 1990 чылдың январь 1-де үнген бирги номерин ажып көрээли. Солуннуң редакторун Светлана Монгуштуң номчукчуларга ажык чагаазын мурнуку чүүл орнунга парлааны черле чогумчалыг болган. Ук чагааның ады: «23212 номчукчу. Сорулгалар улуг». Ол хире санныг номчукчуларга редакторнуң тодаргай болгаш ээзэш эвес аазаашкыннарының бүттүнгениң болгаш боттанып-даа турарын солуннуң дараазында номерлери бадыткаан. Чижээ, журналист Михаил Дулюгарының Украин ССР-ге аалдап барып чораан үезинде орук демдеглелин «Үгбам ышкаш Украина» деп аданы безин тывынгыр. Чогаадыкчы болгаш интернационалдыг кижизидилгениң утка-шынарлыг. Орук демдеглелин 1990 чылдың февраль 13-тен эгелеп элээн каш номерлерге чарлаан. «Үгбам ышкаш Украинаны» журналист бедик деңнел-биле солун, чечен, кижизидикчи ужур-дузалыг кылдыр бижээн-дир деп үнелээр мен. Ылангыя «Айтырыглар, харыылар» деп ниитиниң эзениң аазынга онзурутлааны улуг сонуургал-биле номчудум.

Республика аныяктарының өөредилгезиниң, кижизидилгезиниң, күш-ажылчын, социал амыдыралының эң чугула айтырыгларын солуннуң номерлеринге көдүрүп, санал, шүгүмчүлел бүрүзүнүң даштыгын, күүселдезин чедип алыр дээш редакцияның чогаадыкчы коллективиниң оралдажып турары черле чугулдуг. Аныяктар ортузунда шинтпилеттиниң чадап турар чиниг болгаш нарын айтырыгларга хамаарыштыр ээзэш эвес материалдар парлаттынган. Чижээ, Мария Сагаан-оолдуң «Согле-тиимес чажыт», «Ырак черже нежик дилеп...», Маймаа Салчактың «Милицияның авторитеди», Светлана Монгуштуң «Чок, авам ышкаш болбас мен...», «Дидиреңнир Арыг-Узуу», комсомол болгаш ажылчын аныяктар кижизидилгениң «Когун үзер ойу кедээш бе?» Сарыг-оол Күүлярның «Шагдааздан прокурор чедир» деп материалдарны номчукчуларның кичээнгейин хаара тудуп, деткимчезин алган деп бадыткаар барымдаа мен-де бар: Тес-Хем районда чоннуң амыдырал хандырылгазының бүдүрүүге эргелелинге, Чаа-Хөл суурга делегей байдалының дугайында бо чылдың лекция номчуп чораан үемде безин улуг-даа, аныяк-даа номчукчулар бо материалдарга эки үнелелди берип турган.

Ажылга болгаш амыдыралга «кадар, казыырның» чамдыкта кожа чоруур таварылгаларының ам-даа бары элдеп чүүл эвес. «Тываның аныяктары» солунга чедир хынаттынмаан, эки сиреттирмээн, утка-шынары, литературалыг деңнели чавыс чамдык чиг материалдарның көстүп кээп турары солуннуң арыннарындан эскертине бээр-дир. Чижээ, Игорь Иргиттиң «Тываның улусчу фронтузунга» хамаарыштыр берген интервьюзун 1990 чылдың март 27-де солуннуң дөрткү арнының хөй кезинге «Күзелим бөттаныр» деп женин адаанга парлаан.

Баш бурунгаар белеткеттинген ол интервьюга бердинген чамдык харыылар политика талазы-биле аазгадалдыг, теория, төөгү талазы-биле частырыглыг, амыдыралга хамаарыштыр хоралыг деп доктуг-биле айтыр херек. «...А хуралдың хүлээп алганы Тываның демократтыг интернационалчы шимчээзиниң деп атка шын таарзынмас кижи-дир мен» деп, И. Иргит харыылаан.

— А чүге ынчаар болдан турар силер? — деп айтырыгга ол мынчаар тайылбырлаан: «Демократия дээрге-ле интернационализм-дир! Бүгү делегейниң социал-демократтарының гимни ырызы — «Интернационал» болгай...»

Политика, теория, төөгү талазы-биле шак ындыг шын эвес, мөге тайылбырны солун дамчыштыр аныяк номчукчуларның ортузунга нептередир, оларның бажын тээредир эрге кымда-даа чок! Демократия — грек сөс, ооң утказы эге чагырга азы дээн утталыг. Интернационал — грек эвес, а латин сөс: интер — аразы, национал — нациялар азы улустар дээн. Чогум утказы: улустар, нациялар арызының эп-найыралы, кады ажылдажылгазы, эп-сеткил, деш каттыштырылгазы дээн утказы. «Ажылчы чонну эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү — Май 1 делегейнин!» деп 1990 чылдың Май Бирге СЭКП ТК-ның Кыйгырыы интернационализмниң чогум утказын илаптыг илергей деп турар.

Делегейниң коммунистиг болгаш ажылчын партияларының, өртемчейниң күш-ажылчын кижилериниң революстуг, узун төөгүлүг, алдарлыг гимнизи — «Интернационал» делегейде чаңгыс-даа социал-демократтыг партияның (Россияның шаанда революстуг социал-демократиязындан ангыда) кажан-даа гимнизи болуп көрбээн. Чүге дээрге пролетарияттың диктатуразының дугайында, бүдүрүлгениң чепсек-херекселдеринде мөлчүкчүлерниң хуу өнчүзүн ниитиниң өнчүзү-биле солуур, кижини кижи мөлчүүр чорукка үндезилеттинген капиталистиг монополияларның тергиилелин узуткаар дугайында марксизм-ленинизмниң өөредиин социал-демократтыг партиялар хүлээвейн турар. Ынчангаш делегейниң чаңгыс-даа социал-демократтыг партиязы бодунуң чурттуң социализмге чедирбээн.

— Бо хире чугула айтырыгларга харысаалгалыг темага хамаарышкан интервьюну парлаазын мурнунда редколлегияга коллективтиг чугаалажып көрген силер бе? — деп айтыра-

Солун допчулалы

рынга, редактор С. С. Монгуш «Чок» деп доот харыылаан. Аныяк салгалга ажык чок, харын төөредикчи уткалыг өске-даа чамдык материалдарның солун арнынга эрткен болгаш бо чылын көстүп кээп турар чылдагааннарының бирээзи ол-дур.

Тываның амгы аныяк салгалын интернационализмниң, ССРЭ-ниң улустарының ленинчи найыралының ёзузунга мөгеш-шылаг чонка кижизидери, марксистиг-ленинчи материалистиг мировоззрениеге амыдыралга, оларның медерелинге чедир билдилиг тайылбырлаары, утказы, биргээр чугаалаарга, ниитилел хөгжүлдезиниң бөттүг (объективтиг) хоойлуларын, бойдустуң болуушкуннарының шажынга эвес, а эртемге үндезилээш, аныяк өскенниң шын билип алыышкын дузалаары, шажынга удур атеистиг пропагандаан нептередири — «Тываның аныяктарының» амгы үеде ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарының бирээзи. Ындыг турбуже, аныяктарның интернационалдыг, атеистиг кижизидилгезиниң айтырыглары солуннуң кичээнгейинден дашкаарлай берген. Үстүнде демдеглеттинген «Үгбам ышкаш Украина» деп орук демдеглелинден өске, интернационалдыг темага хамаарышкан чаны утка-шынарлыг материалдар солуннуң арнында көзүлбейн турар. Аныяктарның интернационалдыг, патриоттуг болгаш атеистиг кижизидилгезиниң айтырыгларын чырыдар талазы-биле тодаргай түскай план редакцияда амга чедир чок.

Комсомолдуң ниитиги амыдыралының, аныяктарның политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгезиниң, пионер организацияларының ажылының айтырыглары солуннуң арыннарынга эң кызыы чырыттынып турар. Комсомол конференцияларындан, БАЛКЭ райкомнарының пленумнарындан материалдарны парлааазы-биле солун коллузунда кызыгаарлаттынып келген. Республиканың комсомол райкомнарының бирги секретарьларының чүүлдери сөөлгү үеде солун арнында көңгүс читкен. «БАЛКЭ обкомунуң бюрозунда» деп рубрика солун арнында амга чедир чок, а соң оонунда — «Төөгүнүң балалчак арыннары» уламчылавышаан. Аныяктарның ниити-же утландырар, ылангыя мал ажылынче, механизатор болурунче оларның массалыг үнүүшкүнүн калбартыр талазы-биле айтырыгларны солун көдүрбейн турар.

Комсомолчуларның, аныяктарның амыдыралының, ажылдаашкынының, өөредилгезиниң, кижизидилгезиниң — революстуг эде тургустунуушкунуң херээнге оларның тодаргай киржилгезиниң чиигине бо айтырыгларын илдиттиг, чаңы аналистиг чырыдарының орнунга, өске утланышкын — сенсацияга сүрериниң, тодаргайлап чугаалаарга, «[illegible]» кестип келбээн болуушкуннар» дугайында ялзы-бүрү материалдар парлаарының буржуазыг принцивиниң бир [illegible] хевири солуннуң ажыл-чорудулгазынга сөөлгү үеде барык система болуп тыптып эгелээнин, ооң түңнелинде аныяктар солуну ажык-чарлыг чорукуң болгаш демократияның «туттунуң адаа-биле» бодунуң эрге-хүлээлгелериниң хемчээлинден дашкаарлап турарын ажыы-биле дорт чугаалаар херек. Владимир Ильич Ленинниң «Партия организациязы болгаш партийжи литература» деп чүүлүнге мынчаар бижээниниң манаа холбаштыр айтыры черле артык эвес: «...Анархизм дээрге хевин дашкаар кеткен буржуаз чорук-тур. Ниитилелге чурттавышаан, ниитилелден хостуг болуп болбас...» Улуг Ленинниң бо айтышкыны совет журналист бүрүзүнге бир демей хамааржыр негелдедир.

«Тываның аныяктарының...» ажылында чаа бо «уткаанмышкынның» кол черин «Төөгүнүң балалчак арыннары», республикада бедик албан-дужаалдыг «бюрократтар-биле» демиселдээн турар. Улуг, бичии бюрократтар бистиң аравыста ам-даа бар харын. Оларның-биле демиселжирниң кара чаңгыс аргазы — чүгле аныяктар солунунга оларның дугайында бижиири эвес, а өске оруктар, аргалар ажык-чарлыг чорукуң, демократияның байдалдарында делгеми-биле ажыттынган. Бо талазы-биле кол негелде — бюрократтар-биле демиселди Коммунистиг партияның, Совет эрге-чагырганың авторитедин болгаш ат-алдарын баксырадыр кылдыр черле ажыглап болбас.

Сталинизмге удур демиселди, сталинчи репрессияларны — шаажылалдарны, кижи эргезиниң, социалистиг хоойлу-дүрүмнүң каржы үрээшкиннерин сойгалап илередирин Коммунистиг партия бодунуң XX съездизинге 1956 чылда ленинчи ёзу-биле диди эгелээн болгаш ам-даа үргүлчүлеп турар. Партияның ол чөптүг болгаш кол сорулгазы — партия болгаш күрүне амыдыралының революстуг хоойлу-дүрүмнүң ленинчи принциптерин, нормаларын катап бүрүн тургузары, барымдаа чокка шииттирген кем-буруузу чок бүгү кижилерни агартыры, оларның чаагай адын эгидери, сталинчи шаажылалдар ындыг үүлгедиглерниң моон соңгаар кажан-даа болдурбазының быжыг магадылалын хандырары. «Төөгүнүң балалчак арыннарын» эдерде өжээн сүрер чорукту канчап-даа болдурбас болбазын партияның XX съездизинден шиитпирлерде, СЭКП ТК-ның [illegible] доктаалында база айыткан. Ынчаарга «Төөгүнүң балалчак арыннары» рубриканың адаа-биле «Тываның аныяктарының» парлаан чамдык материалдарын номчуурга, ээзиниң кижи өжээн негеп, чалчып олурган ышкаш-тыр. Оон ыңай бо чылдың эгезинден бээр солуннуң арыннарынга парлаттынган «Чиктиг суртаал», «Нүгүлде нүүр чок», «Партийжи ажын-нүүр херек», «Күзелим боттанды» деп материалдарның сөс-домааның ниити культуразы ам-даа чавыс, мында шижыгыышкын, хоралаашкын илден. Ындыг хевирлиг шыжыгыышкыннар, хоралаашкыннар, этиказы четпес, культуразы чавыс «чидиг шүгүмчүлелдер» социалистиг демократияның, ажык-чарлыг чорукуң ленинчи ёзу-биле шын оруктап улам ыңай калбаарынга дегуш болуп шыдавас. Чугула айтырыгларны көдүрген материалдарны парлаар кылдыр ылаптыг белеткеп алгаш, оларны моон соңгаар авторларынга номчуткаш, ам чырыкче үндүрери черле чугула дүт болур ийик.

Чүгле националистчи эвес, харын Совет эрге-чагыргага, орус чонга, улустарның ленинчи найыралынга удур хоралыг сөстерни чугаалап чорууру харысаалга чок аныяк тыва кижилерниң чамдык черлерде сөөлгү үеде бар эвеес чүгле хараадачыг эвес, а кижиниң сагыш-сеткилин дүвүредип келир-дир. Чижээ, 1990 чылдың апрель 11-де Тес-Хем районунуң коллективинге делегей байдалының дугайында лекция номчуп турумда, ол коллективтиң удуртукчузу, партия организациязының секретары дыңнап олурда, белеткелчи аныяк кижи мынча деп чугаалады: «1940 чылда 2 миллион малдыг турган-дыр бис, ам ол малывыс кайыл? Ол хире хөй мал-биле тракторларны, машиналарны Япониядан азы Югославиядан эдере садып ап болур турган бис. Сөөлгү чылдарда тывалар хөй девискээрин база чидирген».

Совет эрге-чагырганың чылдарында, эрткен 45 чыл дургузунда Тываның экономиказында, культуразында, социал амыдыралында улуг чедиишкиннерни демдеглээш, Самагалдайның болгаш Кызыл хоорайның ол үеде [illegible] хөгжээнин чугаалаарынга, демги белеткелчи дарга мынча деп медегледи: «Кызыл хоорайда каш бажыңнар тудуп кааны хамаан эвес». Демократияны, ажык-чарлыг чорукту ажыглап алгаш, «жегерээн» азы чедир билбээни-биле ынчаар чулчуруп чоруур анарахчы хоорнуг кижилерге ойтур шавыышкынны бээр, шын тайылбырны кылыр төлээде, 1944-1945 чылдарда Тыва чүнүг турганын, ам херек кырында кандыг чүүлдерлиг болуп турарын, 45 чыл дургузунда үлетпүрде, кедээ ажыл-агыйда, тудугда, өөредилгеде, культурада, эмнелгеде, транспортта, харылзаада, садыгда, чурттакчы чоннуң санында өөскээни көргүскен деңнештирилгелиг тодаргай чурагайларны, фактыларны солуннуң арнынга калбаа-биле парлаары чүгле күзенчиг эвес, харын эргежок чугула. 1944 чылда бүгү Тывага ыгүйлүг 10 трактор, 30 автомашина турганын эки билир мен. Кызыл хоорайның амгы девискээриниң дөрттүн үш кезии 1945 чылда ээн шык азы элезинниг довурак чыткан, ынчан бүс-биле чылыдар чүгле 3 бажың — СЭКП обкомунуң, ниитиги херектер эргелелиниң, № 2 ортумак школаның бажыңнары бар турган. «Тываның аныяктарының» арыннарынга улустарның, ылангыя аныяктарның найыралының дугайында материалдарны, раса, нация, ээзэш санныг улустарның дугайында тайылбырны бээри черле чугулдуг болур.

Аныяктар солуннуң ажылында бо бүгү четпестерниң кол-ла чылдагааны — БАЛКЭ обкомунуң бирги секретары коммунист С. Х. Кашпык-оолдуң, секретары коммунист В. Б. Яндай-оолдуң талазындан обкомнуң органын четпес удуртуп, контрольду барык боттандырбайн келгени-дир. Комсомол обкомунуң бирги секретарынга соңгуткан сөөлүнде эш Кашпык-оол «Тываның аныяктарының» редакциязынга чаңгыс-даа катап кээп көрбээн. Солуннуң ажылының дугайында отчётту БАЛКЭ обкомунуң бюрозунга, пленумунга сөөлгү ийи чыл дургузунда дыңнаваан.

Солуннуң чогаадыкчы коллективи бодунуң сорулгазын чедиишкинниг күүседир төлээде. «Правда» солуннуң дугайында» СЭКП ТК-ның чоокта чаа доктаалында айыткан негелделерге дүүштүр бүгү ажылын үндезини-биле эде тургузуп, чаа ёзу-биле ажылдаары негеттинип турар.

Алексей ДУГЕРЖАА.
Совет журналистиканың хоочуну.

УЛУГ-ХҮН КӨЗЕНЭЭ

ХООЧУН КОКТУГ

Башкы—буянныг сөс. Ол өртем-билигниң, амыдырап-чурттаарының делгем оруунче түс-түс кижилерни аъткарар. Ындыг башкыларның бирээзи Донгак Чапзанович Дыртык. Ол Барыын-Хемчик районнуң школаларынга башкылап чораш, эрткен чылын 60 харлаан, буянныг дыштанылга—пенсияже үнген.

Башкылаар ажылының чылыштыг үелеринде ол шүлүк база бижип чораан. Оон шүлүктерниң чыынды ному 1986 чылда «Чээзэм ызы» деп аттыг чырыкче үнген. Күш-ажылдың хоочуну Донгак Дыртык шүлүк бижиирин уламчылавышаан. Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры хоочун башкы Сарыглар Саятыевна Тамдын-оол дугайында «Хемчик кызы» деп шүлүглелге үндезилээш, ийиги шүлүктер номун үндүреринге белеткеп турар. Хоочун башкының ийи шүлүүн номчукчуларга таныштырып-дыр бис.

БОДАНГАНЫ БОТКА ХЕРЕК

Саарылган бүрү, менче тоглаваңаан,
Чаңгаң куштар ыры мени уярат на.
Чалым шаамның оруктарын бодаар-дыр мен.
Чартым болган эжимни-даа сактыр-дыр мен.
Арага дээш мени кончуур кижи-ле хөй,
Аныяамда дескел чогум чевтеп ор мен.
Орай күзүн, акшый берген назынымда
Ону хейде эргий бодаан херээм чүү боор!
Чазын куштар чайтылады ырлажып кээр.
Чараш ногаан хевин черим кеттиниптер.
Чалыы назын катап эргип келир эвес.
Частырыгны ам кээп эдер шаам бар бе?
Амыдырал узун оруун тайзы баскаш,
Аныяктар аллаг кылы бербезин дээш,
Аас-кежиим аяк доллур четтирзин дээн
Ала кижи чагыы болзун, хүлээп көргер.

ЭРГИП КЕЛИР

Иштинге-даа, даштынга-даа,
Ие бистин ажаап чораан,
Чажыммайлап өстүргенин
Чаңдырар дээш чурттаар-дыр
бис.
Човаар-шылаар сеткилиң чок
Чоннуң адын бакка борап,
Кижи мөзүн оскунупкаш,
Хиндек көөрү амыр деппе!
Хайыралыг назынында
Кара-бажың дүвү дырбаар.
Хилинчектиг чурттаганы
Кижи канчап күзээр чүвел?
Кара баштыг өжиндиве
Канчап бижек аңнып чүвел?
Кара баарлыг, кааргел билбес
Кандыг маңгыс ындыг чүвел?
Чаңын-аажың чазалып ал,
Чаартынып чурттазынза,
Амыраан кыс чаннап келир.
Аас-кежиң эргип келир.

Донгак ДЫРТЫК.

ОРАЙ МИННИИШКИН

● *Чечен чугаа* ●

Узун, кылчыгыр маға ботттуг, чуттажак ак арыныңыг, чүүрүглеишээш кара карактарлыг, тыралгылаай берген кой-... [illegible] Хоорайда бир албан черниң таңнылдар бажыны ол.

Ноябрь, орай күс, улуг соок чок. Хүндүс хүн кавааның чылыы дегет. Кежээликтей шыырныктыр сыгыннай каап. Оон чоорту чылып, дүне мунчгашталдыр бүрген бүрген, хан бажында хады уруп келген. Хүнзелир аязыр шинчи чок. Хар кезек-кезек чагбышкаа. Дашкаар соңгалап көөрге, тудуш мунгаш ак чуве, кудай кандыг-бир хуулгаазын, хензиг, ак чечектер саарып турганзыг. Эзер-оолдуң хары ам бежен сес. ... [illegible]

...Чудурмаа ортумаа, хээ, сынның өскүм, уттааныг, тара карактарлыг, шевергин дүмзээрлиг, чүрек шырайлыг — ындыг чараш чүс база хоза-ла турган боор. Оон биле ка... [illegible]

Чудурмаа Кызылдың эмчи училищезин дооскаш, төрээн суурунга эмнелгеге ажылдай берген. Ынчан аңаа ынакшылдың эң-не кидин чечектелиишкиниң үези турган. ... [illegible]

Моңгуш БУГАЖЫК.

(Эгези №№ 65, 68, 71, 74, 79, 80, 82, 83, 88, 90, 98, 99, 104 «Шында»).

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

Феодализмниң дазылын тура тыртып октаар дээш демнеселди күштелдирер соруулга-биле шаажылал органнарының аппараттарын чаартып тургускан болгаш оларның ажыл-дааңчылалының [illegible] идегенинге ыңдеш сайгарылганы кылган. Чурт Камгалалының шериг чөвүлелинден 1936 чылдың октябрьда шериг эргелелин болгаш ИХЯ-ны тургускан. Фрунзе аттыг шериг академиязының доозукчузу Шома оон-биле холбаштыр күрүне прокурору, а чурттуң камгалал чөвүлелиниң начальниги турган Сенгинжик — прокуратураның секретары, Биче-оол — комиссар, Фрунзе аттыг шериг академиязының доозукчузу Лакпа — улусчу армияның командири, Полат — иштики херектер сайыды, а Намчак — иштики херектер сайыдының оралакчызы болгаш политиктиг чажыт килдистиң начальнигы болган.

НКВД-ниң ышкаш, барык-ла ындыг структураны болгаш ... [illegible]

... дээн 1938. ... деп, ол 1989 чылда ... кылган. Ол ... тургустунуп келгенинге мээң хамаарылгам чок дээн.

Политиктиг политика талазы-биле эскерничел чоруу, «дайзынны» дүрген билип алтар арганы оон мурнунда-ла билдине берген турган. КУТВ-ка өөренип турда, аңаа берген характеристикада мындыг одуруглар бар: «Политика талазы-биле быжыг турушту, кымыйаккай. Өөредилгеге кончут бергелеп турган, ындыг болза-жок, ол ону чугээр шиңгээдип алган. Райпрактикага бодун организатор кижи кылдыр көргүскен. Партияның чиңгине угланыышкынындан хажытыышкыннарны кончут дүрген билип ал, ол дугайын түс... [illegible]

... [illegible]

Юрий АРАНЧЫН.
Төөгү эртемнериниң доктору.
(Уланчылыг).

ЧУРУКТА: ТАРН-ның IX съезиниң бөлүк делегаттары. Оларның аразында А. Пальмбах, С. Тока, Сейфуллин, Тазваннаков, С. Товариштай, И. Шагдыржап, С. Чүрмит-Дажы, О. Танчай, Ч. Кижиир-оол, Шагдыр-Сүрүн, Серен, О. Хавакчап, Х. Базыр-Сат, Куулар Сандык.

Чурукту Тываның күрүне архивинден хөөлгалап тырттырган.

ӨСКЕ ЧУРТТАРДА

ААРЫГ КИЖИГЕ ДУЗАЛААР

Япон «Дайкита» компаниязының эртемденнери аарыг кижи ажаар электроннуг роботту кылып каан. Аар аарыг улусту доктаамал ажаарынга робот кончуг таарымчалыг. Электроннуг ажаакчы 500 хире сөстү билир, янзы-бүрү командаларны кылып турар: шайны, эмни ап бээр, аарыг кижинин эде чыттырар, чундурар. Ол чаа чүүлдүң өртэ — 32 муң доллар.

ЗООПАРКТА ЧАО-ЧАЙ

Гонконг хоорайның зооппарынга барганнар кончуг улуг крокодилди бо-ла көөр. Оон ады — Чао-Чай. Очулдурарга «Гигант» дээр. Оон узуну — алды метр. Крокодил амдызында 25 харлыг. Ол ам-даа өзер.

АВАЗЫ БИЛЕ ОГЛУ

Канада чурттуг 47 харлыг Дональд Старкел база оон оглу Дан аңаа эвес аян-чорук кылганнар. Виннипегтен каноэ деп хемеге чоруткаш, хемнер таварты АКШ-ты бир кылганнар. Эң-не терең суглуг Амазонка хемге аян-чорук үш ай ургулчулээн. Авашкылар орукка балык тудуп чип, черлик чимистер, түс чер чурттугларның аъш-чемин четтирип чораанннар.

РЕНТГЕННИ СОЛУУР

«Рентген чуруктарын» солуптар, хереlдениишкин кылдырбас приборну Сан-Францискода тургускан. Кижиниң шинчип көөр дээн черин суглуг бассейнче кирипптер. Бассейнниң бир талазындан үннүг чалгыгларны эрттирип кирипттер, а оон өске талазында лазерлиг херел үнүү чырык хереlдеринче шилчиткеш, телемониторга эккээр. Телеэкранга кижиниң шинчилеп турар черинин бүгү чуруу тода үнүп келир. Чүгле сөөктер эвес, харын чымчак тканьнар, хан дамырлары, шыгганнар, суставтар шупту тода көстүп турар.

ЭЪТИН ШОКАРЛААНЫ ДЭЭШ СУДТААР

Данияның хоойлузун ёзугаар эътинзе татуировка кылдырганнарны кем-херек үүлгедикчилери деп санап турар. Чоокта чаа Копенгагенге болган суд шупту 25 кижиниң аңгы-аңгы хуусаага шииткен. Шииткелди кым-даа солувас.

ЭШТИП АЛЫР СИЛЕР БЕ?

Токио хоорайның мурнуу-барыын талазында отельдиң чурттакчылары бо-ла узун элчегде чыскаалып турарлар. Отельдиң ээзи Хайдеки Юкай арыг алдындан кылган, деңзизи 312 фунт ванна ны саткаш, ында тургускан. Шак ол алдын ваннага беш минутада-ла эжинген дээш 19 долларны кижи санындан ап турар.

КОСМОНАВТ КАШ АКША АП ТУРАРЫЛ?

деп айтырыгны. «Шынның» номчукчулары доктаамал сонуургап турар. Ынчангаш аңаа харыны моон адаанда бердивис.

ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызынга кандидат айда 200—250 рубльди ажылдап ап турар. Шенекчи-космонавтының дипломун алган соонда (азы үш чыл эрткенде) 3?0 рубльди алыр. Космосче ужуткан соонда, даалганы күүсеткен шынарының аайы-биле ССРЭ-ниң 1-ги, 2-ги болгаш 3-кү класстың ужудукчу-космонавтызы деп аттарны тыпсыр. Ынчан оон шалыны 350 рубль база 1-ги класс дээш 20, 2-гизи дээш 15, үшкүзү дээш 10 хуу немээр. Шеригниң ужудукчу космонавтызы база ол хире шалыныг болгаш шериг эргези дээш немелдени алыр. Никитизи-биле 550 рубльден ковудевес. Чижек-биле алырга, ам ужудуп чорун турар космонавт А. Баландин Черге ап турган шалыны — 300 рубльди айда алыр. Черге болгаш космоска турганчында ылгал чок.

Ындыг-даа болза, командировка дээш хонукта 4 рубльди Москвадан үнгеш, Байконурга четкеш, космосче ужудуп үнгүжеге база черге катап чедип келгеш, Москвага келгижеге чедир уламчылыр.

Космонавт ужудуушкунну дооскаш, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинден шаңнал кылдыр чаңгыс удаа 2 муңдан 15 муң чедир рубльди ап болур. Чижээлээрге, Ю. Гагарин, А. Леонов болгаш оон-даа өскелер түс-тузунда 15-15 муң рубль шаңналдарны чаңгыс удаа алганнар. А. Г. Стрекалов болгаш В. Титов олар аварие болганының ужурунда 2 муң рубльди түс-тузунда шаңнал кылдыр алган.

Ам 67 кижи ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы болуп турар.

«Аргументы и факты» сеткүүлден.

П. И. Чайковскийниң төрүттүнгенинден бээр 150 чылынга

УДМУРТ АССР. П. И. Чайковский чаш назынының сес чылын Уралда Воткинск дээр бичежек хоорайга чурттап эрттирген. Анаа ол 1840 чылдың май 7-де даг округунуң начальниги кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген. Оон адазы инженер кижи болзажок музыка херекселдеринге багай эвес ойнаар чораан. Авазы Александра Андреевна кончуг эки ырлаар чораан. Ынчангаш оларның оглунуң музыкага сундулуг апарганы таварылга эвес. «Бичии чажымдан эгелеп орус улустуң аас чогаалын, ыяңгыы эргидеги ырларны үргүлчү магадап дыңнаар чораан мен. Ол чорук мени музыкага хандыкшыткан, мээң чогаадыкчы ажылымның үндезини болган» деп, ол сөөлүнде бижээн.

Амгы үеде Воткинскиде улуг композиторнуң музейи ажылдап турар.

ЧУРУКТА: П. И. Чайковский чээни-биле.

СЭТА-ның фотозу.

«Ажыт-чажыт чокка чугаалажып көрээл» деп чүүлге хамаарыштыр

Байдал дувүрээзинниг

«Оорнуң оруун дуглаар» деп рубриканың адаа-биле «Шын» солунга үнүп турар материалдарда бижикчилер Нина Ондар, Тамара Оюннуң оорлар-биле демиселди бүгү-иштииниң, хамаатылар кижи бүрүзүнүң хүлээлгези болдурар деп саналдап турарын деткивишаан, бодумнуң санал-оналымны бижикседим.

Бо ажык-чарлыг үеде күш-ажылдың сагылга-чурумун хажыдар, шынчы, күш-ажылчы эвес оруктар-биле чурттаарынга туралыг кижилерни сойгалап илередиринге база оларның-биле шыңгы демиселди боорударынга чоннуң бот-идепкейиниң бедил орарын демдеглээзе чолее артык эвес. Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң чанында күрүнениң, чоннуң мал-маганын оорлаар чоруктар-биле демисел чорудар комиссияларны тургускулаан. Херек кырында бо комиссиялар «саазын кырында» тургустунгулаан боор түрээ болгаш дээштиг ажыл чорутпайн келген. Ол комиссияларның холдуунда-ла ажыл-агыйның удуртукчулары удуртуп турар болганда, ажыл-агыйның [illegible] салдынгаа планныг [illegible] күүселдезинге кол кичээнгейни угландырып, оорлар-биле демиселди алажырлаашкынының агымынче сула салыпкан болгулаардыр. Мал оорларынга удур демисел чорудуунуң тускай планнарын ажылдап кылгаш, оон күүселдезин чедип алыр талазы-биле доктаамал ажылды чорутпайн турары база бир кылдагаан. Шак ындыг комиссияларның кежигүннериниң [illegible] чаартпайн, оларның санын эстүрбейн турар. Тургускан комиссиялар чоннуң сырый хармаазы чок ажылдап турар.

Оорлаар чоруктар-биле демисел чорудар комиссиялар бажың пакон бүрүзүнде тургустунган. Ажыл-биле чугаалаар-га мал оору-биле демисел чорудар комиссиялар кургуннениң, чонунуң малын хөйү-биле оорлап турун бергенде, үстүкү черилединиң айтыышкыны-биле белек ажылдай каапкаш, оон соңгаа каары чажыт эвес-ле болгай. Ынчангаш оон-моон айтыышкын манап, командыдан дужаар чоруктардан ушкунгаш, мал оору-биле демиселди бүгү чоннуң, кижи бүрүзүнүң хүлээлгези болдурары [illegible]. Оорлар-биле демисел чорударын ажыл-агыйларның [illegible], малчыннарның, аңнакчыларының, пенсионерлерниң [illegible] бээр үези келген деп бодаар мен. Чүге дээрге оорлар-биле [illegible] хүн бүрү доктаамал [illegible] негеттинип келген.

Мал-маган оорлаар чоруктар кайы-даа районнарда неп-тереп. Ынчангаш оорларга удур демиселге дидим, шынчы, [illegible] быжыг тура-[illegible] [illegible] кижилерни [illegible] чугула. Пенсионерлерни, [illegible], чылгычыларны, ажыл-агыйларның специалис-терин маңаа чүге киириптирип болбазыл? Мону мынчаар ылап ап болур-дур. Күзелдиг кижилерниң даңзызын тургускаш, оларның-биле баш бурунгаар чугаа кылган соонда хурал эртирер. Ол хуралга бөлүкту тургускаш, оон даргазын база оралакчызын соңгуп алыр. Советтиң күүседикчи комитеди бөлүктүн кежигүннеринге «Мал оору-биле демисел чорудар бөлүктүң кежигүнү» деп каан шынзылганы тыпсып бээр.

Бай-Тайга районнуң «Мурнакчы» совхозта тургустунган шак ындыг бөлүк республикада эң баштайгы тургустунган бөлүк боор турар. Ол бөлүктү бо чылдың апрель 11-де тургускан. Бо чаа эгелээшкин. Оңу районнуң райкүүскомнуң иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары-биле дузалаар мал оору-биле демисел чорудар ажылчын отряд деп-даа адап турар. Бай-Тайгажыларның бо чаа эгелээшкиниң хоойлу-дүрүм органнары бүрүнү-биле деткип турар. Мал оорлары-биле шаг-дан тура быжыы-биле демисежип келген чер-черде быжыг туруштуг кижилер бо эгелээшкинниң база-ла чугулазын деткип турар. Оорлар-биле демисел чорудар ажылчын отрядтың бир кол сорулгазы кежигүн бүрүзүнге тодаргай даалганы берип, чаа арга-дүрүмнерни ажыглап тургаш, ботбашкарның ажылдаары болур.

«Мурнакчы» совхозтуң директору К. Хертек чаа тургустунган ажылчын отрядка ГАЗ-66 марказының бир автомашиназын быжыглап берген болгаш чүгле мал оору-биле демисел чорудар участок төлээзин совхозтуң акша-херекгизиниң күүселдези-биле тудар деп шиитпир хүлээп алган.

Бай-тайгажыларның үлегерин ёзугаар чер-черге шак ындыг ажылчын отрядтарны тургускаш, бир деминг, быжыг харылзаалыг ажылдаар болза, оорларның оруу муңгаштаныр ийик.

Сөөлгү үеде мал оорлаары-биле чергелештир, мотоцикл оорлаар мунар чорук дажок чептерешгей боор бар чыдар. Шак ындыг үүлгедиглерни колдуунда-ла аныяктар үүлгедип турар. База-ла Бай-Тайганың Бай-Тал суурунуң бөлүк аныяктары мотоцикл оорлап мунар чорукка удур райкүүскомнуң иштики херектер килдизинге дузалаар ажылчын отряд тургузуп алган. Бо база-ла суурнуң аныяктарының чаа эгелээшкини. Моон алгаш көөрге, оорлаар чорук-биле демисел чорудар отрядтарны чурттакчылыг суур бүрүзүнге тургузуп болурунуң бүгү аргалары бар ышкажыл. Мындыг эки эгелээшкиннерни чон бир деминг деткип, оорланыр чорук-биле демиселче шиитир көдүрлүп үнер болза, оорларның кожу уступ болур дээрзинге идегеп болур.

Республиканың агроүлет-пүр эвилели районнар аайы-биле чылгы малга бээр ылгавыр демдектерни чогаадып кылза дээн күш-ажылдың хоочуну Нина Ондарның бо чылдың апрель 11-де «Шын» солунга бижээн чүүлүн бүрүнү-биле деткип турар мен. Чылгы малды демдектээр ажылды республика девискээринге дээрый кылбас болза, кайы районнуң малы деп чүвени ылгаары бергелей бээр деп барган. Байдал шак мындыг дувүрениг. Чылгы малды ниуптузун демдектээн соонда кайы бир ажыл-агыйга, азы хамаатыларга билдинмес малдар тыптып кээр болза, оон кайызының чүвези келгенин тывары-даа чиик болур. Ужуру билдинмес шак ындыг малдарны бир черге бөлүп хаварагаш, ымының малы дээрзин солун, сеткүүл, радио болгаш телевидение-даа дамчыштыр тодаратлаш, ээлеринге-даа эгидерде эки болур деп. Ээлери тывылбайн барган таварылгада күрүне херекгизи кылдыр дужаап-даа болгай-ла.

Хуузунда инек, аът, сарлык хой, өшкүлуг хамаатыларның мал-маганының саның назыларын, ээ, кызып барымдаалап тодарадып алыры чугула боор турар. Чылгы малдың ең чүзүнүн база тодарадып алыры чугула. Хамаатыларның хуузунда мал-маганы чиде бергенде, малчыннарга чеде бээрге, хуу малдарның саны билдинмес боор кээрге, четелге кылдыр нарындай бээр чүүлдер база бар. Хуузунда малдыг хамаатыларның мал-маганының талазы-биле сан-түңнү кодээ Советтерге болгаш оорлар-биле демисел чорудар бөлүктерге берип каары черле четпүт хире..

Сөөлгү үеде янзы-бүрү кооперативтер тыптып келгилээн. Ол кооперативтер оорларга кончут-ла таарымчалыг бай дааллы тургузуп турар. Оорлар оорлап алган мал-маганының эъдин кооперативтерге садыпсаарып турары чажыт эвес. Ынчангаш кооперативтерниң хуу кижилерден мал-маган эъг садып алырын совсавы дугайында тускай доктаал хүлээп алыр үе келген. Бир эвес кооператив кежигүннериниң талазындан шак ындыг хажыдышкыннар болу бээр болза, оларга штраф онаар кылдыр көрзе кандыгыл?

Хамаатыларның эът комбинаттарынга дужаагаш малмаганның беш-он хонук иштинде тускай кадарчыларга кадарткаш, оон соонда согар кылдыр чурумчутса эки ышкаш. Ынчаш оорлаткан мал-маганның ээлери малдарын танып ап болур арга база тургустунуп келир. Ынчангаш «Ажыт-чажыт чокка чугаалажып көрээл» деп чүүлдү деткип, бо чүүлдү бижидим.

Шой ШОЙЖУН.
Республиканың иштики херектер министрииниң оралакчызы.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ

Понедельник

МАЙ 7

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.55 Концерт. 9.25 Бут бөмбүгүнүң долуулалы. 9.55 Уругларга фильм. «Чангыс үш демдек дээш». 11.00 «Сактып чоруур кижилер дугайында». 11.30 «Дерег аннигалнар оранында». 12.30 — 13.00 «[illegible]». 15.45 ГДР телевидениезиниң программазы. 16.30 [illegible]. 16.45 Уруглар шагы. 17.45 «Бөмбүрзектиң сиадалы — 90». «Бир болгаш экономика». 18.30 «Үе». 19.00 Концерт. 19.25 Бут бөмбүгүнүң долуулалы. 19.55 Н. Думбадзе — «Ыдыктыгларының ыдыктыы». Фильм шии. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Ыдыктыгларның ыдыктыы» шимны[illegible] улаячызы. 22.50 «Офицерже романс». Хроника-барымдаалыг публицистиг фильм. 00.00—00.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Сетчка-сигнал дугайында» [illegible] 8.35, 9.35 Төөгү. 9 класс. Россияда эң баштайгы [illegible]. 9.05 Итали дыл. 10.05 Ада-ием база мен. Улуг [illegible] киржилге. 10.35, 11.35 Хөгжүм. 8 класс. С. С. Прокофьев. «Ромео биле Джульетта». 11.05 Орус чугаа. 12.05 «Сени тудуп алыр [illegible] демиит». Уран-чечен фильм. 13.25 Спортчу гимнастика. Европа чемпионады. Херээженнер. 14.10 — 14.55 Хол бөмбүгү. [illegible] ССРЭ-ниң [illegible] командалары. 17.00 Хөгжүм телеабонементизи. «[illegible]». 18.15 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45 «[illegible]». Уругларга дамчыдылга. 19.15 Медээлер. 19.20 «Тыва чергее». Программада: «Май 7 — Харылзаа ажылдакчыларының хүнү». [illegible] 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 Партияның хоорай организациязында СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттарга кандидаттар-биле ужуражылга.

МОСКВАДАН

20.35 «[illegible]» Юрий Левитан». 21.30 — 22.50 «[illegible]». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Башкирия [illegible]». 19.55 Коллаж. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Уран гимнастика. «Советская женщина» журналдың шимналы дээш делегей маргылдаазы.

Вторник

МАЙ 8

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Фронтучу ажылчылар». Концерт. 8.55 «Чоон фронт». 9.20 Мультфильм. 9.30 Аал чоруктуглар клувү. 10.30 «Ол болган болган...» 11.00 Уруглар шагы. 12.00 «Аътчыгашче кым эң көрүнүр». 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 — 13.40 «Сактып ёзулаарының хүнээлдези». Бүгү-эвилелдиң сактып ёзулаарының ноюнуң дугайында. 15.00 Мультфильм. 15.25 «Өңнүктер-эш-өөр дугайында». Ада-чурттуң Улуг дайынының доктуннарының иштик ырлар коллективи биле ужуражылга. 16.20 «Бистиң сагыжывыс». «Афанасьев Г. Костанинниң аалчылары». 17.00 П. И. Чайковскийниң төрүттүнгенинден бээр 150 чыл болганынга тураскааткан байырлыг кежээ. Чансалда (18.30) — «Үе». 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Чаңыс[illegible]». Телекөвүрүг «ССРЭ-ниң Дээди Совети — АКШ-тың конгрези». 23.10 Хөгжүмнүг программа. 00.20 — 00.40 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Өг-бүле амыдыралының этиказы болгаш психологиязы. 10 класс. Эр, херээжен база... [illegible]. 9.05 Француз дыл. 10.05 Француз дыл. 10.35; 11.35 Төөгү 7 класс. Катап тургустунган [illegible]. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 «[illegible]». Уран-чечен фильм. 13.45 — 15.35 Радио үнүнге тураскааткан концерт. 17.00 Ыры кижи-биле артып каар. «Бисте чангыс-ла тиилелге херек». Б. Окуджава. 18.00 Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Медээлер. 18.35 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Май 9 — Тиилелге хүнү». «Араттарның чепсээ биле». «47 чыл болгаш ужуражылга». 19.05 «Тиилелгениң 45 чылы». Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң тиилелгезиниң 45 чыл оюнга тураскааткан дамчыдылгага тыва эки тураачылар П. Я. Пичон, Б. Б. Тиилош, С. Б. Норжуп, К. З. Тетерин, К. Т. Куренок болгаш өскелер-даа киржир. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Кезээ амыдырал». «Хамаатыларның хууда болгаш дузалал ажыл-агыйы». «Малчыннарның амыдыралын чырыткалганы». «Ленинга суурнуң ирги ногаан айтырыглары болгап келир үези». 21.15 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.50 — 21.30 «Мени дорамчылап турзуңнар... күштүг болур мен...» А. Жербак». Барымдаалыг телефильм. 21.30 — 23.10 «Узун дурт-сынныг топ халдакчы». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Коллаж. 19.05 Уран гимнастика. «Советская женщина» журналдың шимналы дээш делегей маргылдаазы. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 П. И. Чайковский. Концерт.

Среда

МАЙ 9

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Мультфильм. 8.30 Барымдаалыг фильм. 9.20 1941 — 1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет чоннуң тиилелгезиниң байырлалынга тураскааткан байырлыг хурал болгаш концерт. 12.20 Барымдаалыг фильм. 13.05 Амгы болгаш шаандакы ыры. 13.50 Москва. Кызыл шөл. 1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет чоннуң тиилелгезинге тураскааткан чысаал. 15.00 «Тиилелге». Тиилелге байырлалынга тураскааткан дамчыдылга. 16.30 «Майның сылдыстары». Солдат ыры фестивалы. 18.30 Бөгүн — Тиилелге байырлалы. ССРЭ-ниң камгалал министри Д. Т. Язовтуң чугаазы. 18.50 Фашизмге удур демиселге амы-тынындан чарылганнарның чырык тураскаалынга. Минута иштинде ыыт чок ёзулаашкын. 19.10 «Дайынчы хүннерни сактыдыр мен...» 19.35 «Тиилелгениң кыдыл арагазы». Уран-чечен телефильм. 21.00 «Үе». 21.30 — 00.05 «Кезээ мөңгеде — 19». Уран-чечен телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Сетчка-сагыштың тиилелгениң ырлары». 9.30 «Улуг удур туржуушкун». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 10.35 Мультфильм. 10.45 «Улуг удур туржуушкун». 2-ги сериязы. Уран-чечен фильм. 11.50 Мультфильмнер. 12.35 «Өңнүктер-эш-өөр дугайында». Киноконцерт. 13.30 Барымдаалыг фильм. 13.50 Москва. Кызыл шөл. 1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет чоннуң тиилелгезиниң байырлалынга тураскааткан чысаал. 15.00 «Ында, бистиң чоргаар черлерибисте». Фильм-шии. 16.20 «Мээң дайынчы эжим». Кино-концерт. 17.20 Мультфильм. 17.40 «Шалынның хан хаңазында дамчыдылгаы». Уран-чечен телефильм. 18.50 Фашизмге удур демиселге амы-тынындан чарылганнарның чырык тураскаалынга. Минута иштинде ыыт чок ёзулал. 19.10 «Чүрек сактып чугаалап тур». Киноконцерт. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Хостуг хүреш. Европа чемпионады. Польшадан дамчыдылга. 21.00 «Үе». 21.30 Делегейниң чадаг-терге маргылдаазы. ГДР-ден дамчыдылга. 21.50 Фронтуга концерт. «Дайынчы кино чыжындыларындан» тургустунган. 22.50 «Танывазы [illegible]». Уран-чечен телефильм. 23.20 — 00.20 «Вальс». Уран-чечен телефильм.

Четверг

МАЙ 10

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 9.05 Концерт. 10.00 «Тиилелгениң кызыл арагазы». Уран-чечен телефильм. 11.25 Эртем-тайылбырлыг кино дончулалы. 12.25 Коллаж. 12.30—13.15 «Үе». 15.45 Эртем медээчизи. 16.30 Чехословакия: таныыры база танывазы. 17.30 Уруглар шагы. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 21.00 «Үе». 21.30 «Дипломатчы эвес беседалар». 21.50 Эфирде хөгжүм. 23.50 «[illegible]». В. Набоковтуң феномени. 00.10 — 00.35 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бүгүдени биликсеп тур мен» Киножурнал. 8.35; 9.35 Литература. 8 класс. А. Т. Твардовский. «Василий Теркин». 9.05 Испан дыл. 10.05 Испан дыл. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Сүт чемиштиглер. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 12.05 «Узун дурт-сынныг топ халдакчы». Уран-чечен фильм. 13.35—14.05 Ритмиг гимнастика. 17.00 РСФСР-ниң [illegible] телетудуглары. Алтай телестудиязының программазы. 18.00 Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Азия төвү». Үндүргүзе: Медээлер. «Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелин чугаалажып тур бис», «Советтер болгаш амыдырал». 19.00 Медээлер. 19.05 Чарлалдар. 19.10 «Аldарга бүргеткен Тиилелге». [illegible]

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 Атлетизм. Европа чемпионады. 20.55 «База катап цирк дугайында...» 21.30 Киноабонемент. «Хүндүскү сылдыстар». Уран-чечен фильм. 23.20—23.45 Делегейниң чадаг-терге маргылдаазы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Мергелер кагарының спорту. Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарының маргылдаазы. Тиилелге хүнүнге тураскааткан. 19.45 Мультфильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Пятница

МАЙ 11

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.50 Россияның танцы ансамблиниң концерти. 9.30 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 10.15 «Кижи болгаш хоойлу». 11.30 Уруглар шагы. 12.30—13.10 «Үе». 15.45 «Көргүүшкүн, чемелел чокка». Уран-чечен фильм. 17.10 Хөгжүм эртинези. С. Рахманинов. Концерт. 17.45 «Реформа» фонду. ССРЭ-ниң Президент Чөлээлекчи кежигүнү, академик С. С. Шаталин дамчыдылгага киржир. 18.30 «Үе». 19.00 Улуг кижилерге мультфильмниң баштайгы көргүзүү. «Эрткен херек». 19.10 Хроника-барымдаалыг публицистиг фильмниң баштайгы көргүзүү. «Кембриджиниң доозукчузу». 1-2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Көрүүшкүн» 23.05 «Ол болган... болган...» 23.30—23.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бүгүдени биликсеп тур мен». Киножурнал. 8.35; 9.35 Төөгү. 5 класс. Москва — орус күрүнениң найысылалы. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 География. 6 класс. Географтыг ажыглыышкыннарның төөгүзүнден. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 12.05—13.55 Киноабонемент. «Хүндүскү сылдыстар». Уран-чечен фильм. 17.00 «Ужурашкынның өөрүнчүг минуталары». 17.25 Мультфильм. 17.40 Социалистиг бот-биле [illegible]. Ригадан дамчыдылга. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва телевидение чалап тур». Эрге-хоойлу видеоканалы.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 Медээлер. 20.20 Медээлер. 20.25 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.30 Делегейниң чадаг-терге маргылдаазы. 20.50 «Элезиннер аразында маштар». 21.30 Н. В. Гогольдуң чогаалдарын экранчыдканы». Петербургтан билдинмес кижи». Уран-чечен фильм. 23.00—00.55 Бут бөмбүг. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Динамо» (Минск).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Арена». Спортчу программа. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15—20.30 Бүгүдеге спорт.

Суббота

МАЙ 12

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Авам, ачам база мен. 9.00 «Булактар». 9.30 «Чыл үелери». Май. 10.30 «Бурла моден» сүмелеп тур...» 11.00 «Партнер». 11.30 Шүлүк чогаалы. В. Фирсов. 11.45 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. 8 сериялыг уран-чечен телефильм. «Тура халышкынның төөгүзү» 1-2 сериялары. (Чехословакия). 14.10 «Бузурелчиг-даа болза, элдептиг». 15.10 К. Кийск режиссёрунуң фильмнери. «Орукка чорааш, хая көрүн». 16.35 «Советтер: эрге-чагырганы холга алганы». 17.25 Объектив. 18.00 Делегей панорамазы. 18.45 Мультфильм. 19.00 Ю. Саульский композиторнуң чогаадыкчы ажылының кежээзи. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 В. Славкин — «Аныяк кижиниң чаш уруу». Фильм-шии. 23.20 Диззи Гиллеспиниң (АКШ) концерти. 01.00—01.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Фильм-концерт. 8.55 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. Барымдаалыг фильм. «Частың байырлалы». 9.15 «Пи» демдек аайы-биле.

КЫЗЫЛДАН

12.30 «Агар самның дугаары 707301». Тываның уруглар фондузунга тураскааткан ачы-буян чедиргезиниң дамчыдылгазы.

МОСКВАДАН

18.30 «Сатурнче орук». Уран-чечен фильм. 19.50 Орус улустуң ырларын Л. Иванова ырлаар. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Катым бээр иштиг кажан эвес». С. [illegible] тоя чогаалчының бенефизи. 23.00 Бут бөмбүг. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Динамо» (Москва). 00.50—01.15 Делегейниң чадаг-терге маргылдаазы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

12.30 Видеоканал «Совет Россия». 15.00—18.30 Видеоканал «Кады ажылдажылга».

Воскресенье

МАЙ 13

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эртен». 10.00 «Ада-чуртунга бараан болуур». 11.00 Эртенги хөгжүмнүң программа. 11.30 «Делегейниң дескиндир». Альманах. 12.30 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Тура халышкынның төөгүзү». 3-4 сериялары. Уран-чечен фильм. 14.45 «Казыкчылар». 15.30 ССРЭ — ГФР: кады ажылдажылгаының аргалары. 16.20 «Кедээтен дамчыдылга». Панорама. 17.30 «Марафон-15». 19.00 Улуг-хүн кинозалы. «Ийи маадыр». Мультфильм. «Чорук чогун». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.30 «Меңге чүүлдер дугайында бодалдар». 21.45 «Империя». 6 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. (Канада). 23.25—00.10 А. Вивальди. «Чыл үелери». Франция телевидениези.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильмнер. 8.45 «Якутияның алмазтары». Уругларның хореография ансамбли. 9.15 Коллаж. 9.25 «Мастер». Кыска темнээлдиг уран-чечен телефильм. 10.00 «Бистиң дуңурелиивис чери». «Агония» барымдаалыг фильм. 10.30 Тиилелгениң 45 чыл болганынга тураскааткан концерт. 12.30 Барымдаалыг фильм. 12.55 Видеоканал «Совет Россия». 15.25 «Планета». Делегей программазы. 16.25 «Бистиң чурттап турар оранывыс». В. Лисаковичи режиссёрнуң фильмнери. «Сенсация чок хроника», «Кадар-казыыр, мээн». 17.05 «Сатурнуң төнүзү». Уран-чечен фильм. 18.40 «Наймаралдың меридианнары». Польша ырының XI Бүгү-эвилел фестивалы. «Лучшие зона конкурузу». 19.30 «Катап тургустунуушкун». Будурун турар хөгжүм херекселдериниң шиңнарының дугайында. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Хол бөмбүг. Бирги чер дээш делегей дигазы. Эр кижилер. Япония биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 21.00 «Үе». 21.30 Л. О. Утесовтуң 95 харлаанынга тураскааткан концерт. 23.00— 23.25 Делегейниң чадаг-терге маргылдаазы.

КИНО

МАЙ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Ужуражылгыкын» (2 сериялыг) 10.40, 13.30, 16.20, 19.10. «Оглу» (бичии уругларга фильм) 9.00. видеозалга: «Иениң ынакшылы» (2 сериялыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: кинолар чыындызы 9.00, 12.10. «Ийбилиг салгал» 10.20, 13.30. «Элдептиг таварылга» 15.10, 18.20. «Чүък «300» 16.40, 20.00 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: кинолар чыындызы 11.20. «Өг-бүле» (2 сериялыг) 16.40. «Лифтиден солагай талаже» 12.40, 14.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Магалыг-чаагай эзим» 10.00. «Ынакшыл, мээң ынакшылым» 11.50. «Узамдыкжан чарлыышкын» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 18.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Надежданың» («Идегелдиң») сөөлгү рейизи» 14.00. «Ад или досье на самого себя» (2 сериялыг) 15.40, 18.30 шактарда.

МАЙ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ужуражылгыкын» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50. видеозалга: «Ак сөөк» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: кинолар чыындызы 9.30, 12.00. «Өлүм чок Кащей» 10.50, 13.20. «Ужуралдар делегейинде», «Үрегдээшкин» деп киноклуб 15.00. «Төрээн төлү» (2 сериялыг) 17.00, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Элдептиг таварылга» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Лифтиден солагай талаже» 15.00, 16.40, 18.20, 20.00 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Шыдажылганың хемчээли» 17.30, 19.20 шактарда.

УЛУСЧУ ТЕАТРЛАРНЫҢ БАЗА ШИИ КОЛЛЕКТИВТЕРИНИҢ КӨРҮЛДЕ-КОНКУРУЗУ СИЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР

МАЙ 12, СУББОТАДА

Республиканың хөгжүм-шии театрынга эртен 10.00 шакта эгелээр.

10.15 — 11.30 — Виктор Көк-оол «Самбажык» Ак-Довурактың Культура ордузунуң улусчу театрының шиизи. Режиссёру — Раиса Монгуш.

13.00—14.00— А. П. Чехов «Аьыг», «Санал» (тыва дылда). Моңгун-Тайганың улусчу театрының шиизи. Режиссёру — Ульяна Монгуш.

15.00—16.00— Чылгычы Ондар «Бодарал». Бай-Тайга районнуң «Аржаан» чечен чогаал уран чүүл каттыжыышкынының шиизи. Режиссёру — Виктор Иргит.

17.00—18.30 — К. Сагды «Кижиниң шокары иштинде...» Тожунуң улусчу театры. Режиссёру — Клара Сагды.

19.00—20.30— Л. Филатов. «Адыгжы Федот, эжер эрес эр дугайында». М. Бегзуев аттыг Кызылдың № 1 школазы.

МАЙ 13-ТЕ, ВОСКРЕСЕНЬЕДЕ

10.00—11.00—Ч. Ондар «Бодарал». Самагалдайның зона көрүлдезиниң шиизи. Режиссёру — Николай Дондувай.

12.00 — 13.30 — М. Кенин-Лопсан «Мунгарава, авай». Өвүрнүң Саглы школазының коллективи. Режиссёру—Кызыл-оол Сат.

Билеттерни республиканың эртем-методиктиг төвүнде (ыштаныр хүннерден аңгыда) хүнүн-не садып турар. тел. 2-48-69.

Кызылдың эът комбинадынга доктаамал ажылдаарынга кол энергетик, электриктер, газ, электри-биле кааначылар, аммиактыг соодулга дериглелиниң машинистери негеттинип турар.

Ажылга баарда база дөрт чанарда албан черниң автобузу-биле хандырар. Комбинаттың девискээринде столовая болгаш магазин бар.

Комбинаттың адрези: Трудовая кудумчу, бажың № 36, кадрлар килдизи, телефону 4-11-12.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харысаалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлегер — 3-34-43: 3-36-73: ◆ агроүлетүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга арны

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тиражы 28000 экз. Чагыг № [illegible] ТС—00179

Тываның республиканың
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
май
8
вторник
№ 106 (14306)

[illegible]

1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга идепкейлиг киришкеннерге Совет Эвилелиниң Маадыры атты тыпсыр дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга немец-фашистиг эжелекчилерге удур демиселге көргүскен эрес-дидим болгаш маадырлыг чоруу дээш Совет Эвилелиниң Маадыры атты тыпсыры болза (мөчээн соонда):

Кечил-оол Түлүш Балдановичиге — капитан.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль. 1990 чылдың май 5.

• • •

Ол хүн ат салган Чарлык ёзугаар Совет Эвилелиниң Маадыры атты шиитизи-биле 22 кижиге тывыскан. Оларның чүгле чедизи бо хүнге чедир чурттаан. Маадыр ат тывысканнарга хамаарыштыр «Правда» солунда армия генералы, ССРЭ-ниң камгалал министриниң оралакчызы Д. Сухаруковтуң тайылбырын парлаан. «Төрээн чурту дээш амы-тынын чечен Мавлия Висаитов, украин Михаил Паникаха, грузин Форе Мосулишвили, тыва Түлүш Кечил-оол, орустар Сергей Мельников, Лидия Литвяк болгаш өскелер-даа берген — деп, ол бижип турар. — Кажыызының бо данзызы улуг. Үрде маңаа Тиилелгеге хүнүн чедип алыр дээш боттарының хаайын, амы-тынын харам чокка бергеннерниң тураскаалынга кажан-кезээде өрелиг бис.

Ада-чурттуң Улуг дайынының төөгүзүн эзиг дээрези-биле биживейн турар бис — деп, генерал уламчылаан. — Тиилелгени чедип алырынга төлептиг болган кижилер чамдык таварылгада уттундуруп калганы шын. Ынчангаш бистиң херээвис, ылыктыг хүлээлгевис — төөгүнүң чөптүг шынын тургузары, кижи бүрүзүнүң кылган үүлезин чогумчалыг үнелээри болур. Ол Ада-чурттуң Улуг дайынының бүгү киржикчилеринге — дириг арткаңнарга-даа, бистиң аравыста ам чоктарга-даа хамааржыр».

РЕДАКЦИЯДАН: төп парлалгада үнген чарлыктарда командирниң адын Кечил Оолат Түлүш Балданович дээн. Дайынның кадыг-дошкуун, чымыштыг үезинде орус дылга эптешпес атты ынчаар бижиптерде багай чүве чок боор, аас-биле чугаалаанын-даа, телефон-биле дамчытканындан-даа ынчаар бижиттине бериш болур.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

КАПИТАН КЕЧИЛ-ООЛ— МААДЫР

Улуг-хүнде үнген «Правда» тыва эки турачыларының командири капитан Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыскан Чарлык понедельникче дүне меңээ уйгу-дыш бербеди. Сактырынга ол бедик атты тыва кижи бүрүзүнге, мээң бодумга-даа тывыскан ышкаш болду. Өөрүшкүм кызыгаар чок!

Сагыш-сеткилимниң доюуушкунун бичии базырып алгаш, номчукчуларга маңаа хамаарышкан төөгүнү ыдып бээр бодадым.

Капитан Кечил-оолду эрес-маадырлыг чоруу дээш Совет Эвилелиниң Маадыры атка киргенииниң дугайында чагааны ТАР-ның нам, чазаанга полк командири Попов биле ооң политика талазы-биле оралакчызы Бликов 1944 чылдың февраль 16-да чорудкан. Ооң эртенинде шак ла ындыг утказы чагааны дивизия командири генерал-майор Павлов биле политкилдис начальниги Нитовщиков база чорудкан. 1944 чылдың апрель 1-де үнген «Шын» биле «Тувинская правда» солуннарда шериг министри Сувак биле шериг чөвүлекчизи А. Адамчевский оларның «Тыва эки турачыларның маадырлыг херектери» деп чүүлүнде ол дугайын база бижээн.

Ындыг турбуже, Кечил-оол Маадыр апарбаан.

1967 чылда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Национальдар Совединиң Даргазы Юстас Игнович Палецкистиң «Улуг Октябрь болгаш социалистиг национальдарның тиилелгези» деп бичии дептержигежи үнген турган. Ында Кечил-оолду Совет Эвилелиниң Маадыры деп каан болду. Авторже дораан чагаа бижидим. Удатпаанда харыы «Шын» солунга келди (ынчан аңаа ажылдап эгелээним ол чүве).

«Москва, Кремль. Чазак черинден» деп каан чагааны чогаалчы Михаил Вершинин харылаан болду. Кечил-оолылап-ла Маадыр дээрзин ол маргыжар чугуы кижи чорду. 1968 чылда ынчап ыскап чылап алгаш база-ла Саян ажыл чоруптум. Калинин хоорайда эки турачы Седен-оолга ужурашкаш, Москвага чогаалчы Вершинин, тываларның дайылдажып чораан 31-ги полктуң киргени 6-гы корпустуң баштай оралакчы командири, ооң командири апарган генерал Куцка кирдим. Олардан тодаргай сүмелер алгаш, полк командири чораан Ефим Абрамович Поповка ужуражып, Кемерово хоорайга келдим.

Ол Кечил-оолга Маадыр атты тыпсыр дугайында чагаа бижип берди. Ону СЭКП Тыва обкомунга эккеп бергеш мен. Обком ол чагаага архив документилерин кожуп тургаш, Москваже чорудкан чүве. Оон-на шупту чүве сураг барган. Оон бээр 22 чыл эрткенде ол чагааның харыызы Чарлык болуп үнүп келгени бо-дур.

Ефим Абрамовичиниң соңгаар чорудкан чагаазының бодун ам-даа кадагалап чор мен. Ам ооң кыска очулгазы-биле номчукчуларны таныштырайн.

ССРЭ-ниң Камгалал Министри. Совет Эвилелиниң Маршалы А. А. Гречкога 8-ки гвардейжи дивизияның 31-ги гвардейжи полугунуң командири чораан гвардия полковниги Е. А. Поповтан.

Тыва Арат Республиканың эки турачы аъттыг шериг отрядын мээң командылаан полугумнуң составынга киргеш. Капитан Кечил-оолга удурткан ол отряд бистиң полугуустуң 4-кү эскадрону апарган. Эскадронуң сагылгазын чуруму, дайынчы белеткели, Төрээн чуртунга бердингени кайгамчык. Командир боду дайынчыларга үлегер болуп, шериг талазы-биле билдилиг, кызыгаар чок эрес-дидимин көргүскен. Ооң командылаан дөрткү эскадрону Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде болуп оңун читпес аалдар-биле бүрээзи.

Эрес-маадырлыг дайынчы чоруктары дээш база хууда дидим болганы дээш гвардия капитаны Кечил-оолду Ленин ордени-биле, а Сурмичи дээр хуторну хостаарынга шылгарангай маадырлыг чоруу дээш Ада-чурттуң дээди шаңналы—Совет Эвилелиниң Маадыры атка киирген турган. Тываның ажыл-ишчилери оларның чаңгыс чер-чурттуу Кечил-оолду Совет Эвилелиниң Маадыры деп билир турар.

Ю. И. Палецкистиң дептержигежинде капитан Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыскан деп акта кара-биле бижээн. Херек кырында ол дугайында Чарлык үнмээн, чүл дээрге ол дугайында материалдар фронтучу оруктарга читкен хевирлиг.

«Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан» деп рубриканың ада-биле Ада-чурттуң Улуг дайынының төөгүзүнге хүнүң-не чаа-чаа арыннарны ажыдып турар бис. Гвардия капитаны Кечил-оол шагда-ла бистиң аравыста чок, ынчалза-даа Тыва республиканың чону ону бодунуң национал маадыры кылдыр санап турар...

8-ки гвардейжи аъттыг шериг дивизиязының болгаш шиитизи-биле 6-гы гвардейжи аъттыг шериг корпузунуң кол угланымышкынынга чорудкан чаңгыс ол операция дээш гвардия капитаны Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыспышаан, дөрткү тыва эскадронну Камгалал министерствозунуң тугу-биле шаңнаан болур.

Ынчангаш бо херекти шимчедири-биле Силерден дилег кылып ор мен, эш Совет Эвилелиниң Маршалы. 1969 чылдың февраль 23-те Совет Чепсектиг Күштерниң хүнүнге чедир гвардия капитаны Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры атты тыпсыр дугайында Чарлыктың үнүп кээринге база эки турачы тыва эскадронну ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң Кызыл тугу-биле шаңнаар дугайында Силерниң дужаалынар үнүп кээр боор деп идегеп ор мен. Ооң-на чылдагааны-биле ат тыпсыр дугайында бо чагааны Силерже чоруттум. Оон ыңай чүнү-даа кылыр аргам чогул, чүге дээрге мээң дайынчы эштеримниң хөй кезии дайын үезинде өлген. Мээң бо бижээн материалымны чүгле 6-гы аъттыг шериг корпузунуң командириниң оралакчызы чораан генерал-майор И. Ф. Куц биле ол корпустуң составынга чораан чогаалчы М. М. Вершинин олар бадыткаан болур. Оларның адрестерин мында кожуп кагдым.

Оон аңгыда, Силерниң меңээ бүзүрээр боор деп бодаар-дыр мен, чүге дээрге мениң дайын мурнунда үелерден бээр таныыр болгай Силер, Ортаакы Азията басмачыларны кады ойладып турдувус, фронтучу оруктарга база ужуражып келдивис. Мээң канның армейжи школаны эртенимни пат билир Силер. Мээң бижээн бо материалым хууда сорулгалар сүрбейн турар. Тыва чонну алдарлыг оглу гвардия капитаны Кечил-оол төлептиг болганы Совет Эвилелиниң Маадыры атты алырын, а Тываның эскадронунга Камгалал министерствозунуң тугун кезээ мөңгеле шыгжаарын-биле дамчыдарын күзээр-дир мен.

Силерге ханы хүндүткел-биле Ефим Попов».

(1968 чыл).

Бо-ла бүгү төөгүнү, Түлүш Балданович Кечил-оол-даа, Ефим Абрамович Попов-даа дугайында 1970 чылда үнген «Эки турачылар мурнуку шугумда» деп барымдаалыг тоожумга тодаргай бижээн мен. Бир чылдагаан-биле ол ном номчукчуга четпейн барган...

Эки турачылар дугайында материалдар чыып кылдыр мени кым-даа томуйлаваан, ынчангаш командировка акшазы деп чүве көрүп көрбээн мен. Бергедээшкиннерге таварышпышаан, материалдар чыып алгаш, ном бижип каарымга, ону чырыкче үндүрбейн баарга, сеткилимниң ханызындан дыка-ла хомудаан мен. Ол бүгүнүң соонда чөптүг чорук деп чүве бар чоор бе деп дагалзап-даа чордум. Ам бодум, Маадыр атка киргениниң соонда 46 чыл эрткенде, эки турачыларның командири Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывысканынга дыка-ла өөрдүм.

Кудур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр.).

«ПРАВДАНЫҢ» БАЙЫРЛАЛЫ

Партияның кол солуну «Правданың» фестивалы Парлалга хүнүн таварыштыр Москвага ССРЭ-ниң Улус ажыглалының чедиишкиннериниң делгелгезинге ажыттынган. Делгелгениң павильоннарынга дискуссия болгаш солун ужуражылгалар клубтары ажылдап турган. Фестивалга келгеннер «Правда» солуннуң ажылдакчылары-биле ужуражып, солунга туруглаан делгелгелерни көрүп, сонуургаан турар айтырыгларының талазы-биле долу харыыларны ап турган. Кижилер боттарының сонуургалдарының айы-биле бөлүглежип алгаш, чуртта болгаш делегейде боор турар болуушкуннарны чугаалажып турган.

ССРЭ-ниң Президентизи, СЭКП ТК-ның Чиигине секретары Михаил Сергеевич Горбачев май 5-те делгелгеге чедип келгеш, барык бүдүн хүн дургузунда чон-биле ужуражып чугаалашкан. Беседага эде тургустуушкуун, оон бергедээшкиннерниң база чурттуң мурнунда туруп турар нарын чүүлдерни шиитпирлеп алырының дугайында айтырыглар кол черни ээлеп турган. Бистер ам шиитпирлиг үе-чадага чедип келген бис. Хүлээп алдынган хоойлуларга үндезилээш, экономикага үндезин чаартылганы кылыр ужурлуг бис. Партия съездизин база чооккшулап орар. Аңаа партияның ролюнуң, турар чериниң база оон сорулгаларының дугайын бүгү чонга дорт болгаш билдингир кылдыр чугаалаар ужурлуг бис деп, М. С. Горбачев чугаалаан. Чаартынган совет федерациязы [illegible] ээ чүүлдери кылдынган. А [illegible] холга алган Совет тер боттарының эргелерин ажыглап алгаш, бүгү кужу-биле ажылдаар ужурлуг.

«Силерге чедиишкиннерни күзеп тур бис» дээн сөстер оон-моон [illegible] Михаил Сергеевич мынчаар күзээшкиннерге: «Меңээ эвес, а шуптуңуска чедиишкиннерни күзээлинер, чүге дээрге ажыл-херекти шуптувус кады кылып турар болгай бис» деп харыылап турган.

Май байырлалының хүннеринде чамдык черлерге болгулаан [illegible] дим тургузун улус илереткеш, ындыг чорукту дээрге эде тургустуушкунга дорт удурланыышкын-дыр деп санаан. Президент оларны деткээш, эмин эрттир бармыы болган чоон үзелдиглер-биле кады чоруп болбас бис деп чугаалаан. Бис аныяк оол комсомолду кандыг [illegible] көрүп турар силер деп айтырган. Партия аныяк коммунистиг организациязын ве зээде деткип келген, бир эвес аныктардан, хоорлу бээр болза, партия чаа күш ап шыдавас деп ол [illegible].

[illegible] хөй чыылган М. С. Горбачев [illegible] ...

М. С. Горбачев «Правданың» төөгүзүн көргүскен делгелгеге чорааш «Солунуң [illegible]» деп [illegible] рын көөнүт эки-дир. «Правда» ёзулут улусчу солун апар чыдар. Солунун чаартыыр [illegible] рары эки-дир. «Правда» [illegible] болза, оон ол солунну [illegible] дын ап чораан бис» деп, ол чугаалаан.

Фестивальды ажыдып тура, «Правданың» редактору, СЭКП ТК-ның секретары И. Т. Фролов [illegible] делгелген.

Фестивальның ажыдыышкынынга Б. Н. Ельцин, В. А. Медведев, А. Н. Яковлев, А. В. Власов, А. И. Лукьянов, Е. М. Примаков, Б. К. Пуго, Г. П. Разумовский, Д. Т. Язов, А. Н. Гиренко, Е. С. Строев, Г. И. Усманов киришкен.

«Правданың» фестивалы май 6-да база уламчылаан.

(СЭТА).

ЭРЕС-КЕЖЭЭ БООРГА

Татьяна Дамбаевна Колдун мергежили — садыгжы. Оон ол ажылынга ажылдаан үези он ажыг чылдар-биле санаттынар. Мен ону бодунун шилип алган мергежилин эки билири-биле, чон-биле чугаалажып, ажылдап билиринден [illegible] келип чедип алган деп билир мен. Кажан садыгжывыс кадының аайы-биле элээн үеде ажылдавайн баарга, оон ажылынга кызымаан ам эскердим. Алыр-Кежигиниң чурттакчылары садыгжызын чоктай бээр таварылгалар безин тургулаан. Бичии суур черге кижилер бот-боттарын билчир, тачыжар болгаш ындыг. Эки чүүл ол дораан эскертинмес дижири дег, оон ону амыдыралдың [illegible] талаларынга бодаарга, ууну дээрзин амыдыралдан билир бис. Садыгжывыс чокта, чем магазин ээзирей-ле бээр. Кижилер ынча дижип чугаалажы бээр чүве.

Чонуң ындыг, ындыг дээри белен эвес херек деп билир мен. Магазинге база чуруум турар ужурлуг, ону садыг албатыларга хамаарыштыр чугаалаарым ол. Чамдык таварылгаларда чуруум чок чүүлдер бистиң талавыстан база туруп келгилээр. Оочур барымдаалавас, магазин эжиин үрел каар чыгыы күш-биле мурнай кирерин бодаар кижилер чок эвес, аравыста бар болгай. Ээлчег аайы-биле таптыг туруп алгаш, садыглажыр болзувусса, оочур дүрген-даа болгай. Садыгжынын ажылдаарынга-даа, садып алыкчы кижиге-даа таарымчалыг болур деп бодаар мен. Улуг эвес-даа болза, чугула бо чүүлдерни кижи бүрүзү сагыыр болза деп күзел бар.

Татьяна КУШКАШ.
Тожу район.

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ БИРГИ СЕССИЯЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги сессиязы бодунуң ажылын 1990 чылдың май 10-да 14 шакта СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдышкынның бажыңынга уламчылаар.

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Дээди Советтиң сессиязынга келген Тыва АССР-ниң улус депутаттарының бүрүткээшкини 1990 чылдың май 9-та Советтер бажыңының бирги каъдында 107 дугаарлыг өрээлге 9 шактан 20 шакка чедир чорудар. Телефон № 2-55-42.

Май 10-да СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдышкын бажыңынга 10 шактан эгелеп бүрүткээр.

КЫЗЫЛДЫҢ № 870 ДЕВИСКЭЭР СОҢГУЛДА ОКРУГУНУҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ РСФСР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАДЫНГА СОҢГУЛДАЛАРНЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИНИҢ ДУГАЙЫНДА ОКРУГ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ

ДЫҢНАДЫЫ

Кызылдың № 870 соңгулда девискээр округунуң талазы-биле бадылаашкыннарының түңнелдериниң дугайында участок соңгулда комиссияларының [illegible] сайгарып чугаалажып көргеш, округ соңгулда комиссиязының [illegible] болза.

РСФСР-ниң улус депутадын [illegible] 95628 кижини киирген, бадылаашкынга 60488 кижи, азы 63,3 хуузу киришкен.

785 соңгулда бюллетеньнерин күш чок деп санаан. [illegible]

Улус депутадынга кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	[illegible] саны	хуузу	[illegible] саны	хуузу
Верещагин Виктор Александрович	28636	47,3	[illegible]	51,4
Ооржак Шериг-оол Дизижикович	29643	49,[illegible]	[illegible]	49,7

«Улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 48 чүүлүнге дүүштүр [illegible] № 870 округундан РСФСР-ниң улус депутадынга Ооржак Шериг-оол Дизижикович, 1942 чылда [illegible] кежиғүнү. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң [illegible], Кызыл хоорайда чурттап турар, [illegible].

Округ соңгулда комиссиязы.

1990 чылдың май 5-те Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарының катап бадылаашкыннарының түңнелдериниң дугайында хоорай соңгулда комиссиязының дыңнадыы

Округтарның дугаарлары болгаш улус депутадынга кандидаттарның фамилиязы, ады, адазының ады	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible] саны	хуузу	[illegible] саны	хуузу	[illegible]	[illegible]
№ 47. Сат Камиль [illegible]	473	247	242	94	38,8	146	60,3	2	[illegible]
[illegible] Анатолий Владимирович	473	247	242	123	50,8	117	48,3	2	[illegible]
№ 51. [illegible] Радислав [illegible]	147	80	77	37	48	38	29	2	[illegible]
[illegible] Светлана [illegible]	147	80	77	35	45,5	40	51,9	2	[illegible]
№ 86. Романченко Татьяна [illegible]	216	126	126	78	61,9	47	37,3	1	[illegible]
№ 151. [illegible] Геннадьевич	175	138	128	59	42,7	77	59,8	2	[illegible]
[illegible] Виктор [illegible]	175	138	128	60	50	67	48,5	2	[illegible]
№ 136. Колпакова Людмила [illegible]	138	91	91	54	59,5	37	40,6	—	[illegible]
[illegible] Шулунова	138	91	91	36	39,6	51	60,4	—	[illegible]

Хоорай соңгулда комиссиязы.

Эйлиг-хемчилерниң кичээнгейинге

ӨГБЕЛЕРНИҢ ДУРЖУЛГАЗЫН АЖЫГЛААР

Эде тургустунуушкунун ажык-чаряыг чоруун ажыглап алгаш, чаңгыс чер-чуртташтарымга, эйлиг-хемчилерге, бодумнуң хоражамны өйүп чоруур чамдык бодалдарымны парлалга дамчыштыр чугаалаар болбай-дыр мен. Мээн саналдарымның чамдыызы силерниң боттандырып эгелээн ажылыңарда [illegible] улам эки.

[illegible] — Эйлиг-Хем болгаш [illegible] ...

Аът, шары-биле кожуп, малын ыраады чайлаглаарындан халаажыраан, ынчангаш машина-трактор оруу эдерес, оон-биле кожер-дир бис. Оът-сигеи чегей черлерге малды тырып, чай эрттирип апарганы, ылангыя шээр малга улам хора деп дорт чугаалаар херек. Кижилер, оон иштинде малчыннар, [illegible] чурттаар, ажылдаар апарганы [illegible] ... Кыштагларынып олажын [illegible] ... боду деп [illegible] ... [illegible] дугайында чугаа чоруп турарын болзалынар. Ол [illegible].

аргаларын калбаа-биле ажыглаар дээш-дир.

Эйлиг-хемчилер, өгбелеривистиң мал азырап чанчыккан оранны — Ортаа-Хем, Куйлуг-Хем, Тестеектен эрткеш, Макамаш, Сериг, Сеткир, Чаглак-Пош, Буура кырының чүм оълунга малды чайлаглазыр болза кандыгыл, ол черлерни [illegible] бе? Ол айлагларны ажыглаарынга хөй ак[illegible] кыш, ве-шаг үнер бе? [illegible] ... херек. ынгыржак, [illegible] ... Ону чанап, [illegible] ... малчыннар болгаш [illegible] ... малчыннар боттарын [illegible] болур. Ынтыгларны деткиир херек. Аът хылынндан чээп-ар[illegible] ...

дее, садыгның кадыг хендиринге бодаарга, ол эптиг. Оон-биле улустуң чанчылын катап тургузар херек.

Шаандагы ёзу биле чепсеглеңип алган малның аът-шарызы чүдүрүп алгаш, ада-өгбелерниң кайы-даа чайлааныг көжүп оруктарның сомазын тып тургаш кожуп, малын дурнуктуг [illegible]. [illegible] тайгаларны ажыглап, мал семиртип алыры деттээн докуумент [illegible] ...

Суурлардан ырап чаттай баргаш, аъш чемни канчаарыл деп айтырыг туруп [illegible] ... [illegible] ... деп чугаа бар. Ам бистер [illegible] тайгаларда шоолай дазган, оон үе тып алыр апарган бис. Ам[illegible] ...

бар. Тараа соктап чиирин улуг [illegible] ... [illegible] ... Бистиң [illegible] ...

Өг ыяжы херексели — кожерде эң-не эптиг чүүлдер-дир. [illegible] ...

Эрткен-барган чүүлдер [illegible] ...

Окан-оол НАМЧЫЛАК.
Тожу [illegible] хоочуну, ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

ДЕЛЕГАТ КЫМ БОЛУР ИРГИ?

[illegible] хоорайның партия организациязындан СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегат боор баар ажыл-үүле кымга таваржыр ирги? Бо айтырыгга харыыны бээри-биле май 11-де хоорайның партия эге организацияларынга соңгулданы чорудар. Аңаа 30 чуугаа хөй бадылазашкынның [illegible] делегат болуп, [illegible] найысылалының коммунистерин партияның XXVIII съездизинге төлээлээр. Кандидаттарның кайызы сагышка таагжып болурул, кым эң-не хөй бадылаашкыннын алырынга төлептигил? [illegible] депшиттирген 30 ажыг кандидатуралардан арткан 5 кандидат — хоорайда кол вургулайында билдингир кижилер, ындыг-даа болза олары коммунистерниң дыка хөйү таныыр. Кымнары ол?

Асонычев Валерий Андреевич. 1939 чылда Оренбург хоорайга төрүттүнген. 1959 чылда Оренбургтуң автоорук техникумун дооскан соонда Тывага хуваалда ёзугаар келген. Чадаана, Кызыл АТБ-лерге [illegible] Красноярскиниң политехниктиг институтун дооскан. 1965 чылда «Тыва [illegible]» [illegible] партком секретарынга соңгуттунган. 1965 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Өг-бүлелиг, ийи уруглуг. Амгы үеде СЭКП Кызыл хоорайкомунуң секретары.

Вальков Виталий Григорьевич. 1945 чылда Красноярск крайның Каратуз районунга төрүттүнген. 1990 чылда Кызылдың педінститудун, 1965 чылда Новосибирскиниң партияның дээди школазын дооскан. СЭКП, ВЛКСМ Каа-Хем районкомнарынга, оон СЭКП обкомунга ажылдап турган. 1977 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Өг-бүлелиг, ийи уруглуг. Амгы үеде СЭКП Кызыл хоорайкомунуң бирги секретары.

Асонычев биле Вальков амгы албан-хүлээлгезинге апрель 18-те Кызыл хоорайның отчёт-соңгулдалыг XXVIII партконференциязынга соңгуттунган.

Марцева Анатолий Васильевич. 1937 чылда Приморск крайның Гродеково хоорайга төрүттүнген, украин. 1966 чылда Харьковтуң ужар чуул институдун дооскан. 1978 чылга чедир Абаканга ажылдап турганының соонда Тываның авиаотрядының командиринге томуйлаттынган.

Моломжай Сергей Дмитриевич. 1961 чылда Кызыл хоорайга төрүттүнген. 1966 чылда Красноярскиниң эмчи институдун дооскаының соонда Кызылга анестезиолог эмчи болуп, оон соонда салбырның эргелекчизи ажылдаан. 1987 чылда Кадык камгалал министерствозунуң аппарадынче шилчиткен. Амгы үеде кадык камгалал министрниң оралакчызы. 1971 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Өг-бүлелиг, ийи уруглуг.

Тас-оол Роман Всеволодович. 1956 чылда Барыын-Хемчик районунуң Кызыл-Мажалыг суурга төрүттүнген. Тыва. 1978 чылда Новосибирскиниң күрүне университедин дооскан. Амгы үеде «Тувинская правда» солунунуң кидис эргелекчизи.

Эртен субботада оларның ужу-биле чугаалажыр аргалыг болдувус. (Марцева биле Тас-оол чай чок ажылдап турган). Ам оларның-биле беседаның номчукчуларның кичээнгейинге парладывыс.

* * *

Айтырыг: Кайы-кайы партия эге организациялары-биле ужуражып кааптыңар?

Харыы: Үе-шактың кызымы болганындан ужуражылгалар кылып четтикпээн бис. Үе байырлалдар-биле капсырлажы берген болгаш, эге организацияларның чайы-даа чок турган.

Айтырыг: СЭКП ТК-ның партияның XXVIII съездизинге Платформазынга хамаарылгаларны чугаалап көрүңерем. Ында киирттинген чүүлдерни кандыг оруктар-биле чедип ап болурул?

Вальков: Хоорайның отчёт-соңгулдалыг партконференциязынга СЭКП-ниң Платформазында турар мен деп чугаалаан мен. Платформаның чамдык чүүлдериниң херек кырында бо[т]таны турарын, чижээ, хөй партиялыг болуп болурун көрүп тур бис. Ынчалзажок бодум хуумда манаа арай-ла [illegible] мен. Чүге дизе хөй партиялыг чорук хевирлериниң [illegible] бодунуң [illegible] болгаш чиг ёзу-биле бадылкаларын оралдажып турар деп бодаар мен. Хөй партиялыг болурунун аргаларын [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бистиң хөй [illegible] партиялыг чорук алырын шыдаар деп сагаар шын эвес.

Айтырыг: Партияның тургузуунуң талазы-биле бодалыңар кандыгыл?

Вальков: Бо талазы-биле хөй [illegible] [illegible] Коммунистер [illegible], ажылдап турар черинин, [illegible] [illegible] аайы-биле каттыжып болур. Амгы үеде бис кижилерниң [illegible] ажылдап турар черинин аайы-биле ажыл чорудуп турар бис.

Айтырыг: Партияның федерация принципи-биле бүдүрээзин тургустуунарынга хамаарылганар кандыгыл?

Вальков: «Ындарадыр» деп сөске таарышпас-тыр мен. Чуртта экономиктиг бот-тускайлаң чорукту деткип турар болганда политиктиг тургузугга бот-тускайлан болурунда коргунчуг чүве чок.

Асонычев: Шак-ла бир ком[мунист] [illegible] «Хөй партиялыг болур [illegible]» деп [illegible] [illegible] тия бо[illegible] [illegible] апаар деп харыылаан мен. Ам-на чоңга мланла херектиг бүдүредир үе келген-дир. Эвилелдиң [illegible] бот-тодараттынар эргелиг болганда, партия база федеративтиг үндезинге чүге турбас болбас деп? СЭКП бедик сорулгаларын (ам ынча дээриндеп ындыр апарган болгай бис) чедип алырынче чонну мөөн турар кол үндезилекчи политиктиг система болур ужурлуг. Чаңгыс-аай сорулгалыг ол каттыжыышкын чаңгыс платформалыг болур. СЭКП-ниң Платформазы-биле чергелештир демократтыг болгаш марксисчи платформалар ажылдап кылдынган. СЭКП-ниң Платформазы биле марксисчи платформада туруушкак чүүлдер хөй. А демократтыг платформаның дыка хөй чүүлдери-биле чөпшээрежип шыдавас мен. Оларның эң кол ылгалы — марксисчи-ленинчи өөредигни буза шаап турары, ажылчын чонунуң авангардчы партиязы турул болур деп чүүлдү шутула хүлээп көрбейн турары. Олар парламент партиязын тургузарын оралдажып турар — ол дээрге мен бодаарымга, бирле маргыжыышкын клуву [illegible] [illegible] [illegible] чугаалажып, тарай бээр — ынчаар-ла даразында чымышка чедир-ле чугаалашкан чүве үттүндүрүп каар. Мен хуумда демократияның мурнады аарак, демократтыг централизмниң принциптерин камнап алыры чугула деп санаар мен.

Вальков: Платформада болгаш [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] уштуна берген-дир.

Асонычев: Бир эвес СЭКП-ниң Платформазын хүлээвес болза, оон үнүп ал. Бодунуң ында турар партияның үзе-чаза херберлээн херээ чүл? Бо талазы-биле мен [illegible] [illegible] Афанасьев [illegible] [illegible] туружун шайгаарлыр мен. Мындыг таварылгада аңгылаңгыр [illegible].

Айтырыг: Бир эвес съездиниң иштинден санал бээр арга турган болза, оон чүнү соглээр силер?

Вальков: Ындыг арга бээре-ле боор. Ынчалза-даа съездиниң комиссиялары, секциялары тургустунары чугаажок, аңаа делегат бүрүзү санал-бодалы-биле солчуп, тургустунган байдалдан үнериниң оруктарынга хамаарыштыр чугаалажыр аргалыг болуру билдингир. Ынчангаш бодум хуумда партияның эрге-хүлээлгелериниң 4 бөлүүнче харап ийик мен. [illegible] программның хүлээ[лгелери] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (демги сорулгаларны херек кырында күүседири), үнте, организацияның хүлээлгеге, дөртте, идеологтуг хүлээлгезин болдалдарның хөй янзылыын бодараайты, марксисчи эвес турушталары шүгүмчүлээри.

Моломжай: Мен база-ла конкрет тодаргай Программаны ажылдап алыры чугула деп бодаар мен. Идеология ажылын бээрледир. Националдар аразының харылзааларын: партия болчуумчалыг польду ойнаар ужурлуг. РСФСР ышкаш улуг девискээрде чиниг айтырыглар хөй, ынчангаш маңаа партияның чугула улуртуп органнары турары албан болур чоп.

Асонычев: Бир чугаарында-ла бот-тодараттынып алыры чугула деп бодаар мен. Бо чугула айтырыг талазы-биле дугуржуп албайн чыда, чугаа чорудары дээрге согаашка сүт шонпазы-биле домей чүве-дир. Эң чугула турушттарга быжыглап доктаап алза-ла, эптиг ёзу-биле хөделир апаар: кижилер чүгле компартияже кээп турар кылдыр, шак ынчаар ат-алдарлыг ажылдаары чугула. Мен бодаарымга, ажыл-агый айтырыгларындан бүрүн-биле ырай бээр деп чүве партияга болдунмас. Тодаргай [illegible] [illegible] пропаганда турул болур болгай. Ынчангаш чурттаар оранга, эт-сеп, хлеб-теп, аъш-чем — бо бүгү чокта кижилерге кээп чедиишкин [illegible] идеяларның херээ чүү боор.

Вальков: Амга чедир-ле улустуң бажында ынчаар сиңип калган: кабель чок болза, партия хоорокомунга кээп андазын [illegible] [illegible] турар болза [illegible] [illegible].

Асонычев: Чаа-ла бир таварылганы долгап келди: хөмүр-хаьжаң тене бээрген деп. Хамык чүвени октаныкаш, оон айтырыгның барын шиитпирлеп бээр чүве мөңгээн. Боттарының-на ажылын партия хоорокомунга [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Вальков: Чингир [illegible] айтырыгларны шиитпирлеп, коллективтерде коммунистер таварыштыр хөделирин чугула. Кандыг-даа таварылгада Коммунистиг партия чон оргунунга болуру [illegible] [illegible] [illegible].

«Төгерик столга» Надежда ЭРГЕП кирипкен.

Профэвилел организацияларында

АЖЫЛ БИЛЕ ӨӨРЕДИЛГЕ КАДЫ

Бүгү чуртта-биле бир деңге республиканың профэвилел организацияларында отчёт-соңгулдалыг кампания дооскан, профэвилел комитеттериниң чаа составтары соңгуттунган. [illegible] профэвилел [illegible] кол [illegible] кыннарының талазы-биле комиссиялар тургустунган.

Чурттуң иштинде тургустунуп [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] тиг байдал совет ниитилелде профэвилелдерниң ролюнуң болгаш туружунуң дугайында айтырыгны чидиг-биле тургузуп келген, оларның ажыл-чорудулгазынга үндезин эде тургустунуушкунуң чорудары негээн, ажыл-ишчилерниң эрге-ажыктарын камгалаарынче кол кичээнгейни угландырган.

ВЦСПС-тиң VI пленуму болуп эрткенин билир бис. Мээң бодап турарым-биле алыр болза, ук пленум төөгүлүг ужур-уткалыг болуп турар. Чүге дизе чүгле аңаа профэвилелдерниң ажыл-чорудулгазынга чогуур түңнелдерни үндүрүп, профэвилелдерниң администрацияларының аайындан эртпес, чөпшүл болгаш эмин эрттир дыштангыр чорууну шүгүмчүлээн. Оон дарый уштунгаш, ажыл-ишчилерниң үндезин эрге-ажыктарын камгалаарының болгаш бот-башкарлыышкынының оруунче угланыышкынны шилип алырын айыткан. Бо бүгү профэвилелдерниң амыдыралынга эргиделиг болуушкун болуп турар.

Ийе, ВЦСПС-тиң VI пленуму бодүүн эвес сорулгаларны идип үндүрген. Профэвилелдерге бот-башкарлыышкынның оруунче доп-дораан кирери берге-ле. Партийжи-административчи органнар ажылчыннар биле администрацияның аразында харылзаа тудар талалыг болуп чаңчыгып калган. Чамдыкта профэвилелдер харыызында администрацияның талалакчызы болу бээр таварылгалар бар. А профэвилелдер боттарының шак ындыг ролюнга таарыжып калган, кандыг-даа хоойлулар оларны бот башкарлыышкынның оруунче углап шыдавас кылдыр сагындырар. Чамдыктар ажылчыннар-биле кады администрацияга улуг хемчеглер алыры дээрге-ле, партияга [illegible] [illegible] [illegible] турарлар. Ынчалза-даа амыдырал бодунуң эргелерин холунга ап, чаа угаап бодаашкын, эде тургустунуушкунуң бодунуң оруундан чашпаа чорукту, бюрократизмни, процентоманияны, арын чаар чорукту узуткап турар. Бо бүгүнүң орнунга ажыл-агыйжы чорук, четпестерге эптеш чок принциптиг болуру келген. Ынчалза-даа эрги чүүлдер дөгерези-ле хары утда кээп дүшпээн. Хөй-хөй чүүлдер бистиң угаан-медерелинисте, аажы-чаңывыста, чаңчылдарывыста туруукпушаан хевээр. Ол бүгүнү сүмелешпишаан, ажыл эртер апаар.

Ажыл-ишчилерниң, студент болгаш өөренип турар аныяктарның хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарын камгалаарда, профэвилелдер комитеттери профессионалдыг эвилелдерниң эргелериниң дугайында хоойлуну, күш-ажылдың болгаш чуртталга хоойлу-дүрүмнерниң, күрүнениң социал страхованиезиниң, күш-ажылдың болгаш ажыл төлевириниң, күш-ажыл камгалалының, сан-хөө база культура-кижизидилге ажылдарының айтырыгларын билириндеп аңгыда, ол бүгүнү практика кырынга ажыглап билир болур ужурлуг.

Ол бүгүнү билип алырын күзээ, өөренир апаар. Профэвилелдерниң область чөвүлелиниң чанында профэвилелдер курстары ажылдап турар, мында профэвилел активиниң 2-3 хонуктуг кыска семинарлары чорул турар. Ук курстарга чыл санында 3-4 муң профэвилел активчилери билиин бедидип турар. Төле бирде көрдүнген ында-хөреген [illegible] барымдаалап, профэвилелдерниң область комитеттери профкурстар биле, доктааттынган кижи санын өөредилге черлериниң чарып турар.

Эрткен өөредилге чылының түңнели-биле алырга, курстарга профактивти өөредиринин талазы-биле планын [illegible] [illegible] [illegible] профэвилел обкому (даргазы Е. В. Черногривов), улус өөредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилел обкому (М. Ч. Ооржак), агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел обкому (А. Т. Сотпа) күрүне албан черлериниң профэвилел обкому (Д. М.-Д. Ооржак) ажыр күүседипкен болуп турар. Профэвилел активиниң өөредилгезин организастаарының талазы-биле ажылды үстүнде ады киргени адырларның удуртукчулары удуртуп турганын маңаа демдеглезе чугула. Олар республиканың районнарынче үнүүшкүнүг семинарларны организастап, боттары лекцияларны номчуп турарлар.

Ынчалза-даа чамдык профэвилелдерниң адырлар аайы-биле комитеттери шак бо бүгүже кончуг кошкак кичээнгейни угландырып турар. Үлетпүр тудуг материалдарының болгаш тудуг ажылдакчыларының обкому план ёзугаар 200 кижини өөредир турган, чүгле 78 [illegible] өөредилгеже чоруткан.

Профэвилелдер курстары профоблчөвүлел-биле кады чыл санында план ёзугаар профактивти эвилелдер аразының семинарларын республиканың районнарынга эрттирип турар. Ындыг семинарлар Барыын-Хемчик, Бии-Хем, Каа-Хем, Эрзин, Тес-Хем, Мөңгүн-Тайга, Тожу районнарга организастыг эрткен. [illegible] [illegible] улуг ужур-утканы көргүзүп тура, чер-черлерде өөредилгениң кол хевириниң бирээзи профэвилелдер активиниң школалары дээрзин утпаза чугула. Оларны улуг бүдүүлүг чеңлелинче, албан черлерине, [illegible] [illegible] болур.

Эвээш кижилиг профэвилел организацияларының активин өөредирде профэвилел обкомнарының, райкомнарының чанынга доктаамал ажылдап турар семинарларны [illegible] [illegible] [illegible] лалары туржук, харын-даа доктаамал ажылдап турар семинарлар-даа республикада дажок эвээш тургустунган дээрзин муңгарал-биле миннир апаар бис. Адырлар аайы-биле комитеттерниң талазындан оларже кичээнгей салдынмайн турары ол.

Оон аңгыда, кандыг-даа профэвилел активизиниң ажылының чедиишкиниг болуруунуң магадылалы өөредилгениң бот-өөредилге системазы болуп турар. Ол бүгүге «Профэвилел активчизиниң библиотекажыгажы» деп үндүрүлгелер методиктиг материал болуп болур. Профэвилелдер курстарының библиотеказындан алдынган литература болгаш рекомендациялар бот-өөредилгеге улуг дузаны чедирип болур. «Шын», «Тувинская правда» солуннарының арыннарынга профоблчөвүлелдиң харыысалгалыг ажылдакчылары ында-хаая чүүлдерни бижип турар, ону база-ла ажыглаары чугула.

Эде тургустунуушкунуң амгы үе-чадазында профэвилелдерниң ролюнуң бедээнин барымдаалап, «Шын», «Тувинская правда» солуннарының арыннарынга партийжи рубрикалар-биле чергелештир профэвилел темазынга хамаарышкан материалдарны доктаамал чырыдып, профажылдың талазы-биле сүмелерни, рекомендацияларны парлаары күзенчиг.

Михаил ТАШТАНДИНОВ,
Профэвилелдер курстарының директору.

Специалиске сос

ЭЪТ САДАРДА

Сөөлгү үеде чонга хүрээлел ажыл-агыйы хөгжип, малмаган турары көвүдеп турар-биле холбаштыр эът садары база арбылаан дээрин айтыр аппар. Ынчаарга эътти садарда кандыг чүрүмнүгнү [illegible] дугайын хөй кижилер билбес болгудаар. Эъттен кылган чем аймаа база эъттиң бодун кижиге болгаш малга-даа халдавырлыг аарыглардың тараар болуру дээрзин каңда-даа утпуп болбас ужурлуг бис. Эътке мал дужаар дээш [illegible] [illegible] [illegible] барымдаалаар сагыыры?

Хемнистиң мурнунга ол мал [illegible] турда база ону өлүргеп соонда эъдин болгаш иштики органнарын, чүрек, баар, өкпезин, бүүрүн мал эмчилеринге [illegible] Ветеринария [illegible] тодаргай айыткан. Ындыг түрбүс, хоорай база [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бот-черде мал эмчилериниң чаңгыс хооралары [illegible] [illegible] ону дужаап ча[illegible] [illegible] бооп тавар[ылга]лар болуп турар. Кодээ Советтиң [illegible] база мал эмчилериниң шынзылгазы бар-даа болза, ол четче эвес болгудаар. Ынчангаш эккелген эъдин дедир сөөртүр-даа таварылга турар.

Ындыг чүүлдерни болдурбазы-биле:

1). Эътке дужаар дээн малды өлүрериниң мурнунда, өлүрген соонда, кой эъдин база иштики органнарын мал эмчилеринге ыяап-ла шинчидер ужурлуг. Мында барымдаалаар чүүлдер база турар: бир эвес бода малдың диригтурда, эъдиниң изии каъар 39.5 градустан өрү азы 37.5 градустан куду турар болза, ол малды соккаш, эътке ажыглаары хоруглуг. Ол ышкаш [illegible] малга кандыгыл дээнге диригтурда, 40 градустан өрү, 39.5 градустан куду болза, ону соккаш садарын чөпшээревес.

2). Мал эъдин шинчиирге айыткан чүүлдер (градусту негелдезин тургузар, эъди, иштики органнары [illegible] болза), ол эътти дөрт мөчүзүнге, дүрт-сынынга таңмалаар, оон шынзылга чапшырылган малдың ээзинге бижип бээр. Ол шынзылгага малды үгезинде база өлүрген соонда эъдин, иштики органнарын шинчип көргенин, ук эът кижиге болгаш малга хора чок, аарыг чок чердеп келгенин айтыры албан. Шак ындыг негелделерни барымдаалап турагаш, берген шынзылга 5 хонук дургузунда күштүг, ол үе эрттерге күш [illegible] апарган деп санаар.

3). Эътти совхозта азы районнуң төвүнде мал эмнелгези шинчээш, кадык деп таңмалаан, шынзылганы бижип берген-даа болза, Кызылга эккээрге базаарда болгаш колбаса цегинде лаборатория база катап хынаар. Ооң соонда чүгле ынчан үүрмектеп кезип садыглаар. Лаборатория үүрмектеп, буза кезип каан эътти хүлээвес.

4). Лабораторияга шинчээн соонда, малның дөрт мөчүзүнге, дүрт-сынынга таңманы база, чүгле оон садар. Бо бүгү негелделер совхозтарның [illegible] хоорайларында кирип турар эътке база дөрт хамааржыр.

5). Чылгы мал эъди болза, малды согарының мурнунда 3 хонук бурунгаар сап деп аарыг бар, чогун ыяап-ла шинчиткен турар. Ол дугайында мал эмчилериниң шынзылгазынга айтыр. Ол чокта садары хоруглуг.

Ынчангаш малын садар дээн кижилер бо бүгү негелделерниң дугайын билип алгаш, ону шуптузун ыяк сагыыр ужурлуг. Ынчан, бир талазында, кижиге база малга-даа айыыл чок, ийи талазында, эът дужаарда артык шүүдел үндүрүп, үе эрттирип турбас.

Шыдар МОНГУШ.
Ветеринария инспекциязының мал эмчизи.

КУНГУРТУГНУҢ ХОЙЖУЗУ

Каргы хойжу бригадазының малчыннары бо чылын хоюн кыштан хүр ажырган, оон түңнелинде төрээн хойларның төлүн мензи доруктуруп турар. «Тере-Хөл» совхозтуң дуржулгалыг, мурнакчы ажылдыг хойжулары мында эвээш эвес. Оларның аразында Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, район Советиниң улус депутаты Константин Сурунгур, оон кадайы Ханды Күнчүн, Андрей Самдан, Анатолий Санаа болгаш өскелер-даа бар. Бо малчыннарның көргүзүглери база-ла багай эвес, планныг онаалдаларын күүседип болурунуң бүгү-ле аргалары, курлавырлары бар деп санап турарлар.

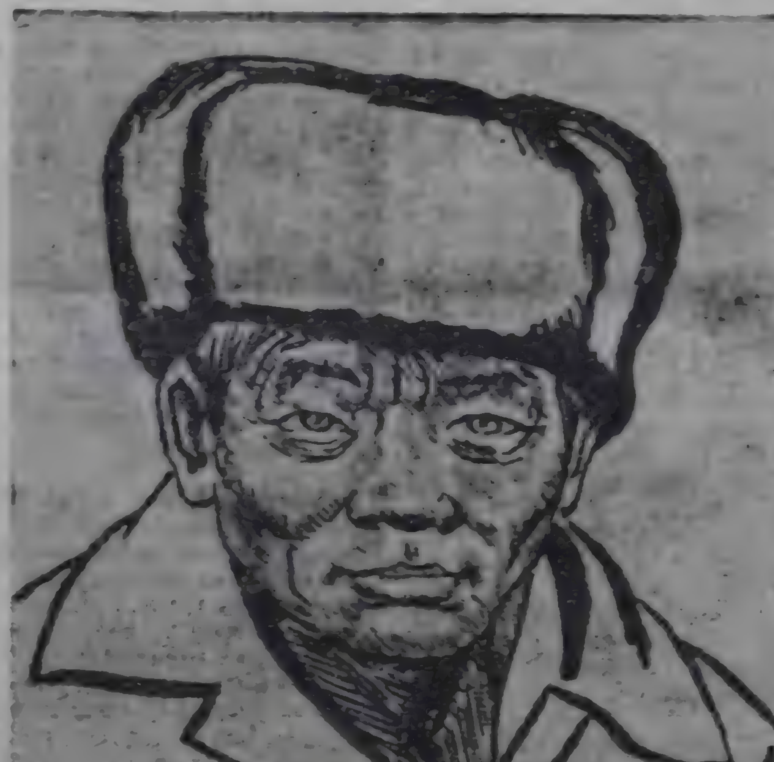

Каргы хойжу бригадазының хоочун ажылдакчызынга Дамбаа Чыдыранович Хертек хамааржыр. Ажылдап келген чылдарының дургузунда совхоз бүдүрүлгезин, ылангыя мал ажылын хөгжүдер дээш доктаамал сагыш салып келген кызымак ажыл-ишчи. Ону Каргы хойжу бригадазының бригада чөвүлелиниң даргазынга соңгаан. Чөвүлел бригаданың кежигүннериниң ажылдааарынга, чурттаарынга, дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургузар, ниитиниң малының баш санын өстүрер, продуктулуун бедидер дээш тодаргай хемчеглерни ап турар. Оон уламындан бригаданың малчыннары планныг онаалдаларын күүседир дээш шалыпчы ажылдап турарлар.

ЧУРУКТА: Дамбаа Хертек.
Кижи БҮЛҮГҮННҮҢ чураан чуруу.

«ААЖЫ-ЧАНЫ» АҢГЫ-АҢГЫ

Республиканың Эрзин [illegible] [illegible] [illegible] районнарының малчыннары районнар төптеринде бар метеостанцияларга малчыннарга [illegible] [illegible] радиоболдарлыг даңгыштыр агаар байдалының [illegible] бээр турарының дугайында «Шын» солунче бижээннер. Ынчангаш [illegible] [illegible] хамаарыштыр республиканың гидрометеослужбазының органнарының ажылының дугайында чамдык тайылбырны бээр эргежок чугула болуп турар.

Херек кырында Тываның [illegible] бүгү [illegible] [illegible] метеорология станциялары ажылдап турар. Оларның кол сорулгазы болза, хайгаарал ажылдарын чорудары бооп турар. Тодаргайлаарга, синоптиктиг хуусаалар деп адаар үелерде агаарның температуразының, ол-шыгының, базымышкынының болгаш өске-даа демдектерниң байдалдарын чараап, дыңнадыры-дыр.

Малчыннарның, бирги ээлчегде, дааргагы хүн кандыг болурул, 2-3 хүн болгаш ону манап болурул дээн чиңгэ тиг айтырыглар соңгуургазып турар. Бо болза, агаарның байдалын баш удур тайылбырлаар органнарның сорулгазы-дыр.

Кызылга база республикага агаар бир хонук бурунгаар кандыг болурун баш удур тайылбырлаар, [illegible] турар специалистер Кызылда ажылдап турар. Республиканың чурттакчы чонунга медээ хөмирлиг нити дыңнадыгдан аңгыда, ону автотранспорт, энергетика, медицина ажылдакчыларынга тускай база дамчыдып берип турар. Агаар байдалының айыылдыг болуушкуннарының дугайында дыңнадыглар, медээлер кылыр мурнуу чарылгазы синоптиктер республиканың улуг ажыл-агыйының кол адыры болганда — мал ажылынче оон кичээнгейни угландырып турар. Тываның улуг ажыл-агыйын хааныларының планнары-биле дүгжүр метеорология медээлерин хайгаар бүрүнүнге, ылаан бурунгаар медээлерин баш удур көрүп турар. Ындыг-даа болза республиканың хойжулары, ажыл-агыйларның өске-даа адырларының ажылдакчыларыны оларга чугула херек агаар медээлерин долу хемчээл-биле албайн турар дээр дугайында Б. Ч. Дамдынның бодалы-биле чөпшээрешпейн барбас арга чок.

Бистиң республикавысты дагдар бүргээн болгай. Ынчангаш район бүрүзүнде агаарның «аажы-чаңы» аңгы-аңгы болур-дур ийин. Агаар медээзин районнар аайы-биле чорудар дээр болза агаар бюроларын эргежок чугула.

Амгы үеде синоптиктер республиканың улуг ажыл-агыйның хааныларының ужар чугулазы-биле дакпырлаштырып турар болгаш ажыл-агыйның удуртукчуларының билиглерин долузу-биле хандырып шыдаар.

Галина КАЛУГИНА.
Кызылда авиаметеостанцияның начальниги.

Чагааның изи-биле

АЖЫЛДААШ, ...«ЭЗИРИЙ» БЭЭР

Ол ажыг кижи ат салган чагааны редакцияга Кызылдагы мебель фабриказындан ала бүдүрүлгениң [illegible] эскертилгелер-биле алырга, Тываның чурт улустуңуң [illegible] дизайнер-бүдүрүлге каттыжыышкынының мебель бүдүрүлгезиниң бөлүк ажылчыннарындан келген. Оларның чагаазының утказындан алырга, мебель фабриказы каттыжыышкынының кол бүдүрүлгези деп адаттынганда-биле, ажыл-ижинде эки[illegible] чүве чок, харын-даа улам бадып турар.

Эрткен чылдың октябрь айында фабриканың чамдык участоктарының өрттенгенин, кол турар чер өрээлдерде тырып аарын [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] химиктиг [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] кижилер ажылдап турар шимирез [illegible] [illegible] [illegible] болгаш, кадык [illegible] [illegible] [illegible] бүдүрүкчүлер-биле ажылдааш, [illegible] турарының шак иштики агаарлары дериг-херекселдер [illegible] [illegible] [illegible] каш [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бижээн.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] каттыжыышкынның [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чуларгы-биле ужуражып, чугаалашкан.

Шеверлел цехиниң эжин бедин ажыттайн чыткаш, [illegible] [illegible] [illegible] хөмүү буганы бээр болду. Эжикти ажыттарга бүрүк, лак, оларны холудар янзы-бүрү химиктиг эмилдериктилерниң чыды кижиниң бөзүү-бөзүү тааржын дуй тудуп каар. Чаңчыкпаан кижи ынай када аңаа турарга ындыг-дыр, а хүнну бадыр ажылдап хүнзээр кижилер кандыг дээрзин тайылбырлаарга кончуг. Сөс сорза-ла номчукчуларга билдине берген боор. Шупту соңгаларны ажыдар октапкаш, бажың шалазы, соңгазы бедии бүргүтке кайы хире чыткыр эвес?

Цехтиң амгы турар чери мурнуңда өрээл болду. Чаңгыс бирбаа соңгалыг. Өрээл иштиниң агаарларын дериг-херекселдерниң ажылдаары багай. Шупту ажылдаарас биле, ынчан-ла ол бээр. Шеверлелчилерниң бригадири Александра Монгуш кармаңындан анальгин уштуп эккелген:

— Бистиң химиктиг бүдүүмелдер-биле ажылдаарывыстан бажывыс аарып кээр дир. Ону ижиктигер дээш, эм кармактап алгаш, ажылдаар-дыр бис — деп чугаалады.

Оон соңгаарынга каттыжып эштери кармаңнарында эмнерин көргүстүлер.

— Ажыл соонда автобуска чаныып бир чыдырымда, чамдык кижилер менче чөмелей хайыраан көөр. Харын-даа ырадыр туруп алырлар — деп, Любовь Решетникова чугаалады — Хүннезин тынып алган хамык бүдүүмелдерим оке көрээжинден үнүп турары ол ыйнаан. Улус кижиниң таныыр эвес, токсикомал деп бодаарлар даа чадавас.

Татьяна Бабкина:

— Чамдыкта харын, эзирик-даа ышкаш апаар-дыр мен. Эзирик сен деп даа турдулар харын...

Берге байдалда ажылдап турар-даа болза, эрес-кежээ, оюн-баштактыг улус болду. Бир-даа кижиниң, херээжен, а бо [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] багай чыт-быт оларның кадыынга кончуг хоралыг чүве дизе, кайызы оларны угаатпас хевир [illegible] чымны-ла бээр дээш, каттыраптылар. Чадавас. Чүвени кандап болурул!

Хоралыг, частып болур химиктиг бүдүүмелдерниң цехтиң иштинде чыдыганы айыыл чок чорукту негелделериниң ой-чижээзин каш катап ажып турар деп, кандыг-даа тускай хемчээшкиннер чокка кижи билип каар. Ол каралдакчыныы күш-ажыл камгалалының кидис начальниги А. Н. [illegible] бадыткады. Бир эвес болза деп бүдүүмелге хамаарыштыр сүт алыр болза, айыыл чок чоруктуң негелделериниң ой-чижээзиниң үттүнү демдеглеңгиден беш 4 катап ажып турар. Дарый хемчеглер албас болза, цех иштинге [illegible] [illegible] азы электри дамчыдар сыырыктар демирлер чаңгагшталгаш, араганда дүжүп болза, цехтин иштинге тывылган бүдүмелдер, хүрт кыныып, хып үнер хонуг. Бөгүн шак мындыг айыыл чыныыыктындап кургап кижи ук бүдүрүлгеле, эң ылангыя удуртукчуларының аразында, бар ирги бе?

Бүдүрүлгениң удуртукчулары ажылчыннарының негелделерин дүүшке кашпайн, холун чада салып алган олурар дээр болза шын эвес. Боттарының шаа-биле хемчеглерни ап турар. Өрттенген участоктарның септелгезин эгелээн. Ацаа таргылаар дериг-херекселдерни чагаан. Чамдыктарын сөөртүп эккеп алган. Шеверлел цехиниң тур өрээлинге тургузар агаар арыглаар вентиляторларны база тургузар деп турар. Ол дериг-херекселдерни дарый чагылып алыры дыка берге деп, каттыжыышкынның чиңгине директору В. С. Постников тайылбырлап олурду. Чагыгларны хүлээп алырын алгаш, оларны күүседир кээр харын-даа күүседиргенден өйталап каапкан таварылгалар-даа турган. Бүдүрүлгениң удуртукчуларының чагаазы-биле алырга, амгы материал-техниктиг күчү-биле бөгүнгү бергелерни ажып эртери нарын. Ажылчыннарның ажылдаарынга таарымчалыг, күш-ажылдың айыыл чок чорууну негелделерин дүүжүр байдал чаа мебель фабриказын тудуп, ажыглалга кирген соонда холбуу-биле тургустунуп болур. Ол фабриканың төлевилел-смета документилерин шагда-ла ажылдап кылган. Фабриканы бо беш чылда тудар турган, тудуп каан. Келир беш чылда тударын планнап турар. Ону тударының бетинде шиитпирлээр ужурлуг чүүлдер хөй. Чижээлээрге, фабриканы бис, чылыг-биле хандырар одалга черин тудар херек. Бир эвес ол тутунмас болза, фабриканы тудар, тутканының дугайында айтырыг арам-саар бооп артып калыр. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чаа фабриканы ажыглалга кирерги чүгле келир беш чылдың эвес, а оон соонда беш чылдың ажылы апаар чыгы.

Мындыг улуг айтырыглар хамаанчок, хүн бүрүнүң айтырыгларын мебель фабриказында шиитпирлеп шыдавайн келген. Буфет чартык чыл хире доктаамал ажылдавайн турар. Ажылдаарда ажылчыннар хүнезиннерин алыр аъш чооргуннда шиитпирниң чемнениглге черлериниче маңнажыр ужурга таваржып турар. Хоралыг бүдүрүлгеде ажылдап турар дээш фабриканың чамдык цехтериниң ажылчыннарынга сүт бээр ужурлуг, а оон-биле хандырылга база үзүктелип турар.

Үстүнде айыттынган четпестерниң үнген чылдагааның сайгарып кээрге, буруулуг кижи черле чок болур. Чижээлээрге, сүт-биле хандырылга дижик, оон ужуу шөйүлзе-шөйүлзе, совхозтарның сүт-бараан фермаларынга чеде берип болур. Мебель фабриказынга эрткен күзүн болган өрт дээш харысалга чүктээр кижи база чок. Өрттүң үнген чылдагааны электри тогу дамчыдар дагтыкы шугум биле фабрика иштинге ток дамчыдар шугумнуң туружаан черин багай кошкан. Ыым багай кожуп каан ыйы? Бир эвес чайгаар кошкай берген болза, ону кым тыңнаар ужурлуг турганыл? Бо айтырыгларга харын тывары берге.

Чагааның авторлары херээжен кижилерже эглип кээлинер. Ие херээжен кижиниң эрге-ажыын камгаларының дугайында хоойлуну ССРЭ-ниң Дээди Совединде хүлээп ап турар. Айыылдыг, хоралыг бүдүрүлгелерге херээженнерни ажылдатпазын ында база утпаан. Ол харын кончут эки-дир. Ооң амыдыралга боттанырынга редакцияга чагаа бижээн бөлүк херээженнер бөгүн бүзүреп болурунуң үндезинни оларның ажылдап турары бүдүрүлгеде бар бе? Хоралыг бүдүрүлгеде ажылдап турар дээш оларның шалыңынга 26 хувуну немей төлеп берип турар. Акша кижиниң кадыкшылын солуп шыдавас. А. Монгуш, Т. Бабкина, О. Соколова, Л. Решетникова, Г. Коваленко, В. Тульчеева, Л. Тюленева, К. Салчак, Р. Хертек, Э. Ширкуль олар эмнер кармактап алган ажылдап чорул турар. Корреспондент-биле чугаага олар токсикоманнар апарбас ирги бис бе деп баштактандылар. Хөй-ниитиге ажыктыг ажылдап токсикомал апаары дег коргунчуг чүве кайын турар.

Түр үениң бергелерин хөлүн эрттир хоорадап турар деп автору бөргүзадыы кижилер тыптып кээр чадавас. Хоорэткен чүве чок. Бижип кааны ышкаш олчаан чүве. Чыттыг, бөртүг цех-даа, кармаңнарында эмнерлиг херээженнер-даа. Түр үениң бергелери ие херээженнерниң кадыкшылы дег аар өртектиг болбас ужурлуг.

Шаңгыр-оол СУВАҢ.
(«Шынның» корр.)

КИЖИ БОЛГАШ ХООЙЛУ

Айтырыңар, харыылап берээли

ЭТТИРИП АП БОЛУР

Чөөн-Хемчик ра[illegible] чагааны К. Куулар редакцияже дараазында ай[illegible] билип алыры-биле бижээн. Ооң кол утказын номчуп көрээлиңер: «Тыва Арат Республиканың Совет Эвилелиниң составынга каттышкан соонда, 1945 чылда үндезин чурттакчы чоннга төрүттүнгенниң дугайында херечилелдерни тыпсып эгелээн чүве болгай. Ол үеде ооң ужур-дузазын, ажыын кижилерниң эки билбезинден база ону тыпсып турган эштерниң харыысалга чогу-биле дыка хөй кижилерниң ат, фамилиязы, төрүттүнген чылдары өскерилген, соора бижиттине берген. Төрүттүнген чылы ашырлы берген ийикпе, азы хары немежип, улгаттыр бижиттине берген кижилер республиканың булуң бүрүзүнде бар болуп турар. Ындыг байдал пенсияже үнер ужурлуг кижилерге уржуктарлыг апарган. Ол частырыгларны эдип ап болурунуң аргазы бар ирги бе? Районнарга ол дээш кымга барып болуруул? Айтырыымга харыылап берип көр, эргим редакция».

Номчукчунуң дилээн республиканың Министрлер Чөвүлелиниң ХБАБ килдизиниң архив талазы-биле инспекторы В. В. Костенкога бистиң корреспондентивис чедирип, харыылап бээрин дилээн. Ооң тайылбырын силерге таныштыраалы.

— Совет Эвилелиниң составынга киргижеге чедир тыва үндезин чурттакчы чон документ чок турган. Айтырыгны салып турар кижи ол дугайын шын бижээн-дир. Республиканың девискээринде чурттап турупларга паспорт тывсарын 1945 чылдың август айдан эгелээн. Документилерни айтырытта үндезилеп, состен долдуруп турган, ынчангаш ол үеде кылдынган акт бижиттиглелеринде частырыглар бар. Төрүттүнген чылы, хүнү, ады, фамилиязы, ачазының ады шын эвес бижиттине берген ындыг таварылгалар, шынап-ла, бар деп чүвени К. Кууларның чагааны база бадыткап турар-дыр.

Төрүттүнгенниң дугайында акт бижиттиглелинде төрүттүнген үезин өскертир күзел-диг улус бар болза, айтырыгны чурттап турар чериниң аайы-биле хамаарты байдалының акт бижиттиглезиниң черинге барып тургузар. Мынчыг таварылгада байдалы бадыткап турар документилер эргежок чугула апаар. Кандыг документилер херегил деп айтырыг тургустунуп келир. Ажыл-агыйның дептеринден үшта бижилге, төрүттүнгенниң дугайында херечилел дээн чижектиг документилер негеттинер. Үстүнде адааным документилер чок болган дижик, бо таварылгада кандаарыл? Херечилерниң бадыткал өөрүк чугааларынга база өске-даа шынзылгага бадыткалдарга үндезилеп, төрүттүнген үезин эдип бээрин хамааты кижи чурттап турар чериниң аайы-биле улус судундан дилеп болур.

САНАЛ-ОНАЛ, МЕДЭЭЛЕР ҮНЕЛИГ

Үүлгедикчилер буруудадыышкындан дөмей-ле чайлавастар

Хоойлу-хурум хажыдыышкынарлы-биле демиселиниң түңнелдиг болуру В. И. Ленин ажылчы чонну анаа идепкейжи киржилгезинде деп санап турган. [illegible]

[illegible]

Николай ОНДАР.
Юрист.

Кызыл хоорай.

АРГА-АРЫГ — АМЫДЫРАЛЫВЫС

«Бойдустуу камгалаары — [illegible] камгалаары-дыр. XX чүс чылдың төнчүзүнде бойдусту камгалаары чер кырынга амыдыралды камгалаар арттырарының эң чугула [illegible]

[illegible]

Алексей АРАПЧОР.

Суд залындан

ӨСКЕЛЕРГЕ ӨӨРЕДИГ БОЛЗУН

Районнуң улус суду Чаа-Хөл суурнуң чурттакчызы Виктор Шогжалдың херээн сайгарып көргеш, 3 чылда [illegible] Шагаан-Арыг хоорайның [illegible] 300 рубль [illegible] ындыг болган.

• • •

[illegible]

Белекмаа МАНЧЫЫЛАЙ.
Улуг-Хем районнуң улус судунуң даргазы.

Бир кежээниң хрониказы

ЧЫЛЫГ-БИЛЕ ЧАРЖАЛАШТЫР

Бойдус кыжы үйгузундан оттуп, болдунуң чылыг тынышы-биле сеткилдеривисти өөртүп турар. [illegible]

[illegible]

Мария КУЗЬМИНА.
НХМ-ның [illegible]

Номчукчунуң бодалы

ШИИТПИРНИҢ ДЭЭШТИИ КАНДЫГЫЛ?

Ажыг суксун болур араганы кайы хамаанчок эндере садарын болдурбас, ону өйлеп, кызыгаарлаар, адак сөөлүнде талон-биле нормалап садар деп шиитпир — эзе тургустунуушкунун эң-не эге бажында алдынган баштайгы чүгүлэ хемчеглерниң бирээзи. Ол шиитпирниң чөптүүнге кым-даа маргышпас. Ынчалзажок ол дугайында янзы-бүрү чугаа-соот, ангы-ангы бодалдар, саналдар тургузааның чон билир. Мен ам ооң дугайын маңаа катаптаар болавайн тур мен. Арага дугайында бо чүүлдү бижиир бергениң алыс ужуру мындыг чүве.

Бистиң бо хоорайывыстада, ол ышкаш районнар төптеринде болгаш чурттакчыларның суурларда-даа арага [illegible]

ге ындыг шиитпир хүлээп алганыл? Ол чөптүг бе? А бир эвес чөптүг, шын чүве болза, ону чүнүң-биле бадыткап болурул? Ол болгаш өске-даа айтырыглар тургустунуп тургулаан.

Шиитпирни хүлээп алган баштайгы үезинде кижилер ону чөптүг деп бодап турганы чугаажок. Болавыже бо шиитпирни хүлээп ап турган кижилер, бир дугаарында, арагачыларга «согуг» бээр, оларның [illegible] деп шак ындыг соруглганы салып алган турган болбайн чадж. Ооң соонда арагачылар эзээжээр, арагалааш, кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселдиң айтырыы ындыг янзы [illegible]

даар силер? Хүндүс ажыл шагында-ла арага садыында эндерик кижи үнмерлежи берген турар-дыр. Олар чүгле арагачылар бе? Олар чүгле пенсионерлер азы өске черден келген чорумал аалчылар болгаш шелээлеп, дыштанып турар кижилер бе? Чок, ындыг эвес! Баргаш топтап, шинчилеп көрүнер даан. Оларның аразында чер-ле кымны чок дээр боор! Арага оочурлаан хөй кижилерниң аразындан ол хүн херек кырында ажылдап турар ажылчынны-даа, албан хаакчыны-даа, эртемденни болгаш студентини-даа, депутатты-даа көрүп каап болур силер!

Амыдырал дээрге амыдыраалла болгай. Амыдыралга чүү-даа турар. [illegible]

[illegible]

Аржаана КУУЛАР.
ССРЭ-ниң Журналистер [illegible] кежигүнү.

КЭЭП СОНУУРГАНАР

Даг-Алтай автономнуг областын национал шии театры аңы-дуния Тыва черже аалдап көөрүнге белеткенип турар.

Театр Тыва АССР-ге ам үшкү удаа кээри бо. Тываның ажыл-ишчи чону-биле бирги ужуражылга 1980, ийигизи — 1984 чылдарда болган. А бо чылын мырыңай ийи катап кээп турары ол болур.

Театр 1978 чылдың март 24-те үндезилеттинип тургустунган. П. Кучияктың «Алдын хана» деп шиизи-биле ажыттынган.

Театрның сценазынга А. Островскийниң, Лопе де Веганың, Н. Лесковтуң, А. Вампиловтуң, В. Розовтуң, И. Друцэнин, В. Шукшинниң, А. Володинниң, Ю. Рытхэуңуң, М. Байажиевтиң, Социалистиг Күш-ажылдың Маадырлары Ч. Айтматов биле М. Каримниң чогаалдары шинчилдип тургусуңган.

Театрның чогаадыкчы составы алтай чогаалчылар — А. Адаров Л. Каличин, Б. Укачин, Ш. Шатинов олар-биле сырый харылзаалыг ажылдап турар.

Алтай улустуң тоолдарынга үндезилеп, эвээш эвес шиилер тургустунган, оларга актёр С. Санашевтиң, режиссёр И. Шумаровтуң тургускулааны шиилер база хамааржыр.

Театрның ээзин Новосибирскийниң театр училищезиниң, Красноярскийниң уран чүүл институдунуң, күрүнениң театр уран чүүлүнүң Луначарский аттыг институдунуң, Щукин аттыг театр училищезиниң доозукчулары тургузуп турар. РСФСР-ниң алдарлыг артизи А. Балина РСФСР-ниң Театр ажылдакчыларының чөөлдениниң баштаар чериниң кежигүнү кылдыр соңгуткан, артист В. Тысова Улустарның найыралы орден-биле шаңнаткан.

Ук театр Кыргыс ССР биле Хакас автономнуг областче ийи удаа, Башкир АССР-же, Кемерово болгаш Курган областарже аалдап барып чораан.

Театрның гастрольдары чурттуң интернационал чонунуң аразынга найыралчы, аңыдыңма харылзааларны быжыктырып турар дээрзинге бүзүрээр апаар.

Эргим көрүкчүлер, алтай өөнүктер-биле ужуражылгаже, оларның шиилерин кээп көөрүнче силерни чалап тур бис.

Республиканың культура амыдыралындан

КӨРҮЛДЕГЕ КИРЖИҢЕР

Бо чылдың июнь 2-3-те улусчу уран-шевер хөгжүмчүлериниң болгаш тыва хөгжүм херекселдеринге ойнаарларының «Ак-оолдуң игили» деп бирги республика көрүлдези болур. Аңаа хамаарыштыр эрткен көрүлдениң түңнелин база бо көрүлдеге баш удур чүнү кылза эки дээрзин номчукчуларга сонуургадыксадым.

«Уран чүүл культуразы салгалдарның өшпес харылзаазын болгаш салгалдың болуунга сиңниң, кижиге бодунуң чону-биле, оон төөгүзү-биле болгаш келир үеде идегели-биле төрелдешкээн медерел бииригте, кандыг-даа ажыл-чорудулганың үнелезинге бедик мөзү-шынар идеалдарын салырынга дузалап турар» деп, М. С. Горбачевтуң Бүгү-эвилелдиң XIX партконференциязынга чугаазы хөгжүм культуразынга дорт хамааржыр.

1988 чылда болуп эрткен улусчу хөгжүм херекселдериниң мастерлериниң көрүлдезин республика солуннарынга чырыткан болгай. Маңаа республиканың аңгы-аңгы районнарындан чээрби ажыг мастерлер киришкен. 17 бызаанчы, 7-7 игил, дошпулуур, лимби болгаш оон-даа өске шуптузу тозан ажыг хөгжүм херекселдерин экиев көргүскен. База бир эки чүве болза, № 4 ортумак ПТУ коллективиниң мурнуундан мында ажылдап турар конструктор Б. Ч. Гомбосеттиң чазап кылган шенелде хөгжүм херекселдериниң Т. Балданга удурткан оркестриниң тыптып келгени, көрүлделерге киришкени болур. Хөгжүм херекселин чазап кылыр эртемни ол-ла училищеге чедип алган ийи аныяк оолбарын билир бис. Олар бо хүннерде Улан-Удэниң культура институдунда өөренип турар. Эрткен көрүлделерден ам көөрге, уран-шевер мастерлеривистиң хар-назыны колдуу 63-77 хар аразында, өскелери бежен хар ажып чоруур. Мастерлерниң аразында хөгжүм херекселин кылырынга аныяк салгалдың хөгжүмчүлери эвээш боор турар. Эң эки кылдынган бызаанчыларны Балган Күжүгет, Идамчап Хомушку, Ашак-оол Хаин-Кирба олар кылган. Игилдерни Биче-оол Хомушку, Дамбуу Кызыл-оол база ол мынчаан эки дошпулуурларны Маржымаа Ондар, Кашпык-оол Херекх, Лазо Монгуш кылып билеткен. А Владимир Ойдупаа, Ким Хомушку болгаш Биче-оол Хомушку чараш, шевергин чадаганнарны чазап кылган. Чүге-ле хамык ус-шеверлерниң аттарын чыскаап бижип турар кижи боор деп бодай бербеңер. Чүге дизе аныяктарның бо чугула ажылга киржилгези моон безин кошкуур. Республиканың аңгы-аңгы районнарында ус-шевер мастерлер аныяктарны чүге өөретпейн турарыл?

Тыва хөгжүм херекселдеринге хамаарыштыр болуп эрткен «Төгерик столдуң» «Шынның» арыннарынга парлаан. Хөгжүм херекселдерин чазап кылыр ажылга таварыжып турар бергелерге хамаарыштыр чугаага киришкен эштерниң саналы чаңгыс болган — национал тыва хөгжүм херекселдерин арбыдадыр бүдүрер. Бо айтырыг Культура министерствозунуң деткимчези-биле ооргуу шиитпирлеттинип турар өөренир. № 4 ПТУ-да ажылдап турар Б. Ч. Гомбосеттиң шенелде мастерскаязын ажыларынга боттуг дузаны чедирип, Москвада хылдыг хөгжүм херекселдерин кылып бүдүрер институт-биле харылзааны тудуп, ам бо хүннерде ол алды хылдыг 6 чадаганның ал алган. Оларның кылдынган шынары эки. Улан-Удэде хөгжүм мастерскаязынга 14 муң рубльге чанзы, дошпулуур, игил, бызаанчы, лимби дээш чижектиг 82 хөгжүм херекселдеринге чагыгны республиканың эртем-методиктиг төвү кылган. Бо бүгүнү, ам болур республиканың ус-шевер хөгжүмчүлериниң көрүлдезинге көөр бис. Ам болур бо көрүлдеге игилге, бызаанчыга, дошпулуурга, чадаганга, лимбиге, демир-хомуска, шелер-хомуска ойнаарларының көрүлде-конкурзу катай болур. Көрүлдеге районнардан аңгы-аңгы составтыг ансамбльдер, оркестрлер база аңгы-аңгы ойнакчылар киржип болур. Ынчангаш аңаа киржири-биле күзелдиг бүгү [illegible] кыйгырып тур бис. Районнарның культура килдистеринге баргаш, көрүлдениң болуп эртер чурумун-биле таныжып алырын дилеп тур бис.

Көрүлдениң сорулгазы — тыва хөгжүм херекселдеринге ойнап билир болгаш оларны кылып бүдүрүп шыдаар ус-шевер мастерлерни илередири, тыва хөгжүм херекселдериниң салып сорулгазы, оларны эртем талазы-биле өөренип база оон-даа ынай болбаазырадып сайзырадыры.

Сергей БАДЫРАА.
РЭМТ-де музыка килдизиниң эргелекчизи.

ЧУРУКТА: бот-тывызыгыр артистерниң тыва хөгжүм херекселдеринге ойнап турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

(Бо материалдың гонорарын Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң чанында ажыткан «Алдан-Маадыр» деп тыва кино тырттырарынга херек № 142050 ЖСБ агар санче шилчидерин диледим).

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Драманың туулу Алтайдагы национальный театры

Даг-Алтайның национал-шии театры

Республиканың хөгжүм-шии театрынга 1990 чылдың май 15-тен 29-ка чедир болур Даг-Алтай областың национал-шии театрының гастрольдары

шиилериниң репертуары

Май 15, 24, 27, 29—А. Юзанов «Туба, туба». Л. В. Конышевтиң чогаалынга үндезилеп тургускан ийи кежегелиг, шоодуглуг комедия, алтай дылга.

Май 16, 28 — Ю. Рытхэу «Кандыг-даа шоочар эвес!» Ийи кежегелиг комедия, орус дылга.

Май 17, 22, 26—Н. Шумаров «Кеземче». Ийи кежегелиг шии алтай дылга.

Май 18, 23—Ю. Ламанов «Алтайның оглу». Ийи кежегелиг [illegible] шии, орус дылга.

Май 19—Дж. Марреля «Лантустаның катылы»—[illegible] актриса Сара Бернарның амыдыралындан салыглар. Ийи кежегелиг психологтуг комедия, орус дылга.

Май 20, 25—А. Володин «Ийи согун». Даш вектиң детективи орус дылга.

Май 21—К. Абрамцев «Гитаралыг үдеге-биле ийи романс». Ийи кежегелиг комедия, орус дылга.

БИЧИИЛЕРГЕ БОЛГАШ ЭЛЭЭДИЛЕРГЕ ШИИЛЕР

Май 16, 20, 24, 29—Р. Киплинг, Н. Гернет «Маугли». Ийи кежегелиг тоолчургу чугаа, орус дылга.

Май 17, 21, 26, 28—С. Маршак «Он ийи ай». Ийи кежегелиг тоол, орус дылга.

Май 18, 22—А. Юзанов «Карындаштар—алышкылар». Ийи кежегелиг тоол, алтай дылга.

Май 19, 23, 25, 27—Э. Успенский «Простоквашиноже аскеннер». Ийи кежегелиг тоол, орус дылга.

Хүндүскү шиилер 10, 14 шактарда, улуг-хүнде 12 шакта кежээкилери 19 шакта эгелээр.

Билеттерни баш удур садып турар. Коллективтиг көөрүнге чагыг киирерде 2-25-49 телефонче долгаар.

«Шынның» шаңналы дээш

Фашистиг Германияны тиилээнинден бээр 45 чыл оюнга тураскааткан «Шын» солуннуң шаңналы дээш хүреш маргылдаазы 1990 чылдың май 9-та «Хүреш» стадионга 14 шакта болур.

Аңаа 64 мөге хүрежир.

«Шын» солуннуң редколлегиязы шүүлгеп мөгелерниң шаңналын дараазында чергелиг доктааткан:

шүүлген мөгеге бирги чергениң дипломун, чемпион кожаа болгаш 120 рубль түңнүг акша шаңналы;

ужүүрлешкен мөгеге ийиги чергениң дипломун болгаш 80 рубль;

үшкү болгаш дөрткү чер алган мөгелерге үшкү чергениң дипломнары, 50-50 рубль акша шаңналы.

ТООЛ ААЛДАП ЧОРААН

Тываның «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүм-шии театрының артистериниң орус бөлүү бичии уруглар «Тергиин чараш Василиса» деп шиизи-биле Арыг-Үзүү суурга аалдап чораан барган. Уругларга солун, утка-шынарлыг шиини бараалгалын келгени болгаш шиите рольдарын бүзүренчиг ойнааны дээш көрүкчүлер, ылангыя бичии уруглар артистер Н. Иконникованы, М. Кузнецованы, Г. Зыковага, А. Огнёвага, А. Гавриловага байыр чедирип, моон-даа соңгаар солун шиилерлиг аалдап кээп турарын дилеп, үр-ле адыш часкап турганнар. Бөлүктүң удуртукчузу А. Сумбаага база эки сестерни арыг-үзүүжүлер сеглээн.

Шииниң утка-шынары-даа, артистерниң идик-хеви, шиниң чурук каасталгазы көрүкчүлерниң сеткилинге таарышкан.

ЧУРУКТА: шииден көргүзүг.

Сөзү болгаш тырттырган чуруу Михаил ДЫРТЫЯНЫ.

Улуг-Хем район.

ТЕННИС МАРГЫЛДААЗЫ

Кадык камгалал министерствозунуң кадыкшылга комплекизиниң спорт залынга Тыва АССР-ниң стол теннизиниң федерациязының шаңналдары дээш Кызыл хоорайның ажык маргылдаазы чоокта чаа болуп эрткен. Аңаа найысылалдың спортчулары-биле аңгыда, Улуг-Хем районнуң теннисчилери киришкен.

Чиңге демиселдиң түңнелинде алды бөлүкке чарган теннисчилерниң аразындан алды эң шыырак ойнакчылар туңнел оюнга ужуражы берген. Олар болза: чолаачы Николай Данчыыр-оол, сантехник Хеймер-оол Күжүгет, кашпакчы Адыг-оол Монгуш, башкы Далай-оол Калбак, студентилер Радий Кыргыс биле Валерьян Ондар.

Ужуражылгалар эгелээн. Аарыкчылар болдуунда Х. Күжүгетти, Н. Данчыыр-оолду адаар мындыг. Чүге дээрге, олар республиканың хаш дааныр чемпионнары, бирги разрядтыглар. Шынап-ла, кижи бүрүзүн удуп, чоорту чогуур санаарны ап, олар тиилелгеже чоокшулап органнар. Ындыг-даа болза, маргылдаа маргылдаа-ла болгай. Бөлгеп Хеймер-оол, оон соонда Николай Радий Кыргыска «[illegible]» бергеннер. Бирээзи ийи оюнга улаштыр үттурган, өскези бир дугаар оюнну мүн-не удуп алгаш, пайгызын шуут арыгга «берипкен».

Ынчангаш стол теннизинде чаа ат [illegible]. Ол болза, Радий Кыргыс. Ийиги-үшкү черлерни Х. Күжүгет биле Н. Данчыыр-оол ээлээннер.

Ийилеп ойнаар маргылдаага база-ла чаа чемпионнар илерээн. Олар болза, чолаачы Родион Чылба биле инженер Петр Чадамба. Түңнел оюнга бо ийи спортчу Х. Күжүгет биле Р. Кыргысты 2:1 санга удуп алганнар.

Анатолий СЕРЕН.
Тыва АССР-ниң стол теннизиниң федерациязының даргазы.

Телевидение

МАЙ 8

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Фронтуву эжишкилер». Концерт. 8.55 «Чоок фронт». 9.20 Мультфильм. 9.30 Аңчыр-ажылдар клуву. 10.30 «Ол болган... болган...» 11.00 Уруглар шагы. 12.00 «Аътыгашче кым ээ көрүүрүл». 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 — 13.40 «Сактыы ёзулаарының хүлээлгези». Бүгү-эвилелдиң сактыы ёзулаарының номунуң дугайында. 15.00 Мультфильм. 15.35 «Өнүктер-эш-өөр дугайында». Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарының шинти ыры коллективи-биле ужуражылгазы. 16.20 «Бистиң салгаашкынывыс». «Афинерде Г. Костеннинң аалчылары». 17.00 П. И. Чайковскийниң төрүттүнгенинден бээр 150 чыл болганынга тураскааткан байырлыг кежээ. Чапсарда (18.20)—«Үе». 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Найысылалдан найысылалче». Телекөвүрүг «ССРЭ-ниң Дээди Совеги — АКШ-тың конгрезы». 23.10 Хөгжүмнүг программа. 00.20 — 00.40 Медээлер

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Өг-бүле амыдыралының этиказы болгаш психологиязы. 10 класс. эр, херээжен база... нарың айтырыглар. 9.05 Француз дыл. 10.05 Француз дыл. 10.35; 11.35 Төөгү. 7 класс. Катап тургустунуушкунуң үе-чадазының эртемденнери. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 «Шуурган хенертен эгелээр». Уран-чечен фильм. 13.45 — 15.35 Радио хүнүнге тураскааткан концерт. 17.00 Ыры кижи-биле артып каар. «Бистке чаңгыс-ла тиилелге херек». Б. Окуджава. 18.00 Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Медээлер. 18.35 «Аян-төөгү». Программада: Медээлер. «Май 9 — Тиилелге хүнү». «Араттарның чепсээ биле». «47 чыл болгаш ужуражышкынга». 19.05 «Тиилелгениң 45 чылы». Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң тиилелгезиниң 45 чыл оюнга тураскааткан дамчыдылгага тыва эки турачылар П. Я. Пичен, Б. Б. Болош, С. Б. Норжун, К. З. Тетерин, К. Т. Кусолик болгаш өскелер-даа киржир. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар чашкаа!»

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Көдээ амыдырал» «Хамаатыларның хууда болгаш дузалал ажыл-агыйы». «Малчыннарның амыдырал-чурттаалгазы». «Ленинка суурнуң шарын айтырыглары болгаш келир үези». 21.15 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.50 — 21.30 «Мени ырамчылап турзуңнар... чүнгүр болур мен...» А. Жербаев. Барымдаалыг телефильм. 21.30—23.10 «Узун дуртсыныг тыва халдыкчы». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 [illegible]. 19.05 Уран гимнастика. «Советская женщина» журналдың шаңналы дээш [illegible] маргылдаалары. 20.00 «[illegible]». 20.15 П. И. Чайковский. Концерт

Тыва кино дугайында саналдар, бодалдар

АРГАЛАР ХӨЙ

Тыва кино дугайында номчукчуларның санал-оналдарын солундан эвээш эвести номчудум. Номчукчуларның, келир үеде ол кинонуң көрүкчүлериниң, чүнү бодап, күзеп, кандыг кино көрүксеп турары солун-дур. Көрүкчүлерниң саналоналын өөренип көрүп турар ховар черлер бар болганда, көрүкчү кижи мээн саналдарымны база өөренип көрзе деп күзээр мен. Бодум ажылчын кижи мен.

Тыва чоннуң төөгүзүнде чырык болуушкуннарның бирээзи — алдан маадырларның тура халышкынының бедик деңнелге чырыдары бисте амдыызында болдунмайн турар деп бодаар мен. Кино хамаанчок, В. Ш. Көк-оолдуң «Самбажык» деп шиизин санаваска, литература безин ол талазы-биле ажылдап эвээш. Тыва драматургияда классиктиг чогаал болур бо шииниң, эвээлтүг үеде көрүкчүлерниң сеткилинге чедир, авторнуң бижээнинге чоокшуладыр тургузуп, чогаал бижип шыдавайн турарывыс ийи дакпыр хомудалдыг.

Хосталга дээш дидим демиселчилер— алдан маадырларның дугайында хейнү билип ап шыдавайн турарывыска амгы үеде ол кинонуң эртежок чугулазы маргыш чок боор. Бир эвес эки кылдынган мындыг кино үнүп келзе, тыва чоннуң, ылангыя аныяктарның аразынга патриотчу улуг кижизидикчи салдарлыг болуру чугаажок.

Кино үндүрүлгезиниң чарылдаарынга дээш чоңдан акша-херекги чыыры-биле агар санның ажыткаңы ону бүгү тыва чоннуң херээ кылдыр бадыткап турар. Ынчангаш киноңу, аңаа белеткелди, ону тырттырарын ёзулуг-ла чугаалыг болдуруп, тыва чогаадыкчы интеллигенцияның бүгү телелиг идепкейлиг киириштирери күзенчиг. Хамыктың эгези фильмниң сценарийи болганда, маңаа Тываның төөгүчүлери, чогаалчылары бир демниг ажылдап, эки шынарлыг, ёзулуг шынчы кылдыр бижээрин күзээр мен. Хоомай бижиттинген сценарийни дуржулгалыг чаңгыс-даа режиссёрнуң тургузары-биле хүлээп албазы билдингир. А бир эвес кайы-бир режиссёр мындыг сценарийни ёзугаар борак-саран чүве дургузуп каар болза, оон бистерге, тыва көрүкчүлерге, херээ-даа чок. Кандыг-даа фильмниң шынары режиссурадан дорт хамааржыр болганда, ажылдың бо чадазы эң-не өзек болурун барымдаалааш, режиссёрнуң ажылынга дузалаары-биле, ол үениң Тывазын, тываларын эки билир төөгүчүлер, этнографтар, уран чүүлдүң, эртемниң, культураның оон-даа өске специалистери дорт болгаш идепкейлиг киржири күзенчиг. Үүрмек чүүлдер борта турбас ужурлуг.

Чамдык эштер ол студияны, бо студия кошкак деп турар. Ону ужурлуг деп бодаар мен. Бо дугайында каш сес. М. Ховалыгның бижээни дег, бистерниң студиялар даадаар аргавыс чогу-да шын. Ынчалза-даа бир-тээ, студиялар дугайында чугаа үнүп турар болганда, «Монголькино» студия таарыжыр деп бодаар мен. Чүге? Ам үнер деп турар кинога чырыдар болуушкуннар моолдарга база дорт хамаарылгалыг. Кыдат-моол тергиидел үезиниң ол демиселиниң кол чидиреашкиннарының бирээзи: оон кээп турган дарлакчыларның домнээл чокка кызып-кыйып келгенинде. Тус черниң Сеңгин чаңгыланг кезектиң салдары база турганы чугаажок. Моолдың аразын ал тура халышкынның базып каар дээш кажаар дилдеп турганын, маадырларны тудуп аппаргаш, дарлакчыларның чуртунга канчаар шаажылап кааныл, моол араттарның кандыг хөөнүг турганын-даа херек, кырында карак-биле көрүп алыры бистерге, аныяктарга, артык эвес. Ынчангаш Моолдуң чогаадыкчы эштер-биле (чүгле студия-биле эвес, оон-даа өске чогаадыкчы эвилелдери-биле) каттышкан ажылдап турун кылган болза деп күзээр мен. Фильм ынчан долу болур боор. Аңы-дүнмалышкы чурт-биле мындыг хевирлиг каттышкан ажылдажылгага чарыгдалдарның оранчок улуг болуру билдингир. Бир эвес ёзулуг кино үнүп бээр дээш хүнниң бергелеринден бертенмейн, чүгле боттарывыска эвес, а салгакчыларывыска база артып каар эки чүүлдү кылып аар дээш кызар болзувусса, херек бүде бээр. Бар-ла аргаларны ажыглап турупла, чүгле аган ээн ажылдары-биле кызыгаарлаттынмайн, оон-даа өске оруктарны дилезе, ажыл чүге бүтпезил? Чоңдан херегти чыыры-биле немей, хей-ниити чыыкчылар-даа тургузуп азы лотерея организастап-даа болгай. Бодалдарым амдызында бо-ла.

Борис МОНГУШ.
Барыын-Хемчик район,
Кызыл-Мажалык суур.

НЕМЕКСЭЭНИМ

«Шынның» доктаамал номчукчузу мен. Кызылдан Чүлдүм Чап, Артём Борбак-оол, Бай-Тайгадан Балган Күжүгет, Сүт-Хөлден Кызыл Монгуш болгаш оон-даа өскелер тыва кино дугайында солун медээ, арга-сүме бижип турлар. Оларның саналдарынга немексээн [illegible] дүк кагары. Ол дээрге тыва [illegible] ажылы — улуг байырлал болур чүве болгай. Улуг назылыгларның арга-сүмезин, дуржулгазын ажыглап, ону кинога долузу-биле, ёзулуг шыны-биле белеткеп, кылып турзаш тырттырза деп күзээр-дир мен.

Дүк каккан байырлалга бичии оолдар хүрештирер, бөгбалар чарыштырар дээш [illegible] ойнаар чүве болгай. Ажыл эоостурга, [illegible] болур. Аңаа кым-даа аңчыг сөс этпес, алгыш-кырыш болбас.

Ийиде, Тожунуң аңчылары, оларның олча-омаа-биле [illegible] көргүскей. [illegible] болдаччалыг белеткел аан. Тыва чурту байлак, оон эрткен төөгүзү онзагай болгай.

Роман ОЧУР-ООЛ.
71 харлыг пенсионер.
Кызыл районнуң Черби суур.

ДЕТКИИР МЕН

Тыва кино дугайында, оон кандыг болуру дээш сагыш салып, солуннуң номчукчуларының саналын, сүмезин бижип турары [illegible] Эш-өөрүн, ылангыя Сергей Иргиттиң саналын деткиир мен. Кино тырттырарда эжезинден төнчүзүнге чедир машина оруу чок черлер шилип алганы дээре. Төөгүнү көрүкчүлерге шын көргүзер дизе, бүзүренчиг кылдыр кылгаазы дээре.

Алдан маадырлар дугайында кино белеткээр болза, Сеңгин чаңгыныы бүгү сагылга-чурумун көргүссе эки. Ол 5-6 мөгезин кезээде эдертип алган чоруур. Чараш кыстар көргенде оларны мөгелеринге туттуруп алыр.

Кижи бажының (кежегелиг) дургуулериниден баш удур белеткеп алза, ол дугайын режиссерлар билип-ле турар чүве ыйнаан. Ол ынкаш [illegible] алгы, чымчак идиктер алгы херектээштер, калыг идиктер дээш кижилерниң идик-хевин шыныы белеткеп алза таарыжыр. Бодум хуумда бир кижи бажының дурзузу, алгы тон болгаш бүрүн дериглиг аът [illegible] белеткеп алырынга, алдан дургуннуң бирээзиниң-даа ролюн күүседиринге белен мен. Эки тура-биле белеткенир, кожжир күзелдиг кижилерден белеткеп ап турарын сүмелээр-дир мен.

[illegible] чүдүрүп, тарады азып турган чүве болганда, тевe база херек-тир. Күш-ажыл кылып кижилерге өөренген тевелер база белеткээри артык эвес ийин. Алдан маадырлардан чаңгыс-ла кижи шаажылатпайн келдерээн. Чылдагааны: оон алгы тонунуң эдээнге чаш уруунуң үстүг холунуң изи таңмаланган болган дээр чүве. Ону база өөренип көрзе чүү?

Самбуу КУУЛАР.
Ак-Довурак хоорай

КИНО

МАЙ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ужуражылгазы» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50. Видеозалга: «Ак сөөк» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кинолар чыындызы» 9.30, 12.00, «Өлүм чок Кащей» 10.50, 13.20, «Үрегдээшкин» 17.20, «Тарзан теле» (2 сериялыг) 14.30, 19.20 шактарда

«КАА-ХЕМ»: «Элдептиг таварылга» 14.00, 15.50, 19.30 (узаткан), «Чүък «300». 17.40 шактарда

«ВОСТОК»: «Лифтиден солагай талаже» 15.00, 16.40, 18.20, 20.00 (узаткан) шактарда

«ЕНИСЕЙ»: «Рокк деп ааллчылар бажыңынга болган хала» (2 сериялыг) 16.00, 19.00 шактарда

СЭКП [illegible] Бай-Тайга [illegible]

Багай-оол Салчакович БАРБАНЫҢ

[illegible]

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ орлагчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 [illegible] ◆ партийни амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; ◆ [illegible] — 3-34-57; ◆ [illegible] — 3-34-98; 3-41-39; ◆ корректор — 3-34-49; 3-38-73; ◆ [illegible] — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ [illegible] — 3-34-93; [illegible] — 3-37-11; ◆ [illegible] — 2-27-41; ◆ [illegible] — 2-32-73; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчикте 2 парлалга. [illegible] Тиражы 28000 э. з. Чагыг № 411

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулары бажың № 1.

ТС — 00632.

Тываның обком КПСС
БИБЛИОТЕКА

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 107 (14307) ◆ 1990 чыл, май 9, среда ◆ 1925 чылда үндезинеттингеп. ◆ Өртээ 3 кап.

Улуг Тии-лелге ху-ну-биле, эргим эштер!

Дайынның, күш-ажылдың болгаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочуннары-биле Кремльге ужуражыышкын

УЖУРАЖЫЛГА КЕЖЭЭЗИ

Улуг Тиилелгениң 45 чыл оюнга тураскаатган ужуражылга кежээзи республиканың хөгжүм-шии театрынга дүүн болуп эрткен. Аңаа Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери, тыва эки турачылар, күш-ажылдың хоочуннары киришкен.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының хөректеринде хөй санныг орден, медальдар чайыннап турган. Олар эрткен оруктарын сактып, амгы үеде ажыл, амыдыралын сеткил-сагыжындан хөөрежип алган.

Сцена кырында улуг беш-адырлыг кызыл пөстен кыл-ган. Оон кызыында Тиилелге орденин чуруп аскан. 4 стол. Ында дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары. Ужуражылга кежээзиниң башкарыкчылары Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, телестудияның дикторуу Сергей Кондинкин биле редактор Анатолий Серен орус-тыва дылга кежээни эрттирип. хоочуннарга сөс берген соонда, оларга тураскаатган концерт көргүзүглерин бот-тывынгыр артистер бараалгадып турган.

1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге тураскаатган ужуражылга кежээзи солун байдалга эрткен.

Сарыг-оол КУУЛАР.

АДА-ЧУРТТУҢ УЛУГ ДАЙЫНЫНЫҢ БОЛГАШ КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУННАРЫНГА

Бүгү чоннуң байырлалы— Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чылы-биле Ада-чурттуң ...

СЭКП ТЫВА ОБКОМУ

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУ

ТЫВА АССР-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИ

МААДЫР ДУГАЙЫНДА СӨС

Бо хүннерде, Тиилелгениң 45 чыл оюн демдеглеп турда, тыва араттың оглу Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры деп бедик атты тывыскан дугайында медээ бүгү Тывага тарай хона берген.

1942 чылдың тонючүзүнде фронтучу чогаалчы Вадим Кожевников Тывага келгеш, Тожудан Хемчикке чедир орукту эртип, чер болганга улуг-биче тыва кижилерге ужуражып, олар чүгле Кызыл Шериг дээш сагыш човап чурттап турарын көрген. Соонда Вадим Михайлович Кожевников мынча деп бижээн: «Дайылдажып турар кызыл шеригжиниң овур-хевирин бодунуң сагыжыны кылып, ажылдап, демисежип чоруур ындыг чоңга ханы хүндүткелдиг ынакшылвас аргажок».

1944 чылдың январь-март айларда Украинаның Ровно облазын немец эжелекчилерден хостаар дээш тулчуушкуннарга онза шылгараан шериг кезектериниң аразында тыва эскадрон ужууржеп үнген, а ооң командири гвардейжи капитан Кечил-оол тыва улустуң идегелинге төлептиг болган. Командылал черниң демдеглээни-биле алырга, тыва эки турачыларның онзаланыр чүүлдери болза тулчуушкуннарга коргуш чогу, эрес-дидими, соруккуру. Төрээн чуртунга ...

... ле кирген мен, оон олуруушкарынга совет дайынчы болуп тулчуп тур мен. Ровно дээш дайылдажыышкыннар менээ база меэн эштеримге гвардейжилер деп атты эдилээр эргени берди. Бистер бо атты дошкун сегиржикчилерге бузуредиг бадыткаадывыс, келир тулчуушкуннарга моон-даа эки дайылдажыр бис».

Гвардейжи капитан Түлүш Кечил-оолдуң кгүдүүг соруктуун, бедик чаагай сеткил-сагыжын оон 1944 чылдың 2 айның 29-та Москвада Тыва элчин черинге келген чагаазы херечилеп турар: «Тываның аас-кежиктиг оолдар, кыстары бистер улуг акывыс кызыл гвардейжилер-биле кады ТАР-ның алдын хээлиг Кызыл тугун барык Европада эрес бедик көскүзип, эрес-маадыр дидим чүректиг дайынчылар дирттип мактадып тур бис. Бистер бо аразында элээн каш катап тулчуушкунга кириштивис. Ол дайынга эң эки дайылдашкан дайынчылар, сержантылар, офицерлер — дыка хөй кижилер орден, медальдар-биле шаңнаар деп турар. Ол дайынга бистиң Тываның эскадрону бир дугаарында демир-орук станциязын эжелээн болгаш хоорайга бир дугаарында киргеннер. Оон-даа өске черлерге дайынчарга хамыктын мурнунда кирип турдувус.

Тыва Арат Республиканың бедик алдарын, оон Кызыл тугун ...

Юрий АРАНЧЫН.

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ БИРГИ СЕССИЯЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

ССРЭ-ниң камгалал министриниң

ДУЖААЛЫ

1990 чылдың май 9 № 150 Москва хоорай

Эштер солдаттар болгаш матростар, сержантылар болгаш старшиналар, прапорщиктер болгаш мичманнар, офицерлер, генералдар болгаш адмиралдар!

Дайынның, күш-ажылдың болгаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң эштер хоочуннары!

Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чылын бистиң Төрээн чуртувус, депшилгелиг бүгү кижи төрелгетен бөгүн байырлап турар.

Делегейде баштайгы социалистиг күрүнениң, делегей сайзыралының салым-чолу герман фашизминиң Совет Эвилелинге халдаазыны ол дайынынга шиитпирлеттинип турган.

Коммунистиг партияның удурталгазы-биле совет улус, оон маадырлыг Чепсектиг Күштери фашистиг Германияның өлүмнүг алзыптыышкынны таварыштырган, агрессорга удур каржы-дошкун демиселге болуп, Ада-чуртунуң хосталгазын болгаш хамаарышпас чоруун камгалап алган, Европаның улустарынга хосталыышкынны хандырып берген.

Дайынга тиилелге совет дайынчыларның тулчуушкуннар шөлүнге эрес-шыдамыккай чоруу-биле, дайынчы мергежилди болгаш маадырлыг чоруу-биле, фронт шугумунуң даштынга партизаннарның база чажыт байдалга турган патриоттарның маадырлыг демиселди-биле, тылдың ажылдакчыларының хүн бүрүде күш-ажылчы маадырлыг чоруу-биле, гитлеризмге удур эвилелдиң болгаш фашизмге удур шимчээшкинниң каттышкан күжениишкиннери-биле чаалап алдынган. Дайынның шынгыы шылгалдааларын боттарының эгиннеринге шыдажып эрттирген совет кижилерниң салгалының патриоттуг эрес-маадырлыг чоруктарын Ие-Төрээн чурт кажан-даа утпас. Чоннуң ында оон ачызында Тиилелгени чурт чедип алган.

Совет Чепсектиг Күштериниң маадырлыг чаачылдары Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында улам-на кеверлээн. Ада-чурт чепсээнин, совет шериг уран аргазының маргылдаа чок артык күчүлүүн олар күштүг болгаш кара сагыштыг дайзынга удур дошкун демиселге бүзүреңгей бадыткаан, дайынчы эрес-маадырлыг, шыдамыккай чоруктуң болгаш гуманизминиң чаагай үлегерин делегейге көргүскен.

Фронтучуларның оолдары болгаш оолдарының оолдары амгы үеде Арменияның болгаш Флоттуң хүрээлелинде албан эрттирип турар. Дайынчы хүлээлгезинге шынчы чоруктуң улуг салгалдан хүлээп алган ээлчээн олар төлептиг-биле уламчылап турар. Бистиң тиилелгевис ол шынчы чорукта, Төрээн чурттуң камгалакчы салгалдарының тудалбас уламчылаашкынында кадагалаттынып турар.

Армия болгаш Флоттуң дайынчылары, бүгү совет кижилер-биле бир демей, эде тургузуушкунну, социализмниң чаартыкының практиктиг сорулгаларын шиитпирлээринге идепкейлиг киржип турар. Ниитиледе чоруттунуп турар политиктиг, экономиктиг, эрге-хоойлу реформалары-биле кады ханы шериг реформазының кезектери болур камгалал тургузуушкунунда, Чепсектиг Күштериниң составында, структуразында, белеткелинде камгаланыкчы шериг доктриназының негелделеринге, болур-чогууру-биле чедер хемчээлдиң принцибинге дүгжүп турар ханы чаартылгаларны боттандырып турар.

ССРЭ-де эде тургузуушку чорудулгаларының ачызында база оларның таарымчалыг салдары-биле делегейде боттуг өскерлиилгелер боор турар. Шериг күжү-биле удур туржур чоруктуң айыылы чавырлып турар. Политиктиг чугаалажыышкыннар хөгжүп турар. Чугаалажыышкын чорудулгалары улам-на тодаргай апар чыдар. Оон-биле чергелештир эки угаан-сыылыкның бурунгаарлаашкыны ам-даа быжыг туруштуг апарбаан. Дайын айыылы делегейде ам-даа бар бооп артып-тыр. Бедик серемчилелдиг болурун теоргуну кичээңгейлиглери биске сагындырып турар. Чурттуң шыгааныг камгалалының аргазын хандырары Совет күрүнениң, бистиң бүгү улустарның чугула сорулгаларының бирээзи бооп артар. Ол сорулганы күүседиринге дээш онза харысаалганы ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге онаалган.

Боттарының патриотчу болгаш интернационалчы хүлээлгезинге шынчы совет дайынчылар болуунуң чонунуң тургузукчу күш-ажылын, социализмниң болгаш бөмбүрзекке тайбыңның херээн серемчилелдиг камгалап турар.

Армия болгаш Флоттуң дайынчыларынга, дайынның, күш-ажылдың болгаш Чепсектиг Күштериниң хоочуннарынга улуг Тиилелгениң байырлалын таварыштыр байыр чедирип тур мен.

1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чыл оюн таварыштыр дужаарым болза:

Бөгүн, 1990 чылдың май 9-та тус черниң-биле 22 шак турда бистиң Төрээн чуртувустуң найысылалы маадыр-хоорай Москвага, эвилелдешкен республикаларның найысылалдарынга, маадыр-хоорайлар Ленинградка, Волгоградка, Одессага, Севастопольга, Новороссийскиге, Керчиге, Тулага, Смоленскиге, Мурманскиге, маадыр-шивээ Брестиге, а ол ышкаш Калининград, Львов, Дону-Ростов, Куйбышев, Свердловск, Новосибирск, Чита, Хабаровск, Владивосток, Североморск хоорайларга артиллерияның үжен даштаашкыны-биле байырлал салюдун кылыр.

Бистиң Төрээн чуртувустуң хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш тулчуушкуннарга өлген маадырларга кезээ мөңгезе алдар!

Маадырлыг совет улус болгаш оон алдарлыг Чепсектиг Күштери делгерезин!

ССРЭ-НИҢ КАМГАЛАЛ МИНИСТРИ
СОВЕТ ЭВИЛЕЛИНИҢ МАРШАЛЫ Д. ЯЗОВ.

Май 9 — улуг Тиилелге хүнү

МААДЫРЛЫГ ЧОРУКТАР

ССРЭ-ниң камгалал министриниң бирги оралакчызы, Варшава Керээзиниң киржикчилери күрүнелериниң каттышкан Чепсектиг Күштериниң Кол командылакчызы армия генералы П. Г. Лушев СЭТА-ның тускай корреспондентизи М. Захарчукка айтырыгларынга харыылап тур.

— Петр Георгиевич, Тиилелгениң 45 чыл оюн бистер бистиң ниитилеливисте болуп турар чаартылгаларның революсчу үезинде демдеглеп турар-дыр бис. Делегей байдалы карын болгаш чаңгыс аай эвес. Эрткен дайынның үелерин болгаш ооң түңнелин бөгүн бистер канчаар хүлээп көрүп турар бис?

— Бистиң ниитилеливисте революсчу бурунгаарлаашкыннар, политиктиг чаа бодааныкының байдалында делегей харылзааларының эде тургустунуушкуну дайын чылдарының төөгүлүг кичээңгейлиглерин чаа туруштардан көөр арганы берип турар. Амгы үеде, безин дайынның билдинмес арыннары ажыттынып, чугула шериг-төөгү айтырыглары көдүрлүп турар. Ындыг болганда дайынның төөгүзүнүң бүгү тывызык болгаш долу чоктуг, шын байдалын катап тургузары негеттинип турар.

— Ол дайынның 1418 хүн, хүннери бистен улам-на ырап бар чыдар болгай. Оон кадында ооң дугайында идеологтуг демисел улам-на чиңгегленип турар.

— Бистиң эргилделиг үевис ниитилел амыдыралының, ооң иштинде төөгүнүң бүгү айтырыгларын улам нарыыдаткан. Ол дайынчын төөгүнү амгы болгаш келир үениң хоочуннары. Ынчангаш ам бо үнү бежин герман айтырыг чүгле Европаның эвес, а харын делегей политиказының төвүнде туруп турар. Совет кижилерниң маадырлыг чоруктарынга дадагалзаашкын кылыр, миллион-миллион совет кижилерниң амы-тынын харамнанмайн демисежип чораан идеалдарын балай шыярып оралдашкан чүткүлдер барын чүкте идепкейжиир берген. Ооң кадында бистиң чуртувуста ат-алдар сүрген чамдык төөгүчүлер, литераторлар болгаш журналистер төөгүнү өскертир күзелин илередип турары кончуг хараадаанчыг-дыр. Оларда агрессчи болгаш кээргел чок хөөннер бар. Оларның кызыл бодалы-биле алырга, бистиң тиилелгевис кончуг чиик болган. Ол дээрге оларның улуг частырыы-дыр.

— Дайын эгелээр мурнунда ССРЭ-ниң болгаш фашистиг Германияның күжүнүң деңзизин канчаар кандыг турганыл, ол өскерлип турган бе? Дайынчы хөделиишкиннериниң баштайгы хүннеринде бистиң частырыгларывыстың чылдагааннары чүдел?

— ССРЭ-ге удур дайынга дорт-ла белеткелди фашистиг Германия 1940 чылдың июнь айда-ла эгелей бергенин билдинир болгай. Дайынчы хөделиишкиннер эгелээр мурнунда боо-чепсектиң болгаш шериг техниказының бүгү кезиилерин бүдүрүп үндүрерин олар каш катап улгаттырган. А агрессорну ойтур шавар [illegible] ССРЭ [illegible] долузу-биле [illegible] албан тур ам. Танк болгаш мотокорпустар [illegible] ССРЭ [illegible] 1940 чылдың майда тургузуп эгелээн. Ынчан аъттыг шеригниң ролюн кончуг үнелеп турган. Эргижирээн хевирниң самолёттары ужар чүүлдүң 80 хуузун ээлээн. Агаардан халдаашкынга удур камгалал шериин ынчан эде тургузуп четтикпээн.

Камгаланыр шинээвис пат турган. Удурланыкчыны, ооң күчү-күжүн улуг-ла тоовайн турган бис. Дээди удурталгага турган шериг кижилер боттарының эрге-дужаалын оскунуптарын болгаш, чүгле Сталинниң сөзүн дыңнаар, ааа долузу-биле чагыртып турганнар. Олар чамдык таварылгаларда фронт шөлүнде болуп турар чүүлдерни «чонунуң улуг баштыңчызының» сеткил-хөөнүнге таарыштыр илеткеп, шын фактыларны хажыдып турганнар. Ынчан совет удурталганың «илчирбеленчек» часталдылары турбаан болза, совет кижилерге хөй чидириглер таварышпас турган, дайын [illegible] турган. Ындыг-даа болза, бистер аңаа тиилеп үнген бис.

Дайын чорудулгазы кандыг турганы база билдингир болгай. Орта сес кампания кирип турган: камгалалдың ийи, шавар халдаашкынның аллы болгаш аңгы-аңгы хемчээлдиг чүс-чүс операциялар. Кызыгаар чоогунуң база Смоленск тулчуушкуннары, Одессаның, Севастопольдуң, Киевтиң болгаш Ленинградтың камгалалдары 1941 чылда болгулаан. Чамдык дег кончуг күрген дайынның немец планы Москва чоогунга хөөржүттүнген. Дараазында ийи чылда Харьков — Барвенковск тулчуушкуну, Ржевь адаанга шавар халдаашкынның операция, дайынга үндезин эргилделиг болдурган Сталинград тулчуушкуну, ооң соонда Курск дээш, Днепр дээш сегиржип алыышкыннар болгулаан. 1944 чылда эң улуг он шавар халдаашкынның операцияларны чорудуп кан. Оларның соонда совет черден дайзынны бүрүнү-биле үндүр сывырган. Ол чорук Совет Арменияның хостакчы походунуң эгезин салган. Дайынның сөөлгү чылында стратегиг аллы операция болган. Оларның арвзындан Чөөн Пруссия, Висла-Одер, Вена, Берлин болгаш Прага операциялары шиитпирлиг рольду ойнаан. Ооң соонда долу Тиилелге чедип алдынган.

Дайын төнер чоокшулап бергенде социалистиг экономиканың күчүзү Совет Эвилелинге боо-чепсекти болгаш шериг техниказын ийи катап көвүдедип ап шыдаар арганы берген. Оларның кылдынган шинээрн база эки, немецтерниңинден артык бооп турган. Дайын чылдарының үезинде ниитизи-биле бистиң үлетпүрүвүс 102,8 муң танкыларны, 825,2 муң боо-чепсекти болгаш миномёттарны, 134,1 муң самолёттарны бүдүрүп үндүрген, бо дээрге Германияның ооң эжелеп алганы чурттары-биле катай алырга безин бөрүк үш катап хөй болган.

— Дайын төнүп турар үезинде болгулаан шериг хөделиишкиннериниң онзагай чүүлдери силер болзаш көөрүнерге чүзүл деп?

— Хамыктың мурнунда оларны коалиция бөлүктериниң чорудуп турганы. Эвилелчи күрүнелер адак соонда баргаш ийиги фронтуну ажыттылар. Бистиң болгаш оларның операциялары ханы холбаа-биле чоруттунуп турган. Совет Армия-биле чаңгыс эгин болуп алгаш, Польшаның, Болгарияның, Румынияның, Югославияның армиялары. Чехословакияның улуг-улуг каттыжыышкыннары база тулчуп тургулаан. Барык-ла Европаның күрүне бүрүзүнге хөделип турган улусчу удурланыышкынның күштери улуг рольду ойнаан.

Америк, француз болгаш англи шериглериниң дайынчы хөделиишкиннери фашистиг Германияны долузу-биле чылча шаварынга идигни бергениниң ам дорту-биле чугаалааар херек. Ындыг-даа болза, бо берге болгаш хан төгүүшкүннүг улуг дайынга Совет Эвилелиниң киирген үлүү, ооң чонунуң амгы келир үе дээш эрес-маадырлыг демисели пайгамчык улуг рольдуг болганын утпас ужурлуг бис. Дараазында чижекти бодап көрүңер: совет-герман фронт дайынчы хөделиишкиннериниң мөөңнелиишкиниңиң талазы-биле Соңгу Африка, Италия, барык герман фронтуларын кады алырга безин оон дөрт катап хөй болуп турган. Аңаа дайзынның 607 дивизиязын узуткаан. Ол ийиги делегей дайынының бүгү фронтуларынга деңнээрге оон 3,5 катап хөй болуп турар. Шак ол улуг фронтуга фашист блоктуң бүгү күжүнүң 70 хуузун узуткап чок кылган.

Бо санааны бистиң келир үевис — ачы-уруг билип, сактып алырын кончуг күзээр ийик мен. Совет улустуң болгаш ооң Армиязының чижектээр чүве чок маадырлыг чоруунуң бүгү ыдыктыг чүүлдерин олар сактып болгаш төлептиг үнелеп чорууурун күзээр мен.

— Москвага эртем конференциязы чоокта чаа эрткен болгай. Аңаа эрткен дайынның хөй-хөй айтырыгларын, ооң иштинде «тиилелгениң үнезин» дээр чижектиг айтырыгны ханы болгаш бүгү талалыг чугаалажып көрген. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Шын харын. Бо айтырыгже төөгүчүлер, журналистер, литераторлар улуг кичээңгейни угландырып турар. Бистиң чидириглеривисти ам 44 миллион кижи кылдыр санап турар. Ол фантазия-дыр. Көрүп көрээл. Сталин 1945 чылда чидиривисти 7 миллион кижи дээн. Элээн үе эрткенде Вознесенский ону ийи катап улгаттырган, бир миллион кижи немеп каан. А Хрущев ону 20 миллионга чедирип кааан. Чүгле ам шынныгы анализ кылганының түңнелинде ССРЭ-ниң дайынга чидирген кижизиниң санын 27-28 миллион кылдыр бадыткаан. Бо чидириглер совет кижилерниң дайын үезинде чижеглел чок маадырлыг чоруун бадыткап турар. Ооң түңнелинде 7 миллион совет дайынчылар, партизаннар, чажыт ажылдакчылар орденнер болгаш медальдар-биле шаңнаткан. 11.600 хире кижи Совет Эвилелиниң Маадырлары болганнар. (СЭТА).

ШЫНЧЫ КҮҮСЕТКЕН

Ада-чурттуң Улуг дайыны. Кандыг кажан дайын-биле өлүмнүг сегиржип алыышкын болганын бир чижек-даа [illegible] чылдар эрткен болза, совет кижилерге дайынның берге чылдары кажан-даа уттундурбас. Ол бистиң төөгүвүс, эрткен өөрүүс, амыдыралывыска өөредиг.

Дайынның кончуг «Өлүмге удур — өлүм!» деп дүрүмге чагырткан дошкун үези бо хүннерге-даа ынчангы дайын киржикчилериниң сеткил-сагыжын дүвүреди, угаан-бодалын [illegible]. Хамык-даа дайын киржикчилери өлүм-чидимниг, хай-бачыттыг, өштүг-даа [illegible] ол берге хүннер карактарын хемиг база шиийиптерге-ле, дайын шөлүнге өлүрткен-даа, диригде артпан-даа дайынчы эштери караанга көстүп келир деп чугаалажырлар.

Шагыг болбас аргажок. Дайын шөлүнге олар кандыг берге ужурашкан өлүм-чидимниң, каржы-шужугну үлешкенин дээр. Ынчангы фронтуну байырлалдын кайы-даа бижиттинмээн хоойлузу ам-даа уттундурбас: ол берге үеде кандыг-даа назының кижилери бир оваам аазыдаа, борбак чигир, кескинди хлебти-даа үлежип чип чорааннар. Ынчан, 1941—1945 чылдың дайынынга, фашистиг Германияны совет улустуң тывызыг маадырлыг чоруу болгаш бузулбас найыралы тиилээн.

Тываның хын дээн аныяк оолдары, кыстары фашист эжелекчилерин ССРЭ-биле нийти дайыны деп көрүп, Совет Арменияның составынга кирип алгаш, бүгү кижилериниң нийти дайынынга удур амы-тынын харамнанмайн демисежиир деңнээн хүннү, ону херек кылынга боттандырып турганнар. Ол дугайын оларның дайын шөлүнге диди демисели көргүскен.

Иван Кузнецовтуң «Саадан Ровно чедир» деп номунда ол дугайында мынчаар бижип турар: «Тыва эки турачылар шиитпир маадырлыг болгаш диди чоруктуң үлегер-чижээн көргүскеннер. Оларның 900 хире километр черни дүн-хүн чок аъттыг эртеен. Ооң хойнун чугаалап турар. Каш чижек: бир тулчуушкунуң соонда фашистер 150 ажыг солдаттарының болгаш офицерлериниң өлген сектерин каапкаш дезипкеннер. Тыва эки турачылар дайзынның хөй чепсек-херекселин: 14 чуук болгаш 7 чиик машиналы, 2 танк, 3 мотоцикл, 3 ок-чемзек складын, 45 чадаг-тергени хунаап алган.

Шекпээр чурттуг гвардейжи улуг сержант Монгуш Чоттуң эрес-диди чоруунуң дугайын чугаалаваайн баргып болбас. Немецтерниң удур атаказының үезинде үш немец олче халдып келген. Оларның бирээзин сөөлгү огу-биле өлүрген, өскезин — боозунуң уужу-биле бажынга саап сегиндир. Ооң соонда үш дугаар немец шурап [illegible], ол дужурган. [illegible] Ол аразында өөрү эзеп ыгай берген болган. Кара маң-биле барып четкен.

Ровно хоорайның чоогунга тулчуушкун чоруп турда, ол база-ла тывызык чорукту кылып, дайзынның бир талазынче дүүгээ чаштынып чеде берген. Ынчан чаңгыс бажыңның кыдыынче үнүп алгаш, чоок кадында немецтерниң пулемёду-биле бүлгүрткүп эгелээн. 24 фашист солдаттарны, бир пулемёт расчёду-биле кады узуткаан.

База бир чижек. Гвардейжи Оюн Сенгин Клевань хоорай чанынга тулчуушкун үезинде көрүнүзен аажок. 23 ку гвардейжи аъттыг полкка каап каттыжа берген. Ол пулемёду-биле дыка хөй фашистерни кыра аткан. Аъттыг полктуң командири майор В. Ф. Сембуховский Оюн Сенгинниң чыскаал мурнунга үндүрүп келгеш, байыр чедирип, аажок мактаан. Чазактың бедик шаңналынга база киирген. Оюн Ак-оол база бодунуң үш эжи-биле диди, тывызык чоруун көргүскен. Эштери Оюн Седен-оол, Монгуш Калдын-оол-биле кады бир немец чиик машина оорлап мунуп алгаш, дайзынның будун ваводунуң кырынга халдып чеде бергеннер. Хенертен автоматтарындан от ажыдарга, оларны мыжыгай аргадап, чүгле тоо бадырдалыр дегер ужуруга таварышпайнаа. Бо дээрге дайынның дошкун хүннериниң бичии үзүндүлери-дир.

Иван Кузнецовтуң ол-ла номунда капитан Кечил-оолдуң дугайында күрүнениң архив документилеринден алган мынчыг ооруктарны номчуп болур: «Ровнонуң Морозов аттыг 8-ки гвардейжи аъттыг дивизиязының немец эжелекчилерге удур тулчуушкуннарга шылгараан офицер, сержант болгаш аңаа дайынчы составын шаңнаар дугайында материалды корпус командиринге киирерин болза.

Совет Эвилелиниң Маадыры атты Ровнонуң 8-ки гвардейжи аъттыг дивизиязының 31-ги аъттыг полугунуң 4-кү тыва эскадронунуң командири гвардия капитан Түлүш Бал-

дан Кечил-оолга тывсыр.

8-ки гв. аъттыг дивизиязының килдис начальниги гв. капитаны Баранников.

6-гы гвардейжи аъттыг корпустуң кезектериниң болгаш каттыжыышкыннарының аңаа дайынчы, сержант болгаш офицер составын шаңнаар дугайында материалдарны киирерим болза.

Совет Эвилелиниң Маадыры аттыг аразында эштерге тывсыр. Гвардейжи Түлүш Балдан Кечил-оолга — Морозов дивизияның 31-ги гвардейжи аъттыг полугунуң 4-кү тыва эскадронунуң командири.

6-гы гв. аъттыг корпустуң килдис начальниги гв. майору Солнцев, начальниктиң оралакчызы Тимошенков». (Архив 191).

Бо чылдың январь айда Ровно хоорайга чораан «Тыва» ансамбльдың киржикчилеринге Ровнонуң музей ажылдакчылары Межегей чурттуг Түметей Оюнга өлгениниң соонда Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыскан тургузуңның дугайында болгаш мыга Тыва Арат Республика үезинде полковник Ставктың Совет Эвилелиниң Маадыры Т. Оюнчун дээргүл-төрелдеринге чингилелер тывсыр дугайында ийи таңмалыг бижикти көргүскенин «Тываның аныяктары» солунга база бижээн болгай.

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде тыва эки турачылар Украинаның чамдык хоорай, суурларын хостажып, боттарының Төрээн чуртунуң мурнунга ыдыктыг хүлээлгезин алдарлыы-биле күүсеткен, 1944 чылдың мартта төрээн Тывазынче ээп келгеннер.

Ынчалза-даа оларның аразында кандыг-бир чылдагаан-биле фронтуга артып калгаш, немец-фашистиг эжелекчилер-биле демиселдин уламчылаан тыва эки турачылар база эвээш эвес. Чижээ, пулемётчик Кыргыс Чамзырын госпитальдан фронтуже база катап үнгеш, Украинаны, Польшаны, Чехословакияны хостажкан, дайынны дайзынның иштинге доскан. Улуг-Хем чурттуг Бегзи-Хуурактың маадырлыы-биле өлгениниң дугайында кончуг медээни дергүл-төрели алгаш, сурунуң чоруу-биле кады өлген кижиниң сактыышкынын эрттирип каапкан турган. Ол үеде хоочун мөге Румыния, Чехословакияны хостажып турган болгай Тоңгак Таржаа база дайзын-биле диди согушкан. Ол дайзынны Прибалтикага доосказын.

Тыва эки турачыларның аразындан Ордуп-оол Самбуу-оолович Монгуш база берге дайынчы оруктү эрткен. Ооң дугайын номчукчуларга кыскылаа бол, таныштырып көрейн. Ордуп-оол солдат чылдарынга бергени өөру-биле кады барык 1700 дун хүнүү чадаг кылаштап эрткен болгаш дайыч шөлүнден чүгле 1948 чылдың эгезинде төрээн Тывазынче ээп келген. Ол дайынчын дошкун чылдарында немец-фашистиг эжелекчилерден Болгария, Венгрия, Германияны хосташкан. С. Монгуш Алдар, Ада-чурттуң дайыны орденнер болгаш медальдар-биле шаңнаткан. Ордуп-оол Самбуу-оолович баштай балыглаткан. Грузияда Гори деп хоорайга эмнеткеш сегээн. Ол госпитальдан үнгеш, 38 дугаар-лыг полктуң сапёр кезээнге кирген. Ол шериг кезээ Румынияның соңгу кызыгаарын тарарын, Кара далайны эриктеп дир чорутказ. Дунай хемниң эриинге дайзынны сыр соондан сүрүп келген. Ам Дунай хемни кежер апарганнар. Саперлар хемни кежир понтон көвүрүгнү салып-ла, немецтер кырындан үне бомбалаптар болган. Дөрт дугаарында ам-на көвүрүгнү салгаш кежип бергеннер. Оларның шериг кезээ Болгарияның кызыгаарын хостап чорупп турган, ийи хонук хире үзүк-соксаал чок демисежип келген. Удуур хамаанчок, чем ижер безин чай чок кылдыр дайын-биле кожа тудуп турганнар. 1944 чылдың март үезиn Карпат дагларының эдектеринге четкеннер. Дайзын ам балыглаан ан дег каржы туттуп турган.

С. Монгуш бир катап Карпат даанга өөрү-биле кады беш кижи разведкаже үнгеннер. Немецтер хем уну черде удур халдаашкынга белеткенип турар болганнар. Разведчиктер бир улуг кыйыштында ийи хонар ужурга таварышканнар. Ынчан олар дайзынның бүгү байдалын өөренип көрүп алгаш, үш дугаар дүнезинде «дыл» тудуп алгаш ээп чорупканнар. Даң бажынга бүгү шериг кезээ турган черинден өөрелип, үнгеш, дайзынны сүрүп чорупкан. Үш дугаар венгр суурун хостажып тургаш, С. Монгуш холунче аар балыглаткан. Госпитальга бир ай чыткаш, сегип үнген.

1945 чылдың чазынында Чөөн Пруссияның, Австрияның кызыгаарын четкеннер. Ам мынчаар Улуг Тиилелгениң хүнү чоокшулап келгени чайгаар билдинип турар апарган. Командирлер база тайылбырлап чугаалап турганнар. Тиилелгениң өөрүшкүзүн дайынчылар чон-биле кады уткуп алган. Ол хүннерде кижилерниң өөрүшкү-маңнайы төнчү чок турган. Аңаа шериг кезээ эрттирип тургаш, Ордуп-оол Самбуу-оолович Улуг-Хемниң Торгалыг чурттуг Кузнецовка (ол тыва дылды арыг билир), Каа-Хемде Копеттеп чурттуг Оюн Чимчинович Кара-оолга, Тывадан чоруткан Сатаевке, Борбаяковка база ужурашкан. Төрээн Тывазының дугайында олар хөйнү-ле чугаалашканнар.

Бир-ле катап бүдүн шериг кезээниң чыскаалы болган. Ол чыскаалга 1921—1922 чылдарда төрүттүнген кижилер кызыгаар камгалап артып каар деп дужаал-биле бүгү составты таныштырган. Ол дужаал ёзугаар С. Монгуш 1946—1947 чылдарда Төрээн чуртунуң кызыгаарын камгалажып артып калган. Чүгле 1948 чылдың эгезинде төрээн Тывазынче ээп келген. Ол келирде безин Ордум-оол Самбуу-оолович өске өөрү-биле кады Венгрия кызыгаарындан Киев хоорайга чедир муң хире инек сүрүп алгаш чадаг кылаштажып келгеннер. Аңаа келирге оларның инектерин совхозтарга үлеп берген.

Тыва эки турачы, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Ордуп-оол Самбуу-оолович Монгуштуң дайынчы оруун кысказы-биле чугаалаарга мындыг-дыр. Ол хүндүлүг назынның кижизи, персоналдыг пенсионер, ам бо хүннерде өг-бүлези, уруг-дарыы-биле кады Хову-Аксы суурда чурттап олар.

Бии-оол СЕДЕН-ХУУРАК.

ЧУРУКТА: Ордуп-оол Монгуш.

Михаил НОРБУНУН фотозу.

ТАҢДЫ-УУЛАГА БАЙЫРЛААНЫ

1945 чылдың май 9. Ынчан Таңды-Ууланың кырынга чылыг болгаш аяс хүн турган. Ажылдаар черимге кончуг эрте чедип келгеш, чаа солуннар, сеткүүлдер ажып орумда, районнуң харылзаа конторазының даргазы Оюн Шойдакович Дирчин: «Кызылдан партия райкомун херегдеп тур. Телефонну кожуптум» — деп мынааг.

Телефон дамзазын туткуп алгаш олур мен. Чугаалап келзе-ле, партия Тыва обкомунуң килдис эргелекчизиниң оралакчызы И. Горелов болду. Ол телефон дамчыштыр байыр чедиргеш, мынча диди: «Май 8-те немец-фашистиг шериг Кызыл Шеригге дүжүп берген. Май 9 — Тиилелге хүнү кылдыр чарлаттынган. Бөгүн дораан ол дугайын чонга тарадып, дыңналынар».

Ол үеде аалы кезээ Советтер төптеринге чаңгыс-даа телефон турбаан. Ынчангаш ол хүн чүгле Чодураа, Берт-Даг, Сайлыг, Хол-Өөжү, Ужарлыг, Дыттыг-Хем ол ынчаар чоок-кавыда аалдарже активчилерни аъткарар, район төвүнүң ажылчы чонунуң митингизин 12 шакта эрттирер деп шиитпирлээн.

Райпо даргазы турган Таакпан Оюн складтардан аът, далган болгаш өскедаа аъш-чем аймаа үндүрүп алгаш, столовайга чем хайындырып, боова-боорзак белеткедип эгелээн. Партия эге организациязының секретары, кол бухгалтер Туванчап Иргит кызыл пөске кыйгырыг бижидип кирипкен.

Чон дораан-на чыглып келген. Стадионга: «Тиилелге делгерезин!» деп улуг үжүктер-биле бижээн лозун кестүп келген.

— Ада-чурттуң Улуг дайынының беш чыл дургузунда совет улустуң немец-фашистиг эжелекчилерге удур кадыг-дошкун демиселиниң түңнелинде улуг Тиилелге чедип алдынган-дыр. Ынчангаш Май 9—Тиилелге хүнү кылдыр бүгү чуртта чарлаттынган. Тайбың амыдырал-чуртталгаже кирип эгелээн-дир бис — деп, партия райкомунуң секретары Монгуш Келденович Доржу митингини ажыдып тура чугаалааш, чыылган чонга байыр чедирген. Ооң соонда школа директору Чараш-оол Оюн шииирге үне бергеш, моон соңгаар улуг-даа, чаш-даа кижилер тайбың үеде аас-кежиктиг чурттаар дугайын чугаалаарга, стадионга алыш часкаашкыны дыңнаап турган.

Митинг соонда 16 мөге хүрешкен. Орта хоочун мөге Соян Лайдып шүүлген. Кеский-оол Оюн үжүүрлешкен. Аът чарыжын база органызастаан. Аңаа Сырат Оюнуң шилги аъды эрткен чүве.

Оюн ТОВУУ.
Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КЫЗЫЛ ХООРАЙ СОВЕДИНИҢ БИРГИ СЕССИЯЗЫ

СЭКП Тыва обкомунуң Пленумунуң [illegible] Кызыл хоорай Советиниң XXI [illegible] [illegible] улус депутаттарының [illegible] хоорай Советиниң [illegible] комитеттиң даргазы М. Х. Самдынчап ажыткан [illegible] түңнелдери-биле таныштырган.

Депутаттар [illegible] Мандат комиссиязын болгаш бадылаашкынның санал комиссиязын, оларның удурткучуларын соңгаан. Мандат комиссиязының даргазынга депутат Ю. П. Слободчиков соңгуттаан.

Мандат комиссиязының даргазы Ю. П. Слободчиков илеткелинге Кызыл хоорай Советиниң улус депутаттарынга соңгутканнарның бүрүн эргелерин хүлээн түгпеннерни дыңнаткан.

Оон соонда депутаттар хүн айтырыын сайгарып чугаалашкаш бадылааннар. Дараазында айтырыгларны сессияга чугаалажып көөр кылдыр киирген:

1. Хоорай Советиниң Мандат комиссиязын соңгуру. Кызыл хоорай Советиниң улус депутаттарының бүрүн эргелерин бадылаары.

2. Хоорай Советиниң Түр регламентизин бадылаары.

3. Кызыл хоорай Советиниң даргазын соңгуру.

4. Хоорай Советиниң даргазының оралакчызын соңгуру.

5. Советтиң структуразын бадылаары болгаш доктаамал комиссияларны, оон даргаларын соңгуру.

6. Хоорай Советиниң күүсекчи комитединиң даргазын соңгуру.

7. Хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазын соңгуру.

8. Хоорай Советиниң Президиумун тургузары.

9. Улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң күүскомун соңгуру.

10. Күүскомуң штаттарын болгаш структуразын бадылаары.

11. Хоорküүскомунуң килдистерин тургузары болгаш оон удурткучуларын бадылаары.

12. Хоорайның улусчу контроль комитедин тургузары.

13. Күүскомнуң чанынга комиссияларын тургузары.

Оон соонда хүн айтырыын чугаалажырынче улус депутаттары кирген.

Хоорай Советиниң чаа чыыжының бирги сессиязын белеткээр болгаш эрттирериниң талазы-биле оргкомитеттиң даргазы А. Ю. Кикин сессияга сайгарып көөрү-биле улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң Түр регламентизин киирген.

Ооң соонда А. Ю. Кикин хоорсоветтиң даргазының албан-дужаалынга кандидатураларның талазы-биле киирген санал-оналдарны сайгарарын депутаттарга дыңнаткан. Ол албан-дужаалче кирерин 6 кандидат ойталаан. Арткан ийи кандидат — Б. П. Свинцов биле Ю. П. Слободчиков боттарының программаларын депутаттарга таныштырган. Депутаттар кандидатураларны тус-тузу сайгарганнар.

Чажыт бадылаашкынга Кызыл хоорай Советиниң 167 улус депутады киришкен. Б. П. Свинцов дээш 22, Ю. П. Слободчиков дээш 134 кижи бадылаан.

Чажыт бадылаашкыннарның түңнелинде, улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң даргазынга Ю. П. Слободчиков соңгуткан.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң күүсекчи комитединиң даргазының албан-дужаалынга кандидаттар кылдыр 3 кандидатураны дешкиткен болгаш чажыт бадылаашкынның даңзызынга киирген. Бадылаашкынның түңнелинде хөй бадылаашкынны алган Д. Л. Тиимей биле В. Н. Кан-оол арткан. Ол кандидатураларны катап бадылаашкынче киирген.

Хоорай Советиниң сессиязы бодунуң ажылын май 15-те уламчылаан.

ЧАЛБЫЫШТЫГ ЧЫЛДАРНЫҢ КИЖИЛЕРИ

1943 чылдың май 20-де он бир тыва эки туразы танкистер Чүргүй-оол, Нурзат Конгар, Шойзун, Тывыкы, Сайын-оол, Бижек-оол, Бортуй-оол, Кызыл Тас, Иэам, Уйнук-оол олар фронтуже [illegible] ныы билир бис. Ол бир тыва танкист 1941 чылдың октябрь 17-де Калинин хоорайга организастаан чээрби бирги тускай танк бригадазынын составынга кирген. Дайынчы [illegible] гы хүннеринден [illegible] танк бригадазы Тиилелгенин хүннеринге чедир Дээди Кол командылакчы И. В. Сталинден чээрби дөрт удаа мактал дужааларын алган. А чус ажыг танкистер Совет Эвилелиниң Маадырлары, оларның аразында Чүргүй-оол Намгаевич Хомушку база бар. Чээрби бирги тускай танк бригадазы Украинаның ийиги гвардейжи танк армиязының составынга кирип турган.

...Үш чыл бурунгаар чуве ийин Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң улуг корреспондентизи, кинооператор Вячеслав Салчак (ол ам Тыва АССР-ниң улус депутаты) база бо одуругларның автору барыкла 45 чыллар эрткенде болган уттундурбас ужуражылгаларның херечизи болган бис. Ужуражылга Москваның Кызыл шөлге. Билдинмес солдаттың хөөрүнүң чанынга болган. Аңаа он бир тыва эки турачы танкистерниң каттышканы чээрби бирги тускай танк бригадазының политиктиг кил[illegible] комиссары чораан Андрей Авдентьевич Витрук, ийиги гвардейжи танк армиязының [illegible] Сергей Михайлович Терехов, [illegible] Павел Петрович Филиппов, алдыгы гвардейжи аъттыг корпустуң хайгааракчызы, [illegible] Маадыр Вениамин Совет Эвилелиниң Маадыры Герман Николаевич Липкин, оон кады төрээн дуңмазы Юрий Николаевич Липкин, он бир тыва эки туразы танкистерниң бирээзи, курлавыжда бичии лейтенант Түлүш Нурзат, капитан Кенин-оолдуң аъттыг шериг эскадронунуң хайгыылчызы, гвардейжи сержант Юрий (Оюн) Пандар-оолович Седен-оол, эскадронунуң туг тудуукчузу гвардейжи Тогуя Маңнай-оолович Монгуш болгаш өскелер-даа кирипкеннер.

Герман, Юрий Липкиннерниң Түлүш Нурзат-биле ужуражылгазы солун-даа, хөглүг-даа болган. Боттарының [illegible] механиктери Оюн Бортуй-оолдуң, Түлүш Кызыл-Таттың дугайында уттундурбас чылыг сөстерин чугаалап турдулар.

Михаил Вершинин 1944 чылдың март 4-те «Красная Звезда» солунга бижээн «Тываның эзирлери» деп шүлүүн бичке номчуп берген. Ук шүлүкту «Шын» солунга Тываның улуттуң чогаалчызы Сергей Бакизович Пюрбю очулдуруптуңун билип алган бис.

Ада-чурттуң Улуг дайынының кижилери-биле каттай Владимир Ильич Лениннин Мавзолейин, Кремль ханазының чанында Билдинмес солдаттың хөөрүнге чечектерни салдывыс. Москваның төөгүлүг черлерин көөр аргалыг болган бис.

«Солдат чолукса солдат» деп сөстерде хамык утка бар. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери хар-назының улгаткан-даа бол, бо хүннерде бистиң аравыста боттарының хевечергези-биле ажылдап, чурттап чоруурлар.

Чээрби бирги тускай танк бригадазының политиктиг киржилгезиниң комиссары чораан Андрей Авдентьевич Витрук ам генерал-майор, техниктиг эртемнерниң доктору ССРЭ-ниң Күрүне шаңналының лауреады.

Павел Петрович Филиппов 1916 чылда Ермаковск суурдан ада-иези-биле Тыва Арат Республиканың Уранхай крайга көжүп келген. Кызылдың № 1 школазының тос класстын доозупкан соонда, Чөрби суурга башкылаан. 1931 чылдан 1932 чылга чедир Новосибирск хоорайга комсомол ажылдакчыларының бир чыл хуусаалыг курузунга өөренген. 1932 чылдан 1935 чылдарда комсомол райбюрозунуң ажылдакчызы, 1925 чылда пионерге, а 1927 чылда комсомолга кирген. 1935 чылдан 1961 чылга чедир Совет Армияның хуреэлеринге шериг херээ эрттирген. Владимир Ильич Ленин аттыг [illegible] Михаил Васильевич Фрунзе аттыг [illegible] шериг академияларын доозуп алган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Ленинград фронтузунуң полк комиссары. Оон соонда Карел фронтузунуң дивизия штавының оперативтиг килдизиниң начальниги. Дайын соонда полк командири, шериг институдунуң факультет начальниги. Курлавырда полковник. Шериг эртемнериниң кандидады П. П. Филипповтуң доору намдары ындыг. Ол ам Тываның эки турачыларының төөгүзүнүң талазы-биле улуг истелге шинчилел ажылдарын кылып турар. Тываның эки турачыларының аъттыг шериг эскадронунуң дайынчы оруунуң, оларның шыдаан хоорай, суурларының географтыг картазын тургузуп баштайгы кижи ол болуп турар.

Тыва танкистерниң дайынчы оттери-биле Украинаның Умань хоорайын, Кристиновканың демир-орук беддиин, Бугнун солагай талазында Джулко, Гайворон суурларны, Украинаның Львов, Ровно хоорайларын, Днестр хемниң он талазында Могилев, Подольск, Кишинев хоорайларны, ол ышкаш Румыния, Болгария, Венгрия, Чехословакияны бүрүнү-биле хостапканнар. Кымгадаа хомудаңгыр чүүлдериниң бирээзи он бир эки туразы танкистерниң бөгүн бистиң аравыста чогу.

Юрий (Оюн) Пандар-оолович Седен-оол дайын соонда [illegible] [illegible] чылдарда инженерлеп ажылдаан, ында чурттап чоруур.

Тогуя Маңнай-оолович Монгуш В. И. Ленин аттыг «Тыва лес дууш» комбинадының арыглаар фабриказынга үр үеде ажылдап келген. Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну, ачы-хавыяазы-биле шаңнаткан. Республиканың дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннар чөвүлелиниң кежигүнү.

Чоокта чаа Юрий (Оюн) Пандар-оолович Седен-оолдан чагаа алган мен. Үш чыл бурунгаар Москвага дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары-биле болган уттундурбас ужуражылганың дугайында «Шынның» номчукчуларынга сонуургадып, сактып бижип көр деп дилээн болган. Ыңчангаш оон дилээн ёзугаар бо ооң одуругларын бижээним бо.

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.

ЧУРУКТА: Ю. П. Седен-оол.

Алексей СОДУНАМНЫҢ фотозу.

Тиилелгениң 45 чылынга

Байырлалдың бо хүннеринде совет кижилер гитлержи фашизм-биле кадыг-дошкун тулчуушкуннарның чылдарында Тиилелге чедип алыр дээш дайзын-биле эрес-маадырлыг демисежип чораан кижилерге улуг кичээнгейни угландырып турар. Чаа сагыш салышкыннарнып ачызында фронтучуларның эмнээшкининиң болгаш ыштанылгазының байдалдары экижип турар. Хоочуннарның аныяктар-биле ужуражышкыннары болгулаан. Совет улустуң дайынчы болгаш күш-ажылчы чаңчылдарын сагап алырының аргалары ынчаар уламчылавышаан. Ол дугайын СЭТА-ның корреспондентилери дыңнадып тур.

ХООЧУННАРГА ЭМНЕЛГЕ

Тиилелге байырлалының бүдүүзүнде эки бөлекти Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтери, хоочуннары Дагестанга алган. Республиканың чазаанын пинтпири-биле Дагестан АССР-ниң Каспий камгалал министерствозунуң эмнелгезиниң болгаш № 1 поликлиниказының бажыңнарын оларны хандырарынче эде дерип кылган. Ам оларның делгем палаталарында Төрээн черде хоочуннар аныяктарга чурту дээш эрес-диидим тулчуп чораан кижилер болгаш Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күүседип турган дайынчылар эмнелип чыдарлар. Оларның эргезинде — аныш үениң медицина деригелери ажыглаттынып турар.

Хөр назының улгадып берген кижилерге болган бичии чаштарга эмнелге казаккыныы[illegible] орукдагаларынга ажыглаар-биле Каспий далайның эриинде чурумалдыг черде тудуп каан СЭКП обкомунуң болгаш ДАССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң пансионадын база шилчиткен.

Г. ШАМОВ.

ФРОНТУЧУЛАРНЫҢ СЛЕДУ

28 гвардейжи панфиловчуларның Парыгынга мөңге оттуң чанынга Тиилелге байырлалының бүдүүзүнде Алма-Ата областың хоочун фронтучуларының слёду Казахстанның найысылалынга болуп эрткен.

Хоочуннар боттарының чоок кижилери — төрелдери болгаш өг-бүлези-биле чыылган. Олар ында шериг херээ эрттирип турар аныг-толуунуң оолдары-биле база ужуражыр аргалыг болганнар. Ажыт-чажыт чок чугаа үезинде хоочуннар аныяктарга дайынчы болгаш күш-ажылчы чаңчылдар дугайында хөйнү төөгүп бергеннер.

Артиллерист Т. Уланов (ол Белоруссияның бирги фронтузунга тулчуп турган), Алдар орденниң үш чергези[illegible] эдилекчизи танкист С. Пуртов (ол Тиилелге хүнүн Берлинге уткаан), курлавырда майор Б. Калиев болгаш өскелер-даа аныяктарга өөредиглиг, солун чижектерни чугаалааннар. Оон соонда чыылгакчылар Ада-чурттуң Улуг дайынының тулчуушкуннарының шөлдеринге өлген кижилерниң бир минута ишти[illegible] сактып, бурлап кылган.

В. ДАНЬШИН.

ЫНАКШЫЛ БОЛГАШ ХУНДУТКЕЛ-БИЛЕ

Тиилелгениң чырык байырлалы 45 чыл бурунгаар делегейге шаңнаан кижилер дугайында чылыг сөстер Грузияның күрүне филармониязының артистериниң концертиниң үезинде чаңгыланып турган. Ол концерт Тбилиси хоорайга, Закавказьениң шериг округунуң офицерлер бажыңынга болган. Концерттиң киржикчилери фронтучуларга болгаш Чепсектиг Күштерниң хоочуннарынга классиктиг музыканы болгаш дайын чылдарының ырларын, амгы үениң авторларының чогаалдарын база музыка аас чогаалын ынакшыл болгаш хүндүткел-биле күүседип, оларга сонуургаан.

Пианист Д. Барабадзениң, хонар жанрның артизи Г. Гегечкориниң, улуска аялгаларның күүседикчилери М. Савуланиниң, Н. Кордзахияның, К. Тиникашвилиниң болгаш республикада сурагжаан өске-даа артистерниң күүселделерин дыңнакчылар улуг сонуургаан, залга адыш часкаашкыннары үзүктелбейн турган.

М. ГАБРИАДЗЕ.

Кооператорларның ажыл-херээ

НЕГЕЛДЕ ЫНДЫГ

Бай-Тайга районнуң херглекчилер ниитилелиниң баштаар чери бо чылдың эрткен бирги кварталының түңнелдерин үн[illegible] Арага аймаан катай санаарга. Үш ай [illegible] узунда 2 миллион 25 муң рубльдиң барааның садып сайгарар планы 351,6 муң рубльге ажыр күүсеттинген. Ниитиниң чемненилге чериниң коллективи болунуң күжү-биле 63,6 муң рубльдиң продукциязын бүдүрүп, план-наанындан дашкаар 3,6 муң рубльдиң орулгазын алган. Районда бар 34 садыг четкилериниң барык шуптузу эки ажылдаан. Тээли-де ном магазининиң, раймагтың база «Бай-Тал» совхозтуң автомагазин эргелекчизи Галина Карим, Мария Ламажык, Николай Очур олар тиилекчилериниң одуруунче кирген. Садыгжылар Анчса Отук-оол, Любовь Адыг-оол, Галина Манзыт, Наталья Хертек, Клара Степан болгаш өскелерниң-даа ажыл-ижи мактаалдыг.

Хурал-суглааларга каш удаа шүгүмчүлеткен соонда чогуур түңнелди үндүрүп, коллективтиң удуртукчулары, товароведтер аал-коданнарны автомагазиннер-биле эргип, көдээде чурттап турар чонну, ылаңгыя малчыннарның негелделерин дыңнап, чагыгларын хүлээп ап турар апарган, садып алыкчыларның чаңгыс бичии тар магазинге иткилежир, сыымарлажыр, оочурга хөй үезин чидирер чоруун өөренип көргеш, район төвүнге араганың дөрт аңгы магазинге саларын чурумчудуп, ажыттынар шактарын көдээ Советтиң шиитпирин ёзугаар таарымчалыг кылдыр өскерткен. Кадрлар-биле хандыртынган. Тус чериң үндезин чурттакчыларындан садыг техникумнары дооскан кижилер магазиннерде ажылдап турар. Херглекчилер ниитилелиниң баштаар чери материалдыг баазаны чоокку үеде экижидер талазы-биле тускай хемчеглерни ажылдап кылган. 1991 чылга чедир Тээли суурга 3 аңгы бажыңнан тургустунган садыг төвү, бараан шыгжаар ажыктыг шөлү 1000 дөрбелчин метр складты болгаш 30 тонна эът шыгжаар соодукчулуг колбаса цегин 4 котёлзу Респотребсоюзтуң тудугжуларының күжү-биле тудуп доозарын планнаан. Аңаа ниитизи-биле 1 миллион 287 муң рубльди чарыгдаары көрдүнген.

Кылдынып турар ажылдар-биле чергелештир, чедир шиитпирлеттинмейн турар ажылдар, четпестер районда эвээш эвес. Район төвүнде столовая, хлеб быжырар чер квартал планын күүседип чадашканы бар аргакурлавырларны чедир ажыглап шыдаваанындан болган. Көдээ черлерде чурттап, магазиннерже үргүлчү чедип шыдавайн турар хөй чонга хлебти аппарып садар хемчеглерни албайн тура, планны күүсетпээзи чылдагаанын хлебке херглел эвээжээн кылдыр тайылбырлаары окта шын эвес.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели-биле профоблчөвүлелдиң эрткен чылдың декабрь 22-де кады хүлээп алганы малчыннарның социал амыдыралын үндезини-биле экижидер дугайында доктаалында эң чугула бараалнар-биле бир дугаарында оларны хандырарын Респотребсоюзка дааскан. Бай-Тайганың херглекчилер ниитилелиниң баштаар чери ону эки билир чиргезинде, амыдыралга ам-даа боттандырып эгелевээнин маңаа база айытса чогуур. Автомагазиннер кывар-чаар чүүлдер чогунга сыдааш. аал-коданнарны доктаамал эргивес. бригадалар төптеринге хурал-суглаа, өөредилге болур хүннерде баар апарган. Изиг-хеп болгаш өске-даа чугула херглелдиң бараалнары-биле хандырылга четпес. Ырак черде көшкүн малчыннарның чамдызы хлеб кылып ажыткы, хеп чуур, чунар херекселдерни албайн баар тавырылгалар кайы хөй. Өг шывар брезентини безин эът дужаавайн бербейн баргылаар. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1986 чылдың май 30-де бадылааны малчыннарның оочур чок бараан алыр шынзылгаларын чамдык садыгжылар херекке албазынга малчыннарның хомудаары чөптүг.

«Чурттаар оран-бажың—2000» деп программа ёзугаар банкының чээлизи, боттарының акша-хөреңгизи-биле бажың-балгат тудуп ап турар кижилерниң саны өскен. Оларны тудуг материалдары-биле хандырарынче кичээнгей мында кошкак. Маңаа бир чижекти көргүзерге-ле четчир. Ыраккы «Кара-Хол» совхозтуң төвү Дапсы-Аксы суурга тудуг материалдарының магазининиң ажыдарын райпо баштаар чериң даргазы К. С. Чамбый-оол үш чыл дургузунда аазап келзе-даа, мынчага чедир ол боттанмаан. Чоокта чаа аңаа ужурашкаш, ону айтырган мен.

«Эрги пекарняны магазин кылдыр июль айга чедир эде деририн эмгележир дугайында совхозтуң директору-биле дугуржулгавыс бар» деп харыы берген. Херек кырында ону ам-даа кылып эгелевээн. Эптиг дугуржулга, негелде чок. бот-боттарынче чуруй кагжыр чоруктан ажыл бүтпес.

Хуучуларның негелделери хурал-суглааларга үргүлчү болур, дыңналыр, чамдык шүгүмчүлелдерге хамаарыштыр коллективтиң болунун-на кылып ап болур ажылдарын тоомчага албайн турар. Ногаа, картофель шыгжаары-биле «Тээли» совхозтуң аңмаарын ажыглап турар. Соодукчу чогундан, чайын хөй эът хүлээп алганда, ону шыгжаар чер тывылбас.

Магазиннерниң, складтарның арыг-шевери, санитарлыг байдалы негелделерге дүүшпезин, чамдык садыгжылар халат безин чок ажылдап турарын чоокта чаа эрткен медицина ажылдакчыларының активинге шүгүмчүлээн.

Келген ховар бараалнарны чонга чедирбейн, аразында үлежир, таныштарынга, төрелдеринге, чоок кижилеринге чажырып садар чоруктар база бар. Бадыткал кылдыр дараазында чижектерни киирип болур. Кирген хомудал ёзугаар январь 19-та Тээли суурнуң «Ойнааракттар» магазининге районнуң улусчу контроль комитеди хыналда кылган. Япониядан үндүрген духилерни, хереэжен улуска улуг өртектиг косметика чүүлдериниң чамдызын садып алыкчыларга чедирбейн, үлежипкен болган. Райкүүскомнуң иштики херектер килдизиниң харысалгалыг ажылдакчызы аъш-чем складын хынааш, ниитизи-биле 1121 рубль өртектиг индий шайны болгаш кофени шыгжап алган чыдканын илереткен. Декабрь айда бирээзи-ле 1200 рубль өртектиг Японияга бүдүрген 4 магнитофон келген. Садыг эргелекчизи Фаина Степанова складтан ап тура, бирээзин садыпканы билдинген. Бо хажыдышкыннарны районнуң улусчу контроль комитединге сайгарып чугаалашкаш, херглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы К. С. Чамбый-оолга, ооң садыг талазы-биле оралакчызы З. С. Хертекке хемчеглерни ынааган.

Совет садыгның дүрүмүн хажыткан өске кижилерни ажылынга артар-артпазынга чедир шыңгыы чугаалашпаан боор турар. Бо дугайында «Хемчиктиң сылдызы» солунга март 6-да үнген «Хыналдадан илерээни» деп эгелиг шүгүмчүлелдиг материалды коллективке сайгарбааны, кичээнгейге албааны мырыңай элдептиг. Коллектив улуг. Ында 302 кижи ажылдап турар Б. Хертектиң секретарьлааны парторганизацияның авангардын ролю, хөй-нийти организацияларга удуртулгазы кошкак. Күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң ажылы хоюуузунун ында чугаалажыр чорду. Ам соруңга чүл? Коллективтиң эп-найыралын быжыглап, демократиязы болгаш ажык-чарлыг чорукту калбартып, командылаар, чагырар, дужаар арга-методтан чайлап, кижизидилге ажылын күштелдирери, чаңнышкыннарны быжыглаары болгаш четпестерни чайладыры негеттинер. Үениң негелдези ындыг.

Александр ХЕРТЕК

(«Шынның» корр.)

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Эгези №№ 65, 68, 71, 74, 79, 80, 82, 83, 88, 90, 98, 99, 104 «Шында»).

1935 чылдың майда иштики политиктиг эргелелдиң төлээзи Шыдыраа оперативтиг килдистиң начальниги Намчактың чепирээрели-биле О. Карсыганы тудуп хоругдаан болгаш ону беш айның 28-тен чеди айның 30-те чедир кара-бажыңга олуртуп, истелгезин чорудкан. Карсыганың даандырган ажыл-херекке харысалга чогун, соңгулдалар чурумун үреп турганын, нам болгаш чазактың удуртукчуларының ат-алдарын баксырадып турганын, контрреволюсчу бөлүктер дээр чүве дугайында иштики политиктиг эргелелге мегемедээлер берип турганын, бодунуң частырыгларын база үлгедиглерни чажырып турганын истелге тодаратпаан.

Истелгеден кылдынган түңнел: «Карсыга бо бүгү үүлгедиглери дээш кеземче херээнге онаажыр ужурлуг. Ындыг болзажок үүлгеткен херээн тодарадырынга бодунуң дузалажып турганын, өршээл көргүзерин каш удаа дилеп турганын, а ол ышкаш эргелел даргазының (Сенгинжиктиң) чөпшээрешкенин барымдаалап көргеш, оон херээн бо удаада соксадыр». 1938 чылда бооп турган суд чорудулгаларын кылып турган кижилерниң холга кол барымдаа кылдыр алганы баштайгы истелге херээ бо болганын маңаа баш удур демдеглеп каар херек.

Феодал чораан 5 кижи, 3 лама, 6 арат составтыг контрреволюстуг бөлүктү сойгалаашкынын илереткенин оран камгалалының шериг эргелели 1935 чылдың октябрь 20-де дыңнаткан. Ол бөлүкке Найган мээрең, Аскак-Лопсан, Шимит Иванжан, Маны, Богда Калбаа, Сенчус, Идам-Хаа, Дагба Шавыр, Денгиямаа Аң-Хайдып, Казакпаа [illegible] олар-ла алган болган.

1924 чылда [illegible] Семчиктиң үймээнинин [illegible] Хемчиктиң феодалдарының 1930 чылда болган [illegible] Кылаттың [illegible] [illegible] чурттуг тодарадыры-биле Чөдүгэн деп чажыг ат-биле алдарынга мыва разведчик 1935 чылда ол кежже бир датаалы берген. Чайган Шара-Сүме Урумчи деп черлерге бүдүүн чедир берген, ында даактан онаалданы чедиишкинниг күүсеткен.

Шара-Сүме хоорайның дугаардыр база Могайтың Хаалгайтың хемнериниң унунда Кен-Дагай, Пая Тирин, Тарбагатай деп черлерде [illegible]ның артынчылары Барыкмаа, Алдын-Херел, Ортун-оол, Идам-Сүрүң биле Эзир-оол алышкылар, Сумбуна, Магаа Шири хам, Донгупай кумаат, Шожал хелиң оларның (Таңтан хамбы, Тамдыкай мээрен, Човар олар аараанг өлүп келген болган) база Хемчик тура халыышкынның киржикчилери Аракчаа, Лопсан, Түндүү биле Төөнек алышкыларның, Чимба хүрээзүнүң Тааланын чурттап орарын ол тодараткан. Мартаажык дээрги мал оорлап турган, моол эргелелинге чепленинче туттурган, ону Улаан-Баадырже аппарган болган.

Тывадан дескенкер өске черле кончуг аар-берге байдалда, кылыр чүве чок чалгаарап, сеткил-хөөнү уйзапай берген чурттап чоруур болган.

[illegible] «Түндүү биле Идам-Сүрүңнүң аалынга кээримге, тарбаганнап чорааш чаа келген олур. Идам-Сүрүң лама амыр-менди солушкан соонда, мээң кымымга келди: «Кайы чурттуг кижи сен, кайының келдиң, чүге мында сен, бисти мында деп кым-[illegible] билдиң, [illegible] [illegible] бис, шынын чугаала сени канчангмас-даа бис. Силер чаа эвес, бир-ле хүн бисти өлүрер [illegible] дүг келген боор сен. Сени бүзүревес мен, сээң чүгү бо чүве бисти өлүрер боор. Чажырбайн сеглер дээш турар» берген. Ол ынчап турупбээрге, лама бажындан хан үндүрер, бурган Чанжывсумайны өлүрерде, кезип өлүрер чүве ат калыр номнаар номчааш, бодун ышкаш хелиң кижиге бүзүревейн турар кандыг кончуг кижи боор сен деп чугаалады.

Ыңча [illegible] [illegible] [illegible] гап, «Аа, сээң ооң-даа [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Түндүүнүң чугаалааны: «Бо черге келгеш, баштай Шара-Сүме чурттап турдувус. Улуг мээрең Барыкмаа Үрүмчү деп черден 3000 шериг үндүрүп алгаш, бир мунну Калгаже, бир мунун Дөрбетче, бир мунун Тываже киирер деп турдувус. Ол шериглерни казак болгаш кыдат чанчыннар баштаар, деп турган. Ынчан дерениип турупта ол шериг Кыдат Алтай-Тываның шериг-биле хаалажыр. Беш чыл хире чаалашкаш, дээре кырдырып алыылар, хөйле черге. Бистиң Хемчикче бир-ле эки чүве кирип дээрге бир-ле чүве боогдааш турар, та канчап барган айлашпас апарган чүве ийин. Оон башка ол шериглер айыткан чериниче кирги-лээн болза ам тайбыңзырай берген турбазык бе, кончут бак ядыы чүвелерниң холунуңдан адырлып алган зан. Ам чүгле японнарга идегеп тур бис. Амзы чылдан бээр бир-ле эки чүве болур боор».

Алдын-Херелдиң чугаалааны: «Бо черге дыка-ла турээн чораааш, чедип келген бис. Ада-сынмаага хар угааны бээрге, аъттарывысты каапкаш, чадаг чедип келдивис. Чедип кээривиске, он хонук кара-бажыңга тудуп хоругдап алган. Оон соонда Хавак-Сайыр деп суурга [illegible] [illegible] [illegible]. Чер-чуртувусту көрбес боор бис. Чеде бээривисте-даа бисти өлүрүп каар-ла ыйнаан».

Ол кижилерниң тус-тузунда каннаар чурттап орарын Чодгая тодаргай дыңнаткан. Ынчаар, Идам-Сүрүң хелиң Могайтың хемде дургуяк кадайга турупп алган, ишкү-хеви чугаар, номчуп үүр номнуп турар херээ, Аракчаа биле Лопсан бай кыдаттың тарааның хол-биле [illegible] турар, турегзигзи кончуг [illegible].

Чайган Паршынмаа биле чугаалажып кончуг тода дамчыткан.

Парыкмаа Тывада чүү бооп турганын, база кымның кайда ажылдап турарын дыка-ла сонуургап айтырып турган болган. Чүрмүт-Дажы бар бе, кончут хайыра бичии-ле болза [illegible] болу бээр турган айтырар. Ол дег Тока чүнү кылып турарыл? Бүлчүнүң канчаар [illegible] берген дижик бе? Ийи аңаа үт чок ышкаш мунгаралдаын харын. Чүү боор бе? Шиме ынчаар чурттап чорупта Хемчиктен оглу Тывының кайда чор ирги, кижи-биле кончут чоок харылзаалыг турган бис дээш, оон-даа өске хүүлерни айтырып турган.

Оон соонда Парыкмаа:

— Тываның Моолдан артыы кым ирги? — деп айтырган.

— Сүнгаар-оол дээрзи-ле болгай дээрге — ол кончут амыраан.

— Шимбай болган-дыр харын, мында бистиң аравыста оон үш акы-дуңмазы бар чүве — дээн.

Разведчик Чайганның чорукан медээлеринден чурттуң удуртулгазы ышкаш аналитик ужуражыг турган. Ындыг болзажок оон медээлериниң чамдык чүүлдерин контрреволюстуг үүлгедиишкен дээр херекче онаажып турган кижилерни буруудадырынга факт-бадыткал кылдыр сөөлүнде ажыглап эгелээн. Чижээ, Моолга элчинлеп турган Күүлар Сүнгаар-оолдуң үстүнде адааныбыс Парыкмааның чугаалаан сөстерин үндезин кылып алгаш буруудаткан.

К. Сүнгаар-оол Моолга буруң эргелиг төлээ тургаш, ол чуртта бооп турган чүүлдерни [illegible] [illegible] бодунуң чазаанга дыңнадып чедирип турган. 1933 чылдың январь 1-де Чүрмит-Дажы биле Таңчайның адынга чорудкан чажыт чагаазында бижээни болза:

«Даштыкыдан Япония, а чурт иштинден феодалдар МАР-га удур халдаар деп чугаа хүн келген тудум күштелип тур. Япония Хайларда болгаш Маньчжурия чоогунда чоолерде кужун мөөннеп турар деп чугаа тарай берген. Япония ССРЭ-же Моолдуң тадазын [illegible] белеткенип турар. Панчен богданы ады-биле реаксылыг күштер арат массаларын боттарының хүрээлечинде каттыштырып турар».

Январь 7-де чоруткан чагаазында бижээни:

«МАР-ның удуртукчу бөлүктеринде бистиң республиканың иштики амыдыралынга хамаарыштыр таарымча чок чугаалар чорупп турар-дыр. Моол бижиктен ойталааш, латин ужук-бижикти өөренип эгелээнин барын угланышкын кылдыр санап турар. Тока моол бижик өөренип турар кижилерни моолчуп турар силер дээш шүгүмчүлеп, истеп сүрүп турар. Бистер кыдат бижикти база өөренип турар-ла болгай бис. Ыңчангаш силерге моол бижик черле таарыжып боор деп чугаалап турар-дыр».

Юрий АРАНЧЫН.

Төөгү эртемнериниң доктору.

(Уланчылыг).

Даштыкыда

● **ВАШИНГТОН.** АКШ-тың президентизи Дж. Буш НАТО-да кирип турар күрүнелерниң удуртукчуларының ужуражылгазының [illegible] үезинде чоттарерине [illegible] [illegible] Довгегигэ [illegible] Европада бооп турар бөлүүшкүннар ындыг ужуражылганы дүрген эрттирери негеп турар деп, ол медеглээн.

Европа чурттарында бооп турар бөлүүшкүннар моон мурнунда барымдаалап көрүп турган хөй-хөй турушталарывысты эде көөрүн негеп келген. Чоокку каш айлар мурнунда бистиң удурланыкчыларывыс турган чамдык чурттар ам бистиң партнерларывыс апарган. Ыңчангаш оларның-биле харылзааларывысты эде көөрү чугула бооп турар. Европа диптте аңаа боо-чепсекти болгаш стратегтиг чепсекти кызырарының талазы-биле санал-оналывысты дүргежип алгаш, оон соонда ССРЭ-биле чугаалажыышкынны эгелеп болур бис. Ындыг чугаалажыышкыннарны кызырынга АКШ белен, деп ол чугаалаан.

Совет Эвилелинге хамаарыштыр кылган медеглелинге ол «ССРЭ-де бооп турар чаартылгалар ам-даа доозулбаан» деп демдеглээн.

• • •

Америкада ажыл чок кижилерниң саны сөөлгү он ийи айларда дыка кевүдеп келген болгаш апрель айда барык 6 хуу чеде берген. Ол дугайын АКШ-тың Күш-ажыл министерствозу дыңнаткан.

Специалистерниң санап турарындан алырга, ажыл чоктарның саны моон соңгаар улам көвүдээр.

● **МАНАГУА.** Никарагуаның президентизи Виолетта Барнос де Чаморра «Никарагуа удурланыышкынның (НУ)» баштыңнары-биле чугаалажыышкыннарны эгелээн. Контрастың шериглерин тарадып чорударынга хамаарышкан айтырыгларны чугаалажып турар. «Никарагуа удурланыышкынның» делегациязын контрреволюстуг чепсектиг күштерниң кол командылакчызы Исраэль Галеано баштап турар.

Бо чугаалажыышкынга тодаргай саналдарлыг келген бис деп, Галеано журналистерге медеглээн. Чурттуң чазаа шериинин саның кызыргаш, удурланыышкын кежи хүннериниң айыыл чок чоруун хандырар болгаш оларның тайбың күш-ажылче шилчип кирер арганы бээр чамдык негелделерни хандырып бээр ужурлуг. Бир эвес бо негелделер хандыртынар болза, удурланыышкын шериини июнь 10-дан эгелеп дүжүрүп эгелеп болур деп, ол чугаалаан.

● **БЕРЛИН.** Ийи Германияның чонун каттыштырар дугайында айтырыгны ГДР-ниң, ГФР-ниң болгаш Польшаның экспертери чугаалажып көөрүн уламчылап турар. Дайын сөөлүнде тургустунган кызыгаар айтырыы Польшага база кол хамаарылгалыг болганындан ол чурттуң экспертери ында киржип турар. Баштайгы удаада бо айтырыгны ол үш чурттуң кайызының даа найысылалынга чугаалашкан. Бо айтырыгны Берлинге чугаалажып тура, Хостуг немец профэвилелдериниң каттыжыышкыны ГДР-ниң чазаанын удуртукчузу Л. де Мезьерге ажык чагааны чорудукан. Ийи чурттуң чонунуң амыдырал-чурттаалгазының деңнелинч дейнештирери-биле каттыжар мурнунда ГДР-ниң чонунуң ажыл төлевирин 50 хуу өстүргек турарын профэвилелдери негээн.

● **ТОКИО.** Херээжен чонуң божууру эвээжеп турарындан Японияда бичии уруглар саны чыл келген тудум эвээжеп орар. Ындыг медеглелди чурттуң административ-координация эргелели кылган.

Делегейниң ийиги дайынының мурнунда бүгү чонуң 36 хуузу бичии чаштар турган болза, ам ол көргүзүг 18,5 хуу чедир кудулаан. Чурттуң аныяк салгалының өзүлдези бо көргүзүгден бедивес болза, экономика улуг бергедээшкинге таваржыр.

● **МЕХИКО.** Римниң католиктиг хүрээзиниң баштыңы Иоанн Павел II Мексикада [illegible] аян-чорук кылып чорупп турар. Мексиканың күрүне удуртукчулары-биле ужуражышкыннар кылып турарындан аңгыда, ол чурттуң католиктеринге мөргүл база кылып берип турар. Ындыктыг Гвадалупа шөлге болган мөргүлге 2 млн. хире кижи киришкен.

Рим папаның айыыл чок чоруун полицияның болгаш айыыл чок чериниң 40 муң ажылдакчызы камгалап чорупп турар.

(СЭТА).

Совет Эвилелиниң Маадыры капитан КЕЧИЛ-ООЛГА

УТПАЙН ЧОР БИС

Хендергениң алдар-мактыг малчын оозу,
Баян-Колдуң уктуг дарган тарачының,
Балдан ашак Кечил оглун фронтуже
Хей-аът кирип, үдеп каавыс утпайн чор бис.
Тайбың өйнү халактаткан караңгы дүн
Дайын-чаазын, халап эргүн диргеп кээрге,
Аъттыг шериг кезээн баштап командирлаан,
Аъттанган сен, үдеп каан бис, утпайн чор бис.
Хаяныг дайын шөлдеринге эрес-дидим,
Хартыга дег аъттар-биле шуургеледиң,
Магадыкнар—фашистерни кыра шапкып,
Маадырлыг тулуштуңар, утпайн чор бис.
Өттүг чаага эрес-дидим маадырлыыңны
Орденнерин сөглеп турду, чоргаарап бис.
Оран-чуртка тиилелгелиг кээриңерге,
Олбуң чаткан утуудувус, утпайн чор бис.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.

Совет Эвилелиниң Маадыры улуг лейтенант ЧҮРГҮЙ-ООЛГА

ЭРЕС-ДИДИМ ТУЛУШКАН СЕН

Каржы дайзын оран-чуртче халдап кээрге,
Халап өөскүп, өргүн чонну кырып турда,
Өжээн негеп, эрес түрлүг тулчуп кирдиң,
Өлүм сени чеже катап соора алчык.
Чаашкын дег чагган октар алда-биле
Чалданыш чок, эрес-дидим тулчуп чордуң.
Буг хемин эжиндирип кеже бергеш,
«Бурунгаар!» — деп, өөрүңнү кыйгырган сен.
Төрээн чуртка, төрел чонга хоптарга дээш,
Төктүр ханың, амы-тының харамнанмайн,
Фашизмни чылча шапчып, тиилешкеш,
Байырланчыг, өөрүшкүлүг чанып келдиң.
Дизе каалган хавыталар аразында—
Алдын сылдыс, Ленин орден онзаланып,
Тиилеп келген амыр эвес демиселин
Алдаржыдып, хөрээң каастап чайнап туржук.
Чери дээштиң тынын берген Маадырлар
Чевеглерде караан шимгеш улуза-даа.
«Кавай болган ынак чер дээш тулчушкаалын
Кажанда-даа утпас мен» деп чыткан-зыг-дыр.

Бичe-оол ДОЮНДУП.

Тес-Хем район.

ӨӨРҮП ТУР МЕН

Эки турачы тыва эскадронунуң командири чораан капитан Кечил-оолду бичиимден тура билир, көрген мен. Чаңгыс чер-чурттуумну эгезинде эскербейн чораан мен. Чүге дизе АРШ-ка ындыг офицер ...

Кечил-оол-биле кады ээп чанып келгеннерден ам арткан — Кыргыс Нозбу-оол.

Бир катап паркта стадионга капитан Кечил-оолдуң улуг-тулгазы-биле аъттыг шериг оюн көргүскен. Дайын үезин...

... бын шөлүнден ээп келбээн эки турачылар база бар: Балчый-оол Ховалыг, Кечил-оол Монгуш олар болган. А Барык, Сенек ол мячаар чурттап чораан малчын арат Балдан ашактың оглу Түлүш ...

... районда «Улуг-Хая» совхозтуң алын Совет Эвилелиниң Маадыры Түлүш Кечил-оол аттыг кылдыр эде адап алза кандыгыл?

Кызыл-Эник КУДАЖЫ.
Чогаалчы.

ЧОГУМ КАЖАН ОЙНАДЫР ТУРГАНЫЛ?

Бир-ле ажыл шагының соонда, «Универмаг» баар боолбиле аъаа чеде бердим. Даштында улуг-биче чон арбын болгу, солун садар киоск чанында база. Аңаа бардым: 1 акшаның лотерея билеттерин бир аныяк кижи эвилеңэзэлек садып тур. Мени база: «Садып алыңар, угбай, албан олчалыг болур силер» дээрге, үш билет садып алдым. 1989 чылда бир аас-кежикке таварышкан кижи мен. Канчап билир оруктажы бээр магат чок дээш ам. Ынчан март ортан турган. Чогум кажан ойнадырын шалавылап айтырарымга апрель-27-де дээн чүве, үттазы-биле билет артынга безин бижип алган мен. Саныг хонук саадаар эвес, чедип келген, шак чеде бээрге, ...

2-де «Совет Тываның 5 чылы» стадионга ойнадыр»—деп чугаалады. Ам канчаар оглум эзаты-биле билеттерин алган чорупканнар. Үр-даа болбаанда чедип келдилер. Кайда боор, сыр өске билеттер ойнадып турар чүве-дир деп мындыг, сээң ол билеттиң та кая, чүге ойнадыр чүве деп хөөнү баксыраан дошпулуур дег апарган олурлар. Мен база иштимде сагыжым дүвүрексеп, кандыг, чүү-даа болза, ойнадыпса кандыг аайлыг чүве ирги деп бодап ор мен. Апрель 27-де ойнадыр лотерея билеттерин кая, кажан ойнадыр дугайында чонга билдингир кылдыр чүге солунга-даа чарлал кылбас чүве ийик. Шынап-ла, кижи кымдан, кайыын айтырар — ужу...

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

Найыралдың чаңчылдарының күжү

ОРУС ӨҢНҮҮМ ДАВЫД

Авам сүт эрги кууза Баян-Колдуң Кош-Таш деп черге чуве. Буттарын ораашкын биле шарып алган, шоптайга бөрбээ сарбактыг, караттазы чингир көк, мойну чиңге, узун орус кижи Саскага чаңу каларын чорумда, хөнергеч кырынга кылаштап келген. Орус кижи көрген эвес, көргенимнен чырык хүн безин карангылай берген. Дедирлеңни чорүп, аалче караңнадып-ла баттым. Аалга келгеш, чүве чугаалап чадап, чүгле «орус, орус-ла» дээр турганымны ам сактып келгеш, хөйле каттырар-даа мен. Аалга орус оң билир кижи бар эвес, чүгээр-ле кижи ...

... кижи чуураган ... «Аксын тырт, орус кижиниң чүге дөмейлеп турарың ол»—диди.

Авам угбазындан коргуп ... Тааң-Кадай, Камаак, Дамдый-оол, Сайын-Белек, Тимаа, Балды Хууа, Балдыр-оол, Бадыжык суглар «Драствуй», «Драасвуй!» деп ...

... — Меңде тараа бар. Сен дуза кылып ...

Ний-Талга болду бе? ...

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

СПОРТ

ЭСТАФЕТА

Ол чүнү көргүскениил?

«Тываның аныяктары» солунуң шаңналы дээш 41 дугаар эстафета дыштаныр хүннерде болуп эрткен. Аңаа киришкен командалар-даа, киржикчилер-даа хөй болган. Бир дугаар чарышче үнериинге безин 200 хире школачылар киришкен.

Киржикчилерни тыскаалдырган соонда, комсомол обкомунуң төлээзи Артур Шымыраа микрофонну туткаш, баштайгы ...

... чедирген. Бичии уругларның командазы ... кубок биле болгаш ... база хүндүлел бижик-биле шаңнаткан.

Ол ышкаш эки түңнелдерни дөрт болгаш ... дугаар школаның өөреникчилери көргүскен. Олар база шаңналга ...

... киришкен. Ийи кубокту садып бээрин «Маргылдааны эрттирерниң дугайында» доктаалында айыткан турган. Ону безин күүсетпээн. Комсомол обкомунуң талазындан ук солун аныяктарның кижизидилге талазы-биле ажылынче тодаргай угланыышкынны албайн турар деп чүве оон на илдең-дир. Ынчангаш комсо...

... тарлар аныяктар ... кирбес боор.

Ол ышкаш ДОСААФ-тың област комитеди ук ... маргылдаага деткимче бербээн. Ракета адар боо бээр болгаш бербээн. ДОСААФ обкомунуң даргазының оралакчызы Г. Г. Пушкаревтуң ... баргаш, ... турганнар.

... КАИ ажылдакчылары орук шимчээшкининге дузалажып турганы дээш акша бээрин негеп турган.

Маргылдааның эгези кандыг болдур, төнчүзү база ындыг болур. Маңаа хамаарыштыр чугаалап каар чүве чүл ...

... школаның директору безин ийи-үш кылымчуже маңнап, бодунуң өөреникчилериниң хей-аът кирип турган. Эки деткимчени түңнелинде ол школаның бичии уруглары бирги черни алган. Ук школаның күш-культура башкызы Нина Максимовна Кузьмина өөреникчилеринге дузаны көргүзүп, багай эвес түңнелдерге ...

Ниити-биле маргылдааны «Тываның аныяктары» солунуң коллективи эки организастаан.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТА: маргылдаа үезинде.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ОРУС МУЗЫКАНЫҢ ГЕНИЙИ

П. И. ЧАЙКОВСКИЙНИҢ ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮНДЕН БЭЭР 150 ЧЫЛ БОЛГАНЫНГА ТУРАСКААТКАН БАЙЫРЛЫГ КЕЖЭЭ

Бүгү үелерниң болгаш бүгү улустарның кайгамчык кижилери бар, оларга бүгү кижи төрелгетен мөгеер. Ындыгларның бирээзи — Петр Ильич Чайковский. Ол дээрге Ада-чурттуң музыка культуразын алдаржыткан композитор, патриот, хамааты-дыр. Ооң кижилерге ынакшылдан үндезилеттинген чогаалдары кайгамчык сагыш-сеткилден тывылдырып, дыка хөй салгалдарның угаан бодал амыдыралының кезии апарган. Чүгле бистиң чуртувуста эвес, орус уран чүүлдүң гениийниң 150 харлаан юбилейин даштыкы чурттарда база өзулуг байырлал кылдыр демдеглеп турар. Ол юбилейге тураскааткан байырлыг кежээ ССР Эвилелиниң Күрүнениң академиктиг Улуг театрынга май 7-де болган.

Кежээге ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев, чурттуң политиктиг болгаш күрүне удуртулгазының кежигүннери киришкен. Культураның болгаш уран чүүлдүң ажылдакчылары, хөй-ниитиниң төлээлекчилери аңаа киришкен.

«Чайковский дугайында сеткил» юбилейни эрттирер талазы-биле организастыг комитеттиң даргазы ССРЭ-ниң улустуң артизи Евгений Светланов чугаалаан. Салгалы чүгле бистиң национал эвес, бүгү делегейниң апарган суралгылыг композиторнуң ажыл, амыдыралынга ол тодаргай доктаатан.

(СЭТА-ның корр.).

Ном болгаш номчукчу

ААЙЫННЫҢ, КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ

... Михаил Сундуйнуң «Эки турачы эскадрон» ...

Виктор САГААН-ООЛ.

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

МАЙ 9

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Мульт-фильм. 8.50 Барымдаалыг фильм. 9.20 1941 — 1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет чоннуң тиилелгезиниң байырлалынга тураскааткан байырлыг турал болгаш концерт. 12.20 Барымдаалыг фильм. 13.05 Аъты болгаш шаандакы ыры. 13.50 Москва. Кызыл шөл. 1941 — 1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет чоннуң тиилелгезинге тураскааткан чыскаал. 15.00 «Тиилелгелер». Тиилелге байырлалынга тураскааткан дамчыдылга. 16.30 «Майның сылдыстары». Солдат ыры фестивалы. 18.30 Түңнел — Тиилелге байырлалы. ССРЭ-ниң камгалал министри Д. Т. Язовтуң чугаазы. 18.50 Фашизмге удур демиселге амы-тынындан чарылганнарның чырык тураскаалынга. Минута иштинде ыыт чок ... 19.10 «Дайынның хүннерин сактыр мен...» 19.35 «Тиилелгениң кызыл арагалы». Уран-чечен телефильм. 21.00 «Үе». 21.30 — 00.05 «Кезээ мөңгеде — 19». Уран-чечен телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Сеткил-сагыштың тиилелгениң ...» 9.30 «Улуг үе турзуушку». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 10.35 Мульт-фильм. 10.45 «Улуг үе туржуушкун». 2-ги сериязы. ...

... 21.50 ... ГДР-ден дамчыдылга. 21.50 Фронттуг концерт «Дайынчы кино чымыштарындан» ... 22.50 «Трамвайзы ...» Уран-чечен телефильм. 23.20 — 00.20 «Вальс». Уран-чечен телефильм.

КИНО

МАЙ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Пришелец» 9.10, «Гу-та» (2 сериялыг, 16 хар четпээннер кирбес) 11.00, 13.40, 16.20, 19.00. Видеозалга: «Ынакшыл тиилээр» (2 сериялыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Мультфильмнер чыындызы 11.00, «Соолгу хемчээл» 13.00, 16.30, 20.00, «Грета» деп бажыңның чажыды» 14.30, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Езулут кижи дугайында тоожу» 12.00, «Круглям көвүрүү» 14.00, 17.40, «Чүък «300» 15.50, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Лифтиден солагай талазы» 10.00, 14.20, 18.40, 20.20, «Өг-бүле» (2 сериялыг) 11.40, 16.00 шактарда.

«ЧАЙГЫ КИНОТЕАТР»: «Ситара» (2 сериялыг, Индия) 14.00, 16.40 шактарда.

Кызыл хоорайның «Найырал» кинотеатрынга бызанчы херегжеттинип турар. Айтырыглыг кинотеатрның директорундан билип алыр.

Улуг-Хем районда Ленин аттыг совхозтуң партиякому ...

Сояя Соютпаевна ДАВААНЫҢ ...

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98 3-41-23 ◆ улетпүр — 3-34-49 3-36-73 ◆ агроулетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ уругүүчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны.

Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 112

ТС — 00624

[illegible library stamp]

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 107 (14307) ◆ 1990 чыл, май 9, среда ◆ 1925 чылда үндезилеттинген. ◆ Өртээ 3 көп.

Улуг Тиилелге хүнү-биле, эргим эштер!

Дайынның, күш-ажылдың болгаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочуннары-биле Кремльге ужуражыышкын

Хостаттаны, ат-алдарны болгаш хамаарыштырбас чоргуту камгалап ап, кижи төрелгетинге улуг ковургуже күш — фашизмни чылча шаапкан совет улустуң маадырлыг чоруу төөгүден балалып читпес. Ок-боону холга туткаш, фронтуга тулчуп, тылга уйгу-чыдыш чок ажылдап турган кижилерниң маадырлыг чоруунга бистер кезээ мөңгеде мөгейип чоруур бис.

Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары иазылай берген: Тиилелгениң соолгу даашталашкыны болгандан бээр бээр 45 чыл эртип турар. Кремльде СЭКП ТК-ның Пленумнары боор эртип турар залга май 7-де ужуражыышкынга олуржур чалалгаларны алгаш, парадтарга келер шериг хептериң кедипкеш, олар алыраксый бергеннер.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары-биле кады бо ужуражыышкынга Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күүседип турган солдаттар база киришкен.

Президиумда СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннери болгаш ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң кежигүннери-биле кады дайынның сурагжаан маадырлары, совет шериг ка[illegible]

салгалдың кижилериниң [illegible] бедик хүлээлгези-дир, бистиң ниитилелдиң бүгү ак сеткилдиг кижилер ынчаар санап турар.

Дайынның хоочуннары, фронтучулар болгаш тылга тиилелгени кааңнап турган кижилер, силерге бис бо хүннерде: силерниң маадырлыг чоруунар, хүлээлгеңерге ол хире бердинген болгаш патриотчу чоруунар улуг чаартылганың төөгүлүг сорулгаларын амгы үеде шиитпирлеп турар кижилерге үлегер-чижек болур деп чугаалап турар бис. Бо бүгү ажыл-херекке идепкейлиг киржип турарынар дээш силерге өөрүп четтирдим. Бистер ол дугайын, хоочуннарның быжыг хамаатылыг туружуун дугайын эки билир бис. Боттарының туружун бистиң ниитилелдиң кежигүнү кижи бүрүзүнге, хамаатылыг бүрүзүнге, чурттуң улуртулгазынга тодаргай көргүзер, чедирер бүгү үндезин оларда бар, чүге дээрге оларда мындыг моральдыг эрге бар.

Хоочуннарның салым-чолу, туружу, үзел-бодалы бистиң амгы үедеги ажыл-херектериниске кончуг күштүг болгаш чугула кижи фактору боор турар деп бодаар мен. Улуг [illegible]

[illegible]

(СЭТА).

УЖУРАЖЫЛГА КЕЖЭЭЗИ

Улуг Тиилелгениң 45 чылы оюнга тураскааткан ужуражылга кежээзи республиканың хөгжүм-шии театрынга дүүн болуп эрткен. Аңаа Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери, тыва эки турачылар, күш-ажылдың хоочуннары киришкен.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының хөректеринде хөй санныг орден, медальдар чайынналып турган. Олар эрткен өрукталын сактып, амгы үеде ажыл, амыдыралын сеткил-сагыжындан хөөрежип алган.

Сцена кырында улуг бешадырны кызыл пөстен кылган. Ооң кырында Тиилелге орденин чурук аскан. 4 стол. Ында дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары. Ужуражылга кежээзиниң башкарыкчылары Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, телестудияның диктору Сергей Конгаякин биле редактор Анатолий Серен орус-тыва дылга кежээни эрттирип, хоочуннарга сөс берген соонда, оларга тураскааткан концерт көргүзүглерин бот-тывынгыр артистер бараалгадып турган.

1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге тураскааткан ужуражылга кежээзи солун байдалга эрткен.

Сарыг-оол КУУЛАР.

АДА-ЧУРТТУҢ УЛУГ ДАЙЫНЫНЫҢ БОЛГАШ КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУННАРЫНГА

Бүгү [illegible] — Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чылы-биле Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш күш-ажылдың кайгамчык хоочуннарынга база чүректиң ханызындан изиг байырны СЭКП Тыва обкому, республиканың Дээди Совединиң Президиуму болгаш Министрлер Чөвүлели чедирип тур.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында маадырлыг чоруу болгаш шудургу күш-ажылы дээш бистиң республиканың бүгү ажылчы чону, оолдары болгаш кыстары дайынның база күш-ажылдың хоочуннарынга ханы өөрүп четтирип турар. Республиканың социал-экономиктиг болгаш культура хөгжүлдезинге, өзүп орар салгалдың шериг-патриотчу болгаш интернационалчы кижизидилгезинге силерниң салыышкыныңар[illegible] бедик үнелеп турар бис.

Эргим хоочуннар! Амгы, бистиң чурттувуска ниитилелди чаартылганың чорудулгазы боттанып турар үеде, силер, мурнуңарда ышкаш, туружунарда хевээр, ниитилел амыдыралынга идепкейлиг киржип, улустарның найыралының быжыглаары дээш, бүгү кижилерниң, эде тургустунуушкунунуң эки сорулгала[illegible]

[illegible] идеалдары [illegible] кижилерни каттыштырар болгаш демократтаар дээш туружуп турар силер.

Силерге, эргим эштер, быжыг кадыкшылды, аас-кежиин болгаш өг-бүлеге чаагай чорукту, чаа күш-ажылчы тиилелгелерни күзеп тур бис.

СЭКП ТЫВА ОБКОМУ

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУ

ТЫВА АССР-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИ

МААДЫР ДУГАЙЫНДА СӨС

Бо хүннерде, Тиилелгениң 45 чылы оюн демдеглеп турда, тыва араттың оглу Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры деп бедик атты тывыскан дугайында медээ бүгү Тывага тарай хона берген.

1942 чылдың төнчүзүнде фронтучу чогаалчы Вадим Кожевников Тывага келгеш, Тожудан Хемчикке чедир оруктуу эртип, чер болганга улуг-биче тыва кижилерге ужуражып, олар чүгле Кызыл Шериг дээш сагыш човап чурттап турарын көрген. Соонда Вадим Михайлович Кожевников мынча деп бижээн: «Дайылдажып турар кызыл шеригжиниң өвүр-хевирин болуунуң сагыжыны ылып, ажылдап, демисежип чоруур мындыг чонга ханы хүндүт келдиг ынакшывас аргажок».

1944 чылдың январь-март айларда Украинаның Ровно облазын немец эжелекчилерден хостаар дээш тулчуушкуннарга онза шылгараан шериг кезектериниң аразында тыва эскадрон үжүүрлеп үнген, а ооң командири гвардейжи капитан Кечил-оол тыва улустуң идегелинге төлептиг болган. Командылал чериниң демдеглээни-биле алырга, тыва эки турачыларның онзаланыр чүүлдери болза тулчуушкуннарга коргуш чогу; эрес-дидими, соруккуру. Торзон чуртунга кымыгаар чок ынаа болур, олар «Саян сыннарының эзирлери-дир» деп мактатканнар. Оларны сегирикчилерже кым элертип кирип турганын дээрзин чугаалавас арга жок. Чогаалчы Михаил Вершинин ону мынчаар чурук бижээн: «Эскадрон командири капитан Кечил-оол дээрге доңураш карактарлыг, ээр хаайлыг, достак чаактарлыг, кыладаар ак диштерлиг, ортумак сынныг, күдер боттуг эр-ле болгай».

1941 чылдың апрельде ТАРН-ның XII хуралының делегаттарының бүрүткелинге кирген кыска намдарны ап көрээли: «Улуг лейтенант Түлүш Балдан-оглу Кечил-оол 1914 чылда Улуг-Хем кожууннуң Хайыракан сумузунга арат өг-бүлеге төрүттүнген, орус, моол дылдарны эки билир. 1938 чылда намга кирген. 1931—1933 чылдарда АРШ-ка шериг албанынга турган. 1934—1938 чылдарда Тамбов хоорайга аъттыг шеригниң дээди училищезинге өөренген. 38—40 чылдарда взвод командири, 1941 чылдан эгелеп шериг штавынга ажылдай берген». Тамбовка өөренип тура алган характеристиказы солун: «Шиммеңгир, соруккур болгаш эгелекчи. Чурукчуг, бодун туттунуп билир, ажылга карак кызыл. Эштериниң аразынга хүндүткелдиг. Чүве билип алыры дүрген. Кичээлдерин харыысалгалыг сонуургал-биле көөр. Үстүкү болгаш ортумак курстарның программазын «кончуг эки» демдек-биле шиңгээдип алган. Тургустунган байдалды шын үнелеп билир. Кайнаар кичээңгей салырын эндевес. Шиитпирлерин бүзүрелдии-биле хүлээп ап шыдаар. Берген айтышкыннары дорт болгаш черле тодаргай. Конеза ылыын ынак билир. Аъттыг шериг полуунуң командиринге-даа, штавының даргазынга-даа ажылдап болур».

Курлавырда полковник П. П. Филатов Кечил-оолду берге байдалдарда дайынчыларын хей-аът киирип шыдаар, эрес сагыштыг, туруштуг командир деп үнелеп, мынчаар бижээн: «Сурмачи дээш тулчуушкун эң-не дошкун болган. Капитан Кечил-оолдуң эскадронун бөле [illegible] кырынга келген. [illegible] эскадроннар болчуп [illegible] ол олуунуң сегиржикчилери эскадрону-биле [illegible] барган». 1944 чылдың 2 айның 11-де үнген «Боевой кавалерист» деп солунга ефрейтор Саая Сонгуулуйның [illegible] состерин парлаан: «Кызыл Шеригге эки турам биле кирген мен, ооң олуруглары совет дайынчы болуп тулчуп тур мен. Ровно дээш дайылдажыышкыннар мезил ооза ивиц эштеримге гвардейжилер деп атты аалдаар эргени берди. Бистер бо атты дошкун сегиржикчилерге бүзүрелдиг бадыткадывыс, келир тулчуушкуннарга моон-даа эки дайылдажыр бис».

Гвардейжи капитан Түлүш Кечил-оолдуң күчүлүг соруктуу, бедик чаагай сеткил-сагыжын ооң 1944 чылдың 2 айның 29-та Москвада Тыва элчин черинге келген чагаазы херечилеп турар: «Тываның аас-кежиктиг оолдар, кыстары бистер улуг акывыс кызыл гвардейжилер-биле кады ТАР-ның алдын хээлиг Кызыл тугун барыын Европада эрес бедик киискилип, эрес-маадыр дидим чүректиг дайынчылар диртип макталып тур бис. Бистер бо аразында ээзи кыш катап тулчуушкунга киришкен. Ол дайынга эң эки дайылдашкан дайынчылар, сержантылар, офицерлер — дыка хөй кижилер орден, медальдар-биле шаңнадыр деп турар. Ол дайынга бистиң Тываның эскадрону бир дугаарында Демидовка станциязын эжелээн болгаш хоорайга бир дугаарында киргеннер. Оон-даа эске черлерге дайыннарга хамыктың мурнунда кирип тур бис.

Тыва Арат Республиканың бедик алдарын, ооң Кызыл тугун улам-на бедик киискилип, ам-даа улуг чедиишкиннерин [illegible] алыр-дыс база [illegible] даңгыраглап тур бис.

Дайынчылар, сержантылар, офицерлерниң даалганы-биле гв. к-н Кечил-оол».

Үзүктел чок сегиржиишкиннерлиг оруку 1944 чылдың январь 31-де Деражнодан эгелээш март 15-ке чедир Кечил-оолдуң эскадрону эрткен. Дем демниг хөлчүүшкуннер. Базым бүрүзүнде хөй националдыг Кызыл Шеригниң маадырлыг херектери. Тывалар Деражно дээш тулчуп турда, оларның мурнунда 13-кү дивизияның 50-ги полуунуң Д. П. Васильевке командылаткан эскадрону Ровно кавызында Цумань деп черге дайзынның 18 контратакаларын өйтүр шаап, 400 гитлерчилерин узуткап, чемзектиг 5 автомашинаны чаза тепсип каан. Дайылдажыышкынның билдилиг удуртуп, эрес-дидимин көргүскени дээш Д. П. Васильевке Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыскан. Февраль 5-те Ровно — Луцк демир-орук уунунга тывалар Совет Эвилелиниң Маадыры Д. Медведевтиң сурагжаан разведчиктер отряды-биле кады демниг дайылдашканнар. Кажан Дубно дээш өлүмнүг сегиржиишкинге 11 тыва пулеметчулар, 8 бронебойщиктери соолгу тынышынга чедир сокчуп турда, ол хоорайның соңгу талазындан генерал Пуховтуң 13-кү армиязының [illegible] кезектери чаа базып кирип келген. Оларның аразында соонда ээп Юрий Гагаринни Оштаргайже үндүрген корабльдың башкарыкчы конструктору апарган Алексей Иванов база-ла дайылдажып турган.

Эргим номчукчу, 8-ки аъттыг шериг дивизиязының командылал чериндеи 1944 чылдың март 15-те тургускан шаңнал бижиктер 13-кү армияга вагелаттыныя чоргаан. Подольск хоорайда ССРЭ-ниң Камгалал яамызының архивинге кирген. Тапты-ла 46 чылдар эрткенде ук барымдаага үндезилээш, тыва улустуң чоргаар оглу гвардейжи капитан Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры деп атты тывыскан. Бо [illegible] болза дептиң мурнунда дайын шолдүнге когараан бистиң дайынчылар тиилелгелиг чанып келген бүгү тыва эки турачылар бедик үнелел, мөңге тураскаал-дыр. Бо шаңнал — тыва улустуң бурунгу демдээ, кажан-даа бараарын [illegible] чоргаарал.

Юрий АРАНЧЫН.

Бүгү-российаның төөгүнүн, культураның тураскаалдарын камгалаар ниитилелдиң Топ чөвүлелиниң кежигүнү.

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ БИРГИ СЕССИЯЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги [illegible] чылдың май 10-да 14 шакта СЭКП Тыва обкомунуң [illegible] бажыңынга улам чалаар.

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

[illegible] Тыва АССР-ниң улус депутаттарының бүрүткелинге 1990 чылдың май 8-те [illegible] бирги кезээнге 107 депутаттыг эрттирер 9 шактан 20 [illegible] Телефон № 2-55-42.

Май 10-да СЭКП обкомунуң Политиктиг сургуулдазының бажыңынга 10 шактан эгелээр бүрүткээр.

ССРЭ-ниң камгалал министриниң ДУЖААЛЫ

1990 чылдың май 9 № 150 Москва хоорай

Эштер солдаттар болгаш матростар, сержантылар болгаш старшиналар, прапорщиктер болгаш мичманнар, офицерлер, генералдар болгаш адмиралдар!

Дайынның, күш-ажылдың болгаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң эштер хоочуннары!

Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чылын бистиң Төрээн чуртувус, делегейниң бүгү ажы-төлү [illegible] байырлап турар.

Делегейде баштайгы социалистиг күрүнениң, делегей сайзыралының салым-чолу герман фашизминиң Совет Эвилелинге халдааны ол дайынга шиитпирлеттинип турган.

Коммунистиг партияның удуртулгазы-биле совет улус, оон маадырлыг Чепсектиг Күштери фашистиг Германияның өлүмнүг аштырыышкынны таварыштырган, агрессорга удур кадыг-дошкун демиселге болдунуп Ада-чурттуң хосталгазын болгаш хамаарышпас чоруун камгалап алган. Европаның улустарынга хосталыышкынны хандырып берген.

Дайынга тиилелге совет дайынчыларының тулчуушкуннар үезинде эрес-шыдамыккай чоруу-биле, дайынчы мергежили болгаш маадырлыг чоруу-биле, фронт шугумунуң даштынга партизаннарның база чажыт байдалга турган патриоттарның маадырлыг демисели-биле, тылдың ажылдакчыларының хүн бүрүзү күш-ажылдың маадырлыг чоруу-биле, гитлеризмге удур эвилелдиң болгаш фашизмге удур шимчээшкинниң каттышкан күженииишкиннери-биле чаалап алдынган. Дайынның шимээргей шылгалдаларын боттарының эгиннеринге шыдажып эрттирген совет кижилериниң салгалының патриоттуг эрес-маадырлыг чоруктарын Ие-Төрээн чурт кажан-даа утпас. Чорум-на оон ачызында Тиилелгени чурт чедип алган.

Совет Чепсектиг Күштериниң маадырлыг чаачылдары Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында улам-на кежүүрээн. Ада-чурт чепсээниң, совет шериг уран аргазының маргылдаа чок артык күчүлүүн олар күштүг болгаш кара сагыштыг дайзынга удур дошкун демиселге бүзүрелдиг бадыткаан, дайынчы эрес-маадырлыг, шыдамыккай чоруктуң болгаш [illegible] чаагай үлегерин келир үеге кагган.

Фронтучуларның оолдары болгаш оолдарының оолдары амгы үеде Армияның болгаш Флоттуң хүрээлелинде албан эрттирип турар. Дайынчы хүндээлгезинге шынчы чоруктуң улуг салгалдан хүлээп алган өөнчээн олар төлептиг-биле уламчылап турар. Бистиң тиилелгевис ол шынчы чорукта, Төрээн чурттуң камгалакчы салгалдарының үзүлбес уламчылалдыышкынында кадагалаттынып турар.

Армия болгаш Флоттуң дайынчылары, бүгү совет кижилер-биле бир демей, эде тургустунуушкуннуң, социализмниң чаартылгазының практиктиг сорулгаларын шиитпирлээринге идепкейлиг киржип турар. Ниитилелде чоруттунуп турар политиктиг, экономиктиг, эрге-хоойлу реформалары-биле кады ам шериг реформазының кезектери болур камгалал тургузуушкунунда, Чепсектиг Күштерниң составында, структуразында, белеткелинде камгаланыкчы шериг доктриназының негелделеринге, болур-чогууру-биле чедер хемчээлдиң принцибинге дүгжүп турар ханы чаартылгаларны боттандырып турар.

ССРЭ-де эде тургузукчу чорудулгаларның ачызында база оларның таарымчалыг салдары-биле делегейде боттуг өскерилгелер боор турар. Шериг күжү-биле удур туржур чорукту айыылы чавырлып турар. Политиктиг чугаалажыышкыннар хөгжүп турар. Чугаалажыышкын чорудулгалары улам-на тодаргай ажыглыг чылар. Оон-биле чергелештир эки угланыышкынның бурунгаарлаашкынын ам-даа быжыг турушттуг адырбаан. Дайын айыылы делегейде ам-даа бар боор артпышаан. Бедик серемчилелдиг болуруң төөгүнүң кичээнгейлиглери бисте сагындырып турар. Чурттуң идегелдиг камгалалын аргазын хандырары Совет күрүнениң, бистиң бүгү улуувустуң чугула сорулгаларының бирээзи боор артар. Ол сорулганы күүседири дээш онза харыысалганы ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге онааган.

Боттарының патриотчу болгаш интернационалчы хүлээлгезинге шынчы совет дайынчылар болунуп чонунуң тургузукчу күш-ажылын, социализмниң болгаш бөмбүрзекке тайбыңның хереп серемчилелдиг камгалап турар.

Армия болгаш Флоттуң дайынчыларынга, дайынның, күш-ажылдың болгаш Чепсектиг Күштериниң хоочуннарынга улуг Тиилелгениң байырлалын таварыштыр байыр чедирип турмас.

1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чыл оюн таварыштыр дужаарым болза:

Бөгүн, 1990 чылдың май 9-та тус черниң-биле 22 шак турда бистиң Төрээн чуртувустуң найысылалы маадыр-хоорай Москвага, эвилелдешкен республикаларның найысылалдарынга, маадыр-хоорайлар Ленинградка, Волгоградка, Одессага, Севастопольга, Новороссийскиге, Керчиге, Тулага, Смоленскиге, Мурманскиге, маадыр-шивээ Брестиге, а ол ышкаш Калининградка, Львовка, Донга-Ростовка, Куйбышевке, Свердловскиге, Новосибирскиге, Читага, Хабаровскиге, Владивостокка, Североморск хоорайларга артиллерияның ужен далаштаашкыны-биле байырлал салюдун кылыр.

Бистиң Төрээн чуртувустуң хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш тулчуушкуннарга өлген маадырларга кезээ мөңгеде алдар!

Маадырлыг совет улус болгаш оон алдарлыг Чепсектиг Күштери делгерезин!

ССРЭ-НИҢ КАМГАЛАЛ МИНИСТРИ
СОВЕТ ЭВИЛЕЛИНИҢ МАРШАЛЫ Д. ЯЗОВ.

Май 9 — улуг Тиилелге хүнү

МААДЫРЛЫГ ЧОРУКТАР

ССРЭ-ниң камгалал министриниң бирги оралакчызы, Варшава Керээзиниң киржикчилери күрүнелериниң каттышкан Чепсектиг Күштериниң Кол командылакчызы армия генералы П. Г. Лушев СЭТА-ның [illegible] айтырыгларынга харыылап тур.

— Петр Георгиевич, Тиилелгениң 45 чыл оюн бистер бистиң ниитилеливисте болуп турар чаартылгаларның революсчу үезинде демдеглеп турар-дыр бис. Делегей байдалы нарын болгаш чаңгыс аай эвес. Эрткен дайынның үелерин болгаш ооң түңнелин бөгүн бистер канчаар хүлээп көрүп турар бис?

— Бистиң ниитилеливисте революсчу бурунгаарлаашкыннар, политиктиг чаа болгаш делегейниң байдалында [illegible] тургустунуушкуну дайын чылдарының төөгүлүг кичээнгейлиглерин чаа туруштардан көөр арганы берип турар. Амгы үеде бээин дайынның билдинмес арыннары ажыттынып, чугула шериг-төөгү айтырыглары көдүрлүп турар. Ындыг болганда дайынның төөгүзүнүң бүгү талалыг болгаш долу чогтуг, шын байдалын катап тургузары негеттинип турар.

— Ол дайынның 1418 хүн, хүннери бистен улам-на ырап бар чыдар болгай. Ооң кадында ооң дугайында идеологтуг демисел улам-на чидиглени турар.

— Бистиң эргилделиг үевис ниитилелде [illegible], ооң иштинде төөгүнүң бүгү айтырыгларын улам нарындаткан. Ол дайынның төөгүзү [illegible] хүлээлгезин [illegible] герман [illegible] Европаның [illegible] чоруктарын [illegible]. Совет кижилерниң [illegible] маадырлыг чоруктарынга дадагалзаашкын кылыр, милион-милион совет кижилериниң амы-тынын харамнанмайн демисежип чораанын идеалдарны балай шыырын оралдашкан чүткүлдер барыын чүкте идепкейжий берген. Ооң кадында бистиң чуртувуста аталдар сүрген чамдык төөгүчүлер, литераторлар болгаш журналистер төөгүнү өскертип күзелин илередип турары кончуг харааданчыг-дыр. Оларда агрессия болгаш кээргел чок хөйнер бар. Оларның кызыы бодалы-биле алырга, бистиң тиилелгевис кончуг чиик болган. Ол дээрге оларның улуг частырыы-дыр.

— Дайын эгелээр мурнунда ССРЭ-ниң болгаш фашистиг Германияның күжүнүң деңзизүрү кандыг турганыл, ол өскерилп турган бе? Дайынчы хөделиишкиннериниң баштайгы хүннеринде бистиң частырыгларывыстың чылдагааннары чүдел?

— ССРЭ-ге удур дайынга дорт-ла белеткелдиг фашистиг Германия 1940 чылдың июнь айда-ла эгелей бергенин билдингир болгай. Дайынчы хөделиишкиннер эгелээр мурнунда боо-чепсектиң болгаш шериг техниказының бүгү хевирлерин бүдүрүп үндүрерин олар каш катап улгаттырган.

А агрессорну өйүнде [illegible] ССРЭ [illegible] доктуруп [illegible] дайын [illegible] маңаа [illegible] Ынчангаш дайынчы шеригниң [illegible] туруштарда [illegible] Дайынның эгезинде [illegible] [illegible] шеригниң ынчан [illegible] [illegible].

Кызыл [illegible] тургай. Удурланыкчының, ооң күчү-күжүн улуг-ла тоовайн турган бис. Дээди удуртулгага турган шериг кижилер боттарының эрге-дужаалын оскунуптарындан болгаш, чүгле Сталинниң [illegible] ында долузу-биле чагыртып турганнар. Олар чамдык таварылгаларда фронт шөлүнде болуп турар чүүлдерни «чоннуң улуг баштыңчызының» сеткил-сөөлүнге таарыштыр илеткеп, шын фактыларны хажыдып турганнар. Ынчан совет удуртулганың «илчирбеленчек» частырыглары турбаан болза, совет кижилерге хөй чидириглер таварышпас турган, дайын кыска хуусаада доосту бээр турган. Ындыг-даа болза, бистер анаа тиилеп үнген бис.

Дайын чорудулгазы кандыг турганы база билдингир болгай. Орта сес кампания кирип турган: камгалалдың ийи, шапар халдаашкынның алды болгаш ангы-ангы хемчээлдиг чүс-чүс операциялар. Кызыгаар чоогунуң база Смоленск тулчуушкуннары, Одессаның, Севастопольдуң, Киевтиң болгаш Ленинградтың камгалалдары 1941 чылда болгулаан.

[illegible] немец планы Москва [illegible] Дараазында ийи чылда Харьков — Барвенковск тулчуушкуну. Ржевь адаанга шавар халдаашкынның операциязы, дайынга үндезин эргилдени болдурган Сталинград тулчуушкуну, ооң соонда Курск дээш, Днепр дээш сегиржип алышкыннар болгулаан. 1944 чылда эң улуг он шавар халдаашкынның операцияларын чоруткан. Оларның соонда совет черден дайзынны бүрүнү-биле ындыр сывырган. Ол чорук Совет Армияның хостакчы походунуң эгезин салган. Дайынның сөөлгү чылында стратегтиг алды операция болган. Оларның аразында Чөөн Пруссия, Висла-Одер, Вена, Берлин болгаш Прага операциялары шиитпирлиг рольду ойнаан. Ооң соонда долу Тиилелге чедип алдынган.

Дайын төнер чоокшулай бергенде социалистиг экономиканың күчүзү Совет Эвилелинге боо-чепсекти болгаш шериг техниказын ийи катап көвүдедип ап шыдаар арганы берген. Оларның кылдынган шынары база эки, немецтерниңинден артык боор турган. Дайын чылдарының үезинде ниитизи-биле бистиң үлетпүрүвүс 102,8 муң танкыларны 825,2 муң боо-чепсекти болгаш минометтарны, 134,1 муң самолёттарны бүдүрүп үндүрген, бо дээрге Германияның ооң эжелеп алганы чурттары-биле катай алырга бээин бадык үш катап хөй болган.

— Дайын төнүп турар үезинде болгулаан шериг хөделиишкиннериниң онзагай чүүлдери силер болза көөрүңерге чүзүл-дел?

— Хамыктың мурнунда оларны коалиция бөлүктериниң чорудуп турганы. Эвилелчи күрүнелер адак соонда баргаш ийиги фронтуну ажыттылар. Бистиң болгаш оларның операциялары ханы холбаа-биле чоруттунуп турган. Совет Армия-биле чаңгыс эгин болуп алгаш, Польшаның, Болгарияның, Румынияның, Югославияның армиялары, Чехословакияның улуг-улуг каттыжыышкыннары база тулчуп тургулаан. Барык-ла Европаның күрүне бүрүзүнге хөделип турган улусчу удурланыышкынның күштери улуг рольду ойнаан.

Америк, француз болгаш англи шериглерниң дайынчы хөделиишкиннери фашистиг Германияны долузу-биле чылча шаварынга идигни бергениң ам дорту-биле чугаалаар херек. Ындыг-даа болза, бо берге болгаш хан төгүүшкүннүг улуг дайынга Совет Эвилелиниң киирген үлүү, ооң чонунуң амгы келир үе дээш эрес-маадырлыг демисели кайгамчык улуг рольдуг болганын утпас ужурлуг бис. Дараазында чижекти бодап көрүңер. совет-герман фронт дайынчы хөделиишкиннериниң мөөңнелиишкинниниң талазы-биле Соңгу Африка, италия, барык герман фронтуларының каш алырга бээин оон дөрт катап хөй болуп турган. Аңаа дайзынның 607 дивизиязын узуткаан. Ол ийиги делегей дайынының бүгү фронтуларынга дециэзрге оон 3,5 катап хөй болуп турар. Шак ол улуг фронтуга фашист блоктуң бүгү күжүнүң 70 хуузун узуткап чок кылган.

Бо саннарны бистиң келир үевис — аныяктар билип, сактып алырын кончуг күзээр-дир мен. Совет улустуң болгаш ооң Армиязының чижек дээр чүве чок маадырлыг чоруунуң бүгү шынныг-чүүлдерин олар сактып болгаш төлептиг үнелеп чоруурун күзээр мен.

— Москвага эрткен конференцияны чоокта чаа эрткен болгай. Аңаа эрткен дайынның хөй-хөй айтырыгларын, ооң иштинде «тиилелгениң үнезин» дээр чижектиг айтырыгны ханы болгаш бүгү талалыг чугаалажып көрген. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Шын харын. Бо айтырыгже төөгүчүлер, журналистер, литераторлар улуг кичээнгейни угландырып турар. Бистиң чидириглеривисти ам 44 миллион кижи кылдыр санап турар. Ол фантазия-дыр. Көрүп көрээл. Сталин 1946 чылда чидиривисти 7 миллион кижи дээн. Элээн үе эрткенде Вознесенский ону ийи катап улгаттыргаш, бир миллион кижи немеп каан. А Хрущев ону 20 миллионга чедирип каан. Чүгле ам шынныгы анализ кылганының түңнелинде ССРЭ-ниң дайынга чидирген кижизиниң саны 27-28 миллион кылдыр бадыткаан. Бо чидириглер совет кижилерниң дайын үезинде чижеглеп чок маадырлыг чоруун бадыткап турар. Ооң түңнелинде 7 миллион совет дайынчылар, партизаннар, чажыт ажылдакчылар орденнер болгаш медальдар-биле шаңнаткан. 11.600 хире кижи Совет Эвилелиниң Маадырлары болганнар. (СЭТА).

ШЫНЧЫ КҮҮСЕТКЕН

Ада-чурттуң Улуг дайыны [illegible] Күштүг, [illegible] дайын-биле өлүмнүг [illegible] [illegible] бир [illegible] [illegible] чылдар эрткен-даа болза, совет кижилер дайынның берге чылдарын кажан-даа утпас. Ол бистиң төөгүвүс, эрткен оруувус, амыдыралывыстың чергени.

Дайынның чорудуу «Өлүмге удур — өлүм» деп сөглүмге чагырткан [illegible] ол хүннерде-даа ынчангы дайын киржикчилериниң сеткил-сагыжын [illegible], узаан болгаш [illegible]. Харын-даа дайын киржикчилери өлүм-чидимниг, хай-бачыттыг, онгаарлыг [illegible] сыылган ол берге хүннер караатарын хенат [illegible] шөлүнге өлүртген-даа, дириг арткан-даа дайынчы эштерин [illegible] кестүп келир деп чугаалажырлар.

Ындыг болбас аргажок. Дайын шөлүнге олар кандыг [illegible] өлүм-чидимниг, [illegible] үлешкени дээр. Ынчангаш фронтучу найыралдың кайда-даа бижиттинмээн хөйлээни ам-даа утпаан. Ол берге үеде кандыг-даа нарынның кижилери бир оран [illegible], борбак чигирни, [illegible] хлебти-даа үлежип чип чораалнар. Ынчан, 1941—1945 чылдың дайынынга, фашистиг Германияны совет улустуң маңалыг маадырлыг чоруу болгаш бүдүлбес найыралы тиилээн.

Тываның хып дээн аныяк оолдары, кыстары фашист эжелекчилерин ССРЭ-биле ниити дайзыны деп көрүп, Совет Армияның составынга кирип алгаш, бүгү кижилерниң ниити дайзынынга удур амы-тынын харамнанмайн демисежирин дангырагаап, ону херек кылдыр боттандырып турганнар. Ол дугайын оларның дайын шөлүнге дидим демисели кестүргени.

Иван Кузнецовтуң «Савидан Ровно чедир» деп номунда ол дугайында мынчаар бижип турар: «Тыва эки турачылар муруузу маадырлыг болгаш дидим чоруктуң үлегер-чижээн көргүскеннер. Оларның 900 хире километр черни [illegible] чок аъттыг эрткени бээин хайнү чугаалап турар. Каш чижек: бир тулчуушкунуң соонда фашистер 140 ажыг солдаттарның болгаш офицерлериниң өлген сөөктерин каапкаш дезипкеннер. Тыва эки турачылар дайзынның хөй чепсек-херекселин: 14 чүък болгаш 7 чиик машинаны, 2 таяк, 3 мотоцикл, 3 ок-демир складызы, 45 чадаг-тергени туткаш алган.

Шынзыг чурттуг гвардейжи улуг сержант Моңгуш Чоттуң эрес-дидим чоруунуң дугайын чугаалавайн барып болбас. Немецтерниң удур атакызының үезинде үш немец оңне халдап келген. Оларның бирээзин ооргу огу-биле өлүргени, өскезин — бээзунуң [illegible] бажын чара берипкен. Үш дугаар немеп шурап [illegible] [illegible] [illegible] болгаш [illegible]. Ол аразында [illegible] [illegible] берген болган. Кара маң-биле барып [illegible].

Ровно хоорайның төвүнге тулчуушкуну чорул турда, ол база-ла тывызык чорукту кылыр, дайынның бир талазынче [illegible] чанып чеде берген, [illegible] чаңыт бажын [illegible] үнүп алгаш, чок-кажынында немецтерни пулемёту-биле бүлгүртүп эгелээн. 24 фашист солдаттарны, бир пулемёт расчёду-биле кады узуткаан.

База бир чижек. Гвардейжи Оюн Сеңгин Клевань хоорай чанынга тулчуушкун үезинде өөрүнден аскаш. 23-кү гвардейжи аъттыг полкка кээп каттыжа берген. Ол пулемёту-биле тыва хөй фашистерни кыра аткан. Аъттыг полктуң командири майор В. Ф. Сембуковский Оюн Сеңгинни чыскаал мурнунга үндүрүп келгеш, байыр чедирип, аажок мактаан. Чазактың бедик шаңнадынга база киирген. Оюн Ак-оол база бодунуң үш эжи-биле дидим, тывызык чорууң көргүскен. Эштери Оюн Седен-оол, Моңгуш Калзың-оол-биле кады бир немец чиик машина сорлап мунуп алгаш, дайынның будун өөредип кырынга халдып чеде бергеннер. Хенертен автоматтарындан от ажыдарга, оларны мырыныг алгадап, чүгле төө бодалдыг кежер ужуунга таварыштырлар. Бо дээрге дайынның дошкун хүннериниң бичии үзүндүлери-дир.

Иван Кузнецовтуң ол-ла номунда капитан Кечил-оолдуң дугайында күрүнениң архив документилеринден алган мындыг отрыутларны номунга бижип: «Ровнонуң Морозов атты 8-ки гвардейжи аъттыг дивизиязының немец эжелекчилерге удур тулчуушкуннарга шылгараан офицер, сержант болгаш анаа дайынчы составын шаңнаар дугайында материалдары корпус командиринге киирерин болза.

Совет Эвилелиниң Маадыры атты Ровнонуң 8-ки гвардейжи аъттыг дивизиязының 31-ги аъттыг полугунуң 4-кү тыва эскадронунуң командири гвардия капитан Түлүш Балдан Кечил-оолга тывсыр.

8-ки гв. аъттыг дивизияның киирдиг начальниги гв. капитаны Баранников.

6-гы гвардейжи аъттыг корпустуң кезектериниң болгаш каттыжыышкыннарының анаа дайынчы, сержант болгаш офицер составын шаңнаар дугайында материалдарны киирерим болза:

Совет Эвилелиниң Маадыры атты шаңнадында эштерге тывсыр. **Гвардейжи Түлүш Балдан Кечил-оолга** — Морозов дивизияның 31-ги гвардейжи аъттыг полугунуң 4-кү тыва эскадронунуң командири.

6-гы гв. аъттыг корпустуң киирдиг начальниги гв. майору Солянов, начальниктиң оралакчызы Тимошенко». (Арын 191).

Бо чылдың январь айда Ровно хоорайга чораан «Тыва» ансамбльдиң киржикчилеринге Ровнонуң музей ажылдакчылары Межегей чурттуг Түместей Оюнга өлгениниң соонда **Совет Эвилелиниң Маадыры** атты тывыскан туралының дугайында болгаш мында Тыва Арат Республика үезинде полковник Сувактың Совет Эвилелиниң Маадыры Т. Оюннуң дөргүл-төрелдеринге чиигеттелер тывсыр дугайында ийи таңмалыг бижикти көргүскени. «Тываның ачылыктары» солунга база бижээн болгай.

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде тыва эки турачылар Украинаның чамдык хоорай, суурларын хостажып, боттарының Төрээн чуртунуң мурнунга ылыктыг хүлээлгезин алдарлыы-биле күүсеткен, 1944 чылдың мартта төрээн Тывазынче ээп келгеннер.

Ниитилелде-даа оларның аразында кандыг-бир чылдагаан-биле фронтуга артып калгаш, немец-фашистиг эжелекчилер-биле демиселин уламчылаан тыва эки турачылар база [illegible] эвес. Чижээ, пулемётчик Кыргыс Чамбалның госпитальдан фронтуже база катап үнгеш, Украинаны, Польшаны, Чехословакияны хостажып дайынны дайзынның ижээнинге дээскен. Улуг-Хем чурттуг Бегги Хүүракның маадырлыы-биле өлгенинин дугайында көргүзүүт медээни дөргүлдеринден алгаш, сүрүнүн чону-биле кады өлген кижиниң сактыышкынын эрттирип каапкан турган. Ол үеде хоочун мөге Румыния, Чехословакияны хостажып турган болгаш Тоңгак Таржаа база дайзын-биле дидим согушкан. Ол дайынны Прибалтикага доосканнар.

Тыва эки турачыларның аразындан Ордуп-оол Самбуу-оолович Моңгуш база бээге дайынны өөрүү эрткен. Ооң дугайын номчукчуларга кады-даа бол, таныштырып көрейн. Ордуп-оол солдат чылдарында болгуну өөру-биле кады бадыр 1700 ажыг км чадаг кылаштап эрткен болгаш дайын шөлүнден чүгле 1948 чылдың эгезинде төрээн Тывазынче ээп келген. Ол дайынның дошкун чылдарында немец-фашистиг эжелекчилерден Болгарияны, Венгрияны, Германияны хосташкан. С. Моңгуш Ада-чурттуң дайыны орденнер болгаш медальдар-биле шаңнаткан. Ордуп-оол Самбуу-оолович баштай балыглаткаш, Грузияда Гори деп хоорайга эмнеткеш сегээн. Ол госпитальдан үнгеш, 38 дугаарлыг полктуң сапёр кезээнге кирген. Ол шериг кезээ Румынияның соңгу кызыгаарын таварып, Кара далайны эриктелдир чоруткаш, Дунай хемниң эриинге дайзынны сыр соорлап сүрүп келген. Ам Дунай хемни кежер апарганнар. Сапёрлар хемни кежир понтон көвүрүгнү салырга-ла, немецтер кырындан үе бомбалаптар болган. Дөрт дугаарында ам-на көвүрүгнү салгаш кежир бергеннер. Оларның шериг кезээ Болгарияның кызыгаарын хостап чоруп турган. Ийи хонук хире үүлү-соксаал чок демисежип келген. Удур хамаанчок, чем ижер бээин чай чок кылдыр дайзын-биле ниит тутуш турганнар. 1944 чылдың март үези Карпат дагларының эдектеринге четкеннер. Дайзын ам балыглан-ган аң дег каржы туттунуп турган.

С. Моңгуш бир катап Карпат даанга бодун-биле кады беш кижи разведкаже үнгеннер. Немецтер хем уну черде удур халдаашкынга белеткенип турар болганнар. Разведчиктер бир улуг кый иштинге ийи хонар ужурга таварышканнар. Ынчан олар дайзынның бүгү байдалын өөренип көрүп алгаш, үш дугаар хүнезинде «дыыл» тудуп алгаш ээп чорупканнар. Даң бажында бүгү шериг кезээ турган черинден хөделип үнгеш, дайзынны сүрүп чоруткан. Үш дугаар венгр сүрүнү хостажып тургаш, С. Моңгуш холунче аар балыглаткан. Госпитальга бир ай чыткаш, сегип үнген.

1945 чылдың чазынында Чөөн Пруссияның, Австрияның кызыгаарын четкеннер. Ам мынчыкай Улуг Тиилелгениң хүнү чоокшулап келгени чайгаар билдинип турар апарган. Командирлер база тайылбырлап чугаалап турганнар. Тиилелгениң өөрүшкүзүн дайынчылар чон-биле кады уткуп алган. Ол хүннерде кижилерниң өөрүшкү-маңнайы төнчү чок турган. Аңаа шериг херээ эрттирип тургаш, Ордуп-оол Самбуу-оолович Улуг-Хемниң Торгалыг чурттуг Кузнецовка (ол тыва дылды арыг билир), Каа-Хемде Кочетов чурттуг Оюн Чиңгисович Кара-оолга, Тывадан чоруткан Сатаевке, Барбоковка база ужурашкан. Төрээн Тывазының дугайында олар хөйнү-ле чугаалашкан-нар.

Бир-ле катап бүдүн шериг кезээниң чыскаалы болган. Ол чыскаалга 1921—1922 чылдарда төрүттүнген кижилер кызыгаар камгалап артып каар дээн дужаал-биле бүгү составты таныштырган. Ол дужаал ёзугаар С. Моңгуш 1946—1947 чылдарда Төрээн чуртунуң кызыгаарын камгалажып артып калган. Чүгле 1948 чылдың эгезинде төрээн Тывазынче ээп келген. Ол келирде бээин Ордум-оол Самбуу-оолович өске өөру-биле кады Венгрия кызыгаарындан Киев хоорайга чедир муң хире инек сүрүп алгаш чадаг кылаштажып келгеннер. Аңаа келирге оларның инектерин совхозтарга үлеп берген.

Тыва эки турачы, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Ордуп-оол Самбуу-оолович Моңгуштуң дайынчы оруун кысказы-биле чугаалаарга мындыг-дыр. Ол хүндүлүг назының кижизи, персоналдыг пенсионер, ам бо хүннерде өг-бүлези, уруг-дарыы-биле кады Хову-Аксы суурда чурттап олар.

Бижи-оол СЕДЕН-ХУУРАК.

ЧУРУКТА: Ордуп-оол Моңгуш.

Михаил НОРБУНУН фотозу.

ТАҢДЫ-УУЛАГА БАЙЫРЛААНЫ

1945 чылдың май 9. Ынчан Таңды-Ууланың кырынга чылыг болгаш аяс хүн турган. Ажылдаар черимге кончуг эрте чедип келгеш, чаа солуннар, сеткүүлдер ажып орумда, районнуң харылзаа конторазының даргазы Оюн Шойдакович Дирчин: «Кызылдан партия райкомун херeглеп тур. Телефонну кожуптум» — деп мындыг.

Телефон дамзазын [illegible] алгаш олур мен. Чугаа [illegible] келзе-ле, партия Тыва обкомунуң киирдиг эргелекчизиниң оралакчызы П. Горелов болду. Ол телефон дамчыштыр байыр чедиргеш, мынча диди: «Май 8-те немец-фашистиг шериг Кызыл Шеригге дужуп берген. Май 9 — Тиилелге хүнү кылдыр чарлаттынган. Бөгүн дораан ол дугайын чонга тарадып, дыңнадыңар».

Ол үеде алзы көлээ Советтер төптеринге чаңгыс-даа телефон турбаан. Ынчангаш ол хүн чүгле Чодураа, Берт-Даг, Сайгын, Хөл-Өөжү, Ужарлыг, Дыттыг-Хем ол ынчаар чоок-кавыда аалдарже активчилерни аъткарар, район төвүнүң ажылчы чонунуң митингизин 12 шакта эрттирер деп шиитпирлээн.

Райпо даргазы турган Таакпан Оюн складтардан аът, далган болгаш өске-даа аъш-чем аймаа үндүрүп алгаш, столовояга чем хайындырып, боова-боорзак белеткедип эгелээн. Партия эге организациязының секретары, кол бухгалтер Туванчап Иргит кызыл пөске кыйгырыг бижидип кирипкен.

Чон дораан-на чыглып келген. Стадионга: «Тиилелге делгерезин!» деп улуг үжүктер-биле бижээн лозуң кестүп келген.

— Ада-чурттуң Улуг дайынының беш чыл дургузунда совет улустуң немец-фашистиг эжелекчилерге удур кадыг-дошкун демиселиниң түңнелинде улуг Тиилелге чедип алдынган-дыр. Ынчангаш Май 9—Тиилелге хүнү кылдыр бүгү чуртта чарлаттынган. Тайбың амыдырал-чурттаалгаже кирип эгелээн-дир бис — деп, партия райкомунуң секретары Моңгуш Кенденович Доржу митингини ажыдып тура чугаалааш, чыылган чонга байыр чедирген. Оон соонда школа директору Чараш-оол Оюн индирге үне бергеш, моон соңгаар улуг-даа, чаш-даа кижилер тайбың үеде аас-кежиктиг чурттаар дугайын чугаалаарга, стадионга адыш часкаашкыны диңмирeп турган.

Митинг соонда 16 мөге хүрешкен. Орта хоочун мөге Соян Лайдып шүүрген. Кеский-оол Оюн үжүүрлешкен. Аът чарыжын база организастаан. Аңаа Сырат Оюннуң шилги аъды эрткен чүве.

Оюн ТОВУУ. Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КЫЗЫЛ ХООРАЙ СОВЕДИНИҢ БИРГИ СЕССИЯЗЫ

[illegible] Тыва обкомунуң [illegible] улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң XXI чыыжының бирги сессиязы [illegible] ажылдап эгелээн. Оон [illegible] улус депутаттарының [illegible] талазы-биле хоорай Совединиң [illegible] комиссиязының даргазы М. Х. Самдаичап [illegible] [illegible] [illegible] тургузупкан.

Депутаттар [illegible] Мандат комиссиязын болгаш Бадылаашкынныг [illegible] [illegible] комиссиязын, оларның удуртукчуларын соңгаан. Мандат комиссиязының даргазынга депутат **Ю. П. Слободчиков** соңгуткан.

Мандат комиссиязының даргазы Ю. П. Слободчиков илеткелинде Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарынга соңгуттунганнарның бүрүн эргелерин хүлээп турганнарын дыңнаткан.

Оон соонда депутаттар хүн айтырыын байлап чугаалап бадылааннар. Дараазында айтырыгларны сессияга чугаалажып көөр кылдыр киирген:

1. Хоорай Совединиң Мандат комиссиязын тургузуу.
Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарының бүрүн эргелерин бадылаары.
2. Хоорай Совединиң Түр регламентизин бадылаары.
3. Кызыл хоорай Совединиң даргазын соңгуур.
4. Хоорай Совединиң даргазының оралакчызын соңгуур.
5. Советтиң структуразын бадылааны болгаш доктаамал комиссияларын, оон даргаларын соңгуур.
6. Хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң даргазын соңгуур.
7. Хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазын соңгуур.
8. Хоорай Совединиң Президиумун тургузары.
9. Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомун соңгуур.
10. Күүскомнуң штаттарын болгаш структуразын бадылаары.
11. Хоорküүскомнуң киирдиг [illegible] тургузары болгаш [illegible] удуртукчуларын бадылаары.
12. Хоорайның улусчу контроль комитедин тургузары.
13. Күүскомнуң чанынга комиссияларны тургузары.

Оон соонда хүн айтырыын чугаалажырынче улус депутаттары кирген.

Хоорай Совединиң чаа чыыжының бирги сессиязын белеткээр болгаш эрттирериниң талазы-биле оргкомитеттиң даргазы **А. Ю. Кикин** сессияга сайгарып көөрү-биле улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң Түр регламентизин киирген.

Оон соонда А. Ю. Кикин хоорсоветтиң даргазының албан-дужаалынга кандидатураларның талазы-биле киирген санал-оналдарны сайгарып депутаттарга дыңнаткан. Ол албан-дужаалче киреринче 6 кандидат ойталаан. Арткан ийи кандидат — Б. П. Свинцов биле Ю. П. Слободчиков боттарының программаларын депутаттарга таныштырган. Депутаттар кандидатураларны тус-тус сайгарганнар.

Чажыт бадылаашкынга Кызыл хоорай Совединиң 167 улус депутаты киришкен. Б. П. Свинцов дээш 22, Ю. П. Слободчиков дээш 134 кижи бадылаан.

Чажыт бадылаашкынның түңнелинде, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң даргазынга **Ю. П. Слободчиков** соңгуткан.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң даргазының албан-дужаалынга кандидаттар кылдыр 3 кандидатураны депшиткен болгаш чажыт бадылаашкынның даңзызынга киирген. Бадылаашкынның түңнелинде хөй бадылаашкынны алган Д. Л. Тинмей биле В. Н. Кан-оол арткан. Ол кандидатураларны катап бадылаашкынче киирген.

Хоорай Совединиң сессиязы болуунун ажылын май 15-те уламчылаан.

ЧАЛБЫЫШТЫГ ЧЫЛДАРНЫҢ КИЖИЛЕРИ

1943 чылдың май 20-те он бир тыва эки туралы танкистер Чүргүй-оол, Пүшкү, Бавгаа, Шөйлүг, Тыртык, Самбуу-оол, Бичен-оол, [illegible] Кызыл-Тай, Иван Уйгурдың [illegible] фронтже [illegible] бис. Ол бир тыва танкист 1941 чылдың октябрь 17-те Калинин хоорайга организастаан чээрби бирги тускай танк бригадазының составынга кирген. [illegible] тускай танк бригадазы [illegible] хүнүнеризинге чедир Дээди Кол командылакчы И. В. Сталинден чээрби дөрт удаа мактал [illegible] алган. А чүс ажыг танкистер Совет Эвилелиниң Маадырлары. Оларның аразында Чүргүй-оол Намгаевич Хомушку база бар. Чээрби бирги тускай танк бригадазы Украинаның [illegible] танк армиязының составынга кирип турган.

...Үш чыл бурунгаар [illegible]. Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң улуг корреспондентизи, кинооператор [illegible] Салчак (ол ам Тыва АССР-ниң улус депутаты) база бо очурлгаларының автору болгаш 45 чыллар эртемде болган уттундурбас ужуражылгаларның теречизи болган бис. Украинада Москваның Кызыл шөлге. Билдинмес солдаттың тевүзүнүн чанынга болган. Аңаа он бир тыва эки туралы танкистерниң каттышканы

чээрби бирги тускай танк бригадазының [illegible] комиссары чораан Андрей Аркадьевич Витрук [illegible] штаб [illegible] Сергей Михайлович [illegible] Павел Петрович Филиппов [illegible] Михаил [illegible] Совет Эвилелиниң Маадыры Герман [illegible] Юрий Николаевич Левкин [illegible] бир тыва эки туралы танкистерниң [illegible] лейтенант Түлүш [illegible] Юрий (Оюн) Пандар-оолович Седен-оол [illegible] Тыва Маңнай-оолович Монгуш болгаш өскелер-даа [illegible].

Герман, Юрий Левкиннериң Түлүш Нурзат-биле [illegible] Оюн Бүрзүй-оолдуң [illegible] Түлүш Кызыл-Тайның дугайында уттундурбас чылыг сөстерни чугаалап турдулар.

Михаил Вершинин 1944 чылдың март 4-те «Красная Звезда» солунга бижээн «Тываның эзирлери» деп шүлүүн

бижип номчуп берген. [illegible] «Шыны» солунга Тываның [illegible] Сергей [illegible].

[illegible] Улуг дайынның [illegible] Владимир Ильич Ленин [illegible].

«Совет эттиг [illegible]» [illegible] Улуг дайынның [illegible] бо хүннерде [illegible] боттарының [illegible].

Чээрби бирги тускай танк бригадазының политиктиг [illegible] комиссары чораан Андрей Аркадьевич Витрук ам генерал-майор, техниктиг эртемнерниң доктору, ССРЭ-ниң Күрүне шаңнал [illegible].

Павел Петрович Филиппов 1916 чылда [illegible] Тыва Арат Республиказынга, Уюк [illegible] келген. Кызылдың № 1 школазының [illegible]. 1931 чылдан 1932 чылга чедир [illegible] комсомол ажылдакчылары [illegible]. 1932 чылдан 1935 чылдарда комсомол райбюрозунуң ажылдакчызы,

1925 чылда пионерге, а 1927 чылда комсомолга кирген. 1935 чылдан 1961 чылга чедир Совет Армияның хүрээлежинге шыңгы хевин эттирген. Владимир Ильич Ленин аттыг [illegible] Михаил Васильевич Фрунзе аттыг [illegible].

Ада-чурттуң Улуг дайынының шаандан Ленинград фронтузунуң [illegible] комиссары. Оон соонда Карел фронтузунуң дивизия штабының оперативтиг килдизиниң начальниги. Дайын соонда полк командири, шериг институдунуң факультет начальниги. Курлавыда [illegible] кандидады П. П. Филипповтуң [illegible] ышкыг. Ол ам Тываның эки туралыларының төөгүзүнүң талазы-биле улуг [illegible] ажылдарын кылып турар. Тываның эки туралыларының аттыг шериг эскадронунуң дайынчы [illegible] хоорай, суурлазының [illegible] географтыг картазын [illegible] баштайгы кижи ол болуп турар.

Тыва танкистерниң дайынчы [illegible] Украинаның Умань хоорайны, Кристиновканың демир-оруг белдирин, Буг хемниң [illegible] талазында Джулио, Гайворон суурларын, Украинаның Львов, Ровно хоорайларын, Днестр хемниң он талазында Могилев-Подольск, Кишинев хоорайларын, ол ышкаш Румыния, Болгария, Венгрия, Чехословакияның бүдүнү-

бисле хостадылганнар. Кымга-даа хомудалдыг [illegible] он бир эки туралы танкистерниң бөгүн бистиң [illegible].

Юрий (Оюн) Пандар-оолович Седен-оол [illegible] фабриказынга [illegible] ажылдап, ынча турган чорур.

Тыва Маңнай-оолович Монгуш В. И. Ленин аттыг «Тываалтын» комбинатының арыглаар фабриказынга үр үеде ажылдап келген. Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну [illegible] Республиканың дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннар чөвүлелиниң кежигүнү.

Чоокта ава Юрий (Оюн) Пандар-оолович Седен-оолдан чагаа алган мен. Үш чыл бурунгаар Москвага дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары-биле болган уттундурбас ужуражылганың дугайында «Шынның» [illegible] бижип [illegible] болган. Ынчангаш [illegible] бо [illegible] бижээним бо.

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.

ЧУРУКТА: Ю. П. Седен-оол.

Алексей СОДУНАМНЫҢ фотозу.

Тиилелгениң 45 чылынга

Байырлалдың бо хүннеринде совет кижилер гитлерже фашизм-биле калыг-дошкун тулчуушкуннарның чылдарында Тиилелге чедип алыр дээш дайзын-биле эрес-маадырлыг демисежип чораан кижилерге улуг кижизигейни утландырып турар. Чаа сагыш салыышкыннарның [illegible] фронтучуларның [illegible] болгаш [illegible] ужуражылгаларының [illegible] болгулаан. Совет улустуң дайынчы болгаш күш-ажылчы чалчылдарын сөлгөн алдарлыг аргалары [illegible] улам[illegible]. Ол дугайын СЭТА-ның корреспонденттери дыңнадып тур.

чурту дээш эрес-задим тулчуп чораан кижилер болгаш Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күүседип турган дайынчылар эжиедин чылдарлар. Оларның [illegible] [illegible].

Хар-назыны улгады берген кижилерге болгаш бичии [illegible] [illegible] Каспий далайның эриинде [illegible] чедээ турар [illegible] СЭКП обкомунуң болгаш ДАССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң пансионадын база [illegible].

Г. ШАМОВ.

ФРОНТУЧУЛАРНЫН СЛЕДУ

28 гвардейжи панфиловчуларның Парыгынга мөңге отчуп [illegible] Тиилелге байырлалының бүдүүзүнде Алма-Ата областың [illegible] фронтучуларның [illegible] Казахстанның [illegible] эртксн.

Хоочуннар боттарының [illegible] торээлери болгаш [illegible] тирип турар ажы-төлүнүң [illegible] болдары-биле база ужуражыр аргалыг болганнар. Ажыг-тажыг чок чугаа [illegible] хоочуннар аңыяктарга

дайынчы болгаш күш-ажылчы чалчылдар дугайында хойну төөгүп бердилер.

Артиллерист Т. Уласанов (ол Белоруссияның болгаш [illegible] фронтузунга тулчуп турган), [illegible] С. Пурзин (ол Тиилелге хүнүн Берлинге уткаан), [illegible] ышкаш Каллинин [illegible] [illegible] ыры [illegible] лерин бир минута иштинде сактып, ёзулаш кылган.

В. ДАНЬШИН

ЫНАКШЫЛ БОЛГАШ ХҮНДҮТКЕЛ-БИЛЕ

Тиилелгениң чырык байырлалы 45 чыл бооп турар [illegible] Грузияның [illegible] [illegible] хөгжүмүнүң болгаш дайын чылдарының ырларын, амгы үениң авторларының чогаалдарын

бо [illegible] аас чогаалын ынакшыл болгаш хүндүткелбиле күүседип, оларга сонуургап.

Пианист Д. Барабадзениң [illegible] Г. Гедеваниенің [illegible] М. Садарьянниң, Н. Кордзаяның, К. Тинкадзенениң болгаш республиканың [illegible] тургаш [illegible] уттуктелбейн турган.

М. ГАБРИАДЗЕ.

ХООЧУННАРГА ЭМНЕЛГЕ

Тиилелге байырлалының бүдүүзүнде эки белекти Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалиттери, хоочуннары Дагестанга алган. Республиканың чазааның шиитпири-биле Дагестан АССР-ниң Казак [illegible] министерстволуң [illegible] болгаш № 1 поликлиниказының бажыңнарын оларның [illegible] Төрээн

Кооператорларның ажыл-херээ

НЕГЕЛДЕ ЫНДЫГ

Бай-Тайга районнуң херелекчилер ниитилелиниң баштаар чери бо чылдың эртеги бирги кварталының түңнелдерин үн[illegible]н. Арага аймаан катай санаарга, үш ай [illegible]зунда 2 миллион 25 муң рубльдиң барааның садып сайгарар планы 351,6 муң рубльге ажыр күүсеттинген. Ниитиниң чемнеилге чериниң коллективи бодунуң күжү-биле 63,6 муң рубльдиң продукциязын бүдүрүп, план ааныындан дашкаар 3,6 муң рубльдиң орулгазын алган. Районда бар 34 садыг четкилериниң барык шуптузу эки ажылдаан. Тээлиде ном магазининиң, раймагтың база «Бай-Тал» совхозтуң автомагазин эргелекчизи Галина Карим, Мария Ламажык, Николай Очур олар тиилекчилериниң одуруунче кирген. Садыгжылар Аниса Отук-оол, Любовь Адыг-оол, Галина Мандыт, Наталья Хертек, Клара Степан болгаш өскелерниң-даа ажыл-ижи макталдыг.

Хурал-суглаалаарга каш удаа шүгүмчүлеткен соонда чогуур түңнелди үндүрүп, коллективтиң удуртукчулары, товароведтер аал-коданнарны автомагазиннер-биле эргип, кодээде чурттап турар чоннуң, ылаңгыя малчыннарның, негелделерин дыңнап, чагыгларын хүлээп ап турар апарган, садып алыкчыларның чаңгыс бичии тар магазинге иткилежир, сыннарлажыр, оочурга хөй үезин чидирер чоруун өөречип көргеш, район төвүнге араганы дөрт аңгы магазинге саларын чурумчудуп, ажыттынар шактарын көөр Советтиң шиитпирин ёзугаар таарымчалыг кылдыр өскерткен. Каарлар-биле хандыртынган. Тус чериниң үндезин чурттакчыларындан садыг техникумнары дооскан кижилер магазиннерде ажылдап турар. Херелекчилер ниитилелиниң баштаар чери материалдыг база[illegible]

[illegible]

ларын чамдык садыгжылар херекке албазынга малчыннарның хомудаары чөптүг.

«Чурттаар оран-бажың—2000» деп программа ёзугаар банкының чээлизи, боттарының акша-хөреңгизи-биле бажың-балгат тудуп ап турар кижилерниң саны өскен. Оларны тудуг материалдары-биле хандырарынче кичээнгей мында кошкак. Маңаа бир чижекти көргүзерге-ле четчир. Ырак «Кара-Хөл» совхозтуң төвү Дапсы-Аксы суурга тудуг материалдарының магазинин ажыдарын райпо баштаар чериниң даргазы К. С. Чамбый-оол үш чыл дургузунда аазап келзе-даа, мынчага чедир ол боттанмаан. Чоокта чаа аңаа ужурашкаш, ону айтырган мен.

«Эрги пекарняның магазин кылдыр июль айга чедир эде дериирин эмгележир дугайында совхозтуң директору-биле дугуржулгавыс бар» деп харыы берген. Херек кырында ону ам-даа кылып эгелевээн. Эптиг дугуржулга, негелде чок, бот-боттарынче чүүй кагжыр чорукта ажыл бүтпес.

Хуучуларның негелделери хурал-суглаалар-га үргүлчү болур, дыңналыр, чамдык шүгүмчүлелдерге хамаарыштыр коллективтиң бодунуң-на кылып ап болур ажылдарын тоомчага албайн турар. Ногаа, картофель шыгжаары-биле «Тээли» совхозтуң аңмаарын ажыглап турар. Соодукчу чогундан, чайын хөй эът хүлээп алганда, ону шыгжаар чер тывылбас.

Магазиннерниң, складтарның арыг-шевери, санитарлыг байдалы негелделерге дүүшпезин, чамдык садыгжылар халат безин чок ажылдап турарын чоокта чаа эрткен медицина ажылдакчыларының активинге шүгүмчүлээн.

Келген ховар бараанарны чоңга чедирбейн, аразында үлежир, таныштарынга, төрелдеринге, чоок кижилеринге [illegible]

[illegible]

Александр ХЕРТЕК,
(«Шынның» корр.).

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Эгези №№ 65, 68, 71, 74, 79, 80, 82, 83, 88, 90, 98, 99, 104 «Шында»).

1935 чылдың майда ниитиниң политиктиг эргелелдиң төлээзи Шыдыраа оперативтиг килдистиң начальниги Намжалтың [illegible] О. Карыгаашы тудуп хоругдаан болгаш ону беш айның 28-тен чеди айның 30-ге чедир кара-бажыңга [illegible] Карыгаашы [illegible] ажыл-херекке харысалга чогуп, сонгулдалар чурумун үреп турганын, нам болгаш чазактың удуртукчуларының ат-алдарын баксырадып турганын, контрреволюсчу бөлүктер дээр чүве дугайында ни[illegible]

[illegible]

Урумаа [illegible] чедир берген [illegible].

Шара-Суме хоорайның [illegible] база Могайтың Хавдагайты хемнериниң унунда Кан-Лотай, Пан Тирин, Тарбагатай [illegible] Алдын-Херел, Оптун-оол, Идам-Сүрүн биле Эзир-оол алышкылар, Сумбула, Мага-Шири хам, Доңдупай кумат, Шожал телиң оларның (Тактан хамбы, Тамдыкай мээрен, Човар олар аарааш өлүп калган болган) база Хемчик тура халышкынның [illegible] лери Аракчаа, Лопсан, Түндүү биле Төөчек алышкыларның, [illegible]

[illegible]

[illegible] Дербетке бээ [illegible] Тывага [illegible] Ол шериглерни кызыл бойдус [illegible] Бистиң Хемчикте бир-ле эки чүве кирер дээрге бир-ле чүве боог-лаашы турар, та канчап барган эйлашпас апарган чүве ыйнаан. Оон башка ол шериглер айыткан черинче киргилзе болза ам тайбыңнай берген турбадык бе, конгуг бак ядыы чүвелерин [illegible] алырлып алган даа. Ам чүгле японнарга илеген [illegible] бис. Амдыы чылдан бээр бис [illegible]

[illegible]

— Сүлдаа-оол [illegible] дээрге — ол конгуг амырап [illegible].

— Шамбай болган-дыр харын, мында бистиң [illegible] бар чүве — дээн.

...Разведчик Чыйганның [illegible] Курлат Сонгарлоолдан [illegible]

[illegible]

Юрий АРАНЧЫН,
Төөгү эртемнериниң доктору.

(Уланчызы).

Даштыкында

● ВАШИНГТОН. АКШ-тың президентизи Дж. Буш НАТО-да кирип турар күрүнелерниң удуртукчуларының ужуражылгазынга [illegible] боттарының [illegible] Дэжентейн [illegible] Европа [illegible] турар [illegible] ужуражылганы дүрген эттирерин негеп турар деп, ол медеглээн.

Европа чурттарында бооп турар болуушкуннар мооң мурнунда барымдаалап көрүп турган хөй-хөй туруштарывысты эде көөрүн негеп келген. Чоокту каш айлар мурнунда бистиң удурланыкчыларывыс турган чамдык чурттар ам бистиң партнерларывыс апарган. Ынчангаш оларның-биле харылзаалары эде көөрү чугула бооп турар. Европа диптте амаа боо-чепсекти болгаш стратегтиг чепсекти кызырарының талазы-биле саналдаалывысты дургужуп алгаш, оон соонда ССРЭ-биле чугаалажылганнарны эгелеп болур бис. Ындыг чугаалажылганнарны кылырынга АКШ белен, деп ол чугаалаан.

Совет Эвилелинге хамаарыштыр кылган медегелинге ол «ССРЭ-де бооп турар чаартылгалар ам-даа доозулбаан» деп демдеглээн.

• • •

Америкада ажыл чок кижилерниң саны сөөлгү он ийи айларда дыка көвүдеп келген болгаш апрель айда барык 6 хуу чеде берген. Ол дугайын АКШ-тың Күш-ажыл министерствозу дыңнаткан.

Специалистерниң санап турарындан алырга, ажыл чок [illegible]

● МАНАГУА. Никарагуаның президентизи Виолетта Барриос де Чаморро «Никарагуа удурланыкчыларының (НУ)» [illegible]

Бо чугаалажылгага [illegible]

● БЕРЛИН. Ийи Германияның [illegible] ГДР, ГФР-ниң болгаш [illegible]

К. Сунгаар-оол Моолга [illegible] 1933 [illegible] 1-ги Чүрмит-Дажы биле Тапчаның [illegible]

«Даштыкызын Япония, [illegible]

Январь 7-ге [illegible]

«МАР-ның удуртукчу [illegible]

● ТОКИО. [illegible]

Делегейниң ийиги дайынның мурнунда бүгү чоннуң 36 хуузу бичии чаштар турган болза, ам ол көргүзүг 18,5 хуу чедир кудулаан. Чурттуң [illegible]

● МЕХИКО. Рамның католиктиг хүрээзиниң баштыңы Иоанн Павел II Мексикада [illegible]

Рим папазын айыыл чок чорууш [illegible] 40 муң [illegible]

(СЭТА).

Совет Эвилелиниң Маадыры капитан КЕЧИЛ-ООЛГА

УТПАЙН ЧОР БИС

Хемдергениң аллар-мактыг маачыы оозн,
Бани-Колдуң уктуг дарган тараачыны,
Баллан ашак Кечил оглун фронтуже
Хей-аът кирип, үдеп кааны утпайн чор бис.
Тайбың өңнү халактаткан караңгы дүн
Дайын-чаазын, халап өртүн диргеп кээрге,
Аътыг шериг кезээн баштап командирлааш,
Аъттанган сен, үдеп каан бис, утпайн чор бис.
Ханныг дайын шөлдеринге эрес-дидим,
Хартыга дег аъттар-биле шүүргеледип,
Магачыннар—фашистерни кыра шапчып,
Маадырлыг тулуштуңар, утпайн чор бис.
Оттуг чаага эрес-дидим маадырлыыңны
Орденнерин сөглеп турду, чоргаараан бис.
Оран-чуртка тиилелгелиг кээриңерге,
Оабук чаткаш уткудувус, утпайн чор бис.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.

Совет Эвилелиниң Маадыры улуг лейтенант ЧҮРГҮЙ-ООЛГА

ЭРЕС-ДИДИМ ТУЛУШКАН СЕН

Каржы дайзын оран-чуртче халдап кээрге,
Халап өскүп, өргүн чоннуң кырып турда,
Өжээн негеп, эрес түрлүг тулчуп кирдиң,
Өлүм сени чеже катап соора алчык.
Чашкын дег чаггаан октар алаа-биле
Чалданыш чок, эрес-дидим тулчуп чордуң.
Буг хемин эжиндирип кеже бергеш,
«Бурунгаар!» — деп, өөрүңнү кыйгырган сен.
Төрээн чуртка, төрел чонга хосталга дээш,
Төктүр ханың, амы-тынның харамнанмайн,
Фашизмни чылча шапчып, тиилешкеш,
Байырлалчыг, өөрүшкүлүг чанып келдиң.
Дизе калаан хавылалар аразында—
Алдын сылдыс, Ленин орден онзаланып,
Тиилеп келген амыр эвес демиселин
Аазаржыдып, хөрээң каастап чайнап туржук.
Чери дээштиң тынын берген Маадырлар
Чевеглерде караан шимгеш удуза-даа,
«Кавай болган ынак чер дээш тулчушканым
Кажанда-даа утпас мен» деп чыдангзыг-дыр.

Бича-оол ДОЮНДУП.

Тес-Хем район.

ӨӨРҮП ТУР МЕН

Эки туразы тыва эскадронуң командири чораан капитан Кечил-оолду бичиимден тура билир, көрген мен. Чаңгыс чер-чурттуумну эгезинде эскербейн чораан мен. Чүге дээр-ле АРШ-ка шериг офицерлер хой турган...

Кечил-оол-биле кады ээ чанып келгеннердең ам артканы — Кыргыс Норбу-оол.

Бир катап паркта стадионга капитан Кечил-оолдуң удуртулгазы-биле аъттыг шериг...

Кызыл-Эник КУДАЖЫ.
Чогаалчы.

ОРУС ӨҢНҮҮМ ДАВЫД

Бича-оол МОНГУЛ-ООЛ.

СПОРТ

ЭСТАФЕТА

Ол чүнү көргүскенил?

«Тываның аныяктары» солуннуң шаңналы дээш 41 дугаар эстафета дыштаныр хүннерде болуп эрткен. Аңаа киришкен командалар-даа, киржикчилер-даа хөй болган. Бир дугаар чарышче үнериннге безин 200 хире школачылар киришкен.

Киржикчилерни чыскаалдырган соонда, комсомол обкомунуң тележзи Артур Шыырап микрофонну туткаш, ба...

...чедирген. Бичии уругларның командазы шилчии чорууру кубок-биле болгаш вымпел база дүңдүлел бижик-биле шаңнаткан.

Ол ышкаш эки түңнелдерни дөрт болгаш сес дугаар школаның өөреникчилери көргүскен. Олар база шаң...

Маргылдааның эгези кандыг болдур, төнчүзү база ындыг болур. Маңаа хамаарыштыр чугаалап каар чүве чүл...

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
ЧУРУКТА: маргылдаа үезинде.
Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧОГУМ КАЖАН ОЙНАДЫР ТУРГАНЫЛ?

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

ОРУС МУЗЫКАНЫҢ ГЕНИЙИ

П. И. ЧАЙКОВСКИЙНИҢ ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮНДЕН БЭЭР 150 ЧЫЛ БОЛГАНЫНГА ТУРАСКААТКАН БАЙЫРЛЫГ КЕЖЭЭ

Бүгү үелерниң болгаш бүгү улустарның кайгамчык кижилери бар, оларга бүгү кижи төрелгетен мөгеер. Ындыгларның бирээзи — Петр Ильич Чайковский...

...тың даргазы ССРЭ-ниң улустуң артизи Евгений Светланов чугаалаан. Салгалы чүгле бистиң национал эвес, бүгү делегейниң апарган сураглыг композиторнуң ады, амыдыралы ол тодаргай доктаган.

(СЭТА-ның корр.).

Ном болгаш номчукчу

ААЙЫННЫҢ, КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ

Виктор САГААН-ООЛ.

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

МАЙ 9

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Мультфильм. 8.50 Барымдаалыг фильм. 9.20 1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет чоннуң тиилелгезиниң байырлалынга тураскааткан байырлыг улуг болгаш концерт. 12.20 Барымдаалыг фильм. 13.05 Амгы болгаш шаандагы ырлар. 13.50 Москва. Кызыл шөл. 1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет чоннуң тиилелгезинге тураскааткан чыскаал. 15.00 «Тиилекчилер». Тиилелге байырлалынга тураскааткан дамчыдылга. 16.30 «Майның сылдыстары». Совет ырлар фестивалы. 18.30 Бөгүн — Тиилелге байырлалы. ССРЭ-ниң камгалал министри Д. Т. Язовтуң чугаазы. 18.50 Фашизмге удур демиселге амы-тынындан чарылганнарның сөзүк турааскаалынга. Минута иштинде ыыт чок турулгаашкын. 19.10 «Дайынның хүннерин сакты-дыр мен...» 19.35 «Тиилелгениң кызыл арагазы». Уран-чечен телефильм. 21.00 «Үе». 21.30 — 00.05 «Кезээ мөңгеде — 19». Уран-чечен телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Сеткил-сагыштың, Тиилелгениң ырлары». 9.30 «Улуг удур туржуушкун». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 10.35 Мультфильм. 10.45 «Улуг удур туржуушкун». 2-ги сериязы. Уран-чечен фильм. 11.50 Мультфильмнер. 12.35 «Өнүүлер эш-өөр дугайында». Кино-концерт. 13.30 Барымдаалыг фильм. 13.50 Москва. Кызыл шөл. 1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет чоннуң тиилелгезиниң байырлалынга тураскааткан чыскаал. 15.00 «Мында, бистиң чораан черлеривисте». Фильм. 16.20 «Мээн дайынчы эш-өөрүм». Кино-концерт. 17.20 Мультфильм. 17.40 «Шалыңның дан хаяазында дамчыдылга». Уран-чечен телефильм. 18.50 Фашизмге удур демиселге амы-тынындан чарылганнарның сөзүк тураскаалынга...

21.00 «Үе». 21.30 Делегейниң чаагай чаагай маргылдаазы ГДР-ден дамчыдылга. 21.50 Фронтчуга концерт. «Дайынның кино чылдарындан» түрүстүнген. 22.50 «Танивазынын». Уран-чечен телефильм. 23.30 — 00.30 «Вальс». Уран-чечен телефильм.

КИНО

МАЙ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Пришелец» 9.10. «Гунга» (2 сериялыг, 16 хар четпээннер кирбес) 11.50, 13.40, 16.20, 19.00. Видеозалга «Ынакшыл тиилээр» (2 сериялыг) 9.30, 13.30, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Мультфильмнер чыындызы 11.00. «Соолгу хем чээл» 13.00, 16.30, 20.00. «Грета» деп башкының чажыды» 14.30, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Өзүлүг кижи дугайында тоожу» 12.00. «Крутяк көвүрүү» 14.00, 17.40. «Чүък «300» 15.50, 19.30 (чагааны шактарда).

«ВОСТОК»: «Лифтиден солагай талаже» 10.00, 14.20, 18.40, 20.20. «Өг-бүле» (2 сериялыг) 11.40, 16.00 шактарда.

«ЧАҢГЫ КИНОТЕАТР»: «Ситара» (2 сериялыг, Индия) 14.00, 16.40 шактарда.

Кызыл хоорайның «Найырал» кинотеатрынга бызанчы херектеттинип турар. Айтырыгны кинотеатрның директорундан билип алыр.

Эрзин районда Ленин аттыг совхозтуң парткому, дирекциязы СЭКП кежигүнү, кадык камгалалының хоочуну Соян Соютпаевич ДАВААНЫҢ ...

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

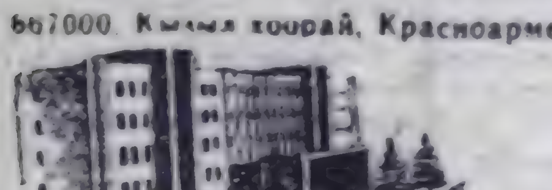

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун кезбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 арлалга авазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектеринге талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулары бажыңы № 1.

Чагыг № 412. ТС — 00624.

[illegible] БИБЛИОТЕКА [illegible]

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ЗНАК ПОЧЕТА

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл май 10 четверг № 108 (14308)

1925 чылдан үнүп эгелээн. Өртээ 3 кеп.

ЧОННУҢ ӨЛҮМ ЧОК МААДЫРЛЫГ ЧОРУУ

Уттундурбас Улуг Тиилелге. Бистиң Тиилелгевис совет кижилерниң чүректеринге болгаш сагыш-сеткилинге мөңге ыдыктыг янзылыг артып калган. 1945 чыл үениң [illegible] удам-на бар чорур, ынчалза-жок чоннуң өлүм чок маадырлыг чоруу кажан-даа өжүп читпес. Тиилелгелиг Майдан бистиң чуртувустуң революстуг чаартылгазынга чедир көвүрүг тургустунган ышкаш — бодунуң ниитилелиниң чаартылгазын совет кижилер дидими-биле сегирип алган. Фашизмниң чылча шаап кан салгалдың дайынчы болгаш күш-ажылчы маадырлыг чоруу турбаан болза, эде тургузуушкунувуң бедик сорулгаларын боттандырары бүттүнмес ийик.

1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чылынга тураскааткан Москваның [illegible] болгаш Москва гарнизонунуң дайынчылар төлээлекчилериниң байырлыг хуралы май 8-те ССР Эвилелиниң Улуг театрынга болган.

Совет Эвилелиниң Маадырлары, Алдар орденниң, өске-даа дайынчы орденнерниң болгаш медальдарының тайбың күш-ажылда шаңнаттырган эдилекчилери, найыслалдың ажылчы чонунуң төлээлекчилери, эвилелдежиген республикалардан келген аалчылар залга олурган. Дипломатты корпустуң Москвада турар кежигүннери, даштыкы аалчылар база олурушкан.

М. С. Горбачев, В. И. Воротников, Л. Н. Зайков, В. А. Крючков, Е. К. Лигачев, Ю. Д. Маслюков, В. А. Медведев, Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, Э. А. Шеварднадзе, А. Н. Яковлев, А. П. Бирюкова, А. В. Власов, А. И. Лукьянов, Е. М. Примаков, Б. К. Пуго, Г. П. Разумовский, Д. Т. Язов, А. Н. Гиренко, Ю. А. Манаенков, Е. С. Строев, Г. И. Усманов, И. Т. Фролов, ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң болгаш ССРЭ-ниң чазааның кежигүннери, Москваның болгаш Москва областың удуртукчулары байырлыг хуралга киришкен.

Кескү совет шериг начальниктери, Варшава Керээзиниң киржикчилери күрүнелериниң камгалал министрлери, хөй-ниити организацияларының төлээлекчилери база олурушкан.

Дайынның, күш-ажылдың болгаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочуннарының Бүгү-эвилел чөвүлелиниң даргазы Совет Эвилелиниң Маршалы Н. В. Огарков байырлыг хуралды ажыткан. Совет Эвилелиниң Гимнизи күүсеттинген.

Фанфаралар медээзи дыңналган соонда Тиилелгениң тугун залга киирип келген.

«Дайынның болгаш Тиилелгениң кичээндирии» деп илеткелди М. С. Горбачев кылган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының идепкейлиг киржикчизи адмирал В. М. Гришанов, Москваның инженер-физика институдунуң студентизи Е. В. Смирнов, Москваның Я. М. Свердлов аттыг торгу комбинадынга мастер дузалакчызы Л. И. [illegible], РСФСР-ниң алдарлыг артизи, кинорежиссер Е. В. Герасимов, моторжуткан адыгжы батальонунуң командири И. И. Громов олар хуралга чүве чугаалаан.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чылынга тураскааткан байырлыг хуралдың [illegible] Совет Эвилелиниң Гимнизи күүсеткен.

(СЭТА).

ДАЙЫННЫҢ БОЛГАШ ТИИЛЕЛГЕНИҢ КИЧЭЭНДИРИИ

Москвага байырлыг хуралга М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

Хүндүлүг эштер!

Эргим хоочуннар!

Даарта — бистиң эң чырыткылыг болгаш [illegible] байырлалдарывыстың бирээзи болур. 45 чыл бурунгаар бо хүнде совет өг-бүле бүрүзүнге үргүлчү маналы медээ дайын тиилеттирген, чиигү чорук тургустунган деп медээ келген.

Өөрүп хөглээн кижи төрелгетен эң [illegible] Кызыл Армияны, бистиң чонувусту. Совет күрүнениң фашист хамчыгга удур демиселге кайгамчык маадырлыг чоруу дээш алдаржыышкын турган. [illegible] эвилелчилериниң өөрүп четтириишкинин, күүседттинген [illegible] медерелин билгенин, келген-даа, өг-бүле-даа ажыл херектеринге эки талаже эргилде болурунга идегел бар, эгиттинмес чиндиригниң аарышкылыг чоруун хамдадып турган.

1945 чылдың май 9 — бистиң Тиилелгевистиң хүнү, бүгү чоннуң чоргааралының болгаш бүгү чоннуң кажыыдалының хүнү. Коргунчуг, эң кадыг-дошкун дайынның доозулганының хүнү.

Дайын соолүндеги Европа, бистиң чуртувус ам 45 чыл дургузунда тайбың байдалдарда хөгжүп келген. Геннилиг угаан-медерелдиң тывылганы-биле, социал улуг өскерилгелер-биле, эртем болгаш техникага кайгамчык чедиишкиннери-биле, космосче болгаш өске делегейниң чажыттарынче үнүүшкүн-биле кады XX чүс чыл төөгүже кирип бар чыдар. Ооң-биле кады шыгга дүүшпес болдар, тооллчургу сорулгалар болгаш бүтпес күзелдер, аажок улуг артык чарыгдалдар, делегей дайыннары, өлүм индустриязының, чүнү-даа узуткаар боо-чепсектиң тургузуушкуну, экологтуг кризистер болгаш энергетиканың артык чарыгдалдары база төөгүже кирип бар чыдар.

Ийи вектиң аразында тывылган чидиг улуг айтырыглар чорудулгаларының болуунда удурланышкак болгаш чөрүлдээлиг [illegible] медереп билири кижи төрелгетенден негеттинип келген.

Кижи төрелгетенниң угаан-медерелиниң кайгамчык чедиишкиннери, сураглыг эртем ажылдыышкыннары болгаш техниктиг чедиишкиннер чангыс эвес удаа оларны чогааткан болгаш тургускан кижиге удур болуп келген. Эгээртинмес улуг айыылдалы — дайынны чурттап эрткен кижи төрелгетенге бүгү делегейге өлүмнүг айыылды диргелдирген дайынның уржуктарын, кичээндиририн бодавайн барып черле шыдавас.

* * *

Бөгүн бистер дайынның оруктарын эртип келгеннерни сактыр бис. Оларның кижи бүрүзүнүң адын адаары болдунмазы черле хомудаачыг. Бүгүнү шыдажып эрткен болгаш тиилеп үнген тиилекчиниң ады — совет улус дээрзи эң улуг шын болур.

1941 чылдың июнь 22-де хөй-хөй чүс чыл төөгүлүг, угаан-бодал, мөзү-шынар болгаш материал улуг эртине-байлактарлыг, эжелекчилерни чангыс эвес удаа тыңнаа шаап келген, аажок улуг делгем девискээрни аар күш-ажыл-биле шиңгээдип база каттыштырып алган барык ийи чүс миллион улусту дайынче хаара тудупкан.

Ол дээрге каш он чылдар дургузунда үш революцияны, хамааты дайынны дамчып, [illegible] колхозтажылганың бүгү уржуктарын, өске-даа аар шылгалдаларны дамчып эрткен, ынчалза-даа Октябрьның идеалдарынга бүзүрелиң, Совет эрге-чагыргага шынчы чоруун кагбаан чон дур.

Ниити айыыл-халапка удур каттышкан, боттарының хуу бергелерин болгаш түрегделин утпаан ниикпе азы ону сонгаарлаткан чон-биле дайзын сегиржип алган.

Амгы үеде бистиң ада-чурттугларывыстың чүректери фронтуже угланган. Бистиң чуртувус, мында чурттап турар бистер шупту чаалап бергени. Тиилелге дээш кижи бүрүзүнге шуптузунга-даа, түс-түс-даа өөрүп четтирип турар бис.

Дайынның эң аар үүргезин эгиннеринде чүктеп эрттирген болгаш улуг маадырлыг чорукту кылган совет солдатка кудук базып мөгеер бис.

Офицерлерге болгаш генералдарга, атакаже ротаны болгаш батальонну көдүрүп, тулчуушкунче полктарны болгаш дивизияларны баштап кирип турган бүгү кижилерге ханы өөрүп четтирип турар бис.

Ада-чурттуң Улуг дайынының кайгамчыктыг полководчулары — шериг херээниң генийи Г. К. Жуковка, А. М. Василевскийге, К. К. Рокоссовскийге, Н. Ф. Ватутинге, Л. А. Говоровка, И. С. Коневке, Р. Я. Малиновскийге, К. А. Мерецковка, С. К. Тимошенкога, Ф. И. Толбухинге, И. Д. Черняховскийге, В. Ф. Трибуцка, И. Х. Баграмянга, А. И. Еременкога, Н. Г. Кузнецовка, Б. М. Шапошниковка, А. И. Антоновка болгаш өске-даа полководецтарга кажан-даа өөрүп четтирип турар бис.

Бөгүн бистер бистиң разведчиктеривистиң маадырлыг чоруктарының дугайында хөй-биле билип ап турар бис, тиилеп алган тулчуушкуннар болгаш камгалаттынган амы-тыннар — оларның ачызы.

Эрес-дидим болгаш туруштуг кижилер — партизаннарны болгаш подпольщиктерни болур чогуурру-биле үнелеп турар бис.

Солдат шинельдерлиг болгаш офицер мундирлерлиг ажылчыннар, тараачыннар, интеллигентилер Төрээн чуртун камгалап турганнар. Заводтарның [illegible] кедиңнер [illegible] ажылчыннар база Төрээн чуртун камгалап турганнар. Оларга алдар!

Дайын чылдарының күш-ажылчы эпопеязы совет улуска салым-чаяанныг кижилерниң хөйүн база катап көргүскен. Улуг Тиилелгениң [illegible] дыка хөй эртемденнерниң, боо-чепсектиң болгаш шериг техниказының конструкторларының — В. Г. Грабинниң, В. А. Дегтярёвтуң, С. В. Ильюшинниң, Ж. Я. Котинниң, С. А. Лавочкинниң, А. А. Микулинниң, В. М. Петляковтуң, А. Н. Туполевтиң, Г. С. Шпагинниң, А. С. Яковлевтиң, улус комиссарларының болгаш үлетпүрнүң өске-даа удуртукчуларының — Б. Л. Ванниковтуң, Н. А. Вознесенскийниң, А. П. Завенягинниң, И. М. Зальцманның, А. Н. Косыгинниң, В. А. Малышевтиң, Г. И. Носовтуң, И. Ф. Тевосянның, Д. Ф. Устиновтуң аттары кирген. Боттарының чогаадыкчы диләэшкиннерин Е. О. Патон болгаш И. В. Курчатов, С. П. Королев болгаш В. П. Глушко, муң-муң совет эртемденнер чурттуң камгалалынга тураскааткан.

Эр кижилер артпаан, чаңгыс [illegible] аъш-чем чок суурларга [illegible] ажылының бүгү аар-бергезин солдаттар кадайлары тараачыннарга, дул-уак артканнарга, кырган шуваганчыларга онааштан Дайын чылдарында херээженнерниң бүдүрген үүлезин кайгамчык үлегер болур болгаш ону кажан-даа уттурру болдунмас.

Демир-орукчулар, чолаачылар болгаш суг транспортунуң башкарыкчылары чүктерни дүн-хүн чок сөөртүп, харылзаачылар харылзааны дүн-хүн чок хандырып турганнар. Госпитальдарга болгаш санитар поездилеринге дайынга балыглааган болгаш бертинген шериглерниң амы-тынын дээш демисел чангыс минута-даа соксавайн келген. Бистиң бүгү чогаадыкчы интеллигенциявыс — башкылар болгаш чогаалчылар, артистер болгаш композиторлар, чурукчулар болгаш кино-операторлары Тиилелгениң хүнүн чоокшулаштырынга боттарының күш-ажылын бараалгадып келгеннер.

Москваның, Ленинградтың болгаш өске-даа маадыр-хоорайларның дайынчы алдары төлептиг. Ынчалза-даа бистер Поволжьениң, Уралдың, Сибирьниң күш-ажылчы хоорайларын, Кузбассты болгаш Магнитканы база утпас бис. Новосибирскиден болгаш Свердловскиден, Пермьден, Горькийден болгаш Челябинскиден, Куйбышевтен болгаш Нижний Тагилден, чурттуң өске-даа улуг болгаш биче-даа хоорайларындан эң чаа хевирлиг танкылар болгаш самолёттар, бүгү хемчээлдиг үгер-боолар, минометтар, снарядтар, автоматтар, патроннар фронтуже чорудуп турган. А бир эвес Бакуның болгаш Волганың нефтизи, узбек болгаш таджик хөвен чок турган болза, фронт чогум чүнү кылырыл?

Чурт тиилелгени бүгүдениң деминиг кужу-биле, фронтунуң болгаш тылдың каттышкан, чангыс аай күжениишкини-биле чедип ап турган. Ол ёзулуг-ла улустуң дайыны болган.

Бистер Великобританияның, Американың Каттышкан Штаттарының эвилелчи армияларының, «тулчуп турган Францияның», Канаданың солдаттарынга, Югославияның болгаш Албанияның улусчу-хосталгалыг армияларының маадырларынга, польша шеригниң дайынчыларынга, Чехословакияга хөделип турган фашистиг эжелекчилер-биле демиселчилерге, Европага удурланышкыш демиселиниң киржикчилеринге, Кыдаттың болгаш Кореяның, Вьетнамның болгаш өске-даа хөй-хөй чурттарның япон милитаристерге удур демисежип, тулчуп турган дайынчыларынга болгаш партизаннарынга боттарывыстың өөрүп четтиргенивисти чугаалап тур бис. Оларның дыка хөйүнүң төлээлекчилери мында, бо байырлалда, олуржуп турар, ынчангаш оларга база-ла байыр чедирип тур бис.

Бистер Гитлерниң бузутчу бөлүүнүң немец улусту кайы хире улуг айыыл-халапка таваржыштырганын билип турган Германияның фашизмге удур демиселчилерин үнелеп көрүп турар бис.

Бистер Тиилелгеге боттарының үлүүн киирген бүгү кижилерге төлептиг үнелээшкинни бербишаан, делегейниң ийиги дайынының чалбыыжынга болган канчаар-даа аажок хөй санныг өлүм-чидимге ханы кажыыдалды илереп турар бис.

Совет улустуң таварышканы чидириглерниң санын чедер аргажок улуг хемчээлдиин, оларның төккен ханы болгаш карак чажы ажыг-шүжүүнүң кайы хире улуг далайы болу бээрин 45 чылдың мурнунда кым-даа тулуунга чедир угаап билбес турган. Тиилелгениң өртек-үнезиниң дугайында шыннаг чорукту чугаалаары хончуг берге шылгалда болу берген. Ону бөгүн-даа чугаалаары берге. Ынчалза-даа үелерниң аразында холбаа үзүлбезин база уттуушкундан чамдык кижилерниң чүректерин карарып каттазын дээр болза, ону чугаалавайн барып база болбас.

Ынчангаш кажан-кезээ шагда бээр ооң өске кандыг-даа улустуң үлүүнге таварышпаан болгаш бистиң улузувустуң үлүүнге таварышкан ындыг эң аар-берге дайыннарның бирээзинге маадырлыы-биле өлген совет кижилерни сактып, оларга тураскаалдары-биле бут кырынга туруп, мөгээлинер, эштер.

Дайын барык 27 миллион совет кижилерниң амы-тынын алгаш барган. А оон ангыда база-ла миллион-миллион кижилер балыглаттынган, бертик-межел арткан, соокка үжээн болган.

Ол дайын ооң мурнундагызы ышкаш, чүгле дайылдашкан шериглер-биле кызыгаарлаттынмаан турган. [illegible] бүгү удур, оларның амыдыралчуртталганының бүгү үндезин баазазы таваржып турган.

Кижилер фронтуларга тулчуушкуннарга өлүп турганнар. Олар боттарының бажыңнарынга-ла снарядтардан өлүп турганнар. Оларны эжелеттирген девискээрлерге [illegible] тала-биле удур азы соок-аштан [illegible] кижилер [illegible] өлүрүп турган. Оларны өлүм лагерьлеринге киирганнар, херээженнер, чаш уруглар дивейн, кээргел чогу-биле хелбээзи-биле узуткап турган. Чүс-чүс белорус, украин болгаш орус суурларны чурттакчы чону-биле катай хаара өрттедип хуюктап-даа турган.

Өскээр кежүүшкүнүнүң болгаш бомбалаашкыннарының үезинде, аш-чуттаан болгаш аарыг-аржыктан-даа боттарының кадыын оскунган болгаш инвалид болу берген хамаатыларны санаар арга чок.

Европага [illegible] шөлдеринге чүс-чүс муң совет дайынчылар амы-тынын бергеннер. Польшаны хостаар дээш бистиң 600 муң солдаттарывыс болгаш офицерлеривис өлген, Чехословакияга — 140 муң, Венгрияга — 140 муң, Румынияга — 69 муң хире, Югославияга — 8 муң, Австрияга — 26 муң, Норвегияга — 2 муң ажыг, Финляндияга — 2 муң хире, Кыдатка — 8 муң, Корейге — 5 муң кижи өлген. 100 муң ажыг дайынчылар Германияның черинге амы-тынын оскунган.

Бистиң улузувус кезээ-мөңгеде амыдырал-чурттаалын дээш, бистиң күрүнениң төөгүзү үзүлбезин дээш, өске-даа улустарны фашистиг кулданыышкындан хостаары дээш ол аар-берге чылдарда өлүмнү болгаш хилинчектениишкинни хүлээп алган боттарывыстың чангыс чер-чурттугларывыстың тураскаалын сактып, мөгейип, ёзулаалыңар.

Дайынчының дангыраанга шынчы боор арткан, хамааты ат-алдарын оскунмаан, гитлержи кара-бажыңнарга безин Төрээн чурт дээш демисежип [illegible] турган бүгү кижилерниң төлептиг чоруун база чогуурру-биле үнелээшкинин илередиилиңер.

(Уланчызы 2-ги арында).

АМЫ-ТЫНЫН БЕРГЕННЕРГЕ — ДИРИГЛЕРДЕН

«Сээң адың билдинмезе-даа, маадырлыг чоруун өлүм чок». Кремль ханазының чанында Билдинмес солдаттың чевээнде Мөңге оттуң чанында гранит дашта бижиттинген бо сөстер [illegible] чүректеринге кезээде кадагалаттынып чорууру.

Майның бо хүннеринде Тиилелгениң дөртен бешки чылында Александров садында совет кижи бүрүзүнге ыдыктыг ол черге Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары тулчуушкун шөлдериниң [illegible] амгы салгалы [illegible]. Чечектерниң [illegible] далай дег кылдыр [illegible] салган. Ол чүвеге — [illegible] — дириглерден чечектер-дир. Төрээн чурттуң хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш ыдыктыг дайынга амы-тынын бергеннерниң маадырлыг чоруу кажан-даа уттундурбас!

Совет улустуң улуг байырлалының бүдүүзүнде, май 8-те М. С. Горбачев, В. И. Воротников, Л. Н. Зайков, В. А. Крючков, Е. К. Лигачев, Ю. Д. Маслюков, В. А. Медведев, Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, Э. А. Шеварднадзе, А. Н. Яковлев, А. П. Бирюкова, А. В. Власов, А. И. Лукьянов, Е. М. Примаков, Б. К. Пуго, Г. П. Разумовский, Д. Т. Язов, А. Н. Гиренко, Ю. А. Манаенков, Е. С. Строев, Г. И. Усманов, И. Т. Фролов, ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң болгаш ССРЭ-ниң чазааның кежигүннери [illegible] Билдинмес солдаттың чевээнге барып чораан. Москва гарнизонунуң шериг кезектерин тураскаал баарынга [illegible].

[illegible] тураскаалының баарынга совет дайынчыларның [illegible] таңныылын чыскаап тургускан. Дайынчы туктарны мөгейткен.

[illegible] Коммунистиг партияның болгаш Совет күрүнениң удуртукчулары чечектерни аппарып салган. Кызыл кожаа кеште: «Төрээн чурт дээш [illegible] СЭКП ТК-дан, ССРЭ-ниң Дээди Совединден, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинден» деп бижээн.

Бодунуң Ада-чуртунуң хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш, бүгү делегейге тайбың дээш амы-тынын берген совет дайынчыларның тураскаалынга [illegible] минута дургузунда сактыышкын ёзулалын кылган. Совет Эвилелиниң Гимнизи дыңналып турган.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга өлген маадырларга шериг [illegible] Билдинмес солдаттың чевээнге бааары-биле байырлыг марш-биле эрткеннер.

* * *

Кремль ханазының чанында Билдинмес солдаттың чевээнге ол хүн [illegible] салганнар.

Дайынның болгаш [illegible] шериг [illegible] киржикчилери.

ССРЭ-ниң камгалал министри, Совет Эвилелиниң Маршалы Д. Т. Язов, шериг начальниктери, Совет Чепсектиг Күштериниң [illegible] болгаш адмиралдары.

Варшава Керээзиниң киржикчилери күрүнелерниң, Болгария Улус Республиказының улусчу камгалал министри армия генералы Д. Джуров, Венгрия Республиказының — камгалал министерствозунуң күрүне секретары генерал-полковник Л. [illegible], Германия Демократтыг Республиказының — камгалал болгаш [illegible] министри Р. Эппельман, Польша Республиказының — улусчу камгалал министри армия генералы Ф. Свицкий, Румынияның — национал камгалал министриниң бирги оралакчызы, Румынияның армиязының [illegible] начальниги генерал-полковник В. Ионел, Чехияның болгаш Словакияның Федеративтиг Республиказының — Каттышкан чепсектиг күштерниң штаб начальнигиниң оралакчызы генерал-полковник М. Благник баштаан шериг делегациялары;

ГДР-ниң ССРЭ-де элчизи Г. Кениг, Болгарияның ССРЭ-де элчизи Г. Панков.

* * *

Төрээн чурттуң маадырлыг камгалакчыларының тураскаалынга [illegible] Москваның тугун Мөңге отка [illegible]. Улус депутаттарының Москва хоорай болгаш область Советтеринден, СЭКП-ның Москва хоорай болгаш область комитеттеринден чечектерни эккеп салган. Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш күш-ажылдың хоочуннары, күш-ажылчы коллективтерниң, Москваның болгаш Москва чоогунуң хөй-ниитизиниң төлээлекчилери байырлалдың ёзулалынга киришкен.

* * *

Орустуң православ хүрээзиниң төлээлекчилери чечектерни база эккеп салган.

(СЭТА).

ПАРТИЯНЫҢ БИИ-ХЕМ РАЙОН КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Партияның XXVIII Бии-Хем район конференциязы болуп эрткен. Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының, СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелдериниң, партия райкомунуң отчёдунуң болгаш районнуң партия организациязының сорулгаларының дугайында илеткелди СЭКП райкомунуң ийиги секретары Т. А. Парчын кылган.

Илеткел талазы-биле он тос кижи санал берген.

СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин конференцияның ажылынга киржип, чүве чугаалаан.

Конференцияның делегаттары альтернативтиг үнелелге СЭКП райкомунуң секретарьларын чажыт [illegible]-биле соңгаан. Чажыт бадылаашкынның түңнелдери [illegible] бадылаашкынны алганы-биле партия райкомунуң бирги секретарынга Т. А. Парчын, ийиги секретарынга мурнунда партия райкомунуң организациязының эргелекчизи турган Н. С. Золотых, секретарынга В. Р. Евсеев соңгуткан.

(Партияның Бии-Хем район конференциязындан отчётту солунга бээр).

МААДЫРЛЫГ ЧОРУКТУҢ ӨШПЕС ЧЫРЫЫ

Улуг Тиилелгениң 45 чылынга алдар кылдыр Москвага болган парад

Бөгүн бүгү чурттуң демдеглеп турар байырлалы совет кижи бүрүзүнге, бөмбүрзектиң ак сеткилдиг бүгү кижилеринге эң ыдыктыг. Ада-чурттуң Улуг дайынынга бистиң чедип алган Тиилелгевиске деңнежир чүве чок. Солдаттарның эрес маадырлыг чоруу, [illegible] лар болгаш командирлерниң угаан аргазы, партизаннарның болгаш чажыт ажылдакчыларның туруштуу, тылга ажылдап турган [illegible] ның болгаш колхозчуларның үйгү-чыш чок күш-ажылы Тиилелгени [illegible].

Кызыл шөлде [illegible] [illegible].

Москвага элчин черлериниң удуртукчулары база байырлал [illegible].

Мавзолейниң төп индиринге М. С. Горбачев, В. И. Воротников, Л. Н. Зайков, В. А. Крючков, Е. К. Лигачев, Ю. Д. Маслюков, В. А. Медведев, Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, Э. А. Шеварднадзе, А. Н. Яковлев, А. В. Власов, А. И. Лукьянов, Е. М. Примаков болгаш Президент чөвүлелиниң кежигүннери үнүп келген. Кескү шериг начальниктери база мында.

Кремльдиң Спасск суургазының куранттары 10 шакты ыскан. Фанфаралар «Шуптуңар дыңнаңар!» деп [illegible]. Парадты ССРЭ-ниң камгалал министри Совет Эвилелиниң Маршалы Д. Т. Язов [illegible].

Совет Эвилелиниң Маршалы Д. Т. Язов [illegible].

Д. Т. ЯЗОВТУҢ чугаазы

Совет Чепсектиг Күштерниң дайынчылары!

Ада-чурттуң Улуг дайынының эргим хоочуннары болгаш күш-ажылдың хоочуннары!

Совет Эвилелиниң ажылчы чону!

Даштыкыдан келген эргим аалчылар!

Эштер!

Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң байырлалы-биле [illegible] силерге байыр чедирип, [illegible] айтырып тур мен!

[illegible]

[illegible] ооң патриоттуг база интернационалдыг үзел-бодалының өндүр-чаагайы бодарап боттанган. Он чеди чылдың октябрьда кылдынган социалистиг шилип алыышкынга болгунуң чайгылыш чок шынчызын совет улус бүгү шылгалдаларны дамчыштыр бадыткап шыдаан.

Совет күрүне тургузуунуң [illegible], бистиң чуртувустуң улустарының акы-дуңма найыралының бузулбас чоруун дайын бүзүрелдиг бадыткап көргүскен. [illegible] ал турган. Социалистиг шериг [illegible] организациязының, совет шериг уран аргазының [illegible] бадыткаашкынын алган Тиилелге болза бистиң дайынчыларывыстың, командирлеривистиң, полководчуларывыстың болгаш шериг начальниктеривистиң дайынчы мергежилиниң бедик чадазы болган.

Фашизмни чүгле тулчуушкун шөлдеринге эвес, харын экономика талазы-биле база тиилээн бис. Металл, хөмүр-даш, хлеб, одаар чүүл болгаш чиг эт дээш, чепсекти [illegible] дээш берге тулчуушкунга болдуун кайгамчык улуг [illegible] көргүскен. [illegible]

[illegible] беш кежигүн бүрүзү [illegible] фронтуга [illegible] камгалал бүдүрүлгелеринге ажылдап турган. [illegible]

Тиилелгениң 45 чылын совет кижилер байырлавышаан, [illegible]

[illegible] ның дайынга таваржыткан шиитпирлиг согуушкуну делегейниң ийиги дайынының салым-хуузун шиитпирлээн, Тиилелгени чедип алырынга улуг рольду ойнаан.

Бистиң Тиилелгевистиң бүгү делегейге төөгүлүг хемчээлдиин бо хүнүнүң бедиктеринден [illegible] турар. Ол кижи төрелгетенниң мурнунга социал депшилгеже болгаш тайбынче чаа оруктарны ажыткан. Дайын соолүнүн үезинде реакцияның болгаш агрессивниг күштерниң бо оруктарга [illegible]. Ынчалза-даа Тиилелгениң [illegible] камгалап ап шыдаан.

[illegible]

Мындыг байдалдарда Совет Эвилелиниң [illegible] эргежок чугула болгаш [illegible] камгалал [illegible] чаартып кылырын боттандырып турар, ол чүүлдер каттышкаш, шериг реформазын чорудуп турар.

Совет дайынчылар бүгү чон-биле кады партияның [illegible] политиканың боттандырарынга идепкейлиг киржип турар. Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының, улус депутаттарының [illegible] Съездизиниң доктаалдарын, чурттуң Президентизиниң шиитпирлерин деткип турар бис, ол документилер Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң [illegible] угланган.

Армияның болгаш Флоттуң офицерлери болгаш солдаттары [illegible]

(Уланчызы 3-кү арында).

ДАЙЫННЫҢ БОЛГАШ ТИИЛЕЛГЕНИҢ КИЧЭЭНДИРИИ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Ха-дунма хоорлеримис ат-бажы билдинмес чыдар, [illegible] шаптараазының [illegible] даа болза, [illegible] маан кижилерни [illegible].

[illegible] уругларны, [illegible] галап, амы-тынын алыр дээш, маадырлыы-биле [illegible] кижилерни сактып, оларның мурнунга мөгээйлиннер.

Нацистерниң [illegible] уржуундан салым-хуузу буурулуп, амыдырал [illegible] кижилерни сактып [illegible].

Үргүлчүлеадиг он-он чылдарның [illegible] оларның дугайын чугаалавайн келген, актыг адын болгаш хамаатызын [illegible] казыттырган, лагерьлерге хорутдаттырган турган кижилерниң дугайын Тиилелгениң амгы бо дөртен беш чазынында база сактып көрээлиннер. Хоп-нугулге таваржыкан, актыг [illegible] шиитпирткен, ок-боо [illegible] турган кижилер-даа Тиилелгеге боттарының үлүүн киирген. Воркутаның хөмүр-дажын казып, Сибирьниң арга-ыяжын, Магаданның рудазын болгаш алдынын казып тыптурганнар.

«Шарашкалар» дээр черлерге — тенниг сыпыртан-демир кажаалар иштинге турган эртем-шинчилел институттарынга болгаш конструктор бюроларынга ажылдап турган инженерлерге, техниктерге, конструкторларга [illegible] үнелели бээлиннер. Ол кижилер боттарының аар-берге салым-хуузун-даа бодавайн, боттарын камнавайн Тиилелге [illegible]

[illegible]

(Төнчүзү 3-кү арында).

ДАЙЫННЫҢ БОЛГАШ ТИИЛЕЛГЕНИҢ КИЧЭЭНДИРИИ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

Бүгүнгүнүң эрге-ажыктарын хүндүлээр ... [illegible] ... жер хере.

Амгы үеде делегейде, ылаңгыя Европада, айыыл чок болур чоруктуң чаа хевирлериниң боо-чепсектиг дүжүрериниң талазы-биле боттарының аразында турушкан базымнар кылырының боттуг үнелелдери тургустунуп кээп турар. Оон-биле кады бистерниң боттарывысты камгалаар аргавыска кошкаашкын болбазын дээш ону кичээнгейлиг хайгаарап турарывыс билдингир. Ынчангаш Совет Эвилели боо-чепсекти ... [illegible] ... талазы-биле дүжүрер дээрзинге кымдаа идегеп шыдавас болбайн аан.

«Болуушкуннуң ... [illegible] ... хаар» болгаш «системаның ангы» дээр ындыг шынныг чорук боо-чепсек дугурээниң оруунга тайбың ёзу-биле чугаа кылырынче чалавышаан. Европада оожум-даа болза, болуунга оруктуг сонгаар чок ажыдып кел чыдар.

Ол дипке ядролуг болгаш анаа-даа дайын болбас ужурлуг, айыыл чок чоруктуң эрге-ажыктары талаларның шериг идепкейин кызырары-биле, оларның шаап халдаашкын күштерин дыка кызырары-биле холбаалыг деп чүве...

[illegible]

жугаалары Европаның чарлыкчының ... [illegible] ... бажыдап, а делегейниң ... [illegible] ... дайынның ... [illegible] ... политиктиг боттуг чоруктуң ... [illegible]

Бистер мооң мурнунда база «политиктиг боттуг чорук» дээн ... [illegible] ... көөрүн оралдашпайн-даа, ону бо-ла ажыглаар турган болгай бис. Ол амгы үеде дыка чугула апарган.

Чугаа болза, дайын сөөлүнде делегейниң аразында кол-кол чүүлдериниң дугайында бодур ужурлуг деп бодаар мен.

Хамыктың мурнунда, ол дээрге Германияның азы кандыг-бир өске күрүнениң талазындан агрессияның катап үнүп кээрин тиилекчи күрүнелер кажан-даа боллурбазын дугуруушкан-дыр.

Дайын сөөлүнде боттуг ол кол чүүлдер нийти-европа чөвүлел курал болгаш бүгү Хельсинкиниң чорудулгазы тывылган. Амгы үеде бистер ол-ла илеңниг хөгжүлдезиниң чаа, үшкү үе-чадазының эгииниң эргиниң кырында туруп турар бис. Ынчап кол сорулга Европаның нийти айыыл чок чоруктуң болгаш кады ажылдажылгазының доктаамал структуразын тургузары.

Дайын сөөлүнүң өске бир боттуг чүүлү — Европа күрүнелериниң аразында кызыгаарлары ...

[illegible]

үндезилээш, дайын болгаш күчүлээшкин турбас ужурлуг делегей дээш бир дем-биле калы ажылдажылга боор турар болгай. Бир эвес ону ынчаар көөр чүве болза, Ялта болгаш Потсдам дугур...

...чарга ажыктыг болур, ол чорудулганың сөөлгү үеде элээн хөгжүп орарын бистер билир бис.

Түс-түс улустарны ангылаштырып турар кызыгаарларга хамаарыштыр нийти европа бажыңын тургузар дугайында ...

...АКШ-тың, Великобританияның, Францияның, ГДР-ниң болгаш ГФР-ниң, а ол ышкаш Польшаның, Югославияның, Италияның болгаш өске-даа чамдык чурттарның чадактары-биле ийи талалыг харылзаалар кылдынып турар. «Алдыкын» ...

[illegible]

...болза, чурткa амгы үениң күштүг. Төрээн чурттуң иеңгелдиг камгалалын хандырып шыдаар, делегейниң болгаш ...

Бистер погоннарлыг кижилерниң, алдар-хүндүзүн көдүрер, шериг албанныгларның политиктиг болгаш социал эрелерин кандыг-бир арга-биле кызар дээн кордааакчыннарны...

...Амгы үедеги ажыл херээнге кылып турган, дайынның болгаш Тиилелгениң ол кичээндириглерин утпайн көрээлиңер.

МААДЫРЛЫГ ЧОРУКТУҢ ӨШПЕС ЧЫРЫЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

интернационалчы хуулгазын деп санап турар.

Совет Чепсектиг Күштерниң дайынчыларынга алдар!

Ада-чурттуң Улуг дайынының маадырларынга — Совет Төрээн чурттуң хосталгазын болгаш хамаарышпас чоруун фашистиг эжелекчилер-биле демиселге камгалап алган фронтучуларга болгаш тылдың ишчилеринге алдар болгаш мактал!

Маадырлыг совет улус — тиилекчи улус болгаш оон алдарлыг Чепсектиг Күштери делгерезин!

Бистиң улуг Төрээн чуртувус — Совет Социалистиг Республикалар Эвилели делгерезин!

Ура, эштер!

Үш дакпыр «Ура!» шелге чаңгыланган. Совет Эвилелиниң Гимнизин күүсеткен. Артиллерийжи салюттуң даашташкыны ол кайгамчык аялга-биле чаржалашкан. Парад тың байырлыг кезээ ол-дур.

Салюттуң даашташкыны доозулган, Кызыл Шөлге барабаннар даажы дыңмыраан. Ол дээрге Москваның шериг-хөгжүм училищезиниң бир чүс өөреникчилериниң сургуулдары бүгү парадка аян тудуп турары ол. Каттышкан оркестр үнү чаңгыланган. Аажок улуг шөл кежүп эгелээн ышкаш болган Полктарның болгаш батальоннарның дөрбелчин чыскаалдары турган черинден шимчеп эгелээн.

Мурнуку чаңчыл ёзугаар барабанчылар ротазының соо-биле шериг академияларының дыңнакчылары чоруур. Бо бүгү парад — онзагай, ол мурнуку парадтарынга дөмей эвес. Чүге ССРЭ-ниң Камгалал министериниң дужаалы-биле эвес, а ССРЭ-ниң Президентизиниң Чарлыы-биле тургустунганы-биле онзагай эвес. Оон онзагай талазы — хоочуннарның: фронтчуларның, подпольщиктерниң, партизаннарның, тылдың ишчилериниң каттышкан полугунуң киржип турары.

Рейхстагтың кырынга 45 чыл бурунгаар киискээн кызыл тукту Совет Эвилелиниң Маадыры, сес орденниң болгаш үжен дайынчы медальдың эдилекчизи генерал-майор В. Ф. Зудлов тудуп алгаш, Кызыл шөлге кирип келген. Оон соонда Трептов паркта турган хостакчы дайынчының тураскаалының македи. Даалазында бүгү фронттарның туктарын туткан роталар кестип келген.

Хоочуннарның каттышкан полугунуң мурнуку одуруунга Совет Эвилелиниң 160 Маадыры. 1945 чылда болган Тиилелге парадынның 157 киржикчизи, 157 партизан, 157 тыл ажылдакчылары чыскаалып алгаш эрткен.

Шериг техниказы эрткен соонда, парадты муң кижилиг тывылтыг шериг оркестри хаалган.

(СЭТА).

БАЙЫРЛАЛДЫЫ-БИЛЕ ДЕМДЕГЛЭЭН

Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чылын бүгү Тывага болгаш Кызылга байырлалдыы-биле демдеглеп эрттирген.

Май 9-та, Тиилелге хүнүнде Кызылда Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында мөчээн дайынчыларның, Кызыл партизаннарның, В. И. Лениниң тураскаалдарынга дайынның, күш-ажылдың хоочуннары, найысылалдың хөй нийтизиниң төлээлекчилери эртенгиниң 10 шакта чечектер салган.

Оон соонда В. И. Ленин аттыг шөлге Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чылынга тураскааткан митинг болган. СЭКП Кызыл хоорай комитединиң бирги секретары В. Г. Вальков митингиниң ажыткаш, улуг Тиилелгениң 45 чылы-биле холбаштыр дайынның, күш-ажылдың хоочуннарынга чүректиң ханызындан изиг байырны чедирген.

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери эки турачы Т. К. Пичен-оол, күш-ажылдың хоочуну, күш-ажылчы фронтунуң дайынчызы К. В. Осипова, офицер Н. В. Солдатов олар митингиге чүве чугаалааш, дайынның шыңгы шылгалдаларының [illegible] чылдарында маадырлыы-биле дайзынга [illegible] амы-тынын харамнанмайн эрес-дидим тулчуп, демиселдиң дайынчыларны, [illegible] чок ажылдап турган совет улустуң ажыл-ижин [illegible] үнелеп [illegible]. Оон ачызында Гитлерниң дерзии аг-шериин чылча шаап, кайгамчыктыг улуг Тиилелгени чедип алган. Хөй националдыг совет улустарның найыралы, кады ажылдажылгазы улам быжыккан. Совет [illegible] ажыл херектери [illegible] олар айтып [illegible].

Бөдүүн ветераннарны [illegible] алган, оларга кызыл [illegible] дайынның, күш-ажылдың хоочуннары баглап бергеш, В. И. Лениниң чагыгларын күүседир дээш өөредилгеге, ажыл-ишке, амыдыралга төлептиг болурун чагааннар.

Митингиниң киржикчилеринге школа-интернаттың өөреникчилери, Пионерлер бажыңының [illegible] боттарының уран талантызын көргүскеннер.

Оон соонда Кызыл гарнизонунуң дайынчыларының чыскаал болгаш ыры көрүлдези болган, тиилекчилерге шаңналдарны тывыскан.

Митинг доозулган соонда, оон киржикчилери театр шөлүнге концерт көрген.

Найысылалдың ажылчыннары Тиилелге хүнүнде «[illegible]» стадионунга, [illegible] аттыг культура болгаш дыштаныылганың паркынга, культура бажыңнарынга болган культура хемчеглеринге киржип, спортчу маргылдааларны көрүп, эки байырлап, дыштанып алганнар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

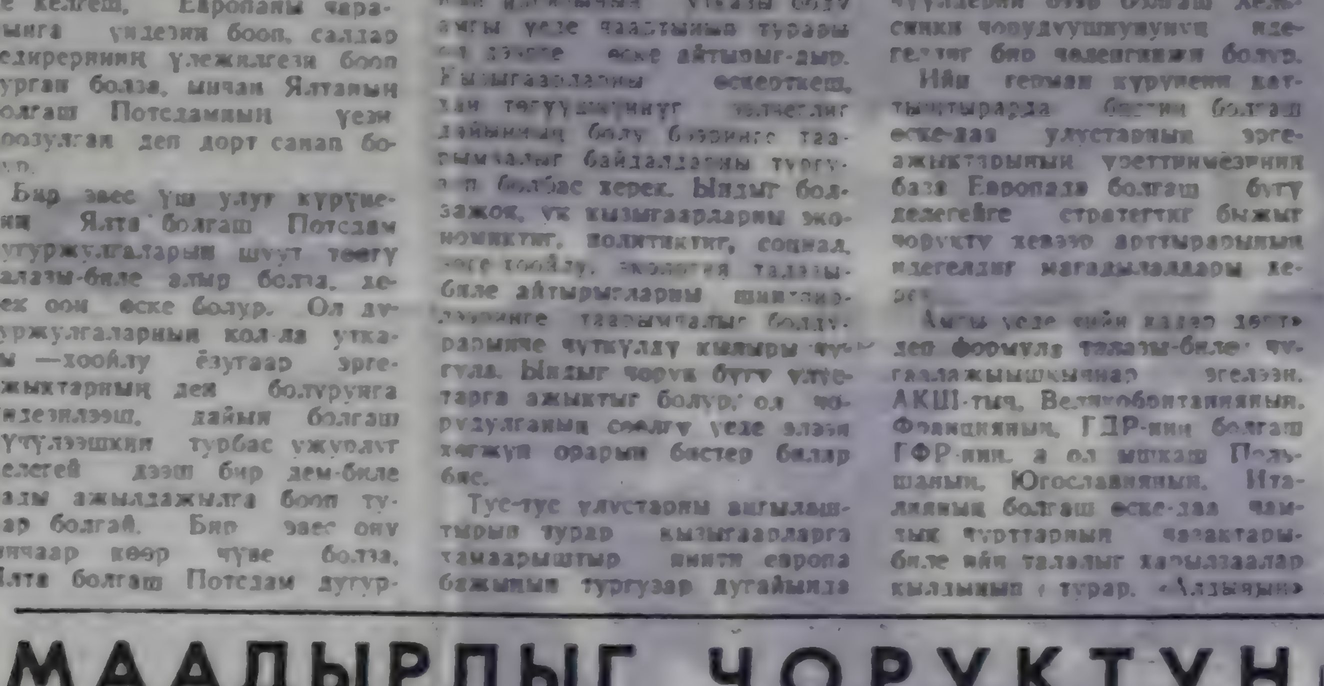

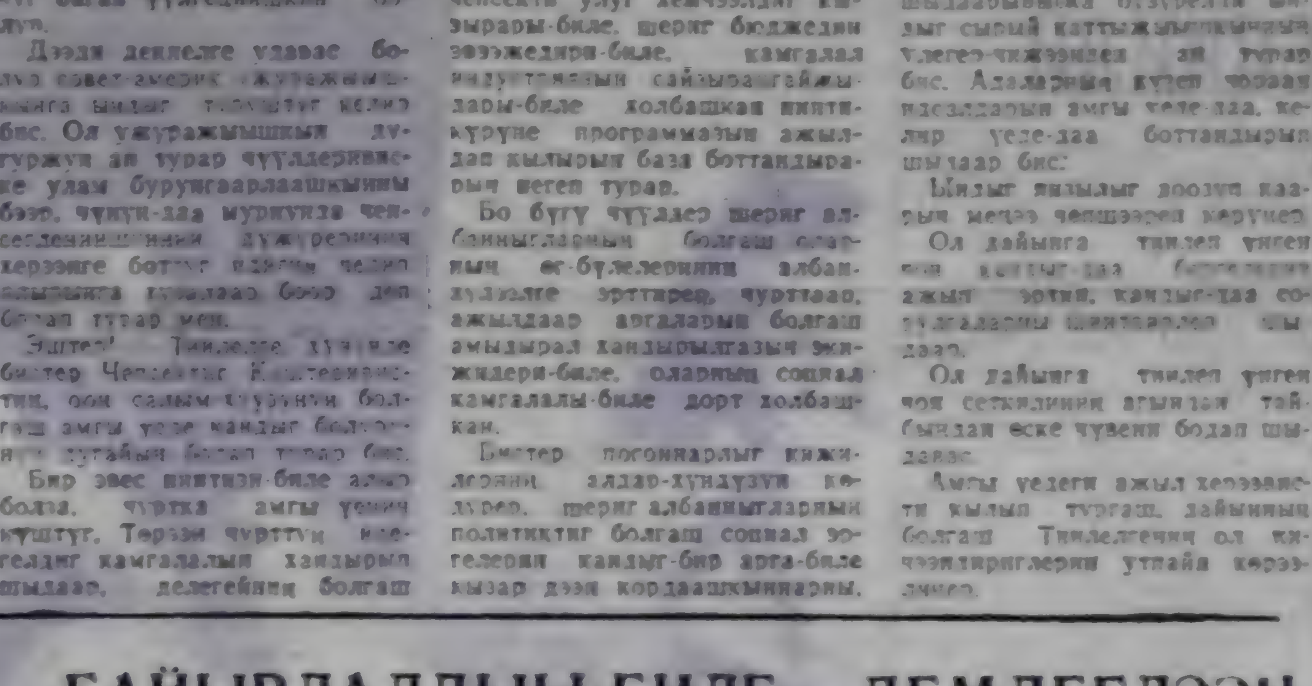

Тиилелгениң 45 чылынга тураскааткан байырлал Тываның найысылалынга. Ленин аттыг шөлге болган. Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, улуг-даа бичии-даа кызылчылар байырлалга келген. Үрер хөгжүм-биле дайынның ырларын күүсеткен.

СЭКП Тыва обкомунуң бюро кежигүннери, хоочуннар, дайынчылар чечектерин В. И. Ленинге тураскаалга хүндүткелдиг-биле экчеп салган.

Тыва эки турачыларының өмүнээзинден Тимофей Пичен-оолга сөс берген. Хоочуннарның байыр чедиришкининиң соонда, бичии школачыларны пионерге байырлалдыы-биле хүлээп алган.

Кызылда школа-интернаттың өөреникчилери Ленин шөлүнде чыылган чонуң мурнунга тааңы күүселделерин кылып, уран талантызын бараалгаткан. Оон өске-даа школаларның уругларны шөлге оюннарны көргүскен. Шериглерниң чыскаалын чон улуг сонуургаан. Олар дайынны ырларын ыраажып эрткен.

ЧУРУКТАРДА: Кызылга болган байырлал үези.

Оолар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

(Төнчүзү. Эгези № 104 «Шында»).

МӨНГҮН-ТАЙГА РАЙОН

Бегзи Адыг-Түлүш Белгаевич — районнуң хөрээлээ бөлзиниңиң радио дамчыдылгазының редактор-организакчызы.

Херегленчилер ниитилелиинден:

Иргит Хүрээн-оол Намчылович — магазинге садыгжы.

Салчак Бөрбей Кенденовна — магазин [illegible].

Салчак Таяна Маккайевна — магазинге садыгжы.

Хертек Хоюга Маннаевич — белеткел конторазының агенти.

ӨВҮР РАЙОН

[illegible]

[illegible] совхозтуң малчыны.

Ооржак Долгар Чамбаловна — «Коммунизмниң херели» совхозтуң ажылчыны.

Ооржак Долгма Лопсановна — «Коммунизмниң херели» совхозтуң саанчызы.

Ооржак Кашпык-Кара Карабаштыкович — «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының малчыны.

Ооржак Салчаа Шожатовна — «Коммунизмниң херели» совхозтуң малчыны.

Ооржак Төгерийлей Серен-оолович — «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының малчыны.

Ооржак Чамыян Кайбаевич — ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг [illegible]

[illegible]

Ооржак Хуна-Бора Оланович — «Коммунизмниң херели» совхозтуң малчыны.

Ооржак Антон Сантыжакович — «Коммунизмниң херели» [illegible]

...

Кызылгоол Наталья Самдановна — «Коммунизмниң херели» совхозтуң ажылчыны.

Маны-Хая Бүрзүн-оол Түлүшевич — С. К. Тока аттыг совхозтуң автогаражында диспетчер.

...

Шойдук Александра Батыровна — башкы.

Районнуң төп эмнелгези

Саар Елена Дамираевна — санитарка.

Сагаачы Маши Паровна — санитарка.

Самбуу Елена Лопсановна — санитарка.

Самдан Антонина Николаевна — эмчи сестразы.

Седип Биче-оол Васильевич — чолаачы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың апрель 19.

ОЛ ДЕГ БОЛЗА

Ол чем-биле ... [illegible] ... Улус-биле чугаалажыры эки-ле-биле. Улус аксы ажыл айтырып чеде бээрге, «Кымнай ... [illegible] ... ылгавас. Хүлээп алган ажылдыңнынга ажылдың үргүннүң ылап-ла тайылбырлап бээр. Ажылга ооргундак ... [illegible] ... тайылбырын кылыр, ... [illegible] ... айтып бээр. Кайы шөлге ажылдың мөөрттиниң турарыл? Ажыктарны ... [illegible] ... ажылчыннарга ... [illegible] ... чанчыл болур бо ...

Кижиге чүү тааржышпас боор. Аарыг-аржыкка-даа таваржыкай-ла. Ындыг бээр үелерде сүт уусуртур кижилер ... [illegible] ... «Кызылдың» эът комбинадының директору ... [illegible] ... ажылчыннарының ...

... аразынын билир кижилериниң бирээзи. Манаа бир чижекти киирейн. Бо чылдың февральда ажылымга чеде бергеш, хенертен аарый берген мен. Эът изиптер, кустурар, автобуска оргаш, чанар харык чок хире мен. Директорга киргеш, байдалымны чугаалаарымга, чолаачызынга мени бажыңга чедирип каарын сүмеледи. Даргамның ол дузазынга дыка өөрээн мен. Өдүртүр ажылдакчылар ол дег болурун күзээр мен. Ажыл ажыл-ла болгай. Ынчалзажок кижилерниң амыдырал-чуртталгазынче сагыш салыры — ажылынга таарымчалыг байдал тургузарының бир кезээ.

Дүт-Дарый САЛЧАК.
Күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

Педагогика арны

Дылдар дугайында хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр

ЧҮҮЛДҮГ-ДАА БОЛЗА...

Тыва АССР-ниң дылдар дугайында Хоойлузунуң төлевилелин номчааш, ниитизи-биле Хоойлуну чоптуг деп санадым. Тыва дылды күрүне дылы кылдыр чарлаан чорук тыва дылдың моон ынайгы сайзыралынга улуг идиг болур чугаажок. Ук Хоойлуну амыдыралга боттандырар дизе, тыва дылдың нормаларын сагыыр, шын ажыглаарын экижидер, чугаа культуразын бедидер дээш улуг күжениишкиннерни кижи бүрүзү үнүүрер апаар.

Мен хуумда Хоойлунуң 20 чүүлүнге доктаар бодадым. Ында «тыва нийти билиг школаларынга алгебрадан, геометриядан, физикадан, химиядан өске, бүгү-ле эртемнерни 1-9 классtarga күрүне дылынга башкылаар» дээн. Бистиң амгы өөредилге системазында 1-8 класстарга чедир долу эвес ортумак школаның программазы доостур болгай. Ынчан көөрге, 1-8 класстарга күрүне дылынга башкылаар дизе, чүүлдүг-даа болгу дег.

Орус дыл кырынга башкылап эгелээр эртемнерниң санынга физиканы база киирген. Физиканы 7-8 класстарга орус дыл кырынга башкылаарының амгы дүрүмнерин алгаш көөрге, бо талазынче улуг-ла чединишкин чок. Башкыларның хөй кезии (ылангыя көдээ школаларда) орус дыл кырынга тайылбырны бергеш, оозун бо-ла тываладып очулдура бергеп турар. Чүге дизе, ынчаарга өөреникчилер чедир билип албас-тыр дээр. Өөреникчилерниң харыызы база колдуунда тыва дыл кырынга болур.

Моон чылдагааны чүзел? 7-8 класстарның физика номун ажыдып көөр болза, сан-чурагай-биле бижээн формулалар, деңнелгелер эвээш. Хөй кезиинде тайылбырлыг материал болур. Моон мурнунда ажыглап келгени физиктиг терминнерден турулуктуг домактарны өөреникчилерниң орус дыл кырынга билип алыры берге. Ынчангаш башкыларның тыва дыл кырынче шилчиир турары чөп. Ооң база бир багай талазы бар: физика терминнерин башкы бүрүзү бодунуң күзели-биле, билир шаа-биле очулдуруп ап, чугаа, домаанга ажыглап турар. Ол чорук физика терминнерин тыва дыл кырынга ажыглаарын бужалдырып, чаңгыс аай эвес болурунга чедирер. Чүге дизе, мооң мурнунда шыгаш очулдуруп каан номнар чок. 1942 чылдан эгелээш 1979 чылга чедир 6-7 класстарның физика номнарын тыва дылга очулдуруп турган болгай. Ол номнарны очулдурар, очулгазын сайзырангайжылар, физика терминнерин тыва дылга чурумчудар талазы-биле ажыктыг ажылдарны дыка хөй кижилер чорудуп келген. Э. Сапогова, М. Лэмбужап, А. Белек-Байыр, С. Самара, К. Салчак, М. Дамдынчап дээш оон-даа өскелер. Ооң түңнелинде 6-7 (амгы 7-8) класстарның программазында кирген физика терминнерин амгы тыва дылда доктаап, оларны ажыглаарын чурумчуй берген деп болур.

Бир эвес физика башкылаашкынын көдээ школаларга, оода 7-8 класстарга, тыва дыл кырынга чорутпас болза, ол хайыраан байлак олчаан чидип каап болур. Ынчангаш республиканың көдээ школаларынга физиканы 7-8 класстарга тыва дыл кырынга башкылаар болза эки деп бодаар мен.

Оон ангыда, тыва чугаага орус сөстер холуп чугаалаар чаңчылдарны элерниге бо база дузалаар ужурлуг.

9 класстан эгелеп орус дыл кырынга башкылаарынга белеткел кылдыр физика терминнерин тыва, орус ийи дылга бээри албан апаар.

Хеймер-оол СААЯ.
Кызылда педагогика институдунуң улуг башкызы, педагогика эртемнериниң кандидады.

Аныяк башкыларга дуза

ДУРЖУЛГАДАН ӨӨРЕНИИЛИ

Бай-Тайганың Тээли № 1 ортумак школазының баазазынга районнуң школаларының башкылары тус-тус эртемнер аайы-биле чыглып келгеш, башкылаашкынының чаа аргаларының талазы-биле дуржулга солчуру чаңчыл апарган. Ол ажылды районнуң улус өөредилге килдизиниң методиктиг кабинединиң эргелекчизи Ольга Хомушкуевна Хомушку үениң негелдезинге дүүштүр билдилиг удуртуп турар. Чоокта чаа район школаларының эге класстарынга ажылдап турар аныяк болгаш бот-өөредилгеде өөренип турар башкыларның семинар-чыыжы эге школага болуп эрткен. Аңаа келген аныяк башкыларга бистиң эге школада «улуг башкы» дижиривис башкылар С. Н. Шожунчап 1 «а» класска тыва дылга, О. Х. Тарган — 1 «б» класска математикага, А. А. Хертек — 2 «в» класска «Час» деп темага орус дыл кичээлин бедик методиктиг деңнелге солун кылдыр эрттирген. Эң-не солун кичээлди 3 «к» класстың башкызы Көкеш Серин-ооловна Серен-Чимит «Тыва улустуң чаагай чаңчылдары» деп темага эрттирген. Башкы кичээлин районнуң уруглар библиотеказының номчулга залынга ооң эргелекчизи Раиса Шакмаковна Хертек-биле кады демнежип эрттиргени онзагай болган.

Кичээл дериглезинге тыва өгнүң хевирин аал ортузунга чадыр-биле тургускаш, гимнастика кылыр тырыкы-биле аъттандырып кылганы, тыва эдилелдерниң чуруун чураап асканы, өгнүң иштики болгаш даштыкы эдилелдерниң дугайында тывызыктарны, үлегер домактарны көрүштүг кылдыр бижээш асканы башкыларның кичээнгейин хаара туткан. Таблицаларда бижиттинген үлегер домактарның чамдыызын сонуургадым:

> **Малгаштап байыыр,**
> **Довурактан тодар.**
> **Бак келзе, туттунма,**
> **Эки келзе, салдынма.**
> **Тооргуну уттурга чазар,**
> **Төрелин уттурга түрээр.**
> **Төрел багы—аал чуду,**
> **Төл багы—ог чуду.**
> **Чаңчылдың чаражы эки,**
> **Сагыштың агы эки.**

Өг, өгде эдилеллер дугайында тывызыктарны уруглар бот-боттарынга болгаш кичээлге олуржуп келген башкыларга ыдып, дүгааштарын турда, солун-на болган. Уругларның ыткан тывызыктарының чамдыктарын номчукчуларга сонуургадыр бодадым:

> **Мугулайны муң кижи**
> **чушкуулады.**
>
> **Эртен чанар.**
> **Кежээ келир.**
> **Узун оол хыл ээлгилиг.**
> **Алдан кушкаш аал соктады.**
> **Челен кушкаш чер соктады.**
> **Ала-саасkan өг долганды.**
> **Чүс оолдуң куру чаңгыс.**
> **Баапай-боопей**
> **баскылашты...**

Тывызыктарны ыттырып эгелээр мурнунда башкы уругларның кичээнгейин чечен сөстер-биле бодунче хаара тудуп ааргы безин тывызык: — **Эки адам эдилелин.**

> **Эргим нем ине-чүскүүн,**
> **Аралаштыр элчип-селчип,**
> **Адын ойзуп тывызыктаал—**

дээрге уруглар тывызыктарын ыдып-ла эгелээрлер.

Бо кичээлге уруглар библиотеказының эргелекчизи Р. Ш. Хертек шаандакы тыва чоннуң улуг, аныяк кижилери аалга келгенде, черге-даа ужурашканда канчаар чолукшуп-мендилежирин, оол, кыс уругларның өгге шын олурарының, улуг улус мурнунга боттарын канчаар шын алырының дугайын өөреникчилерниң киржилгези-биле херек кырында көргүскени аныяк башкыларга өөредиг болганын болгаш «Ёзулуг-ла чаагай чаңчылдарны — кижизидилгениң херээнге» деп кыйгырыгга дүүштүр турарын демдеглээр апаар. Ук кичээлге уруглар «Чинчи чажырары», «Хүлүр-хүлүр» деп оюннарны канчаар ойнаарын билип алганнар. Чазын кажык ойнавас, чүге дээрге чазын кажык ойнаарга, чаш малдың майы мыйырлып каар деп бурунгу тыва улустуң урут-дарын угаадып чорааныны утказын башкы өөреникчилеринге чугаалап берген.

Көкеш Серин-ооловна Серен-Чимиттиң 3 «к» клазы — школада тергиин өөредилгелиг класс. Ында 26 оолдар, уругларның кичээлге дүргеничугаалар чугаалап турарын дыңнаарга, улуг-даа улустан артык. Башкының өөреникчилери кичээлдерге национал хептиг кээп турары чараш-даа, чаптанчыг-даа. С. К. Серен-Чимит — боду национал чаңчылдарны, аас чогаалын, тыва чоннуң төөгүзүн, культуразын дыка ханы билир башкы.

Семинар-чыыштың киржикчилери — аныяк башкылар үстүнде көргенивис кичээлдерниң сайгарылгазынга арга-дуржулгазын улуг башкылар-биле солчуп, чугаалажып ажыктыг чүүлдерни хойну билип алганын чугаалап турганнар. Ылангыя К. С. Серен-Чимит башкының кичээлин районнуң Культура бажыңының сценазынга, чон мурнунга көргүзүп эрттирерин, өске школаларга-даа барып эрттирерин дилеп саналдааннар.

Владимир ЧАПЧЫН.
Тээлиниң № 1 ортумак школазында эге класстарның өөредилге эргелекчизи.

КҮШ-АЖЫЛ КИЧЭЭЛИ, ООҢ АЖЫКТЫЫ

Республиканың школаларында күш-ажыл кичээлиниң башкыларының хөй нуруузу тускай эртем чок, чаңгыс, дарганнаар, бызаншылар урандылаар кижилер күш-ажыл кичээлиниң башкылары болуп турар. Олар педагогика, психология талазы-биле чоорту тувечиниң угланыын билип, чаңгыс, кичээл эрттирериниң тарыышкан методиказы-биле чеченгелениип, кызымаккай ажылдап турарлар. Чижээлээрге, Тес-Хемниң Самагалдайда № 1 ортумак школаның күш-ажыл башкызы Биче-оол Даңсаевич Соян мурнунда партия, совет органнарга үр үениң дургузунда ажылдап чораан. Ол ам өөреникчилер-биле ажылдаарының аргаларын тыва берген. Ооң кол онзагай талазы — оолдарны болуп долгандыр хаара тудуп алганы. Биче-оол Даңсаевич өөредилге мастерскаязын дериг-херекселдер-биле чепсеглээр талазы-биле бодунуң улуг үлүг-хуузун киирген. Б. Д. Соян районнуң школаларының күш-ажыл башкыларының кыска хуусаалыг семинар-курузунуң киржикчилеринге ажык кичээлди чыл эгезинде методиктиг бедик деңнелге эрттирген. «Өөреникчилерге кызыгаарлаштыр, оларны хүндүлээр, ёзулуг эки башкы-дыр» — деп, дыңнакчылары демдеглээн.

Самагалдайның долу эвес ортумак школазында күш-ажыл башкызы, педагогика училищезиниң доозукчузу Борис Валерьевич Бадан чүгле бир чыл ажыг педстажтыг болза-даа, кичээл эрттирер талазы-биле кызымаккай болган. Дөрткү класстың өөреникчилери-биле Борис Валерьевич электротехника кичээлинге электроарматура талазы-биле теманы чедипшиккиниг сайгарган. Ол кичээлге өөреникчилер-биле практиктиг ажылды колдаткан. Күш-ажыл кичээли черле ындыг болур ужурлуг. Ол кичээл дуржулгалыг башкыларныкындан дудак чок болган. «Борис Валерьевич хөй-ниити-даа ажылынга идепкейлиг, эш-өөрүнге-даа хүндүткелдиг болуп, коллективке ат-алдарны кыска үениң дургузунда чаалап апкан» деп, школаның өөредилге эргелекчизи эзе чугаалаанынга база сагындырган. Семинарның түңнелинде саналдарга берген эштер арга-дуржулга солчуп, чедир-чечек херекселдер-биле бот-боттарынга дузалажып болуруп башкылар сүмелешкен.

Барыын-Хемчиктиң районга Ак-Довурак хоорайның үш ортумак школаларынга база Кызыл-Мажалыктың № 1, 2 ортумак школаларынга республиканың школаларының ажы-чем болгаш пес-таавы болбаазырадырының херээн башкылаар херээжен башкыларның кыска хуусаалыг, билиг бедидер курстары база бо чыл эгезинде болуп эрткен. Аңаа белеткелдиг, баш удур чогуур деңнелге чорудуп, ажылдың чорудулгазынга улуг дузаны районнуң улус өөредилгезиниң ажылдакчылары — күш-ажыл кичээлдериниң талазы-биле инспектор Эрес-оол Будупеевич, методкабинет эргелекчизи Нина Дыктоевна олар болгаш школалар удуртукчулары чогуур үе-шаанда ап чоруткан болгаш семинар-курстуң эртеринге ачы-дузаны чедиргенин демдеглээри чугула. Олар чүгле белеткел ажылдарын шынарлыг чоруткан эвес, а семинарның ажылынга идепкейлиг киржип, боттарының санал-оналдарын район амыдыралы-биле холбап, чижектерни херек кырынга көргүзүп турганнар. Ол семинарның онзагай талазы болза, практиктиг ажылдарны колдатканы болур. Чижээлээрге, Ак-Довурактың № 3 ортумак школазының башкызы Валентина Ивановна Левченко бодунуң ..... практиктиг ёзу-биле белеткээн болгаш ону ажылының дуржулгазы-биле холбап, төөгү материалдарын шилип тып киирген солун болган. Илеткел соонда улаштыр ол-ла башкы дааранылга бөлүүмүн алдыгы классты уруглар-биле 1,5 шак дургузунда аажок солун болгаш хандыкшылдыг кылдыр эрттирген. Ол-ла башкы ийиги көргүзүг кичээлин дыңнакчыларга кылып көргүскен. Кичээл методиктиг бедик деңнелге эрткен дээрзин семинарның киржикчилери санал-оналынга демдеглеп чугаалааннар. Черле ынчаш башкының көргүзүг материалдарын белеткеп кылыр аргазы көрүштүг болган болгаш дыңнакчылар ону сонуургап көргеннер. Дуржулга солчур сорулга-биле айтырыглар салып, башкы-биле бедежелажып, өөреникчилерниң кылган ажылдарын тодуп түйбин тургаш, дериглге материалдарын көрүп сонуургааннар.

Республика чергелиг ол семинар-курска Валентина Ивановнаның дидимии, соруктуг чылдагаанчыг магадаан илеткелин кылган. бөлүүмүн эрттирген. 90 минута дургузунда ажык кичээлди улаштыр бедии, серт чок ажылдап турары өөредиглиг болган. Аныяк башкы бо өөредилге чылында аттестация эртер, бо көргүскен ажылдары аага дуза болур. Ында башкылар коллективи интернационалдыг.

Дараазында хүнде Ак-Довурактың № 2 ортумак школазының башкызы Ольга Ивановна Крилан бир кичээлди сески класстың уругларынга эрттирген. Кичээлдиң темазы: «Артынчы хлебтен аъш-чем белеткээри». Хлебке хамаарыштыр амыдыралчы база төөгү материалдарын чыып алганын баштай өөреникчилер бисче сонуургаткан. Кичээлге 27 кижи олуржуп турза-даа, өөреникчилер ... башкы-даа ... дээрден девидевээннер. Чүге дизе белеткел ол хире эки болган. Башкының ажылының системазы ынчаар чаңчыл апарганындан кичээлдиң чорудулгазы чедимчелиг болган. Үнжи санынга четчир кылдыр белеткээн амданныг чемни хлеб артынчызындан янзы-бүрү долумактар ажыглап белеткээни ёзулуг мастер дээрин оон-на илдең болган. Кичээлдиң кижизидикчи шынары бедик, профессия шилип алырынга дыка дөгүм. Кичээлдиң хөй кезиинде өөреникчилер чугаалап тайылбырлап, практиктиг ажылды кылганы черле эки болган. Мээң-шынаа, гигиена-санитар киржилгезиниң бедик деңнелдиг караккаа көскү. Башкы чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турар «Кижиге ... сеткил аңаа тода болдур» деп, дыңнакчылар Ольга Ивановнаның кичээлин үнелээннер. Шынап-ла, Крипанның кичээли педагогика мастерлериниң, чаартыкчыларның кичээлдериндеп дудак чок, харын-даа Бүгү-эвилел чергелиг-дир деп база демдеглээш, ооң арга-дуржулгазын нептередир семинарның киржикчилери районнуң ажылдакчыларынга сүмелээн.

Ак-Довурактың № 1 ортумак школазының башкызы Валентина Андреевна Маленьких эрттирген кичээли база солун болган. Ооң өөреникчилери бо удаада заказчылар шынарчылар болган. Кичээл эгелээр мурнунда күш-ажыл кичээлинге болгаш даараныл га бөлүүмүнге өөреникчилериниң даараан платьелерниң, юбкаларның, хөйлеңнерниң делгелгезин үстүкү класстарның уругларының кедип алгаш көргүскени сонуургаанныг болган. Кичээлдиң темазы — «Чиик платьени быжыры». Технологтуг карталар ёзугаар өөреникчилер белеткеп кылганы түңнелин удурген Валентина Андреевна — мергежилдиг башкы. Ооң арга-дуржулгазын районнуң школаларынга нептередип турар. Чылдың үелеринге таарыштыр чиик платьелерни быжып даараарынга башкы уругларны өөредип турар. Оон өөреникчилериниң кылган ажылдарының шынары тергиин. Валентина Андреевна — районнуң школаларының күш-ажыл башкыларының методиктиг каттыжыышкынының удуртукчузу. Методиктиг ажылды ол бедик деңнелге башкарып турар. Барган школаларывыстың дериилде-шимелдезинден ол бүгү илдең.

Кызыл-Мажалыктың № 2 ортумак школазының башкызы Вера Өлчеевна Эрген—аныяк башкы. Ооң алдыгы класска берген кичээли белеткел база методика талазы-биле бедик деңнелдиг болган.

Арга-дуржулга солчур, дуржулга шиңгээдип алырынга ындыг семинар-курстар дузалыг болганда ону нептередири чугула. Ындыг семинарлардан чаа-чаа үнелиг бодалдар тыптып, күш-ажыл кичээлдерин улам сайзырангай болдурарынга дыка дузалыг болур.

Монгуш ДАМДЫНЧАП.
Кызыл хоорай.

ЧУРУКТА: Кызылдың Михаил Бухтуев аттыг № 1 ортумак школазының математика башкызы Лариса Алексеевна Казакова өөреникчилерге быжыг билигни бээр дээш чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турар.

6 «а» класска математика кичээли эрттирер деп белеткенип турда, бистиң корреспондентивис Оолдар ОХЕМЧИК тырттырып алган.

ДАШТЫ ЧАРАШ, А ИШТИ...

Тожунуң Ий суурга ийи корпустуг, ийи каът школаны тутканындан бээр үш чыл безин четпээнде бо кыжын ажыглалдан шуут үнген. Өөреникчилер эмнелге, совхоз контуразы, клуб, уруглар сады, интернат дээш тар өрээлдерге, чер санай черлерге өөренип кыштап турар. Бээлдал мындыг турда, өөредилгениң шынарының дугайында тайылбыр негеттинмес хире.

Миллион ажыг рубль өртектиг улуг школа ийи чыл четпейн ажыглалдан үнер, а ийи аал чурттаар бажыңның чеже-даа чылда түге турар чүвел? Районо, райнүүскомнар органнардан айтырып чылдагааныг ... эки. Школаның директору Демир-оол Салчак кыш эртгунда кудук кастырып, чер даштыы-биле хоолайлар ... өртенке кергээ чагыг ... таарышты. ... школаның ... ... болгаш ... ... дашты-даа ... бээр чорду.

Школаның төлевилелин соок Тожунуң байдалынга таарышпас кылган. Эң чиңге хоолай тыртыткаш, чылыдар системаның секцияларын эвээштп салган.

Республиканың инженер, сантехник специалистеринин чазаа тускай комиссия тургускаш, Ий школазын бо чайын ажыглалга киирерин районнан, райкүүскомнан ала-ала ... ёзу-биле дилеп турар.

Самия СААЯ.
Пенсионер.

КЫМНАРЫЛ ОЛ?

Сөөлгү үеде солуннар аңгыа школага башкылаашкын дугайында ... хөйү-биле бижип турар апарганы эки-дир. Ылангыя тыва дылды өөредириниң дугайында саналдарга бодум аңгыда каттыжып турар мен.

Орус, тыва дылдар кичээлдери болгаш оон-даа өске чугула эртемнерге кичээлдер бедик деңнелге эрткен турары ... чугула. Ынчалза-даа оон өске, школаларда «уурмек» диртип турар кичээлдерже база кичээнгей салза чугула дээн болгаш ону бижидим. Оларның бирээзи—нийти билиг школаларынга ырры кичээли. ... чугаалаарга, бистиң республиканың школаларында ыры башкызы деп тускай эртемниг кижилер чок. Ынчангаш ол кичээлдерни кандыг-ла-бир ажыл-биле дакпырладып эрттирип турар. Ылангыя көдээ школаларда ындыг. Дыка хөй школаларда ыры кичээлин клуб ажылдакчылары эрттирип турар. Олар эрттирип болбайн аан харын. Ынчалза-даа оларның кол хайыылап турар ажылы өске болганда, кичээлдиң шынары куду болур-дур ийин. Өөреникчилерге кандыг-даа сонуургал чок, ужур эдерген кичээл болур бээр. А ыры кичээли эрттирип турар ол кижи школазе башкылар коллективиниң чиигине кежигүнү башкы кижи болуп ажылдаары болдунмас. Тускай эртемниг башкы-даа келир чүве болза, ол болдунмас чылдыы. Чылдагааны — ыры кичээлиниң шактарының эвээжи. Башкы кижи неделяда 18 шактыг болур ужурлуг турда, көдээ школаларда ыры кичээлиниң шактары чүгле он четсе, чедер. Ынчангаш школаларда ыры башкызы болуп ажылдап турарларга, чурукчу эвес кижиге чурулга кичээлиниң шактарын, спортчу эвес кижиге күш-культура шактарын азы күш-ажыл кичээлиниң шактарын немей бергилеп каар. Ол кичээлдерниң башкылаашкынын билбес кижи ону эки, шынарлыг кылдыр эрттирип шыдаар бе? А башкы кижи болганда негелде чаңгыс болбас чүве бе? Ынчангаш ол кижилер ёзулуг башкылар бе азы кымнарыл?

База бир берге чүве—программа. Чогум улуг школаларга орус программалар бар-даа болза, ону тускай кабинет чок, көдээ школаларга ажыглаары берге. Мен аңы чыл дургузунда Альберт Тамовтуң үндүрген номнарын ажыглап келдим. Бодум хуумда ол ажылдары дээш авторга өөрүп четтиргеним иштимде сеглеп чорур кижи мен. Ынчалза-даа 4-7 класстарга номну чаартыры күзенчиг.

Ыры кичээлдерин ийиги черге кылдыр санавайн, ону өске кичээлдер биле, эртемнер биле деңге кичээнгейге албас болза, уран чүүлге хандыкшылывысты сударадып, оон хөгжүлдезинге эки салдар чедирери бергедей бээр бооп. Ынчангаш мындыг бодалымны школаларда музыка башкылары-биле болгаш номчукчулар-биле үлежиксээн мен: бирээзи эки, калбак өөредилге программазын кылгаш, ыры кичээлдериниң шактарын көвүдедир. Ийиде, чок болза, ол шактарны шуут уштап ... ... өөреникчилерге ... ... белдүүпернн эрттирер ... гыл? ... ... дыңнааксап артым.

Олег МИЖИТ-ООЛ.
Улуг-Хемде Чааты ортумак школазында музыка башкызы.

ТИИЛЕЛГЕГЕ ТУРАСКААТКАН

Дүүн, май 9-та, Тиилелгениң 45 чыл оюнга тураскааткан «Шын» солуннуң шаңналы дээш тыва күрешке 64 мөге хүрешкен. Аңаа хөй-хөй районнардан мөгелер келген.

Стадионга чон-даа хөй болган. Кижи бүрүзү мөгениң ... чүве хүреш ... ... туру.

Сөөлгү дөрт мөге ... ...?

Владимир Монгуш (Кызыл районнуң), Роберт Хомушку (Кызыл), Геннадий Монгуш (Сүт-Хөл) болгаш Алексей Хомушку (Чадаана) олар арткан.

Владимир Монгуш ... Алексей Хомушку ужуражкан. Үш болгаш дөрт дугаар черлерни Роберт Хомушку биле Геннадий Монгуш алган.

Хүреш ... ... солуннуң ... ...

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 10

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 9.05 Концерт 10.00 «Тиилелгениң кызыл аргазы». Уран чечен телефильм. 11.25 Эртем-тайылбырлыг кино дожуулалы. 12.25 Коллаж. 12.30—13.15 «Үе». 15.45 Эртем медээлери. 16.30 Чехословакия: таңмыры база таныылы. 17.30 Уруглар шагы. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга четкир болгаш оон улуг шагы». 19.45 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 21.00 «Үе». 21.30 «Дипломаттар эвес беседалар». 21.50 Эфирде хөгжүм. 23.50 «Киллер» В. Набоковтуң фенемени. 00.10 — 00.35 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бүгүдени биликсеп турур мен» Киножурнал. 8.35 9.35 Литература. 8 класс. А. Т. Твардовский. «Василий Теркин». 9.05 Испан дыл. 10.05 Испан дыл. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Сүт чемиштиглер. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 12.05 «Уаун ... сынының төп талдакчызы». Уран чечен фильм. 13.35—14.05 Ритмиг гимнастика. 17.00 РСФСР-ниң хоорайларының телестудиялары. Алтай телестудиязының программазы. 18.00 Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Азия тову». Үндүрүлгезе: Медээлер. «Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының телевилелин чугаалажып тур бис». «Советтер болгаш амыдырал». 19.00 Медээлер. 19.05 Чарлалдар. 19.10 «Алдарга бүрээткен Тиилелге». Дамчыдылга.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удукар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 Атлетизм. Европа чемпионады. 20.55 «База катап цирк дайгызы...» 21.30 Киноабонемент. «Хүндүскү сылдыстар». Уран чечен фильм. 23.20—23.45 Делегейниң чадаг-терге маргылдаазы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Мергелер кагарының спорту. Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарының маргылдаазы. Тиилелге хүнүнге тураскааткан. 19.45 Мультфильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удукар, чаштар!».

КИНО

МАЙ 10-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Пришелец» 9.10, «Гу-га» (2 сериялыг, 16 хар четпээннер кирбес) 11.00, 13.40, 16.20, 19.00, видеозалга: «Ынакшыл тиилээр» (2 сериялыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Плуто» деп мультфильм 11.00, «Грета» деп бажыңның чажыды 14.00 19.10, «Граф Монте-Кристо» (2 сериялыг) 16.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кругляк көвүрүү» 15.50, «Чүък «300» 14.00, 17.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Элдептиг таварылга» 15.00, «Өг-бүле» (2 сериялыг) 16.50, «Рокк хевиринде халап» (2 сериялыг) 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Чажыт чөвүлекчи» 17.00, 19.00 шактарда.

Улустуң аас чогаалындан үндезилеттинип тургустунган «Тыва» деп ыры-хөөмей бөлүүү аңаа хандыкшылдыг салым-чаяанныг оолдар, уругларны немелде шилилгеже чалап тур. Шилилгениң болур хүнү май 12-де 14 шакта.

Шилилгениң негелделери:
1. Улустуң ырын күүседири.
2. Хөөмей, сыгыт, каргыраа (өске-даа хевирлеринге).
3. Тыва улустуң хөгжүм херекселдеринге ойнаары (игил, бызаанчы, дошпулуур).

Хүлээп алыр чери: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко, 58, Композиторлар эвилелиниң баштаар чери.

Кызыл хоорайга чурттап турган, Ада-чурттуң Улуг дайынынче шериг келдиришкинни болгаш эки тура-биле чорутканы, оон ээп келбээн кижилерниң долу ат-сывын бисче чыгнадып бээрин дилеп тур бис. Дайын шөлүнге өлген маадырларның аттарын Кызылда тургунуп турар тураскаалга сиилбип бижиир дугайында шиитпирни Инвалидтерниң Бүгү-эвилел ниитилелиниң Кызылда салбырының баштаар чери хүлээп алган.

Бистиң адресивис: 667000. Кызыл хоорай. Чүлдүм кудумчузу, 42. Телефон № 3-07-54.

Кызыл хоорайның «Найырал» кинотеатрынга бызаанчы херек. Айтырыглыг кинотеатрның директорундан билип алыр.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-20 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 ◆ партийлиг амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 ◆ идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуу — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ агропромышленность — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93 ◆ корректорлар — 3-37-11 ◆ чурукчулар — 2-27-41 ◆ ... — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга арнызы.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Индекс 54241

Тиражы 28000 экз. Чагыг № 412. ТС 00027.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
май
11
пятница
№ 109 (14309)

1925 чылда үндүрүлүп эгелээн
Өртээ 3 көп.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги сессиязы

Сессияның ажылының баштайгы хүннериниң дугайында медээлерни парлааш, сессия бодунуң ажылын майда уламчылаар кылдыр чапсар чарлаттынган дээрзин апрель 29-туң солунунга дыңнадып бижээн бис.

Ажылын уламчылаары-биле улус депутаттары база катап чыглып келген. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги сессиязы бодунуң ажылын дүүн, май 10-да, уламчылаан. Сессияның ээлчеглиг хуралын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар ажыткан.

Сессияның баштайгы хуралдарынга бүрүн эргелерин долузу-биле хүлээп көрдүнген турган 117 улус депутадынга май 5-те болган катап бадылаашкыннарның түңнели-биле сессияның ээлчеглиг бо хуралынга оларга сес улус депутады немешкен. Тыва АССР-ниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы оларның бүрүткелин кылып, бүрүн эргелерин Мандат комиссиязы хүлээп көрүп, бадылагыжеге чедир, сессияның ажылынга оларның киржип олуржуруп депутаттар чөпшээрээн.

Бадылаттынган хүн айтырыын ёзугаар, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязының ээлчеглиг бо хуралынга Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазын, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазын соңгуурун, Тыва АССР-ниң күрүнениң кол арбитрин томуйлаарын чугаалажырынче депутаттар кирген.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар сөс алгаш, Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазынга Д. К.-Х. Ооржактың кандидатуразын сессияга сүмелээн. Ооң соонда, анаа сөс берген. Д. К.-Х. Ооржак сөс алгаш, ол албан-дужаалды депутаттар анаа бүзүрээр чүве болза, улусчу контроль органнарының моон соңгаарғы кылып чорудар ажылының кол-кол угланыышкыннары-биле улус депутаттарын таныштырган. Ооң соондарый айтырыглар эгелээн, оларга харыыларны ол берген. Кандыг-кандыг айтырыгларны олар колдады салганыл ден чүвени каксы-даа бол, тайылбырлаарын оралдажып көрээли. Чижээ, мал оорлаар чоруктар-биле демиселди күштелдирер сорулга-биле моон соңгаар кандыг дээштиг хемчеглер улусчу контроль комитединиң талазындан алдынарыл дээрзин улус депутаттары сонуургап турар. «Ак-Туруг» совхозтуң директору улус депутады А. Д. Тюлюш ажылагыйларда улусчу контроль комитединге юрист эртемниг кижилер ажылдатса деп айтырыг-бодалын илереткен. Ооң ангыда, Улусчу контроль комитединиң штадының санынга хамаарыштыр айтырыглар база салдынган, ол — ажылдакчыларның санын кызырза кандыгыл кылдыр колдуунда тургустунган. Айтырыглар соонда, кандидатураны сайгарып чугаалажып эгелээн. Депутаттар Г. Я. Эпп, Д.-С. Б. Яндак олар кандидатурага хамаарыштыр санал-оналын берип, бодалдарын чугаалааннар.

Депутаттарның саналдааны-биле бадылаашкынны ажык чоруткан. Улус депутаттарының хөй санныг бадылаашкыны-биле Д. К.-Х. Ооржак Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазынга сессияга соңгуткан.

Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазын соңгуур айтырыгже депутаттар ооң улаштыр кирген. Дээди судтуң даргазының кандидатуразынга А. Д. Ховалыгны сессияга чугаалажып көөрү-биле сүмелээн турган.

А. Д. Ховалыгга сөс берген. Ажылының моон соңгаарғы программазы-биле депутаттарны ол таныштырган. Депутаттардан айтырыглар суд ажыл-чорудуунга хамаарыштыр эвээш эвес болган. Суд, улус судьяларының дугайында чугаа болу бээрге, айтырыг албан кем-херек үүлгедиглери, судтарның ажылының шынарынга кээп үзер мындыг. Ынчангаш айтырыглар элээн чедиг. Чижээ, судтарның шииткелиниң чымчаан чамдык кижилер ажытлап турар чоруктар бар дигеш бодаллар кирген айтырыглар база тургустунуп турду. «ҮТКА 25 чылы» совхозта ажылчын кооперациязының баштаар чериниң даргазы депутат Ч. К. Айыр-Салаа кандидатурага хамаарыштыр санал бергеш, корум-чуруумнуң кеедээ черлерде кошкак болуп турарын тодаргай чижектерге үндезилеп чугаалааш, республиканың Дээди суду ажылының арга-методун моон соңгаар үндезини-биле өскертип ажылдаар боор деп күзелин илереткен. Чөөн-Хемчик районнуң төп эмнелгезинде салбыр эргелекчизи улус депутады Э. С. Донгак мындыг бодалды илереткен: кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди канчаар чорутса экил деп айтырыгже хоойлу-дүрүм ажылдакчыларының эки-ле ханы кирип чадап турарын ол чугаалааш, суд чорудуунуң үезинде буруудаттырып турар кижи кожаразы кижиге кандыг дуза чедирип турарыл, эмчиде чыдар болза, хан дужаап берген бе дээн хевирлиг айтырыгны база чугулалап көөрүн сүмелээн. Ооң-биле кады профилактика ажылынче кичээнгейни күштелдирерин депутаттар сүмелеп турдулар, дидим, турушту хөделиишкиннер эргежок чугула дээн бодалдарга каттышпастың аргазы чок. Ниитизи-биле күзээшкиннер, сүмелер хөй болган. Харын-даа Дээди судтуң даргазынга аныяк кадр ажылдатса диген бодаалдар база турду, ынчалзажок А. Д. Ховалыгның ол ажылга арга-дуржулгалыын улус депутаттары демдеглеп, анаа бүзүрелди көргүзүп, ону Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазынга ажык бадылаашкын-биле соңгааннар.

Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазы А. Д. Ховалыг сессияга даңгырак хүлээп алган.

Тыва АССР-ниң күрүнениң кол арбитрин томуйлаарынга улус депутаттары база идепкейлиг киришкен. Тыва АССР-ниң күрүнениң кол арбитринге Г. П. Стародубцева томуйлаткан.

Ооң соонда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы депутат Ш. Д. Ооржак чазак кежигүнүнге кирип турар кандидатуралар-биле депутаттарны таныштырган. Ооң илеткелин ёзугаар Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының беш оралакчызының, херектер эргелекчизиниң, он дөрт министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчуларының аттары адаттынган.

Ниитизи-биле саналдаттынган кандидатураларга депутаттар чөпшээрешкен. Оларны дүүн кежээ доктаамал комиссиялар хуралдарынга чугаалажып көөрүн Дээди Советтиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар саналдаан.

Ол саналды хүлээп алырының бетинде чазак кежигүннерин канчаар бадылаарының талазы-биле маргылдаа үнген. Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчыларын, министерстволар болгаш күрүне комитеттериниң удуртукчуларын чажыт бадылаашкын-биле томуйлаар деп санал үнүп келген. Өске депутаттар: Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазын, Дээди судтуң даргазын болгаш Тыва АССР-ниң Күрүнениң кол арбитрин ажык бадылаашкын-биле соңгаан бис, а өске кижилерни кандыг чылдагаан-биле чажыт бадылаар бис деп айтыргылаан.

Ол саналга удурланганнар демократияның, ажык-чарлыг чоруктуң тыпсып турар калбак эргелерин депутаттарның ажыглаарының чугулазын, кижи бүрүзү бодунуң күзелин өске улус көрбээнде, чажыт бадылаашкын кабиназынга илередир эргелиг дээрзин бадыткааннар. «Ажык бадылаашкын-биле бодунуң күзелин илередиринге кымны кым хоруп турарыл? — деп удурланганнар база бар. Бир эвес депутат кижи бодунуң күзелин шынныг-биле илередир дээр болза чажыт бадылаашкын-биле ажык бадылаашкынның аразында кандыг ылгал барыл? Улус чок черге бир кижиге удур азы бир кижи дээш бадылаары дээрге ийи арынныг, шынчы эвес чоруктуң депутат кижиге кайы-даа хоот, чүден-даа корткас болур ужурлуг».

— Бо маргылдааның ажыы чок-тур — деп, микрофонга үнүп келген бир депутат чугаалаан. — Саналдаттынган кандидатураларга хамаарыштыр чигзинип турар чорук дээрге чоокта чаа-ла соңгуп алганывыс Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга бүзүревейн турарывыс болур. Маңаа берген үени ажыглаап, ол чазак кежигүннери-биле беседалашкан, кижи бүрүзү-биле ханы таныжкан болгай. Ооң эрги составында чамдык өскерилгелерниң бары илден-дир. Ынчангаш бо маргылдааны соксаткаш, кандидатураларны комиссияларга көрген соонда, даарта, кижи бүрүзүнге хамаарыштыр ийикле, азы ниитизи-биле канчаар бадылаарывысты дугуржуп алыр ужурлуг бис. Бөгүнгү хүн айтырыында бадылаашкын дугайында айтырыг тургустунмаан, ону эртен шиитпирлээри-биле шилчиндип алыылыңар.

Депутаттарның хөй кезии ол санал-биле чөпшээрешкен. Ооң соонда эртенге чедир чапсар чарлаттынган-даа болза, депутаттар тус-тус комиссиялар аайы-биле тарай хуралдаан. Ол хурал дүүн орайга чедир үргүлчүлээн. Кандидатураларны бөгүн уламчылаар хуралга чугаалажыр.

Дүүн сессия үезинде Тыва АССР-ниң улус депутаттарындан негелделер база кирген. Чөөн-Хемчиктен депутат Э. С. Донгак Чадаана хоорайже самолет ушпастай бергениниң дугайын негелдеге чугаалаан. Ооң чылдагааны Чадаанаже хөй автобустар чоруп турарындан Тываның авиабүдүрүлгези ажык чок деп санап турар. Ук удуртукчу чоннуң кадыкшылын уттуп алган, чамдык аар аарыг кижилерни дүрген дуза чедирер машина-биле Кызылга чедирери берге. Ынчангаш оода санитар самолёдундан чорудары чугула деп санаан.

Кызыл хоорайда № 5 школаның бөлүк башкыларының чурттаар оран-сава чогунуң дугайында, хооркүскомга ол айтырыгга чүгле аазаашкын-биле кызыгаарлаттынып турарын депутат С. Н. Аракчаа чугаалап, ук негелдеге харыы бээрин дилээн.

Бо негелделерге харыыны сессия төнүп орда бээрин Тываның авиабүдүрүлгезиниң командири А. В. Марцехага, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакка депутаттар даасkan.

Вера КУУЛАР,
Дангыт ЧЫДЫМ.
(«Шынның» тускай корр.).

МУРНАКЧЫ ЧОЛААЧЫ

ЧУРУКТА: Самагалдайның ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаттынган колоннаның чолаачызы, коммунист Радик Чооду-дур. Ол бирги кварталдың планныг опаалдазын чединишкинниг боттандырган. Бо хүннерде ол ГАЗ-53 маркалыг самосвал машиназы-биле тудуг объектилеринде ажылдап турар.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

Харылзаа улам быжыгып бар чыдар

Бистиң хоорайга май 4-тен 7-ге чедир улустар аразының садыглаашкынының болгаш экономиказының Шеньян компаниязының делегациязы кээп чораан. Делегацияның кежигүннери: компанияның чиигине дипекторунуң оралакчызы Сиу Ченгун, килдис директору Чжуан Юнфу, ажыл-херек төлээзи Чжан Цзиньго олар Респотребсоюзтуң баштаар чериниң удуртукчулары-биле ужуражып, чугаалажыышкыннарны эрттирген.

1989 чылдың дугуржулгаларының күүселдезиниң талазы-биле түңнелдерни үндүрүп, сайгарганнар. Компания эрткен чылын Респотребсоюзка чоннуң херегцел барааннарын хөй-ниитиниң чемненилге черлериниң дериг херекселдерин чорудуп берген.

Кады ажылдажылганың моон-даа соңгаар уламчылаарының, чоокку үениң сорулгаларын ужуражылга үезинде чугаалашканнар. Тываның херегленикчилер ниитилели-биле улустар аразының садыглаашкынының болгаш экономиказының Шеньян компаниязының аразында харылзааларның улам быжыгып бар чыдарын ийи тала демдеглээн.

Зинаида ЮРАСОВА.
Респотребсоюзтуң баштаар чериниң даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле кол специализи.

Даштыкыда

● БРЮССЕЛЬ. Бельгияның Шарлеруа хоорайының чурттакчылары фашизмни чылча шапканының 45 чыл оюн калбаа-биле демдеглээн. Ол хоорайның чоогунда совет дайынчыларның хөөрүнге мөңге-мөңге чечектерни салган.

Гитлерже концлагерьлерден дескеш, ол чурттуң Удурланыышкын фронтузунуң дайынчылары-биле кады туржуп чоруп турган өлген совет дайынчыларның хөөрүн хоорайның чурттакчылары арыг-силиг байдалга тудуп, карактап көрүп турар.

● ВАШИНГТОН. АКШ-тың конгрезиниң төлээлекчилер палатазы биологтуг чепсекти бүдүрерин, өске черлерден садып алырын болгаш ажыглаарын хораан хоойлу төлевилелин бир үн-биле хүлээп алган.

Компаниялар, бүдүрүкчүлер болгаш тус-тус кижилер мындыг чепсекти бүдүрер организастаар болза оларга кезедиг харыысалгазын онаарын төлевилелде көрген.

● УЛАН-БАТОР. МАРның Улустуң Улуг хуралының шиитпирлээни-биле «Ардын эрх» («Араттың эргези») деп журнал үнүп эгелээн.

Партия болгаш күрүне органнарының эрге-хүлээлгелерин аңгылап иелээни-биле чаа журналды үндүрүп эгелээни ол.

● НИКАРАГУА. Контрастың шериглерин дүжүрер акт чурттуң чамдык мөжүларында эгелээн. Чонталес мөжуга хөделип чоруп турган контрреволюциячылардан 81 кижи боо-чепсээн дужаап берген.

Чазакка удур демисел чорударындан ойталаан кижилерге иелик-хепти болгаш акша дузаламчызын берип турар.

● ГАВАНА. ССРЭ биле Куба Республиканың аразынга дипломаттыг харылзааларны тургусканындан бээр 30 чыл болган оюн чурттуң найысылалынга байырлалдыг-биле демдеглээн.

Юбилейге тураскааткан байырлыг хуралга Кубаның Компартиязының Бирги секретары, республиканың Күрүне чөвүлелиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Фидель Кастро олурушкан.

● ТИРАНА. Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле хуралдың кежигүнү болур дээн күзелин Албания илереткен.

Ол дугайын чурттуң бир дипломазы КНО-га дыңнаткан.

(СЭТА).

Санал, бодалдар

ДЕМДЕКТЕРНИ ДҮРҮМЧҮДЕР

Күш-ажылдың хоочуну Нима Ондарның «Чылгы малды шуптузун демдектээр» деп чүүлүн бо чылын № 84 «Шын» солунунга үнген, мында ооң саналдарынга бүрүнү-биле каттыжар мен. Мал оорлаашкыны — бистиң тыва улустуң аразында эң-не бужар-бак чорук. Оорлар чонга материалдыг болгаш моральдыг улуг каражаны чедирип турар. Чүгле чонга эвес, а ниитилелге, күрүнеге база. Оорларны бистер «кайгалдар» деп оларны маадырлыг чорук кылганнарга дөмейлеп турарывыс таварылга база бар. Чечен чогаалда база улус аразында чугаалаа-даа мындыг. Ол чорук аныяк-өскенниң угаан-бодалынга эки чүүл арттырбас, эки кижизидилге болбас.

Челер, маннаар, саяктаар аъттарны оорлаар, орнаар, садар чорук сөөлгү үеде бистиң республикада нептерээн. Им-демдээ билдинмес аъттар мунган кижилер республика девискээринде аай-дедир чоруп, оор херек кылып турарының бир чылдагааны — чылгыда паспорт чогунда, кайы совхозтуң, кайы Советтиң девискээринге хамааржыр аъдыл деп чүвениң билдинмезинде.

Чылгы малды имнеп демдектээриниң дугайында тускай доктаалды Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели хүлээп алыр болза эки. Ону солуннарга парлаар херек. Совхозтарның чылгызын зоналарга хуваап демдектевейн харын район, совхоз, кодээ, суур Соведи бүрүзү аңгы-аңгы демдектиг, дугаарлыг болза эки деп бодап-дыр мен. Чижээ, «МТ 11», «МТ 12» дээн болза, Мөңгүн-Тайганың 1 дугаар совхозу, Мөңгүн-Тайганың 2 дугаар совхозу дээн ышкаш демдектээн турар кылдыр. Районнарның дугаарын база анаа айтып каап болур: Мөңгүн-Тайга — 1 дугаар, Бай-Тайга — 2 дугаар дээн хевирлиг.

Районнарда агроүлетпүр каттыжыышкыннары бодунуң совхозтарынга чаңгыс аай хевирлиг, хемчээлдиг ужуктер, саннар-биле демдектерни кылдыргаш, чылгы малды дүрген демдектээш, мал бүрүзүнүң паспортун долдуруп, ону тускай дептерлерге бүрүткеп, документилерни бухгалтерияга шыгжаап турар ужурлуг. А хуу малдының кодээ, суур, хоорай Советтериниң күүскомнарынга калагалаар.

Демдектээшкинниң эгелээриниң, төндүрериниң хуусаалары баш удур солуннарга, радиога, телевидениеге чарлаар, ол хуусаада демдектетпээн болза, мындыг аътты чакпыыл деп санаар, милиция, чер-чер Советтериниң күүскомнарының ажылдакчылары, совхозтарның төлээлери тускай акт, протоколдарны тургускаш, мындыг малдарны хавырар, түр када совхозтуң чылгызынга калагалаар, ол-чүзүнүн, им-демдээн чарлап дыңнадыр, ээлеринге эгидер, ээзи тывылбаан болза, совхозтуң балансызынче киир санаар.

Ынчаарга ам улустуң хууда малын (аъдын) совхозтуундан аңгы им-демдектээр апаар. Бо талазы-биле шаанда улустуң малды имнеп чораан демдектерин база ажыглаар, ооң кырынга өске кандыг-бир им-демдекти бозап ап болур. Кандыг Советтиң девискээринде улустуң хууда малын демдектээнил, ону база чарлаар. Эң ылангыя ол демдектерниң хевирлерин милицияга, Советтерге турар ужурлуг.

Бир эвес Тываның бүгү чылгызын мындыг янзылыг демдектээш, паспорттап алыр болзувусса, аът оорлаар чорук кызырлыр ужурлуг. Республикада чылгычыларның тускай клубу база бар, ооң кежигүннери санал-оналдарын база бээр болза эки деп бодаар мен.

Болат-оол СААЯ.
Чадаана хоорай.

Социал айтырыг

БОТ-БОДУВУСТУ БИЛЧИП АЖЫЛДААЛЫ

Малчыннарның материалдыг амыдырал байдалдарын экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профэвилелдериниң область чөвүлелиниң каттышкан доктаалын «Чыраа-Бажы» совхозтуң малчыннарынга таныштырып чугаалашкаш, чамдык хемчеглерни боттандырып эгелээн. Тодаргайлаарга, февральдан эгелээш, бир кадарчыга (малчынга) онааштыр хойнуң баш санын тударының санын 50-ге эвээжеткен, ону ажаап кадарарының өртээн бир башка-ла 13 көпеек көвүдеткен. Ол ышкаш малдың баш санын бүрүн камгалаанда, кодан бүрүзүнге ай санында 100 рубльди төлээрин чурумчуткан. Ооң түңнелинде өг-бүле бүрүзү (малды бүрүн камгалап алган таварылгада) 166 рубльди немей алыр апаар. Малчыннарның харыысалгазы улгадып, сонуургалы бедиири чугаажок.

Мал ажылынче аныяктарны хаара тудары-биле 5 өгнү чамдык чугула херекселдери-биле кады садып алган, ол ышкаш совхоздан малчыннаар аныяктарга мал-маган бээрин база көрген. Үр үеде малчыннаан болгаш назылап кырааннарга бо чылын совхоз төвүнге чаа бажыңнардан үш өг-бүлеге квартираны бээрин доктааткан. Шык-Бажы сүт-бараан фермазынга уруглар садын бо чылын доозуп, ажыглалга киирер.

Министрлер Чөвүлелиниң база профэвилелдериниң область чөвүлелиниң доктаалында айыткан чүүлдерни боттандырары-биле совхозтуң организацияларының болгаш кооперативтерниң хемчеглерин база ажылдап кылгаш, боттандырып кирипкен.

Малчыннарның хандырылгазын экижидер дээш айның 26 хүнүнде-ле комплекстиг үнүүшкүн кылып, экономиктиг өөредилгени база организастаары совхозта чаңчыл апарган.

Малчын коданнарны электри-биле хандырар ажылче кичээнгейни совхоз салып турар. Чүгле сөөлгү 2 чылда безин 31 коданны электрижиткен. Ынчалза-даа мында бергелер барын черле айтыр апаар бис. Трансформаторлар чогундан 3 кыштаг ам дөрт чыл дургузунда чырык чок туруп тур. Бо талазы-биле совхозтуң дирекциязы оода-ла өрүмнеп каскан кудуктуг кыштагларны чырыдар дээш эрткен чылын чагыларны тургузуп, эрги шугумну «Чыргакы» кооперативтиң девискээринге септээн. Анаа эрги трансформаторну-даа салган. Ынчалза-даа өөрүшкү үр болбаан. Электри чырыы ук кыштагга чеди хонган соонда өшкен.

Малчыннарны электри-биле хандырарынга дуза көргүзер дугайында айтырыгны дирекция Ак-Довуракта РЭС-2 филиалга, республиканың Агроүлетпүр эвилелинге бо чоокку үелерде безин каш удаа тургузуп келген, ынчалза-даа мынчага чедир түңнел чок, чылдагааннар-ла хөй: трансформаторлар, өске-даа материалдар база тааржыр үс аймаа чок боор-дур. Бир эвес совхозтуң бодунга мындыг трансформатор турган ийикпе ону тып алыр арга бар болза, ук коданнарны база кудукту шагда-ла ажылдадыпкан турар ийик бис. Черле ынчаш электри материалдары чогундан улуг бергелерге таваржып турарывыс чажыт эвес. «Тыва агрохандырылга» ол чүүлдерни совхозтарже чагыг ёзугаар дорт хуваап чорудар болза эки-дир ийин. Малчыннарга таарымчалыг байдалдарны тургузары — чүгле совхозтуң бодунуң херээ эвес, чүгле ооң дорт хамаарышпас, өске организациялар анаа дузалажып, киржир апаар болгай. Борта бир деминг хөделиишкиннер, ботботтарын билчип ажылдаары чугула.

Бо чылдың март 28-те «Шын» солунга «Малчынныда хомудатпас ийин» деп материал үнген. Бодунуң кыштаанда электри чырыы үр үеде кыппас. Ында кудук ажылдавас дээр дугайында малчын Н. Куулар чөптүг шугумчулээн. А дирекция ол хойжу коданга электри чырыын киирер дээш чадажып турар, арга чок. Ооң башка доразын-на кылып бээр турган.

Шын харын, социал айтырыг кол черни ээлээр. Совхозтуң малчыны Норбу Эресолович Куулар ылап-ла мындыг айтырыгны кодурген, солунга материал бижээн. Ол талазы-биле дирекциядан негелдези чөп. А төнчү продукция дээш, кемелде телевир албаан мен дээни шын эвес. Мээң бо чагаам девин үстүнде адааным материалга харыы-даа болгай аан.

Ол үеде совхоз директору турган мен. Мээң адым ол чагаада база кирген чүве. Ук малчын ооң ангыда өрттенген кажаа дээш, ооң кырынга 11 муң рубльди бухгалтерия салган деп шын эвес айыткан. Совхозтуң дирекциязынга комиссияның кирип келгени түңнел ёзугаар «Чыргакы» кооперативтиң удуртукчулары-биле дугуржуп, күштү эвилелдеп турган, чаа кажааны кылырын малчындан негээн турган бис. Чамдыкта ботбодувусту билишпейн бээр-дыр бис. Совхоз Н. Куударга өре телевес, мындыг барымдаа чок чүве.

Малчыннарның социал байдалын экижидер талазы-биле республика төвүнүң чамдык организациялары, бүдүрүлгелери, ол ышкаш чер-черде ажыл-агый база совет органнар, проф-эвилелдери дорт хамаарылгалыг. Орта малчыннар боттары база салдыкшыныш киирер ужурлуг. Ынчан ук доктаалдың күүселдези дүрген дээр. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профэвилелдериниң область чөвүлелиниң ук доктаалының күүселдези канчаар чоруп турарын чоокта чаа агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң пленумунга чугаалашкан-дыр. Доктаал шиитпирлелгениң күүселдезин дээш хүлээп алыр болгай. Малчыннарның социал айтырыгларын материал-амыдырал байдалдарын экижидер талазы-биле хемчеглер дугайын каттышкан доктаалды хүлээп алгаш, ону боттандырып эгелээни дээш-ле кадыг-бергелер дивейн ажылдап чоруур бурунныг малчыннарны безин-биле үнелээниниң демдээ, оларга өөрү четтиргенивистиң бадыткалы деп ынчаар көөр апаар бис.

Макар ДОНГАК.
Чөөн-Хемчик район.

Часкы тарылга

ШЫНАР БОЛГАШ ТЕМП ДЭЭШ

Амгы үеде кодээде эң чугула ажыл — часкы тарылга. Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң медээзин ёзугаар алырга, мал чеми болгаш тараа культураларын 17080 гектарга чажып тараан. Ол дээрге [illegible] 4000 гектар хөй. [illegible] Бии-Хем, Каа-Хем, Кызыл районнарда кидин түлүп [illegible].

Чагыы тарылга — хөй талалыг ажыл. [illegible]

кайы-даа районнардан көрүп болур. Чижээ, Барыын-Хемчикте, Тес-Хемде мындыг чүүлдер бар. «Чодураа» совхозтуң Хараал-Теп чоогунда 200 гектар суггаттыг шөлдүң 30 ажыг гектары ажыглал чок чыдып берген.

«Сүт-Хөл» совхозтуң Кара-Чыраа салбырының механизаторлары [illegible] Темп дээш [illegible] Мурнунда [illegible] ажылдаар апарганда, хынамчалыг болур херек.

Суггатчыларның ажылын ийи ээлчег-биле организастаары [illegible] Ол дугайында медээ чок чугул?

Бо хүннерде бисте 627 суггатчы, 54 агрегат ажылдап турар. [illegible] Сүт-Хөлдүң, Чөөн-Хемчиктиң, Улуг-Хемниң [illegible] ажыглавайн турарыл?

Май 7-де турган медээ-биле алырга, ниити республикада 1343 гектар суггаттыг шөлдерни часкы хап суу биле суггарып [illegible]. Бо аргалы Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Кызыл районнар [illegible] ажылдап турар.

Амгы үеде ниитизи-биле 8 муң гектар [illegible] суггарган. Эртээн чайда тургузуп [illegible] темп кедээ. [illegible]

Минералдыг [illegible] ажылдап турарывыстың бай-далы эрткен чылдан база-ла дора. [illegible]

Часкы тарылга — [illegible]

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

Төп соңгулда комиссиязы округ соңгулда комиссияларының киирип келгени протоколдарын сайгарып чугаалажып көргеш, «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 50 чүүлүнге дүүштүр 1990 чылдың май 5-те катап бадылаашкынның түңнелинде соңгуткан Тыва АССР-ниң 7 улус депутадының бүрүткээн.

Депутаттар кылдыр соңгутканнар:

Монгуш Анисья Куулаpовна, 1949 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң күүскомунуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Горькийниң № 26 соңгулда округу.

Муромцев Валерий Александрович, 1952 чылда төрүттүнген, «Тыва автоорук» телевизел-септелге-тудуг каттыжышкынның кол инженери, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Комсомольский № 10 соңгулда округу.

Попов Виталий Александрович, 1951 чылда төрүттүнген, чуртталга-коммунал ажыл-агыйының девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының [illegible] директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Геологический № 23 соңгулда округу.

Путинцев Юрий Сергеевич, 1936 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң күүскомунуң [illegible], СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Рабочий № 7 соңгулда округу.

Суменков Анатолий Петрович, 1947 чылда төрүттүнген, № 4 ОПТУ-нуң директору, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай. Горный № 27 соңгулда округу.

Шавыраа Карбай-оол Хертекович, 1942 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң килдис эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Барлыктың № 48 соңгулда округу.

Шомбуи Борис Кыргысович, 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП Тес-Хем райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Самагалдай суур. Самагалдайның № 106 соңгулда округу.

1990 чылдың май 5-те Тыва АССР-ниң улус депутаттарының катап соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында округтарның соңгулда комиссияларының дыңнадыы

Округтарның дугаарлары болгаш улус депутадынга кандидаттарның фамилиязы, ады, адазының ады.	Соңгукчуларның саны	Бадылаашкынга киржип соңгукчуларның саны	Күш чок деп санаттынган бюллетеньнер саны	Депутатка кандидат дээш бадылаашкын саны	Улус депутадынга кандидат дээш удур бадылааннар саны	Соңгулдаларның түңнели
Рабочий № 7						
Путинцев Юрий Сергеевич	1178	723	18	412	293	соңгуткан
Ширипей Валерий Николаевич	1178	723	18	270	435	соңгутпаан
Комсомольский № 10						
Кара-оол Ирина Монгушевна	1211	688	30	271	387	соңгутпаан
Муромцев Валерий Александрович	1211	688	30	375	283	соңгуткан
Геологический № 23						
Кыргыс Маадыр-оол Ангыр-оолович	2947	1660	23	702	935	соңгутпаан
Попов Виталий Александрович	2947	1660	23	840	797	соңгуткан
Горький № 26						
Монгуш Анисья Куулаpовна	1298	798	11	522	265	соңгуткан
Черепанов Виктор Алексеевич	1298	798	11	231	556	соңгутпаан
Горный № 27						
Наксыл Мария Кыргысовна	1850	1022	21	465	536	соңгутпаан
Суменков Анатолий Петрович	1850	1022	21	485	516	соңгуткан
Барлык № 48						
Монгуш Эрес-оол Александрович	756	750	5	358	387	соңгутпаан
Шавыраа Карбай-оол Хертекович	756	750	5	380	365	соңгуткан
Самагалдай № 106						
Чоодү Кара-оол Кунзекович	2160	1644	42	522	1010	соңгутпаан
Шомбуи Борис Кыргысович	2160	1644	42	933	669	соңгуткан

Сукпак № 79 соңгулда округунга катап бадылаашкыннарның түңнелдерин даравызында немей дыңнадыр.

ШАЛЫПЧЫЛАР САНЫ КӨВҮДЭЭН

[illegible]

...Маадырлыг шалыпчылар айтырыгларга [illegible] «Тыва хамааты тудуг» трести кол-биле 30 болур [illegible] 150 муң рубль четкен. [illegible] квартал соңунда [illegible] тиилекчилерни шагнаар [illegible].

Күш-ажылчы коллектив [illegible] Александра Сүге-Маадырның секретарьлааны парторганизацияда коммунистерниң авангардчы ролю, хөй-нийти организацияларга [illegible] удуртулгазы экижээн. Конторанның иштинде, даштында ажылдап турар черлерде кижилерни [illegible] киирип кыйгырып турар лозунг, плакаттар кылдынган. Көскү агитацияның көрүлдезинге районга бирги черни алган. Амгы үеде бүгү бижимелдерни, көргүзүглерни тыва дыл [illegible].

[illegible] Чимисмаа Карлдың звенозунда шевер-лекчилер Зинаида Хертек, Маскыр Чечек; Маадыр Содунаманың комплекстиг бригадазында Михаил Адыг, Өл[illegible]-оол Саая; комсомолчу аныяктар бригадазында Аркадий Хомушку, Виктор Мөңге-Назын, Николай Саая болгаш өске-даа эрес-кежээ, иделкейлиг, инициативчи болгаш үлегерлиг салыглга-чурумнуг ажылчыннар хөй.

Кандыг-даа коллективтиң ажылын экижидеринге удурткучу улуг рольду ойнаар. Участоктуң начальниги Василий Бойдосович Донгак 6 чыл мурнунда политехниктиг техникум доосканы. Маңаа кээп ажылдааш, организакчы талантызы, шынгыы негелдезе, бодунуң мөзү-шынары, кижилерге эптиг-ээлдээ, сагыш човангыры-биле коллективтиң ажылын сегидип, чоннуң хүндүткелин чаалап ап шыдаан. Эрткен соңгулдаларда аңаа бедик бүзүрелди көргүзүп, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң [illegible] депшиткени таварылга вээ.

Бо мурнакчы тудугжу коллективти техника-биле багай хандырып келгенин маңаа айтыры чугула. Боттарының эргелинде чүгле 2 автомашина биле 2 трактор бар. Крааны үргүлчү хөлезилээр ужурга таваржыр. База бир кожуглуг [illegible] бээр дугайында «Тыва хамааты тудуг» тресче айтырыг тургузуп чадашкаш, сеглүнде хөй кижи ат салган коллективтиг дилег киирген. Харыызы ам-даа чок. Трестиң удуртукчулары В. Ф. Потокин, В. А. Монгуш оларның негелдезинче дарый көрнүрү негеттинер.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шын»-ның корр.).

ФЕРМАДА МАЛ ЭМЧИЗИ

ЧУРУКТА: Зинаида Мөңгесовна Монгуш 1983 чылда Кызылдың көдээ ажыл-агыйы техникумун доосказш, Кызыл районда «Тиилелге» совхозта сүт-бараан комплекизинге мал эмчилеп ажылдай берген. Ол ам фермада кол ветеринар. Дузалакчызы Раиса Ондар-биле бо чылдың бызааларын вакцина-биле бир айлыындан эгелеп, оларның кадыын камгалап сыкыртып эмнээн. Бруцеллёзтуг инектерни дужаапкан.

Бо чылдың февральда шаашкакка удур малды эмнээрин база доозупкан. Чаш бызааларының чеминге витаминнерни холуп берип турар. Малдың чаш төлү хоравааан.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Редакцияга чагаалар

ӨӨРЕНИП, БИЛИП АЛДЫМ

Экии, редакция!

Ол районга барып практикалаар дээримге чамдыктар мени ол-бо деп дадагалзап турдулар. Тес-Хем дугайында үен-даан дидир-дидир чугаалап турганнар. Ынчалза-даа чон-биле чон домей дээш бодумнуң сонуургак, өске черлер кезиксээр чаным-биле ынаар чоруп каан мен.

Район төвүнге келгеш-ле, чонунуң оожум чүү-хөө чугаалажырын эскерген мен. Бистиң Бий-Хемде улус колдуу алгырып, ыткыр кылдыр чүве чугаалаар болгай. Экип-бак орус, тыва сөстер чөрле алавазын эскердим. Магазинге кирип келгеш чарлалды орус аалга биле номчупкаш, эпчоксуна берген мен. Ында бижиттинген бүгү-ле чүве тыва дылда болду. а бисте болза чүгле орус дылда.

Бир херээжен кижиден «Белдир-Арыг деп суур кайда?» дээримге, «Чодураа бе?» дээш мени эдертип алгаш, суурда школага аар чүъгүмнү тутчуп экеп каан.

Дөрт аныяк башкы чаңгыс бажыңга чурттап турдувус. Ол черниң чонунуң дузааргаан кайгадым. Ол улустуң тыва национал хевин хумагалап арттырып алганын, ону бо-ла кедип чоруурун онзазындым. Бир эвес бистиң районга ынчаар кеттинер болза: «Кая концерт көргүзериң ол» дээр.

Бичии уруглар улуг улусту хүндүлээри кончуг, аксы-дылы эптиг. Ол-бо башкылар бажынынче чалаарга баарга «мээң багай бажынымче кирнер» дээр. Ынай-бээр көрзүнерге, аянныы кончуг, багай чүве-даа чок болур. Чамдыктары шай турда-ла, ынап-ла чаа шай хайындырар. Баштай иштимде «байырыгаары» ол бе деп бодаар турган мен. А херек кырында бодумнуң тыва [illegible]

[illegible]

Антонина ОЮН.
Абаканның пединститудунуң бешки курсчузу.

ЭРГЕЗИН АЖЫГЛААН БЕ?

[illegible] болуп турза, [illegible] даргаларның эргезин ажыглаар, кара туразынга чаңгаар чоруктары ам-даа амыдыралда таваржып турар. Аңаа чиже бооу-биле [illegible] таварылганы киирейн.

«Ак-Туруг» совхоз ажыл-агыйынга чугула «А-62» деп станок [illegible] улус депутадынга [illegible] депутат ат [illegible] станокту [illegible] Ынчалза-даа ол [illegible] четтээн. СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары [illegible] «Ак-Таал» совхозка бээриген «Ак-Туруг» биле «Ак-Таалды» салчапканы-даа, азы биле тура-ла [illegible] станоктуң [illegible] ак-туругжуларга билдиртпейн артып калган.

Кызыл-оол КОМБУ.

ХЕРЕК ОТТУРГАН

Апрель 19-та үнген «Шын»-ның «Демнежиксе болза көржүк» деп эгениң аданда Улуг-Хем районнуң Чодураа суурунуң чурттакчыларының чагаазынга хамаарыштыр [illegible]

[illegible]

ВАЛЮТА ДЭЭШ АҢНААШКЫН

Бистиң республикага ооң ажыы бар бе?

Туризмниң ам-не орулгалыг адырларының бирээзи — аңныыр туризмни организастаар ажыл бурунгаар шимчеп эгелээн.

Бо угланыышкынга баштайгы базымнарны бистиң республикада база кылган. «Тыва аңныыр-тывыш» бүдүрүлге каттыжышкынының Тапсы деп тускайжыткан аңныыр ажыл-агыйының директору В. С. Новиков-биле бистиң корреспондентивис Тывага аңныыр туризмниң перспективаларының дугайында беседа кылган.

— Экономика талазы-биле [illegible] болза аңныыр туризмни [illegible] хире ажыктыг болурул, Владимир Сергеевич?

— Даштыкы туризмни, ооң [illegible] аңныыр туризмни, [illegible] политика эвес, а экономикага хамаарыштыр база [illegible]. Туризмге капитал [illegible]

[illegible]

[illegible] 55 долларны, бир [illegible] 70 долларны [illegible]

[illegible]

ТЫВАЛАРНЫ УТПААН БИС

Совет Украинаның школаларынга акы-дунмалышкы тыва улуска, дайынның кадыг-берге чылдарында украин суурларга эрес-дидим тулчуп турган тыва эки турачыларга тураскааткан кежээлер, неделялар бо-ла болгулаар. Тыва улустуң революстуг, дайынчы, күш-ажылчы чаңчылдарын өөреникчилерге болгаш аныяктарга тайылбырлап, Совет Тываның амгы чедиишкиннери-биле оларны таныштырып турар бис. Тыва дугайында хөй лекция, беседаларны эрттирип келдивис.

Кайгамчык фактыларже вол кичээнгейни угландырып турар бис. Ынчаан чүс муң четпес хире чурттакчылыг турган эвээш санныг ТАР-ның чону совет улуска, фронтуга, Совет Украинага кайы хире улуг дузаламчыны чедиргенинче улуг кичээнгейни ундап, чугаалап келген бис.

Бистерден ыракта, Саян сыннарының ындында. Тываның ажылчы чону 1942 чылдың февральдан 1943 чылдың декабрьга чедир фронтуже 5 эшелон (389 вагон) белекти чоруткан. Оон 10 вагон белекти фашист эжелекчилерниң тылынга маадырлыг демисежип турган совет украин партизаннарга берген. Тывалар фронтуже 52 муң эжеш хаакты, 12 муң хире чолдак тоннарны, 15 муң эжеш кидис идикти, хуула кижилер 10 муң хааржак белекти, 67 тонна дүктү, элээн каш муң тонна чымырганаңы болгаш оон-даа өске чүүлдерни чорутканнар. Тыва улустуң фронтуга 1941—1944 чылдар дургузунда чедирген материалдыг дузаламчызының ниити түңү 66,5 млн. рубль болган. Ынчап кээрде, бир тыва өг-бүле бүрүзү Кызыл Армияга дуза кылдыр 4 муң, а улуг кижи бүрүзү 2 муң рубльдиң дузазын чедирген болуп турар-дыр. Оон аңгыда тыва улус 50 муң аъттыг халаска берген. Дайынның берге болгаш дошкун чылдарында тыва чон Киев областың фашистерден хосталган колхозтарынга 30 муң ажыг инекти чедирип берген. Оларның ертээн алырындан база-ла ойталааннар.

УССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1943 чылдың январь 3-те ТАР-ның Бичии Хуралының адресинге чорутпан бижиинде мынчаар айыткан: «ТАР-ның ажылчы чоннарының Кызыл Армияга болгаш фронтуга чедирген ол дузазын украин чон, Совет Эвилелиниң бүгү улустары ханы үнелеп турар болгаш ону каман-даа утпас. Совет Эвилелиниң улустарының улуг өг-бүлезиниң болгаш алдарлыг Кызыл Армияның ниити күженишкиннери-биле, акы-дунмалышкы тыва улустуң болгаш хосталгага ынак бүгү чоннарның дузазы-биле немец-фашистиг эрлтаннар когун үзе узуткаттынар».

Бистер, ылангыя бистиң Деражно суурнуң чурттакчылары, тыва эки турачыларның маадырлыг чоруктарын утпаан бис. Оларны сактып, өзулалдыг кылып чоруур бис. Ылангыя «Т-34» танкының механик башкарыкчызы бичии лейтенант Чүргүй-оол Хомушкунуң маадырлыг чоруун өөреникчилерге бо-ла чугаалай бээр бис.

Ол салбырның танкистериниң мурнунга мындыг дайынчы сорулга салдынган. Дайзынның камгалалын үзе шаап кирер болгаш оларны сүрүп четкеш узуткаар. Шавар халдаашкынны Киев областың Рыжановка-Кобыляки суурларының районунга эгелээн. Чүргүй-оолдуң машиназы немецтерниң турлаанче чаза булгап кире берген болгаш оларның дириг күжүн, от точказын узуткап чок кылган. Ынчан ол экипаж дайзынның танкыга удур үш үгер-боозун, 3 пулемёдун, 15 фашисти чок кылган. Командири балыгланы бээрге, Чүргүй-оол командылап кирипкен. 1944 чылдың март 5-тен 18-ке чедир экипаж үргүлчү-ле шавар халдаашкынга турган. Ол үе дургузунда экипаж дайзынның 3 үгер-боозун, 3 миномёдун, 7 пулемёдун узуткаан, 75 фашисти узуткаан. Уманьхоорайны хостап турар үеде үш танкының бирээзинге Чүргүй-оол чораан. Олар аэродромче чаза булгап киргеннер. Фашист ужудукчулар болгаш чолаачылар аймаарай берген. Эрес-дидим танкистер дайзынның 24 самолёдун, 80 автомашиназын хураап, 800 немецти тудуп алган. Шак ол эрес-маадырлыг чоруу дээш Чүргүй-оол Хомушку Совет Эвилелиниң Маадыры бедик атты тывалардан бир дугаар алган кижи болуп турар.

Бистиң суурувусту хостааныңдан бээр 46 чыл болган оюн январь 31-де демдеглеп эрттирген бис. Ынчан Найырал неделязын организастаадывыс. Оон түңнелинде школага ниити школаның шугум чыскаалы болган. Ону тыва эки турачыларга турасклааткан. Бисте акы-дунманың хөөрү бар. Ында тыва аъттыг шеригниң үш дайынчызы мөңге уйгузун удуп чыдарлар. Шугум чыскаалының соонда өөреникчилер, башкылар ол хөөрлерге дириг чечектер салган.

Тиилелгениң 45 чыл оюн таварыштыр Украинада Деражно суурнуң чурттакчылары, аныяктары тыва улуска, тыва эки турачыларга аас-кежикти, ажыл-ишке чедиишкинни күзеп тур.

Ярослав ВОЙЦЕШКО.
Ровно областың Костополь районунуң Деражно ортумак школазының башкызы.

Маадыр-хоорай Волгоград

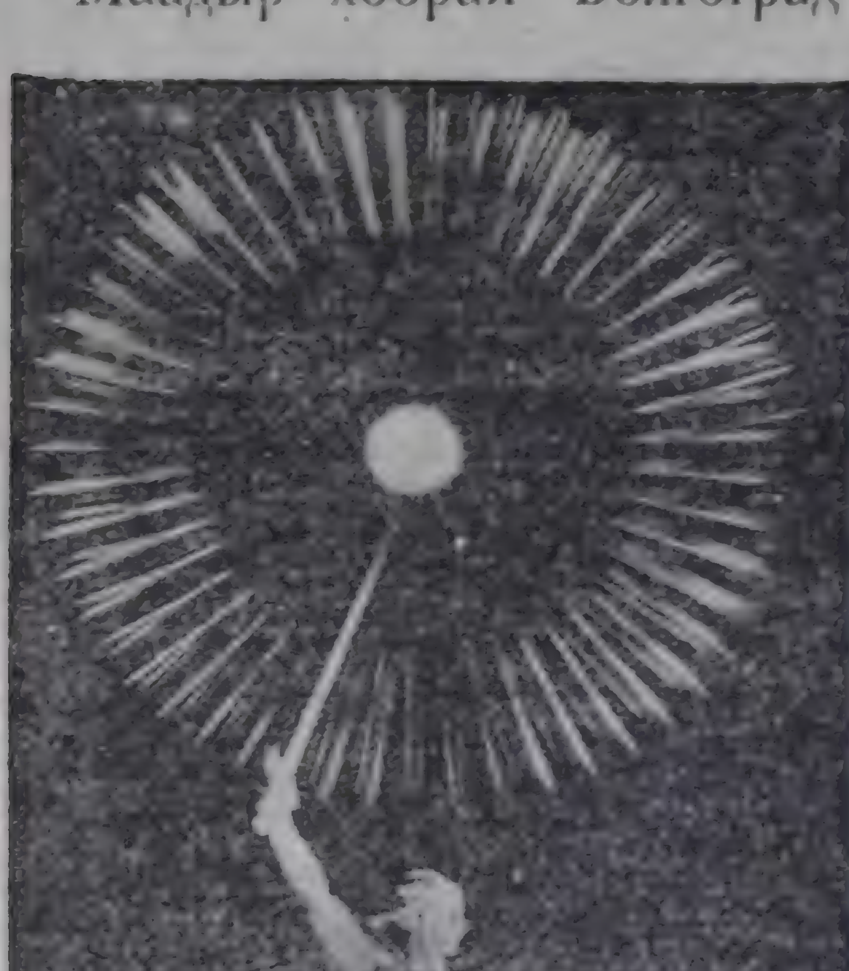

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Волгоград хоорай бодун онун четпес алдар-биле мөңгежиткен. Мамаев Волга кыдыының [illegible] дайынның эң кадыг-дошкун тулчуушкуннарының бирээзи Сталинград тулчуушкуну болуп эрткен. Квартал бүрүзү, бажың бүрүзү дээш тулчуушкуннар соксаал чок эргүлчүлеп турган.

ЧУРУКТА: Мамаев тейжигеште «Ие-Төрээн чурт кыйгырып тур!» деп скульптура.

СЭТА-ның фотозу.

Сүт-Хөл суурнуң магазининде садыгжылар Анай биле Арана Бокаштайлар оларның ажыл-ижи-биле номчукчуларны таныштырар бодадым.

Анай Даржааевна 20 чыл бурунгаар Кызылдың садыг-кооператив училищезин чедиишкинниг дооскаш, Сүт-Хөлдүң херелекчилер ниитилелинге садыгжылап эгелээн. Оон бээр склад эргелекчилеп, садыгжылап-даа келген. Кандыг-даа ажылды кылганда, ээ-харыысалгалыын көргүзүп, ажылы-биле чугаалаарга, садыг ажылынга «бажы каткан» дизе, хөөрем болбас. Бо хүннерде Анай Даржаевна «Челээш» аъш-чем магазининиң эргелекчилеп. Үр үеде ажылдап келген, бодунуң байлак дуржулгазын аныяк садыгжыларга дамчыдып чоруур.

Оон уруу Арана иезиниң соон салгап, садыг курстарын дооскаш, авазы-биле кады ажылдап турар.

«Челээш» магазинге кире бээрге, бар бараанналарны делгеп көргүскени бир онзагай. Хүн бүрүнүң херегле барааннары үзүктелиишкин чок боор турары өөрүнчүг.

Бораш ОНДАР.

ЧУРУКТА: садыгжы авашкылар ажыл үезинде.

Валерий ТАНОВТУН фотозу.

КООПЕРАТОРЛАРДА

Иочча Шоңнаановна Ондар «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң Иштии-Хемде сүт-бараан фермазында хоолушкак бараанаар магазининиң эргелекчизинде ажылдап турар. И. Ш. Ондар онаашкан ажылынга харыысалгалыг чоруун көргүзүп, квартал планнарын доктаамал ашкаар күүселип келген.

ЧУРУКТА: садыгжы И. Ш. Ондар ажыл үезинде.

Маннай-оол ОПАЙ-ООЛДУН фотозу.

«Ажыт-чажыт чокка чугаалажып көрээли»

Тыва АССР-ниң иштики херектер министри В. Б. Кара-Салдың мындыг эгелиг чүүлү солунга парлаттынган соонда ол чүүлдү деткээн, боттарының санал-оналын илереткен чагаалар солуннуң бижикчилеринден хөйү-биле кээп эгелээн. Оорнуң оруун дуглаар, оорларга амыр-дыш бербес талазы-биле чүнү кылза эки деп саналдарын авторлар боттарының чагааларында бижип турар. Ам ол чагааларның чамдыктарын мооң адаанда парладывыс.

МЭЭҢ САНАЛЫМ

95 дугаарлыг «Шын» солунга парлаттынган республиканың иштики херектер министри В. Б. Кара-Салдың «Ажыт-чажыт чокка чугаалажып көрээли» деп эгелиг чүүлүн номчааш, аңаа хамаарыштыр бодалымны илередип, санал киирипкээш, бо чүүлдү бижидим. Министрниң бо көдүрген айтырыглары [illegible] чугула деп билдим. Ынчангаш аңаа чиңгум, улуум ажыктыг-даа магат.

Дораан-на саналым, бодалым илередийн. Оорлар дээрге ниитилелге чедир чепеглеңген (октуг-боолуг, машина-техниктыг) өөр бөлүк дээрбечилер апарганын чон билбес эвес болгай. Оларга кижизидилге-даа, сургаал-даа дузалавас. Олар харын-даа угаанныг, эртем-билиглиг болгаш бедергей кара сагыштыг. Шапты балды дег апарган амгы үениң практиказы биле оор дээрбечилерниң оруун дуглаптар дээрзинге идегелим шуут-ла оскуннан мен.

Ынчангаш оорлар-биле демиселдиң -чаа аргаларын тывары күзенчиг. Деми[illegible] «...чажыт» деп ийи арганы шын. [illegible] ажыглаары чугула деп санал киирип тур мен. Оон-биле кады оорну илереткени дээш шаңнал тургузар. Чажыт арга деп чүл? Оорну херечилеп турар херечи кижиниң чажыт медээзин [illegible] чугула. Шаандакы репрессия үезинде дег «Ол кижи оор херек кылды» дээрге-ле ол кижини тудуп, шиидип болбас. Чажыт медээ ёзугаар оор алган малды, машина-техниканы болгаш эт-септи барып тып ап[illegible] ынча дээрим ол. Бо бүгүнү тып алган соонда ынчан херечиниң херээ чок деп бодаар мен. Бир эвес шеге медээ берген болза, шак мындыг херечи биле чугаа шиңгыы болур ужурлуг.

Херечи кижиниң шаңнаар акша-төгерикти оор кижиден тыртар. Чүге дизе, чонну болгаш албан черин шүүдеткен дээш төлевир тыртар чурум тургузар болза эки хире. Бо чүүлдү эрге-чагырга органнары чүге чөпшээревес деп. Бир эвес шак мындыг аргаларны ажыглап, ону амыдыралга херек кырында боттандыра бээр болза, ынчап оорлар сестир, байыыр дээн идегелин оскунар деп бодаар мен.

40—50 чылдарда оор чок турду. Кодан-кодан чылгы мал, шары-бугалар, сүт инектер ай-айы биле, чыл-чылы биле камгалал-күзет чок черге чоргулаар-ла чүве болгай. Оларны оор-даа алган сураг кижи дыңнавас чордуу. Бөрү харын туткулап каап турду. Ол үеде харын бөрүлер биле демисел чарлаттынган турган. Ам харын бөрүлер орнунда «кижи бөрүлер» бар апарган-дыр.

Оорлаар чоруктуң тыптып келген чылдагааны чүдел? Бо айтырыгны [illegible] дилге, суртаал ажылы баксыраанын айтып турар болду. Оон кол угу шын-на [illegible] харын. Мээң бодалым оон-даа ханы. Тыва Арат Республика үезинде халымак, тенек «баштыңчыларывыс» деп шилгелиг [illegible] кижилеривисти «контрлар» дээш массалыы-биле чок кылып, чоннуң кошкулхеренгизин каш удаа хавыртып, мал бажын каш удаа куллуладып каан. Оон соонда колхозтарны башкарып чадап каап, совхозтар кылып, ол совхозтар сан-түң чок өрелиг боор турганы чажыт эвес-ле болгай. [illegible] ажыл чок кижилер [illegible] ССРЭ-ниң иштики херектер министри эш Бакатин, ССРЭ-ниң Курунениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы эш Крючков ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге бо дугайында [illegible] солундан база номчаан мен.

Бо-ла бүгүнү бодап келгеш, оор-биле демиселдиң чаа аргаларын дилеп тывар деп саналдыг мен.

Самбуу КУУЛАР.
Күш-ажылдың хоочуну.
Ак-Довурак хоорай.

ШЫҢГЫЫ ШИИДЕР ХЕРЕК

Адрезим биживес мен. Ынчалза-даа бо чагааны солунга парлаарын диледим. Апрель 24-те үнген «Шын» солунда министр В. Б. Кара-Салдың чүүлүн номчуп көргеш, оорлаар чорукка удур демиселдиң күштелдиирээр дээнин чүүлдүг-зүнүп, деткип турар мен.

Черле ынчаш оор-сук кылырын [illegible] кижи чорукту [illegible] кылыр кем-херек үүлгедиишкиннери сөөлгү үеде улам кедерей бар чыдар-дыр. Кандыг-даа аар кем-херек үүлгеткен кижилер 8-10 чыл шииттирип алгаш, каң кадык назын үезинде хостаалып үнүп келгеш, олар оон-даа артык дерзии, каржы апарган болгулаар-дыр. Шак мындыг кижилер [illegible] дивейн тур мен! [illegible] чонунга кандыг-даа ажыктыг чүве чедирбейн [illegible] ниитилелге хоралыг [illegible] боор-дур.

Оорларга болгаш өске-даа [illegible] удур хоойлу-дүрүмнү шыңгырадып, олар-биле демисел дээштиг чорудар болза, корум-чурум-даа [illegible] оор-сук-даа [illegible] деп бодаар мен. Кижилерни кем-[illegible] эттеп каан таварылгаларда шыңгыы шиидер херек.

С. МОНГУШ.

КЫМГА-ДАА КҮЗЕВЕС МЕН

Редакциядан дилээм: чагааны өскерилге чок парлаары; мооң телевирии 707301 агар [illegible] шилчидери.

«Бодум багым-дыр, кымга карбыыр мен» деп ажык чагааны номчааш, бодум херек эттирип чораан кижи болгаш, [illegible] чүүлдү деткиир кижи-дир мен. Херектен кижи дээрге берге чурттаалгалыг кижи. Оорлаш, кем-херек кылгаш, истелгеже кире бээрге-ле, берге чурттаалга эгелээр чүве-ле болгай. Хосталып үнүп кээрге безин амыдырал-чурттаалга берге-дир. Хостуг кижи чурттаар апаар Ажылга база хүлээп албас боор-дур.

Кожа-хелбээ, чаңгыс чедде чурттап чоруур улус хамаанчок, дөргүл-төрел безин херек эрттиргеш келген кижиге экиле бүзүревес боор-дур. Бо бүгүнү көрүп келдим. Мынчап баарга, меңээ дыка-ла аар-дыр.

Мен дыка чурттаксап чор мен. Улуска чарбыттынмас мен. Назывым аныяк. Өг-бүлем чок. Мээң бо чагаамны үе-чергем оолдар номчуур боор. Мен мышкаш база-ла чурттаарым, ак сеткилдиг ажылдаарым кара-бажыңда олуруп турар кижилер бодап чоруур деп билип чорууп мен. Чоннуң мал-маганын, эт-севин оорлааш, чүзүн-баазын кем-херек үүлгеткеш, кара-бажыңга олурарын кымга-даа күзевес мен.

ООРЖАК.

КӨРГЕН, БИЛГЕН-ДАА БОЛЗА...

Тыва АССР-ниң иштики херектер министри В. Б. Кара-Салдың бо чылдың апрель 24-те үнген чүүлүн деткивес аргам чок. Бодум бо органда ажылдап турар-даа болзувза, бо айтырыг чогуур үезинде көдүрттүнген-дир деп бодаар-дыр мен. Черле мынчаш ажылдаан чылдарымда [illegible] республиканың кайы-даа суурунга, малчынныр кодайлаарынга чеде бээр кижи мен. Ол бо черлерге чорууурга чонуңун чугаазы-ла: «Оорлар кедерээн. Оорларның бажы эъттенген. Чырык хүнүс безин үнтээр чыгыы апарган оорлар-дыр. Оларның-биле ниити чон демиселдиг дээш көдүрлүп үнер үези келген» дээн уткалыг чугаа-соот боор чүве-дир. Чоннуң оорларга килеңнеп турары-даа чөп. Оларның ол чугаазынга каттыжар мен.

Шынап-ла, сөөлгү үеде республиказа күрүнениң болгаш чоннуң хууда малын база эт-севин оорлаар чорук көвүдеп турар. Оор чорук кылырының чылдагааннарын өөренип көөрге мындыг болгулаар. Ол мээң хуумда-даа баралым болур-ла ыйнаан. Ол чүү мындыг чылдагааннарыл?

Амгы үеде бистиң ниитилеливисте таарымча чок байдалдар тургустунуп келген. Чамдык кижилерниң хамааты харыысалгазы кудулап, кандыг-даа кем-херек үүлгедип турда, ону сеткил-сагыжы аарып, баш удур хемчег алырының орнунга, мындыг үүлгедиглерни көрген, билген-даа болза, мени-ле дегбээнде чүү хамаан дээн шолук [illegible] дыы-биле билбээченнер эртеп бээр таварылгалар бар. Шак мындыг чорук кем-херек үүлгедикчилери оорларга идиг берип турар. Херечи болбазы биле чамдык таварылгаларда [illegible] кылган кижилерни чажырар чорук база бар. Оон улам ындан кем-херек кылган кижилер кеземчеге онаашпайн баары бар.

Күрүнениң болгаш хамаатыларның хууда малын оорлаар чорук кончуг нептеренгей боор турар. Мал оорлаары улус ажыл-агыйынга кайы хире когараалды чедирип турарын чугаалап үткен 1989 чылдың чижээн [illegible] каш сан-чурагайны көргүзүп каары черле артык эвес боор деп бодай-дыр мен. Эрткен чылын күрүне малын оорлааның түңнелинче чедирген когараалды акша-биле санаарга, ниити түңү 247930 рубль боор турар. 101 муң рубль өртектиг бода малды, 32 муң 130 рубль өртектиг шээр малды, 114 муң 800 рубль өртектиг чылгы малды оор алган. Ажыл-агыйлар ботоорулга-чарылгаже кирип турар үеде оорларның чедириг турар когараалы кайы хире улуг боор турар-дыр.

Мал-маганны чогум кайы үелерде оорлаан турарын анализтеп көрүп ораарга, оорлаар кол дугунуң дүнүнүң караңгызын ажыглап алгаш, дүне оорлаар турар. Оон аңгыда, чамдык малчыннарның дааскан ажылынга ээ-харыысалга чогум ажыглап, кадат чок, эзи чораан малмаганны оорлап алгаш барган боор-дур. Оорланып чоруур «кара холдуг» кижилерниң хар-назыын-даа алырга, 18 харлыг өөрү назылыг аныяк-өскен болгулаар. Кырган-даа, аныяк-даа кижилеривис оор херек кылгаш, кады-ла чурттап, ажылдап чоруур чорукту [illegible] сеткилин хомудадып чоруур канчап барган улус боор бис деп айтырыг чайгаар тургустунуп келир.

Чыл эгелээнден бээр чүгле дөрт ай эртти. Бо кыска үениң дургузунда безин Бии-Хем, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик районнарда күрүне малын, Таңды, Улуг-Хем, Бии-Хем, Барыын-Хемчик районнарда чоннуң хууда мал-маганын оорлаар чорук өскен. Республиканың район бүрүзүнде оорларга удур демисел чорудар тускай дружиналарны тургузуп-даа каап болза, оларның кылган ажылы көзүлбейн турар. Чамдык дружиналар саазын кырында тургустунган.

Совхозтар директорлары улусчу дружиналарның командирлери болур ужурлуг. Ынчалза-даа ажыл-агый удуртукчулары оорлар-биле демисел чорудар ажылды корум-чурум камгалаар органнарже чая каап каар чоруктар бар. Улусчу дружиналарга машина-техниканы чогуур үезинде берип турар чүве болза, оорлаар чоруктуң саны кызырлыр ийик. Совхозтар болгаш албан черлерниң удуртукчулары автомашиналарның ажыглалын, ону чолаачылар канчаар кадагалап турарын контрольга албайн, сула салыпканындан ол машиналарны оор херек кылырынга ажыглай бээр таварылгалар бар.

Оорлар-биле дээштиг демиселди чорудар дээш корум-чурум камгалаар органнар тускай ажылдап кылган план ёзугаар рейдилерни кылып турар. «Дозур» дээр операцияны улуг хемчээлге чорудуп турар. Шак мындыг хемчеглерниң түңнелинде мал-маган болгаш машина-балгат оорлаан 50 ажыг оорну тудукан.

Мал-маган оорлаары-биле чергелештир автотранспорт оорлаар чорук көвүдээн. Автотранспорт ээлериниң серемчилел чогундан, автомашиналарны, мотоциклди душкан-на черинге кандыг-даа кадагалал чок каапкаш баарга, оорлап мунупкаш баар чоруктар хөй. Бо чылдың бирги кварталында оорлаткан 93 автотранспорттуң 55-ин кудумчудан болгаш өске черлерден оорлаан. Автотранспорт кадагалап турар гараажтарны кылып каан шынары багай, шоочалары быжыг эвес боор турары оорларга база идиг боор турар. Шак мынчаар багай кылдынган гараажтарның эжиин оорлар үрел [illegible] машина-техниканы оорлап турар. Кооператив гараажтарның таныылдары бар-даа болза, дүне гараажтарны эргип, хынавайн турар. Хуузунда автомашиналыг кижилер гараажтарынга тускай медээ бээр херекселдерни киирттин албайн турар.

Машина-балгат оорлаар чоруктарның чамдык чижектерин маңаа киирип көрейн. Бо чылдың январь 24-тен 25-че дүне Кызылда «Фронтовик» ниитилелдиң гараажындан хамаатының Чапышевтиң хуузунда ВАЗ-21013 марказыг машиназын гараж шоолазын үреп киргеш, Мерген Даңзар-оол оорлап мунгаш туттурган. Мындыг чижектерни хөйнү киирип болур.

Орукка чоруп орган машиналар доктааткаш, үптеп дээрбедээр чорук база нептереп бар чыдар. Хуузунда «Москвич 412» машиналыг Е. Ширмин бо чылдың март 31-де Кызыл — Эрзин оруунуң 70 дугаар километринге чоруп орда, Кызылдың педагогика институдунуң студентизи Саян Монгуш дээрзи өөрү оолдар-биле доктааткаш, бижек көргүзүп тургаш, машинаның ээзин дүжүрүп каапкаш, боду мунуп алгаш, орукка аңдарылган. Бо дээрбедээшкин ышкажыл. Ам бо кем-херектиң истелгези чоруп турар.

Оорнуң оруун дуглаар, оорларга бичии-даа амыр-дыш бербес дээш кижи бүрүзү демисежир ужурлуг. Оорларның когун үзер дээш бир демниг хөделип көрээлинер.

Николай ТАС-ООЛ.
Милицияның подполковниги, Тыва АССР-ниң НХМ-ниң кеземче херээ истээр килдизиниң салбыр начальниги.

РЕЙДИЛЕРДЕН ДОКТААМАЛ ЧОРУТСА

В. Б. Кара-Салдың бижээн чүүлүн бүрүн деткип турар мен. Айтырыгны шын көдүргеш-дир. Шынап-ла, оорлаары, кавырактаныр чоруктар [illegible] көвүдеп, харын-даа [illegible] болгай. Оорланыр чорук бо үеде эмин эртти бар[illegible]. Оон бир чылдагааны [illegible] черлерге штат кы[illegible] ажыл чогунга сылдаглап алгаш арын-нүүрүн болап-даа турда, белен ажык сүрүп, оорланып, кавырактаныр эге[illegible].

[illegible] бот-орулга-чарылга, бригада, өг-бүле, аренда кереэзи тып келген эвес-дир харын. Ынчалза-даа аныяктар ол-бо организацияларга ажыл айтырып чеде бээрге, ажылчыннарывыс четчир дээш ажылга хүлээп албас боор-дур. [illegible] бүрүзү [illegible] чурттаар болгай. Кылыр ажыл чокта акша-төгерик кайыын келирил? Оорланы бээр чоруктуң бир чылдагааны [illegible].

Кижи бүрүзү-ле оор кылбас. Оорланып амдажаан кижилер оор чорукту кылып турар деп бодаар мен. Оор чорук кылырда машина-техника, эш-өөр херек. Чер чеде албас, «[illegible]» чадаг кижилер [illegible] берге. Маңаа [illegible] көрейн. Бо чылдың март айда Чадаанада ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур бир дугаар механизастаан колоннаның таңныылы Карбы Ондар таңныылдап турда, он ажыг бир үе аныяк оолдар таңныылды хүлээш, гараажтан үш машина [illegible]. Ол машиналарның бензинин төнүп каарга, Бажың-Алаак болгаш Хөндергей баар оруктарга октапкаш барган. Ол [illegible] турган.

Күрүнениң болгаш чоннуң [illegible] мал-маганын, машина-техника, бажың-балгат оорлаар кижилерни илередип тывар талазы-биле ажыл кайда[illegible]. [illegible] чер-чер Советтериниң, иштики херектер килдистериниң база улусчу дружиналарының кошкак ажылы-дыр деп санаар мен.

Оорларга удур рейдилер кылган милиция ажылдакчылары [illegible] дружиналарның кежигүннерин ырак тайга-сыннарда чурттап турар залдарга кижи көрбес-тир. Совхозтар төптеринче [illegible] ги аът оруу черлерге чайгы үеде рейдилерни доктаамал кылып турар болза, оорларның [illegible] ларының сотка олурары чайлаш чок эвес чүве бе? Бо талазы биле чон ортузунга тайылбыр [illegible]. Албан [illegible] лар мнай бээр рейсче чорутканмашиналарының үнген келгениниң шыңгыы хайгааралга алза чогуур. Орук аксында КАИ-ниң үгек бажыңын кылып каан-дыр. Маңаа КАИ ажылдакчылары ховар кээр боор-дур. Улуг оруктан озалааш, эң оруктарга рейдилерни чүге кылып болбазыл? Шак мындыг четпестерни оорлар ажыглап турар деп бодаар мен.

Шагдаа ажылдакчыларын шуптузун бактавайн тур мен. Ынчалза-даа аңаа чүгле ак [illegible] кижилер ажылдазыр болза эки. Чаагай тараа аразындан чашпан черле үнүп келир. М. С. Голубинская [illegible] 1985 чылда [illegible] райкүүскомунуң иштики херектер килдизиниң байысаакчызынга ажылдап тургаш, хоойлу хажыткан дээш иштики херектер органнарындан үндүрткенин «Тываның аныяктары» солундан номчудум. Ол хирезинде ол ам Чөөн-Хемчик райкүүскомунуң иштики херектер килдизинде чүге катап байысаакчылай бергенил? Шак мындыг төлеп чок кижилерни моон соңгаар иштики херектер органнарындан арыглап аптаарын амыдырал негеп келген. Шак мындыг кижилерни иштики херектер органнарынга ажылдадып каарга, оорларга «номчаш» боор турар эвес ыйнаан.

Республиканың чону, ажыл-агый удуртукчулары, комсомолчулар болгаш бүгү хөй ниити оорлар-биле демиселдиң бир демниг чорудар болзувусса, ынчан оорнуң оруу ырыгыдыттынып деп бодаар мен.

Шойдар ДҮВЕНДЕЙ.
Чадаана хоорай.

КИЧЭЭНГЕЙНИ НЕГЕП ТУРАР

Бистиң лаарлагы хүнүвүс — уруглар. Оларның кандыг кижилер болурунда чурттуң келир үези хамааржыр. Уруглар албан черлериниң ажылын кижилер, школа назы четпээн уругларны ясли-садтарга чогуур деңнелге чедир кижизидип оларның школага өөредилгеге шынарлыг белеткелди чедип алыр дээш тодаргай хемчеглерни Улуг-Хем районнуң улус өөредилге килдизи ап келген. Дуржулга солчуушкунунуң, өөредилгелиг семинарларны эрттирип, өөредилге-кижизидилге ажылының бедик деңнелин чедип алыр дээш кыналдаларны, практиктиг дузаны ясли-сад коллективтеринге чедирип келген.

Чаа-Холдуң, Ак-Туругнуң, Арыг-Үзүүнүң ясли-сад коллективтери ада-ие болгаш көдээ-ниити организацияларыбиле сырый харылзаалыг ажылдап, багай эвес түңнелдерни районнуң школа назы четпээн уруглар албан черлериниң аразында чарышка чедип ап келген.

Районда 21 уругаар садтарында 2479 чаштар бар, ол дээрге бүгү школа назы четпээн уругаарның чүгле 40 хуузу-дур. Ылаңгыя Шагаан-Арыг хоорайда ооҷурда 600 ажыг уруг бар. Ясли-садтарның бөлүк бүрүзүнде уругларның саны нормадан ажып, өөредилге-кижизидилге ажылын чогуур деңнелге тургузарынга бергедээшкиннерни болдуруп турар болгаш уругларның аарыыр чоруу көвей.

Чаа-Хөл, Арыг-Үзүү, Хайыракан, Шагаан-Арыг хоорайда 2 каът делгем улуг ясли-садтар бар. Ынчалза-даа бо ясли-садтарда чылдан чылче шиитпирлеттинмейн турар айтырыгаар катап тургустунуп келген. Ол ясли-садтарда электриниг дериг-херекселдер, канализацияның сантехниктиг херекселдери бо-ла үрелир. Оларны септедип алыр дээш ясли-садтар эргелекчилери кандыг хинчээн көрбес дээр. Оон ангыда чыл санында баштыр септелге кылырынга херек чирик оңнүг дозу болгаш өске-даа тудуг материалдарын тыпкып кааргa, чок болур. Ада-иелерден акша чыып, магазинге келген дозу садып, ада-иелерниң чеме-халазын дыңнап-даа турарлар.

Ясли-садтарда улуг соодукчулар бо-ла үрели бээр. Септекчилер келгеш кылып каарга, 2-3 хонгаш база-ла үрелип каар, катап чалаарга, артык кезектер чок деп каар. Арыг-Үзүү ясли-садынга чем кухнязында электриниг дериг-херекселдер оон ажыглалга кирген хүнден эгелеп ажылдаваан болгаш өлүг капитал болуп турар.

Ясли-садтарда бичии чаштарны өөредип кижизидеринге программада көрдүнген янзы-бүрү ойнаарактар, чугаа сайзырадырынга херегләэр көргүзүг материалдары болгаш уругларның назы-харынга таарышкан өске-даа дериг-херекселдер баазада чок болурунга ясли-сад эргелекчилери хомудап турар. Ясли-садтарның ажыл-чорудулгазын экижидеринче угаанган ажылдарже республиканың Улус өөредилге министерствозу кошкак кичээнгей салып турар деп бодаар мен.

Ясли-садтар ажылдакчыларынга материалдыг болгаш моральдыг [illegible] берип, оларның ажылын үнелеп, деткимче берип турарывыс четпес. Методист-кижизидикчи, алдарлыг башкы, «улус өөредилгезиниң тергиини» деп ат алган ажылдакчылар ясли-сад башкыларының аразында барык чок деп болур.

Чаштарны чараш аажы-чаңга кижизидип, оларны өөредиринге дыка улуг күжениишкинни негеттинер. Ясли-сад ажылдакчыларының ап турар шалыны эвээш болганы-биле чаңгаа ажылдакчылар ызырынмас. Кызылдың педучилищезиниң школа назы четпээн уруглар салбырын дооскаңнар 1-2 чыл ажылдааш, школаже ажылдап бээр тавартыгалар хөй. Уругну бичии чажындан канчаар кижизидип алганывыстан оон келир үези хамааржыр болганда, бо албан черлеринче кичээнгейни күштелдирер чогуур.

Клара ТӨГҮС-ООЛ.

СЭКП Улуг-Хем райкомунуң хереглекчилер ортузунга ажыл чорудар килдизиниң эргелекчизи.

Ажыглалга кирер тудугда

УРУГЛАРГА БАЗА БИР БЕЛЕК

Кызыл хоорайның чөөн талазында «Ээр чер» дээр автобус доктаар черден ырак эвесте үш каът улуг, делгем бажың май 17-де ажыглалга кирер. Ооң чанынга чеде бээр болзувусса, бистиң баштай-ла орус болгаш тыва улустуң тоолдарының мыштан чазап кылган маадырлары уткуп алыр. Ам ооң иштинче кирип, таныжаалы. Ында танцы, хөгжүм, спорт залдары бар.

Назы-хар аайы-биле уругларның 19 бөлүү турар ангы-ангы өрээлдерлиг. Амгы үениң дериг-херекселдери-биле шеверги каастап кылган бир өрээлди көрдүвүс. Бичии чаштарның ойнаарынга, дыштанырынга, өөрениринге таарымчалыг байдал тургустунган. Бичии чадаг-тергелер, ойнаарактар, бөмбүктер дээш, кандыг-даа ойнаарактар бар. Өрээл иштинде хевистер чаттынган. Уруглар танцы ойнаарда көрдүнүп ап турар көрүнчүктерни залдың дөрт ханаларында салган. Чемненир бичии столдарны болгаш өске өрээлде удуур оруннарны чурумнуг чыскааган. Уруглар аарыксай берзе, оларны хайгаараар, шиничиир, эмнээр тускай эмчилер өрээли база бар. Өрээл бүрүзүнде бичии чаштар мультфильмнер көөр оңнуг телевизорларны база тургузуп каан. Арыг кылаң суглуг бассейн база бар. Хоорайда уругларга тудуп кылган ясли-садтарның эң чараштарының бирээзи респотребсоюз баштаар черинин ам удавас ажыглалга кирер беш дугаар ясли-сады ол.

— Бисте 13 зал бар. Оларның тус-туста ангы-ангы чуруктар-биле каастап кылган. Ниитизи-биле бисте 300 ажыг чаштар турар. Оларга ниитизи-биле 94 кижи бараан болур. 26 кижизидикчи башкы ажылдаар. Кадрлар четчелээшкинни чорудуп тур бис. Улуг бөлүктүң уруглары даштыгаа ногаа аймаан боттары тарыыр, чечектер олуртур шөлдерни белеткээн бис. Тудугжулар ажылын дооскан. Ам бис иштики каасталга ажылдарын төндүрүп тур бис. Бо дээрге респотребсоюз баштаар черинин боттарының ажылдакчыларының амыдырал хандырылгазын экижидеринче утланган ажыл-херекчи, амыдыралчы социал айтырыгларының боттанып турарының тодаргай херечизидир — деп, ясли-сад директору Нина Николаевна Умнык бисте ужурашкаш, ол-бо өрээлдерни көргүзүп тургаш, чугаалаан.

Амгы үеде «оону кылыр, мону тудар» деп куруг аазаашкынар бо-ла дыңналыр болгай. Шуутаарының орнунга ажыл-херекти херек кылышкан амыдыралга боттандырар дээрзин Тыва АССР-ниң улус депутаттары, респотребсоюз баштаар черинин даргазы Хонук-оол Доржуевич Монгуш соңгулда мурнунда программазынга чугаалап турганын дыңнаган мен. «Сөглээн сөс, кергкен ыяш» деп тыва улустуң үлегер чугаазы ханы утказыг. Респотребсоюзтуң «Тыва кооптудуг» чери 1 млн. 200 мун рубльге чаа ясли-садты ажыглалга киирери-биле күрүне комиссиязынга хүлээткен.

— Бистиң респотребсоюз хөй санныг ангы-ангы адырлардан, организациялардан тургустунган. Ында ажылдап, чурттап турар кижилерниң ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузарда, оларның ажы-төлүнүң кижизидилгезинче сагыш салыр апаар. Ынчангаш бо чылын 300 ажыг бичии уруглар турар ясли-садты ажыглалга киирдивис. Ам дыка хөй нелер ажылдаарынга таарымчалыг байдалды алган. Хамык ужур кижиже сагыш салыры дээрзин партияның Платформазында айыткан болгай. Ажыглалче кирген бо тудуг база кижилерже сагыш салышкының боттуг барымдаазы-дыр. Чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин, Аъш-чем программазын амыдыралга боттандырарынга республиканың хереглекчилер ниитилелиниң ажылдакчылары эде тургустунуушкунунуң негелдезин ёзугаар ажылдап тургаш, төлептиг үлүүн киирер — деп, респотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазы Х. Д. Монгуш чугаалаар.

«Тыва кооптудуунуң» мурнунда бо чылын кылыр ажылдар, ажыглалга киирер тудуглар ар-бын. Кызыл хоорайга 400-400 тонна эът шыгжаар ийи соодукчунуң, хоорайның хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң болгаш диилги фермазының чаа тудугларын, «Спутник» кварталда ийи аал чурттаар 7 бажыңны тудуп турар. Ол ышкаш 2500 дөрбелчин метр хемчээлдиг чаа складтың, 2500 тонна кат-чимис шыгжаар соодукчунуң тудуун база эгелей берген. Оон-биле кады район төптеринге, көдээ суурларга янзы-бүрү тудугларны бо чылын ажыглалга киирери база көрдүнген.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: ажыглалга киирер ясли-садтан тырттырган чуруктар.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ХҮРЕШ. СОЛУН ЭРТКЕН

Тывылганының 45 чыл оюнга турасхаткан «Шын» солуннуң шаңналы [illegible] эрткен хүреше [illegible] кижи [illegible] баштанылганың барыгынга кижи бүрүзүнүң арнынга өөрүшкү тодазы-биле көстүп, хөөнү көдүрүлген дизе, частырыг чок.

Дүштекиниң бир шак үезинде стадионче шуушкан чон үзүлбестээн. Эптиг олуттарны ээлеп алыр дээш, эжик аксынга тырлып, итпилежип эгелээн. Чүгле чаңгыс эжикче чүткээш туруптарга, ында турган контролёрларга дыкалы берге болган. «Хүреш» стадионунуң артыы талазында эжиктерден кирип болур сүлер деп чугаалап турда безин дыңнавас болган. Чаңгыс эжиктен кирип өөрени кааган дивичүг. Стадионга олуртан улус эвээреен боор. Иштинде секторлар аайы-биле демдеглеп бижиттинген [illegible]. Наадым үезинде билиттерге ол секторларны айтыпкан каар. Олуттарны база дугаарлаар Ынчан кижи өртүүү болбуун олуруннга [illegible] [illegible]

Ам хүрешке кириптээлинер. Бистиң тыва чоннуң байырлалдарда маадыр ... болгай. Кижи бүрүзү мөгелер болур дээш [illegible] билир бис. Стадионнуң соңгу талазынга олурганнар «Сүт-Хөл», «Чадаана» деп ээн [illegible] олурганнар.

Бо удаада мөгелерни тывалыгның алгаш стадионнуң бармын таланыгдан [illegible] маршуттаан, төп трибунаның мурну-биле эрттирген. [illegible] таладан [illegible] киирип келген. Көрүкчүлер [illegible] [illegible] утуп [illegible] дыг турбаан болгай, ол экидир.

«Шын» солуннуң редактору В. Ф. Чадамба рапортту хүлээп алгаш, дайын киржикчилеринге, тылга ажылдап тургаңнарга база көрүкчүлерге болгаш спортчуларга байыр чедирип, күрештиң киржикчилеринге тиилелге дээш чүткүлдүг болурун күзээн.

Алдан дөрт мөгениң девиириниң мурнунда эрткен чылын «Шын» солуннуң шаңналы дээш шүүжүп мөге Роберт Хомушку болгаш оон ангыда районнар чемпионнары дөрт мөгени маргылдааның тугун көдүрерин чалаан.

Хүреш эгелээн. Октаан мөгелерге стадионнуң бүгүдүн байыр чедиришкиннери алыш часкаашкыннарындан илдең болган. Шырак дээн мөгелер бирги салыгда боттарының оңгаларын октагылап алганнар.

Бо чылын май 1-де район-нарга шүүлген мөгелерни чонга таныштырган. Бо хүрешке ол мөгелер база киришкени чугаажок. Судья столунга Өвүр болгаш Тес-Хем районнарының шырак дээн чамдык мөгелерниң чүге киришпейн барганының дугайында дыңнадыглар база келген. Олар ук районнарга келген моол мөгелер-биле хүрежип турганын айыткан болган.

Ийиги салыгда Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Кызыл районнарының болгаш Кызыл хоорайның мөгелери боттарының оңгаларын октап турганнар. Ол салыг эдерерниң мурнунда Ак-Довурактан алдар хөрлүг Артыш Ооржак, Өвүрден Орлан Монгуш [illegible] олар көрүкчүлерниң мурнунга [illegible] [illegible] [illegible] чаңнап [illegible].

Бирги салыг соонда мөге [illegible] Оңдар Кара-оол көрүкчүлерге [illegible] [illegible] [illegible] Судья-комментатор [illegible] [illegible] [illegible] тиилелге болгаш [illegible] кижилер ам-даа бар [illegible] үр [illegible] чаңнап турганнар.

Үшкү салыг соонда оон мөге арткан. Сүт-Хөлден Аңгыр Монгуш, Кызылдан Роберт Хомушку, Чөөн-Хемчиктен Алексей Хомушку, Улуг-Хемден Алим Ендан, Чөөн-Хемчиктен Маадыр Монгуш, Кызыл районнан Владимир Монгуш, Кызылдан Уран-оол Доңгак, Сүт-Хөлден Геннадий Монгуш.

Шырак дээн мөгелер бот-боттарынга таваржыкаш, хүрежир дээш тутчуп чадап, дидинмейн турганын көрүкчүлер билип олурган боор. Роберт Хомушку Маадыр Монгушту будундан туткаш долгай аарак октаптарга, оозу асканыгырлай аарак ыглаштап чоруй барган. Владимир Монгуш Амир Монгушту октаан. Алексей Хомушку Уран-оол Доңгакты арай деп апкан.

Дөрт мөге артканда республиканың шүглүп чораан, «Совет Тыва» совхозтуң директору Биче-оол Монгул-оолду судья столунче чалаан. Ол хүн РСФСР-ниң спорт мастери 50 харлаан турган. Аңаа байырны чедирген.

Бешки салыгда Владимир Монгуш биле Роберт Хомушку таваржыкан. Мооң мурнунда улуг маргылдааларга ол ийи мөге ийи катап хүрежикеш, бир-бир октажкан. Бо удаада октаан кижи бир сан ажа бээрин чарлап-даа турган. Владимир бодунуң оңаан арыг тиилээн. Геннадий Монгуш биле Алексей Хомушку хүрешкен. Бот-боттарының аргаларын билчир болгаш тутчуп чадап шаг болганнар. Алексей Хомушкунуң мооң мурнунда иштинче сукмаш андара долгап турганын кым-даа көрбээн. Бо таварылгада ол ындыг арганы ажыглааш, удурланыкчызын чараш октап алган.

Ийи мөге артканда үш болгаш дөрт дугаар черже алган мөгелерге үнүкү чергениң дипломнарын болгаш 50-50 рубль акша шаңналын тывыскан. Даңзы турган байыр мөгелерге ВЛФСО-нуң хүрээлели бижээн бээр.

Сөөлгү салыгда ийи мөге арткан. Владимир Монгуш Алексей Хомушкуну бүттеп чадап, ол тааны бурувиле арткан алыр тыныдыр [illegible] [illegible] октадар [illegible] [illegible] болган.

Тиилелге хүнүнге турскааткан «Шын» солуннуң бирги шаңналын Владимир Монгуш алган. База солуннуң редактору В. Ф. Чадамба шүүлгелиг мөгеге — чемпион кылганы, 120 рубльди база бирги черниң дипломун тывыскан. Ийиги шаңнал — 80 рубль, диплом Алексей Хомушкунуң үлүүнге онааштын. Ол хүн хүреш-даа солун болган. Чорумчада ээн болган. Ындыг болганы, болур-кымга-даа өөрүнчүг.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТАРДА: хүреш үезинде.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 11

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.50 Россияның тожы ансамблиниң концерти. 9.30 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 10.15 «Кижи болгаш хоойлу». 11.30 Уруглар шагы. 12.30—13.10 «Үе». 15.45 «Коргуушкуң чемелел чокка». Уран-чечен фильм. 17.10 Хөгжүм эртинези. С. Рахманинов. Концерт. 17.45 «Реформа» фондузу. ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң кежигүнү, академик С. С. Шаталин дамчыдылгага киржир. 18.30 «Үе». 19.00 Улуг кижилерге мультфильмниң баштайгы көргүзүү. «Эттиң херек». 19.10 Хроника-барымдаалыг публицистиг фильмниң баштайгы көргүзүү. «Кембриджиниң дооскунчузу». 1-2 серияларын. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Көрүүшкүн» 23.05 «Ол болган... болган...» 23.30 —23.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бүгүдени биликсеп тур мен». Киножурнал. 8.35; 9.35 Төөгү. 5 класс. Москва —орус күрүнениң пайызылдазы. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35, 11.35 География. 6 класс. Географтыг [illegible] [illegible]. 11.05 Эртемтехниктиг фильмнер. 12.05 —12.35 [illegible]. «Хүндүлүг салымдар». Уран-чечен фильм. 17.00 «Ажыл-кышкынның өөрүнчүг минуталары». 17.25 Мультфильм. 17.40 Социализмниг ёзу-биле үлээлии. Ригадан дамчыдылга. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва телевидение чалап тур». Эрге-хоойлу видеоканалы.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!»

КЫЗЫЛДАН

20.15 Медээлер. 20.20 Медээлер. 20.25 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.30 Делегейниң чадаг-терге маргылдааны. 20.50 «Элегеннер ортунда шыштар». 21.30 Н. В. Гогольдуң чугаалдарын [illegible]. Петербургтан [illegible] [illegible]. Уран-чечен фильм. 23.00—00.50 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионаты. «Спартак» — «Динамо» (Минск).

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Арена». Спортчу программа. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15—20.30 Бүгүдеге спорт.

КИНО

МАЙ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Анаа-ла Америка» 10.00, 12.20, 14.40, 17.00, 19.20. Видеозалга: «Үениң агымы-биле» (2 сериялыг) 10.30, 12.50, 15.10, 17.30, 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: « Плуто» деп мультфильм 11.00. «Грета» деп бажыңның чажыды» 14.00, 20.40, «Таныыла-ла, таныылап көр» (2 сериялыг) 16.00, 18.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кавказка туттурган кыс» 14.20, «Тура-соруу-биле күштүглер» (2 сериялыг) 16.00, «Чедишкинниң тывыкчылары» 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Элдептиг таварылга» 14.30. «Өг-бүле» (2 сериялыг) 16.20, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Кинтсайз» 17.30, 19.30 шактарда.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы хүндүскү салбырның бирги курузунга дараазында мергежилдерге студентилер хүлээп ап эгелээнин дыңнадып тур:

— автомобиль болгаш автоажыл-агый мергежилиниң автотранспорт факультединге;

— үлетпүр болгаш хамааты тудуг талазы-биле тудуг факультединге:

— автомобиль болгаш автоажыл-агый база үлетпүр болгаш хамааты тудуг мергежилдериниң бот-өөредилгелиг салбырынга.

Хүндүскү болгаш бот-өөредилгелиг салбырларга кирерлерниң билдиришкиннерин июнь 20-ден июль 15-ке чедир хүлээп алыр. Экзаменнер июль 16-дан 31-ге чедир болур, хүлээп алыышкынын дугайын август 1-ден 5-ке чедир дыңнадыр.

Хүлээп алыышкын экзаменнеринге эки үнелелди алган курлавырда шериг албанныглар (шынзылгазын көргүскенде) чазактың доктааткан чиигелделериниң ёзугаар база ада-иези чок оскүстер (көдээ азы хоорай Советтериниң шынзылгаларын ёзугаар) конкурс чокка хүлээп алдынар.

Ортумак школаны алдын азы мөңгүн медаль-биле дооскаңнар, тускай ортумак өөредилге черлерин болгаш профтехучилищелерни кончуг эки дооскаңнар хүлээп алыышкын комиссиязының доктаатканы-биле чаңгыс экзаменни «кончуг эки» деп демдек-биле дужаап болза, өске экзаменнерни дужаавас. Оон өске демдекти алыр болза бүгү экзаменнерни дужаар.

Өөренирин күзээннер математикага, физикага, орус дылга болгаш литератураga экзаменнерни бижимел-биле тудар.

Шилип алган мергежилиниң факультедин айыткан билдириишкинни институттуң директорунуң адынга бижиир. Ортумак школаны дооскаңнар директорнуң, класс удуртукчузунуң болгаш комсомол организациязының секретарының ат салганы характеристиканы эккээр. Шериг албанындан халажып келгеннерден шынзылга негевес.

Билдиришкиннерге дараазында документилерни кожар: ортумак өөредилгениң дугайында документ (бодун-биле), тускай ортумак өөредилге черлерин дооскаңнар дужааган эртемнерниң демдектерин ушта бижээн бижиктиг диплом, 3×4 см. хемчээлдиг алды фото-чурук, күш-ажыл дептеринден ушта бижидилге, № 086У хевириниң медицина шынзылгазы.

Паспортун болгаш шериг биледин боду ап алгаш келир.

• • •

Бо чылдың июнь 1-ден эгелеп филиалга ай хуусаалыг белеткел курстары ажылдап эгелээр. Кыска хуусаалыг өртекхөлезинге курстар математика талазы-биле июль 11-ден 15-ке чедир, физиканың июль 17-ден 21-ге чедир ажылдаар.

Белеткел курстарынга болгаш экзамен дужаап келген кижилер [illegible] общежитиеге чурттаар.

Хүлээп алыышкынны ССРЭ-ниң дээди өөредилге черлеринге студентилер хүлээп алыр чурум ёзугаар чорудар.

Билдиришкиннин болгаш документилерни дараазында адресче чорудар: 667001. Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу 4.

Чадаананың № 6 профтехучилищезиниң директорунуң албан-дужаалынга ажылдаарын күзээннерниң конкурузун Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозу болгаш улус депутаттарының Чөөн-Хемчик район Советиниң күүскому чарлап тур.

Ук албан-дужаалга кирерин күзээн кижи техниктиг дээди эртемниг, көдээ ажыл-агый азы башкы талазы-биле тускай эртемниг, бүдүрүлге азы башкы ажылының [illegible] 5 чылдан эвээш эвес болур ужурлуг.

Тайылбырны дараазында адрести ёзугаар алыр: Кызыл хоорай, Советтер бажыңы, № 214 өрээл, телефону 2-18-73 азы Чадаана хоорай, райкүүскомнуң улус өөредилге килдизи, телефону 4-47, 2-58.

«Тыва агроүлетпүр эвилелиниң» өөредилге-курс комбинады котельная машинистериниң (одакчыларының) курстарынга өөреникчилерни хүлээп алырын чарлап турар. Өөредириниң хуусаазы үш ай. Кичээлдер 1990 чылдың май 14-те эгелээр. Өөренирин күзээннер бүдүрүлге чериниң өөредип чоруткан бижиин болгаш паспортун алгаш келир.

Комбинаттың адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 1 «в», телефону 6-11-67.

«Тыва агроүлетпүр эвилелиниң» өөредилге-курстар комбинады «Е» категорияның автомобиль чолаачыларын белеткел курузун чарлап тур. Өөренир күзээннер [illegible] бир чылдан [illegible] кижилерни хүлээп алыр.

Кичээлдер 1990 чылдың июнь 1-де эгелээр. Өөренир кирерде паспортун болгаш совхозтан азы бүдүрүлге черинден чорудар [illegible] ап келир.

Бистиң адревис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу 1 «а».

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 5424

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуу — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн баргаңда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга арны

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг 24 412.

ГС-00631.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл май 12 суббота № 110 (14310)

1925 чылдан үнүп эгелээн. Өртээ 3 көп.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги сессиязы

САНАЛДАР БОЛГАШ КҮЗЕЛДЕР

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги сессиязы Май байырлалының соонда ажылын катап уламчылаанын номчукчулар билир. Оон ийиги хүнүнде — тодаргайлаарга, дүүн кандыг айтырыглар чугаалашканыл?

Баштай Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Мандат комиссиязының даргазы А.-С. Дембирел май 5-те болган Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының түңнелдерин ёзугаар соңгуткан депутаттарның бүрүн эргелерин хүлээп көөр талазы-биле илеткел кылган. 8 округка эрткен соңгулдага 7 депутат соңгуткан. Ону эрттиргениниң түңнелдерин комиссия хынап көргеш, соңгулдалар хоойлуларга дүүштүр эрткен дээрзин демдеглээш болгаш ук депутаттарның бүрүн эргелерин хүлээп көөр деп түңнелди үндүрген. А Сукпак № 79 соңгулда округунга эрткен соңгулдаларны күш чок деп, Төп соңгулда комиссиязы санаан, оон-биле Мандат комиссиязы чөпшээрешкен.

Ынчангаш соңгуткан 124 улус депутадының 118-и сессияга келген. Мандат комиссиязының илеткелин бадылаан соонда чазак кежигүннерин канчаар бадылаарыл деп айтырыг сессияга база катап тургустунган. Саналдар ажык, чажыт деп ийи аңгы үзүлген. Ол саналдарны депутаттарга киирерге, хөй кезии чажыт бадылаашкын-биле томуйлаар деп бадылааннар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак Дарганың бирги оралакчызының кандидатуразын чугаалажып көөр кылдыр депутаттарга киирген. Баштайгы хүнде чугаалааны кандидатура — А. А. Мельниковтуң доочу намдарын, бо албан-дужаалга ажылдап келген хөй эвес үезиниң дургузунда канчаар ажылдаанын кысказы-биле таныштырган.

Ук кандидатураны доктаамал комиссияларга чугаалашканының түңнелдериниң дугайында депутат А. Т. Сотпа дыңнадыг кылган. Мельниковтуң боду-биле чугаалажып, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге киирип келген салыышкынын барымдаалааш, комиссия кежигүннери Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызынга ажылдап шылаар деп санаан болгаш бадылаары-биле сессияже бир үн-биле киирип турар дээрзин дыңнаткан.

Депутаттар А. А. Мельниковтаң ук албан-дужаалга томуйлаар болза, кол кандыг айтырыгларже кичээнгей салырын айтырган. Аңаа доңчу харыызын ол берген. Кол кезиинде көдээниң социал хөгжүлдезинче, көдээ ажыл-агыйның кадрларын белеткээринче, экономиктиг реформаны боттандырарынче, эртем-техниктиг депшилгени көдээ ажыл-агыйга ажыглаарының айтырыгларынче кичээнгей салырын ол дыңнаткан болгаш ону кандыг аргалар-биле чедип алыр деп турарын база чугаалаан.

А. А. Мельниковту чажыт бадылаашкын дансызынче киирер деп, депутаттар шиитпирлээн.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы албан-дужаалга саналдаттынып турар В. А. Парунин база бодунуң моон соңгааргы ажыл-чорудулгазының программазын таныштырган. Бир эвес ону ук албан-дужаалга томуйлаар болза, үлетпүр бүдүрүлгелериниң моон соңгааргы сайзыралынче, транспорт аймааның ажылын экижидеринче, чоннуң херегсел барааннарын бүдүрерин көвүдедиринче, садыг ажылын чогумчалыг болдурарынче кичээнгей салырын ол чугаалаан.

В. А. Паруниңге оон харылаар ажыры-биле холбаштыр хөй айтырыгларны салган соонда, ону чажыт бадылаашкын дансызынче киирер деп шиитпир хүлээп алдынган.

Республиканың тудуг ажылы сөөлгү үеде бурунгаар базымнарны кылган. Аңаа шеф областарның болгаш крайларның салыышкыны улуг болган. Өскээртен дуза чокта, боттарының күжү-биле кандыг айтырыгларже кичээнгей салыр ужурлуун Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы албан-дужаалче саналдаттырган В. П. Болбат чугаалаан. Хөй-хөй айтырыгларны салган соонда депутаттар аңаа хамаарыштыр чамдык күзээшкиннерни база кылган. Оон Москвага сургакчылап чораашт, аңаа «чурттаары» хөй, а республиканың районнарынга ховар баар деп шүгүмчүлээн, ырак-узак черлерде чамдык бергедеп турар тудугларже кичээнгей салырын аңаа сүмелээн болгаш чажыт бадылаашкын дансызынче киирген.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, республиканың Күрплан даргазы Д. С. Моңгушту Ш. Д. Ооржак Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының аныяктар херектериниң талазы-биле оралакчызының албан-дужаалынга сүмелээн. Ындыг айтырыны харылап турар кижи мурнунда турбаан, ынчангаш ол чаа албан-дужаалга дуржулгалыг, аныяктар херээн билир кижи ажылдаары күзенчиг дээрзин илеткелчи демдеглээн. Д. С. Моңгуш бо талазы-биле бодунуң программазын база таныштырган. «Аныяктар-95» деп программаны тургузарын, ол ёзугаар бөгүнгү аныяктарның ажыл, амыдыралынче кичээнгей салырын дыңнаткан. Депутаттар ук албан-дужаалды болгаш кандидатураны деткээн болгаш чажыт бадылаашкын дансызынче киирген.

Күрплан даргазының бирги оралакчызы В. Б. Салчакты Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Күрплан даргазынга томуйлаар деп саналды депутаттарга киирген. Оон программазын депутаттар дыңнаан соонда чажыт бадылаашкын дансызынче киирген. Оон бетинде Күрпланның ажылынга хамаарыштыр элээн саналдар болгаш күзелдер база киргизээн. Ылаңгыя чугула социал объектилерни акшаландырар талазы-биле кичээнгейни күштелдирери, социал-экономиктиг хөгжүлдениң планнарының төлевиленин ажылдап кылып турар үеде биддилиг болуру чугула дээрзин саналдаан депутаттар айытканнар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизиниң албан-дужаалынга Дарга Ш. Д. Куулары саналдаан. Депутаттар хөй-даа айтырыг салбайн, чажыт бадылаашкын дансызынче адын киирген.

Министрлер Чөвүлелиниң удуртулгазының кандидатураларын чугаалажыры доозулган. Эртенги хуралдың доостурунга чедир үе арткан боорга, ону халас чидирбези-биле депутаттар министрлерниң болгаш күрүне комитеттериниң даргаларының кандидатураларын чугаалажып көөрүнче кирген.

Бир дугаарында Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак садыг министри албан-дужаалга П. Н. Ходыревти саналдаан. Ол ук албан-дужаалга 3 чыл ажылдап турар, бо үениң дургузунда кандыг ажылдарны кылганын, садыгның материал-техниктиг баазазын экижидер, чурттакчы чоннуң бараанга негелдеге хандырылгазын экижидер дээш ам канчаар ажылдаар деп турарын кысказы-биле таныштырган.

Министрге салдынган айтырыглар хөй болган. Чамдык шүгүмчүлелдер база бар. Ылаңгыя садыг ажылдакчыларының чуртталга байдалынче кичээнгей ам-даа кошкак дээрзин депутаттар чугаалаан болгаш чажыт бадылаашкын дансызынче ооң адын киирген.

Эртенги хурал ооң-биле доозулган. Дүүн кежээки хуралга чазак кежигүннериниң кандидатураларын чугаалажырын уламчылаан. Оон дугайында солуннуң дараазында номеринге парлаар бис.

Даңгыт ЧЫДЫМ.

БАЙЫР ЧЕДИРГЕН

Тыва эки турачы эскадронунуң командири капитан Түлүш Балданович Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывысканы-биле холбаштыр тыва улуска байыр чедирген телеграмма ооң кады дайылдажып чораан эжи, амгы үеде Ровно хоорайда чурттап чоруур Украин ССР-ниң персоналдыг пенсионери, Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы Иван Тимофеевич Кузнецовтан СЭКП Тыва обкомунуң болгаш Кызыл хоорккүскомунуң адрезинге келген.

Дайын чылдарында И. Т. Кузнецов тыва эки турачы эскадронунуң кирип турганы 31-ги полкка разведка взводун командылап турган. Эш И. Т. Кузнецов Ровно хоорайда чурттап турар фронтучу эш-өөрүнүң мурнундан эш Т. Б. Кечил-оолдуң болгаш оон дайынчыларының кайгамчык эрес-дидим болгаш маадырлыг тулчуп чорупп турганын магадап көрүп турган бис, ындыг маадырлар-биле кады чаалажып чорупп турганывыска чоргаарланыр бис деп бижээн. Дайын чылдарында эш Т. Б. Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывсыр дугайында бижикти чогуур черлерже чоруткан турган, ук бижик орук ара читкен. Оон-даа йынчы эш-өөрү чөптүг херек оруун тып, тиилээр деп идегеп чораан. Шынап-ла, Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чылының бүдүүзүнде ол херек бүткен. Немец-фашистиг эжелекчилерни чылча шаварынга тыва улустуң киирген улуг-хуузунуң чөптүг-биле үнелеттинге-нинге сеткилинин хандырып эш И. Т. Кузнецов болгаш ооң өөрү илергейлээн.

ЭҢ-НЕ КӨСКҮ, ЭСКЕРТИНИИЧЕЛ

Радио ыттавайн баарга, телефон көдүрерге шимээн үнмес болурга, янзы-бүрү чылдагааннар-биле (чамдыкта бистен шуут хамаарышпас) почта, солун, сеткүүл озалдаарга харылзаачылар багай ажылдаан болур. Моон алгаш көөрге, бистиң ажылывыс эң-не көскү черде турар турарын амыдырал бадыткаар. Маңаа хамаарыштыр Эрзин районнуң харылзаа белдириниң коллективиниң амыдыралында чамдык өскерлиишкиннер чаартылгалар болуп турар. Ол соругага дүүштүр мындыг түңнелге келдивис: эртем техниктиг депшилгени чөп ажыглаар.

Ол дээрге-ле чартык автоматиканың девискээр иштиниң автоматтыг телефон харылзаазының системаларын тургузары-дыр. Ол ажылды чорутканывыстың түңнелинде бистиң телефонистеривис Совет Эвилелиниң янзы-бүрү хоорайларынче Кызылдың телефонистериниң киржилгези чокка дорт долгап үнүп турар апарган. Эрзинде 60 ажыг абонентилер Эрзинниң, Кызылдың телефонистериниң дузазы чокта-ла автоматчыдылгачыы амылында туралдан хоорайлары-биле харылзажып турар. Эрзин — Кызыл аразынга канал көвүдээрге, оларның саны база немежир. ТТ-12 деп телеграф системазын болгаш электроннуг телеграф аппаратураларын ажыглап, Совет Эвилелиниң кайы-даа булуңнары-биле харылзаа тудуп, дарый чоруулар телеграммаларны дорт дамчыдып турар апарган бис.

1987 чылда ЗПВ-1-25 деп радиобелдирин тургузуп, районнуң радио дамчыдылгазының түс чер студиязын кылып алдывыс. 1988 чылдың төнчүзүнде ырак суурусуг болур Нарын-биле телефон харылзаазын экижидер сорулгалыг биле ол аразының телефон каналдарын көвүдедири-биле 12 каналдыг телефон аппаратуразын тургузуп, ажыглалга киирген бис.

Районнуң иштинге автоматтыг телефон харылзаазын үзе шиитпирлээриниң кырында келгенивис бо. 1990 чылдың бирги кварталында районнуң 5 чурттакчылыг суурлары-биле автоматтыг харылзаа долузу-биле ажылдап эгелей берген.

Почта харылзаазын экижидер, ылаңгыя малчыннарга солун, сеткүүл чедирерин шынгыы хыналдага алган бис. Бо талазы-биле мындыг чүүлдү амыдыралга боттандырып чорутканы бис. Баштайгы үеде малчын бригадалар, сүт-бараан фермалар ааны-биле солуннарны, журналдарны, чагаа-бижикти ушта бижээш, совхозтар конторазынга чедирип, техниктиг секретарьларга хүлээдип берип турган бис. Чамдык совхозтар удуртукчулары, парторгтар маңаа [illegible] турган үелер турду. Бүгү дээрге киржирга дыңгалар карбанга [illegible] хөй солун стол кырында чыдар эчис болуру чугаажок болбайн аан.

Ол солуннарны малчыннарга [illegible] чорупаларны неделяда 4 катап чедирер, шалыңналыг, транспорт харылзаазын база совхоз харылзаазы.

Почтаны болуп доктаамал ажылдаар кижилер ховар турган. Оон ужурунда почта чедирилгезин механиктаар деп шиитпирлээн бис. 2 чедирилге участогун тургускаш, абонентилер шкафтарын салгаш, солун, сеткүүлдү машина-биле ынаар чедирип эгелээвис. Банкыдан беш муң рубльди чээли-биле үндүрүп алгаш, 65 ындыг шкафтарны кылган бис. Почтачыларның ажылы чиңгээн.

Харылзаа белдириниң почта салбырынга солун суп каан дар шоодайларны херээжен кижилер уруп чедай-чадай үндүр-киир сөөртүп турган болза, ам ында транспортёру тургускаш, солуларга соңгазын кылган. Мындыг механизация айтырыгларын чооргу шиитпирлеп турар бис.

Толаан КЫЗЫЛ-ООЛ.
Эрзин районнуң харылзаа белдириниң начальниги.

ӨТТҮНГЕНИ ОЛ БЕ?

Чажымдан тура тыва улус аразынга өскен болгаш кижилериниң сөөк-язы, нациязын ылгаар чорукка үүр мен. Чоокта чаа Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязының ажылының үезинде чамдык орус дылдыг делегаттарның залдан үнүп турарын телевизордан көрген, аңаа ыдып, дыка-ла элээк-сунар кижи чордум. Моон мурнунда ындыг чүүлдү ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының үезинде Литваның делегаттары кылган болгай. Бистиң чамдык депутаттарывыс ону өттүнгени ол бе? Чүнү күзеп турарлары ол?

Бир эвес чижек кылдыр алыр болза, РСФСР-ниң Дээди Совединиң эрткен сессиязынга чазак кежигүннери кол нуруузунда орус дылдыг кижилерден тургустунган турда, автономнуг республикаларның, областарның болгаш өске-даа черлерниң төлээлери хурал залын каггаш, үнүп чоруп турбаан-на болгай. А оон-биле чергелештир автономнуг республикаларның удуртукчулары чүге үндезин чурттакчылар болуп болбазыл. Мээң бодаарымга, ол шын. Автономнуг республикаларның, областарның болгаш өске-даа черлерниң удуртукчулары үндезин кижилерден тургустунар болза, харын эки, ону деткиир мен.

Бистиң республиканы алыр болза, кандыг-даа сөөк кижи бисте чурттап, ажылдап турар болгай. Маңаа шынчы чорук, демократия кол рольду ойнаар ужурлуг.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга эш Ш. Д. Ооржактың кандидатуразын илип үндүрген турда, аңаа кандыг-даа нарынчыдылга, өске шаптараазыннар турбас турган. Чүге дизе интернационалчы байдалга кижизиттинген үндезин уктуг кижи бистиң удуртукчувус болганда ону деткиир ужурлуг бис.

СЭКП Кызыл хоорккомунуң бирги секретары турган Б. П. Свищовтуң чугаазы-биле алырга, республикада чурттакчы чоннуң 35 хуузу орус дылдыг. Ынчангаш удуртукчу даргаларның кайы-бирээзи орус кижи болур ужурлуг деп чугаазынга удур мен. Ол албан эвес-ле болгай. Бодум, ажылдум шупту үндезин чоннуң аразындан кирген төлептиг кандидаттарны РСФСР-же, Тыва АССР-ниң база улус депутаттарының Кызыл хоорай Советтеринге соңгуп турдувус. Кым кымны шилип алыр болдур, ол дээш бадылаар эргелиг дээрзин соңгукчулар билир.

В. Е. Серякова хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул дээрге ажылдап каан-дыр, четтирдивис дээп бис. А Ш. Д. Ооржак назы-хар талазы-биле аныяк, энергиялыг-дыр. Ажылдазын. Ону бистиң боттарывыстың төлээлеривис — депутаттар соңгуп алган-дыр.

Бистиң ам чаа соңгуп алган депутаттарывыс амыдыралды экижидериниң талазы-биле дыка хөй чүүлдерни кылырын аазаан болгай. Ону күүседири база белен эвес. Ындыг-даа болза, мени эң-не дүвүредип турар чүүл — аныяктар кижизидилгези болгаш оларны ажылга быжыглаары, оларны бажың-балгат-биле хандырары. Бо айтырыгны шиитпирлеп албайн тура, кем-херек үүлгедиглериин соксадып шыдавас хире бис.

Үстүнде чугаалааным — сессия үезинде залды каггаш үнүп чорупп турган кезек бөлүк депутаттар боттарының соңгукчуларының мурнунга буруузун миниш, моон соңгаар ындыг чорукту катаптавазының дугайында сөзүн бээр ужурлуг.

Александр СЕРЕДКИН.
Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

Черниң кежиин четтирер дизе

СУГГАТ. БАРЫЫН-ХЕМЧИКТЕ МЫНДЫГ

Барыын-Хемчик районнуң улусчу контроль комитеди ажыл-агыйлар суггатты канчаар ажыглап турарын хынап көрген. Суггат дээш харыысалгалыг эштер-ле хөй: совхозтарның директорлары, агрономнары, гидротехниктери, районнар аразында суггарылга-ажыглал тудуг эгелели. «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынның көжүп чоруур № 1 механизастаан колоннаазы, агроүлетпүр каттыжыышкыны. Бо бүгү организацияларның удуртукчуларын болгаш специалистерин комитеттиң хуралынга чалап олуруштурган.

Районнуң дөрт ажыл-агыйында суггаттыг 6140 гектар чер бар. Ол дээрге тарылга шөлүнүң барык 29 хуузу боор турар. Ол шөлдерниң кол нуруузун кукуруза, картофель, ногаа, чаңгыс база хөй чылдыг сигенниң тарылгазынга ажыглап турар. Экини эки дээр. Агаар-бойдустуң таарымча чок чүүлдери турзажок, «Хемчик», «Барлык» база «Дөн-Терезин» совхозтарның чамдык коллективтери сөөлгү чылдарда суггаттыг шөлдерден багай эвес дүжүттү ап келген. Оон-биле чергелештир чедир кылдынмайн турар ажылдар, четпестер чыл санында уламчылаан шаан. Картофельди, ногааны база мал чеми культураларны пландыг чедир албазы шуут-ла ыңнып апарган. Чылдагааны билдингир. Бүга-сумуннарның ажылдагы, хайгааралы, эдилели багай, септевес, суггатче кичээнгей [illegible].

Совхозтарның удуртукчулары чогуур [illegible] биле көрээ чарып, хөй акша-хөреңгини үндүрүп бергеш, кылган чүүлдерни шынгыы негелде ёзугаар хүлээп албас таварылгалар кайы хөй.

Инженерлиг системаларның тудуун дорт харылзаа механизастаттынган колонна (кол инженери В. Каменецкий) Барлык системазын септээрин, бетоннаарынче кичээнгей салбастаан, төлевилелди хажыдар чоруктар бар. Оон уламындан суггаттыг шөлдерниң хемчээли харын кызырылган. Бо коллектив амгы үеде 800 гектарны суггарып болур суг хөөлбээ кылыр дээш, хөй техниканы, кижи күжүн, акша-хөреңгини чарыгдаан. Ынчалза-даа ону дараазында беш чыл планында доозар деп шиитпирлээн, күш четтикпес апарган. «Шекпээр» совхозтуң Бижиктиг-Хая чоогунда 268 гектарда тараа база сиген шөлдерин суггарары бергедээн. Ында системаны ажыглаар аргазы чок боор турар. Ол ышкаш Барлыктың суггарылга системазының инженерлиг бугазының № 20-24 демдектериниң хажыыларында шөлдерин төлевилелге карыштыр белеткевейн болганда, ында шөлдерни суггарбайн келген.

Каш чыл мурнунда совхозтарга суггатчы звенолар ажылдап тургулаан, оларга черни быжыглап, дериг-херекселдер-биле хандырып, негелдени [illegible] турган. Ам байдал ындыг эвес. Арендалыг, [illegible]-чарылгалыг звенолар тургустунган соонда, олче директорлар, агрономнар-даа сагыш салбастаан. Боттары билзин дээр хөөнүг апарган. Дүне черни суггарбастаан. Сугну хондур хайгаарал чокка салыптарга, бир талазында, суггат дески эвес болур, ийиде, черни харын үреп турар. Эрткен чылын «Барлык» кукурузадан, «Дөн-Терезин», «Шекпээр» база «Хемчик» совхозтар ногаадан чавыс дүжүттү алган.

Улустан эки түңнелдиг ажылдазын деп негээрге, хамык чүве бүде бергени ол эвес, а оларга таарымчалыг бүгү чүүлдерни баштай тургузуп бээр херек. А ындыг турбуже, районнуң совхозтары хат-когуруунут, доозунловуралтыг, изиг, эл-чаъстыг хүннерде суггатчыларның чаглактаныр, дыштаныр, чемненир черлерин таарыштыр кылып бербээн. Боторугга-чарылгаже арендаже кирген улус түңнелин боттары билзин дээш олуруптарга, окта таарышпас. Ол ажылга агроном, гидротехник, бригадирлер аңаа хажыызынга хайгааракчы болуп артпас ужурлуг. Харын оларга дузалажыр, сүмележир, хайгаараар хүлээлгелиг.

«Барлык», «Шекпээр» совхозтарда черни чаашкыннадырып суггарар агрегаттар бола үрели бээр база чаңгыс [illegible]-биле ажылдап келген. Ону бо чылын болдурбас херек. Бо талазы-биле агроүлетпүр каттыжыышкынының, аңаа хамаарыжыр септелге-техниктиг бүдүрүлгениң база совхозтарның боттарының инженер-техниктиг ажылдакчылары ындыг агрегаттарга херек кезектерни тып, дузалажыр херек.

Районда суггаттыг черлерни ажыглап турарының дугайында айтырыгны улусчу контрольчулар чогуур өйүнде көдүрген. Частырыглар болгаш тоомча чок чүүлдер бар. Ол дээш суг ажыглал-тудуг эргелелиниң начальниги Н. Хертекке, көжүп чоруур № 1 мехколоннаның кол инженери В. Каменецкийни болгаш совхозтарның кол агрономнарынга чогуур хемчеглерни онаап, ажылын үндезинни-биле экижидерин олардан негээн.

Барыын-Хемчиктиң девискээринге хар бо чылын шагда эрээн. Оон чаъс чагбаан. Чер хаңылдыр кургаан. Хемнерниң суу ам-даа көдүрүлбээн. А [illegible] ажыл [illegible]. Барлыктың суггарылга системазында суг эвээш боорга, ону үш совхоз графиктиг ёзугаар үлежип ажыглаарын хүгүүрүшкен. Бар сугну хунаажыр болза, ажыл бүтпес дээрзин билдингир. «Дөн-Терезин» совхозтуң девискээринде арык-бугаларда суг келген. Суггатчы звеноларны быжыглаан, олар ажылдап кирипкен.

Агаар медээзин ёзугаар алырга, чоокку үеде районнуң девискээринге ол-шык дүшпес, [illegible] хаттыг, [illegible] соок хүннер [illegible]. Үе маңнаар. Агаар-бойдустуң өршээлин келдерел дилээр херек чок. Курлавырларны бүгүн ажыглаар ужурлуг. [illegible], Адаш хеминиң [illegible] чоннуң хол-биле казып, ажыглап чораан арык-бугаларны алгылаан, арыглап эттип алгаш, ону ажыглаарын өрүнин көөр чогуур. Айтырыг ам ындаар тургустунуп келген. Курлавыр болгаш аргалар дээ чүве ол-дур.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Бии-Хемде Хүт суур — «Кызыл тараачын» совхозтуң салбыры. Мында ажыл-ишчилер мал өстүрүп, малга чемнерни белеткеп турар. Тайга өттүүнде орулааны черде турар Хүт суур бо чылын тургустурганындан бээр 40 чыл болур. Мында янзы-бүрү мергежилдиң кижилери ажылдап, чурттап турар. Оларның ажылгыжы маңаалыг.

ЧУРУКТА: Хүт суурда почта салбырының эргелекчизи Галина Маадыевна Багай-оол, салбырда механизатор Владимир Васильевич Кызыл-оол, библиотека эргелекчилевишаан, суурда «Билиг» иштиделениң ажылын удуртуп турар Лидия Маадыевна Оотун-оол.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ОРГАНИЗАСТЫГ ЭГЕЛЭЭН

Чеди-Хөлчүк районнуң «Чыраа-Бажы» совхозунуң Дагыр-Шеми кооперативиниң трактор-хөөр бригадазының механизаторлары болгаш суггатчылары чазгы севин ажылдарын организастыг эгелээн.

Звено кежигүннери арендалыг ажылдарының чүрүмүн шилилгейир өөренген. Өөределгени совхозтуң кол агроному [illegible] турган. Ынчангаш олар ону кылырының нормативтерин, тиилелгелиг [illegible] бүдүрер болгаш бүдүрген ажылдың өртээ үнезин кызыгаар билир апарган.

Бригадалар звенолар кол дугуйда [illegible] бөлүк түңнел [illegible] ажылдап турар. Совхозтуң шөлдеринде мөөнегелдиг чемиштерлээнин чажып доозкан.

Дагыр-Шеми бригадазында Т-150 тракторларының баштары Владимир Моңгуш, Даваа-оол Сат, Маадыр-оол Куулар, Радион Моңгуш олар [illegible] бөлүгүнге [illegible] кызыгаар ажылдадыр. Чамдык звенолар [illegible] ыжыгар ыштан, бүга-суму [illegible] арыглап, баштайгы суггарылганы чорудуп берген. Бо ажылды Шанчы деп черде чорудуп турар. АВМ звенозу ооң шөлүнүң баштайгы суггарылгазын доозкан. Кызыл-Чыраа, Көк-Тал звенолары ол ажылды уламчылап турар.

Дагыр-Шеми бригадазы үрезин чарттырылгазынче кирген, оларның ажылы организастыг чорупп турар.

Николай ООРЖАК.

Кызыл-Чыраада звено удуртукчузу.

ДЫҢНАДЫГ

1990 чылдың май 5-те катап бадылаашкынның үезинде Сукпактың № 79 соңгулда округунуң участок болгаш округ соңгулда комиссияларын «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлуну кажыызы-биле үрээнин Төп соңгулда комиссиязы тодаргайлап эскерткен. Бо айыткан соңгулда округунуң талазы-биле соңгулдаларны Төп соңгулда комиссиязы ук Хоойлунуң 49 чүүлүн удурткаа болдурбушаан, күш чок деп санаан болгаш Тыва АССР-ниң улус депутадын бурунгаарлаар айтырган.

Ук округта катап соңгулдалар июнь 10-да болур.

ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫ.

КИЖИЛЕРЖЕ ЧООКШУЛААР, ОЛАРЖЕ САГЫШ САЛЫР

● Партияның Бии-Хем район конференциязындан ●

Районнуң партия эге организацияларындан соңгуткан делегаттар Туранның Культура бажыңынга айыткан шагындан эрте чыглып келгеннер. СЭКП райкомунуң бюрозунуң отчёттуг үеде чоруткан ажыл-чорудулгазынга үнелелди бээри, ол чыл дээрге эде тургустуунуң шукунда эки дуржулганы нептередири, четпестерин дамчыр-биле илередип, ооң үндезин чылдагаанын тывары, ону кыска хуусаада эдерде тодаргай—чуну кылырын айтыры оларның кол сорулгазы болур.

СЭКП райкомунуң бирги секретары Т. А. Парчын конференцияга илеткел кылгаш, партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының, СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелдерин районнуң партия эге организациялары, коммунистери, ажылчы чону калбак-биле чугаалажып, ол чугула документилерни үнелеп көрүп, анаа боттарының хамаарылгазын илередип, немелделерин, казылдаларын кирерип саналдап турарын чугаалаан.

Илеткелчи партия райкомунуң бюрозунуң отчёттуг үеде чоруткан ажылын шүгүмчүлекчи өзү-биле анализтээн. СЭКП райкомунуң кежигүннери, кандидаттары, партийжи-организастыг, идеология, социал-экономиктиг хөгжүлде айтырыгларының талазы-биле комиссиялары партия райкомунуң ажылын эде тургузар, чаартыр, ооң стилин, арга-методтарын сайзыраңгайжыдар дээш чамдык ажылдарны кылган. Хөй доктаалдар хүлээп алырын кызырган, хуралдарын эвээжеткен, партия эге организацияларга, күш-ажылчы коллективтерге барып ажылдаарын көвүдеткен. Ооң уламындан партия эге организациялары ажыл-чорудулгазын экижидеринче угланган дээш-тиг хемчеглерни ап турар. Оларга «Кызыл тараачын» совхозта партком, ыяш ажыл-агыйында партия эге организациязы (секретарьлары В. Н. Гончаров, Н. Ф. Золотухин), Туран сүт-бараан фермазында, Сесерлиг салбырында № 1 хойжу бригадада партия бөлүктери (организакчылары А. Н. Терских, Х. Л. Салчак) хамааржырын илеткелде айыткан. Районнуң партия организациязында 654 коммунист бактаан турар, оларны улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында быжыглаан. Партияның кежигүннериниң хөй нуруузу кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде хаара туттунган, оларның аразында онаашкан ажыңге ээ-харысаалгалыг, ак сеткилдиг, чыл бүрүзүнде-ле планныг онаалдаларын болгаш социалистиг хүлээлгелерин күүседип чоруур бүдүрүлгениң мурнакчылары бүдүрүлге, совхоз бүрүзүнде бар. Оларның аттарын илеткелчи болгаш санал бергеннер адап турган.

СЭКП райкомунуң ажыл-чорудулгазының стили, арга-методтары эде тургустунуушкун үезиниң бедик негелделеринге ыракта четпейн турарын илеткелчи болгаш конференцияга санал берген делегаттар сагыш човап чугаалаан. СЭКП райкомунуң бирги секретары турган Ю. А. Чихачевтуң командылап чагырып дужаар эргелиг удуртулгазынга, партия эге организацияларының секретарьларынга, кады ажылдап, удуртуп турары кижилерниге каржы-хажагай чоруунга партия райкомунуң бюро кежигүннери удур туржуп шыдаваан, ооң уржуу-биле СЭКП райкомунуң партийжи-организастыг, идеологтуг ажыл-чорудулгазында улуг четпестер бар.

Конференцияга он тос кижи санал берген, оларның хөй нуруузу партияның ролюнуң, ат-алдарының кудулдааныңга сагыш човап, ооң уунуң турар чылдагааннарын, ону экижидерде чүнү кылырын айтып турганнар. Орта хамаарыштыр делегаттар Ю. М. Некрасов, М. Н. Моллеров, М. В. Селина, Ю. Д. Лопсан, Ф. Ф. Лебедев, П. Ф. Бабычев болгаш өскелер-даа санал бергеннер.

Туранның № 1 школазында партия эге организациязындан делегат М. В. Селина сөс алгаш, партия райкомунуң ажылының дугайында отчёт илеткелде чаа чүве чогун, эрги херээрин айыткан. Ылангыя улус өөредилгезиниң ажылының талазы-биле кашла домак кирген. Илеткел-биле делегаттарны баш бурунгаар таныштырарын, оода ооң тезистерин үлеп берген турарын саналдаан. Партияның ат-алдарының кудулап турарының чылдагааны ооң чамдык удуртукчуларында дээрзин чугаалааш, ооң чижээнге СЭКП райкомунуң бирги секретары турган Ю. А. Чихачевту киирген. Партия райкомунуң идеология ажылында четпестерин башкы шыңгыы шүгүмчүлээн. Чон ортузунда ажылды кошкаткан, оларның-биле сүмелешпейн, негелде, херээлелдеринге сагыш салбастаан. Партияның ат-алдарын, ролюн көдүрер, В. И. Ленинниң камгалаар талазы-биле ажылды күштелдирериниң орнунга, ону суларадкан.

Партия райкомунуң ажылдакчылары, ылаңгыя инструкторлары партия эге организацияларының ажылынга боттуг дузаны, деткимчени чедирбейн турарын делегаттар чоптуу-биле шүгүмчүлээн, ооң чылдагаанын-биле партия эге организацияларының дайынчы аргашинээзин куду, коммунистерниң бот-идепкейи чавыс болуп артышаан. Партияның ролюн, ат-алдарын көдүрер дээр болза, бо ажылды үндезини-биле экижидерин, чаа өзү-биле ажылдаарын партия райкомунуң бюрозундан шыңгыы негелдени салган.

СЭКП райкомунуң отчёт илеткелинде хаар айтырыы чугула черни ээлевээнин делегаттар А. К. Соян, З. М. Ооржак, Е. П. Анпилогова болгаш өскелер-даа чугаалаан. Партия райкомунуң бюрозу кадрларны шилип ап, ажылга таарыштыр тургузуп, кижизидип турарында улуг четпестер бар. СЭКП райкомунуң бирги секретарындан эгелээш, партийжи, күрүне сагылга-чурумуң үрел турда, өскелерниң дугайында чугаалаары берге дээрзин олар айыткан. Сөөлгү ийи чылда районнуң партия эге организацияларының секретарьларының 38 хуузу, совхоз директорларының 60, кодээ Советтер күүскомнарының даргалары 30, кол специалистерниң 25 хуузу солушкан. Бо саннар болза, кадрлар-биле партия райкомунуң четпес ажылының херечизи-дир. Партия, совет, ажыл-агый органнарының, улус ажыл-агыйының кайы-даа адырының ажылын чединишкинниг шиитпирлээринге кадрлар кол черни ээлээр болганда бо айтырыгны эң-не чугула көөрүн айыткан.

Конференцияга санал бергеннер СЭКП райкому ажылчылар, чон-биле сырый харылзаалыг ажылдавайн, оларның саналдарын, сүмелерин дыңнавайн, амыдыраарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш чогуур партийжи сагыштыг салбайн турарын шүгүмчүлээн. Санал берген кодээ ажыл-агый ажылдакчыларының хомудалы, негелдези эвээш эвес болган. Делегаттар-малчыннар «Саян» совхозтан Х. Л. Салчак, «Хадын» совхозтан Я. М. Андреев, «Ээрбек» совхозтан М. К. Куулар олар сөс алгаш, культура, эмчи, садыг ажылдакчылары коданнарга ховар барып турарын хомудаан. Оон-биле чергелештир малчын кижиниң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузар дээш совхозтарның дирекциялары, АУК чөвүлели сагыш салбайн турарын СЭКП райкому билип турар-ла, олардан партийжи негелдени шыңгыы кылбайн турарындан кодээ ишчилерниң амыдыралында үндезин өскерилгелер болбайн турар.

СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин конференцияга чүве чугаалааш, партияның ролюн, ат-алдарын, коммунистерниң авангардчы, партия эге организация бүрүзүнүң ролюн көдүреринче угланган ажылдарны калбартып чорударынче чыылганнарның кичээнгейин угландырган. Ол болза амгы үеде кол айтырыг дээрзин демдеглээн. Масса чон-биле харылзааны быжыглаарының, аныяктар-биле ажылды эде тургузарының, Советтерниң ажыл-чорудулгазын идепкейжидериниң, интернационалчы кижизидилгениң шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларынга ол доктаагаш, СЭКП райкомунуң чаа составы бо талазы-биле чүнү кылырын чугаалаан.

СЭКП райкомунуң ажыл-чорудулгазын моон соңгаар экижидериниң хемчеглерин айыткан доктаалды конференция хүлээп алган.

Конференцияга партия райкомунуң, районнуң партия организациязының контроль-ревизия комиссиязының составтарын, партия райкомунуң секретарьларын соңгаан, СЭКП-ниң XXVIII съездизинче баар делегаттың кандидатуразын депшиткен.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧАШТЫРЫП КИРИПКЕН

[illegible]-даваннар чазылгаш, каш [illegible] бүргааар андаарган девээ кара чер-биле оңун былаажыптыг, ногаарара берген [illegible] аразындан кызыл кестүр. Шивилигниң ындында бедик тайгаларның баштарында меңги эривээн, а оон эдээнде ховуларда тракторларның ажылы чымыштыг. Бии-Хем районда «Өөк» совхозтуң механизаторлары майның башкы байырлалының соонда тарылгаже кирипкен. Часкы чыглаларга белеткенип тура, механизаторлар дөрт звеного үстүп [illegible] ховуларже [illegible]. Орук аайы-биле бар чыдыла, чеде берген черивисте ийи чаштырыкчы оолдар тракторлар манап олурлар. А ырак эвесте трактор бисче чоокшулап олур. ГАЗ-53 маркалыг, долдур кызыл-тас чүъзүргеш [illegible] Т-150 тракторга уткуй халды берди. Чаштырыкчылар анаа барып ажылдай берди.

Тракторнуң доктаай бергенин ажыглааш, звенонуң удуртукчузу Владимир Егоровка ужуражып, чугаалажы бердим.

— Владимир Васильевич, маңаа келгеш, силерниң чоруп орарыңарны чаштырыкчы Андрейден билип алдым. Звенонарда каш кижи, чеже трактор ажылдап турарыл, тарылганы кажан эгелээнинер ол?

— Дүүн чаа-ла тарылгаже кирдивис, а ынчаарга бис ооң мурнунда часкы чер андарылгазынга турдувус. Бригада төвү бар. Аъш-чем хандырылгазы ажырбас. Дүъште, кежээ ийи удаа чемгерип турар. Чогум суурже чанып, анаа хонуп турар бис. Машина-биле механизаторлар ховуже чоруп турар. Доктаамал машинаны быжыглап каан. Звенода дөрт трактор, ДТ-75 маркалыг ийи, Т-150 маркалыг ийи-ийи тракторлар бар. Звенонуң хүлээнген чери 1800 гектар. Май 6-да шык базырылгазын дооскаш, улаштыр тарылгаже кирдивис. Дүүнден бо дүъшке чедир 150 гектарда тараа чаштынган. Дөрт тракторист, ийи чаштырыкчы, ийи чолаачы — сес кижи бис.

Тарааны кайыын ап турарыл, саттынган үрезин база бар бе?

— Тарааны Саян артындан база садып алган. [illegible]. Бо кээрде-ле хораннап каан. Ынчангаш маңаа боттарывыстың тарааны хораннап турарын билир мен. Бо хүннерде чепле дооступтар аргавыс бар. Ажылга туруушкуннар, техниканың үреплишкиннери болбайн турар.

— Белеткелинер шыырак турган-дыр аа, аренда азы бригада керээзи-бле ажылдап турар силер бе?

—Белеткел черле кайы-даа ажыл-агыйга турар. Бис база баш бурунгаар белеткенгенбис. Тракторларны кижи бүрүзү күскү сезон соонда септээн. Чоорту кожуг машиналарынче кирдивис. Септелгени хуусаадан эрте дооскаш, чүрмек ажыл [illegible]. Амдызында кандыг-даа керээ чок. Совхозта кол экономист чогундан кайы-даа таладан керээ чардынмаан. Технологтуг карта тургузарынга шуптуувус киришкивис. Санаашкыннар, бодалдар бар харын. Үе маңаар эвес, кээрэ-даа чок ажылдап кирипкенивис ол. Техника септелгезиниң үезинде артык кежектерге-даа бергедешпедивис. Анаа хандырыкчы Александр Балбарның киирген үлүү хөй.

— Звенонар кежигүннери доктаамал ажылдап келгеннер бе, мурнакчылар база бар ыйнаан?

— Амдызында мактаар [illegible]. Ынчалза-даа мону чугаалап кагза артык [illegible]. Чаштырыкчылар Андрей Мясников, Хемер-оол Сюрюннуң ажылын мактап болур. Трактористерден Владимир Исаева үш чыл дургузунда, а чолаачы Антон Сендажы ийи дугаар чыл бо звенода ажылдап турар. Евгений Гуров, [illegible] Толстиков чаа ажылдап кирген-даа болза, база-ла өске эш-өөрү-биле деңнелир. Ниитизи-биле кижи бүрүзү [illegible].

Бригада төвүнге келиривиске, ында столовайның поварлары, апашкылар — Тамара Александровна, уруу Людмила Валерьевна Калягина [illegible] чаагай аъш-чем-биле [illegible] кижилерни чемгере бердилер. Оон улаштыр чорупкаш, Ажыг-Хөл дужунда ажылдап турар Сергей Даваа[illegible] звенозунга келдивис. Дүъштеп алган механизаторлар Тангыт-оол Ховалыг, Алексей Маады, Ужар Хертек, Анай-оол Серен-оол болгаш өскелер-даа кыска чаңгада хөглүг дег чугаалашкылаан, ажылдап кирипкилер. Тараажылгарның бөгүнгү ажылының түңнели күзүн көстүр бээр. Чаагай дүжүттү ажаап алырынга оларның бүрүзүн [illegible].

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТА: чолаачы Антон Сендажы чаштырыкчы Хемер-оол Сюрюн-биле.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

ДУРЖУЛГА БАР-ДЫР. ӨӨРЕНЗЕ, ОРГАНИЗАСТАЗА

Барыын-Хемчик районнуң совхозтарында күш-ажылды организастаарының депшилгелиг аргаларын шиңгээдир, ээзи[illegible] чарыгдалдарны үндүрүп болгаш, хөй орулга алыр талазы-биле чамдык көскү чедиишкиннер бар. Керээлиг, бот-орулга-чарылгалыг коллективтерде ажыл төлевири төңчү продукциядан болгаш нити чарыгдалдар, камналгазан хамааржыр чүве болганда, ындыг коллективтерде кижи бүрүзүнүң материалдыг сонуургалы, харысаалгазы улгатткан. Ооң түңнелинде күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү бедээн, продукцияның бот-үнези чиигээн.

Керээлиг коллективтерниң ажылының түңнели «Хемчик» совхозта өскелерниңден [illegible]. Чечекмаа Иргиттиң 10 кижилиг звенозу эрткен чылын ... 330 тонна картофель алыр планныг 470 тонна чедирген, бир гектардан 145 центнер дүжүттү алган, нити картофельдиң бот-үнези 16 руб. 34 копеек болуп, 2 рубль 14 копеекке чиигээн. Оңгаа биле чарылганың ылгалы улуг, звено кежигүннери 17851 рубльди үлешкен. А Аркадий Куулар[illegible] звенозу 25 гектардан 403 тоннаны ажаап алгаш, планын 115 хуу боттандырган. Ол мышкаш Амыр Кара-Салның, Мартан-оол Сааяның, Борис Донгактың, Болат Хомушкунуң мал чемин база тараа өстүрер звенолары дыка кызымак, түңнелдиг ажылдаан. Ынчалза-даа Антонина Хомушкунуң, Дадар-оол Сааяның, Антон Хомушкунуң звенолары багай ажылдааш, планныг сорулгаларын күүсетпейн барган. Ында күш-ажылдың организациязы четпес, чаа арганың алыс утказын улус эки-ле билбейн барган.

«Барлык» совхозта тос коллектив хову ажылында керээлиг ажылдап турар. Олардан Кок-оол Сааяның, Оттук-оол Ооржактың, Михаил Наксыл-оол, Доржу Хертектиң удурткан коллективтерин айтып болур. А «Шокпээрлер» Эрес-оол Монгуштуң чүгле кижилиг картофель өстүрер звенозу совхозунга 4221 рубльдиң орулгазын киирген.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кайы-даа ажыл-агыйда керээлиг коллективтерден эки дуржулгалыглар бар-дыр. Шуут-ла боттарында база кожаларында-даа ындыг арганы херек кырында көргүскеннерден өөренип, оларның дуржулгазын нептередир ужурлуг. Арга бүрүн бар.

Күш-ажылды организастаарының депшилгелиг аргаларынче шилчээшкиннерде четпестер ам-даа бары илерээн. Анаа бир-ле дугаарында ажыл төлевириниң талазы-биле керээде айыткан чүүлдерни совхозтар чедир бербейн турары хамааржыр. Эрткен чылын база ооң мурнунда-даа «Хемчик» совхозтан Мартан-оол Сааяның, Болат Хомушкунуң, «Барлыктан» Сосне Ооржактың, Алдын-оол Маадыр-оолдуң звенолары ындыг айтырыгларны көдүрүп келген. Моон чылдагааны чүл дээрге, ажыл-агыйларның экономистери, бухгалтерия ажылдакчылары аренда керээзинче киргеннерге хамык чүүлдерни чедир тайылбырлап бербес, негелделерни чаңгыс аай кылдыр көөр чоруктан болуп турар. Борта кодээ ажыл-агыйның специалистери база буруулуг. Оон аңгыда, күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдери бар.

Барыын-Хемчик районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының бүдүрүлгелеринде, организацияларында болгаш совхозтарында депшилгелиг аргаларны шиңгээдип турарының дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели чоокта чаа чугаалашкан. Ында четпестерин айыткаш, ону чайладырының оруктарын сүмелээн. Чаа арга-биле ажылдаарга ажыктыг-дыр дээрзин көрүп, билип турар улус ону организастаарында четпестерни дораан эдер ужурлуг, анаа артык чарыгдалдар, үелээ негеттинмес. Чүтле күзел херек.

Бот-орулга-чарылга үезинде хөй орулга алырының эң-не баштыткаттыышкан хевири ол мышкажыл.

Чалов МАНДЫЫНЧЫ.
Барыын-Хемчик район.

Парлаттынган соонда

БОЛБААН ХУРАЛ

Бо чылдың № 97 «Шынга» Эрес-оол Сааяның мындыг эгелиг шүгүмчүлелдиг чүүлү парлаттынган. Ында Барыын-Хемчик райпо баштаар чериниң чер-черден чалаткан хереглекчилер төлээлериниң болгаш чалатканнарының хуралы чогуур үезинде эртпээнин бижээн. Бо материалга хамаарыштыр Респотребсоюзтуң организас-массалыг ажыл чорудар килдис эргелекчизи К. С. Саттың редакцияга берген харыызы мындыг:

— 1988 чылда хереглекчилер ниитилелиниң отчёт-соңгулдалыг хуралы болуп эрткен. Ынчан хуучулар хуралынга ооң төлээлерин, хыналда органнарын база баштаар черин беш чыл хуусаалыг соңгуп алдывыс. Ону чорударда Уставтың дөрткү эгезинде 22 болгаш 25 чүүлдерин удуртулга болдурган турган. Ынчангаш маңаа хереглекчилер ниитилелинде чамдык харысаалгалыг ажылдакчыларның хуучуларның отчёт соңгулдалыг хуралынга кылган частырыгларын тодаргайлап көрейн.

Чоннуң чурттап турар черлериниң аайы-биле хуучулар хуралдарын эрттирип турар үеде, төлээлер беш чылдыг соңгуткан турбуже, ону херекке албайн, чаа төлээлер соңгуп, Уставты хажыткан. Мындыг кара туразында кылган өскерилгелерниң түңнелинде, хуучулар төлээлеринге беш чыл хуусаалыг соңгутканнар келбейн барган. А оларның орнунга чаа соңгутканнар келген болган. Бо бүгү чогум кымның буруузул? Ол дээрге районнуң хереглекчилер ниитилелинде организас-массалыг ажылдар чорудар инструктор О. И. Кустов-тур. Уставты ол билбе турбуже, харысаалга чок чорууну көргүскен. Ол ынчаш база-ла ында ажылдап турар харысаалгалыг ажылдакчылар Г. Ш. Донгак, партия эге организациязының секретары Ч. Ш. Саая оларның мындыг хажыдышкынын кылганынга организаторжу чоруу идепкейлиг болган. Мындыг хажыдышкынының хол сорулгазы — амгы үеде хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазының хүлээлгезин күүседип орар В. К. Соловьёвту бо албан-дужаалче эрттирбези.

Уставта ажылга удуртулга болдурар чүүлдерни тооп көрбейн барган частырыгларны эдери-биле дараазында ажылдарны кылыр бис. Уставты хажыткан участоктарга база катап хуучулар хуралын эрттирер. Ол-ла хуралга мурнунда соңгуткан төлээлерниң эргезин хевээр арттырар. Ынчалзажок турган участогундан өскээр чорупкан хуучу төлээзи болгаш кооперацияның участок комитединиң кежигүнү бар болза, ооң орнунга чедир соңгулданы кылып болур. Бо ажылды шын чорударынга районда кооперацияга хамаарылгалыг удуртукчулар, райпонуң бүгү ажылдакчылары, тускай эртемниглери дээниг киржилгелиг болурунга бүзүреп илередир апаар.

ХОНАР ЧЕР ТЫВЫЛБАС

Кижи дугайында сагыш салымышкының солун, сеткүүл дамчыштыр номчааш, бистиң республиканың база совхозтар удуртукчуларының талазындан кижилер-биле ажылдың кошкаан, өлче чогуур кичээнгей салбайн турарын эдепсиннер мен. Чижек кылдыр найысылал Кызылды ап көрээлинер. Республика төвүнге бир хүнде безин амы-хуузунда, аарыг-аржык дээш, албан-даа ужурунда та чеже кижи кээп турар чүве. Ырак-узактан келген шак ол кижилер чаңгыс хүн дургузунда чорук-херээн бүдүрүп алыр эвес. Ынаа-ла хонар ужурга таваржыр боор чүве-дир.

Кодээде чурттап турар кижилерниң [illegible] шуптузу-ла кайын хоорайда чурттап турар чүве деп: Найысылалдың төвүнде «Кызыл», «Мөңгүлек» ийи-ле аалчылар бажыңы бар боор чүве-дир. Орта хонар дээш баарга, үргүлчү-ле калбак ыяшта: «Хонар чер чок» деп бижип каан турар. Ам хонар, дыштаныр чер бар эвес, канчаар боор, дүн чарып алыр аргазын харап, автовокзалга баар кижи болдум. Аңаа келирге, ында кижи олурар сандайларны кижилер долдур ээлепкен болур чорду. Мен, бо материалдың автору, бир катап даш шала кырынга плащ тонумну дөжеп алгаш, арай деп дүн эрттирип алдым.

Республика төвү Кызыл хоорайга аалчылар бажыңын каш ажан эльбекшидир тударыл? Мен черле кайгаар-дыр мен. Аалчылар бажыңын тудуптарга, оон каража-когарал үнмес, харын-даа орулгалыг болуру чугаажок. Чоннуң чаагай чорууу дээш акша карамнанмас болза, эки деп бодаар мен. Кижи дугайында сагыш човаашкын чүгле аалчылар бажыңының тудугларының доозту бээри-биле шиитпирлеттинмес болгай. Маңаа бир-ле дугаарында ында ажылдап турар кижилерниң үнүп-кирген чонунга эвилең-ээлдек хамаарылгазындан бот-боттарывыска бүзүрелиивис уламчылап барар. Ынчангаш кадрлар айтырыынче удуртур даргаларның кончуг кичээнгейлиг болурун күзээр мен. Аалчылар бажыңынга чамдыкта хонар чер чок болуп турарының чылдагааны оон удуртукчуларының кижилер-биле ажылды суларатканында деп бодаар мен.

Монгуш ООЛЧУКАЙ.
Чөөн-Хемчик район.

«БИЛИГ» НИИТИЛЕЛИНИҢ ПЛЕНУМУ

Районнуң «Билиг» ниитилелиниң ээлчеглиг пленуму болуп эрткен. Анаа ооң даргазы Сергей Дугарович Хертектиң 1989 чылда чорудуп келген ажылының отчёдун дыңнаан.

Ниитилел 18 янзы-бүрү чер-биле азы 5 ажыл-агыйлар, 13 ажылчын бүдүрүлге коллективтери, албан черлери, организациялар-биле 2220 акшага керээ чарып ажылдаан.

[illegible] лекция номчуур планын [illegible] лекцияга номчуп, 10 муң ажыг кижини ынаар хаара туткан. Лекция номчуур 75 [illegible] культура бажыңнары, [illegible]. Тус черлерин радиозун дамчыштыр [illegible] лекциялары кылган.

Ниитилелдиң 18 эге организацияларында 167 лекторлар хаара туттунган. Ында 40 партия кежигүннери, 80 херээженнер кирип турарлар. Лекторларның 84-ү дээди болгаш 83-ү [illegible] эртемниг.

Партия ажылдакчылары — 14, Советтерниң — 10, эмчилер — 23, тускай эртемниглер — 35 кижи. Республиканың «Билиг» ниитилелиниң 13 лекторлары хоорай, районга [illegible] лекциялар номчуткан. [illegible] эң хөй лекцияларны [illegible] Долгар Ондараана [illegible] (улус суртаал), [illegible] Валя Бадмаевна Достай (кижи эмчизи), Александра Ивановна [illegible], Шулуу-Кара Сатович Кочага (райкүүскомнуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи), Кушкаш биле Илам Самбуулар (эмчилер) оон-даа өскелерниң аттарын уламчылап болур.

Лекторлар ажылын коллективтериниң иштинге билдилиг организастап келген албан-черлери, бүдүрүлгелер, партия эге организациялары бар. Оларга районнуң төп кижи эмнелгези (Б. Б.-Б. Достай), Самагалдайның долу эвес ортумак школазы (О. С.-Б. Арапчор) база Берт-Даг ортумак школазы хамааржыр.

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң, болгаш чер-чер Советтериниң соңгулда кампаниязының талазы-биле хөй-хөй лекциялар номчуттунган. Районнуң идеология ажылдакчылары чиик тургустунуп турар айтырыгларга онзагай, ылангыя национал-дар аразының харылзааларының, эрге-хоойлу айтырыгларының, Европа чурттары болгаш делегей байдалының, наркомания токсикоманияның уржуктарының дугайында хөй-хөй лекциялар номчуттунган.

Районнуң «Билиг» ниитилелиниң ажылында четпестерин эвээйн барып болбас. Кодээ ажыл-агый, экология, атеизм темаларынга лекциялар эвээш болуп турар.

Чамдык партия ажылдакчылары 60 ажылче сагыш салбас чүүлдери бар. Илеткелчи ооң чижээнге Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң партийкомунуң, оон секретары Седип-оол Донгактың адын адаан.

Пленумга санал бергеннер: Алдын-кыс Кунаа-Сиирин, Седен-оол Оюн, Дайынчы Дамба-Хуурак, Билзеймаа Достай, Чооду Эртине четпестерни демдеглээн. Аныяктарның сеткил-сагыжын сонуургадыпкы дег чаа айтырыгларны көдүрбейн турар. Тыва национал культура болгаш тыва дыл, чаагай чаңчылдар дугайында база эвээш. Херээжиннер айтырыын кичээнгейже албаан, «төгерик стол», дискуссияларны калбартырын, микрорайоннарга чедип, кижилер-биле ажылды күштелдирерин олар сүмелээн. Лекторлар хуралдар, кинолар мурнунда үени ажыглап турарын шын эвес деп дорт айыткан.

Пленум чугаалашкан айтырыгга дүүштүр тускай программаны хүлээп алган. Пленум кежигүннерин болгаш президиумун соңгаан. Районнуң «Билиг» ниитилелиниң даргазынга Дайынчы Дамба-Хууракты, харысаалгалыг секретарынга Кертик-кыс Кидиспейни бадылаан.

Районнуң «Билиг» ниитилели 1990 чылда бодунга кылыр ажылынга чаа чүүлдерни тып, чогаадып шыдаар дээрзи илереттинген.

Моторк ТИРЧИН.
Радиоорганизатор.

КОРГУНЧУГ «ЧАРЛЫК»

Чагааның изи-биле

Ийе, бо материалды мындыг эге-биле бижиир бодадым. Мында фактылар, болуушкуннар апарган, эрткен-барган чүве ноптарган дээш номчукчулар мени, редакцияны-даа чемелей бербезин. Амыдыралга частырыглар турар, ону маргышпас мен. Ынчалза-даа мында ооң дугайын бижээним частырыг коргунчуг-дур. Ону бодааш, тооларга хааннарның кам-хайыра чок шаажылал, эрээ дугайында чарлыктары дужаалдары сагышка кирер-дир.

Бистер совет хамаатылар бис, бистиң эрге-ажыывысты Советтер камгалап турар. [illegible] чугаалаарга, ол дээрге бистиң хамааты кижи бүрүзүнүң [illegible]. Берге[illegible] таварыштывыс, хамыктың мурнунда кодээ, суур, хоорай Соведиңге баар, оон дуза дилээр бис. [illegible] күүскомнуң удуртукчуларынга те кээп бээр, оон дузаны алыр-даа бис. Оларның ажылының кол утказы, сорулгазы-даа ындыг. Ынчалза-даа...

Чамдыкта мырынай делир болур. Ол дугайында ховар, ынчалза-даа чаңгыс болган таварылганы чонга чарлап дыңнадыр болай-дыр мен. Чок, мында шүгүмчүлелге таварышкан удуртукчуларның аттарын баксырадыр дээш эвес, а олар хамыктың мурнунда дурум-хоойлуну эки билип алзын дээш, ийи-ле олар дээрге чоннуң эрге-ажыы дээш ажылдаан турарын база катап кичээндирер дээш бижиирим бо. Багын чугаалаарга бачыды арлыр деп мерген сөстер бар.

Херектиң ужуру мындыг. 1990 чылдың феврал 28-те Таңдыда «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң Красноровка сүт-бараан фермазының саанчылары, кадарчылары Чыртай-оол Оюн баштады 7 кижиниң ат салганы чагаа-хомудал келген. Оон чаңгыс сөс даа казывайн, маңаа киирейн: **«Эргим редакция! Малчыннарның, кадарчыларның хуузунда малы ферма девискээринге кирерге, боолаар дээн дужаал күштүг бе? Чамдык кадарчылар малдарын соккулап, эътке ажыглап турупп берген. Ферма ажылдакчыларынга мал туппазын дээни. Совет эрге-чагырганың бо чарлыының дугайын тайылбырлап бээриңерни дилеп... Солун дамчыштыр харыы бээриңерни дилеп-ивис».**

Малчыннар ол чагаазынга Балгазын кодээ Совединиң күүскомунуң 1989 чылдың декабрь 22-де хүлээп алганы № 60 шиитпирин кожуп каан. Ында күүском даргазы Л. Шленчик биле секретары Е. Ткаченко аттарын салбаан-на харын, ынчалза-даа ук күүскомнуң суртелиг таңмазын баскан.

Шиитпирниң сөзү мындыг: **«Шиитпир № 60. Красноярова суурнуң девискээринге хайгаарал чок малды алып-боолаар дугайында.**

Красноярова суурда фермаларның девискээринге мал-маганның анаа хостуг чоруп турары-биле холбаштыр улус депутаттарының Балгазын кодээ Совединиң күүскомунуң шиитпирлээри болза:

1. Красноярова суурнуң девискээринге база ферманың болуңуң девискээринге адып-боолаарын чөпшээрээр».

Мында [illegible] дугайында эвес, а мал-маган дугайында чугаа чоруп турар-дыр. [illegible] бо шагда кижи чок мал кантеп турар чүве ийик?

[illegible]. Канчап боор, [illegible] Кодээ Совет, ооң күүскомунуң [illegible] чер ап, оларга дузалажып турар үе-дир бо. Ам канчаар, чоннуң айтырыынга [illegible] Баштай-ла Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң юрисконсультантызынга бардым. Юрист шуут-ла кайгады, райкүүскомче телефоннады. Оон канчаар, ийи документиниң хоолгалааш, Таңды райкүүскомче чоруттувус.

Кезек үе эрткенде, улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң даргазы М. Ч.-А. Монгуштуң ат салганы [illegible] 1990 чылдың март 12-де силерниң чорутканыңар чагаага харыылаарым болза, шынап-ла. «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң директору В. Ч. Чучевтиң дилээ-биле Балгазын кодээ Совединиң күүскомунуң секретары Е. Ч. Ткаченко күүскомнуң хуралынга баш удур чугаалажып дугурушпайн-на «Красноярова суурнуң девискээринге хайгаарал чок малды алып-боолаар дугайында» шиитпирни 1989 чылдың декабрь 22-де хүлээп алган.

Шиитпир шын эвес болгаш юридиктиг күш чок.

Эрге-хоойлу билиглериниң куду деңнелдиг, документилер тургузарда оваарымча чок болганы дээш улус депутаттарының Балгазын кодээ Совединиң секретарын доңгуткан.

1990 чылдың апрель 3-те район Совединиң күүскому 1989 чылдың декабрь 22-деги № 60 шиитпирин соңгаан».

Мындыг бооп-дур. Балгазын кодээ Совединиң күүскомунуң шак ындыг шиитпиринден корткаш, ону күүседир дээш та чеже кижи бодунуң кызыл күжү-биле азырап алган мал-маганын чарыгдаан? Шак мындыг харысаалга чок чорууву-биле албан черлериниң, удуртукчуларының нити ат-алдарын кудулдадып турар таварылгаларывыс база бар. Кижи бодаарга, кодээ Совет күүскомунуң ажылдакчылары мындыг бодуун айтырыгны кандыг-даа тайылбыр, суртаал чокка билги дег. [illegible]

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазында бар эгениң адын «Партияның политиказының төвүнде — кижи» деп адаан. [illegible] Ол дээрге партия [illegible] негелде-херээлелдерин хандырар дээш ажылдаар дээни ол-дур. [illegible]

[illegible] Советтери улустуң хууда малын кадарарын организастаар ужурлуг. А Балгазын кодээ Совединиң күүскому мындыг ажылды чорудар орнунга шиитпирлиг «чарлыкты» үндүрген, оон-биле чурттакчыларынга хараа каража чедирген, бодунуң ат-алдарын баксыраткан-дыр. Чеди катап хемчээр, чаңгыс катап кезер деп үлегер чугаа бар. Бисти сагындырып, кичээндирип турар утаалыг сөстер ол-дур.

Селен ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Төөгүнүң балалчак арыннары

ЫЫ-СЫЫЛЫГ КОМСОМОЛ ХУРАЛЫ

1949 чылда Кызылдың кадээ ажыл-агый техникумунга өөренип келген мен. Ынчан оон директору Талар-оол Найдамович турган чүве. Тываның районнарындан келгилээн хөй-хөй аныяктар-биле таныжып ап, чаа өннүктерлиг болган мен. Ол үеде көдээден келген сургуулдар орус дылга кошкак болган ужурунда, 1-2 курстарга орус дылдан ангыда, бүгү эртемнерни очулдурукчулардыг өөренип турган бис.

Мен бирги курска өөренип турганда, 2-ги зоотехник салбырынга Александр Оюн (Макардаа дээр чүве) деп оолду магадаар мен. Ол орус болгаш тыва дылды кайызын-даа эки билир. Орус дыл кырында солун чечен чогаал номнарын чурттап турар өөзэлиниске бистиң долгандыр олуртуп алгаш, тыва дылга очулдуруп, саададыр номчуп бээр турган. Солун кино дээнде, бисти эдертип алгаш, чоогунда олуттарга олурткаш, кинода болуушкуннарны тайылбырлап берип олурар. Кадээ ажыл-агый техникумунга урам чүүлдү ол үндүртүп турган. Ылачгыя орус, тыва оолдардан дыңнаарымга, Кызылдың хөгжүм-шии театрынга балет артизи турган кижи болган.

Макарның олче кире берген чылдагааның мындыг [illegible] школага өөренип турар үезинде оолду школадан үндүрген. Чүге дээрге оон адазы Алыжап деп кижи «контр» дээш шииткеттирген. Оон соонда Александр Оюн ажаалда-хайгаарал деп чүве чок, хоорай кезип, орус, тыва оолдар-биле каттыжып алгаш, душкан-на черинге хонаттап, тенеп чорда, театрның [illegible] артистери Муңзургаа, Көк-оол, Өлзей-оол олар театрга кирип алгаш турганы ол чүве-дир. Театрга турган таныы салбыры [illegible] дүже бээрге, оон техникумче киргени ол.

1950 чылдың декабрь айы азы 1951 чылдың январь, февраль айлары чүве ийикпе, ооззун эки билбейн тур мен. Кыш турган чүве. Техникумнуң комсомолчуларының хаагдыг хуралы болур деп чарлап астынган. Комсомол организациязының секретары Кавaa Оюн (Эрбек чурттуг, ол амгы үеде бистиң аравыста чок), оралакчызы Бай-Тайга чурттуг Доржу Салчак. Ол амгы үеде Кызыл район кү комитединиң улус өөредилге килдизиниң инспекторунга ажылдап турар). Техникумнуң хуралдаар залын кежээ комсомолчулар долдур олурупкан бис. Хуралдың айтырыы чангыс чүү: ленинчи комсомолдуң кежигүннериниң аргылаар, бүтпес «контр» улустуң ажы-төлүн комсомолдан үндүрер.

Улаштыр секретарь база-ла чугааланды:

— Бир дугаарында Барыын-Хемчиктиң Аянгаты чурттуг бүтпес «контр» Ооржак Будуп уруу Үрээтпаа Будуп туруп келиңер. Алайның үлегедип турган контрреволюстуг херээниң дугайында чугаалап тур — деп, секретарь дужаай-дыр.

— Мен ачамның херээниң дугайында чүнү-даа билбес мен, «контр» херек кылган дээш шиидип чорудупкан мындыг чүве-дир.

— Ажы-төлү черле дыңнаан, билген турар болгай. Чажыргаш чоор силер ону — деп, бир кижи үн берди.

— Эргим эш-өөрүм, башкыларым, моон өске чүнү чугаалаар мен. Чүнү-даа билбезимге шын — дээш, хөөкүй Үрээтпаа караның чажын чодуп, ыглааш туруупкан. Оон-биле кады залда эш-өөрү кыстар база шүжүнейн берген.

— Аланның үлегедиин камгалап турар болганында, комсомолдан болгаш техникумдан үндүртүр болган бо-ла-дыр — деп, Кавaa Оюн чугаалады.

— Өршээп көрүңер эш-өөрүм, башкыларым, оода-ла техникумну доозуп ап көрейн — деп, Үрээтпаа ыглап дилеп турда-ла, тооваан.

— Моон дүрген чайлап бериңер — деп, президиум столундан бир-ле кижи дужаапты.

Хөөкүй Үрээтпаа ынчаар ыглап базып үнө бергениң мыйчангы эш-өөрү кайын уткан деп. Бадылааш кыйырга, эвээш кижи хол көдүрген.

Оон соонда улаштыр Александр (Макар) Оюнну тургузупкан чүве болгай. Ол-ла айтырыгларны салгылаан. Ол база-ла адазының «контр» херээниң дугайында чүнү-даа билбезин чугаалааш, бодунуң [illegible] салым-чолун өөртүнге чугаалап, база-ла өршээл дилээн состерин орус, тыва дылга ээрежип турган.

Директор Талар-оол мынча дээн:

— Үстүкү черлерден айтырыышкын мындыг чүве-дир. Оюн, Бистер ону күүседир апаар бис. Ынчангаш бо шактан эгелээш, моон чайлап бериңер.

Ол чылдың часкаар Макар «Туулбу» заводунга ажылдап тур мен» деп, идик-хевин кы[illegible] бергени, чадаг-терге-лиг өөрүүнге өй-өйде ужуражып кээп турар чүве болгай. Оон соонда бир чыл [illegible], өөрү техникумну доозар, [illegible] экзаменнери эгелээр [illegible] чүве, экзамен [illegible] Үрээтпаа база экзамен дужаап чорук турар болган. Кайыда-даа техникумну [illegible] Алексаандр зоотехник, ветеринария салбырларының дипломнарын [illegible] «контр» деп демдектерлиг доозган.

[illegible] дугайын [illegible] билбес мен. Үрээтпаа [illegible] техникум соонда, Красноярскиниң педагогика институдунуң биология факультедин доозкаш, Барыын-Хемчик районнуң школаларынга башкылап чораан.

Ол хуралдың соолгуунде, база-ла комсомолдуң хаагдыг хуралы болур деп чарлал астына берген тур. Ам кымнар деп комсомолчуларны хуралга кээр дээн ирги дижип, бүдүү кайтап чугаалажып турар бис. Кежээ залды бижээ дег база-ла долдур олурупкан бис.

Кавaa Оюн хуралды ажыткаш, хүннүң айтырыын дыңнатты. База-ла «контрлар» ажы-төлүн комсомолдан арыглаар дугайы.

Шагдан тура бо Кызылга чурттап келген Наксыл Баламдаевич Оюн деп «контр» кижиниң уруглары Зоя Наксыловна Серен биле Анна Наксыловна Белекей оларның херээн хуралга кээр болган. Бир дугаарында Зоя Серенни [illegible] айтырган. Ол техникумнуң соолгу курузунга өөренип шаан, очулдурукчу башкы болуп ажылдап турган чүве.

Зоя Наксыловнаның ыглап турган чугаалааны кээргенчиг [illegible] «Ачамның дугайында чүнү-даа билбес мен. «контр» херектиг кижи дээш шиидип чорудупкан [illegible] херек кылган кижи чүве дег, эш-өөрүвүстүң мурнунга тургузуп, бүрүндадып, байысаап турарын болап кээрге, дыка-ла муңгараңгыг-дыр. Коичуг-ла бак салымныг уг-башкылаар-дыр бис. Биске өршээл көргүзер чүве турган болза, өртемчейни-даа эргиир ийик бис».

Оон хурал даргазы санал бээрин дыңнадыптарга, ынчан [illegible] студентизи (адын уттум мен) бир оолдуң сөстери [illegible] шын болган: «Зоя Наксыловнаны мында көрүп турарывыс ёзулуг болбаан кааржы херек-тир. Чүнү [illegible] дээш ону буруудадып турар бис, арыг халынныг, ак сеткилдиг, топтуг, бүдүштүг Совет Эвилелиниң хамаатызы-дыр. [illegible] Зояны комсомолдан үндүрбес деп комсомолчулар [illegible] тур деп протоколга бижиир деп [illegible] мен».

Бадылаашкын кылырга, [illegible] деп каш бирбек кижи хол көдүрген, соолгуунде бодааргымга ол [illegible] [illegible] Барык комсомолчулар [illegible] Ынча-даа хурал даргазы тура [illegible].

— Үстүкү [illegible] айтырыышкынны бис күүседир апаар бис. [illegible] комсомол обкомунуң бирги секретары, моол ашаа Сергей Болушпаевич Серенниң «контр» кижиниң уруун алган дээш ажылындан халап каан болгай. Ынчангаш бис база Зоя Наксыловнаны комсомолдан болгаш техникумдан үндүрер апаар-дыр бис, чайлап бериңер че, башкы.

Оон соонда Анна Наксыловнаны тургузупкан. Ол дээрге техникумнуң бирги курузунга өөренип турган комсомолчу болгай. Оон мынчаар чугааланып сактып ор мен: «Мээн аламның «контр» херээниң дугайын билбес мен. Эш-өөрүм мээн салым-чолумну шиитпирлээр ыйнаан. Мен аг-бүлелиг кижи болгай мен. Өөм ишти партия обкомунда инструктор болуп ажылдап турар Белекей деп кижи. Бо хүн дег, мени аар-берге хүннер назынымда таварышпаан. Чүгле дилээм — мени техникумдан, комсомолдан үндүрбейн көрүңер».

— Хомудал билдириишкинни дээш үстүкү черлерже кирип тургаш, чүвениң айын билип аар силер, дуңмам, ам хуралдан чайлап бериңер — деп, очулдурукчу башкы А. Допчаа, комсомол организациязының секретары О. Кавaa суглап чугаалаарга, Анна Наксыловна ыы-сыылыг үнүп чоруй барган.

Бо ажык-чарлыг чоруктуң үезинде 1950-1951 чылдарда репрессияга таваржып турган комсомолчуларны бижиир-дир деп бодааш, ол үедеги комсомолчуларның боттары-биле ужурашкаш, бо чүүлдү бижээн мен.

Зоя Наксыловна Серенниң чугаазы-биле бо чүүлдүмнү доозайн:

— Бисти ынчан техникумдан үндүрген чылдагааны бистиң аавыс «контр» Дончайның калайының кадын төрээн дуңмазы боорга ынчаар турганы ол. Ачавысты ол дээш шиидип чорудупкан (1938—1943 чылда). Мээн дуңмам Анна Белекей техникумдан үндүрткеш, ол-ла хевээр эртем чедип албаан, ынчаар-ла чурттап чорууру. А мен хамык черлерже билдириишкин бижип тургаш, 2-3 чыл оралдажып келгеш техникумну бот-өөредилге-биле доозуп алган мен. Мени ынчан техникумнуң комсомол хуралынга үш катап [illegible]. Оон соонда мени шуут [illegible] «Комсомол обкомунуң бирги секретары Серенни үндүрген-дир, а оон кадайын анга кижини канчап үндүрер чүвел» деп, «Сылдысчыгаш» солуннуң редакторy орус оол (адын уттупкан-дыр мен) удурланып турган. Обкомнуң төлээзи Поляков деп кижи «Чеже маргыжып турар сен, билеттиң уштуп салып каг» дээрге, ыглап тура, билетимни оон мурнунга салып каап, үнүп чоруй барган мен. Техникумнуң комсомол комитединиң секретары Кавaa бир-ле катап хурал соонда мээн ужуражып келгеш, чугаалааны мындыг чүве: «Зоя Наксыловна, мени С. К. Тока кабинединче келдирип алгаш, силерниң техникумда «контр» Наксылдың уругларын комсомолдан болгаш техникумдан үндүрер силер дээн, ынчангаш оон айтырыышкынын күүседип турар улус-тур бис.

Ачам Наксыл ТАР-ның баштайгы үнүп турган «Үнэн» (оон соонда «Хостуг арат», «Шын» апарган) солуннуң редактору болуп ажылдап турган. 1938 чылда ТАР-ның Дээди судунуң оралакчы даргазы турган, шииттирген.

Факт-барымдаазыларны документилерни көрүп тургаш, ачавысты эгвортуп, шын түңнелди үндүрер боор деп, ажытылу, бистер бүзүрээн турар бис».

Донгак ДЫРТЫК.
Күш-ажылдың хоочуну, башкы.

ТИИЛЕЛГЕНИҢ ДӨРТЕН БЕШКИ ЧАЗЫ

Улуг Тиилелгениң дөртен бешки чазының байырлалындан фото-чуруктарны мында киирдивис. Кызыл хоорайның Ленин аттыг шөлү дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының оларның салгакчылары—аныяктар хүлээп ап турган. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң хөректеринде орден-медальдар эртенги хүнге чырыткыланып чайыннады. Оларның чамдыктары уругларының уруглары-биле байырлалга кады келгеннер.

Бо байырлалга Моолдуң кызыгаарчылары база киржип, Ленинниң тураскаалынга чечектерни салышкан. Бичии школачыларны пионерге хүлээп алыр дугайын РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы Л. С. Новикова дыңнатты Дайынның хоочуннары уругларга пионержи галстуктарны баглап бергени бистиң ол бичии салгакчыларывыска кажан-даа уттундурбас боор. Афганистанга эрес-маадырлыг туружуп келген аныяк дайынчылар бо байырлалга киржип, тураскаалдарга чечектерни салган.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ЧОНГА-ДАА, КУРҮНЕГЕ-ДАА АЖЫКТЫГ

Тыва АССР-ниң талазы-биле күрүне страхование эргелелиниң ажылының эрткен чылгы түңнелин үндүрген. Түңнелге Бүгү-эвилелдиң социалистиг чарыжынга бүгү көргүзүглер [illegible] ССРЭ-ниң Сан-хөө министерствозунуң болгаш күрүне албан черлеринин ажылдакчыларының шилчиир Кызыл туу-биле эргелелди шаңнаан. Шилчиир Кызыл туг-биле ам [illegible] турар бис. Бо дээрге күрстрахование [illegible] чангыс-биле эде көрүп, [illegible] болгаш демин кадып ажылдаанының херечизи болур.

Күрстрахование [illegible] эрткен чылын эки тура камгалалының бүгү хевирлериниң планын 104.9 хуу, совхозтарның албан-биле камгалалдарының 102.2 хуу, [illegible] 100.3 хуу [illegible] 100.7 хуу [illegible]. Бистиң республикада күрстрахование чон ортузунга неэтерел, ачы-дузазын көргүзүп турарын дараазында чижектерге айтып болур. Эрткен чылын хоралалга таварышкан улуска 841.169 рубль ни төлээн. Өске алыылдарга база элээн хөй акшаны төлээн.

[illegible] аныяк кадрлар өзүп турар. Ол [illegible] демдеглексеңим. Эргелелдиң ажылдакчылары Вера Чоодү, Тамара Чамзый, Лариса Балыкина, Валерий Доспан-оол болгаш чер черлерде инспекциялар начальниктериниң, инспекторларының ажылы демдеглексеңим. [illegible] айтыышкыннар ам-даа бар. Эрткен чылын күрүне страхованиезин улам кошкуузун, чаа хевириниң камгалалын чогаадып үндүрген. Оон дүрүмнерин бадылаан. Ында «Күрүнениң бүдүрүлге (каттыжышкыны) черлериниң херекселин камгалаары», «Арендаторларның херекселин камгалаары», «Ыт камгалалы» болгаш өске-даа чаа хевирлериниң камгалалдары бисте чорувайн турар. Бо талазы-биле тайылбыр ажылын эки кылыр апаар. Күрүне камгалалы чонга-даа, күрүнеге-даа ажыктыг деп чүвени кижи бүрүзүнге билиндирзе чогуур. Бо ажылдарны күрстрахование ажылдакчылары холга алыр ужурлуг. Оон-биле чергелештир бүдүрүлгелерниң удуртукчуларының шинти чон-даа күрстрахование-биле сырый харылзаалыг ажылдаары негеттинип турар.

Келир чылын бистиң чурттувус күрүне страхованиезиниң тургустунганындан бээр 70 чылын демдеглээр. Аңаа төлептиг ужуражыры-биле республиканың күрстрахование органнарының ажылдакчылары авыргаалтан чаа хевирлериниң камгалалын холга алыры күзенчиг-дир.

Оолчугаш КАРА-ООЛ.
Тыва АССР-ниң күрстрахование эргелелиниң улуг инспектору.

БОТТАРЫЛА

КҮЗЭЭР БОЛЗА

Оон ада-иези кончуг ажылгыр, кежээ улус. Олар буянныг дыштанылгаже [illegible] дээр. Өвүрде «Кызыл туг» совхозка эки ажылдыннарның олуруушундан дүшпээн. Өскелер дег, колхоз, совхозтуң үнелезилекчилери. Өг-бүлениң ажы-төлү хөй, ажы-төлдүң кижизидилгези үлегерлиг. Аажы-чаңы бүдүштүг. Оглу Александр ада-иезин мышкаш, ажылынга хандыкшылдыг. Ортумак школа доозкаш, ийи чыл шериг албаны эрттиргеш келген. Оон күзелин ёзугаар Кызылга нарын дериг-херекселдер септээринче өөренип алган.

Нарын дериг-херекселдер септээр мастерге өөренгеш келгеш, ол Хандагайтыга ажылдай берген. Ажылдап эгелээнинден бээр чоннуң чагыын чажам дивес кылып келген. Ол Хандагайты сууруннуң чурттакчыларынга бараан бооруундан ангыда, районнуң беш суурунда чурттакчыларга ачы-дуза чедирер. Эрткен чылын 4 муң 200 рубльге ачы-дуза чедирер планын 7700 рубльге боттандырган. Александр суурларга ачы-дуза чедирип баргаш, ажылы төнмээнде ада [illegible]

А. Карма телевизорлар [illegible] гыда, магнитофон болгаш өске-даа эт-септи септээр. Чамдыкта чаа дазраныр машина септээр аныяк оол база Чаа-Сууртга келгеш барды. Ол дааранныр 15 машинаны септээн. Бо оолдардан [illegible] көөрге, аныяктар [illegible] ажылдыгже сундулуг, чүвеге өөренип ап чоруур болза, олар. шынап-ла, ажыр [illegible]. Аныяк кижиниң [illegible] дан быжыг туруш, ажылга хандыкшыл херек. [illegible] ажылдап-ла чоруур болза [illegible] бүдүн, хырын тодуг [illegible] чайлаш чок.

Николай ТЮЛЮШ.
Өвүр район.

ЧЕДИИШКИННЕР БАР-ДАА БОЛЗА...

Чоннуң социал хөгжүлдезин [illegible] чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң ажылчыннарының ачы-дузазы биче эвес. Коллектив кежигүннери ажылында экономиктиг билиглерни өөренишкени, бот-акшаландырылгашкынны база бот-хандырылганы чедип алыр сорулганы салган ажылдап турар. Эрткен чылдың түңнели биле коллектив чамдык эки чүүлдерни чедип алган. Бүгү ачы-дуза чедирилгезиниң чамдык талазы четпес чок болбажок, планныг онгаалда эрткен чылын 114.8 хуу күүсеттинген. Азы пландан дашкаар 12.3 муң рубльдиң ачы-дуза чедирилгезиниң чонга бараалгатты. Бо чылдың бирги квартралының ачы-дуза чедирилгези 107 хуу болган.

Эрткен чылдың март айдан бээр коллектив кежигүннери 1-2 дугаар кэээ-биле ажылдаанының ачызында, сан-хөө [illegible] кижигүннер бар. 1988 чылда деңнээрге, эрткен чылын 11.9 муң рубльдиң камгалалдазын чедип алган. А 875 рубль арыг орулганы алган бис. Мындыг эки түңнелдерниң чедиишкини — коллективтиң кызымак ажылының ачызы. Ажылынга кызымак кижилер мында бар. Нарын суурда комплекстиг хүлээп алыр пунктунуң эргелекчизи М. С. Мумбалдай, даараныкчылар Н. Х. Сон, К. Н. Идам, В. М. Кара-Сал, З. С. [illegible], Т. С. Хуурут, С. К. Чамзырын оларның ажылын демдеглексеңим. Бир таарап мастерге чон ундугбес У. О. Хомушку келген кижиниң чажам дивес хүлээп ап чанчыга берген. Улуг бичии кижилерниң ыдык септеп-селиирин, кылып бүдүрүнгеже мастер А. Ермолайның, Х. Бавууның, К. С. Самданның кирип турар үлүү улуг.

Ниити план күүсеттинип турбажок. Чамдык цехтерниң хожудангай ажылын мааңаа ыштаавайн барып болбас. Нарын дериг-херекселдер септээр цехтиң ажылы күдүкү деңнелде. Чүге дээрге Кызылдан келир мастерлер чогуур графиктиг келбейн баргылаан. Арай деп келген мастерлерниң бүдүрген ажылының шынары [illegible] база бар. Боттарывыс графиктиг кээп суурларже малчыннарже чоруушкуннерни кылыр ужурлуг бис. Ынчалдажок автомашинавыс уругулчу үрелир болганындан, бо ажылды кылдынмайн келген. Машинага артык херектер тыппайн алыры база бир нарын айтырыгның бирээзи.

Янзы-бүрү деп-сынны болгаш өске эт-херекселдер химиктиг арга-биле аштап-арыглаарының цеги бисте ажыттынган. Бо бистиң чурттакчыларга ачы-дуза чедирериңге эп-[illegible]. Ынчалдажок цехтиң шимтиңи дериг-херекселдерни тургузарга, [illegible] эвес. Шак мындыг четпес херекселдерниң уржуундан, цех ажыл чок туруп бергилээр. Ынчангаш бистиң ажылывыска [illegible] удуртукчулар четпестерни этчиринче, келгеш дуза көргүзеринче сагыш салыр боор деп [illegible].

Өшкү-Саар КҮСКЕЛМАА.
Эрзинде чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң начальниги.

АРЫН-НҮҮРҮВҮС АРАГАГА ОРНАВААЛ

Соолгу чылдарда бистиң республиканың чурттакчыларының чурттуң аңгы-аңгы хоорайларынче аян-чорук болгаш экскурсиялаар чоруу элээн көвүдеп турар. Ол эки-дир. Ындыг-даа болза, өске хоорайларга экскурсиялап чоруп тургаш бистиң чангыс чер-чурттугларывыс эки, солун, чаа чүүлдер көрүп алырын болдавайн, арагалап, чурум үреп, аалчылар бажыңнарындан үндүр-кирип сывыртып, аэропорттарга эзирик көстүп, улуска кыжыртып, сөглеп, тыва национуң ат-алдарын бакcырадып турарынга кончуг килеңнээр кижи-дир мен. Мындыг таварылгалар хөй, оон чижектери — бо чылдың январь төнчүзүнде Ленинград база март эгезинде Ортаа Азияже экскурсиялап чораан бөлүктерге болган деп студент дуңмам-даа таныыр кижилерим даа дыка-ла эгенип, човап чугаалаар болдулар.

Ынчангаш Кызылдың аян-чоруктар болгаш экскурсиялар бюрозунуң удуртукчулары-биле чугаалажып, экскурсия үезинде чурум үреп чораан кижилерниң адын адап, солунга бижиирин дилеедим. Моон соңгаар мындыг фактыларны болдурбазынга дузалаар боор.

Михаил САТ.
Кызыл хоорай.

Бир чагаага харыы

[illegible]

Бо Людмила Юрьевнаның чоостери-дир. А Евгения Чаагай-ооловна база бир мындыг чижек кииpди: чокта чаа Ленинградче бир бөлүк үдеп чедирдим. Барган хүнүвүстеле ийи тыва эр кижи арагалап алгаш, эзириктер сергелир черге хондулар. Чаржынныг чорду. Эртенинде сайгарып, чугаа кылдывыс...

Бо чангыс эвес чижек-тир. Оон [illegible] болур. Ынчалза-даа манаа кымнарның [illegible] келгени билдингир-дир болза, оларның ат, фамилиязын билип алыры берге [illegible]. Чүге дээрге, Кызылда аян-чоруктар болгаш [illegible] ажылдакчылары чурум үреекчилериниң ат, фамилиязын бижип ал[illegible]. Ынчангаш [illegible] черлерже телефоннар ужурга таваржыкан мен. Мөңгүн-Тайга районуң [illegible] телефон дамчыштыр харыыладым. Ол мынча дээн:

— [illegible] районнуң 20 кижи [illegible] «Ленинградче» [illegible] чурум үрел чораан [illegible] [illegible]

[illegible] ындыг кижилерниң аттарын солунга парлавайн көрзе кандыг ирги? Ол бистиң дилээвис-тир...

Район баштаар черле шын түңнел үндүрген. Ынчангаш, бир талазында, ол болгаш өске-даа кижилерге өөредиглиг-даа болур-ла ыйнаан, а өске талазында, мындыг чараш эвес чорукта [illegible] ол кижилерниң ажы-төлүнүң арын-нүүрү болгаш, бо удаада оларның аттарын чонга дыңнатпайн бардывыс.

Аңаа немей чүнү чугаалап болурул? Хөй-ле «мораль» номчуп канчаар боор. Чүгле мынча дээйн: аян-чорукчунар, ак оруунар уламчылаңар, кижилер. А чүгле кайа-даа, кандыг-даа черге чораш тыва чонунар арын-нүүрүн арагага орнаваңар! Бо хоозун кыйгырыглар эвес-тир, а амыдыралдың бодалым-дыр, сүмезинң[illegible].

Оон ынай бичии дугуржуга база кылган бис. Кызылда аян-чоруктар болгаш экскурсиялар бюрозу моон соңгаар чурум үрей бээр таварылгалар туруп кээр болза, ынчан ол кижиниң дугайында медээни редакцияга боттары дыңнадып турарын чугаалаан. Ындыгларның дугайын парлап турарывысты бис аазадывыс.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.
(«Шынның» корр.).

Бегзнгийн ЯВУУХУЛАН

НАЙРАМДАЛ—ДРУЖБА—НАЙЫРАЛ ★

● МООЛ-СОВЕТ НАЙЫРАЛ ЫРЫ ●

Ажык, арыг сеткил-биле
бергүн
Аравыста моорлап келдин,
оннук.
Аалчывыс сөө өөвүс ажын
ажык-тыр,
Аъштыг-чемниг ширээ дөрде
белен тур.
Найрамдал — Дружба —
Найырал — күш-түр.
Аяс, ак-көк кудай өннүг
кадак—
Аалчывыска хүндүткелдин
демдээ.
Аяк долдур куткаш туткан
ак сүт-даа —
Арыг, шынчы сеткиливис
ожу-дур.
Найрамдал — Дружба —
Найырал — күш-түр.
Эжиивиске акы-дуңма ёзу
Эки шагда хажаланып.
чыраан.
Чонувустун аайлашканы ол
хүн, шак —
Чонувуска, меңээ, сеңээ
ыдыктыг.
Найрамдал — Дружба —
Найырал — күш-түр.
Чүткүлүвүс шивейликкен
донун —
Чүректерниң эвилелин
камнаал.
Аас-кежик алдын ужууң,
чула дег,
Ам-даа өру бедик туруп,
йөрээли.
Найрамдал — Дружба —
Найырал — күш-түр.

* Бо ырны Мөңгүн-Тайгага моол, тыва аныяктар үш дыл кырынга ырлааны ёзугаар. «Найырал» деп сөстү немеви-шаан, нота демдектеринге дүүштүр «Новости Монголии» солуңдан Салчак МОЛДУРГА очулдурган.

ЫНДЫГ ИЙИКПЕ

● РЕДИФ ●

Ыржым черим чылы меңде сиңген болгаш ындыг ийикпе,
Ырлыг-шоорлуг чонум чаңын дөзээн болгаш ындыг ийикпе,
Ыы-сыы, хинчек човуланы көрбээн болгаш ындыг ийикпе,
Ылап шынны чиге сагдап өскен болгаш ындыг ийикпе,
Ынчаныжым—Чоргаарал-дыр! Ынчангаштың, ындыг ийикпе,
Ынак-тыр мен, чурттаарга! Чараш боорга ындыг ийикпе.

Артур ХЕРТЕК.

«КАЖАН КЭЭР СЕН, АЧАЙ?»

● *Амыдыралдан чугаа* ●

Тыва улустуң чиге сөглээн үлегер чугаазы бар: «Ада өлүр — чартык өскүс, ава өлүр — бүдүн өскүс». Та бүзүрээр силер, та бүзүревес силер. Кара-оол «бүдүн» өскүс [illegible] кижи. Авазын ол шокар, [illegible] билир. Ынчалза-даа ачазы Кара-оолду өстүрүп каан. Оон ачазын «дензилиг» көөрге, эки талазы база бар, багай талазы база бар.

Кара-оолдуң ачазының эки талазы чүл? Ол ажылгыр, [illegible] чүвези төк кааш [illegible], 72 харга четкже араганы ижер туржук, [illegible] көрбээн. Чаңгыс оглу — Кара-оолду бут кырынга тургузуп, өстүрүп алыр дээш [illegible] чораан.

Оон «багай» талазы чүл? Эмин эрттир негелдези улуг кижи. Өйзү чугаалаарга, чаңгыс сөстүг. Кара-оолду [illegible] чүвени кыл дээн болза, оон сөзү — чазак чарлыы. [illegible] Кылбаан шаанда кызат сарыг хырба дег, кырынга [illegible].

Кара-оол өглүг-баштыг апаргаш, көдээ Совет күүсклмунуң секретарынга ажылдап турган. Ачазы база-ла ваӊакайын [illegible] эгелээр:

— Кыдыңындан көрүп тур мен, кымга-даа негелден чок, [illegible] көк эът, бурган дег, ширээ артында чаңк саадап олур-тур сен.

Шынап-ла, Кара-оол канчап чүнү канчаар боор, анаа авазының төрээн бүдүжүндеп азырлыры берге-ле болгай.

Кара-оолдуң кадайы Кадынкыс ырак чурттуг кижи. Кара-оол [illegible] биле таныжа бергеш, [illegible] Кадын-кыс мынча [illegible]:

— Кара-оол, бир эвес мээн-биле чурттаар деп бодаар болзуңарза, мээн өскен черимге чурттаар бис, арт-сын ажыр тояап чорбас мен.

— Чаңгыс кырган ачам бар, даш октаан черинге чыдар, кыс берген черинге баар дижир болгай. Кырганывысты кыдыындан көрүп, оон чанынга чурттаваывысса чүл?—деп ээлдирип чалап каан. Эмин эрттир чөрүү кыс болган, бурундуктааш чедер-даа болза, [illegible] баспас хире ван.

Кара-оол ам канчаар, ачазынга [illegible] шииттүзүн чугаалап [illegible]. Ачазы Кара-оолду [illegible], карактары чырый берген:

— Кижи эзер, килис шейлвө. Кижи төлү кая-даа чурттаар, күш төлү кая-даа ужар. [illegible] оглум, анаа, кадайының чуртунга чуртта, мен баарып турар мен—деп, ачазы түңнеп каан.

Кара-оолдуң ачазы Кадын-кыс биле Кара-оолдуң эт-севин саткаш, суму чонун чыылдыргаш, сувай инекти соккаш, шайлалгазын ажыдып, оларны өглеп каан. Кара-оолдуң ачазы олар өгленгениниң баштайгы чылдарында арт-сын ажар деп ыраксынмайн, оглу, кениниң бажыңынга үргүлчү кээр турган, аът өлээ кевирбес. «Ырак чоруур — ынак чурттаар, чоок чоруур — чокшуп чурттаар» деп улустуң сөзүнде ужур-ла бар болгу дег. Чоокту оон кээри эвээжээн. Кара-оол хуузунда кырган кижинин хирези ол, оон адаа аартаан деп бодап турган.

Кара-оолдуң ачазы ийи чыл эрткенде, бир катап келгеш, анаа ийи ай чурттаан. Кара-оолдуң ачазын Кадын-кыс кении кайгамчык утпаан. Доругу-биле чугаалаарга, дой эртгиргеи. Ырак, чоок эш-өөрүн төрел-дөргүлдезин чыгган. Ынчан Кара-оолдуң ачазы арага ижер эвес, анаа-ла амзап каап орган. Кара-оол кадайын бүдүү көөрге, карактары кыза берген кактадырып-ла орган:

— Ижер болза, иле төк кыл, чеңкинизинзе, черже төвүт! — дээш, арага ишпес эш-өөрүнге ол сыгап-даа шаг болган. Ынчап оргаш, Кадын-кыс ужуп каарга, Кара-оол кадайын [illegible] каан.

Эртенинде ол баш аарызы элер дээрге, Кара-оолдуң ачазы соксадып каан:

— Арага-биле азырап кагбаан мен — дээш, харын-даа Кара-оолче [illegible] болган.

Ачазы чанарда байырлажып тургаш, Кара-оолга чугаалаан:

— Ам сээниңге келбес мен.

— Чүге, ачай?

— Чүге дизе, сээниңге ийи ай чурттадым. Ийи ай иштинде кадайың бажыңынга дөрт-ле катап хонду. Кадайың чагырып шыдавас кижи, бодуннуу бодун бил, бораның бодун мун.

— Ындыг амытан-дыр ийин, ачай. Арага ижипкеш бажынче кээрнинден эпчоксунар ады. Мен ону сурээ дээримге, дөрт чаш ажы-төлүм база бар. Эртен оларны садикке чедирер, кежээ оларны алыр. Хүндүс ажылым база бар. Чай чогумну билир-ле болгай сен — деп чадзарда чугаалаан.

Кара-оолдуң ачазы ол олчаан оглунуң бажыңынга келбээн. «Кажан кээр сен, ачай?» деп, ол дуне дүжүнде түңнүс сеткилинде бодап чоруур.

Өлег ЧИНМИТ.

ДАЙЫНЧЫ ДАРЫЯА

● *Барымдаалыг рассказ* ●

Сара-Ыяш Бажында чайлагга аалга хурал болур, аңаа Тываның эки турачыларының бирээзи, бистиң Хөл суму чурттуг Дарыйа угбай кээр дугайында чарлы шала дыңнаан мен. Эжим көрген, ол хүн хөй кадарар үлүг меңээ онаашкан, ынчангаш эрте-ле [illegible] кааргаш, шала-бол чемнениңкеш, авамдан чөпшээредип алгаш, хуралче хиртиле дээн мен. Бичии кижиниң [illegible] аайлыг эвес, ол [illegible] ырайык-даа болза, Ламаның дайынның аалынга доруп келдим.

[illegible]

сонуургактарга

ЧАҢНЫКТЫ БЕЛЕН ТООВАС

Чанныкхамгаанчок, [illegible] безин бал [illegible] турар. [illegible] чанныкта чеже хире күш бар дээр силер. Ынчалза-даа [illegible] улус турар. Америкада [illegible] кижи бар. Аңаа чанныкт 7 катап дүшкен. 1942 чылда [illegible] бүдүүн [illegible] үстүп калган, а 1969 чылда карактарының кирбиктери өрттенген, оон соонда бир чыл болганда, [illegible] 1972, 1973 чылдарда [illegible] орттенген, 1976 чылда даамалдың макпалчызын үреп каан, 1977 чылда ишти биле херээнге чанных дүшкен, элээн балыгланган.

АЛГЫШ-КЫРЫШ ҮНГЕНДЕ

Канадада Цинциннати хоорайның [illegible]. Ынчангаш өг-бүле ээлериниң аразында алгыш-кырыш, чогуш үндүрер чорукту соксадырының кырында келген. Бажыңнарынга алгыш-кырыш үндүргеш, оон шуут өлүм-чидимге-даа чарлыр-даа ужурга таваржырын [illegible] ажылдакчылары эки билир.

[illegible] ам мынчаар апарган: ашак-кадай кырышкан, чогушкан дугайында медээ алгаш, оларның бажыңынга келгеш, бажың сирбектешкен, кырышкан-чогушкан ашак-кадайже-даа сагыш салбайн, келген дораан-на оларның соодукчуларын ажыткаш, ында бар белен чемни чип-ле эгелээр.

Полиция ажылдакчылары оларның амданныг чаагай чемин чөпшээрел чокка чип эгелей бээрге, чокшуп турган ашак-кадайның баштай-ла үнү чидер, ангадай бээр. Оон соонда бот-боттунче көрүшкеш, кайызы-даа каттыржып-ла эгелээр.

ЧААН ДЕНЗИЛИГ ЭЗИР

[illegible] мурнунда безин бодавайн турганы аажок улуг куштун сөөгүн тыпкан. Амгы үеде эзирлер, ол куштка бодаарга, анаа бора-шиижек хире кестүр. Майкл Эдбори деп специалистиң санап турары-биле алырга, шак ол куш 45 миллион чылдың мурнунда чурттап турган, бедии 3,6 метр, дензизи аныяк чааның биле дөмей, буттары дыка узун, бажының хемчээли аъттыныдан безин улуг. [illegible]

[illegible]

ЧАҢГЫС ОНГАРДАН ТЫПКАН

АКШ-тың [illegible] Дакота штадында Хот Спрингс хоорайның [illegible]. Эртемденнер оңу [illegible] көөрге, аңаа 26 муң чыл мурнунда олар кырлып өлген болган. Аризона университединден бөлүк эртемденнер амгы чааның бөргүнгүлары — мамонтуларның 43 сөөгүн казып тыпкан. Оларның санап турары-биле [illegible]

[illegible]

Ийи ыраа бенгаль пасы бар. Ол аразында кижиже чүгле [illegible] хадарар. Оңу барымдаалаашн тускай камгалал черлериниң дирекциязы арга-арыгдап ары чиигири барып чыдар улуска, натура-

[illegible]

13 МУҢ ЧЫЛДА ЧЕТЧИР КУРЛАВЫР

Пентагоннуң (Шериг министерствозунуң) курлавыры — артык кезектер, янзы-бүрү дериг-херекселдер 30 миллиард доллар боор турар деп АКШ-тың демократтыг партиязының чагыы-биле тускай шинчилекчилер ындыг түңнелди үндүрген. Ол курлавырларының аразында херей дайынының соондан бээр склатарда чыдар 150 муң чылыг чүвүрлер база бар.

Оон ангыда, Ф-14 деп самолёттарның ужудукчуларынга херек тускай карталар 13 муң чылда безин четчир болган. Чепсектиг күштерниң склатарында артык идик-хеп болгаш өске-даа чүүлдер тырлып чыдарындан чамдыкта херек чүүлдерни тып алыры безин бергедеп турар. Эң ылангыя америк шеригге 80 муң маскадан четки херек апаарга ону дыка үр үе иштинде дилеп келген.

Стокгольмда «Дагенс нюхетер» деп солуңдан.

БОЛГАР КЕЗЕР ЭМЧИЛЕРНИҢ ЧЕДИИШКИНИ

Болгарияда тудуш төрүттүнген ийистерни ангылап кезер талазы-биле бирги кезиишкинни чедиишкинниг эрттирген. Ол ийистер хөрек болгаш иштиниң үстүү талалары тудуш төрүттүнген. Шинчилелдерниң түңнелинде оларның организмнериниң тургузуу эки, чүгле баарлары чаңгыс аай тудуш болган.

Софияның эмчи эртемнериниң академиязының чанында уругларның кезер эмнелгезиниң салбырының эмчилери ийистерни ангылаар талазы-биле кезиишкинни кылган. Кезер эмчилерниң мурнунда баарны ангылап кезериниң айтырыы бергедээшкинге таваржып турган. Ийистерниң бирээзи Ангел аттынга баарның үштүн ийи кезиин, өскези Илианга баарның эвээш кезин арткан. Ынчангаш аңаа ам база катап кезиишкинни кылырын бодап турар. Ындыг-даа болза, оон амгы үеде байдалы нарын [illegible].

Ийистерниң иези Евайса Григорова 23 харлыг, Банкя хоорайның чурттакчызы. Григоровтарның ог-бүлезинде ийи харлыг уруглуг.

ЧУРУКТА: ийистер кезиишкинниң мурнуу чарында.

БТА—ТАСС фотозу.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Тываның садыгның проф-техучилищези 1990—1991 өөредилге чылында дараазында мергежилдер аайы-биле өөренир өөреникчилерни хүлээп алырын чарлап тур: үлетпүр, аъш-чем бараанарының садыглаар садыгжылар, контролер-кассирлер, повар-кондитер, пекарь-кондитерлер.

Көдээ черлерде чурттап турар 10 класс эртемниг, 17-30 хар назылыгларны хүлээп алыр. Тускай мергежилдер аайы-биле өөренир хуусаалары: повар-кондитер — 1 чыл 5 ай, пекарь-кондитер — 1 чыл 5 ай, үлетпүр болгаш аъш-чем бараанарынга садыгжылар, контролер-кассирлер—1 чыл.

Билдириишкинге дараазында документилерни кожар: ортумак эртемниң дугайында аттестат, паспорт, райпо, сельпо, рабкооп баштаар черлеринден чорудкан бижик, 3×4 см хемчээлдиг 5 фото-чурук, № 086У формага дүүштүр эмчи шинчилгезы.

Хүлээп алыр комиссия 1990 чылдың июль 2-ден август 15-ке чедир ажылдаар. Өөренир кижилер-биле кижи бүрүү-биле беседалажылганнарны эрттирер. Училищеге өөренип кирген кызыл санааннарга бажыңнарының адресттеринче дыңнадыыннарны чорудар.

Ай санында 70 рубль стипендияны төлээр, чурттаар черге хереглээннерни общежитие-биле хандырар. Училищеге өөренип турган үезин ниити күш-ажыл стажынга киир санаар. Училищени дооскан херегленикчилер кооперацияның шугумунга ийи чыл ажылдаар.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко, 41, телефоннар: 2-55-67, 2-36-54.

1990 чылдың июнь 1-3 хүннеринде театрга В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизиниң көрүүн күзээннерге республиканың районнарының чурттакчыларындан коллективтиг чагыгларны Тываның хөгжүм-шии театры хүлээп ап турар. Районнарның чурттакчыларындан чагыгларны чүгле май 15-ке чедир хүлээп алыр. Шииниң каш катап болуру кирген чагыглардан хамаарыжыр болгаш санын театр боттары тодарадыр.

Транспорт болгаш аалчылар бажыңы-биле театр хандырбас.

Ол ышкаш 1990 чылдың октябрьда Ч. Ондарның «Ханның истери» деп шиизинге болгаш өске-даа шиилерге чагыгларны хүлээп ап турар.

Чагыгларны бижимел-бажы хүлээп алыр.

Театрның адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 13. Хөгжүм-шии театрының телефоннары: 2-35-68, 2-11-27, 2-49-25.

БҮДҮРҮЛГЕЛЕРНИҢ, ОРГАНИЗАЦИЯЛАРНЫҢ, КООПЕРАТИВТЕРНИҢ УДУРТУКЧУЛАРЫНГА

Бичии уругларга буян болур улуг байырлалды организастаар талазы-биле дузаны чедимерин комсомол хоорконунуң чанында аныяктар организацияларының болгаш каттыжыышкыннарының «Надежда» («Идегел») ассоциациязы силерден дилеп тур. Ол байырлал 1990 чылдың июнь 1-де Кызыл хоорай паркының орууктарынга, шөлчүгештеринге, а кежээ — «Хүрешь» стадионга болур.

Дараазында чүүлдерни силерден ассоциация дилеп тур:
— байырлалды эрттирерин-ге херектиг акша-хөреңгини чурттаалга-социал бачымынга ассоциацияның № 700010 агар санынче шилчидерин;
— байырлалды организастаарынга транспортту бээрин;
— чазаныгга, кааттаалга болгаш өске-даа ажылдарны кылырынга дузалаарын.

Байырлалга белеткелдин болгаш оон үезинде чыгдынган бүгү акша-хөреңгилерни Уруглар бажыңынга, школа-интернатка, өскүс уругларга эвээш хандырылгалыг ог-бүлелерге дузаламчы кылыр ажыглаар.

Тайылбырны дараазында адрести ёзугаар ап болур: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 41, Аныяктар бажыңы, телефону 2-25-62.

«Надежда» ассоциация.

Хүндүлүг номчукчулар, силерден мындыг дилег кылып ор мен. Мөчээн ийи дуңмам (өг-бүле болур) чуруун Кара-Таңдаже 1989 чылдың мартта уттаттырып алыры-биле чоруткан мен. Чурук ол-ла чылдың алды айда келди. Өртээн төлээш, ап алгаш, чазыптарымга өске чурук болган. Ол чурукта ниитизи-биле чеди кижи бар. Аныяк уругнун кожунда бичии оол бар, үш оол, үш уруг — чеди кижилиг чурук болган.

Мээң дуңмаларым аныяк улус, уруг ында көк шокар хойлениниг. Мээң дуңмаларымның чуруун база өске-бир кижиниң чазыг кылдыр чорудупкан боор деп идегээш, бо чарлаалды солуңга бердим. Ынчангаш чурук тыпты берзе дараазында адресче чорудуп көрүңер. Силерниң чуруунарны база чорудуп бээр мен. Адрезим бо: Өвүр район, Хандагайты суур, Ленин кудумчузу, бажың 13. Даракпан Күрзеевна Достай.

Бора-Тайганың ортумак школазының 1982 чылдың июньда Урана Сарыг-ооловна Ховалыгта тывысканы Б серияның № 823011 аттестадының читкенин барымдаалаан ону күш чок деп санаар.

Телевидение

МАЙ 12

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Авам, ачам база мен. 9.00 «Булактар». 9.30 «Чыл үелери». Май. 10.30 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 11.00 «Партнер». 11.30 Шүлүк чогаалы. В. Фирсов. 11.45 Тииледгениң 45 чыл болганынга. 8 сериялыг уран-чечен телефильм. «Тура халыышкын төөгүзү» 1-2 сериялары. (Чехословакия). 14.10 «Бузу-[illegible] болза, элдептиг» 15.10 К. Кийск режиссёрнуң фильмнери. «Орукка чораащ, хая көрүн». 16.55 «Советтер: эрге-чагырганы холга алганы». 17.25 Объектив. 18.00 Делегей панорамазы. 18.45 Мульт-фильм. 19.00 Ю. Саульский композиторнуң чогаадыкчы ажылының кежээзи. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 В. Славкин — «Аныяк кижиниң улуг уруу». Фильм-шии. 23.20 Диззи Гиллеспиниң (АКШ) концерти. 01.00—01.25 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Фильм-концерт. 8.55 Эвилелдешкен республикалар ниитилел-публицистиказы. Барымдаалыг фильм «Частың байырлалы». 9.15 «Пя» демдек адав биле.

КЫЗЫЛДАН

12.30 «Агар санының дугаары 707301». Тываның уруглар фондузунга тураскааткан ачы-буян чедиишкинниң дамчыдылгазы.

МОСКВАДАН

18.30 «Сатурнче» оруктар. Уран-чечен фильм. 19.50 Орус улустуң ырларын Л. Иванова ырлаар. 20.00 «Тамчыктыг [illegible], чаштар!». 20.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.00 «Үе». 21.30 «Каткы бажы каткан эвес». С. Альтов чогаалчының бенефизи. 23.00 Бут бөмбүг. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Динамо» (Москва). 00.50—01.15 Делегейниң чадаг-терге маргылдаазы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

12.30 Видеоканал «Совет Россия». 15.00—18.30 Видеоканал «Кады ажылдажылга».

КИНО

МАЙ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Анаа-ла Америка» 10.00, 12.20, 14.40, 17.00, 19.20, Видеозал: «Бүгү талазы-биле күштүг» (Индия, 2 сериялыг). 10.30, 15.10, 19.50, «Үениң агымы-биле» 12.50, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Плуто» деп мультфильм 11.00, «Граф Монте-Кристо» (2 сериялыг) 17.00, «Танцыла, танцылап көр» (2 сериялыг) 20.00, «Өлүмнүг сүрүүшкүн» (2 сериялыг) 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Чөө» «Үк мегечизи» 14.00, 17.40 «Үргедээшкин» 15.50, 19.30 (уран-кан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Өг-бүле» (2 сериялыг) 14.00, 19.40 «Рокк» чеврде халап» (2 сериялыг) 16.40 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 3-37-41: ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арнылыг.

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 413. ТС—00634.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл май 13
№ 111 (14311)
воскресенье
1925 чылдан үнделиндеттинген
Өртээ 3 көп.

Россия Федерациязының область солуннарының редакторларының айтырыгларынга В. И. ВОРОТНИКОВТУҢ харыылары

Россия Федерациязының улус депутаттарының удавас болур Съездизи-биле холбаштыр республиканың чамдык область солуннарының редакторлары элээн каш айтырыгларга харыылап бээрин РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы В. И. Воротниковтан дилээннер.

Л. А. Бубенцов, «Ивановская правда» солунунуң редактору. Виталий Иванович, республиканың Дээди Совединиң мурнуундагы составының ажыл-чорудулгазының түңнелдерин канчаар үнелеп турар силер? Катап соңгуткан улус депутаттарының шынар талазы-биле арга-шинээзи кандыгыл?

В. И. Воротников. Мээң-биле алырга, Россияның чаа депутат корпузу бистиң республиканың соңгукчуларының сеткил-төөнүн боттуу-биле илергейлеп турар. Россияга ынак болгаш амгы үениң байдалдарынга чүгле ажылдаарын күзээр эвес, харын-даа практиктиг ажыл-херек кырынга боттарын төлептиг көргүскен, неделдете дүүштүр ажылдап шыдаар кижилерни Россия Федерациязының удуртулгазынга көрүп олар күзеп турарлар.

Ажыы-биле чугаалаарга, хоозун хөй-ле кыйгырыглар салыр, а оларны боттандырар дээш орта чүве кылбас кижилерден чоннуң хенну калган. Чоң болза бистиң хөй националдыг Россиявыска быжыг корум-чурум, даартагы хүнге улам бүзүрелдиг чорук турарын-на күзээр. РСФСР-ниң улус депутаттарының хөй кезии ынчалдыр санап, боттарының шилилгезинге Россияның соңгукчулары часпаан дээрзин олар ажылы-биле шынзыдар боор деп бодап-дыр мен.

Чаа депутаттарның арга-шинээзин оларның мурнунга [illegible] деннеп көргенниң ажыы бар бе? Ам ол дугайында каш сөс. Болуну эрги составы-биле республика парламентизин эде тургустунуушкунче орукту ажыдып, изекчи баштайгы со[illegible] Конституцияга боттуг эдилгелер дээн ышкаш, ындыг янзылыг чаартыкчы элээн хөй хоойлуларны ол хүлээп ап шыдаан. Эн-не демократчы соңгулда дугайында хоойлуну база олар хүлээп алган, квоталарны болгаш хөй-хөй кызыгаарлаашкыннарны ынча соляан. Ынчалзажок чаа состав улам-на шимченгир болгаш

жыр хүлээлгелиг. Россияның күрүне тургузуун чаа үндезинге тургузар, экономика талазы-биле тускайлаң болур чоруктуң оруун шын тывар, социал айтырыгларны шиитпирлээр ужурлуг. Ол бүгү — канчаар-даа аажок нарын херек.

Ол айтырыгларның, хүлээп алыр ужурлуг хоойлуларның кайызын мурнадыр чугаалажыры йодараттынгаан турар болбайн аан.

Президент албан-дужаалының дугайын чугаалаар болза, ол дугайында саналдар янзы-бүрү болуп турар. Бистиң чуртувуска, ССРЭ-ге, чаңгыс президент турар ужурлуг деп бодум хуумда ынчаар санаар мен, а ол бар-ла болгай.

Л. А. Бубенцов. Виталий Иванович, депутаттарның кичээнгейи болгаш үе-шагы процедура эвес, а хүннүң кол айтырыгларынче угланган турзун дээш Съездиге белеткел үезинде чүү кылдынып турар ирги?

В. И. Воротников. Силерниң бодалыңарга каттыжып тур мен: процедура айтырыглары кол-ла чүүлге — шиитпирлээр өйү келген политиктиг болгаш экономиктиг сорулгаларны чу[illegible] тагыртпаан турар ужурлуг. Үүрмек айтырыг бүрүзүн-не балдылап турбайн, ону барымдаалап көөрү черле чугула.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму депутаттарның белеткел комиссиязын чыггаш, чамдык документилерни, оларның иштинде процедураның кол айтырыгларының талазы-биле төлевилелдерни быжыглаткаалыг ажылдап кылган.

В. М. Калинкин, Ыраккы Чооп чүктү шериг округунуң «Суворовский натиск» солунунуң редактору. Виталий Иванович, Россияның тускай догуннаашкынының дугайында айтырыгны Съездиге чугаалажыры баш удур көрдүнүп турар бе?

В. И. Воротников. Ол айтырыг, мээң ханы бүзүреп турары-биле алырга, Съездиге кол айтырыгларның бирээзи болган турар ужурлуг. Россия Федерациязының тускай до-

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязы

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң 1990 чылдың май 11-де катап эгелээн үшкү сессиязы болуп ажылын май 12-де үргүлчүлээн.

«ССРЭ-де хамаатыларның пенсия хандырылгазының дугайында» Хоойлу төлевилелин ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының каттышкан хуралынга ССРЭ-ниң улус депутаттары чугаалажып көрген.

(СЭТА).

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги сессиязы

ЧАЗАК КЕЖИГҮННЕРИ КЫМНАРЫЛ?

Сессияның май 11-де болган эзилчеглиг хуралының дүшке чедир ажылының дугайын солунуң дүүнгү үнүүшкүнүнче дыңнаткан бис. Чаңгыс соонда, хүнүң ийиги чартыында уламчылаан хурал Тыва АССР-ниң социал хандырылга министриниң албан-дужаалынга **С. Д. Кировтуң** кандидатуразын сессияга депутаттарның сайгарып көөрү-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Ооржактың** саналдап киргени-биле эгелээн. Чугааны уламчылаар бетинде заразында чүүлдүг демдеглеп каалы: саналдаттынган кандидатураларны республиканың Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының хуралдарынга түс-түсту чугаалажып көрүп, программаларын анаа дыңнап, сайгарылгазын бүгү талазы-биле кылган чүве болганда, оларның кижи бүрүзүнден чүгле айтырыглар салып, кандидатураны сайгарып чугаалажып көргениниң соонда ону чажыт бадылаашкынның даңзызынче киирер чурумну депутаттар дугуржуп алганнар. Ынчангаш айтырыглар салып, кандидатурага хамаарыштыр улус депутаттары сайгарылга чорударының мурнунда, кандидатураны чугаалажып көргениниң түңнелин доктаамал комиссиялар дыңнатпышаан, бодунуң саналын сессияга киирер.

Республиканың социал хандырылга министринге сүмелеп турар С. Д. Кировтуң ажылынга хамаарыштыр онзагай сагындырыг болбаан дээрзиң. Кадыкшыл, өг-бүле болгаш ие-чаш камгалалының талазы-биле комиссияның даргазы депутат **З. Н. Сат** дыңнаткан соонда, С. Д. Киров депутаттар мурнунга унуп келген. Кандидатурадан айтырыглар салбайн, анаа хамаарыштыр сайгарылга кылбайн, чажыт бадылаашкынның даңзызынче депутаттар ону киирген.

Ш. Д. Ооржак даразында республиканың кадык камгалал министринге **Н. В. Сизыхты** сүмелээн. Үстүнде адааныс доктаамал комиссия кандидатураны сайгарып көрүп тура, медицина албанында кылдынган чүүлдер-биле чергелештир, чогумчалыг шиитпир негеттинип турар айтырыгларны айыткан. Ол колдуунда, чижээ, эмчелгелерниң материал-техниктиг баазазының ам-даа кошкаа, дериг-херекселдер-биле хандырылганың четпези, бичии уругларның хорадап чоруурунуң деңнелиниң кудулавайн турары, кадрларны таарыштыр тургузарын чедир көрбейн турар айтырыглар-биле холбашкан. Депутаттарның санал-оналындан, күзээшкиннеринден ол түңнел үндүрүп ажылдаар деп бүзүрел-биле комиссия оон кандидатуразын сессияже киирген. Анаа немештир депутаттарның айтырыгларындан алгаш көөрге, оларны база оларның соңгукчуларын, ылангыя районнарда тускай специалист эмчилерниң эвээжи, эмнелге ажылдакчыларының, ылангыя аныяк эмчилерниң, эмчи сестраларының чуртталга бажыңы-биле хандырылгазы, чаңгыс удаа ажыглаар шприцтер айтырыы, мал ажылында кижилерниң бруцеллёз аарыы, чедээ черлерде чаш уругларның сүт кухниларының эвээш боор турары сагышсыраалап, дүвүредип турар. Министрниң албан-дужаалынга оон чээрби чыл ажылдап турарын демдеглээш бодун солуптар кижиниң ол белеткеп алган бе дээрзин сонуургаан депутат база бар. Айтырыглар хөй болган. Кандидатураны сайгарып тура, депутаттар Н. В. Сизыхтың арга-дуржулгазын, республиканың кадык камгалалының хөгжүлдезинге оон киирип келген салыышкынын демдеглеп, медицинаның чедир шиитпирлээр айтырыгларын анаа эки билзинигир, ынчангаш ооң улам ханылаарын анаа күзээш, чажыт бадылаашкынның даңзызынче оон адын киирген.

Кажан кандидатурага хамаарыштыр саналдар кирип турда, Эрзин районнуң ийи депутат **К. А. Моң, Д.-С. Б. Янзак** оларның сөс алганы — эмчи кадрлар айтырыгының ында четпес тургустунганын, малчыннарның медицина хандырылгазының негелдеге дүүшпезин херектелеп турар болгаш төптен ырак районнарда участок эмнелгелерниң байдалынче кичээнгей министерствонуң талазындан негеттинип турарын сагындырып турар деп билип болур.

Кандидатуразы республиканың иштики херектер министринге адаттынган **В. Б. Кара-Салдан** айтырыглар база эвээш эвес болган. Ол айтырыглар бистерге, соңгукчуларга чоок, бисти дүвүредип, сонуургадып турар. Кем-херек үүлгедир чоруктарга удур дээштиг кандыг хемчеглерниң моон соңгаар алдынарыл, милицияның техниктиг хандырылгазы, хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаар херекке оон энергиязы четчир бе, ажыктыг болгаш өске-даа айтырыглар тургустунган. Сессияның хуралдап турары залдың микрофоннарындан дыңналып турган ол сүмелер, күзээшкиннер министерствоның ажылынга салдарлыг болуру чугаажок. Катчалап айтырыгныңче ханылаарын, хелилик[illegible] черниң үре-түңнелдиг, шиитпирлиг, дизим болурун депутаттар күзээн. Кандидатураны сайгарып чугаалажырынга улус депутаттары **Г. Я. Эпп, М. Б. Эртине, И. Ч. Саая, Э. Х. Ооржак, Б. Ч. Моңгуш** болгаш **А. В. Конев** олар киришкен. Милиция ажылдакчыларының чон аразынче кирип ажылдаарының чугулазын эзээн саналдар кончуг шын, оларның ажылында, ылангыя районнарның иштики херектер килдистеринде шалыпкын хөделир чорук четпейн турарынга шүгүмчүлел база болган. Херектерни ажыдып турарының, профилактика ажылының деңнелиниң чавыс артышаан турарын депутаттар айыткан.

Республиканың чазак чаа тургустунуп турар тейнде, ооң моон соңгааргы ажыл-чорудулгазының программазын даразында сессияга дыңнаары-биле бо хуралдың хүн айтырыындан ону ужулап кааптыгыл деп Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы **Ч.-Д. Б. Ондарның** саналын депутаттар деткээн. Министрлерни сүмелеп, сайгарып чугаалажыры уламчылаан. Республиканың сан-хөө, культура, юстиция министрлеринге сүмелеткен эштер **К. Д. Ондар, Ч. Ч.-Д. Ондар, Ю. Т. Стал-оол** оларның кандидатураларынга хамаарыштыр сайгарылга колдуунда болбаан. Ылангыя соолунде азаан аныяк ийи даргага хамаарыштыр оларның адрезинге сайгарылга кылбайн, чажыт бадылаашкынче киргени улус депутаттары оларга дээштиг, боттуг ажылдарны манап, бүзүрелин илереткен деп билип болур.

Республиканың улус өөредилгезиниң системазында шиитпирлээри негеттинип турар айтырыгларга депутаттар Тыва АССР-ниң улус өөредилге министриниң албан-дужаа-

(Төнчүзү 2-ги арында).

ХООРАЙНЫҢ ЧАҢГЫС МАНДАТТЫГ ПАРТИЯ ОКРУГУНДАН СЭКП-НИҢ XXVIII СЪЕЗДИЗИНГЕ ДЕЛЕГАТТЫ СОҢГААН ТҮҢНЕЛДЕРИНИҢ ДУГАЙЫНДА ОКРУГТУҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ

ДЫҢНАДЫЫ

Хоорайның чаңгыс мандаттыг округунуң талазы-биле бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында партия эге организацияларының санаалга комиссияларының протоколдарын чугаалажып көргеш, округтуң соңгулда комиссиязының дыңнатканы болза:

Кызыл хоорайның партия организациязының учедунда 4246 СЭКП кежигүннери бар, бадылаашкыннарга 2813 СЭКП кежигүннери азы хоорайда партия кежигүннериниң 66,2 хуузу киришкен.

Чажыт бадылаашкынның бюллетенинге Асонычев Валерий Андреевич, Вальков Виталий Григорьевич, Марцеха Анатолий Васильевич, Моломдай Сергей Дмитриевич, Тас-оол Роман Всеволодович киргени турган.

СЭКП Тыва обкомунуң V пленумунуң 1990 чылдың март 24-те доктаалынга дүүштүр хоорайның чаңгыс мандаттыг партия округундан СЭКП-ниң XXVIII съездизинге баар делегатка СЭКП Кызыл хоорайкомунуң бирги секретары **В. Г. Вальков** соңгуттурган.

Округтуң соңгулда комиссиязы.

1990 чылдың апрель 28-те, май 5-6-да катап бадылаашкыннарның үезинде РСФСР-ниң улус депутаттарын соңгаан түңнелдериниң дугайында

Төп соңгулда комиссиязының ДЫҢНАДЫЫ

Катап бадылаашкыннарның үезинде РСФСР-ниң улус депутаттарын соңгаан түңнелдериниң дугайында округтарның соңгулда комиссияларының киирген протоколдарын чугаалажып көрген. Төп соңгулда комиссиязының дыңнатканы болза:

«РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдазының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 50 чүүлүнге дүүштүр катап бадылаашкыннар 1990 чылдың апрель 28-те, май 5-6-да 21 девискээр болгаш 2 национал-девискээр соңгулда округтарынга болган.

Бүгү 23 соңгулда округтарынга катап бадылаашкыннарның түңнелинде РСФСР-ниң улус депутаттары соңгуттурган.

Төп соңгулда комиссиязы катап бадылаашкыннарның үезинде соңгуттурган бүгү улус депутаттарын бүрүткээн.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң чедиги чыыжының бирги сессиязы

ЧАЗАК КЕЖИГҮННЕРИ КЫМНАРЫЛ?

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

[illegible] Н. С. Конгарның [illegible] разын сайгарып тура доктааганнар. Кандидатураны сессияга сүмелээрде доктаамал комиссия ажылдың сегизерини [illegible] оон программазында бар-дыр дээрзин демдеглевишаан, кандыг-даа албан черинге айтырыг тургузарда, негелдээлиг, шиитпирлиг болуруун анаа күзээннер. Депутаттарның айтырыгларындан, саналдарындан алгаш көөрге, школалар тудуунче, оларның материал-техниктиг баазазын быжыглаарынче, башкы кадрлар-биле, ылангыя кедээ черлерде орус, даштыкы дыл башкылары-биле школаларны бүрүн хандырарынче кичээнгейни углаары негеттинип турар. Школа септелгезинге ажыглаар акшаны ада-иелерден чыып турар практиканы депутат В. У. Хомушку буруу шапкан. Айтырыглар, саналдар эвээш эвес болган. Чижээ, улус депутады К. А. Бичелдей сөс алгаш, Н. С. Конгарның талазындан кылдынган [illegible] деринң барын демдеглевишаан, улус өөредилгезинде бар чамдык четпестерни оон туруштуг эвес чоруу, чедингишкиннери-биле холбавышаан, кандидатураны деткиириинден дадагалзаан.

Улус өөредилгезинде чедер-четпес чүүлдерни демдеглеп, дениештир салып тургаш, Н. С. Конгарның кандидатуразын депутаттар чажыт бадылаашкын даңзызынче киирген.

Ооң соонда, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак сөс алгаш, Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радио дамчыдылгазының талазы-биле күркомитеттиң даргазынга **Т. Ч. Салчакты**, Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазынга **В. Н. Федосеевти**, республиканың Күш ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга С. Б. А[illegible]ааны, [illegible] И. Ф. Мельников[illegible]. Тудуг херээниң талазы-биле күркомитеттиң даргазынга **Б. Д. Байыр-оолду**, республиканың Бойдус камгалалының [illegible] даргазынга **М. Е. Абрамовту**. Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күркомитеттиң даргазынга **М. М. Сүге-Маадырны** сүмелээн. Ол кандидатураларны бүгү талалыг сайгарып көргеш, депутаттар оларны чажыт бадылаашкын даңзызынче киирген.

Улус өөредилгези, эртем, культура болгаш күш-культура талазы-биле доктаамал комиссия Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң даргазының албан дужаалынга **Н. А. Авдеевтиң** кандидатуразын сайгарып тура, республиканың Дээди Советинге сайгарып көөрү-биле ол кандидатураны киирбес деп шиитпирни хүлээп алган. Ол дыңнадыг соонда Н. А. Авдеев боттунуң кандидатуразын дужурген.

Чажыт бадылаашкынның түннели-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызынга **А. А. Мельников**, оралакчыларынга **В. А. Парунин, В. П. Болбат, Д. С. Монгуш**, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Күрплан даргазынга **В. Б. Салчак** томуйлаткан.

Үстүнде адааныыс кандидатураларга хамаарыштыр — даңзыда кирген кандидатуралар — **М. Е. Абрамов, Н. В. Сазыт, П. Н. Ходырев** олардан өскелери — чажыт бадылаашкынның түннели-биле чазак кежигүннеринге томуйлаткан.

Саналга комиссиязының хуралының протоколун сессия бадылаан болгаш П. Н. Ходыревтиң кандидатуразын база катап сайгарып көөр деп Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың саналын хүлээп алган. [illegible] түннели-биле мындыг болган: кандидат дээш 59 кижи бадылаан, удур бадылаашкынның саны база 59. [illegible] ажыл-чорудулгазын, министерствоның ажылын бүгү талалыг комплекстиг хынап көргеш, коммунискке үнелелди бергеш, ол кандидатура талазы-биле айтырыгже депутаттар дараазында база эглип кээр болган.

Депутаттар республиканың Улусчу контроль комитединиң кежигүннерин соңгаан. Оон-биле кады республиканың Дээди судунуң чаа составын сессия соңгаан соонда, оон кежигүннери дангырак хүлээп алган. Республиканың Дээди судунуң улус төлээлерин база анаа соңгаан.

Тыва АССР-ниң девискээринге чаа кедээ Совет тургузар дугайында Дээди Советтиң Президиумунуң Чарлыын сессия бадылаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң чедиги чыыжының бирги сессиязын белеткээр талазы-биле айтырыгларны депутаттар чугаалашкан. Оон аңгыда, сессияның ажыл-чорудуунуң үезинде депутат эткен сагынмы-биле холбашкан чамдык айтырыгларны сессияга сайгарып чугаалажып көрген.

Сессияның хуралынга Тыва АССР-ниң улус депутаттарындан кирген негелделерни анаа чогумчалыг харыы бээр кылдыр оларны ол талазы-биле харыысалгалыг удуртукчуларже шилчиткен.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң чедиги чыыжының бирги сессиязы ажылын оон-биле дооскан.

Сиринмаа ЧООДУ,
Вера КУУЛАР.
(«Шынның» тускай корр.).

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ ДӨСТЕРИВИС

● Төөгү, амыдыралдан чижектер ●

(Төнчүзү. Эгези № 104 «Шында»).

Ооң ажы-төлү — алышкылар, [illegible] бис. Невис — Каксаан [illegible] делег дестүг кижи дээрзин бөгүн чугаалап-даа болур-ла ыйнаан. Ававыстың ышкаш дыл-чугаа аяны, ам [illegible] чоруурумга. Хемчик, Мөген-Бүрен бажының чамдык алтай уктуг кижилеринде, Баян-Өлегейниң тываларында бар боор чүве-дир. Мөңгүн-Тайгага тыва-алтай литература хүннери эртип турда, аалчыларывыс А. Адаров, С. Манитов, А. Самунов мени: «Сээң чугааңны билип алыры биске чиик-тир» — дишкилээрге, чөвсүнген мен. Ававыс мынчаар ырлап чораан:

Алдап ала теңген болза,
Алаак сыңмас туру деп бе?
Алтай, тыва теңген болза,
Аралажып чору деп бе?

Мөңгүн-Тайганың кадык камгалалының, улус өөредилгезиниң төөгүзүнде орус Кондрашова, украин Скроб, хакас Сагалакова ышкаш эмчилер, удмурт Горбушин, хакас Таштандинов, татар Рафик, орус Колодяжная чергелиг хөй-хөй кайгамчык башкылар буянныг истерин арттырган. Оларның төөгү, культура тураскаалдарын шинчилээринге киирген эртемденнер Л. Потапов, А. Грач, алтай П. Каралькин, бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Каксаан-Иргит Самбуу улуг үлүг-хуузун киирген.

Школага баштай келгенимде, Маруся эмчи бистиң бажын, өрээл аайы-биле кожавыс болу берген, кедергей чараш, эрес-даа кыс турган чүве. Дайын чаа доозулган, аъш-чем, бараан аймааның ховар таны мыңчангы көзээге безин билдинип турган. Эң-не ховар, чугула чүүлдерни чүгле карточка-биле алыр турганын уттваан мен. Маруся тоор эвес, донурган аганак эъдин садып алгаш, чиг кулурга дуву-талаш борап, хаарып чипкеш, артыы-биле мени база «сээ» чемгерип кааш, бир аътты мунган, өскүзүн четкен келгинзэр араттар-биле эм-таңныг [illegible] сумказын [illegible] чайлыр. [illegible] темир [illegible] бажың ээзи дег, кежээргээн, дузааргаан турар мен. Маруся келгеш, ааджок амыраар. Чемнекте [illegible] — аъжа могап, ылчык үзүлгенинден хөвенниг пөс херектээжин. башта аржыылдан-даа уштуп, хагаа кадарга (ийет, ылап-ла кадар чүве!) азып четтиклейн, столга чыпшыр салган дөрт буттуг ыяш сандайга ора душкеш, чымдырай бээр. Ынчан оон дүктегер аржыылдың кызыгларындан уштунгулап үнүп келген бажының алдын-сарыг дүктерин, шимдиникпен карактарының херел дег, узун, дорт кирбиктерин, ак арын-шырайында чылыккаш, кыскылай берген долбаннарын үр-ле чарашсынып, кайгаан олар ыйнк мен. Ындахаан Маруся мени ойнай-сылдай аарак: «Мой маленок, как теленок, кудрявый, как баран» деп кожаннап ырлагылааш, чаактарымны, хин дег, чымчак салаалары-биле сүйбагылаарга, тааланчыы-ла сүргей болгулаар чүве. Кизин чедишкен, 18 хар иштинде орус кыстың школага орайтап өөренген 8-9 харлыг тыва оолчугаштык ол үелешкек, эдептиг «ынакшылды» үр-даа болбаан — Маруся чуртуунче чоруй барган. Ам оортан арткан чүве кыстың кайгамчык арын-шырайы, шээжилеп алганым каш орус сөс болу берген. Удатпаанда Маруся[ның] овур-хевирин О. К. Сагаан-оолдуң «Найырал» деп чечен чугаазындан база катап көрүп каан мен...

...Орус, тыва башкыларым Д. А. Попковтуң, С. С. Норбуунуң ачызында сураглыг хакас эртемден Н. Ф. Катановтуң тыва аас чогаалын шинчилээн улуг ажылы-биле эрте таныжар аргалыг болган мен. 70 чылдарның эгезинден бээр Мөңгүн-Тайганың чараш бойдус чурумалдыг даглар, хемнери, хөлдери хөй националдыг альпинистерни, туристерни эртем ажылдакчыларын, [illegible] Мөңгүн-Тайганы «Тываның Москвазы» деп [illegible] болур.

— Амгы үеде бо ырак-узак булуңда, ооң төвү Мугур-Аксы суурда техника, бухгалтер талазы-биле тускай эртемниг Юрий, Любовь Пригудиннерниң, шагдаа, башкы ажылында Александр, Цыпылаа Салчактарның холушкак өг-бүлелери үндезин чурттакчылар-биле үр, демниг, ажылдап, чурттап турар. Сөөлгү адааным тыва оол, бурят кыс уруглары үш дылга өөредип, кижизидип турары солун. Районнуң шериг комиссарнадында украин В. Попадюк, казак Булат шериг назылыг оолдар-биле ажылды көскүлең чорудуп, кызыгаар хайгыылчылары школачылар-биле «Зарница» оюнну солун эрттирип чаңчыга бергеннер.

Кержэ ёзугаар совхоз, бүдүрүлге, тудуг организацияларында, кооперативтерде, Саглы — Мугур-Аксының оруунда орус, украин, армян, грузин, дагестан, хакас, тыва кижилер эп-найыралдыг ажылдап, чурттап турар. Партия райкомунуң националдар аразында харылзаалар айтырыын чугаалашкан пленумунга (1989 ч.) бо девискээрде элээн үр болу берген кызыгаар албанының офицери, Даг-Карабах чурттуг, армян сөөк В. М. Мовсесянның берген саналы солун: «Мээң Тыва-биле баштайгы таныжылгам С. К. Токаның «Араттың сөзү» деп тоожузундан эгелээн. Ылангыя бо районга албан хаап келгенимден бээр мөңгүн-тайгажыларда, оон иштинде кызыгаар кавызында чурттап турар малчыннарда-даа, өске националдыг кижизинге хүндүткел кайгамчык-тыр. Ада-өгбе дужундан бээр чаагай чаңчыл сүзүүн шоолут-ла чидирбээн чон-дур деп билир кижи-дир мен. Бо аразында тыва сөстү дыңнап билир апардым, чүгле дыңнап чугаалап шыдаваазым таарамчыг-дыр. [illegible] болбаан аан. Ынчалза-даа чер-чурт ылгаар, тала-таныш барымдаалар, бөлүглежир чорук районда чок деп болбас. Ол дугайында [illegible] үнүп турган, анаа хүлээп алдынган доктаал, хемчеглерде-даа айыттынган, ооң күүселдези дээш ажылдап-даа турар бис. Районга өске националдыг башкы, удуртукчу-даа кадрларны таарыштыр тургузуп, ажылдадырын чон күзел турар, бо айтырыг кичээнгейге алдынган турар ужурлуг.

Партияның хоочуну С. С. Сонамның эрткен чылын «Тываның аныяктарынга» парлаттынган «Ындыгларның национал чоргааралы» деп чүүлүнде чамдык тыва оолдарның талазындан «Тыва чурту — тываларга!» дээш янзылыг кыйгырыглары оларның националистчи хоонге күштүг-биле хораннатканын херечилеп турар. Чүнү үлежип чадап турар бис — кырывыста чаңгыс дээривисти, не болган чаңгыс черивисти бе? Тыва мээң төрээн черим болган» — деп, дыка үр үеде биске ажылдап, чурттап келген бурят башкывыс М. А. Хадахан «Шынга» дүвүрел-биле бижээн. Республикада база-ла үр ажылдап, чурттап турар журналист, шүлүкчү С. В. Козлова ол-ла солунга «Улустарның найыралы дээш ажылдаар мен» — деп чайгылыш чокка медеглээн. Чаңгыс чер-чурттугларывыстың бо сарыылдыг кыйгызынче уткуштур бадып көрээлинер, хөй националдыг Тываның чону!

Салчак МОЛДУРГА.
Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

Устав төлевилелинге хамаарыштыр

ХАНЫЗЫ-БИЛЕ КӨӨР

Партия организацияларының бөгүн кончуг нарын байдалда ажылдап турарын билип турар бис. Чагырып дужаар стиль бодунуң үезин чурттап эртип, шаптыланып тапталган чүүлдерниң үрээшкини чоруп турар.

Эде тургустунуушкун чоннуң идепкейжиткен, ылангыя аныяктарның «хайгааракчы», «идепкей чок чоруу», «чүүлдүгзүнери» ам эрткен чүүл апарган. Ам сөс дээш кымны-даа истеп сүрбейн турар. Болуп турар болуушкуннарга болгаш СЭКП ТК-ның Платформазынга, чаа Устав төлевилелинге санал-онаа солчуушкуну ала-шокар болуп турар мындыг үе-дир. Ынчангаш бөгүн коммунист кижиге шынчы, бодунуң эки кижи болуру-даа четпес. Маңаа холбаштыр эки дагалаттынган, сөстүг хостуг ажыглап билир, байлак билиглиг болуру кончуг херектиг апарган. Ындыг болганда коммунист кижиниң бодун ап чоруурунуң хоойлузу — ылангыя чаа Уставтың төлевилелин эки сайгарып көөрү чугула. Ону кежигүн эвестер база багай эвес сайгарып турар болгай.

Маңаа холбаштыр бистиң «Ак-Туруг» совхозта партия эге организациязынга Устав төлевилелин коммунистерниң сайгарганының чамдык чижектер-биле көргүзери оралдаштым.

Н. М. Очур-оол: — СЭКП-ге кежигүн хүлээп алырының [illegible] рекомендация бээрин болгаш кандидат стажты амгы күштүг Уставтан өскертпес болза эки. Ынчалза-даа Устав төлевилелин ам-даа тандыр номчуп шыдавадым. Амгы үеде агитация ажылы кончуг кошкак, агитаторлар саны көвей, шынары багай. Маңаа коммунистерниң хамаарылгазы дыка кошкак-тыр.

О. М. Селип: — Мооң мурнунда Уставтың негелделеринге хажыдышкыннар хөй турду. Ылангыя бодунуң коммунистерниң [illegible] удуртукчулары Устав негелделеринге хөй хажыдышкыннарны кылган. Бо айтырыгны партия эге организациялары холдуунда тоовас турган. Чижээ, мен бодум-даа райкомга чеже-даа дорт хемчег алыстым. Коммунист Хүлер-оол ол хүнде совхоз девискээринге боду турбаанда, акар аар кем-херек үүлгедишкинин болган дээш ажылындан-даа, партиядан-даа үндүрту. Бо айтырыгда чаптут эвес чүүлдер хөй.

Б. К. Конгарак, Я. М. Сагаан: — СЭКП-ге кежигүн хүлээп алырын эге организацияга үзе шиитпирлээри эки. Ол ышкаш хуу херекти база маңаа үзе шиитпирлээр кылдыр айтыр. Ынчалза-даа маңаа элээн кичээнгейлиг болза эки. «Партияның хоочуну» атты, оон партийжи стажы 30 чыл болурга тывысса кандыгыл?

Т. М. Байыр-оол: — Устав төлевилелин эки-ле билип чадаштым. Ону чугаалажып турда элээн билип алыр-дыр мен. Үстүүртен айтыышкын маңаа-рынга черле дыка чаңчыккан бис. Райкомда кижилер хөй-даа болза, оон удуртукчуларын билбес мен, ында артык штаттарны кызырарынга бүрүн каттыжып турар мен.

Б. М. Бегзи: — Бисте даарга бөөрге «хоржок мен» дээр, харын-даа ол-бо кижиге ону бээр-дир деп бодунга чүве чагдатпас коммунистер база бар. Кежигүн хүлээп алырда билиг-мергежили кошкак-даа болза, «чон белеткениш ал» дээш киирип ап турарывыс чажыт эвес-ле болгай. Ынчангаш [illegible], негелде чок чорук партия организациязының ролюн куулазып турар.

Мооң алгаш көөрге, санал-онаа янзы-бүрү, коммунистерниң сонуургалы, идепкейи өзүп турары илден-дир. Ынчалза-даа төлевилелди чугаалажып көрүп турда, чамдык коммунистер «чүгүртү номчаан», «номчуп четтикпээн», азы «чүүлдүгзүнер» деп сөстер-биле кызыгаарлаттынып турары база четпес. Ынчангаш ону ийи-чаңгыс хуралдарга чугаалажып каары-биле кызыгаарлаттынмайн, хандыр өөренип, дискуссияларны база санал-оналар солчуушкунун амыдырал-биле холбаштырып, доктаамал чорудуп турары черле ажыктыг боор деп бодаар-дыр мен.

Роман ХУНАЙ-ООЛ.
1946 чылдан бээр СЭКП кежигүнү.
Улуг-Хем районо.

Партийжи кичээнгейни — национал айтырыгже

КАДРЛАР: национал төлээлелгени таарыштырары

Бистиң республикада чеден ажыг нацияның төлээлери ажылдап, чурттап турар. Сан талазы-биле орустар биле тываларның саны эң хөй, бурят, украин, хакас болгаш өске-даа сөөк кижилерниң саны эвээш.

Интернационалчы күш-ажылчы коллективтерде, өөредилге черлеринде, школаларда, садиктерде — кайда-даа аңгы-аңгы нация кижилери кады-кожа, эптиг-демниг ажылдап, өөренип турар. Националдар аразында харылзааларны канчаар чогумчалыг тургузарыл деп айтырыг тургустунуп турарын билир бис. Кандыг аргалар үре-түңнелди бээр болурул? Чүүже кичээнгей салыр ужурлуг бис?

Эде тургустунуушкунның салым-чолу, келир үези бо айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээринден база хамааржыры билдингир. Национал хөгжүлдениң эрге-ажыынга уткуштур бадыгын кылып, социал-экономиктиг, национал күрүне болгаш культура политиказын чаа көрүш-биле эде көөрүн үе негеп келгенин база билир бис.

Чер-делегей кырында чурттап турар чон бүрүзү чүгле кижиниң өңү-биле эвес, национал дылы, чаңчылы, чүдүлгези болгаш культуразы-биле ылгалдыг. Кандыг-даа күрүне тургузуглуг, шажын-чүдүлгелиг улуста бо ылгалдыг онзагай талаларны хүндүлеп, билип, сагып чоруур болза, националдар аразында хамаарылга эки-дир.

Ниитилелдиң эң биче кезээ — өг-бүле-даа, анаа улустар аразында-даа бот-боттарын билишпес, хүндүлешпес чоруктар турар болур. Ону онемчитпейн, өскүтпейн, эки хамаарылганы тургузуп алырга, кайы-даа талага эки. Кижиниң эки мөзүзү, интернационалчы хоонун кевирлээринге өг-бүлениң үлүү аажок улуг. Күш-ажылчы коллективти ийиги өг-бүле деп билгеш, үстүнде хамаарылгаларны деништирип чазыг турбас. Хөй улус төлээлези коллективте ажылдап шын хуваары, кежик үлелгези, кады турар эштериниң дылын, чаңчылдарын, чүдүлгезин билип, хүндүлээри, националдар аразында харылзааның культуразын сагыыры дээш чижектиг айтырыглар тургустунуп келир.

Таарымча чок сөс, сеткилдин хомудадыптар аажылаа, бүдүрешпези, дадагалдаары коллективтен сыптанып алгаш, улам холбаштыр чоруй баар. Бир нацияның төлээлеринге [illegible] талалай үнелел бере бээр чоруктар оон ужуктадып [illegible]. Ындыг хамаарылга тывыларга өске нациялар-биле демниг ажылдаар чоруктарын [illegible] дамчып [illegible].

Чамдык нацияның төлээлери холдуу эртенин башкарар, өскелери материалдыг кежикти хол-биле тутчуп кылып турар ажылга апаарга, артык-тажыышкыны, болуунуң чоргааралынга дээш турар кылдыр хүлээп алыр чорук, таарзынмаан хоомнер тыптып келир. Социал айтырыгларда шын эвес чоруктар-биле бир демей, кадрларны таарыштыр тургуспааны база кичээнгейни негеп турар айтырыг болур.

Сөөлгү үеде пленумнарга, парлалгага чамдык сан-фактыларны алгаш, бо нарын айтырыгны шиитпирлээриниң оруктарын ылгап тываның чугаазын айтып турган. Совет федерацияның политиктиг болгаш экономиктиг утка-биле [illegible] шаан, автономияларның эргелерин калбартып турар үеде националдар аразында чаа хамаарылгаларны кевирлээри — сөөлгү эргенаң эвес айтырыг. Национал база интернационал сонуургалдарны дүүштүрүп билири — кол чугула. Бо талазы-биле идейполитиктиг эртем ажылы кандыг деңнелде турупл турары? База боданыр апаар бис. Национал өске хуузун кижиниң кызы коор, кижилерниң эргелеринге халдаар чорукту багай салдарын, ылангыя аныяктарга чедир тайылбырлап турар бис бе? Харыы болбаан херек айтырыглар-ла бээр ажыг.

Бисте кадрларның национал составы кандыгыл? Коммунистерниң 60 хуузу орустар, 32 хуузу тывалар, 8 хуузу өске сөөк. Республиканың чонунуң 29,1 хуузу Кызылда чурттап турар. Бо чылдың январь 1-деги сан-биле алырга, найысылалда 84641 кижи чурттап турар. Оларның 63,9 хуузу орус, 29,4 хуузу тыва, 6,7 хуузу өске нацияның улузу. Бо деңнел-биле удуртур ажылдың кадрларын төлээлеттирген турары, харылзаашкак болурун чедип алдыныл турар бе?

Кайы-даа коллектив удуртукчуларын боттары соңгуп ап турар. Ажылчыннарны белеткээрин күш-ажылчы коллектив чөвүлелдериниң кижилерлерни-биле көрүп турар. Нациязы-ла өске дээш, ону удуртур черлерже дедишкенин төлептиг национал кадрларны деништпейн баарын дег, база чазыг болур болур. Өөредикчилер киирген, өөредилге черинин соонда кирген аныяктарны кижизидип, өөредип, белеткеп тургаш, кадрларның национал составын быжыглаары чугула. Бирлиг быжыккан кадрларга бүдүрүлгени эргелеп башкарарын бүзүрээр апаар. Ол кадрлар чаңгыс хүн чедип келбес. Оларны коллектив аайы-биле кижизидер, белеткээр.

Хоорайның бүдүрүлгелерин алыр болза, удуртур ажылда колдуу орус кижилер! Чүгле удуртукчулары эвес, ажылчыннары база мындыг черлер бар. Чамдык организацияларда тывалар хөй кезин апарган. № 48 тудуг эргелелинде олар 80 хуу хире. № 1 АТБ-де, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинде, Агрохандырылгада, Агросервис бүдүрүлгелеринде, садыг баазаларында, ном садыында, ниитиниң демнелилгезинде, бажыңнар эргелелинде, административтиг органнарда орус чон 80-92 хуузу болуп турар. Ылангыя удуртур ажылда деп эвес чорук турар, транспорт адырларында, суг-мелиорация, чурттакчы-коммунал ажыл-агыйларда, хандырылга баазаларының удуртулгазында, Садыг министерствозунда, ооң салбырларында, чамдык өөредилге черлеринде тургустунган. Мындыг черлерде кадрлар дыка арай эвээш. Кадрлар чок-тур деп оранга, айтырыг кайыын шиитпирлеттинер. Красноярскиниң политехниктиг институдун доосхан 38 специалисти (чүгле 6-зы тыва) Кызылдың тудуг организациялары 1986—1988 чылдарда алган. Ол эвээш бе? Хөй бе? Херегле кандыгыл? Специалистерни бүдүрүлгелер канчаар хүлээп ап турарыл?

Чогум административтиг органнарда национал состав өске байдалдыг. Партия обкомунуң аппаратының харыысалгалыг ажылдакчыларының байдалы мындыг: беш секретарьның ужү тыва, бирээзи орус, бирээзи украин. Сес килдис эргелекчилериниң алдызы орус. Ниитизи-биле ажылдакчыларының 46,1 хуузу орус, 44,2 хуузу тыва, 3,8 хуузу өске сөөк.

Дээди Советтиң Президиумунда тывалар 71,4 хуу, орустар 14,3 хуу, ол хире өске сөөк улустар ажылдап турар. Министрлер Чөвүлелиниң ажылдакчыларының 53,6 хуузу орус, 37 хуузу тыва, 8,9 хуузу өске сөөк. Комсомол обкомунда тывалар 63,1 хуу. Министерстволарның, ведомстволарның алырга, орус чон Садыг министерствозунда 75 хуу, саң-хөөңе, улус өөредилгезинче 70 хуу, Айыыл чок чорук, Бойдус камгалалы, Күш-ажыл болгаш Спорт комитеттеринде олар 66 хуу, НХМ-де, Кадык камгалалында, Күрпланда сая ден. Чамдыктарында чүгле тыва, өскелериниң де арыг орус улус ажылдап турар албан черлери база бар. Ол анаа ажылдың байдалы-биле ындыг апарган.

Бүдүрүлге каттыжыышкыннарының удуртукчуларындан орус кадрлар 71,3 хуу чедип турар. Сес каттыжыышкыннарда, чээрби теп албан черлериниң ийизинде деп сан тургустунган. Ниитизи-биле алырга теп албан черлериниң удуртукчуларының 64,8 хуузу орус, чүгле 29,3 хуузу тыва. Бо арай карышкактыг. Ынчалза-даа байдал бүрүзү уктуг, чылдаган дестүг болуру чугаажок.

СЭКП Кызыл хоорkому «Кадрлар», «Ажылга тургузары» болгаш «Өг-бүле» программаларны ажылдап кылган. Чамдык черлерде национал кадрларны быжыглаарын эгелээн. Хоорoнуң аппаратында үш, школаларда тос өөредилге эргелекчизин тыва кадрлар кылган. Садиктерде тыва бөлүктерни, өөредилге черлеринде тыва дыл бөлгүмнерин тургускан. Обком, хоорком аппаратында, КАК-та, № 48 тудуг эргелелинде, дөрт өөредилге черлеринде, беш школаларда, тос садиктерде ону organизастаан.

Аныяктарны ажылга тургузары берге айтырыг болуп артпышаан. Районнардан келген, эдип чазаар албан черлеринден хосталган, шериглен халашкан, школа дооскан каш кижи кайда ажылдап болурул? Чурттаар чер-биле хандыртынган болур бе? Кайы бүдүрүлгеге кандыг мергежилдиг чеже кижи херегил? Ону тодаргайлап-даа турган болгаш ам-даа кирип чадап турар. Бо айтырыгларны шиитпирлээри дээрге ажыл чок чорук-биле, кем-херек үүлгедиишкини-биле демисел болур. Кадрлар белеткелинге база хамааржыр. Школа дооскаш, ажыл чок чоруп турар оолдарже кым ээ көрүр ужурлуг? Оларның колдуу тыва оолдар болгай.

Партия организациялары мону холдан үндүрбейн, күш-ажылчы коллективтерде байдалды ханызы-биле сайгарып, организакчы болгаш политиктиг ажылды чаа деңнелче көдүрери чедип алдынмайн турары илден. «Дежеоо» деп республика көрүлдезинге орус Сергей Сокольниковтуң тыва кожамыктарны ырлаан соонда, улус кайы хире алгыш часкап, чылыг хүлээп алчык. Шак мындыг культура-массалыг хемчеглер бисте четпейн турар. Ону чүгле ында-хаая эвес, хүн бүрү чорударын көрзе. Урам чүүлдүн, литератураның, лекция пропагандазының, политөөредилгениң дузазы-биле кижизидилге ажылын кол кылдыр санааш, күштүг бо же мөөннезе. Лекция, дискуссиялар үезинде СЭКП-ниң национал политиказының теориязын, националистиң болгаш шовинизмниң хоразын чедир тайылбырлап турар бис бе? Ол ам-даа ырак[illegible] четпейн турар.

Национал айтырыг — хөй адырларны хаара тудуп турар чидиг, нарын айтырыг. Ленинчи национал политиканы билдингир үелерде хажыттынганың, чаңгыс кижиге чүдүүр, таптаашкын үелеринде, бо айтырыгны шуут шиитпирлеттинген дээш, хол чаңгаш олурупканының түңнелинде, элээн хажыдыышкыннар болганын мининиң, ажым-биле чугаалап турар бис. Партияның национал политика талазы-биле Платформазында чугула чүүлдерни көдүрүп турарын билир бис. Национал айтырыгны чүгле каас хеп кедип алгаш, холдарындан четтинчипбеш таңцылаары-биле кызыгаарлап болбас дээрзин база.

Республика, болук бүрүзүнүң социал-экономиктиг негелдезин өөренип, ону угаанболда деңшилгези-биле, чоннуң тускайлаң национал культуразы-биле холбаары чугула. Чыылган айтырыгларны чаңгыс хүн, чаңгыс чылда шиитпирлептери болдунмас, дыга, чаңчылдарга хамаарышкан хемчеглер база дес-дараалашкак угланыышкынныг, политиктиг, идеологтуг ажылдың, чон-биле харылзааның үре-түңнели болуп турарын айтып болур. Чүгле орус, тыва кижилерниң дылынче, чаңчылдарынче, оларның удуртур ажылче деңшип үнерин сагыш салыры четпес. Бисте чурттап турар өске сөөк эш-өөрүүстүң национал онза хевирин, ажылчыны база барымдаалап, ооң илерээринге байдалдарны тургузар ужурлуг бис.

Хуралдарга, ужуражыышкыннарга, чагаа-бижикке чон национал кадрлар айтырыын көдүрүп турарын барымдаалап, кайы-даа деңнелге программаларны тургузуп, хол тудуп кирери негеттинип келген.

Партияның XXVIII съездинге ТК-ның Платформазында кандыг-даа эвээш санныг нацияның төлээлери боттарының хөй-ниити, өөредилге, шажын каттыжыышкыннарын, культура, информация органнарын тургузуп, чүдүлге тураскаалдарын тудуп алыр эргелиг деп айтып турар.

Бо угланыышкыннарны хүн бүрүнүң ажыл-чорудулгаларынга удуртулга болдурары, чоннуң сеткил-хөөнүн өөренип, чурттап, ажылдап турар чер аайы-биле тайылбыр, кижизидилге ажылын чаартып, үениң негелдези-биле чорударының — бөгүнде соңгаарлаттынмас сорулгалар бо.

Болат-оол ЧЫМБА,
Артык ХОВАЛЫГ.

Депутат

ЧУРУКТА: Улуг-Хемде Ак-Туруг суурдан Тыва АССР-ниң улус депутады болган башкы Клара Моңгушевна Кандан. Ол Ак-Туругнуң ортумак школазында өөредилге эргелекчилеп, башкылап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

СУГГАТТЫ ЧӨП АЖЫГЛААР

««Чодураа» совхозтуң Хараал-Тейде суггаттыг 200 гектар шол бар. Аңаа тараа тарыыр, сиген белеткээри-биле Байыр-Белек Марчынның звенозу ажылдап турар. Коллектив оон бо чылын 268 муң рубльдиң продукциязын алыр сорулганы салган. Бир гектардан 12 центнер тарааны, 23 центнер сигенни алырын планнаан. Бо хүннерде 4 трактор черни болбаазырадып киирипкен.

Мында бир дүвүренчиг чүүл болза, арык-буталарны шын ажыглавазындан 200 гектарның бежен ажыг гектарын суггарбайн турары. Амгы үеде 90 ажыг гектарны суггарып алган. Бо чылын хөй чылдыг сигенден ийиги дүжүттү алыр.

Моторк ТИРЧИН.
Тес-Хем району.

БАШТАЙГЫ УЖУРАЖЫЛГА

Нгуен дээрге вьетнамнап патриотчу дээн сөс. Вьетнам революцияның баштыкчызы Нгуен Тат Тхань партийжи мынзыг шоланы — Нгуен Ай Куок тээр атты болунга ниилип алган. Сөөлзүрелир. 1942 чылдан бээр Хо Ши Мин дээр апарган. Хо Ши Мин вьетнам улустуң хосталгазы дээш демиселге болунун амыдыралын бүрүну-биле берген.

... — Париж. 1920 чылдың чайы. «Национал айтырыг талазы-биле [illegible]» [illegible] дээн [illegible] «Юманите» [illegible] ийи хүн улаштыр чуурга келгени. Нгуен Ай Куоктуң бир-ле [illegible] Ленинниң ажылы ол [illegible] Вьетнам улусту хосталгага [illegible] Нгуен Ай Куок он чыл дургузунда дилеп келген. Болуничи айтырыынга харыны Ленинниң теориязындан ол мынчаар тып алган.

Хостуг Вьетнамның президентизи болу бергеш, Хо Ши Мин мынча деп сактып чугаалаан: «Тезистер мендэ кижи [illegible]» [illegible]

15 чыл дургузунда демисежип келгеш, [illegible] Августа революциязының түңнелинде бистиң чурттуска хамаарышпас чоруктуг болгаш хосталга доктаагаи. Вьетнамның байдалдарынга хамаарыштыр лениннчи теорияны Хо Ши Мин чогаадыкчы ёзу-биле ботталдырган.

ВСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Фам Ван Донг мынча деп чугаалаан: «Ленин биле Хо Ши Мин ужурашкан. Вьетнамның чону — социализмниң оруу-биле чорупкан».

Кулданымышкын аданга чус чыл хире чурттаан. 30 чыл дургузунда зайылдашкан [illegible] [illegible]

латкан ха-дунмалар! Бистке эргежок чугула чүве бо ышкажыл! Хосталгаже бистиң оруувус бо-дур!». Оон бээр 10 чыл эрткенде. Вьетнамның Коммунистиг партиязы тургустунган. [illegible] бадыткап турар.

БУИ ДИНЬ КЕ.
ВКП ТК-ның Архивтер эргелелдериниң директору.
Ханой.

КЫШ ДҮШПЕС ОРАН БОЛЗА

Чыргаландыда библиотекарь мен. Библиотекавыс [illegible]-на бажың солуп көжер. Турум бажынга турган болза, канчаар-даа чылыглап, арыглап, септеп, дерип алыр чүве-дир ийин. Барганна бажыңывыс хыжын соок боор. Шаавыс-биле сойгахаалгазын чылыглап-даа аарызынга, бир-ле [illegible] кээр. Кышкы үеде соок черге тоңнуг, хептиг ажылдаары [illegible] берге-дир. Номчукчулар чартык шак [illegible] [illegible]

ринге бажыңчазы [illegible] библиотеказы четчир-ле турганы ол боор. Ынчангаш бистиң [illegible] хвайынга-даа какпастар.

Каң демирден шуткуп, хадың ыяштан чазап каан кижилер эвес бис, дона бээр эъттиг, органтады бээр организмниг херээжен кижилер-дир бис. Чеди чыл дургузунда ажылдап келгеш, [illegible] культура ажылдакчыларынга кандыг хамаарылгалыын билдивис. Моон соңгаар олар [illegible] [illegible]

Елена СЕДИП-ООЛ.
Тес-Хем районда Белдир-Арыг суур.

ЧАГЫГ

Элегия

Дерзии дошкун өлүм кээрге,
Дезе берип шыдавас мен.
Каш сеспу сөглеп чадап,
Караам шимер үем келир.

Кызылымга ажаар дизе.
Кым-даа анаа удурланмас.
Эргим ынак хоорайымга
Эргеленип чыткай дээрлер.

Төрээн черим — Мөңгүн-Тайгаа
Төрелдерим ажаап каргаш.
Кедээ шөлден чуртун харап,
Херен көрүп чыткай дээрлер.

Уруглары оруун уштап,
Улуг эртем чедип алгаш.
Арат-чонга бараан болуп,
Ачанарын салгаар силер.

Ыглашпаңар, төрелдерим.
Ырым, шулуум артып калыр.
«Чогум алы өлбээн-дир» деп
Чоргаарланып чоруур силер.

Саая БЮРБЕ.

КЫЗЫМ ЧАРАШ

Айланмаа деп кыстыг мен,
Алызындан чугаакыр.
Көрген, билген чүүлдерин
Хөөрей бээрге, чаптай бээр сен.

Карактарын хере көргеш,
Катап-катап шулураарга,
Эриннерин сувурейнээр,
Элдеп чаңныг кыстыг мен
ийин.

Ойнаар-кызын сургап турда,
Ол дег шыңгыы башкы-даа
чок.
Ырлап, самнап ойнай бээрге,
Ындыг артист апаар уруум.

Өөрү-биле кожа базып,
Өөренип хөглүг бар чор.
Эртемнерниң далайынче
Эштип кирген кызым чараш.

Зоя КЫЗЫЛ-ООЛ.
Кызыл хоорай.

СЫЛДЫЗЫМ

Даглар, хемнер, ажарга-даа,
Дангырактыг ынакшылым —
Чыдып калбас хамаан дег,
Чырып чоруур шолбаным дег.

Харлыг кыштың соогунда-даа,
Кагыдып кээр изигде-даа,
Өлгүжемче баарым чылдыр
Өшпес, чырык сылдызым бар.

Сээң-биле дүне безин
Сеткил-чүрээм чырып хонар,
Карактарым шозу болган,
Калы чоруур кадайым сен.

Бораш ОНДАР.

Номчукчунуң бодалы

АВТОРНУҢ ЧАА СӨҢҮ

Бүгү тала-биле билдиниг, [illegible] сүзүннүг, чулуктуг состер дилээр авторларның бирээзи — ачыяк шүлүкчү Игорь Иргит. Өскелериниң эскербээни, баажызы [illegible] үрезиннерин дилээрлер амгы чайынның үезинде тоң кединиг. Хоозун алгаглар, мактаашкыннар үези эрткен дээрзин билир бис. Ынчангаш ханы утталы бодаашкыннар чечен чогаалдың кол сорулгазы апарган.

Аныяк авторнуң бир шүлүүнде одуруглар сеткил-сагыштың хөлзетпес арга чок дээрзинге бүзүредим

«...Чашпаа, бардам,
мактанмычы, көп сөстүг
Чазый-чилби, дужаалзырак
чалчыргайны —
«Шүлүкчү» деп ыдык атка
чагдатпаңар!...»

Ындыг хоолургак «шүлүкчүнүң» ишти шокар дээрзин шүлүкчү улам тода сойгалааны мындыг:

«...Ооң дылы — чыланның дег —
ийи адыр.
Ооң чажы — дестиг хандан
кара деп бил...»

Ынчангаш сорулга билдиниг [illegible] турган амыдыралды шынчы ёзу-биле көргүзериниң чоң кузээр, четпестер-биле кажан-даа эптешпезин илазылаан.

Амгы үениң нинтилединиң бир кол негелдези — бойдус камгалалы. Бо күрүне ужурдузалыг айтырыгже утказы угланган беш строфалыг шүлүүн автор 1977 чылда-ла бижээн, оон ады — «Авам ынак ангыр-лары». (Чаа үеге чыыңды оон-биле атташ).

«Чаңгыс бүрүн салган баттыз» деп шүлүүн И. Иргит тыва улустуң салым-чаяанныг шүлүкчүзү С. Б. Бүрбүте турасхааткан. Ында эки чүүла бүдүрген кижиниң ат-алдары кажан-даа артарын угааган:

«...Сээң сөзүң — өткүт ырың
кезээ шагда
Сеткилдерниң эми-таңы,
чалгыны боор...»

Мында база-ла чечен чогаалдың үнезиниң аржааны кандыг болурун айыткан, бүдүнүг деңшилгеге удур үзелдиг «чолуктар» чеже-даа кызагдаза, шыа алызы барып тиилээниниң көргүскен.

«Дамыраа» чечен чогаал [illegible] философчу-лириктиг [illegible]

[illegible]

И. Иргиттиң [illegible]

[illegible]

Самдан САНДЮ.

Интервью

СОЛУННАРНЫ ЧҮГЕ САТПАСТААНЫЛ?

Номчукчуларның дилээн ёзугаар

Кызыл хоорайның «Союзпечать» киосктериниң чаңгынга эртежи шактарда чеже бергеш, [illegible] «Чүү болду, «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарны чүге сатпастай бердилер? Эртенинче келирниге солуннар чок болур. Азы эртежи кижилер келгеш, садып алгаш баары ындыг бе?» деп номчукчулар аразында чугаалашкан, садыгжыдан айтырып турарын бо-ла дыңнаар апарган бис. Редакцияның ажылдакчылары-биле таныш-көрүш чамдык кижилер «Шынның» бөгүнгү дугаарын тып берип көрем деп дилеңип чедип кээр апарган.

— Солуннар ам бистке келбестээн. Чыдлагааны саазын чок дээр-дир — деп, садыгжының харыызын дыңнааш, номчукчуларның «Бөгүн база солун номчуваазым ол-дур аа? Ам канчаарыл? Өске киосктерде база сатпайн турар ышкажыл. Киоскилерге солуннар келбес. Солуннар сатпас деп чүве турбаан-на чүве болгай» дээн хомудаан сеткилин шыпап-ла, чыл эгезинден бээр ыдынап келдивис. Солун сеткүүлдерни чогуур үезинде чагыдып албайн, «кудайже хол сунган-биле» дөмей, чүгле киоскиден солун садып алырынга өйлежип калган чамдык номчукчуларның боттарының буруузу база барла ыйнаан харын.

Республика солуннарының номчукчуларын мыңнаар дүвүредип турар айтырыгның ужурун тып, номчукчуларга чедиштир харыы бээр-дир деп бодап алгаш, СЭКП Тыва обкомунуң парлалга черинин директору А. С. Оюнга ужуражып, бо айтырыгга тайылбыр бээрин дилээн бис.

— Киоскилерде солуннар сатпастаан, республика амыдыралындан чылып каап тур бис. Черле чүү болу берди деп номчукчулар айтырыг салып туруп берди. Номчукчуларның бо айтырыынга тайылбырдан берип көрүнерем, Анна Сергеевна?

— Номчукчуларның дүвүрээп турары-даа чөп. Ынчалза-даа солуннарны чогуур үезинде чагыдып ап турар болза, чамдык номчукчулар мындыг берге байдалга таваржыпас ийик. Киоскилерде солуннар сатпайн турар айтырыг чүгле бистиң республикада эвес, харын-даа бүгү Совет Эвилелинде берге-деп турар айтырыг-ла болгай. Кол-ла чүве солун парлаар саазын чедишпестеп турар. Эң берге айтырыг бо. Номчукчулар билип алыр кылдыр мону чугаалап каайн. Эрткен чылдың төнчүзүнден бээр база бо чылдың [illegible] [illegible] 20 тонна [illegible] [illegible] «Союзпечать» киоскилеринге [illegible] саап бээр деп черле чугаалап шыдавас мен. Ынча дээр болзумза, [illegible] болу бээр мен.

[illegible] солуннар парлаар саазынны 50 тонна чеже кудлап алыр турлувус. Ажыы-биле чугаалаарга, саазын айтырыы 1988 чылда-ла бергелеп келген чүве.

— Республика солуннарын парлаар саазынны кайыын ап турар силер?

— [illegible] 1990 чылдың [illegible] бистиң [illegible] берген. Солуннар парлаар бүгү саазынны колдуунда-ла Россияның саазын кылыр бүдүрүлгелери кылып турар. СЭКП ТК-ның Херектер эргелелиниң партийжи парлалга черлериниң киддизи солуннар парлаар саазын фондузун бистиң республикаже [illegible] бээп турар. Бүгү чуртта саазын айтырыы нарыыдап келирге, бистке бээр [illegible] [illegible] турарывыс бо. Соликамскиниң целлюлоза-саазын комбинады [illegible] бээр турар боор чүве чоор. Ол [illegible] [illegible] Оон [illegible] таварылгада [illegible] Комбинат [illegible] ажылдап алган соонда [illegible]

— Республика солуннарының бир номерин парлаарынга чеже хире саазын чарыгдаттынып турарыл?

— Хүнде-ле 2 тонна 60 килограмм саазын чарыгдаттынып турар. Ынчалза-даа бо [illegible] [illegible]

— «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарының парлаарынга хүнде чарыгдалынар кайы хирел?

— «Шын» солунунуң бир номерин парлаарынга-ла хүнде 800 килограмм саазын чарыгдаттынып турар. А «Тувинская правда» солунунга [illegible] «[illegible]» хей бодап, [illegible] хүнде-ле 840 килограмм саазын чарыгдаттынып турар. Аныяктар солуннарынга база-ла саазын херек болгай. Урук-лар солуну «[illegible]» ажыттынган соонда, [illegible] хандырылгавыс шуут берге-дээн. Бо солуннуң саазын фондузу чок. Берген фондузу канчаар-даа хүрээш келбейн [illegible] саазын айтырыы [illegible] турар. «Шын» болгаш «Тываның аныяктары» солуннарга чагыдылга планы онзагай ажыы күүсеттинген. Чагыдыглары курут каар эвес. Оларның солуну чок арттырар эргевис чок. Саазынны чүгле план ёзугаар берип турар болганда, чагыдыкчылар саны көвүдээни солун парлаар саазын чедишпестээниниң бир чылдагааны-дыр. Киоскилерде солуннар сатпайн турарының чылдагааны ол-дур.

— Ийги чартык чылдан эгелеп номчукчулар республика солуннарын чагыдып ап болур аргазы бар бе?

— «Шын» болгаш «Тываның аныяктары» солуннарга ийги чартык чылда чагыдылга кылыр арга чок боор турар. Чүге дээрге бо солуннар чагыдылга планын ажыр күүседип алган. Солун парлаар саазынбиле немей хандырар чүве болза, чагыдылга планын күүсетпейн турган «Тувинская правда», «Молодёжь Тувы» солуннарга чагыдылганы ийги чартык чылда кылып болур. Хамык ужур саазында. Солуннарның планда көрдүнген тиражын ёзугаар саазын-биле хандырган турган болза, мындыг бергедээшкиннер турбас турган.

Интервьюну Маадай-оол ОЮН кылган.

Уран чүүл болгаш кижилер

13.05.90

Париж четкен хөөмейжи кыс

Париж хоорайда Бүгү делегей улустарының Культура бажыңының директору, мадам Франсуа Гршндунун тускай чалалгазы-биле бистиң республикавыстан хөөмей-сыгыт күүседикчизи Валентина Чүльдүм анаа бүдүн ай иштинде — ай туткаш, бо хүннерде ээп келген. «Шын» солунга Суртаал-оол Монгуштуң бижээни ышкаш, Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң шугуму-биле эвес, а Валентина Чүльдүмнүн болунга келген тускай чалалга ёзугаар, ол дээрге совет-француз культура харылзааларының бир херечизир

В. Чүльдүм [illegible] Тыва АССР-ниң [illegible] ансамбльның [illegible] «Семейские казаки» деп фольклор ансамбли, «Мактаал» [illegible] «Мактаалдың» [illegible] — 52, [illegible] — 78.

[illegible] хүрээлел-даа, [illegible] хүлүмзүрүг. Садыгжылар-даа, официантылар-даа, чолаачылар-даа хүлүмзүргеден бүткен ышкаш. Бистер безин концерт бүрүзүнге хүлүмзүрүүр дээш чаңчыкпаанывыстан шылап бээр чордувус.

Концерт соонда, [illegible] корреспондентилер Валентинага ужуражып, [illegible] [illegible]

Тускай пластинкага база ча- [illegible]

[illegible] [illegible] кызарын кээрге база дыка со- [illegible]

Париж хоорайда бир-ле эртем-шинчилел институдунуң ажылдакчызы вьетнам эртемден база Валентинага ужурашкан. Хөөмей башкызы кижи болган. Тыва сыгытчыларны [illegible] Тулуза хоорайга совет аалчыларны көрүкчүлер [illegible] Марсель хоорайга [illegible] [illegible]

[illegible]

Кара каттырымнаг чүвеге база таваржыпканнар: кырган ирээжыларның бирээзи бир-ле чем садынынга хоглок чараш ораап каан конфеталарны садып алгаш, өрээлинге кээп эштеру-биле үлежип, амзап эгелээн. Дээнаарга-ла, диштерге чыпшынып турар. Оон аалчылар бажыңында ажылдакчыдан айтырарга, ол француз тарның моортайлар чемгерер тускай чеми болган. Кылагарла чүве көргеш, садар-ла дээр чаңныг болгай бис. Дараазында чоруур туристерге өөредиг болзун дээш бижидим. Голлан-

[illegible] турар, тыва хөөмейжилер дугайында Валентина билир шаа-биле чугаалап берген.

Бай-Тайга чурттуг тыва кыстың даштыкыже баштайгы [illegible] мындыг хевирлиг эрткен. Оон уран чүүлүн чамдык тыва кижилер хүлээп ап шыдавайн турар. Харын-даа Валентинаның [illegible] чамдык кижилер коргуду, бүдүлүк чүүлдер чугаалаарга, эртем-методиктиг төптен 400 рубль-биле садып алган дошпулуурун хул-далган кылдыр үреп каапкан.

1982 чылдан бээр Валентина Чүльдүм хөөмейлеп эгелээн, оон бээр хем-даа келдейбээн, [illegible] [illegible]

[illegible] каш боор турарын көрүкчүлер эскерген боор.

Бо чылдың сес айда АКШ-че бир ай иштинде концерт көргүзери-биле Чөөн-Хемчиктен «Хөөмей» фестивалының лауреазы Олег Куулар чалаткан (База-ла чаңгыс кижээ чалалга келген). Анаа белеткел ажылын эртем-методиктиг төп эгелээн.

Сергей БАИР.
Республиканың эртем-методиктиг төвүнүң киирис эргелекчизи.

МООЛГА САРЫГ ШАЖЫН ҮЕЗИ

Сарыг шажынның ламаизм [illegible] Моолга XVII векте, моол Алтан-хаан биле тибет Далай лама Содномжамцтың ээзында сарыг шажын дугайында керээ чарган соонда, массалыг чүдүлге кылдыр быжыккан. Үш чүс чылдар дургузунда оон ёзу-чаңчылдарын чон садып, чүдүп келген.

Революция мурнунда Моолга 700 ажыг хүрээге чүс мун лама ажылдап турган. Оларның [illegible] шажын философиязын, төөгүнү, чаңчылдарны шиңгээдип турган ат-сураа Лхасы четкен ламалар бар.

Ынчан моол өг-бүле бүрүзү суддурлуг турган: «Сэр-од», «Жадамба», «Ламрим чэнпо», «Тарва чэнпо» деп трактаттар, [illegible]

[illegible] хоргары), үште — ниргван дээрге чиде бээри, дөртте — [illegible] орукту бары.

«Дириг бурган» Зонхаваның өөредиин: харылзаа бар болза, сагыш-сеткил тыптыр, ол күзелди оттурар, күзел харам [illegible] тыптырының чылдагааны, харам чорук кезээде чурттаар күзелди болдурар, чурттаалгаже чуткул дедир төрүттүнеринге эккээр. Чаа төрүттүнүүшкүннүн түңнели кырыышкын болгаш өлүм. Ламаизмде эки, багай чүүлдер, амыдырал-чурттаалга, оон ужурунун дугайында тускай [illegible]

«Тантра» философиязы — «шажыг билиг» Тибет, Моол- [illegible]

[illegible]

Д. ДЭМБЭРЭДОРЖ.
Эрдэмтэн хоорай.

ХАЙГЫЫЛЧЫ-ПАРТИЗАН ОЛЬГАНЫҢ ЧАГААЗЫ

Ольга Дмитриевна Ржевская 20 харлыг. 1943 чылдың апрельде шаажылап өлүрткен. Ол Лазо аттыг полкка хайгыылчылап турган. Смоленскиде бичии суурга авазының бажыңынга аргажок аарыг чыдырда фашистер ону тудуп алган. Кара-бажыңга, эрии-шаажыга, кижи шыдажыр аргажок байысаалгаларга таварышкан. Аргажок аарыг урунгу хүн бүрүде байысаап, ол бо кара-бажыңнарже октап-ла турганнар. Ам-на бөгүн өлүр боор мен деп бодааш, шаажылаал мурнунда үш бүлүнчүк аржылга авазынга чагаа бижип алган. Ол чагааны бижээн хүнүн Ольга эдип-ле турган. Чүге дээрге шаажылалды өлүрүкчүлер соңгаарладып, эрес кысты эриңделге хөй удаа таварыштырып, хилинчектеп келгеннер. Аржылда чагаадан одуруглары мында парладывыс.

[illegible]

[illegible] ... Дуся, Валя, Коля, ол ышкаш Наташа угбамга. Надя, Катя [illegible] [illegible]

БҮРЗЕККЕЙНИҢ ОГЛУ

Эрзинниң аалчылар бажыңынга кызыл торгу тоннуг, хүрен хулумзургей шырай-арынынга таарышкан кырлаан дүмчүктүг, узун-даа эвес, чолдак-даа эвес дурт-сынныг, бежен хар чаже чедип чоруур назылыг кижини эскерип кагдым. Эрзинден моолдар үстүр эвес, бир-ле аймактан эмзилеп келген кижи ирги бе деп бодап турумда, чанымга турган Эрзин, Тес-Хем кожууннарда «Шынның» корреспондентизи Седип Монгал тургаш: «Дуу, тыва тоннуг кижи болза эки турачы, улуг лейтенант Сат Бүрзеккейниң оглу ышкажыл, цирк артизи бага чораан кижи. Ол солун кижи-биле чугаалажып көрбес сен бе?» — дидир.

Бүрзеккей дугайын кым билбес боор. Ынчалза-даа оон дугайын сактыр ужурга таварыштым. «Көрген кижи мактап эрттер, хелчок караш Хендергейим» деп ырлажып турарывыс Чөөн-Хемчикте Хендергей чурттуг Бүрзеккей 1930-32 чылдарда Араттың революстуг шерииинге шериг албаның эрттирген. 1932 чылда Тамбовтуң аъттыг шериг училищезин доозаа. Болунун эки-өөрү тыва эш турачылар-биле кады интернационалчы ыдыктыг хүлээлгезин күүседип. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында эрес-маадырлыг чоруктары — хей катап ол кылган. 1944 чылдың февраль 11-де гвардейжи 31-ги аъттыг полк...

[illegible]

...зы эки тура-биле дайынче чорүп турда, оглу Ким-оол мөлдүк-калдык билир турган. Ам Ким-оол 53 харлыг, амыдыралының иштинде эники, бааейиы эктии ажыр чүктеп эрткен кижи-дир ийин.

Ким-оол Самагалдай ортумак школазынга өөренип турда, бир-ле хүн Москвадан куртиенчи цирк артизи Владимир Базыр-оолович Оскал-оол чедип келген. Ынчан ол болгуну тыва цирк болгунге өөренир оолдар чыып ап чораан ол. Хендергей чурттуг, харын-даа болгунун төрели Бүрзеккейниң оглу ону сонуургазы берген. «Дагыр салаа талазын тыртар» дээрн ышкаш сураглыг артист Ким-оолду шилип алган. Ынчангы 1951 чыл чалыы оолдуң амыдыралынга аас-кежиктиг хүннерни арттырган. Нарын, берге-даа болза цирк артизи чонга хүндүлүг деп чүвени ол караа-биле көрген. Ол сывырынтак демир кырынга таныксам ойнаар турган. Бир эвес оон цирк артизи апаргаш, Совет Эвилелиниң хоорайларын база социалистиг болгаш ваштыкы чурттарга ойнап чоруп турганын долузу биле бижиир болза, будун тоожу-даа уңуп болур ыйнаан. Ол он чыл ажыг үенин дургузунда ойнап чоруп турган, Индия, Индонезия, Бирма, Германия, Польша, Моол болгаш өске-даа чурттарга тыва национал уран чүүлдү барааладып чорааи...

[illegible]

...лыг турган. Ам Тываның маадырлыг оолдарының бирээзи Сат Суразовия Бүрзеккейниң улуг оглу Ким-оол Бүрзеккейевич Долзатмаа-биле согур ээш боор таваржы бергенин ол. Ынчаа оон авазы Зоя Лоопайовна Долзатмаа Эрзинниң Бай-Дагга турган. Кажан ада-...

...дуза амы-тынын хараамнавайн демисежип турган. Маадырлыы-биле ураан черге кара бажын салган. Ынчангаш эриг чораан хээжүй адамның хөөрүнге барып, черге чедир мөгейип каарын күзеп чоруур мен.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Кадыкшыл—байлаавыс

МАЛЧЫННАРЖЕ КӨРНҮР

Малчыннарның медицина хандырылгазы хөнүг эвес болганы нарын айтырыг бооп артып турар. Чүге дизе оларның чурттап ажылдап турар черлери чурттакчылыг суурлардан ырак-ыракта болгаш ажылының онзагай байдалындан...

[illegible]

Малчыннарның кадыкшылының байдалын шинчип көөр, оларга медицина таныштырыглар тургузар ... ССРЭ-ниң МЭА-ның Томск эртем төвүнүң кардиология талазы-биле эртем-шинчилел институду-биле кады Тандыя, Эрзин, Тожу, Мөңгүн-Тайга районнарының малчыннарынга чүрек-дамыр аарыглары...

...дооэ бүүрек аарыгларының ... Хан базыышкынының аарыгларын тыптырынга хөй кезиинде ...

Оларның ажылының онзагай байдалдарының ужун малчын кадыннарда дыштаныр хүннер ...

...лериин ажылдап кылган. Бөттандыр чоруп турар черлерге фельдшер-акушер пунктуларын болгаш амбулаторияларны кылдыр эде организастаар негелдээн.

Сөөлгү беш чыл дургузунда ... 13 амбулатория организастаан ...

[illegible]

...Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң болгаш ажыл-агыйларының удуртукчуларының ... салырындан хамааржыр.

Малчыннарның аарыгларының деңнелин өскенин, оларга бедик мергежилдиг медицина ... Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң кол ажыл-агый ажылдакчыларының профэвилел обкому кедепкейлиг ...

...ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузары дугайында айтырыгны чугаажык.

Николай СИЗЫХ.

Чарлалдар бюрозу

Өөредилгеже чалап тур

Ачынсыниң № 8 профтехучилищези ...

[illegible]

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ

Понедельник

МАЙ 14

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Бутулгаазынның черже кирер эжик». Уран-чечен фильм. 1—2 сериялары. 11.00 Бут бөмбүгүнүң допчулалы. 11.30 «Бүзүренчиг-даа болза, алдептиг». 12.30—13.00 «Үе». 15.45 Айна Калнцнема ойнаар (клавесин). 16.10 Делегатская музей. 16.40 Уруглар шагы. 17.40 Барымдаалыг телефильм. 18.30 «Үе». 19.00 Литературжу уран-чечен программа «Сес». 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Империя». Уран-чечен фильм. 3—4 сериялары. (Канада). 23.15 — Бут бөмбүгүнүң допчулалы. 23.45 Кусковога орус хөгжүм телефестивалы. 00.15—00.40 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Аян-чоруктар альманагы. 8.35; 9.35 Литература. 9 класс. Н. В. Гоголь. «Шинель». 9.05 Итали дыл. 10.05 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 10.35; 11.35 Астрономия. 11 класс. Астрономия болгаш космонавтика. 11.05 Бистиң садывыс. 12.05—13.15 «Поэт». Уран-чечен фильм. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. Телефильм. 17.40 Хол бөмбүү. Бирги чер дээш делегей дагжы. Эр кижилер. Япония биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 18.25 Коллаж.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45 «Салгыннгаш». 19.15 Медээлер. 19.20 «Тыва черле». Программада: «Амыдырал кандырылга албан черле келзе» «Ажылдың контролу». Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удукар, чаштар!»

КЫЗЫЛДАН

20.15 Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң бирги сессиязында.

МОСКВАДАН

23.05—00.10 «Вертикаль». Барымдаалыг телефильм. Шыдыраа талазы-биле хөй дакыыр чемпион М. М. Ботвинниктиң дугайында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Турустуунга келген байдалдар аайы биле. Аныяктарның куш-ажылчы кижизидилгезинге чеченер дугайында. 19.30 Таджик телевидение программазы. 20.00 «Тамчыктыг удукар, чаштар!» 20.15 Чернобыль АЭС зоназының нарын айтырыгларының дугайында телефильм. 21.00 Классиктиг хүреш. Европа чемпионады. 21.45 Делегейниң чадаг-терге маргылдаазы. 22.00—23.05 Хөгжүм телеабонементизи.

Вторник

МАЙ 15

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Бутулгаазынның черже кирер эжик». Уран-чечен фильм. 3—4 сериялары. ... тиниэзи Ф. Шопенниң чогаалдарының концерти. 16.35 Мультфильм. 16.45 «Эки хөгжүм». ССРЭ-ниң Күртелерадиозунуң уруглар аныяктар ырызының концерти. 17.30 Делегей судалы-90. «Эвс болган экономика». 18.30 «Үе». 19.00 Аныяктар медээзи. 19.45 Композитор А. Эшпай ... 23.15 Кусковога орус хөгжүм телефестивалы. 23.50—00.15 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Аян-чоруктар альманагы. 8.35; 9.35 Хөгжүм. 3 класс. Н. О. Лукаевский. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 ...

[illegible]

КЫЗЫЛДАН

18.00 Киножурнал. 18.10 «Тываның экраннарында». ...

МОСКВАДАН

19.00—00.55 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязындан. Чарлалдар — «Тамчыктыг удукар, чаштар!»

ҮШКҮ ПРОГРАММА

[illegible]

Среда

МАЙ 16

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

[illegible]

Четверг

МАЙ 17

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

[illegible]

Пятница

МАЙ 18

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

[illegible]

Суббота

МАЙ 19

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

[illegible]

Воскресенье

МАЙ 20

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

[illegible]

Улусчу чогаадылганың фестивалы чоруп тур

ДУЗА, ДЕТКИМЧЕ ХЕРЕК

Апрельдиң 7—8-те төп зонага, а 14—15 хүннеринде барыын зонага көрүлделер эрткен. Анаа районнарга болган көрүлдеге эки деп үнелеткен бот-тывынгыр коллективтер киришкен.

Алексей ООРЖАК, РСФСР-ниң Театр ажылдакчыларының Тывада салбырының баштаар чериниң даргазы, төп зона көрүлдезиниң жюри даргазы:

Бо зонага Каа-Хем, Кызыл, Улуг-Хем, Бии-Хем, Тожу районнар хамааржыр. Ынчалза-даа үк көрүлдеге чүгле ... районнуң төлээлери киришкен. Кажан ышкаш ...

[illegible]

...тускай чөвүлел ажылдап турар. Ынчангаш тускай харылаар кижилерни турт турында үлеп кааг. Ынчалза-даа оларның кайгаар ажылдап турары бо көрүлдеден кагкү ышкажыл. Ынчап кээрде бо талазы-биле ажылды шуут өскертип, солун болдурары чугулажыр.

Виктор НАКСЫЛ, Тыва АССР-ниң культура министриниң оралакчызы, барыын зона көрүлдезиниң жюри даргазы:

[illegible]

Александр ШОЮН.

КИНО

МАЙ 13-те

[illegible]

МАЙ 14-те

[illegible]

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арын.

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Индекс 54241

Чагыг № 414. ТС—00636.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл май 15
№ 112 (14312)
вторник
1925 чылда үнделгиләттингеннен
Өртээ 3 кап.

ҮЕНИҢ СОЦИАЛ ЧАГЫЫ

Ректорларның Бүгү-эвилел ужуражыышкынынга М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

Амгы үениң байдалдарында өөредилгениң болгаш дээди өөредилге черлериниң чугула айтырыгларынга тураскаадыр ректорларның Бүгү-эвилел ужуражыышкыны май 11-де Москвага болганын дыңнаткан болгай.

Ужуражыышкынга ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев чүве чугаалаан.

Ректорларның саналдарын дыңнаан соң, бо ужуражыышкының чорле [illegible] чугула болганынга улам бүзүрээдим. Үе-шак [illegible] турар болза оон эртип турарынга сеткилим ханмайн тур. Мен болзарымга эң ... чүүлдерниң дугайында саналдарга чугаалап каапкан-дыр. Улус өөредилгезиниң мурнадырының дугайында, [illegible] дээди школаның мурнакчы ролюнуң дугайында маңаа чугаалаан болгаш үндезилээн тезисти барымдаалаар деп турарынга чөпшээрежип тур мен. Бо дээрге айтырыгны шын, күрүне ёзузу-биле тургузуп турар [illegible]. Эң ажыктыг капитал салыышкыннар — ол дээрге өөредилге, культура [illegible] салыышкыннар деп үргүлчү чугаалажып келген бис. Бо-дааргa бүгү-ле чүүлдерни хүлээп көрүп турар ышкаш бис. Ынчалза-даа ректорларның чугааларында кирген сагыш човаашкын болгаш чидиг чүүлдер улуг дуvүрел үндүрериниң барымдаазы бары билдинип турар-дыр. Силерниң дуvүрелиңерни билип тур мен. Байдалды үнелээриниң соңгаарлаышкынын [illegible] болганын шаан, ону политикаже, тодар... [illegible]

[illegible]

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

Палаталарның май 12-де болган эртенгe каттышкан хуралын ажыдып туруп Дээди Советтиң даргазы А. И. Лукьянов сессияның ажылдарын чорудуп турарының дугайын журналистерни эки чырыдып турарын демдеглээн. Чурттуң массалыг информация чепсектериниң ажылдакчылары сессияда боор турар дискуссияны ажыт-чажыт чок бижип, көргүзүп турар. Ында боор турар болуушкуннарны ол-ла олзаан көргүзериниче киирээнгей салдыкчыл турар мин-чангаш чурттуң чоң парламентиниң ажылын тодаргай билип ал турары таварылгаа звес.

Бо хуралга парламент кежигүннери «ССРЭ-де хамаатыларның пенсия хандырылгазының дугайында» Хоойлу төлевилелин чугаалажып көөрүн уламчылаан. Телевидениениң үш чүзүнге — аар болгаш кадыкка хоралыг байдалдарда ажылдап турар кижилерге [illegible]

[illegible]

... хуралга чугаалажыр деп ... гурушкаш, депутаттар «ССРЭ Президентизиниң ар-алдарын камгалаарының дугайында» Хоойлу төлевилелин чугаалашкан.

(СЭТА).

Уран чүүлдерниң найыралы— улустарның найыралы

«АМЫРГЫН-НА, АЛТАЙ!»

Шак мындыг чолугуг-биле бөгүн найысылал Кызылдың чурттакчылары болгаш оон аалчылары республиканың «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүм-шии театрынга ажыттынар. Даг-Алтай автономнуг областың национал шии театрының чайгы гастролу үнгүр. Кожазы театрның артистери боттарының оюнун А. Юдановтуң «Туба» деп шии-биле ажыдарлар. Ук комедия алтай чогаалчы Л. Кокышевтиң чогаалдарының ады-биле бижиттинген болгаш мурнуу айда Кызылга болган эрткен Сибирьниң национал театрларының фестивальның лауреады болган [illegible]

[illegible] романс». [illegible] Р. Киплинг биле Н. Гернеттиң «Маугли(зи)», С. Маршактың «Он ийи айларын», [illegible] Юдановтуң «Алышкыларын», Э. Бе... «Дуруяаларын» [illegible]

Даг-Алтайның талантылыг артистери биле бөгүнден эгелээш [illegible] Уран талантылыгларның аразында РСФСР-ниң алдарлыг артизи А. Будаева, артистер В. Тысова, В. Ойношева, Н. Юданова, Р. Кыдыев, Б. Кутугешев болгаш өскелер бар.

[illegible]

Вл. СЕРЕН-ООЛ.
Чогаалчы.

[illegible] (СЭТА).

XXVIII съезд: *саналдар, бодалдар, шүгүмчүлелдер, сүмелер*

ЧҮГЛЕ БОТТАРЫВЫСТАН ХАМААРЖЫР

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелгин номчуп таныжкаш, мында айыткан чүүлдер бөгүнгү негелделерге болгаш сорулгаларга дүгжүп турар деп билдим. Ол чугула партийжи документиде чүгле келир үениң болгаш үр хуусаалыг сорулгаларының программазын эвес, ам дораан, дүргенде шиитпирлээр хемчеглерни айытканы-дыр.

Мен бодап көөрүмге партияның ролюуң, ат-алдарының дугайында айтырыгны чугулага көрүп, ону ханы сайгарар болза эки. Чүге дээрге партияның уш-баш чокка шүгүмчүлеп, карартып турда, орта чогуур харыыны партияның удуртур органнарынга харыысалгалыг коммунистер бербейн турарын партия кежигүннери база ажылчы чон эллепсинип турар. Партияның үнелезин чок черге буруудавын турарларга шиитпирлиг удур харыыны бээр херек. Ол ышкаш ажылчы чонга совет иштинге болуп турар болуушкуннарга хамаарыштыр ...

Оон уламындан СЭКП турар бе, турбас бе, хөй национал дыг Ада-чуртувусту ... кевээр камгалап арттырарыл? Шак мындыг шарын айтырыглар тургустунуп турары чамыт эвес. Манаа шын харыыны чон манап турар.

Сөөлгү үеде партия эге организацияларының ат-алдары, дайынчы арга-шинээзи элээн кудулап, ниитилелдиң амыдыралындан хоорлуп бар чыдарын мен-даа эскерип тур мен. Партия хуралдары шынар чок эртер, орта хүлээп алган доктаалдарның күүселдезинче сагыш салбас чоруктар ам-даа уламчылавышаан. Бо четпестерни кыска хуусаада эдери-биле тодаргай, дээштиг хемчеглерни партия комитеттери, партия кежигүннери алыры чугула деп санаар мен. Ынчангаш партийжи-организастыг, идеологтуг ажылды эки-жидер дээш коммунист бүрүзү турбуур хүлээлгелиг. Анаа болуп хуумда идепкейлиг киржир мен.

Бистиң чуртувус хөй партиялыг системаже ...

...

Арапчаа БАРЫМ.
1955 чылдан бээр СЭКП кежигүнү.

КАРЫЛГАЛАР—АЖЫГЛАЛГА КИРБЭЭНИНДЕ

...

Юрий ЮЖАКОВ.
СССР-ниң Үлетпүр тудуг банкызының республика эргелелиниң начальниги.

ЧОН-БИЛЕ ХАРЫЛЗААНЫ ЭКИЖИДЕР

...

Владимир БҮДЕГЕЧИ.
Башкы.
Шуурмак суур.

КЫРГАН-АВАНЫҢ ААС-КЕЖИИ

...

Авазының калы төрээн дунмалары Чаанмай анчы, Билестей анчы өскүс дунмаларын азырап, өстүрүп каан. Банма Араажыевна Шалыктың ачазы Араажы Ногай Мерген эртем дооскан калга кижи-дир. Аныяк Араажының түс чериниң чону «Аскак-Чагырыкчы» деп адай ...

... совет эмчиниң дузазы-биле кагаа чыраан. Хөй уруглар аваның 9 уруглары, уруглары 52, оларның 30-и кыстар. А уругларының уругларының уруглары 21 кижи болду. Банма Араажыевна 73 ажы-төлдүң хүндүлүг авазы-дыр. Кырган аваның салгалдан ... биле алырга 1-1 эмчи, зоотехник, 8 тракторист, 3 чолаачы, 11 малчын, 1 культура ажылдакчызы, шагдаалар-даа бар ...

... Шулуу 38 чыл мал малдаан-дыр. Үш ай болгаш пенсиязынче үнерин беләткенип олур. Хүндүлүг кырган-аваның казы эки-ле турзун, аас-кежиктиг ам-даа көөр болзун!

Чонувус аразында тоожу дег төөгүлүг кымчы чок дээрил. Оон бирээзи—Банма Араажыевна Шалык-тыр.

Моторк ТИРЧИН.
Тес-Хем район.

Тыва АССР-ниң ИХМ-де

...

Бии-Хемде «Өөк» совхозтуң тараа шөлдери часкы хаттан бургурткайнып каап чыдыр. Калбак ховуның ортузунда тараа чаштырган трактор хол-бениээш кара-көк торгунуп кыры-биле кел чораан ышкаш болду.

Улуг трактор чанывыска кээп тура дүшкен. Тракторнуң херээжен механизатор (чурукта) Владимир Васильевич Егоров үнүп келгеш, арнын чоттунгаш, өөрүшкүлүг чугаалай-дыр:

— Эки ажаарга тараа үнер-ле хову болдур ийин бо. Бир муң сес чүс гектарга тараа культураларын чаштырар бис. Бир аңгы звено болуп алгаш, эрткен чылда база эки түннелдерлиг болдувус. Шөлдүң агротехниктиг негелделерин сагып ажылдаар улус-ла болгай бис. Бо черни тарыыр мурнунда өлешидип, болбаазырадыры база бар — деп, тараажы чугаазын дооскаш, сеялканың саваларын доллур үрезинни урдургаш база катап ховуну дескиинип чорупту.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЫНЧАН СҮМЕЛЕП ТУРГАНЫ

1936 чылда ТАР-ның мал, чер ямызының даасканы-биле эштер Вогочаров, Чымба оларның чогаадып бижээни, чогаал комитединге үндүрген «Тарааны канчаар тарып ажаазы эки» деп латин үжүктер-биле бижээн номчугашындан тараачын араттарга сүмелерни «Шынның» номчукчуларынга сонуургадыр бодадым.

Улус ажыл-агыйының болгаш республиканың кошкун чонунуң тараага өзүп орар херелгелин хандырар сорулгабиле «Тараа ажылын калбартыры» деп доктаалды ТАР-ның 8 дугаар Улуг хуралынга хүлээп алган. Манаа үндезинлеп, бо номчугашты бижээн хире. Ынчангаш тыва араттарның салгалдан салгалге ...

...

Роман ХУНАП-ООЛ.
Улуг-Хем район.

ТЕХНОЛОГИЯЗЫН ШИҢГЭЭТСЕ

...

Аким ОЧУР.
Күш-ажылдың хоочуну.

СЕРЕМЧИЛЕЛДЕ ХОРАМЧА ЧОК

...

Хураа ЧҮЛДҮМ.

ӨЛ ЧАСКАН ДУН УРУГНУҢ САЛЫМ-ЧОЛУ

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: эмчи Светлана Донгак.

Дылдар дугайында хоойлунуң төлевилелин чугаалажып тур бис

Тыва АССР-де Дылдар дугайында Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың хоойлузунуң төлевилелинге хамаарыштыр чагаалар редакцияга келп турар. Оларның чамдыызын моон адаанда парлаадывыс.

ДЕТКИМЧЕ БОЛГАШ ДУЗА

Орус дыл кандыг-даа солун кижилерниң харылзажырының дылы дээрзин уттаза эки. Ийи дылдың кайызынга-даа хостуг шын чугаалап, бижип билир болза, ынчан кижи улам байлакшыыр.

Раиса ЧУДАК.
Бажы.

ЧАМДЫК ЭСКЕРИГЛЕРИМ

Ады-ла тыва дыл кырыне дылы апарбас ыйндыр, албан бижиин, радио болгаш телевидение дылын тыва дылга кылгаш херек апарганда орус дылга очулдурза кандыг дээн. Школаларга алгебра, геометрия, физика, химиядан ажы эртемнерин тыва дылга өөредир дээрин деткиир мен,

Уруглар албан черлериниң кижизидикчи башкыларын, өөредикчилерин национал кадрлар-биле четчелеп, орус, тыва уругларга тыва ырларны, таакпыларны өөредип, тыва чугаага чаңчыктырары артык эвес.

Санчай-оол ХОВАЛЫГ.

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Эгези №№ 65, 68, 71, 74, 79, 80, 82, 83, 88, 90, 98, 99, 104, 107 «Шында»).

Тывага моол чүүлдерни кептередирин сүмеледи, оон-биле чөпшээрешпес кижи болдум.

ТАР-ның прокурору К. Пиринейниң 1935 чылдың январь 4-те ТАРН ТК-га чорутканы ...

3). ТАР бот-догуннаан эр-...

Юрий АРАНЧЫН.
(Улаанчылыг).

ВКО май 14-те 35 чыл болган

ЕВРОПАГА ТАЙБЫҢНЫҢ ФАКТОРУ

Варшава Керээзинге ат салган хүнден бээр 1990 чылдың май 14-те 35 чыл болган. Варшава Керээзиниң Организациязының (ВКО-нуң) ажыл-чорудулгазының түңнелдеринге хамаарыштыр СЭТА-ның корреспондентизиниң дараазында айтырыгларынга харыызын ССРЭ-ниң камгалал министериниң бирги оралакчызы — Варшава Керээзиниң киржикчилери күрүнелериниң Каттышкан Чепсектиг Күштериниң Кол командылакчызы армия генералы П. Г. ЛУШЕВ берген.

Улусчу чогаадылганың үшкү Бүгү-эвилел фестивалы

ОВУР-ХЕВИРЛЕРНИ ШЫН ИЛЕРЕДИР

Улусчу чогаадылганың үшкү Бүгү-эвилел фестивалынга киришкен улусчу театрларның бот-тывынгыр артистериниң зоналар аайы-биле көрүлделерин эрттирген. Анаа [illegible] болуп шылгарааннар эртем дыштаныр хүннерде республиканың хөгжүм-шии театрынга уран талантызын бараалгаткан. Шилиттинген бот-тывынгыр коллективтерниң шии көрүлдезин Тыва АССР-ниң культура министриниң оралакчызы Л. М. Борисова [illegible] байдалга ажыткаш, бот-тывынгыр артистерге чогаадыкчы чедиишкиннерни күзээн. Оон соонда улусчу чогаадылга болгаш культура-чырыдыышкын ажылдарының талазы-биле республиканың эртем-методиктиг төвүнүң улусчу чогаадылга килдизиниң эргелекчизи С. А. Баир чыылганнарга жюри кежигүннерин таныштырган.

Тываның сураглыг шии чогаадыкчызы Виктор Шогжапович Көк-оолдуң «Самбажык» деп аллан-маадырларның хосталга, эрге-шөлээ дээш демиселин көргүскен шиизи-биле көрүлдени Барыын-Хемчиктиң Ак-Довурак хоорайның культура ордузунуң улусчу театрының артистери ажыдып ээ-кежиктиг болган. ССРЭ-ниң улустуң артизи, сураглыг композитор Алексей Чыргал-оолдуң «Аллан-Маадырлар» деп хөгжүмнүг [illegible] Өскүстүң мунгаа ырызы сценага чаңгыланып эгелээри билек, аллан-маадырларның баштыңчызы Самбажык, Дажыма болгаш өскелерниң-даа овур-хевирлери көстүп, артист бүрүзү сеткилиниң күжү-биле овур-хевирлерни шын илередип дээш бүгү күжүн харамнанмайн ойнаан. Шииниң режиссеру Раиса Сат, шиини тоол-чугаа аян-биле эгелээш, дөмей-ле шиижe шилчиде берген. Чамдык үүрмек четпестерниң барын, артистерниң чамдыктарының овур-хевирлерин тода ойнап шыдаваачыын, хөгжүмчүн чамдык шимчээшкиннерге таарышпайн барганын, ам-даа эде кылыр ажылдарның барын жюри кежигүннери өске-даа шиилерге хамаарыштыр демдеглээн.

Мөңгүн-Тайга районнуң бот-тывынгыр шии артистери бо удаада аллар-дың орус чогаалчы Антон Чеховтуң «Мажаалай» болгаш «Кудалажыгы» деп чогаалдарын очулдургаш, шии кылдыр тургузуп, көрүкчүлерни өөрткен. Ол классиктиг чогаалды көдээ суурнуң артистери профессионал артистерден дудак чок ойнаан.

Шииниң кол рольдарын Ульяна Монгуш, Чүдүр Артай-оол, Ульяна Хертек олар черле тергиин ойнаан дээрин көрүкчүлер болгаш жюри демдеглээн. Оларның сцена культуразын эки билирин, овур-хевирлерни шын, тода ойнааны, мергежилиниң бедээнин кижи магадап көөр.

Драматург Чылгычы Ондарның «Болардал» деп шиизин Бай-Тайга районда Арзаан аттыг аныяктарның уран чүүл каттыжыышкынының бот-тывынгыр артистери ойнаан. Амгы үеде аныяк өскенниң кем-херек үүлгедиин бээрин сойгалаан, кижизидикчи утка-шынарлыг ол шии көрүкчүлерни сонуургаткан. Ынчалза-даа кол маадыр кымыл деп айтырыг тургустунуп келир. Эртине бе дээрге, ол актыг черле шиитиргеш, хосталып келирге, школага күш ажыл башкызының оралакчызы кылдыр хүлээп алыр. Мооң мурнунда кем-херек үүлгедиринче ону ыдалаан оорлар-биле база катап ужуражыр. Ол оларга удур кандыг-даа демисел чорутпас. Харын-даа өлүртүп каар. Шииниң режиссеру Виктор Иргит шиини эки тургусса-даа, чамдык артык көргүзүглерни арбыдадыпкан. Ол-ла шиини Тес-Хем районнуң Самагалдайда улусчу театрының бот-тывынгыр артистери база ойнаан. Олар база овур-хевирлерни шын илередир талазы-биле багай эвес ажылдааның, чогаадыкчы, тывызык ойнаанын айтыр апаар. Шииниң режиссеру Николай Донгаай шииниң теңнү кезиин чедимчелиг тургускан. Ынаа Эртине кол маадыр болуп көстүп келир. Ол ооржу өөрүнге удур демисежир, оларның холундан өлбес, харын-даа кем-херек үүлгедикчилерни тудуп алырынга идиим кирижир кылдыр көргүскен. Бай-Тайгажылар артизин талазы-биле тес-хемчилерни ажып турар, а тес-хемчилер шиини бир янзы тургусканы-биле өскезинден ылгалдыг. Ынчалза-даа кайы-даа коллективте уран талантылыг кижилерниң тыптып келгенин сцена көргүзүглери бадыткаан.

Тожунуң улусчу театры элээн каш шиилерниң автору, республиканың хоочун артистериниң бирээзи Клара Сагдының «Кижиниң шокары» деп ийи кожегелиг, беш көргүзүглүг шиизин көрүкчүлерге бараалгаткан. Бо шиини Эрзин, Тес-Хем, Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл районнарның ажыл-ишчилери база таныжып көрген. Аныяктар кижизидилгезинге улуг саадарлыг, кижизиниң утка-шынарлыг [illegible] шиини тургусканы-даа, бот-тывынгыр артистериниң ойнааны-даа чедимчелиг. Шииниң кол рольдарын ойнап турар Долаан Амай-оол, хоочун артист Андрей Сагды, культура килдизиниң эргелекчизи Кызыл-оол Саңгы-Бадра, Андрей Шой Сюрюн болгаш өскелер-даа көрүкчүлерге мактаткан. Бот-тывынгыр артистерниң мергежилиниң бедип орарын, сцена культуразын сагып билирин, овур-хевирлерни илередиринге бүзүрелдиин бо шииден көрүп болур.

Тываның төөгүзүн болгаш аллан-маадырларның демиселиниң бастырганының соонда байдалды көргүскен Кожелдей Монгуштуң «Муңгарава, авай» деп шиизин [illegible] Өвүр районуң Саглы суурунуң шии бөлүүнүң бот-тывынгыр артистери көрүкчүлерге ойнап көргүскен. Шииде Балчый Бижээниниң (Сенги Чаңгының кадайы төөзи дугмазы) ролюн Семен Ооржак, чалчазын — Орлан Ооржак Шовва кадайның болган Шооур аалчының — Оюмаа Саая, Каң-оол Саая чедиишкиннig ойнаан. Бичии суурнуң артистериниң шиинге херек эт-херекселдерни, эдилелдерни ол үеге хамаарыштыр тыптынып алганы көрүкчүлерни кайгаткан. Шииниң хөгжүм болгаш чурук каасталгазы база багай эвес кылдынган. Черле ынчаш төөгү-биле холбашкан шиини көдээ суурнуң артистери районнуң республика артистеринден дудак чок ойнааның көрүкчүлер магадап үнелээн. Шииниң бижиттинген ниити ам-даа чедир кылыр чүүлдериниң барын авторга чамдык көрүкчүлер саналдаан, чогаадыкчы ёзу-биле чамдык эдиглерни кылып болза, сураглыг «Хайыраан бот»-биле деңнежип болгу дег шиилерниң төрүттүнүп келгенин демдеглээн.

Көрүлдениң түңнелин көрүкчүлер болгаш бот-тывынгыр артистер үр манааан. Республиканың культура министриниң оралакчызы Л. М. Борисова улусчу чогаадылганың үшкү Бүгү-эвилел фестивалының уламчылап турарын, шии көрүлдезиниң организастыг дооступганын, бот-тывынгыр артистерниң санының немежип, оларның мергежилиниң бедип орарын, театр уран чүүлүнүң сайзыраанын демдеглээш, 1991 чылга чедир уламчылаар уран чүүл фестивалынга киржир бүрүзүнүң идепкейлиг киржилгезин күзээн. Оон соонда РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи, жюри комиссиязының даргазы Хүргүлек Кочгар чыылганнарга көрүлдениң түңнелин дыңнаткан. Бирги черни кымга-даа тывыспаан. Ийиги черни Өвүр, Мөңгүн-Тайга районнарының бот-тывынгыр артистери «Муңгарава, авай», «Мажаалай», «Кудалажыгы» деп шиилерни дээш түңнештир үлешкен. Үшкү черни «Болардал» деп шиини ойнаан Бай-Тайга районнуң артистери алган. Ол ышкаш шиилерни эки тургусканы дээш Ульяна Монгуш (Мөңгүн-Тайга), Кызыл-оол Сат (Өвүр), уран каасталга дээш Семен Ооржак (Өвүр), хөгжүм каасталгазы дээш Николай Комбу (Тес-Хем), рольдарын бедик мергежилдиг күүсеткени дээш Ульяна Хертек (Мөңгүн-Тайга), Орлан Ооржак (Өвүр), Александр Салчак (Ак-Довурак), Оюмаа Саая (Өвүр) тус-тустаа өөтектиг белектер-биле шаңнаткан. Зона аайы-биле Улан-Удэ хоорайга болур шии көрүлдезинге Өвүр болгаш Мөңгүн-Тайга районнарының бот-тывынгыр артистери киржип баар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: Бай-Тайга, Тожу районнарының бот-тывынгыр артистериниң шиилеринден көргүзүглер.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ХАРЫЛЗААЧЫЛАРНЫҢ ХАРЫЛЗААЗЫ

Солуннуң редакциязынга кээп турар хөй чагаалларның аразында харылзаа ажылдакчыларының багай ажылының дугайында, солун, сеткүүлдерниң ойлаанда келбейн баарының, радио «чугаалавайн», телевидение «көргүспейн» турарының дугайында дыка хөй [illegible] чагаалар кээп турар. Харылзаа ажылдакчыларының багай ажылының дугайында чагаалар чүгле номчукчулар, көрүкчүлер, дыңнакчылардан эвес, а тараазының ажылдакчыларының боттарындан база чедип кээр. Харылзаа ажылдакчыларының боттарының аразында харылзаалар ындыг-ла чугула эвес-тир дээрзиниң дугайында херечилеп турар.

[illegible]

Бир чагааның изи-биле

Чижээлээрге, Кызыл хоорайның № 10 харылзаа салбырындан хомудалдыг бир чагаа келген. Баштайгы чагааның автору Х. Д. Саая болган. Оон хомудалын хоорайның харылзаа белдириниң профэвилел комитеди-биле катай сайгарарынга, ук хомудалды редакцияның киржилгези чокка сайгарып болур деп айтырыг болган. Ийиги чагааны № 10 харылзаа салбырының бедик ажылчыннары бижээн Х. Д. Саая, К. В. Тартак, А. Ф. Чулдум, М. И. Ондар олар адааныда ат салган. Харылзаа салбырының начальниги Т. Ч. Ооржактың каржы-хажагай, коллективтиң кежигүннериниң саналын, бодалдарын хүлээп көрбес, бүгү-ле чүвени чүгле бодум билир мен дээр деп дээрзинге олар хомудаан. Оон ынай, ажыл-агыйны четпес [illegible]

[illegible] Ол дугайында боттары база чугаалешкилер-даа. Кымны кым камнаар бүрүүладыр тургаанын тайылбырлаашкын-даа чок. [illegible] 3. М. Х. Кожага биле Б. Ч. Ооржактың чугаазын дарганчы биле почтальоннарның аразында чөрүлдээни чыылганы кылдыр чугузуп каан. Ажыл-агыйга-даа, амгы хуу-ла чөрүлдээниг айтырыглары төлээ биле сайгарып шыдавас, бот-боттарын ма[illegible], бодун тыттынмас, [illegible] дээр, хоорулнаттың кайыы-даа чугааланнар.

Бир эвес ажыл-агый талазы-биле алыр болза, № 10 харылзаа салбырының коллективи ындыг-ла багай эвес [illegible] бурунгарлыгаарындан кээп турар. «Шын» солун дугаалаар [illegible] Ынчалза-даа [illegible] ажыл-чорудулгазын бүрүзү бодунун [illegible] эвес бе?

№ 10 харылзаа салбырының начальниги адынга авторларның чамдык хомудалдары үндезин чок болган. Чижээлээрге, почтальоннарны акша-шалың талазы-биле кыйыпкызар бээр.

Хөй чурттакчылыг районну харылзаа турар бо коллективтиң кежигүннери боттарының аразында харылзааларын ламыктың мурнунда [illegible] албас болза, чагыкчыларга солун, сеткүүл, чагаа дээш почта чедирер ажылды улам экижидип шыдаар бе?

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

МАЙНЫҢ КИНОЛАРЫ

«Мосфильм» киностудиязынга Евгений Матвеевтиң тургусканы тос кезектиг «Шылажырының хемчээлин» деп уран-чечен фильм оон чогаадыкчы ажылының үнелекчилериниң кинозалдарже катап-ла кыйгырар. Кол маадыр — аныяк ажыл-агыйның төлээлекчизи Медников (Евгений Матвеев), бойдустуң төттелдекчилериниң дүнчүзү-биле эптеш чогу-биле оларга удурланып шыдаан, чааскаалдызынгай бот херээжен — Лизага (Ольга Остроумова) Медниковтуң арыг ынакшылын көргүзен.

Фильмниң автору киноозунга хүннүң чидиг, онзагай чугула айтырыы административ-бюрократчы тургузуунуң болгаш экологтуг катастрофаны болдурбазы-биле демиселдиң чидиин көргүзериин оралдашкан. Матвеев-режиссёр «Цыган», «Салым-чол», «Өртемчейде ынакшыл» база Матвеев-актёр үстүнде адааныынс киноларда, ол ышкаш «Сибиринин чурттакчызы кыс», «Хан тиреле» деп киноларда чедиишкиннig ойнаан.

«Эрлик оралы, азы болунга удур документилерни чыгганы» «Экран» деп студияның, «Квант» ажылчын каттыжыышкынының база чоннуң эки тураа-биле чыгган акшазы-биле бир дугаар тургустунган фильм. Фильмде Ленинградтың актёрлары база хоорайның чурттакчылары хаара туттунган.

«Ленфильм» киностудияның режиссёру Геннадий Беглов бодунуң атташ тоожузунга үндезилеп тургускан.

Кинода 1948—1954 чылдар, материалдың кол ооргазы — төөгү болгаш барымдаа, ботнамдар, аныяк кижиниң салым-чолун, оон сталинчи лагерьлерин эрткениниң дугайын көргүскен.

Кол рольда — Дмитрий Комов. Рольдарда: Владимир Кнат, Ирина Комова, Елена Точенова, Ирина Сабанова, Николай Рудик, Виктор Михеев.

«Гу-га» Одесса киностудиязы. Морис Симашкочун тоожузунга үндезилеп чаа уран-чечен фильмни Анатолий Усов, Виллен Новак тургусканнар.

Персонажы — дайын үезинде штрафтатаан — өлүртүр шериглер. Эгежок, идегелиннүүрт шыккынган, а ол байдалының аайы-биле — маадырлар. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде хоругдалдыг батальонга таварышкан солдаттарның дугайында психологтуг драма.

Кинода Бористиң ролюн чурукчу Алексей Волков ойнаан. Виллен Новактың «Ринг», «Кызыл дипкурьерлер», «Крымда кезээде чай эвес» деп киноларын көрүкчүлер утпаан боор.

Василь Быковтуң атташ тоожузунга үндезилеп режиссёр Александр Мороз **«Круглянск көвүрүү»** деп чаа кинону тургускан. Оон кол утказы — көвүрүг чазылдырары-биле даалга алган дөрт партизан — дөрт ангы казы-хар, салым-чол, дажы-чаң. Аныяк партизан Степанны — Минск хоорайның техниктиг училищезиниң сургуулу Александр Кукареко бир дугаар ойнаан.

«Чажыт чорулекчи» — режиссёру болгаш сценарийниң автору Агаси Айвазян. Фантастиктиг кинокомедия.

Режиссёр Агаси Айвазянның эртеми — чурукчу, ажыл-чорудулгазының аайы-биле — чогаалчы, кинодраматург, а сөөлгү он чылдарда режиссёр болуп, бодунуң бижээн сценарийлерге киноларны тургузуп турар.

«Лифтиниң солагай талазында», Франция, сценарийниң автору Жерар Лоэье, режиссёру Эдуардо Молинаро. Рольдарда: Пьер Ришар, Ришар Боринже, Эммануэль Беар. ГФР — Италия.

«Идеалдыг үүлгедиишкин», Горький аттыг киностудияга Зиновий Юрьевтиң «Долу эскерилге» деп романчының аайы-биле режиссёр Игорь Вознесенский тургускан ужурадылыг фильм. Фантастика биле ынаныг чүүлдүг холушкачы, эртемниң, техниканың чедиишкиннерин чаагай сеткилге удур ажыглааны. Рольдарда Александр Новиков, Алла Плоткина, У. Вейспал.

Ол ышкаш уругларның киноэцегейинге мультчыындылар № 19, 23, 24, 160. Индий кинога ынактарга «Өг-бүле», «Ужуражыыга» деп киноларны кээргүн сүмелеп турар бис.

Сонуургалыннарның аайы-биле үстүнде киноларны көөрүнче далажынар, эргим көрүкчүлер.

Уйнук ООН.

Киновидеокаттыжыышкынның репертуар килдизиниң улуг редактору.

Эге класстарже кым көрнүрүл?

Эге класс — школа амыдыралында эртем-билигже оруктуң эге чадазы. Ынчангаш Чөөн-Хемчикке болган эртем-[illegible] конференцияның хүн айтырыынга математикага аас-биле санаашкыннарны чорударын болгаш уруглар номчуурунуң шынарын экижидер аргалар дугайында айтырыгны тургускан.

Дүрүжүлгалыг, хүнден хүнче чаа арга-хевирлерни шиңгээдип ап, аныяк салгалга быжыг билигни берип чоруур башкылар районда эвээш эвес. Ынаыгларга Кызыл Иргит, Түреш Монгуш (Бажын-Алаак), Мойнак-Кара Монгуш, Роза Монгуш (Хайыракан), Любовь Куулар (Чыраа-Бажы), Людмила Базан (Хорум-Даг) болгаш өскелер даа хамааржыр.

Номчулганы орус-даа, тыва-даа дылга кандыг аргалар-биле чедиишкиннig чорудуп болурун Людмила Базан (Хорум-Даг), Саяна Ооржак (№ 3 школа) болгаш математикага аас санаашкынназын, сөөңнерни эртемнериниң хевирлерин Людмила Ховалыг, Мойнак-Кара Монгуш, Ольга Кужүгет олар ажылындан дуржулгаларын көргүзүп, башкыларга сонуургаткан. Ол ышкаш холбиле кылган методиктиг көргүзүг материалдарының делгелгези киниэзигейин хаара туткан. Башкылар дыка хөй-нү көрүп ап, бижип, чуруп алганнар. Конференцияның башкыларга практиктиг дузалыг болганы чугаажок.

Эге класс башкылаашкынында чедиишкиннер бар-даа болза, четпестерниң барын хуралга демдеглээни чоптуг. Мурнакчы башкыларның дуржулгазын нептередир ажыл ам-даа чогуур негелдезинде эвес, чүгле чаа оттуп турары ол. Чылдан чылче чаартынмас, эрги ёзу-биле ажылдап, өөреникчилерге кошкак билиг берип турар башкылар-биле хемчеглер алдынмайн турар. Оларны башкылаашкын ажылындан чайладырынга чедир айтырыг тургустунмайн турарындан, ол-ла черинде таптаашкынга турар турарын чүү деп сайгарарыл? Бо талазы-биле школаларның администрациязы чүге эптежип турарыл, билиг берип шыдавас башкыны өске ажыл-биле солуй көөрүн практикалаар үе келбээн бе?

Ном-биле хандырылга талазы-биле конференцияга башкыларның хомудалы улуг болган. Ол чоптуг. Үнзүрүп турар номнарның шынары дыка багай. Хырбалааны база-ла, арыннар аңгы-аңгы бээр.

Ам 3 класста чаа программа-биле өөренип турар уруглар 3 чыл иштинде өөредииге ном-чок, эрги, чедиишпес өөредиге номнарындан өөренип турар. Парлаттынган өөредиге номнарын улуг оолдаашкын-биле эккеп турар. 3 класстарга чамдык номнарын 3-кү улдунда алган. Районо баштаар чери (П. Х. Монгуш) ном эккээри-биле товароведтерни далаштырбайн келген.

Билал чок үстүүртен айтырыгнын бээр чоруктуң үржүү бөгүнде өөредилгеге шынар чок байдалды тургузуп турары бо. Үжүглел, сан номнарынга кезер кассаларны 4 чылга четчир кылдыр кылырын башкылар дилеп турар. Чаңгыс чылын кассаларны кезип, өөренип каап-тарга, дараазында чылын ол кезер саннар, кассалар чок боор. Орус, тыва дылга таблицаларны парлаары чугула. Башкы кижиниң ажылын чиңгедириңче сагыш салза эки ышкаш. Тыва дылга пластинкалар база тургу дег. Экии, чедиишкинниг чедип алыр дизе, эге класс башкыларынга таарымчалыг байдалдарны тургузары Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозундан негеттинип келген.

Александра МОНГУШ.

Чөөн-Хемчик район.

ТИИЛЕЛГЕНИҢ 45 ЧЫЛ ОЮНГА

АЪТТАР ШИЛИЛГЕЗИ

Школаны чоруур үемде бирде номчуга номунга дөрт чүзүн мал чуруктарын көргүскеш, оларга хамаарыштыр бир-бир куплет ырлар чогаадып каанын ам-даа утпаан мен. Ында чылгы мал дугайын [illegible]

Чылгы, малды азыраарга,
Чадаг чорбас, аъттыг
чоруур.
Чадаг чорбас болган
соонда.

Чадаг чоруур чүве-ле чок. Бо дээрге чылгы мал дугайында шаандагының хөй-хөй ырларының одуруглары-дыр.

1942 чылдың август ай. Амгы «О. Шынаа» совхозтуң малчыннарының чайлаар чайлагаары Ак-Адыр, Суванчыг, Шынаа [illegible] каттыжып келген черин Белдир дээр. Ында бир-ле черден [illegible] эккеп салып каан чүве ышкаш ырлаар кылдыр бедий берген көстүп турар.

Кызыл-Тайга ырактан тонгап көөрге, кайгамчык улуг майгын тургузуп каан ышкаш вйниыг, чараш көстүр. Оон [illegible] суглар кылдыр сураж [illegible] кажааны [illegible] шаанда эвес. Он-чаа ажып [illegible] болуп доңгуп, улустуң чугаа-соодуун ыраап, ыт-шин билиптер апарган турган үем ол.

Ол чаа туткан быжыг, улуг кажааларга О. Шынаа сумузунуң малчыннары эрттирген хууда чылгы малын бөлүп шилчиир ажылды чорудуп, сумуда эң эки 450 аъттыг ССРЭ-ниң Кызыл Шериинге белек кылдыр чорудаар деп дамчыларның, аревэчилерниң болгаш сумунуң бүгү ажылчыннарының ниити хуралынга шииттирлээн турган чүве-дир.

Улуг-Белдирниң хевис ышкаш ногаан шыгы чылгы биле дола берген. Өле-еле, ала-ала апаргылаан өөр-өөрү-биле кажааларже ээлежип кирип турган. 3—4 хонукта үргүлчүлээн ажылдың түңнелинде 400 ажыг эки аъттарны шилип турганы, үзүп алган. Оларны ССРЭ-ден келген майор хүлээп ап турган.

Чоон, семис хончут, үргүлээ каттырып турар, чаңык арнышырайлыг сарыг баштыг кижи ол.

Тыва улус: «Сөглээн сөзүнге ээ болур, ишкен чемынге саваа болур» дижир. Аъттарны шилип, үзүп келирге 450-ге 17 аът четпейн барганын ынчан бо одуругларның автору кайын билир ийик. «Бөгүн чылгы шилилгези доостур, оон соонда ол аъттарны эң мурнакчы кижилер Кызыл тавараш, Шивилиг-Кара-Сут кыштаарга чедирер» дижип, аалывыстың улуг улустары чугаалажып, белек чылгызы сүрээ улуска туксүп-сүггат, аът-чем белеткеп, олар-биле кады авам биле чейгем хөлчок эрестиг ажылдап турлар.

Ачамның мунуп халдып турганы, сүт дег ак чүзүнүт Белдик-Хылбан деп шоланыг мунуп орда, мурнун көрбес сайын орда, салгын ышкаш улуг ак аъды баглааште [illegible] Мен ол хылбан ак аъдымга дезиди ынак кижи мен. Өгже кире халып келгеш дораан-на:

— Хылбан-Ак кайыл, ачай? Мен ону мунар каттаар дээн кижи мен, чүге салыптың! — деп, ачамны кончуй дарак айтырдым.

Ачам мени көгүдү берди:

— ССРЭ-ден келген улуг майорну [illegible] оглум, сээң хылбан-агыңны ол майор мунуп чоруур болду, ол аалга [illegible] германчыларны [illegible] бастырайн, [illegible] болдуң бе?

[illegible] ангадай берген тур мен.

[illegible]

Самба Санаа, Уржапай Хүрен-оол, Дажы Намзад, Дорлумажап Бачаанай, Чамырай Шагжы, Норбу Назын, Шалык Чалбаа, Балчыр Хайлып, Седен Дажы, Мөрчигай Мунгуш, Доюндуп Ныкын болгаш өскелер-даа эки аъттар чыылдынга улуг үлүг киирген. Ачам белек чылгызын Шагонар-Кара-Сугда ТАР биле ССРЭ-нин кыштаарынга чедирзип, хүлээткеш келген.

* * *

Тиилелге соолунде ачам аъттың шеригниң дайынга [illegible] туржуп турганының дугайында бир-ле солуй материал тып алган номчаан [illegible]

Ол сүүлдүн мааттыг утказын [illegible] Дон-Бурлардакы казак 5-ки аъттыг корпузу. Ук корпустуң аъттыг шериглери Донуң, Кубаньның, Кавказтың 9 муң хире милиэмет [illegible] казактар [illegible]

[illegible] казактар [illegible] лерже шериглерин девидетпишаан, оларның техниказын, дириг күжүн узуткан турганнар.

Казактарның дыштаныышка үезинде хөглүүн, чир-шоң дужун каттыржып, дөнмектерин часкап, өрү шурап турганнарын, кажан тулчуп кирипкенде дидимин, шиитпирлиин көргеш, немецтер пат-ла кайгап, ырмазыраар турганнар. Кубаньда Кушево деп станицаның чоогунга өлүрткен фашист офицерниң демдеглел дептеринден мындыг утказыг бижик тывылганы ында айыттар: «Бистиң мурнувуста казактар деп чүү адам улус көстүп келди. Солдаттар эвес азалар-дыр. Аъттарын кандап шуткуп каан чүве ирги бе? Дириг үнериивис берге-ле боор». Донга, Кубаньга болгаш Кавказка маадырлыг чорукташны кылганы дээш 1942 чылдың төнчүзүнде Дон корпузунга гвардейжи атты тывысканы чүве-дир. Ону номчааш, ачамның амырап турары кедергей. Ол шуут-ла мынча дей-дир: «Улуг Тиилелгеге бистиң тыва улустуң чорудканы хөй муң аъттарының улуг-хуузу бары чугаажок».

Шынап-ла, ындыг дээрзинге бүзүрээр болгаш чоргаараар бис.

Биче-оол ДОЮНДУП.

Тес-Хем район.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 15

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Будулгаазынныг черже кирер эжик». Уран-чечен фильм. 3—4 серияларлы. 11.00 Уруглар шагы. 12.00 «Ол болган... болган...» 12.25 Коллаж. 12.30—13.00 «Үе». 15.45 Хөгжүм эртинези. Ф. Шопенниң чогаалдарының концерти. 16.35 Мультфильм. 16.45 «Экии, хөгжүм». ССРЭ-ниң Күртеле-радиозунуң уруглар ниити ырызының концерти. 17.30. Делегей судалы-90. «Бис болгаш экономика». 18.30 «Үе». 19.00 Аныяктар медээчизи. 19.45 Композитор А. Эшпай Останкинонуң Концерт залында. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Империя». Уран-чечен фильм. 5—6 серия-лары. 23.15 Кусковога орус хөгжүм телефестивалы. 23.50—00.15 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Аян-чоруктар альманаагы. 8.35; 9.35 Хөгжүм. 3 класс. И. О. Дунаевский. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 7 класс. Катап тургустунуушкун үе-чадазының эртемденнери. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 «Билбези ыры». Уран-чечен фильм. 12.35—13.05 Ритмиг гимнастика. 16.45 «Уран чүүл мастерлери». ССРЭ-ниң улустуң артизи Л. Касаткина.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Киножурнал. 18.10 «Тываның экраннарында». Реклама. 18.20 Медээлер. 18.25 «Азия тову». Программада: Медээлер. РСФСР-ниң улус депутаттарының 1-ги Съездизинге үткүштүр. «Аренда: хоозун бодал азы боттуг чорук бе?» «Улусчу контроль». «Кеземче хроникас». 18.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.00—00.55 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. Чапсарда — «Тамчыктыг удунар, чаштар!»

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.00 Делегейниң чадаг-теепгеге маргылдаазы. 18.30—19.00 «Үе».

КИНО

МАЙ 15-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Өлүгүм уругнуң өңнүү» (Франция) 9.00, 11.10, 13.20, 15.30, 17.40, 19.50. Видеозалга: «Ниндзяның ожээни» 9.30, 11.40, 13.50, 16.00, 18.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ол ширбиналыг, өскези кара шлапа борттуг» 9.00, «Тоол», «Черниң куу куштары» деп киноклуб 10.50, 14.50, «Ужуражыышкын» (2 сериялыг) 16.40, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Гу-га» (2 сериялыг) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

ЧАҢГЫ КИНОТЕАТР: «Чоон чук мегечизи» 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

[illegible] 1950, 1960, 1965, 1970, 1980 [illegible] 1990 чылдың май 26-да 13 шакта [illegible]

Школа администрациязы

(Солуннуң дараазында номери май 17-де үнер).

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

[illegible] редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Кадистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны.

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 415. [illegible]

Тывинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл май 17

№ 113 (14313)

четверг

1925 чылдан үндезилеттинген Өртээ 3 кел.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи ажыттынган

Москва, май 16. (СЭТА). Бөгүн Кремльдиң Улуг ордузунга эртенгиниң 10 шакта Россия Федерациязының улус депутаттарының бирги Съездизи ажылын эгелээн.

Съездиниң ажылында ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов, ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң кежигүннери, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннери болгаш кежигүнге кандидаттар, СЭКП ТК-ның секретарьлары киржип турар.

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгуладаларының түңнелдерин Төп соңгулда комиссиязының даргазы В. И. Казаков дыңнаткан.

Эртенги хуралга депутаттар Съездиниң эттирери-биле холбашкан айтырыгларны чугаалашкан.

ТЫВА АССР-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИН ТУРГУЗАР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаалдыры болза:

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелин дараазында составтыг тургузар:

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы — **Ооржак** Шериг-оол Дизижикович.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы — **Мельников** Алексей Александрович.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы — **Болбат** Владимир Петрович.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы — **Монгуш** Дадар-оол Сангыр-оолович.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы — **Парунин** Валентин Андреевич.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Тыва АССР-ниң Күрплан даргазы — **Салчак** Валерий Болат-оолович.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизи — **Куулар** Шулуу Дава-оолович.

Тыва АССР-ниң иштики херектер министри — **Кара-Сал** Владимир Борисович.

Тыва АССР-ниң культура министри — **Ондар** Чылгычы Чимит-Доржуевич.

Тыва АССР-ниң улус өөредилге министри — **Конгар** Николай Салчакович.

Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри — **Киров** Сергей Дамбаевич.

Тыва АССР-ниң кадык-хой министри — **Ондар** Кошкар-оол Доржуевич.

Тыва АССР-ниң юстиция министри — **Стал-оол** Юрий Тращович.

Тыва АССР-ниң Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле күрүне комитединиң даргазы — **Аракчаа** Седип Баймирович.

Тыва АССР-ниң Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң даргазы — **Молянов** Иван Федорович.

Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң даргазы — **Салчак** Тавалай Чилбакевич.

Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чоруук комитединиң даргазы — **Федосеев** Виктор Николаевич.

Тыва АССР-ниң Тудуг херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазы — **Байыр-оол** Борис Донгакович.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазы — **Сүге-Маадыр** Монгуш Мунзукович.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.

1990 чылдың май 11.

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ БУРУН ЭРГЕЛЕРИН ТЫПСЫР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва АССР-ниң Конституциязының 94 чүүлүнге дүүштүр, Мандат комиссиязының киирип келгенин чугаалажып көргеш, Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаалдыры болза:

1990 чылдың май 5-те соңгуттурган Тыва АССР-ниң 7 улус депутадының бурун эргелерин тыпсыр:

Монгуш Анисья Кууларовна — Горький № 26 соңгулда округундан, Кызыл хоорай.

Муромцев Валерий Александрович — Комсомольский №10 соңгулда округундан, Кызыл хоорай.

Путинцев Юрий Сергеевич — Рабочий № 7 соңгулда округундан, Кызыл хоорай.

Попов Виталий Александрович — Геология № 23 соңгулда округундан, Кызыл хоорай.

Суменков Анатолий Петрович — Горный № 27 соңгулда округундан, Кызыл хоорай.

Шавыраа Карбый-оол Херте-кович — Баглык № 48 соңгулда округундан, Барыын-Хемчик район.

Шомбун Борис Кыргысович — Самагалдай № 106 соңгулда округундан, Тес-Хем район.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.

1990 чылдың май 11.

ССРЭ-ниң Президентизиниң даштыкыга баары

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев [illegible] Канадаже баар.

М. С. Горбачев Американың Каттышкан Штаттарынга баар [illegible] май 30-ден июнь 4-ке чедир үргүлчүлээр болгаш АКШ-тың Президентизи Дж. Буш-биле чугаалажыышкынны, а ол ышкаш чоргка кыска ажыл чоруук кылыр.

Москвага чугаалажыышкыннар

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң болгаш Араб Египет Республиканың Президентизи Х. Мубарактың чугаалажыышкыннары май 15-те Кремльде болган. [illegible]

[illegible]

М. С. Горбачев болгаш Х. Мубарак совет-египет Декларациязынга ол хүн ат салган.

ССРЭ-ниң болгаш АЕР-ниң аразынга 2000 чылга чедир экономиктиг, садыг болгаш эртем-техниктиг ажыл-ажылдажылганың узун хуусаалыг программазынга ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы С. А. Ситарян болгаш АЕР-ниң премьер-министриниң оралакчызы [illegible] ат салган.

[illegible]

ССРЭ-ниң Президентизиниң болгаш Р. М. Горбачеваның ешкүзэтинден Х. Мубаракка болгаш С. Мубаракка аалдап кылдыр дүштекп шайлалга кылган.

АЕР-ниң Президентизиниң үдеп чоруур албанныг кижилери шайлалгага келген.

Совет талазындан М. С. Горбачев-биле Н. И. Рыжков, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов, ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң кежигүннери [illegible]

[illegible]

(СЭТА).

Үндезин реформаның оруу-биле

ДУГУРЖУЛГАЛЫГ АЖЫЛДААРГА АЖЫКТЫГ

Ажыл-агыйның адырларын арендаже киирер талазы-биле дээштиг хемчеглерин Чөөн-Хемчикте СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозта эрткен чылдан эгелеп боттандыра берген. Ажыл-агыйның тускай эртемнигдери бир-дугаарында санажылганың чаа өртектеринче хойжуларны киирген. Ооң мурнунда чылдарында ленинээрге, ылгалдыг турган дээрзин баштай айтып каалы. Тодаргайлаарга, эргиде турганы-биле бир хураганның санажылга өртээ 14 рубль ажыг болза, амгы чаа төлевир-биле 20 рубльге деңнешкен, центнер дүктүң 470-480 рубльден 680 рубль, а немелде деңзи дээш 41-44 рубльден 58 рубль чедир өскен. Үстүнде санчурагайларының аразында ылгалы бар болуп, мооң мурнунда дыштанар дыжын билбейн, ниитиниң малын дүн-хүн чок кадарып чоруур малчыннарның ажыл-ижи материалдыг үнелелди алган. Ынчангаш малчын өг-бүлениң амыдыралы хире-чергези-биле экижирип чугаажок.

Совхозтуң кол экономизи Долумчаа Маадыевна Монгуш экономиканы ылаптыг санаашкынга үндезилеп тургусканындан эрткен чылдың түңнели-биле ажыл-агый 156 муң рубль орулгалыг болганын, ол ажыг хойжу өг-бүлелерни аренда керээзинче киирген чугаалады.

Совхоз-биле хойжу өг-бүле аренда керээзиниң негелделерин дугуржуп турганы, кодан-га турар малдың баш санын, оң-чүзүнүн, хар-назынын, кадыкшыл байдалын тодарадып алыры эргежок чугула. Шын харын, онзагай талаларын ылаптыг дугуржуп алыры кайы-даа талага ажыктыг болур. Аренданың хуусаазы [illegible] [illegible] болур чугула. Малчын кижи кодан-хоюндан 6 чыл дургузунда болуңун бүдүргени продукциязын совхозка дужаар болза, арендаң хуусаазы база ынча чыл болур. Бир эвес өг-бүле үш чыл эртерге ук коданың күрүне чагыгынга киириштир дужаар апарган таварылгада малчын-биле совхозтуң аразында керээ үш чылда чарлыннар.

Керээ чарган хойжу баштайгы чылында дугуржулганың негелделерин күүсетпейн, өөреленген болза, ооң өөрени [illegible]

[illegible]

— Аренда [illegible]

дыр үскен хураганнарны азырап кыштаан малчыннарның талазындан чөптүг чорудээлер болгулаан. Бо чылын оону тускай эртемниглер хойжулар-биле керээ чарып тура, бүгү тала-биле өөренип көрген.

Аныяк мал кодан хүлээп алган хойжулар кадатта малының немелде деңзизин, кыргып алыр дүгүнүн, хемчээли дээш ажылдаар болгай. Ол таварылгада малчын-биле керээни чарып тура, деңзиниң ниити хемчээлин тодарадып алыры чугула. Ылангыя аңгы кодан кылдыр үскен хураганнарның деңзизин ылап-ла тургусса эки. Ол таварылгада чөрүлдээ болбас дээрзи билдингир.

Чылдың кайы үезинде керээни түңнезе ажыктыгыл деп айтырыг тургустунуп келир. [illegible]

[illegible]

мал кадарып мунар аът-биле хандырып албайн барзывысса, ону база керээге айыткап турар. Ынчан малчын кижи болуңуң хууда аъды-биле хой кадарар болза, дугуржулга ёзугаар хууда хөлзениң өртээ кылдыр 15 рубльди совхоз төлээр — деп, Долумчаа Маадыевна совхозтуң талазындан кылып турар ажылдарын мынчаар тайылбырлай-дыр.

Совхозта ажылга херек-леттинер аътты хойжуларга хөлезилээриниң талазы-биле өөредиглиг чүүлдер хөй. Ол дээрге совхоз аъдын хөлезилеп ал-ган-даа болза, ону мендилеп кадарып, [illegible] дуйммаевна хууда ийи аъдын ээлчештир мунуп, кадарып турар. Аъттарының ажыглалы дээш совхозтан малчын ай санында 30 рубльди төлевирге ап турар. Чүге дээрге ийи таланың дугуржулгазында хууда бир аътты мал кадарарынга ажыглааны дээш 15 рубльди хойжуга төлээрин совхоз керээде айыткан болгай. Дугуржуп, сүмележип турганы, ажылдаарга, [illegible] түнде каш чижектер безин бадыткап турар.

Ийиий-оол ОНДАР.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Дээди Совединиң палаталарының [illegible]

[illegible]

Маргылдааның ооң айтырыглар база дээрге чылдың байдалы болгаш [illegible]

[illegible]

Депутаттың кичээнгейлиг бо сестериниң соонда маргылдаалар улам чидигленген. Ылангыя кодээ ажыл-агыйда ажылдап турар механизаторларга пенсияны эрте тыпсыр дугайында аграр-депутаттарның киирип келген саналын үр үениң дургузунда чугаалажып [illegible] кежигүннериниң бадылааш-кынга тургузарга депутаттарның хөй кезии кодээ механизаторларны 55 харлыында пенсиялаадыр деп саналды деткээн. Бадылаашкынның түңнелин зал адыш часкаашкын-биле уткаан.

[illegible] ганы хурал эгезинде дооскан. Оларның кылган ажылының түңнелин Эвилел Совединиң Күш-ажыл, өртектер болгаш социал политика айтырыгларының талазы-биле комиссияның даргазы Н. Н. Гриценко сессияга илеткээн. Порт чудурукчулериниң болгаш ме-[illegible]

Пенсия дугайында Хоойлу төлевилелин хүлээп алдынган.

(СЭТА).

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң бирги сессиязында

СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң XXI чыыжының бирги сессиязы болуп [illegible]

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң даргазының албан-дужаалынга кандидаттарның сайгарылгазы үргүлчүлээн. Мооң мурнунда [illegible] тар кылдыр киирген кандидатуралар бадылаашкын үезинде ээээш саныны алгаш, демиселди соксаткан турган.

Хоорай Совединиң бирги сессиязының ажыл чорудулгазын удуртуп баштап турар Ю. П. Слободчиков бо удаада депутаттар Ю. С. Путинцев биле В. Х. Кара-оолдуң кандидатураларын чугаалажып көөрүн саналдаан. Кандидаттар депутаттарга боттарының допчу намдарын таныштырып, программазын чугаалашкан. Депутаттар кандидатураларны түс-түстa сайгарганнар.

Чажыт бадылаашкынга Кызыл хоорай Совединиң 165 улус депутады киришкен. Ю. С. Путинцев дээш 10, В. Х. Кара-оол дээш 119 кижи бадылаан.

Чажыт бадылаашкынның түңнелинде улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң даргазынга **В. Х. Кара-оол** соңгуткан.

Хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазын соңгуур дугайында айтырыгны депутаттар чугаалашканнар. **В. А. Подрүгиннин** кандидатуразы альтернатива чокка киирген. Ажык бадылаашкынның түңнелинде **В. А. Подрүгин** хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазынга бир үн-биле соңгуткан.

Дараазында хоорай Совединиң президиумунга 17 кижи соңгуткан. Сессияның кирижикчилери [illegible] айтырыгларны чугаалажып көргеннер.

ПЛАН КҮҮСЕТТИНГЕН

«Чадаана агроүлетпүртранстың» автобүдүрүлгезинде 1990 чылдың бирги кварталының планын 22 чолаачы ажыр күүсеткен. Ол бүдүрүлгеде аңгы-аңгы марканың машиналары хөй. Оларны хоочун-даа, аныяк-даа чолаачылар башкарып турар.

Боттарының планныг онаалдаларын ажылынга ээ-харысалгалыг кижилер күүсеткен. Оларның иштинден аныяктар Роман Куулар, Матвей Монгуш, коммунистер Владимир Ооржак, Валерий Тас-оол, хоочуннар Мөчекпен Куулар, Кертик-оол Монгуш планнарын ажыр күүсеткен, акша шаңналдарын алган.

Бир өөрүнчүг чүве чул дээрге, Тыва АССР-ниң транспортунуң алдарлыг ажылдакчызы Мөчекпен Дамдынович Куулар пенсияже үнээни болур. Ынчалза-даа ол ам-даа ажылдаап [illegible].

Ондар СЮР-ООЛ.

Кызыл районда чоннуң амыдырал хандырылга черлериниң ажылдакчылары дааранылга кылыгларын, септелге ажылдарын болгаш оон өске-даа янзы-бүрү чагыгларны хүлээп ап турарлар. Чагыгларны хүлээп ап, ону чедиишкинниг күүседиринче бүгү күштүг моорлээри — бүдүрүлгелериниң кол айтырыы.

Кызыл районнуң Кур-Чер суурда амыдырал хандырылга бажыңы ажыттынгаш, элээн каш чыл болу берген. Оон бир өрээлинде дааранып цех бар. Өскезинге — чагыгларны хүлээп алыр. Суурнуң улузу телевизорларын болгаш амыдыралга ажыглаар техниканы септедири-биле аңаа дужаап турар. Ону септээр кижи Кызылдан барып септеп турар.

ЧУРУКТА: «Тиилелге» совхозтуң төвүнде амыдырал хандырылга бажыңының дааранықчызы Любовь Түлүш ажылынга кызымактарының бирээзинге санадып турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ӨРТТҮГ БОЛДУРБААЛЫ

[illegible]

ЧҮГЛЕ ХЫНААР ЭВЕС, А ДУЗАЛАЖЫР

Профоблчөвүлелдиң III пленумундан

Тываның профэвилелдериниң эвлечелиг III пленуму май 11-де болуп эрткен. Профоблчөвүлелдиң даргазы Ш. П. КУУЛАР пленумну ажыткаш, садыгның, ниитиниң чемненилге болгаш амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниң, организацияларының ажылынга профэвилелдериниң ажылчын контролюн күштелдирер талазы-биле сонгаарлаттынмас хемчеглер дугайында илеткелди профоблчөвүлелдиң секретары М. М. ФИРСОВА кылган.

Чурттуң экономика талазы-биле берге байдалдарда турарындан садыгларда херегле барааннарының чонга чедишпейн турары кымга-даа чажыт эвес. Чүгле ол эвес, а харында хүн бүрүде ажыглап турарывыс эт-херексел, аъш-чем безин тывылбас апаар таварылгалар кайы хөй. Бо бүгүнүң база бир чылдагааны — чамдык черлерде садыглаашкынның чурумун каржызы-биле үреп, чонга ачы-дуза чедирилгезинде улуг четпестерни болдуруп турарында дээрзин илеткелчи демдеглээн. Ылангыя чамдык садыгжыларның талазындан ховар барааннарны таныш-көрүштеринге садар, барааннарны чажырып-шыгжаар таварылгалар эвээш эвес дээрзин чон партия, совет, профэвилел органнарынче үезинде бижип чорудуп турар. Ындыг байдалдыг чагаалар профоблчөвүлелдиң ажылчын контроль инспекциязынга, алырлар дайы-биле профэвилел обкомнарынга, массалыг информацияның органнарынга хөй-биле кээп турар. Ынчангаш үлетпүр болгаш аъш-чем барааннарын чонга садарда социал чептиг чорукту барымдаалаары-биле дарый хемчеглерни боттандырып чорудары чугула апарганындан ол талазы-биле доктаалды ВЦСПС-тиң президиуму эрткен чылдың сентябрьда хүлээп алган. Ажылчын контролёрларның ажылын организастаар талазы-биле профэвилел комитеттериниң кошкак ажылдап турарын ол доктаалда айыткан. Аңаа үндезилээш, профоблчөвүлелдиң ажылчын контроль бөлүүн тургускан. А ниити республикада ажылчын контрольдуң 1300 бөлүктери болгаш комиссиялары ажылдап турар, ында 2300 ажылчын контролёрлар хаара туттунган. Оларны 723 объектилерде хуваай тургускан.

Республиканың чону ажылчын контролёрларны тургусканын деткип, чүс-чүс чагааларны солуннарже, радио, телевидениеже бижээн. Оларның негелдези чаңгыс — барааннарны чиигелделиг арга-биле садып ап турарларның саның эвээжедир, ол барааннарны садып турарын шыңгыы контрольга алыр, уругла албан черлерин, эмнелгелерни, столоваяларны бирги ээлчегде аъш-чем продуктулары-биле хандырар. Чоннуң ол чагыгларынга үндезилээш, Кызыл хоорküүском, райкүүскомнар ховар барааннарны садарының талазы-биле тускай доктаалдарны хүлээп алза-даа, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң талазындан ол айтырыгларга хамаарыштыр чогуур документиниң амга чедир хүлээп албаан дээрзин илеткелчи-даа, пленумга санал бергеннер-даа шүгүмүлээннер.

Профоблчөвүлел 15 кижилиг ажылчын контроль инспекциязын тургускан. Оларга — Өртектер талазы-биле күркомитеттен Н. А. Некрасова, ИХМ-ниң социалистиг өнчү-херекселин оорлаар чорук-биле демисел чорудар килдистиң начальниниң оралакчызы С. С.-Б. Моңгуш, № 40 аъш-чем барааннар магазининиң садыгжызы З. Г. Тарасова болгаш ол ажылга мергежээн өске-даа эштер хамааржыр. Тудуг болгаш тудуг материалдары ажылдакчыларының профэвилел обкомунда ажылчын контроль комиссиязын ол обкомнуң даргазы М. Х. Самданчап билдилиг удуртуп турар. «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжышкынының профэвилел комитеди ол талазы-биле ажылын дыңнаан. «Тыва даг-дүгү» комбинаттың профкомунуң ажылының дуржулгазын дамчыдары көрдүнүп турар. «Тыва тудугнуң» контролёрлары Кызылдың 10, 12, 14, 40 дугаарлыг, «Детский мир» магазиннерин харылап турар. Ол ажылды профэвилел комитединиң даргазы турган Г. И. Чупрасова билдилиг удурткан.

Барыын-Хемчик, Тес-Хем, Эрзин районнарының ажылчын контролёрлары өске-даа хыналда органнары-биле кады демниг ажылдап, чаа-чаа аргаларны ажыглап турарлар. 1988 чылдың октябрь айдан бээр ажылчын контролёрлар садыгның, ниитиниң чемненилге черлериниң бүдүрүлгелеринге 547 хыналданы кылган, оларның хөй кезиинде-ле садыг чурумунга үрээшкиннер бар болгулаан: садып алыкчыларга эгидер акшаны чедир бербес, барааны чедир деңзилеп бербес, ховар барааннарны чажырар, оларны склад дамчыштыр садып-саарар чоруктар илерээн. «Росторгодежда» баазазынга ховар барааннарны чажырар чоруктар илереттинген, Л. Н. Ледовскаяның складынга ниити 443 хөйлен шыгжаттынган чыткан.

Аъш-чемни багай шынарлыг кылыр, эъттен кылган продуктуларны үрээр, чемни чедир салып бербес чүүлдер «Шөлчүгеш» кафеде, № 3 столоваяда, «Мөңгүлек» ресторанда бар. Ажылчын контролёрларның тургускан актыларын ёзугаар чогуур хемчеглерни чурум үрээкчилеринге онаап турар: 107 кижиге административтиг хемчеглерни онааган, оларның 19-ун ажылындан хостаан, 53-үн — эвээш шалыңныг ажылдарже шилчиткен, 29-унуң шагнал акшазын казаан.

— Ажылчын контролёрлар садыг ажылдакчыларынга улуг дузаны чедирип турар. Четпестерни дораан эскерип, хыналдаларны чорудуп, чогуур актыларны олар тургузуп, барааннарны хуваарынга социал чептиг чорукту чедип алыр дээш кызымак ажылдап турарлар. Ындыгларның ажылын улам деткиир, оларны шаңнап мактаарынга чедир көөр херек — деп, күрсадыг инспекциязының начальниги **Л. И. Фридрикова** саналынга чугаалаан.

АҮК ажылдакчыларының Тандыда профэвилел райкомунуң даргазы **В. С. Саая** санал бергеш, хуузунда машина садып алыры-биле ээлчегде турар кижилерни барымдаалавайн, а харын районнуң-даа, ажыл-агыйларның-даа чамдык удуртукчуларынга машиналарны сада бээр чоруктарны шын эвес деп санап турарын ол профэвилел райкомунуң президиуму район Советиниң сессиязынче бижип киргенин чугаалаан. Ол ышкаш районнуң өске-даа садыгларында совет садыгның чурумун үрээр, барааннарны таныш-көрүштеринге садар, чамдык барааннарны «согажалаар» чоруктар барын ол чугаалаан.

— Дайынның, күш-ажылдың хоочуннарын чүгле байырлал хүннеринде сактып кээр, а өске хүннерде оларже сагыш салбас, харын-даа оларның алыр ужурлуг барааннарын бербес чүүлдер бар-дыр — деп, **В. Ф. Матсон** саналынга чугаалаан. Ол дугайында айтырыг тургузарга, ону харылап турар удуртукчуларның берип турар харыы, доңгун харыылары кижиниң сеткилин улам хомудадыптар деп, ол уламчылаан.

«Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгезинде профэвилел комитединиң даргазы **В. В. Дьяченко** ында контролёрларның ажылының дуржулгазын чугаалааш, рейдилерин, хыналдаларны республика солуннарынга четпес чырыдып турарын илереткен. А Садыг министерствозунуң удуртукчулары коллективтерге ховар барааннар садарда чогуур үезинде дыңнатпас, а харын-даа оларның кажан келирин телефоннап айтырарга, мынча дээрлер: «Телефоннаваңар, ажылга шаптыктаваңар, херек апаарга бис боттарывыс дыңнадыптар бис».

— Ажылчын контролёрларны баштай тургузуп турда, бис, садыг ажылдакчылары, дыка өөрээн бис: бистиң ажылывыска дузалажыр ёзулуг-ла эки улус бо боор. А херек кырында чүү болганыл — база-ла хынаар, а дузалашпас орган болду-ла — деп, Респотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазының оралакчызы **З. А. Шишигина** чугаалады.

Саналдар, бодалдар. Кижи бүрүзүнүң-не аңгы-аңгы. Ынчалза-даа оларның кол утказы чаңгыс: ховар барааннарны садарда социал чептиг чорукту сагыыр, садыг ажылдакчылары биле ажылчын контролёрларның демниг ажылы, чүгле бот-боттарын хынажыры эвес, а бот-боттарынга дузалажыры чугула. Ол бодалдарны боттарының саналдарынга садыг министриниң оралакчызы **Л. И. Кремнёва**, башкы **Н. С. Калашникова**, Кызылдың үлетпүр барааннар садыының директорунуң оралакчызы **Т. Ф. Ляшенко**, Өртектер талазы-биле күркомитеттиң инспекция начальниги **М. А. Даргат**, эмнелге ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы **Е. В. Черногривов** болгаш өскелер-даа чугаалааннар.

Пленумнуң киржикчилери Тываның профэвилелдериниң Россияның Хамааржышпас Профэвилелдериниң Федерациязының кежигүнүнге кирерниң дугайында шиитпирни хүлээп алган.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

СЕТКИЛИ ООЖУРГАВАС

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының бөлүүн руладан даг-дүгү арыглаар цегинде № 2 мурнакчы ээлчегниң улуг мастери аныяк кыс Татьяна Скорыхтың ажылдаар кабинединге баргаш, эки ажылдыг бир ажылчын-биле таныштырарын диллээн мен.

Удуртуп турар кижилерниң дапзызын бижээн дептерин ажыдып, оларның аттарынга доктаап, мезек бодап ора мынча дээн.

— Аңгы-аңгы нацияның төлээлеринден тургустунган бичии коллективисте мурнакчылар хөй. Оларның демниг ажылының түңнелинде планныг даалгаларывысты ай, квартал дайы-биле доктаамал ажыр күүседип келдивис. Бо арaала хүндүлел самбыразынче кирген Вячеслав Байыр-оолович Хертекке ужуражып, ажыл-ижин сонуурган көрүнер.

Цехтиң бедик бажыңның даразынче каъдынче мени үдеп тура, оон дугайында эргим, чылыг сөстерни чугаалап четтигипкен. Чай-чапсар чок дириилейниң хөделип турар конвейерлер, механизмнер артында бичии өрээлге чаасканы ажылдап турар кижини тып келе бергеш, амыр-мендизин айтырыг, чайланы бээр аргаанда ажылдакчының эргелиинда каш сөстер солчур аргалыг болдум. Алыс боду аныяк, хүндүлээчел, чазык чаагай В. Б. Хертектиң эрткен оруу эштеринден онзаланып көзүлбес. Комбинаттың өөредилге пунктузунга электриктер курузу дооскаш, ол бээр ам 5 чыл ажыр ажылдап, мергежилиниң хыйн чоорту тып, электри дериглериниң бедик класстыг септекчизи апарган. Аңаа нарын ажылдар кылыры дагзыр. Ону чогуур үезинде шынарлыг кылдыр кылып дооспаанда сагыш-сеткили оожургавас, шак-даа барымдаалавас.

— Сөөлгү үеде электромоторлар септеп түр мен. Дүүн ийиги холдан үндүргеш, бөгүн база алганым бо-дур — дээш, ажылын уламчылай берген. Эш-өөрү ону электромоторларның «эмчизи» дижир. Ол аңаа тывыскан шола эвес, ажылынга үнелелдир. Ажыл — кижиниң каастаары. Кызымаа, биче сеткилдиг, мергежилинге бердингенин, үлегерлиг сагылга-чурумнуу-биле коллективиниң хүндүткелин чаалап ап шыдаан.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТА: В. Б. Хертек ажыл үезинде.

Чылбак-оол КАРА-САЛДЫН фотозу.

Демократияга өөренип тур бис

ЧҮГЕ КҮШ ЧОК БОЛГАНЫЛ?

1990 чылдың май 5-те катап бадылаашкын үезинде Суктактың № 79 соңгулда округунуң участок болгаш округ соңгулда комиссиялары «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлуну каржызы-биле үрээнин Төп соңгулда комиссиязы илереткеш, округка эрткен соңгулданы күш чок деп санаан болгаш Тыва АССР-ниң улус депутадын бүрүткээринден ойталаан. Бо дугайында Төп соңгулда комиссиязының дыңнадыы республика солуннарынга парлаан.

Ооң чылдагааны чүдел болганыл? Ону солуннуң номчукчуларынга кысказы-биле таныштырар-дыр бис.

Суктактың № 79 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттар СЭКП Тыва обкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи Л. С. Зорина биле Суклак ортумак школазының башкызы Б. И. Арапчан олар катап бадылаашкынга кирген турган. Бирги бадылаашкынның түңнелинде башкының алган бадылаашкыны удурланыкчызындан 36 сан ажыг турган.

Депутатка кандидаттарның бүзүреттиргеннери болгаш деткимче бөлүүнүң кижилери боттарының талалакчызын бадыладып алыры-биле соңгукчулар ортузунга агитация ажылының янзы-бүрү хевирлерин ажыглаан болгаш идейлиг ажылдаан. Л. С. Зоринаның бүзүреттиргеннери, деткимче бөлүүнүң улустарының чорудкан агитациязы өскелерден онза ылгалдыг болган. Доңчу хамдарындан өске плакаттыг, чалалганы (ында кандидаттың чуруу база бар) типографияга янзы-бүрү өңнерлиг кылдыр кылган. Оон-биле кады түс черден болгаш найысылалдан хөй санның кижилерни агитация ажылын чорударынга хаара тудкан. Оон түңнелинде соңгукчулар ортузунга улуг хемчээлдиг ажылды чорудкан.

Май 5-те Элегес-Аксының, Суклактың соңгулда участоктарынга үезинде адааныгыс Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кандидаттары дээш соңгукчулар бадылаашкынын берген. Бо ийи участоктуң кайызынга-даа ол хүн депутаттың кандидаттарының эмээ каш талалакчылары баргаш, бадылаашкынның канчаар чорып турарын хайгаарап турган.

Депутаттың кандидаты Б. И. Арапчанның талалакчылары Элегес-Аксының соңгулда участогунга тургаш, оон чамдык кежигүннериниң эзеок ажылдап турарының дугайында сагындырыгларны берип турган. Оон бирээзи чүл дээрге, участок комиссиязының кежигүннери «бадылаар чавы чок» эргүл-төрелдериниң өмүнээзинден каш удаа бадылаашкынын берген болзуп. Оон аңгыда бадылаашкын [illegible] участок комиссиязының кежигүннериниң бирээзи бөлүүн бюллетеньнерни оларның араазындан [illegible] гаараады чорудуп турган Суклак ортумак школазының кижизидикчи башкызы Шолбан Доңдуп ону көрген, ол дугайында дораан-на чугаалаан, хомудалды бижип берген.

Суклактың соңгулда участогунга соңгулданың дүрүмүнге каржы хажыдыышкыннарны Л. С. Зоринаның бүзүреттирген азы деткимче бөлүүнүң кижилери кылган. Участоктуң соңгулда комиссиязының кежигүнү А. Оюн бригадада болгаш суурда соңгулда урназын чедирип, бадылаар улустарның бюллетеньнерин ап алган турда, ону тудар болгаш улуска үлеп бээр кандыг-даа эргези чок, комиссия кежигүнү эвес СЭКП обкомунуң инструктору М. С. Малецкая ап алгаш, соңгукчуларга үлеп берип, Л. С. Зорина дээш бадылаар агитацияны соңгулда хүнүнде чорудуп турган. Участоктуң соңгулда комиссиязының кежигүннери урналардан бюллетеньнерни төккеш, санап эгелээр деп турда, СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңының эргелекчизиниң оралакчызы Ю. С. Лицкевич орта чедип келгеш, комиссия кежигүнү эвес кижи хирезинде, бюллетеньнерни санап кирипкен. Участок комиссиязының кежигүннери ону санаарын чөпшээревейн, каш удаа сагындырып турда-ла, тооваан. Комиссия кежигүннери-биле маргылдаа үндүргениниң түңнелинде Ю. С. Лицкевич соңгукчуларның Арапчан дээш бадылааны 4 бюллетеньни ап алгаш, ора тыртып каапкан. Ол дээш бодум харыылаар мен деп ынчан ол дарга чугаалаан. Бюллетеньнерни санап келирге, Тыва АССР-ниң 31 бюллетени четпес болган. Оларның читкенин комиссияның кежигүннери Ю. С. Лицкевичиге карадып турар. Чүге дээрге бюллетень санап турар үеде комиссияның кежигүннери-биле ол маргыжып торалашкан болгаш каш удаа үнүп-кирип турган СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңының ажылдакчызы В. А. Бакулин комиссияның ажылдаарынга база шаптыктап турган.

Бадылаашкын болгаш бюллетеньнер санап турар үеде соңгулда участоктарынга болган соңгулдаларның дүрүмүнге таарышпас чурум үрээшкиннериниң дугайында Суклактың № 79 соңгулда округунуң комиссиязының хуралынга бүгү талалыг сайгарып, чугаалажып көргеш, «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлуну каржызы-биле хажыдып үрээн дээш округка эрткен соңгулданы күш чок деп санаан шиитпирни хүлээп алган. Мачаа соңгулда округунуң кежигүннериниң сезе олурушкан, оларның бежи бо шиитпир дээш бадылаан. Тыва АССР-ниң Төп соңгулда комиссиязы округтуң соңгулда комиссиязының кежигүннериниң (он бир кижи) эвээш кезии шиитпирни хүлээп алганы шын эвес дээш округтуң соңгулда комиссиязының хуралын Суклак кодээ Советтиң бажыңынга катап чыылдырган.

Округтуң соңгулда комиссиязының хуралынга ооң кежигүннери санал бергеш, үстүнде айыткан болгаш өске-даа хажыдыышкыннарны айтып, бадыткааш, округка эрткен соңгулданы күш чок болдурарын саналдаан. Комиссияның чамдык кежигүннери аңаа удурланып-даа тургайлар. Депутатка кандидаттарның бүзүреттиргеннери болгаш деткимче бөлүүнүң кижилери аңаа база саналдарын берген. Ю. С. Лицкевич сөс алгаш, бюллетеньнерни органын бадыткаан, аңаа улуг буруулуг болганын билдиген. Кандыг-даа хемчег алыр болза, хүлээп алырын чугаалаан.

Округтуң соңгулда комиссиязының хуралынга он кежигүн олурушкан, оларның бежи округка эрткен соңгулданы күш чок болдурар дээш бадылаан, бежи күштүг дээш бадылаан, ынчангаш кандыг-даа үзе шиитпир хүлээп алдынмаан. Ону хандыр өөренип көрүп тургаш, шын шиитпирни хүлээп алыры-биле Төп соңгулда комиссиязынче шилчиткен.

Округтуң соңгулда комиссиязының хуралынга Төп соңгулда комиссиязының секретары П. М. Самороков, кежигүнү К. О. Шактаржык олар олуржуп, байдалды хандыр өөренип көргеш, округтуң болгаш участоктарының соңгулда комиссияларының кежигүннери биле тургустунган айтырыг дугайында бүгү талалыг сайгарып чугаалашкан.

Бо айтырыгны Төп соңгулда комиссиязының хуралынга сайгарып көргеш, соңгулдалар Хоойлузун каржызы-биле үрээни дээш округка эрткен соңгулданы күш чок деп санаан.

Бо округтуң участоктарының соңгулда комиссияларының даргаларының, кежигүннериниң «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлуну эки билбезиниден, дуржулгазының четпезиниден, негелделерин кошкаандан бо чүүлдер үнген. Л. С. Зоринаның бүзүреттиргеннери болгаш деткимче бөлүүнүң даргазынга хөй бадылаашкынны алыр дээш соңгулдаларның хоойлузунга удурзиниң-биле шуут таарышпас хажыдыышкыннарны, кажар аргаларны ажыглап турганы илдээн. Бо удаада СЭКП обкомунуң төлээлекчилери депутат мандат дээш демиселге четпес талазын чоннуң мурнунга көргүскен чечен болган. Ол коммунистер-биле ындыгы чугааны кылдыр чугула болду дег-дир. Чүге дээрге СЭКП Уставының негелдезин ёзугаар удуртукчу-даа, бөлүүн-даа коммунистерге сагылга-чурум чаңгыс болгай.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ВЬЕТНАМ ААЛЧЫ БЕЗИН...

Бистиң Тыва чараш бойдус чурумалы-биле чергелештир курлавырлар, чиг эт-биле бай-байлак-ла оран. Чуртувустуң, чонувустуң ол байлаан чөптүг ажыглап билбезивис хомудаачыг. Бо дугайында республика солуннарынга үнген «Бир шоодай дүктүң өртээ — үш шил арага» дээн чижектиг материалдар тода херечилээр. Ону билгеш, Саян артындан аалчылар ылаңгыя бо өшкү чоогу «кыргып алыр» дээш амгы үеде бээр сонуут-мурнуг шуужуп эгелээн.

Курут эвес. Бо бир «аалчының» барбазын ховар бараан, даады япон шактар, анган помада, вьетнам парфюмерия долган. «Солун» чүве — ол бүгүнү бо бир эртен чөпшээрел чок эртери хоруглуг кызыгаар зоназы болур Самагалдай суурже эрттирип экелген кижи... Вьетнам Улус Республиканың хамаатызы Чан Ван Хой боор турар. Ол Ханой хоорай чоогунга төрүттүнген. Хып дээн чалыы, 25-ле харлыг. Черногорскиниң шекпен бүдүрүлгезинде керээ ёзугаар ажылдап турар. Аныяк «садыгжының» бистиң чуртувуска ажылдап, чурттаары барык болдунмас. Ол дугайында хоойлу органнары чогуур шиитпирни үндүрер бээринге чигзиниг чок.

Самагалдайжыларның болгаш орук-хайгаарал албанының аныяк ажылдакчызы, Чан Ван Хойнуң чежизи Орлан Чоодуңнуң серемчилелдиг чоруу-биле хоруглуг бараан малчыннарның өшкүлерин эрте «кыргытпаан».

Седип МОНГАЛ.

КЫРГЫЛДА ДООЗУЛГАН

Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхозтуң орулгалыг алыры — сарлык болгаш өшкү бригадалары. Совхозта үш муң ажыг өшкү бар. Бо хүннерде ооң кыргылдазы доозулган. Ниитизи-биле бир өшкүден-не 900 граммдан өрү дүктү кыргып алган.

Хөй чылдарда ажылдаан дуржулгалыг серге кадарчылары Мерген-оол Доңгак, Делгер-оол Сүрүн, Чечек-оол Хомушку, төрүүр өшкү кадарчылары Өлзей-оол Ооржак, Сайын Күжүгет болгаш оон-даа өскелерниң кодааларындан 2 килограммдан өрү дүктү бир башка онаштыр кыргып алган.

Совхоз бо чылын күрүнеге 16 тонна дүктү дужаар. Ону ажыр күүседир сорулга салдынган. Амгы хүннерде дүк дужаалдазы үргүлчүлеп турар.

Эрткен чылын ажыл-агый Оренбургка дужааган дүгүнден 96 муң арыг рубль орулганы кирип алган.

Удавас хөй кыргылдазы эгелээр. Өшкү кыргылдазы чорып турда хууда кижилерден эвээш эвес дүктү садып алган. Ол практиканы хөй кыргылдазының үезинде ажыглаары база планнап турар.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Шуй суур.

ХЕМЧЕГЛЕРНИ ОНААГАН

Бай-Тайга районнуң улусчу контроль комитеди «Кара-Хөл» совхозта чурттаалга тудугларын АҮК-тың ажыл-агыйлар аразында кожуп чорууp механизастаан колоннаазының [illegible] рып саадатканын, төлевилелде хажыдып, шынар чок тудуп турарын хынааш, хуралынга чугаалашкан.

Бирээзинге ийи аал чурттаар 6, оон иштинде 1988 чылдан шилчип келген 4 бажыңны эрткен чылын доозуп, ажыглалга кирерин ийи талалыг керээге айыткан турган. Тудугларын темпизиниң чавызын, шынарының багайын эрткен чылдың сентябрь 14-те улусчу контроль комитединге чугаалажып, АКМК-ның начальниги турган В. М. Сегбени шыңгыы доңгуткаш, ажылды декабрь 15-ке чедир бүрүн доозарын дааскан. Ындыг турбуже, совхозка чаңгызын-даа дужаавaан. А совхоз ол-ла чылын тудуг организациязынга аванс кылдыр 357.987 рубльди, азы чылда кылыр хемчээлинден 27987 рубльди ажыр шилчидип, негелде чогуп көргүзүп, төлевилелде улуг дажылыышкыннар-биле чөпшээрешкен.

Бажыңнарның коридорлары, кладовкалары, тамбурлары хажыттынган. Шак мындыг чылдагаан-биле ийи аал иштиг чурттаар бажың бүрүзүнден 8 иштики эжиктер, узун дурту 18 метр хана материалдары тудугжуларга «хемналга» болуп арткан. Иштики өрээлдерниң эжиктерин даштыкга турар кылдыр солуп, печкаларны ыштаар кылдыр чудук-кара салган.

Электри удазыннарын бажыңнарга кирерде өртке удур чурумнар сагыттынмааны сөөлүнде илерээн. Шифферлер, маңаа материалдарның чедишпези-биле чедир кылган сарайлар, мал кажаалары, арытланыр бажыңнар чок болган.

Шак мындыг аразында негелде, чарыгдалга чок чоруктар «Кара-Хөл» совхозтуң хүлээп алганы «Чурттаалга оран-бажың — 2000» программазын боттандырарынга багай салдарны чедирген. Тудуг организациязы келген материалдарның хуваалдазын багай чорудуп, аңаа ажылдап турган кижилерниң күш-ажылчы сагылга-чурумун, ажылды организастаарынче кичээнгейни кошкаткан. Шынар чок кылган ажылдарны ам кээп катап кылырынче албадаан.

Совхоз-биле чарган керээзин күүсетпээнин, төлевилелдерни чөпшээрел чок хажытканы дээш, Тудугже АКМК-ның начальниги Н. С. Салчакты шыңгыы доңгуткан. Чедир кылдынмаан ажылдарын май айда бүрүн доозуп, хүлээдирин негээн.

Кереглиг ажылдарның күүселдезинче, шынарынга хаататпай, негелде чок болганы дээш аңаа ажылдаалы үр болбаан «Кара-Хөл» совхозтуң директору Н. К. Ооржакты сагындырган.

Совхозтуң прорабы А. Ч-Д. Салчак биле улусчу контроль бөлүүнүң даргазы О. Д. Хертектиң хажыдыышкынга артканын база демдеглээн.

Александр САМДАН.

НОГАА, КАРТОФЕЛЬ-БИЛЕ ХАНДЫРЫЛГАВЫС

1986-1989 чылдарда республиканың совхозтары чылдын-на 12 муң тонна картофельди болгаш 5,9 муң тонна ногааларны бүдүрүп турган. Ол чылдарда чурттакчы чоннуң кижи бүрүзүнге хамаарыштыр чылда 52,2 кг ногаалар болгаш 52 кг картофель онаашкан, ол дээрге эмчи чижеглелиниң 44 хуузу-дур. А бо чылын республиканың совхозтарынга 13383 тонна ногааны болгаш 23949 тонна картофельди тарыыры планнаттынган. Ол болза эрткен чылын тараанындан 2,5 катап хөй боор турар. Ынча картофельди тарып өстүреринге 53 звенону тургускан, оларга 1900 гектар шөлдү бышкылаан. Ногаа өстүрер 19 звенону тургускаш, аңаа 440 гектар шөлдү аңгылаан.

Ногаа үрезиннери-биле совхозтар бүрүн хандыртынган. Эрте быжар огурецти тарыырынга 124 муң дөрбелчин метр полиэтилен плёнканы үлээн. Бо хүннерде совхозтар помидорнуң, эрте быжар капустаның өзүмнерин олуртуп алган, капустаның өйүнде быжар болгаш орайтап быжар сорттарының үрезиннерин тарыырын уламчылап турар. А картофель олуртуурунуң планын күүседиринге амдаа 1 муң тонна үрезин четпес. Агроүлетпүр эвилели болгаш совхозтар ол үрезинни республикадан дашкаар черлерден садып алырының хемчеглерин ап турар.

Өл-шык шиңгээдиишкинниг суггаттыг өй-шаанда чорударынга «Бурунгаар», «Енисей», «Ээрбек», Тока аттыг совхозтарның суггарылга системалары ам-даа белен эвес. Оларның септелгезин «Тыва суг-мелиорация» каттыжышкынының ажыл-агыйлар аразының септелге-тудуг ажыглал участоктарының буруузу-биле узамдыгып турар.

Улуг-Хемниң суунуң деңнели чавызааны-биле «Улуг-Хая», «Енисей» совхозтарның хемден ыракта насос станцияларын суг углатпыже чедир ажыглалга кирбес. Ол ышкаш хөй ажыл-агыйларның, ылаңгыя «Октябрь 30 чылы», СЭКП-ниң XXII съездизи, Тока аттыг совхозтарның картофель болгаш ногаа тарыыр суггаттыг черлерин чаартыр болза эки. Суггаттыг участоктар суг-биле эвээш хандыртынганындан үнүштүң өзүм дайы-биле суггарылгазын үезинде чорудары болдунмас болгаш культураларының дүжүткүрү чавызаар, ынчангаш суггатты өй-шаанда база четчир кылдыр чорударынче кичээнгейни күштелдирери чугула.

Республикада ногаа өстүреринге тускайжыттынган 13, картофель өстүрер 20 совхоз бар. Ол ажыл-агыйларга 9673 тонна ногаа аймаан болгаш 15217 тонна картофельди тарып өстүрери көрдүнген. Совхозтар ногаа, картофель ажаап өстүреринге база оларны сайгарарынга улуг бергедээшкиннерге таваржып турар. Ажыл-агыйларда картофель казар 30 комбайн база ол ышкаш морковь болгаш свекла ажаар 3 комбайн четпейн турар.

Специалиске сөс

Ажаап алган картофель, ногаазын сайгарарынга совхозтар база-ла улуг бергедээшкиннерге таваржып турарлар. Ногаалары быжып, таптыг-ла күрүнеге дужаар өйүнде апаарга, Садыг министерствозу аңаа кансырлаштыр республика даштындан эрте быжар капустаны, помидорларны сөөртүп эгелээр боор-дур. Ынчангаш бистиң ногаажыларывыстың дүжүдү үезинде сайгартынмайн, үрелип каар. Совхозтар ынча хемчээлдиг ногааларны боттарының күжү-биле сайгарып шылавастар. Үлетпүр комбинадының цеги оларны болбаазырадыптар хөрүн чок. Оон уламындан хөй күштүг, чарыгдалдарны уңгүрүп тургаш өстүргени, чонга эргежок чугула ол продукцияларны шөлдерге ертып каап турар. Совхозтар транспорт четчишпезиниден ногаа, картофелин дажыглап шылавайн баар таварылгалар хөй. А Садыг министерствозунуң баазазы чылдың-на картофельдиң болгаш дазыл чемиштиг ногааларын совхозтардан массалыг садып алыышкынын сентябрьның ийиги он хонуунуң соолунче чыдырар. Ынчаар орайтадырга ногаа, картофель-даа үрелип эгелээр. А совхозтар база-биле дугуржулгазының дайы-биле дүжүт ажаалдазының массалыг өйүнче орайтадыр кирип турары ол культураларның ажаалдазын узадып, дүжүт хорап, шынары кудулап турар.

Картофель болгаш ногааларны тарып өстүрери, ажаалдазы колдуунда хол-биле чоруттунуп турар. Ынчангаш ол культураларын өртек үнези эвээш, улуг өртектиг минеральдыг чемишчидилгелерин, техниканы, тарылга материалдарын негээр болганда, оларны тарып өстүрери совхозтарга чарыгдалдарны таварыштырар. Ындыг боорга арендаторлар база ол культураны арендага шоолуг-ла алыкса вас-тыр. Ол ышкаш күрүнеге тараан планнап ажыр дужааганы дээш ажыл-агыйларга тудуг материалдарын, техниканы болгаш чоннуң херегл барааннарын немей садарын организастап турар, а картофельди, ногааны планнан ажыр садканы дээш ындыг чүүлдер көрдүнмээн.

Картофельдиң болгаш ногааларның чаа сорттарын тып өстүрер талазы-биле ажылдап турар эртемден-селекционерлер республикада чок. А көдээ ажыл-агый станциязы картофельдиң эки шынарлыг үрезиннерин шинчилеп тывар кончут багай чорудуп турар дээрзин часпас боор мен. 1989 чылда республиканың совхозтарынга 250 тонна дээди сорттуг картофель үрезиннин садар турган, күүседип шыдаваан.

Агроүлетпүр эвилелиниң специалистери АҮК-терниң, совхозтарның болгаш Тыва АССР-ниң Өртектер комитединиң специалистери-биле кады чаа садып алыышкын өртектерин ажылдап кылган болгаш республиканың Министрлер Чөвүлелинге өөренип көөр кылдыр дамчыткан. Ол ышкаш ажыл-агыйлар картофель сайгарар планын ажыр күүсеткенде, оларга чоннуң херегл барааннарын немей садары көрдүнген доктаалды белеткээш, Министрлер Чөвүлелинче дамчыткан. Ол документилер бадылаттынган соонда, совхозтарга картофель болгаш ногаа өстүреринге идиг берилшкин тургустунар. Оон-биле чергелештир Кызылдың суггарылга системазы ажыглалга кирерге, 1100 гектар шөлдүг тарылга эдилешкиримгезин картофель болгаш ногаа тарыырынга аңгылаары планнап турар. Оон ачызынга бо чылын 1000 тонна картофель болгаш ногаалар шыгжаар черниң тудуун эгелээр. Бо хемчеглерниң чонну ногаа, картофель-биле хандырарының айтырыын боттандырарынга улуг магадылал болур.

Алла СИРОТИНА.
Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң агроному.

ЭЖИНДИРИП ҮНҮПКЕН

Күчүлүг Улуг-Хем кышкы уйгу уйгузундан «оттурганы», кыжын дошттарны бодунун оруундан арыглай чууй шаап базы бартан. Хемчилерниң ажылының аай-бажы чеже ындыг чылдың кыжын үезинде аар-саар ажыл-херектер бүдүрүп, кол нурууну септелгеге эрттирер. А чогум чайын хем оруу ажыттынарын билек, оларга чымыштыг хүн-нер эгелээр. Арга-дуржулгалыг хоочун хемчилер хемнер кыдыында сыык черлерин, ужарлааны, таарыглары тускай демдектер-биле демдектээр, өскээр чугаалаарга, теплоходтар, баржалар, саллар чортур хем оруун оваалчыдап болдурбазы-биле онзагай кичээнгейни төвүүге туруузуп, демдектээрин дээчи ол тур. Ам бо хүннерде пароходтар турар черде үүле херек үс-биле черселештир хелдээннинг ноогу турар Хем оруу ажыттынганда, сал сөөртүр аар баржалар суггуна чемежатин манап, эжиндирипге белеткелди улам чыл авышаан.

Дагдыныңы, капитан М. А. Ашак-оол Хүт ужарычче углай баштайгы теплоходтарны болгаш баржаларны үдеп чорупкан. Ол ынаа чайлаам, чүгле күүгү ээп кээр. Оон биле кады эң дуржулгалыг хемчилер бо чылгы оргаты баштай каап, эжиндирип үнүпкен. Аңдыгында баштайгы чемелде эжиндирипиншининерниң эгелээни ол.

Эртеен чылын күүгү хем суу хемертен сыгганы-биле

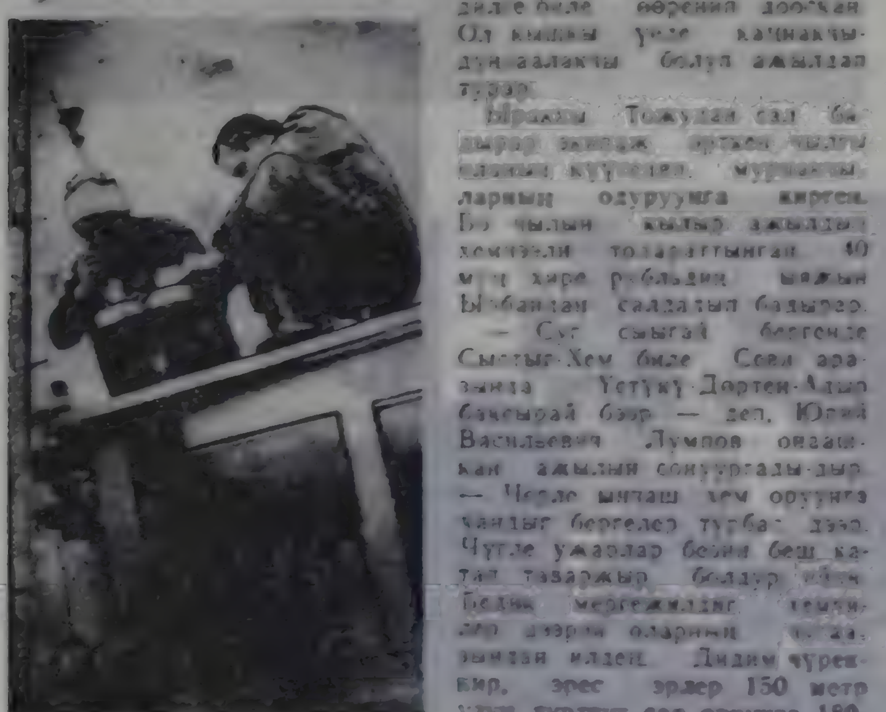

чамдык теплоходтар Кызылда өртээлинче ээп келбээн. Бир дугаар эжиндириг-биле кывар-чаар материалдар чүдүргеен баржалар база чо-

рупкан.

Пароходтар өртээлинге чеде бээриинде, ажы-бүрү хемчээлдиг теплоходтар, катерлер, суднолар чанында кижилер экипажтар аайы-биле кызыг чай чок ижеиген турлар. Бис-ле дугаарында «МБВ — 216» маркалыг сал сөөртүр буксир-идикчи улуг хемениң ээлери-биле ужуражы бердивис.

— Эжиндирипшинге белеткелди доозуп алдывыс — деп, экипажтың капитаны Сергей Иргит тайылбырлай-дыр. — Минусинскиден келир судно хынаар инспекцияны манап тур бис. Хыналда комиссиязы септелге ажылдарынга үнелелди берип, ажылывысты хүлээп алыр ужурлуг. Чыл санында Төжунуң Шыбандан сал баштырар уйлу бис.

Таныжып чугаалашкан экипажывыстың кежигүннери тталытты ажылдап турар улус болду. Капитанның оң холу — бир дугаар штурман Юрий Лумпов, Сергей Иргит-биле кады элээн хөй чылдарда ажылдап каапкан. Оларның-биле чоокта чаа училище доосккан Андрей Сан-Хөө, Аас Хертек эгин кожа ажылдап турар.

Сергей Иргит бодурудаттелерниң биржээ. Ол Новосибирск хоорайга хем училищезин доосканы ынаа аан чал ажылдааш 1971 чылдан бээр Улуг-Хемниң уюн дургаар сал сөөртүп, салым-чолун оон-биле холбаан. Юрий Лумпов командирлеп соттаны Кызылга бот-өөредилге-биле өөренип доосккан. Ол кышкы үеде качнакчы-дун аалакчы болуп ажылдап турар.

Шракты Төжудан сал бадырар эвээжэ, эртеен чылгы планның күүселдези. Мурнакчыларнын одуруунга киргеш. Бо чылын кызыр ажылды хемчээли тодараттынган 40 [illegible]

[illegible]

160 метр чедир шөйүлгеен узун дурттуг сал оруунга 180-190 метр чедир шөйүлген узун саллы улаа-дараа Кымдиле бадырып эккеп турар. Ол хире улуг ажылды олар үш-ле хонуктуң дургузунда кылып бүдүрүп турарын ара-

[illegible]

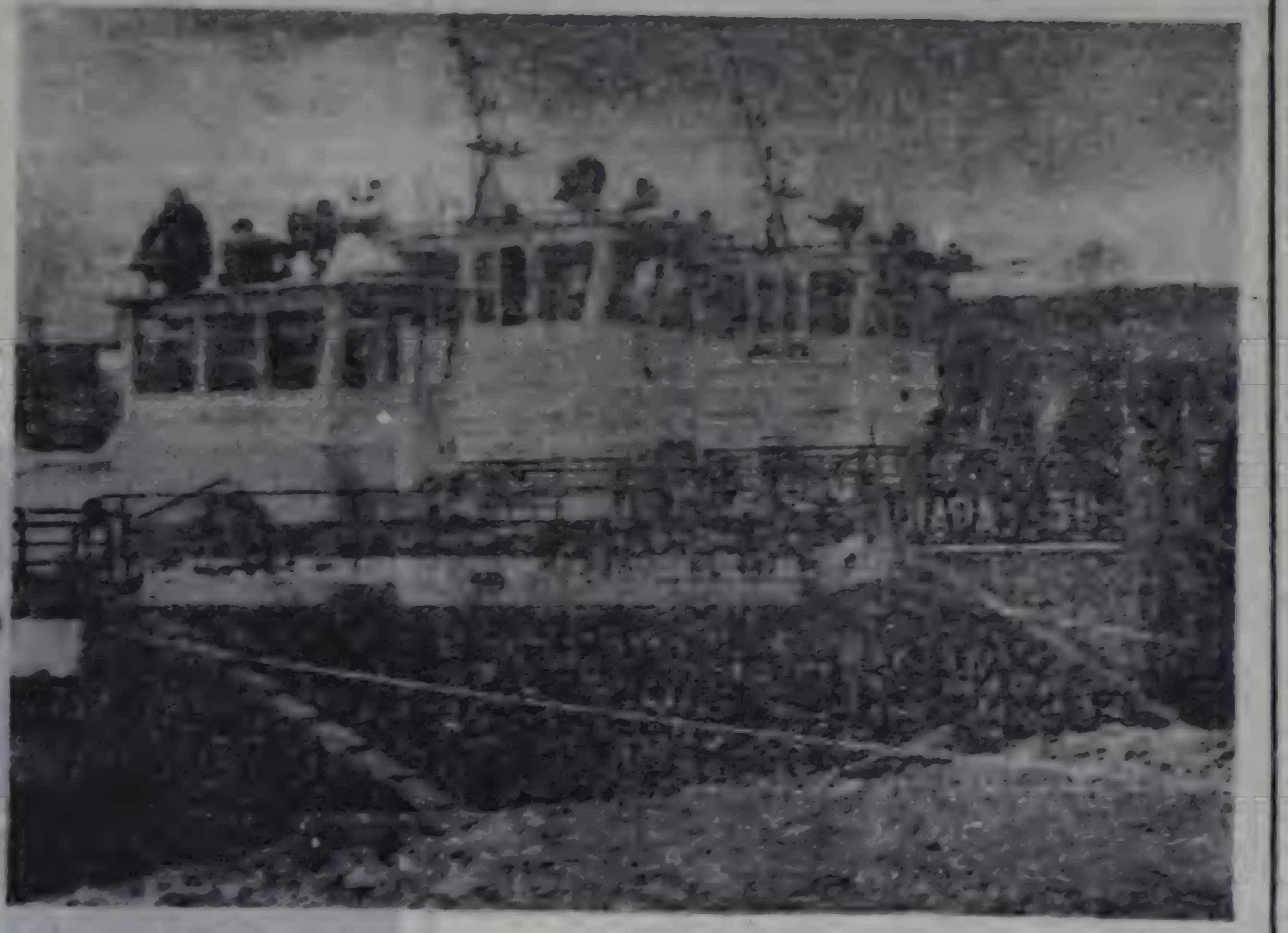

[illegible]

зилеттинген тодаргай сорулгалар салдынган. Планныг онаалдаларның күүселдези ава бан. Енисей пароходствозунуң Кызыл район эргелелиниң коллективи ол дугайын

кончут эки билир.

Данзы САЛЧАК.

ЧУРУКТАРДА: пароходтар турар өртээлде сөөлгү белеткелдер дооступ тур. Сал сөөртүр теплоходтуң капитаны Сергей Иргит бир дугаар штурманы Юрий Лумпов-биле кожа турлар.

Владимир МОНГУШТУҢ фотолары.

ЧОННУҢ ТӨӨГҮЗҮ

Хөй-ниити организацияларның системазында онзагай черни төөгүнү болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар Бүрүнтийнер ниитилелиниң чер-черлерде салбырлары ээлеп турар. Бо ниитилел бодунуң өттүрүнга бот-идепкейлиг, бижип болгаш дуржулга талазы-биле бижимээн, төөгү, культура тураскаалдарын камгалаар, калгалаарынга, ренсилеп, дамыдыр болгаш күш-ажылды чаңчылдарын интернационал идейлерге кижизидерде мурнакчы [illegible] аргалар [illegible]. Олар патриоттуг болгаш интернационалдыг кижизидилгеге киржип турарлар.

Мөңгүн-Тайгада салбыр 3 коллективтиг, 7 эге организациязы шупту 924 кежигүннер саарал тургузуган, оон иштинде өөреникчилер 200 ажыг кижи. Шөн состаан, Мугур-Аксы болгаш Мөрен-Бүрен оттемээ школаларында, ажыл [illegible] тураскаалдарын [illegible] эге организацияның ажылы мактаап дыр.

Районнуң төөгүзүн, фронтучуларының эртеен оруун болгаш өске-даа төөгүге хамаарылгалыг чүүлдерни чыып бижиириинге идепкейлиг улуг-хуузун Бегзи Азыг-Тюлюш, Иргит Успун-Доржу, Азыг-оол Намгай-оол олар киирип чоруурлар.

Күрүне камгалалының дазыынында турар төөгү болгаш культура тураскаалдары Мөген-Бүрен [illegible] Кара-Бозага [illegible]

[illegible]

туруп чораан 1943 чылда Маадыр-оол Иргит Ромо [illegible]

Каас чараш чурумалдыг Кара [illegible] «Маалыкова» [illegible]

Ажылдың эде тургустунмайн турарының кол-ла чылдагааны ниитилелдин район салбыры төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаарынга ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң хоойлуларын [illegible] эге организациялар [illegible] ажылының [illegible] айтышкын [illegible] оларында.

[illegible]

турарын тураскаалдарын камгалаарынын айтырыы амгы үеде онзагай черни ээлеп турар. [illegible]

[illegible]

Бо дугайын [illegible] оон-даа мурнунда, соонда районнуң одалга складының, газ черинин бажыңнарының тулгаларын [illegible] ындан даштар тыпкаш, [illegible]

[illegible]

Чүгле боттарның изиг күзели [illegible] Ада-чуртун тураскаалдарын камгалаарынга [illegible]

[illegible]

Хурал ЧУЛЬДУМ,

Мөңгүн-Тайгада район салбырының даргазы.

ССРЭ-НИҢ КҮРҮНЕ БАНКЫЗЫНДА

1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чылынга Совет Эвилелиниң Маршалы Г. К. Жуковтуң дүрзү-хевирин сиилбээн тураскаал чоостарны кылып үндүргенин болгаш саарылгага киирген дугайында.

1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чылынга Совет Эвилелиниң Маршалы Г. К. Жуковтуң дүрзү-хевирин сиилбээн тураскаал чоостарны 1990 чылдың май 8-те кылып үндүрген болгаш саарылгаже киирген.

1 рубльдиң үнелиг чоостарының өңү ак, ону чес-никель холуксаадан кылган. Чоос тыртыы хевирлиг, 31 мм. диаметрлиг.

[illegible]

1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чылынга Совет Эвилелиниң Маршалы Г. К. Жуковтуң [illegible]

[illegible]

ӨРТ АЙЫЫЛЫ УЛУГ

Часкы, чайгы үелерде өрт айыылы улуг. Чүге дизерге сиген кургаг, арга-арыг иштинде бүрүлер кагжап калганындан кывыштыр, хензиг-ле оттан хөрлээлеп болур. Уяштерге, бажың-балгатка өрт кайы хире каражаны чедирип турарын билир бис.

Маңаа тодаргай чижекти көргүзейн: бистиң дөртку микрорайонунуң бажыңнарын 40-50 чылдарда-ла туткан. Херимнерн ирээн, кудумчуларны кызыы, ийи улуг машина каржып эртип шыдавас. Чаңгыс каът бажың бүрүзүнде дөрт өрээл бар. Ынчангаш мындыг чүве ийикле, улус ону ааза-ла «Шанхай» дээр апарган. Ынча дээринде база-ла ужур-утка турду-ла ыйнаан. Биригээр чугаалаарга, эгежирээн төлевилел ёзугаар туткан бажыңнар-дыр ийин.

Чоокта чаа мээң кожамда дөрт аал чурттап турган бажыңга дүне 3 шакта өрт болган. Ам ук бажыңның чүгле таваа арткан. Чаш уругларлыг аалдар, олар чүгле тын бээди үйеннер.

Хоорнуусомолан тускай комисса үндүргеш, өртке айыылдыг бо бажыңнарның чурттакчыларын өскээр көжүрери күзенчиг-дир. Чүге дизерге эргижирээн бажың бүрүзүнде улай туткан кажаалар, тур чурттаар бажыңчыгаштар база бар. А орта [illegible] кижилер чылдыр, анаа таакпылаар, [illegible]. Өрттүг олар [illegible] болур. Айыылдыг чүве ол.

Сандю САНДАН,

Кызыл хоорай.

ОЛ ДУГАЙЫНДА ЧҮНҮ БИЛИР БИС

Ужук-бижик чок чораанындан дыка хөй төөгү материалдары шыгжаттынмаан болгаш, чоннуң эртеен оруунда билбес чүүлдер хөй. Чингис хаан төөгүзүнге тываларның хамаарылгазы кандыгыл? Тыва [illegible] чурттап чораан? Моолда, Кызылта тываларның төөгүзү чул? Иркутск-биле тыва фамилияны холбаштырып турарын унзезининг бе? Ол, [illegible] айтырыглар эвес.

Мээң хоорам ойур чоруур [illegible] Хемчик [illegible] Алдан-дургун [illegible] Оларның [illegible] Ал-тай [illegible] турар болза эки. Сүт-Хөлге

[illegible] турган [illegible] Тес-Хемниң Самагалдайга [illegible] Өдээй-Онуга [illegible] турган чөрге база демдек турзар болза эки.

Дамчай-оол ОНДАР.

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Эгези №№ 65, 68, 71, 74, 79, 80, 82, 83, 88, 90, 98, 99, 104, 107 112 «Шында»).

Дайзыннарның ындыг аязылыг хеделишкиннерге ойтур шавышкынны бербишаан, серемчилелди күштелдир, чурттуң камгаланын бы [illegible]

[illegible]

телинишкин болбады. Мал чемнери-биле уезинде бисти хандырбаан болза, сугу малмалы чок артар турган ийин.

Эъжим сумудан келгей делегат Балчыма мынча дээн: «Үш чыл дургузунда түр даргалап келдим, [illegible]

[illegible]

Юрий АРАНЧЫН,

[illegible]

«Шынның» почтазы-биле бистe кээп турар он-он чагааларның аразында ажы-төл кижизидилгезинге, оларның тёлептиг мөзү-шынарлыг болурунга чүү дуза-демек болуруул дээн чижектиг сагышсыралдың айтырыглары база хөй. Ылангыя амгы үеде аныяк-өскенниң чамдыктарының корум-чурум үрексээр, харын-даа кем-херектерге безин бо-ла оналжы бээри ада-иениң-даа, оларның чоок кижилериниң, башкыларының сагыш-сеткилин саргыдып турар. Кижизидилге чорудулгазынга школага азы өг-бүлеге болган чамдык шын эвес чүүлдерден, частырыглардан ужукталып үнүп келир таварылгалар база тургулаар.

Кандыг ада-ие болурун ажы-төлүнге [illegible] күзевес боор. Ынчалза-даа элээди назы үезинде оолдар, кыстарының ажы-чаңында [illegible] мөзү-бүдүжүнде тыптып кээп турар өскерлиишкиннерни [illegible] бир янзы хамаарылгалыг болурунар ада-иелер силерден хамааржыр-дыр. Бо талазы-биле силерниң дыңнаксап, билип алыксап турар айтырыгларыңарга дуза болзун дээш моон адаанда материалды парладывыс. Автор ону килдистиң дилээн ёзугаар белеткээн.

ЧАГАА КИЛДИЗИ

ЭЛЭЭДИЛЕРНИҢ ПСИХОЛОГИЯЗЫ

АЗЫ НАЗЫ-ХАР, НИИТИ САЙЗЫРАЛ ДУГАЙЫНДА БОДАЛДАР

Уругларының, аныяк салгакчыларының кижизидилгезиниң дугайында айтырыглар ада-иелерни, башкыларны, харын-даа өзүп орар кижилерниң боттарын-даа үргүлчү дүвүредип чорур.

Амгы үеде уруглар кижизидилгезиниң эки сорулгазындаа, оларга педагогиктиг салдарны чедирип болуруунуң арга-мергежилдерин-даа утаап билбес хире ада-иелер, башкылар-даа чок деп чугаалаза чазыг болбас боор. Ындыг турбуже, нийти өөредилге кижизидилге ажылывыста-даа, оон үре бүдүү ийикпе, азы алыс-таа үннелдеринде кымының-даа сагыш-сеткилин өөртпес, кым-даа, хөй нийти амыдыралчурталгазыныстың болгаш ажыл-агый, ниитилел хөгжүлдезиниң негелделеринге таарышпас дүүшпес хире чүүлдер эвес эвес. Бо дугайында өг-бүлелерге, школаларга, албан организация болгаш күш-ажылчы коллективтерге удаадаа чугаалажып, санал онаалывысты, ажыктыг, дээштиг болгу дег арга-дуржулгавысты солчуп, шыдаар-ла билиг-мергежилиниисти, күш-шыдалывысты барык харамнанмайн ажылдап-ла турар болгай бис.

Ол хиреле-ле уруг-дарывыстың чамдыктары бистиң педагогиктиг салдарывыстан дугут үнүп, өөредилгезин каап, ада-оранындан хоорлуп, күзенчиг эвес оруктарже кирип турары кымга-даа чажыт эвес. Оон чылдагааннары-ла хөй. Оларның бирден бирээ чокка санап-даа, шүгүмчүлеп-даа ят болур бис, бүгү кужуувустуу каттыштырып алгаш оларның-биле демисежип тур бис. Байдал [illegible]

[illegible]

чогумчалыг, чөптүг харылзаларны тывары биле ындыг-ла шуудугу ажылдавайн турар. Ол ышкаш педагогика эртеми-даа, бистиң школаларда, өөредилге черлеринде кижизидикчилерни, башкыларны белеткээринче углаңган ажыл-херектеривисте-даа хөйге билдинип, хүн бүрү, харын-даа чылдан чылче катаптаттынып турар таныма, майык апарган арга-мергежилдерин амыдыралдың бүгү таварылгаларында ажыглап, херелээрин сүмелеп турбушаан бис.

Чижээ, өөреникчи оналга күүсетпээнде-даа азы кичээлдеп озалдаанда-даа, аланезиниң, башкыларының сөс-домаан дыңнаваанда-даа, черле кандыг-ла-бир доктааттынган негелделерни күүсетпейн баар болза, дыка хөй таварылгаларда ону чектээр азы байысаар, азы кандыг-бир «кортпактаан», «чагырыксаан» хемчеглер алыр болгай бис. Ындыг хамаарылга бичии, элээди уругларга болгаш үстүкү класстың өөреникчилеринге хамааржыштыр дөмей-ле таваржып турар. Өг-бүлелер, школалар, районнар азы кандыг-бир өске-даа ылгалдарны таарыштыр көрбейн турар бис. Чүге ындыгыл ол?

Кара угаан-биле безин бодаарга, эге школа өөреникчизи онаалга күүсетпейн барза, кичээлден озалдап турар азы ада-иезиниң сөс-домаан дыңнаксавас болза, бистиң хайгааралывыс бир янзы, а элээди школачылар шак-ла ындыг чурум-сагылгалыг болза, анаа саллар чедирер аргавыс, чагыг-сүмевис өске хевирлиг утка-шынарлыг болуру мар-[illegible]

[illegible]

мент, [illegible] ... ажыглаар апаар.

Педагогика эртемнеринде болгаш [illegible] ... ле үндезилеттингидээн.

Чүгле элээди назылыгларны өөредип, кижизидери-биле бүгү-ле ораалдажыышкыннарывысты бодап, сактып, сайгарып көөрүвүске-ле, дыка хөй чедиишкиннеривис-даа, частыгларывыс-даа илерей келир.

Ада-иелерге

Элээдилерге, азы элээди назылыгларга 11-12-ден 14-15 харга чедир назылыг уругларның хамаарыштырып, бо үенни шилчиишкин үези, азы бичге үе деп-даа адап турар. Шилчиишкин үези дээрге билдингир, уругларның бичии назылыг турганындан азы 7—10 харлыындан элээди назыже кирип турарының үези-дир. Берге үе дээрзин тайылбырлаары ындыг-ла белен эвес. Чүге дээрге элээди назының үезинде уругларның өзүлде-сайзыралынга болуп турар хөй талалыг, ханы болгаш нарын өскерлиишкиннер оларның бүгү амыдырал-чуртталгазынга, мөзү-бүдүжүнге, сагыш-сеткил, угаан-бодал хөгжүлдезинге, кижилерге болгаш черле долгандыр туруп турар бүгү чүүлдерге хамаарылгаларынга күштүг салдарны чедирип турар. Ол ышкаш элээди назын Н. К. Крупскаяның дыка бедиүн болгаш тывызык адааныбиле уругларның «бичии-даа, улуг-даа кижи эвес үези», өзүлдениң канчаар-даа аажок чөрүлдешкек үезй болур.

11-12 болгаш 14-15 харлыгларның бүгү сайзыралынга кончуг күштүг салдарны болдурун турар барымдааларның иштинде оларның анатомия болгаш физиологтуг өзүлдезинге болгулаар нарын өскерлиишкиннер база бир кол черни ээлеп турарын эртемденнер бадыткап турар.

[illegible] элээди назын [illegible] ... биле онза ылгалыр. Ылангыя [illegible] 5-8 см. [illegible] ... хенертен шөө тыртып [illegible] ... чүве дег узай бээр. [illegible] ... , чамдык [illegible] «кагылчак», [illegible] бодап эгелээр. Чамдык уруглар боттарының ол «чараш эвес, ай чок» даштыкы хевириниң эпчоксуунун, ындыксаар. Оон чылдагааныбиле элээди оолдар болгаш кыстар-даа улуг кижилерден шак ындыг «ден-дески эвес» сайзыралын чажырыксаар, шала бодун тоггунар, турамык хевирлиг, ожегээр корум-чурум-даа «үрексээр» болгулаар. Шынында олар ындыг эвес, чүгле мага-ботта өскерлиишкиннериниң салдары ол. Ону билбес ада-иелер, харын-даа башкылар элээдилерге хензиг чок, «улуг улусту тоовастар», «хүндүлевес турамыктар», «хулиганнар» деп чемелеп, чамдыкта кончугулаар. Ындыг [illegible] амыралып, өөртпес. Уруглар-биле улуг улустарның аразында чөрүлдээлерниң үнүп кээриниң бир чылдагааны, оларның сагыш-сеткилиниң хайгааралының [illegible] болур.

Элээдилерниң кижизидилгезин бергедедип турар база бир чүүл болза: улуг кижилерзиг болуксаары, оларны өттүнүксеп, оларның кылып турар ажыл-херээн олар дег кылып бүдүрүксээри. [illegible] улуг кижилер оларга ам-даа бүзүревес, бичии уруглар кылдыр санаар, оларга улуг ажыктыг херектер кылдыртырындан сестир. Улуг кижилерниң чүгле эки аажы-чаңын, тёлептиг херектерин өттүнүксеп эдерер эвес, а бак, ёражок шынарларын база бодунга шингээдип ап, боттарын «улуг кижи кылдыр» көргүзүксээрлер. Чамдык элээдилер таакпылаксааш эвес, «улуг кижи болуксааш» таакпылаар, арагалаксааш эвес, «улуг кижилерзиир» дээш арагалаар. Бир эвес элээди оолдарга болгаш кыстарга улуг кижилер ёзулуг ажыктыг, өртек-шалыныг, харысаалга, хүлээлгени мининип, көргүзүп болур ажыл-херектерни бүзүрээр, онаар, дагзыр

болза: олар бак херектерге [illegible] ... Ол-ла [illegible] ... бичиизинде чараш, борбак-борбак чаактарлыг, баштарының дүктери ыыдыраашсымаар болурга өөрү-даа, өске улустар-даа чаптап кайгаар турган. 14 харлап турда, даштыкы овур-хевирин аянын чидирип, бажын дүктери шала суугап, харын-даа шаарарын эгелээн деп ол санап турар. 13 хар-[illegible] ... Ол 14 [illegible] я ол кыс ону тоовастай берген. Бо таварылгалар оолдуң сеткилинге, бодунуң даштыкы овур-хевири болгаш эът мага-[illegible] ... чараш эвес, [illegible] ... чорааш айтырыгларынга билдингир, ажы-биле тайылбыр-[illegible] ... шак ындыг [illegible] барык 24 [illegible] улам-улап келген. Оон уламындан бодун чөптүг-биле үнелеп билбес, шала уян дүвүреңнээн сеткилдиг, [illegible] эвес, улуг [illegible] ... барганының [illegible] ... ажы-чаңының ужурун билип келгеш, ам органы берген.

Даштыкы хевиринче эмин эоттир сагыш салыр чорук 16-18 харлыг аныяк оолдар болгаш кыстарга-даа артвышаан тургулаар. Боттарының дурт-сынын, узун-чолдаан, арган-семизин, эът-кежиниң арыг-силиин олар кончуг кичээнгейлиг хайгаарап ажаарлар.

Крас САЛЧАК.
Башкылар бизин беддер институтунуң педагогика болгаш психология кафедразының эргелекчизи, педагогика эртемнериниң кандидады, доцент.
(Уламчылыг).

Улуг Тиилелгеге тураскааткан

Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт шинчилел музейиниң бир залынга Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чыл оюнга тураскааткан, дайын үнүп келгенинге ам-даа ниити ажылдарынга киржип турган үелерин дайын чылдарындан болгаш амгы тайбың бо хүннерден документалдыг фото-[illegible] ... делгелгени Тиилелге хүнү—май 9-түң бүдүүзүнде ажыткан.

— Музей фондузунга чыдар фото-чуруктарга [illegible] ... фотограф Ю. Кисарь-[illegible] ... документалдыг ажылдарындан музейниң ажылдакчызы Н. Б. Чаштыг организастап кылыышканы бо делгелгеге силер бүдүзере —эртем [illegible] ... Улуг Тиилелгениң 45 чылының бо-[illegible] ... Силерниң аныяк чылдар [illegible] ... ыл ышкаш чаның шөлүнге кара бажым мөңгези-биле салган, ада-оранынче ээп чаныи келбээн чалыы оолдар, кыстар бистиң чүректеривиске кезээ-мөңгеде диргиг артып каарлар. Чүге дизе олар делегейде эң-не үнелиг, эргим чүве — тайбыңны болгаш кижиниң чаагай сеткилин камгалаан [illegible] — деп, төөгү эртемнериниң кандидады, чогаалчы М. Б. Кенин-Лопсан делгелгени ажыдып тура чугаалаан.

Делгеттинген фото-чуруктарны көрүп, оларның дугайында [illegible] ... фашистиг командылал-[illegible]

дың болунун солдаттарынга ындыг ыыргырыы, чагыы кирер болду: «Сенде чүрек, нерв чок, дайынга оларның херээдаа чок. Кээргээчел, сагыштырак сеткилди бодунга узуткадушкан-на орусту, совет кижиниң өлүр, бир эвес сээ мурнуңга чөнүк ашак, ушпа кыргаң-даа, бичии оол азы чаш уруг-даа таваржып келзе тура душпе...»

Дайзынның сеткили чежемейниң-даа ындыг кадыг, сагыжы кара болза, империализмниң эң согугдуг кужу мен деп мактанган, делегейде бирги социалистиг күрүнени узуткааш, делегейге кулданыгның бодунга алыр сорулга салган гитлержи фашизмге удур хостакчы дайынның 1418 дүннер, хүннеринде эң-не диңим, быжыг тура-соруктуг, мерген угаан-сарыылдыг демисешкен совет улус тиилеп үнген.

Ындыктыг Төрээн чуртту фашизмниң аспаандан хостажыр ооңур үүле-херекке интернационалчы дайынчы эш-өөрүбиле кады демисешкен, тайбың ажыл-иштиң маска, кадыры-биле дайынчы чепсээн солуп ажылдап чораан ак баштыг — хостакчыларывыска, ылангыя 1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга идепкейлиг киришкен тыва эки турачы дайынчыларның кавэскадронунуң командири капитан Түлүш Балдановни Кечил-оолга ССРЭ-ниң Президентизиниң Чарлыы ёзугаар дайын чылдарында немец-фашистиг эжелекчилерге удур демиселге көргүскен эрес-дидим болгаш маадырлыг чоруу дээш Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывысканынга өөрүвес кижи чок.

Делгелгени ажыдып турда, база бир Маадырывыс Түлүш Балданович Кечил-оолдуң оглу, Тыва респотребсоюзтуң баазазының директору Владимир Борисович Кечил-оол база анаа турган.

Делгелгениң ажыдыышкынынга келгеннер дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга чылыг сеттерин сеглээн. Совет тайбың фондузунуң Тыва салбырының даргазының оралакчызы Н. С. Филимонова дайын хоочуннарынга херек демдектерин белекке берип, оларга кадыкшылды, узун назынны күзээн.

Валентина САТ.
ЧУРУКТА: делгелгениң ажыдыышкынының үезинде.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

УТКАЗЫ БИЛДИНМЕС АТТАР

Бодумнуң амы-хуу херээм-биле Кызыл чораан, аныяк-даа, улгады-даа берген улустуң кеткен хевин көрдүм. Амгы үеде тыва улус бодунуң национал хевинче, культуразынче көрнүп турары дыка өөрүнчүг. Тыва чаңчылдарны, хөгжүм херекселдерин нептередип турары хөгжүлдеге дыка улуг салдарлыг деп бодаар мен. Оон-биле капсырлаштыр тыва дылывысты хүндүлеп, ону «хайнактаарын» болдурбас болза эки. Радиога, телевизинге чүве чугаалаан эштерни дыңнаарга, орус дыл-биле холуп чугаалаар боор-дур. Чок-ла болза долузу-биле орустап, чок-ла болза тывалап чугаалапса кандыг боор.

Кызылда уруглар садтарында чаштарның тыва дылын билбезин биске шуптувуска билдингир болгай. Чамдык ада-ие уругларын чүгле орустап чугаалап өөредирин кызыдарлар. Ол болза улуг частырыг деп бодум хуумда санаар мен. Ол ышкаш ажы-төлдүң ат-сывын база-ла орус болгаш өске-даа ужур-утказы билдинмес аттар-биле адап барлар. Кижи шериг албанынга болгаш өске-даа ырак-узак черлерге чоруурга, өске сөөктүг улус кижиниң адын кымыл дээрге, орус ат адаарга, бодун тыва адын кымыл дээш туруп бээр боор чүве чорду. Ынчангаш тыва аттардан база нептерэтсе эки эвес деп бе?

Тываныстың хоорайларының, суурларының аттарын эде адаар болза эки деп бодап турар мен. Өөк деп суурну Үюк дээрге сүт болза кандыг-даа утка чок ышкажыл. Шагонар дээрге Шагаан-Арыг деп чер-дир. Ону амгы аныяктардан айтырар болза, хөй кезин билбес деп бодаар мен. Ынчангаш тыва черивисти, чаңчылывысты хүндүлеп көрзе [illegible] эвес бе?

Андрей ДАГБА-ЛАМА.
Чаа-Хөл суур.

ДЫЛДЫ БИЛИРИН БАРЫМДААЛААР

Медучилищениң сургуулдарының ада-ие хуралынга көдээ районнардан улус келген. Ол хуралде ол орус дыл кырынга эрткен. Ырак черлерден келген улустуң орус дыл билири азы билбезин тодарадып албайн чыда, ону ынчаар эрттиргенинден чүнкпе. санал онал шоолуг чок болган. Мындыг байдал кажан-даа тургустунуп кээр боор деп бодаан. Хурал эрттирерде, албан ында орган улус кандыг дыл билирин, билбезин барымдаалап чорудары эки хире.

Силиимаа ДАМБА-ХӨӨ.

ОЧУЛДУРУП ТУРЗА ЭКИ

№ 15 «Шынга» Кодур-оол Оюнның «Ынангаавык бажыя...» деп материалын номчааш, бо чергелиг шүгүмчүлелдерни орус дылга парлаары артык эвес деп бодаар мен. Чамдык даргалар тыва дыл билбес болгаш, ону номчувайн баары мыя бо. Чоннуң ажыл амыдыралынга холбашкан чидиг материалдарны «Шын», «Тувинская правда» солуннарга [illegible] чырытса кандыг боор. Ирина Володина-биле мен чаңгыс [illegible] ... бис. Мырыңай чаа келген кижи бажыңны алды. Мындыг [illegible]

Нина ООРЖАК.

Чыраа-Бажының ортумак школазын 1970 чылда дооскан-нарның ужуражыышкыны бо чылдың май 25-те эртенгиниң 11 шакта ол-ла школага болурун дыңнадып тур.

Мөрен ортумак школазының үндезилеттингенинден бээр 40 чыл оюнче 1950, 1960, 1965, 1970, 1980 чылдарның доозукчуларын 1990 чылдың май 26-да 10 шакта чалап тур.

Школа администрациязы.

Чонну ажылга таарыштыр тургузар талазы-биле республика тову Каа-Хем Бии-Хем, Кызыл болгаш Таңды районнарының совхозтарынга малчыннар ажылдаар кижилер негеттинип турарын чарлап тур. Көдээ черлерге барып ажылдаарын күзеп турар кижилер айтырыгны дараазында адрестен билип ап болур: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 34-2, телефон № 3-27-88.

Хамаатыларның кичээнгейинге

Өөг айының улгаткаяш бажыңнарын [illegible] ... чүүл.

[illegible]

Телевидение

МАЙ 17

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Олар болгаш уруглар». Уран-чечен фильм. 9.45 Бут бөмбүү. Эш хуу ужуражыышкын. Израиль биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30—13.00 «Үе». 15.45 Уругларга фильм. «Тимур болгаш оон командазы». 1-ги сериязы. 16.50 Армян [illegible] А. Тертерянның чогаадыкчы ажылының дугайында фильм-концерт. 17.20 Хөглүг стартар. 18.05 Культурлуг харылзаалар: ССРЭ — Франция. 18.30 «Үе». 19.00 «Парнасче чада». 19.15 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 20.00 Далай чадаг шериинин Президент оркестриниң [illegible] (АКШ). 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 И. Кийск режиссерниң фильми «Албыстаашкын». 22.55 Кусковога орус хөгжүм телефестивалы. 23.20 Мугейлерниң Бүгү-делегей хүнүнге. «Ча[illegible]». 00.00—00.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.25 Аян-чоруктар альманагы. 8.35; 9.45 Бойдус эртеми. 5 класс. Суг үнүштерниң болгаш дириг амытаннарының хөй хевирлери. 8.55 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 7 класс. Сүт чемиштиглер. 11.00 «Бурда модель» сүмелеп тур...» 12.00 Киноафиша. 13.00—13.30 Ритмиг гимнастика. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Кызыгаар кежигүс чоок». (Мурманск). 17.25 Коллаж. 17.30 Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Реклама «Спортлото». 18.20 Медээлер. 18.25 «Азия товуу». Программада: Медээлер. «Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның телевидение чугаалажып тур бис». «Чугула интервью». «КАИ экраны». 18.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.00—01.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. Чарлалда — «Тамчыктыг удунар, чаштар!»

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.00 Делегейниң чадаг-терге маргылдаазы. 18.30—19.00 «Үе».

КИНО

МАЙ 17-ДЕ

«ПИОНЕР»: «Черниң куу деп куштары» 9.00, 12.30. «Эзиржигеш», «Кызыл галстук» деп киноклуб 10.50. «Ужуражылышкын» (2 серия-[illegible]) 14.20, 19.20. «Анаа-ла Америка» 17.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Тәрээн толу» [illegible] 16.[illegible] «Чажыт [illegible]» 14.40, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Үрегээшкин» 15.00, 18.40, 20.30, «Чаан чук мегелизи» 16.50 шактарда.

«ЧАЙГЫ КИНОТЕАТР»: «Чувак «300» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Круглан кевүрү» 17.30, 19.30 шактарда.

[illegible]

Филиалдың адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу 5.

Өөредилгеже чалап тур

Ачинскиниң № 8 профтехучилищези 1990—1991 өөредилге чылында электроннуг санадга машиназының секретарь-машинакчызы болгаш оператору (башкарыкчызы) деп тускай мергежилди чедип алырын күзээннерни чалап турар.

Долу ортумак эртемниг кыс уругларны кирериниң шылгалдазы [illegible] училищеге кылээп алыр. Тыва АССР-ниң бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының болгаш совхозтарының чүгле сүмелеп чоруткан кижилерин хүлээп алыр. Өөренир үези үзүктелдишкин чок күш-ажыл стажынга кирип санаттынар. Хүлээп алдынганнарны чаагайжыдып тургуган ниити чурттаглга бажыңы-биле хандырар болгаш айда 30 рубль хемчээлдиг стипендияны оларга бээр. Тергиин эки өөредилгелиг сургуулдарга бедиткен стипендияны тывсыр. Өөрениириниң хуусаазы 9 ай, оон иштинде 6 айда училищеге өөренир, 3 ай дургузунда бүдүрүлге, албан черлеринге, организацияларга практиктиг өөредилгени эртер. Практиктиг өөредилгениң үезинде стипендияга немештир оларның ажылдаан акшазының 50 хуузун төлээр. Өөредилгени сургуулдар дооскан соонда оларга дипломнарны тывсыр болгаш өөредип чоруткан организацияларже, бүдүрүлгелерже, совхозтарже доктаамал ажылдап чорудар. Өөредилге 1990 чылдың октябрь 1-де эгелээр.

Училищеге өөренип кирериниге дараазында документилер негеттинер: № 086 майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, училище директорунуң адынга билдириишкин, ортумак билииниң дугайында аттестат, 3×4 хемчээлдиг 6 фото-чуруктар, өөредип чорудар дугайында бижик. Паспортун бодун эккээр. Өске документилерни почта дамчыштыр чорудуп болур. Училищениң адреси: 662103, Красноярск крей, Ачинск хоорай, Гагарин кудумчузу, бажың № 20, профтехучилище-8, кылээп алыышкын комиссиязы. Училищеге чүгле келдиришкин ёзугаар Ачинскиге келир.

Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунга кирерин күзээннерге ай хуусаалыг белеткел курстарының ажыттынганын ук институттуң Кызылда филиалы чарлап тур. Курска өөренгени дээш 20 рубль төлээр. Кичээлдер июнь 15-те эгелээр.

Өөредилге дээш телевизор [illegible] ... филиалдың [illegible] ... бажыңы.

Филиалдың адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу 5, Телефон № 3-27-41.

◆

Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалы 1990—1991 өөредилге чылында агрономия болгаш зооинженерия факультеттеринге хүндүскү өөредилгеге өөренир студентилер кылээп ап эгелээн. Билдириишкиннерни бо чылдың июнь 25-тен июль 15-ке чедир кылээп алыр. Кирериниң экзаменнери июль 16-да эгелээр.

Бо факультеттерге өөренирлер дараазында экзаменнерни дужаар: химия, биология (аас-биле), орус дыл болгаш литература (бижимел-биле). Директорнуң адынга бижээн билдириишкинге өөренир дээн факультедин айыткаш, дараазында документилерни кожар: ортумак эртемниң дугайында документ (бодун-биле). № 286 хевирниң медицина шынзылгазы, күш-ажыл дептеринден тыпта бижилге. 3×4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук. Паспортун болгаш шериг документин бодун ап алгаш келир.

Филиалдың адреси: Кызыл хоорай. Ленин кудумчузу 5.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-35-91, 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысаалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-43-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-30-25; [illegible] — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-08, 3-41-23; [illegible] — 3-34-49, 3-36-73; ◆ агропромыш — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ [illegible] — 2-27-41; ◆ [illegible] — 2-32-73; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арын. Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чак. № [illegible] ТС—00640

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл май 18
№ 114 (14314)
пятница
1925 чылда үнделеттинген
Өртэе 3 кеп.

Часкы тарылга
МЕДЭЭЛЕР ЧҮНҮ ЧУГААЛАП ТУРАРЫЛ?

Бо чылдың часкы тарылгазының канчаар чоруп турарының дугайында Тыва АССР-ниң Статэргелелиниң медээзин редакция алган. Май 14-те турганы-биле алырга, часкы тарылганың нити темпизи эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, элээн бедик. Тодаргайлаарга, 264460 муң гектар культураларны бо чазын тарыыр турган, ону херек кырында 66995 гектар чедирип, планны 25,3 хуу күүсеткен-дир бис. Ол дээрге, эрткен чылдаазындан барык 2 катап хөй.

Тус-тус районнарны алыр болза, Бии-Хем планны 62,4, Таңды 40,4 хуу чедире берген, өскелерни дыка мурнап турар. Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Өвүр, Тожу районнар тараа чаштырылгазынче кирбээн. А Тес-Хем, Барыын-Хемчик бо ажылды чаа эгелээн.

Бистер мурнунда ышкаш, кайы культураны кажан, канчаар чажар талазы-биле кымдан-даа айтыышкын манап турбас бис. Ону ажыл-агыйлар боттары шиитпирлээр. Амгы үеде чаъс чагбайн турар, ынчангаш ол чоруум чаштырылганың темпизинге салдарлыг дээрзи билдингир. Бир-тээ, ажыл-агый бүрүзү бот-башкарлыр чүве болганда, агаар-бойдустуң байдалын көрүп тургаш, кайы культураларны кажан чажарын боттары билир. Оон уламындан бии-хемчилер тараа болгаш тараа-бобы культураларны тус-тузунда 75 хуу чедир тарый берген.

Мал чеми культураларны республика база-ла кидин түлүк тарып турар. Чаңгыс чылдыг сигеннерни 71415 гектарга тарыыр тургаш, ол планны 16,5 хуу чедире берген-дир бис. А эрткен чылын чүгле 6,8 хуу турган. Таңдының ажыл-агыйлары чаңгыс чылдыг сигенниң 46 хуузун тарып алган. Ийиги черде — Кызыл район — 40,5 хуу.

Ногаа, картофель тарылгазының талазы-биле байдалывыс кандыгыл? Эрткен чылдың деңнелинден арай кудү: ногааны ындыг, а картофель олуртулгазы мурнуку чылдан шапкын. Ногааны, картофельди Барыын-Хемчиктиң, Таңдының, Каа-Хемниң, Кызыл районнуң, картофельди баштай адааныыс районнарның ажыл-агыйлары тарып кирипкен. Чөөн-Хемчикчилер амдызында 65 тонна кукурузаны база чашкан.

А нити сан-чурагай талазы-биле алырга, байдал мындыг-дыр. Бо частың бир онзагай берге чүүлү — чаъс-чаашкын чок. Кайы-даа районга булуттар дир-гелип, чаар деп кээрге-ле, хат-шуурган дамдыктап каалтар, хадыыр. Каш хүн дургузунда чамдык районнарга аажок изиди. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бо чазын каң-халыын боор дээриниң дугайында медээлер бадытаттынып турар. Ам канчаарыл? Бузурелдиг арга — суггарылга. Мында аргалар бар бе? Бар. Оттук-Даштың суггарылга системазында элээн каш агрегаттар ажылдап турар. Бай-Тайганың совхозтары суггарылганы бо чылын чеоле шору организастаан. «Мурнакчы» совхозтуң хову бонгадыриның тайылбыры-биле алырга, эң ылаңгыя бугалар унунда сиген шөлүн малчыннар шымарлыг болгаш бедик темпилиг суггарып турар. Ынчалзадаа немээ орайга чедир суггарган азы дүнеки ээлчегде ажылдааннар көзүлбес.

Арык-бугаларда бар сугну шуут-ла график ёзугаар ажыглаар херек. Оон башка бо хире кургаг болгаш хаттыг чазын үнүштүң ёзулуг-ла үнер үезинде ону «сула» салып, оруктар «суггарарынга» чарыгдаар болза хоржок.

МЕХАНИЗАТОР

— Бо костүп чыдар часкы шончалайлар-даа канчаар, белеткеп алган шөлдеривисти чогуур үезинде тарыыр-ла, акыяктар — деп, тракторист Алексей Маады эштеринче кичээнгейлиг көрүп, чугаалады.

Алексей Маадының трактору улуг, кара шөлдү дөрт удаа эргилгеш, үрезиннер төнүп каарга, орук кыдыынга кээп доктааганы ол. Чолаачы Олег Картай-оол тараа чаштырган трактористерни дуда манап турду. Машиназын чоокшуладыр халдып келгеш, сеялкаларже үрезинни ура-ла берди. Машинаның хоолайы сеялкаже эргиле берди. Чаштырыкчы ажылчыннар Василий Монгуш, Сергей Оолан-май үрезинниң дола бээрин хайгаарап турдулар.

Бии-Хем районда «Өөк» совхозтуң Сергей Даваага удурткан звенозу муң ажыг гектарга культураларны чаштырар. Звенолардан Василий Чалзайның тараажылар звенозунуң ажылын мактап турдулар. Олар бир дугаарында черни болбаазырадып, тарып кирген-нер.

Черни болбаазырадып, чаагай дүжүттү чылдың-на өстүрүп, ону ажаап ап турган механизатор (чурукта) Алексей Маадының ажылынга кызымаан тараажылар шупту билир. Ооң дуржулгазын өске звеноларда ажыглап турар. Бии-Хемниң Кужурлуг шөлүн ол тарып, бедик дүжүттү оон ап, мага хантан. Бо чылын база ол күженипкиниг ажылдап эгелээни ол.

— Бо бисти долганган калбак шөлдер Алеша Маадының чылдың тарыыр чери-ле болгай. Кайда ойгар, кайда даштыг чер барын ол ковчут эки билир — деп, ооң эжи Сергей Ооланмай чугаалады.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ПРОГРАММАНЫ ЧАРЛААН

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң бо чылдың май 30-дан июнь 4-ке чедир АКШ-ка күрүне албан-чоруунуң программазын Ак бажың чарлаан.

М. С. Горбачевтуң болгаш Дж. Буштуң албан ёзузу-биле чугаалажыышкыннары май 31-де болгаш июнь 1-де Вашингтонга дөрт удаа болур. Ук чугаалажыышкыннар совет-америк чаңдык документилерге ат салырының ёзулалы-биле доостур.

Совет болгаш америк удуртукчулар июнь 2-де Вашингтондан барык 120 километр ыракта АКШ-тың президентизиниң Кэмп-Дэвидте хоорай даштының резиденциязынга баар болгаш албан ёзузунуң эвес ужуражыышкыннарын уламчылаар.

Удээриниң албан ёзулалы июнь 3-те Ак бажыңга болур.

М. С. Горбачев оон соңгаар-зында Каттышкан Штаттарга, ылангыя Миннесотаже (Миннесота штат) болгаш Сан-Франциского (Калифорния штат) баар, америк хөй-ниитиниң херектиг бизнестериниң төлээлекчилери-биле, культураның база эртемниң ажылдакчылары-биле ужуражыр.

(СЭТА).

АЯН-ЧОРУК ДООЗУЛГАН

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң чалаанын ёзугаар Совет Эвилелинге кээп чораан АЕР-ниң Президентизи Х. Мубарак май 16-да ССРЭ-ниң улус депутаттарының мурнунга чүве чугаалаан болгаш чогаадыкчы интеллигенцияның төлээлекчилери-биле литератураларның Төп бажыңынга ужурашкан. ССРЭ-те египет удуртукчунуң албан ёзузунуң найыралдыг аян-чоруу оон-биле доозулган.

Египет аалчыны удээриниң ёзулалы Кремльге болган. ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев болгаш оон кадайы Х. Мубарак-биле база оон кадайы-биле найыралдыг байдалга байырлашкан.

Мотоциклистерге үдеткен автомашиналар аэропортче чорупкан.

Х. Мубаракты аэропортче ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзе, ССРЭ-ниң Президентизиниң Чөвүлелиниң кежигүнү Е. М. Примаков, албан-ёзунуң өске-даа кижилер үдээн.

(СЭТА).

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинде

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының даргазы В. И. Казаков Съездини ажыдып тура, республиканың күрүне эрге-чагыргазының дээди органынга соңгутканы-биле кол-баштыр депутаттарга байыр чедиргеш, эрткен соңгулдаларның түңнелдерин оларга таныштырган. Соңгулда кампаниязы ниитилелдиң политиказы улам ханылап база ажык-чарлыг чоруктуң болгаш демократчыдылганың калбарып турар байдалдарында эрткен. Соңгулдаларның онзагай чүүлдери чүл дээрге депутатка кандидаттарның санын кызыгаарлаваанында, хөй-нити организацияларындан депутаттарны дорт соңгувааны болур. Ол ышкаш национал-девискээр округтарындан депутаттарны бир дугаар соңгаан.

Март 4-те болган соңгулдаларга соңгукчуларның 77 хуузу киришкен. Аэропорттарга, вокзалдарга, эмнелге болгаш санаторий черлеринге соңгулда участоктарын организаставаан база соңгукчуларга тускай шынзылгаларны тывыспаан турган болза-даа, ол хире хөй соңгукчунуң база киришкени соңгулдаларның бедик деңнелге эрткенин херечилеп турар.

Бо Съезд ажыттынып турар үеге чедир 1059 депутат соңгуткан, ам дээрезинде 9 мандат хостут боор артышкан. Ындыг болзажок, депутат корпузу ниитизи-биле бистиң ниитилелдиң социал составын долузу-биле илергейлевейн турар. Ол чүл дээрге депутат корпузунда херээжен чоннуң үлүг-хуузу — 5,3 хуу, ажылчыннар — 5,6 хуу, а бөдүүн колхозчулардан чүгле 6 кижи, студентилерден чүгле бир кижи соңгуткан. 60 хардан өрү назылыг депутаттар 16.

Депутаттарның составы Россияның национал составын долузу-биле илергейлеп турар. Республикада чурттап турар 46 нацияларның болгаш биче санныг улустарның төлээлекчилери депутатка соңгуткан. Депутаттарның 94 хуузу эң баштай соңгуткан кижилер болур. Хоойлу-дүрүм чогаадып тургузар болгаш боттарының округтарының соңгукчуларының эрге-ажыктарын камгалаар талазы-биле ажыл-чорудулганың арга-дуржулгаларын чедип алырынга оларга элээн үе негеттинер дээрзи билдингир.

Бүгү депутаттарның 86 хуузу СЭКП кежигүнү, коммунистиг идеалдарга бүзүрелдиң маргыш чогун бо факт бадыткап турар.

Россия депутаттарының чаа корпузу дээш базылаашкынны берип тура, соңгукчулар чаа соңгуткан депутаттар республиканың, оон чурттакчы чонунуң эрге-ажыктарын сөс кырынга эвес, а ажыл-херек кырынга камгалап ажылдаар боор дээрзинге бүзүрелин илередип турган. Демократияны улам калбартырын, эрге-чагырганың болгаш эргелел башкарылганың амгы хевирлерин улам сайзыраңгайжыдарын соңгукчулар депутаттарындан манап турар. Бо бирги чыыш моон мурнунда боор турган чөпшээрежиглиге болгаш деткиишкин кылыр чыыштар дег эвес, а болу шиитпирлээр эргелиг чыыш болур ужурлуг. Ынчангаш депутаттар соңгукчуларының санал-оналдарын долу илергейлээр, боттарының туружун камгалаар, янзы бүрү айтырыгларны бир демниг сүмележип чугаалажыр ужурлуг. Ындыг болзажок, удургулга болдурар кол чүүл — бистиң ниитилеливистиң эрге-ажыктарын бүрүн камгалаары болур деп, ол түңнелинде чугаалаан.

Дараазында Съездиниң ажылдаар органнарын тургузуп эгелээн. Мандат комиссиязының, Секретариаттың болгаш оон-даа өске органнарның составын Дээди Советтиң Президиуму болгаш депутаттар төлээлекчилери баш удур тургузуп кылып каан турган болзажок, ол айтырыглар талазы-биле чидиг маргылдаалар тургустунуп кээп турган. Чамдык депутаттар ындыг чоруу-биле Съездиниң ажылынга саат ужурааштырып, ону өске үеже апаарын оралдажып турган.

Санал онал солчугалының түңнелинде Мандат комиссиязының даргазынга ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының корреспондент-кежигүнү, Челябинскиниң политехниктиг институдунуң ректору 55 харлыг коммунист Г. П. Пяткин соңгуткан. Съездиниң Секретариады улуг маргылдаа чокка соңгуттунган. Съездиниң хүн айтырыын бадыладып турда, чидиг маргылдаа тургустунуп келген. Бир чамдык депутаттар Съездиниң ажылчын органнарын тургускан соонда РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазын соңгуурунче кирер деп чөптүг саналды киирген. А өске бир кезек депутаттар илеткелдерни чугаалажып доосканн соонда Дээди Совет Даргазын соңгуур дээш кызыдып туруп берген. Бо айтырыгны чугаалажырынга хөй үе эрткен.

Оон соонда Мандат комиссиязының даргазынга сөс берген. 1057 депутаттың бүрүн эргезин кыйгаттынган, ийи депутаттың документилерин Төп соңгулда комиссиязы ам-даа киирип келбээн деп, комиссияның даргазы дыңнаткан. Чамдык округтардан немелде материалдар келгиже чедир 1050 улус депутадының бүрүн эргезин хүлээп көөр деп, саналды комиссия киирген. Комиссияның даргазы оон ыңай соңгулдалар үезинде кандыг таржылыышкыннар боор турганын база соңгукчулардан кандыг негелде-чомудалдарның боор турганын болгаш ол бүгү чүүлдер талазы-биле алыптан хемчеглер дугайын Съездиге тодаргай дыңнаткан.

Совиал байдал болгаш мергежил байы-биле алырга, РСФСР-ниң амгы депутат корпузу мындыг янзылыг боор турар: үлетпүр, тудуг, транспорт болгаш харылзаа ажылдакчылары — 23,2 хуу, көдээ ажыл-агый ажылдакчылары — 12 хуу, эртем болгаш чогаадыкчы ажылдакчылары, улус өөредилгезиниң ажылдакчылары — 19,5 хуу, партия, совет, хөй-нити организацияларының ажылдакчылары — 24,8 хуу.

Съезд оон соонда хүн айтырыын база катап чугаалажып эгелээн.

Съезд ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

Тыва АССР-ниң Күрүнениң кол арбитрин томуйлаар дугайында
ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаалдыры болза:

Тыва АССР-ниң Күрүнениң кол арбитринге эш Галина Петровна Стародубцеваны томуйлаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай
1990 чылдың май 10.

Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитедин тургузар дугайында
ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаалдыры болза:

Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитедин дараазында составтыг тургузар:

Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазы:
Ооржак Дандар-оол Кок-Хунаевич.

Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазының оралакчылары:
Осипов Владимир Игнатьевич.
Чаш Шангыр-оол Кара-Донгакович.

Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң кежигүннери:
Дотпаа Демир-оол Салчакович — «Саян» совхозтуң малчыны, Бии-Хем район.
Монгуш Сергей Дадар-оолович — БАЛКЭ Тыва обкомунуң ийиги секретары.
Ондар Дөжүлдей Бүрзүнеевич — СЭКП Тыва обкомунуң күрүне эрге-хоойлу килдизиниң эргелекчизи.
Подругин Владимир Алексеевич — Кызыл хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазы.
Полулях Юрий Георгиевич — Сибирьниң көдээ ажыл-агый экономиказының эртем-шинчилел институдунуң Тывада комплекстиг килдизиниң удуртукчузу.
Салчак Валерий Болай-оолович — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Курлаан даргазы.
Содунам Маизыла Салчакович — Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң инспектору, штаттан дашкаар организастыг ажылдар килдизиниң эргелекчизи.
Фирсова Мария Михайловна — Тываның профэвилелдер эвилелиниң область чөвүлелиниң секретары.
Чыдым Дангыт Иргитович — «Шын» солуннуң редакторунуң оралакчызы.
Шевцова Татьяна Дмитриевна — Кызылдың хоорайлар аразының телефон станциязының телефонизи.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай
1990 чылдың май 11.

«Өвүр районнуң Сарыг-Хөл көдээ Соведин тургузар дугайында» Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын бадылаар дугайында
ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаалдыры болза:

1990 чылдың март 11-де Өвүр районнуң Сарыг-Хөл көдээ Соведин тургузар дугайында Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын бадылаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай
1990 чылдың май 11.

Тыва АССР-ниң Дээди Судун соңгуур дугайында
ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаалдыры болза:

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Судун дараазында составтыг соңгуур:

Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазы:
Ховалыг Аңай-оол Дыштыкович.

Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчызы:
Рожкова Любовь Павловна.

Тыва АССР-ниң Дээди судунуң кежигүннери:
Абдрахманов Рафаэл Абдуллович.
Астанина Татьяна Петровна.
Кужугет Надежда Чыртан-ооловна.
Куулар Валентина Доржуевна.
Монгуш Саганчы Хаварт-ооловна.
Ооржак Анжела Сарыг-ооловна.
Северновский Виталий Александрович.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай
1990 чылдың май 11.

СОВЕТ-МООЛ КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА

МАР-ның Улустуң Улуг хуралының Президиумунуң Даргазы П. Очирбат биле МАРН ТК-ның Даргазы Г. Очирбаттың чоокта чаа Совет Эвилелинге кылган албанның аян-чоруу Моолдуң массалыг информация чепсектериниң болгаш хөй-ниитизиниң кичээнгейиниң төвүнде турар. Моол удуртукчуларның аян-чоруунуң эртип турганының болгаш оларның ССРЭ-ниң Президентизи, СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев-биле чугаалажыышкыннарын «Үнэн» солун «Кезээ мөңгеде найырал», «Найыралды харылзааларывыс бөмбүгүн чааргызы» деп эгелериниң адаа-биле чарлап турган.

Аян-чорук доостур турда П. Очирбат МАР-ның ССРЭ-де элчин чериниң ажылдакчыларының мурнунга чүве чугаалаан. ССРЭ биле МАР-ның аразында ийи талалыг харылзаалар болгаш кады ажылдажылга чаагай чаңчылдарлыг. Чүге дээрге ол үр чылдарда тургустунуп келген. М. С. Горбачев-биле ужуражыышкынга ук харылзааларны улам калбартырынга хамаарылыг бот-туг чугаа болган деп, ол медеглээн.

Аян-чоруктуң түңнелдериниң талазы-биле МАР-ның Ыдыкылалынга болган парлалга конференциязынга чүве чугаалаан, МАРН ТК-ның килдис эргелекчизи Н. Сэндэнжав ийи демнелге болган ужуражыышкынга ийи чурттуң аразында садыг-экономиктиг харылзааларны эде тургузуп, чаа дорт харылзааларга дүгжүр тургузарының дугайында дугуржулгага чедип алдынган деп медеглээн. Ийи чурттуң кайызынга-даа ажыктыг, деңэргелиг кады ажылдажылганы улам хөгжүдериниң тодаргай хемчеглерин ажылдап кылыр дугайында даалгалар чогуур министерстволарга болгаш ведомстволарга бердинген. Азия — Оожум океан девискээриниң даайын ажылын эвээжедиринче ийи таланың чүткүлдүг ужуражыышкынга илергейлеттинген деп, ол медеглээн.

Улустуң Улуг хуралының депутады, дааранычы Н. Дугийнаган Совет Эвилелиниң МАР-га көргүзүп турар дузаламчызын бедии-биле үнелээн. Сөөлгү үеде моол-совет найыралдың болгаш кады ажылдажылганы чедир үнелевейн тураар бөөннер дыңналып турар. Бистиң чурттувуста кылдынган бүгү чүүлдериниң ийи чурттуң акы-дуңма найыралының ачызы деп санаар ужурлуг бис деп, ол чугаалаан.

МАР-ның Улустуң Улуг хуралының Даргазы **Пунсалмагийн Очирбат** 1942 чылда Завхан аймактың Тудэвтэй сумузунга төрүттүнген. Ортумак школаны дооскаш, 1960-1965 чылдарда ССРЭ-ниң даг институдунга өөренген, техниктиг эртемнерниң кандидады. Мергежилиниң айы-биле инженерлеп ажылдап тургаш, оолга-энергетика министриниң оралакчызынга, оон ол министрге дедиттирген. 1987 чылда даштыкы экономиктиг харылзаалар болгаш хандырылга министринге томуйлаткан.

1965 чылдан бээр МАРН кежигүнү. МАРН-ның XVII, XVIII, XIX болгаш 1990 чылдың апрельде болган онза съездизинге ТК кежигүнүнге соңгудуп турган. Улустуң Улуг хуралының үш чыышының депутады. 1990 чылдың апрельде болган Улустуң Улуг хуралының сески сессиязынга МАР-ның Улустуң Улуг хуралының Президиумунуң Даргазынга соңгуткан.

МАРН ТК-ның Даргазы **Гомбожавын Очирбат** 1929 чылда Завхан аймактың Нумрут сумузунга төрүттүнген. Ортумак школаны доосказ, башкылап турган. 1952-1956 чылдарда Москва университединге өөренген. Ону доосказ башкылап, күрүне университединге кафедра эргелекчилеп, Парлалганың күрүне комитединиң кол редакторунга, «Үнэн» солуннуң кол редакторунуң оралакчызынга ажылдап турган. 1964-1969 чылдарда ТК-га килдис эргелекчилээн. 1969-1972 чылдарда СЭКП ТК-ның чанынга Ниитилел эртемнериниң академиязынга өөренген. Оон соонда Моолдуң профэвилелдериниң төп чөвүлелиниң даргазынга, ТК-га килдис эргелекчизиниң оралакчызынга, «Проблемы мира и социализма» журналга Моолдуң төлээлекчизи боор ажылдаан.

Г. Очирбат — 1949 чылдан бээр МАРН кежигүнү. МАРН-ның он дөрткү съездинге ТК-ның кежигүнүнүң кандидадынга, оон дараазындагы съездилеринге кежигүнүнге соңгудуп турган.

Эш Г. Очирбат 1990 чылдың апрельде болган партияның онза съездизинге МАРН ТК-ның Даргазынга соңгуткан.

XXVIII съезд: саналдар, бодалдар, шүгүмчүлелдер, сүмелер

Чаңгыс аай болурун быжыглаар

Мөңгүн-Тайга районнуң коммунистериниң төлээлекчи делегаттары конференциязынга СЭКП-ниң XXVIII съездизинге Платформаның база партияның чаа Уставының телевилелдериниң дугайында чугаалашкан.

Илеткелчи СЭКП райкомунуң бирги секретары В. Д. Хемер-оол Платформаның болгаш Уставтың телевилелдериниң тус-тус бөлүктеринге доктаап, район амыдыралының чамдык чижектери-биле холбап, анализтээн. Чуртта болуп турар чаартылгаларны районнуң коммунистери бүрүн чүүлдүгзүнүүшкүн-биле деткип, ооң оруунда түр бергелерин, аңгы-аңгы сагыш-бодалдарны медерел билип турар. Ол ышкаш эде тургустунуушкунга чагдынып алгаш, СЭКП-ниң ролюн кудулатпайн, партияга федералистиг структураны албадаар, коммунистерни националдар аайы-биле тарадып тургузар, харын-даа Ленинге, ленинизмге удур демисежип турар агымнарның талалакчыларынга оруктү бербес херекке СЭКП-ниң авангардчы ролюн кадарыңар үнүп кадып турарлар.

Платформаның болгаш Уставтың телевилелдерин районнуң ажылчы чонунуң ортузунга сайгарып чугаалашканынга илеткелчи доктаамган. СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдылышкын бажыңының ажылдакчыларының киржилгези-биле районнуң пропагандистеринге методиктиг семинарны эрттирген. Амгы хүннерде экономиктиг болгаш политиктиг база комсомол өөредилгезиниң системазында партияның документилерин хандыр өөренип ажылдар уламчылап турар.

СЭКП-ниң Платформазының болгаш Уставының телевилелдерин районнуң партия эге, цех организацияларынга таныштырып чугаалашкан болгаш ынаа 220 коммунист, кежигүн эвестер боттарының санал-оналдарын киирген.

Партияның чугула документилерин сайгарып чугаалажып, үнүн кадып, үнелел бээр херекке Мугур-Аксы ортумак школазында, районнуң төп эмнелгезинде, тудуг организацияларында, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхоз, Культура бажыңында, «Мөген-Бүрен» совхозта партия организацияларының коммунистери, активтери идепкейлиг киришкенин илеткелге демдеглээн. Чугаалажылга үезинде болган саналдарга илеткелчи доктааган. Шынап-ла, коммунистер, кежигүн эвестер телевилелдериниң бөлүк, параграф бүрүзүнге үнелиг саналдарын киирген. Ол санал-сүмелерден аңгы чаа саналдарны конференцияга коммунистер немей киирген.

Коммунистиг партияның Совет эрге-чагыргазын тургустунганындан бээр төөгүлүг эрткен оруктарны тодаргайы-биле делгеренгей кылдыр киирер турган. Бистиң ленинчи партиявыстың эрткен оруун долузу-биле карартып черле болбас. Сталинден Черненкога чедир үеде партияның, күрүнениң ажыл-херээн партия удуртуп, коммунистер, чоннуң келген, чагырып-дужаар бюрократчы удуртулганың тапталашкының үезинде чогум кымнар буруулуг дээрзин чамдык кижилер эзинге чедир билбейн турары-биле ак сеткилдиг ажылдап келген партия, совет ажылдакчыларын кызып-кыяр, харын-даа «таптаашкын үезиниң кижизи» дээр хевиннер тывылган, ол шын эвес. Шак ындыг шын эвес үзел-бодалдар, хевиннер районда база тыптып кээп турар. Шак ындыг хоозун бодалдардан уштунарын коммунистер шүгүмчүлээн.

Партияның политиказының төвүнде — кижи дээн чүүл-дүр. Совет кижиниң эргелериниң болгаш хосталгаларының дугайында Платформаның телевилелинде хойну киирген болганда, ол ышкаш кижиниң бот-харысалгазының, хамаатыг хүлээлгезиниң дугайында киирери күзенчиг: ниитилелге совет кижиниң шын туружун хевирлевес, хамаатыг хүлээлгезин бедитпес чүве болза, база таарышпас, бурунгаар хөгжүлде болбас. Ажылга, өөредилгеге, эртем-билиг чедип алырынга, төлептиг мөзү-шынарны хевирлээринге, культура, политиктиг билиг-медерелге кижиниң хамаарылгазын күштелдирерин тодарадып киирери чугула.

Эрге-хоойлу болгаш хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаарының айтырыгларынга хамаарыштыр Платформага ындыг саналдарны киирери чугула, ол херекке чон, хоойлу органнарының киржилгезин улам тодаргайлаар, хоойлу-дүрүмнүң айтырыын бо талазы-биле шыңгырыатса эки.

Шовинизм, национализм, чер-чурт, сөөк-язы ылгай көөр чорук социализмниң принциптеринге, чурттуң хоойлуларынга, улустар аразының нормачижектеринге дүүшпес дээнин деткиир болгаш ындыг угланыышкынныг шимчээшкиннерни ниитилелге тударын шуут кызыгаарлаарын Платформа телевилелинге киирзе чогуур. Федерацияның тодарадылгазын калбартыр, ынаңгыя национал республикаларның аңгылаанырынче эвес, а сырый каттыжарынче угландыр тургузар. СЭКП-ниң чаа утаан бодалашкынынга үндезилеттинген даштыкы политиканы деткиир.

Партияның идей-политиктиг, организакчы, кижизидикчи болгаш масса чонну каттыштырар ролюн Платформага аңгы-аңгы кылдыр тодаргай киирер. Хөй-ниити организацияларын-биле кады ажылдажылга эвес, а удуртулга бээр деп киирери күзенчиг. Янзы-бүрү шимчээшкиннерни ниитилелге удур чорудуп турар ажылын өөренип көргеш, оларны деткиир эвес, а ажыл-чорудулгазын өөренип көөрүн киирзе эки. СЭКП-те ооң даргазын, опалакчыларын база президиум тургузуп турган херээ чок, күрүне органнары-биле дөмейлежип турар, ынчангаш эрге турганы-биле хевээр ол структураны арттырар болза эки.

СЭКП-ниң Уставының телевилелиниң талазы-биле чамдык кол-кол санал-оналдаа мындыг болган:

Партияга кирер күзел-чүткүлүн илергейлеп чоруур, коллективке, чонга ат-алдарлыг, ССРЭ-ниң 18 хардан өрү назылыг (чамдык эштер 20-21 хар четкен деп санап турар) хамаатылары СЭКП кежигүнү боор болур деп эде редакторлаары чугула. «Кандыг-даа» деп состу шуут уштур. СЭКП-ге кандидат стаж, 3 кижиниң рекомендациязы черле херек, рекомендация бээрлериниң стажы 5 чыл эвес, 3 чыл болза ажырбас. А бир болза кандидат стажы тургуспайн, кежигүнге кирер кижиниң үстүкү органнар (партком, райком) бадылаарда күштүг болур деп киирзе эки, ынчан рекомендация база турар, шак ындыг чада дамчып кирген кежигүн кижи чурум үрээнде база үстүнде турар органнарны дамчып эртер. Партияга билдириишкин бижип турган кирип алган кижи, сеткилинде ооң эки тура-биле үнер деп билдириишкин бижиири шын эвес, ол чүүлдү киирбезе эки. Коммунистерниң эрге-хүлээлгелерин тодаргай көргүзер эки. «Партияның хоочуну» деп атты 40 чыл стажка эвес, 30 чыл стажка четкенде тыпсыр.

Цех, бригада партия организацияларының эргелерин партия эге организацияларының эргелеринге чедир деңнеп көөрү чугула. Оларның ботбашкарнып талазы-биле эргези чавыс болуп арткан. Партия эге организацияларынга кежигүн ладыырының чеже хуузун арттырарын үстүнде турар органнар-биле дугуржулга ёзугаар кылза эки. Далывыр тыртарын ниити санап ооның биле эвес, холга арыг алган акшадан тыртса эки. Платформа болгаш Устав телевилелдериниң талазы-биле коммунистерден өске-даа ажыктыг арга-сүмелер кирген. Коммунистерниң болгаш чонунуң киирип турар чугула саналдарынга, сүмелеринге үстүкү органнар көсү, тодаргай харыы бербейн турарын санал бергеннер шыңгыы шүгүмчүлээн.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче баар делегаттың кандидады кылдыр конференцияның киржикчилери СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшинни деңшиткен. Райондан партияның область конференциязынга баар 14 делегатты конференцияның киржикчилери соңгаан.

Маспый-оол ОНДАР.
Мөңгүн-Тайга район.

БҮЗҮРЕЛДИ ЧААЛАП АЛЫР ДЭЭШ

СЭКП ТК-ның март (1990 ч.) Пленумунга партияның XXVIII съездизинге Платформаның болгаш СЭКП-ниң чаа Уставының телевилелдерин чугаалажып көргеш, холдуунда чүүлдүг деп хүлээп алган болгай. Чаа Уставтың телевилелинде «СЭКП—бот-башкарылгалыг ниитилел-политиктиг организация, чаңгыс аай эп-сеткилдиглерниң — коммунистерниң эки тура каттыжыышкыны-дыр. Маркстың, Энгельстиң, Лениниң идеяларын чогаадыкчы ёзу-биле хөгжүдеринге үндезилеп, буянныг, демократтыг социализмни чуртка тургузары ол болуп эчис сорулгазы кылдыр салып турар» деп Уставтың телевилелиниң эге кезээнде тодаргай айыткан.

Партияның амыдыралының, ооң ажыл-чорудулгазының кол хоойлузу партия Уставы болганда ында чамдык чүүлдерни ам-даа тодарадыры чугула болуп турар болгаш партияның ажыл-чорудулгазында, ажылының стилинде, арга-методтарында чедир кылыр чүүлдер хөй. Партияны янзы-бүрү чоон, барык халдаашкыннардан камгалаар, ленинчи мөзү-шынарларны улам байыдар, сырый каттыжылганы чорударда, аңгылалып тодараттынар херек. Ленинчи болгаш ленинизмни аажок буруу шаап турар чоруктар база тывылган. Ынчангаш эртемниг, идей-политиканың, марксизм-ленинизмниң, социалистиг ниитилелдиң эң чугула айтырыгларынче күженишкиннерни салып, бүгү коммунистерниң, масса чоннуң бүзүрелин чедип алыр ужурлуг бис. Партияның эң ханы демократчыларының үндезини — партийжи массаларның эрге-чагыргазын бүгү тала-биле калбартыры болур. Мында кол чүве партияның үндезини болур эге организацияларның, коммунистерниң боттарының эрге-хүлээлгелерин чазы-биле калбартыры.

Партияның соңгулдалыг органнарын тургузарынга, соңгуурунга бүгү-ле партийжи активти калбаа-биле киириштирери онза чугула. Партийжи демократия харын ооң боттуу-биле үндезилеттинип турар. Альтернативтиг болуру албан болгаш кандидаттарны адаандан дөңшидери, конференцияларга болгаш съездилерге делегаттар соңгуурунга бүгү коммунистерниң санал-оналын барымдаалаар чоокту тургузар. Эге организациялар боттары платформалыг болуру база чугула.

Партийжи аппараттың ажыл-чорудулгазын шимченгир, чиик кылдыр, хөй-ле саазын шокарлаар, төнмес-батпас доктаал-саавырлап хүлээп алыр, хөй хуралдар эрттирер чоруктан хостаар. Партия ажылдакчыларында дүжүметсиг, чер-чурт, төрел-дөргүл тыртыжар, чагырып дужаар чоруктарга ынак байдалдар-биле эң шыңгыы демиселди ардыныр, албан-дужаал барымдаалавайн шынчырлыг чорудар деп саналдыг мен. Амга чедир-ле чамдык партия ажылдакчыларында ажыл-агый органнарының. Советтерниң ажыл-херээн холгаарлаар чоруктарның бары чажыт эвес болгай. Партия бүгү эрге-чагырганы Советтерге шилчидип бээри аажок саадап турар. СЭКП-ниң аппаратында кызырлыышкын чедир чорутпуймайн турар, ажаа шаанда мырыңай эвээш 7-8-ле кижилер ажылдап турган болгай, ам ковудаан. Эң ылаңгыя эвээш чурттакчылыг, 3-4-ле совхозтарлыг, бүдүрүлге черлери эвээш районнарга аппаратты дыка кызырар болдалдыг мен. Чижээлээрге, үшкү секретарьны, херээженнер ортузунга ажыл чорудар инструкторларны дүжүргеш, оонунга инструктор-организаторларны тургузар болза ажырбас.

Партия болза экономиктиг системада эргелеп башкарар звено эвес, а харын идей-политиктиг организация болур. Ажылдың кол угланыышкыны ооң-биле тодараттынар. Ооң аңгыда, автономнуг республикаларда, областарда округтарда партия организацияларының адынга хамаарыштыр саналдарга каттыжар мен. Чижээ, Тыва АССР-ниң партия организациязы деп адаар.

Партияның болгаш чурттуң амыдыралының айтырыгларының эң чугула талалары-биле дискуссияларны, референдумнарны тус-тус организациялар-даа, ниитизи-биле СЭКП-ниң хемчээлинге-даа кылып болур деп устав телевилелинде айытканынга база бүрүнү-биле каттыжар мен. Ол чорук демократияны, ажык-чарлыг чорукту калбартыр, шын, перспективтиг сорулгаларны шилип алырынга дузалаар деп саналдыг мен.

Партияның тилүрген шиитпирлерин СЭКП кежигүннериниң албан күүседирин Устав телевилелинге тода айтыры чугула.

Сюзюп ДОНГАК.
1953 чылдан бээр СЭКП кежигүнү.

ШЫЛГАЛДА ДУЖААР

Кижи төрелгетениниң амыдыралының төөгүзүнде улуг бодалчы, теоретик, башкы гений В. И. Лениниң тургузуп каан Коммунистиг партиязы болгаш Совет чазаа элээн сайзырангайжый берзе-даа, социализм тургузуушкунунда улуг частырыгларның үргүлчүлеп келгениниң хоразындан амгы үеде улуг бергедээшкиннерге таваржып турар. Ынчалза-даа ол бүгү частырыгларны эдер дээш СЭКП бүгү күжүн салып турарын көрүп тур бис. Ооң ол эгелекчи улуг ажыл-херээнге шаптыктап турарлар эвес. Бис ындыгаар-биле демисежир ужурлуг бис.

Мээң бодаарымга, партия кежигүнү кижи бүрүзү Кыдатта ышкаш, чыл санында кончуг шыңгыы шылгалданы дужаар болза эки. Ынчан коммунистиг партияның шынары эки болур. Ооң ат-алдарын кудулатпаар, харын-даа түр үениң бергелеринге амыраар сагыштыг кижилер бистиң ниитилелде бары кончуг багай. Ынчангаш оларны эде кижизидип, бүзүрезири — коммунистерниң херээ.

Алдын-оол ООРЖАК.
Шамбалыг суур.

Бөгүн—Музейлерниң делегей хүну

61 ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА

Тывага чурт-шинчилел ажылдарының эгезин 1925 чыл деп санап турар. Ол чылын ССРЭ-ниң элчин чериниң эгелээшкини-биле «Урянхай шинчилелдери» деп бөлгүм организастаттынган. Бөлгүм кежигүннери ССРЭ-ниң элчин чериниң болгаш ТАР чазааның албан чериниң ажылдакчылары болган. Тыва музей тургузарынга белеткел ажылдарының талазы-биле бөлгүм хөй күш үндүрген.

Кожуунарже, сумуларже чагаа-бижик чорудуп тургаш, музейге эргежок чугула үзүлделерни чыгдырган. 1929 чылда янзы-бүрү экспонаттар хөйү-биле чыгдынган.

Тус чериниң материалдарын чыырындан аңгыда, ТАР чазак ССРЭ-ниң элчин чери таварты ССРЭ-ниң культура харылзааларының Бүгү-эвилел ниитилелинден күрүне музейин тургузарынга деткимче дилээн. Ук ниитилел, ССРЭ-ниң ЭА-зы, Москваның, Ленинградтың музейлери болгаш Москваның ооң-даа өске культура албан черлери болгаш делгелге организациялары культураның эң баштайгы одагларының бирээзи — музей тургузуп алырынга аныяк республикага акы-дуңма ёзунуң улуг деткимчезин көргүскен.

ССРЭ-ден келген белектер, экспонаттар музей экспозициязының өөзээн тургускан. Ленинградтың Күрүне Эрмитажы болгаш Орус музей үнелиг материалдар чорудуп берген: бурунгу боо-чепсек үлегерин, орус болгаш барыын Европа чурукчуларының чогаалдарын... ССРЭ-ниң ЭА-ның зоология музейи куртгымыскаяк коллекциязын, куштар, сүт чемиштиглер дүрзүлерин болгаш ооң-даа өске экспонаттарны чорудуп берген. Ол бүгү материалдар ам-даа музей фондузунда, музейниң залдарында, ооң салбырларында делгеттинип, бодунуң төөгүлүг үнезин камгалап арттырган.

Музей тургузар дугайында шиитпирни ТАРН ТК-ның Политбюрозу 1929 чылдың май 13-те хүлээп алган. Улуг эвес ыяш бажыңга тургустунган Тыва музейниң бирги директору В. П. Ермолаев болган.

Чурт-шинчилел ажылдарынга эң идепкейлиг киржип турган Төгүс Ондар, Федор Пешкин, Биче-оол Соян, Борис Щербаков болгаш ооң-даа өскелерниң аттарын бөгүн бис хүндүткел-биле сагып турар бис.

Музейниң ажыттынганының бирги хүнүнден эгелээш, өлче хоорайның, республиканың чурттакчыларының шуужуу үзүлбестээн, Тываның төөгүзүнүң болгаш ооң бойдус байлааның дугайында билиин бедидип ап, боттары база курут келбес турганнар.

1934 чылдан 1940 чылга чедир музей хагдынган. 1940 чылда амгы Ленин кудумчузунда республиканың А. С. Пушкин аттыг библиотеказының абонементизи турар бажыңны берген. Ада [illegible] киляндистиг: «Тываның бойдузу», «Тываның революция мурнунда төөгүзү», «Революсчу Тыва» кылдыр тургустунган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының эгелээни-биле музейниң ажылы дайын үезиниң байдалынче эде тургустунган. Ооң экспозициялары болгаш делгелгелери ССРЭ-ден келген фото-материалдар, документилер, политиктиг плакаттар-биле, Тывага кылдынган ажылдар-биле доллунган турган. Тус чериниң материалдарындан чурукчу В. Ф. Дёминиң плакаттары онзаланып турган.

Тываның арат-чонунуң патриоттуг, интернационалчы чоруктарын кижилеринге музейниң ролю улуг болган.

Чурт-шинчилел ажылдарының чаа үечелээ ТАР-ның Совет Эвилелиниң составынга [illegible] катыжып киргениниң соонда эгелээн.

Музей амгы турар бажыңынче 1946 чылда көжүп кирген. Оон бээр-ле музейниң материалдыг базазы эки эвээн, экспозициялыг болгаш массалыг ажылдар делгемчээн...

Амгы үеде тыва музейде алды филиал бар. А республиканың хоорайларында, районнарында 25 школа музейлери ажылдап турар.

Апыш ДАМДЫНЧАП.
Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң директору.

ЧУРУКТАРДА: музейге ужуражылга; Өвүрнүң Торгалыг суурда С. А. Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажыл, амыдыралынга турасалаткан музей.

АЖЫКТЫГ-ДАА, ӨӨРЕДИГЛИГ-ДАА

Бистиң «Улуг-Хем» солуннуң арыннарында «СЭКП ТК-ның Платформазының, СЭКП Уставының телевилелдерин чугаалажып тур бис» деп рубрикаларны ажыткан. Номчукчулар боттарының санал-оналын бисче бижип турар. Мен чүгле СЭКП Уставының телевилелинге хамаарыштыр солуннуң арыннарынга чырыттынган материалдардан чамдык чижектерни кириикседим. Бо талазы-биле чагаалар кээп турар. Ол чагааларны анализтап көөрге, телевилелде партияның иштики демократиязын улам ыңай калбартканы, партия эге организацияларының эргелерин улгаттырып, коммунистерниң бот-тускайлаң чогаадыкчы чоруунче демгемнин ажылын бергенин деткип турар-дыр.

Коммунистер-даа, партия кежигүнү эвестер-даа партия Уставының телевилелин улуг сонуургал-биле таныжып, чамдык айтырыгларга хамаарыштыр боттарының санал-оналдарын киирип турар.

Ам «Улуг-Хем» солунга парлаттынган материалдардан чамдык чижектерни көргүзүп көрейн. Партия органнарынга үр үеде ажылдаан партияның хоочуну Р. С. Хунай-оол мынчаар бижип турар: «СЭКП-ниң чаа Уставының телевилелин улуг сонуургал-биле номчуп таныштым. Бо телевилелге онзагай чүве партияның иштики демократиязын улам ыңай калбартканы, бирги ээлчегде, партия эге организацияларының бот-идепкейин сайзырангайжыдары, ниити ажыл-херектерин шиитпирлээри дээш оларның харысалгазын бедидеринче угланган-дыр деп билдим».

Мындыг саналдарны ол киирген:

—партияның эге организациязын ажылдап азы чурттап турар чериниң аайы-биле СЭКП-ниң 5-тен эвээш эвес кежигүннерин турда тургузар;

— партия кежигүннериниң айда кежигүн дадывырының хемчээлин ооң орулгазындан олча-ажык үндүрүүн казааш, оон арттканындан төлээр кандыгыы;

— «СЭКП-ниң хоочуну» хүндүлүг атты тыпсырда партияның стажын 40 эвес, а СЭКП-те 35-тен эвээш эвес стажтыг кежигүннеринге тыпсыр деп эдер.

Хайыракан ортумак школазында партия эге организациязының секретары Зинаида Седенниң бижип турары болза: «Хайыракан ортумак школаның коммунистери СЭКП Уставының телевилелин-биле таныжып, чугааны кылдывыс. Чаа Уставта эге организацияның эргелерин улгаттырган. Партияга хүлээп алыышкынны, СЭКП-ден үндүрериниң дугайында айтырыгны эге организацияга шиитпирлээр болгаш кандидат стажын тургуспас дээни чөптүг». «СЭКП-ниң хоочуну» хүндүлүг атты 35 чыл стажтыг партия кежигүннеринге тыпсыр деп коммунистер санал-оналды киирген. СЭКП кежигүнү кижи өске партияга кирип болбас дээнин деткээн бис.

СЭКП-ниң ээлчеглиг съездизинге белеткелдер чорупп турар амгы бо үеде «Улуг-Хем» солун партия райкомунуң болгаш область комитединиң отчёт-соңгулдалыг конференцияларынга уткуштур Платформа болгаш Устав телевилелдериниң дугайында санал-оналдарны чырыдарын уламчылаар.

Шоома ДАРЖАП.
«Улуг-Хем» солунуң корреспондентизи.

ӨРТТУ ДАРЫЙ ӨЖҮРЕР ХЕРЕК

(Хову-Аксынга болуушкунга хамаарыштыр)

ИХМ-ниң медээзин парлаан соонда, Хову-Аксынга чүү болганының дугайында даап бодаашкыннар, шын эвес чугаалар тарап турар. Чогум чүү болганын, кым буруулугун, канчап шош-содаа үне бергенин эрге-хоойлу органнары негеп тодарадыры билдингир. Дарт истекчи ажылдап эгелээн. Чүвениң ужурун билип алыксаан, буруулуг кижилерге харысалга онаарын негээн бодалдарын хову-аксылар илередип турар.

Херек ам-даа сайгарттынмааның барымдаалааш, хуралдарга, кудумчу чыыштарынга, чамдык кижилер-биле чугаа арызында билдинип турар чүүлдерни демдеглексеедим. Байдалдың ниити уун алырга, санал-бодалдарны дениеп кээрге, өскүдүүчүлери билдингир [illegible] Бир автобус чолаачызы кевек оолдар-биле колдажышкан факт база бар. Чогум байдалдыг хемирлиг болуп турганын чүгүн көргүзери бергеге. Оон хамык чүве эгелээн деп база чигдинчиг. Май 12-ниң хүндүзүнде суурга дискотека болган 11 шак ээнчизи дружинниктер кирип келгеш, оолдарның ажүүрерин негеп, чамдык оолдарның чаагын өру кодурткеш, ужеп турган. Таарзынмааның илередирге ийикпе, та канчап, шош эгелээн. Дружинниктер штакетниктер-биле соп, чаа суурже 3-ке чыткан оолдар соонче албан машиналарындан боолап турган дээр. Дружинниктер боттары эзирик турган деп буруудадыышкыннар база бар. Өскээртен келген оолдар хамык чүвени эгелээн-даа дижирлер. Бо бүгүнү илаптыг ыяап соонда, чүгле ынчан түңнел үнтүрүп болур.

Шагдаа ажылдакчызы Григорий Саая дээр бижиктеткен, бир оол аттырган, чеди кижи балыгланган. Кем-херек түңнелдишкининиң түңнели ындыг болган.

Бо үүлгедиглер суурнуң чонун хулүретпен. Хөй кижи эт салган билдириишкиннер кайнаар-даа кагаа турар. Комбинат эгелелиниң чанынга-даа, кудумчуларга, бажыңнар дээнинга-даа улус чыглып кээп, чүгле чүрүм үрээшкиннеринге хамаарышкан эвес, чыгдынган социал-экономиктиг айтырыгларны кодурып турган.

Кежээки автобустан дүшкен ийи оолду шагдаалар тудуп алыпта, аныяктар милиция чанынга чыылза-чыылза, чедем кижи чеде берген. Оор [illegible] дээш дилезип турган, бот-таларынга чемзек база ап човаан оолдар болган. Тутканының чылдагааны орта билбээнин-дек, он деот-он алды харлыг оолдар, кыстар оларны хостаптарын негеп туруп берген. Кудумчуга олар кожээ чорип турда, милиция оларны хайгаарап турган. [illegible] бажыңының чанынга алгыржып-алгыржып катап келгеш, бир эвес оолдарны хоставас болза, сонгалар буза шаар деп базагы, [illegible] хол ужуу алган, [illegible]. Олар бо болуушкунга хамаарылга-даа чок.

Дээ ийи-үш хүн ажылдаваан. Чит эт чогундаан өске цехтер турарының кырынаа келген. Ооң кадында садик үүлдарын «залижиик кылдыр алыр» деп мөге медээ база дыңналган. Авалар ажылын кааптаан. Школачыларны база таваткан. Өске-даа «дидир-дидирлер» бажың хоойтыын түрген. Улус чогуп турарын, автобус дедир ээп келгенин ында-мында бижирешкен. «Солнышко» садиктиң эргелекчизи ыглап, канчаар-чоор деп чалып турда көрген мен. «Дюймовочка» садиктиң эргелекчизинче 11 шак ажып турда, 4 шакта халдаашкын болурун бир-ле кижи дыңнаткан. Ону кайнаар дыңнаттынар деп айтырыгга ол хоочызын эргелелден эгелээн дээр. Ол үеде бир не кирип келгеш, комбинат директору А. А. Голиков садиктен уштушкуннар ап алгаш, бажыңнарынарга олурунар дээнин чугаалады.

Не кижиниң сеткилин кижи билип болур, а удуртукчу кижи чүвени чавырылдырар, шын медээни тодарадыр улуу, ындыг чугаа кыла бээри шала элдеп. Ооң кадында республиканың удуртукчулары байдалды таарымчалыг болдуруп шыдавас деп сылдап алгаш Москваже дуза дилеп телеграмма чоруткан. Дүрген хөделзин дээш ынчалдым деп турар. Байдалды ооң чаңгыс талалай көргени билдинип турар. Күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң хуралынга аңаа хамаарыштыр хамык чүвени тоовайн турар деп чемелээшкиннер база болду, план үзүлгезин бо болуушкуннар-биле холбаксаан деп [illegible] бар.

Мөге медээни [illegible] байн, садик даштынга боолуг шериглер тургузуптарга. Байдалды улам чиңге кылдыр хүлээп алганы илдең. Камгалал херек, комендант шагы тургузап, өске суурлардан үлүс келириин кынаар, корум-чурумну эжимдер дээн негеллелер үнүп турган. Хулиган херээн, алгышты, хүүре чарылдаан (ол кандыг-даа нацияның кижилериниң аразында болуп болур) ийи чон улуурзаар кылдыр тургускан чок. Кайы-даа нацияда чурум үрекчилери, өске сөөк кижини дорамчылай бээр турамык, кижизиттинмээн улус бар. Оларның багын бүдүн национга шиндир илери база шын эвес. Айтырыг болза социал-экономиктиг бергедээшкиннерни, тус-тус кижилерниң харысалгазының дугайында болуп турар. Дыка хөй кожалар, чаңгыс коллектив кежигүннери, уругларын азыражып турар өг-бүлелер ол эвес көрүнүштей бээр бе? Кижилер аразында харылзажырының культуразын сагыыры амгы байдалда кончуг чугула. Кайы-даа тала чедир көөбээнин эрбениг сөс [illegible], кончуг таптыг билип чугаалажып алырын черин алыр ужурлуг. Чыыш, хуралдарга туруп алгаш, бот-боттарын буруудадырының мурнунда, сөс бүрүзүн [illegible] ажыктаза. «Дидир-дидир» бо хире ажылдап турда, кижилер-биле тайылбыр [illegible] суларатпас херек. Ийи дылга [illegible] чугаалап, [illegible] организастап, депутаттарны, цехтер удуртукчуларын чыып, чон-биле беседалажып, байдалды чавырылдырарының хемчеглерин ап чорудап турар. Башкыларның [illegible] база [illegible]. Канчап баардыңар, оолдарым, деп негеп база «[illegible]» [illegible] К. О. [illegible] дег, аныяктар иштинче кирип, ажы-толче көрүнүзе?

[illegible] өрүү бир-ле дугаарында, социал чөптүг чорукту тургузарында. Улуска бажың-балгатты шын эвес үлеп турарын-даа, материал үлелгезиниң-даа, байдалды [illegible] турарынга хамаарыштыр хемчеглерлыг. Бо дээрге аңаа олурун алгаш сайгарып бээр хире айтырыглар. Бөгүнде бот-боттарын дыңнажыры, хүндүлежири — сарыылдыг чорук болур.

Хову-Аксынче бар чораашкөөрүмге, Чал-Кежигге өрт хып турган чүве. Ол чорумда ол ам-даа хорлаавэвешаан болду.

А ажылчын суурга өскүүр өрттү ам чавырылган. Сөөлгү ийи-үш хонукта чурум үрээшкини аңаа болбаан. Республиканың партия, совет органнарының удуртукчулары ук суурга чедип, чогуур хемчеглерни дарый алган. Хову-Аксынга СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин аңаа барган, үш хүн ажылдаан. А. К. Кажык база аңаа үлегти негелделерни сайгарып чугаалашкан. А. Н. Ванжа биле республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Д. С. Монгуш, комиссия кежигүннери ам-даа Хову-Аксында.

Артык ХОВАЛЫГ.

ТӨӨГҮНҮ АМ-ДАА ӨӨРЕНИР

Кызылда Башкылар билии бедидер институт апрельде төөгү башкыларының түр өөредилгезин организастап эрттирген. Аңаа республиканың бүгү районнарындан хоочун-даа, аныяк-даа төөгү башкылары чыглып келгеш, боттарының билиг-мергежилин бедидип, арга-дуржулгазын солушкан. Гуманныг, демократтыг, социализмче угланыышкынның бо эргилделиг үезинде төөгү башкыларының мурнунда улуг харыысалга онаажып турар. Бирээде, үениң байдалынга таарыштыр кылган өөредилге программазы, номнары чок дээр болза чазыг болбас (ылангыя 10-11 класстарга). Башкылар холдуунда солуннар, журналдар, теле-, радионачылгалар, сессиялар, пленумнар, съездилер... материалдары ажыглап турар. Оон ыңай республикада-даа, чуртта-даа чаартылгалыг мурнакчы дуржулганы өөреп апаар. Бо бүгүнү билип алырынга башкының идей-политиктиг деңнели болгаш үе-биле деңге базарынга чогаадыкчы арга-мергежили негеттинер.

Ийиде, тус чериниң (регионнуң) онзагай национал байдалынга, культуразынга таарыштыр Тываның төөгүзүн өөренириңге, ооң программазын тургузарынга төөгү, тыва дыл башкыларының киирер үлүг-хуузу улуг. Ылангыя тыва чоннуң уттунуп бар чыткан чаңчыл-ёзулалдарын эгидеринге киржири — бистиң соңгаарлаттынмас сорулгавыс. Бо талазы-биле амгызында курлавырда арткан өле баштыг өгбелеривистиң бо үүле-херекче хаара тударын чугула деп чүвени аныяктар-даа, хоочуннар-даа медерелдиг-биле угаап билири бирги черде айтырыг.

Башкылар билии бедидер институт, ооң төөгү кафедразы (эргелекчизи Ольга Ондаровна Мынын-оол) ук курсту бедик деңнелге организастап эрттиргенин онзалап демдеглээри чугула деп бодуумнуң-даа, курс эртген эш-өөрүмнүң-даа бодалдарын илередип тур мен. Бистер эки билдинмес чүүлдерниң дугайында боттарының солун лекцияларын номчуушаан, бистер-биле ажык чугааны кылган эртемденнер: төөгү эртемнериниң доктору Ю. Л. Аранчынны, философия эртемнериниң кандидады М. С. Байыр-оолду, педагогика эртемнериниң кандидады К. Б. Салчакты, экономист В. В. Осипованы, Кызылдың № 15 школазының башкызы И. С. Набатованы, № 9 школада төөгү башкылары Г. А. Ондарны, Л. И. Достайны база Туран болгаш Аржаан школаларының төөгү башкыларын демдеглээри чугула.

Дыл эртемнериниң кандидады, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутады, эртемден Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей келир үеде республикага кылып чорудар чүүлдерни, ылангыя, аныяк-өскен-биле ажылдың перспективтиг угланыышкынын эртем ёзугаар таныштырган. Ооң чугула сорулгалары биске солун болган.

База бир солун, ажыктыг чүүл болза, курс эрттирип турган башкыларның аразында арга-дуржулга солчуушкуну болган. Маңаа Барыын-Хемчикте Эрги-Барлык школазындан М. Д. Сааяны, Тандыда Кочетово школазындан К. К. Иргитти, ол-ла районда Элегес школазындан Н. Л. Ооннуу, Улуг-Хем районнан М. М. Меткеш-оолду, Ак-Довурак школазындан М. К. Ооржакты болгаш өскелерин-даа аңаа идепкейлиг киржип, чаа чүүлдерни кылып турары дээш демдеглээри күзенчиг.

Түңнелинде курстуң дыңнакчыларының мурнундан республиканың Башкылар билии бедидер институдунуң чаа чогаадыкчы кызымак ажылын демдеглевишаан, республиканың сойгуудуп турар чаа удуртур органнарын аныяк салгалды өөредириңге, кижизидеринге улуг деткимчени берип, курс эртер башкыларга таарымчалыг байдалды тургузары-биле чаа нийти чуртталга бажыңын кылып, оларның өөренир черин чаңгыс аайжыдарын, ону деткиириңге сагыш салыр боор деп идегеп каар-дыр бис.

Салчак ШАЛГЫ.
Сүт-Хөлде Кара-Чыраа школазының төөгү башкызы.

«ЭЛЕГЕС» КООПЕРАТИВ

[illegible]нызыл районнуң Элегес-Аксы суурда «Элегес» кооперативинде хаваннарны база инектерни азырап өстүрер дузалал ажыл-агыйы база бар. Ону Кызыл-Хавакка турган хөмүр-даш шахтазының бажыңнарында тургусkан. Дузалал ажыл-агыйының хаваннары, инектери чыл санында өзүп, немелде доңзилиг болуп, семирип турар. Өстүрген малдың эъдин магазиннерже дужаарлар.

ЧУРУКТАРДА: дузалал ажыл-агыйында хаваннар азыраакчылары Александр Васькин биле Сергей Саая; дузалал ажыл-агыйында.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

АКТЫГ ЧЕРГЕ

Репрессияга таварышкаш, актыг черге хөй чылдарда [illegible] ажы [illegible] өлүрткен араттарның дугайында «Шын» болгаш «Тываның аныяктары» солуннарда бижип турар материалдарны номчааш, караам чажы дамдылап, хөрек-чүрээм саргып келир-дир. Мээң ачам Саая [illegible] (1908 чылда төрүттүнген) ол «хамчыкка» таварышкан актыг кижилерниң бирээзи.

1949 чылдың январь 7-ниң хүнү бүгү иззыныңда, тайлып читпес кара хүн болуп артып калган. Ынчан Мөңгүн-Тайга районунуң Тоолайлыгның Үстүү-Теректигде кыштаавыска турган бис. Айыыл чок черниң даргазы мен дээр Кайчыыр-оол деп кижи бир орус эштиг дан бажында чедип келдилер. Өгге кирип кел са-ла, ачамның ийи холун демир-биле кынча деп алгаш, менче:

— Ачаңның аъдын кайгаал, барып эккел! — деп хереккен-дир. Аңгадай берген бис. Ачам:

— Чүү болу берди бо — деп элдепсинди. Авам хөөкүйде чүү боор, ожук-пажының чанында-ла барды.

Ачамның аъдын тудуп эккээримге, өөрүс иштин чидерлеп каапкан. Эт-севивисти, мал-маганывысты узун дапкызында бүрүткеп алган турлар. Мөңгүн эзер, чүген, оттук, бижек, балды, хирээ, ийи аът, кулунчуг бе, 26 хой, 32 өшкү, каап саплык.

Үр болбаанда ачамны аътка хүлүглүг хевээр олурткаш, чоруттулар. Өдек адаанга бар чыда, ачам хая көрүнгеш:

— Кортпаңар, чүнү-даа кылбаан мен, дораан чедип кээр мен! — деп алгырды. Ам кээр авам биле келзэ ыы сыывыс төге-ле бердивис.

Каш хонганда шагдаалар эдерткен улус келгеш, бүрүт-кээн хорективисти дөгерезин хураап алгаш барган.

Соонда дыңнаарывыска, Тоолайлыгдан ачам биле кады Хомушку Балы-Очур, Хомушку Акзажых, Ооржак Нама, Ооржак Шожут-оол алышкылар, Саая Балыдай, Доңгак Демдек оларны база тудуп алган дишти. Мооң соонда «Тоолайлыгның чеди контрлары» деп чугаа Мөңгүн-Тайгага дыргын апарган. Олар «58»-биле 25 чылдарга шииткен» деп чугаа дыңналып келген.

Бо бүгүнү ужурундан өөренир аргам чок. «контр уруу» диртип, эш-өөрүмге чеделдип, чектелип, дуву чок тамызыва дүже берген ышкаш болган мен. Ынчалза-даа ачам актыг дээрзинге бүзүрелим ышкынмайн, ундаравайн чораан мен.

Ол үеде 17 харлыг турткаш, Ооржак Саны-Шириниң (чогаалчы С. Сарыг-оолдуң ачазы-биле «Саны-Мөге») оглу Алдын-оол биле өг-бүле болуп чурттай берген бис.

1952 чылда ийи уруглуг апарган бис: Куучай 2 харлыг, Марита кавайлыг. Ынчан Алдын-оолдуң төрелдери Доңгак Биче-оол Маадыкмевич суглар-биле Биче-Дыттыг-Хемге кады чурттап турувуста, Алдын-оолду шеригже келдирти берген.

Аалдар күзеглеп көжүп кирип келээн. Бээм Доңгак Биче-оол (соолгуде Тыва АССР-ниң [illegible] ны болган) мени «контр кижи уруу сен» дээш ийи чаш уруум-биле ээн чуртка каапкаш, көжүп чоруй барган. Хорамның, хомудалымның кымга соглаарыл аан!

Эжизи көрген, ол күзүн колхоз тургустунга берген. Оон кежигүнүнге кирип алдым. Мени Салчак Мөңге-Делгер көжүргеш, Тожектиг-Өдекке эккеп каан. Колхоз фермазынга саанчылап ажылдай бердим.

Бег-кунчуттарымның чоген-чин кончуг боорга, авам чурту — Бай-Тайганың Шуйга бир чыл хире ажылдап турумда, өөм ээзи шериглеш халажып келгеш, Мөңгүн-Тайгаже бисти апарган.

Ачам беш чыл хире болганда агарып чедип келген. Оон соонда «контр уруу» деп кижиниңчектиг коңгадан чоорту адырылдым.

Ам алды уругнун кези мен. Өөм ээзи — Алдын-оол Саны-Мөгеевич караан. Үш чыл буунигаар чок апарган. Болум малчынаа чораш пенсияже үндүм, уруглары аразында ээн чурттап чор мен.

Севил СААЯ.
Күш-ажылдың хоочуну.

ЧЫЫШ ХОВУГА ЭРТКЕН

Орай кежээ Барлык ховузунга совхозтар директорлары, кол агрономнар, гидротехниктер, септелге-техниктиг бүдүрүлгениң, суггарылга системазының эргелелиниң төлээлекчилери, звенолар удуртукчулары чыылган.

АҮК чөвүлелиниң даргазы М. Б. Кара-Сал ажыл-агыйларда часкы хову ажылдарының канчаар эгелээнин, эрткен чылдың бо үези-биле деңнештирип, кыска болгаш анализтиг информация кылган. «Дөң-Терезин», «Хемчик» совхозтарда 155 га картофель олуртур, ол-ла ажыл-агыйларга чер суггарар. «Барлык» совхозта 70 га черге ногаа өстүрер ажылдар чорупт турар.

Район бо чылын 4520 га черге тарааа культуралары тарыыр. Байдал кандыгыл?. «Барлык», «Шекпээр» совхозтарның картофель өстүрер шөлдерин ам-даа суггарбаан. Дөрт ажыл-агыйның хөй, чаңгыс чылдыг сиген шөлдериниң хөй кезин кургаан. Ол дээрге барык-ла 5100 га шөл-дүр.

Часкы хову ажылдарын суггат саадаткан. «Хемчик» совхозтуң удуртукчулары сугну чөп ажыглавайн, төтчеглеп турарын шыңгыы шүгүмчүлевээн. Суггарылга системазының чаңгыс улуг бугазын дамчып бадар сугну «Барлык», «Шекпээр» совхозтарга ээлчег ёзугаар шын үлештирериңге шыңгыы контрольду тургузарын эргелел начальниги Николай Хертектен негээн.

Александр ХЕРТЕК.

ЭЛЭЭДИЛЕРНИҢ ПСИХОЛОГИЯЗЫ

азы назы-хар, нийти сайзырал дугайында бодалдар

(Эгези № 113 «Шында».).

[illegible]

Ада-иелерге

[illegible]

Крас САЛЧАК.
Башкылар билии бедидер институттуң педагогика болгаш психология кафедразының эргелекчизи, педагогика эртемнериниң кандидады, доцент.

ООҢ КҮЗЕЛИН ДЕТКИП ТУРАР

Ажык-чарлык үе-ле дээш чамдыкта чүгле шүгүмчүлээш туруп бээр бис. Кедээ черлерде культура озалгаларының ховар ажылдакчыларын ой-шаанда деткип, оларга моральдыг болгаш боттуг дузаны көргүзери культура ажылдакчыларының хей-аъдын көдүрер болза, ажылдаар харык-шинээн бедидериңге ол дегим болур дээрзин билзе эки.

Хайыракан школазында ыры-хөгжүм башкызы Сүрүн-оол Хөлээзовиче Салчактың чымыштыг ажыл-ижиниң дугайын чугаалаксадым. Бо школада ол чеди чыл музыка башкылап турар. Хөгжүмчү мергежилдиглерниң чедишпес болганы-биле Сүрүн-оол Хөлээзович чүгле школада эвес, суурнуң Культура бажыңында, ясли-садтарда, агитбригадаларда база барып ажылдап турар. Чеже-даа шыланчыг, чымыштыг, корум-чурум баксырааан амгы үе турбажок, ол бергелерден ырмазырававас. Дүнзүн орайы дивес, шаңым, шалыным деп үнзэргелдин турбас, ёзулуг-ла кижизиг мээн-бүдүштүг эш чүве. Харын-даа кайы-бир удуртукчу кижиниң кылза чогуур албан-хүлээлгези болур чүүлдерин-даа чажам чокка кыла бээр.

С. Х. Салчак ниитизи-биле культура ажылынга чээрби чыгам чыл дүрүзүнде бараан болуп чоруур. 1970 чылда ыраккы Мөңгүн-Тайгага өзүм школаны дооскаш, күзелдиг, уран талантызының кыйгызы-биле Кызылдың уран чүүл училищезиниң баянистер салбырынче өөренип кирген. Ону доозупкаш, шериг албан-хүлээлгезин эрттирип, Москваның шериг гарнизонунга үрер хөгжүм оркестринге хөгжүмчү болуп турган. Оон бээр-ле салымныг уран талантызы-биле чоннуң өөртүп, хөгжүм аялгазы-биле кижилерниң таалазын, келир үениң салгалын ыры-хөгжүм культуразынга өөредип, уругларны чараш чүүлге кижизидериниң ролюн багай эвес күүседип чоруур.

Ясли-сад чаштары хөгжүм башкызын «Баян башкы» деп адап алган. Ооң кестүн көөрин четтикпес манаарлар. Суурнуң чону-даа Сүрүн-оол Хөлээзовичиниң ырларын сыгыртырын хөңнүү калбак дыңнаксаарлар. Уран чүүлдүң бүгү-ле хевирлериңге салымныг артист школаның-даа, суурнуң кварталдарының-даа уран чүүл көрүлделерин чылдың-на бедик деңнелге белеткеп эрттирип, хөйге хүндүткелдиг бараан болуп чоруур. Хайыракан суурга уругларның музыка школазы дериттинген-ле болза дээш ооң кол күзелин деткип, хайыраканчылар база ону манап турар.

Нина СЕРЕНОТ.
Башкы.
Улуг-Хем район.

Культура болгаш амыдырал

ЧОГААДЫКЧЫ ДИЛЭЭШКИННИҢ ОРУУ-БИЛЕ

Бай-Тайга районнуң улус өөредилге килдизи (эргелекчизи Е. Ш. Сат) школа реформазының болгаш эде тургустунуушкунуң амгы үеде ги негелделеринге дүүштүр боттуг ажылдарны чорудуп, чаа эгелээшкиннерни «чогаадыкчы дилээшкиннерни» болдап тып, ону амыдыралга боттандырып турар. Районда уруглар албан чөөлериниң материалдыг базазын экижидеринче болгаш башкыларның социал амыдыралынга хамаарышкан айтырыгларны чогумчалыы-биле шиитпирлээринче угланган «төгериик столду» организастап эрттирген.

Тыва чаагай чаңчылдарны өөредилге-кижизидилге ажылдарынга ажыглаарының ажыктыын чиелеп көрүп, ол талазы-биле дыштыг ажылдарны районнуң бүгү школаларында [illegible] Районда [illegible] болуп эртер турар башкыларның агиткультбригадалары көрүлдези база-ла чаа чүүл, чогаадыкчы дилээшкин. Оон сорулгазы: тыва чаагай чаңчылдарны, улустуң аас чогаалын чон ортузунга [illegible] ол бүгүнү амгы аныяк-өскенге өөредип таныылбырлаары, тыва дылды, тыва чоннуң эрткен төөгүзүн, культура-чаңчылдарын, аас чогаалының байлак эртинелерин, оюн-тоглаалар амгы болгаш келир үениң салгалдарынга дамчыдып, хевээр арттырары.

Ынчангаш көрүлдеге киришкен районнуң бүгү школаларының болгаш школа иштиниң уруглар албан черлериниң концерт программалары, ук көрүлдениң салдынган сорулгаларынга долузу-биле дүүштүр белеткеп тургустунганы-биле өске — кандыг-даа концерт-көрүлделерден онзагай болган. Районнуң кайы-даа школаларында уруглар албан черлеринде үттүнду рүп бар чыдар тыва чаагай чаңчылдарны, төөгүнү аас чогаалын катап тургузарынче угланган үекү ажыл-херекти [illegible] бүдүрүлгениң концерттер программаларындан-на илдең.

Көрүлдеге киришкен коллективтер бүргээ тыва чоннуң эртип келген амыдырал-чуртталгазын, ажылчын чаңчылдарын культура-төөгүзүн, оюн-тоглаалары, аас чогаалының бүгү хевирлерин-даа хевээр тода көргүзүп, ыры-хөгжүмнүг, танцылыг сценажыткан бөлүктер кезектерден тургустунган сцена-кааstалгалыг көргүзүглери бедик идепкейлиг, утка-шынарлыг кылдыр белеткеп, [illegible] Онза чараш кылдыр чуруп-каастаан эмблемалар, тыва национал көргүзүглер аайы-биле кедеринге таарыштыр уран-шевер холдарның даарап кылганы аян-чыраа, чараш, торгу чымы, национал хептер, өг иштиниң эт-севи, эдилелдери, тыва хөгжүм херекселдери, оюннарга ажыглаар херекселдер көрүлдениң концерт көргүзүглерин улам аян-шинарлыг кылдыр киирип, бедик деңнелге көдүрүп турар көрүштүг. Школа директорлары, уруглар сад-ясли эргелекчилери боттары баштаан агиткультбригадаларының [illegible] чугула. Кыйгыыы кандыг-даа коллективтер шимченип, эки белеткелдиг көргүзүглер-биле көрүлдеге киржип, сцена культуразының негелделеринге дүүштүр күүседип турдулар.

Ынчалза-даа Бай-Тал ортумак школазының үш кезектен тургустунган: чайлагда бир ажыл хүнү, улустуң чечен-мергени, аас чогаалы болгаш амыдыралда чеппестерни сойгалаал деп сценажыткан көргүзүглерин «Хээлер» деп таныылбар-биле аралаштыр эгелээн, көргүзүп турарын, ооң иштинде дүргенчугаа, өлең ыры, тыва хөгжүмге аялгалар, тыва тоолдуларының аайы, ийи чеченниң маргыжыры деп күүселделер. Тээлиниң № 1, № 3, Шуй ортумак школаларының, «Салгал» уруглар садының көргүзүглери тоола дагывыры, хекэк кадай, сан санап кагжыры, тейек, ыры кожамыктар, ирээлдер, үлегер домактар, «Аяк шайы», «Аъдымга», «Эжелек шыңгыраашы» деп таныылбар азырал малдар, аңчылар дугайында [illegible] амыдырал болгаш өске [illegible] Тээлиниң № 2 ортумак школазының тыва улустуң «Дүүлээшкин» деп сценажыткан көргүзүү, «Сайзанак» уруглар садының эргелекчизи Калдар Төмүрнүң «Чавыл Хемнин» Тээлиниң № 3 школадан Виктор Очурнуң «Байлак чуртум» деп ырларны таалаңчыг ырлааны, «Аяңаа» ийи бичии оолдар Айдын Бырлай-оол, Ай-Демир Дилак оларның «Чечениер маргылдаазын» чаптанчыг, чараш күүселдери, «Аяк шайы» деп таныылбы дөрт кыстарның самнап-тепкени, А. Даржайның оорларының бужар бак үүлгедиглерин сойгалаан, чаңгыс мунуп чоруур хөлгезин ээн аъдын оорлаткан кырган ирейниң каргыш халагының дугайында «Каргыш» деп пародиязын база эрге-дужаал эдилээн бюрократтар дугайында С. Молдурганың «Амыдыралда» деп шоодуун уран номчулгазы республика конкурстарының тиилекчилери (башкы Хураган-оол Түлүш (Кызыл-Даг), эмчи Анатолий Аргаа (Шүйнүң казыкчылга школазы) олар бүгү көргүзүглеринде [illegible] [illegible] темазын, амыдыралдың көргүскен сценажыткан көргүзүүн жюри болгаш көрүкчүлер бедии-биле үнелээн.

Үстүнде киирген бо болгаш өске-даа концерт көргүзүглери көрүлдениң эң шилиттинген номерлери болуп, түңнел концертче кирип, күүседикчилери шупту өртектиг белектер-биле тус-туста шаңнатканнар.

Ийи хүн үргүлчүлээн көрүлдениң түңнелинде Бай-Тал ортумак школазының «Хээлер» агиткультбригадазы (директору Д. И. Парад) көрүлдениң бүгү негелделеринге бүрүн дүгжүп турар, тыва кижиниң национал чоргааралын, хей-аъдын көдүрүп кээр, бедик идейлиг утка-шынарлыг номерлерден белеткеп тургустунган кайгамчык солун программалыг концертти көргүскеш, бирги черни бүрүнү-биле чаалап алганын жюри бир үн-биле түлээп көрген. Тээлиниң № 3, № 1 ортумак школалары (директорлары К. К. Сарыг-Доржу, Л. П. Саая) болгаш Шуй ортумак школазы база-ла [illegible] [illegible] Уруглар албан черлеринден база-ла Бай-Талдың «Салгал» (Лидия Арапчан) аттыг уруглар садының «Йөрээлдер» агиткультбригадазы тиилекчи болган. Ийиги, үшкү черлерни Тээли суурда «Аян» (Елизавета Хомушку), «Сайзанак» (Калдар Төмүр) уруглар садтары ээлээннер.

Районнуң улус өөредилге килдизи бо көрүлдени баш удур эки планнап кылып, бедик деңнелге организастап эрттиргенин өөрүшкү-биле демдеглээр апаар. Районо көрүлдениң тиилекчилеринге шаңнал-мактаарынга акша-хөреңги-даа хамнавайн, шаңналдардан-на илдең. Бирги черни алган Бай-Тал школазын 10 олуттуг [illegible] биле, дараазында шыдыраан школа болгаш уруглар албан черлериниң коллективтерин радиолалар, бильярд [illegible] машина, [illegible] херекселдери-биле, ол ышкаш өйи-чаңгыстың ол ажыг эң эки күүседикчилери тус-тузунда шаңнал-мактаарынга эвээш эвес акша-хөреңги үнген.

Седип-оол ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

Уран чүүлдерниң найыралы — улустарның найыралы

Май 15-те республиканың [illegible] театрынга кожа[illegible] Даг-Алтай автономнуг об[illegible] национал шии театры[illegible] артистерниң чайгы гаст[illegible] ажыдыышкыны бол[illegible].

Тыва черге болунун чонунуң [illegible], уран чүүлүн ба[illegible], дагын катап аал[illegible] турар алтай өннүк[illegible] байыр чедирип, алтай, тыва уран чүүл ажылдакчыла[illegible] узун-делир аалдажып турары дээрге, совет[illegible] интернационалчы ха[illegible] улам быжыгып [illegible] бадыткалы дыр [illegible] Тыва АССР-ниң культура министри Ч. Ч.-Д. Ондар [illegible] ажыдып тура, онза[illegible] демдеглээн.

Алтай өннүктер Тыва черге [illegible], чайгы гастролюн алтай [illegible] Л. Кокышевтиң чо[illegible] аянынга А. Юланов[illegible] «Туба» деп шии[illegible]

дээрге-ле улустарның найыралы-дыр деп түңнээннер.

Алтай, тыва ийи театрның коллективтери бот-боттарынга сүй белектерни сунушканнар. Аалчыларга дириг чечектерни тудусканнар.

Чоокта чаа, мартта Кызылга болуп эрткен Сибирьниң национал театрларының фестивалынга киришкеш, аалчылар гастролюн А. Юдановтуң «Туба» деп комедиязы-биле ажыткан.

Кижиге ажыттынар Чуруктуң каасталгазын бир янзы кылдыр кылган, бурунгу хоорай Улаланың бир бөлүүнүң хевири. Микрофон [illegible] чаңгыланып келир. Кымның үнү деп чүвени шииниң туруглары сценага үнүп келир, көрүкчү-биле таныштырар: «Лазарь Васильевич Кокышевтиң дириг үнүн дыңнап тур силер. Ону каш-ла чыл бурунгаар дериин кижилер каржызы-биле өлүрүп каан..»

[illegible] Башта[illegible] аалтыга алдыртпас деп бодап чечен-мерген [illegible] Тубаның ролюн артист В. Кандинов [illegible] Тубаның кадайының (Ж. Эндокова), [illegible] Кандытуң (А. Юданов), офицериниң (А. Майманов), [illegible] айбычының (П. Папитов), хамның база ажыл кылбас чиик амыдырал [illegible] Шапканың (Н. Очрина), Темичи [illegible] (Б. Кудиражева), бай садыгжы Сафронуң (А. Топбогошева) [illegible] артистер бедик мергежилдиг-биле ойнап [illegible] каттырыышкын [illegible] көрүкчүлерни [illegible] катап-биле утку органнар.

Алтай дылда тыва дыл-биле [illegible]

[illegible] кижи-биле кижи байлак» деп [illegible] домактың ханы утказынга [illegible], улустар ара[illegible] найыралдың күчү-күштүге тураскааткан шиилүктү [illegible] номчуп, «Амыраңнаар, ак-көк Тыва!» деп мен[illegible]

Алтай трупканың мурнундан [illegible] режиссёр Антон Юданов, СЭКП Тыва обкомунуң [illegible] Чүлдүм Чап олар [illegible] сөс ап чугаалааш, [illegible] чүүлдерниң найыралы

чорып турары-биле шугумчу[illegible], [illegible] «Туба» эгелээр. Сибирьниң национал театрларының фестивалы болуп турда бо шиини кызылчылар болгаш хоорайның аалчылары көрген, оон утказын билир. Ынчангаш бо удаада солунга ону катаптаваазы-биле утказын биживээйн.

Шииде бир-тең анык артистери ойнап турар тирези[illegible] актёр бурузу болуруң ролюн тергиин эки күүседген. Чи[illegible]

рының [illegible] аргазын [illegible], концерт көрүп келгеннерге [illegible] шиичилер үезинде [illegible] бердерин [illegible] театрның администрациязындан негеттиниң турар.

Валентина САТ.

ЧУРУКТА: шииден бир көргүзүг.

Ондар **ОХЕМЧИКТИҢ** фотозу.

ЭСКЕРИГЛЕРИМ

Тываның «Хүндүлелдиң Демдээ» ордениниң хөгжүм-шии театры салым-чаяанныг драматург Виктор Көк-оолдуң [illegible] сценадан үндүр октаттырыпкан «Хайыраан бот» деп шиизин катап [illegible], тыва сценага эң [illegible] көргүзүүн Май [illegible] байырлал мурнунуң [illegible] кылдыр баралгат[illegible] [illegible] кузели ханып, [illegible] шииниң тывызык [illegible] аныяктааны [illegible] хүлээп алган[illegible].

[illegible] он чыгын чылдарда [illegible] бөстүр байтыгай, [illegible] тыва [illegible] «Хайыраан боттуң» хөй санныг [illegible] назылыг көрүкчү[illegible] негелдезин [illegible] Тыва АССР-ниң болгаш РСФСР-ниң улустуң артизи Максим Мунзуктуң [illegible] болгаш [illegible] тывызыр [illegible] ачызында [illegible]. База театрның [illegible] коллективиниң [illegible] киржилгези-биле «Хайыраан боттуң» сценаже катап эгиттерин ук шииниң мөгейикчи-талалакчылары Максим Мунзукка өөрүп четтиргенин илередип турарлар.

«Хайыраан боттуң» кол рольдарын Сарыг-Хааны — РСФСР-ниң улустуң артизи Борис Балы-Сагаан, оон кадайын — РСФСР-ниң алдарлыг артизи Екатерина Кенденбиль, Караны — Тываның [illegible] Галина Мунзук, Седипти — артист Сергей Ондар, Кенден Хүрэкты — артист Алик Хомушку болгаш өске-даа рольдарны театрның артистери мергежилдиг, бүттүрениг болгаш бердинген күзели-биле бедик деңнелге ойнап күүсеткен деп санавас арга чок.

Ук шииниң күүседикчилериниң идик-хевин, эт-херекселдериниң каасталгазын болгаш долгандыр турар бойдусту эки, чараш болгаш көрүштүг кылдыр чуруп көргүскениң сагыш-сеткилди сергелип келир. Хөгжүм болгаш ыры айтырыын сурагдыг композитор Ростислав Кенденбиль күш үндүрүп турганы-биле каракка илдең, кулакка аянныг дыңналып турду. Оон-биле чергелештир хөгжүмнү оон-даа аянныг болгаш улуг туу болдурары чугула. Чоокку үеде ону шуут тыва хөгжүмче долузу-биле шилчилери негеттинип турар деп бодадым.

Хамыкты мурнай-ла сценада ойнап турар артистерниң чугаа-домаа көрүкчүлерге бир дески, тодаргай дыңналыр кылдыр радио күштелдериг чизиин ажыглаары эн-не күзенчиг-дир. Театрның тон уштур черинде наушник (кулакка үн дыңнаар аппарат) барып көрүкчүлерниң хөй кезии билбес болганда, тон азып турар эштер, өске хоорайларның театрларында ышкаш, көрүкчүлерге саналдап чарлап турар болза эки. Ол ышкаш Хам-оолдуң хамнаары эки болбажок, хамнаашкынга хөй шак үндүрбейн, ону арай кызырза эки ышкаш тыр.

База бир эпчок болгаш таарымчалыг эвес деп эскергеним: театрның 9 болгаш 10 гу олуруглары̆ның аразынга база залды узун дургаар улус эртер черлерге чамдык эштер, хостуг олуттар бар турбуже, сандайлар әкеп, улус олурту-дур, ону болдурбаза кандыгыл? Ол чорук көрүкчүлерге таарымчалыг эвес болгаш орттуң айыыл чогун хандырбайн турар болгай. Эң сөөлүнде бичии уругларга тускай уруглар көрүлдезин органзыставаш, улуг улус көөрде бичии уругларны киирбезе чогумчалыг ышкаш.

Артём БОРБАК-ООЛ.
Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

ДЕТКЕРИЛГЕ

Виктор Көк-оолдуң шиизи — «Хайыраан бот» — чонунуң ынакшылын чаалап алган чогаал. Ындыг-даа болза ону сөөлгү катап тургусканы мурнуулуундан ыракта суларааш ужурунда көрүкчүлерниң хомудалының «аяа долган» турду.

«Хайыраан боттуң» салымчуузу дээш «Шын» солун база боттуг хемчеглерни алган деп болап турар мен. Деммиг саасван тееe тудар деп улегер чугаада дег, Максим Мон-

гужуковичиниң эгелээшкини-биле, деминг куштуң ачызында ону катап көрдүвүс, өөрдүвүс, сеткилдивис ханды.

Шииниң сцена, хөгжүм каасталгазы, артистерниң идик-хевин байлакшаан, артистеривистиң ойнаары-даа эки-дир. Ылангыя чурукчу Иван Салчактың шииниң чурук каасталгазын багай эвес күүсеткен-дир. Улуг хемчээлдиг көжегеде Торгалыгның, Чозаның, Тээлиниң солчуп турар бойдус-чурумалы, шынап-ла, үнн сеткилди

үерадып кээр. Караның чечен-мерген сөстеринге таалап, Торгалыгның көктүг, шыктыг, чечек-чимистиг хөрзүнү бусталып, оортан туман тыртып келгензиг.

Барык уттундурар чыгаан турган шиини чонга катап бараан болдурган М. М. Мунзукка, И. Ч. Салчакка, артистер Г. Мунзукка, А. Ширинг-оолга, А. Кууларга болгаш оон-даа өскелерге чоп өөрүүр.

Екатерина МЫНДРИМА.
Кызыл хоорай.

Фельетон орнунга

СЕЙФТЕ ПЛАТЬЕЛЕР, БАРААНЫ ЧОК ФАКТУРАЛАР

1989 чылда Эрзин районунуң [illegible] садар бараан [illegible] планының 103,9 хуу [illegible] Ал нийтизи-биле [illegible] барааны 7 миллион 377 рубль түңге садып сараар турган, ону 8 миллион 34 муң рубль кылдыр боттандырган. 212 миллион рубль барааны чонга хайнү саткан. Эки-ле саннар-ла?

[illegible] районунуң магазиннери ол-бо барааны чон [illegible] ажыттавайн, чажырып, [illegible] чонга чедирип турган болза, оон-даа эки болур ийик... Ол дугайында чугаа чорбу, моон адаанга болур. «Эки кылган ажыл — [illegible]» дижир. Ам-даа [illegible] Бир кижиге [illegible] 997 рубль 19 ко[illegible] бараан саатчыган [illegible]

[illegible]

З. Ш. Чамыян, белеткелчи:

— [illegible]

Я. Д. Донмит, районнуң амыдырал хандырылга эргелелиниң начальниги:

— [illegible]

Ш. К. Маажый, СЭКП Эрзин райкомунуң партийнаг комиссия даргазы:

— [illegible]

Эрзинге ол кежээ үлетпүр бараанннар магазининге ыяш платьелерни деңгепкен. Оон дугайында чар бир дугаарында кожа школага четкен. Эрзин суурнуң аныяктарының бир чоргаарланып чорууру, боттарының үе-чергези, Кызыл Сылдыс орденниң эдилекчизи (өлгениниң соонда тывыскан) Артур Норбунуң немей башкы Чечен Сергеевна Норбу өөлчегиниң эң бажынга турда-ла, аңаа платье «четпээн». Өөлчег чок бараан ап болурунуң шынзылга-бижиин хойлап алган турбуже

Эге баштайгы ийи [illegible] «[illegible] кежик тиг ээзи» ным болган деп болбас силер? Чок, өөлчегте турган са[illegible]

[illegible] (Х. Д. Монгуш) Эрзин районунуң [illegible] ажыл-чорудулгазында тургусканы «[illegible]» үе-чаза [illegible] чангыс, шын, чогнут талаже көрүндүр [illegible] тодарадыр бээр бир деп чон илегеп, манап турар...

Александр ТАВА,
Эрзин район судунуң улус төлээзи.

Агаа ХЕРТЕК,
улусчу контролёр.

Сааян **МОНГАЛ,**
«Шынның» корр.

ОНУ ДЕТКИИР МЕН

«Хайыраан боттуң» эгезинде турганын ёзугаар эге кылгаш, чонга бараалгадып, [illegible] дыр үндүрер сорулганы салгаш, Максим Монгужукович Мунзук аар чүктүшкүнүн уун шилаткан рольдарга таарыжыр артистерни кончуг шын шилип алган-дыр.

Караның ролюн — Галина Мунзук (1944 чылда оон авазы Кара-кыс Мунзук) ойнаан. Оон бээр 46 чыл эрткен [illegible]

[illegible]

Седиптиң ролюн [illegible] артист Сергей [illegible]

Сарыг-Хааның [illegible] РСФСР-ниң улустуң артизи Б. Ф. Балы-Сагаан [illegible] РСФСР-ниң [illegible] артизи Е. С. Кенден[illegible]

[illegible]

Салбакай бот Тываның [illegible]

Бодалдар, саналдар

[illegible]

[illegible] Кажан комиссия [illegible] тура, мен база [illegible]. Эки-дир деп [illegible] 3—4 [illegible] Кызылдың [illegible] Ростислав [illegible]

[illegible]

Саая КЮРБЕ,
Композитор.

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

МАЙ 18

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.45 Мульт[illegible] [illegible] 12.30—13.00 «Үе». 13.45 [illegible] фильм. «Тимур болгаш оон командазы». 2-ги сериязы. 16.30 [illegible] 17.30 Мульт[illegible]. 17.45 [illegible] 18.00 «Үе». 18.20 [illegible] 19.45 «[illegible] Россия, Россия...» [illegible] 1—2 фильмнери. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 [illegible] 21.45 [illegible] 22.20 [illegible] 23.50 [illegible] 00.20—02.40 [illegible]

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 [illegible] гимнастика. 8.15 [illegible] 8.45, 9.45 [illegible] 9.15 [illegible] 1-ги [illegible] 10.05 [illegible] 2-ги [illegible] 11.05 [illegible] 8 класс. XVII [illegible] 11.05 А. В. Суворов [illegible] телефильм. 11.05 «Петербург[illegible]» [illegible] фильм. 12.15—13.15 [illegible] 17.00 [illegible] «[illegible] чок болзакто».

КЫЗЫЛДАН

17.50 «Тыва черде». Программа. «[illegible]» «[illegible]» [illegible] беседа. [illegible] 18.20 [illegible] 18.30 [illegible] 19.00 [illegible] «Тыва [illegible]»

МОСКВАДАН

20.00 «Тамныгнарга [illegible]» 20.15 [illegible] 20.30—20.45 РСФСР-ниң [illegible]

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

17.30 Мультфильм. 18.00 [illegible] 18.30 «Үе». 19.00 Музейлер [illegible] телефильм. 19.30 [illegible] 20.00—20.15 «Тамныгнарга үзүкар, чаштар!»

БАЛКЭ Тыва обкомунуң аныяктарның [illegible] туризминиң «Спутник» бюрозу [illegible]:

Новосибирск — 8 хонукта [illegible]

Иркутск — 5 хонукта ([illegible]);

Курск — 5. VI—14. VI;

Орел—Москва—24. VII—4. VIII;

Львов — Одесса—24. VII—4. VIII;

Хабаровск — Владивосток—1. VIII—10. VIII;

Москва болгаш Ленинград баарынга тускай чадыглары хүлээп алыр.

Айтырыгларны [illegible] Кызылда Политиктиг чырыдылганың бажыңында № 16 кабинетке келир.

КИНО

МАЙ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Степан Гуселовтуң шелээн өрээли» 10.00, 12.00, 14.00, 19.20 (узаткан), «Кайгамчыктыг кызы, Пхеньянның оглу» (КУДР) 16.00, 17.40, видеозалга: «Команлос» (АКШ) 9.30, 11.10, 12.50, 14.30, 16.20, 18.00, 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кайгамчыктыг эзим» 9.00, 12.40, «Черниң куу деп куштары» 13.50, «[illegible]» (2 сериялыг) 14.30, 19.30, «Анда-даа Америка» 17.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Максим Перепелица» 14.20, «Тараан толу» (2 сериялыг) 16.20, 19.00 [illegible]

Чазалга

Май 17-те [illegible] 35 113 [illegible] «[illegible]» [illegible] ТАРИ ТК-ның [illegible]

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдиси — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ ундурукчулер — 2-27-41; ◆ солун корбейжо зергээлдэ — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлаттыг лист.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектеринге Тыва АССР-ниң күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулар белдири № 1.

Индекс 51741

Тиражы 28000 экз. Заказ № 417.

Республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү черлерниң пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
май
19
№ 115 (14315)
суббота

1925 чылдан үндүрүлдеттинген
Өртээ 3 кап.

БУЯННЫГ СЕТКИЛДИҢ САЛЫЫШКЫНЫ

Уругларның В. И. Ленин аттыг Совет фондузунуң Тыва республика салбыры өскүс арткан болгаш кадыы кошкак база инвалид уругларга материалдыг дузаламчы чырыы-биле чоокта чаа телемарафонну эрттирген болгай. Аңаа Тываның хоорай, суурларының ажыл-ишчилери, күш-ажылчы коллективтер, студентилер, школачылар болгаш дайынның база күш-ажылдың ховучуннары идепкейлиг-биле киришкен.

Чижээлээрге, Сүт-Хөлден Кызыл-оол Монгуштуң өг-бүлези боттарының өг-бүле бюджединден 500 рубльди уруглар фондузунче хамыктың мурнай шилчиткен. Кызылдың ийи дугаар ортумак школазының методулгалыг башкыларының бирээзи Хүрең Бораевна өөнүң ээзи Сергей Ыңаажыкович Ооржактар уруглары-биле дугуржуп, сүмелешкеш, 707301 агар санче 100 рубльди боттарының өнүүзээзинден кииргеннер.

Улан-Удэ хоорайның студентизи, өскүс өскен Геннадий Ооржак ол хүн Кызылга ужуп келзе-даа, марафон болуп турганын билбээн. Дуу болуп телевизор ажылдадыптарга, телемарафон чоруп турган. Аныяк оол аңаа сагыш-сеткилинден өөрүп, чаштарны көөргеп, өөлгү беш акшазын уруглар фондузунче дораан шилчиткен.

Ук фондуга дузаламчы көргүзери-биле кандыг-даа улус киришкен. Бичии Шантарев Сашаның кадыын камгалап алыр дизе, хөй акша, харыылаа даштыкыже үнери чугула апарган. Аңаа дузалаары-биле Кызылдың тос дугаар школазының башкызы Валентина Ензак Сашаның адынга болуушкун алдын илчирбежигежин чоруткан. Школачы Миша Толстухин болуушкун чыып турганы 6 рубль 35 көпеезин база олче [illegible].

Тыва профэвлелдериниң «Радость» ансамбли 500 рубльди, Чадаананың № 1 школазының чеңги «а», «б» класстарының өөреникчилери 256. СЭКП Тыва обкомунуң ажылдакчылары 475 рубльди кирген. Кызылдың үлетпүр садыының общежитиезиниң комендантызы Клавдия Салаажыковна Оюн телемарафон чоруп турар үеде кончуг дүрген хөделип тургаш, 81 рубльди чурттакчылардан чыгтаң, эккелген.

Бай-Тайга, Барыын-Хемчик районнарының эмнелге коллективтери, Сүт-Хөл районнуң улус өөредилге килдизи тус-тузунда бир-бир муң, Тыва АССР-ниң Күрстрахование инспекциязы 2 муң, Садыг министерствозу 5 муң, а «Тывасуг-мелиорация» каттыжыышкыны 10 муң рубльди тус-тузунда шилчиткен.

Бистиң чаа аалдап келген кожаларывыс Даг-Алтайның артистери уругларның В. И. Ленин аттыг Совет фондузунуң Тыва салбырынга дузаламчы кылдыр бир шиилеч кирген акшаның агар санче шилчидерин шиитпирлээн.

Бо хүнде агар санче 59 муң 690 рубль кирген.

Телемарафонну организаттап чорударынга Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозу, Культура министерствозу, Тыва АССР-ниң күрүне филармониязы, Тыва АССР-ниң Күртелерадио комитеди база уругларның В. И. Ленин аттыг Совет фондузунуң Тыва республика салбырының ажылдакчылары киришкен.

Ульяна ХАПТЫР-ООЛ.
Уругларның В. И. Ленин аттыг Совет фондузунуң Тыва республика салбырының харысаалгалыг секретары.

ХҮНДҮЛҮГ АЖЫЛЧЫН

Чечекмаа Шыырапович Монгушту таныывас кижи «Тыва даг-дүгү» комбинадында чок. Он беш чыл дургузунда арыглаал фабриказында ажылдап келген. А 1979 чылдан эгелеп регулировщиктеп турар. Оон ажылдап турары № 1 [illegible] ай, [illegible] чыл [illegible] доктаамал ажыы [illegible] келген. Ынчангаш Чечекмаа [illegible] Монгуш [illegible] турар. Ол дөрт айның [illegible] планын ажыы [illegible]. [illegible] ажылдап турар өөрү ону хүндүлээр, оон күш-ажылын бедик-биле үнелээр.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

Часкы тарылга

ЧУРУКТА: Барыын-Хемчикте «Хемчик» совхозтуң хову ажылдарында механизастаан звено удуртукчузу Борис Хомушку.

Оон звенозу эрткен чылын мал чемнерин тарып өстүрүп, сигенниң бедик дүжүдүн алган. Механизастаан звено бо хүннерде күжениишкинниг ажыл-ишче кирген. Чүс бежен беш гектар шөлдү олар тарыыры-биле чемиштидип болбаазырадып алган. Механизаторлар чаңгыс чылдыг сигеннерни тарыырынче кириптиннер.

Оолар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ДЕМНИГ ЧОРУТКАН

Бо чылдың часкы сезонунга Улуг-Хем районда «Ак-Туруг» совхозтуң механизаторлары баш удур эки белеткенген. Олар тракторларны болгаш кожуг машиналарын чогуур үезинде багай эвес септеп доостан.

Тараажылар Чинге-Ховуунуң, Улуг-Ховунуң, Ооругнуң, Кара-Сугнуң делгем шөлдеринде эрткен чылын белеткеттинген 1000 гектар шөлге шык базырыышкынын бир демниг чоруткан.

Совхозтуң удуртукчулары механизаторларның ажылдап, чурттаар байдалынче чогуур кичээнгейни салып турар. Хову турлагларын эки кылган. Ында телевизорлар ажылдап турар. Чунар-бажыңнар бар. Аъш-чемниң шынары эки.

Виктор Сиринниң звенозу Чинге-Ховуда сула чажар 194 гектар шөлдү чарган.

(Бистиң корр).

25 ЦЕНТНЕРНИ КАНЧАП АЛЫРЫЛ?

«Коммунизмниң херели» совхозтуң хову-шөлдеринге чораш, байгы-ла сут-суггат, чаъс дугайында бодап чордум. Чер кургаг, ооң ондап-остап чыдары илдең, хараазанчыг.

Мал чеми белеткээр бригаданың удуртукчузу Михаил Бушук-оолович Оюн-биле ужуражы бергеш, хамыктың мурнунда суггат дугайында чугаалаштым. Суггаттыг шөлү 250 гектар. Ийе, ону билдилиг ажыглаар, өскээр чугаалаарга, оон ооңа чартыынга хөй чылдыг сиген тарааш, ийи удаа кезип алыр болза, черле элээн курлавырны ап болгай-ла. Эрткен чылын ооң бир гектарындан 17 центнер дүжүт алган улус-тур. Ам оон сес центнерин хөйнү планнаан. Канчап күүседирил, кандыг-кандыг хемчеглерни немей алырыл, эрткен чылын четпестер чүү болганыл, ону канчаар чайладырыл?

Планны тургузары, хүлээлгени алыры дээрге ажылдың кезии-дир. Организастыг ажыл херек. Бригаданың кежигүннери суггатты апрель 15-те эгелээн. Баштайгы 20 хонукта 120 гектарны суггарган болду. Чогум план ёзугаар чорту олурарын бригадир тайылбырлады.

Кандыг бергелер турганыл, барыл? Буга дозунуң дожун арыглап, аштап алырынга саадаан улус-тур. Дош [illegible] ген, ынчангаш ону шуут-ла чаза тепсир, бульдозерлер-биле үстүрер ужурга таварышкан. Ынчангаш ол чорук суггаттың темпизинге доктаар болган. Ужуру болза, март айның эгезинде-ле буга дозун белеткеп эгелээн турган болза эки-дир ийин, ажыл саадавас.

— Бир ай чартык хире үеде бисче [illegible] келди — деп, М. Оюн хомудай-дыр. Ол хире үени халас эрттирип деп чувени бодап көрээлиңер.

Элегестиң суу ажый бергеш, ынчангаш арыктарда суг элээн немешкен. Ол чорук суггаттың темпизин дүргедеткенге харын. Мурнунда бригадага 20 кижи ажылдап турган. Кереэже кирген соонда, оларның саны дыка кызырган, ам чартык кезии арткан, бис аңаа чораан хүнүвүсте чамдызы 7—8 кижи ажылдап турду. Бо хире бачым үеде шуптузу деңге ажылдаан болза эки. Ийи звено болуп алганнар. Даң бажындан тура, орай кежээге чедир ажылдаар. А дүне? Дүне суг халас агып чыдар. А кезээ чарбаан турган болза, ийи ээлчег-биле суггатты организастап болур турган аа? Мында база чамдык таарымча чок чүүлдер бар-дыр.

Бригадада суггаттыг 250 гектар шөлден аңгыда, чайгаар үнген сигенниг 780 гектар чер база бар. Ону куузун, кыжын булукталдырып суггаар. База эки арга-дыр, курлавырларны шак ынчалдыр ажыглаар херек харын. Кезек када ол девискээрни булуктадып суггарбайн келгенин Михаил Бушук-оолович база тайылбырлады. Ынчаш дүжүт пат турган.

— Чаъс чагбайн тур. Ынчангаш суггаттче-ле кол кичээнгейни углаар ужурлуг улус-тур бис — деп, бригадир чугаалады.

Бир-тээ, гектардан 25 центнер дүжүт алыр дээш болганда, ажылдаар апаар-дыр. Чүну канчап турарыл ынчаш? Хамыктың мурнунда суггарар черни ыяк планнап алыр апарган. Ажылчыннарның хандыр-ганы эки. Бригаданың төвүнде столовая-даа, телевизор-даа, кызыл-булуңнуг, ойнаар чүүлдерлиг. Планнап кааны-биле алырга, суггаттыг шөлдер ковудаар ужурлуг. Келир беш чылда «Фрегаттар» ажылдаар, суггарылга системазын чаартыр. Ол чорук ажылчыннарны өөртүп турар. А дүжүттүг бедиктерде, кол-ла аргалар суггаттың шынарын экижидер чемиштидиглерни чөп ажыглаар. Чогум бо талазы-биле амдызында кылыпкан чүүлдер көзүлбейн турар. Сес кырынга план тургузуп, хүлээлгелер ап турувуста амыр-ла, а ажылды организастаарынга күш четпейн баар болгай бис. Кол чүве — канчаар ажылдаарында. А Кочетовонуң суггатчылары мурнуку чылдарда дег, шак ынчалдыр ажылдап болбас ужурлуг. Совхозтуң орулгазы хову ажылдакчыларындан, эң ылаңгыя мал чеми белеткээр бригададан база бүрүн хамааржыр. Аразында [illegible] харыысаалгыг [illegible] ның бирээзи-ле «аскай бээр ге», өскелери чер албас дег чүве билдингир.

Тавак СИРИН.

Мурнакчы дуржулганың адрези

«КАТОН КАЖАА ХАЛА ЧОК-ТУР»

Он ажыг чылдар бурунгаар Тываның дуржулга станциязынга ажылдап турумда, оон эртем ажылдакчылары катон кажааларга хөй кыштадырының арга-дуржулгазын нептерээдип турганын сактыр ол мен. Республика солуннарынга ындыг кажааларның хевирлерни чураан, материалдарны база үндүрүп турган. Ындыг турбуже, республикада бо хүннерде катон кажааларының саны он безин четпес.

Эрткен кыжын «Улуг-Хая» совхозтуң катон кажаазы бир кодан хөй кыштаашкы бергени деп чугаа дыңнааш, Шагаан-Арыг хоорайның үлетпүр зоназының [illegible] кыштагга четтим. Чүү деп болзаар силер? Катон кажаа эки болдур. Совхоз аңаа хайыр чүгле баштайгы сооктарга чедир дуглаан. Аңаа кыштадыр [illegible] чугаалаарга, кортпас. Кортпас арга чок, чүге дээрге, ындыг кыштагларга безин хөйлер, чамдыкта бергедээн үлер болгай.

Бо кажаада корткуг эвес болуп, хөй ажык дээр адаанга кыштаан малчынга чоокта чаа ужураштым. Оон соонда «Күрүнениң малы ажык дээр адаанда» деп чугааны чедирип турган журналист эштериниң дугайын сактып келгеш, хүлүмзүрүп каап орсум. Чүл ынчаш, бистиң ырак-ырак-даа, чоокку-даа ада-өгбелерибис республиканың амгы малмаганындан безин арбын турган хөй, өнчүнүң бирээзи-ле 30 муң хире рубль өртектиг «орнуларга» кыштадып чорааны бе?

Ийе, бир кодан кыштаар амгы кажааның өртээ ол хире хөй бээр. А совхоз бүрүзүнде 40-50 хире кодан бар болгай. Кыштаглар-даа тургузуп ажылдап алгаш акшавысты шаа хире хамчыра чок [illegible] бе? А бир катон тударынга оон чүс (!) хире катап эвээш акша негеттинер.

— Торай-Өвенде турар ол катонну тударынга 3-4-ле хонук негеттинген чүве — деп, «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң хойжузу Сарыг-оол Донгакович Таспанчык чугаалап орду.

1988 чылдың 570 кыс хураганнары кыштаан ол катонну көрүп тургум. Үстү кадагай улуг чадыр дээрзин бачым, оон тесбиле өскээр чанныр турбуже бооп. Кыжын дыка ону [illegible] база бискелиниң сааскын биле [illegible]. Хойлар [illegible] кирер [illegible] оон ышкый мында чүү-даа чок.

— Сарыг-оол Донгакович, силер чажырбайн чугаалап көрүңерем: хүлээнип алган хойжуну, шынап-ла, коргунчуг чок катонче киир сүрүптүңер бе? — деп, оон ылавылаадым.

— Кортпас деп чүве кала турар боор, дуңмам. Амыдырал ынчаар кызып келген турган болгай — деп, малчын харыылады.

Тоогу мындыг болган чүвеидир. С. Д. Таспанчыктың хоюн кыштадыр дээн кажааның ырай куузун бактың бегы [illegible] кижилер өрттедип. Оон улаштыр кыштагга чурттары бажыныв база чалдывына апкан. Торгалыг кажаазы чоогунуң кыштаг ынчаар четкен.

Совхозтуң кыш удур кыштаар арга-чаа-даа чок. Катон кажаа дугайында бодаан кижи директорнун-даа, специалистерниң-даа бодунда эрткелир чорук турган. Оон чайлаар арга бар бе? Чок.

— Агжагар чадырны бодап даан садаа-биле, багай өөмге сыпыл дээрзии киирбиле шыпкаш, кыштап көрүктерим — деп, малчын сактып олур. — Эртем болгаш дуржулганың айыткан чүвези экилиг деп билип орумза-даа, кыш дургузунда даргаларым та чаңгыс эвес удаа четтим. Сактырым ол-дур ийин. Сес турупкан-даа чүү боор, оон менээ бээр чорук бар эвес...

— Тес-тигтиң соогунда чагдагай катон кажааға хойларыңны киирерге, кээргенчиг эвес-тир бе, Сарыг-оол Донгакович?

— 3-4 хонук дургузунда соок 40 градус четкен турду. Ынчан олар дөзерп кажааның кырынче тырыы бир боор. Кажааның оттунуп хос кээр. Кузуктары шак дом. Эртенниң даңнаар уя-дүргежир, амдыгаай анып, бүгү тырым кижиге берген ол чүве ыйнаан. Күш-биле ойладырарга, оон чоорту амаа апаар.

— Шупту бергелер тоорда артаан-дыр. Катонга кыштагланышкынындан кандыг түңнелдер үндүрүп болур силер?

— Катон кажаа хала чок-тур. Эң ылаңгыя арыкта турган-биле ажылдаан малчыннарга. Бо-даа ыяктар ажыл, 30 муң рубль өртектиг кажааны хойнанм чонк бе, 300 рубль өртектиг катон кажааны эки бе? Чалым кезээ специалистер чораан, ындыг кажаага кыштаан хойларның дүгү тарамык, а силерниң хойларыңарның дүгү [illegible] деп түңнеп, оон [illegible], арганын магададылар. Өске чылдагааннардан дээрэзин бачка, совхоздан бистиң коданывыстан чаңгыс-даа баш хоранган. Ол дугайын совхозтуң специалистери бижитпейн, болур. Оон аңгыда мындыг бодалдар бар. Катоннарга эскинде деңгели шыыраа эр курганнар, арттыр кыштадыр бе-ле, түннел мөөрүнден-даа эки болгу дег. Хой кажааларын тударынга, оларны чылдыңында сектээрзинге ындыг шинчилелдер сонуу айтыр ргалар шиитпирлээрзинге ургүлдиргеш, катон кажааларже хөй хойлар салыр болдур ам ажырбас деп болдар чок. Чартыы нарын дүктүг хойлар безин соокка ылаңгыя шыдамыл бооп чүве-дир деп чүвеге кырын ындыг бүгүрээм.

— Катон кажааларның амдаа 4-5 чылдар тудар бооп — деп, чамыраан турумда совхоз директору Петр Найдан-оол чугаалады.

Козур-оол ОЮН
(«Шынның» корр.).

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинде

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизи болуун ажылын май 17-де Кремльдиң Улуг ордузунга уламчылаан. Маргылдаалыг, алгыш-кырыштыг Съездиниң ажылының үезинде улам күштелген болгаш парламент демиселиниң хемчээлинден ажып турган.

Чамдык депутаттар болгаш оларның бөлүү бодунуң бодалын, күзелин хөй нурууга албадаарын оралдажып, оон-биле Съездиниң ажылынга будулдуруушкунну, узамдырылышкынны, дагын бадылааш-кынарны, хилис чугаалажып көргүшкүннерни болдуруп турган. Аңаа холбаштыр Белгород областан келген улус депутады В. Н. Берестовой тускай медеглел кылган. Съездиниң баштайгы хүннеринде санал бергеннерниң 80-90 хуузу «Демократтыг Россия» деп блоктуң төлээлекчилери болган. Олар демократия дугайында, санал-оналдарының хөй янзы хевирлериниң дугайында каас-коя сөстер-биле «микрофонну ээлеп алырын» оралдажып келгеннер. Ынчаарга «Демократтыг Россияның» төлээлекчилери депутаттар санал бээриниң чагыгларын Съезд ажыттынар шаак мурнунда киирип каан турган.

Ынчангаш Съезд мындыг шиитпирни хүлээп алган: хүн чурумунга кирген тодаргай айтырыглар аайы-биле санал бээр кылдыр секретариатты даныштыр ат бижиддер.

РСФСР-ниң Дээди Соведин соңгуур дугайында айтырыгны хүн чурумунга кииреринге хамааржыр улуг маргылдаа болган. Россия Федерациязының Конституциязынга өскерилгелер киирер дугайында айтырыгны хамыктың мурнунда чугаалажыр көөрүн чамдык депутаттар саналдаан. Ынчалзажок ук айтырыгны белеткел чокка, далаш-биле чугаалажып болбазын депутат В. Н. Степанов бүзүреңгей кылдыр бадыткап чугаалаан.

Съездиниң редакция комиссиязының даргазынга М. Н. Толстойну комиссия хуралынга соңгааны Съездиге дыңнаткан.

Республиканың хамаатызы ийиден хөй Советке хары угда депутат кылдыр соңгуттурган турупболбас ужурлуг деп, чамдык депутаттар Мандат комиссиязының илеткелин чугаалажып турган үеде медеглээн. Ук айтырыг ылаңгыя үш Советтерниң депутады болуп турар И. К. Полозковтуң депутат бүрүн эргелериниң бадылаары-биле холбаштыр тургустунуп келген. Бо айтырыгга холбаштыр юристерниң тайылбырын Съездиге номчаан. Депутат Полозков кажан оон бүрүн эргелерин Съезд бадылаан соолунде, Советтерниң бирээзинге бодунуң депутат бүрүн эргелерин соксадыр дугайында бижимел медеглелин кылган төлээзе, оон депутат кылдыр соңгуттурганы соңгулдалар дугайында хоойлуга чөрүш пейн турар.

Бодунуң туружун И. К. Полозков тайылбырлавышаан, медеглел кылган: Россияда амгы үеде хөй нарын айтырыглар бар. Ук айтырыгларны чүгле Россияның Дээди Соведиңге шиитпирлеп болур, ынчангаш ССРЭ-ниң улус депутадының мандадындан ойталап тур мен.

Кыска чапсар чарлаттынган. Чапсар үезинде депутаттар тус-тус кылдыр бөлдүнчүп алгаш, санал-онал солчулгазын уламчылап турганнар. Бир ындыг бөлүкке М. С. Горбачев, Н. И. Рыжков, А. И. Лукьянов чоокшулап чедип келген. Ону ажыглап алгаш, бөлүк депутаттар Съездиниң кандыг янзылыг бооп турарын удуртукчулардан соңгурган айтырганнар.

— Бистиң бо Съездивис боор эртип турар байдалында парламент культуразы сагыттынмайн турар ышкаш, силер чүү деп бодап турар силер — деп, оларның бирээзи айтырган.

М. С. Горбачев мындыг харыыны кылган: организастыг чорук чок деп чүвени ажыы-биле чугаалаар апаар. Ол-даа ажырбас, чоорту өөрени бериp болур Съезд бодунуң ажылын уштап, башкарып эрттирер ажылдың органнарын тургузуп, регламентиин бадылап алыр ужурлуг. Депутат бүрүзүнүң артында муң-муң соңгукчу, а Россияның артында бүгү чурт, чурттуң артында бүгү делегей туруп турар деп чүвени уттур болбас херек. А бүгү делегей бистиң чуртувуста чаартылгаларның кандыг янзылыг чорупбаза Советтерниң бүгү чадаларының канчаар тургустунуп, эрге-чагыргазын чаа органнарының канчаар ажылдап эгелеп турарын кончуг кичээнгейлиг хайгаарап турар болгай. Эрге-чагырга чаа күштер келген, депутаттар боттарын таныжып ап турар. Бот-боттарын билчип алыры аңаа эвес айтырыг болдур ийин. Парламент индириизен парламентижи эвес, митингиге чүве чугаалаан хевирлиг чугаалар ховар эвес дыңналып келгилээр болгай. Россияның Съездизинге база ындыг янзылыг болгулаар-дыр.

Ол-даа эрте бээр, ажыл-херек эгелээр деп, Михаил Сергеевич уламчылаан. Дараазында кол чүүлдер канчап-даа чайлап шыдавас бис: чугааны ковудетпейн, хөй ажылды кылырынче амыдырал болуп-даа албадай бээр. Бир эвес дүүн чидиг сөс чугаалаптарын күзеп турган болдувусса, бөгүн болгаш дааэрта социалистиг ниитилелди чаартырының эң таарымчалыг шиитпирлерин үлеп тывар ужурга таваржы бээр бис. Ол айтырыгларны силерге билдингир. Кол-кол айтырыгларны — кайызын мурнады, кайызын соонда шиитпирлээрин тодарадып алыр дээш силер мында чыглып келген болгай силер. Чамдык кижилерниң өске угже бистиң апаар дээш кайы хире кызымдып турарын силер база көрүп, билип турар силер. Ону ажып эртип шыдаар бис дээрзинге бүзүрээр мен, чүге дээрге чуртта политиктиг чорудулгалар колдуунда аңаа болуп эртип турар. Партия бүгү чүвени баш мииниип, холга тудуп алырындан ойталаан. Ол чүл дээрге шииниң тодаралдырының сээлгү чери болур рольдан оон чайлааны ол-дур. Чаа хөй ниити агымнары тыптып кээп, чаа партиялар тургустунуп турар. Ол чорук бистиң янзы-бүрү чорукталыдан бисти мага кылдаар: янзы-бүрү үзел бодалдарны шүүжүр, альтернативалыг программалар тургустунар апаар болгай. Чүгле чаңгыс чүвени кажан-даа уттуп болбас херек: бистиң чонувус чаңгыс, ол дээш бүгү карыысалга биске онаажып турар, чуртувус-даа, черивис-даа чаңгыс.

Бир эвес ону сагыыр болзувусса, бүгү чүвени дугуржуп ап болур бис. Маңаа дыка бүзүрел чорук кижи мен. Янзы-бүрү талалардан ат бооп, үй болай чүве [illegible], сандараашкын эгелээр дей берип деп менээ [illegible] билип, [illegible] амыдыралдың чаа аңгы [illegible] шинчилелдиг [illegible] мен. Янзы-бүрү але [illegible] демократтыг күштерниң боттарының кызып [illegible] болгу дег [illegible] херек. Бүгү кижилер ону билзаа алыр херек. Маңаа мындыг кол чүүлду бодап алыр чоргур: мээниң чыын, өскелерниң чыын эвес дег боладан уштунар херек. А бо ковзуг бирге сорулгазы — чуртта боор турар бүгү эде тургустуушкун моон мурнунда үеде быжыы-биле туруп турган ниити медерелин өскертип турар болгай. Ам дыңнезинде ол чорудулга кончуг бергедээшкиннерлиг болуп турар. Ол ниитилел медерелин политиканы [illegible] [illegible] берген болгаш бир хевис кылгайн чүүлдер хевирлиг кылдыр тыныжы берген туруп турар. Чаңгыс айлашкан чүүлдерин экономикада база-ла артык кылбышаан аңаа дебе, ону кымба дээн чергелиг айтырыкыннар. База бир дужак — [illegible] [illegible] ам-даа быжыы-биле туруп турары.

Депутаттар өске-даа айтырыгларны чуртуң Президентизинге салгылаан. Министерстволар болгаш ведомстволарның [illegible] биле канчаар демиселге чогуурул деп айтырыгга М. С. Горбачев мынча деп харыылаан: рынок экономиказынче шилчиишкин бүгү чүвени турар черлеринге [illegible]. Экономиканы эргелеп башкарырының структуразы өскертинер, концерннер болгаш ассоциациялар тургустунуп эгелээрге, эргелеп башкарылганың системазы бөдүүнчүг бооп.

Чапсар [illegible] кон [illegible]. Чапсар үезинде болган чугаага хамааржыр мындыг янзылыг боттарлы Калугадан келген депутат В. В. Крючков [illegible] чуртуң удуртукчузунуң бо хире берге байдалда [illegible] ужуражып, оларның-биле сүмележип турары — ол дээрге ниитилелге кажаңгызындан артык негеттинип турар мыгдыг эки шынар-дыр. Бистер бөгүн мында Россияның туружун адааганга чыглып келгеш, ССРЭ-ниң Президентизиниң [illegible] ажыт-чажыт чок илередип турарын бедиив-биле үнелеп турар бис. Бүгү республикаларның эңилелинге Россия Федерациязының демократтыг [illegible] тыптарынче кончуг улуг кичээнгейни ол салып турар-дыр.

Депутаттар бадылашкынының хөй кезии-биле РСФСР-ниң Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында айтырыгны баштай чугаалажып көргеш, оон соонда Россияның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазын соңгуур деп шиитпирин хүлээп алган.

Кежээки хуралга Съездиниң хүн айтырыы бадылаттынган болгаш Съездиниң түр регламентизин сайгарып чугаалажан.

Съезд ажылын уламчылап турар (СЭТА).

Төрээн чуртувуста

ВОРКУТА. (Коми АССР) Чурттуң Соңгу чүк девискээринде ол хоорайга воскресенье хүнүнде ажылдаар баштайгы школаны «Коми котыр» («Коми эвилели») деп республиканың хөй-ниити организациязының Воркутада салбыры тургускан. Автономнуг республиканың үндезин чонунуң дылын, төөгүзүн болгаш культуразын өөренир аргаңы бүзээн кижилер ында хары [illegible] чокка алган. Баштайгы кичээлдер хоорайның ниитилел-политиктиг төвүнде эгелей берген. Ук кичээлдер бодунуң чонунуң төрээн дылын чүгле багай билир кижилерниң эвес, харын өске национал дарның төлээлекчилериниң улуг сонуургалын болдурган. Коми АССР болза ында өске национал-дарның төлээлекчилериниң өскен, төрээн чери болуп турар.

САРАНСК. Орус [illegible] чугаа [illegible] баштайгы номун Мордвинаның ном үндүрер чери парлаан. Хүн сүрүде ажыглаттынар сөстерни, чугааларны, домактарны, тайылбырны, ужук дүрүмүнүң талазы-биле медээлерни, айтырыглар харыыларын, темалыг бижимелдерни дыл өөрениринге дузалал номунда кирген. Эрзя дыл кырынга чугаалап турар Мордваның чурттакчылары-биле «[illegible]» чугаалажырынга орус дылдыг кижиниң ажыглаарынга [illegible] кылдыр база бир ындыг номну парлаарынга белеткеп турар.

Мордва национал хөгжүлдезиниң перспективтиг программазын чоокта чаа ажылдап кылган. Автономнуг республиканың үндезин чурттакчыларының дылдарын калбаа-биле ажыглаары ук программада көрдүнген.

УЛАН-УДЭ. Моолдуң Дархан хоорайы — Улан-Удэниң дөрт харылзаалыг төрелдежилген хоорайы. Дарханның аныяктар театрының артистери Бурят АССР-ге аалдап чедип келген. Моолда суртаалдаан ол чогаадыкчы коллективтиң кежигүннери Совет [illegible] бир-ле дугаар келген. Бурятияның орус шии театры-биле кезээ ёзугаар Дарханның артистери солун шиилерин артыр... республиканың ажылчы [illegible] чедиишкиннерин көргүзүп эгелээн.

(СЭТА).

ТЫВАНЫҢ профэвилелдери

№ 1. май. 1990 ч.

АРЖААННАРНЫ АЖЫГЛААР

[illegible] кадыкшылын [illegible] санаторийлерге, курорттарга эмнедир, оларны организастыг дыштандырары профэвилелдерниң социал-камгалал талазы-биле чорудуп турар ажылының кол адыры болур. Бистиң республикада [illegible] ажыл-агыйының профэвилел ажылдарының планныг нормазын [illegible] 3500 ажыл [illegible] 300 хире дыштаныкчы [illegible] тывкаларын эп турар. Ол дээрге 1000 ажылдакчыга 26 [illegible] Чөөн Сибирьде болгаш Бүгү-эвилелдиң деңнели-биле алырга, ол эң эвээш болуп турар. Оон чылдагааны — бистиң республикада чаа курорттар, санаторийлер туттунмайн турарында.

Тыва дээрге чүгле шинчилеттинген 40 ажыг аржааннарның, эм-малгаштыг 6 хөлдериниң чурту-ла болгай. Ол хирезинде 30 чылдарның эгезинде туттунган сезоннуг ийи курорттарывыс бар. Барык-ла 30 ажыг чылдарның иштинде Чедер биле Үш-Белдир курорттарывысты үргүлчү септеп, сегидип келгеннивис ол. Амгы үеде профэвилелдерниң инициативазы-биле Чедерде 5-ки сезонну, Үш-Белдирде дөрткүзүн ажыткылаан бис. Оон ачызында чүгле 1989 чылда 300 ажыг [illegible] болгаш [illegible] эмнедип, дыштандырарын чедип алганывыс ол.

1991 чылдан эгелеп Чедер курорт бүдүн чыл иштинде ажылдаар апаар. Ол дээрге муруйга турганывыстан база бир муң хире кижилерни немей эмнеп, дыштандырарын чедип алыр болур болгаш бистиң республиканың сөөк-занк, оорга-моюн, нерв системазын болгаш херээжен улустар аарыын эмнээр негелдезин долузу-биле чедиштир хандырары болдунар апаар. Оон түңнелинде 1992 чылдан эгелеп Чедер курорттуң материал-техниктиг болгаш эмнээр баазазын [illegible] түңнелинде республикадан дашкаар [illegible] хан эргилдези [illegible] аарыгларны [illegible] чүр арга чедип алганар.

Чоннуң организастыг дыштанылгазынга, оларны эмнээринге [illegible] Дус-Хөл [illegible] турарын [illegible] болгай. [illegible] ында Кызылдың болгаш республиканың [illegible] организациялары [illegible] пансионаттарында чайгы үеде 3500 хире кижиге [illegible] дыштандырып турарлар.

Чайгы үеде, [illegible] шөлээ [illegible] танылгазын, кадыын [illegible] лааарынга кеску черни үстүнде демдеглээнивис аржааннар, хөлдер улуг дузаны чедирип турарын номчукчулар билир болгай. Шак ындыг аржааннар колдуунда район бүрүзүнде [illegible] бар. [illegible] [illegible] республиканың болгаш [illegible] областарындан, крайлардан 12-16 муң кижилер дыштанып турарлар. Оларның аразында [illegible] аржааннар — Бай-Тайганың Шивилиг, Сут-Хөлдүң Шивилиг, [illegible] Уладай, Улуг-Хемниң Хайыракан, Бай-Хааккың Чурумал [illegible] 1989 чылда 9000 кижи чыдып, дыштанган.

[illegible] аржааннарны [illegible] боктаалдырар, мал болгаш эм оъттарны сан-түң чок-биле чулуп алгаш баар, хөлдерниң малгажын, суун улуг савааларга кудуп алыр чоруктар уламчылавышаан.

Чоннуң дыштанылгазын органиизастаары, санаторийлерге, курорттарга эмнедири чүгле профэвилелдерниң хүлээлгези эвес болганда, министерстволарга, ведомстволарга болгаш бүдүрүлге черлери, албан организацияларга хөреңгизин мөөнпеп алгаш, боттарының ажылдакчыларынга санаторий-профилакторийлерден, курорттардан тударын сүмелеп тур бис.

Чайгы үеде чоннуң организастыг дыштанылгазын, санаторий-курорттарга эмнедирин бедик деңнелге эрттирери — профэвилелдерниң чугула хүлээлгези.

Март-оол МОНГУШ.
Профоблчөвүлелдиң социал-камгалал килдизиниң эргелекчизи.

БО АРЫНДА:

- Ажык-чарлыг кылдыр.
- Малчын деп кымыл?
- Чоргаарланып чор мен.
- Харыылап бэрээл.
- Контролёрлар сүмелээн.

ЧОНГА ЧЕДИРЕР, ДЫҢНАДЫР

1988 чылдың күзүнүнде профэвилелдерниң республика, край, область чөвүлелдери массалыг информация чепсектери-биле дарый харылзааларны тудары-биле парлалга төптерин тургузуп эгелээн. Ол төптерни ВЦСПС-тиң президиумунуң доктаалын ёзугаар тургускан. Ужуру болза, ол доктаалда айыткаанны-биле алырга, садыг бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының, ниитиниң чемненилге черлериниң, амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниң ажылынга ажылчын контрольду шыңгыырадыр талазы-биле хемчеглер дугайында ажылды ол төптер харыылаар турган. Ынчалза-даа ол бүгү ажылдарны харыылавышаан, хөй-хөй профэвилелдер чоннуң эрге-ажыын камгалаар талазы-биле профэвилелдерниң чорудуп турар ажылдарын массалыг информацияның чепсектеринге илеткейлиг чырыдып эгелээн.

Рязань болгаш Смоленск областарының профоблчөвүлелдери ажылын шак ынчаар тургускан. Ол профоблчөвүлелдерниң парлалга төптери область, район солуннарының редакциялары-биле, радио болгаш телевидение-биле быжыг харылзааларны тудуп, аңаа профэвилел амыдыралының талазы-биле материалдарны доктаамал чырыдып эгелээн. Смоленск болгаш Рязань областарының профоблчөвүлелдери чуртта баштайгы профэвилел солуннарын тургускан. Тываның профэвилелдериниң парлалга төвүнүң удуртукчузу Смоленскиниң профоблчөвүлелиниң ол талазы-биле арга-дуржулгазы-биле база таныжып келген.

Үе болза чуртта эде тургустунуушкуннуң үези болгай, чаа-чаа солуннар тургустунуп турар, чуртта оларның саны дыка хөй дээрзин чон билир. Ниитизи-биле алырга, ажык-чарлыг үеде боттарының амыдыралчы айтырыгларын солун дамчыштыр тургузарынга-даа — болу солуннут болурга дыка эптиг деп чүве билдинип турары ол. А профэвилелдер? Олар болза чоннуң эрге-ажыының камгалалында туржуп турар дээрзин билдингир болгай. Ол талазы-биле профэвилелдерниң кылып чорудуп турар ажылдары дыка хөй. А оларны чон билир бе, чонга парлалганы дамчыштыр ол бүгү ажылдарны дыңнадып турар бис бе? Чок деп чугаалап болур. Бо бүгү четпестерниң кол-ла чылдагааны — профэвилелдерниң чер-черде парлалга органы чок болуп турарында. Ынчангаш парлалга төптерни, солуннарны тургузуп эгелээр дугайында айтырыгларның чидиг-биле тургустунуп келгени тааржыр эвес-тир. Ол чүл дээрге профэвилелдерниң кылып чорудуп турары ажылдарын чонга ажык-чарлыг-биле дыңнадып турзуп дээн ол-дур. Республиканың профэвилел амыдыралын чырыдып турар «Тываның профэвилелдери» деп арын ам «Шын» солунга ай санында үнүп турар апаар.

Тываның профоблчөвүлелиниң ажылында ажык-чарлыг чорук ам дыка кеску апарган деп билип турар бис. Профоблчөвүлелдиң кылып чорудуп турары ажылдарын пленумнарга дыңнадып, солуннарга бижип, радио, телевидениеге дамчыдып турар апарган. А 1988 чылдан эгелеп профоблчөвүлел квартал санында информастыг бюллетеньнерни үндүрүп турар. Тываның профэвилелдериниң президиумнарынга болгаш секретариадынга, килдистеринге чугаалашкан айтырыгларны ол бюллетеньнерде чырыдып турар. Чоннуң айтырыгларынга харыыларны, консультацияларны база берип турар. Ындыг информастыг бюллетеньнерни улуг-улуг профэвилел организацияларынче, профэвилел райкомнарынче чорудуп бериш турар.

А профоблчөвүлелдиң президиумунга хүлээп алган кол-кол айтырыгларны, кылыр ужурлуг чүүлдерни «Шын», «Тувинская правда» солуннарда «Профоблчөвүлелдиң президиумунда» деп рубриканың адаанга парлап турар.

Орус дылдыг чон, орус дылга чугаалаар кижилер профэвилелдерниң кылып чорудуп турар ажылдарын төп солуннардан-даа, «Труд» солундан-даа номчуп ап турарлар. А орус дыл билбес азы ону кошкак билир кижилер база дыка хөй болгай. Профэвилелдерниң кылып чорудуп турары ажылдарын олар кайын билип алырлары? Ынчангаш тус чериниң чоннунуң төрээн дылынга профэвилел солуннарын үндүрери чугула апарган-дыр. Ылангыя ВЦСПС-тиң секретариадының эрткен чылдың сентябрь 29-тагы доктаалында ол дугайын шуут айтып каан. Ында мынча дээн: «Ылангыя эвилелдештиг, автономнуг республикаларның орус дыл билбес азы ону кошкак билир чурттакчыларынга профэвилелдерниң кылып чорудуп турары ажылдарын тайылбырлап, парлалга дамчыштыр чедирери дыка берге боол турар. Ол чорук болза профэвилелдерниң ажылының ажык-чарлыг болурунга шаптык ужурадып турар».

Рязань областың солуннарының номер бүрүзү, а район солуннарының арын бүрүзү профэвилел ажылын чырыткан болуп турар. А кожавыс Красноярск крайның профэвилел солуну неделя санында 8 арында үнүп турар.

Тываның профоблчөвүлелиниң парлалга төвү тургустунгандан бээр эрткен каш айларда профэвилелдерниң ажылын чырыткан эвээш эвес материалдар республика солуннарынга парлаттынгылаан, радио, телевидениеге-даа дамчыттынган. Массалыг информацияның чепсектери-биле харылзааларывыс черле багай эвес. Ылангыя «Шын» солуннуң удуртукчулары бистиң-биле деңниг ажылдап, профэвилелдерниң ажылын чонга дамчыдып чедирер талазы-биле улуг ажылдарны кылып турарын маңаа черле сеткил ханыышкыны-биле демдеглээри чугула.

Бо чылдың январь 26-да ВЦСПС-тиң секретариады доктаал хүлээп алган. Ол доктаалдың ады — «Профэвилелдерниң республика, край, область солуннарын үндүрүп эгелээр дугайында». Аңаа үндезилээш, Тываның профоблчөвүлелиниң удуртулгазы бо айтырыгны база чугаалажып көрген. Ынчангаш Тываның профэвилелдери бодунуң солуну үндүрүп эгелээри чугула апарган.

ПРОФОБЛЧӨВҮЛЕЛДИҢ ПАРЛАЛГА ТӨВҮ

Тургузукчу съездиниң делегаттарынга сөс

Российаның Хамаарышпас Профэвилелдер Федерациязының чөвүлелиниң кежигүнү, Тес-Хемде «Чодураа» совхозтуң мурнакчы чылгычызы Василий Григорьевич ЗАХАРОВ:

— Кара чажымдан тура-ла мал аразынга өскен болгаш, малга ынаам дендии. Ажы-төлүмнү база-ла малга ынак кылдыр кижизидип чоруур мен. Малчын кижи деп кымыл, оон ажылы кандыгыл? Бо айтырыгларга харыы бээри белен-даа эвес, ынчалза-даа сагыжымны ындыг эвес. Малчын деп харыысалгалыг, кадыг-бергеге торулбас, амыр-дыш билбес, ынчалза-даа хүндүлүг ажыл черле ховар деп санаар мен. Аъш-чем-даа, кедер идик-хевивис-даа малчынның бүдүрген продукциязындан кылдынар, белеткеттинер болгай. Ынчангаш мал ажылынга чүгле шыдамык, бергелерге торулбас, ак сеткилдиг, арыг холдуг кижилер ажылдаары чугула деп санап чоруур мен.

Күш-ажыл кижини каастаар. Өске-даа чамдык эш-өөр-биле бир деңнел, чылгычылап чору мен, көргүзүглерим шору ийин. Ынчангаш чонум мени ажок деткип, Российаның Хамаарышпас Профэвилелдериниң Федерациязының чөвүлелиниң кежигүнүнге соңгуп, улуг идегелди, бүзүрелди көргүсту. Оон ажылынга Тываның делегаттары-биле кады киришкеш келдим.

Төрээн чуртувустуң найысылалы Москва хоорайга чедип, чурттуң профэвилелдериниң ол улуг чыыжынга киржири улуг аас-кежик-тир деп санаар мен. Российаның булуң бүрүзүнден келген төлээ чон-биле кады аңаа тургустунган айтырыгларны шиитпирлээринге киржиттим. Ылангыя амгы үеде — ажык-чарлыг үеде чамдык кижилер демократияны өскээр ажыглаар, туралааш-на чүвезин чугаалаар. Съездиниң киржикчилериниң хөй кезииниң санал-оналынга удурланыр-даа кижилер бар боор чорду. А мээң-не бодалым мындыг: чонувус бисти төлээ кылдыр соңгаш, ол айтырыгларны шиитпирлежир кылдыр чоруткан болганда, шуптувус чаңгыс демниг, эп-найыралдыг, бот-боттарын билчир. Дуңгулежириниң байдалынга ол бүгү айтырыгларны шиитпирлээр. Колдуунда-ла шак ындыг байдалга тургузукчу съезд болуп эрти-даа харын. Оон соонда пленумга-даа киришкеш келдим, съездиниң уламчылаан ажылынга-даа кириштим. Ам сорулгалар тодараттынган. Ынчангаш улам эки ажылдаар, чоннуң эрге-ажыы дээш ажылдап турар профэвилелдерниң ажылынга шуут киржир, ону бүгү талалыг деткиир ужурлуг бис. Мээң-не бодалым ындыг.

Республиканың хөй адырлыг чурттаңга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезиниң [illegible] слесарь-сантехниги Петр Ондарович БАПЫР-ООЛ:

— Мээң ажылдап турарым коллективтиң кежигүннери профком кежигүнүнге-даа, оон даргазынга-даа мени чаңгыс эвес удаа соңгуп, бедик бүзүрелди көргүскениниге өөрүп, чоргаарланып, профэвилел кежигүннериниң эрге-ажыын камгалаар, оларның негелде-херегцелдерин күүседир дээш болдунар-ла хемчеглерни ап чоруур мен. Ажылчын кижиниң ажыы-биле чугаалаар чүве болза херектиг-херек чок чүүлдер дээш ол-бо черлерже чаргы кылып, ажылын каапкаш чоруй баарын кым көрген боор. Ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны аңаа тургузуп бээр чүве болза, оон ажыл-ижи-даа бүдүнгүр, хоюу-даа түттүнгүр болур болдур ийин, ону билбес кижи чок деп чугаалап болур.

Амгы үеде биске чедишпес бараннар-ла хөй-дүр эвеспе. Ам канчаарыл ынчаш — бараннар чедишпес-тир дээш могаттынып, ажылын каапкаш чоруй баар бе? Оон түңнелинде садыгларга бараннар немежи бербес-ле болгай. А харын-даа, ол бүгү бараннар садыг-магазиннерге түрзүп дээш улам кызымак ажылдаар ужурлуг-ла болгай бис. Бараннарның чонга чедишпейн турары чүгле Тывада эвес, а бүгү чуртта болгай. Ылангыя ону Саян ындындан автомобильдерге сөөртүп ап турар бистиң республикага ол дыка берге айтырыг деп билир мен. Москвага-даа, өске-даа хоорайларга чоруп чораан көөрге, ховар бараннарны чүгле ол черниң чурттакчыларынга садып турар боор чорду. Бир эвес биске база ынчаар садар чүве болза, байдал чүгээртей бээр ирги бе деп база бодаар мен. Бистиң республикага хуваалда ёзугаар келген ховар бараннарны кожавыс крайлардан, областардан келген чон дыка-ла садып ап, «Кандыг мындыг магалыг чер боор» дижип чоруп турганын бо-ла көөр, дыңнаар-дыр бис. Ол айтырыгны черле өөренип көрзе кандыг ирги деп бодалым бар ийин.

Российаның Хамаарышпас Профэвилелдериниң тургузукчу съездизиниң ажылынга киржип чорааш келдим. Профэвилелдерниң ажылын улам илеткейжилер, чоннуң эрге-ажыының камгалалынга быжыы-биле туржур — кол сорулгавыс бо болгай. Ол дээш ажылдаар апаар бис. Үениң негелдези-даа ындыг апарган.

Айтырыңар, харыылап берээл

[illegible] ажылдан үнериниң, ажылга кирериниң [illegible] айтырыгларынга хамаарышкан [illegible] айтырыгларны салган чагаалар «Шын» солуннуң редакциязынга, Тываның профоблчөвүлелинге-даа кээп турар. Оларның чамдыктарынга харыылап бээрин профоблчөвүлелдиң юрисконсультантызы В. Б. Дулүштен диләэн бис.

Ажылдан шын эвес үндүрткеш, ажыл чок турар ужурга таварышканда, кайы хире үениң дургузунда ортумак шалыңны төлеп бээрил?

В. ОНДАР.

Кызыл районнуң «Суглак» совхоз

РСФСР-ниң Күш-ажыл дугайында Хоойлузунуң 214 дугаар чүүлүн ёзугаар шын эвес черге ажылдан үндүрткен, ажыл чок турган ажылдакчыга ажыл чок турар ужурга таварышкан үезин, ынчалза-даа 3 айдан хөй эвес үеде ортумак шалыңын төлээр. Ол ышкаш ажылдан үндүрткен дугайында күш-ажыл дептеринге кылдынган шын эвес бижиктиге ужурунда ажылга кирип шыдавайн турганда, шын эвес черге кудуу төлевирлиг ажылче шилчиттиргенде база 3 айның ортумак шалыңын төлээр.

«Аараш эмчиге чыттым. Калыкшылым баксыраанының ужурунда бодумнуң күзелим-биле ажылдан үнер ужурга таварыштым. Мындыг таварылгада администрация ийи ай иштинде ажылдаарын негээр эргелиг бе?

Э. ДОНГАК.

Чадаана хоорай.

Бир эвес аарыг ужурунда ажыл кылыр аргазы бергедээн болгаш ол дугайында эмчи бижиинде айыткан болза, администрация ол ажылдакчыны өске чиик ажылче шилчидер ужурлуг. Ол ажылдакчы өске ажылче баарындан ойталаар болза, РСФСР-ниң Күш-ажыл Хоойлузунуң 33 чүүлүнүң 2 кезээн ёзугаар ажылдан үндүрер. Бодунуң күзели-биле ажылдан үнер дээн ажылдакчы ол дугайын администрацияга 2 ай бурунгаар бижимел билдириишкин кирип сагындырар ужурлуг. Бо таварылгада администрация биле ажылдакчының дугурушканын ёзугаар чөптүг чылдагаан-биле ажылдан үнер дээн ажылдакчы баш бурунгаар администрацияны сагындырып, бир ай хуусааның төнериниң мурнунда күш-ажыл керээзин соксадып болур.

Август 1-де ажылдан үнер дугайында билдириишкин киирген, октябрь 1-де ажылдан хостаттырган турар ужурлуг мен деп бодаан мен. Ынчалза-даа ийи ай хуусааны билдириишкин киирген хүнүнүң дараазында хүнден эгелеп санаар. Ынчангаш октябрь 1-де база ажылдаар сен диди. Ол шын бе?

С. МОНГУШ.

Туран хоорай.

Ийи ай хуусааны билдириишкин киирген хүнүнүң дараазында хүнден эгелеп санаар. Силерниң бо таварылгаңарда октябрь 1—сөөлгү ажылдыг хүнүңер болур. Ынчангаш администрацияның шиитпири шын.

Уруумну азыраары-биле төлевирлиг шөлээге олурдум. Уруум бир хар чедип чорда, уруг азырап олурар иелер 1,6 хар чедир олурар деп чазактың доктаалшиитпири үнүп келди. Оон уламчылап 1,6 хар чедир олурар дээш совхозтуң профком даргазынга билдириишкин бижээн мен. Совхозтуң улуг экономист-бухгалтери мынча дээн: «Бистиң совхоз ындыг доктаал боттандырбайн турар». Ол шын бе?

С. КУНГАА.

Өвүр район.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң база ВЦСПС-тиң 1989 чылдың август 22-деги «Бичии уруглары бар иелерниң шөлээзин узаттырарының дугайында» № 677 доктаалын ёзугаар уруг азыраар херээжен кижиниң төлевирлиг шөлээзин 1,6 чыл чедир узаттырган, оон-биле чергелештир ол-ла доктаалда уругну үш харга чедир азыраарының төлевир чок шөлээзин көрдүнген. Ол 1,6 чыл болгаш үш хар чедир уруун азыраан шөлээзиниң үези үзүктел чок стажка база тускай эртемниң талазы-биле стажынга кирип санаттынар.

Тыва АССР-ниң девискээринге ук доктаал 1989 чылдың декабрь 1-ден күүсеттинип эгелээн.

Силерниң «Торгалыг» совхозтуң удуртукчулары ол доктаалды шын эвес билип, хоойлу-дүрүмнү хажыдып турары ол-дур.

ЮРИСТИҢ КОНСУЛЬТАЦИЯЗЫ

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1965 чылдың апрель 11-де № 298 доктаалында ажылчыннарга база албан-хаакчыларга үзүктел чок ажыл стажы дээш 30 хуу немелде акшаны кол шалыңының кырынга немээрин айыткан боор турар. Ол немелде Тыва АССР-ниң бүгү девискээринге күштүг.

Бо бүгү чүүлдерни айыткан СЭКП Төп Комитединиң, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, ВЦСПС-тиң 1972 чылдың апрель 6-да хүлээп алганы № 255 доктаалы Архангельск областың, Карел АССР-ниң база Коми АССР-ниң девискээринде ажылчыннарга, албан-хаакчыларга хамааржыр.

Бир эвес моон мурнунда ол документиде үзүктел чок стаж дээш немелде акшаның төлевири көрдүнмээн турган болза, ам бистиң республиканың девискээринге ол чүүл талазы-биле өскерилгелер болган. Ол өскерилгелерниң дугайында чүүлдү тайылбырлап бээри-биле профоблчөвүлелдиң эрге-хоойлу ажылдарының талазы-биле килдизиниң эргелекчизи М. Ф. Гаазыраштан дилээн бис.

1990 чылдың февраль айда ССРЭ-ниң Күш-ажыл талазы-биле турикомитеди база ВЦСПС-тиң секретариады чылдың акшаның кырынга немелде акшаны үзүктел чок стажтың бир чылда кандыг-бир организациядан 1-ден хөй эвес үнер болза, ажылга үзүктелдиишкин 3 неделядан ашпаанда, немелде акшаның төлевирин алыр деп доктаал хүлээп алган. А ийи дугаар киргеп организациязындан 12 ай чедир ажылдавайн, эки тура-биле катап үнер болза, немелде акша алыр эрге чок апаар.

Үстүнде көрдүнген чүүл болза, 1983 чылдың октябрь 2-ден соңгаар ажылындан үнген хамаатыларга хамааржыр-дыр.

Ажылчын контрольдуң

хыналдаларындан

КАНЧААР ЧЕМГЕРИП ТУРАРЫЛ?

Хоорайның уруглар албан черлеринде турарларны канчаар чемгерип турарының дугайында хыналданы Тываның профоблчөвүлелиниң ажылчын контролёрлары хынап көрген. Ясли-садиктерде турар уругларны чемгерериниң талазы-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хүлээп алганы доктаалын Кызыл хоорайның уруглар албан черлери ниитизи-биле чүгээр күүседип турар дээрзин ажылчын контролёрлар илереткен.

Кайы-даа албан черлериниң ясли-садиктери сүт, эът продуктулары болгаш хлеб-булочка кылыглары-биле хүннүң-не чедир хандыртынып турар болган. Ылангыя хыналда үезинде [illegible] хоорайның улус [illegible] килдизинге хамаарышкан уруглар албан черлери нормазын ажыр эъттиң 1477 кг, үстү 1009 кг, сүттү 2840 кг, крупаны 3176 кг чарыгдаан.

Уруглар чеминиң калория-зын доктаамал хынап, үш дугаар чеминиң витаминнер-биле байлак болурун чедип ап турар. Уруглар чеминге балыктан кылган консерваларны, маргаринни киирерин хораан, макарон болгаш кондитер кылыгларын менюга киирерин эвээжеткен, биологтуг эки шынарлыг чемнерни: нарын таргылдарны, хүнүн кылыр саллаттарны, сокаларны чем рационунче киирген.

№ 10 ясли-садта (эргелекчизи Л. Н. Исаева), № 15 ясли-садта (эргелекчизи Н. Е. Ботвинина), № 26 ясли-садта (эргелекчизи К. Ч. Монгуш), № 32 ясли-садта (эргелекчизи В. А. Афанасьева), № 14 ясли-садта (эргелекчизи Н. Г. Костина) чем ведомостарын доктаамал тодаргай эвес тургузуп турары ол уругларның чемненилгезинге чогуур киржээнгейин кошкаткаанын херечилеп турар.

Уругларның чиир ужурлуг чамдык чемнерин чедир салбас чоруктар база бар дээрзин ажылчын контролёрлар тодараткан. Чижээлээрге, № 1 ясли-садты хынаарга, ол хүн менюга 4 кг 400 грамм чигирни үндүрүп берген, а херек кырында 700 грамм чигирни уруглар чеминге чедир бербээн болуп турар. № 25 ясли-садка 80 кг чигирни, 45 грамм вафлини чедир бербээн болган. А № 24 ясли-садка 100 грамм саржагны, 1 кг чигирни, 350 грамм вафлини, 900 грамм далганны уругларга чедир бербээнин илереэн. 30 дугаарлыг ясли-садка саржагны 250 граммын, чигирни 3 кг [illegible] граммын чедир салбаан болган. 21, 26, 5, 32 дугаарлыг ясли-садиктерге чедир салбаан чемнер база-ла [illegible] [illegible]

Уруглар албан черлеринге [illegible] магазин ол черлерже чаа [illegible] [illegible] база кылыгларын ажок саадашкынныг чорудуп турар. Уруглар албан черлерин инек эъди-биле үзүктелдиишкин чок хандырар талазы-биле хемчеглерни дарый боттандырары чугула апарган.

Штат ёзугаар бүгү ясли-садиктерге 92 повар ажылдаар ужурлуг, а херек кырында оларның чүгле 42-зи тускай эртемниг. № 19 ясли-садта ажылдаар ужурлуг 4 поварның ийизи ажылдап турар, оларның бирээзи чогуур мергежил чок. № 35 ясли-садта ажылдаар ужурлуг 4 поварның үжү ажылдап турар, оларның ийизи чогуур мергежил чок болуп турар.

Уругларның чемненилгезинге киржээнгейин ясли-садиктерниң чамдык удуртукчулары кошкаткан. 9, 11, 26, 28, 30, 32, 37 дугаарлыг ясли-садиктерде менюну 1—2 хүннерде хары утда бижип турары кандап-даа таарышпас. Эртенги, дүштеки чемнерде белен чемнерниң шынарын хынап турзадаа, дүш соондагы немелде [illegible] малдазын кылбайн турар. Ол дугайында ында демдеглел кылдыраажында бижик шуут чок болганын 36, 33 («Хүнчүгеш»), 32 («Алёнушка») садиктерден көрүп болур.

Складтан кухняже чемни үндүрүп берип турарында кандыг-даа хайгаарал чок дээрзин хыналда көргүскен. Чижээлээрге, № 30 ясли-садка дүштеки чемге огурецтерни менюда бижээн, а херек кырында хынап көөрге, олар дүштеки чемде чок болган. Хүннүң-не үндүрүп берип турары азы складта арткан чемнерни бижип, демдеглеп турар документилер кайы-даа ясли-садиктерде чок болуп турар.

Азаттынган бо бүгү четпестерни кыска хуусаада чайладып, уругларның чемненилгезинге чогуур киржээнгейин ыяңдырарын ясли-садиктерниң эргелекчилеринден чедип алыры хоорайның улус өөредилге килдизинге профоблчөвүлелдиң ажылчын контроль болуунуң кежигүннери сүмелээн.

Маадыр-оол КАЛЧАН, Лидия НАЗЫТЫ.

(Бо арынны профоблчөвүлелдиң парлалга төвү белеткээн).

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл май 20
№ 116 (14316)
воскресенье

1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 кеп.

Часкы хүнүнүң чымыжы

372 гектарга

Иван Константинович Чакыр — бригадир. Ол — Таңдыда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозта дуржулгалыг механизатор. Ам ооң бригадазында ооң дуңмазы Владимир база ажылдап турар.

Бо бригада, ниити совхозтуунга бодаарга, оон барык ийи катап хөй дүжүттү эрткен чылын ажаан алган. Ам база ында чаштырылга ажылы түлүктей берген. Совхоз-биле керээлиг ажылдап турар болганда бригада кежигүннери даангаан ажыл-херекте бедик харыысалгалыын көргүзүп турар.

Тараа культураларының чаштырылгазын доозупкаш олар кукуруза тарылгазынче кирерлер. Олар ону 372 гектар черге олуртур.

Хүн үлүүн

Чөөн-Хемчик районда «Искра» совхозтуң механизаторлары часкы тарылгаже кирген. Бригадир Очур Саага удурткан арендa керээлиг звенода бо түлүктүг ажыл апрель төнчүзүнде эгелээн. Олар 200 гектар черде көк-тарааны чаштырып дооскан. Ам олар 500 гектар черде арбай чаштырылгазын чорудуп турар. Ажылдың шынары багай эвес, темпизи бедик. Механизаторлар Орус-оол Ховалыг, Радик Сат, Сагаан-оол Монгуш, Иван Ооржак, Владимир Монгуш, Бавуу Саая хүн үлүүн доктаамал ажыр күүседип келген.

Дуза чедирген

Ол-ла районнуң «Чыраа-Бажы» совхозта Дагыр-Шеми кооперативинде Оолчукай Куулардың механизастаттынган бригадазында 14 кижи ажылдап турар. Бо бригада Т-150 маркалыг дөрт тракторну быжыглаан. Ынчалза-даа часкы хову ажылдарын шалыпкын болгаш кыска хуусаада доозарын өөренип көргеш, өске бригадалардан техниктиг дузаны оларга чедирген. Олар бир демниг ажылдап тургаш, 800 гектар хире черде кызыл-тасты чаштырган.

Чаштырылга

Тараа культураларын чаштырарының графиги «Күш-ажылдың хостуу» совхоз баш удур тургускан. Механизаторлар ол графикти сагып, чаштырылганың хуусаазын оралдатпайн турар. Амгы хүннерде Торгалыг болгаш Чодураа бригадаларында 14 агрегат чаштырылгада ажылдап турар. Сөөлгү хүннерге чедир 800 ажыг гектар черге ээн шынарлыг үрезинни чаштырган. Бо ажыл-биле кадыштыр 700 ажыг гектарда тооруктарааш.

Совхозтуң суггатчыларын беш звенога чарган. Ында 25 кижи ажылдап турар.

(Бистиң корр.)

Улуг-Хем район.

ЧҮҮ ДЭЭШ ШАҢНАТКАНЫЛ?

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглаал фабриказының хөй националдыг, аразында быжыг эп-найыралдыг коллективи эрткен дөрт айларның дургузунда 46600 тонна даг-дүгү бүдүрер планын 50322 тоннага күүседип, 5 миллион 156 муң рубльдиң нормативтиг арыг продукциязын бүдүрген. Белен продукция сайгарар цех 52517 тонна сорттуг даг-дүгүн херегленкчилерге чедирери-биле Саян ажыр Абаканың демир-орук станциязынче чүдүрүп чоруткан. Садып сайгарган продукциядан 10 миллион 277 муң рубльдиң орулгазын кирип алган.

Профэвилел комитеди (даргазы Д. К. Дүктен-оол) цехтер, ээлчеглер, участоктар, тус-тус кижилер аразында чарышты билдилиг организастап, ону ай, квартал ааjы-биле түннеп, тиилекчилерге шилчиир түкчү-гаштарны, акша шаңналдарны тывысып келген.

Чоокта чаа эрткен күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң, администрацияның болгаш профэвилел комитединиң каттышкан хуралынга апрель айда планныг даалгаларның күүселдезин түннеп чугаалажып, тиилекчилерни тодараткан. Н. А. Назыровтуң удурткан үүрмектеп сорттаар комплекс 415 муң тонна даг рудазын дээрбедеп, бедик сорттуг даг рудазының арыг ыраңдызын арыглаар цехтерже шуудар планын 110,2 хуу күүсеткеш, бирги черни алган. Бедик сорттарлыг даг-дүгү арыглаар цех (начальниги Ш. К.-К. Кужугет) пландан ажыр 522 тонна «даг хендириңден» 662 муң 500 рубльдиң нормативтиг арыг продукциязын бүдүргеш, ийиги черни ээлээн.

В. В. Новоселовтуң белен продукция сайгарар цеги чаңгыс ай дургузунда 2 миллион 641 муң 100 рубльдиң 13 муң 305 тонна даг-дүгүн херегленкчилерже чүдүрүп чорутканын мактап демдеглээн.

Технологтуг он ээлчеглерниң чарыжынга Стапя Ооржактың, Татьяна Барановананың руда үүрмектекчилери, Татьяна Попухинаның даг-дүгү арыглакчылары, Вера Халикова биле Людмила Сафиулинаның белен продукцияны сайгарар болгаш чүдүрер ээлчеглери шалыпчыларга санаткан.

Ангы-ангы цехтерден деригләр машинизи Нина Гончарова, операторлар Алдын-кыс Иргит, Александра Хертек, септекчилер Олег Сластенов, Оолак Доржу, Владимир Тарасюк, электриктер Олег Сарыглар, Сергей Авыр-оол болгаш өскелер-даа акша шаңналдарынга төлептиг болган.

Чарышты түңнээрде кол ажылындан аңгыда, коллективтиң кежигүннериниң ажыл шагын шын сагып турарын, корум-чурумун, хөй-ниити ажылдарга киржилгезин өөренип көөрү чарыштың негелделеринде айыттынган. Ында ажылдап турар чамдык кижилерниң ажыл шагы үскени, эзирииткер сергедир черже киргени дээш В. М. Чичкевичиге удурткан эң эки көргүзүглүг бөдүүн рудадан даг-дүгү арыглаар цехке бо удаада шаңналдыг черлерни тывыспаан.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

СОРУЛГАВЫС—ШЫНАРЛЫГ КЫЛЫРЫ

Чуртталга бажыңнарының тудуу — эң чугула социал айтырыгларның бирээзи. Самагалдайда ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаттынган колонна ону канчаар шиитпирлеп турарыл? Ол коллективтиң кол инженери А. А. Салчакка бистиң корреспондентивис ужурашкаш, ол дугайын сонуургаан:

— Алдын-оол Айыр-Санааевич, силерниң районда «Чурттаар оран-бажың—2000» деп программа база бар болур ужурлуг. Ону чогаадып, үндезилеп тургузарынга, боттандырарынга колоннаның киржилгези кандыг боор турар ирги?

— Ийе, ындыг программа бар. Тускай этемниглерниң, үүрттундиларының киржилгези-биле чогаадып кылган. Баш удур санаашкыннарывыс-даа бар. Мында бир эки чүүл болза, коллективтер боттары база чуртталга бажыңнары тудар кылдыр көрген. Чижээ, бистиң коллектив ийи чыл дургузунда ийи-ийи аал чурттаар дөрт бажыңны ажыглалга киирдивис. Улус хуузунда бажыңнарны база чээли алгаш тудуп турар. Төнчүткен акша-хөреңги база совхозтарның боттарының акшазы-биле чуртталга бажыңнарын тудуп ап турар.

— Ындыг-дыр. А ниити районда бажың алырының база чуртталга шөлүн алгыдарының талазы-биле оочурда чеже кижи барыл? Эрткен чылын чеже хире бажыңны дужааганыл?

— Бажың айтырыы бисте база багай дел чүве билдингир. Бажың дээш 300 ажыг, а чуртталга шөлүн алгыдар дээш 196 кижи оочурда туруп турар чүве-дир бо. Эрткен чылын 122 бажыңны туттувус. Тодаргайлаарга, кол керээ-биле 2 млн 46 муң рубльдиң, а боттарывыстың күжүвүс-биле 1 млн 751 муң рубльдиң ажылдарын кылганывыс ол. Бо чылдың бирги кварталының планнарын база күүсеттивис улус бис. Чоң немежип, чаа өг-бүле туткаңнар хөй, 1989 чылда 126 өг-бүле немежип келген турар чүве-дир бо. Ынчаар кээрге чуртталга бажыңнарын ам-даа хөйнү тудар апаар. Сорулгалар улуг болдур ийин.

— Күрүнеден чээли алгаш, хууда бажың тудуп турар хамаатылар бар дидинер. Оларның материал-биле хандырылгазы кандыг ирги бо, Алдын-оол Айыр-Санааевич?

— Чээли алгаш бажың тудуп турар өг-бүлелер барбай. Тудуг материалдарын райпо база тудуг организацияларының дамчыштыр-даа аргазын хереглеп тургаш ап болур-ладыр. Бистиң коллективтен бир кижи чээли алгаш, бажыңы тудуп алган, ам ында чурттап олур. Тудуг материалдарын Шуурмакка ыяш белеткээр пункт база хандырып турар.

— База бир айтырыг: амгы үеде чеже хире бажыңнарны тудуп турарыл, ында темп кандыг ирги?

— Район тоор — Самагалдай суурга бо чылын ийи-ийи аал чурттаар беш бажыңны ажыглалга киирер ужурлуг бис. Ол ышкаш «О. Шыпкаа», «Чодураа» совхозтарда ындыг үш-үш, «Кызыгаарда» — беш, а «Тандының сынын» совхозта чеди бажың бар, ниитизи-биле 2736 дөрбелчин метр чурттала шөлүн ажыглалга киирер бис.

Көжүп чоруур механизастаттынган колоннада ниитизи-биле 9 бригада бар. Оларның талазындан туруушкун чок, кызымак болгаш бот-боттарын билчир, демниг улус бо.

Тудуг материалдарының хандырылгазы эрткен чылдаазындан эки боор-тур ийин. Ыяш, шифер, цемент бар. Бергедеп-ле турар чүүлүвүс бо согуннуг краннар. «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкының механизация эргелелинче чагыгны баш удур киирген турган бис. Ийи кран биле ажылдаар кылдыр дугурушкан керээвистиң негелдези үзүлген. Краннар амдыгаа чедир чок, келбээн. Чуртталга бажыңнарындан аңгыда, улуг тудуглар база бар. Чижээ, Самагалдайның спорт залы, Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозта 140 олуттуг уруглар садыы. «Таңды сынында» клуб болгаш одалга системазының төвү. Спорт залын келир чылын дужаар, клубтуң база одалга төвүнүң тудуунга 100 муң рубльдиң шингээлир ужурлуг бис. Бирги кварталда 646 дөрбелчин метр чурттала шөлүн ажыглалга киирген. Анаа «Кызыгаар» совхозта Эрес Түменге удурткан аңнып-бригадазы тергиндээн.

— Аңныктар кайы хире хөй кижи ажылдап турарыл, ажылга кирип алыксаашнарны хүлээп алыры кандыгыл, оон аңгыда, ниитизи-биле тудугжуларның ажылдаарынга таарымча тургустунган бе?

— Эрестинде кижилерниң ортумак назыны 32 хар. Ийе, бо бригададан аңгыда, «Таңды сыны» совхозта клуб, одалга төвү кылыр комсомолчу-аңныктар бригадазын чаа организастадывыс. Бригадири Николай Даваа, баштактаныш «Даваанян» бригадазы дижир бис. Аңныктарны ажылга хүлээп алыры берге харын. Ынчалза-даа бо бригадага ажылдың хемчээлин көрүп тургаш, хүлээп ап болур. Тудугжулар көжүп чоруур. Чамдыктары тус-тус суурларның үндезин чурттакчылары. Оларның азышчыланга херегләэр 30 хавачын 6 инекти (ооң ужу бызаалыг). 15 дагааны дузалал ажыл-агыйында тудуп турар. Кадарчылары — Уваңай Дамбыл-оолдуң өг-бүлези. Картофельди шөлге тарып олуртуп турар. Эрткен чылын бир тонна ажыг картофель алдывыс. Сүттүг тудугжулар ап турарлар. Моон соңгаар дузалал ажыл-агыйын улам сайзырадырын шиитпирлээн бис.

— Ажыл шагы үзер чоруктар бар бе, хыналдазы кандыг хевирлиг, база моон ыңай сорулгаңар кандыгыл?

— Мурнуку чылдарга бодаарга, кижилерниң ажылдан үнер-кирер чоруу эвээжээн. Үстүне бээр таварылгалары чылдагааннар. Кижи бүрүзүнден харыыгалга, негелдени күштелдирген. Күш-ажылга киржилге коэффициентизин бригадаларга тургускан. Күш-ажыл чөвүлелинге түңнелдин үндүрүп, ажылга киржилгезин контрольдап турар.

Вячеслав МОНГУШ беседалашкан.

Көдээде чаартылгалар

КОНЧУГ ТОПТАП КӨРЭЭЛЕМ

Бөгүн мында-мында тургустунган кооперативтер дугайын бижээш, кижи номчукчуну кайгадып шыдавас апарган. Амгы кооперативтер бистиң амыдыралывыстың ала-чайгаар болуушкуну, негелдези болу берген. Ындыг турбуже, моон мурнунда кагдынган, перспективазы чок деп санаттынып турган черлерде тыптып эгелээн кооперативтерниң онзагайын айтыр апаар.

Холдарындан четтикпешкеш,
Кожа баскан ийи кыс дег,
Кожай биле Торгалыгны
Кончуг топтап көрүнерем.

Эргижирээн бо ырны ам көдээ специалистарга катап ырлаай берзе ажырбас боор. Чүл дээрге Улуг-Хем районда «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң Кожайда арендалыг кооператив тургустунган. Шаг-шаанда бүдүн кода-суур турган чер дыка хөй чылдарның дургузунда ээн чыткан. Бөгүн ында баштайгы чуртталга бажыңы, чунар-бажың бар апарган.

Кара-оол Данзырынмай, Анатолий Дамдынай, Сергей Доржу, Виктор Көк-оол болгаш өскелерден-даа тургустунган ол кооперативте ниитизи-биле он кижи хаара туттунган. Баштайгы үеде ооң даргазы совхозтуң кол агрономy Виктор Лобаченко болган. Ооң оралакчызы механизатор Көк-оол Лаахын.

Кооперативтер-биле кижи улусту кайгадып шыдавас деп үстүнде айыткан болгай мен. Чаңгыс «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң бодунда безин кооперативтерниң саны 15 четкен. Чодурааның кооператив апарганының дугайын моон мурнунда бистиң солунувуска бижээн мен. Ам «Кожай» кооператив совхозтуң оң талакы чалгыны апарган. Кооператив май 10-да МТЗ, ЮМЗ, Т-25, ДТ-75 тракторларны, бир-бир сеялканы, андазынны, кожар тергени, ГАЗ-53 автомашинаны болгаш суггарылга системазын арендага алган. Бо хүннерде Кожайның, Буктуг-Чадырның шөлдеринде суггат, чаштырылга чорүп турар.

113 гектар черде арбай биле мелени кыр кырынче чаштырып турары солун. Бо чылын кооператив кежигүннери арбайның дүжүдүн алыр, келир чылдап эгелеп, ам чаштырган мелесигенниң азы үрезинин бере бээр.

Ам кооперативтиң совхозка бээр продукциязы-биле каксы таныжыптаалы. Кожайдан бо чылын 15-16 тонна меде үрезинни алыры планнаттынып турар. Ооң ниити өртээ 300 муң хире рубль болур. Оон 100 муң рубль кооперативтиң агар саныынче кирер. Арбай 15 муң хире рубль орулганы бээр. Техника, суггарылга системазын ажыглааны дээш үрезин болгаш өске-даа чарыгдалдар баштайгы санаашкын-биле 20 муң рубль болур. Арткан акша кооперативтиң сайзыралынга, оон кежигүннериниң ажыл төлевиринге баар. Пландан ажыр бүдүрген продукциязын канчаар сайгарарын, кандыг өртек-биле садарын азы боттарынга арттырып алырын кооператив боду шиитпирлээр. Мынчап кээрге, кижилерниң бедик сонуургалдыг ажылдаарынга барымдаа бар-дыр бе? Бар болбайн канчаар! Кооператив 50 мал база азыраар деп турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, оон канчаар-даа сайгарлып келир аргазы бар. Ниитилелдиң болгаш хуу кижилерниң сонуургалының быжым-биле доцнашканын моон көрүп болур-дур!

Чоруун чогузун, Кожайда кооператив!

Кодур-оол ОЮН.

ХУРАЛГА САЙГАРЫЛГА

Чер-черлерде партия организацияларының партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазын болгаш чаа Уставтың төлевилелин чугаалажып турар. Кызыл-Мажалыктың суур Совединиң хуралдар залынга суур Совединиң болгаш Кызыл-Мажалыктың № 2 школазының партия эге организацияларының каттышкан хуралынга ол дугайында улуг сайгарылганы кылган. Анаа ол ышкаш Барыын-Хемчик районнуң XXX дугаар партконференциязынга баар делегаттарны болгаш областың партия конференциязының делегаттарын соңгуттуну чурумунуң дугайында чугаалашкан.

Мурнунда бистиң партийжи хоойлувуска 72 чүүл турган болза, ам 38 чүүлдүг, 6 кезектиг болганы дыка таарымчалыг чорду. Ол ышкаш төлээлер соңгуурунуң демократчы ёзу-биле чорударын кончуг шын.

Устав төлевилелинге хамаарыштыр мындыг саналдар киргизээн: Устав төлевилелиниң 4 чүүлүнде үр үеде партияның уругу дээш тайбың-даа, дашкы-даа үезинде партияга киргеннерге хоочун деп атты алырынга 40 чыл көвей, ону 30 кылдыр чаалзатса эки. Ол ышкаш партия биле комсомолдуң харылзаазын быжыглаар азаза хөй чүүлдерни Уставче киирери чугула. Ууржуктуг коммунистерниң талазындан шүүмүжел дээш ыңайтадыр чоруду Платформага ам-даа быжыглаан болза эки дээрзин чамдык саналдааннар чугаалап турган.

Серин-оол САРЫГЛАР.
Кызыл-Мажалык суур.

Россия чаартылганың будуузунде

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинде

Депутаттарның дүвүрели илден: үш хүн хуралдап келгеш чугаалажыр ужурлуг он алды пункт хүн айтырыының чүгле ийизин көрүп турар. Депутаттар май 18-те Түр регламентиниң чугаалашкан. Депутат чымыштың ажылдаар чурумун тодарадып турар бо чугула документиниң ийи вариантызын саналдаан болгай. Оларның бирээзин девискээрлерниң депутат бөлүктериниң төлээлекчилери чөвүлел хуралынга тургускан. А ийигизин баштайгы подкомиссияга кирип турар улус депутаттары белеткээн, олар Съездиниң белеткел комиссиязының составында ажылдап турар.

Түр регламентиниң ол ийи вариантызы чугааны узадырынга идиг болган. Россияның социал-экономиктиг байдалын, ооң бот-догуннаашкынын, Дээди Советтиң Даргазын соңгуурун. РСФСР Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайы дээн ышкаш өске-даа чугула айтырыглар чугаалажыр ужурлуг турда, ону шөйген чорук үеңи хилис чарыгдааны болбас бе?

— Түр регламентини чугаалашкан чоруктуң шөйүлгеш чылдагааны парламентиде соңгуткан депутат бүрүзү Съездиниң шиитпирлериниң демократчы болурунга, соңгукчуларының негелделеринге дүгжүп турарынга сонуургалдыг болганы — деп, Мордовиядан келген депутат Н. П. Макаркин чугаалаан.

Амур областың «Георгиевский» совхозтуң директору Б. П. Аношкин агроүлетпүр комплексиниң хөгжүлдер дугайында айтырыгны кажан чугаалажып эгелээрин четтиклейн турар. Хоойлу-дүрүм талазы-биле ол шоолуг ээс-даа болза, тараачын кижиге чүү херегин эки билирин чугаалаан. Усть-Цильма районнуң «Красная Печора» солунунуң редактору Н. Н. Носова хөй чугаалан үе чидип туруп бергенинге хомудалын илереткен, бо талазы-биле эр улус чугаакыр болуп турар дээрзин айыткан.

Кылык хайнып, үш-таңгүм болуп турар чорукту өске депутаттар база демдеглеп турганнар. Ооң чылдагааны чамдык депутаттарның белеткел бөлүктериниң болгаш улус депутаттарының чөвүлел хуралдарының саналдарын тооп көрбейн турары дээрзин В. А. Тимофеев айыткан.

Эвиниги хуралдың кыска чадарының үезинде депутаттар ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьяновту долганы көөп, бо талазы-биле кандыг бодалдың ооң айтырганнар. Дээди Советтиң составын калбартыры-биле холбаштыр А. И. Лукьянов мынча дээн:

— Составы бичии калбартып болур, ынчалза-даа автономияларга дээн болбас херек, оон башка Съезд «саазаары» бар. Бар эвес калбартыр апарза-ла — автономияларның төлээлекчилгелери херек апаар, а ону кылыры силерге берге болур. Саналды хүлээп ап болур-дур, ында сезиниг чүве чок. Дээди Совет ажылдааш, дуржулганы чедип алыр, келир Съездиге чедир соңгуп алыр апаар.

Эвилел керээзиниң чаа төлевилелиниң белеткелинге хамаарыштыр депутаттарның айтырыынга А. И. Лукьянов билбес мен деп харыылаан. Чамдык кижилер ону бүгү республикаларның керээзи деп турар, республика бүрүзү-биле керээ эвес бе ол? Эвилелдиң болгаш республикаларның бүрүн эргелерин калбарадыр дугайында Хоойлуну хүлээп алган бис. Эвилелдиң харылзаар айтырыынга кирип турар 10 пункт бар, а өскелерин эвилелдешкен республика бүрүзү-биле херекке үндезилеп шиитпирлеп болур. Эвилелдиң каттыштырарынга кол рольду рынок, экономика ойнаар.

Съездиниң адрезинге кээп турар хөй санныг телеграммаларның аразында Литваның Дээди Совединиң база бижик келген. Анаа белеткээн харыының төлевилелин хүлээп алыр деп саналды бир депутат үндүрерге ону хүлээп алган, ол дээш «Демократтыг Россия» блоктуң депутаттары ааңнап үнгүргеннер...

Хүн айтырыының үшкү пунктузун чугаалажып көөрүнче кирген. Россияның социал-экономиктиг байдалының дугайында РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **А. В. Власов** илеткел кылган.

Хөй национальдыг хожудангай чуртка социализм тургузары-биле холбашкан аар үүрге-ни Россия бодунга алган деп, ол чугаалаан. Ооң-биле кады Россия Федерациязы өске республикаларга бодаарга, чагырыг-дужаар бюрократчы системага база дыка алыскан. Россияның күрүне тургузуу эвилел структураларынга дээлдүнүп кире берген турган. Анаа чүгле ёзу барымдаалаан эргелер турган.

Россияның национал байлаан хөй үе дургузунда ниити-күрүнче сорулгаларын күүседиринге ажыглап келген, ажыглап-даа турар. Ооң түңнелинде Россияның экономиказы аар чүъкту чүктеп турар апарган. Россия Федерациязы социал херектелдерге национал орулгаларын киирер талазы-биле эвилелдешкен республикалардан хожудап калган.

Эмин эртир төвүүлер ведомстволуң чагырып дужаар, экономиканы быдаралыр чоруктардан чайлаар инициативага болгаш хостуг дилээркиннер кылыр аргазы 1987 чылдың экономиктиг реформазы бээр турган деп илеткелчи уламчылаан. Ынчалза-даа ол бүзүрел бурааан. Эргелеп башкарылгада шаг-шинек чок болган, экономиканың башкалаачаа аажок болган.

Тургустунган бо бүгү байдалдарны сайгарып тура, чүгле экономиктиг болгаш политиктиг бот-тускайлан чоруктан тургустунган айтырыглар чогумчалыг шиитпирлеттинип болур дээрзин илеткелчи айыткан. Бо чылдан эгелеп 13 девискээр бот-эргелелче болгаш бот-акшаланыышкынче шилчээн. Келир чылдан эгелеп бүгү республика чаа принциптерже шилчиир. ССР Эвилели биле Федерацияның субъектилериниң бүрүн эргелерин аңгылаар дугайында Хоойлу хүлээп алдынган соонда экономиктиг бот-тускайлаң чорук чедип алдынар.

Ооң соонда илеткелчи чазактың белеткээни экономиктиг бот-тускайлан чоруктуң концепциязының төлевилелиниң чамдык дүрүмнеринге доктааган. Хамыктың мурнунда ниити-күрүне хемчеглерин акшаландырары-биле эвилел бюджединче акша-хөреңгиниң шилчидериниң бүгү республикаларга чаңгыс ааі, үр хуусаалыг нормачы керээлиг үндезинге тургузары чугаа. Ооң өске ажылдап алдынган бүгү чүүлдер республиканың бодунга артар ужурлуг. Ындыг болур болза, РСФСР-ниң бюджети барык 40 миллиард рубльге немежир.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга-биле холбашкан бот-тускайлан чоруктуң эргежок чугулазынга А. В. Власов база доктааган. Сөөлгү үеде чазак даштыкы чурттар-биле харылзааны калбарткан, бот-боттарынга ажыктыг дугуржулгаларны кылган.

Илеткелчи чоннуң ажы-чем болгаш чоннуң херекгел барааннары-биле, чурттаар оран-сава, эмы-дуза-биле хандырылгазының талазы-биле айтырыгларга база доктааган.

Улус ажыл-агыйының адырларын акшаландырарының политиказын эде көөрү негеттинип турар. Төп экономиктиг эргелелдер болгаш эвилел министерстволарының хара турал раганда албадааашкынарының база чамдык адырларны херекке албас чоруктарының уржуунда капитал салыышкыннар хөй санныг тудугларда чашканнаттынган. Амгы үеде республиканың чедир кылдынмаан объектилеринде 25 млрд. рубль өлүг капитал боор чыдып турар. Ылангыя Барыын Сибирьның нефтилиг районнарында, БАМ-да болгаш Ыраккы Чөөн чүкте чурттаалга бажыңнары, культура амыдырал объектилери кончуг эвээш туттунган. Ынчангаш үлетпүр тудугларын кызыргаш, оон алдынган 38 млрд. рубльди чурттаалга бажыңнарын болгаш социал-культура объектилерин тударынга ажыглаар.

Оон соонда илеткелчи улус ажыл-агыйын таарыштыртының турар рынок харылзааларынче шилчидериниң айтырыгларынга доктааган. Ындыг харылзаалар тургустунар болза, чуртта кризистиг байдал узаттынмас деп, илеткелчи демдеглээн. Рынок харылзааларының байдалында бодамчалыг болгаш тывыңгыр ажылдап шыдаар кижилер, коллективтер акша-хөреңги ажыдап алыр апаар. Болгаш чиңгэ чамдык кезиктери, ылангыя улуг өг-бүлелиг кижилерге берге байдал ыяап-ла тургустунуп келир. Ынчангаш оларны социал талазы-биле камгалаар хемчеглерни алыры чугула.

Республиканың чаңгыс массалыг ажыл-агый чорук тургузуна бирги болбурбас, ону ажыл-биле таарыштыр хамдырар, кижилерни ажылга сайгарар тургузар болгаш оларны тускай мергежилдерге өөредир талазы-биле хемчеглерни боттандырарын көрүп турар. Чоннуң камгалаарының республика болгаш чурттуң девисказар фондуларын тургузуп, оларны ниитизи-биле элек, а тодаргай кылдыр апаар тургаш чаа социал политиканы боттандырар апаар. РСФСР-ниң хамаатыларының социал талазы-биле камгалалының дугайында хоойлу төлевилелин ажылдап кылгаш хүлээп алза эки деп илеткелчи демдеглээн.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Россияның культуразын катап тургузарының айтырыгларынга тодаргай доктааган. Россияның катап тургустунуушкунунуң чүгле оон девискээринде чурттаар турар бүгү улустарның культура байлактарын болгаш национал чаңчылдарын камгалап арттырып база хөгжүдүп тургаш чедип ап болур. Национал аас чогаалын, чаңчылдарын хөгжүдеринче, төрээн болгаш культураның туракаалдарын камгалап арттырарынче кезиг чүгле чер болгаш илергейлеттинип турар.

Эвилел федерациязын чаартырын амыдырал негеп келген деп, илеткелчи чугаалаан. Ооң алыс утказы — тургузуп турупкан быжыг административтиг төпчүрелдерни республикаларны — тең-биле база оларның бот-боттарының аразында эки тура, демократчы чаңчылга үндезилеттинген керээ, экономика болгаш өске-даа харылзаалар-биле солуур дээрзи-дир. Мынаа хамаарыштыр алырга, Россияның ССР Эвилелинге турар черинин болгаш ролюнуң дугайында айтырыглар онзалаттынып тургустунуп турар. Чүгле долу эргечагыргалыг болгаш суверенниг эргелерлиг бот-тускайлаң, хамаарышпас Россия деп күрүне республикаларның эвилелинге мага-боду болур.

ССРЭ-ниң болгаш Россия Федерациязының чаа Конституцияларының төлевилелдерин, а ол ышкаш Россияның ССРЭ-биле чаа керээзиниң төлевилелин ажылдап кылыр дугайында чамдык депутаттарның киирип турар саналын көрүп көөрү чугула. РСФСР-ниң статузунуң, оон күрүне самволдарының, чуңуң-даа мурнунда Гимнизиниң дугайында хоойлу төлевилелин хүлээп алыры кончуг чугула.

Хоойлуну болгаш ниитилел моралын хүндүлел көөрүнге үндезилеттинген бүдүмчелиг чорук, корум-чурум болгаш хамгыс ол биле амгы үргүлчележип турар бүдүмчелелгинин тургузары болуп турар деп, А. В. Власов түңнелинде чугаалаан. Россияның катап тургузуушкунунуң айтырыын шыдаар боорлар деп миллион-миллион соңгукчуларның идегели дээш РСФСР-ниң улус депутаттары бо херекке боттарының үлегер-чижээн көргүзер ужурлуглар.

Илеткелчи депутаттарның хөй санныг айтырыгларынга харыылаан.

Кежээки хуралга ССРЭ Президентизи М. С. Горбачев, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков олуруушканнар.

Съезд ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

ТЫВА АССР-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ КОМИССИЯЗЫНДА

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң онза болуушкуннар талазы-биле комиссиязының хуралы болуп эрткен. Анаа республиканың арга-арыгларында боор турар өрттерни дүргени өжүрер талазы-биле хемчеглерни чугаалашкан.

Амгы үеде республикада өрт айыылы берге байдалдыг боор турар. Частан эгелээш үргүлчү кандаашкын боор келгенинин база чамдык черлерниң чурттакчы чонунуң, ылангыя браконьерлеп турар улчумаадары херечелгелеп чорудан ол-бо черлерге үргүлчү өрт үнүп туруп берген. Май 15-те байдал-биле алырга, час эгезинден бээр 157 черге өрт кыпкан, ниитизи-биле 1978,1 га шөлдүг черлер өрттенген. Оон иштинде Улуг-Хем районга 42 удаа өрт болган болгаш 663 га черниң арга-ыяжын узуткаан.

Өрт өжүреринге холдуунда арга-арыг ажыл-агый черлериниң ажылдакчылары киржип, чурттакчы чонну өрт-биле демиселге мобилизаставайн турар. Чер-чер Советтериниң хөй кезии бо ажылдан шуут хоорулган. Чижээ, Хову-Аксыда үнген өрттерни өжүреринге ол черниң чону киришпээн, Чөөн-Хемчикте база-ла ындыг янзылыг боор турар.

Районнарда өрт өжүреринге херектиг машина-техниканың чедишпейн турары, бойдус камгалалы, аңчылар болгаш балыкчылар дээш өске-даа ниитилелдерниң райкүүскомнар-биле харылзаа чүтпайн турары, чоң ортузунге өртке удур тайылбыр-массалыг ажылдарны массалыг информация чепсектерин дамчыштыр кошкак чорудуп келгени демдеглеттинген. Арга-арыгларда боор турар өрттер чурттакчылыг черлерге, ылангыя пионер лагерьлеринге кончуг айыылдыг боор турар.

Чер-черде боор турар өрттерни дүрген өжүрер талазы-биле бүгү хемчеглерни алырын хуралдан райкүүскомнарга дааскан. Өрт айыылы улгадып турар бо үеде кижилерниң кайы хамаанчок арга-арыг кирер чоруун түр хораан.

Республикада өрт айыылының кандыг боор турарын хүнүн-не радио болгаш телевидение дамчыштыр дыңнадып турарын гидрометеорология төвүнге дааскан. Өрттер-биле демиселдиң чорүп турарының дугайын «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга неделя санында тодаргайы-биле бижип турарын Тыва АССР-ниң хамааты камгалалының штавынга, «Тыва арга-арыг ажыл-агыйы» каттыжыышкынга. Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң өрт камгалал килдизинге дааскан.

Өрт өжүреринде хаара туттунган бүгү черлерниң ажылын таарыштырып үглап баштаарын, кыпкан өрттерниң ниити байдалы кандыг боор турарының дугайында бүрүн медээни холга алгаш турарын «Тыва арга-арыг ажыл-агыйы» каттыжыышкынга (эш Гаков) хүлээткен болгаш №№ 3-32-44, 3-30-33 телефоннарга дүн-хүн чок дежурныйлаашкынны организастаан. Улуг-Хемге болгаш ооң аймырларынга хемелиг чорудуун хораан.

Аңчыларны, балыкчыларны болгаш аңнаар-тывыыш ажыл-агый черлериниң өске-даа ажылдакчыларының боттарының хамаарышкан девискээрлеринге өрт айыылын болдурбас талазы-биле хемчеглерге калбаа-биле киириштирерин база профилактика ажылын чорударын респотребсоюзка болгаш чогуур ниитилелдерге каттыжыышкыннарга дааскан.

Онза байдал талазы-биле комиссияның кежигүннерин тус-тус районнарга хуваалган болгаш өрт өжүрер ажылды дээштиг чорударын оларга хүлээткен.

Төлевилелдерни чугаалажып тур бис

XXVIII съезд: *саналдар, бодалдар, шүгүмчүлелдер, сүмелер*

ЧУГААЛАЖЫРЫ УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Бистиң чуртувустуң Коммунистиг партияның амыдыралында эгилделиг болгаш төөгүлүг үе-чадазын чурттап эртип турар бис. СЭКП-ниң эгелээшкини база ооң удуртулгазы-биле чорупп турар эде тургустунуушкунда эвээш эвес нарын чүүлдер таваржып, экономикада-даа, социал амыдыралда-даа, националдар аразының харылзааларында-даа айтырыглар чидигленип турарының боттарывыс херечилери болуп, солун, сеткүүлден номчуп, радио, телевидениеден дыңнап, көрүп турар бис.

СЭКП ТК-ның февраль, март (1990 ч.) Пленумнарынга чугаалажып келгеш, бүгү ниитизиниң сайгарып чугаалажып көөрү-биле үндүрген партияның «Бүрүн, демократтыг социализмче» деп Платформазының, СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелдеринде тургустунуп келген нарын байдалды ханы анализтеп, шүгүмчүлекчи ёзу-биле көргүзүп, социал-экономиктиг, политиктиг амыдыралда кризистен уштунарының, партияның болгаш бистиң ниитилеливисти үнезини-биле чаартырының аргаларын, оруктарын сүмелеп айтып турар. Бо чугула документилерни ниитизи-биле чүүлдүгзүнүп база деткип турар.

Партияның Платформазының, СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелдерин ажык партия хуралдарынга, күш-ажылчы коллективтерге, хойжу бригадаларга, сүт-бараан фермаларынга чугаалажып көөрүн уламчылап турар. Эрттирилээн хуралдарга, дискуссияларга чүгле партия кежигүннери эвес, а кежигүн эвестерниң киржип, боттарының бодалдарын илередип, саналдарын кадып турары бүгү чоннуң партияның салым-чолу дээш сонуургалдызын көргүзүп турар. Протоколдардан алгаш көөрге, 98 кижи боттарының саналдарын киирген. Оларның аразында коммунистер 58, а кежигүн эвестер 40. Сайгарып көрүүшкүн ам-даа доозулбаан болганда саналдар оон-даа көвүдээр дээрзи чугаажок.

Партияның политиказының төвүнде кижини тургусканы, ооң бүгү талалыг сайзыралынга таарымчалыг байдалдарны хандырарын көрүүнгениң чоннуң деткимчезин алган. Районда мал ажыл-агый чериниң ажылчыны, хоочун коммунист Халаада Монгуш кандыг-даа ниитилел тургузуунда кол-ла бүдүрүкчү күш кижи дээрзин, политиктиг партиялар ажылчын кижиниң күш-ажылында туттунуп турарын чугаалаан. Анаа чүүлдешкек саналдарны өске-даа эштер илередип турарлар.

Чаартынган партияның амыдыралының хоойлузу болур СЭКП-ниң Уставының төлевилелинге хамаарыштыр дискуссияга киришкен эштер хөй саналдарны киирген. Сайгарылгага киришкен коммунистерден агроүлетпүр каттыжыышкынының кол агроному Меңээчи-оол Монгуш, районнуң белеткел конторазының директору Михаил Монгуш болгаш өскелер-даа СЭКП-ке кежигүн киирип алыр дугайында бүгү эргелерин, ол айтырыгны үзе шиитпирлээрин партия эге организацияларынга дамчыдып бергенин, кандидат стажын болгаш СЭКП-ке кирерде ыяап-ла рекомендация бээрин чок болдурганын чүүлдүгзүнүп турарлар.

Райкүүскомнуң сан-хөө килдизиниң бухгалтери Татьяна Куулар, «Алдан-Маадыр» совхозта малчын Дайза Ондар, селекционер-зоотехник Роза Куулар болгаш өске-даа эштер кандидат стажты арттырарының эргежок чугулазын, бир чыл иштинде кижиниң эки-даа, багай-даа талалары көстүп кээп болурун саналдааннар. Оларның саналында база өөренип көрүп болгу дег чүүлдер бар.

Сөөлгү үеде партияның аттарын [illegible] ниити чуртта СЭКП кежигүнүнге кирип турарларының саны эвээжеп, харын-даа эки тура-биле партбилеттерин дужаап турарларының саны көвүдеп турары чажыт эвес-ле болгай. Ындыг чорукталарның салдары [illegible] районнарда безин чедип кээп турар апарган. Бистиң районда ийи-чаңгыс эштерниң талазындан партияның аттарын [illegible], кежигүнге кирген херек чок дээн угаалыг чугааны чорудуп турар-даа болза, [illegible] хөй кижиниң партияга бүзүрелиниң читпээнин кежигүнге хүлээп алыышкынының анализинден көрүп болур. 1988 чылда СЭКП кежигүнүнүң кандидадынга 23 кижини хүлээп алган турган болза, а 1989 чылда 29 чедир өскен. Бо чылдың бирги кварталынга 7 кижини хүлээп алган. Оларның аразында ажылчыннар 4, комсомолчулар 3 болгаш тускай эртемниглер кол-дап турар. Карл Маркс аттыг совхозтуң малчыны Раиса Кууларның СЭКП кежигүнүнге киререниң дугайында билдириишкининде партияжыттың, чурттуң амыдыралынга нарын, берге үе-чадада болуунуң билиг мергежилин эде тургустуушкунга, ону амыдыралга боттандырарынга киириштирер күзелин илередип бижээн болуп турар.

Демократтыг, ажык-чазык чорукка сорагланып алгаш, чамдык кижилерниң, оларның аразында коммунистерниң, талазындан чүнү-даа чугаалаарын, чүнү-даа кылырын чүгле боттарывыс билир бис дээн хевирлиг хөөннерни сайгарылгага киришкеннер чөптүг эвес деп санап турарлар. «Ишкин» совхозтуң өшку кадарчызы Норжун-оол Сат саналынга партия дээрге турадааннар кижи кире халып, а күзел чок кижилер үне маңнап чорзай баар, хаалгазы чок бажың эвес-ле болгай дээрзин чугаалаан. Ооң бодалынга хөй эштер каттыжып турар. Чүге дизе бистер эңге сорулгавысты айыткан Программалыг, партийжи амыдыралывыстың хоойлузун бижээн Уставтыг коммунистер-ле болгай бис. Партийжи сагылга-чурумну кошкатпас ужурлуг бис.

СЭКП-ниң Уставының бирги кезээнде «СЭКП-ниң хоочуну» хүндүлүг атты тыпсырының хүлээзынга хамаарыштыр коммунистерниң саналы чаңгыс аай эвес болуп турар. Чамдыызы ол хүлээзыны хевээр арттырарын, а өскелери ээзэмедирин саналдааннар. Чижээлээрге, районда суггарылга системазының участогунуң эргелекчизи Көшкен-оол Кашпык-оол, агроүлетпүр каттыжыышкынының кол экономизи Доорга Түлүш, «Ишкин» совхозтуң ажылчыны Бүргүт-оол Ондар чээжеттерин сүмелээннер. Төп район эмнелгезиниң кол эмчизи Оюн-оол Ондарның саналы «Бистерниң тыва чонууң назынывыс кыска улус-тур бис. Дөртен чыл иштинде партия кежигүнүнге турары узун тургаш-даа «Күш-ажылдың хоочуну» хүндүлүг атты 25 чыл ажылдаанда тыпсып турар болганда, СЭКП кежигүнүнге 25 чыл болурга, идепкейлиг ажылын көрүп турдаш, «СЭКП-ниң хоочуну» атты тыпсырын Уставтың төлевилелинге киирер болза эки-дир».

СЭКП-ниң политиказын ажылдап кылыышкынга партия эге организацияларының салдарын күштелдирерин Уставта көрдүнгенин чүүлдүгзүнүп турар бис. Ооң дугайында дискуссияга киришкен эштерниң хөй кезии чугаалап турганнар. «Ишкин» совхозтуң кол агроному хоочун коммунист Дадар-оол Монгуш партия эге организациязы 3 эвес, а бештен эвээш эвес кежигүннер барда тургузарын саналдап турар. Ол база шын болгу дег, чүге дизе беш коммунист улуг күш-түр.

СЭКП-ниң Уставының төлевилелинде партия организацияларының хуралдарын эрттиреринин хүлээзылары чүге айыттынмааныл деп айтырыгны коммунистер тургузуп турар. Ынчангаш боттарының саналдарынга парткомнарлыг, партбюроларлыг партия организацияларынга кварталда бирээден эвээш эвес эрттирер, а арткан парторганизацияларга хүлээзыларын боттары доктаадыр эргени бээрин сүмелеп турарлар.

Кежигүн дадывырының 50 хуузун чедир хемчээлин партия организацияларынга арттырып алыр эргени тыпсыры көргүнүп турары коммунистерниң улуг деткимчезин алган. Чижээлээрге, сан-хөө килдизиниң эргелекчизи Оттук-оол Монгуш, АҮК-түң кол экономизи Доорга Түлүш кезүг агитация үндүрер, хана солуннар, юбилейлер шаңнаар-маттаар, акша-көпеек тывыжыын чугаалааш, парторганизация бүрүзү эвээш, бичии-даа болза, акша-хөреңгилиг болурунуң чугулазын чугаалааннар. Хөр-Тайга ортумак школазының директору Алдын-оол Куулар кежигүн дадывырын хөйнү хавырып келгенин, а партия организацияларының талазындан коммунистерге материалдыг дуза чедирбейн турарын хомудап чугаалаан. Ынчангаш кежигүн дадывырын үстүкү хемчээлин ийи хуудан көвүдетпезин коммунистерниң чамдыызы саналдап турарлар.

Партия райкомунуң аппаратының структуразынга, харысаалгалыг ажылдакчыларның санынга хамаарыштыр саналдар база кирип турар. Райкүүскомнуң улус чередилге килдизиниң партия эге организациязының ажык хуралынга райком партияның аппаратының инструкторларынга, килдис эргелекчилеринге бир тускайлап ажылдаар эргени бээрин, райкомнарның бирги секретарьларының дөрт айтыышкыны-биле ажылдаарындан уштунарын сүмелээннер. Кээз райкомнарга ийи секретарь четчир дээрзин чугаалааннар.

СЭКП ТК-ның Платформазының, СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелдерин чугаалажыры ам-даа уламчылап турар.

Ламдынчап ХОВАЛЫГ,
СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң организастаар килдизиниң эргелекчизи.

Коммунист, ооң ажыл-херээ

ТӨЛЕПТИГ

Ишкир кара сумка чүктээн, назы-хары улгады берген херээжен кижини Тээли суурнуң кудумчуларынга хүнинүнде көрүп болур. Ол девискээрде чурттап турар 200 өрегениң хоочун почтачызы Чечек Иргитовна Бады-дыр.

Үстүнде адааным почтачының ат-сураал мурнуку чылдарда дыңнаан болгаш бодунга ужуражыр, ажылы-биле таныжар дээш Тээлиде районнуң харылзаа белдириинге чеде бергеш, начальниктиниң оралакчызы, парторганизацияның секретары Маадыр Каткак-оолович Хомушку-биле баштай чугаалаштым.

— Ажылынга бердингеп, аажок төлептиг коммунист дээрзин коллективи кончуг эки билир. Улусчу контроль бөлүүнүң ажылын харылаар партийжи даалгазын ёзугаар ажылынга ээ-харысалга чок, сагылга-чурум хажыдар кижилер-биле эптеш чок демиседжип, администрацияның, хөй-нити организацияларының ажылынга дузалажып, планныг даалгалар күүседиринге улуг хуузун киирип келген — дээш солунга чырыдарын сүмеледи.

Почтачылар өрээлинче чоп-шээрелдиг кире бердим. Кы-

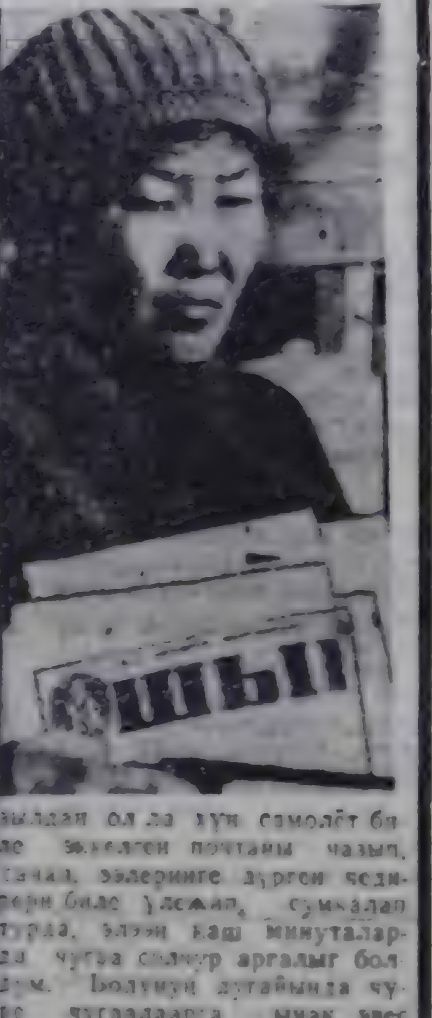

шылдан ол-ла хүн самолёт-биле келген почтаны чазып, тамаа, ээлеринге дүрген чедирери-биле үлежип, сумкалап турда, элээн каш минуталарда чугаа солчур аргалыг болдум. Болуушкун дугайында чүве чугаалаарга ынак эвес кижи болганда, чугаавыс баштай оон кады ажылдап турар эштеринден эгеледи.

Хурумда бөлүктүң 6 почтачызы девискээрлеринде турар Ак-Чыраа, Найырал, Тээли суурларже почтаны хүн бүрү чадаг чедирип, үлеп берип турар. Оларның ажылынга хамаарыштыр чыл эгезинден бээр чаңгыс-даа хомудал кирбээн. Хоочуннарны аңаа ажылдап кирген аныяк кыстарда дагдыныкчылар кылдыр бижиглээн. Он чыл үргүлчүзүнде ажылдап келген Валентина Хертек, Фаина Эртинеге арга-сүмени доктаамал берип турар. Оларның ажылын башкарар улуг почтачызы — Чечек Иргитовна Бады.

— Ажылдап эгелээнимден бээр 20 чыл чедип ор. Мээң дагдыныкчым чораан кижини Дүү-Дарый Базыр-ооловна Салчак дээр. Ачы-буяныг, сагыш човангыр кижи чүве. Ажыл-биле чугаалаарга, мында ажылдап турар улуг назылыг почтачы бүрүзүн ажылга ол өөреткен. Маңаа үр чылдарда почтачылаан бедик шаңнал — Ленин орденин алган. Амгы үеде пенсияда. Кызылда чурттап орар — дээш, оон утказын ам-на хөнүп берди. Оон барып турар өрегелерге бо чылын 1100 солуннарны, журналдарны чагыткан. Ону хүн санында эгинге сумкалап чүктээш, узун оруктуг чадаг эртип, ээлеринге чедирери херээжен кижиге берге-даа бол, ажылынга ол бердингеп, каап шыдавас кылдыр үр чылдарда пат чаңнынга берген. Дарый чедирер телеграммалар келгенде салдатпазы биле хоорлуг үезин безин уттуп тап.

Чечек Иргитовна — үлегерлиг ие. Адаң ооллар, кыстарны эки өөредилгелиг, ажылчынга ынак кижилер кылдыр кижизиткен. Улус почтачызы Чечек Иргитовна Бады «РСФСР-ниң хүндүлүг почтачызы» деп атты ам он чыл үргүлчүнде эдилеп келген. Хоочун коммунист хүндүлүг адынга төлептиг.

Александр ХЕРТЕК,
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТА: Ч. И. Бады ажыл үезинде.
Чылбак-оол **КАРА-САЛДЫН** фотозу.

ОЛАР—КЕЛИР ҮЕНИҢ СПЕЦИАЛИСТЕРИ

Кандыг чурттап чор сен, студент?

СТУДЕНТ АМЫДЫРАЛЫ эң солун, уттундурбас. Эртемнегниң ханызынче шымнып кирер, амыдыралдың чажыттарын билип алыр, аас-кежиктиг ынакшылды таныр үелээр үези ол. Студент өг-бүлелер немежип турар. Экзаменниң дужаавышаан, хөй-нити ажылынга кириширишаан, ажы-төл азырап деп чүвениң бергезин чугаалааш канчаар. Стипендия акшазы-биле бажын хөлезилеп, кежээки ажылга кирип ап, бергелериин канчап-даа тургаш эртип турарлар бар. Ол база амыдыралга дадыгышкын. Бо берге-даа бол, солун, чалыы назынның дескел чок үези кым-даа эртер. Бөгүнгү студент — даартагы специалист.

Чөөн Сибирьниң улуг назылыг хоорайларының бирээзи—Иркутск. Иркут деп хем чоогунда турар. Бо хоорай делегейде чараш хөлдерниң бирээзи—Байкалдың, Сибирьниң күчүлүг хеми, хелден кара чаңгыс үндүр аккан, бистиң Енисейивиске каттышкан хем Ангараның эриин кажегаан, шөлүттүргөн революсчуларның уязы турган хоорай.

Частың адак айы эртем болур деп турда, агаар чаъдынга саадапкаш, ол угже ужуптан бис. Чай дүжеринге чедир ай арткан-даа бол, бо девискээрде кыш биле час ам-даа хүрежип хевээр болган: самолёт шелүн ак хар шыпкап, өттүр шаап турар хат кижиниң ужур шапкы дег.

Иркутскиге Красноярск, Абакан, Улан-Удэ, Иволга хоорайларының тыва студентилери чыглыр дээрге, оларның-биле ниип-кара чок чугаалажып, негелде-херекселдерин билип алыксаан — чораан херээнис-ле ол. Келир үедеги улус ажыл-агый адырларының, уран чүүлдүң, культураның кадрлары дээш бөгүн сагыш салбаска канчаар. СЭКП обкомунуң сектор эргелекчизи Б. С. Чымба, БАЛКЭ обкомунуң секретары В. Яндай-оол база мен чүгле тургустунган айтырыгларны тодаразыры-биле кызыгаарланмайн, ону шиитпирлээринге дөмек болурун бодап, уруглар-биле ниити дыл тывары элээн оралдашкан бис.

Бисти уткуп келген Иркутскиде тыва студентилерниң удуртукчузу Герман Хомушку болгаш өске-даа студентилер канчап, кайа чыглып алырын тодаразып чоруткан Ангы-ангы хоорайлардан келген улусту уткуп, ниити чуртталга бажыңнарынга тургузары, чыыштың программазын солун кылдыр организастаары... дээш, ажылла баш ажыг. Ийи чүс ажыг кижи—амыр эвес айтырыг. Баштай келгеннери дүгүрүшкен черинче чорупкан. Олар салып, ырлажып, спортчу маргылдаалар эттирип турган аныяктарның чамдыызы соок боорга—ол кежээ, арткан нары — даартагызында хоорайже четип келгеннер.

ХООРАЙ бүрүзүнде тургустунган землячестволар чылдың ужу-кыдыында чыыштар организастаар. Бир чылын бир, оон соонда өске хоорайга чыглыр. Эрткен чылын Улан-Удэге болган ужуражыышкынны уруглар ам-даа сактып чугаалажып турду. Ооллар, кыстар аразында таныжып, спортчу оюннар ойнап турары оларның найыралын быжыглап, демип кадып турар. Чүгле Иркутскиниң дээди өөредилге черлеринде 153, ортумактарында чедеш ажыг тыва студентилер бар. Бистиң республикадан барган өске-даа нация аныяктар база бар. Улан-Удэде, Красноярскиде студентилер институт бүрүзүнде безин бежен чедип турар болду.

Чыыштар эттиреэде оран-сава холеглээр апаар. Черле чаңгыс хоорайның даа уруглары кады ойнап, кежээлер эттирип турар чер херек. Студентилер 10-10 рубль салчып алгаш, маргылдааның тиилекчилерин шаңнаар белектер садып алган. Башкы институдунуң залынга уругларның, оолдарның аразында волейбол маргылдаазын, он алды мөгениң хүрежип организастаан. Оолдар командазындан Улан-Удэниң уругларының Иркутскиниң командалары тиилээн. Аяс Биче-оол, Наташа Саая эң эки халдакчы деп үнелеткеннер. Улан-Удэниң көдээ ажыл-агый институдунуң студентизи Шолбан Куулар шүүлгеен Иволганың суг-мелиорация техникумунуң сургуулу Сылдыс Конгай-оол ужуурлешкен. Спорттуң бо хевириниң талазы-биле болгаш хостуг хүрешке спорт мастеринге кандидаттарны азап турарга, чоргааранчыг болду.

Чаңгыс хоорайның он ажыг өөредилге черлеринден улус чыып алыры белен эвес. Шагааны база чыглып кээп, аъш-чемни кылып алгаш эттиргенин уруглар чугаалады лар. Өөредилге хөй күштү негээр болгаш, үр үеде библиотекаларга база олурар апаар. Ылангыя чаа келген улуска баштайгы чылында бергедээшкиннер турар. Бирги сессияны эртип алырга ла чүтээр. Чаныксары ла кончут деп оларның бодалдары черле чөп. Бо үеде бот-боттарын көржүп, дузалажып турары черле артык эвес.

Ректорат, деканат чүгле болбайн институдунуң студентилеринге автобусту үндүрүп берип, хемчеглер эттирериинге дуза көргүзүп болур. Бо бүдүнү чаңгыс хоорайга мөөнеп, удуртур кылдыр тыва студентилерниң чөвүлелин, организациязын тургузуп бүрүткээш, дажывын төлээр азы агар сан ажыткаш, ажылдап алган акша киирер кылып аар болза, ам үре түңнел берип болур хевирлиг. Чүгле өөредилгеге кижизидилге, спорт, уран чүүл көрүлдези-биле кызыгаарланмайн, бо нарын үеде ол хоорайларның студентилери-биле, моон барган оруу оолдар, кыстар-биле интернационалдыг найыралыг бодалдарын чедип алза. Областың районнарынче уран чүүл көрүлдезин организастап, [illegible] тып ооллар. «Эзирлер ышкыразында» деп кыстар канчап тывылдыр. Ол [illegible] чонунуң культуразын барааланганы болур. Совет Эвилелиниң улуг хоорайларында Тывада чоже студентилер чорза Тыва бистиң республикага кылдан. Тываның студентилер эвилелин тургузар деп бодалдар тыптып турар. Ол база чаа эгелээшкин-дир. Аныяктарның болдан турары-биле, ол эвилел студентилерге материалдыг, моральдыг дуза чедирер, доскан специалистерни ажылга быжыглаанын кынар, оларга деткимче көргүзер. Партия, Совет органнарының чагаажы турары бо айтырыгларга аныяктар боттары кол туружун киирип, саналын киирер болза, оларны тооп көөр чүгле болза, чүве үнүп болгу дег.

НИИТИ СӨС-БИЛГ кызыгаарланмайн студентилерниң боттары-биле таныштырары база артык эвес боор. Уран чүүл училищезинде республиканың уран чүүл школазының доозукчулары салым-чаянныг оолдар өөренип турар. Угаан-бодал культуразын кижизидилгениң, чаа кижиниң хевирлээриниң бир чугула кезээ кылдыр көрүп турары таварылга эвес. Оларның чамдыктары чурук башкылары, өскелери декораторлар болур. Омак Чымба, Артур Кайгуңнай, Хеймер-оол Куулар, Кызыл-Маадыр Симчит эки өөренип турарлар. Кызыл-Маадыр болуушкуннарга болуунун хамаарылгазын илередиптер, болу шимчевес ышкаш кестир-даа болза иштики энергиязы кыпсыып турар. Чээрби хар чедип чоруур бо аныяк кижи востоковедениени, журналистиканы база сонуургап турар. Чурукчу болгаш чурук тырттырарын билир, сайгарыкчы бодалдыын алыр болза журналист болуп болур кижи. Ол материалдарын каппаар бижиириндей бээр сонуургап турду.

Көдээ ажыл-агый институдунда он тыва бар. Бир уруг экономист, арткаңнары механиктер, инженер-педагогтар болур. Анисья Ооржак, Лидия Найгыл-оол, Ужар-оол Салчак, Юрий Монгуш, Херел Түлүш, Роман Дашкыл-оол... Ниитиниң чемненилгезинге, садыг шугумунга ажылдаар специалистер Урана Лопсан, Оксана Куулар, Валентина Носкал, Раджана Иргит, Аяна Монгуш. Даштыкы дылдар институдунда чүгле тывалар безин чээрби беш. Даштыкы-биле харылзаалар, туризм сайзырап турар үеде чүгле школаларга, садиктерге башкылар эвес, очулдурукчулар база херек. Чейнеш Чечек-оол, Олег Севек, Марта Санчат, Саяна Ооржак, Алена Кыргыс, Айлана Ооржак эки өөредилгелиг. Анисья Ооржактың студент өг-бүлезинге өрээлди берген. Айдаана Адыя уруун азырап орар. Валентина Өртелек уруун садикке [illegible] салдырып алган. Оларга өрээл берип турган болза, шыдажыптар турган. Келир чылын кызыл дыл факультедин ажыттынар. Бо институтка өөренип турган ам Улуг-Хемде Мерген Севээниң ышкаа салымчылыг уруглар сактып. Хөй черге чорупкан кижи, катап кирип аар болза деп турду.

Улус ажыл-агый институдунуң сан-хөө экономика факультединде Сурунмаа Монгуш, Рада Монгуш, Оюма Дүгер болгаш өске-даа кыс уруглар өөренип турары эки. Хамык чүвени санаар апарган үеде экономистер дыка херек.

Геология шинчилел техникумунда Чечен Монгуш, Айлана Хуна, Алик Ондар, [illegible] техникумунда Шамит Оюн, Виктор Сазыг өөрениир. Оолдар, кыстар бар. Олар [illegible] чок дыштынар.

№ 1 эмчи училищезинде Чеди-Хөлдүң, Бай-Тайга районнарның уруглар, ооллар өөренип турар. Олар фармацевт специалистер болуурлар. Айлана Тойлу кыстар үезинде дүлгүк [illegible]. Бо уругларның турар черин [illegible]. Эрткен чылын [illegible] бижинген черге бо чылын тур черде Оксана Иржитпе бажың хөлезилеп турар. Бистерни дужаап келген уругла өөнүң-даа бербейн турар.

Маадыр Монгуш-биле элээн чугаалаштывыс. Хөлдей шинжиир бе дээримге, болган-даа болза, суурумнай черлестиг дидим. Ол Игорь Хөлей [illegible], Бугар Гусейнов, Нигүлай Зимбаров, Николай Гончаров дээш боттарының чырын хоорлап аргалары чугаалады.

Эмчи институдунда үжен ажыг кижи бар. Бистиң чурттан он кыстың аразында Бай-Тайга чурттуг стоматолог болур Бежен Торуш чаасалдап арткан. Арай деп кирип алгаш кааттаннар база бир — эрткен чылын дөрт кижи чорупкан. Амыдырал-чурттаар аныяк үезинде кыс уруглар канчаар, өгленип ушуу шеллээ база ап алыр. Бажында турарлар элээн. Олар-биле харылзаазы шоолуг эвезин олар чажырбаалар.

География факультединче бодун кирип алган Байлак Кидиңке ийи дугаар чылында общежитие бербээн. Ол Доңгак чаш уруглуг апарган, өөнүң ишти-биле гостиницага хөлезилеп алган. Дежурный салдурга-ла, олар-биле чугаалажып дээш хилинчектенир. Ол ол институтка өөренип турган.

Та кайы шагның саавырзы чүве, албан-биле нелээн чаңгыс институтта өөренип турар улуска өг-бүле өрээли бээр деп. Өске институттан хоржок, ажылдап турар болза хоржок. Чеже-чеже студент өг-бүлелер мындыг байдалда турарыл?

СТУДЕНТИЛЕР ортузунда бүдүн, чартык өскүс уруглар эндерик. Хөй уруглардыг, долу эвес өг-бүлелерни санаваска безин. Кыраган иези каш борбак пенсиязын чорудуп берип турарлар бар. «Үш» демдек алырга, семестр дургузунда стипендия бербес. Бо эрги саавырны эде көөр үе келбээн бе? Ырак аалдыг улус чанарда билет садып алгаш, хлеб, шай-биле кызыгаарланып турар. Оол дыштанылга үезинде түр дузаламчыны чүгле өскүстер эвес, кым-даа негеп турар. Бо өртектер өскен үеде хеп садып алыры амыр эвес, аныяанда кижи кеттиникеээр болгай. Садыг техникумунуң өскүстери 80 рубль ап турар дээрден башка, өске черлерде ону билбес болган.

Дыштанылга үезинче чаңгыс Иркутскиден ийи чүс ажыг кижи бээр чанар. Чита, Улан-Удэден кээр рейстерниң каш борбак биледин былаажыр. Аэропортка хонгаш, дөрт шак үезинде баарга-даа хоржок. Бо айтырыгны каш удаа ыштыр салып келген, республиканың удуртукчуларынче чамдык хоорайларның башкылары дилег кылып чагааны чорудуп турган, түңнелчок. Чайгы дыштанылгада [illegible] билет дээш «Ыш [illegible]». Дедир кээрде база ындыг. Тываның [illegible] бо айтырыгны салбас арга чок апарган.

Республикадан дашкаар турар улус чүү болуп турарын орта билбес, дамчыыр чугаа шын, меге боор. Ынчангаш [illegible] олар дилеп турар. Бир [illegible] аза иези солун чорутпаан бээрге, ону сонуурлап ыннанып турар. Оон ангыда, ниити чуртталга бажыңнарынга тывалардан тып кээп [illegible] хоорайлар [illegible] ажыл чок [illegible] болгаш, багай талазын [illegible] турган бижип турган болгай. Даштыкы дыл институдунуң белеткел курузунуң уруглары неделя иштинде өөреткен, кортуксап, оларның чемин чип келген. Өске эштери-биле чугаалаштырбас, тыва ооллар чок бе дээр. Херээжен кижиниң иштинде турбазынга дөмейлеге. Черле ынаа турар чаңгыс чер чурттуг, дуңмам деп болзала. Чамдык ооллар оларны [illegible] улус чорду деп турар. Кайыын ап турарын билдинер. Бис орта турупта оларның турган черин билбеаан. Чурук чеңгелдери бээрге, чажырбайн айтырыгны тургузуп турза эки.

СЭКП ИРКУТСК обкомунуң [illegible] ажылдакчызы А. А. Маглеев студентилер-биле [illegible] чугаалажып турар. Ангы организация болгаш тускай бүрүткээн, агар сан ажыдып аар болза, тураны азап турар. Студентилер ниити чурттамнар [illegible] тодаратып алыры чугула. Областың бир районнунуң даргалары бажылыктыр аза-негеуден айтырып тургаш, Иркутскиде өөренип турарларның дансын тургускаш, келген [illegible] биле ужуражып, районнуң амыдыралы-биле таныштырып турар. Бир черден келген кижи ону билбейн барып болур. Кандыг [illegible] кайын турарын олар билип алгаш, баш удур ажыл чорудуп турары биске база үлегер-чижек болур ужурлуг. Бистиниден ийи-үш министерстводан чылдың үжен кызымында улус барып турар. Оларга дузаламчы көргүзерин баштаар органнар бодап көөс, артык эвес. Чылда чаңгыс катап студентиге дуза ол база чагыш чаагашкыының демдээ кылдыр көстүр ийик.

Артык ХОВАЛЫГ.

СОЛУП ШЫДАВАС МЕН

Ажык-чазык чорукка сыдап алгаш, эде тургустунуушкунну хүлээп көрбейн, хуралдарга кайы хамаанчок чүү-чүү чугаалаар, ажылга харысалга чок болуп, карак чаар чүүлдер аравыста көвүдээн.

Дыка хөй кижилер ленинчи өөредигни чедир билбейн, ону эргижирээн дээн хөөннерлиг чугааларны чорудуп турар. Чер бөмбүрээнинде бирги социалистиг күрүнениң, Коммунистиг партияның тургузукчузу В. И. Ленинниң өөредиин чедир билип албайн чыда, кайы хамаанчок шүгүмчүлээри шын эвес деп бодаар мен.

Ада-чурт дайынының берге [illegible] чылдарында [illegible] [illegible] Ленин партиязы. Төрээн [illegible] дугайында ырлар [illegible], хөй-хөөттүг тулчуп турганнар. Коммунистер дайын шөлүнге партийжи кызыл билеттиг чүрээниң доңунга кадагалап эртеннер.

Дайын-даа, тайбың-даа үеде быжыг найырал, организастыг чорук тиилелгени чедип алыр. Амгы байдалды алгаш көөрге, дайын үезинде дег, шак ындыг быжыг, сырый чорук чок, кижи бүрүзү дужун характаар апарган.

Мен Коммунистиг партияның хуралынга 46 чыл болуп, оон айтыышкынын, өөредиишкини-биле чурттап, ажылдап келдим. В. И. Ленинниң тофек чөрү бар партийжи билеттимни кандыг-даа партияның билединге солуп шыдавас мен. Меңээ чүгле Коммунистиг партия херек.

СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелинде киирген немелделер: партияга кирип турарларга кандидат стажын дүжүрери, партия эге организацияларының ролюн көдүрериниң дугайын, дадывырның чартызын эге организацияга арттырарын, партияның удуртур ажылдакчыларын, съезд, конференция делегаттарын эге организациядан желээш, альтернативтиг соңгуур дээнин деткип, аңаа каттыжар мен.

Оон ыңай база бир ындыг бодал бар: партияга үр чыл болган, хемчег алыспаан, чорукка, күрүнезинге, партиязынга ак сеткилдиг ажылдап чораан хоочуннарга ылгалап кырын бээрге. Санаторий-курорттуг чиигелделиг путёвкаларны болгаш амыдыралынга чедишпестей берген таварылгада материалдыг дузаламчыны көргүзери кончуг шын боор.

Уставтың төлевилелинде партиядан эки тура-биле үнүп болурун айыткан. Мен бодаарымга, ындыг чүүлдүг болбазы кончуг чугула. Партиядан үнер-кирери дээрге аңаа бир таварылга эвес-тир. Партиядан белен үнүп чоруй баар кижилерниң аңаа кирген херээ чүл? Ынчангаш партиядан үнер-кирериниң талазы-биле чурум шыңгыы болур ужурлуг дер бодаар-дыр мен.

Салчак МАЙНЫ.
Шуй суур.

ДЕТКИИР БООР ДЕП БОДААР МЕН

Бистиң республиканың чамдык эртемденнериниң, эштерниң солунга бижип, телевизорга, радиога чугаалап турарындан алырга, сарыг шажынны катап тургузарын, Самагалдайга, Чадаанага, Кызылга хүрээлер тударын саналдап киирип, ону дораан-на кыла тыртып алыр хире кылдыр, кыдыра болап турар хире-дир. Хүрээни тударынга удур эвес мен. Ону тудар акша-көпеекти кайыын алырыл? Оон ангыда, хүрээге хөй саныг улуг өртектиг улуг, биче дериг-херекселдер херек болгай, оларны кайыын тып алырыл? Мен бодап көөрүмге, бине берге айтырыг бо. Дериттиммээн хүрээни кандыг хүрээ дээр боор. Ол дугайында хүрээ тударын организастаар бодап турарлар байдалды, аргаларны хандыр өөренип көрзе чогуур.

Мен бодап көөрүмге, хүрээ тударының орнунга үстүнде адаан черлерге чүгле аныяк ооллардың, кыстарның илепкейлиг киржилгези-биле чаа туйбу заводтарын тударын организастаар херек. Оларны кооперативтер кылдыр тургусканы эки деп бодаар мен. Ону тударын организастаарынга бирги ээлчегде комсомол хоорkому, райкомнары эгелекчи болур, орта СЭКП хоорkому, райкомнары, райхоорküускомнар боттуг дузаны чедирер хүлээлгелиг. Олар чүгле туйбу бүдүрер эвес, оон-биле чергелештир боттарынга база өскелерге-даа чурттаар бажыңнарны болгаш өске-даа объектилерни тудуп болгай. Ынчангаш дыка хөй аныяк ооллар, кыстарны ажыл-биле хандырып болурунун аргалары бар.

Бии-Хем районнуң девискээри Суглуг-Хем деп делгем оваарлыг, суг-суггаттыг чер бар. Шаанда аңаа араттар эвээш эвес малды өстүрүп чорааның билир мен. Ам ол девискээрлер колдуунда ээн чыдар-дыр. Аңаа өшкү өстүрер колхоз азы совхозтан организастааш, орта аныяктарны колдазы хаара тутса таарымчалыг деп бодап чоруур мен. Тес-Хем, Эрзин, Тожу, Таңды, Каа-Хем, Кызыл болгаш өске-даа районнардан ажылдаар күзелдиг аныяктар тыпты бээр. Бо херекти бодамчалыг, сайгарып көрүп тургаш, чүнү кылырын тодаратпаш, ажылды организастаза. Орта ажыл-иш, амыдырал солун болуру чугаажок. Ону чүгле эгелээри, организастаары кол айтырыг болур, бо херекти боттандырар аргалар, курлавырлар, күш четчири-биле бар.

Мээн бо ийи саналымны комсомол обкому, Кызыл хоорkому, райкомнар, комсомолчулар, солуннуң номчукчулары деткиир боор деп бодаар мен.

Оюн ЧЫРТАЙ-ООЛ.
1943 чылдан бээр СЭКП кежигүнү.

Сылдызым

Караңгы дүн човуланың хайылдыр
Каттырааңнап чедип келем, кайгалым.
Муңгашталгаа муңгаралды буралдыр
Бууккан хөңнүм часкарыывыт, таражым.
Ужарларлыг Улуг-Хемге дыңналдым,
Уярадыр ырлажыптаал, эргимим.
Өсте тудуш черивистиң ырызы
Өөрүшкүвүс кыпсып бердиң, эрелим.
Аравыста чажыртынмас күзелдер
Ара боолбас агым болзун, чаңгызым.
Келээ шагда сеткилимниң чырыдар
Хереелдеңгеп соланчым бол, сылдызым.

Малчыннарже аъттаныптаал

Ээй, сарыым! Шанакка кээп олурувут,
Энереллиг авам сугже аъттаныптаал.
Ээрлигде малчын аалга чедери ырак.
Эки чылдыр кеттинип ал, дона бээр сен.
Кошкан аъттар челижиишге дүвү дойлуп,
Колун-чирим, хомут, дуга шыгыражыр.
Дагаларлыг дуюглары шаккылажып,
Даштар, доштар кавынындан кызаннажыр
Чагы кеткен, моожа туткан улаачы эр
Чалыы назын чывар, соонка шылап чоруур.
Дүвүлүг хат изиивисти балай шаап чор.
Дүндүкте Ай дузалаанзыг чырыдып тур.
Орук чоорту көзүлбестеп туманналды.
Орай кежээ чоога кежир бору улуп.
Дерлиг аъттар демнежиипкен халчып орлар.
Дээр, чери дуюзаалаштыр тутчу берди.
Шаңныг шынаа шөйлү берген ышкаш болду.
Шанак бисти чыпдыннады өпейлеп чор.
Акыыр сүттээн сарыг шайын ээп алган.
Авам чурээ эиде... ... манап ор боор.

Маадыр МОНГУШ.

Мындыг база болгулаар

ШҮЛҮКТҮ КАНЧАП ООРЛААР БООР

Солуннуң культура килдизинге келир чагааларның хөй кезии чогаалдар болур. Ынчалза-даа моон мурнунда чылдарда ышкаш чогаалдар харыылап чорударынга хөй үе-шак чарыгдавас апарган бис. Солун чери чогаал органы эвес: болганындан редколлегияның шиитпири ёзугаар ам авторларның чогаал негелдезиниң деңнелинге чедир бижиттинмээн шүлүктерин болгаш проза чогаалдарын, утказы чавыс, чечен-мергени кошкак чамдык чагааларны авторларга харыылавас, чогаалды дезир эгитпес дээрзин номчукчулар билир апарган.

Бо чоокта бир хүннүн чагааларының аразында хомудалдыг бижик база бар болду. Ону Чөөн-Хемчикте СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң бухгалтери Ольга Кашпык-ооловна Очур-оол бижээн. Ам чагааның утказы-биле таныжыптаалыңар.

«Экии, редакция! Хайыракан суурга коллективтер аразынга ураан чүүл көрүлдезе чорупп турган чүве. Бистиң коллектив анаа белеткенип кирипкен. Калы ажылдап турар эжим Моторк Тирчиниң «Оглумга» деп шүлүүн чугаалаар кижи мен дээш 1981 чылда «Шын» солунга үнген мээн шүлүүмнү номчуй бээрге, пат кайгап келдим. Ылгалыр чүвези чаа черт олуруушу немээн болду. Шүлүктү кайыын алганын сонуургадым. «Өзүмнер» деп үш авторнуң номун көргүстү. Мен ол шүлүк номун бо хүннерге чедир караам-биле көрбээн, номчуваан кижи болдум.

Мээң солунга үнген шүлүүм бар, ону силерже чоруттум. Чогум Моторк Тирчип деп чүү кижил, кайда ажылдап, чурттап чоруурул? Бир-бир болдарымга, оон шүлүктери шупту «оор» ышкаш сагындырар-дыр. Кандыг-даа чүүлдерин төөгүнүң архивтериниден тып аксээр, шыныы тодаралыптар үе ышкажыл бо. Кижиниң шүлүүн «оорлаптарга» дыка-ла эпчок, хомуданчыг-дыр. Шынын солун дамчыштыр өскелерге өөредиг болуру-биле дыңнадырын силерден диледим.

Хүндүткел-биле
Ольга ОЧУР-ООЛ.»

Ольга Очур-оол хостуг үелеринде шүлүк бижиринге хандыкшылдыг кижи дээрзин билир мен. 1970 чылда «Тываның аныяктары» солунга «Ийи терек», 1980 чылда «Шынга» «Кара суг», 1990 чылда «Ленинчи оруукка» «Байырлыг, оттугажым» деп шүлүктери үнгүлээн чорду. Мооң алгаш көөрге, Ольга Очур-оол — шүлүк бижиринге күжүн шенеп чоруур аныяк шүлүкчү-дүр.

Чагааны номчааш, Моторк Тирчин өске авторнуң чогаалын «оорлапканын» дээрзинге улуг-ла бүзүревестим. Моторк Тирчиниң бижээн чүүлдери, шүлүктери, чечен чугаалары республика солуннарынга, «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагынга хөй удаа үнгүлээн. Аас-сөзээ билдингир апарган журналист, автор-дур. Ол амгы үеде Тес-Хемниң Самагалдай суурда районнуң радио-организатору болуп ажылдап турар.

Ольга Очур-оолдуң архив документилерин ажыглап турааш, шынын тып, тодарадып бериңер дээн дилээн ёзугаар, редакцияның архивинден 1981 чылдың «Шын» солунунуң бүдүн кектешкизин тып алдым. Ол-ла чылдың октябрь 3-те үнген № 230 солунчуп «Аяңшайның аартап ора..» деп дөрткү арнында «Шүлүк кыдырааждан» деп публикацыя аданда Ольга Очур-оолдуң «Чагыг» деп шүлүүн тып алдым. Ол шүлүктү кандыг-даа эдиг чокка мооң адаанда киирдим.

ЧАГЫГ

«Чааскаан эвес, өөрлүг чор» деп
Чагыг сөзүм артка-сынга уттуп кагба.
Оглумнуң — сээң сүзүп кешпээн
Ол-ол хемнер саарыглыг, кичээнип чор.
Чалыы үең оттуг-костуг.
Сагыш-сеткил доңгуп чорза, аарышкылыг.
Чугаалаарда, бодап ал.
Чурттаалгаңга шынчы болуп, шугдунуп чор.

Ольга ОЧУР-ООЛ.

Республиканың Пушкин аттыг библиотеказының [illegible] ... «Өзүмнер» деп чыыныгы номун тып бергеш ... Николай Куулар, Литвин Иргит болгаш Моторк Тирчиниң ... шүлүктерин каттыштыр ... гаш, тускай чыынды ном кылдыр Тываның ном үндүрер черинге 1981 чылдың октябрь 12-де «Өзүмнер» деп ат-биле ... Ол номнуң ... арнында Моторк Тирчиниң «Оглумга» деп ... шүлүүн ...

ОГЛУМГА

«Чааскаан эвес, өөрлүг чор» дээп
Чагыг сөзүм артка-сынга уттуп кагба.
Оглумнуң — сээң сүзүп кешпээн
Ол-ол хемнер саарыглыг, кичээнип чор.
Чалыы үең оттуг-костуг.
Сагыш-сеткил доңгуп чорза, аарышкылыг.
Чугаалаарда боданып чор.
Чурттаалгаңга шынчы болуп, өөренип чор.
Төөгүлен балаттынмас
Төрээн черин — Совет чуртка ынакшып чор.
Амы-тынын харам чокка
Ажылчынның аңгызы дээш бердинип чор.

Ийи шүлүк. Ийи аңгы рабочта ийи автор. Кайызының сеткил-сагыжы чаңгыс, шу... ... Оозун артынза чаңгыс чылда парлаткан Чогум кымның шүлүү? Оорлапканын шынын мыйыңып бижиир боор дээрзин-... ...

Сарыг-оол КУУЛАР.

МИКРОФОН, ДЕМИР-ҮЖҮК, БЛОКНОТ

Республиканың хоочун журналистериниң бирээзи — Тыва радионуң пропаганда редакциязының улуг редактору Д. Е. Ендан 60 харлаан. Ол чылдарның хөй кезиин журналистчи оруктар болган. Кижи болуунуң байырлалының хүннеринде эрткен оруунче хая көрнүп, чүнү кылганын, канчаар ажылдааның шүгдүнер.

Бистиң корреспондентивис С. Хертек юбиляр-биле ужурашкаш, дараазында айтырыгларны оон сонуургаан.

— Дартан-оол Ерикович, ... чылың мурнунда силерге 60 харлааныңар-биле холбаштыр байыр чедиререрин чөпшээреп көрүңер.

Д. Ендан: — Уругу-биле четтирдим.

— Ам бир дугаарында айтырыг. Силерниң бо журналист ажылыңар кажан, кайы ужуурталып эгелээн ирги?

— Ынчан ССРЭ-ниң Дээди Советинге соңгулдалар боор турган чүве. 1948 чыл. Соңгулдаларга бир-ле дугаарында киришкеним ол. Көдүрлүүшкүн вашок улуг, өөрүнчүг-даа. Ол болуушкунга холбаштыр «Тувинская правда» солунга соңгукчунуң сеткилдежиин илереткен материал бижээн мен. Оон эгелээш-ле «аксым изиш» берген, мындыг чүве бо. Бежен чылдарның эгезинде Кызыл орттулуктарга шериг албаны эрттирип тургаш, гарнизоннуң солунунга база бижип турдум. Шериглен халажып келгеш, 1953 чылда «Шын» солунга культура килдизинге корреспондентилеп кирдим. Анаа ажылдаарын С. К. Шойгу сүмелээн. Ынчангаш ол дагдыныышкынга өөрүп четтиргенимни сеткилдиң ханызындан илередип чоруур кижи мен.

— Ийе, 37 чыл мурнунда журналист оруунче дорт киргенир силер. Бо аразында уттундурбас болуушкуннарындан сактып көрүңерем.

— Харын чогум бо айтырыгга дорт хамааржыр чүл-даа болза, Москвага Комсомолдуң Дээди школазының солун салбырын доозуп журналистиң мергежилин шиңгээдип алырынга улуг дузалыг болган чүве.

Журналист кижи, иштинде ынчаа эгелеп турган чүве тавартынмас боор, каттырынчыг, муңгаранчыг-даа чүүлдер тургулаар. 1958 чылда «шартылаалыг» Шанчы ховузунга тараа дээрге тергиниң чаагай үнген. Гектардан 60 центнер чедип турган. Ынчангаш оон барып радиорепортаж кылыр торлар-биле беседалажып, оларның чугаазын магнитофонга бижип-ле алгаш мен. Келгеш чара бижиир дээш дыңнаан, чок, «ак чүгүрер» бергенде болган-дыр-ла. Оон чүгле

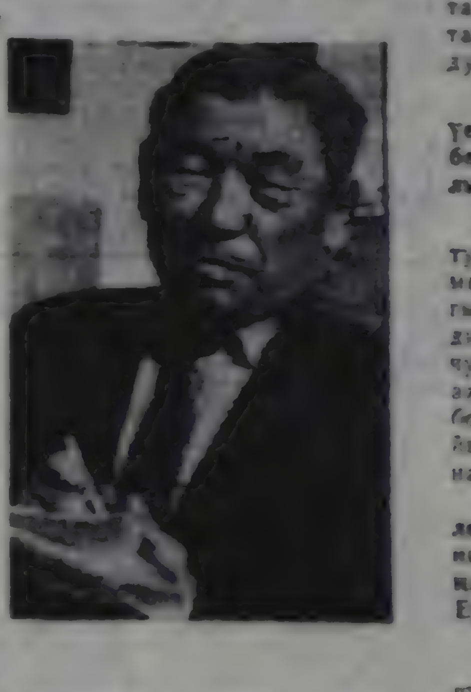

«Журналист болурга, хөй чүүлдерни билир, хөй-ле кижилер-биле аралажып таныжар — ол дыка-ла солун».

заалга алгаш чорупкан мен. Репортёрнуң шынары, амгы ышкаш эвес, багай турган. Кижиниң чугаазын бижип турда, дыңналбас. Механизаторлар-биле кирер ужурга таварыштым.

— Дартан-оол Ерикович, журналист мергежил-ажыл силерниң кайы-кайы чедирген ирги?

— Оруктар ырак. Республиканың барык бүгү-ле булуңнарынга чордум. Москвага командировкалап барып, ол чоннуң ажыл, амыдыралы-биле таныжып кан мен. Кожаларывыстан Хакасияга, Якутияга чордум.

— База бир айтырыг: ам үениң негелдези-биле, бодунар болдарыңарга, чаа чүнү кылып тур силер?

— Өске эштер ышкаш, эде тургузуушкунуң тайылбырынга алыскан мен. Эң ылаңгыя СЭКП-ниң XXVIII съездизинге уткуштур маргылдаа чугаалажыр радиоклубту ажыткан мен. Партия кандыг болур ужурлуг дээр дугайында болаалдарымны солуннарга-даа бижидим.

— Журналист мергежил силерге кандыг ачылыг болганыл, моон соңгаар сорулгаңар кандыг ирги, Дартан-оол Ерикович?

— Журналист болурга, хөй чүүлдерни билир, хөй-ле кижилер-биле аралажып таныжар, ол дыка-ла солун. Ам пенсияже үнзе-даа, микрофонум салбас, демир-үжүүмнү, блокнодумну кагбас мен.

«ҮГЕР» — ААЛЧЫВЫС

Бистиң суурувус Кызыл хоорайдан ырак эвес. Ынчангаш профессионал болгаш бот-тывынгыыр артистер бо-ла аалдап кээр. Чоокта биске «Үгер» деп ансамбль аалдап чорааш барды. Көрүкчүлерге билет садып турар аразында ааңк чараш. Чизы-бүрү өңнүг сайгылгааннарлы азыпты. «Үгер» деп дөрт ужуктуг сесту аңгы аңгы өңнер-биле чырыдып ты. Ол эки-дир, чараш-тыр.

Ынчалза-даа оларның тевиниң дугайында чугаалаайн. Олар сценага хүндүс кезип чораан хевн-биле үнүп келдилер. Чувур, хөйленнерлер базын безин албаан боорунарга таан кайгадым. Иштики сагыш-сеткил культуразы деп чүве бар болгай, ону канчап уттуп алганыңар ол. Аныяк кижилер мындыг боорга, дыка-ла чараш эвес чорду. Трактористер, чолаачылардан ылгалбайн баарывыска болур бе, ынчаш?

База бир таарзынмаан чүвем бо. Ыры ырлап тургаш, ыңаа аялгалар үезинде олар аразында чугаалажы-даа, каттыржы-даа бээр болдулар. Ол сцена чурумунга таарышпазы билдингир. Оон ыңай күүседир ырызының чүгле адын адап каар болдулар. Чогум кым ону бижээнил, аялгазы кымныыл деп чүвени чугаалавайн турдулар. Ырлап турда, ырызының состери шоолуг дыңналбас билдинмес. Чүгле хөгжүм херекселдериниң даашт-шимээнинге кулак уюк апаар чорду. Ону эйлеп алырының аргазы турар ужурлуг.

Ырыны күүседип турда, кандыг-даа шимчээшкин чок, арын-шырайы-даа өскерилбес, каттырынчыг, чаптанчыг чүү-даа чок эрти.

Сеелүнде ансамбльдиң киржикчилериниң бирээзи эштерибиле таныштырды. Бир эжин долу таныштыргаш, өскезин чүгле Лёня деп кагды. «Сайзанак» деп ырыны күүсеткен оолду шуут адаваан Ансамбльдиң удуртукчузу та кым, билбейн арттывыс. Кажан, кала, чүге тургустунган ансамбль чүве, ону «Үгер» деп чүге адааны чажыт болуп арткан.

Оон ыңай концерттиң программазынче сагыш салыры күзенчиг-дир. Ону чүгле аныяктарга эвес, харын бичии болгаш улуг кижилерге таарыштыр тургусса чүл? Мону бижий берген чылдагааным — ол кежээ ол концертти көрген улгады берген назылыг кижилер хомудап чанганнар. Ынчангаш кайы-даа ансамбль моон соңгаар ону черле өөренип көрзе эки боор.

Людмила ЧАМЗЫН.
Бии-Хем районунуң Ээрбек суур.

ПРОФИЛАКТИКА ХҮНҮ

Кызыл районда «Тинделгей» совхозтуң девискээринге профилактика хүнү эрткен. Аңаа районнуң партия, совет, хоойлужудулга органнарының ажылдакчылары, шиитиин-биле 30 хире кижи киришкен. Административтиг комиссияның кежигүннери 12 кижиниң херээн сайгарып көрген. Херээженнер чөвүлелиниң хуралынга урут-дарыының кижизидилгезинче сагыш салбас, арага-дарыже сундулаар херээжен улусту сайгарып чугаалашкан. Автоинспекция ажылдакчылары шимчээшкин чурумун үрээн 6 чолаачының, мотоцикл башкаачыларының херээн көрген.

Профилактика болуунуң кежигүннери совхозтуң малчыннарынга барып, 5 кижи-биле беседалашкан. Ол ышкаш суурнуң чурттакчыларының бажыңбайгаттарынга барып, оларның ажыл, амыдыралы-биле таныжып.

Республиканың «Билиг» ниитилелиниң баштаар черлииниң даргазының оралакчызы Е. Д. Буянк-оол Кур-Черниң тараажыларынга барып, делегей байдалының дугайында 3 кезек черге механизаторларга солун беседаны номчуп берген.

Хертек СЕМИС-ООЛ.

АЧАВЫС ДУГАЙЫНДА

Бо чылдың март 23-те «Шын» солунга персоналдыг пенсионер Оюн Данчай-оолдуң «Хүндүлээрим ажим чораан» деп материалын номчааш, дыка-ла өөрдүм. Чүге дээрге ук материалда бистиң ачавыстың ажыл-херээниң дугайын бижээн болган. Ынчангаш ол материалды бижээни дээш ачавыстың эжи Оюн Данчай-оолга уруглары, бистер өөрүп четтиргенивисти солун дамчыштыр илереттивис. Оон аңгыда, Шуйнуң чону бистиң ачавыстың кылып каан ажылдарын үнелеп, ону «кырган дарга чораан болза» деп ам-даа сактып чорууурунга чоргаарланыр бис.

Шынап-ла, бистиң ачавыс кайгамчык кижи, коммунист деп атка ёзулуг-ла төлептиг кижилерниң бирээзи. Ол дээрге кижиниң ажылга бердингени, бөзүүн, бичe сеткилдии, ажылгыры, кижилер дээш үргүлчү сагыш аарып чорууру-биле бадыткаттынып болур.

Бистерни, боттарының уругларын 5 кижиден аңгыда, кады төрээн дуңмазының кара чажындан өскүс арткан 3 уруун, улуг угбазының 2 уруун чаңгыс черге өстүрүп, эртем-сургууллуу доостуруп, өглеп-баштап кааны — ол база бистиң алаңгывыстың чымчак сеткилдии. Өскенни хамаанчок, болунун ажы-төлүн кижизидип өстүрери берге болгай. Бистерге шуптувуска хамаарылгазы чаңгыс аай, кажан-даа ылгай көрбес турган. Ындыг болганы-биле бистер база боттарывыс аравыста кажан-даа аңгылажып, ылгажыр деп чүве билбес, шупту чаңгыс иениң уруглары дег өзүп келген бис.

Бистер бичиивистен эгелеп-ле күш-ажылга өөренген бис. Суурнуң чону-биле бир домей, арыгдан ыяштаар, дош чүктээр, тараа соктаар. Шефтерже безин ачавыс бистерни илертип алыр турган: токпак хап, сиген кезип, тараа кургадып, картофель богу аштап, бүгү-ле ажылдарга киириштирип, болунуң арга-сүмезин ачавыс бистерге берип чораан. Ону бөгүнгү ажыл, амыдыралывыста ажыглап чоруур бис.

Ачазын мактаар чүү кончуг кижи боор деп бодай бербезиңерни улуу-биле диледим, ачавысты сактып чоруур буушныг кижилерге уруглары, бистер курлак чедир мөгейип, кадыкшылды, аас-кежиктиг, улуг назынны күзедивис.

Чечек ОРТУН-НАЗЫН.
Таалы суур.

СОГУР ЫШКАШ УЛЧУУР ДЭЭШ БЕ?

ШҮЛҮГЛЕЛДЕН ҮЗҮНДҮ

«Коммунистиң дилии
соруун,
Коргуш билбес демиселин
Кызыг-кый чок сагындырар
Кызыл өңнүг биледим бар».
— Ам-дүмна совет чонум
Аразында ийи, чаңгыс
Аспырак сөөк ылгаар,
Националист кижилерниң
Ам-даа бары чажыт эвес.
Хоойлу-дүрүм таныштырып,
Харын, сургап, сагындырып,
Чогуур чериң төлээлери
Чоруп, шүүдеп шаанга кирди.
Азербайджан, Армения
Аразында дажашпышаан,
Боо-моңгу чепсегленгеш,
Боттарында үймеевишаан.
Амыдыштиң эштешкиниы
Харыгже шимчий берген.
Эриг турган чиннар безин
Эрээ хиннек көре берди.
Эзэрлектер [illegible] үрей,
Эрге дужаал хулгаашпышаа.
Кирер, үнер эжин чаңгыс,
Кини тудуш, төрел чонче
Кандыг кижи хөрап
чангы —
Харылчалга хулээдир бис.
Баштарывыс коваш
кылбайн.
Манап органже чүл?
Бергелерге торлуп дивес,
Мээң чонум, партиям
Кижилерниң салым-чолун
Кичээнгейже дүрген алзын!
Чаңгыс паштан эскен чемни
Сартыктажып, ижип орар.
Тайып уштас кызыл дыттың
Лазыны дег тутуу берген
Кандыг-даа сөөк
чонувустуң
Харылзаазы — Москвада.
Чугаа-дылын билиишпес бол,
Чурттаалга дээш сүзүү
чаңгыс.
Эстон өңнүк, литва эш,
Эки чаңың оскунмайн көр!
Дүргедээшкин, тургузуушкуң
Дүлгүүр, быра болбааны ол
бе?
Совет аалдан чара көжүп,
Согур ышкаш, улчуур дээш
бе?
Шугаарда бодал херек —
Чурттаалгаа хоойлу ындыг.
Ону кым-даа часпас болза,
Оруу ажык, чоргаар чоруур.
Литва, латвия, эстон өңнүк,
Илегелди оскунма даан.
Өшкен одуң күштүгүп
каан.
Өлүп чыткан тыныңг улаан,
Большевиктер, ленинчи
Партияның бактавадар.
Өңнүктерим, төрел чонум,
Өскелешкен херээңнес чүл?
Нациялар аразының
Найыралын буспааңнар.
Ада-чурттуң хоойлузун,
Актыг шынны алдап болбас.
Уйыгыралыг совет аалдың
Кавайынга олуп алгаш,
Хаажыг, кемниг
үймээшкинни
Карабахтар база кылды.
Ону деткээн үзел-чүткүл —
Оруктуң богу сагындырды.
Чечектелген мээң чуртум,
Чаарган дег чаралы бербес.
Чагааныска, партияга
Чазыын миннип, күдүк
базып,
Өлүк чонтар богуг, дарта
Оңгарлы бээр, көргей-даа
бис!

Аракчаа ОНДАР.
Чөөн Хемчик район.

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Уламчызы. Эгези: № № 65, 69, 71, 74, 79, 80, 82, 83, 88, 90, 96, 99, 104, 107, 112, 113 «Шында»).

Арга иштинче ыңайлаарга, улам шыргайлап бар-ла чылдар болгай, «сетанилиг хомудааннарының» херээ Кара-Булундан болгаш Ээрбектен өске кожууннарже тарап, национал ниити дайзын кылдыр шилчий берген.

Чуртта национал дайзын чок деп бодап алгаш, чамдык нам үүрлери болгаш хөй-хөй хамаатылар политиканы сонуургавастап эгелээн деп Иштики херектер яамызының 1937 чылдагы тускай бир дыңнадыындан номчуур бис, кажан феодал чорааннар болгаш оларның талалакчылары Наизат (Бора-Хөл), Сандык (Хорум-Даг), Седенбал (Шеми), Сарыг-Базыр (Хайыракан), Норбу-Самбуу болгаш Шойгун (Чаа-Хөл), Карамандаху (Хемзелеч) олар нам хуралдарынга шаптык чок олуржуп, политиктиг нээлдери эттириптер, мал саадакчыларын чорудуп турда безин ындыг байдал-биле эптежип турган.

Нам кежигүннериниң турулеңинге болгаш албан-хүлээлгениң кижилериниң аразынча мооль талазы-биле бузалган база ат-алдарын, төлептиг мөзүүн чидирген кижилер ... аргалавышаан ... уш-сөдүп ундурупп, самыын-салаа ... кылып турганнар. 1937 чылдың майда Улуг-Хемге кижилерниң ... улуг болуун илередип тыккан Ол бөлүкке дараазында кижилер кирип турган: мал ... сайыды турган Пульжун болгаш оон кадайы Соскалмаа, Балажык, Тегүс-оол, Үйнтей, Частып (Шагаан-Арыг), Калак болгаш оон кадайы ... тыкынчы, Сандакпай болгаш оон кадайы Чашпай, Маажы болгаш оон кадайы Серенма, Дивал, ..., Дамдын-Дарган, Сыгып-оол, Эзирик-Чалбаа, Байыр-оол болгаш оон кадайы Долчун (Көк-Чыраа), Сенденмаа, Эренчин (Эйлиг-Хем), Хорлуг-оол (Үрбүн), Озупдаа (Чаа-Хөл), Көгээзин, Хирлигбей (Хайыракан). Пиринлейниң самыын-сала чоруунуң болгаш ламалар-биле оон холбаазының дугайында ТАРН ТК-ның 1937 чылдың август 3-те медеглели бар.

Ол-ла үеде Шагаан-Арыгның Хемчик-оол аттыг күрээжылагыйы директору Байыр-оолдуң ... орган чугаалап органың контрреволюстуг бөлүктүң дугайында Сайыттар Чөвүлелинге медээ келген, ук бөлүк ... бажындагаңдың, эт-хөреңгизин болгаш сиген-ширбиилин өрттедир ... турган.

Көк-Чыраа, Хайыракан, Шагаан-Арыг сумуларының даргалары Түмен, Ыымыжык, Сонгу-Мидип, Чааты, Шагаан-Арыг сумуларының секретарьлары: Кечил-оол, Кенден, ТАР ... Хуралының кежигүну Дажымаа, Көк-Чыраа сумузунуң 4-кү арбанының даргазы Баазр-Аяк феодал чораннарбиле харылзаа тудуп, революстуг хоойлу-дүрүмнү үреп, ... харысалгазын ... медээ Иштики херектер яамызынга Бичe Хуралдың Президиумунга болгаш ТАРН ТК-ның нам комиссиязынга 1937 чылдың ноябрь 22-де келген.

Межегей сумузу чурттуг Сайбаа ... оглу Оюн Шыыр ... [illegible] ... Артаа, Чүлдүм-оол болгаш Тимчей ... олар нам ... 1937 чылдың ноябрь 27-де Байыр Полат бижээн.

1902 чылда төрүттүнген 1922 чылдан бээр ТАРН кежигүнү. 1927-1930 чылдарда Ленинградта ... факультет ... 1930-1931 чылдарда Тоора-Хемде ...

1931-1935 чылдарда ТАР-ның культура яамызының сайыды, ТАР-ның МАР-га бүрүн эргелиг төлээлекчизи база турган Ооржак Тастай-оолду ТК-ның нам комиссиязы намдан үндүрүпкен. Чүге дизе МАР-га бүрүн эргелиг төлээлекчи болуп тургаш, контрреволюсчу Гарманы хоругдаалдан хостап үнүреринге Гендун биле Лхумбэ олар-биле хуулда харылзаа тудуп алгаш, оларны ажыглаан, оон ыңай өг, ыдык-хеп база херек кырынга өглеңиипейн, бүдүү кады чурттап турганы моол кадайынга каастаалга садар сорулга-биле ТАР-ның төлээ черниң хөреңгизинден 5 муң акшаны чарыгдаан.

Агентура медээлери-биле немештингең, элээн каш чылдаар иштинде чыглып келген материалды Иштики херектер яамызының ажылдакчылары дуву-далаш анализтеп эгелээн. 1937 чылдың күзүнүнде бүрүн эргелиг төлээлекчи Малковту болгаш Иштики херектер яамызының чөвүлекчизи Степнинни Москваже дедир кыйгырты берген.

Албан төлээлекчилериниң ужуражылгаларындан үш таварылга бистиң кичээнгейивисти хаара туда бээр. 1937 чылдың октябрь 3-те Даштыкы херектериниң улус комиссарынга Чүрмит-Дажы мынча дээн: «ТАР-да политиктиг байдал ам чогумчалыг ... араттар нам-чазакка ынак болур, оларның шиитпирлерин болгаш ... [illegible] ... ниити ... Чүрмит-Дажының ...

төөлүүнге чедир дыңнап алгаш, Даштыкы херектериниң улус комиссариадының даргазының оралакчызы Б. Стомоняков мынча деп чугаалаан: «ТК-ның болгаш чазак кежигүннериниң үзел-бодалдары болгаш хөделиишкиннери чаңгыс аай турда, мынчаан хончут ... быжыг чаңгыс эп турда, кандыг-даа бергелерге торулбайн барып болур. Нам-чазактың удуртукчуларынга удур ... оларның ажылдаанынга шаптыктаар кижилер бар болза, намның Уставын барымдаалап, оларга шиитпирлиг өйтүр шавыышкынны бээр, намның чиигиже шугумун камгалаар херек. Намның демир дег сагылга-чурумундан болгаш чаңгыс эвиндеп артык чугула чүве чок, ону үрээр кижилер ... Уставынга база кирүрниң ... оларга хемчег көргүзер херек. Кымның дугайында чугаалап турарымнарын билбейн бардым. Кым-даа болза, улуг азы бичии-даа албан-дужаалды ээлеп турарын хамаанчокка, намның шугумунга база оон удуртукчуларынга кым-на удур болдур, ол кээргел чогу-биле ... турар ужурлуг».

Иштики херектер яамызы мындыг чоруктарны баш удур болдурбас дээш шиитпирлиг хемчеглерни ап, быжыг туруштуг болуп, шудурги ажылдаар ужурлуг. Боттарынарның бодалдарынарны бистиң чөвүлеливис-биле сүмележип турганың ... а ол ышкаш бистиң бодун ... бижыг тарылга ... силерни ... сүмелеп ... мен».

Ийги таварылга. Б. С. Стомоняков 1937 чылдың ноябрь 9-да Иштики херектериниң улус комиссариадының даргазының оралакчызы М. П. Фриновскийге мынча деп бижээн: «... ТАР-ның амгы үеде Москвада чорап турар Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы Чүрмит-Дажы Чөөн таланы-биле ийи ... чугаалажылганың рефератын ... Шуудаа ...

... хүннерде чугаалажып органгаш, эш Степуниниң аргалыгла болза солуурунуң дугайында айтырыгны база катап ... дыңнаттым» (ССРЭ-ниң Даштыкы политика архиви ф. 9, оп. 27, п. 114, д. 49, л. 68).

Үшкү таварылга. МАР-ның премьери Гэндунну ССРЭ-ниң Иштики херектериниң улус комиссариадының органнары 1937 чылдың июль 17-де тудуп хоругдаан, ол ынчан Сочи хоорайга эмнедип турган. Тудуп хоругдаар дугайында доктаалда мынча дээн: «Иштики херектериниң улус комиссариадының даргазының оралакчызы Фриновскийниң дужаалы ёзугаар Гэндун тудуп хоругдаашкынга таваржып турар». Аразында харылзаа чок бо фактылар болза, ТАР-ның болгаш МАР-ның Иштики херектериниң улус комиссариадының база Иштики херектер яамызының органнарының ажыл-чорудулгазынга боттуг харылзаа холбаалыг турганын херечилеп турар. 1937 чылдың ноябрь 26-да Кызылга ... дагыттазынның даргазы Сайынның ... дугаарны-биле холбаштыр ТАРН ТК-ның ... С. Надов Даштыкы херектериниң улус комиссариадының оралакчызы Стомонякка мынча деп бижээн: «Москвага Гэндунга болгаш ... ниити ... Тывага ... [illegible] ... (МАР-ның бүрүн эргелиг төлээлекчизи — авт.) Тывага турганы таварылга ...

ТАР-ның премьери Чүрмит-Дажы Тока-биле кады Москвага 1937 чылдың сентябрь 15-тен декабрьга чедир турган. Октябрь 3-те оон Даштыкы херектериниң улус комиссариадынга хүлээп алган, октябрь 19-да 31-де чааш Тока-биле кады Сочиге дыштанган, ... Москвага ... Октябрьның XX чылдыгынга ... декабрь 3-те ... Тывага ... ССРЭ-ниң Улус Комиссарлар Чөвүлелиниң даргазының оралакчызы Б. Я. Чувар чугаалажылгаже хүлээп алган, ТАР-ның ССРЭ-ге төлээр 4,1 миллион рубль туңнуг өрезин ... бижиир, а ол ышкаш ТАР-га чоос айларның бараан курлавырларын тургузарынга ССРЭ-ниң Даштыкы садыг банкызының шугуму-биле Тываның банкызынга дузалаар дугайында ССРЭ-ниң Улус Комиссарлар Чөвүлелиниң шиитпириниң дугайың ол дыңнаткан.

Көрген солун чүүлдерниң болгаш уттундурбас ужуражылгаларының дугайында ТК-ның Президиумунуң даргазының бирги оралакчызы О. Байрге чагааларынга С. Тока биле С. Чүрмит-Дажы Москвадан улуг өөрүшкү болгаш сеткил ханышкын-биле бижээннер. Харын чагааларда өөрүп четтиришкин болгаш магадааыкын илереттинген болзажок, оларга сегирүүшкүн аңны база билдинип келир. Тока-биле чугаалажып тургаш, «эргим дуңмам», «эргим мээң өңнүүм» дээри Байрге шагдала чанчыл болу берген. Базыр-Сат оон база чыда калбаан. «Алдарлыг, эргим болгаш хүндүлүг баштыңчыларывыс» деп тодарадыгларны чагааларынга бо-ла ажыглаар турган.

ТАР-ның Иштики херектер яамызының ажылдакчылары Иштики херектериниң улус комиссариадының инструкторлары-биле кады 1937 чылда контрреволюстуг организацияны болгаш оон баштыңчыларын» херек кырынга илередип ... Иштики херектер сайыды Полат болгаш оон оралакчылары: Намдак, Мандараа, Ензак, Артаа, Пюрвик, оперативтиг тывылгаторлар: Моламдай, Ойдуп, Шимзраа, Тыртый-оол, Тандын-оол, Седен, Пюрунa, Дугур-оол, а ол ышкаш чөвүлекчилер: Степунин, Рогов, Ечкалов, Васеин, Барановский, Дубинин, Терещенко олар истелгелериниң оон ыңай чорударынга карак кызыл киришкеннер. Ежовтуң быжыы-биле чорудуп турганы ялалакчы политиканың сталинчи органнарынчы ТАР-ның Иштики херектер яамызының ажыл-чорудулгазының алыс утказы болу берген.

Юрий АРАНЧЫН.
Төөгү эртемнериниң доктору.
(Уламчылыг).

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ

Понедельник

МАЙ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.05 Бут бөмбүүнүң дээжилери. 9.35 «Зитаровтарның өг-бүлези». 6 сериялыг уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 10.45 «Делегатская музей». 11.15 Чалыы назыг таварыштар, ырлап тур. 11.50 «Дириг амытаннар оранында». 12.30—13.10 «Үе». 15.45 А. Вивальди. Концерт. 16.00 Эртем медээлери. 17.00 «Фестивальдың демдектери». 17.30 Уруглар шагы. 18.30 «Үе». 19.00 «Триумф болгаш трагедия» деп Д. Волкогоновтуң номунуң дугайында». (Сталинниң политиктиг портреди). 19.20 «Бис болгаш экономика». ГФР-де рынокту канчаар кылып турары. 19.50 «Даарта — баштайгы көргүзүг». ССРЭ-ниң улустуң артизи В. Плучектиң чогаадыкчы ажылының дугайында «21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Бут бөмбүүн дамчыдылгазы. 22.05 «Чарлаш Монти». Уран-чечен телефильм. 23.30 «Туруш». Совет-америк харылзааларының хөгжүлдезиниң дугайында. 00.30—00.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35, 9.35 Төөгү. 9 класс. «Ажылчын агымы хостаары дээш демиселдиң эгелели». 9.05 Итали дыл. 10.05 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 10.35; 11.35 Биология. 7 класс. Малгалар чоп чүлерил? 11.05 «Авам, ачам база мен». (2-ги [illegible]) 3 ай четпес уругну ажаап азыраары. 12.05—13.15 «Тулчуушкунга тып алыр сен». 1-ги сериязы. 17.00 «Хайямның рубаизи». Фильм-балет. 18.05 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Час» (Мурманск). 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.05 «Тыва черде» Программада: «Тыва национал бижиктиң 60 чыл болганынга». «Чурттаарга оран-савазы—2000». «Бии-Хем районнуң Ленинка суурунуң социал нарын айтырыглары». Медээлер. 19.40 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, [illegible] 22.15 [illegible] Бирги чер дээш делегей лигазы. Эр кижилер. КНР биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. КУР-дан дамчыдылга. 21.00 Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.30 «Негаан сайгылгааны» 22.40 — 23.15 Гандбол. ССРЭ чемпионаты. Эр кижилер. СКА (Минск)—«Динамо» (Астрахань).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Хөгжүм телеабонементизи. А. С. Пушкин аттыг Күрүне музейинде болуп эртип турар концерттерде. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

МАЙ 22
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.05 «Зитаровтарның өг-бүлези». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30—13.10 «Үе». 17.45 «Сигеп дөңнелиинде» деп барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 16.15 Ниити ыры база бис. 17.30 1990 чылдың апрельде Москвага болуп эрткен массалыг информацияның чепсектериниң 11-ги Бүгү-делегей конференциязының дугайында. 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.15 «Бис болгаш экономика». ГФР-де рынокту канчаар кылып турарыл? 19.45 «Зитаровтарның өг-бүлези». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Салермону шыдаар силер». Х. Алиев эмчиниң чаа психотерапевт арга[illegible]зының дугайында. 22.15 Иосиф Бродский. Фильм-концерт. 23.25 Джазз портреттери. 00.15—00.40 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бистиң долгандыр турар хүрээлел. 2 класс. Орук шимчээшкининиң дүрүмнеринге хандыкшылдан кичээлдеен. 8.55; 9.55 «Мастер, Маргарита» Испан дылдан хостуг очулга. Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл 2-ги чылы. 10.35, 11.35 География. 7 класс. Чер бөмбүрзээниң географтыг карты. 11.05 Орус чугаа. 12.05 «Тулчуушкунга тып алыр сен». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.15 — 13.45 Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

17.00 Барымдаалыг фильм. 17.25 Медээлер. 17.30 «Азия тевү» Программада: Медээлер. «Тамыкта байдал кандыгыл». «Туракаалдар камгалалынче кичээнгейниң салыр» 18.00 «Кедээ амыдырал» «Алдын руно».

МОСКВАДАН

19.00 — 00.30 РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги съездизинде. Чапсарда — «Тамчыктыг удунар чаштар!».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Серя нитинге [illegible]». (Свердловск). 18.00 Ритмиг гимнастика. 18.30 19.00 «Үе».

Среда

МАЙ 23
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Колобоктар истелгени чорудуп турар». Мультфильм. 1-3 сериялары. 8.55 «Зитаровтарның өг-бүлези». Уран-чечен фильм. 2-3 сериялары. 11.10 Концерт. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 — 13.10 «Үе». 15.45 Компьютер-биле чугаа. 16.30 Уруглар шагы. 17.30 Телеквуруг Алма-Ата — Хиросима. «Делегейниң сонгукчулары ядаргыг бөө-чергенке удур». 18.30 «Үе». 19.00 Озал-ондак чок шимчээшкин. 19.30 «Дипломатты эвес беседалар». Сенатор Эдвард Кеннеди дамчыдылгага киржир (АКШ). 19.50 «Зитаровтарның өг-бүлези». Уран-чечен фильм, 2-ги сериязы. 21.00 «Үе», 21.30 Коллаж, 21.35 «Мэзи Чайковскийни». М. И. Пруджинниң чугаазы. 22.20 «Ооҗум Дон». Компьютер номчуур. 22.40 «Вечерняя Москва» солуннуң «Хөгжүмнүг марафонунуң» тергиинкерлериниң чыскаалы. 00.10 — 00.35 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Арыг чурттакчыларының оюн көргүзүг. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Физика. 7 класс. Космиктиг ужудуушкуннар. 11.05 Эр кижилер улуг-хүнде. 12.05 — 13.10 «Тулчуушкунга тып алыр сен». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 17.00 «Илья Сельвинский. Оруктуң эгези». Барымдаалыг телефильм. 17.40 «Бистиң студияда — Антон-квартет».

КЫЗЫЛДАН

17.55 «Спортлото» рекламазы. 18.15 Медээлер. 18.20 «Тыва черде». «Политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге». «Чонга эки бараанчарны хөйнү бүдүрер» Делегей байдалының дугайында беседа. Медээлер. 18.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.00 — 00.30 РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги съездизинде. Чапсарда — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.55 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Ингерманландия черле». (Ленинград). 18.30 — 19.00 «Үе».

Четверг

МАЙ 24
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Колобоктар истелгени чорудуп турар». Мультфильм. 9.05 «Зитаровтарның өг-бүлези». Уран-чечен фильм 3-4 сериялары. 11.55 Бут бөмбүг. Европа чемпионнарының кубогу. «Бенфика» (Португалия) — «Милан» (Италия). Австриядан дамчыдылга. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 — 14.00 Бут бөмбүг. Европа чемпионнарының кубогу. «Бенфика» (Португалия) —«Милан» (Италия). 15.45 «Ынак херээженниң портреди». Барымдаалыг телефильм. 16.25 Уругларга фильм. «Даглыг чер аламның чажыды». 17.40 «Гармониканың оюнунче бараалыңар». 18.10 М. А. Шолоховтуң чогаадыкчы ажылының дугайында барымдаалыг телефильм. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга четпир болгаш оон улуг назы». 19.45 Поэзия минуталары. 19.55 «Зитаровтарның өг-бүлези». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Бут бөмбүг. Европа чемпионнарының кубогу. «Бенфика» (Португалия) — «Милан» (Италия). 23.20 — 23.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 4 класс. Күштүг болуксап тур мен. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Бойдуста дириг амытаннар. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 12.05 «Тулчуушкунга тып алыр сен». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 13.10 — 13.40 Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

17.00 Барымдаалыг фильм. 17.30 Медээлер. 17.35 «Бодалдар беллиири». «А бистиң херим иштинде». 18.25 «Азия тевү». Программада: Медээлер. Чугула интервью. «Калбадлыг телевидение. Ол чүнү сүмелээрил?». «Кеземче хрониказы». 18.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.00—00.30 РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги съездизинде. Чапсарда —«Тамчыктыг удунар, чаштар!».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Ыры кижи-биле артып каар. «Алеша». 18.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Чединшкиниг бол, Нуоэр» (Чита). 18.30 — 19.00 «Үе».

Пятница

МАЙ 25
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Даарта — кырган-авамның төрүттүнген хүнү». Мультфильм. 8.50 «...16 харга четпир болгаш оон улуг назы» 9.35 А. Калашиева (клавесин) ойнаар. 10.00 Кижи. Чер. Октаргай. 11.00 Туркменияның хөгжүмнүг аас чогаалы. 11.30 Уруглар шагы. 12.30 —13.10 «Үе». 15.45 «Африка бөгүн». 16.45 Хөгжүм эртинези. А. Даргомыжскийниң романстарын ССРЭ-ниң улустуң артизи Е. Образцова ырлаар. 17.40 «Овур-хевир». Үстүкү класс өөреникчилеринге литературлуг дамчыдылга. 18.30 «Үе». 19.00 «Венгрия. Час—90». 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Чүү? Каяа? Кажан?» деп бодал ринги». 22.25 «Көрүлдээшкин» 23.55 «Ол болган... болган...» 00.25 — 00.50 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 4 класс. Төрээн чер. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 География. 6 класс. Н. Н. Миклухо-Маклайның шинчилээшкиннери. 11.05 «Леннаучфильм» киностудиязының эртем-тайылбырлыг фильмнер программазы. 12.05 — 13.10 «Тулчуушкунга тып алыр сен». Уран-чечен фильм, 5-ки сериязы. 17.00 ССРЭ — Франция. Каңы ажылдажылганың аргалары.

КЫЗЫЛДАН

17.15 Барымдаалыг фильм. 17.25 Кызыл хоорайның бөттыныкчыр уран чүүл коллективтериниң концерти. 17.55 Медээлер. 18.00 Медээлер. 18.05 «Саян эдектеринде кежээ». Тыва улустуң ожуулары. 18.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.00 — 00.30 РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги съездизинде. Чапсарда —«Тамчыктыг удунар, чаштар!».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.15 С. Е. Фейнбергтиң төрүттүнгенинден бээр 100 чыл болганынга. 18.30—19.00 «Үе».

Суббота

МАЙ 26
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Авам, ачам база мен». 9.05 «Бурда мезин сүмелеп тур». 9.35 Фортепиано хөгжүмүнүң концерти. 9.55 Киров хоорайдан ойнаарактар мастери В. Жигальцевтиң дугайында телефильм. 10.45 «Сугда цирк» 11.40 «Өг-бүле экраны». «Душкен аалым» Уран-чечен телефильм. 12.55 «Па» демдек азаа-биле 13.55 «Каар, [illegible]». Эртем-тайылбырлыг аптулал. 14.55 «Партнер». Комерция медээзи. 15.30 «Политиктиг чугаалар». 16.30 П. И. Чайковский. «Орлеанның угуу» опера. Шии. 18.30 «Делегей панорамазы» 19.35 В. Зажигин (доштулуур) ойнаар. 19.45 К. Кийск режиссерунуң фильмнери. «Өлүмнүн өртек үнезин өлүглерден айтыр». 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Ончалал». РСФСР-ниң улустуң артизи Е. Петросянның киржилгезибиле шии. 23.40 — 01.20 «Дүн өргүүнгө чедир болгаш оон соонда».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм 8.25 РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги съездизинде. 13.55 Хол бөмбүг. Бирги чер дээш делегей лигазы. Эр кижилер. ССРЭ биле КУР-нуң шилиндек командалары. Ригадан дамчыдылга. 15.00 Видеоканал «Кадай ажылдажылгага». 18.30 Мультфильм. 18.55 «Парлалга клуву» деп чогаадыкчы каттыжылганың көргүзүп тур. «Ол дээш демиселде». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Телефильм. 21.00 «Үе». 21.30 Дж. Верди. Концерт. 23.05 «Хөгжүмнүг төөгүлер». Кинонаяннар. 23.55 — 01.15 «Брюнет кежээки үеде». Уран-чечен фильм. (Польша).

Воскресенье

МАЙ 27
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ада-чуртунга бараан болурун». 11.00 Эртенги хеглээшкинниг программа. 11.30 «Делегейниң деспиндир». Альманах. 12.30 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Дайынның хүн оруктары». 3 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.45 «Кадыкшыл». 14.30 «Тооллар болгаш ужураллар оранында». «Үшкү тажы». 16.00 «Кодээден дамчыдылга». Панорама. 17.15 «Шолоховка тураскаалы». 19.00 «Улуг-хүн кинозалы». «Капиташка, эглип кел». Мультфильм. 19.25 «Ринг». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.30 «Мөңге чүүлдер дугайында бодалдар». 21.45 — 00.20 Найыралдың меридианнары. Аас чогаалдың ийиги делегей фестивалының ажылдыышкыны. Киевтен дамчыдылга

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Ийи эжишки албан эртеминиң турган». Уран-чечен фильм. 9.50 «Экранда—01 албан чери». 10.20 Улусчу аялгалар. 10.35 «Бистиң дүвүрелиниң чери» бөлүктен барымдаалыг фильм. 11.30 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 12.30 Чурт театрлары көргүзүп тур. А. Дударев—«Кежээ». Фильмшии. 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 «Планета». Делегей программазы. 18.00 К. Ивановтуң төрүттүнгенинден бээр 100 чыл болганынга. 18.45 «Бистиң чүүттап турар оранывыс». М. Литвяков режиссерунуң фильмнери. «Берге анныктар». «Байырлыг, авай». «Ындыг чылдактар бар». 19.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.00 Сут полозу. ССРЭ кубогу. Туннел. 21.00 «Үе». 21.30—00.20 «Киносерпантин».

ЧАРЛААДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы хүндүскүг салбырының бирги курузунга дараазында мергежилдерге студентилерни хүлээп алырын чарлап тур:

— автомобиль болгаш автомобиль ажыл-агый мергежилиниң автотранспорт факультеди;

— электрик болгаш хамааты тудуг талазы-биле тудуг факультеди.

Хүндүскүг болгаш бот-өөредилге салбырларынга кирерлерни билдириишкиннерин июнь 20-ден июль 15-ке чедир хүлээп алыр. Шылгалдалар июль 16-дан 31-ге чедир болур. Хүлээп алыышкын дугайында август 1-ден 5-ке чедир [illegible].

Хүлээп алыышкын шылгалдаларынга эки үнелелди алган [illegible] албан хүлээлгелер (шынныктыг [illegible]) [illegible] доктаатканы [illegible] ёзугаар база ата-иезиниң ёзузун (хоорай Советтериниң шылгалдаларын ёзугаар) конкурс чокка хүлээп алынчар.

Ортумак школаны алдын азы мөнгүн медаль-биле доозканнар, тускай ортумак өөредилгезинге чергелиг болгаш профтехучилищелерни мөңгүг эки доосканнар хүлээп алыышкын комиссиязының доктаатканыбиле чаңгыс шылгалданы «мөңгүг эки» деп демдек-биле дужаадтар болза өске шылгалдаларны дужаавас. Оон өске эмитерни алыр болза бүгү шылгалдаларны дужаар.

Өөреникчилер хүлээнер санга физикага орус дылга болгаш литературага шылгалдаларны бижимел-биле дужаар.

Шилип алган мергежилиниң факультединиң айыткан билдириишкинни институттуң директорунуң адынга бижиир.

Билдириишкиннерге дараазында документилерни кожар:

ортумак эртемниң дугайында документ (боду) биле тускай ортумак өөредилгеге черлериниң доосканнар дужаатан эртемнериниң демдектерин уштап бижээн бижиктиг диплом

3×4 см хемчээлдиг алды фото-чурук.

Күш-ажыл дептеринден уштап бижээни.

Ооу формага эмчи шынзылгазы.

Паспорт болгаш шериг билетин боду ап адаар келир.

Бо чылдың июнь 1-ден эгелээш Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалынга ай хуусаалыг белеткел курстары ажылдап эгелээр. Кызыл хуусаалыг белеткелдиг курстар сан таладыы-биле июль 11-ден 15-ке чедир физиканы, июль 1-ден 21-ге чедир ажылдаар.

Белеткел курстарынга болгаш шылгалдада дужаап келген кижилер өөрениишкин нийтилелиг общежитиеге чурттаар.

Хүлээп алыышкыны ССРЭ-ниң дээди өөредилге черлеринге студентилер хүлээп алыр чурум ёзугаар чорудар.

Билдириишкинни болгаш документилерни дараазында адресче чорудар: 667001. Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу, 4.

Кызылдың башкы училищези 1990 чылда дараазында салбырларга өөренирин күзээннерни хүлээп алырын чарлап тур:

1. «Школадан, класстан дашкаар кижизидилге ажылдары» мергежил талазы-биле салбырынга «Кижизидикчи, улуг пионер вожатыйы» мергежилди тыпсыр. Ортумак школа доосканнарны хүлээп алыр. Өөредилгениң хуусаазы — 2 чыл.

2. Школа салбыры — эге класстар башкылары болгаш музыкага ажык-чорудулга организаторларын белеткээр. Чүгле долу эвес ортумак школа (9 класс) доосканнарны хүлээп алыр. Өөредилгениң хуусаазы—4 чыл.

3. Школага өөренир назы четпээннер салбырынга — школага өөренир назы четпээн уруглар албан черлеринге кижизидикчилер белеткээр. Ортумак школа базазынга. Өөредилгениң хуусаазы — 2 чыл.

Школага өөренир назы четпээн уруглар албан черлеринге уругларның уран чүүл коллективтеринге удуртукчулар белеткээр. Долу эвес ортумак школа (9 класс) доосканнарны хүлээп алыр. Өөредилге хуусаазы — 4 чыл.

Кирериниң шылгалдалары:

1. Школа салбырынга кирерлер ортумак школа доосканнар орус дыл болгаш литературага (сочинение), санга (аас-биле) шылгалда дужаар.

Долу эвес ортумак школа доосканнар орус дылга (диктант), санга (аас-биле) шылгалда дужаар.

2. Школага өөренир назы четпээннер салбырынга ортумак школа доосканнар орус дылга (сочинение), ССРЭ төөгүзүнге (аас-биле), долу эвес ортумак школа доосканнар орус дылга (диктант), санга (аас-биле) шылгалда дужаар.

Шупту салбырларга өөренип кирер кузээннерниң музыкалыг тынчазын Оон ыңай национал школаларының программазының хемчээли-биле орус дылды өөренип турганнар орус дылга (диктант) бижиир.

Өөренип кирерин күзээннер аас-биле шылгалдаларны орус болгаш тыва дылга харыылап болур, ылангыя келир черлерден келгеннер.

Шылгалдаларга эки үнелелди алган мекус уруглары конкурс чокка хүлээп алыр болгаш оларның шынзылган документилерин барымдаалаар.

Билдириишкиннерни июнь 1-ден июль 31-ге чедир хүлээп алыр. Кирериниң шылгалдалары июль 15-тен эгелээр. Училищеге кирер санаалың август 26-га чедир дыңнадыр.

Өөренип кирерлер дараазында документилерни киререр:

1. Билдириишкин.
2. Эртемниң дугайында документ (боду).
3. Күш-ажыл дептеринден уштап бижилге.
4. 3×4 хемчээлдиг 6 фото-чурук.
5. Паспорт, төрүттүнген дугайында херечилел.
6. Шериг албан-хүлээлгелиглер—шериг биледи.
7. Өөредилгеже өөренип чорууру дугайында ажылдап турган черинден сүме бижик.

Адреvи: Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 69. телефон 2-61-61. Педучилище, администрация.

Кызылдың күрүнениң башкы институду бирги курстуң хүндүскүг салбырынга дараазында мергежилдерге студентилерни хүлээп алыр: математика, информатика болгаш санаалга техниказы; химия болгаш хандырылга күш-ажылы; биология болгаш күш-культура; география болгаш төөгү; национал школаларга орус дыл болгаш литература; тыва дыл болгаш литература; педагогика болгаш эге өөредилгениң методиказы.

Кирериниң шылгалдалары 1990 чылдың июль 16-дан 30-га чедир **дараазында эртемнерге дужаар:**

математика информатика болгаш санаалга техниказы мергежилге — математика (аас-болгаш бижимел-биле), орус дыл болгаш литература (изложение, диктант, сочинение). Национал школа доозукчуларынга — изложение азы диктант. Кол барымдаалаар эртеми — математика.

Тускай эртеми: физика, математика, санаалга техниказы — математиканы (аас-биле), физиканы (бижимел), орус дылды болгаш литератураны (изложение, сочинение) дужаар. Кол эртемнери — физика, математика.

Тускай эртеми: химия болгаш хандырылга күш-ажылы — кирериниң шылгалдаларын дараазында эртемнер айыы-биле дужаар: химия (бижимел), орус дыл болгаш литература (сочинение, изложение). Кол эртемнери — химия, математика.

Тускай эртеми: биология болгаш күш-культура кижизидилгези — биология (аас-биле), күш-культура кижизидилгези (чиик атлетика, гимнастика, сугга эштири), орус дыл болгаш литература (сочинение, изложение). Кол эртемнери — биология, күш-культура кижизидилгези.

Тускай эртеми: география болгаш төөгү — география (аас-биле), төөгү (аас-биле), орус дыл болгаш литература (сочинение, изложение). Кол эртемнери — география, төөгү.

Тускай эртеми: национал школада орус дыл болгаш литература — орус дыл болгаш литература (аас-биле болгаш бижимел — сочинение), ССРЭ төөгүзү (аас-биле). Кол эртемнери — орус дыл болгаш литература.

Тускай эртеми: тыва дыл болгаш литература — аас-биле болгаш бижимел — сочинение, орус дыл болгаш литература (сочинение). Кол эртемнери — тыва дыл болгаш литература.

Тускай эртеми: педагогика болгаш эге өөредилге методиказы — орус аныяктар—орус дылга болгаш литератураға кирериниң шылгалдазын дужаар (бижимел), орус дыл (аас-биле), математика (аас-биле). Бүгү эртемнери— кол барымдаалаар эртемнер болур. Тыва аныяктар — орус дылга болгаш литератураға кирериниң шылгалдаларын дужаар (бижимел), тыва дыл (аас-биле), математика (аас-биле). Бүгү эртемнер кол барымдаалаар эртемнер болур.

Билдириишкиннерни 1990 чылдың июнь 26-дан июль 15-ке чедир хүлээп алыр. Аңаа дараазында документилерни албан кожар: ортумак билигниң дугайында документиниң боду, № 86 маягы ёзугаар эмчи шынзылгазы, ажыл стажтыглар күш-ажыл дептеринден уштап бижилге, 3×4 хемчээлдиг 8 фото-чуруктар, паспортун болгаш шериг хүлээлгезиниң документизин боду эккээр.

Ортумак школаны дооскаш алдын (мөңгүн) медальдар-биле шагнаткаңнар, тускай ортумак азы ортумак проф-техучилищени тергиин эки дооскан дипломнуг кижилер хүлээп алыышкын комиссиязының доктаатканы ёзугаар чаңгыс шылгалда дужаар. «Беш» демдектиг кылдыр кирериниң шылгалдазын дужаатканнар дараазында шылгалдалардан хосталып болгаш [illegible] «Дорт» «үш» демдектиг [illegible] дараазында шылгалдаларны дужаар.

Тыва АССР-ниң Министрлер [illegible] 1990 чылдың март 19-та № 51 доктаалынга үндезилээш, бөгүн тускай эртемнер айыы-биле [illegible] 80 хире кижи [illegible] [illegible] доосканнар болур.

Документилерни дараазында адрести ёзугаар хүлээп алыр: 667000 Кызыл хоорай Ленин кудумчузу, бажың № 36 хүлээп алыышкын комиссиязы.

АЖЫЛ ЭГЕЛЭЭН, А ТҮҢНЕЛИ...

Таңды районда «Коммунизмниң херели» совхозтуң [illegible]-аныяктарының Михаил Ондарга удурткан мал чеми белеткээр бригадазы эрткен чылын 1 гектар суггаттыг черден 80 центнер картофельди, 120 центнер кукурузаны, 19 центнер хөй чылдыг сиген[illegible] планнаан. Херек кырында картофельдан 25 центнерни, 8 центнер кукурузаны, 22 центнер хөй чылдыг сигенниң дүжүдүн ажаап алган.

Бо чылгы часкы хову ажылдарынче бригаданың канчаар киргенин көөрү-биле аңаа чеде бердивис. Бригада төвүнде столовайдан дүъштеп алган суггатчылар трактористер чапсарлап, таллар хөлегезинде чугаалажып орлар. Оларданы бригадирниң айтыраарывысчы, бригадир-агроном Михаил Ондарга [illegible] картофель үрезинин сөөртүп эккелгеш улаштыр кежээ база катап үрезин суггаалап чорууру деп турарын дыңнаттылар. Ониуңда учётчик Михаил Молкара болду. Оон бригаданың кежигүннериниң суггатты канчаар организастап, ниитизи-биле хову ажылдарының кандыг темпилиг чорудуп турарын айтырдым.

— Бригада керээзин-биле ажылдап, бүдүрүлге [illegible] циявыстың алыс түңнели дээш ажылдап турар бис. Амдызында кандыг-даа кереэ чарлынмаан. Суггатты шагда-ла чорудуп эгеледивис. Харында май 15-тен эгелеп тоорук чаштырылгазынче кирген. Ийи хүн дургузунда 35 гектар чаштынган. Эрткен чылгы-ла бригаданың кежигүннери. Нийти 1200 гектар шөлдүг бис. Ийи ангы звенода үстүп алган ажылдап турар бис. Суггатчыларның звенозун Василий Дажы, а трактористерни Сергей Саннат башкарып турар. Бөгүнге дээр Элегесте 200 гектарда тоорук чаштынган. 720 гектар хөй чылдыг сиген шөлүн суггарган. Витаминниг сиген далганы белеткээр агрегат чанында ийи кижи 63 гектар, а кукурузаа өстүрер звено 82 гектар шөлдү суггарып алды. Элегестиң суу эрай эзээжеп турар. Дүнекн-даа үеде халас суг агыспас дээш, бо оолдар ораллажып турар. Ынчалзадаа ам-даа ажыл хөй.

— Арык бугаларының нийти ажыглалы кандыгыл, оларны чаартып кылыр болгаш өскедаа хемчеглер алырынче совхозтуң тускай эртемниглери кандыг кичээнгей салып турарыл?

— Арык, бугалар бар. Оларны шагда-ла кылганы билдингир. Эргижирээн. Инженерлиг системаны мында кылган-даа болза, оларда шлюзтар чок. Чамдызы шуут үрелген. Чал Кежигниң суггарылга системазы көңгүс канчанмаан-даа хевээр. Чылдынга бистиң системавыска, оолала бир чылда бирээзинге септелге чорудуп турган болза, суггатты чорударынга артык күш, чарыгдаллар үндүрбес ийик бис.

— Михаил, силер эрткен чылын бригада керээзи-биле ажылдап турган-дыр силер. ажылыңар түңнели кандыг болду? Черниң дүжүткүрү кандыг-дыр?

Черле ынчаш мен моон мурнунда гидротехниктеп ажылдап чордум. Штадым кызырлы берген. Ынчангаш ам учётчиктеп тур мен. Бригада эрткен чылын керээ-биле ажылдааштың кижи бүрүзү түс-түсте 150 рубль авансты ай санында алгаш ажылдап турган. Алыс түңнелинде шупту чарыгдаллар дээш аквансты тыртып аппарган. 150 рубль амыдыралга чедишпес болур чорду. Кудай-дээрден кежик манап орар болза, бо чылын база берген бээр чыгыы. Ынчангаш кижи бүрүзү ажылдаар ужурлуг. Совхозта тускай эртемниг агрономнар чок. Кол агрономнуң албан-дужаалында белин ийи чыл улай кижи ажылдавайн турар.

— Черниң бериңчезин элбедир дээш кандыг ажылдарны чорударын эргежок чугулаа? Боттарыңар арендага бо бүгүнү алгаш ажылдап болурунар аргазы чок бе?

— Чер эргижирээн. Моон мыйыг хөй [illegible] берилтер дээрзинге хуммада кирганна мен. Оон баштывыны — эртеш [illegible] түңнелдер. Амдызында оолдар шупту ажылдап турарлар. Баштай-ла черни чемнишидер, суггадын чорудар. Ынчалзадаа ажылды бүрүнү-биле экижилер, чаартылгалар кылыр. Бүгү тала-биле, моральдыг болгаш материалдыг талазының көөр, ажылды организастаарын [illegible]. Кедизи ылангыя бисте аныяктарның ажылга тургустунуп алырын хандырар. Ажыл чок аныяктар хөй. Аренда керээзин-биле ажылдап болур. Ынчалза-даа ону организастаары болдунмайн турар. Бистиң ажылывыста технология база сагыттынмайн турар. Боттарывысла бригадирлерниң айтыышкыны-биле ажылдап турар бис.

Бригада кежигүннери трактористер Дыртык Оюн, Алдын-ору Сата хооки суггатчылар Далаажап Оюн, Петр Бухтуев, эрткен чылын [illegible] доосаан ажыкчылар Андрей Оюн, Саян Донгак олар дай [illegible] орай кежээге чедир кызымаккай ажылдап турарлар.

Вячеслав МОНГУШ.

БАЛКЭ Тыва обкомунуң аныяктарның делегей туризминиң «Спутник» бюрозу дыштанылганың дараазында маршруттарынче чалап тур:

Венгрия — Югославия — үругларлы-биле кады дыштанып болур— 2. VI—16. VI;

Болгария — 20. VI—30. VI;

Чехословакия — 23. VII—1. VIII;

Румыния — 30. VII—9. VIII (өг-бүлези-биле), 9. VIII—19. VIII;

Югославия—29. IX—8. X.

Айтырыгларны тодаралдып билип алыры-биле **Политиктиг өөредилгеинң бажыңында № 16 кабинетке кээр.**

КИНО

МАЙ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Имя розы» (2 сериялыг. 16 хар четпээннерни кирбес) 9.00, 11.40, 14.20. «Авария—дочь мента» 17.20, 19.30 видео: «Ну, погоди!» 9.30, «Кобра» (США) 11.10, 12.50, 14.40, 16.30, 18.10, 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: киносборник 9.30, 12.40, «Чудесный лес» 10.50, «Встреча» (2 сериялыг) 14.00, 19.00, «Просто Америка» 16.40, 21.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Сын» 12.00, «Родной ребенок» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Семья» (2 сериялыг) 12.00, 14.40, 17.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Полет навигатора» 14.00, «Груз «300» 16.00, 18.00 шактарда.

МАЙ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Авария — дочь мента» 9.00, 11.00, 13.10, 15.20, 17.30, 19.40 (удаткан) видео: «Ниндзя против ниндзя» 9.30, 11.10, 12.50, 14.30, 16.10, 17.50, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Веселое волшебство» 9.00, 12.20, «Яи на барже» 10.30, 13.50, «Друг моей подруги» 15.40, 17.50, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Встреча» (2 серия) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

667000. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100 — Индекс 54241

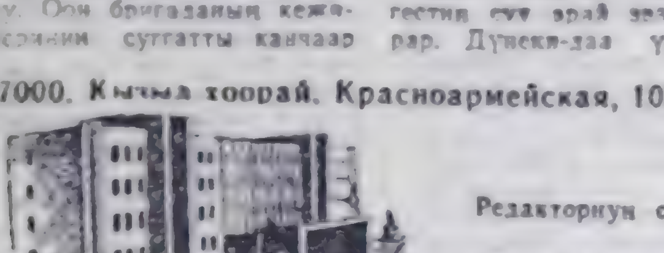

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агропромышленность — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун кельбейн дарганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 419. ТС—00652.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
май
22
№ 117 (14317)
вторник

1925 чылда үндүрүлдентинген
Өртээ 3 кап.

Медээлер

КҮҮСЕТТИНГЕН

«Октябрь 30 чылы» совхозтуң Булуң-Терек сүт-бараан фермазы бо чылдың эгезинден бээр аренда керээзинче шилчип, чогаадыкчы диләэшкиннерин кылып, эът, сүт бүдүрериниң херээнге чамдык экн көргүзүглерни чедип алган. Ылангыя бир дугаар кварталда 25 тонна эът садар планын 28,8 тоннага күүсеткен. Сүт садарының планын 12,2 тоннага ажырган.

СБФ-те 223 уксаалыг инекти шилип тургаш тускайлаан. Ооң 168-ни саап турар. Коллектив кежигүннери чаа бот-орулга-чарылганың ажыктыг талаларын боттарынга шиңгээдип албышаан, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидеринче кичээнгейни күштеддирген. Чамдык адырларга ажылчыннарның санын ≡ ызырган. Ам мында саанчы бүрүзүнге 30 ажыг инек онаажыр. Улуг саанчы Дыртык Монгуш, Татьяна Куулар, аныяк саанчы Руслана Ховалыг даандырган үүле-херээнге ак сеткилдиг хамаарылгазын көргүзүп турар.

Бо кыжын дөрт одакчының орнунга Борис Күжүгет биле Владимир Монгуш шелээ кызымак ажылдаанындан оларның кайызы-даа арендаторларга чемеледип көрбээннер, харын-даа эрес-кежээ одакчылар диртип, ай, квартал санында мактадып келгени таварылга эвес.

Булуң-Терек фермазының кадарчылары чайгы турлагларын септеп, саанчыларга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш Хөндергейже көжүп үнүлкеннер. Ферманың чайлаанда чадыр бажыңнар тудуп каан. Оларның кырын кара-саазын-биле шыы четтикпээнинден чаъстап келирге чаглактаныры бергедей бээр. Оон-биле кады кидис өглерни ажыглаары ам-даа чедир шиитпирлеттинмейн турар. Олар бо болгаш өске даа четпестерни дарый чайладыр дээш күженишкинин үндүрүп турар.

АРЕНДАТОР ӨГ-БҮЛЕ

Сүт-Хөлде «Октябрь 30 чылы» совхозтуң малчыннары бо чылын аренда керээзин ёзугаар ажылдап турар. Ол ажыл-агыйда аныяк малчын өг-бүле кежигүннери Лидия Ондар биле Михаил Ондар 1982 чылдан эгелеп ниитиниң малын кадарып, ол үениң дургузунда эвээш эвес арга-дуржулганы мөөннээн. Ам оларның кодан ында 340 хой бар.

Арендатор өг-бүле кежигүннери ийи дугаар төрүүр хойдан 100-ке онаажтыр 80 хураганны алыр хүлээлгезин күүседип, сөглээн сөзүнге ээ болуп шыдаан нар. Оларның кадарган хою чыл эгезинде январь ортан үезинде баштайгы массалыг оолдаашкынын берип эгелээн. Эрте төрээн хураганнар онча-менди дорууп өзүп турар. Хаймалар сүт арай [illegible] шыктар үнү эвээш, түрэ чаныңда чазаанче көшкеннер. Олар амдыызында соруктаан сорууга [illegible].

Миний-оол ОНДАР.

Часкы хову ажылдары

ДӨҢ-ТЕРЕЗИНЧИЛЕР МУРНАЙ БЕРГЕН

Совхозтуң хову-шөлдерин эргиир, мында ажыл-иштиң амгы байдалы-биле таныжар сорулга-биле дан бажында-ла чоруптувус. Бо чылын 250 га черге тараа культураларын, 400 га чаңгыс, хөй чылдыг сиген нерни, 300 га кукуруза биле рапсты, 50 га картофельди өстүрерин планнааңын, тарылганы коллуунда суггаттыг черлерге чорудары гидротехник Седип-оол Ооржак орук ара чугаалап чорду. Хемчик хемнен Элегей ховузунуң шынаазында кылган сүг хөөлбээзинден бадырган бута-сумуннарда сугнуң деңнелин бедип, ону чөп ажыглаары-биле шалыпкын ажылдаарын үе далаштырып келген.

Картофель өстүрер аренда керээлиг звенонуң ажылдап турар черинге баштай бардывыс.

— Эрткен дүне айның эвес болганындан даң адып, чер чырыыры билек, ажылдап эгелээнивис бо. Суггарылганы ам 2-3 хонук дургузунда доозуп, онаашканывыс куруккан черлерни андарып, илиирт еп, картофель олуртулгазын май айның 25-тиң бетинде доозуптарын сүмелештивис — деп, звенонуң удуртукчузу Артис-оол Ооржак чугаалааш, хүүрээн тудуп, ажылын уламчылай берген.

— Быжыглаан техниказы четчир. Эш-өөрү аажок кызымак, алыс боду совхозта партком секретарының оралакчызы, неделдиг, сөглээн сөзүнге ээ болуп шыдаар — деп, кады чорааным гидротехник бүзүрелин илеретти.

Дараазында Элегей-Аксының делгем ховузунда шөлдерге чедип, тараа өстүрер звенонуң удуртукчузу Владимир Саая-биле, оон суггатчылары-биле ужураштывыс. Кады ажылдап турар 9 кижиниң сеткил-сагыжы сергек. Янзы-бүрү марканың 4 тракторун доктаамал быжыглаан. Суг баткан соонда дүн, хүн чок шалыпчы ажылдааш, 87 ганы суггарып алган. Арткан черлерниң суггарылгазын чоокку хүннерде доосканы, тарылганы кыска хуусаада чорударын дугурушкан. Суггат чок шөлдерниң хөрзүнүнүң шыгын хынаарга, кургаг болган. Чаъс таарын манаар. Элекке тараа чашпазын, орайтаза-даа, оон мал чемин өстүрер арганы херегләэрин звенонуң арга-дуржулгалыг хоочуннары Товариштай Ооржак биле Далар-оол Ооржактың чагыы оралы база чөптүг.

Шүжен-оол Монгуштуң звенозунуң сиген өстүрер шөлдериниң кезин суггаттыг. Анаа чорааным хүнде 102 га черни суггарганын, Октя Чүлдүмнүң, Керженей Кара-оолдуң болгаш өскелерниң-даа могаг-дыш чок шалыпкын ажылдап турарын мактап чугаалажыр чорду. Арткан девискээрлерни дең-дески суггарып ап шыдаарынга бүзүреп болур. Совхозтуң администрациязы агаар-бойдустуң таарымча чок байдалдарын өөренип көргеш, шаандагы чоннуң ажыглап чораан буга-сумуннарын аштап арыглап, сиген өстүрериңче кичээнгей салып эгелээнин база демдеглезе чогуур. Мааза бир чижек кылдыр Ак хемниң кыдыында 30 га черни Дуктуг-оол Саая суггарып доосканын айтыр апаар.

Совхозта кукуруза өстүрер звенону хөй чылдарда удуртуп, багай эвес дүжүттү өстүрүп мактадып, шаңнадып келген район Совединиң депутаты Чыдый Ооржак-биле чугаалаштым. Ол чүгле эрткен чылын удурткан звенозунуң күжү-биле га черге онааштыр 120 центнер дүжүттү ап, 3000 тонна экн шынарлыг ногаан массаны дужааган. А совхоз бодунуң херегләэзиниден ангыда, 230 тонна кукурузаны Бии-Хем районда «Саян», кожазы болур «Барлык» совхозтарга саткаш, 30 муң рубльди алган. Ону совхозта бүгү ажылчыннарның айда алыр шалыңын төлээринге ажыглаан. Чаңгыс звенода 8 кижиниң экн ажылдаанының түңнели шыдыт болган.

— Бо чылын бистиң звено 210 га кукурузаны, 90 га рапсты тарып өстүрер. Суг орай келзе-даа, элээн каш хүннер дургузунда 64 ганы суггарып алдывыс. Алган темпивин кудулатпайн суггатты, тарылганы дөнге чорудуп тургаш, эрткен чылдан эвээш эвес дүжүттү алырын хүлээндивис — деп, Чыдый Ооржак чугаалады.

Хову бригадазының төвүнде бажыңны септээш, оруннарны аппарып салган. Ында столоваяның поварлары Кама Монгуш биле Ордувая Ооржак амдан-сүүзүннүг аъш-чемни белеткеп, хову-шөлдерде ажылдап турар кижилерге тускай машина-биле өй-шаанда апаарып берип турарлар.

Совхозта профэвилел комитеди администрация-биле кады социалистиг чарышты калбартып, түңнелин ол хонгаш-ла үндүрүп турар. Сөөлгү хүннерниң тиилекчилеринге санаткан үш звенону шаңнаарынга 100 рубльди үндүрген.

Совхозтуң хову-шөлдерин кезип чорааш, чедир кылдынмайн турар ажылдарны база эскердим. Хемчик хемнен үндүрген улуг буганың дөзүнде балык эрттирбес шүүрлерин салбааны окта четпес. Арызы ырак аңгы-аңгы черлерде ажылдап турар кижилерниң дыштаныр, чаашкындан, изиг хүндең, хаттан чаглактаныр черлери чок. Бо дугайын хомудап чугаалажыр чорду. Манза бажыңчыгаштарны тударын, азы майгыннар садып бээрин совхозтуң удуртукчуларындан негээри чөптүг. Чер ажылында звено бүрүзүн бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаландырылышкынче кирзе-даа, оларны экн өөредиинден кылыр ажылдарының нормачыжээн, өртек-үнезин санаарын орта билбес, керээлерниң хоолгаларын безин бербээнибиле эптежири берге. Ажыл-агыйның экономистери, бухгалтерлери ону эрең гей байдалда тургускан. Ол экн түңнелдерге чедирбес.

Районнуң өске ажыл-агыйларынга деңнээрге, «Дөң-Терезин» совхоз часкы хову ажылдарын шалыпкын, организастыг бедик деңнелге чорудуп, тарылганы болгаш баштайгы суггарылганы июнь айның 1-ге чедир доозарын хүлээнген. Үстүнде айыттынган четпестерни дарый чайладып, таарымчалыг байдалдарны тургузар херек.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

МУРНАКЧЫ БРИГАДА

Өвүр районда АКМК-да тудугжулар бригадазы (бригадири Б. Л.-С. Монгуш) эрткен айларда багай эвес көргүзүглерлиг ажылдап келген. Бригадалар арасында калбарган социалистиг чарышка киришкеш, бедиткен хүлээлгелерни ап турар. Бригада кежигүннери айыттынган ажылдарның планын күүседирин, ажыглалга кирер объектилерни чүгле экн демдекке дужаарын хүлээлгезинде киирген.

Б. Л.-С. Монгушка удурткан ол бригада Солчурда көдээ Советтиң административтиг бажыңының тудуун доосааш, шеверлекчилер бригадазынга дужаап берген.

Олар ажыл шагын шыңгыы сагып, үени чөп ажыглап турар. Тудуг материалдарының хандырылгазы үзүктелбес-ле болза, бригада бедик бүдүрүкчүлүг ажылдап шыдаар. Бо бригада суурларга чаагайжыды туттунган бажыңнарны, школа, клуб болгаш өске-даа тудугларны тудуп келген. Бригада бо хүннерде ол-ла совхозта ийи аал чурттаар бажыңның тудуун холдан үндүрген. Ында ам шеверлел ажылдары эгелей берген.

Ол коллективте мурнакчылар хөй. Хоочун тудугжулар Алексей Чаагай-оол, Владимир Ондар, Саар-оол Монгуш — бедик мергежилдиглер. Олардан аныяктар Олег Ондар, Слава Саая дудак чок, ажылга кызымак, чүткүлдүг чорууң көргүзүп турарлар.

Олар ам чаа объектиге ажылдаар.

Василий МОНГУШ.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинде

МОСКВА. Кремльниң Улуг ордузу. Россия Федерациязының улус депутаттарының бирги Съездизинде бодунуң ажылын уламчылап турар. Ооң хүн чурумунда РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазын соңгуурундан эгелээш, чазакты бадылаары, РСФСР-ниң бот-догуннаашкынының дугайы болгаш өске-даа чугула айтырыглар кирип турар.

ЧУРУКТА: депутат Т. И. Корягина (Москва) чүве чугаалап тур.

В. Соболевтиң фотозу. (СЭТА-ның фотохрониказы).

Курлавырлар, аргалар бар, оларны ажыглаар

БОШ-ДАГ БУГАЗЫ

Сөөлгү үеде «Шын» солуннуң арыннарынга одар-белчирни, суггаттыг черлерни чөп ажыглаар дугайында ол-бо черлерден авторлар бижип турары черле чөп-түр. Ынчанмайн канчаар: бот-орулга-чарылга үезинде хөй орулга дээш ажылдап турар бис. Алыс түңнел херек. Ажы-биле чугаалаарга, дыка хөй совхозтар чер ажылындан карачалыг. Хөй черни андарып, тарып турар, а дүжүт эвээш. Ооң бир кол чылдагааны болза, суггаттыг черлерни чөп ажыглавайн турарывыста. Ол талазы-биле «Найырал» совхозтуң девискээринден чаңгыс-ла чижекти маңаа киирер бодай-дыр мен. Чаа Чаа-Хөл суурнуң бедик хавааа-биле дужаашкан Шанчы-биле аргыжар чазаглыг оруктуң адаа талазында үзүк-үзүк дагларның арасында шөлдү шаанда араттар суггарып, анаа тараа тарып чип чораан. Ол буганың ора-сомазы ам-даа бар ийин. Ону 1936 чылда уламчылап каскан. Ону ажыглалга киргенинге турасааткан байыр июль айда болган.

Буганы ажыглалга киргеш, Чаа-Хөлдүң араттары бир гектардан ам болза 20-30 центнер тарааны ажаап ап турганнар. Ам ол системаны катап ажыглаарының бүгү аргазы бар, техника, күш четчир. Ында шөлден бээ дээрге-ле 250-300 тонна чинге-тарааны, 800-900 тонна меде сигенни ап болур. Шак мындыг курлавырны чүге ажыглавас бис аан? Суг шыгжамыры турупканы-биле холбаштыр совхозтуң тарымага сиген шөлү кызырылган. Ол дугайында айтырыгны кайы бээр тургузуп келдим ышкажыл. Иштинки, харын белен курлавырны эскербес, ону ажыглавас боорга, шуут-ла элдептиг-дир. Эрги буганы чаңгыс Т-150 трактор казып шыдаар хевирлиг. Мээң бо сүмемни «Найырал» совхозтуң удуртукчулары, агрономнары, гидротехниги кончуг, ол шөлдү суггарып ажыглаар боор деп сеткил-биле мону бижидим.

Роман ХУНАЙ-ООЛ.
Күш-ажылдың, партияның хоочуну.

Редакциядан: «Саналдар, бодалдар» деп рубрика-биле, шынап-ла; хөй-хөй чагааларны парлаан бис. Эң ылангыя Монгуш Шыырап, Довгак Шактар, Ефим Курносенко, Феликс Сегленмей болгаш өскелер-даа боттарының саналдарын киргилээн. Кайы районда азы ажыл-агыйда ажыглап болур курлавырлар барын олар бижээн.

Ажылдаарда чөп-биле сүмележир, улустуң саналын дыңнаар болгай. Ынчангаш чоннуң саналын ёзугаар кайы ажыл-агый чүнү кылып эгелээнил азы кылырыл дээр дугайында совхоз директорларындан, специалистерден-даа мыңчага харыы келбейн тур. Р. С. Хунай-оолдуң бо саналы «Найырал» совхозтуң директору К. Дурбулек база ол ажыл-агыйның специалистери чүү деп бодап турарыл, солунга бижиир боор деп идегедивис.

Төрээн чуртувуста

ОРЕНБУРГ. Покровскиниң автосептелге заводу чаңгыс каът чыып эптээр бажыңнарны кылып эгелээн. Ындыг бажыңнарның бирээзинге-ле мастерскаяны, складты, гаражты, көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадыр цехти тургузуп болур. Эптеп каан бир бажыңның өртээ — 97 муң рубль. Бо чылын ол бүдүрүлге чери чыып эптээр 20 конструкцияларны бүдүрерин планнаан.

ХОХТЛА—ЯРВЕ (Эстон ССР). Чернобыльдың атомнуг электростанциязынга үрелишкиниң түңнелинде болдунган халапка катышкаан районнардан 50 бичии уругларны хүлээп алырынга республиканың пионер лагерьлери белен. Өске регионнардан анаа барган пионерлер дыштанмышаан, эмнедир [illegible] база эртер. Келген бичии уругларның дыштанылгазынга, эмненишкининге болгаш аъш-чемиче немелде акша-хөреңгилерни чарыгдаарын күш-ажылчы коллективтерниң профэвилел комитеттери шиитпирлээн.

ТБИЛИСИ. Баштай алынган шай бүрүлерин Грузияның тускайжыткан бүдүрүлгелеринге болбаазырадып кылган. Бо чылын алдынган хөй тонна шай бүрүлеринден бүдүрген продукция чурттуң өске регионнарының садыгларынга удавас четкен турар. Республиканың барык талазы девискээриниң ажылчыннары шайның ногаан бүрүзүн чыырын болгаш болбаазырадып кылырын малдалы-биле эгелээн.

(СЭТА).

ПЛАННАРЫН КҮҮСЕТКИЛЭЭН

Тес-Хем районнуң улусчу контроль комитединиң ээлчеглиг хуралынга демир артынчызы чыыр талазы-биле АҮК-түң кол инженери В. М. Сарыгларның информациязын дыңнаан. Организацияларның, бүдүрүлгелерниң база албан черлериниң улусчу контроль белүктериниң кежигүннериниң киржилгези-биле демир артынчыларын чыыр талазы-биле план күүселдезиниң байдалын хынааны ол хуралга дыңнаткан.

Бирги кварталда Самагалдайның сельхозтехниктиг бүдүрүлгези (директору В. В. Эрениин) 20, орук-тудуг сельхоз коллектив 15 тоннаны дужаап, планнарын чүс хуу күүсеткилээн. А совхозтардан «Чодураа» — 21, «О-Шынаа» 30 тонна демир артынчызын чыдырып чоруткан. Бо саннар планнап турганындан хөй.

Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхоз—4, «Кызыгаар» совхоз—6, «Таңды сыны» совхоз 2 тонна демир артынчызын айыттынган планынга чедир дужаавааң. А ниитизи-биле районнуң бирги кварталда планнаан ажыр 7 тонна демир артынчызын дужааган болуп турар.

Бирги чарттык чылдың планының күүселдеринче кичээнгей салырын совхозтарның инженерлеринге комитет сүмелээн.

Комитеттиң хуралынга ажыл-агыйларның инженерлери олуруушкан болгаш арга-сүме солушкан.

Моторк ТИРЧИН.
Районда улусчу контроль комитединиң кежигүнү.

КОММЕРСАНТ

Сөөлгү үеде коммерсант деп сөс бистиң амыдыралывыска улам-на улуг черни ээлеп турар апарган. Ол сөс Тожуда «Май 1» совхозтуң директору, Ийиги № 113 соңгулга округундан Тыва АССР-ниң улус депутаты Александр Соколовичи Каадыр-оолга дорт таваржыр. Республикада экономист [illegible] ажыл-агыйны бо кижини оон [illegible] билир мен.

— «Чылыг чыырга чылыык кирер» дижир болгай, мээн [illegible] — дээш совхоз директору [illegible] — [illegible] ажырбас ийик бе, [illegible] чүвелдир чиг болбас чүве болдур ийин.

Чаа [illegible] сыныда [illegible] [illegible] Тайга [illegible] кирип [illegible] арга чок болдум.

Чыл [illegible] план-саазын күүседир [illegible] «Май 1» совхозтуң [illegible] хөй мал [illegible] А чогум бо чер — тайганың тайгазы.

да, совхоз төвүнден 250 километр ырак. Иркутск облазынче Тофаларияже болгаш Тываже баткылаан хемнерниң баштарынга кыр кыры кызыгаары.

Совхоз директору Александр Соколович Каадыр-оол бо ажылды боду билир болгаш, [illegible] Ол арага [illegible] эът [illegible] организацияларының [illegible] тайылбырлап, эътти, көштүк, мыйгаатың, быштактың болгаш [illegible] бо малдың өске малдан ажыктыг тайылбырлап тур.

Кажаа-хораа тудар, сиген [illegible] дээр эвес, [illegible] ажыл-көрүп турар аңдадыр бо. Артында [illegible] база [illegible] деп [illegible] боларын [illegible] кааза чүве дээр [illegible].

— Бо [illegible] [illegible] тайгадыр [illegible] садар бис.

Оон директор бижээн саадын кааш, балдызы тудуп алды. «Төктүп чыдар акшазын чыыры» ол, анаа чугаа-биле алырга, бо тайгада сава чок болганындан дошту кооштапгаш, соккан хаарак ыңар аксып доңураары ол. Иви ханыны суугга чедирип алыр болза, шынап-ла, акша аъш-чемге-даа немере. Оон ынай оон чаагайы база хамык.

Александр Каадыр-оолдуң кандыг-даа чүвеге камныгы, артык чарыгдал үндүрер хинин. [illegible] болгаш битин ле черни орга вытээ чанчылы мен [illegible] дургузунда эскериилдим. Ындыг кижилер ле Эрзин-Тестиң чону база [illegible] делегейде интернингэ бизнесмен азы коммерсант дижир. Ооң ындыын мен 1960 чылдарның таныырымла Александр Каадыр-оолдуң бодунуң бижээн коммунизмден мен. Ам оон бан залаар коммиссантылаар базы болгаш арганы тааз сайзыраан. Ол ам кандыг суурнуң быштаанда туржук, оон чамдык сөөктеринден, харын-даа карангайындан безин орулганы канчаар киирип алырын бодап турар. Шынап-ла, чамдык садыгларда анаа терезиниң кижи хевирлиг кылдыр бөле шараащ, ойнаарак-белек деп садып турар болгай. Ону бодаарга, ивиниң карангайын хадынга чыпшыр хырбалааш, ону садар болза, оон өртээ терезиниинден улуг болур ужурлуг. Деледип, суранып оон-моон өөренип чорууру кижилер черле бирин тып алыр боор чүве-дир. Бо Каадыр-оол база ындыг.

Тываның ивижилерниң ивижы-агыйларының, черле бистиң [illegible] мыңнага чедир олтап келгенин ивиниң [illegible] болгаш иви мыйыттарындан ол чүгле акша эвес, даштыкы доллар база киирип эгелээн. Эрткен чылын баштайгы чылда бедик [illegible] чүгле ол хүүзүн [illegible] 400 доллар алды. Ам мыйыстың өртээ дужуп шаары маңнайн, ону үре тарбалганы организастаан. Ынчангаш мыйысты ажылдап кылыр, баштайгы болбаазыраалтаның организастаар цехти совхоз төвүнде ажыткан.

— Бо чылын Аляска-биле болгаш Япония-биле садыглажыр мен. Ивижилерге таарыжыр майгын болгаш өске-даа эт-херексел оларда бар хевирлиг-дир — деп, ол бан за, бизнесмен болгаш коммерсант чугаалап олур.— А чогум кеш биле мыйыс садыглажыры АКШ-тың «Юджин энтерпрайсиз» фирма-биле дугуржуп, керээ чарган мен. Даштыкы чурттар-биле мындыг садыглажылга ажыктыг. А ынаш, хемүр-даш чижектиг эртинелерни даштынче үндүр сөөртүрүнге ужур чок. Салгалдарывыстың болгаш чер-чуртувустуң бодавар ужурлуг бис.

Александр Соколовичиниң чурттуң ивижылыга [illegible] [illegible] институттары-биле [illegible] Москва, Новосибирск, Магадан хоорайлар-биле харылзаазын [illegible] улустуң [illegible] мастерскаялары-биле дугуржулгазын эки бадыр мен. Ам [illegible] [illegible] болгаш Сөөлгү чурттуң ажыл-агыйлары-биле [illegible] солчуур чугаалажып чорууп деп турар. Ында байдалды кады барып көөрүң, оларның арга-дуржулгазын чырыдарын менээ сүмелээн кижи.

Александр Соколовичиниң бодалынга кирбес чүве чок. Ө бодалга киргенде ынап-ла биттаныр. Ам ол аа-мелден, [illegible] туржук, ыяштан, кат болгаш тооруктан, түүйбүдан болгаш суй белектерден орулга киирерин оралдажып турар. Ол бүгү-биле чергелешир чоннуң амыдыралын экижидерин, бажын-балгат болгаш дыштаныр черлер тургузарынче кичээнгейни улам улгаттырган. Оон Тыва АССР-ниң улус депутатының программазын бо мзукчулар солуннарда номчаан болганда, совхоз директорунуң ол сорулгаларынга [illegible]. Чаа-[illegible] [illegible] кижи чүвем —оон амыдыралын [illegible], мергежилин күспеп, чонга экономиктиг билиглерни [illegible] чорудар. Чүгле хурал-суглаа, [illegible] эвес, парлалга дамчыдыр база [illegible] ажыл чорудуп турар. Ол даңгы «Шын» солуннуң [illegible] база апган.

[illegible] улам эгелээни. Улуг чылдың [illegible], таптыг-ла марттың 9-та ол Тес-Хемниң Кыдыг-Арыгга [illegible], Өзен-Шөлден өргелеп, Арыг-Бажындан каттап, Сойдан балыктап өскен. Тимирязевка соонда «Тес-Хем» совхозка экономистеп, күш-ажылчы бажын эгелээн. Ам оон чонунга дээрби чеди чыл бараан болуп турары бо. Александр Соколовичиниң Тыва АССР-ниң улус депутатынга соңгуттурганы — чоннуң идегели болгаш бүзүрели-дир. Ону ол ажыл-херээ-биле бадыткап шыдаар.

Амгы «Май 1» совхоз «Тоора-Хем» совхозтуң салбыры бооп ажыл-агый турду. Ам «Тоора-Хем» совхоз мал-маганының саны-биле-даа, бүдүрген продукциязының хемчээли-биле-даа, амыдырал байдалының деңнели-биле-даа «Май 1» совхозка четпес апарган. Колхоз болгаш совхоз [illegible] хоочуну Василий Тамдын-оол ол дугайын кайгап чугаалап олур. Мында хамык чажыт. «Май 1» совхозтуң экижип келгениниң бажында — оон удуртукчузунга база бизнесмен болгаш коммерсант бар турганы-дыр.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.
Журналист.

ПАРИЖ. Гвинея-Бисау биле Сенегалдың арасында кызыгаарга шериг кезектериниң арасында мөгүлдежилгелер болган. Гвинея-Бисаунуң даштыкы херектер министерствозунуң медеглелинге үндүрген, Франс-Пресс агентилелинге дыңнатканында артылгашкынның бир дугаарында сенегал солдаттар эгелээн. Делегей ниитилежилгези Сенегалдан доктаамал аваргыш кызыгаар үрээшкиннерин соксадырын негээр ужурлуг деп, Гвинея-Бисаунуң ИХЯ илереткен.

• • •

Франс-Пресс агентилелдиң дыңнатканы-биле Мьянманың (Бирманың) шериг эргелекчилери чурттуң 20 ажыг хоорайында шериг байдалын дүжүрген. Бо неделяда эрткен Бирманиң парламент соңгулдаларының мурнунда чарлааны чурттуң 110 хоорайында шериг байдалын соксаадыр (Кварта комитеттиң [illegible] [illegible] ажылдаарының [illegible] чугаалары [illegible]).

(СЭТА).

АЖЫЛ-ИШ ОНУ АЛДАРЖЫТКАН

Кара-Даш [illegible] үнген дат-дүг агылдаар цехтиң бирги каъдынче кире бергеш, алаак, турагжаан бээзиниң ажылчынын айтырарымга, башкир машинист — кыс лифтижекчир — үдеп, барып чедерим каътче кодурулурде базыптар кнопкаже айыткан.

Беш ээлчег-биле дүн, хүн чок ажылдап турар хөй националдыг эп-найыралдыг коллективти башкарып турар Шалбачы Көк-Каракович Кужугеттиң ажылдаар кабинединге бардым. Келген херээмни чугаалаарымга, бодамайн-даа баштай мынча дээн:

— Владимир Монгушту беш салаам дег билир мен. Чаңгыс цехке 20 ажыг чыл кады ажылдап келдивис. Аажок биче сеткилдиг, топтуг-томаанныг, мергежилинге бердинген, кыптыгып чоруур коммунист кижи-дир. Парлалгага ону биживедиң, кымны чырыдар боор — деп, чугааланың ора, столунуң иштинден кылын дептер уштуп эккелди. Ооң бир арнында бо чүүлдүң маадырының долу намдары, адрези бижиттинген.

— Бистиң цегивис бо чылдың эрткен дөрт айларының планнарын хуусаа бетинде күүседипкен. Бо чединишкинниде Владимир Комбуевичиниң, ооң удурткан электри болгаш газ-биле каңнаар бригаданың төлептиг үлүү кирген — дээш, начальник өөрүшкүзүн илереди, чазык хүлүмзүрдү.

Херегжиттинмес чер чок, отка кыппас, өтпес, катпас, ток дамчытпас үнелиг эртине болур Тываның даштын дүгүн сорттар аайы-биле ылгап турар конвейерлер, деригллер, механизмнер аразында ажылдап турар эш-өөрүнүң аразындан Владимир Комбуевич Монгушту тып ап, ажыл-ижи амыдырал-чуртталгазы-биле таныжар аргалыг болдум. Ортумак сынныг, мадагар магаботтуг, хүлүмзүрүг долган хүрең-кызыл шырайлыг эр бодунуң дугайында чүве чугаалаарынга ынак эвес боорга, доора айтырыглардан эгелеп, чоорту ханылаар ужурга таваржыттым.

Ооң амыдыралы ажылажыында өске эш-өөрүнден онзаланыр чүве чок. Партия болгаш чазаның сагыш салыышкынының ачызында аас дээрниң адаанга аас-кежиктиг үеде төрүттүнген, өскен. Ол-ла Ак-Довуракка ортумак школаны дооскаш, шеригже келдирткен. Дайынчы болгаш политиктиг белеткелдиң тергиини, радиомеханик оол халашкаш, шериг хевин-даа ужулбайн, фабрикага ажылдап эгелээн. «Тыва дат-дүгү» комбинаттың чанында өөредилге комбинадының тур курзузун дооскаш, электри болгаш газ-биле демир каңнаар мергежилди чедип алган.

Баштайгы үеде ажылынга чанчыгары берге болган. Дириңейниң хөделип турар дериглер аразынга сырылаткан демирлерден, доозун доврактан мага-бодун камгалап, түскай хептиг, карак шилдиг, ээр берттүт, аксын, думчуун безин дуглап алгаш, бут кырынга тура ажылдаар. Бичии-ле үрелиишкин болганда, көрбээн, хынаваан дээш шаанга кирер.

Быжыг тура-сорууктуг, ажылынга ынак, үлегерлиг сагылга-чурумну биле берге[illegible] ажылчын коллективке ижиниң, мергежилиниң [illegible] тыва берген. [illegible] кады үнгү, дааш чок хөй үени эрттирген.

Ажылдап турары цехтиң бажының хажызында үндүргеш, чаңгыс черде оваалап каан янзы-бүрү шаараш демирлерже айыткаш, ол мынча диди:

— Цегивисте мурнунда турган дериглер эргижирээн. Оларны адырып үндүргеш, орнунга чаа дериглерни солуштур салып турарывыс бо.

Мергежилиниң аайы-биле эң-не бедик разрядтыг В. К. Монгуштуң удурткан 10 кижиден тургустунган бригадазы берлинген даалгаларны чогуур хуусаазында шынарлыг кылыр. Цехтиң дүн, хүн чок үзүктелиишкин чок ажылдаарын хандырар талазы-биле ам он ажыг чыл дургузунда шалыпчы одуругга чоруп келген. Үргүлчү кады ажылдап келген эжи Ю. В. Черепанов-биле он-он аныяктарны бодунуң мергежилинге өөреткен. Аныяктарның профессионал өөредилгезинге болгаш коммунистиг кижизидилгезинге ачы-хавыязы дээш В. К. Монгушка Тыва АССР-ниң аныяктарының алдарлыг [illegible] деп хүндүлүг атты, ВЛКСМ ТК-ның Хүндүлел бижиин 70 чылдарның төнчүзүнде-ле тыпсыкан.

Шыңгыы негелделиг принципиалдыг коммунист б[illegible] үлегер-чижээн [illegible] көргүзүп, цехтиң парторганизациязының секретарынга үр чылдарда ажылдаан, коммунистерниң авангардчы ролюн бедидеринге, хөй-ниити организацияларны удуртурун экижидеринге болгаш кижизидилге ажылын күштелдиреринге төлептиг салыышкынын киирген.

— Парторганизация секретарындан ол чоокта хосталза-даа, коллективте политиктиг кижизидилге, көскү агитация харыылаар партийжи даалгазын ак сеткилдиг күүседип турар — деп, фабриканың партбюро секретары Н. В. Стародубова ону аажок мактаар. Шынап-ла, Владимир Монгуш [illegible]

[illegible] дижир бис. Эки кылган ажыл [illegible]. Оон бээр 4 чыл болур [illegible] Аяс-биле чугаалажып орда, эжик соктаан. Анар барып ажыдыпкан. Кады ажылдап турары орус, тыва, украин, татар кыстар боодал чечек туткан хүлүмзүрүп кирип келген.

— Чазактың бедик шаңналы-биле! — дээш, тутсуптарга байгай берген. ССРЭ-ниң Тудуг материалдар министерствозунуң каттыжышкыннарының, бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының ажылчыннарын база инженер-техниктиг ажылдакчыларын орденнер болгаш медальдар-биле шаңнаар дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1986 чылдың июнь 9-та үндүрген Чарлыын парлаан солунну номчуп бергеннер. Владимир Комбуевич Монгушту Октябрь революциязы орден-биле шаңнаан болган. Сүрээдеп, өөрүшкүден ооң карааның чаштары чаактарынга чуглу бергилээн. Коммунистиг күш-ажылдың шалыпчызы В. К. Монгуштуң 1976, 1981 чылдарда шаңнатканы «Күш-ажылчы шылгарал дээш» деп медалының, Күш-ажылдың Кызыл тугу орденинниң кырынга ээлчегниг бедик шаңнал ынчап база немешкен.

В. К. Монгуш — үлегерлиг ада. Өг-бүлезиниң херээжен ээзи Валентина Монгушовна-биле кады уругларын эки өөредилгелиг, сагылга-чурумнуг, ажыл-ишчи кижилер кылдыр өстүрүп, кижизидип чоруурун чону мактап чугаалажыр.

Коллективиниң чоргаарлалы В. К. Монгуштуң назыны ам-даа аныяк. Алыс бодунда чииик, сергек. Дыштаныр хүннеринде оглун, кызын, кадайын эдертип, орден, медалын кадапкаш базыптарга, таныыр, билир кижилер аңаа мөгеер. Ажыл ону алдаржыткан.

Александр ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: ажылчын В. К. Монгуш.
Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фотозу.

ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРНИ ЧУГААЛАЖЫП ТУР БИС

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазынга партийжи массаларның эрге-чагыргазын бадыткап турар болган. Ынчангаш манаа хамаарыштыр партия эге [illegible] эргелерин [illegible].

[illegible] партия эге организацияларының [illegible] киириштирип турар боттуг эргени бээр турар. Ынчалза-даа партийжи аппарат ажылдакчыларын чарыштыг, конкурстуг байдалга партия эге организацияларының [illegible] Уставка тодаргайлап айтыр болза эки деп бодаар мен. [illegible] эргелекчилерин, оралакчыларын, контроль-ревизия комиссияларын соңгуурда азы томуйлаарда хаалчак чорукту болдурбазы-биле аңаа кирген кандидатураларның долу намдарын, оларның программалары-биле кады баш бурунгаар солунга, радио, телевидениеге калбаа-биле чарлаар.

Оларга хамаарышкан санал-оналга бүгү-ниитиниң идепкейлиг киириштирер, оларны деңнеп, дүүштүрер, манаа конкурстуг байдалды шыңгыы сагыыр. Бо ажылды бот-бодун хүндүлежир, эки талаларын деткижер, дузалажыр кылдыр организастап чорудары чугула. Бо мындыг чорук эрге-чагырга [illegible] бүзүрелиниң төлептиг болурунга [illegible].

[illegible] (ону соңгаан азы деңнешткен черлери) берген [illegible] ажылдакчының отчёттуг болуру албан. Ындыг болганда ол чүгле эге организацияның эвес, а партияның [illegible].

Моон мурнунда чамдык [illegible] лиг ол үү-биле баар азы соңгуткан хуусаазы төнүп, отчёт бээр ой кээрге, ында-хаая кестүп кээри база турган-на болгай. Бо чылдагаан-биле удурткучу-контроль чок байдалга чанчыгып, бот-боттарының аразында харылзааларны чидигленидирер хөөнү чок, мыт чок олуруптар чорук моон уннүп турган деп бодаар мен. Бодунуң санал-оналын мыткыр чугаалаарындан дадагалзап, бодунуң шынныынга бүзүрелинге удурланып турупкелген чүүлдерге удур маргыжып билбес чоруктар амгы бо хүннерде-даа бистиң аравыста бар болгай.

Ынчангаш чугула айтырыгларга шиитпирлер [illegible] чүгле үстүнден эвес, а адаандан [illegible]. Өске талазында ол-бо айтырыглар талазы-биле коммунистерниң туружун, хөй-ниитиниң санал-оналын билип алырынга ол база дузалаар. Партийжи политиканы ажылдап кылырынга болгаш ону боттандырынга [illegible]. Ону амгы амыдыралдан-даа [illegible] СЭКП районнуг конференцияларын чыл санында, эвээш дизе-ле 5 чылда 3 катап чорударын Уставка киирер болза эки деп бодаадыг мен. Манаа кол угланыышкынны идеологтуг ажылче, шиитпирлерниң күүселдезинче, марксисчи-ленинчи өөредигже, партияның авангардчы ролюн хандырарынче угландырар.

Чамдыкта бюроларга (кызы бөлүкке), харын-даа пленумнарга далаш, бүгү талазы-биле бодаттынмаан, күүседиттинмейн артып каап турар шиитпирлер, партийжи массаларга даянмайн, ону хөй-ниитиниң санал-оналы-биле деңнеп-тургуштурбайн турарындан ындыг доктаалдар [illegible] турар деп бодаар мен. Ынчангыя бо четпестер [illegible]. Ол ышкаш [illegible] обком бюроларынга чедир, оон ажылын ажык-чаздыг болдуруп, харын-даа чугула [illegible] айтырыгларга оон стенографтыг отчёттарын солунга парлап, радиога калбаа-биле чарлап болза эки.

Бо [illegible] дааа, томуйлаткан-даа коммунистерниң ажылын, идейлиг байдалын билип алырынга база ажыктыг. Ол ышкаш кажа, кымны сүмелеп болур мен деп айтырар база шору [illegible] кээр-дир. Бодалымның утказы [illegible].

Съезд мурнунуң дискуссияларын чугаалажып тура, бир демги-биле хөделип ажылдаары, СЭКП ТК-ның Платформазынга үндезилээш, күштерни каттыштырары коммунист кижиниң хүлээлгези, арын-нүүрү кылдыр билип турар мен.

Роман ХУНАП-ООЛ.
Партияның хоочуну.
Улуг-Хем район.

ООҢ ЧЫРЫК АДЫ

Иргит Шагдыржаптың ады Тываның бурунгаар депшилгелиг хөгжүлдези-биле сырый холбаалыг. Ол 1925-28 чылдарда ТАРН ТК-ның даргазы, 1928-33 чылдарда ТАРН ТК-ның секретары, Чиигине секретары болуп чораан.

Иргит Часпыновичиниң партия стажын 1923 чылдан 1959 чылга чедир кылдыр, өлгениниң сөөлүнде эрткен чылын катап тургусканын номчукчулар билир боор. Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи Шагдыржаптың 90 харлаанын эрткен чылын демдеглээр дээш, ооң ажыл-чорудулгазы-биле ханы таныжкан. Политиктиг революсчунуң хар хавлааның эрттирерин харылаап турган болгаш, кууруне болгаш партия архивтеринден Иргит Шагдыржап деп кымыл дээрзин билип алыр аас-кежиктиг болдум.

Төөгүнүң үнелиг материалдары-биле таныжкаш, тыва чоннуң келир үезин дээш дыжын, күжүн, кадыын харамнанмайн чораан кижиниң салым-чолу сагыжымны өйүп чоруур апарган. Ынчангаш Иргит Шагдыржаптың дугайында бижиири, адын мөңгежидер хемчеглерни алыры чугула деп билип турар мен.

Кымыл хоорайның Ленин кудумчузунда амгы «Союзпечать» бажыңынга 1925 чылда ТАРЭ-ниң бирги тургузукчу съездизи болган... Аңаа Шагдыржапты ТК-ның даргазынга соңгаан. Маңаа тураскаал самбыраны азары чугула боор деп бодаар мен.

Амгы Комсомольская кудумчузу шаанда Иргит Шагдыржап аттыг турган чүве. Ооң ол эрги адын черле катап эгидер херек. Чогум бо кудумчуну чүге өскээр адай бергенин билдинмес. Бир-тээ, Тываның алдарлыг оолдарының адын аңаа катап тыпсып бээр чүве болза, аныяк салгалды кижизидеринге улуг салдарлыг болуру чугаажок. Өөредилге черлери, школалар, аныяктар коллективинден бүткен бүдүрүлгелер найысылалда долу. Бир эвес ук кудумчунуң эрги адын дедир эгиткеш, кайы-бир өөредилге черин шефке алыр болза, найысылалда төп кудумчунуң арын-шырайы-даа чаажыыр.

Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге Тыва Арат Республика килдизинге түскай бөлүкту тургузуп, Шагдыржаптың чуруун аңаа аскаш, ооң политиктиг ажыл-чорудулгазының кыска тайылбырын бижиип каар болза, көрүкчүлерге дыка солун болур ийик. Чогум ук бөлүкту долдуруп аптар материалдар хөй. Бети дээрге Шагдыржаптың юбилейлеринге уткуштур, төөгүчүлерниң, журналистерниң ажылдарында-даа киирип болгай. И. Шагдыржаптың [illegible] оглунда кадагалаттынган артып калган Коминтернниң чөөлээр эргелиг 64 дугаарлыг биледи, 1933 чылда Москвага Коминтернниң XI Пленумунга киришкенин 99 дугаарлыг мандат бижии, даштыкыже үнүп чорааны паспорту бар. Ооң оглу юрист Юрий Чигжит-оол ук үнелиг документилерни музейде эккеп берген. Мын бо артып калган каш документилер бистиң Шагдыржаптың овур-хевирин, кымыл дээрзин билип алырынга улуг ажыктыг.

Иргит Часпын оглу Шагдыржап Эрзинниң Бай-Дагга төрүттүнген. Эрзин, Тесте оон арттырып каан истери хөй. Ооң чангыс чер чуртташтары ам барык уттур чыгай берген. Төрээн чериниң, совхозунуң адын-даа адаза кем чок. Ол ышкаш Тес-Хемниң суурларының кудумчуларынга-даа ат тывысса канчап баар боор.

Иргит Часпынович 1959 чылда Каа-Хемниң Авыйган деп черге кырганнар бажыңынга турган мөчээн. Ооң мага-боду ында орнукшуткан. Ону Кызылдың чаа хөөрүнге эккээр болза, дыка-ла буянныг чорук болур ийик.

Бир эвес И. Шагдыржап бистиң аравыска чурттап чораан болза, бо хүннерде 91 харлаар турган ийик. Тываның социалистиг орук-биле хөгжүүрүнге улуун киирип келген. Барык уттундурун бар чораан эштиң чырык ады ам катап эглип келген.

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.
Хоочун журналист.

МАГАДЫЛАЛЫ ЧОК

Команда-бюрократчы аппараттың удурланыышкынынга болгаш улуг бергедээшкиннерге таваржы-таваржы, кооператив шимчээшкини күжүн мөөннеп, чурттуң чегей рыногун бараанар болгаш ачы-дуза чедирилгези-биле долдуруп турар. Дыка хөй кооперативтер күрүне бүдүрүлгелери-биле чедиишкинниг адааннажылганы чорудуп, даштыкы рынокче үнүп эгелээн. Ындыгдаа бол, кандыг-даа чаа чүүлдерде күзенчиг эвес талалар турар, мында база ындыг — өртекти улгаттырып, кижилерниң кадыкшылынга болгаш амы-тынынга айыылдыг боор болгу дег продукцияны үндүрүп, кажар сайгарылга кылыр чоруктар бар болуп турар.

Мээң бодалым-биле алырга, ол бүгүнүң чылдагааннары мындыг. Өске чурттарның, НЭП үелериниң кооперациязының арга-дуржулгазын ол-ла хевээр майыктап ап тура, бир кол чүүлдү өөренип көрбейн турар — эргежок чугула хоойлужудулга баазазының чогу, а чамдык таварылгаларда, бүдүрүлге ээлээшкининиң бедик культуразының чогу. В. И. Ленин бодунуң ажылдарынга чуртка кооперацияның келир үеде сайзыралының дугайында бижип тура, кооперация депшилгелиг кооператорларның ниитилели апаар деп аңаа эвес демдеглээн болбайн аан.

Амыдыралывыстың амгы үе-чадазында шынчы, бодунуң херээнге берлинген кооператорлар кончуг эвээш. А чүгле акша ажылдап алырын бодаар, оруга сүрүкзээрлер кайы хөй. Ындыглар дыка хөй бараанның чедишпезин ажыглап алгаш, шынары кудулу, харын-даа кижилерниң амытынынга, кадыкшылынга хоралыг бараанарны бүдүрүп үндүрүп турар.

Эрткен чылын Ак-Довурак хоорайда кооперативтерниң бирээзи Грузияның кооператорларындан «Жигули» марканың чиик машинаның мурнуку шиңдерин садып алгаш күрүне садыын таварыштыр сайгарылгаже киирипкен. Шиңдерниң ажыглаар үезинде айыыл чогун бадыткаан документилер чок болган. Ол хирезинде оон өртээ күрүнениниңден 3 катап аар.

Автомобиль шиңдериниң айыыл чогун, машинаны башкарарынга таарымчалыын күрүне стандарты регламентилээн турар ужурлуг. Ол бүгү шиңди өннээрнинге база хамааржыр. Чүге дизе өннээшкин кылып турда, ГОСТ-унуң регламентилээни шиңдиң чырык эттирер шынары кудулаар. Ол көргүзүг автомобильдиң мурнуку шиңнинге 75 хуу, а өске арткаларынга 70 хуудан кудулавас ужурлуг.

Ындыг-даа бол, республиканың девискээринден дашкаар сөөртүп эккеп турар өңүгт шиңнер үстүнде көргүзүглерни бадыткаптыр дег чогуур документилери чок. Шиңдерде бүгү-ле бүдүрүлгелерге болгаш оон иштинде кооперативтерге албан хамааржыр маркировка салдынмаан.

Мээң санал-биле алырга, магадылал чок, ниити тургустунган дүрүмнерге таарышпайн турар шиңдерни ажыглаары орук шимчээшкининге улуг айыылдыг болдурун болур хире.

Юрий МИТЮКОВ.
Тываның стандарттаашкын болгаш метрология төвүнүң директору.

КООПЕРАТОРЛАРНЫҢ АЖЫЛ-ХЕРЭЭ

Элегес-Аксының хава материалдарының заводу кооператив кылдыр шилчээш, чемехала дыңнавайн, бедик бүдүрүкчүлүг ажылдап, тудугларны четчир саныг материалдар-биле хандырып турар апарган болгай. А оортан ырак эвесте, Элегес хемниң унунда 50 гектар черни кажаалааш, ногаа өстүрүп ажылдап турар кооперативтиң продукциязын каш чыл улай кызылчылар чооглап орза-даа, мында кым, кандыг янзылыг ажылдап турарын билбес чадавас.

Хем эриинде өскээртен кожуруп эккеп туткан эрги бажың, оон чанында шилдеп каан теплица хевирлиг болгаш өске-даа тудуглар, целлофан пленка-биле одуруглай-одуруглай шыпкан диликдектер ырактан эскертинип, мында ниижилер чурттап, ажылдап турарлыр деп чүвени херечилей бээр.

Кооператорлар-биле танып чеде бээривиске, оларның даргазы мында тур чок болду. Дарганың ачазы, кооператив кежигүнү, ногаа, бахчи культураларын дээш көлзай ажылдап турар Роман Аркадьевич Ким бистиң ажыл-ижи биле таныштырды.

— Сиберниң келгеничер-даа биске хөлчок эки, таарымчалыг болду. Чүл дээрге «Кызыл» агрофирманың даргазы А. И. Семенов бисти бо черивистен үндүр сывырар дей берди. Бис бо 50 га черни аваа-ла кара туравыс-биле херимнеп, мында тудуг бадыткатпайн, ажыглап турар эвес-ле болгай бис. Бо талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1987 чылдың июль 31-деги доктаалы бар. Ол доктаал ёзугаар ол черни бис үш чыл хуусаалыг ажыглаар ужурлуг бис. Ынчан кээрге бистиң чөпшээрелививс бо чылдың июль 31-де доостур. Ону безин манавайн чериивисти хавырар дей берген — деп, ол хомудалын илереттти. Беш-ле кижи бис. Баштайгы чылывыста безин 24 муң рубль арыг оруга ажылдап алгаш, оон шуптузун бо шөлге тудугларны кылырынга, баазаны тургузарынга чарыгдадывыс. Ниитизи-биле бо шөлде бис чүс муң хире түңнүг херекселин чарыгдаан бис.

— Бир кижиге онаштыр бис моортан 30 тонна продукцияны берип турарывысты ап көөр болза, бедик бүдүрүкчүлүг ажылдап турар бис. А кооператививис Респотребсоюзтуң Кызыл хоорайда кооперация садыынга хамааржыр. Ам бир ай хире болгаш огурец, помидор дээш өске-даа продукцияны садыгларже бериш эгелээр бис — деп, кооперативтиң бир кежигүнү Сергей Владимирович Нефедов немеди.

Мижит-оол СААЯ.

ЧУРУКТАРДА: ажык черде тараан ногааларны пленка-биле шыпканы; теплицада түскай арга-биле өстүрүп турар огурец, помидорлар; ол бүгүнүң өстүрүкчүлериниң бирээзи Роман Ким.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотолары.

Специалиске сөс

ЧЕМИШЧИДИЛГЕНИ ЧӨП АЖЫГЛААР

Бистиң республикада эң чугула чемиш бээр культура — картофельдиң дүжүдү чыл санында кудулап турар. Эрткен чылын ол бир гектарындан 53,4 центнер болган, а Тандыда база Бии-Хем районнарда [illegible] дүжүттү алган. Ынчангаш картофельче сагыш салбас совхозтар оон үрезининң садып алыры-биле чылдың-на улуг чарыгдалдарны үндүрүп, күзүн кээп, каражага таваржып турар. Чүге дизе Хакасиядан база чурттакчы чоннардан онг кооператив өртээ-биле садып алыр ужурга таваржып келгеи.

Картофельдиң дүжүдү чүге ындыг чавызыл? Чылдагаан-на хөй, агроном бүрүзү ону эки билир. А бистиң республиканың кайы-даа районунга картофельден багай эвес дүжүттү өстүрүп ап болур.

Республиканың химизация станциязы эрте база ортумак хуусаада быжар картофельдиң чаа сорту-биле шенелде кылган. 1988 чылдың күзүнүнде «Уральский ранний» биле «Хакасский» дээр чаа янзы хуусаада быжар сорттарны олуртур шөлдерге бир гектарга-ла 67 тонна органиктиг өлектиг чашкан, оон түңнелинде ол шөлдерниң хөрзүнүнге азот, фосфор, калий четчир болган. Картофель тарыыр шөлдерни баштай суггарып алган, оон соонда майның эгезинде үрезинниң аңдазын бизе [illegible] айы-биле олурткан. Картофельдиң сывы чаа-ла унуп орда, [illegible] чечектелип турда, шөлге мочевина биле аммиактыг селитраны ангы-ангы хемчээлдиг кылдыр чажып, оон үнүшке салдарын хынап көрген бис. Азот-фосфор-калий составтыг чемишчидилге чашкан шөлге бир гектарга онаштыр 1,3 центнер аммиактыг селитраны ажыглап, чемишчидерге картофельге нитраттар көвүдээр. Ынчангаш бо таварылгада оон орнунга мочевинаны ажыглаар. А хлорлуг калий чашкан шөлге немей аңаа калийни ажыглаарга (гектарга 1 центнерин), нитраттар база дыка эвээжээр.

Суггаттыг шөлге тараан картофельдиң дүжүдүнге кайы-даа (органиктиг база минералдыг-даа) чемишчидилгениң ажыы улуг. Картофель шөлүнүң бир гектарынга 67 тонна өлек, 1 центнер диамоний фосфады, 1,3 центнер калий төккен шөлге картофель чаа-ла чечектелип турда, гектарга 0,9 центнер аммиактыг селитраны чемишчидилге кылдыр немей чажарга, оон бир гектарындан-на 321 центнерин, а чемишчидилге чок шөлден гага онаштыр 254 центнер дүжүттү ажаан алган. Ол-ла шөлге 1 гектарга фосфор биле азотту 3 центнерин, калийни 1,8 центнерин каап чажарга, дүжүт гектардан 337 центнер чеде бээр. Ынчап картофельдиң шыны база экижиир. Картофельдиң сывы өзүп унуп турда, ол салбакталып, чечектелип турда, чемишчидилгени олуруглар аразынга немей диамонийниң фосфадын, мочевинаны, хлорлуг калийни чажып турган.

Бир гектарга 67 тонна органиктиг чемишчидилге-биле кады 1,8 центнер азотту, 2,0 ц. фосфор биле калийни картофель сывы салбакталып турда, 0,5 ц. диамоний фосфады-биле немей чемишчиткеш, 1 гектардан 273 центнер дүжүттү алган. Шенелде кылып турган шөлдерге чазын, чайын «Сигма» деп херексел-биле 6 катап (нормазы 1 гага 700 кубометр суг болур деп алгаш) суггарган.

Картофель сывы салбакталып турда, оон бүрүлеринге фитофтороз деп аарыгның барымдаалары көстүп келген. Ынчангаш ону чес купоросу-биле чаштырган. Чемишчидилгелерни шак ынчалдыр холуштуруп, таарыштыр ажыглаарга, оон ажыктыы 1 ц. картофельдиң бот-үнези 12 руб. 80 кепеек болур, а 1988 чылда 1 центнер картофельдиң бот-үнези ниити республикага дүжүт дыка эвээш хиреде, ортумаа-биле 33 руб. 20 кеп., Кызыл районга 35 руб. 10 копеек болган.

Суггат чок черлерге минералдыг чемишчидилгени ажыглаарга оон ажык-дузазы база улуг. Бо таварылгада 1 гектарга 0,6 ц. азотту, 0,5 ц. фосфору, 0,7 ц. калийни чемишчидилгени [illegible] ажыглаар. Ынчап 1 гектардан 25-28 центнер дүжүттү немей ап болурун дуржулга бадыткаан.

1988 чылдан бээр бистиң ажыл-агыйларывыс бот-орулгачарылгаже шилчээн болгай. Ёзулуг ээ кижи бүрүзү бодунуң орулгазын, чарылгазын санап турар апарган. Ынчангаш черле чемишчидилгени ажыглаарынче эң улуг кичээнгейни салыр херек. Картофель шөлүнүң 1 гектарынга онаштыр өлекти 40—60 центнерин ылап-ла чажып төп алыр. Ынчан хөрзүннүң чемиштиг чоруу кудулавас.

Сөөлгү үеде бисте мал чеминиң курлавыры эвээжеп турар. Манаа агаар-бойдустуң таарымча чок чоруу улуг салдарлыг боор келгенин чугаажок. Хөй чылдыг сигенни 2 катап кезип, ажаан ап турза-даа, оон бир гектарындан дүжүт чүгле 20-22 центнер боор турар. Ол ышкаш сигенниң шынары багайындан чамдыкта харын мал хораннаны-даа бээр таварылгалар бар. Медеиш кажан, канчалдыр чемишчидилгениң талазы-биле бистиң станцияның специалистери дуржулга-шенелделерин хөй удаа кылган. Ооң түңнелдери эки. Чазын медеи тараашкын эгелээрге, азотту 1 гектарга 0,8-тен 1,2 центнер бүдүр эрте быжар сорттарга чажып тарыырга, а оралдыг быжар сорттарга 1 гектарга 2,2 центнер чедир чажарга, 16-дан 22 центнер чедир немелде дүжүттү ап болур.

1986—1989 чылдарда «Суг-Бажы» совхозка медеиниң улуг эвес шөлдеринге янзы-бүрү чемишчидилгени төп, ажыглааш, оон дүжүтке база үнүштүң шынарынга салдарын өөренип көрген бис. Оон түңнели чүү болганыл дээрге 1 гектарга 2,5 центнер азотту, 1,8 центнер калий биле фосфорну ажыглаарга, ийи удаа кескеш, 1 гектардан 11,4 центнер дүжүттү немей алган. Ол ышкаш үнүш чаа-ла салбакталып олурда, чемишчидилгени чажары ажыктыг дээрзин шенелделер көргүскен. Минералдыг чемишчидилгелерни 1 гектарга-ла 3 центнерден көвүдеди чажарга, дүжүт чавызаар, сигенге нитраттар база көвүдээр болган.

Ынчангаш бистиң станциязының сөөлгү каш чылдарда кылып келген бо дуржулгаларының түңнелин агрономнарга база чер ажылдыгларга дыңнадып, оон ажыктыг чүүлдерин билип алыры-биле ону бижидим.

Вера СОЛОВЬЕВА.
Агрохимик.

«ШЫННЫҢ» ТӨГЕРИК СТОЛУ

СПОРТ, КАДЫКШЫЛ БОЛГАШ АМЫДЫРАЛДЫҢ КАДЫК-ЧААГАЙ ХЕВИРИ

КАДЫКШЫЛ, СПОРТ — УДУРТУКЧУДАН УЛУГ ХАМААРЫЛГАЛЫГ

Чоокта чаа республиканың совхозтарының спорт талазы-биле методист-инструкторларының семинарын профэвилелдерниң ВДФСО Тыва область чөвүлели организастап эрттирген. Аңаа үжен ажыг кижи киришкен. Семинарга келген инструкторлар Кызыл хоорайның чамдык спорт залдарынга база спорт комплекстеринге чораан. Боттарының арга-дуржулгазы-биле солушканнар. «Шын» солун редакциязынга «Амыдыралдың кадык-чаагай хевири» деп темага «Төгерик столду» эрттирген. Спорт ниитилелдериниң даргалары, оларның оралакчылары болгаш семинарның киржикчилери база журналистер киришкен. Аңаа болган чугаага хамаарыштыр материалдарны моон адаанда парлаан.

В. С. БИЧЕ-ООЛ — профэвилелдерниң ВДФСО Тыва область чөвүлелиниң даргазы: — Бистер бөгүн «Шын» солуннуң организастааны «Төгерик столунда» олуржуп тур бис. Ынчангаш спорт талазы-биле чүнү чырытса экил? Өске солуннарга көөрде бо солун болуп эрткен маргылдаалар дугайында эки чырыдып турар. Силерниң күзелиңер кандыгыл, чүнү черле чугула деп бодап турар силер? Күш-культураны массалыг болдурар талазы-биле мурнакчы дуржулгаларны шиңгээдип алыры-биле тускай дептержигештерни база бердивис. Ам боттарыңарның дуржулгаңарны солчуп чүнү кылза экил деп санал-оналыңарны бээриңерни дыңнаар-дыр бис.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ — «Шын» солуннуң спорт болгаш информация килдизиниң эргелекчизи: — «Саян» совхозта чүгле теннис маргылдаазы эртип турар. Ында спорттуң өске хевирлеринге маргылдаалар чүге эртпейн турарыл? Чылдагааны чүдел? А «Шамбалыг», Жданов аттыг совхозтарда аныяк кижилер аразынга кем-херек үүлгедир чоруктар хөй болгай. Ол совхозтарда спортчу инструкторлар аныяктарны спортче хаара тудар, эвилелдээр талазы-биле кандыг ажыл кылып турарыл? Ол ажыл-агыйларның төлээлекчилери бар болза, харыылазын.

Үнер: — «Шамбалыг» биле Жданов аттыг совхозтарның төлээлекчилери келбээн-дир.

Сергей ДОРЖУ — «Саян» совхозта спортчу инструктор-методист: — Бистиң совхозта аңаа бөдүүн хевирниң безин стадиону чок. Өрген-даа чок. Ынчангаш чайгы үеде маргылдааларны эрттиреринге бергедеп турар. Черле стадион кылып алгы дег таптыг чер база тывылбас ийин. Оон кадында удуртукчулар биске дуза көргүспес-тир. Мен бодум чаа — эрткен чылдың декабрь айдан бээр — ажылдаан кижи мен. Шалыным база эвээш. Транспорт чок. Совхоздан бербес-тир. А харын хол бөмбүүнге, баскетболга неделяда дөрт катап тренировка болуп турар.

Владимир БИЧЕ-ООЛ: — Совхозтуң дирекциязы, көдээ Совет күүскому, профэвилел комитеди спорт ажылын кайы-даа сайзырадырының херээнге улуг киржилгелиг болур. Олар силерге деткимче, дуза көргүзер ужурлуг. Ылангыя профэвилел комитеттери совхозтарда спорт организацияларынга материалдыг деткимчени көргүзер хүлээлгелиг болгай.

Николай ООРЖАК, «Мелиорация» спорткомплекстиң даргазы: — Спорт ажылын тус-тус черлерге сайзырадыр, ону кижилерниң чурттап турар черинин аайы-биле чорудар талазы-биле кандыг ажылдар көрдүнүп турарыл? Оон ыңай тус-тус чурттакчылардан коммунал-амыдырал ачы-дузазы дээш киирип ап турар хөреңгиниң үш хуузун күш-культура болгаш спорт комплекстериниң хөгжүдеринге ажыглаар ужурлуг болгай. Ол кайнаар кирип, чүү чүвеге чарыгдаттынып турарыл? Кадрларның билиг-мергежилин бедидер ажыл бистиң спортчу коллективиниске кол черни ээлээри черле билдингир. Аңаа хамаарыштыр бистиң удуртукчуларывыс чүнү бодап турар ирги?

Орлан СЫМЧААН, профэвилелдерниң ДФСО хоорай чөвүлелиниң даргазы: — Бо айтырыг талазы-биле инструкцияларны, доктаалдарны хүлээп алган, ынчангаш кижилерниң чурттап турар черинин аайы-биле оларны тус-тус чурттаг-ажыглал бажың эргелелдеринге өөренип көөр, КСК-ларга дуза көргүзер кылдыр чоруткулаан. Ынчалза-даа оларның боттаныышкыны мынчага чедир багай. А кижилерниң чурттап турар черинин аайы-биле тодарадай хемчеглер ам-даа ажылдап кылдынмаан. Профэвилел дамчыштыр кадрларның маргалыг ажылын чорудар бис. Ынчангаш ам черле элээн шапыктыг хөделир апаар.

Николай АВДЕЕВ — республиканың Күрспорт комитединиң даргазы: — Кадрлар дугайында айтырыг шын тургустунду. Ону бистер үстүкү органнарга тургузуп турган бис. Ынчалза-даа ол түңнел чок артып турар. Спортчу удуртукчуларның билиг-мергежилин бедидериниң айтырыы мындыг: биске Волгоград хоорайже чылдың-на чаңгыс кижини чорударын чөпшээрээн. Келир чылын олче силерни чорудуп болур бис.

Николай КУВЕЗИН — профэвилелдерниң ВДФСО область чөвүлелиниң даргазының оралакчызы: — «Урожай» спортчу клубту тургузуп алдывыс. Сорулгазы — көдээ черлерге спортту улам сайзырадыр, нептередири, күш-культура болгаш спортче хөй кижини массалыг-биле эвилелдеп, каттыштырары. Тускай агар саңның күрүне банкызында ажыткан. Амдызында олче акша-көпеек кирбээн. Биске кадрлар херек.

Дандар-оол ДОЛЗАТМАА — «Барлык» совхозта инструктор-методист: — Бистиң чурттувуста бүгү-эвилел чергелиг маргылдааларга дашты чурттарның спортчулары чалалга ёзугаар кээп, аңаа киржип турар. Бисте «Азия төвү» маргылдаага оозу-ла эң чиик деңзиниң мөгелерин Моолдан, Мурнуу Корейден, Кыдаттан чүге чалавайн турарыл? Оон ыңай тыва хүреш биле самбо төрелдешкек болуп турар. Оларның чамдык аргалары холдуунда дөмей. Бистиң республикага самбону сайзырадыр талазы-биле чүнү кылыр деп турарыл?

Николай АВДЕЕВ: — Бо чылын Якутияга «Алмаз кур» деп делегей маргылдаазы болур. Олар хостуг хүрештиң мастерлерин Корейден, Кыдаттан чалаар деп турар. А «Азия төвү» шаңнал дээш маргылдаага киириштирерин-биле ол чурттардан спортчуларны чалаарын бодап турар бис. Ол айтырыгны профэвилелдерниң ВДФСО Төп чөвүлелинге тургускан бис. А мяңилиг хоккей талазы-биле чүнү чугаалап болурул? Бистиң командаларывыстың республикадан дашкаар үнмейн турары шын. Чижээ, Барыын-Хемчик районнуң хоккейжилери чүге чорупболбас деп. Мында чаңгыс чылдагаан бар. Ол болза, РСФСР-ниң Күрспорт комитеди Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң зона маргылдааларын эрттирбейн турары. Оон ыңай делегей чергелиг, азы чемпионнар Кубогу ышкаш маргылдааларга киржир команда 4 муң рубль шөл ээлеринге төлээр апарганы. А бистиң экономиктиг байдалывыс кошкаан билир силер. Ынчангаш улуг хемчээлдиг ындыг маргылдааларже амдызында командалар чорудуп шыдавас бис.

Тыва, хостуг хүрештер-биле кады самбону улам сайзырадырын көрүп турар. Амдызында республикада ол хүрештерни каттыштырган чаңгыс федерация бар. А шаа баргаш, дөрт аңгы федерация тургузуп ап болурунуң аргазы бар апаар. Тыва хүрештиң салбыры Чадаанада ажылдап турар. Ынчангаш өске районнарга уругларның спорт школаларынга ындыг салбырларны тургузарын көрүп турар.

Анатолий СААЯ — Мөңгүн-Тайга районнуң спорт комитединиң даргазы: — Районнар аайы-биле маргылдааларны эрттирерге, аңаа арга-дуржулга солчулгазын организастап көөрзе кандыгыл?

Владимир БИЧЕ-ООЛ: — Чүге болбас боор. Ол эки санал-дыр. Чижээ, Бай-Тайгага эрттиргеш, эстафетаны Барыын-Хемчик районче дамчыдып болур-дур. Орта чүгле маргылдаалар эрттирери-биле кызыгаарланмайн, чедер, четпестерни чугаалажып, бир коллективтиң эки дуржулгазын өскезинче дамчыдар арга ылап-ла тургустунар деп бодаар мен. Аңаа чаа тургустунган «Урожай» спортчу клуб киржилгелиг болуру албан.

Сергей МОНГУШ — Сүт-Хөл районнуң спорт комитединиң даргазы: — Маргылдааларны эрттирип-ле турар-дыр бис. Аңаа эки судьялар тывары бергедей бээр-дир. Кажан оларга четтинер улус бис?

Николай КУВЕЗИН: — Маргылдааларны зона аайы-биле-даа, республика чергелиг-даа эрттирип турда ол айтырыгның тургустунары бээри чөп. Чүге ындыгыл? Мааа хөй чүве чугаалавас мен. Бис боттарывыс буруулуг бис. Кандыг-бир маргылдаа эрттирер дээш районнарже чагыглар чорударга, чамдык черлерден судьялар келбес-тир. Бир чижек. Чоокта чаа 16 кижиже чалалга чоруттувус. Чүгле 7 кижи келди. Мындыг боорга, кандыгдыр, боттарыңар бодап көрүңер даан.

Сергей МОНГУШ: — Барыын районнарның тыва хүрешке зона маргылдаазын долгандыр хүрежир система-биле эрттирген бис. Кончуг солун чорду. Ынчан ылап-ла мөге кижи бо-дур деп чүвеге кижи бүзүрей бээр аан. Республика чергелиг ындыг маргылдааларны эрттирзе чүл?

Владимир БИЧЕ-ООЛ: — Ол чаа чүве-дир. Чоокта чаа Моолга бистиң үш мөгевис чораан. Олар аңаа кижи бүрүзү-биле 45 мөге-биле хүрешкен. Багай эвес түңнелдиг болган улус. Чогум-на мөге кижи ынчаар көстүр деп турары шын. Ону практикалап көөр бис. Республиканың хүреш федерациязы тыва хүрештиң чаа дүрүмүн ажылдап кылып турар. Ону районнарже база чоруткан бис. Санал-оналдар хөй, аңгы-аңгы. Оон түңнел кылыр бис. Оон ыңай «Арзылаң мөге», «Начын мөге» дээн чижектиг хүндүлүг аттарны доктаадып тургузарының айтырыы база бар. Ол ынчаар болдунар бээр боор.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ — «Шынның» корр: — Солунга үнгүлээн спортчу медээлер, материалдар дугайында бодалыңар чүл? СЭТА материалдарын, районнардан спортчу медээлерни солунга канчаар чырытса экил? Бистиң ажылывыста эки болгаш четпес чүүлдерге хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул?

Анатолий СААЯ: — Материалдарны бөлүктеп чыгаш, үндүрүп турары эки-дир. Инструктор-методист дугайында материалдардан бижиирин күзээр-дир мен. Оларның ажылында эки чүүлдерин өске районнарга эш-өөрү билип алырда ол ажыктыг. Оон профэвилелдерниң ВДФСО область чөвүлелинге хамаарыштыр мындыг бодалым бар. «Эң эки инструктор-методист», «Эң эки тренер» дээн чижектиг аттарны чылдың-на үндүрүп, түңнезе чүл? Оларның дугайын солунга база бижип болгай.

Владимир БИЧЕ-ООЛ: — Ол чөптүг санал-дыр. Ону өөренип көөр бис. Ындыг дуржулга Мөңгүн-Тайга районда бар.

Дандар-оол ДОЛЗАТМАА: — Республиканың өске солуннарынга көөрде «Шын» солун спорт дугайын эки чырыдып турар. Солун материалдар бар-дыр. Мен «Барлык» совхозка он чыл хире чурттап келдим. «Хемчиктиң сылдызы» спорт-биле болза харылзажы бээр мен. Ынчалза-даа кажан солуннуң корреспондентилерин маргылдааларже чалаарга келбес боор-дур. Бо айтырыгның шиитпирлээр талазы-биле районнуң спорт комитединиң талазындан биске дузазы шоолуг эвес. Кожавыс Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл районнардан атсураглыг мөгелер четтилеп кээр. Оларның арга-дуржулгазын район солуннунга чүге чырыдып болбазыл? Эки чүүлдерин, төөгүнү аныяктарга чедирер солунга-биле спортту чөп ажыглаар, олче аныяктарны эвилелдээр болзувуса эки, демниг хөделип турган ээрим ол. Оон ыңай бистиң районда «Шын» солуннуң тускай корреспондентизи база ажылдап турар. Ол спорт дугайында чаңгыс-даа материал биживейн.

Владимир БИЧЕ-ООЛ: — «Шынга» спорт дугайында информациялар, материалдар доктаамал үнүп турарын билир бис. Хүреш, чиик атлетика, чө харын, спорттуң өске-даа хевирлеринге болгай-ла, тускай үндүрүлгелерден чырытса чүл? Ону өөренип көрзе эки боор. «Азия төвү» шаңналды чүге ынчаар чырыдып болбас деп. Хоочуннар дугайы шала үттүүдүрүп турар-дыр. Ындыг кижилер республикада хөй болгай. Кумаяк, Чоксум, Хасанов — ол-дур, солун кижилер аан. Оода-ла бир кварталда бир тускай үндүрүлге турар болза черле ажырбас ийин.

Оон ыңай совхозтарда инструктор-методистер дугайында бижип көрзе дээн эштерге каттыжып тур мен. Спортка хандыкшылдыг совхозтар удуртукчулары-биле интервьюларда парлаза кандыг боор. Бисте солун улустар бар болдур эвес бе.

Николай СЕРЭЭ — «Улуг-Хая» совхозта инструктор-методист: — Бистиң район солунунда спорт дугайында материалдар шоолуг эвес. Бир таныырым хоочун спортчу дугайында «Улуг-Хем» солунче чагаа бижээн мен. Солунга үнүп келген. Ону номчааш, дыка ыыткай мен. Дыка-ла өскертип эткеш, парлап каан. Ынчаар үндүрбээн болза эки-дир ийин. Ону республикада-даа, район-даа солуннары кичээнгейге алыры күзенчиг-дир.

Вячеслав ЧЫНАПАЙ — Тес-Хем районнуң «Кызыгаар» совхозунуң — инструктор-методизи: — Бистиң районда маргылдаалар доктаамал эртип турар. Аңаа киржири-биле спортчуларны белүп ап турар бис. Район төвүнче болгаш өске черлерже баар дээривисте совхозувус директору транспортту бээр. Бо талазы-биле бергедээшкиннер чок. Бистиң шалыңнывысты ам-даа өстүрбээн. Даргаларывыс боттарынче чая кагжыр. Боттарывыстың шаавыс-биле спортчу маргылдааларны эрттирип турар бис.

Үшбулундыр ДҮПЧҮР — Эрзин районнуң «Чаа оруук» совхозунуң инструктор-методизи: — Мен мааа чурум дугайында чугаалаксаан тур мен. Бистиң аравыста хоочун спортчулар хөй болгай. Байырлалдар болганда черже олар албан келир. Эрткен чылын Наадым болуп турда болган хүрешти сактып көрээлиңер даан. Кандыг болду? Карааңгы чаржыныг чүве. Аңаа турган хоочун мөгелер боттары алгыржып, шөл ортузунче кире берген. Борта даргалар боттары буруулуг болган. Спорт лотерезин ойнатпас турган. Спортчу кижи черле чурумнуг болза эки.

Кыргыс КААДЫР-ООЛ — «Торгалыг» совхозтуң инструктор-методизи: — Бисте стадион бар. Ону совхозтуң ажылчыннарының күжү-биле кылган. Маргылдааларны чайгы үеде эрттирип турар бис. Бо кыжын биске хоккейге зона маргылдаазы эрттирген. Байырлыг ажыдыышкыннарга даргаларывыс келбес. Спорт ажылынче шоолуг көрүнмес. Мээң бодумнуң ажылдаар кабинедим безин чок. Эртен келгеш, ынай-бээр кылаштап туруп-туруп, чоруй-даа баар мен. Ажылың чок кижи барын сакманчылап көрем-даа дижир. Ынчан-мынчан маргылдаа дээрге херекке албас. Бичии-ле чүве болза айбылаар. Ырак черлерге маргылдаа болу бээрге, транспорт айтырарга, бербес. Оон ужурундан район төвүнге болур чамдык маргылдааларга киришпейн баар чылдагааннарывыс ында. Хуралга ону чугаалаарга, эдениинде кижиниң кончуур боор-дур. Инструктор-методист кижиниң ажылын черле үнелеп көрбес. Бистиң совхозувуста спортчулар хөй. Бир эвес совхозтуң удуртукчулары деткиир чүве болза, республика чергелиг маргылдааларга-даа киржир арга бисте бар. Солуннуң арыннарынга спорт дугайында төөгү бижиттинмейн турар. Мөгелер дугайында сүт төөгүнү бижиир болза дыка солун болур ийик.

ТҮҢНЕЛ СӨС ОРНУНГА

Келген инструктор-методистер спорт талазы-биле дыка хөй айтырыгларны чугаалаан. Чамдык шалыңныг инструкторларга комсомол комитединиң секретарының хүлээлгезин оңаарып база опалдажып турган чоруктар бар. Ол таарыжыр бе? Совхозтарның директорлары болгаш партком база профэвилел комитеттери бо айтырыгны өөренип көөру чугула.

Совхозтарның директорлары инструктор-методистерниң боттарының айбычылары кылып ап турары шын эвес. Олар спортчу чон-биле ажылдаар кижилер эвес бе? Дыштаныр хүннерде ниити аразынга массалыг оюннар организастаар кижилер ол-ла болгай. Бир эвес чурттакчы чон аразынга оюн-тоглааны болгаш культура-массалыг ажылдар чорутпас болза, кем-херек үүлгедиишкиннери оон үнер деп чүвени утпаза чогуур.

Совхозтарның удуртукчулары төп суурларга бөдүүн стадионнар туттуруп алыр талазы-биле кандыг-даа хемчег албайн турар. Смета-төлевилел документациязын баш удур чагыдып албас. Тускай организациялар-биле харылзашпас. Ынчангаш чонунуң кадыкшылы дээш сагыш салбас. Оон түңнелинге хөй кижилер аарып турар. А оларның кадыын камгалап алыр болза, хөй ажыл кылдынар болгаш эмчилээр дээш ажыл шагы үрер кижи чок турары магат.

Чамдык черлерге стадионнарны тудуп-даа алган болза, оон чөөн кадыг черлеринче удуктар кылдырбаан. «Ак-Туруг» совхозтуң директору кырдык кактырары-биле чөпшээрелин берип каан турза-ла, кол экономист чөпшээревээн. Спортчулар эвес, а хураганнар чыглыр чер деп турганы кайчаң-даа таарышпас. Изиг-халыын үелерде суксаан чоп чүнү ижер боор. Байыр-чыскаал үезинде эккелген газировказы, азы шайы төнүп каар болгай. Стадионнуң дериг-каасталгазын чугаалаан-даа херээ чок. Маргылдаалар төнген соонда, стадионнарда бок хевээр артар чоруктар бар.

Дыка хөй районнарда инструктор-методистерниң шалыңы эвээш болуп артпышаан. Профэвилелдерниң ДФСО-лары ол талазы-биле хемчег албайн келген. Ынчангаш хөй кадрлар солчур. Аңаа хире хостаттырган инструктор-методистерден «Нарын» совхозта Алдын-кыс Базаа ортумак тускай эртемниг, «Большевик» совхозта Кушкаш-оол Ховалыг дээди эртемниг. Өске черлерде шериглиг келген болгаш ортумак школа дооскан кижилер болган. Бо чүнү көргүзүп турарыл дээрге, тус черлерде удуртукчулар кадрлар өстүрер талазы-биле кандыг-даа хемчег албайн келгенинде. Дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче стипендиаттар чорударындан дадагалзаар дизе частырыг болбас.

Удуртукчуларының маргылдааларын ажыдыышкынынга-даа, хаашкынынга-даа киришпейн турарын арга-дуржулга солушкан эш-өөрлер хөй-биле чугаалаан. Дарга кижи чон аразынга чедип келирге, ойнакчыларның-даа, көрүкчүлерниң-даа байдалы бир янзы апарбас чүве бе. Оон соонда кандыг-даа чүве туруп болур. Кем-херек үүлгедиишкиниң баш удур болдурбазы-биле хемчегни аңаа ап, аргаларны дилеп тывары чорудар чер ол эвес бе? Ээлгир чон-биле харылзажып, кижи бүрүзүнүң психологиязын өөренип алыр чери ол болгай.

Спортчу маргылдааларга чурум үрээшкиннери база болуп турар. «Торгалыг» совхозка Эрзинниң спортчулары клюшкаларын дош кырынче октагылап турганы, спортчу эвес чаңнарны көргүскен болур. Чурум үрээп турар кижилерни спорт ниитилелдери тускай хемчеглерни алыр ужурлуг. Ындыг хемчегни албайн турарындан чамдык спортчуларның туразы улгадып, оон-даа улуг херекти кылып болур. Спорт организациялары моон түңнелди үндүрер үе келген.

Солуннуң арыннарынга спортчу оюннарның төөгүзүн, спортчуларның эрткен оруун чырыдарын семинарның киржикчилери күзээн. Хоочун спортчулар-биле ужуражып, очерктерни болгаш репортажтарны чырыдарын редакцияның спорт килдизи боду күзээнип ап турар.

Моон соңгаар «Кадыкшыл» программазын боттандырарда чүгле инструктор-методист кижи чорудар эвес, чер-черлерде турар хөй-ниити организациялары дорт киржир ужурлуг. Ынчаар бир демниг ажылдаар болза, арагалаар болгаш ажыл кылбас кижилер тодараттынар, маңгыстал чурттаалгалыг кижилер эвээжээр дээрзин билип алыры удуртукчу кижиге артык эвес.

Хоорай черлерде турар бажың эргелелдери бажың хөреңгизиниң акшазының үш хуузун микрорайоннарга уруглар ойнаар черлер тударынга база спорттуң бөдүүн дериг-херекселдеринче үндүрер деп чүвени удуртукчу болгаш спорт ажылдакчылары кижи билген турары күзенчиг. Совхозтарның профэвилел комитеттери спорт херекселдери садып алыры-биле үндүрген акшаны чөп ажыглаарын чедип алыр херек.

Национал оюннарны хөгжүдер талазы-биле чамдык ажылдар чоруттунмайн турарынга семинарның киржикчилери доктааган. Ылангыя буга болгаш ыт-шыдыраа, кажык адары, баг кагары Шагаа үезинде массалыг оюннарны нептередириң чугаалаан. Национал оюннарның дүрүмнерин болгаш ону канчаар ойнаар дугайында сүмелерин солуннуң арыннарынга парлаарын спорт ниитилелдери-биле дугурушкан.

Чер-черлерде турар партия, совет болгаш комсомол органнары база профэвилел комитеттери бир демниг ажылдаар чүве болза, «Кадыкшыл» программазын долузу-биле күүседип болурунуң аргалары бар.

Редакцияга «Төгерик столга» болган чугааны журналистер Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ, Шаңгыр-оол ДОРЖУ белеткээн.

Ондар-ОХЕМЧИКТИН фотолары.

БУГА ДӨЗҮ

Чаңчылдарны эгитсе

Чеден хире чылдың дургузунда эрткен оруумче хая көрүнүрүмге, шаанда Эрги-Барлыктың чонунуң буга дөзү аштап, арыглап, ону дагып турганы бо дириг чораан назынымда черле уттундурбас. Ол дээрге күш-ажылдың байырлалы, кижилерниң арын-нүүрүнүң, мөзү-шынарының көрүлдези. «Демниг саасканы теве тудуп чиир» деп үлегер чугаа бар. Оон бадыткалы тыва улустуң бир чаагай чаңчылы — буга дөзүн аштап арыглаары, ону дагыыры ийин.

Час кадыы чеже-даа берге болза, буга дөзүн септеп, аштап алыры эң чугула ажыл. Ол хүннү буга даамалы (бошказы) чарлаар. Ынчан шак деп чүве билир эвес, «даарта, соңгузу хүн, соондаа хүн..., эртен, биче дүъште, улуг дүъште, кежээликтей» дээш-ле баар. Хөй-көй чонувустуң шак-үези ол-дур ийин.

Буга дөзү кылыр хүн Арыг-Үзүүнүң, Шеллээ-Мажалыктың, Аксы-Барлыктың, Барлык төвүзүнүң, Шолук-Ховунуң, Шираа-Булактарның, Ыйгылактарның араттары шак-биле айтып каан чүве дег, угаан-сагыжының үгү-шии-биле, хүннүң кайы хире бедип [illegible] черинге, ол-ла үезинде чыдып келир. Эп-сеткил, амыдырал дээш чүткүл, ажылга бердингени ол-дур.

Келген араттар каш-даа хонуктуң хүнезиниң, паш-савалыг, аяк-хымыштыг, бар-ла чепсек-херекселдерин ап алган, бичии оолдарын-даа эдертип алган келир. Оларны амыдыралга, ажылга өөредири ол. Ол бүгү ажылды баштап турганнардан Монгуш Самба-Сүрүңнү черле утпас-тыр мен. Улус оон сөзүн дыңнаары-даа аттыг. Кылыр ажылды мяк хуваап каар: даш-сайны кымнар дажыглаарыл, талдыны кымнар кезерил, оларны кымнар шарыырыл, база-ла углап башкарар кижилерлиг. Ажыл-үүле бүдүүзүнде кым кайнаар-даа барып болбас, шупту чаңгыс кижи дег эп-сеткилдиг ажылдаар. Бо ажылга келбээннерниң чылдагаанын бошка тодаратканы, оон хөй улуска чарлаар. Ам бодап көөрүмге, Эрги-Барлыктың Чиртек-Санчай деп кажы-ле чонга шоотурган, кончуткан турар чүве. Хамык улус улуг-бичези чок, бөлүглежип алгаш, дыш чок ажылдап турда, ол ашак аалдар кезип, аян-тэзлеп чоруур турган.

Ол шагда амгы ышкаш, резин идиктер бар эвес. Идиктерин ужулгаш, соок сугже кызыл бут киириптер. Ону ам бодап көрүңер даан. Барлыктың улуг уунун кежир боой салгылаан даштарның аразы-биле суг мөөңү-биле акпазын дээш, бичии-бичии ол таллар, хаактар кезип алгаш, ону шарыглааш, улуг-улуг даштарның аразынга аажок эптеп салгылаар, даштар-биле базырар. Ону быжырымчалыг кылып албас болза, часкы суг ону үрей шаап аппаар, тараа шөлү суггартынмас, дүжүт албас сен.

Ынчан улустуң кылган ажылы аажок кедилиг, ынчангаш буга дөзү быжыг. Барлыктың хову-шөлдеринге суг четпээн, оон дүжүт албаан деп төөгү турбаан чүве бо.

Буга дөзү аштап турда, улустуң хөглүүн чүү дээр, баштак чугаалар, ыры-шоор кыттылып-ла турар. Ынчангаш чылыглаан чон чалгаараавас. Хөлу улам дыңзыг, хүн эрткенин билбес ажылдаар. Улус чемненир үеде Сарыг-Доңгак Кончук бызаанчызын туткаш олуруптар, арыгның куштары безин оон үнүн магадап, аңаа каттыжып алган дег улам үн алчыр.

Саар чылгы саралазы
Салып турда, салгыннайн.
Чаңныг уруг чаңнап орда.
Чаш-ла хаактың бажы-дайн.
Эмер чылгы оялазы
Эстеп турда, ээрлейн.
Эргим уруг чаңнап бээр
Эриг хаактың бажы-дайн...

Кончук акыйның эттир үнүүг бызаанчызынга үдеткен ол кожамыктар чылгыннарны чыыра тыртып, сагыш-сеткилни хөглеттиптер. Чок, буга дөзү кылырлар чүгле бызаанчы дыңнаары-биле кызыгаарлаттынмас. Баг-даа кага каап тар, тевек тевер, даалы, шыдыраа ойнаар, кажык кагар, хүрежир... Чүнү кылбас дээр. Сактырга, олар чүгле ойнаар-хөглээр дээш мыңга чыглып келген ышкаш. Чок, бошка биле Самба-Сүрүңнүң мыды үнер-ле. Кандаар-даа ойнап турган болза, соксаар, ажылче далажыптар. Ол хире дыңнангыр турганнар.

Эрги-Барлыктың ынчангы чонунуң аразындан Самба-Сүрүң Монгуш черле онза ылгалдыг турган ийин. Ам бодаарымга, ол Терентий Мальцевсиг-даа. Кылып эгелээн ажылын үре-түңнелдиг доозуп, бүдүрүп албайн, бичии-даа дыш деп чүве билбес, чазын, чайын, күзүн-даа тараа аразында турар. Эш-өөрү, чону ону «бо кажан аштанып-чемненир, удуурдыштаныр кижи боор» деп чугаалажыр чүве ийин. Бодунуң ажыл-ижинге бичии-ле эки чүве көстүп кээр болза, эш-өөрүнге дораан чугаалаар, сүмелээр, сүт дег ак сеткилдиг кижи. Оон эң чоок эштери Иргит Чыңгылап, Саая Илам-Сүрүң, Делгер Хомушку олар турган.

Самба-Сүрүң акый кандыг тарааны кажан чажарын билир, ынчангаш оон таразы [illegible] болур. Тараа тарыыр, ажаар талазы-биле бир янзы дуржулгалыг кижи чораан чүве.

...Эрги-Барлыктың чону буга дөзүн сагышка кирип кылгаш, дооскаш, Арыг-Үзүүнүң, Ыйгылактарның шөлдеринче улуг бугалар-биле сугну бадырыптар. Оон барып — ол-бо талаже адыр-адыр салаалар дег арыктар баргылаар.

Часкы тарылга-даа эгелээр. Деңдии чугула ажыл ол. Хамык чүүлдү хол-биле кылыр. Ынчалза-даа шынарлыг. Кулун дужуттуң чаагайын чүү дээр ону, аъттыг кижиниң чүгле бажы көстүр боор ийин. Езулуг-ла ак сеткил-биле кылган ажыл ындыг боор-дур.

Шаанда тываларның бир онзагай байырлалы — буга дөзүн дагыыры. Час эртип, чайның тыныжы киргенде, часкы тарылга адакталыр. Ие-черниң өң-чүзүнү дирлип келир. Чечектер сагланмажыр. Барлыктың база оон үнгүлээн бугаларның уннарында анай-хаактар, теректер, хадыңнар, чымыргана бүрүлеңир, чодураалар ак-чайт кылдыр чечектелир. Шолук-Хову кедээзинде даглардың кара хаактарының екпен чечектери кайы ырактан көстүр. Шак ол өйде Эрги-Барлыктың улуг-биче кижилерниң сеткил-сагыжы сергел, хүннүң, чайның авыралдыг ачы-хавыязынга өөрүшкүзү хайнып, бөрзээ салып, амыдыралдың бир онза өзээ болур тараа дүжүдүн алырының эге салыышкыны часкы тарылгазын шалыпкын, эки доозуп алганынга сеткил хапар.

Шак ол магалыг өйде Самба-Сүрүң акый байырлалды чарлаптар — буга дөзүн дагыыр деп сөс чорлаа аалдарже ужуруптар. Дыка-ла магалыг байырлал ол. Буга байырынга араттар куруг келбес: сүт-саалының элбээзин-биле холбаштыр ак чемден кылган быштак, ээжегей, тарак, ааржы, хойтпак, чокпек, соктаан чиңге-тараа, ээт. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чемниң дээжизин эккээр. Сүт хойтпааның арагазы бар харын, хөй эвес боор чүве, ону холдуунда-ла орак-тайгазынга, хемнерге, шөлдерге өргүп-чажып каап тап.

Эрги-Барлыктың буга дагыыр чери — Чолдак Шыраа-Булак аксы. Аңаа оңаа база турган, ону баш бурунгаар-ла сегидип, септеп алыр улус чораан. Буга байырлалынга тараа-быдаа барба-саваа долу болзун, ажы-төлүвүс, ал боттарывыс тодуг-догаа, ха-дуңма аас-кежиктиг, амыр-менди, тайбың, арбын хөй малдыг, ак чемниг болзун деп-ле хөй-ле йөрээлдер салыр боор чүве.

Шилиндек мөгелерин хүрештирер, сооткан аъттарны салыр. Хөглүг-ле. Буга дөзү дагыыры — тыва улустуң бир [illegible] байырлалы ол ийин. [illegible] Ол дээрге төрээн Бай-Сүүгө ынакшылды илереткен, чонунуң амыдыралы, күш-ажылы-биле холбашкан, чараш утказын байырлал-ла болгай. Ону билир улуг назылыг кижилерниң дылдап тыңнааш, оларның сактыышкыннарын дыңнап билип алгаш, чонга катап эгидип берзе деп күзээр мен. Национал чаңчылдарны катап эгидер дугайында чугаа-соот үнүп келди, ол талазы-биле тускай конференцияны база эрттирдивис. Ынчангаш ол бүгү аңаа чүгле чугаалаарынга артып кагбазын.

Иван ЛОПСАН.
Пенсионер.
Кызыл хоорай

Уран чүүлдерниң найыралы— улустарның найыралы

ААЛЧЫЛАРНЫҢ ШИИЛЕРИ

Бистиң республиканың найыралыында Даг-Алтайның национал шии театры май 15-тен эгелеп чайгы гастрольдарын эгелээн. Арга-дүрмуулгазы, артистиг мергежили бедик шии театрының артистери А. Юдановтуң «Туба», Ю. Рытхэунуң «Японнар чоокшулап», Н. Шумовтуң «Кемниң», Ю. Лимановтуң «Алтайның оглу» деп шиилерин кызылчылар улуг сонуургал-биле көргеннер.

Эрткен субботада республиканың хөгжүм-шии театрынга кайгамчык уран талантылыг, атсураглыг француз артист Сара Бернарның амыдыралының чамдык болушкуннарын көргүскен Дж. Маррелляннң «Лангустарның каткы-ыглазы» деп психологтуг, каттырынчыг шиизин кызылчылар улуг магадал, таалал-биле көөр аас-кежиктиг болган. Сцена кырынга костюм келгилээр мунгашчызы, ооргүнүг, дүвүренчиг болуушкуннарны театрның артистери бүзүреничиг, бедик мергежил-биле ойнааны алтай театрның артистериниң уран талантылыын бадыткап турар.

Сураглыг француз артист Сара Бернар дугайында бистиң чамдыктарывыс билбес чадавас боор. Энциклопедия номун ажып көөр болзувусса, ында хөй чүве база бижиттинген. Парижтиң «Комеди Франсез» деп театрынга ойнап турган болгаш хөй-хөй чурттарны кезип, уран талантызын бараалгаткан. Оверрлериниң илередир талазы-биле тускай тажыттарлыг, байлак мергежилдиг. Оон ыңай ынчаа сээлгу он чылда будун кестиргеч даа болза, профессиянга даа турган, артист мергежилин уламчылаан дээрзин бижээн.

Сараның ролюн дүрүжүлгалыг артист Антонина Сергеевна Маринна уран талантызы-биле көрүкчү бүрүзүнүң чүрээнге отчугаштарны кыпсып шыдаан. Сураглыг артистиң салым-чолун, ол бодап куулуп ойнаары берге болбайн канчаар, артында ла 78 харлыг кижиниң аан. Бо солун чүве—уг шиинии режиссёр-тургузукчузу, чурукчузу артист В. Перчиктиң болуп турары. Ниитизи-биле шии көрүкчүлериниң сеткил-сагыжынга уттундурбас овур-хевирлерин арттырып каар.

Даг-Алтай автономнуг областың национал театрының артистери уругларны база утпаан. «Маугли» деп номну болгаш уран-чечен кинону, мультфильмни бичии уруглар хөй удаа номчаан, көрген. Ынчангаш Р. Киплинг биле Н. Гернеттиң «Маугли» деп ийи кежегелиг тоолчугу шиизин уруглар алтай артистериниң көргүзүүнден улуг сонуургал-биле магадап көрүп турар. Ук шии хүнүнүң-не өрүс дылга болуп турар. Ол ышкаш алтай артистер Кенетаев болгаш Эрбек суурларга шиилери-биле база аалдап четкен. Оларның ол суурларның ажыл-ишчилери улуг чок алыш чаптаашкыннары-биле утпап турган.

Кызылга белур алтай шиилериниң чарламаларын кудумчу бүрүзүнде асылаан. Ынчалза-даа көрүкчүлер сээш кээп турар. Арганыг болза, чон кавай келзин, алтай шиилерин болгаш ында ойнап турар артистериниң овур-хевирлерин турарында улуг үнелелин бээр болза кымнып-даа өөрүүр бис дээрин театрның режиссёру Антон Бачторчев Юданов хомудап чугаалаан.

— Бистиң Тыва черге аалдап, белеткеп алган шиилеривисти көрүкчүлерге бараалгадып турарывыс акы-дуңма найыралды доктааштырар. Сибирьниң театрлар фестивалы Кызылга болуп турда, маңаа база келгеннер. Хостуг үелеривисте хоорайның тооругулуг, турачыгаларлыг черлерин көрүп, найыралчы эш-өөрүн тып ап тур бис. Тыва улустуң эртем тоогузун Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинден таныштывыс. Ниитизи-биле бижиг найыралды тып алганывыска чоргаарап [illegible] бис— деп, алтай театрның артизи Геннадий Тодышев бистиң чугаавыска киришти.

Даг-Алтай автономнуг областың национал театрының артистери А. Володиннин дааш-век үезин көргүскен тоолчургу «Ийи согун», А. Абрамовтуң «Гитарага ийи романс» деп шиилерин кызылчыларга көргүзер. Ол ышкаш бичии уругларга «Кандыдаштар», «Он ийи ай», «Простоквашино дескеннер» деп шиилерни бараалгадыр. Кызыл хоорайга көргүскен шиилери-биле алтай артистер республиканың чамдык районнарынга база аалдап чедерлер. Ынчангаш оларга чогаадыкчы чедиишкиннерни кым күзевес боор.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: Алтай театрның артизи болгаш драматургу Антон Юдановтуң «Туба» деп шиизин көрүкчүлер улуг сонуургал-биле көрүп, боттарының үнелелин чугаалап турарлар.

Валерий [illegible] — ол театрда [illegible] артистерниң бирээзи. Ол бо удаада Тубаның ролюн ойнап турар. Артист Ирина Охрина Хам-кадайның ролюнда. Базаар кезиир, ажыл чок арагачының ролюн мойнунда көгээржиктер чүктеп алган чорууур кылдыр артист Александр Майманов ойнап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Медээлер

ИВИЖИЛЕРГЕ ААЛДАП ЧОРААН

«Тоора-Хем» совхозтуң Өзүген ван бригадазы Булун-Ажык, Бектер-Хем, Арга-Хол, Доргуннуг-Хол деп черлерде турар. Совхозтуң болгаш район төвүнүң каттышкан агитбригадазы чоокта чаа ивижилерге аалдап чораан келген.

Ар-Хемчыга орекларны тайгазын ажар берге-даа болза, агитбригаданың кежигүннери концерттерни, киноларны ивижилерге көргүскен. Мурнунда дугуржуп каан ёзугаар ивижилер Чаш-оол Калдуң аалынга чыглып келген.

Аъш-чем, изиг-хев аймаа автомагазин эргелекчизи Владимир Монгуш таныштырааан, оларның чаа чагыглары дептерлигеште демдеглеп алган. Ивижилерниң кадыының байдалын эмчи Валентина Хүлер хынаан, херек эмнерни берген.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының ажылының, совхозтуң экономиктиг байдалының болгаш малчыннарның социал айтырыгларының дугайында беседаларны кылгылаан.

Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Оюмаа Седей биле Алексей Севэпектиң кады тургусканы ансамбльдарның ансамблдың көргүскен таныкы солун болган. Кино механиги Сергей Сатпаның шоолуп улуг баштап ааттыктерин Александр Монгуштун, Владимир Севектиң, Анфиса Севис-Кенткин күүседип ырааын көрүкчүлер дыка сонуургаан.

Совхозтуң улуг экономизи Татьяна Чигжит бирги кварталда бригаданың экономиктиг анализин кылган. Ивижилер бир чыл бүрүнгаар аренда кежээзинче шилчээн. Бо айтырыг талазы-биле түрүүттүнүн келген айтырыгларын болгаш немелделерни киирип, ивижилер ам совхоз-биле 5 чылдыг керээзин чарып алган.

Татьяна ЭНЧЕЙБЕН.
«Тоора-Хем» совхозтуң профэвилел комитединиң даргазы.

ШИЛИЛГЕ МАРГЫЛДАА

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының спорт залынга ушута шилилге маргылдаа болуп эрткен. Ону спортчуларның назы-харының аайы-биле дөрт бөлүкке үскен. Бирги бөлүкке 10-дан 13, ийигизинге 13-тен 16, үшкүзүнге 16-дан 18, а дөрткүзүнге оон өрү назылыг спортчулар күжүн шенешкен.

Элээди оолдар, уруглар болгаш аныяктар ортузунга чоруткан бо маргылдааның сорулгазы— бо чылдың июль 1-ден келир чылдың апрель 30-те чедир Кызыл хоорайга ушута спортчу мергежилин бедидериниң чыыжынга өөредилге-белеткел эртер уругларны шилип алыры. Ол чыышты КУР-нуң Шэньян хоорайда күш-культура болгаш спорт институдунуң ушу талазы-биле башкылары кээп чорудар. Бистиң чарып алганывыс керээвис ёзугаар олар Кызылга 10 ай ажылдаар. Кыдаттан ам 2 башкы, 1 очулдурукчу чедип келир.

Шилилге маргылдаалар ийи чадага эрткен. Шилилге бирги чадага бөлүктер болгаш сокчулдар аайы-биле болуп эрткен. Бөлүктер аайы-биле эки көргүзүглерлиг болган спортчулар маргылдааның ийиги чадазынга маргышкан Ажыл Кызылдан Эрзин, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик болгаш Бай-Тайга районнардан 196 спортчу киришкен. Бо эрттирген маргылдааның түңнелинде 100 кижини шилип алган. Олар 25-25 кижи болуп алгаш, дөрт бөлүкке белеткел эртер.

Белеткелдерни неделя санында 6 катап ийи шак дургузунда чорудар. Херек кырында ол-ла 100 кижиден сөөлү барып назы-харының аайы-биле Тыва АССР-ниң шилиндек командазы тургустунар.

Николай ЧИКЕЙ.
Тыва АССР-ниң Ушу федерациязының херектер эргелекчизи.

ЧАҢЧЫЛДАРНЫ ТОДА КӨРГҮЗЕР

Катап чаарты тургускан «Хайыраан бот» шиизи-биле көрүштүг болдум. Ынчалза-даа эрги Тываның чаңчылдарын тода көргүзер болза эки деп бодалдыг мен. Чижээлээрге: чолукшуп, мендилежип тура, ыт-куш, мал-маган дугайын айтырыжыры, арага безин ижер үеде оран-таңдызындан оршээл дилеп, йөрээп, чажын чашкан болза эки миннаш, өгже кирерде, бижектерин ог кырынга салза эки зээсе.

Солун, көрүштүг шиини биске катап эгидип көргүскени дээш хоочун артизивис М. М. Мунзукка болгаш ойнаан артистерге өөрүп четтиргенивисти илередиривис.

Анатолий НАМДАК.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

МАЙ 22
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.05 «Зитаровтарның ог-бүлези». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Кордам. 12.30—13.10 «Үе». 15.45 «Север деңнелингде» деп барымдаалыг телефильмниң бирги кезии... «Үе». 21.30 ... 22.15 Иосиф Бродский. Фильм-концерт. 23.25 Джаз портреттери. 00.15—00.40 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бистиң долгандыр турар хүрээлел. 2 класс. ... 9.35 «Мастер, Маргарита ...». Испан дылдан хостуг очулга. Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл 2-ги чылы. 10.35 11.35 География. 7 класс. ... 13.15 — 13.45 Ритмиктиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

17.00 Барымдаалыг фильм 17.25 Медээлер. 17.30 «Азия тывар». Программада: Медээлер. ... «Кадээ амыдыралы». «Азия рунэ».

МОСКВАДАН

19.00 — 00.30 РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги съездизинде. Чассарда — «Тамчыктыг удукаар чаштар!».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Сергиштиңге ...» (Свердловск). 18.00 Ритмиктиг гимнастика. 18.30 19.00 «Үе».

КИНО

МАЙ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Авария — дочь мента» 9.00, 11.00, 13.10, 15.20, 17.30, 19.40 (улаткан). **видеозал:** «Месть ниндзя» 9.30, 11.10, 12.50, 14.30, 16.10, 17.50, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Веселое волшебство» 9.00, 14.20, «Яп на барже» 10.30, 13.50, «Друг моей подруги» 15.40, 17.50, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Встреча» (2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Беглецы» 17.30, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Родной ребенок» (2 сериялыг) 14.00, 16.50, 19.40 шактарда.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы хүндүскү салбырның бирги курузунга дараазында мергежилдерге студентилерни хүлээп алырын чарлап тур:

— автомобиль болгаш автомобиль ажыл-агый мергежилиниң автотранспорт факультединге;

— үлетвур болгаш хамааты тудуг талазы-биле тудуг факультединге;

Хүндүскү болгаш бот-өөредилге салбырларынга керрлерни билдиришкиннерни июнь 20-ден июль 15-ке чедир хүлээп алыр. Шылгалдалар июль 16-дан 31-ге чедир болур, хүлээп алыышкын дугайын август 1-ден 5-ке чедир дыңнадыр.

Хүлээп алыышкын шылгалдаларынга эки үнелелди алган курлдавырда шериг албанныглар (шылыглгазын көргүскенде) чазактың доктааткан киңгелделерин ёзугаар база ылавап чок өскүстер (кадээ Советтериниң шыдылгаларын ёзугаар) конкурс чокка хүлээп алынар.

Ортумак школаны алдын азы мөңгүн медаль-биле дооскаңнар, тускай ортумак өөредилге черлерин болгаш профтехучилищелерин «кончуг эки» дооскаңнар хүлээп алыышкын комиссиязының доктааткаңы-биле чаңгыс шылгалданы «кончуг эки» деп демдек-биле дужаавтар болза, өске шылгалдаларны дужаавас. Оон өске демдекти алыр болза, бүгү шылгалдаларны дужаар.

Өөренирин кузээннер санга, физикага, орус дылга болгаш литературага шылгалдаларны бижимел-биле дужаар.

Шилип алган мергежилиниң факультединге, айыткан билдириишкинин институттуң директорунуң адынга бижиир.

Билдиришкиннерге дараазында документилерни кожар:

ортумак эртемниң дугайында документ (боду-биле), тускай ортумак өөредилге черлерин дооскаңнар дужаарган эртемнериниң демдектерин ушта бижээн бижиктиг диплом.

3×4 см хемчээлдиг алды фото-чурук.

Күш-ажыл дептериндеп ушта бижидилге.

№ 086 формага эмчи шынзылгазы

Паспорт болгаш шериг билединин боду ап алгаш келир.

Бо чылдың июль 1-ден эгелеп Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалынга ай хуусаалыг белеткел курстары ажылдап эгелээр. Кыска хуусаалыг өртек-төлевирлиг курстар сан талазы-биле июль 11-ден 15-ке чедир, физиканың июль 1-ден 21-ге чедир ажылдаар.

Белеткел курстарынга болгаш шылгалда дужаап келген кижилер өртек-төлевирлиг общежитиеге чурттаар.

Хүлээп алыышкынны ССРЭ-ниң дээди өөредилге черлеринге студентилер хүлээп алыр чуруму ёзугаар чорудар.

Билдиришкинни болгаш документилерни дараазында адресче чорудар: 667001, Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу, 4.

Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалы бо чылдың май айда шериг албанындан халажып келгеннерге институтка кирерниң белеткел курстарын ажыткан. Аңаа кирерде филиалдың директорунуң адынга билдириишкин бижиир.

Филиалдың адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу 5.

Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунга кирерин күзээннерге ай хуусаалыг белеткел курстарының ажыттынганын ук институттуң Кызылда филиалы чарлап тур. Курска өөренгени дээш 20 рубль төлээр. Кичээлдер июнь 15-те эгелээр.

Өөредилге дээш төлевирни төлээн квитанцияны кошкан билдиришкинни филиалдың директорунуң адынга бижиир.

Филиалдың адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу 5. Телефон № 3-27-44.

Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалы 1990-1991 өөредилге чылында агрономия болгаш зооинженерия факультеттеринге хүндүскү өөредилгеге өөренир студентилер хүлээп ап эгелээн. Билдиришкиннерни бо чылдың июнь 25-тен июль 15-ке чедир хүлээп алыр. Кирерниң экзаменнерин июль 16-да эгелээр.

Бо факультеттерге өөренирлер дараазында экзаменнерни дужаар: химия, биология (аас-биле), орус дыл болгаш литература (бижимел-биле). Директорнуң адынга бижээн билдиришкинге өөренир дээш факультедин айыткаш, дараазында документилерни кожар: ортумак эртемниң дугайында документ (боду-биле), № 286 хевириниң эмчи шынзылгазы, күш-ажыл дептериндеп ушта бижидилге, 3х4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук. Паспортун болгаш шериг документизин боду ап алгаш келир.

Филиалдың адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 5

БАЛКЭ Тыва обкомунуң аныяктарның делегей туризминиң «Спутник» бюрозу дыштанылганың дараазында маршруттарынче чалап тур:

Венгрия — Югославия — чурттарлар-биле кады дыштанып болур— 2. VI—16. VI;

Болгария — 20. VI—30. VI;

Чехословакия — 23. VII—1. VIII;

Румыния — 30. VII—9. VIII (ог-бүлези-биле), 9. VIII—19. VIII;

Югославия—29. IX—8. X.

Айтырыгларны тодаралып билип алыры-биле Политпаттыг чырдыгыышкын бажыңында № 16 кабинетке кээр.

Музыка башкыларынга методиктиг сүме

УГААП БИЛИП АЛЫР ДИЗЕ

Тыва эге класс өөреникчилеринге музыка кичээлин Д. Б. Кабалевскийниң программазынга хамаарыштыр канчаар эрттирзе таарымчалыгыл? Бо айтырыгга харыы бээрин Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң музыка методиказының талазы-биле улуг башкызы, композитор Дамба Хүреш-оолдан дилээн бис. Ынчангаш ооң эге класстарның музыка башкыларынга методиктиг сүмезин парладывыс.

Класста өөреникчилер эвээш болза, ону чаңгыс аай күүседикчи коллектив кылдыр эрттирер. Класс бүрүзүнге темалыг материалды берниген программа-биле кичээлге хуваап алыр. Ындыг арганы ажыглаары программада көрдүнген. Ынчангаш бирги болгаш ийиги класстарның улдуннарда эрттирер темалары бот-боттарының аразында сырый холбаалыг турар ужурлуг. Бирги улдунда бирги класстың темазы «Үш кит» деп улуг эге-биле эгелээр. «Үш кит» дээрге ыры, танцы болгаш марш-тыр. Ол темалап ийиги класстың бирги улдунунче чоорту кирер. Ырының, танцының база маршының аянныгларының улуг хөгжүм чогаалдарынче шилчий бергенин: «Ырылыг, танцылыг болгаш маршылыг» аянныг барып калбак хөгжүмнер чижектер көргүзүп турар.

Бирги класстың ийиги улдунда эртер «Музыка чүнүң дугайында чугаалап турарыл?» деп эгеге хөгжүмге чүнү илередип, көргүзүп болурунуң дугайында өөредир. Ол-ла теманың ийиги класстың ийиги улдунунда уламчылаан өзүлдезин өөреникчилер эскерип каарлар. «Интонация» азы «Аян» деп тема хөгжүмнүң «дылының» кырынга чүнү чугаалап болурунуң дугайында база моон үстүнде адааным теманы каттыштырып, оон сайзыралының сырый харылзааларын уламчылаар.

Кичээлдиң темаларының дугайында чугаалап тургаш, үшкү улдунда бирги, ийиги класстарның өөреникчилери «Үш кит» бистиң кайы чедире өөрени база «Музыканың хөгжүм сайзыраары» деп аттыг эгелер — ыры, танцы, маршының, хөгжүмнүң улуг калбак чогаалдарынче сиңнигип кирип, хөгжүм бергенин карак-биле көрүп, кулак-биле дыңнаарлар. Оон ыңай дөрткү улдунда бирги болгаш ийиги класска «Музыканың чугаазы деп чүл» болгаш «Музыканың тургузуу» деп үш темаларлыг эгелерниң аразында кайы хире улуг харылзааларының барымын дугайында билигни өөреникчилер чедип алырлар.

Бирги болгаш ийиги класстарның темаларын каттыштырып тургаштың кадында, үшкү хөгжүмнүг материалды шилип алырда, үшкү класс-чыларга база таарыштыр алыр. Чижээлээрге, бирги улдунда «Мээң чонумнуң музыказы» деп тема, ийиги улдунда «Мээң чонумнуң музыказы биле бистиң чурттуувустуң улустарының музыкаларының аразында кызыгаар чок» база үшкү улдунда «Делегейниң аңгы-аңгы улустарының аразында музыкада кызыгаар чок» деп калбак, нарын темаже шилчиир. Бирги улдунда орус болгаш тыва композиторларның хөгжүм чогаалдарын ажыглаар. Ийиги улдунда ооң кырынга Совет Эвилелиниң өске нация улустарының хөгжүм чогаалдарын өөренип, үшкү улдунда оон-даа байыдып, делегей улустарының музыказын өөреникчилерге угаадып өөредир.

Улуг эвес, бичии комплектилиг школаларга «ажа халыыр» болгаш «катап эглип келир» методиктиг аргаа дүржулгаларны ажыглаары эрткен кичээлдерниң темаларынче база катап эглип кээп, катаптаашкын кичээлдери кылдыр эрттирерин ажыктыг деп санаар мен. Ынчангаш ийиги, үшкү класстарның музыка кичээлдериниң темаларын бирги классчыларга өөредип, «ажа халыырының» аргазын ажыглаары — ийиги болгаш үшкү класстарга база катап «эглип кээп», катаптаашкын кичээлдерин эрттиргени болур. Өөреникчилерниң ханы угаадыгны, билигни чедип алырынга «катап эглип келириниң» аргазын ажыглаан кичээлдер чедимчелиг болуп турар. А бирги классчыларга баш бурунгаар «ажа халып» өөрениириниң аргазын ажыглаарга, өөреникчилерниң хей-аъдын көдүрүп, оларның музыка кичээлдеринге сонуургалын улгаттырып, келир темаларны ажып эртеринге улуг сорулгаларны чедип алыр.

Ынчангаш бирден үш класска чедир музыка башкылары чедиишкиниг эки ажылдаарын күзээр болза, бир-ле дугаарында, Д. Б. Кабалевскийниң программазын эки билген турар ужурлуг. Программаны эки шиңгээдип, өөренип алганының түңнелинде, класс бүрүзүнге шын, тода айтырыгларны класс харылап шыдаар кылдыр башкы кижиниң салып билири чугула айтырыг болур. Чижээлээрге, бирги улдунуң бир дугаар кичээлинде өөреникчилер М. И. Глинканың «Камаринская» деп алдарлыг хөгжүмүн дыңнаанының соонда, класска мындыг айтырыгны салыр: «Үнг иттинн» кайызы деп бодаар силер? Ыры, танцы азы марш бе? (Азы кандыг хөгжүмнүң хевиринге хамаарыжырыл?) Ийиги класска ол-ла айтырыгга хамаарыштыр — «Хөгжүмнүң характерин тодарадыңар», чок болза, «Дыңнаанывар хөгжүм чүнү илередип турар-дыр?». (Бо класска бо айтырыг бирги класска эрткен темазынга хамаарышкан). Үшкү класска бо чижектиг онаалганы бээр: «Чүү деп хөгжүм-дүр, тодарадыңар — улустуң бе азы композиторнуң чогаатканы хөгжүм-дүр бе? Чүү деп бодаар силер?».

Кичээл бүрүзүнге өөреникчилерге билиг бээриниден аңгыда, башкы кижиниң мурнунда өске-даа сорулгалар салдынган: өөреникчилерниң ырыны ырлап билир кылдыр өөредириниң чаңчылдары, хөгжүмнүң теориязынга болгаш хөгжүм чогаалының төөгүге хамаарышкан оон-даа өске айтырыглары болур.

Музыка чогаалының дугайында бирги класска баштайгы кичээлден эгелээш, оон чоорту бердинген темаларга ийиги болгаш үшкү класстарны белеткеп өөредир. Хөгжүм дугайында беседаны төндүрүп тура, башкы кижиниң кол сорулгазы — өөреникчилерниң тема бүрүзүн кайы хире шиңгээдип ап турарынче сагыш салыры. Башкының чугаазы дорт, тода, билдингир болгаш бөдүүн болурундан аңгыда, чараш, аянныг болза эки. Ырыны ырлап күүседирде, шала элээди улуг класстарга — ийиги болгаш үшкү класстарга ооргаланыр. Олар бирги классчыларга үлегер-чижек болуп, ырлаан ырларын катаптап күүседирге, катаптаашкын кичээлинге хамааржыыр. Ийиги, үшкү классчылар мындыг күүседилгези-биле бирги классчыларга чаа ырыны өөредиринге дузалап турар.

Бирги классчылар ырлаар күүседип турар үезинде, оларның үнүн шыладып болбас. Чижээлээрге, мындыг арганы ажыглаар, бирги классчылар шала берге чогаалды ырлап күүседип турар, ийиги болгаш үшкү класстарны дузалаштырып, катай ырладыр. Ындыг таарылга бирги классчыларга бичии-даа болза, дышты берип, олар ырының чүгле кожумаан ыйнкпе, азы чамдык черлерин ырлаарлар. Ынчангаш олар ырыны өөренип алырынга чиик болур болгаш үнүн эки эрттир ыылатпазының аргазы ол. Кажан ырлап күүседип турганының үезинде башкы кижи одуругларны ажыглап, баштай уруглар, оон соонда оолдар кылдыр солуштурарының аргазы ийи үнге бижиттинген ырларны күүседиринге кончуг эптиг.

Хөгжүм херекселдери: барабанга, үш-булуңчукка, бичии дуңгуржугашке, ыяш омаашларга, кастаньетталарга өөреникчилерниң ойнаарын чедип алыр. Бирги классчылар эң-не бөдүүн ритмиг аяннарны, а ийиги болгаш үшкү классчылар оларга бодаарга, шала нарын тургузуулуг ритмнерни ойнап күүседирлер. Бопта Н. А. Ветлугинаның «Бичии уругларның оркестри» деп номун ажыглаар. Оон ыңай хөгжүм кичээлин эрттирерде, каракка көзүлдүр ажыглаар херекселдер башкыга улуг дузаны көргүзер. Чижээлээрге, чаа программаның тургузукчуларының мындыг чүүлдерин ажыглаарын саналдаан: нота таблицаларын, плакаттарны, диапозитивтерни, диафильмнерни дээш өске-даа дериг-херекселдерни ажыглаары хөгжүм өөренип алырының эге чадазын ажып эртеринге дузалаар. Мындыг материалдарны ажыглааның түңнелинде, өөреникчилерниң музыка кичээлинге хандыкшылы улам бедип, ону хандыр болаа билип алырынга үени камнап ап, бердинген чаа программаны шиңгээдип алырынга эңне чогумчалыг.

Ыры-хөгжүм кичээлдери эге-даа, улуг-даа класстарның коллективтеринге кижизидилгеге ажылынга улуг салдарны чедирер. Ынчап кээрде үшкү болгаш ийиги класстарның өөреникчилери бирги классчыларны шефке алыр [illegible] илередип, [illegible] октябрёнок-тар-биле ажылдакчаар апаарлар. Ол дээрге үстүкү класстарның өөреникчилеринге башкының даалга берип ажылдаарынга эки. Чүге дизе, бичии класстарның өөреникчилеринге ырының сөзүн катаптап өөредиринге, чок болза, танцының шимчээшкиннерин шиңгээдип алырынга ыйнкпе, азы дыңнаан музыказын илередиринге база бажынга дыңнаар кылдыр бердинген хөгжүмнү катай дыңнаарынга болгаш өске-даа чүүлдерге дузалажыр. Эге класстарның башкылары, ийи хөгжүм башкылап келген башкыларга бодаарга, тодаргайы-биле оларлап артык рольду ойнап, олар ол-ла өөреникчилерге хөгжүм кичээлинден аңгыда, өске эртемнерни башкылап, хүннүң-не аралажып турары кончуг эки деп санаар мен. Бо чижекти ажыктыг аралажыышкынны дузазы-биле школаларга боттандырып, ыры-хөгжүм башкызы болуңчун мындыг артык эргезин, өске эртемнериң кичээлдери-биле сырый холбап, калбаа-биле боттандырар ужурлуг. Ынчаарга өөренир ырының сөзүн номчулга кичээлдеринге номчуп өөренип алыры ырыны ырлап күүседириниң үрезин чүүлдеринге улуг рольду ойнап турар. Оон ыңай ырының, кажан каяа, канчап тывылганының төөгүзүн чугаалап тура, революстуг ырыны ажыглап, класстан даштыкаар кичээлдерин эрттирип болур. Чурук кичээлинге хөгжүмнү кичээлдиг кичээл биле холбаарда, хөгжүмнү дыңнаан соонда, өөреникчилерниң сагыш-сеткилинге киргеш бодалдарны каракка көзүлдүр чурууру. Эртемнер аразының шак мындыг сырый харылзаазын чүгле эстетиктиг шиилдиг кичээлдеринден аңгыда, ритмиканың элементилерни база чонунуң национал танцыларының шимчээшкиннерин шиңгээдиринге киирер. Бо ажылга дузаламчы литературага С. Рудневаның болгаш Э. Фиштиң «Ритмиканың хөгжүмнүг шимчээшкиннери» деп өөредилгиг номун ажыглаар.

Тускайлан өөредилге-кижизидилгелиг ажылды чорудуп турганының үезинде хөгжүм кичээлинге программада бердинген материалдарны долузу-биле эртер ужурлуг. Музыка кичээлдериниң хемчээлин четчелештирерингге класстан даштыкаар ажылдар: хөгжүм дугайында беседалар, утренниктерге болгаш байырлалдарга белеткелди чорудары база коллективтиг-биле хөгжүмнүг радио, теледамчыдылгаларны дыңнаары, узаткан өөредилге хүнүнүң шагын ажыглаары, янзы-бүрү хөгжүм бөлгүмнеринн ажыглаары хамааржыр. Ынчангаш кичээлден дашкаар ажылдар хөгжүм кичээлдеринге, чаа программаны шиңгээдип алырынга дузалыг.

Башкының өөреникчилер-биле үре-түңнелдиг ажылының дугайында Д. Б. Кабалевский мынча дээн: «Башкының классты өөредилгеже чүткүлүн деткиир, сорук киирип алыры— ол башкының педагогиктиг арга-мергежилиниң угаатканының кол демдээ». Оон ыңай «Өөреникчиниң хөй-ле чогаалдарны, оларның аттарын болгаш авторларын база өске чамдык чүүлдерин доктаадып алганы кол эвес, эң-не кол чүве — өөреникчиниң бердинген теманы дорту-биле угаап билип алганы болур»— деп чиге сеткээн.

Хөгжүм кичээлдерин канчаар үре-түңнелдиг эрттирериниң дугайында Д. Б. Кабалевскийниң кайгамчык эки, улуг, чаа программазын, ыланғыя тыва школаларга, шиитпирлиг-биле боттандырар ужурлуг бис.

Дамба ХҮРЕШ-ООЛ.
ССРЭ-ниң композиторлар эвилелиниң кежигүнү.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-28 ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуу — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетгүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ агроүлетгүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ чурукчулар — 2-27-41 ◆ солун келбейи Заргандза — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 000 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны.

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу. бажың № 1.

Чагыг № 419 ТС — 00186

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл май 23 среда № 118 (14318)

1925 чылдан үндүрүлгүлеп турар. Өртээ 3 кеп.

ФОТОМЕДЭЭЛЕР

Мөңгүн-Тайга районда ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң хойжузу Дадар Алдай-ооловна Иргиттиң күш-ажылчы стажы үжен ажыг чылдар-биле санаттынар. Ол эрткен чылын оглу Олег-биле совхозтуң төрүвес хоюн хүлээп алгаш, кыштаглаашкынны онча-менди эрттирген. Коданда хойларының чаңгыс-даа бажы хоравазан.

ЧУРУКТА: хойжу Д. А. Иргит.

Ол-ла районда «Мөген-Бүрен» совхозтуң сарлык кадарчызы Севек Чыдымовна Донгак чеди чыл бурунгаар Мөген-Бүрен кожуун Совединиң күүседикчи комитединиң секретарьлап, а өөнүң ээзи Хойлак-оол Кыдырашович совхозтуң мал эмчизи болуп ажылдап чораан. Олар сарлык кадарар кижилер чок боорга, өг-бүлезинге дугуржуп сүмелешкеш бир коданны хүлээп алганнар. Оон бээр-ле сарлыкчылар шудургу ажылдап, совхозтуң эът, сүт планынга боттарының үлүүн киириштирип келгеннер.

ЧУРУКТА: сарлыкчы С. Ч. Донгак.

«Мөген-Бүрен» совхозтуң ирт кадарчызы коммунист Борис Делгер-оол ийи чыл ажыг үеде хойжулап турар. Ол бир баш иртген дук кыргын алыр планын ажыр күүсеткен. Ацыяк коммунист Борис Иргитович-ин ноокта чаа районнуң улус депутаттарынга соңгаан.

ЧУРУКТА: ирт кадарчызы Б. И. Делгер-оол.

Сеэү. фотолары Маспый-оол ОНДАРНЫЫ.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязының май 21-де эрттирген хуралын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов ажыткан.

«Күрүне, аренда, кооператив, хөй-ниити болгаш өске-даа бүдүрүлгелерден, каттыжыышкыннардан база организациялардан үндүрүглер дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң төлевилелинге хамаарыштыр ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Л. И. Абалкин палаталарның каттышкан хуралынга тайылбыр кылган. Депутаттарның чугаалажып көөрүнге киирген бо Хоойлуну амгы сессияга хүлээп албас болза, чурттуң даразында чылда планын база бюджедин ажылдап кылыры саадаар аваар дээрзин ол сагындырган.

Хоойлу төлевилелинде кол айтырыг — оруглардан үндүрүг ставказының үстүкү хемчээли. Ук айтырыг делегейниң хөй чурттарында партиялар аразында демиседиин кол чүүлдериниң бирээзи болуп турары таварылга эвес. Бир талазында, ажыл-ишчи, тывынгыр, идепкейлиг чорукту деткиириниң, өске талазында, социал программаларны сайзырадырының аразынга шын дүүштүрүлгезин хандырар дугайында чугаа болуп турар. Эвилелдиң бюджединге 30 хуулут үндүрүг шилчидилгези болза күрүнениң чарыгдалдарының үстүкү хемчээли-биле тодаргайлаттынып турарын тайылбырлаарын Л. И. Абалкин оралдашкан. Арткан бүгү үндүрүг төлелгелери, оон ишти ниде чер-чериниң бюджеттеринге төлелгелер, 25 хуудан ажыг болбас ужурлуг.

ССРЭ-ниң Президентизинге хамаарышкан документилерниң чугаалажып көөрүн депутаттар база катап эгелээн. «ССРЭ-ниң Президентизиниң хандырылгазының болгаш камгалалының дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалының төлевилелин план база бюджет, күш-ажыл, өртектер болгаш социал политика айтырыгларының талазыбиле комиссияларның, делегей айтырыгларының болгаш камгалалдың база күрүнениң айыыл чок чоруунуң айтырыгларының талазы-биле комитеттериниң янзы-бүрү адырлар специалистери белеткээн.

Күрүне баштыңының ССРЭ Конституциязында айыткан бүрүн эргелерин дээштиг боттандырар сорулга-биле оон күрүнеден хандырылгазын доктаал төлевилелинде тодаргайлаан. Чижээ, үндүрүг тырттырар айда оон шалыңының хемчээлин дөрт муң рубль кылдыр доктаадыры көрдүнген. «ССРЭ-ниң Президентизиниң ат-алдарын болгаш төлеп-мөзүзүн камгалаар дугайында» Хоойлу төлевилелин депутаттар чугаалажып көргеш, «доранчылаашкын», «күгүлдээшкин» болгаш «шүгүмчүлел» деп билиишкиннерни тодаргай ылгалдыр айтыры чугула деп саналдааннар. Күрүне баштыңының ажыл-чорудулгазының дугайында, а ол ышкаш оон үндүртүлгезы-биле чорудуп турар политиканың дугайында хейнүн мурнунга шүгүмчүлелдиг саналдар ук Хоойлуга хамаарышпас дээрзин депутаттарга юристер тайылбырлаан.

Кандыг-даа сайзыраңгай хоойлу кажан сагыттынып, күүсеттинип турар болза, чүгле ынчаарда эки болур дээрзин черле билдингир. Үндүрүг оназарының чаа системазының күштүг болуп боттаарының күрүнениң үндүрүг инспекцияларын хандырар хүлээлгелиг. Үндүрүг инспекцияларының эргелериниң, хүлээлгелериниң болгаш харысалгазының дугайында Хоойлу төлевилелин депутаттар кежээки хуралга чугаалажып көрген.

Бүгү документилерни май 21-де оларның бирги номчулгазы ёзугаар чугаалажып көрген. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң төлевилелин План болгаш бюджет-саң-хөө комиссиязынга чедир ажылдап кылгаа ээлдүнзе, депутаттар ук документиниң узамдыгымышкын чокка чугаалажып көрген чорук ону белеткээниниң белик дешпеддиин херечилеп турар. Ол Хоойлуну хүлээп алыры чуртта саң-хөө болгаш бюджет чурумун быжыглаар, үндүрүглер дугайында хоойлужудулганың ужур-дузазын бедидер деп, депутаттар ииттээн-биле санап турар. Контрольду күштелдирер чорук чылда бюджетке ийи миллиард рубль чедир немелде курлавырларны тывар арганы бээрин экспертер санаан көрген. Ынчангаш үндүрүг инспекцияларын хандырарынга чарыгдаар хөреңгилерни тывары черле эргежок чугула.

Үндүрүг албанының составынга 65 муң кижи кирген турар ужурлуг. Ол санга хамаарыштыр аллепсингеп херээ чок: бистиң чуртувуста амгы үеде бер саң-хөө органнарының ажылдакчыларының саны—40 муң кижи. Олар 65 муң санга кирер. Бистиң чуртувуска үндүрүг албанының чугулазын барымдаалааш, оон информас-саналга системазы-биле хандырарынче чавактың кичээнгейин депутаттар угландырган.

Хоойлуну күштүг болдурупкииреринин чурумунуң дугайында доктаал хүлээп алдынган.

(СЭТА).

ОРАЙ ДҮНЕГЕ ЧЕДИР

Хову, шөлдерге ажылдаар техниканы тараажы, сиген-зеенолорга быжыглаан соонда ажылдың шыяары экижээн, кижилериниң кылган ажылынга ээвамчалыы дыңзаан.

Бо чылын хат-шогуруунут эки звезин, черниң шыгының хоомайын тараажылар билип турарлар. Ындыг-даа болза «Чыраа-Бажы» совхозтуң механизаторлары болгаш сигенчилери аренда керээзи-биле ажылдааш, багай эвес дүжүттү өстүрүп алырын хүлээнип турарлар. Маңаа кол рольду суггатчылар ойнаар апаар. Ол дугайын олар эки билип турарлар.

Амгы хүннерде Дагыр-Шемя бригадазында ажыл хайнышкынныг. Бригада 1022 гектар черде кызыл-тасты чаштырган. Ам суга чаштырылгазынче кирген. Бо ажылда Т-150 марканың үш, МТЗ-80 марканың үш тракторун, 6 агрегатты киириштирип турар.

Чаштырылгада механизаторлар орай дүнеге чедир ажылдап, ажылдың темпизин кудулатпайн келген. Оларның бүдүрген ижин күзүн түңнээр болгай. Ынчангаш механизаторлар бир демниг, бедик бүдүрүкчүлүг ажылдап турар.

Николай ООРЖАК.
Чөөн-Хемчик район.

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинде

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизи болуун ажылын май 21-де Кремльдиң Улуг ордузунга уламчылаан.

«Россияның социал-экономиктиг байдалының дугайында» РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы А. В. Власовтуң илеткелин депутаттар чугаалажып көрген. Республикада тургустунган байдалдан үнүүшкүн үнериниң оруктарын, аргаларын дилеп тывар улуг кичээнгейни олар угландырган.

Эрткен үеде чеже-даа чемелээр болзувусса, ол чемелээшкинниң бүгүчүлүг программалары ажыл бердинмэс шыдавас деп, Калинин областан келген депутат Л. Г. Остренков чугаалаан. Россияның салым-чолу болгаш моон соңгааргы хөгжүлдези дээш бистерниң ыыттыг киржилге кижи бүрүзү харысалгалыг. Ынчангаш республиканың экономиктиг боттуспайлан чоруунуң дээштиг программаларын ажылдап кылырынга күжениишкиннерни сырый мөөңнээри эргежок чугула.

Россияның политиктиг болгаш экономиктиг бот-тускайлан чоруун херек кырында хандырары — ооның байдалдан уштунуунуң эң чугула базымы-дыр деп, Кабардин-Балкар АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы М. Ш. Мамхегов медеглээн. Экономиктиг айтырыгларны шиитпирлевейн турганы, үделиин чаартылгаларны чер-черге чедип алыры болдунмас деп, ол санап турар.

Иркутск областан депутат А. Н. Заспырай РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ажыл-чорудулгазынга четпес деп үнелээшкинни берген. Балдамыг, шиитпирлиг, харысалгалыг базымнарны кылып, ол дээш харыылап шыдаар кижилерниң ииттиледен республиканың Дээди Соведин, чаа чазаан депутаттар соңгуур ужурлуг деп, ол чугаалаан. Кризистен Россияны уштур төлээде, РСФСР-ниң эрткен чылгы ажылагый чорудулгазының ревизиязын ыңылыры чазаалдың чугула деп, депутат саналдаан.

Узун хуусаада боттандырар кылдыр чазактың саналдары кеодүнген-дир деп, РСФСР-ниң иштики херектер министриниң бирги оралакчызы, Карел АССР-ден депутат А. В. Аникиев демдеглээн. Ынчаарга ур үеде тодаргай эвес байдалга кижилер чурттап шыдавас болгай. Россия Федерациязының экономиктиг хөгжүлдезиниң оруктарын болгаш аргаларын чугаалажып көөрде, бирги чээрегде боттандырар ужурлуг сорулгаларны тодаргайлааны эргежок чугула.

Россия болза мында чурттап турар бүгү улустарның телээн эвек болуу берген. Ынчангаш идейлиг, органчастыг, ваймырадыг сырый каттыжылышкынының чаагай үлегерин бүгү делегейге Россия көргүзер ужурлуг деп, депутат А. В. Кривошапкин чугаалаан. Эң-ле кол чүүлдүң дугайында — Россияның кандыг арга-биле күчүлүг болдуларының дугайында боодар херек. Эвээш санныг улустарның бот-башкарлыгзачылының болгаш күрүне ымыдыралының айтырыгларын болур-болгур кылдыр шиитпирлээринге кичээнгейни оратор угландырган. Автономнуг тургузуглаарның статузунуң дугайында Хоойлуну хүлээп алырын күргеледирин ол саналдаан болгаш ССРЭ-ниң Совету чук демнексоорииниң эвээш санныг улустарының амыдыралының чугула айтырыгларынга доктаатан.

Камчатка областан депутат Г. М. Ойвин Россияның Совету чугаалап, кадрия айтырыгларынга доктааткан.

Калмыкиядан келген депутат Б. Ч. Михайлов национал тургузуглаарының айтырыгларының дугайында база чугаалаан. Республикада карын хөй айтырыглар мөөңнелген деп, ол демдеглээн. Социал айтырыглар дүшкүүрлүг болуп турар — школа базымы четпээшкининиң албан черлериниң талазы-биле республика эң севанг черлериниң бирээзин ээлеп турар.

Съездиниң ажылының түңнелдери чүгле Россияның эвес, харын ниитизи-биле Эвилелдиң амыдыралының бүгү талаларын шаптыктарынга, эве тургузарынга чугаажок улуг ужур-дузалыг болур деп, Калининград областан келген депутат Ю. Н. Семенов медеглээн. Ынчаарга Россияның бүрүн эргелерин амга чедип кылыр турарын, оон бойзус байлактарын үнелеп, саң-хөө болгаш материалдыг курлавырларны сеткиг эвес туналп келгенин бүрүн чайладыр херек.

Калуга областан келген депутат Ю. П. Храмченко амгы совет кадрзның айтырыгларынга доктаагаан болгаш кадээ ажыл-агыйның материал-техниктиг баазазын быжыглаарынче онза кичээнгейни угландырган.

Ниитилелдиң кол бүдүрүкчү күштеринин эрге-ажыктарын илереттээр болгаш камгалаар сорулгалыг депутаттар белүүн Ажылчын-таварыш эвилел деп адаан. Ынчаарга ажылчыннар болгаш тараачыннар Россияның парламентизинде эң эвээш төлээлекчилерлиг болуп турар. Ол депутаттар белүүнүң таваламчызын Ф. П. Лукашов съездиге санал берген. Республиканың кол бүдүрүкчү күштериниң байдалының дугайында тодаргай шалдынчаалга айтырыгларны ол киирүүрлүгөн.

Депутаттар А. М. Тулеев, Г. В. Рассохин, М. Р. Заргенова, В. П. Шорин, О. В. Басилашвили, Ю. Я. Дмитриев, М. А. Бочаров, И. Г. Гехт, Н. П. Макаркин, В. А. Кирпичников, Г. А. Березников, В. П. Герасимов, В. И. Оноприев, Л. И. Краслов, И. И. Смирнов, Г. А. Идельбаева олар Съездиге санал бергеннер.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, чурттуң кууттуг болгаш политиктиг удуртулгазының кежигүннери Съездиге олурушкан.

Май 22-де Съезд ажылын уламчылаан.

(СЭТА).

САН-ТҮҢНЕР — МАРГЫЛДАА ЧОК ХЕРЕЧИЛЕР

Он бешки беш чылдың эрткен дөрт чылының күүселдезиниң түңнелдерин ёзугаар алырга, Тываның чурт үлетпүрүнүң девискээр каттыжышкынны багай эвес ажылдаан. Бараанныг продукцияның бүдүрериниң өзүлдези эрткен он бирги беш чылдың дөрт чылынга деңнээрге 179,3 хуу болган. А чоннуң херегле барааннары он бирги беш чылдың дөрт чылында 38557 рубльге кылдынган турган, а он бешки беш чылдың дөрт чылында 117,2 муң рубльге бүдүрген.

Саннар, түңнер маргылдаа чок херечилер деп домакка үндезилей көөр болзувусса, үстүнде сан-турагайлар чүгле багай эвес, харын-даа эки көргүзүглер болур-дур. Ыңдыг өзүлде талазы-биле. Чүге дизе планда көрдүнген өзүлдени бистиң каттыжышкынның дензи-херекселдер септээр бүдүрүлгеден аңгыда 2 чаа фабриканы немелде ажыглалга киирген-ниң түңнелинде чедип алыр ужурлуг турган. А фабрикалар бо беш чылда ажыглалга кирип, чоннуң херегле барааннарын бүдүрүп эгелей бээр ужурлуг турган. Тодаргайлаарга, «Тыва дагдүгү» девискээр тудуг каттыжышкынының «Шагаан-Арыг тудугу» трест Шагаан-Арыгда чоннуң үс-тывыш кылыглар фабриказын (ол коллдуунда национал эт-сеп, мебель айыы бүдүрер) 1986 чылда ажыглалга киирер, «Тыва тудуг» трест Кызылда мебель фабриказының тудуун 1986—1988 чылдарда чорудар ужурлуг турган. Ындыг турбуже, бо ийи фабриканың кайызының-даа тудуу доозулбаан. Кызылда фабрика тудуу шуут эгелевээн.

Тываның чурт үлетпүрү эгезинде тургустунарда-ла, ынаш ажыл-агый, амыдырал хандырылгага дээн чижектиг министерстволардан хамаарылгалыг турган. Ынчап кээрге оон кандыг-даа херээ, ажык чок болу берген, эргижирен саңдараан, 4-5 хире бүдүрүлгеге аттыг артынчылар кирип турган. Оон ужурунда чаа немелге күчүлер, бүдүрүлгелер, ылангыя кол илеген болур үттүнде адааныыс фабрикалар кончуг херек болуп турар. Ынчангаш Чурт үлетпүр министерствозунуң күжү-биле 1983 чылда-ла ол фабрикаларның төлевилел-смета документациязын бүрүнү-биле кылгаш базылаткан болгаш тудуг организацияларынга дамчыдып берген. Чижек кылдыр Шагаан-Арыгда фабриканың тудуун ап көрээл. Бо фабриканың тудуу доктаал ёзугаар 1984—1986 чылдарда көрдүнгенин өөренип көргеш, төлевилел-смета документилерин «Шагаан-Арыг тудугу» тресске 1983 чылдың төнчүзүнде хүлээткен турган.

Тудугну эгелээрин чылдан чылче чылдырып турган ужурундан ук төлевилел эргижирээн. Оон түңнелинде чурт үлетпүрү төлевилелдиң чаартылгазын чагыдар ужурга таварышкан. Ону 1986 чылда катап чаарткаш, тудугларга эгидип берген. Ол чылын «Шагаан-Арыг тудугу» трест планда көрдүнген 300 муң рубль түңнүг тудуг-монтаж ажылдарының чүгле 3 муңун күүсеткен. 1988 чылда бүрүнгаарлаашкын болбаан, инженер четкичи тудуу-биле өйлешкен. Адаа демир-бетон кылыглар сөөртүлгезинден аңгыда, кандыг-даа ажыл кылдынмаан. 1989 чылда шиигээдир ужурлуг 450 муң рубль түңнүг тудуг-монтаж ажылдарының 8 муңун күүсеттинген. 1988 чылда-ла эккеп каан демир-бетон кылыглар эндерэ хевээр чыдылаар. Бир эвес байдал бо хевээр турар болза, фабриканың төлевилелин база катап чаартыр ужурга таварыжыр бис.

Кызылда туттунун турар фабриканың төлевилел-смета документизин эрткен чылын үш дугаар чаартып кылган. Чүгле ону катап-катап чаартып кыдырарынга 82 муң рубльдан артыкка чарыгдалывыс. «Тыва тудуг» каттыжышкынның фабриканы тудуп эгелээриниң оюталавыт ган 1991 чылдың план төлевилелинге фабрика тудуун үндүр сывып каапкан. Ол ышкаш Кызыл хоорайга туттунар ужурлуг Кызылда тускайлаан бүдүрүлгениң (чыу ниттар бүдүрүлгези) тудуун кыдырынга удурланган. Өскээр чугаалаарга, чоннуң херегле барааннары чок, а тудуг организациялары ол барааннарны чоңга бараалгадыр бүдүрүлгелериниң тударын соңгаарладып азы шуут ойталап турар хевээр. Херек кырында оларны чагырыптар, хай деп тер, күш чедиптер кандыг-даа албан черлери чок болуп турар.

Бо бүгүнүң түңнелинде ажылдап турарывыс бүдүрүлгелерин боттарывыс күжүвүс-биле септеп-селип, эде дерип, улгаттырар ужурга таваржып турар бис. Карак кызыл шудургу ажылдың ачызында бүдүрүлгелериниң ажылдаар ногазын кудулатпайн, барааннарыг продукцияны көвүдедирин чедип ап турар бис. Ындыг-даа болза чүгле бистиң күжүвүс-биле тудуг адырының организацияларын кииришпирбейн тургаш, чоннуң херегле барааннарын көвүдедириниң талазы-биле бистиң чурт үлетпүрүнүң алырының мурнунда турар сорулгаларны шиитпирлээри бергедеп турар. Ынчангаш республика удуртулгазындан, Күрээлээн комитединден биске боттуг дуза чедирерин дилеп турар бис. Тудуг организацияларының күжүн чоннуң херегле барааннарын бүдүрер ужурлуг чаа бүдүрүлгелерин тудугларынче угландырары негеттинип турар. Ооза чазаарда доктаалда көрдүнген фабрикаларның тудуун дүргедеп пес болза, төптүккен фондулан ол тудугларны ажылаандырары биле биске акша-хөреңгини бээрин соксадыры чайлаш чок болуп турар. Чүге дээрге өске бүгү регионнарның бот-оруга чарылгаже, бот-акшаландырылгаже шилчиири-биле холбаштыр РСФСР-ниң Чурт үлетпүр министерствозунуң төптүккен фондузунче кирип турар акша эвээжээн.

Моон соңгаар бодувуң арга-шинээ-биле чурттаар үе келгенин ол. Ол оруглага дүүштүр хөй оруга ажылдап алыры-биле бүдүрүп турарывыс барааннарыг продукцияның хемчээлин улгаттырар дээш бар арга-курлавырларывысты ажыглап турар бис. 1989 чылда ажылдап турар бүдүрүлгелеринин эде дериринге, улгаттырарынга болувустуң күжүвүс-биле 1062 муң рубль капитал салыышкынны шиигээдип алдынган (чурттарга тудуушкан аңгыда).

Хандырылга талазы-биле берге айтырыглар турза-даа, барааннарыг продукция бүдүрериниң планы 103,7 хуу күүсеттинген. Чоннуң херегле барааннарын бүдүрериниң планын 106,1 хууга сайгарган.

Бо чылын эде деригер, септелге ажылдары-биле чергелештир Чадааның бүдүрүлге комбинадында өг кылыр цехтиң тудуу, Сарыг-Септе дилиг материалдары кылыр цех, Кызылда демир кылыглар бүдүрер цех, Шагаан-Арыгда чоннуң үс-тывыш болгаш суй белектер белеткээр фабрика база өске-даа тудуглар кылдынып турар. Чоокку ийи чылда Кызыл хоорайга Бүгү-эвилелдиң дүлейлер ниитилелиниң тускайжыткан бүдүрүлгезиниң, даараныкга фабриказының, мебель фабриказының тудуглары эгелээр ужурлуг. Оон биле чергелештир эки шынарлыг чаа барааннарны немей бүдүрерин планнап турар бис.

Барааның шынарын экижидеринге чүү негеттинип турарыл? Хамыкты мурнай технология чурумун чаа шынарже киирер. Оон аңгыда ажылчыннарын, инженер-техниктиг ажылдакчыларын билиг, мергежилин бедидер, кээп турар чиг эттиң, материалдарның хүлээп алыр кызаалдазын, чорудулгалар аайы-биле кызаалдаларны, үндүрериниин кызаалдаларын күштелдирерин кирип турар. Цехтерин, участоктарын иштики долу бот-оруглага шилчидери, кичээнгейниң төвүнге тураары чугаажок. Материал-техниктиг хандырылгавыс аажок кудулу деңнелде турарын үстүнде айыткан болгай мен. Ылаңгыя сөөлгү үеде оон мурнунда турганындан кал-даа катап дорайтааны иле боор турар.

Бистиң бир хилинчектениң турар чугула айтырыгларывыстың бирээзи ол. Моон чылдагааның какем тайылбырлап көрейн. Күрхандырылга биле Кол хандырылга темтерин каттыштырган соонда ужур-чөвү-даа билдинмес, ужу-кыдыы-даа тывылбас улуг эргелиг Кол хандырылга девискээр каттыжышкынны тывылган. Оон ажылдакчыларынга хөй санныг айтырыглар салдынып турар. Ынчалза-даа олар ол айтырыгларның хөй кезиин дорт шиитпирлеп берип шыдавазан. Харыы чүгле: «Дорт харылзаада берипкен» деп каар —олла. Чүнү-даа негээрге үүле бүтпес. Шынап-ла, кайда-чүде эвилелде турун турар завод, фабрикалар кыдыг-кызыгаар Тываның бир бичии каттыжышкынынга азы бүдүрүлгезинге чүү дорт харылзаа тургузуп бээр боор.

Кайнаар-даа, кандыг-даа заводче дилег-чагаа чорударга, оларның хөй кезиинин харыызы чаңгыс хенке кудуп каан ышкаш, бир демей утказыг: «Моон мурнунда харылзаавыс турбаан, силерниң-биле ындыг ээзиш түңге керээ чарары биске оруга чок. Чагыышар поездиниң бир вагону ишти безин четпес чүве-тир» дээн чижектиг.

Кандыг-даа чагыгта чүзүн чорударының норма-чижээ турар. Аңаа үзүр турмуп, марлыжып шыдаавазывыс шынныг. Ынчангаш бис каа хандырылга черинге Тываның бүдүрүлгелеринге херек, дорт харылзаа биле алыр ужурлуг материалдарның чагыгларын дүгерезин чаңгыс черге чыып алгаш, шуптувустуң өмүнээзинден үнерин дилеп турар бис. Хамык ужур Кол хандырылгага чериниң шошкуп бербейн турарында боор турар. А бүдүрүлгелер дорт харылзааны тургузуп алырга-даа, чүдүрүп чорударының норма-чижээ четпес дээш заводтар ойталап каапкар. Оон уламындан «думчукка тыныга бызаа сугжу» дээш ышкаш бистиң бүдүрүлгелер моак хоорайларже автомашиналарны барааннадып чорудар ужурга удаа-дараа таваржып турар. Бо дээрге кайда-даа көрдүнмээн канчаар-даа аажок улуг немелде чарыгдалдар ышкажыл. Чижек кылдыр көөрге, Кызылдың мебель фабриказы бирги квартелда чүък сөөртүлгезинге 61 муң рубльдан артыкка чарыгдааш.

Чоннуң херегле барааннарын бүдүрер ажырыың келир үеде сайзыралынга база бир күчүлүг моондак тывылган. Ол чүл дээрге чазактың чонга билдингир доктаалы ёзугаар барааннарыг продукцияны бүдүрерин көвүдедип турар үеде оон төлевиринин өзүлдези 3 хуудан көвүдээр болза үш дакпыр үндүрүг төлээр. Өске сөс-биле чугаалаарга, бис бүдүрүлгениң өзүлдезин 3 хуудан улгаттырар болзувусса, кохаралга таваржырывыс чугаажок апаар. А бир эвес барааннарыг продукцияны көвүдетпес болзувусса, чоннуң херегле барааннарын бүдүрериниң негелдээр акша-оруганы кайыын алыр ужурлуг бис?

Валерий ООРЖАК.
Тываның чурт үлетпүрүнүң девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының ниитизи директорунуң оралакчызы.

Коммунист: ооң ажыл-херээ

ЛЕКТОР ДЕПУТАТ

Бежен чылдарның эгезинде Улуг-Хемде Хендергениң чеди чыл школазынга ортумак дурт-сыннығ, чугажак, хүреңзимээр арыннығ, чүгүртүлеңнээш кара карактарлыг, дорт думчуктуг аныяк башкы өөреникчилерниң-даа, суурнуң чонунуң-даа хүндүткелин чаалап ап эгелээн. Ынчан Ак-Тал бичежек колхоз төвү турган. Ол үеде амгы ышкаш сайзыраңгай чүве турбаан. Өөредилге херекселдери четпес, радио безин чок турган. Ук суур районнуң төвүнден ырак болганындан, удуртуп баштаар ажылдакчылар безин мила-хаая келир. Ындыг болганда кол-ла кижизидилге төвү школа турганын билдингир. Башкылар коллективи, өөредилге-кижизидилге ажылындан аңгыда, чон ортузунга янзы-бүрү темаларга суртаал чорудар, ылаңгыя лекция, беседа оларның үлүүнге онаажып турган. Ындыг шынар талазы-биле олардан Кара-Сал Домбаланович Будук-оол ылгалып турган. Оон бээр ам 40 чыл өлчип турар. Ол берге, солун, нарын, ынак суртаалчы ажылын ам-даа уламчылавышаан. Ынча үр идеология ажылының чугула хевирлериниң бирээзи — лектор ажылынга бараан болуру — кижиниң быжыг туруштуундан хамааржыр.

Амгы үеде ооң кол темазы — делегей байдалы. Мында онзагай чугула сорулга чүү деп айтырар болзунарза, ол мынча дээр: «Сорулгам дыңнакчыларны сонуургадып, болуушкуннарны тодаргай чижектер-биле бадыткап, оларны бодандырар, бүзүредир, хей-аъдын киирип, эде тургустунуушкунга бодунуң туружун ээлеп, аңаа идепкейлиг киржир кылдыр кижизидери болур». Ол шын. Лекторнуң улуг хүндүткелин ында магадылаттынган.

Оон аңгыда телевидениеге, радиога, солуннарга материалдарны белеткеп, хүннүң чугула айтырыгларын чырыдары база белен эвес дээрзи билдингир-ле болгай. Бо чүүлдү Кара-Сал Домбаланович багай эвес күүседип келген болгаш ону ам-даа чедиишкинниг уламчылап турар.

Дыңнакчыларга хүндүткелдиг болуру дээрге-ле, өөредилге, кичээлдерге хүн бүрү белеткел, сайгарылга-дыр. Оон ам-на бышкан, эки идей-политиктиг утказыг чугаа болур. Чүгле ынчан сорулга күүседиинер дээрзин ол эки билир.

Дыңнакчылардан чагаа кээри, айтырыглар салыры лекторнуң эки ажылының тодаргай херечизи. Улуг-Хем, Таңды, Эрзин, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл районнардан, «Тиилелге», «Совет Тыва», СЭКП-ның XXII съездизи аттыг, «Күш-ажылдың хостуу» совхозтардан чалалгаларны ап, оларның айтырыгларынга харыыларны боду чедип, өске таварылгаларда массалыг информацияның чепсектерин дамчыштыр тайылбырлап берип турар. Лекторга эң-не үнелиг сөстер «четтирдивис, база катап кээп көрүңер, чалаар бис».

К. Д. Будук-оол — Кызыл хоорайның № 16 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутады. Округта 1400 соңгукчулар бар. Бөгүнге чедир 30 ажыг кижи боттарының хууда айтырыгларының талазы-биле депутатка келген.

Иммухаметовага 3360 рубль, Лаптевага 50 рубль дузаламчы бээрин аргазын депутат тыпкан. Рабочая кудумчузундан 50 кижи ат салганы чагаада бо кудумчуда хөй-хөй аар, чиик машиналар аргыжып, ыш-бузу-биле агаар хирлендирип турарынга хомудалын илереткен. Ук айтырыгны депутат Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң, КАИ, хоорайкүүскомунуң ажылдакчылары-биле кады өөренип, кандыг хемчеглер алдынганын соңгукчуларга дыңнадыр.

Соңгукчулар-биле депутат эки харылзаалыг. Кол сорулга — соңгулда мурнунуң программазын херек кырында күүседирин чедип алыры. Ында көрдүнген айтырыглар соңгукчуларның чурттаарга бажыңы, пенсия, коммунал ачы-дузазы, эмчи хандырылгазы дээш, хүн бүрүнүң чугула айтырыглары боор турар. Олла чугула чүүлдерин депутат херек кырында күүседир дээш тодаргай ажылды чорудуп эгелээн. Маңаа тодаргай чижек. Соңгукчу Т. О. Түгер бодунуң тургускан айтырыгларынга депутаттың көргүскен дузазынга четтиргенин илереткен. Т. А. Афонских, Н. Л. Кудрявцева, И. А. [illegible]ков, Л. И. Некрасова, В. К. Немкова болгаш өскелерниң-даа дилээн, чагыгларын күүседип, ону өөренип [illegible] үстүкү удуртулга [illegible] белеткеп киирген. Ажыл хөй. Ындыг болганда, депутаттан бедик харысалга, ак сеткилдиг хамаарылга негеттинерин билдингир. Чоннуң амыдырал-чуртталгазы дээш сагыш човаачал, кызымаккай К. Д. Будук-оол СЭКП Улуг-Хем райкомунуң секретарынга, улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң даргазынга, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң секретарынга, Министрлер Чөвүлелиниң эргелел начальнигинге ажылдаар кылдыр чон бүзүрелин бериин келген. Амгы үеде ол Тыва АССР-ниң «Билиг» ниитилелиниң баштаар чериниң даргазының бирги оралакчызы болуп ажылдап турар.

Депутаттың ажылынга чедиишкиннер ам-даа немежир. Чон-биле харылзааны тудуп, оон тынызын билип ап, херегледерин өөренип көрүп күүседири — ооң амыдыралының ужур-утказы болган.

Биче-оол МААДЫ.

Үндезин реформаның оруу-биле

«ИШКИННИҢ» ИЖИ

«Тускайлаар», «мөөңнээр» деп чылдагааннаашː бистиң «Ишкин» колхозту 1961 чылда дүжүргеш, ооң девискээринге ийи салбыр кылгаш, «Сүт-Хөл» совхозка кадыпкан. Ол дээрге сандараашкынының эгези болган. Мурнунда аңгы колхоз тургаш, ажыл-агыйының экономиказы дыка [illegible]. Ынчаарга салбырлар [illegible] 26 [illegible] Ишкин [illegible] Кызыл-Тайга суурлар [illegible] тудугларга немешпээн, кол күштү совхоз төвүнче углаандырган. Чамдык кижилер бажыңнарын баскаш, Сүт-Аксы, [illegible] кудумчуларга мурнунда тарып олурткан ыяштар кургап, херимнер курзуюп калгылаан. Ажылдаар чер эвээш болганындан, ийи суурнуң чурттакчыларындан хөй өг-бүлелер өскээр көже берген.

Сөөлгү үеде партия болгаш чазактың кижи дээш сагыш салыышкынының ачызында 1988 чылда биске катап ажыл-агыйны организастап тургускан. Ол дээрге Ишкин биле Кызыл-Тайганың чурттакчы чонунуң улуг өөрүшкүзүн илерезин, хайныышкынныг ажылдап турарлар «Ишкин» совхозту өшкү углаңышкынныг кылдыр тургусканы билдингир. 1988 чылда 993 муң, а эрткен чылын 1.6 млн. рубль орулганы ажыл-агый алган. Бо аразында күрүнеге дүктүг эътти садарының планнарын ажыр күүседип келдивис. Бо чылдың [illegible] кварталының даалгазын база ажыр боттандырган бис. Экономика быжыг болганда, социал айтырыгларны хөгжүдери белен. Бо дугайында каш чижектерден киирери артык эвес боор.

Бо чылдың февральда Кызыл-Тайга салбырын тускай кооператив кылдыр эде организастаан. Ооң эргезинге акт ёзугаар малды, черни, чурттаарга тудугларын, мал кажааларын, техниканы дамчыдып берген. Кооперативтиң шээр малы 20 кодан, ында өг-бүлелер шуптузу аренда керээзи-биле ажылдап кирипкен. Бо арганы ай санында малчыннарның хуралынга өөредиринден аңгыда, тускай эртемниглер кодааннарга хонаттап, кезип чорааш база өөреткен. Оон аңгыда кооперативте суггатчылар база арендаже кирген. Оларга шөлдерин быжыглаан, аңаа тарыыр культураларны тодараткан, бир гектардан чеже дүжүттү алырын, ниити орулгаларны база чарылгаларны санаан, чыл төнчүзүнде алыр продукциязы планнан ажа бээр болза, ону канчаар сайгарарын керээде бүрүн айыткан.

«Кызыл-Тайга» кооператив техника-биле багай эвес хандыртынган. ГАЗ-53 маркалыг автомашина, сүт [illegible] 9 тракторну берген. Оларга кожуг машиналарны [illegible]. «Енисей — 1200» маркалыг ийи комбайнны [illegible]. Ол хире техника мурнунда аңаа кажан-даа турбаан. Ам [illegible] өскелери шуптузу [illegible] рылгага киржир. А совхоз төвүнде чүгле 6 трактор [illegible].

Совхозтар чарлып турар үеде Ишкиниге чаңгыс-даа инек мал артпаан, шуптузун «Сүт-Хөлче» берипкен. Ам бисте кандыгыл дээрге, 1988 чылда уксаалыг 50 хунажынны, 3 буганы «Көк-Тей» совхозтан садып алган бис. Бо чылын инектеривис төрүп эгелээн, сүткүрү аажок. Ийи суурда уруглар албан черлерин, эмнелгелерин сүт-биле бүрүн хандырып тур бис, ол хамаанчок суурда улуска безин садып тур бис. Бо чылдан эгелеп «Кызыл-Тайга» кооператив хаванны өстүрүп эгелээр. Чүге ынап-ла аңаа турарыл дээрге, ол суурда кажаа-хораа база чурттаарга ба[illegible].

1989 чылда бистер [illegible] трактор, автомашина садып албаан бис, чагыг киирген бис. А бо чылдың март айда МТЗ-82 маркалыг бир тракторну алдывыс. Ону Үстүү-Ишкинде өшкү бригадазының малчыннарының дилээ-биле хоочун механизатор Эрес-оол Моңгушка хүлээдип бердивис. Техниканы чөптүг ажыглаар, ону бээрде коллективтерниң дилээ, шиитпирин ёзугаар быжыглаар апарган бис. Чүге дээрге артыктажып туруп бээр таварылга турар. Ол ышкаш инженер-техниктиг ажылдакчыларывыс артык кезектерин тыпкаш, кайы-даа салбырның улузунга өкпе-дарыш чок [illegible] база-ла техниканың байдалын өөренип көрүп тургаш, үлеп бээр. Бо талазы-биле аныяк специалист Сергек Салчактың ак сеткилдиг ажылын демдеглевес арга чок.

Бисте кылыр ажылдар аажок хөй. Тодаргайлаарга, 300 олуттуг Культура бажыңын июнь айда ажыглалга киирер. 26 автомашинага гараж, Ишкин суурга хев чуур черлиг, 25 кижи кирер чунар-бажың, 50 орунну уруглар садыы — бо объектилерни тудар. 1989 чылда Кызыл-Тайга суурга чурттаарга бажыңнарындан аңгыда, 15 кижи [illegible] чунар-бажыңны тудуп эгелээн, ону бо чылын ажыглалга [illegible]. Оон аңгыда [illegible] суурга 125 муң рубль өртектиг уруглар садын тудуп эгелээр. Ону районнуң төвүнде тудуг кооперативи (даргазы архитектор Б. Түлүш) тудар. Ол коллективке материал садып алыры-биле 22 муң рубльди шилчидип бердивис. Бо хүннерде материалдар дүжүп эгелээн.

Чаа тургустунган совхозтуң социал болгаш экономиктиг хөгжүлдезинге боттарының үлүүн киирип турар ажылчыннарывысты маңаа адаары артык эвес боор деп бодап-дыр мен. Ындыгларга механизаторлардан Чаш-оол Ондар, Сергей Ондар, Борис Ондар, Мерген Моңгуш, Николай Кужугет, Олег Ондар, Леонид Лакпа, Эзир-оол Ондар; чолаачылардан Иван Моңгуш, Владимир Түлүш, Чечен-оол Ондар, Сыын-оол Кужугет, Орлан Ооржак, Алексей Ооржак, Олег Ховалыг; малчыннардан — чылгычы Александр Түлүш, [illegible]-оол Моңгуш, шээр мал кадарчылары Ооржак-оол [illegible], Коңгар-оол Ооржак, Николай Моңгуш, Чедер-оол Ондар, Доспан-оол Ондар, Болат Ондар болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Бир-тээ, совхоз чоокта чаа тургустунган болганда, тудуг ажылы кол черни ээлээр дээрзи билдингир. Бистер тудугжуларывыс Шагдыр-оол Моңгуш, Көшкен-оол Ондар, Сандуу Түлүш, [illegible] Ондар оларга чоргаарланыр бис.

Бисте хамык-ла чүве чедиишкинниг эгелээн дээр кандыг-даа барымдаавыс чок. Эң [illegible] картофель алыр талазы-биле дыка багай болдувус. Эрткен чылын [illegible] Ондар[illegible] өг-бүлезиниң кежигүннери 5 кижи аренда керээзин ёзугаар картофель тарып өстүрер кылдыр керээ чарган. Черин бергеш, өске звенонуң техниказы-биле черин чарып, илиирттээш, картофель олуртур комбайнны база берген. Ынчалза-даа звенонуң кежигүннери ай санында чайын кижи бүрүзү 490 рубльди түс-түзүнда аванс кылдыр ап келзе-даа; бир гектардан күзүн чүгле 13,6 центнер дүжүттү алгаш, совхозка 13 муң рубль каражаны чедирген. Суггарылга системазынга суг чайны өттүр агып чыткан, ол хиреде арендалыг звено шөлүн четче суггарбаан. Совхозтуң талазындан ол арендаторларга негелде кошкак болган.

Ажылда четпестерни чайладыр талазы-биле хемчеглерни ап чорудуп турар бис. Ажыл-агый кол болгаш ортумак звенонуң тускай эртемниглери-биле бүрүн хандыртынганы мени соңгаар ажылывыска улуг дөгүм. 1990 чылда малчыннар долузу-биле аренда керээзинче кирген, чек системазын ажыглап турар, ол ышкаш тудугжулар база механизаторларны бо аргаже шилчидип тур бис.

Малчыннар-биле харылзааларны экижидери-биле Үстүү база Алдыы Ишкиннерде автомашина оруун кылып, ийи көвүрүгнү тудуп бис, ам үш дугаарын тудуп тур бис. Малдың уксаазын экижидери-биле Семипалатинск хоорайда эртем-шинчилел институду-биле харылзааны эгеледивис.

Амгы үеде бисте хүннүң эң чугула ажылдары — өшкү төрүп турар, кыргылга эгелээн, ол ышкаш часкы тарылгада шык базырып, черни суггарып тур бис. Чоннуң көдүрлүүшкүнү улуг. Ол дээрге бо чылын база-ла эки [illegible] ажылдаарывыска магадылал.

Найдан ОНДАР.
«Ишкин» совхозтуң директору.

РЕДАКЦИЯДАН: Бо ажыл-агыйда чамдык четпестер дугайында ук совхозта школа башкызы О. Куударның «Керээзи чок кооператив», «Дагыр салаа тала тыртар», «Мегелеткен арендатор» деп материалдары келген. Шүгүмчүлелде айыткан чүүлдерни хынап көргеш, чогуур хемчеглерни алыры-биле ук чагааларны директор Н. Ондарже чоруткан бис. Аңаа харыны директор, прораб база кол агроном чоруткан. Олар үндезин чок дээрзин Н. Ондарның үстүнде чүүлү бадыткап турар.

Ажык-чарлыг чорук деп алгаш, бодунуң [illegible] билбес чүүлдерни азы кайы-бир кижиден дыңнаан фактыларын хынавылап албайн, солуннарга шүгүмчүлелдиг материалдар бижиир чорук таарышпас дээрзин чугаалап каары артык эвес боор.

Дөскел чок кижи

Амыдыралга кайгамчык бүдүштүг кижилер чоруур. Оларның төлептиг мөзү-шынарын кижи черле магадап ханмас. Ындыг кижилер канадаа чорааш, оюн-баштаа-биле, чечен сөзү-биле улуг-биче кижилерниң сеткил-сагыжын өөрткен чоруур. Олар ажыл-ишчи соруу-биле база долгандыр турар улустуң кичээнгейин дораан хаара тудуп алыр. Үениң шапкын хөгжүлдези ындыг кижилерни мурнуку одуругже илип үндүрүп келир. Шак ындыгларның бирээзинге Таңдының Кочетово суурда хоочун коммунист Буталдай Хавынаевич Оюн хамааржыр.

Төөгүлүг чээрби, ужен, дөртен чылдарда Таңды өске кожууннарга бодаарга, революстуг чаартылгалар талазы-биле үлегерлиг турган. Мачаа «Элегест» күрээкоммун, «Кызыл тараачын», «Революцияның чалбыыжы», Молотов аттыг орус колхозтар ужен чылдарда тургустунган. Дөртен чылдарның төнчүзүнде тыва араттар колхозтажылгышкынче калбаа-биле кирген.

Районнуң партия организациязы араттарны колхозтарже эвилеңнээр дээш улуг ажылды чорудуп, мурнакчы үзел-бодалдыг кижилерни ол ажылче хаара тудуп турган. Ынчан Сүт-Бажыңның намчыларының аразындан Буталдай Оюн ажыл-ишчи соруу-биле долгандыр турар кижилерниң кичээнгейин тудуп алырын районнуң удуртукчулары хынамчалыг өөренип көрүп турган. 1949 чылда Буталдай Оюнну СЭКП Таңды райкомунче кыйгырткан. Ону партия райкомунуң бирги секретары Э. И. Суровцев, районнуң күүсекчи комитединиң даргазы Г. М. Ковалев, районнуң кодээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги А. К. Түрген-оол хүлээп алгаш, аңаа Сүт-Бажыңга тыва араттарның колхозун тургузар харысаалгалыг партийжи даалганы берген.

Кижилер-биле ажылдаар арга-дуржулгам эвээш дээш, Буталдай баштай даргаларының сүмезин хүлээп албаан. Эварист Иванович Суровцев оргаш, Сүт-Бажыңда орус тараачыннарның Молотов аттыг колхозунуң үлегер-чижээн-даа чугаалаан. Үш даргы аңаа оон-моон элээн-не өөредиг сүмелерни бээрге, Буталдай Хавынаевич чөпшээрежипкен. Оон-на алыс эрес-шоваа эр колхоз тургузар чымыштыг ажылче шымныы кирген. Сүт-Бажыңның, Өл-Арыгның, Дөң-Теректиң, Догааның, Берт-Дагның араттары коллективтиг ажылче кирип эгелээн. Буталдай Хавынаевич боду колхозка 18 инээн, 20 чылгы малын, 3 тевезин салган. Оларның мурнунга хөгжүлдениң делгем оруу ажыттынган. 1949 чылдың эгезинде «Октябрь 30 чылы» колхоз тургустунган. Араттар ооң даргазынга Буталдай Оюнну соңгаан. Колхозтуң төвү Кочетово суурнуң амгы Тулчуушкун кудумчузунга турган.

— Ажыл-ишке тура-соруктуг араттар Бортай-оол Оюннуң, Маадыр-оол Белектиң, Бүрбүлей Лапшының, Маадыр Деликтиң деткимчези-биле колхозту тургускан бис — деп, Буталдай Хавынаевич сактып чугаалап орар.

Колхозтуң баштайгы хөреңгизи 400 хой, 209 чылгы мал, 13 теве турган. Коллективтиг ажыл-агыйга 26 өреге кирген. Ийи-ле чыл иштинде колхозтуң мал-маганы оранчок өскен. Мал ажылындан аңгыда араттар чер ажылын база шапкынчыткан.

1951 чылда «Октябрь 30 чылы», Молотов, Сталин аттыг колхозтарны каткаш, улуг коллективтиг ажыл-агыйны тургускан. Оон даргазынга А. В. Никитинни соңгаан. Буталдай Хавынаевич дараазында чылдарда колхозтуң партия организациязын удуртуп турган.

Алдан, чеден чылдарда «Коммунизмниң херели» совхозка ол малчын турган. Буталдай Хавынаевич ам хүндүлүг дыштанылгада. Назы-хары улгатса-даа, ам-даа омак-сергек коммунист Б. Х. Оюн хөй-ниити ажыл-чорудулгазынга бо хүннерде идепкейлиг киржип чоруур.

Буталдай Хавынаевич болгаш ооң өөнүң ээзи Сапмаа Сыын-ооловна хөй уругларны кижизидип өстүрген. Оларның оолдар, кыстары улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында ажылдап чоруур.

Семен ОЮН.
Таңды район.

ШАПТЫК КАТКАН ТАВАРЫЛГАДА

1989 чылдың ноябрь 2-де ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга суд ажылын экижидери-биле судка хүндүткел чок чорууш көргүскен кижилерни харысалгага онаар дугайында чаа Хоойлуну хүлээп алган.

Сөөлгү үеде судка херектерни узуп шиитпирлээри чыл санында нарыыдап келгенинден, ук Хоойлуну чогуур үе шаанда хүлээп алдынган деп санап турар мен. Чижээ, моон мурнунда, истелге чорупк турда херечи, негекчи, хоралаар дээш байысааткан кижилер судка кээп, херечилээринден ойталаар таварылгалар бар. Ам чаа Хоойлу ёзугаар моон соңгаар ындыг кижилерни үстүнде айыттынган Хоойлунуң 5 чүүлүн ёзугаар 15 хонук чедир хоругдаарын азы 100 рубльге штрафтаарын көрген.

Чаа Хоойлу 8 дүрүм чүүлдеринден тургустунган. Олар шупту суд ажылынга шаптык каткан кижилерни аңгы-аңгы харысалгага киирерин онаарын көрүп турар. Хоойлуда бижиттинген дүрүмнүң бирги чүүлүнде судтуң хоойлу ёзугаар шын шиитпир хүлээп алырынга янзы-бүрү аргалар ажыглап тургаш, шаптык ужурапшырып турган хамаатыларны эдип чазаар ажылдарга 1 чыл чедир шиидерин азы 300—1000 рубльге штрафтаарын, ындыг херекти албан дужаал эдилээн кижилер кылганда, оларны оон-даа шыңгыызы-биле 3 чыл чедир хосталгазын казып ийикзе азы эдип чазаар ажылдарга шиидерин көрүп турар.

Дүрүмнүң ийиги чүүлүнде судьяларга болгаш улус төлээлериниң амы-тынынга кыжанган таварылгада, ындыгларны 2 чыл чедир хосталгазын казыырын азы эдип чазаар ажылдарга тургузарын айтып турар. Дүрүмнүң үшкү чүүлүнде судьяларны, улус төлээлерин дорамчылаан турда, ындыг кижилерни эдип чазаар ажылдарга азы 300 рубль чедир штрафтаар.

Бо талазы-биле чугаалаза [illegible] болза суд чурумунуң дугаазының үезинде суд чуруму үрээр, чемелиг сөстер октаар азы оон-даа өске дорамчылаашкын кылыр хамаатыларга хамаарыштыр бо дүрүм чүүлү оларны чуруумга өөредиринге изиглиг болур. Маңаа чаңгыс чижек киирипседим. Бистиң районнуң улус судуу ажык суд хуралынга Торгалыг суурга А. Д. Дажы-Дааваны РСФСР-ниң КК-ның 103 чүүлү-биле шиидип турда, суд залынга олурган Торгалыг суурнуң чамдык чурттакчылары судка чагыртпайн, судьяларны, улус төлээлерин дорамчылап, эпчок сөстер эдип, суд төнген соонда, судьяларны эки-багай сөстер-биле хөме ап, аас былаажып турган таварылга бар. Ам чаа Хоойлу ёзугаар ындыг кижилерни кезээнче харысалгазынга онаар арга бар апарган.

Чаа Хоойлунуң дөрткү чүүлүнде судтуң үндүрген шиитпирлерин, шииткелдерин, доктаалдарын күүседиринден сагыштыы-биле ойталаар албан ажылдакчыларын кезээнче харысалгазынга онаарын көрүп, ону хажыткан кижилерни 300-тен 1000 рубль чедир штрафтаарын көрген.

Маңаа хамаарыштыр районда байдал кандыгыл? Чамдык организацияларның удуртукчулары, чижээ, «Этюд» кооператив, «Шагаан-Арыг тудуг» трест болгаш өскелер-даа судтуң айтыышкынын күүсетпейн баар таварылгалар бар. «Шагаан-Арыг тудуг» трестиниң удуртуп баштаар чери судтуң чоруткан күүседир ужурлуг хуудузун безин чидирип алган. «Этюд» кооперативтиң бухгалтери ында ажылдап турар алимент төлеп турар кижилерден ол акшазын сагыштыы-биле тыртпайн, суд күүсекчизиниң айтыышкынын херекке албайн турар. Ук дүрүмнүң өске чүүлдеринде база-ла суд ажылынга шаптык каткан таварылгаларга бурулуг кижилерни административтиг харысалгага онаарын көрүп турар.

Белекмаа МАНЧЫЫЛАЙ.
Улуг-Хем районнуң улус судунуң даргазы.

БАЗА БИР КАЖАА

«Хемчик» аңнып-тывыш ажыл-агыйында Кызыл-оол Оюнга удурткан 6 кижи составтыг звено «Сүт-Хөл» совхозтуң Бора-Тайга салбырында 34 муң рубль өртектиг кажааны дузалал тудуглары-биле кады кылып дооскаш, хүлээткен.

Керээлиг бо коллектив ажылга кызымак, сагылга-чуруму быжыг, мергежилдиг. Ниитизи-биле тудугда 22 чыл стажтыг Кызыл-оол Марсынмаевич эш-өөрүн билдилиг удуртуп турар. Планны күүседиринге аныяктар Кайгал-оол Моңгуш, Сергей Ооржак олар шылгараан. Коллективтиң кежигүннери кодээ ишчилерге кажааларны, чунар-бажыңнарны тударын уламчылаар.

Арагчы ДОНГАК.
Чадаана хоорай.

КУХНЯГА САВАЛАР

МОЛДАВ ССР. Металлдан янзы-бүрү херекселдер кылыр Тираспольдуң заводу чоннуң хереглел бараанныарының ассортиментизин бүдүрүп үндүрерин кевүделип, ылаңгыя баалыннап чараштыр, янзы-бүрү хевирлиг кылыр талазы-биле кол черин ээлеп турар.

Ол бүдүрүлге чыл санында 120 чүүл-бүрү аттарлыг продукцияны бүдүрүп турар. Оон бүдүрген хөй хевирлиг саваларында чураан чечектер болгаш чуруктары садып алыкчыларның хөй санныг негелделерин хандырып турар.

ЧУРУКТА: кухняга хереглээр бөлүк савалар.

А. СИМАНОВСКИЙНИҢ фотозу.

(СЭТА-ның фотохроникаzы).

Чугаалажып көрээлиңерем, малчыннар

АЙТЫРЫГ ЧҮГЕ ТУРУП КЭЭРИЛ?

Бо чылдың март айда «Мурнакчы» совхозтуң бөлүк сарлыкчыларындан чагаа келген. Алыр төлевир эвээш, кадарчылаар арганыс чок апарды дээр дугайын олар бижээн.

Ындыг утказыг чагаалар ол бо ажыл-агыйларның улузундан бо-ла кээр-дир. Чүге ындыгыл? Ажылга кижиниң хүлээп алырда, баштай ооң шалыны, немелде төлевири, шөлээзи каш хонук болурун тайылбырлап бергей. Ол чүүлдерин [illegible] тайылбырлавайн, харын малчыннарның алыр шалыныы, немелде төлевирин будап турар эвес иргин?

Экономистиг болгаш зоотехниктерниң өөредилгезин кичээлдери бар. Аңаа кымнар чүнү тайылбырлаар ужурлуг? Бухгалтерия ажылдакчылары, экономистер, чамдык мурнунда олар, чижээ, малчын кижи аңаа ажылдап турда, өг-бүле керээзинче киргенде, аренда-биле ажылдап эгелээрде оон шалыны, немелде төлевири, тырттырар акшазы кандыг болурун тайылбырлап өөретпейн-ле. Керээге ол бүгү чүүлдерни тода айтып каан турар ышкажыгай. Бригадирлер, эң ылаңгыя ырак-узакта турар өшкү кадарчыларының, чылгычыларның, сарлыкчыларның, инек кадарчыларының бригадирлери боттарының ажылчыннарынга хамаарыштырган чүүлдерни — оозу чагаарда ажыл төлевириниң дугайын — баштай билип алгаш, улузунга ийи-чаңгыстан-даа болза өөретсе.

Ам «Мурнакчы» совхозтан келген харыыдан одуругларны маңаа киирээли. «...Ук чагааны бүгү сарлыкчыларның кичээлинге совхоз директору К. Хертектиң, райкомнуң даргазы Н. Ооржактың, агропромнуң каттыжыышкынының улуг экономизи Д. Ооржактың база совхозтуң кол экономизи Ч. Хөлчүкейниң киржилгези-биле сайгарып көрген.

Экономиктиг чамдык сагаашкыннарны сарлыкчыларның чедир билбейн турарының кол чылдагааны — экономиктиг кичээлдерниң доктаамал болбайн турарында. Сарлыкчылар шупту чук ыраккай аңгы-аңгы черлерде чурттап турарындан кичээл эрттирери берге болуп турар.

Эрткен 1989 чылда бүгү сарлыкчылар ниити орулга дээш ажылдааннар. Азы норматив ёзугаар алган ниити орулгазынга 30 хире хуузу шалынга бар. Ынчангаш бир баш улуг сарлыкты кадарып ажаарганы дээш тариф ёзугаар 1 руб. 85 көпеек турда, чаңгыс ай авансылаашкынче киргеш, 1 руб төлеп берген. А ылгалын чыл төнчүзүнде алганнар. Чүге дээрге чыл төнчүзүнде 100 сарлыктан 75 бызааны алганда, бир улуг сарлык дээш 1 руб. 85 көпеек төлээр. А чамдыктары 100-тен 42 бызаа ап турар-дыр. Чурнунда ышкаш 100 сарлыктан 75—90 бызаа алган кадарчы-даа, 30—40 бызаа-даа алганы-даа демей-ле, чүгле бир бажы дээш 1 руб.

Харыы шын бе?

85 көпеек алыр эвес. Шалын хевирлиг эвес-ле болгай.

1989 чылдың түңнели-биле 100-тен 82 бызаа алган Сайын-оол Хертектиң звенозу 1270 руб. 63 көпеек, а 100-тен 49 бызаа алган Кара-Сал Хунайбалтиң звенозу 203 руб. 74 көпеек алган. Бызааны эвээшти алганнар эвээш акшаны, а хөйнү алганнары чыл төнчүзүнде хөйнү алганнар.

Мунуп турар аъттың хөлезиниң чарыгдалдарында ырнги, тырттырып турары шын. Чыл эгезинде кадарчыларның чарыгдалдарын планнап тургаш көрүп каан болганда, ону херек кырында чарыгдалдарга киириштирери албан. Норма ёзугаар 50 улуг сарлыкты кадарарынга ажылчын 1 аът херек. Норма ёзугаар чарыгдалдарга аът ажыглалын киирери албан болур. Чүге дизе чамдык кадарчылар артыкка 2-3 аътты тудуп турар боор. Ажылчын аътты ажыглаанын дээш хөлезин тургузар, совхозта ажылчын аъттар дээш амортизация (төлендиңин) санап турар болгай.

Малчыннарга көрдүнген тускай хептерни база-ла чарыгдалдарынга планнап каан соонда, херек кырында чарыгдалдарынга киириштирери албан. Тускай хептер дээш, оларның шалынындан тыртпайн турар, а бүдүрүп алган ниити продукциязындан казып турар. Чүге дизе олар ниити орулга дээш ажылдап турар болганда. Бо бүгүнү сарлыкчылар билип, өөренип алганының түңнелинде ам бо 1990 чылда бүгү-ле төрүүр сарлыктың кадарчылары арендаже 100 хуу шилчээнни.

Совхоз директору К. Хертек. Кол экономист Ч. Хөлчүкей».

Сарлыкчыларның ажыл төлевиринге хамаарыштыр бир совхозтан келген харыы бо-дур. Мында, бис бодап көөрүвүс, маргылдаалыг чүүлдер бар. Эң ылаңгыя аът [illegible]. Эрткен чылын [illegible] малчыннар — Тыва АССР-ниң улус депутаттары социал айтырыглар талазы-биле интервью берип турган, чамдык специалистер аъттың [illegible] малчынга харын төлеп, а чамдыктары ындыг эвес, ол дээш кадарчылардан тырттырып ап турарын чугаалаан. Бо кайы чүге чаңгыс аай эвесил? Ол дугайында тайылбырлап берип [illegible]. Специалистерниң [illegible]. Ажылчыннарга специалистер, бухгалтерия ажылдакчылары база боттары билбээн ажылдаар, оон башка аймак [illegible].

«Саян» совхозтуң Сесерлиг малчыннарындан база айтырыглар биске келген. Бичии моторлар садып бергеш, ооң өртээн туда акша-биле төледип ап турар-дыр, а чаа малчыннар киргеннер ону садып алыр харыкдаа чок. Ол ышкаш совхозтуң бухгалтериязы кайы-бир коданныгда хөй [illegible] болза оон өртээн чыл төнчүзүнде 80 рубль кылдыр тыртып алыр. Мал эмчизи аът торгуп каан хирезинде-ле. Өске-даа айтырыглар бар.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, малчыннарда билдинмес чүүлдер хөй, олар ону ынап-ла билип алыр сорулгалыг. [illegible] канчаар, кижи чүү дээш ажылдап турарын, орулгазы, [illegible] кандыг болурун билир ужурлуг. [illegible]

Сесерлиг салбырының [illegible] чагаазын бүрүнү-биле [illegible] парлаар бис. Бир-тээ, улус соңгурган, өске ажыл-агыйларда төлевир кандыгыл деп [illegible] турар болганда Бай-Тайгадан келген харыыны база парлаар. [illegible] Ынчангаш ажыл төлевириниң дугайында хамык чүүлдү шупту айтып [illegible]. Билдинмес чүүлдерге специалистерниң харыызын дыңнаалынар, боттарывыстың совхозтарывыстың бухгалтерия ажылдакчыларындан, специалистеринден чаңгыс аай кылдыр негээрде эки.

Айтырыглыг чагаалар-ла хөй. Каа-Хемде «Кызыл тук» совхозта аренда-биле хаван азырап турар өг-бүлениң кежигүннеринден база айтырыг келген, чыл төнчүзүнде артыкка акша тыртып аппарган, а чүге дээш ындыг болганын бухгалтерия улузу оглуут тайылбырлап бербээн-дир.

Ажыл төлевири, немелде төлевир силерге кандыгыл, чүү дээш акша тыртып турарыл? Бир эвес ол чүүлдер шын эвес деп бодаар болзуңарза, бисче бижиңер. Тайылбырлап берээли, өөренип алыылынар, эргим кодээ ишчилер. Чайын силер ырак тайгаларже мал семиртип көжүп чоруурда, чогуур немелде төлевирни берип турар бе? Тускай хеп кандыгыл? Керээде көрдүнгенинден артык продукция алгаш, ону канчап турар силер? Стаж акшазын төлеп бээр-дир бе? Бир специалистерниң азы өске районнарга класс [illegible] төлеп бээр-дир бе? Кандыг бе, айтырыглар-ла хөй.

Бо бүгүнү сайгарып [illegible] шиитпирлеп, дугуржуп алышкынар. Ынчангаш чагааларыңарны, айтырыгларыңарны манап тур бис. [illegible]

«Шын» солуннуң аграр килдизи.

ЧААГАЙ ЧАҢЧЫЛДАРНЫ — КИЖИЗИДИЛГЕНИҢ ХЕРЗЭЭЖЕ

Амгы үеде аныяктар аразында тыва улустуң шаг-шаандан бээр сурагжып, дүрүмчүн быжыглап келген чаагай чаңчылдарын сагып чүдүлевес аныяктар бар. Ынчангаш кижизидилге айтырыынга улустуң национал чаагай чаңчылдарын калбаа-биле ажыглаарының эргежок чугулазын амгы үе негеп келген.

Тыва улус канчаар-даа аажок ханы, чаагай, кижизидикчи утка-шынарлыг чаңчылдарлыг чораан. Олар ону амы-тынынга салгалдан салгалче чагыг кылдыр дамчыдып берип келгенин бистиң төөгүчүлеривис эки билир.

АНЫЯАН ӨӨРЕДИР

Бичe-оол ДОЮНДУП.

ЧӨРҮЛДЭЭ ЧҮГЕ ЧЕДИРИП БОЛУРУЛ?

Бо чылдың бирги кварталында «Чөрүлдээ чүзен уржуктаганыл?» деп эгелиг Н. Ооржактың шүгүмчүлелдиг материалынга харыызы Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозу чоокта чаа чорудупкан. Шүгүмчүлелдиг материалга уруглар-ының халдавырлыг аарыглар эмнелгезинде (Кызылда) кижилер аразында, ол ышкаш эмнелгениң удуртулгазының талазындан хөй-ниитиниң үнүн тоор көрбес, ооң уламындан чиндиг чөрүлдээлер тыптып келгенин айыткан. Чөрүлдээлер дүргекте-ип, улашса-улашса, бо коллективке кижилерниң ажылдаарынга таарымча чок байдалга чедирген турган.

Парлаттынган материалда факты-ларын бо-биле сайгарып көргеш, комиссия ол коллективке хуралды-даа эрттирген. Коллективтиң иштинден хөй кижи ат салган бо шүгүмчүлелде факт-барымдаалар базыткаттынып турар болган. Эмнелгениң удуртулгазынга хамаарыштыр болган шүгүмчүлелди оон-даа ынай сайгарып көргеш, коллектив ортузунга ажылды сандараттынарын хемчег алыры-биле шүгүмчүлелди министерствоже чорутканы соонда, бо харыыны редакция алган.

Ам харыыныц болуп каандыг-даа негелде, кезыыда чоока номчукчуларга дыңнадып көрээли.

«ШЫНГА» ХАРЫЫ

КЕЖЕГЕНИ КЕСКЕНИ

Алексей САРЫГ-ООЛ.
Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

ТОРГУНУ КАЙЫЫН САДЫП АЛЫРЫЛ?

...садып алырыл? Бистиң садыглар-ывыста торгу чок-тур. Эрткен күзүн магазинге метрде 45 ... келген. Ол биске четпээн.

Пөс садып алыр дээш Кызылдың «Первомайская» ... магазинче кире бээривиске, анда турган торгуну садыгжылар (кезек улус ...

... торгуну кайыын садып алырыл?

Людмила ЧАМЗЫН

Специалистер, москвачылар, тептүң аалчылары япон автомобиль тудугжуларының фирмазының совлгу фезиншкиннерибиле таныштканнар. Красная Пресня комплекстиг делгелгеде оларның үндүрген продукциязын көргүзүп турары.

ЧУРУКТА: «Тойота» көргүзүгде.
В. СОЗИНОВТУҢ фотозу.
(СЭТА-ның фотохрониказы).

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Уланчызы. —Эгезин № 65, 68, 71, 74, 79, 80, 82, 83, 88, 90, 98, 99, 104, 107, 112, 113, 116 «Шынга»).

1934 чылдан бээр күштүг болуп турган хоойлуга «ТАР-ның хамаатылары дээп болбас эргелиг. Судтуң доктаалы азы прокурорнуң чөпшээрели чокта кымны-даа тудуп хоругдап болбас» деп айыткан турбуже, ИХЯ органнары ТАР-ның ол кеземче херээниң кодекзин кажызы-биле хажыдып турган.

...

Юрий АРАНЧЫН.
Төөгү эртемнериниң доктору.
(Уланчылыг).

ЫРЫ — СЕТКИЛДИҢ ИЛЕРЕЛИ

Тываның Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Зоя Кыргыс, композитор Хүреш-оол Дамба, республиканың улусчу чогаадылга болгаш культура-чырыдышкын ажылдарының талазы-биле методиктиг төвүнүң хөгжүм секторунуң эргелекчизи Сергей Бадыраа, атсураа бижидигчи апарган бот-тывынгыр композиторлар Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Каң-оол Баазаң-оол, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчылары Солаан Базыр-оол, Базыр-оол Чүлдүм-Сүрүң болгаш Каадыр-оол Бегзи, Батый Кенеш база өскелер-даа Шоома Даржайның сөзүнге бижээн «Кулунчак» деп бот-тывынгыр композитор Ирбен-оол Тюлюштуң ырызын сайгарган тур. Бичии уругларга элээн каш ырыларның автору бо удаада база багай эвес ырыны чогаатканын жюри демдегледи.

Ырак Тес-Хемден келген Каң-оол Баазаң-оол Владимир Серен-оолдуң сөзүнге «Бежелээн бис» деп кижиниң беш салдазының дугайында өөрлеш ырыны чогаадып эккелген. Тыва ыры чогаалынга чаа ажыдыышкын болу берги дег ырны ам-даа эде кылыр авторга сүмелээн. Оон соонда Тывада сураглыг апарган ыры чогаадыкчызы Доңгак Шактар үш ырыны комиссияның шиитпиринче киирген. Олардан Тываның улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оолдуң «Бөгүн ырым улам дендээн» деп шүлүүнге бижээн аялгазы эки болганындан хүлээп алынган. А Батый Кенештиң Владимир Гордеевтиң «Чечер», Алексей Кольцовтуң «Ыры» деп шүлүктеринге аялгалары эки болган.

Улуг-Хемниң Ак-Туруг суурдан келген, бодунуң чогааткан ырылары-биле сураглыг бот-тывынгыр композитор Каадыр-оол Бегзи сөзүн болгаш аялгазын боду чогааткан бичии уругларга «Турисчилер ырызы» база Моңгуш Доржунуң сөзүнге «Чиндыр баспайн чоруул, сарыым» деп ырылары комиссиядан үнелелди алган. Ол бодунуң алыр ужурлуг гонорар акшазын Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң кино тырттырар дээш чыып турар өнчү-хөреңгизинге киириштир тускай агар санче шилчидерин дилээрге, эш-өөрү чүүлдүгзүнүп деткээн. Бот-тывынгыр композитор Сергей Бадырааның чогаалы Александр Даржайның «Сай-Суу» деп шүлүүнге бижээн аялгазын комиссия эки деп көрген.

Ол ышкаш Солаан Базыр-оолдуң, Ооржак Эрес-оолдуң «Таалал», Дадар-оол Доңгактың «Хомуузумну», Маады Белеттиң «Часты утккуул» деп сөстеринге бижээн аялгалары мактадып алган. Херээжен бот-тывынгыр композитор Алёна Йомужаптың «Харының чок ынакшыл», Владимир Гыргынның «Самдар-кыс», Алдын-оол Серептиң «Аас-кежиниң четтирээли» деп сөзүн, аялгазын боттары чогааткан ырылары база эки деп демдеглеттинген.

Комиссияның шиитпиринче Надежда Нава чаа чогаадып алган ырызын, баянга ойнавышаан, ырлап берген. Ол ырының поэтазын безин бижээн, сөзү база чок болган. Ынчалза-даа ырының аялгазын дыңнааш, Батый Кенеш 31 чыл бурунгаар бир-ле дугаар чогааткан «Сөглээрим чаа» деп ырым-дыр дээрзин дыңнатканы. Ол үеде оон ноталарын чуруп берген Каң-оол Баазаң-оол ук ыры Кенештиң дээрзин чугаалап кагды. Ынчангаш ыры хүлээттинмейн барган.

Бо удаада ыры хүлээп алыр комиссияның хуралынга 17 автор 50 хире ырыларын сайгарткан. Оон 30 ыры хүлээп алдынган. Аңаа чамдык авторларның хөгжүм чогаалдарын база сайгарып көрген. Бот-тывынгыр композитор Ким-оол Куулар удавас белеткеп алырлаар. Ынчангаш анаа байыр ведирип, белек тыпсып турган. Авторнуң чеп-түг чылдагаандан келбейн барганын, барымдаалааш, ону авторга дарый тыпсып бээр деп шиитпирлээн. Оон соонда бот-тывынгыр композиторларның «Аялга» каттыжыышкынының даргазын соңгуп алыр айтырыг база тургустунуп келген. Оон даргазынга профэвилелиниң Улусчу чогаадылга бажыңының директору Батый Кенеш соңгуткан.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Бот-тывынгыр чурукчуларның болгаш ус-шеверлерниң республика көрүлдези

МУЗЕЙДЕ ДЕГ

Эрткен дыштаныр хүнде республиканың Чурукчулар эвилелиниң бажыңының залынга ангы-ангы районнарның бот-тывынгыр чурукчуларының болгаш ус-шеверлериниң чураан, сийлбээн, даараан, чазаан ажылдарының делгелгезин көөр дээн кижилер чыглып эгелээн. Национал эдилелдер, идик-хеп, Тываның бойдус чуруммалынга турасклааткан чуруктар колдаап ол көрүлдени Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң улусчу чогаадылга болгаш культура-чырыдышкын ажылдарының талазы-биле эртем-методиктиг төвүнүң улусчу чогаадылга киилдизиниң эргелекчизи Сергей Баир ажыткааш, көрүкчүлерниң делгелгени көөрү-биле чалаан.

Кызылчыларның шуужуу чурукчуларның болгаш ус-шеверлерниң делгелге делегейинче шымнып кирипти. Тыва улустуң национал хептери — кышкы аӊгы тон, чайгы, күскү торгу тоннар, кадыг идиктер, эт-херекселдер: тыва оруп, угулзалап даараан сыртыктар, мөңгүн чүгеп, чулар, оттуктуг бижектер, ээр, сыдым дээш, чүкү чок дээр. Чымыган кижилер Эрзинниң «Чаа орук» совхозтуң ус-шевери Севилбаа Байыр-оолдуң кылган мөңгүн бижээн дэшка сонуургаан. Амгы үениң бижээн хыны-биле катай мөңгүнеп тургаш, «Мөрен» ажылагыйның төлээзи Аркадий Кылдуп база [illegible] кылган. Ол-ла черден Олег Ноозунуң дээктиг сарыг сыдымын кым магадап көрбес боор. Чигилиг уязынче ушкан арылар дег, чыылган көрүкчүлер хураган кежинден даараан тонну, торгудан даараан күскү, чайгы шыва тыва тоннарны, алтараларны, ында-мында ханаларда аскан чуруктарны, уран шеверлерниң чазап кылган янзы-бүрү ан-мең дүрзүлерин көрүп, Бай-Тайга, Эрзин, Сүт-Хөл, Таңды районнарының уран шеверлеринге, бот-тывынгыр чурукчуларынга чоргаарап, оларның кылган ажылдарынга бедик үнелелди берип турган.

Адам Иргит — Алтай чурттуг кижи, өскен чурту Бай-Тайга район, амгы үеде 72 харлыг. Ол хирезинде уран шеверлерниң республика делгелгезинге киириштир тыва улустуң шаанда шагда эдилеп чораан идик хевин, эдилелдерин чорутткан. Аастыдан төрүттүнгеш, кижи аттынган кавайынга өзер болгай. Ынчангаш кижи бүрүзү оон кылган кавайын улуг таалал-биле магадап көөр. Эрзинниң Бай-Даг суурдан Севилбаа Байыр-оолдуң бүрүн дериг-херекселдиг тыва эзеринге үнелел эки болган. Бай-Тайгадан Кылдаа Торуштуң тыва таалынның кылганын көрүкчүлер сонуургаан. Тыва кадыг идиктерни даараан каның оон база бир чечиндикниниг ажылы болуп үнелеткен. Ленин аттыг совхозтуң ус-шевери Клара Бадарчының ортузунда тайбыңның кеге-буттазын даарап көргүскен улуг эвес хемчээлдиг хевизи көрүкчүлерни магададкан. Ийи кештериниң кезиндилери биле кады чинчини кавсталга кылдыр ажыглап кылган ол хевисти кижилер кылып ап болурун чугаалажып турдулар. Шынап-ла, садыгдан 500—600 рубль-биле хевис садып алырының орнунга ону боттары кылып өөренип алыр болза, өг-бүлеге камналгалыг болгу дег.

Кижи бүрүзүнүң сонуургалы ангы-ангы. Бир кезек кижилер шай, дус хаптарын база-ла даараан ап болур дээрзин дугуруушкан турдулар. Тыва тээлер кавстаан шай хавын А. Иргит кылган. Өнгелерин Л. Таңгыт даараан. Оларның уран шеверин улус чугаалажып турар үеде кижи дыңназырга чоргаарааныг болур чорду. Ол ышкаш А. Иргиттиң хой кештерин агартыр эттээш, даараан кылган кыпкы негей тонун садып алыксап турар кижилер база бар болду. Янзы-бүрү металлардан кылган чүстүктер, өөктер, чинчилер база көрүштүг. Тээли суурдан Х. Кашпык-оолдуң кылган өөктерин канчап чарашсынмас боор.

Уужуп бар чыдар сыптың дүрзү-хевирин Бай-Тайгада Бай-Тал суурдан Ч. Таргын Баар [illegible] чазап кылган. Кегженип чыдар тевени ол-ла райондан чеди харлыг Айдыс Кыргыс ыяшдан сийлбип чазаан. Бай-Тайгажылар ус-шеверлер-биле байлак оран. Оларның сийлбип кылган чогаалдары республика туржук, Совет Эвилелинде, дашкыда сурагжаан. Бот-тывынгыр уран шеверлер бо удаада оларның адын сыкпаан. Каа-Хемниң Сарыг-Сеп суурдан бот-тывынгыр чурукчу Наталья Германның бойдус темазынга чураан чуруктары көрүкчүлерниң сонуургалын хайныктырган. Бүргег хүн, дээрде кара булуттар, хем унуу, час чаа дүжүкен хевирлиг, доштар бастыкылаштыр шуужуп бадып чыткылаар. Үнүштер куу хевээр, ынчалза-даа бойдустуң көрүжү кижилерге эргим, таалаңчыг. Чурукчунуң бир ажылы ынчаар кестүр. Чурукчу Отлезнеатиң «Сегирже алыышкын» деп ажылы бойдусту камгалаарынче угланган. Арга-эзимниң оймак черинге сыын биле бөрү таваржы берген. Бөрү шуураарынга белен. Ынчалза-даа арга даамалы, аңчы ийи кижи оларны хайгааралдап салбайн турар. Ю. Оюнның «Час» деп чуруу база хамы утказыг. Сүт-Хөлде Ишкин суурда кодээ Культура бажыңының ажылдакчызы В. Серен-Доржунуң «Авашкылар» деп чуруунда ие кижиниң чаш төлүн дээн кезээде сагыш аарып чоруурун көргүскен.

— Бо көрүлдеге районнар шупту киришпейн турар ышкаш, оон чылдагааны чүдеңгэ? — деп республиканың эртем-методиктиг төвүнүң директору Анатолий Комбудан сонуургадым.

— Улусчу чогаадылганың улуг Бүгү-эвилел фестивалынга киириштир болуп эртип турар бот-тывынгыр чурукчуларның болгаш ус-шеверлерниң бо көрүлдезинге 7 район киржип турар. Чогум район бүрүзүнге дыңнаткан бис. Моон мурнунда чылдарда ышкаш район бүрүзү ылап-ла киржиптер деп турбас деп шиитпирлээн бис. Озалдаан улустуң чогаадыкчы ажылдарын хүлээп албас. Ынчангаш чамдык районнар киришпейн бардылар — деп, ол чугаалады.

Көдээ чурукчуларының болгаш ус-шеверлерниң делгелгези май 31-ге чедир уламчылаар. Тыва АССР-ниң Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Сарыг-оол Саая баштаан жюри комиссиязы ажылдап турар. Эң эки диртеен ажылдар Улан-Удэ хоорайга болур зона көрүлдезинге киржир. Бир эвес анаа тиилекчи болур болза бот-тывынгыр чурукчуларның болгаш ус-шеверлерниң Москва хоорайга болур делгелгезинге киржир аас-кежиктиг болур. Ынчангаш бот-тывынгыр чурукчуларның болгаш ус-шеверлерниң делгелгезин барып көрүп, үнелелин «Демдеглел кыдыраажынга» бижип каар болза артык эвес.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Алдан-Маадыр аттыг чурттушкинчилел музейниң эртем ажылдакчылары ангы-ангы темалар аайы-биле экспонаттарны чыып ап, солун делгелгелерин музейде кылып белеткээш, чонну олче чалап турар.

ЧУРУКТА: ол музейниң ажылдакчыларындан библиотекарь Валентина Дамба биле музейниң фондузунуң сектор эргелекчизи Людмила Куулар бойдус булуңунга делгээр куштуң хевирин белеткеп турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

МЭЭҢ БАШКЫМ

Башкы. Ол дээрге кижи бүрүзүнге эң чоок, эң эргим кижи. Ол биске утпаазыннмас эртине — эртем-билигниң сеңнекчизи.

Школавыста эртемнер башкылары, кижизидикчилер — шупту үжен ажыг башкы бар. Оларның аразындан тыва дыл, тыва чогаал башкызы Зинаида Калдар-ооловна Ховалыг мендээ онза таарышкыр. Ынак башкымның аажы-чаңында, бүдүжүнде үнелээрим. дөмел алыксаарым эки шынарлар бар: кандыг-даа кижи-биле, кажан-даа, кандыг-даа үеде чугаалажып, ниити дыл тып билири, баштак чаңы, ажылынга бердингени. Зинаида Калдар-ооловна кажан-даа белеткел чок, чалгааранчыг кичээлдер эртирбес. Оон үргүлчү номчуттунган, бир-ле чүвени дилеп тыпкан чоруурун эккээрер мен. «Кижиниң холунуң ужуу каннактыг болдур, оон аажы-чаңы база мындыг болур» деп чамдык улустан дыңнаан мен. Башкымның холдары ужуу дыка чараш, дең-дески, чаңгыс аай. Оон аажы-чаңы база ынчангаш дээн.

З. К. Ховалыг меңээ чогаалга ынакшылды, аянныг уран номчулганы, төрээн дылынга ынакшылды оттурган. Ол дээш башкымга сеткилимниң арыг ханызындан өкиин кузеп, бистерниң — өөреникчилерниң чүректеривиске кажан-даа онмас, кырывас болуп артарынга идегээр мен.

Агнас САРЫГЛАР.
Бора-Тайга ортумак школазының доозукчузу.

ШИВИЛИГ АРЖААННЫҢ ДУГАЙЫНДА

Бо чылдың январь 3-те үнген № 2 «Шын» солунда Тываның профорглаавүлелиниң даргазының оралакчызы Моңгуш Чаагай-оолдуң «Шивилиг аржаанының келир үези кандыгыл?» деп чүүлү парлаттынган. Анаа хамаарыштыр редакцияга чагаалар хөй-биле келген. Ынчангаш чагаалардан үзүндүлерни моон адаанда парладывыс.

Шивилиг — чүгле Бай-Тайга кадарчыларының, чылгычыларының, [illegible] эвес, бүгү тыва чонунуң чоргаарал апарган. Ында чүгле «Бай-Тал» совхозтуң ажылчыннарынга, районнуң улус өөредилге килдизиниң ажылдакчыларынга эвес, а харын-даа Саян артының улузунга пансионаттарны тудуп эгелээн. Абазаның шахтерлары 30 кижи кирер бажыңны. Минусинскиниң Абаканның. Абазаның геологтары дыштаныр бир бажыңны ийи чыл бурунгаар ажыглалга киирген. Ол черлер безин Шивилигде дыштанылга бажыңнарын тудуп ап турда, бистиң Бай-Тайганың чамдык организациялары чанында чыдып алган акша-төгериктиг харамнанып олурары кайгамчык.

Шивилигни камгалалга албас болза, оон дириг артып, курорт боору берге. Чижек биле тодаргайлаарга ындыг: аржаанның девискээринде оът-сиген үнместээн — Саян артынче шоодайлап алгаш барган. Чазый-чилби кижилер он ажыг пөшту үжурген, майгын ыяжы кылыр дээш аржаан чоогунуң чаш шеттерин кыргып туруп берген. Эмнииниң көк-кат, киш-кулаа сывы кады калган. Тайга кырының артыш-шаанак дээн ышкаш үнүштерин хүрээкчигеш-биле дазылындан казып каапкан. Саян артындан улус хөй чиик машиналарлыг келгеш, майгының орнун, машиналарының дугуйларын черже казып, черни үрегдеп турар. Ында хаван, койгун, дыоактыг дээн аңнарны тэтчеглеп турар. Аржааның девискээрин банка, лааза, шил эжелей берген, кулуктарны боктаалдырып эгелээн.

Мен бодаарымга, бо бүгүнү болдурбас дизе, Шивилиг аржааны ийи-үш чыл үре дыштанынкчыларны чорудар. Оон курорт кылыр-кылбазын түс черни дашкаараан болганда чарыллап турар кедээ Советтер шаантаразыр дег болзар мен. Ол ышкаш Саян артындан дыштанынкчыларны хүлээп албас деп саналдыг мен.

Мөге МААДЫР.
Бай-Тайга район.

* * *

Саян артындан келген машиналыг хөй улус биске ооҷур-даа бербес, тыва чон ду[illegible] [illegible] боор [illegible] эвес, оларга ажы-биле базын[illegible]. Ол кижилер Саян артындан хөй ара[illegible] [illegible] чонга багай салдарын чедирип турар. Оларның-биле маргыжа[illegible] «Чүвэ — [illegible] дир, ээзи — бистер-дир» бис дээр-дир.

Шивилигни курорт кылыпкарга, тыва чонга путёвкадаа бербес боор ийин. Чедер, Дус-Хөлге канчап ындыг-дыр. Даргалар путёвканы кайы[illegible] даа тып алыр болгай. Дылдамак билбес кедээ чон кайы эмненирил? Соңгаар путёвка бээрге-даа орукка чорууп шыдавас-тыр бис. Шивилигни бүгү-эвилел эвес курорт кылыр дээр болза, чоорту 5—10 чыл эртерге, Тыва АССР-ниң бодунга курорт кылдыр ажыглаза эки.

Сүгдербен МОНГУШ.
Сүт-Хөл район.

* * *

Чай эгезинде Шивилигге эмненип келген кижилерниң саны 2 муң четпир, майгыннар саны 500 чеде бээр. Бай-Тайга районнуң улузу ынча хөй кижилерге кыстырып-кыйдырып бээри-даа чажыт эвес. Түс чериниң чонну аржааның арыг-шеверин сагыыр дээш [illegible] хонуп кирер эзлээн манап турда, ырактан келген [illegible], үе-шак барымдаалавайн баар, аржаан бажын таптай базар, чүдедир чорнап [illegible]. Сенлыг чылдар-да хараан аржааның чүртүмнү тудуп, үлаар баштаар кижилерни тургузуп турары эки чорду. Ынчалза-даа оларның негелдезин ылангыя Красноярск крайдан келген дыштанынкчылар [illegible] болгулаар-дыр. Ниитизи-биле бай[illegible] [illegible]. Ынчангаш Шивилигге бүгү-эвилел ужур-дузалыг курорт тургузар дээниинге түс чериниң чонунуң чөпшээрешпейн турары кончуг чөптүг.

Бодум хуумда база чүгле республика иштиниң чонунуң эмненир чери кылып алырынга каттыжып турар мен. Ону Бай-Тайга, Барыын-Хемчик районнарының ужуртур [illegible] ангы-ангы болгай.

Чамдык улустуң Шивилигге чүгле [illegible] боттарының ап[illegible] бис [illegible] арай таагышпас. Ынчап баарга арын-нүүрге эпчок, чүгле бодун бодаар хөөннүг болу бээр хире. Кижи толу каяа-даа чоруур болгай.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

Бир-тээ, совет хамаатылар болганывыста, чуртувустуң кайы-даа булуңунда чыдар кандыг-даа байлак биске хамааржыр ужурлуг. Кымга чүү бар болдур, алчып-бержип чорзувусса эки. Ынчангаш мээң саналым — Шивилигге курортту чоокку үелерде ажы[illegible] чугула. [illegible] ниң [illegible] эмчелеринге бүгү[illegible]

Шивилиг аржаанының кайгамчык үнелиг эмин [illegible] биле ажыглаар деп бодаар болза, аңза кыш-чай чок ажылдаар, чылыг, арыг-силиг, көрүштүг курортту дарый тудары чугула.

Курорт туттунгуже аржааның амгы байдалын экижидип, девискээрин чаагайжыдып, орукту экижидери негеттинип турар.

Чечен ДИНГА.
Күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

* * *

Чамдык улус ырак-узак черлерже эмнедип, курорттап чадаанган-даа болур. Ынчангаш Шивилиг аржаанын чурт иштиниң курортту кылып алыр болза, оон магадыг түве кады турар бир. Ону курорт кылдыр тударда, бичии уругларга бир тускай корпусту кылыры таарымчалыг. Чүге дээрге бисте уруглар эмнээр тускай курорт бар эвес.

Мең бодаарымга, бай-тайгажылар ол аржааның харамнаның турбайн, халас кижи кирбейн, путёвкалаар курорт кылдырып алыр болза ону хараң саткай. Ол путёвкаларның барык шуптузун совхозтарга, кедээ кижилерге тарадыр болза эки. Ынчангаш оларны кымнарга берип турарының талазы-биле шыңгыы контрольду тургузары чугула.

Мен 1986 чылда Чедер курортунга кирип турумда, бир малчын херээжен кижи он хонук озалдап келген. Хоокуйнуң ийи буду аскак, чылдың-на путёвка диләэш, чадажып-ла турган. Ол озалдаан путёвказын даргалары эккелгеш, «Хойдан алыр, хойтпаттан тик, севээ путёвка тыс бердим» деп келгеннер. Ындыг мындыныг чүүлдер Шивилигниң курорту болур болза, шуут болдурбас херек.

Сандан ОНДАР.
Кызыл хоорай.

Чоннуң чагаалары

[illegible] башкарып, айлап шыдаптар деп бодаар мен.

Март КЫРЛЫГ-КАРА.
Шагаан-Арыг хоорай.

* * *

Шивилигни кайы хамаанчок ажылап келгенниниң уржудан аржааның байдалы бергедээн. Кат-чимис аймаа эвээжеп, куруп эгелээн, тооруктуг пөштерни безин ужурээ туруп берген. Чилби, хоптак кижилерни бойдуска хора чедиргени дээш чүге кеземчеге онаавайн турарыл?

Мешкен-Хөлдүң суу соглуп чыдар, оон ондатразын чазый кижилер кырып турар. Төрээн чериминиң мынчаар үрелип турарынга канчап-даа чөпшээрешпес мен, ол дугайында сактып келгеш баарым ажып кээр. Ынчангаш мээң саналым мындыг: Шивилигни беш чыл иштинде дыштандырар.

Хүргүлек КОНГАР.
РСФСР-ниң улустуң артизи.

* * *

Шивилигни кыжын, чайын ажылдаар курорт кылып алыр болза кончуг таарымчалыг. Чайын анаа бачымныг [illegible] кижилер. Улустуң шелээ үези база-ле таарымчалыг байдалдарны тургузар, [illegible] тудар, садыг-магазинниң бараанын көвүдедир. Аржаан бажын боктаалдырбазы-биле херимнээри чугула. Дузааргак, хүндүлээчел, кээргээчел чоруувусту көргүзүп, олче орус, тыва дивейн, дарыг-аржыкка туттурган эш-өөрүвүстүү чалаал.

Кан-оол ХҮРГҮЛ-ООЛ.
Тээли суур.

* * *

Республикадан дашкаар келген улус Тывада араганың талонун ажыглап алгаш, ону улуг өртекке аржаанчыларның улуска садып турар. Аржаанчылар ол айыылдыг боор болур. аваа канчап кижи арага ижерин бодаар боор. Ол ышкаш өскээртен келген аржаанчылар үзүп, катап, туруп болбас чаттыг [illegible] «шоодайлап» турары-биле Шивилигге чаъстаар. хаъдыр апарган бир чылын [illegible] айда хар безин чаапкан. [illegible] шыңгыы кемчеглерден алыры чугула.

Күжүгет Балдаңович ХЕНЗИГ-ООЛ

Тываның профессионал цирк уран чүүлү аар кажыдалга таварышкан. РСФСР-ниң алдарлыг артизи, Тыва АССР-ниң алдарлыг болгаш улустуң артизи, цирктиң онзагай хевирлиг жанрының сураглыг мастери, республика (РСФСР) ужур-дузалыг персоналдыг пенсионер Күжүгет Балдаңович Хензиг-оол 1990 чылдың май 21-де хензигтен мөчээн.

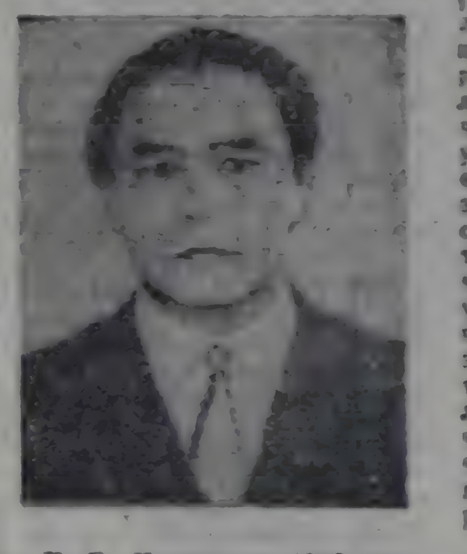

К. Б. Хензиг-оол 1926 чылдың март 15-те Бай-Тайга районнуң Улуг-Сөөкке төрүттүнген. Күжүгет Балдаңович бодунуң күш-ажылчы бүгү амыдыралын бистиң хөй националдыг Төрээн чурттуң профессионал цирк уран чүүлүнге бараалгаткан. Ол аныяк чылдарындан-ла бодунуң талантылыын, күш-ажылга ынаан, арга-мергежилдерин көргүскен, цирк уран чүүлүнге бедик мергежилгэ чедип ап шыдаан баштайгы тыва кижилерниң бирээзи болган. Салым-чаянныг оол 1942 чылда тыва цирк бөлүүнге киирген болгаш ынчан-на кайгамчык мерген аргалыын, ажылдыр чүткүлдүг болганы сонуургалдыг көргүзүп эгелээн. Оон кадын ажылдап турган бөлүү 1945 чылда ССРЭ-ниң Куржуургиниң составынга кирген.

Эш К. Б. Хензиг-оол чүгле Куржургиге бөзин 30 ажыг чылдар дургузунда ажылдавышаан, совет цирк уран чүүлүн пропагандалаарынга улуг үлүүн киирген. Ол Индия, Бирма, Пакистан, Малайзия, КНДР, МАР ышкаш күрттарга, а оон ынай Франция, Венгрия, Кубага совет уран чүүлдү төлээлеп чораан. Бо дээрге цирк мастерлериниң тыва бөлүүнүң оон кортуузун чурттарының база дипломнуг мэрэктэ четче эвес данныгы-дыр, ол бүгү цирк көргүзүглеринге Күжүгет Хензиг-оол улуг чедиишкинниг ойнап келген. 1975 чылдан бээр чөптүг дыштанылгаже ол үнгеш, бодунуң ынак уран чүүлүн кагбаан болгаш Тывага цирк мөөгежилдиниң херек кыраанда баштайгы башкызы болуп, цирктиг нарын, берге, ынчалзажок кайгамчык чараш уран чүүлүнге аныяктарны өөредип келген. «Чалыы назын» деп эстрада-цирк бөлүүн оон дорт удуртулгазы-биле тургустунган болгаш улус чонун, көрүкчүлерниң бедик үнелелин, улуг сонуургалын чаалап ап турар. «Чалыы назын» дээрге башкы артистиң чүгле тургузуп каан бөлүү эвес, харын оон чогаадыкчы тывынгыр чоруунуң уламчылакчызы болуп артар салгалы дээрзинге ым-даа бурурээр.

К. Б. Хензиг-оол ажылчы чонунуң ынакшылын болгаш хүндүткелин эдилеп, профессионал байлак дуржулгазын чогаадыкчы аныяктарга дамчыдып, республиканың хөй-ниити амыдыралынга идепкейлиг киржип келген.

Профессионал цирк уран чүүлүн хөгжүдеринге К. Б. Хензиг-оолдуң ачы-хавыязы РСФСР-ниң алдарлыг артизиниң, Тыва АССР-ниң алдарлыг болгаш улустуң артизиниң түннелдер аттары-биле демдеглеттинген.

«Ада-чурттуң Улуг дайынынга эрес-шудургу күш-ажыл дээш» деп медаль-биле база чонунуң мактал хүндүткелинге төлептиг болуп, хөй-хөй Хүндүлел бижиктер-биле шаңнаткан.

Улуг талантылыг артист, цирк уран чүүлүнүң шылгарангай мастери, могаг-шылаг чок ажыл-ишчи, бөдүүн болгаш бодунга негелделиг чораан кижи — Күжүгет Балдаңович Хензиг-оолдуң дугайында чырыткылыг тураскаал бистиң чүректеривиске кезээде артар.

Г. Ч. Ширшин, Ч.-Д. Б. Ондар, Ш. Д. Ооржак, В. Б. Оскал-оол, А. К. Канзай, М. М. Мунзук, К. Н. Мунзук, К.-Э. К. Кудажы, Н. О. Өлзей-оол, Н. И. Баазитова, Х. А. Анчимаа-Тока, И. Т. Кызыл-оол, К. С. Шойгу, Х. Б. Конгар, Т. Ч. Норбу, Ч. Ч.-Д. Ондар, Л. М. Борисова, Д. Э. Очур, М. С. Хомушку.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

МАЙ 23

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Колобоктар истелгени чорудуп турар». Мультфильм. 1-3 сериялары. 8.55 «Зитаровтарның өг-бүлези». Уран-чечен фильм. 2-3 серияларлы. 11.10 Концерт. 11.30 «[illegible]». 12.30 — 13.10 «Үе». 13.45 Компьютер-биле чугаа. 16.30 Уруглар шагы. 17.30 Телековүрүг Алма-Ата — Хиросима. «[illegible] ядролуг боо-чепсекке удур». 18.30 «Үе». 19.00 Оңаа-ондак чок шимчээшкин. 19.30 «Дипломатчы эвес беседалар». Сенатор Эдвард Кеннеди дамчыдылгага киржир (АКШ). 19.50 «Зитаровтарның өг-бүлези». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Мээң Чайковскийим». М. И. Плудкинниң чугаазы. 22.20 «[illegible]». 22.40 «[illegible] Москва» солунунуң «[illegible] марафонунуң» тергиинниериниң чыскаалы. 00.10 — 00.35 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35, 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Арыг чурттакчыларының оюн көргүзүү. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Физика. 7 класс. Космиктиг ужудукчулар. 11.05 Эр кижилер улуг-хүнде. 12.05 — 13.10 «Тулчуушкунга тын алыр сен». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 17.00 «Илья Сельвинский. Ортузу эгени». Барымдаалыг телефильм. 17.40 «Бистиң студияда — Антон-квартет».

КЫЗЫЛДАН

17.55 «Спортлото» рекламазы. 18.15 Медээлер. 18.20 «Тыва черде». «Политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге». «Чоңга эки бараанныарны хөйнү бүдүрер». Делегей байдалының дугайында беседа. Медээлер. 18.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.00 — 00.30 РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинде. Чапсарда—«Тамыктыг ударлар, чаштар!».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.55 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Интернационалдыг черде». (Ленинград). 18.30 — 19.00 «Үе».

КИНО

МАЙ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Авария — дочь мента» 9.00, 11.00, 13.10, 15.20, 17.30, 19.40 (узаткан). видеозал: «Ниндзя против ниндзя» 9.30, 11.10, 12.50, 14.30, 16.10, 17.50, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Веселое волшебство» 9.30, 12.40. киноклуб «Говорит 01», «Джульбарс» 11.00, 15.00, «Гарем Степана Гуслякова» 16.40, 18.40, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Встреча» (2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Родной ребенок» (2 сериялыг) 14.00, 16.50, 19.40 шактарда.

Чоннуу ажылга таарыштыр тургузар талазы-биле республика тову Каа-Хем, Бии-Хем, Кызыл болгаш Таңды районнарының совхозтарынга малчыннап ажылдаар кижилер негеттинип турарын чарлап тур. Кедээ черлерге барып ажылдаарын күзеп турар кижилер айтырыгны дараазында адрестен билип ап болур: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 34-2, телефон № 3-27-88.

Хандагайты ортумак школазының 1970 чылда доозукчуларын бо чылдың июнь 16-да каттыжып ужуражыышкынга кээрин чалап тур.

ССРЭ-ниң [illegible], Тыва АССР-ниң Культура министерзи [illegible]

Күжүгет Балдаңович
ХЕНЗИГ-ООЛДУҢ

[illegible]

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-01; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ агроулетпур — 3-34-49; 3-36-73; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-41-16; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; 3-37-11; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаңда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга амазы

Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 419

ТС — 00191

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл май 24 четверг № 119 (14319)

1925 чылда үндүрүлгүлеп эгелээн. Өртээ 3 көп.

ЭКОНОМИКАНЫҢ ХӨЙ ХЕВИРЛЕРИН ДАМЧЫШТЫР — БҮДҮРҮЛГЕНИҢ АЖЫКТЫЫНЧЕ

ССРЭ Президентизиниң арендаторлар-биле ужуражыышкыны

ССРЭ Президентизи, СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев май 21-де Кремльге аренда болгаш кооператив коллективтериниң кижилерин, өг-бүле болгаш тараачын ажыл-агыйлар [illegible], колхозтар, совхозтар, агроүлетпүр комбинаттарының, каттыжыышкыннарының болгаш өске-даа [illegible] [illegible] үлетпүр бүдүрүлгелериниң төлээлекчилери-биле ужуражыышкынны дыңнаткан болгай.

Ужуражыышкынның ажыдыышкыны, М. С. Горбачевтуң чугаалааны болза: «Силер, эштер, [illegible] ниитеп дорт-ла [illegible] болгай силер, ынчангаш [illegible] деп айтырар чадавас [illegible] силер: бистиң Президентивис канчап черле дестиимсетей берди? Мында тарылга чоруп турар, бистиң-даа чай-хос чок, хүн бүрүзү, шак бүрүзү чылдың чемгерер болгай, а бисти та чүге чүве Москваже кыйгыртып турар...

Бөгүн час, көдээде ажылдап турар кижилерге онза ужурлуг ындыг хүннер ам чоруп турар дээрзин билип турар бис. Ийе, билип турар бис. Ындыг болзажок, силерни черле чалаар деп шиитпирлээн бис, эргим эштер. Ооң ужуру ындыг чүве.

Президент [illegible] экономиктиг реформа айтырыгларының талазы-биле ийи хуралды бисте болуп эрткен. Удавас үш дугаары болур. Ол хурал [illegible] бистиң үлетпүр ажылчыннарының, экономистерниң, эртемниң бүгү салбырларының төлээлекчилери олуржуп, аңаа хөй-хөй саналдарны [illegible] бистиң экономиктиг [illegible] радикалдыг хемчеглериниң программазы [illegible] турар Президентиниң чугаалажып турар. Оон соонда [illegible] чуруту чадап [illegible].

[illegible] турар [illegible] болгаш [illegible] хевирлериниң [illegible] программа хамыктыг [illegible] [illegible] турар [illegible] хамаарылга [illegible] болгаш [illegible] хамаарыжыр. [illegible] турар чүүлдү билир [illegible] болгаш талазы-биле ол чүнү негээр [illegible] ажыл [illegible] болурул, кандыг [illegible] турар. [illegible] болгай бис, бирги [illegible] ол парлаттынган турар. А каждан өртектерге болгаш өртек тургузарынга чедип келгеш, ынчан ол айтырыгларны бүгү-ниитилелдиң чугаалажып көрүүшкүнүнче киирер бис. Арткан бүгү бөлүк саналдар, а ол ышкаш рынокче шилчиири-биле холбашкан хоойлулар төлевилелдериниң бүдүн пакедин жапсырлаштырган илеткел Дээди Советче киирткиген турар, мээң бодап турарым-биле, 24-25 хүннеринде аңаа чугаалажыр. Ук пакетче аграр секторнуң кирерин база чугаажок. Экономиктиг реформа дугайын, рынок дугайын, чонуң социал болгаш амыдырал-чаа байдалдарының дугайын ол чокта канчап чугаалажырыл? Чурттаар оран-бажың база бараан-сараан-биле бир демей. Аъш-чем айтырыы — кол айтырыг дээрзин билдингир. Чиир-ижеринден болгаш кедеринден эртип чүве чок.

Ынчангаш амгы үе-чадада аграр политиканың, аграр ажыл-херектериниң, көдээде амыдыралдың айтырыгларының талазы-биле тускай, улуг чугаа биске херек деп санап турар бис. Чер, аренда, өнчү дугайында хоойлуларны хүлээп алган соонда, Президент чөвүлелинге тускай чугаа чорудар херек. Ынчангаш ол дугайында бодалдарын [illegible] бистиң эртем албан черлеринден, практиктерден база дилээп бис. Ниитизи-биле алырга, сөөлгү үениң байдалын илередип турар материалдарны мээң ап турар бис: ол канчаар өскерлип турарыл, азы өскерилбейн турар бе? Бир эвес өскерлип турар болза, кайы хире үндезинниг ил, азы [illegible] [illegible] турары, чүү шиитпирлеттинмейн турарыл? Кижилер эргелерин [illegible] [illegible] херек [illegible] [illegible] [illegible] чүү-даа [illegible] [illegible]. А ол дээрге, бир болза, черле ажыл-агыйны башкарып чорудар [illegible] чаа [illegible] холбаштырган кижилерге [illegible] [illegible] [illegible] Президент [illegible]

келиинге хүүштүр органнзастап турарыңар шак мындыг янзылыг ужуражыышкыннар-дыр. Чугаалажыры-биле, демчештирип көрүү-биле кайгалзаңыл деп айтырыгның ужурун тывары-биле силерни чалап алган бис. Күрүне, коллектив болгаш кооператив өнчүзүнүң салым-чолу база ролю кандыгыл? Үлетпүр байдалдарында аренда канчаар чоруп турарыл? Оон хевирлери, орукталры кандыгыл? Ынчангаш бистиң үлетпүрүвүстү болгаш тудугну төлээлеп турар эштерниң санал-оналдарын база дыңнаксаан бис. Ол сорулга-биле оларның чамдыктарын чалаладывыс.

Ниитизи-биле чүү бүдүп турарыл, а чүү бүтпейн турарыл, көдээ ажыл-агыйда-даа, үлетпүрде-дээ, тудугда-даа, ачы-дузаа чедирилгезинде-даа болгаш оон-даа аңгы адырларда ол азы өске-даа айтырыгны шиитпирлээри тапталашкындан чүге үнмейн турарыл дээрзин билип алыр кылдыр, бисте бөгүн хостуг, ажык, принциптиг чугаа херек.

Статистика медээлеринден мындыг байдалды эскерип турар бис: ажыл-агыйны башкарып чорудары чаа хевирлеринче шилчээн ындыг коллективтерде күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң темпилери-даа, өстүлдези-даа, база шынар талазы-биле өске-даа көргүзүглери эң бедик болуп турар. Ол чүгле аажыңнын нормуун турары [illegible] көөр-дүр [illegible] дээш күсел менээ [illegible] [illegible] та чүге ындыг чүве ийик, статистика медээлеринде чамдык арендалыг коллективтерде ажыл төлевири, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнге болзаарга, оон дүрген өзүп турар-дыр. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң темпилери бедик болганда ол өскен турар болбайн даа, ынчалзажок сөөлгүүң ол мурнавас ужурлуг. Ниитизи-биле алырга, ону өөрениир көөр, ону чугаалажып көөр херек.

Кандыг бир школаны эртип, бир-ле чүүлге тавааржып, ындыг бир дуржулганы чедип алган, чугаалаар бодалдары тыптыр. Бергени кижилер-биле, силернин-биле, мындыг янзылыг чугаа биске херек, эштер. Бот-тарызының бодалдарыкарны мааа тө каапталарыкарны күзээр-дир бис. Ол ажык, дорт чугаа болган турар ужурлуг. Бир эвес ол шимчээшкинде бергелер, четпес чүүлдер бар болза, олар канчап тыптып келгенил, харылзааларын оралдажып көрүнер. Черле ынчаш, ажыл-агый удуртукчуларының удурланып турарындан ындыг бе? Азы ол чорудулганы айлап-таарыштырар хоойлуларның, аңаа хамаарыштыр дээштиг механизминиң бисте чогундан ындыг бе?

Көдээ дугайында чугаалаар болза, арендаторнуң бодунуң, чүгле арендаторнуң эвес, харын-даа ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа хевирлеринче кирип турар кижи бүрүзүнүң — өг-бүле кооперативиниң, тараачын ажыл-агыйының чылыш чогунда эвес ирги бе? Ажыл-агый удуртукчуларга [illegible] хамааты[illegible]лыг хоойлу ёзугаар магадылалдың, бүзүрелдиг болур чоруктуң чок болуп турарында эвес ыйнаан. Чижээлээрге, В. А. Стародубцев дижик. Ооң арендаторунга чүве тып алыры берге-даа бол, ынча бүгү-ле чүве конгчуг эки чоруп турар. Азы өске бир чижектп көрээли. Ажыл-агыйже барып кер азы фермадан азы участоктан аңаа-ла ап ал дээр, а херектиг техника чок болур. Ынчап база болбас.

Тракторлар, ылангыя дугуйлуг тракторлар чедишпес дижир-дир. Ол техниканы хөй-биле бүдүрүп үндүрзе! А өске талазы-биле алырга, дугуйлуг тракторларны чүгле эрткен чылын нормативтен ажыр 20 муңну үндүр бижээн-дир! Американ фермерге болзаарга, бисте норматив дээрге оон сыр өске болгай. Ында комбайн болгаш трактор 15—17—20 чыл ажылдаар, а бистиңнде норматив — 8—10 чыл. Дугуйлуг тракторлар талазы-биле бир дугаар черни ээлеп-даа турар болзувусса, бир эвес олар мыңчаар ажыглаттынар болза, биске олар кажан-даа чедишпес. А хөй-хөй арендаторлар азы тараачын ажыл-агый чорудар деп шиитпирлеп алган кижилер мынчаар кылып турар-дыр, көрүп көрээлиңер дээн: олар, ылангыя механизаторлар, үндүр бижипкен тракторларны ап алгаш, оларның септеп-селээш, оларның-биле ажылдап турарлар-дыр. Техниканы ээ ёзу-биле көөр деп чүве болдур дээрзин оон [illegible] [illegible]

[illegible] бо талазы-биле [illegible] хөй айтырыглар тур-

гүстүнүп келир-дир. Бир талазында, херек болза чаа, бер-ге ышкаш сагындырар. «Рязань Рокфеллеры» — Н. И. Кучеренкога хамаарыштыр чүү болдук, бүгү кижилер чегенип хүлээп алган ышкажыгай. Каждан ол ажылдап эгелээрге, кандыг-бир түннелдер көстүп, ажыл төлевири өзүп эгелээр орта, округка ону Рокфеллер деп адап эгелээн тоогунуу сактып келиңер-ле! Ам оон хөрээнде херек демдээн көрүп тур мен, ону депутат кылдыр соңгуп алганнар-дыр, ынчаарга-ла арендаторну болгаш арендаторну дуюкаа хүлээп көрүп эгелээн-дир. Ийет, шынап-ла, хүлээп көрүп эгелээн-дир!

Мындыг янзылыг амыдыралчы, хостуг чугаа херек-тир. Чүнү-даа чугаалаарындан эгенмеңер.

Ростов областың «Матвеево-Курганск» совхозунуң директору В. С. Бутенко чугааны бир-ле дугаарында эгелээн. Бөгүнде массалыг информация чепсектеринде чамдыктар колхоз, совхозтарны тарадырын негеп, өскелер харын оларны тарадыптар болза, аш-чут эгелээр дээрзин, база бир чамдыктар тараачын ажыл-агый дээш туржурун, өскелери дээрге фермерлерже шилчиирин, социализмге өскерлиишкин болур дээрзин бижип турарын ол айыткан.

Бодунуң удурткан совхозта байдалды ужуражылганың киржикчилеринге ол тайылбырлаан. Ажылчыннар-биле сүмележип, бүдүрүлгениң мурнуку адырларын тарадыпкан, оларның орнунга ёзулугла чаңгыс ай-ла сеткилдиглерни каттыштырып турар 54 коллективти тургускан. Хостуг удуртукчу кижи чок, коллектив бүрүзүнде ону аңаа удуртуп башкарып, чек системазын чорудуп турар кижи бар. Арендалыг коллективтерге, тараачын ажыл-агыйларга база хуу аренда-биле ажылдап турар улуска дааланга-даа бербес. Олар шупту совхоз-биле керээлиг. Түңнелинде тарга культураларының дүжүткүрү бедээн, малдың продуктулуг чоруу өскен, совхозтуң экономиктиг байдалы экижээн. Ам продукцияны болбаазыратыр объектилерни тудар сорулганы шиитпирлеп кирипкен. Ол сорулга-биле Таганрог биле Ростовтуң үлетпүр бүдүрүлгелериниң акци херекгийнин каттыштырып турган ССРЭ-ниң Агроүлетпүр банкызының, Күрүне страхованиезиниң область эргелелдериниң киржилгези-биле агрокооперацияны тургузар-дыр деп санал киирген. Ынчалза-даа чаа оон үндүрүг тыртар деп шиитпирлээн.

Ам совхозтуң орнунга онзагай хөй янзы хевирлерин барымдаалааш, эге коллективтерге экономика талазы-биле бот-тускайлаң чорукту бар-ла шаа-биле бээр дээш акционер банкылыг аренда-кооператив база тараачын ажыл-агыйларны тургузарын шиитпирлээнин В. С. Бутенко чугаалаан. Ынчалза-даа ол талазы-биле [illegible] [illegible] киинер туруп кээрин директор дыңнаткан. Ооң бадыткалынга мындыг чүүлдү ол чугаалаан: автомашинаны азы тракторну хуусаазы эрткен дээш үндүр биживээнде, амдаа ажыглап турар шынарлыг хирезинде-ле, ол дээш күрүнге хуу тыртып алыр. Бо талазы-биле ораторнуң бодалдарын М. С. Горбачев сонуурган, элээн каш айтырыгларны салган. Чер дугайында хоойлу үнген, ону боттандырарының механизми херек.

Оратор оон аңгыда, тарааны садып алырының өртектериниң улгаттырганының дугайында чадактың дыштаалын боттандырары, көдээниң материал-техниктиг хандырылгазының, социал айтырыгларының дугайында чижектерни киирип тургаш, тодаргай доктаатан.

Дараазында Орёл областың Урицк район Совединиң даргазы, партия райкомунуң бирги секретары В. В. Соболев сөс алган. Бо беш чылдың дөрт чылында районда көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин бүдүн чартык катап көвүдээн. Эрткен чылын бир инектен-не 3639 килограмм сүттү саап алган. А сөс чыл мурнунда ол көргүзүг чүгле 1655 килограмм турган. Ол дээрге экономиктиг чаа хамаарылгаларның ачызы дээрзин оратор айыткан. Областың ажыл-агыйлары арендаорнун [illegible] [illegible] ажылдап турар. Хууда аренда, өг-бүле фермалары, фермер ажыл-агыйлары,

сүт комплекстери, арендаторлар кооперативтери бар. XX партсъезд аттыг колхозта Н. Мусановтуң өг-бүлези эрткен чылын 163 тонна хавак үнүш дүжээган, бир кижи 77 муң рубльдиң продукциязын бүдүрген. Ол дээрге ниити совхозтуң ортумак көргүзүүнден 7 катап хөй. Шынап-ла, шак ындыг арга көдээни диргизер деп, ораторнуң бодалы ындыг.

Аренда үезинде партия ажылдакчыларының кижи бүрүзү-биле ажылдаар стили болгаш методу база өскерилген.

Амгы үеде районда өг-бүлелерниң 70 хире фермалары бар. Олар районда сүттүң 6 база эъттиң 10 хире хуузун берип турар. Ол продуктуларның 15—20 хире хуузун чоннуң хуузунда ажыл-агыйлардан садып ап турар.

Урицк районнуң удуртукчузунуң бо чугаазын «Коммунизм дээш» колхозтуң кежигүнү А. Н. Петина немээн. Ооң өг-бүлези саар 30 инектиг фермалыг. Дериг-херекселин эки. Өг-бүле фермазының бүгү-ле өнчүзүнүң өртээ 232 муң рубль. Керээ ёзугаар арендаторларга узун хуусаалыг чээлини берген. Чаа арга-биле бүдүн чартык чыл дургузунда ажылдап келгеш, бисти колхоз камгалап турар-дыр, амдызында колхоз чокка тараачын ажыл-агый эгезинде-ле саңдарап каар-дыр дээрзинге бүзүредивис деп, оратор чугаалаан.

Чүгле колхоз, совхозтарны тарады сывыртапкаш, чаа арга ёзу-биле ажылдап болур деп, чамдыктар ынчаар санап турар болгай дээрзин М. С. Горбачев бо колхозчунуң саналынга каттыжып чугаалаан.

А. И. Чабанов. «Ротор» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору, Черкасск областы. Чурттуң эң улуг 30 бүдүрүлгелериниң удуртукчулары «Экопром» деп консорциумну эки турага үндезилеп тургускаанын ол дыңнаткан, ооң сорулгазы — бойдусту камгалаары. Суук болгаш газ хевирлиг химиктиг артыышкыннарны, бүдүрүлге бөгүн арыглаар бедик бүдүрүкчүлүг экологтуг дериг-херекселдерни «Ротор» каттыжыышкын херегленикчилерге бо чылын берип эгелээр.

«Агаар-бойдус» талазы-биле арыг-силиг хоолаш, чурттаашка бажыңы, биогазка комплекстиг установка, бажыңга ажыглаар сүг, суггарылга, бокту артыышкыннарны арыглаары» деп дораан күүседир ужурлуг программаларны консорциум амгы үеде ажылдап кылып турар.

И. В. Гусар. Тернопольдуң облагроүлетпүрүнге чоокка чедир ол агрономнап турган. Ам фермер болгаш Лановец районда тараачын ажыл-агыйын кылып турар. Фермер мынча деп чугаалаан: «Американың Каттышкан Штаттарынга 1988 чылда дуржулга солчуп чораан мен. Арендаторлар-биле мындыг хевирлиг чөвүлел хурал ол чылдың октябрьда болган. Ооң материалдарын өөрендим. Бисте аренда чаңгыс талалыг чоруп турарын эскерген мен. Бо чүгүла херекке специалистер киришпейн турар. Ынчангаш «даштыкы» дуржулгам ажыглавышаан, шенеп көөр бодаан мен. Машина-техниканы болгаш 420 гектар тарылга шөлүн хүлээп алдым. Менден аңгыда бисте 4 кижи ажылдап турар».

Соңгу Казахстанга хайнакташтырган нарын дуктүг хойларны бистиң совхоз өстүрүп турар деп, Павлодар областың Майск районунда Киров аттыг совхозтуң «Саржай» кооперативиниң удуртукчузу К. Макышбаев чугаалаан. Ынчалзажок совхозтуң орулгазы чавыс болган. Ону барымдаалааш, ажыл-агыйны чорударының чаа аргаларын ажыглап эгелээн бис. Бистиң өг-бүле коллектививис — аренда [illegible] [illegible] бисте 350 муң рубль өртектиг херекселдерни, 2100 хойну, 1600 гектар шөлдү бижиглээн. Эрткен чылын 100 хойдан 110 хураганны алган бис.

С. Ю. Покровский. Көдээ ажыл-агый продуктуларын болбаазыратып кылыр талазы-биле Ленинградта эң баштайгы аренда бүдүрүлгезиниң директору. Көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрүп алыры — берге ажыл, а ук продуктуларны камгалаары — оон-даа берге херек деп, ол демдеглээн.

Аренда ёзугаар ажылдап [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] гулаан: ажыл шагы үзер чо-

рук 10 катап, оорлаашкыннар база 10 катап кызырылган. Ону шыңгыы хемчеглер-биле чедип алган бис. Бүдүрүлгеже черинге оорлаашкын кылыры-ның оралдажыышкыны дээш 1000 рубль торгаалды доктааткан бис. Ажылга эзирик келгени дээш 400 рубль, ажылга үнмээни дээш — 200 рубль торгаалды оңаап турар бис, ынчаарга эзирик кезектер сергеедир черге кирген дээш — 150 рубль.

М. С. Горбачев. Күштүг хоойлужудулгага ол хемчеглер чорушкек дээш силерни прокурор бурудатпаан бе?

С. Ю. Покровский. Ол акша-хереңгилерни социал хөгжүлдеге чарыгдап турар бис, Михаил Сергеевич. Арагачыларның күсели-биле чунар-бажыңны тудуп алганывысты дорту-биле чугаалаар ужурлуг мен (залга шимээргээшкин).

«Ставропольское» улусчу бүдүрүлгениң күүседикчи директору В. И. Постников сөс алган. Кол фондуларны 10 чыл дургузунда садып алыр болдап турар бис. Бо талазы-биле байдал мындыг: бодувустуң акшавыс-биле тудуп алган бүгү-ле чүүлдер — бистерниң, а биске ачыладып каан чүүлдерни — садып алыр бис. Бисте ажылдакчы бүрүзү — кол фондуларының дем каттыштырган ээзи. Орулга хуваалдазының бүгү системазын солаан бис.

М. С. Горбачев. Өнчү харылзааларын өскерткен-дир силер.

В. И. Постников. Ийе, кижи хуу өнчүлүг болбушаан, ук бүдүрүлгениң ёзулуг ээзи болуп турар. Төп министерстволарны, чазакты шүгүмчүлээрин чаңчыга берген-дир бис, а чаа чүүлдерни шиңгээдип ажыглаар талазы-биле чер-чер органнары [illegible] боттарының хемчеглерин ап турар.

М. С. Горбачев. (Залга олурганнардан айтырган). Силер база ынчаар бодап, аңаа каттыжып турар силер бе?

Үннер: Ийе.

Дагестан АССР-де Орджоникидзе аттыг совхозтуң даргазы М. А. Чартаев санал бергеш, бүгү колхозчулар, ооң иштинде удуртукчулар болгаш специалистер экономиктиг чаа харылзааларже ийи чыл бурунгаар бүрүн шилчээнин демдеглээн. Курарбитражты быжыглаар дугайында саналдарга ол база каттыжып, арбитраж органнарын улусчу контроль органнарын кыжыраларының күсели-биле быжыглап болур деп айыткан. Рынок харылзааларының байдалдарында улусчу контроль органнарының кылыр ажылы эвээжээр апаар.

Партия райкомунуң секретары-даа, райкүүскомунуң даргазы-даа шалың эвес, а орулга алыр ужурлуг деп, оратор санап турар. Ынчаарда аренда херээ болур-чогуурубиле ботганыр апаар.

А. Н. Живоглядова, Красноярск крайның Шушенск районунуң «Сибирь» совхозунуң арендалыг коллективиниң звено удуртукчузу: «Арендалыг керээ байдалдарынга ажыл бисти хаара тудуп турар. Ол дээрге бирээде, хөй-хөй бүдүрүлге экономиктиг айтырыгларны шиитпирлеп турар үеде бот-тускайлаң чорук-тур. Ийиде, ажылдың алыс түңнелдери дээш бедүүн сагаашкынар кылыры-дыр. Олар бистиң [illegible] [illegible] билдингир.

Бистиң звеновус сүт бүдүрүп турар. Эрткен чылын бир инектен-не 3510 килограмм сүттү саап алган бис.

1988 чылдың дениелинде ол 372 килограмм хөй.

Мал ажылында бистиң арендалыг коллективтериниң [illegible] ниити саны бисте 19) эки ажылы совхозка 2,1 миллион рубль арыг орулганы киирип алыр арганы берген. 1987 чылдың дениелинге бодаарга, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 21 хуу өскен, мал ажылының продукциязының бот-үнезин 100,5 муң рубльге кудулаткан. Арендалыг керээниң байдалдарынга совхозтуң ажылының [illegible] [illegible] болзаа.

Материал-техниктиг хандырылга-биле [illegible] айтырыгларны шиитпирлээр эргежок чугула. Совхозта мал фермаларының ажылынга ажыглаар дериглер-биле харылзаалыг байдал берге болуп артпышаан. Мал ажылының продукциязының күштүг [illegible] [illegible] көдээ ажыл-агыйның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң чогумчалыг болурун хандырбайн турар.

Малчыннарга пенсия тывыларының айтырыы чидиг болуп артпышаан. Ынчангаш [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] лаары күзенчиг болуп турар».

Инаирзе — А. С. Самсонов, Москваның бирги шак заводунуң директору. «Мурнунда турган Приборг тудуушкун министерствозу бистиң бүдүрүлгевисти арендаже киирген. Ынчан аренда дугайында хоойлу даа, ам бар болуп турар хоойлу негелделери-даа турбаан. Бистер продукциявыстың 80 хуузун даштыкы чурттарже садыкпап турар бис. Бистиң бот-тускайлаң ээрүүвүс бюрократтың хоочун кижилерниң холунда турары херээшенчыг-дыр. Аренда дугайында хоойлуну ургүлчү үреп турар-дыр. Дузаа кадарының орнунга бистерни аъшке чыгай бээрлер болгай. Мен бөгүн завод коллективиниң дугайында чугаалап тур мен.

Бистиң планнарывыста күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн чуртка хамаарыштыр алырга, 6-7 хуу көвүдедип турар бис деп турарывыс дээрге-ле. Михаил Сергеевич, ол — кемниг херектир деп санап турар мен. Оң бөгүн бистиң чедип алганывыс дениелдеп чурт чылдың-на күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн 15—20 хуу улгаттырар ужурлуг. Бот-боттарывыстың аравыста харылзаавысты, ажыл-агыйларга төлээр системазын тургузуп алыр херек деп, кижилер чугаалап турар.

Маңаа колхоз даргазы кижи (чугаа М. А. Чартаевтиң дугайында чоруп турар) чүве чугаалады. Ону шуут-ла академик кылдыр санап тур мен. Кайын, чүлеп эгелээрин ол маңаа кончуг тодаргай чугаалап берди.

Мен бүдүрүлге дугайында чугаалап тур мен, ынчангаш кижи бүрүзү бистиң менээжилиниң ады-биле ажыл кылыр ужурлуг деп санап тур мен. Мен ону ынчаар санаар [illegible] болзумза. [illegible] ажыл-агыйда бүгү байдалды [illegible] көргүзээ, [illegible] [illegible] бистер шиитпирлээн бис. Ёзулуг ажыл кылып чорук биле, харын-даа валюта-биле дузалаарын көрүп турар бис. Ынчалза канчап-тыр, көрүп көрээн даан. Бистиң бүдүрүлгевистиң [illegible] [illegible] бүт кырынга туруп алыры-биле совхозтуң [illegible] [illegible]. Москва чоогунда, 3,4 муң гектар шөлдү [illegible] [illegible] деп чугаалап тур мен. Бистер аңаа беш чыл дургузунда 12—15 миллион рубльди, хамыктаа валютаны чарыгдап, көдээ ажыл-агый техниказын садып ап болгай бис. Ынчалза-даа шуут-ла өйтүр [illegible] алган бис. [illegible] алырга, мынчаар бээр [illegible] болгай. Область бүдүрүлгеге орулгалыг эвес ажыл-агыйларны илереткен, оларны алдын [illegible] бүдүрүлгелерге берип тиг болгай. Ынчан ботта хогумчалыг чуул турар болгу.

Латвия ССР-ниң Шилуте районунда Т. П. Юшкис мынчаар чугаалаан: «1987 чылда фермер болуп ажылдап эгеледим. Чамдык кижилер кыжырып, оон чүү-даа бүтпес деп чугаалап турдулар. Ынчалза-даа бистиң колхозувус чепшээрешкен болгаш эргв ферма берип каан. Баштай үш инек садып алдым. Оларның саны ам 34 четкен. Бистер үш өг-бүле кады ажылдап турар бис. Ам инектеривис саны элээн кызырылган. Ындыг-даа болза, 47 бызаа немежи берген. Эътти — эът комбинадынга, сүттү — сүт пунктузунга дужаап турар бис. Банкыда агар санывыс бар.

Бистер тараа культураларын база тарып турар бис. Эрткен чылын бир гектардан-на 31 центнерни ажаап алдывыс. Колхозта мал чемин чедишпес. Бистер долузу-биле белеткеп алыр-дыр бис. Шиитпирлеп чогууш бар айтырыг бар. Ол болза, [illegible] материал-дүүштүг недешпестей. Саңы ындыг болганда шөлге сиген даа, тараа-даа артып каар болгай. Ол биске-даа, өске-дээ улуска ажыктыг эвес.

М. С. Горбачев. Тимофей Петрович, мал-даа, [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] ажыглаар [illegible] бе, [illegible] [illegible]?

Т. П. Юшкис. Ийе, бистер [illegible] 71 муң рубль [illegible] бис.

М. С. Горбачев. Ур хуусаалыг бе?

Т. П. Юшкис. Ийе.

М. С. Горбачев. Кандыг хуулуг кылдыр бээр силер?

Т. П. Юшкис. 0,75.

М. С. Горбачев. Ындыг болза чиигелделиг хуу-дур. Мындыг таварылгада силер ындып, черни өнчүге бериксеп бис дээрин чедир чугаалавайн турар ышкан-тыр силер?

Т. П. Юшкис. Ийе, өнчүге бериип турар бис.

М. С. Горбачев. [illegible] [illegible] [illegible]?

Т. П. Юшкис. Эрткен чы-

лын бистен колхоз 24 муң рубль орулганы алган, а [illegible] [illegible] алдывыс. Оон-биле кады бистиң бүгү чүүлдеривис ботта рывыстың болгай.

ССРЭ-ниң арендаторлар болгаш бүдүрүлгеге эштериниң эвилелиниң даргазы П. Г. Бунич арендаының артык талаларының дугайын база катап сагындырган. Бирээде, ол дээрге бүдүрүг-ла бот-тускайлаң чорук, ийиде, арендалыг байдалдарында бүдүрүлгелер боттарынга хөгжүлде фондузун, ынчап-ла, херек кирызында ажылдап алыр апаар. Оон биле черлердиң экономиктиг органнарының бо херээниң бот[illegible] [illegible] сагындырган.

Оон ынай экономист аренда байдалдарында өртек үнге хамаарылгаларынга доктаап, ыл фондуларны садар азы арендаже бээр таварылгаларда чуртта күрүне эңгеренинниң эргелел башкарылгазының албанын тургузарының чугуланын айыткан. Ол бернп турар [illegible] кайы хире үнелиг болуруунга экспертиза үнелелин бээр ужурлуг.

Черниң өртек үнезин дарый доктаадып тургузарының чугулазынга ол доктаатан.

М. С. Горбачев. Шынап-ла, мээң билип турарым-биле, чер кадастрының талазы-биле сөөлгү он чылда эңгээ бүрүзүнге өлептейлиг ажылдап келген болгай. Ынчангаш бо талазы-биле чылып-ла турган херек чок боор.

П. Г. Бунич. Көдээ ажыл-агыйга хостуг өртектер-биле садар эрге бээр дугайында маңаа чугаалап турду. А рынок экономиказынга хамаарыштыр бижип турар чүүлдерже чиик база аъш-чем үлетпүрү барык колдуу чүс хуу күрүне чагыынга турар ужурлуг деп турар. Ынчап кээрге көдээ ажыл-агый база долузу-биле күрүне чагыынга чагыртыр апаар-дыр. А ынчаарга аъш-чем продуктуларынга хостуг өртектер чүгле оон 14 хуузунга хамааржып болурунга көрүп турар, ук болза — [illegible] хуу болгай. Мону рынок экономиказы деп болур бе? Бурунгаар базым кылдыр бе?

Оон аңгыда, хостуг өртектерни чүгле көдээ ажыл-агыйга киирерге болдурмас. Үлетпүр аймаарынга хостуг өртектер турбас болза, ажыл-агыйлар бүрүзүнде деп [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Ынчангаш хостуг өртектер [illegible] [illegible] чаңгыс адырга хамааржывас ужурлуг.

Оон ынай ол бодунуң чугаазынга экономикада тыптып турар ээ чүүлдерни барымдаалап көрүп турар — чаптыг база дээштиг үндүрүг системазын тургузарынга доктааган.

Хмельницк областың Теофиполь районунуң «Труд» колхозунуң арендатору В. Л. Богонюк ажыл-агый чорудулгазының чаа хевирлерин непереадиринге шаптыктап турар [illegible] [illegible] [illegible] доктааган. Кадайым-биле [illegible] [illegible] ажылдап турган бис. Мен тренерлап турдум. Кадайым — ветеринар эмчи. Мен комбайнга ажылдап билир, көдээниң кандыг-даа ажыл-ижин шыдаар мен. Бисти колхоз даргазы хой-ла көгүдүп турбайн. Бис 140 баш эр казыра алдывыс. Чеооң-на хамык чүве эгелээн! Бисти чүү деп сөглевээн, чүү деп адап турбаан дээр! Мында көдээ арендаторлар эңдерик-тир, олар база ындыг бергелерни эрткен боор. Ол шак кажаазынга алды кижи ажылдап турду. Силер непээ артыңар, арткан дөрт кижи чүнү канчаарыл? Ажыл чок артар бе? деп-даа турду. Силерге чеже, чүү херек чүвел? Машиналар, бажыңнар бар-дыр. Оон артык силерге чүү херегил? деп-даа турду. Чилиннер үзе ажылдаар [illegible] силер деп коргудуп-даа турду. Шуптузун хол-биле кылыр, механизация деп чүве чок, чүү-даа чок ындыг [illegible] канчап ажылдаар боор [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] дир силер [illegible] [illegible] бүгүде [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] чыл дургузунда [illegible] [illegible] 526 центнер эътти дужаап, ажыл-агыйга 54 муң рубль арыг орулганы киирдивис.

Оон ынай ол арендатор биле колхозунуң ажылга хамаарылгазын [illegible] чугаалаан. Колхоз ажылче [illegible] шакта үнер, 18 шакта чанар. Ол чер чыдырыгы-биле шөлче үнер, хүн [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чүве [illegible] болгай. Чүге дээрге ол магадылаттынган акша-шалывыт. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] жээ ууп чыдып алырда бе-

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

Воронеж областың Таловая районунуң «Заветы Ильича» колхозунда арендалыг коллективтиң ажыл-агыйның дугайын ооң даргазы Г. Л. Рузенко чугаалаан: 1987 чылда 104 баш саар инекти арендага алган бис. Эрткен чылын бир инектен оваштыр 5830 литр сүт саглывыс. Колхозта бир тонна сүттүң бот-үнези 26 рубль, бисте — 21 рубль. Бистиң колхозувуста бүгү адырлар арендаже кирген. [illegible] [illegible] [illegible] 14 млн. арыг орулгалыг болган. Ам бисте [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Бүгү эвилелдиң көдээ ажыл-агыйның эртем-шинчилел институдунуң директору В. П. Боев көдээ ажыл-агыйның материалдыг [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Бир эвес көдээ ажыл-агыйны индустриалдажыр-биле киирбес, социал инфраструктураны [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] херээ чок. Бүгүле чүвени аренда шиитпирлеп шыдавас. Көдээ ажыл-агый биле үлетпүрнүң аразында экономиктиг харылзаалар айтырыгын үндезини-биле шиитпирлээр херек.

С. А. Будагов — Орёл областың Должан районунуң «Вышнеольшанский» совхозтуң директору бистиң ажыл-агыйывыста аренда харылзааларының аңгы-аңгы хевирлери бар. Ниити продукцияны бүдүрерин совхоз чыл санында 50 хуу көвүдедип турар. Эрткен чылын 2 миллион рубль ажыг арыг орулганы алган бис. Арендаже [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Тараачын ажыл-агыйлар ынчаар тургустунган. Ол тараачын ажыл-агыйларның [illegible] [illegible] [illegible] болуп турар.

Тараачын ажыл-агыйны бодувустуң черинче хоорээгээ тараан үш чыл бурунгаар негээп алган бис деп. Псков областың Пыталов районда «Артемовский» совхозтуң арендаторы Н. Н. Бешанов чугаалаан. Баштай өг-бүлем арендалап эгеледи, амгы үеде онзаг фермерлер районда бар. Олар черни алгаш, быжыг агар санныг [illegible], техниканы, хуу малды садып турарлар. Мээң бодумнуң ужыл-агыйымда 40 гектар чер, 36 баш мыйыстыг бода мал бар. 1989 чылда алган ашкы орулгам 21 муң рубль болган. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

(Уламчызы 2-ги арында).

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында)

[illegible] областың «Красный флаг» совхозтуң арендатору Ж. К. Искаков мынча дээн. Тараачын ажыл-агыйның утпазын дилээр мен. Ол кооператив-биле домей [illegible]-дур, а аренда ооң арында [illegible]-дур. Кол фондулар өртээн арендатор [illegible] [illegible] АҮК-тың [illegible] [illegible]. Тараачыннардан болгаш кооператорларның шалыны улуг деп турар. Ону ажылдаар кижилер санын кызырып тургаш чедип алган болгай бис. Арендаторларга шалынны 300—400 рубль кыл-дыр өстүрүп каарга, олар оон биле кызыгаарлаттынып орар болгай. АҮК-ке удур чангыс сөс-даа сөглевес.

Чер дугайында. Ону садар, аамчылаар дугайында чугаалар болуп турар. Ол айтырыгны мынчаар тургузар херек: тараачынга черни бериптер. Ол, ада-иези, акы-дуңмалары анаа ажылдазын. Үндүрүгнү харын алзын. Арендаторлардан үндүрүг бир ангы, кооперативтерден база өске, тараачыннардан база бир янзы үндүрүг алзын.

Бодумнуң ажыл-агыйымда байдалды допчулавышаан, Краснодар крайның Красноармейск районунуң «Россия» агрофирмазының даргазы Б. Г. Фоменко көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадып кылыр күчүлерин техниктиг эде дериириниң айтырыгларынга доктааган. Хоо-[illegible] [illegible] болгаш огородчуларындан дүжүттүг ажыл-агыйлар садып ап болур, а ону болбаазырадып кылыр чер чок деп, айтырыгны ол көдүрген. Ынчангаш улуг-улуг заводтар эвес, а хемчээл бүдүрүглелерин кол-[illegible], [illegible] турар [illegible].

[illegible] ай-[illegible] [illegible] [illegible] доктаа-[illegible].

[illegible] областың Сасов районунда «[illegible]» колхозта аренда [illegible] удуртукчузу И. И. Кучеренко арендада дөрт чыл ажылдап турганын чугаалаан. Манаа [illegible] айтырыгны — чурттуң [illegible] [illegible] дугайында айтырыгны чугаалажыр [illegible], бис. Аренда [illegible] [illegible]-даа, [illegible]-даа [illegible] [illegible]. Михаил [illegible] [illegible] чугаалап турумда, Михаил Сергеевич бөгүн колхоз арендада бе, азы чүгле силер бе деп айтырыг салган чүве. Бисте бүгү колхоз арендада, Михаил Сергеевич.

М. С. Горбачев. Ол эки-дир.

Н. И. Кучеренко. Колхозтан чарылбас бис. Биске колхоз тудуг кылырынга дузалажып турган, оруларга алгаш үве санаштывыс. Арыг орулганың 30 хуузун колхоз алыр, а 70-ин бистер [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] ССР-нге Россия [illegible] «[illegible]» [illegible] [illegible] удуртукчузу В. П. Бумбав. [illegible] [illegible] бээр ийи чыл эрткен. Бир ажылдап турар кижиге онааштыр 26 муң рубльдиң продукциязын бүдүрген бис, ол ажыл-агыйдан 2,5 катап бедик. Бистиң коллектививистиң сорулгазы — күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн, ажылчын бүрүзүнүң ортумак шалыны бедидери, бот-үнезин чиигедири.

Бистиң тараачыннарывыс чонну чемгерип шыдавас деп чугааны кижи чамдыкта дыңнаар бооп-дур деп, Башкир АССР-де Кармаскалин районунуң «Агидель» колхозунуң кооператив даргазы С. Г. Гамуллин чугаалаан. Ынча дээрге шын эвес. Чер-ле эки болза, кижилерин чемгерип болур. Анаа ажылдаар херек. Тараачынның күш-ажылынче кичээнгей салыры чугула деп бодаар мен. Тараачын кижиниң чалча эвес, а ээ кылдыр көөр херек. Оон социал-амыдырал байдалдарын өскертир херек. Ындыг принципти бистир кооперативте тургускан. Колхозта ниитизи-биле бүдүрүлгениң, барааң болурунуң болгаш садып сайгарарының 24 кооперативи ажылдап турар. Пландан ажыр алган продукциявысты садып турар тускай ресторанның безин Уфада ажыдып алган бис.

Нийти продукцияның сайгарылгазы оларда 550 миллион рубль чедип турарын Ростов областың «Аксай» агропромышленниг комбинадының чиңгине директору И. Ф. Бова чугаалаган. Бүгү ажылдың бүдүрүкчүлүү болгаш мал, үнүш продукциязының бүдүрүкчүлүү өскен.

Кым-даа командылавас, ажыл-агыйны бодувустуң бир хевири комбинат болуп турар. Чөөрүлел, программа, керээ системазы, материалдыг сорулгал база бар. Чамдык кижилер ол хоржок дишкиндирлер. Совлуг ийи чылда мени ол комиссия тывазы. Чоокта чаа 16 хынакчы база [illegible]. Хынап-ла турар оннунга бистиң дуржулгавысты таратпып шенгелер. Олардан мынчап дилеп-ле турар мен: 250 муң гектар черлен бериңер, Дөнда Ростов база Новочеркасск мышкаш ийи хоорайны ийи чылда ажыл-чем-биле бүрүн хандырыптаар. Ону шиитпирлээриндан коргарлар-дыр. Бурунгаарлаар херек, кайгап оргаш кайчаар.

М. С. Горбачев. Бир эвес бүде берзе, Иван Филиппович?

И. Ф. Бова. Ынчан чүү болур деп бодаар силер. База-ла хыналда эгелээр.

[illegible] ажылдап [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бис. Дөрт совхозту арендаже киирдивис. Хуу улус 2500 шарыжыктарны семиртип турар, чиик өртектиг эът-тир.

Ол бүгү эки-дир, көдээни чаартып болур-дур дээрзинге олар бүзүрей бергеннер. Угунда болза оруктаа чок, школа, чунар-бажың туттайн [illegible]. [illegible] айтырыгларны шиитпирлээринге эрткен чылын, бо-даа чылын чээрби миллион рубльди киирдивис. Корум-чурум, контроль бо бүгүге чугула.

Алтай крайның Алей районунуң «Труд» деп көдээ ажыл-агый кооперативиниң ангы даргазы В. В. Зинченко-ну баштайгы ажылындан чорутпайн турганнар, ам бөгүн чазып турганын билип каапканнар. Үш кижиден тургустунган ол кооператив эрткен чылын ийи совхозтан арендалап алган 120 гектар черинден байлак дүжүттүг өстүрген.

Кооперативте нийти продукция бүдүрүлгези 127 муң рубль болган. Бир кижиге онааштыр амдызында шоолуг эвес — 42 муң рубль, деп, ооң удуртукчузу чугаалаан.

М. С. Горбачев. Бүгү чуртка [illegible] [illegible] «[illegible] эвес» турган билзе, бо бүгүнүң кайнаар сынып[illegible] деп айтырыг биске тургустунар ышкаан.

В. В. Зинченко. Арыг орулга 68 муң рубль болган. Оон 30 хуузу — бүдүрүлгени сайзырадырынче, артканын өреңер-биле үле сачашкан, үлешкен бис. Баштай, совхозтан чээли алган бис, техниканы база арендалаан. Ону база төлээн.

М. С. Горбачев. Продукцияны канчап турар силер?

В. В. Зинченко. Барык шупту-зун районга сайгарыптывыс. Картофельди, гречиханы планга киириштир дужаадывыс, чамдыын кооперация садыын дамчыштыр сайгарган. Ам 40 гектар черде тарымал тоорук тарыдывыс. Бо чылын ма продукция бүдүрериниң хемчээлин 180—200 муң рубль чедирер бодап тур бис, кижи санын көвүдетпейн тура аак. Ам районда дөрт ындыг кооператив тыптып келген.

Михаил Сергеевич, улус айтырып турар, ындыг политика үр болур бе, бистерни ам база кулактар дей бербес бе. Чер база ончу дугайында [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Колхозтар [illegible] черни бербес. Со [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чок [illegible].

М. С. Горбачев. Чүнү канчаарыл?

В. В. Зинченко. Черни Советтерге бээр.

Бис ам черни үш ажыл-агыйдан ап тур бис.

М. С. Горбачев. Эки тура-биле бердилер бе?

В. В. Зинченко. Эки тура-биле. Ажыл-биле чугаалаарга, мени черле эки билир болгаш бергеннер. «Анаа-ла механизатор» мынчанган болза, ону чер алыспайн базып каап-тарлар ийик. Мында кижи чажырар чүве чок.

М. С. Горбачев. Кым базып каап[illegible] ынчаш?

В. В. Зинченко. Ам-даа артпышаан турар чагырыл-дужаар система шаптыктап турар. Дүжүметтер бо шимчээшкинге канчап-даа тургаш, шаптыктаарын күзеп турарлар. Чижээ. Чүвени билир специалист малчынны кооперативке киирип алыр бодаан мен. Эрге-дужаалдыг дүжүмет ону билип кааш, мени кыйгырткаш, «ол специалисти көгүде берзиңзе, кооперативиңни дөмей-ле дүжүртүп каар мен» деп кыжанган. Оон холунда эрге, шынап-ла, хөй-ле болгай але.

М. С. Горбачев. Магазиннер чок болгай, ол бүгүнү кайын садып алыр силер ынчаш?

В. В. Зинченко. Бөгүн чок харын. Бүгү-ле чүвени мынчаар садып ап тур бис. Дилеңчилер болуп турар ышкажык бис. Бистерге чүгле артынчылар таварышкылаар.

М. С. Горбачев. А септелгеге ачы-дузаны силерге кым көргүзүп турарыл?

В. В. Зинченко. СТБ-биле керээ чарган мен.

М. С. Горбачев. Нефтепродуктулар-биле кандыгыл?

В. В. Зинченко. РАҮК-биле харылзаалыг болганывыста, төттүртүнген фондулардан кывар чаар чүүлдү болгаш техниканы ап турар бис.

М. С. Горбачев. А бир эвес РАҮК кежигүнү турбаан болзуңарза?

В. В. Зинченко. Ынчан бүгү чүвени таныш-көрүш аайы-биле тыптынар турган боор бис.

М. С. Горбачев. Бир эвес түңнеп көөр болза, оруунарда бергелер чүл? Чижээлээрге, кол-ла шиитпирлеттинмейн турар чүве чүл?

В. В. Зинченко. Бир-ле дугайында — хоойлуларны че[illegible] ажылдаваан. Чижээлээрге, [illegible] [illegible] [illegible]: «Черни — Советтерге», [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], ол бүгүн чүгле колхозтарга, совхозтарга. А кижилер дилениш арендаторлап болурун күзевейн турар.

М. С. Горбачев. Ынчаарга ол айтырыгларны шиитпирлээринге баш билир чорук ажыл-агыйларның удуртукчуларында артып турар ышкажыл?

В. В. Зинченко. Чүгле удуртукчуларда.

М. С. Горбачев. Кол массаларга олар база удур бе?

В. В. Зинченко. Ийе, ажыл-биле чугаалаарга, удур.

М. С. Горбачев. Кажан кижилер ажыл-агыйдан үнүп чорупт турар таварылгада олар удур эвес бе? А бир эвес аренда ажыл-агый иштинден болза, ооң хөгжүүрүнге деткимче берип турар бе?

В. В. Зинченко. Ажыл-агыйлар иштинде арендалыг коллективтер бисте хөй. Манаа айтырыг турбас.

Новосибирск областың Татарск районунуң «Победа» колхозунда өг-бүлелерниң аренда коллективтерниң удуртукчузу П. А. Наумцев сөс дыңнаан. Акша дээш арендатор болбаан мен, пенсиям эвээш эвес деп, ол чугаалаан. Бодумнуң бүгү амыдыралымда колхозка ажылдап чордум. Ынчалза-даа бодумга кажан-даа ээ болбаан мен.

В. Л. Мошак — Кировоград областа Маловисков районунуң «Родина» колхозунда кооперативтер ассоциациязының даргазы. Кооперативтер тургузуп алган уржурувус, бистиң бодап турарывыс-биле, чогум-на олар демократчы ёзунуң принцивинде, алыс түңнелден күш-ажыл телевири дөрт хамаарылгалыг-дыр. Колхоз кооперативтер ассоциациязы болу берген. Бүгү 12 кооператив экономика талазы-биле бот-тускайлаан.

Бистиң Букин районунуң «Кок-Арал» совхозунда аренда аргазы калбак шиңгээттинип турар деп, Ташкент областа аренда коллективиниң удуртукчузу А. Гаппаров дыңнаткан. Херек кырында бүдүн совхоз арендаже кирген деп, ол уламчылаан. Аренда бүгүдеге ажыктыг — чер ажылдыгларга-даа, база ажыл-агынга-даа деп чүвени кижилер биле берген. Ынчалза-даа бодунга оруктү аренда чүге доктарлыы-биле тургузуп турарыл ынчаш. Чүге дизе ол арга чер ажылдыглардан бот-башкарлыышкынны негеп турар: черни берген дир, негелделерни тодаратпан-дыр, ол-ла, анаа [illegible].

М. С. Горбачев. Мурнарап [illegible]-лар. «Оон», [illegible] че [illegible] бүгү-ле чүвени аренда[illegible] [illegible] берип турар чүве болза, оон чүү үнер[illegible]. Мындыг таварылгада кандыг [illegible] [illegible]?

Челябинск областың «Бобровский» совхозундан арендатор В. М. Коровко чүве-чугаалааш, чер реформазының айтырыгларынга доктааган. Специалистерден болгаш удуртукчулардан деткимче ап турар черлерде реформа харын чорупт-ла турар деп, ол демдеглээн. Парлалга алрезинге эвээш эвес шүгүмчүлелдиг сөстерни ол чугаалаан. Чер айтырыын ханы эвес, дыка тыртым чырыдып турар. Тараачыннарга, ооңуу-биле, бот-тарыңыы чаа парлалга органы херек.

Грузин ССР-ниң Зугдид районунуң Ленин аттыг колхозунуң аренда звенозунуң удуртукчузу В. А. Нодия бодунуң коллективиниң ажылының принциптерни болгаш көргүзүттерин чугаалап тура, дыка хөй айтырыгларже кичээнгейин углаан. Оларның бирээзи — чем-биле хандырганың четпези. Звенога берген 28 гектар шөл 60 баш бода малды чемгерерингe херек ногаан масса болгаш силос бүдүреринге четчир.

Н. Х. Мамедов — Азербайджан ССР-ниң «Кызыл партизан» совхозунда аренда-биле ажылдап турар коллективтиң удуртукчузу: Арендатор болуп чеди дугаар чыл ажылдап тур мен. Тараа өстүрүп турар бис. Эрткен чылын гектардан-на барык 33 центнер алдывыс. Бүдүрүлгениң орулгазы —256 хуу. Түңнелдер багай эвес. Арыг орулгалыг-даа болдувус. Техника септелгези дыка хөй акша-хөреңгини «чип» тур. Сельхозтехника «эъдивис чип тур». Бисти хөй акша ажылдап ап турар деп санап турары ол чүве ийикпе. Эрткен чылын бир кижи-ле айда 497 рубль ажылдап алды. Кымга хомудаар бис — РАҮК-даа, партия райкому-даа бисте көрүнмес-тир.

Аренда-биле ажылдаары [illegible]-зип харын. Ынчалза-даа оон [illegible] ажылдаап херек деп, Кыргыс ССР-ниң Ленин аттыг колхозунда аренда-биле ажылдап турар коллективтиң удуртукчузу Л. Г. Пролыгина демдеглээн. Республикада чер эвээш болганындан бир кижиге-ле 0,24 гектар онаажып турар. Бир эвес черни арендаторларга берипттер болзувусса, ажыл чок кижилер биске тыптып келир. Кижи бүрүзү мал маган тудуп турар болганда бистиң колхозчуларывыска [illegible] [illegible] [illegible] бээр бол[illegible].

А. А. Пеэк — Эстон ССР-ниң Вильянди районунда бот-тускайлаан тараачын ажыл-агыйда ажылдап турар: бистиң районда тараачын ажыл-агыйы шапкын хөгжүп турар. Хутор бүрүзүн долгандыр 100 гектар чедир чер хураалап турар. Ол черлерни тараачыннарга үлеп берип турар.

М. С. Горбачев: Антон Александрович, республикада шак ындыг ажыл-агыйлар ам чеже?

А. А. Пеэк: 3 муң чыгаа ажыл-агый бар. Бистиң районда безин 200. Чер бериннер дээш билдиришкиннер эндерик. Ону кижи бүрүзүнге бербейн турар. [illegible] [illegible] бодамчалыг шилип ап турар.

Чугаалажып көөр уржурлуг дыка хөй айтырыглар чыглып келген бистиң аъш-чем хандырып ижер пажывыс хайнып эгелей бергенде чыглып келгенивис эки боор-тур деп, РСФСР-ниң аграр эвилелиниң даргазы В. А. Стародубцев чугаалаан. Бистиң парлалгавыстың болгаш чамдык эртемденнерниң дузазы-биле оон температуразы улам көдүрлүп, улам-на хөрлээлеп турар. Колхозтарны болгаш совхозтарны фермерлер-биле, арендаторлар-биле бакташтырып каан, ам кээп бистерни ажылчын ангы-биле бакташтырар деп барган. Ынчалза-даа фермерлер-даа, арендаторлар-даа, колхозтар-даа, совхозтар-даа, тараачыннар-даа каттыжып алгаш, эң бүянныг сорулгаларның бирээзи болур бистиң хөй миллион чонувусту ашкарып-чемгерер дээш ажылдап турар-дыр бис. Чер андарып, черде ажылдап чоруур кижилер бот-боттары бакташпас уржурлуг.

Ээзи деп сөс дыка хөй катаптаттынып турар-дыр. Ээзи ээзи, ээзи. Бо ындырдан ону хөй-ле удаа чугаалады. Бир эвес айтырыгның бүгү үткезы мында турган болза... Чугаа — бо черге бүдүрген продуктуну кым ажыглап турарында-ла болгай.

М. С. Горбачев. Кандыг саналдар барыл?

В. А. Стародубцев. Бүгү акша хөреңги салыышкынның кадаже угландырар херек. Бис ону харын-даа дыка үр үеде албаан бис.

М. С. Горбачев. Мен бодаарымга, көдээге дузалаарының үндезиннерни бисте бар. Чүнүң-даа мурнунда көдээ курлавырларын [illegible] [illegible] [illegible]-терникти бодун ажылдап алыр кылдыр тургузар херек. Черле ынчан [illegible] [illegible] [illegible] бис 15—20 чылдарының [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Бир эвес хөрзүнүг черлиг чамдык областарында көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң [illegible] фондулар өзүлдезинге шуут дүжүп бээн турар.

Ам черектиң уржуру чүдел? [illegible] [illegible] [illegible] ажылдап дурар деп чугаалап турарынар, мен бодаарымга, шын-дыр. Ажылдап билир Стародубцевтиң азы өске-даа дузалыг эштерниң туружундан маңаа базымышкын кылып турары дээрге, өске херек-тир. Оларга курлавырлар немеп, шимченир арганы бээр херек дээрзи чугаажок. А чүгле ниитизи-биле «бер» дээш туруп алырга — шуут өске херек.

Дузалал ажыл-агыйын май айга чедир туткан бис деп, Вологда областың Кириллов районунуң «[illegible]» совхозундан О. А. Науменко чугаалаан. Ам совхозтан эрги ферманы садып ап тур бис.

М. С. Горбачев. А силерге өске черге бербеди бе? Чылдың 6-8 айларында харылзаа чок артар ортулукче силерни кара өш-биле чоруткан ол бе?

О. А. Науменко. Ол ортулук эвес-тир, Михаил Сергеевич. Вологда областа шуптузу суурлар ындыг. Мен бодаарымга, дөмей-ле бисче [illegible], тараачыннар, [illegible] ажыл-агыйлар [illegible] [illegible] билип каарлар. Совхоз менээ сонуургалдыг болуп, бистиң суудувусту планга киирип, мээн продукциям доктаамал магадылалдыг болзун дээш, сүттү ам кээп ап турары ышкаш, [illegible] [illegible] [illegible] сенажты херек болганда дилеп ап турарын күзээр-дир мен. Бисте ам тараачын 18 ажыл-агый тургустунган. А агропромышленниг банкызы мынчага дээр кымга-даа чээли бербээн.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы И. С. Белоусов, ССРЭ-ниң [illegible] ажыл-агый [illegible] министри Н. А. Пугин [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] айтырыгларынга харыылаан.

Түңнелинде М. С. Горбачев чүве чугаалаан.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

Көдээ ажылдаарының чаа [illegible] дилеп, амыдыралга [illegible] дээш бодунуң энергиязын, күжүнүң ажыл-[illegible] [illegible] берип турар [illegible] силер бүгүдеге өөрүп четтиргенимни хамыктың мурнунда илередиксеп турдум мен, ол бүгү алызында [illegible] [illegible] амыдыралы [illegible] идиг болур. Силер шуум-на ол дээш ажылдап турар силер, чүгле акша ажылдап алыр дээш эвес. Арендаторлар, тараачын ажыл-агыйлар, кооператорлар коллективтери боттарының орулгаларын берип, көдээде социал айтырыглар шиитпирлээринге киржип турарын дыңнап, хөргемде мындыг түңнелди үндүрүп турар мен: кижилер, ынчаар, чер дээш, чурт дээш, чонувус дээш сагыш човап турар-дыр. Силерге четтирдим. Силерниң мүңгериңер чечир, силерниң бодуңар-ле болзун. Бис силер-биле бис — ону сактып алыңар.

Кижиге-бир, чүүлдү эгелеп [illegible] кезээде берге. Оларга харын айтырыглар [illegible] хөй. Ынчалзажок эгелеттинерге эң-не өндүр херек-тер эң-не улуг эт-аалдар онаажып, [illegible] ажыл-агый амыдыралының чаа аргаларын тывар дээш [illegible] улам көргүзер [illegible]. Удавас ол [illegible] [illegible] [illegible] күштүг апаар дег бодаар мен.

Ийе, дыка хөй чүүлдү черле бадап кылыр апаар бис. Президент чөвүлелинге шиитпирлер уржурлуг чүүлдер бар. Чүгле эки Стародубцевтиң чамдык [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] мен. Чамдык [illegible] четпестер турза-даа, бис [illegible] [illegible] бис деп санап турар мен. Дедирленгенниң кымга ажыктыг, [illegible] [illegible] болурун билбес мен, ынчаш, [illegible] чугаалаар болза, ниитилел арыг агаар чок, азы чок, кижи кол [illegible] [illegible] [illegible], бодун кайы-бир ажылга [illegible] арга чок турган үе-дир.

Ол чылдарда шыдажып эрткен, черге шынчы чорууш, бодунуң принциптерин камгалап арттынып ап шыдаан кижилерге алдар болгаш мактал. Ынчалзажок эш Стародубцевти база хамааржыштырып турар мен. Бистиң экономикавыстың бүгү айтырыгларын эде [illegible] амыдырал [illegible] бисте [illegible] болгай. Чүге дээрге, бир эвес [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] ол бай чуртта [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бис!

Бис силер-биле социалистиг шагны алыс [illegible] кымга [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] турар бис деп [illegible] болгувусса — [illegible] турар бис.

[illegible] [illegible] база [illegible] Советтерге шиитпирлерин дамчыштыр кижини чурттуң башкарылгазынче ээлдирип турар бис. Партия база өскерлип турар — ында база ханы демократчылалга чорук, ёзулуг партийжа, эш кижизи хамаарылга-хамаарылгалары эгелеп кээп турар.

Ынчангаш мен, Василий Александрович, силерни хандыкы биле хүндүлээрим болзажок, а мен шупту Стародубцевтерни шаг болгаш бөгүн кадай күзеп келген мен. Чамдык айтырыглар талазы-биле силер-биле чөпшээрежип шыдавас мен. Ол дээрге мээң туружум-дур.

Президент чөвүлелиниң хуралынга аграр секторунуң бистиң көдээнистиң шарын айтырыгларын, тараачыннарның салым-чолуунуң ооң рол[illegible] айтырыгларын онзагайлап чугаалажып көөр бодап турарывысты мурнунда чугаалаан мен. Бистер экономикавыстың бо чугула секторунда шимчээшкинге ам-даа улуг ниитиг канчаар берип болурун бодап тур бис. Бис ындыг Президент чөвүлелин эрттирер апаар боор бис, анаа тараачыннарның төлээлерин кээп деди чалаар бис, олар айтырыгларны чугаалажып көөрүн дыңнап, боттарының бодалдарын чугаалап, саналдарын киирип, оларга хамааржылганың илерегейлезиннер. Партияның ажылдап кылганы аграр политиканы, ол мышкаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы аренда, өнчү болгаш чер дугайында хоойлуларны амыдыралга күүседириниң өске чүү-даа турбас деп бодаар мен.

Чаа чүве белен бүде бербес. Бо задан белин көрүп тур бис, хөй янзы саналдар бар-дыр. Ындыг болганда ниитилел бүгү чурт дугайында чүү дээр боор. Моон-биле холбаштыр сонгаарладыышкын чокка шиитпирлээр уржурлуг практиктиг айтырыгларже кичээнгейни угландырарын күзээр мен. Хамыктың мурнунда ол дээрге черге ажылдаарының янзы-бүрү хевирлерниң арасында дең эвес чорук-тур. Бо чүүлдү черле эчизинге чедирбейн хире бис. Харын-даа мыйннай улуг үүрүп каан хоойлуларда өске ол азы бо ведомствоның шугуму-биле эмнежок [illegible] бар. Олар хүлээп алдынган хоойлуларның уржурлузы үне чок болдурар турар, а бүгү амыдырал ол хоойлуларның үндезининге чорур уржурлуг болгай. Ол дургуннер ниитилелинче шууп көөрү чугула хире. Бо талазы-биле силер шүгүмчүлелдиг саналдарны чугаалавыныр, бис оларны ылап-ла барымдаалап көөр бис.

Тип министерстволар болгаш ведомстволар Уралмаш азы Магнитка дээн мышкаш улуг коллективтерниң негелделерин дүгээр көөрүп апаар мындыг байдал туруп турар. Ниитизи-биле алырга, күштүг коллективтерниң харылзаалары-даа хөй, аргалары-даа улуг. Бо залда олурар турарларга ол чүүлдер улуг коллективтергезен-даа артык херек болгай. Ынчангаш оларның хандырылгазы база эңнижээн турары чугула-дыр, ынчан арендатор азы фермер эң бедуунунден эгелээш кандыг-даа айтырыгларны шиитпирлеп алтар.

Чонуң чугаалап турары ышкаш, дүгүргүнү дораан-на тывары-даа, кадагны садып алыры-даа ындыг-ла амыр эвес болгай. Ынчангаш арендатор кижи бодунун машиназы-биле магазинге келгеш, ап алгаш, чоруй барзын дээр болза, ол бүгү магазиннерге бар болур уржурлуг. Арендаторларны болгаш фермерлерни хандырар уржурлуг бүдүрүглелер четкилерни дүрген тургустунар ужурлуг. Оон туржук шаандакы Сельхозтехниканың улуг аргаларын безин долузу-биле ажыглаар херек. Бөгүн ол бүгү бистиң күрүнеле-даа болза, оон күчү-шыдалы анаа-ла «суга салыпкан» чорул турар болгай. Ынчангаш хандырылганың ол системазын сайгаргаш, ажыглап болгаш ону продукцияны кылып үндүрүп турарларга чүге чоокшуладып болбазыл? Сельхозтехниканың четкилериниң черле болганында домей эвезин эки билир кижи мен, чүге дээрге Ставропольеге ону тургузар дээш идепкейлиг ажылдап турдум. Эки-ле дээрге, ол чамдык таварылгаларда чүгле районга чедер, а чамдыкта ажыл-агыйларга чедер. Ындыг болганда, Курган[illegible]га бар чүүлдерге аграр секторунга чүүлдерни магыштар болза, ол бүгү хандырылганы дүрген эки-жидилер арганы бээр апаар. Ынчангаш ол боттуг айтырыгны шиитпирлээрде үени халас эрттирбес херек.

База бир боттуг, сонгаарлап болбас айтырыг — хоойлуларны боттандырып чорударының механизми боор турар. Мен хоойлуларны боттандырып чорударының дээштиг механизмин ажылдап кылгаш, ол чорудулгага шаптыктаар негелделерни болгаш инструкцияларны күш чок болдурары чугула деп санап турар мен. Айтырыгны мынчаар тургузар херек: бир эвес кандыг-бир кижи оон ойталап-былдаар, азы бодунуң политиказын «сыгааш» туруп бээр болза, ындыг кижи удуртулгага хевээр артпас болгаш чаартылганың күчүлүг эгымын көдээге экономиктиг холбааларны реформалаарынга моондак боор турбас ужурлуг. Чүгле көдээге эвес — үлетпүрге, тудугга арендага хамааржышкан ниити айтырыглар дыка хөй боор турар. Бир эвес аренданы боттандырып чорударының механизми херек чүве болза. Президентиниң тускай чарлыын белеткээр ужурлуг деп бодап турар мен. Бир эвес чер дугайында хоойлуну боттандырып чорударының механизми херек апаар болза, ындыг өске чарлык база херек.

Бистер херек кырында ап чорудар айтырыгларның талазы-биле даалгаларны оларны ажылдап кылыр уржурлуг чогуур организацияларга болгаш эртем коллективтеринге бээр бис.

Ол болза, чугаалаарым кузээн бирги чүүлүм-дүр.

Ийик. Бир эвес көдээ болгаш чер-даа кижи чок болур болза, чүү-даа болбас дээрзин аграр секторун-биле холбашкан кижилер билир болгай. Ынчангаш чогум-на кижи ол черге социал байдалдар-биле таарыштыр тургустунган болгаш чүгле амыдырал-чурттаарынга херек акша-хөреңгини ажылдап алырын эвес, харын база бүгү чуртка, бодунуң улус-чонунга ажылдап берип турар болганда, тараачыннарга хамаарылга өске болур ужурлуг деп чүвени угаап билип ужурлуг. Черге кижи дээрге, кандыг-даа ниитилелге турар болза, ол эң чугула социал, политиктиг чүүл болур, ынчангаш кижилер философия, эртем, шажын-чүдүлге, космос-биле ажылдаар дээр болза, хамыктың мурнунда аъш-чемниг болур ужурлуг деп чүвени шупту улус билген турар ужурлуг. Ынчангаш бир эвес кол айтырыг — чуртка идегелдиг аъш-чем фондузун тургузары шиитпирлеттинмейн турар болза, кандыг-бир улуг эчис сорулгаларны салыш болбас апаар.

Социал байдалдар, көдээни чаагайжыды тургузары — үндезин айтырыглар-дыр. Бисте бүдүн-бүдүн регионнар — Украинаның улуг кезии, Соңгу Кавказ, Белоруссия, Молдавия болгаш көдээ суурларнын багай эвес тургустунганы өске-даа чамдык черлер бар боор турар. Ол черлерде округтар бар, дыка хөй суурларда газ-даа бар боор турар. Бо айтырыглар шупту черлерде шиитпирлеттинмээн болгаш олар ам-даа хөй боор турар-даа болза принцип ёзугаар оларны дециштирип база кайза, чүү барын айтып болур мен. Ол черде бистиң сеткилививистиң хандырылгы дег, ындыг түңнелдерни чедип алырынга дыка хөй чүүлдер четпес боор турар. А ол дээрге, Кубаньның дугайында, Украинаның дугайында чугаа боор турар болгай. Бир эвес ол регионнар азы Россияның төп черидолу күш-биле ажылдай бээр чүве болза, бистиңиге кайы хире хөй продукция турар ыйнаан! Бистиң аграр секторунда күш-ажылдың бээр ажыы амдызында кудуболур турар-дыр. Ынчангаш бистер көдээ ажыл-агыйны канчаар-даа аажок улуг девискээр черлерге чоорудар ужурга таваржып турар-дыр бис. А ынчаарга Америка чүнү кылып турар деп бодаар силер? Бир эвес курлавырлар, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң артыкшылдыг чүүлдерни мөөңнеттиникп чыдып каар болза, ол ындыг черлерни ажыглалдан үндүрүп каар болгай. А кажан анаа херелдеп тургустуннуп кээр болза, ол черлерни база катап ажыглаар болгаш бүдүрүгеге киир кылыр. Кижиниң сонуургалдары-биле долу арганы ажыглап турар.

Маңаа холбаштыр бисте кижиниң сонуургалы чогум чүл — деп айтырыг туруп келир-дир. Оон черде байдалы кандыгыл? Ону таарыштыр тургузуп каан дижик, а оон ыдай чүү болурул? Ол хостуг аларган бе азы ону чоргектеп каан болганда, чүнү-даа кылып шыдавайн турар бе? Бистиңде бойдус чаңгыс ааи эвес болганда байдалдар ангы-ангы боор тургустунар, анаа хамаарыштыр бүгү чуртка, 9 муң километрге мышкаш, бир дөмей чаңгыс-ла айтыышкынны бээр. Кым ооң хемчээлинге кирбес болдар, ол кижи болун бүргүжаткай-ла дээн мышкаш болурдур.

Ол бүгү шынап ындыг, шак мынчаар чурттап келген-дир бис, ол бүгүнүң шуптувус көрүп келдивис. 13 хардан эгелеп ол политикага бодум база таваржып келдим.

Дайынның безин ап көрээли. Ынчаарда бүгү чүвени—фронтуга, тиилелгеге, а тараачынга чүү-даа артпас турган. Канчалза-даа, чүгле боду аргастаныр ужурлуг, харын ол сүттү, эътти күрүнеге дужаар ужурлуг. Бүдүрүп алганы азы албааны хамаан чок, а дужаар ужурлуг, олла! Дайын соолгуде база ындыг болган. Малың, тарааң, бар азы чок-даа болза — күрүнеге дөмей-ле дужаар ужурлуг сен! Ол бүгүнү сактып тур мен. Үндүрүг төлээр ужурлуг яблоня сыптарын кезип каап тар турган, чыып алган кады бар азы чок-даа болза — система дөмей-ле ажылдап турган.

Ооң соолгуде 1953 чыл чедип келген. Бүгү кижилерниң тыныжы ажып, херлип келген мышкаш болган. 1958 чылга чедир чурттаан. Байдал база-ла баксырай берген. 1965 чыл келген — март Пленуму болган, VIII беш чыл. Бүгү чүве шимчээшкинче кирген, тараачыннар бир янзы болган, чаазы-биле чурттап эгелээн. Ынчалзажок 1968-1969 чылдарда хол[illegible] [illegible] чеминиң, дизель кывар чүүлүнүң, тудуг материалдарының өртектери улгады берген. Март Пленумунуң шиитпирин ёзугаар чедип алдынган бүгү чүүлдер үрелген. СЭКП ТК-ның май (1966 ч.), июль (1978 ч.) Пленумнары шоолуг түңнел бербээн, а СЭКП ТК-ның май (1982 ч.) Пленуму ажыл-херекти илдеп-не бурунгаарлаткан деп чугаалаар ужурлуг мен. Ынчалзажок ол база өжүп эгелээн. Бистер экономиктиг харылзааларже ёзулуг кирбээн болгаш канчаар тывылырын чүгле аргазын тыпкан, а кызымгай социалистиг шалып алыышкынның хемчээлинге ажыл-агыйның башкарып чорударының системазын болгаш көдээде амыдыралдың оору хевирин солуун. Кижиниң сайгаар, таарымчалыг байдалын эги[illegible] дип бээр ындыг үе-чаданың эргилдезиниң мурнунда туруп турар-дыр бис. Бистиң бодалывыс бо-дур.

Ийе, ийи-үш чылда ол-ла базалга [illegible] бир чүүлдерни ап, беш чылды боратпал болур-ла турган. Ынчалзажок көдээге берген бүгү-ле чүүлдер чогуур түңнелин бербээн. Ам эргилде өске, сонуургал өске болгаш, өске түңнел бар. Чүге дээрге, бар техника-биле, тургустунган күчү-биле эрге-ажыктарның холбаштырылгазы негеттинип турар.

Ынчаарга, эштер, эртемтехниктиг депшилгени бурунгаарлатпайн, технологияларны сайзыратпас болгаш оларны кичээнгейлеп дашкаарлады болзувусса, көдээде бүгү чүүлдер удавас буурай бээр ийик. Бурунгаар хөгжүүр төлээде, таарымчалыг техника болгаш өске технологиялар херек. А экология дугайында, арыг продуктулар дугайында айтырыг тургустунуп келген амгы үеде бүгү-ле чүүлдерни мырыңай чаа ёзу-биле кылыры негеттинип турар.

Көдээниң чаа ёзу-биле чурттаарынга, чер ажылында кижилерниң чаа ёзу-биле ажылдаарынга доп-дораан кижини бээр ужурлуг үш фактор бар бо-дур. Оларның иштинден кандыг фактор кол чүүл болур турарыл? Социал байдалдар кайда эки тургустунган болгаш кижилер таарыштыр хандыртынган черлерге ийи факторлар: техника болгаш экономиктиг харылзааларны чаартыры, сайзырангайжыдары негеттинер дээрзин чугаалаар ужурлуг мен. Ынчаарга техника бар (а ындыг ажыл-агыйлар бисте эвээш эвес) болгаш кижилер социал талазы биле чогумчалыг кылдыр хандыртынган черлерге бүгү-ле чогуур түңнелдерни бүрүн алыр херек. Кижи кажан ээ болу бергенде, ооң чаагай чорук техниканы ол канчаар ажыглаарындан хамааржыр, ынчангаш чеже, кандыг техника херегил дээрин ол боду шиитпирлеп шыдаар.

Экономиктиг харылзааларны. Өнчүнүң харылзааларын эде тургузары, ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа хевирлеринче шилчиири бүгү ажыл-агыйларга амгы үеде кол звено болуп турар. Кол фактор ол-дур. Ынчалзажок чамдык регионнарга, ындыгыа бүдүрүкчү күштерин сайзыраар тургузар талазы-биле политикага хамыштырныңы, бо херекке частырыгларны болдурганы күш-ажыл курлавырларының дыка чедишпес чоруу тургустунган өрүс крайда, кара хөрзүннүг эвес черде көдээниң социал тургустунуушкуну онзагай ужур-дузалыг болуп турар. Ол регионнарга үлетпүр бүдүрүкче черлерниң кым эң-не хөйнү тургузарыл деп чарыш чорутп турган болгай, оон түңнелинде көдээниң чилчинин үзүп каапкан. Бүгү Псков хоорай болгаш Новгородтуң ортаа кезии — Ленинградта, а Смоленсктиң кезээ — Москвада барган.

Ол-ла черлерге эки оруктарны тудуп шыдаваан [illegible] [illegible] [illegible] суурларны база ядаратткан. А ол регион дээрге дыка улуг күчүлүг-ле болгай. Ук регионну чаагай жыдып, тудуп сайзырадыр болза, а ол ажыл мында ам чоруп турар, оруктарны болгаш чурттаглга бажыңнарын тудуп эгелээн, Швейцария-биле ол чайлыг чаржалажып шыдаар. Ындыг крайга чурттаары черле чаагай болур ийик.

Орёл областы ап көрээли. Билдингир үе-шагда эң эки турлаг-суурлар анаа турган. А оон соолгуде бүрүн хоозураашкынныг область болу берген. А бо үеде ам кандыг болу бергенил, ынчаш? Ол областа [illegible] хамааржыштыр чугула кандыг-даа шиитпирлер хүлээп алдынмайн келген. Ынчалзажок экономиктиг харылзааларны бурунгаарладып, көдээже хоорайның кичээнгейин угландырып, оон социал тургустунуушкунун эгелей берген. Түңнелдери көстүп келген. Көдээже кижилер дедир барып эгелээн, көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүреринң өзүлде темпилери нааң бедээн.

Кажан бо үш факторлар дүгжүп, чаңгыс угланыышкын биле чорупт турда, ынчаарда чедишкен хандырыынып турар. Чер ажылында кижиниң таарыштыр хандыртынарынын, экономиктиг харылзааларны эде тургузарының, ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа хевирлерин ажыглаарының, техниктиг депшилгени шиңгээдириниң дугайында чугаалап турарым ол-дур. Көдээ болза чогумчалыг чаа технологияларны алыр болгаш күш-ажылдың бедик бүдүрүкчүлүүнче көдүрлүр уржурлуг.

А ындыг кол айтырыг туруп турар — хоорай болгаш көдээниң аразынга шын дүүшкен дең орнажылганы хандырар. Кол продуктуларны садып алырының өртектерин өскерилге чокка хевээр арттырар, а техника өртээн ынчаарда дүрген өстүрер болзувусса, кандыг-даа көдээ, кандыг-даа аграр сектор анаа шыдашпас. Сайзыралдыг бүгү делегейде бедик бүдүрүкчүлүг бедик аграр секторга чээли берип турар ол бедик деңнелге көдүрүлген. Бо айтырыг дээрге күрүне бүрүнүнде нийти национал дыш айтырыы-дыр.

СЭКП ТК-ның май (1982 ч.) Пленумунга канчаар белеткээн[illegible] сактып көрээли. 15—17 млрд. рубль чээли чыл бүрүде чедир эгиттинмейн турар деп чугаалап турган бис. Ол акшаны колхозтар болгаш совхозтар продукциязын садыышкаан, боттары ажылдап алыр кылдыр садып алыы-ның өртектерни оларга бээри [illegible] [illegible] турган. Ол [illegible] шиитпирлээринге кайгамчык улуг күжениишкиннер негеттинген. Ынчалзажок ол базым [illegible], ажыл-агыйны дээре чорудар арганы бээр амгы өртектер тургустунган. Көдээ черлер бурунгаарлап [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 12 хуу өзүлдезиг турда, ооң өртээ ийи-үш катап бедилипкен. Шак ынчаар [illegible] [illegible] көдээниң акша-хөреңгизин база катап хедир ап эгелээн.

Ынчангаш чонуң чугаалап турары ышкаш, өре-шиирен хамыктың мурнунда дедир эгидер херек. Хоорай болгаш көдээниң [illegible] [illegible] дең болдурар, ук харылзаалар доктаамал кезээде сагыттынган турарын чедип алыр херек. Чүгле ынчы тереди болдурунуң байдалындан көдээ чайлааш, а чурттап база ажылдап шыдарын ынчаарда көргүзүптер. Үлетпүрнүң болгаш аграр секторнуң, хоорай болгаш көдээниң аразынга дүүшкен дең солчуулганы деткиир механизм тургустунган турар ужурлуг. Ол дээрге кол чүүл-дүр.

Инвестиция политиказынга принципиалдыг өскерилгелерни кылыр, социал айтырыгларны, чурттаглга болгаш культура амыдырал [illegible] шиитпирлээринче ону угландырар херек. Ынчаарга [illegible] болгаш кооперативтиң, [illegible] — [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] кылдыр көдээже кол [illegible] херек кырында угландырары негеттинип турар. Көдээниң ажыл-шиитпирлеринге дузалаар, оларга чээлин бээр херек. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, көдээде чурттаглга бажыңнарының айтырыын бедик деңнелге бирги ээлчегде шиитпирлээр херек.

Ынчангаш бистиң бүгү экономиквыс кижиже угландырар эгилер ужурлуг. Ол чүл дээрге — чурттаглга тудуушкан — аъш-чемге, чонуң өске-даа херек[illegible] барааннарынче эгилдезин. Кижиниң сайзыралынга культура баазазын хандырар херек. Бо чүүлдерниң хемчээлиниң аразында ийи чүгула айтырыгларже: аъш-чем комплексинче болгаш чонуң херегцел бараанналарының бүдүрүлгезинче баазазынче улуг кичээнгейни угландырар уржурлуг бис. Ол дээрге тараачыннарның, кижилерниң ангының, бүгү совет улустуң эрге-ажыктарынга бүрүн дүүшкен турар. Ынчаарга көдээже кол кичээнгейни угландырбышаан, тоорайлыг [illegible]-ажылын кыва бердим дир мен. Чамдыкта бисче чугаалап турары черле шын эвес. Кадарчы дугайында, тараачыннарның дугайында айтырыгны шиитпирлевишаан, чурттуң дугайында айтырыгны бистер шиитпирлеп, бүгү совет кижилерниң амыдыралын экижидер дугайында бодап турар бис.

Силерге [illegible] [illegible] күзедим. (Адыш часкаашкыны).

(СЭТА).

БАШ УДУР БОЛДУРБАЗЫНЫҢ ХЕМЧЕГЛЕРИН АЛЫР

Чоокта чаа Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң коллегиязы «Өнчү хөреңги оорлаар кем-херек үүлгедиглери-биле демиселдиң сорулгаларының [illegible]» айтырыг тургаадып хурал эрттирген.

Коллегияның хуралынга Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнуг ИХК-леринин болгаш Кызыл хоорайуускомунуң иштики херектер килдизиниң удуртукчулары киржип, боттарының отчеттарын бергеннер.

Тыва АССР-ниң иштики херектер министриниң оралакчызы Ш. М. Шойжун илеткел кылган.

Сөөлгү беш чыл дургузунда республиканың девискээринге күрүнениң болгаш хуу өнчү-хөреңги оорлаашкыны, дээрбедээшкиннер, уптээшкиннер, автотранспорт аймаан оорлап мунар чоруктар көвүдээн.

Ылангыя хуу өнчү-хөреңги оорлаар чоруктар эң-не шептеренгей болуп турар. Бо бүгү 1989 чылда 53, а бо чылдың чүгле бирги кварталында 29,7 хуу ыддыр өскен. Бирги кварталда квартира оорлаар чорук 47,2, а хамаатыларның хуузунда мал-маганың оорлаары 13,7 хуу өскен. Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга болгаш Тожу районнарны санаваска, күрүнениң болгаш хуу өнчү-хөреңги оорлаар кем-херек үүлгедишкиннери бүгү районнарда өскен. Күрүнениң өнчү-хөреңгизин оорлааны дээш кеземче харысаалгазынга онаашкан кижилерниң 31 хуузу моон мурнунда шииттирип чорааннар, а 44 хуузу иазы четпээннер. Хуу өнчү-хөреңги оорлаашкыннарның 31,3 хуузу чаңгыс эвес удаа шииттирип чорааннар, 53,2 хуузу назы четпээннер. Хуу болгаш күрүнениң өнчү-хөреңгизин оорлаар 263 кем-херек үүлгедикчизин шиитилеңге ажыктыг күш-ажылга хаара туттунмаан болган. Дээрбедээшкиннерге, уптээшкиннерге, оор кылыр чоруктарга ажыл чок 356, моон мурнунда шииттирип чораан 437 кижи киришкен болуп турар.

Шак мындыг кем-херек үүлгедиглериниң өзүллезинге экономиктиг болгаш социал ужур-уткалыг факторлар салдарлыг болуп турар. Хүн бүрүнүң болгаш үр үениң ажыглалының бараанаарының дыка хөй хевирлериниң товарлааны оор чорукту болдуруп турарының бир барымдаазы болуп турар. Организацияларның, албан черлериниң, бүдүрүлгелериниң бот-орулга-чарылгаже киргениниң түңнелинде, ажыл чок кижилерниң саны көвүдээн. Объектилерниң таңныыл-камгалал албанының кошкак ажылының түңнели өнчү-хөреңги оорлаарынга база идиг берип турар. Амгы үеде күрүне садыының, херечилекчилер кооперациязының объектилериниң, хамаатыларның оран-савазының камгалалы дыка кошкак. Дыка хөй күрүне объектилеринде сигнализация чок, таңныылдар боттарының хүлээлгезин неге-де ёзугаар күүсетпейн турар. Оорлаткан мал-маганың 50 хуузун кадат чок тывдаанган.

Тыва АССР-ниң иштики херектер министри В. Б. Кара-Сал хуралдың киржикчилериниң болгаш коллегия кежигүннериниң шак мындыг айтырыгларже улуг кичээнгейни углаандырып, милицияның бүгү албаннарын өнчү-хөреңги оорлаар кем-херек үүлгедишкиннеринге удур көдүрерин, тускай техниканы бүрүнү-биле ажыглаарын сүмелээн.

Коллегия хоорайның болгаш районнарның иштики херектер органнарындан өнчү-хөреңги оорлаар кем-херек үүлгедишкиннерниң баш удур болдурбазының болгаш оон ыйнчанда илередип ажылдарының талазы-биле бүгү-ле шиитпирлиг хемчеглерни алырын негээн.

Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнарга квартиралар, мал-маган болгаш автотранспорт оорлаар чоруктарны истээр болгаш илередир талазы-биле немелде истелге-оперативтиг бөлүктерни тургузар.

Истелге (Ш. М. Шойжун), кеземче хереэ истээр (Н. В. Грищенко), патруль албаны (А. О. Алдын-оол) килдистериниң начальниктеринге квартал санында өнчү-хөреңги оорлаар кем-херек үүлгедишкиннери-биле демиселдиң ажылын килдистерде кандыг чорудуп турарын хынап көөрүн даалган. Наряд-байдалдыг черлерге доктаамал рейдилерни чорудар.

Өнчү-хөреңги оорлаар кем-херек үүлгедишкиннери-биле демиселди кошкак чорудуп, олче чиик көөр сагыштыг начальниктерге хамаарыштыр шынгыы хемчеглерни алыр.

БОПУКТАР ДААРААР МАСТЕРСКАЯДА

Бичии уруглар бопуктар даараар мастерсканы бо чылдың май эгезинде ажыткан. Ол чаа бүдүрүлге чери Кызылдың хавак кырында бир чурттаар бажыңның подвалдарының эрээнинде дериглерин тургузуп ап, ажылдап эгелей берген.

«Тувашвейобувьбыттың» бо мастерскаазында шевер мастер дөрт эр ажылдап турар. Уруглар бичии чараштыр кылган бопуктарны уран-шевер мастер Михаил Хомушку даарап кылып турар. Борис Саттың шеверин база мактаар. Ол херээжен улуска унтыларны быжып, кылып берип турар. Хоочун мастерлериниң бирээзи Куулар Далар-оол тыва улустуң кадыг идиин каастап, ону даарап олур.

Бопуктар мастерскаазының улуг мастери Евгений Даржай кандыг-даа идиктерни кылып билир. Чазаның турда база мергежээн.

— Бо чылдың августан эгелеп, салыктарны янзы-бүрү кылдыр бүдүп эгелээр бис. Улустуң эргн идиктерин база мааңа сентеп, бүдүп бээр бис. Кыс улуска каастаглалыг сумкаларны база кылып эгеледивис — деп, Евгений Даржай чугаалай-дыр.

Болуңда алгы-кештиг, быжыктыг болгаш идик кылырынга ажыглаар хөмнерлиг улустуң мааңа кээп, чагыглардан киирерин бо мастерлер сүмелеп турдулар. Тыва улустуң бурунгу эдилелдеринден тыва таалыңнарны, ээр терепчилерин болгаш оон өске-даа хөмден кылыр эдилелдерин кылып турарлар. Бопук кылыр цех Кызылдың Кочил-оол кудумчузунда чеди дугаарлыг бажыңда. Чагыглар киирер улус 3-19-85 телефонче долгаар.

ЧУРУКТАРДА: мастерлер Борис Сат; Михаил Хомушку.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

ЧЕТТИРГЕНИН ИЛЕРЕДИП ЧАНАР

Ак халаттыг, арнында хүлүмзүрүг долган, шилгедек [illegible] кижини маңаа келген кижи бо-ла эскерер. [illegible] чамдыкта [illegible] арыглап турда, тура [illegible]. Ол ажылынга ол хире ынчыктан. Ону Сара Донгаковна Аракчаа дээр. Район төвү Тээли суурнуң столовазынга ажылдап киргеш, 20 ажыг чыл болуп чорууру. Кижилерге ээлдек-эвилең, кады ажылдаар чорууру өөрүшкү хүндүткелин чедип алган.

Поварның ажылы чымышты. Чоңга амданныг аъш-чемнерин белеткээриннен ангыда, кижилерге культурлуг бараан болуру дыка харысаалгалыг. Ол культураны сагыырда болуунуң арыг-силиг ветеннеринден эгелээш, иштиг ажылдаар туружунуң санитарлыг байдалын кижилерге таарымчалыг болдурар.

— Кандыг-даа ажылга хандыкшыл, турушттуг чүткүл херек. Поварга шыдамык кижи ажылдап шыдаар. Баштай кады ажылдап келген өөрүмден каш-ла кижи арты. Ажылдың бергезинге чамдыктары шыдавайн чорааннары ол-дур. Ажыл-ла далдап чорур болза, канчап хырын тодуг, эки бүдүн чорууруң — деп, Сара Донгаковна шынын-на чугаалап орду.

Ажыл бүрүзүнде эле кордүүшкүннер, эскерлишкиннер болуп турар. Кижи бүрүзүнүң ажылдың туружунда хамаарылгазын чаа келгеннер дораан эскерер. Ылангыя повар кижи дажыц, оон белеткээн аъш-чеминден эгелээш, эшээрү база келген чон-биле чугаалажырынга чедир бараан болуру дораан сеткил-хөөнге дээр. Болуунуң болгаш ажылдың культуразын билирни чон ынчан чугаалажы бээр. Чогум Сара Донгаковна бо ажылдап эрткен үелеринде чондан чеме-хала дыңнаваан. Столовага келгеннер анаа четтиргенин илередип чанар.

Столовая коллектив бо чылдың бирги кварталында планның даалгазын ажырган. Боттарының күжү-биле 61 муң рубльдиң янзы-бүрү продукциязын бүдүрер планын 63,6 муң рубльге чедирген. С. Аракчааның мында киирген үлүү база бичии эвес.

Александр ХЕРТЕК.
Бай-Тайга район.

БАЪК-КӨК ДЭЭШ ЫГЛАП ЧОРААНЫМ

«Контр оглу» дээш акым Баък-Көктү оолдар бо-ла дорамчылап, эттээр чораан. Мен бичии кижи акым дээш ыглап-сыктап, оолдарга чаңның-чашпын чорааным сактырдыр мен. «Контр» Хемчик-оолдуң чаңгыс оглу Баък-Көк акыйның хилинчектенип чорааны кандыг-даа бай-дужуметтерге дарладып, базындырып чорааныңдан дора дээрзин караам-биле көрген болгаш бо чүүлдү бижикседим.

Хемчик-оолдуң кадайы Мартыкпаа — ачамның кады төрээн дуңмазы, мээң хиның кескен кырган-авам. Ам сезен сес харлыг, Хову-Аксында уруу Маадыр-ге Кончук-кыс, Баък-Көк сугларының бажыңында. Ачамның аваа «Кыргыс-Кадай» чүс беш харлыынга чедир чурттаан, Элегеске сөөк салган.

Биче хурал даргазынга өг-бүле ээзи болурда, Мартыкпаа солун, чараш кыс турган дээрзин авам мени чугаалаан. Эът, тараа, арыш-быштакты улустан чажырып чорудуп турганын билир мен. Ынчан «контрлар» -биле дарылдашкан дээш актыг кижилерни буруудадып бээр турган. Ынчангаш Мартыкпаа кырган-авам болгаш оон ажы-төлү чон арны көрбес, көрзе-даа, базындырып, дорамчыладып чорааннар.

Актыг, шынныг херек ам көстүп келген, акымны дорамчылап чораан кижилер ам-даа дириг. Оларда буруу чок. Олар байлар, дүжүметтер ажы-төлү-даа эвес, анаа колхозчу-тараачыннар оолдары, харын-даа төлдеривис. Ынчангаш аттарын биживес деп бодап алдым. Мынча болгуже Мартыкпаа кырган-авам дээш сагыжым аарып, сеткилим хөлзедип чорууп чүве бар.

Ол чедеи беш харлыынга чедир пенсия дузаламчы албайн чорду. «Контрнуң» кадайынга кандыг пенсия-дузаламчы турар чүвел, олар «идегеттер-дир» дээш чугаалап оон черлерин карартып каапкан. Кажан мен Хендергеге ажылдап турааш, 20 рубль пенсия кылдырып берген мен. Ону безин Улуг-Хемден. Ол пенсионерниң Хову-Аксы суур Советиниң күүскому бичээнгейге ап, оон актыг черге хилинчек чүктеп эрткенин сонуурпаан болза деп дилегим мен. Кырган-авам ам-даа улуска чүве чугаалап, негелде тургуза албас. Хөөкүйнүң чүрээ кара иштүлдеп пат-ла ырма сынган.

Хемчик-оолдуң өөнүң ээзи Мартыкпааны төрелим дээш эвес, анык, шынның партийжи сеткилим-биле көрген, хүндүлээр мен. Ажы-төлүн өстүргенин, шынап-ла, маадырлыг-ле.

Мен чогум Хемчик-оол дугайын чүнү-даа билбес мен. Ол өлүрткен соонда, үш чыл болганда авамдан төрүттүнгенним шын. Билип кээримге-ле, ачам чок чораан. Авам суг Эъжимниң Улуг-Ужар деп черге даайым Сувак суг-биле кыштап орда, узун, сарыг ашак келгеш, авамның үстүнге оруй баарынга оларынга дыка эпчокшунуп, ыглап турганымны утпаан мен. «Контр» Хемчик-оолдуң каты дээш үш чылда кара-бажынныаш, хосталган ачамны мынчаар худээп -ап турганымны соонда билген мен.

Ачам-биле кады төрээн Алдын-оол, Ширин-оол Кыргыс алышкыларны Хендергениң Мөгайга тараа ажаап турда, ховудан ачам сутаар-биле кады тудуп аппарган, ол олчаан төрээн Хендергезинге келбээннер. Сугже октапкан дош дег, сураа безин дыңналбааннар.

Хоранныг, хоралаңчыг сестер чаңгыс ол эвес, мырыңай чоокка чедир-ле Хемчик-оолдуң ажы-төлүнден, төрелдеринден халбактаным алган чорууп чүве. Мээң улуг угбамның өөнүң ээзи Мөге-Төмүр деп честейни чон хүндүлээр чорду. Хүрежир талазы-биле мөгелер Балчый-оол (Чыраа-Кара), Бегзи-Хуурак Доңгак суглардан дудак чок кижи. «Контр» кудээзи дээш Кызыкка тос кожуун байырынга шүглүр деп баарга, Салчак Тока дарга кызып каапты. Ынчаар бызылыкның Шагаан-Арыгга, Кызылга, Хендергеге хөй удаа болганын көрген мен. Ол честеминиң Чүгүрүк-Оюн, Төгүс честеминиң Челер-Доруу чарышка эзерге, шаңнавайн турду. Ынчан карап кезулдебестеп турган даргалар боттарывыстың чоок төрелдеривис суму даргазы Доргуй-оол Долаан. Долаан Аргамчы сутлар дээрзинге хомудаар чораан мен. Ооң-ла аът-малда чүнүң буруузу барыл?

Алыг-Тулуш Хемчик-оолдуң улуг уруу Досланмаа Шагаан-Арыг ортумак школага өөренип турда, үндүр хоогдаан. Ынчаш эртем-билигже чүткүлдүг кыс Улуг-Алаак школазынга чаштынып өөрени бээрге. Доргуй-оол, Аргамчы суглар тыпкаш база үндүртүпкен. Төрээн Хендергезинге Досланмаа келгеш, комсомолчу Бүрбү Сат-биле таныжа берген. «Контр» уруу-биле таныжып турар дээш Бүрбүнү комсомолдан база үн түрген.

Алыг-Тулуш Хемчик-оолдуң төрээн чери Хендерге эвес, Хайыраканның Эъжим-не болгай. Төрелдери: Алыг-Тулуш Чүльдүм, Сергей Пюрбю, Казак Натпит-оол, Сергей Шактар-оол, Алыг-Тулуш Чамбал, Александр Ооржак, дээш шупту-ла ээ-чара эрдем-ле болгай.

Төөгү кажан-даа балаттынмас, ол бистиң үеде херек Хар-назыны улгадкан, кудургайлай берген, берге оруктуу бежен ажыг чылдарда эрткен кижилер-биле чогаалчылар, журналистер, албанның өске-даа кижилери ужуражып, ону билип ап, оларның хөңнүн өөртүрү артык эвес деп бодаар мен.

Кара иштүг аваанга чораанпарга эртем-билиг оруун берген эвес, өөредиг дендинштелиг ажылга бүвүреп чораан эвес, амгы үеде оларның пенсия дузаламчызынче, чурттаар оран-савазынче, күрүне дузаламчызынче кодээ Советтер, социал хандыкшылга килдистери ээ көөр болза деп бодаар мен. Хемчик-оол ышкаш амы-тынындан чарылган өлер, чаштар, аза, ашак көрбээннер хөй, олар шынап-ла, хилинчегниң чаа.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

ЧҮГЛЕ ШЫН ДЭЭШ

Ам кандыг түңнел үндүрүп болурул? Эртем-практиктиг чыыш эрттирерин өөренип көрзе.

Чагаалар допчулалы

Төөгү дээрге кажан-даа, канчаар-даа сайгарар аргажок боттуг фактылардан тургустунган болур. Хөй чылдар мурнунда эрткен болуушкуннар үенн ханызы-биле холбаштырып, ынчаардагы болгулаан хадамтыг-даа, айыылдыг-даа чүүлдерни чаа ёзу-биле көөрүнче боду-ла албадап кээр. А ол таварылгада бирде болдарывыска шагда-ла билир чүвевис дег сагындырар. Ынчангаш төөгүнүң ол чаңгылары бисти бүгү чүвени сайгарып көөрүнче албадап, кичээндирип, бодандырып келир. Бо дээрге төөгүнүң канчап-даа болбас онзагай эргези, чагыргазы, ону кичээнгей чокка далаш көөр болза, мурнуку орукту ажыдары аажок берге-даа, частырыгдан чайлавайн-даа барып болур. Бо байдалдың төрүттүнгени чылдагааны база уктуг. Сайгарып көөрүвүс чагааларда одуруглар канчаар бисти болгаандырып турарын чайгаарла биле бээр бис.

Хоочун партия-совет ажылдакчы Т. С. Санданның (Тес-Хем) делгеренгей, ханы утка-лыг чагаазында: «Төөгүнүң шын билип алырынга, эң ылангыя аныяк салгалга, солуннарда материалдар улуг дузалыг. Тыва күрүне шаа-биле тускай девискээрлиг, национал дылдыг, боттаң ажыл, амыдыралдыг чорааны... а амгы үеде Совет Эвилелиниң составынга АССР болуп чаа сайзыралче хөгжээнивиске моон мурнунга ажылдап чораан эштериниң үлүг-хуузу улуг. Ынчалза-даа чамдык эштер оларны «тоорукттуң сайдан кааны арыг сайы мышкашы» арыг кылыксап турар. Амыдырал дээрге төөгү-дүр. Анаа кандыг оруктар турбас дээр. 1930 чылдарның төнчүзүнде эң-не дүвүрээлиг үе турган. Ынчангаш ылывыс алдын Хөл-Өөжүге чүве. Дарганың (Токаның) моорлап кээринге белеткенгенн хөй чон чыглып келген. Кызыл пестерде лозуннар, туктар. Аъш-чемни белеткээн. Удаваанда «чиик-каралыг» аныяк, семис, ак пырайлыг дарга халдып келгеш, дүшкен дораан-на оон машиназын көрүксээн хөй бичии оолдарны сонуурган чорук, мээң адымны айтырарга, «Адымны Танчай дээр» диди мен. Ажыл-херээ үүлезин бүдүргеш чонга дүшкаш, удаваанда баштыңчы чорупкан. Оон үш хонганда мээң адымны өске ат-биле (Сандан) деп солуупту. Ооң ужурун бичии кижи билбедим. Оон соонда мээң үе-черге өөрүм «контр Танчай» деп шолалап алган, а ол үеде «контр» деп сөстү дыңнаары безин берге турган. Мээң авам, ачам ТАРН кежигүннери чорааннар чүве. А ВКП(б)-ге оларны хүлээп албаан-на болгай».

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, Балчыр-оол уруу Норжун бодунуң чагаазында төөгүлүг сактыышкынның мынчаар бадыткаан: «Ынчан 15 харлыг турган мен. 1938 чылдың чайын чүве. ТАР ИХЯ-ның оралакчы сайыды Мандараа, Тыва Теп-кооп даргазы Чигжит, кожууң шүүгүзүнүң даргазы Даваа олар Үрбүнге чедип келген. Ынчаарда сумунуң чонунуң хуралынга Баян-оол, Ховалыг Даржаа, Доңгак Соян-оол, Кыргыс Далай-оол, Доңгак Оюн-оол, Ховалыг Дазыр-оол, Ховалыг Делгер-оол, Ховалыг Суруя олар санал бергеш: «Кызыгаарны чарарда Үрбүн, Хеременн Тыва девискээринге арттыргаш, пайзаны Саянның мыйызы кырын худу. Улуг-Хемге киир катса кандыгыл» деп саналдааннар. Демги келген үш даргаларывыс дораан-на кылыктанып: «Кызыгаарны кайын-даа, канчаар-даа тургузарын бис билир бис. Контрларның салаа-сайгызы болуп, шын эвес саналдап тур силер» — деп кончуттунуп, килеңнээннер. Ооң соонда удаваанда Усинск чурттуг Артамонов, Маады Далык суглар база бир эштиг келчиктер: «Үрбүнде чурттап турар ээ улусту чыып чор бис. Үрбүн бажы Ак-Хөлге улуг хурал, шайлаага байырлал болур» деп хөөрем-күткүүшкүннүг чар тарадкан. Шынап-ла, Элегест-Хемниң аксында Ховалыг Алдын-оолдуң аалынче чон чыылган. Оларны шайсүкпейн ижиртпейн, шуптузун аъткарып алгаш, хем аксының дужунда дөңнү ажылдыр доозуналдыр халдып ажа бергеннер. Ол дээрге шаштылган доозун караамда ам-даа костүп артпышаан. Хүннер, айлар эртип-ле турганнар... Үрбүн, Чиңгениң бүгү удуртур даргалары, а оларның-биле кады ол үедеги ужук-бижиктиг кижилери ол-ла хевээр «чиде» бергеннер.

Мен 1940 чылда Үрбүн сумузунуң секретары турумда, «контрларның» ажы-төлүн школадан ап алыңар деп дыңнаткан... Бо айыыл-халап чүгле мээң акымны эвес, Үрбүн-Кашпалдың хөй чонунуң өг-бүлелеринге таварышкан чүве ийин.

1940 чылда суму секретары тургаш, ол чорутканнардан «хосталып» келген Баян-оолдуң мындыг сөстерин дыңнааным ам-даа эът-сөөкке сирилээчиг, коргунчуг: «Чүнү-даа билбес, кем-буруу чок бистерни кижи арай боорда сынар бустуг өрээлче киир идипкеш, албыктырып-албыктырып үндүрүп эккээрге, дембээрел, улаарап, дөмей элип, угаан салып тура-ла, «өчүп» берип турдувус». Бо кээргенчиг, коргунчуг чорук ынчаардагы Минусинскиниң «эккээди» черниң үүлгедиин бадыткап турар.

Тандыдан Серенмаа Белеккеевна Шавыының чагаазында: «Бистиң улуг өг-бүлевиске таварышкан качыгдаңчыг болгаш шыдажыр аргажок хомудаачыг эрткен чаш, чалыы назынывыс, ол үениң човулааны, хөй алышкыларның ажы-төлү, бистерге бүгү чурттаалгавыстың төнчүзүнге чедир сагыш-човаг болгаш улуг хомудалдыг каража боол артып калыр... Бай-Хөл (Тес-Хемнин) сояннары, чаңгыс ненниң оолдары алышкылар Белекей, Самбуу. Бумбажай оларны 1940 чылдарның эгезинде Малчын Даваа деп кижиниң нүгүлү-биле тудуп алгаш барган. Оларны бистиң даайывыс чораан. ТАР-ның бир каскy удуртукчузу Соян Ойдуптуң «контр бөлүүнге» каттыштырган.

«Черле ынчаш, ол үеде үжүк бижик билбес, хилинчек чок малчын араттарны нүгүлдээш ол мегеги кижилерни бөгүн чүге алавас чүвел?» деп, килеңниг сөстерлиг улуг чагаазын ол чоруткан. Ол-ла автор бодунуң сактыышкынында мындыг солун фактыны көргүскен: «Ол үеде ныжын аалдарывыска Тока, Чымба, Товарищтай, Шоома, Тадар-оол дээш чазак даргалары аар, чиик машиналарлыг келгеш, каш-даа хондур башкы хөвүгө доллуур оъттап чорууп чээреннерни дамчып, пулемёт боолары-биле кыра боолагылааш, чүък машиналарынга чүдүргүлээш, Кызылче киирип-ле турар. Кодан-кодан хойлар дег, карак четпес делгем ховуда кожуп чоруур хөй чээреннер ам кону үзүлген-не болгай». Ооң бо кызыгаар чок хомудалын илереткени бөгүн эң-не халаптыг бойдус-делегейниң айыылы-биле холбашкан.

Барыын-Хемчиктен Куулар Самбуу бодунуң чагаазынга: «Хайгаарал, харысаалга чогу-биле буруу чок кижилерни кара сагыштыг кижилерге шаажылатдырып турганы чон шагда-ла билир чүве-дир ийин. Ынчалза-даа ол үеде болгаш бүгү-ле назынында Тока шииткекчи, прокурор, байысаакчы азы шаажылакчы турбаза-даа, Москва-биле кончуг кичээнгейлиг харылзажып, удуртуп, хынап, а чамдыкта революцияларга ат салып турганын улустан хөйну дыңнадым. Чоннуң чазааның бажынга олурган хаш саңныг тыва эш-өөрүн С. Тока эскербээн дээрге, бурган-на өршээзинем!».

Куулар Самбуунуң делгеренгей чагаазында Тываның ол үедеги амыдыралын чолдааны хөй-хөй районнарны кезип чораан, билгенин бөзүрен-чиг бадыткап турар. «Мээң репрессияга таварышкан чоок кижилерим чок-даа болза, «контрлар» өскүстери дег, кадайлары дег, оларның төрелдеригүлү ышкаш чаржынчыг хилинчек көргеннер хөвар» деп, ол бижип турар.

Чөөн-Хемчик райондан В. О. Ооржак: «30-40 чылдарда болгаш 50 чылдар эгезинде Тывага болган репрессиялар дугайында кичээнгейлиг таныжар кижи мен. Ол аныяк өскенге аажок улуг өөредиг болуп тур. Мен ам 33 харлыг мен. Ындыг үр эвесте төрээн Тывамга болгулаан ол чүүлдер мени дыка-ла хөлзетти. ИХЯ сайыды чораан Оюн Полат бо херекке ёзулуг-ла хол тудуп киришкен, удурткан, организастаан деп санааш, бо хамаатының херээн чонуң судунга көөр деп саналдыг мен» — деп килеңнээшкиниң негелдени салган.

Каа-Хемниң Сарыг-Септе чурттап орар, ам 76 харлыг Саая Парынмаа бодунуң өөнүң ишти Көктү канчаар тудуп алганын база ооң арыг адын амга чедир агартпааның хомудаан.

Барыын-Хемчик райондан С. Л.-С. Куулар: «Ю. Л. Аранчынның солуннарда бижип турар чүүлүн Тываның төөгүзүнге хевээр киирерин ажыктыг деп билдим. Ынаа кижиниң дыңнап көрбээн чүгүла чүүлдер хөй-дүр. Ынчангаш ол чүүл келир үениң аныяк салгалынга оон хөйну билип ап, мөдерелин ханыладып, төөгүвүстү уламчылаарынга ажыктыг. Маңаа бир чижекти көргүзейн. Баштайгы тыва башкыларының бирээзи, суму, кожууң болгаш намның кожууң комитединиң даргалап, ТАР-ның малчер яамызын сайыттап чораан Сат Баъй-Көктү 1949 чылда «Колхозка чүге кирбейн, чоңга удур үлегер бооп, хуу ажыл-агыйлыг турар-дыр сен, дүрген колхозка кирбезиңзе, чугаа өске апаар» деп баштай шыңгыы сагындырган. «Колхозче кижилерни албадавас, эки тура-биле болур ужурлуг» деп, ол харылаарга, «колхоз тургузуушкунунга удур» деп буруудаткаш, хөй чылда кара-бажыннаан. А. О. Сандуу тараа арыглаар машина үрелгеш-ле турарга, «Өлген теве сени дег демир» дээш, 10 чылга шииттирген.

1938 чылда Аянгаты школазынга пионер отрядының даргазы турдум. Харым 13 турган. Бир-ле хүн Дилгижек дарга-биле башкы Шыдырaa келдирткеш, контрлар дугайында санал бер дээш, оон телевиделиин бергеш, шала шулуктег аарак чугаала дээн. Ону ам-даа утпаан мен:

«Таңныыларлан кажаалаңган
Дазыр шеллуг Тыва чурту.
Дайзыннарны чылча
шапкан,
Дайынчы-ла Тока дарга.
Хостуг-шалаш Тываны
Хоптак Японга садаар дээн
Хоор чоннуң дайзыны
Хоралыг ытты Хемчик-оолду.
Хоойлунуң дээдизи-биле!
Ачылыг революция херзэн
Араатан Японга садар
дээн
Арат чоннуң дайзыны
Авыястыг Чүрмит-Дажыны
Азып өлүрерин негеп тур
мен».

Мынча деп кожамыктап турган үем дээрге. «Тоступ херээн көөр дээн «Онза судуңу» бүдүүзүнде чүве-дир» деп, ол айтып турар.

Кызыл хоорайның чурттакчызы И. Б. Сыямбиилин сагыш-сеткилиниң ханызындан дүвүренчиг чагаазында буруу чок ооң ачазын тудуп аппарганын, ол хевээр ис чок читкенин база ооң он бир чаш ажы-төлүн хилинчек-човулаңга, кулдамыг-дорамчылалга таварыштырганының дугайында бижээн. Бүгү-ле мындыг төөгүлерни алызынга чедир коптарып, агартып арыглаарын, арткан-калган ажы-төлү, акы-дуңмазының сагыш-сеткилин оожургадып, чылдарын солуп дамчыштыр бажынин негеп, дуза дилээн.

Авторлар С. Ч. Тюлюш (Улуг-Хем), С. И. Услуңдай, Н. Ш. Куулар, Ч. Б. Сат (Өвүр), Өнчүмаа Доңгак (Чөөн-Хемчик) репрессия чылдарында бодунуң чоок кижилериниң хоп-нүгүл, хилинчекке таварышканын болгаш ол кижилерни агартыр, төрелдеринге когарал эгидер, чиге-лде көргүзер талазы-биле ажылдың четенчиг оожум чорун турарын айтып турарлар. Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, персоналдыг пенсионерлер: В. С. Тамдын-оол (Тожу), С. М. Таваажап (Өвүр) солуннарда репрессияга таварышканнарның агартканың чарлаан комиссияның шиитпиринде ол кижилерниң ат-сывында база чер-чуртун айтырда частырыглар болуп турарын шыңгыы бүрүү шаап турар.

Төөгү — оршээл чок шииткекчи. Оон эрткен оруктарын чүгле хандыр өөренип көөрү чугула. Ону бодунун туразы-биле кым-даа үеге таарыштыр чогаадып албас. Хөй чүс кижилерниң амы-тыны-биле, оларның чоок кижилериниң хилинчектенишкини-биле холбашкан аймаадыг частырыгларны болдурган, ол үүлгедиглериниң күүседикчилерин болгаш организакчыларын аларын албан, ТАРН-ның ТК-зы борта буруу чок артып шыдавас. Ол хиреде чамдык чагаалар ынчангы удуртукчу турган Токаны камгалаксаар хөөнүг. Салчак Кажин-оол (ол Токаның бажазы) солуннарга үнген материалдарны шүтүл деп санап турар. Ол чижектиг бодалды Д. Дарыжаа илередип турар. «Өчүктерни номчааш, Полат, Намчак дээр чорук, өске аттар дыңнавааан мен» деп, ол бижээн. Э. Доңгак, С. Юмбуу, А. Моңгуш, О. Тогаа-оол оларны автор деткип турар. Ю. Аранчынның хаддазын неген турар. Борта чүгле камгалаар азы буруудадыр талалар кончуттунган хөөнүр маргылдашпайн, чүвениң товун шын-биле тургузары негеттинип турар.

Өске бодалды Кызылдан Борис Лопсан илереткен. Тываның эң дээре оолдарының хан-чини-биле холбашкан бужар документилерден шын чүве үндүрерин далагалзап турар. Ол Токадан буруу чайлавас деп бижип турар. Ол ышкаш репрессия комиссиязынга боттарындан хамааржылгалыг аппарат кижилерни эвес, хамаарылга чок, төөгүнү эки билир кижилерни киирзе деп күзелин ол илередип турар. Совет Эвилелинге каттышканының соонда болган херектерни тыва, орус эштериниң киржилгези-биле кылза эки.

Элээн хөй чагааларның допчулалы мындыг-дыр. Ам кандыг түңнелди үндүрүп болурул? Бижикчилерниң чагааларынга дүвүрел илдең. Оларның санал-оналынга даянып, ажыл-херекти шулуу-даларынга чоннуң калбак киржилгезин болдуруп тургаш, бо талазы-биле үре-түңнелдиг чедип ап болур хире. «Хаагылыг» ёзу-биле ажылдаары бо үеге таарышпас. Республиканың шинчилел эртем-практиктиг чыышты эрттирерин база өөренип көрзе.

Николай КУНЧУН.
Курархин ажылдакчызы.

Уран чүүлдерниң найыралы — улустарның найыралы

УЛУГЛАРГА-ДАА, БИЧИИЛЕРГЕ-ДАА...

Даг-Алтай автономнуг областының национал шии театрының чайгы гастролю республикада уламчылавышаан. Май 21-де хөгжүм-шии театрынга К. Абрамцевтиң «Гитарага ийи романс» деп ийи кожегелиг комедиязын көрүкчүлер сонуургаан. Ук комедия дугайында медээни дараазында солундан номчуп болур силер.

А май 22-де эртенгиниң 10 шакта театрның көрүкчүлер залында олуттарны Кызыл хоорайның болгаш Кызыл районнуң төвү Каа-Хем суурда чаңгыс садиктерден чаштар, аваларының-биле кады келген бичии кызылчылар ээлээн. Р. Киплинг биле Н. Гернеттиң «Маугли»-зин көөр дээш келген бичии көрүкчүлер кожээге ажыттынарын четтикпейн манап, шала улуглары ол чогаалды мультфильм кылдыр үндүргенин телевизордан көргенин аразында сактып чугаалажып-даа болган. Бөлүк бүрүзүнүң «ээлери» — кижизидикчи башкылар.

Залда тырыкты караңгылаттарга, кожеге ажыттынарын билек, зал шимээн чок барган. Чаңгырногаан джунглиниң каш янзы үнүштерлиг, өзүп-сиген бойдузу. Аңаа черге улуг хая. Оон кырында бөрүлер аймааның баштыңы чыдыр. Черге өөр бөрүлер аразында Маугли (ооң ролюнда артист Валерий Киндиков).

Бо чогаалды тоол-шии кылдыр национал театрның режиссёр тургузукчузу Антон Юданов бичиилерге болгаш элээдилерге таарыштыр эки тургускан-дыр деп, көрүкчү бүрүзү үнелээр. Сценаның чурук каасталгазын, шимелдезин чурукчу В. Сарин болгаш хөгжүм каасталгазын В. Колчев олар чогаалдың утказынга алгынаштыр чогаадыкчы ёзу-биле чедимчелиг кылганы илден.

Алтай театрның аныяк артистери ук тоол-шиини үш катап көргүзүп турар. Ынчангаш бо удаада улуг, бичии көрүкчүлерин уран талантызы-биле база катап өөрткен. Тоол-шии бистиң театрга амдаа ийи катап болур. Ынчангаш, хүндүлүг ада-иелер, бир эвес силер боттарыңар, болгаш уругларыңар ону көрүп четтикпээн болза, театрга кээп, ону сонуургап көрүңер!

Артист бүрүзүнүң онаашкан рольдарын (тоол-шии орус дылда болуп турар) ойнап күүседип турары черле эки. Ракша болгаш Багираны артист Ирина Охрина, Акеланы артист Расул Укачин, Балуну артист Байрам Кудирмеков, Шер-ханны артист Антон Юданов, Табакини (шөө бөрү) артист Александр Торбогошев, Каазы (улуг чылан) артист А. Чекурашев, Сагини артист Евгений Папитов болгаш сарбашкыннарны, өөр бөрүлерни театрның артистери чедимчелиг ойнап турар. Күүседикчилерниң идик-хевин таарыштырып кылганы көрүштүг.

Мауглиниң бөлүк сарбашкынчаа түткаш, өлүг хоорайже аппаар орта, оларның өңгүлери, ылаңгыя утбазы Багира биле Балу думмазын — кижини хостап аар дээш арга-корга дилеп, улуг чылан Каадан дуза ирев кээрге, көргүнчүг, ийи достак карактарлыг, кедергей улуг, кызыл састыг Каа хая артындан шиинейиндир тынмышаан, бажы кеступ үнүп кээрге, үш, дөрт хире харлыг бичии чаштар корткаш, ыглажыптар болду. Кижизидикчилери оларны арай деп-ле оожуктуруп ап олурганын бодаарга, шииде ойнап турар артистерниң талантызының бедиин ол хире болган.

Бо тоол-шиини тургускан режиссёр, актер Антон Юдановтуң «Туба» деп шиизин кызылчылар чаңгыс эвес удаа көрген боор. «Туба» бөгүн, май 27, 29 хүннеринде база болур. Ук шииде ойнап турар артистер, ылаңгыя ында кол маадыр Тубаның ролюнга ойнап турар артист Валерий Кипляков, Ирина Майманова, Александр Торбогошев болгаш оон-даа өскелер бо тоолда база ойнап турар.

Алтайларның арт-сыын ажып аартыктавайн сонниинээкелгени белээ — янзы-бүрү чогаалчыларның чогаалдарынга үндезилеп тургусканы шиилерни, комедияларны, тоолдарны үе-шагынар таарыштырып ап, өг-бүленер-биле сүмележип тургаш, кээп сонуургап көөрүңерни база катап дилеп тур бис, хүндүлүг көрүкчүлер. Театрның гастролю май 29-ка чедир уламчылаар.

Валентина САТ.

ЧУРУКТА: «Гитарага ийи романс» деп комедиядан бир көргүзүг.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Эге шериг белеткели

КЫМ ДУЗА ЧЕДИРЕРИЛ?

Ам болур чыышка олар дуза көргүзер бе, ынчан көөр бис.

Он хүн каан, эвес турган. Дубинин аттыг пионер лагеринге шериг чыылдазы эттирген оолдар хөй болган. Кызыл хоорайның он үш школаларындан он класстың өөреникчилери, шупту 180 ажыг кижи он хонук иштинде эге шериг белеткелиниң чыыжынга келген.

Чыышты Кызылдың бир дугаар школазының эге шериг өөредилгезиниң башкызы Дмитрий Олегович Нестеренко удуртуп эрттирген. Оон политика талазы-биле оралакчызынга ийи дугаар школаның эге шериг өөредилгезиниң башкызы Владен Федорович Пустотачев турган. Оон ангыда, школаларның эге шериг өөредилгезиниң башкылары изиг-лейлиг киржип, дузаны чедиргеннер.

Лагерьже кирер ковуруг аксынга дөрт оол эттирилге пунктузунда шериг албан-хүлээлгезин күүседип турлар. Олар эттирилге болгаш командирниң чөпшээрели чокта ынаар кандыг-даа херектиг кижилерни эрттирбес. Ол чүүл көргүзүп турарын дээрге, амдыгаащтан эгелээш, шериг-ниң эге чадаларын өөренип, дневальныйның хүлээлгезин күүседип турары ол. Ол оолдар ийи шак иштинде хүлээлгезин күүседип келир. Оон соонда оларны база солуп, өске оолдар дежурнайлаар.

Чыылган өөреникчилерни ийи ротага, алды взводка үскен. Взвод бүрүзү командирлиг. Взводтарны салбырларга база чарган. Дорт-биле чугаалаарга, шеригде ротаның бүрүн эргезин эдилеп турар. Ол-ла штаттыг расписание ёзугаар бүгү чүвени ынчаар тургускан.

Ол хүн чыылданың киржикчилери эстафетага киржип турган үеде таваржы берген бис. Ол эстафетаны он этапка чарган.

Бирги этапта турган оолдар автомат тудуп алгаш маңнажып четкеш, чеди катап турникке хараар. Ийиги этапта турган кижи автоматты туткаш, үш гранатаның бирээзи-биле мурнунга турган улуг шитке дегзир. Бир эвес чазыптар болза, турган черинден маңнааш, шитти долгангаш, ам эстафетаны дамчыдар. Автоматтың үзүктээшкиннерин база кылыр. Дөрт дугаар этапка химиктиг бүдүмелдерден камгаланыры-биле противогазты, резин идиктерни, хол-каптарын болгаш плащты кедип алгаш маңнажыр. Беш дугаар этапка когараан кижини чүктеп алгаш шеҗирер. Алдыгы дугаарында — хол боозу-биле кара адар. Үш катап боолзааш, чазын адып болза, ол катап чеплеп иттинер. Оон соонда ийи калбак ыяшты салып чорааш, тулаалыг черни кежер. Сески этапка противогаз кедип алгаш, үш чүс хире метр черге маңнаар. Тос дугаары — азып каан хендирден туттунуп алгаш, сугну ажа халыыр, ол-ла маңнааш, автоматын ужуңге тутсуп бээр. Сөөлгү этапта кижи автоматын чүктеп алгаш, ийи мииты алгаш, чедер черге чедир маңнаар.

Кижан эстафета болуп турган үеде взвод аайы-биле боттарының деткижип, «Дүрген-дүрген!» деп алгыржып болдулар. Кижи бүрүзү болуунчу взводунуң ат-алдарын кадарып дээш кызып турар деп чүве моон безин илден болду.

Эки түннелди ийи дугаар ротаның үш дугаар взводу көргүскен. Ол взвод он этапты 7 минута 45 секундада эрткен. Бирги ротаның үшкү взводу тиилекчилерден бир минута оралдааш, ийиги черге төлептиг болган.

Өөреникчилерниң шериг чыылдазын канчаар эттирип турарының дугайында командирниң политкезээниң талазы-биле оралакчызы Владен Фёдоровичиден айтырдывы.

— Бо чыылдага шериг кезээ дорт киржир турган. Оларны кым-даа чалаваан хире. ДОСААФ-тың область комитеди, комсомол хоорkому, хоорайның шериг комиссариады, улус өөредилге килдизи, күүсекчи комитеди кандыг-даа дуза чедирбээн. Оон чаңгыс-даа телевлер макал кээп көрбээн. Чоннуң ынча хөй ажы-төлүн эккеп алгаш, оларны карактап, каларгалвар апаар болгай. Хоорай-биле кандыг-даа харылзаа чок. Телефон ажылдавас. Ужуру болза, милиция ажылдакчылары машиназы-биле кады маңаа доктаамал турар ужурлуг.

Чыраа база чок. Дүне кала соогу кончуг. Оолдар доңуп хонар-дыр. Чылыгты кирип алыр турган. Мында кылдынган чүүлдер түгле школаларда эге шериг өөредилгезиниң башкыларының кылган чүүлдери-дир. Кезү агитацияны безин бодум садып турган дериним. Республиканың шериг комиссариадындан офицер Тимофеев «Офицер — маадырлыг профессия» деп лекция номчааш, харын кезү агитация кылырынга дузалаан.

Политөөредилге эттирер чер чок. Класстар чедишпес. Кoлдуунда тактика, боолаача, шериг топографиязы, чыскаалга чорууруунуң белеткели, күш-культура белеткели чорудуп турган. Оон өске өөредилге эттирер дээрге байдал шала таарышпайн турган — деп, В. Ф. Пустотачев хомудаан сеткилин илеретти.

Шериг белеткели эттирип турар оолдар довурак-доозунга бо-ла боражы бээр. Кичээлдээн соонда чуунуп алыр дээрге, чунар-бажың чок. Ону белеткеп албаан. Хирлиг идик-хевиг биле орунңарга чыдып, удуп турар. Бир эвес чунар-бажың турган болза, боттарындаа оолар тургаш, чуунуп ап болур. Он хонук иштинде орта таптыг чунуп ап көрбээн.

Бо чылын ажыл-чем талазы-биле шоолуг эвес болган. Эът аймаан чугаалаан-даа херек чок. Ооң бараан безин көзүбээн. Колдуунда макаронтуг консерва болгаш картофель. Боттары поварлавышаан, чемин хайындырып ап турар.

Эге шериг өөредилгезиниң бидигтайгы чыыжынга комсомол хоорkому, хоорайның улус өөредилгезиниң килдизи кандыг-даа дуза көргүспээн. Шериг-патриоттуг кижизидилгеге талазы-биле ажылдарны эки организастаар тудуп, он хонуктуң чыыжының дугайында үстүнде организацияларның удуртукчулары билбес болган.

Ужуру болза, он класстың өөреникчилеринге, профтехучилищелерниң бир дугаар курузунуң сургуулдарынга база ортумак өөредилге черлериниң ийи дугаар курузунуң студентилеринге он дөрт хонуктуң чыыжын эттирер болгаш түгле форма дээш бир кижиге-ле 50 рубльди үндүрер ужурлуг. Ол негелдени хоорайның улус өөредилге килдизи, шериг комиссариады күүсетпээн. Ам удавас болур чыыштарга канчаар белеткенирил? Ол дугайында бодаза чогуур. Экзаменнер эгелээриниң мурнунда он бир класстарның өөреникчилери беш хонуктуң чыыжын эртпейн турар ужурлуг. Ол бүгүнү эге шериг белеткелиниң сүмелеринде бижип каан.

Эге шериг белеткелдериниң чорук турар байдалын көөрге, бистиң республикада эң-не кудуку байдалда эртип турар. Район чергелиг ындыг чыыштарны чорудар ужурлуг. Аңаа амдыгаащтан эгелээш белеткенип апаар. Эге шериг белеткелинге районнарның улус өөредилге килдистери, комсомол райкомнары, шериг комиссариаттары, школаларның эге шериг өөредилгезиниң башкылары шупту киржир хүлээлгелиг.

Кызыл хоорайның школачыларының болуп эрткен чыыжы — эге шериг белеткелинге киржилгези эки болган. Школаларның директорлары боттары кээп, хүннүң чыгыы дузаны көргүскеннер. Школаларда бар турган өөредилге материалдары-биле хандырганнар.

Чүгле үстүнде адааным албан черлери, организациялар дузаны көргүспээн. Ам болур чыышка олар дузаны көргүзер боор деп идегеп каалынар.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТА: эге шериг белеткелиниң үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Чаа альманаха

ЧҮҮ ПАРЛААНЫЛ?

Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң бадыткаар черниң органы — «Улуг-Хем» чечен чогаал альманахының чеден үшкү дугаары чырыкче үнген. Ында хоочун-даа, аныяк-даа чогаалчыларның янзы-янзы жанрларга бижиттинген солун чогаалдары парлаттынган.

Он муң кезек тиражтыг чаа үндүрүлгеде «Тоожулар, чечен чугаалар», «Шүлүктер, шүлүглелдер», «Сыдлысчыгаш», «Критика, библиография» деэн ышкаш өске-даа улуг эгелер бар. Ылаңгыя Екатерина Танованың «Дошкун чылдарның чазы», Михаил Дуюнгарның «Сени билдим, акым», Маадыр-оол Ховалыгның «Ада сөзү», Моңгуш Доржунуң «Сарыг шай» болгаш оон-даа өскелериниң амгы үениң амыдырал-чурттаалгазынга холбаштыр бижээн тоожулары, чечен чугаалары номчукчуларга солун болуру чугаажок.

Мурнунгаагы альманахтарда ышкаш, поэзия бөлүү база-ла «дужуткүр» болган. Ылаңгыя аныяк шүлүкчүлерниң мергежилинге хөнүгүп, үнү улам дыңзып орарын номчукчу дораан эскерер. Оларга Николай Куулар, Антон Үержаа, Игорь Иргит, Раиса Тамба-Сюрюн, Владимир Кара-Сал хамааржыр.

Критика кезээнде бистиң хоочун авторувус Антон Калзанның «Чаа салгалдың шүлүкчү... ару» деп чүүлү өөредиглиг. Черле эки болгаш солун уткалыг кылдыр бижиттинген. Чүге дээрге аңгы үеде аныяк авторларга критиктиг сайгарылгалар, утка-шиглелдиг бижиглер кирип турупту-биле кым-даа маргышпас. Бо удаада дуржулгалыг критик, аныяк шүлүкчү Игорь Иргиттиң чогаалдарынга доктааган. Игорь Иргит — тускай бот үнүг автор. Оон чогаалдарында өскелерден аттыгуушкун барык чок деп болур. Оон ынай А. Үержаа, Н. Куулар ышкаш, ол амыдыралды философчу ёзу-биле шиншип көөрүнге сундулуг шүлүкчү болгай.

Чаа альманахта бир үнелиг чүүл — тыва чечен сөстүң «үс-дарганнарының» бирээзи, Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы С. Б. Пюрбюнуң мурнунда чыдаган чок черге хоруттуруп кааны «Тәрээн черим» деп патриотчу, хайы утка-шынарлыг номундан алган «Эъжим», «Кара-Суг», «Хараар-Тей», «Шагаан-Арыг», «Эрик», «Төрээн дылымга» болгаш оон-даа өске шүлүктери парлааны болур. Аңаа тайылбырны шүлүкчү Александр Даржай берген.

Саяна САНДАН.
Кызыл хоорай.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

«НАЙЫРАЛ ШАҢНАЛЫ» ДЭЭШ

«Хүреш» стадионга «Азия төвү» шаңнаа дээш хостуг хүреш маргылдаазының сөөлүнде май 27-те профэвилелдерниң «Найырал шаңналы» дээш хүреш маргылдаазын профэвилелдерниң Бүгү-эвилел эки тура күш-культура болгаш спорт ниитилелиниң Тыва область чөвүлели эттирер.

РСФСР-ниң крайларындан, областарындан, Тыва АССР-ден, эвилелдешкен республикалардан болгаш Моол Арат Республикадан шилиндек эң шыырак 64 мөге аңаа киржир.

«Тыва», «Радость» («Өөрүшкү») ансамбльдериниң, «Хүреш» агитбригаданың артистери чаңсар аразында боттарының концерттерин чыылгачыларга көргүзер. Сыгыт, каргыраа концерттер программазында база кирген. Аар деңзилиг мөгелер көвүрер талазы-биле маргылдаа болур.

Май 27-ниң спортчу маргылдаалары 10 шакта эгелээр. Улуг кижилерге билет өртээ 2 рубль, бичии уругларга — 50 көп.

Билеттерни «Хүреш» стадионунуң кассазында садып турар. Коллективтиг чагыгларны база хүлээп алыр. Телефону 3-29-37.

Ажылче чалап тур

Дараазында тускай эртемниглерни В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинат ажылче чалап тур: маркшейдерлер (шын хемчээлинин кылыкчылары), албан-дужаал аайы-биле шалыны 180 рубль, дээди азы тускай ортумак эртемниг чижээ маркшейдер, топограф, геодезия билиглиг; заг байлаан болбаазырадыр фабрикага ээлчег мастерлерин — албан-дужаалының аайы-биле айда шалыны 200 рубль, дээди азы өөрүниң казар байлаан болбаазырадыры» деп тускай ортумак эртемниг ажылдакчылар негеттинип турар.

Районнуң 40 хуу коэффициентизин (немелдезин) болгаш үзүктелиишкин чок ажыл стажы дээш 30 хуу чедир немелдени төлээр. Чаагайжыдып тудуптурган квартира-биле 6 ай дургузунда хандырар.

Комбинаттың адрези: Ак-Довурак хоорай, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың кадрлар килдизи.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Кызылдың башкы училищези 1990 чылда дараазында салбырларга өөренирин күзээннерин хүлээп алырын чарлап тур:

1. «Школадан, класстан дашкаар кижизидилге ажылдары» мергежил талазы-биле салбырынга «Кижизидикчи, улуг пионер вожатыйы» мергежилди тывсыр. Ортумак школа доосканнарны хүлээп алыр. Өөренириниң хуусаазы — 2 чыл.

2. Школа салбыры — эге класстар башкылары болгаш музыкага ажыл-чорудулге организаторларын белеткээр. Чүгле долу эвес ортумак школа (9 класс) доосканнарны хүлээп алыр. Өөренириниң хуусаазы — 4 чыл.

3. Школага өөренир назы четпээннер салбырынга — школага өөренир назы четпээн уруглар албан черлеринге кижизидикчилер белеткээр. Ортумак школа баазазынга. Өөрениириниң хуусаазы — 2 чыл.

Школага өөренир назы четпээн уруглар албан черлеринге уругларның уран чүүл коллективтеринге удуртукчулар белеткээр. Долу эвес ортумак школа (9 класс) доосканнарны хүлээп алыр. Өөренир хуусаазы — 4 чыл.

Кирериниң шылгалдалары:

1. Школа салбырынга кирерлер ортумак школа доосканнар орус дыл болгаш литератураны (сочинение), санга (аас-биле) шылгалда дужаар.

Долу эвес ортумак школа доосканнар орус дылга (диктант), санга (аас-биле) шылгалда дужаар.

2. Школага өөренир назы четпээннер салбырынга ортумак школа доосканнар орус дылга (сочинение), СССР төөгүзүнге (аас-биле), долу эвес ортумак школа доосканнар орус дылга (диктант), санга (аас-биле). шылгалда дужаар.

Шупту салбырларга өөренип кирерин күзээннерниң музыка дыңнаарын хынаар. Оон ынаа национал школаларның программазының хемчээли-биле орус дылды өөренип турганнар орус дылга (диктант) бижиир.

Өөренип кирерин күзээннер аас-биле шылгалдаларны орус болгаш тыва дылга харылап болур, ылаңгыя көдээ черлерден келгеннер.

Шылгалдаларга эки үнелелди алган өскүс уругларны конкурс чокка хүлээп алыр болгаш оларның шынзыткан документилерин барымдаалаар.

Билдириишкиннерни июнь 1-ден июль 31-ге чедир хүлээп алыр. Кирериниң шылгалдалары июль 15-тен эгелээр. Училищеге кирир санаашкын август 26-га чедир дыңналыр.

Өөренип кирерлер дараазында документилерни кийрер:

1. Билдириишкин.
2. Эртемниң дугайында документ (бодун).
3. Күш-ажыл дептеринден ушта бижидилге.
4. 3х4 хемчээлдиг 6 фото чурук.
5. Паспорт, төрүттүнгени дугайында херечилел.
6. Шериг албан-хүлээлгелиглер — шериг билеэн.
7. Өөредилгеже өөренип чоруткан дугайында ажылдап турган черинден сүме бижик.

Адрези: Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 69, телефон 2-61-64. Педучилище, администрация.

Телевидение

МАЙ 24
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Колобоктар истелгени чорудуп турар». Мультфильм. 9.05 «Зинаровтарның өг-бүлези». Уран-чечен фильм. 3-4 серияалары. 11.35 Бут бөмбүү. Европа чемпионнарының кубогу. «Бенфика» (Португалия) — «Милан» (Италия). Австриядан дамчыдылга. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 — 14.00 Бут бөмбүү. Европа чемпионнарының кубогу. «Бенфика» (Португалия) — «Милан» (Италия). 15.45 «Ыпак херээженниң портреди». Барымдаалыг телефильм. 16.25 Уругларга фильм. «Даглыг чер аданын чажызы». 17.40 «Гармониканың оюн чүнче базаалынар». 18.10 М. А. Шолоховтуң чогаадыкчы ажылының дугайында барымдаалыг телефильм. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 Поэзия минуталары. 19.55 «Зинаровтарның өг-бүлези». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Бут бөмбүү. Европа чемпионнарының кубогу. «Бенфика» (Португалия) — «Милан» (Италия). 23.20 — 23.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбыралыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 4 класс. Күштүг болуксаар тур мен. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Бойдуста дириг амытаннар. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 12.05 «Тулчуушкунга тын алыр сен». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 13.10 — 13.40 Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

17.00 Барымдаалыг фильм. 17.30 Медээлер. 17.35 «Бодалдар белдири». «А бистиң херим иштинде». 18.25 «Азия төвү». Программада: Медээлер, Чугула интервью. «Кабелдиг телевидение. Ол чүнү сүмележирил?». «Кеземче хроиказы». 18.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.00—00.30 РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги съездизинде. Чарлалда — «Тамыктыг хүнар чаштары».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Ыры кижи-биле вотылаар. «Алеша». 18.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Чедишкиннииг бол, Н...» (Чита). 18.30 — 19.0... «Үе».

КИНО

МАЙ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Атлантик-сити» 9.00, 11.00. «Авария — дочь мента» 13.00, 15.10, 17.20, 19.30. Видеозал: «Всемогущий» (2 сериялыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Джульбарс» 9.00, 12.30. «Полет навигатора» 10.40, 14.10. «Гарем Степана Гуслякова» 17.40, 21.10. «Камрын кызы, Пхеньян оглу» 16.00, 19.40 шактарда.

БҮЗҮРЕЛДИИ-БИЛЕ

Штанга көдүрерниң үш хевиринге маргылдаа найысылаага болуп эрткен. Ону Тиилелгениң 45 чылынга тураскааткан. Ол маргылдаага Кызылдың, Туранның, Ак-Довурактың атлеттери идепкейлиг киржип, күжүн тенешкен. Шупту 55 атлет деңзи аайы-биле маргышкан.

Маргылдаа солун болган. Чиңге деңзилерниң түңнелинге тиилекчилер илерээн. Ак-Довурак хоорайның спортчузу Сергей Ламзин (52 кг) үш хевирге ниитизи-биле 360 кг түңнелди көргүскеш, чемпионнаан. Ийиги черде база-ла Ак-Довурактың төлээзи Валерий Саая болган.

56 килограмм деңзиге Арын-оол Моңгуш тиилээн. Ийиги черин Иргит Доржу (Ак-Довурак) ээлээн.

РСФСР-ниң спорт мастери Савин Ондар (60 кг) Ак-Довурактың спортчу адын камгалап келгеш, кымга-даа аштырбайн барган.

Чиңге деңзиде 75 килограмм деңзилиг штангистерниң аразынга болган. Аңаа Кызыл чурттуг Михаил Мижит-Доржу чемпионнаан. Маңаа ийиги, үшкү черлерни Ак-Довурактың төлээлери Олег Ондар, Алексей Ондар алганнар.

Хоочун спортчу Евгений Черногривов (90 кг) бо удаада база-ла кымга-даа аштырбайн барган. Ийиги черин Туранның төлээзи Виктор Вилисов ээлээн.

Чүс килограмм деңзилиг штангистерниң аразынга Александр Позобкин (Кызыл) тиилелгелиг болуп үнген. Дараазында ваар деңзилерге Сергей Кайгородов (Кызыл) биле Иван Крошко (Ак-Довурак) чемпионнаан.

Бо маргылдааның түңнелинде бирги черни Ак-Довурактың «Геркулес» командазының атлеттери бүзүрелдии-биле чаалап алган. Олар бирги черниң вымпели, дипломну-биле шаңнаткан.

Редакциядан дилег: бо материалдың гонорарын 707301 дугаарлыг агар счетче шилчидерин дилеедис.

Александр МААДЫ.
Маргылдааның киржикчизи.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редакторнуң оралакчызы
А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73 ◆ агропүлетпүр — 3-41-18 ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ ончулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11 ◆ тывыкчылар — 2-27-41 ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга ...
Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 420. ТС—00194.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл май 25 пятница № 120 (14320)

1925 чылда үнделеттинген. Өртээ 3 кап.

Часкы хүнның чымыжы

Сугну халас ытпас

Бай-Тайга сыннарының кырында самдар кара булуттар мурнуу чүкче кожуп дойлуру билек, күштүг хат дораан келген. Долгандыр чаптылган ховуларда довурак-доозун көдүрлүп үнген.

— Өл-шык дужурбес, чаңгыс-даа хүн хат хадывайн барбас, элдептиг кудай бо. Чер кургаан, буга-суматарда суг эвээш. Ажылывыс ам-даа эки хөнүвээн—деп, кады чораанывыс удуртукчу, «Тэали» совхозтуң директору А. О. Хертек чугаалааш, машиназының артыкы олудунда кол агрономче көрүп.

— Агаар-бойдус шаптыктап турза-даа, байдал бисте багай эвес. Бо хүннерде ховушелдерде 23 тракторлуг, 2 автомашиналыг 61 кижи 6 звено боол алган аренда керээзи-биле ажылдап турар—деп, агроном допчулап кагды.

Тээли дагның мойналын биле доот ашкаш, Дээ-Терек шөлдеринде ажылдап турар Василий Сарыгларның звенозунга келдивис. Мында 6 тракторлуг, үрезин чаштырар 3 агрегаттыг 11 кижи ажылдап турар. Бо чылын суггарыг черге 400 гектар кызыл-тасты, хөй чылдыг сигенниң 77 гектарга тарыыр, оон ангыда 50 гектарга тарыыр рапс үрезинин алыр сорулгалыг.

Звенонуң удуртукчузу В. Сарыглар Кызыл районда «Тиилелге» совхозка 9 чыл ажылдааш, дүжүт өстүрериниң аргазын эки шиңгээдип алган, ам амыдырал аайы-биле Бай-Тайгада келген. Ынчангаш совхоз база звенонуң кежигүннери-даа аңаа элээн идегеп турлар. Черни дилиндектеп аайы-биле баш удур белеткээн, чоокта чаа арыктарда келген сугну халас ытпайн, 104 гектарны суггарып алган, ооң-биле кады 200 гектар черни аңдарган, мында үрезинни чашкан, чемишчиткен. Эрткен чылын үнүжү тарамык болганы-биле дүжүдү чер албаан 30 гектар шөлдү дескилээш, черни чаргаш, хөй чылдыг сиген үрезинни база чашкан. Бо звенода Сарыг-оол Иргит, Валерий Салчак, Сергей Хертек олар кызымак ажылдап турар. Дуржулгалыг бо тараажыларда Кызылдың № 1 профтехучилищезиниң практика эрттирип турар сургуулдары Алик Кара-оол биле Май-оол Дамбаны быжыглаан.

Ыыг хүлүнче боор турарыбиле холбаштыр звенонуң кежигүннери харылсалганын бедидип, чамдык айтың дүнгеде черни суггарып хонар. Чоокта чаа оларның ажылдап турар черниң чоогунга өрт үнгеш, мында инек кажааларын [illegible] Звенонуң улузу өрттүң оруун дуй черни чарың, эрестиг чоруун көргүскен. Ынчангаш совхозтуң дирекциязы оларга өөрүп четтиргенин илередип, 150 рубль-биле шаңнаан.

Ол звенодан дараазында Эдер-Күй ховузунга баарывыска, хат улам күштелген. Ынчалза-даа Сергей Ногайның мал чеми тарып өстүрер звенозунуң кежигүннери чай-чалсар чок ажылдаан тур. Коллективте 457 гектар черни быжыглаан, 5 тракторлуг, сиген кезер 3 машиналыг, оон ангыда пресстээр, сиген сараттаар-даа техниказы четчир. Септелгени боттары кылган болгаш тарылга үезинде агрегаттар соксаал чок ажылдап турар. Бо хүннерге чедир чүнү кылганын С. Ногайдан сонуургадым:

— 245 гектарда минералдыг чемишчидилгени төккен, хөй чылдыг сигенниң 55 гектарны суггарган, ооң 30 ажыг гектарында [illegible] бис. Кол-ла берге чүве — суггат. Буталарда суг чаа келген. Ынчалза-даа онаашкан чернистн суггарып четтигиптерниниң аргазы бар — деп, ол харыылады. Виталий Дүрзүүн, Валерий Хомушку, Дмитрий Адыг олар кызымак ажылдап турарын база демдегледи.

Бригада төвүнде улустуң дыштаныынга, чурттаарынга таарымчалыг чүүлдерни тургузканын көрдүм. Кызыл буланы дерээни эки чорду. Столоваяда поварлар Роза Сереэ биле Чойганмаа Чүдүк чемни амдан-сүүзүнүг кылдыр белеткеп берип турар. Менюда сүт, сметана, ъът-даа бар.

«Тээли» совхоз — Бай-Тайганың эң хөй тарылга шөлдүг ажыл-агыйы. Бо чылын 600 гектар тарааны, 1040 гектар сиген аймаан, 277 гектар кукурузаны, 13 гектарга ногаа, картофельди тарып өстүрер планныг. Ол шөлдерниң кол нуруузу суггаттыг. Оон аңгыда Дээ-Теректиң Ооргаа-Кыры, Оюмнар, Ажыг-Кара-Суг — бо черлерде 726 гектардан чайгаар үнген сигенни кезер.

Агаар-бойдус таарымча чок болуп турарын барымдаалааш, дирекция чамдык хемчеглерни ап, арга-курлавырларны ажыглаарын шиитпирлээн. Ажылды организастаарын экижидер, харыысалганы бедидер сорулгабиле ховунун бүгү ажыл-ишчилерин звеноларже кударган, оларны аренда керээзинче киирген.

Арга-курлавырлар дээш меге. Чүлерил ол? Ээр-Хавак суттаарааны фермазында Алдын-оол Хертектиң, Борис Хомушкунуң звенолары кукуруза, тараа, сиген тарып өстүрер черлерни алгаш, керээ ёзугаар ажылдап кирипкен. Дуржулгалыг ногаажы Сержи Хертек оглу Андрей-биле аренда ёзугаар кезек шөлдү алган. Районда суггарылга система участогунуң начальниги Балчый Дайынчы бештээн коллектив совхозтуң 10 гектарга картофель шөлүн хүлээнип алгаш, бир гектарга онааштыр 95 центнерден эвээш эвес дүжүттү алыр кылдыр керээ чаргаш база-ла ажылдап кирипкен.

Аренда керээлиг малчын өг-бүле бүрүзү 15 тонналдан эвээш эвес сигенни белеткеп алыр болганын кол агроном Николай Кара-Донгак чугаалап турар.

Ажыл-ла хөй. Агаар-бойдустуң байдалы берге, чаъс чагбаан, байгы-ла арга — суггат. Ажыл-ишчилер ол дугайын эки билир чорду. Ховушөлдерни эргип кезип, мында ажылдап турар улус-биле чугаалажып чорувуста, караңгы имир дүшкен. Эдер-Куйнуң сыгыргалары эде берген. Чымыштыг ажыл-иш соксаваан.

Александр ХЕРТЕК.

(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТАРДА: звено удуртукчузу Василий Сарыглар практикант-биле; механизатор Валерий Салчак; төп бригадада повар Чойганмаа Чүдүк.

Чылбак-оол КАРА-САЛДЫН фотолары.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязының ажылын июнь 6-га чедир үргүлчүлээрин шиитпирлээн. Хүн чурумунуң айтырыгларын май 23-те чарлаан соолунде чамдык депутаттар мындыг айтырыг салган: шөлээлер дугайында Хоойлу төлевилелин хүн чурумундан чүге уштуна бергенил? Ол Хоойлу төлевилелин күскү сессияга чугаалажып көөр кылдыр шилчиткенин сессияның хуралын даргалаан А. И. Лукьянов тайылбырлаан. Хоойлу төлевилелин комитеттерге болгаш комиссияларга чугаалажып көрген. 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп ол Хоойлу күштүг болур ужурлуг.

«ССРЭ-ниң улус депутадының статузунуң дугайында» Хоойлу төлевилелин дүрген хүлээп алыры эргежок чугула болу берген. Янзы-бүрү чылдагааннар ужурунда депутат бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыр дугайында үш депутаттан билдиришкиннер кирген. Чижээ, Н. Г. Гурилев өг-бүле байдалдарының аайы-биле, А. В. Милкин кадыкшылының байдалын ёзугаар пенсияже үнгени-биле холбаштыр депутат хүлээлгелерин күүседип арга чок болу берген. РСФСР-ниң улус депутадынга соңгуттурган И. К. Полозковтуң депутат бүрүн эргелерин Россия Федерациязының улус депутаттарының бирги Съездизи бадыткаан, оон ынай ол улус депутаттарының Краснодар край Совединиң база депутады болуп турар. А хары утка үш Советтерге депутат болуру Хоойлуга дүүшпес.

ССРЭ-ниң ол улус депутаттарының киирген билдиришкиннеринде чылдагааннарны парламентарийлер чөптүг дей санаан болгаш оларның дилеглерин хандырган.

Хоойлу төлевилелин чугаалажып көөрүн кежээки хуралга депутаттар түр када соксаткаш, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң составынга өскерилгелерни чугаалажып көөрүнче кирген.

ССРЭ-ниң Президентизиниң чарлыктарын ёзугаар ССРЭ-ниң хамааты ужар чүүл министриниң болгаш ССРЭ-ниң кадык камгалал министриниң албан-хүлээлгелеринден А. Н. Волковту болгаш Е. И. Чазовту хостаан турган. Ол албан-дужаалдарга туо-тузунда Б. Е. Панюковту болгаш И. Н. Денисовту томуйлаан. Оларның кандидатураларын сессияга бүдүн чартык шак дургузунда чугаалажып, программаларын депутаттар дыңнаан. Чазак составында ол өскерилгелерни парламент бадылаан.

«ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң дугайында» Хоойлуга өскерилгелерни киирер дугайында» Хоойлуну депутаттар хүлээп алган болгаш бойдуска улуг когаралды чедирген ССРЭ-ниң Суг ажыл-агый тудуунуң министерствозун дужурер дугайында айтырыгны чугаалажып көрген. Делегей херектериниң талазы-биле комитеттиң даргазы А. С. Дзасоховтуң дыңнадыын ССРЭ-ниң Дээди Соведи чугаалажып көргеш, хары утка чеди [illegible] хүлээп алган:

— Баралганнарны улустар аразынга садыглажырының делегей керээлериниң дугайында КНО-нуң конвенциязынга Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң каттыжып киржиринин дугайында;

— Делегейниң хамааты ужар чүүлдүнүн дугайында конвенцияга киирген өскерилгелерге хамаарышкан протоколду күштүг болдурар дугайында;

— Хамааты, өг-бүле болгаш кеземче херектериниң талазыбиле бот-боттарынга эргехоойлу дузалажылгазын көргүзер дугайында Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң болгаш Моол Арат Республиканың аразында керээни күштүг болдуруп бадылаар дугайында;

— Бүгү-делегей почта эвилелиниң уставынга хамаарышкан немелде үшкү протоколду күштүг болдурар дугайында;

— «Күш-ажыл статистиказының дугайында» Күш-ажылдың делегей организациязының № 160 конвенциязын күштүг болдурар дугайында;

— Азия болгаш Оожум океан курунелеринде өөредилге курстарын, дээди билиг дугайында дипломнарны болгаш эртем чадаларын хүлээп көөр дугайында регион конвенциязын күштүг болдурар дугайында;

— «Судноларда экипажка өрээлдер дугайында» (немелде дүрүмнер) Күш-ажылдың делегей организациязының № 133 конвенциязын күштүг болдурар дугайында.

Улус депутадының статузунуң дугайында Хоойлу төлевилелин чоокку үеде хуралдааның бирээзинге депутаттар чугаалажып көөр.

• • •

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының май 24-те болган каттышкан хуралы Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьяновтуң даргалааштыны биле эрткен. Аңаа «Чурттуң экономиктиг [illegible] болгаш таарыштырттынып турар рынок экономиказынче шилчилгезиниң концепциязының дугайында» илеткелди ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков кылган. [illegible] ажылдап эгелээн.

Хуралдың ажылынга ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев киришкен.

(СЭТА).

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинде

Россия Федерациязының бирги Съездизиниң киржикчилерниниң мурнунда берге айтырыг тургустунган. Россияның суверенитеди кандыг болурунуң дугайында элээн каш декларацияларның төлевилелдерин май 23-те болур эртенги хурал эгелээр мурнунда депутаттарга тараткан турган. Ук төлевилелдерни бүрүнү биле сайгарып көөрү эргехоойлу талазы-биле специалистерге безин берге боор турар. «РСФСР-ниң суверенитединиң, чаа Эвилел керээзиниң болгаш республикага улус эргежагыргазының механизминиң дугайында» айтырыгны депутаттар түс-түс пунктулар аайы-биле чугаалажып көрүп турар.

Чугаалажып турар айтырыг нарын. Ону кончуг кичээнгейлиг болгаш хынамчалыг сайгарып көөрү негеттинип турар. Ындыг турзажок эртенги хурал эгелээш шак безин эртпээнде, чамдык депутаттарның олурган столдарының кырынга хааның Россияның демдээ болур бичии туктугаштар көстүгүлеп келген. Элээн хөй депутаттар хурал даргазы В. И. Казаковка айтырыгны тургускан. Бистиң бо Съездивистиң ажылы болур-чогууру биле боор эртип турарынга чамдык кижилер таарзынмайн турар чүве ирги бе дев медеглелди хурал даргазы кылган. Съезд ниитизи-биле хаан туктарын залдан шуут үндүрер деп шиитпирин хүлээп алган.

Съездиге санал бээр дээн кижилерге санал-оналын бүрүнү-биле илередир эргени бээр дээн маргылдаа оон ажылын дүргедедиринге идиг бербейн турар. Эртенги хуралга [illegible] Россия Федерациязының түс-түс девискээрлеринде байдалдың багай боор турары дээш санал берген депутаттар топтуг-ле колдады шүгүмчүлеп, ажыл херекти экижидип алырының талазы-биле тодаргай саналдарын [illegible]. Ол бүгүнүң түңнелинде Съездиниң хүн айтырыынга киирген айтырыгларны чугаалажып көөрү шуудавайн турар. Херек кырында алырга, ооң ажыттынган хүнүнден бээр үш айтырыгны — Съездиниң түр регламентизин, РСФСР-ниң социал-экономиктиг байдалының база Россия Федерациязының суверенитединиң дугайында айтырыгларны чугаалажып көөрү доозулбаан.

Рязаньдан депутат В. В. Калашников Россияның суверенитединиң дугайында киирип келген декларацияларның чүүлдежип турар чүүлдери болза түс-түс девискээрлерде социал-экономиктиг байдалдың баксыраанын, ону экижидип алырының арга-методтарын айытканы боор турардыр. Ынчалзажок кайы-даа республиканың суверенитедин быжыглаарының кол магадылалы болза Эвилел керээзи болур деп демдеглээн. РСФСР-ниң улус депутаттарындан девискээрлер аразының депутат бөлүктерин тургузары чугула деп, ол саналдаан. Ол бөлүктер Эвилел керээзин ажылдап кылырынга киржир ужурлуг.

Депутат В. П. Федоров бодунуң саналынга Сахалинниң амгы байдалынга тодаргай доктааган. Эвилел болгаш эвилел-республика министерстволарының база ведомстволарының кара туразында аажылаашкынының түңнелинде моон мурнунда кайгамчык байлак чер деп санаап турган Сахалин [illegible]. Балык, нефть, газ, ыяш, алдын дээш, ол черле белеткеп турар өске-даа чүүлдерни ол черниң чурттакчылары ажыглаар байтык, шуут көрбейн турар. Сахалинниң чурттакчылары [illegible] бир чүүлдерин боттары ажыглаар турууи дээш [illegible] чери кылдыр чарлаарын ол саналдаан.

Соңгу Осетиядан депутат А. Х. Галазов Россияның суверенитединиң дугайында айтырыг чүгле ол республикага эвес, а бүгү чуртка онза ужур-дузалыг деп демдеглээш, чамдык хөй-ниити шимчээшкиннериниң совет федерациязынга удур үүлгедиглерни кылып турарын шыңгыы шүгүмчүлээн. Эвилелди камгалаар болгаш быжыглаар дээш мында каттыжып турар республикаларның төлээлекчилери бир демниг хөделир ужурлуг деп, ол чугаалаан.

Ниитилел амыдыралында байдалды депутат К. А. Бичеллей эң нарын деп чугаалаан. Россияның бүгү херектери-дүвүреңнерин тыва улустуң нарын айтырыгларын дамчыштыр көрүп турар мен. Россияның нациялары кайы-кайызынга чогумчалыг харылзаалар херек. ССРЭ-ниң Эвилел керээзинге үндезинээн автономнуг республикаларның суверенитеди чокка Россияның суверенитеди база-ла тургустунмас деп, ол демдеглээн. Чер бүрүзүнүң хоочулгазы — бүгүдениң хостал [illegible].

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы В. И. Воротников Съездиниң ажылынга хамаарыштыр парлалга конференциязын чапсар үезинде кылган.

Эртенги хуралдың төнчүзүнде депутаттарның дилээн ёзугаар ССРЭ-ниң Президентизи, СЭКП ТК-ның Чиндирер секретары М. С. Горбачев Съездиге чүве чугаалаан.

(СЭТА).

СОРУКТУГ ХООЧУННАР

Кайнаар-даа көөрге куу, [illegible]. Каа-Хемде хем улуг болза-даа, хар суу кайнаар кире бергенин кижи кайгаар. Пенсионер Кара-оол Кенденович Ак-оолдуң удуртулгазы-биле алды кижи Теректиг деп черде суггатты организастыг эгелээннер. Бар суг тайгадан баткан хар-бүлук суу болганда суггатчылар, суг дүжүп соонда арбыдай бээрин өөренип көргеш, кежээ орайга чедир шудургу ажылдап турарын демдегледи чугула. Пенсионерлер С. Д. Куулар, К. К. Ак-оол, Д. К. Дармажаа, аныяктар Александр Чамбалдоо, Александр Бюрүлбаа база мактадыглар. Суггатчыларның эки талазы шынар дээш туржуп турарында.

Хоочуннарның сорулгазы улуг. Олар суггарып алган шөлүнге картофель, арбуз, огурец олуртурлар. Ниитизи-биле он га суггаттыг черге ногаа аймаан өстүрер. Черниң кежиин четтиирде чемгерер, суггарар, [illegible]. Ол бүгү технологияны хоочун агроном Д. Дармажаа, биология башкызы С. Куулар кончуг эки билир болгаш күзел-соруктуг ажылдап турарын чон хүндүлээр.

Биче КЫРГЫС.

Суг-Бажы суур.

ЧОНУМГА ЧОРГААРЛАНДЫМ

Май тос. «Хүреш» стадионга кижи бажы кизирт. Алдын хүн, агаар-бойдус чонум хүндүлээн дег чылыг, сиген бажы шимчедир хатсалгын чок, чагыдып каан чүве-биле дөмей-ле. Мен мөгелер дугайында биживес бодадым. Олар хүрежир дээн алдан дөрт экер-эрес ээрлердир.

Чонум дугайында каш сөс. Көрүкчүлер эрткен чылындан бо чылын культура, билиг талазы-биле бурунгаарлаан. Эде тургустунган дээрзин чоргаарал-биле демдеглеп көрейн, эргим редакция! Муңмуң чоннуң аразында ээрик кижи көрбедим. Эрткен чылгы дег чаза базар азы акша-копеек-биле садып киргеш, дыштанган чонга шаптыктаар, идээргээр чүве чок болду. Черле чоннуң культурлуун, чаражын, найыралының быжыын.

Чүс-чүс аныяктарның аразы-биле парктан үнгеш, чаңгыс-даа кижиге майыым басрыбадым. Чайладыр кажан кандыг-кандыг хүрештер болуруң Тыва АССР-ниң күш культуразының алдарлыг ажылдакчызы Владимир Биче-оолдуң чарлааны-биле билип алдым. Хүрештер субботта, улуг-хүнде болур болганда, өг-бүлем, уруг-дарыымбиле, совхозумнуң чону-биле көрүп дыштаныр бис.

Байыр-наадым база болур. Чартык чыл планнарын күүседир бис. Хүрежир мөгелеривис, чарыштырар чыраа-сарык, челер-маңнаар аъттарывыс база бар. Чонувуска бе хымызын хүндүлеп садарывыс албан. Корум-чуруму экижээн чонумга чоргааранып, оларның ажыктыг дыштанылгазы дээш бүгү албан организация черлери, совхозтар эки белеткелдиг келирин манадым.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

Каа-Хемде «Совет Тыва» совхозтуң директору.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

ӨРТ-БИЛЕ ДЕМИСЕЛДИ КҮШТЕЛДИРЕР

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели республиканың [illegible] өрттүң [illegible] түрүп турарындан тургустунган нарын байдалды [illegible] көргеш, ооң-биле демиселди күштелдирер [illegible] дугайында шиитпирни хүлээп алган:

1. Чурттакчы чоннуң, түрлери, болуктерин, [illegible] ажылдап чорудуп турар бүдүрүлгелерниң, организацияларның, кооперативтерниң ажылчыннарының арга-арыг кадар чурумун хоруур.

2. Хадүрүп берген лицензиялар ёзугаар дуюглуг аңнарның өөл айының чавырылгыже чедир аңнарын Тыва АССР-ниң аңныыр ажыл-агыйының бүдүрүлгеге каттыжышкыны (И. П. Сова) хоруур.

3. Тываның авиаотряды (А. В. Марцеха), Улуг-Хем агым пароходствозунуң Кызылда пайын эргелели (О. В. Петров), «Тыва автооруk» каттыжышкыны (А. В. Рудзинский) болгаш өске-даа транспорт бүдүрүлгелери экспедицияларның [illegible] партияларының болгаш арга-арыгга ажыл чорудуп турар бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның чагыгларын арга-арыг ажыл-агыйларының [illegible] рип түр када соксадыр.

4. Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттери өрт өжүрериниң эргежок чугула санныг кылдыр түс черниң чурттакчыларын, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның [illegible] ажылдакчыларын база албан-хаакчыларын, техниканы мобилизастаар, талазы-биле хемчеглерни алыр, чурттакчы чоннуң аразынга идепкейлиг тайылбыр ажылын чорудар, өрт үнериниң буруулуг кижилерин өйшаанда тодарадыр болгаш шыңгыы хемчегге онааштырар.

5. Районнарда бойдус камгалалының комитеттери, балык камгалалының инспекциялары, аңныыр хайгааралы, аңчыларның болгаш балыкчыларның ниитилелдери [illegible] Бии-Хемниң болгаш Каа-Хемниң эриктеринге патруль постуларын тургузар.

6. Тыва АССР-ниң Телерадио күркомитеди болгаш солуннар республиканың девискээринде өрт байдалының дугайында медээлерни доктаамал бээр, арга-арыгны өрттен камгалаарының дугайында тайылбыр ажылын күштелдирер.

КҮШ-АЖЫЛЧЫ МЕДЭЭЛЕР

«Тыва хамзаты тудуг» трестиң Бай-Тайгада септелге тудуг участогу [illegible] шалыпкын ажылдап турар. Ол организация доктаамал ай, квартал болгаш чыл планын ажыр күүседип келген.

Бо чылын кылыр ажылдарның хемчээли улуг. Тээли суурга уругларның 120 олуттуг ийи каът уран чурулга школазының тудуг-монтаж ажылынга 334 муң рубльди долузу-биле шиңгээдип алыр болгаш ажыглалга киирер. Улус суртуунуң чаа контораның [illegible] ажыглалга киирер. Ол ышкаш коммунал ажыл-агыйы бүдүрүлге эргелели-биле [illegible] казы ажыглаар чаа конторазының, 10 машина тургузар гаражының, складтарының, чазаныынга цегниң болгаш котельнаяның тудугларын бо чылын эгелээр.

Тудугларны тударынга хоочун тудугжу Маадыр Содунамның 12 кижи составтыг бригадазы улуг дузаны чедирип турар. Олар бо хүннерде уран чурулга школазының бирги каъдын бүдүрүп-биле доос[illegible] кайгап турар. Шалыпчы коллектив боттарының планныг онаалдаларын [illegible] ажылдап турар.

• • •

Барыын-Хемчик районунуң «Хемчик» совхозунга чаъс ховуу ажылдары шуудаан. Аңгы-аңгы тарылгачы звеноларның кежигүннери 500 гектар черге хөй чылдыг сиген, 150 га кукуруза, 35 га картофель шөлдерин тараан. Ам 120 гектарга мал чеминиң чаъс культураларын чаштырып [illegible].

(Бистиң корр.)

Таныштырып тур бис

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттарынга кандидаттар

Оларны партия эге организациялары депшиткен, районнарның партконференциялары деткээн

Мария Бараановна ДАВИК

1958 чылда төрүттүнген, тыва, ортумак эртемниг. 1979 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Тожу районда «Тоора-Хем» совхозтуң сүт-бараан фермазының болгадыры.

Мария Давик 14 дугаар чыл мал ажылында ажылдап турар. СБФ-ниң коллективи ону 1989 чылдың январьга бодунуң бригадири кылдыр соңгуп алган. Ол бодундан болгаш кады ажылдап турар эш-өөрүнден негелделиг, харысалгалыг кижилерниң бирээзи. Кижилер-биле ажылче улуг кичээнгейни угландырып, ажылга чаа чүүлдерни ажыглаарынче сагыш салып чоруур. Оон удурткан коллективи социалистиг чарышка районнуң сүт-бараан фермаларының аразынга чаңгыс эвес удаа тиилекчи болуп келген.

М. Б. Давик — идепкейлиг хөй-ниитичи. Ол чоокта чаа район Соведиинин улус депутадынга соңгуткан, СЭКП райкомунуң кежигүнү. Ак сеткилдиг ажылы дээш чаңгыс эвес катап СЭКП райкомундан, райкүүскомдан болгаш совхозтуң шаңналдарын ап келген.

М. Б. Давикти «Тоора-Хем» совхозтуң партия организациязы СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегадынга кандидат кылдыр депшиткен, оон кандидатуразын Тожу районнуң XIV партконференциязы деткээн.

Макар-оол Бавыкович ДОНГАК

1945 чылда төрүттүнген, Тыва, дээди эртемниг, 1977 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Чөөн-Хемчик райкүүскомунуң даргазы.

М. Б. Донгак бодунуң күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын 1962 чылда чолаачыдан эгелээн. 1967 чылда Кызылдың кедээ ажыл-агый техникумун дооскан соонда участок механиги, «Аллан-Маадыр» совхозтуң кол инженери, Чөөн-Хемчик районнуң кедээ ажыл-агый эргелелиниң кедээ техкүрээлелиниң начальниги, Сүт-Хөл районнуң «Аллан-Маадыр», Чөөн-Хемчик районнуң «Большевик» совхозтарының директору болуп ажылдап турган. 1986 чылда Чөөн-Хемчик районнуң «Ыраа-Бажы» совхозтуң директорунга шилчиткен, бо чылдың апрель айга чедир анаа ажылдаан. Апрельде улус депутаттарының район Соведиинин сессиязынга Чөөн-Хемчик райкүүскомунуң даргазынга соңгуттурган.

М. Б. Донгактың политиктиг билии ханы, бедик идейлиг туружу-биле ол ылгалдыг.

М. Б. Донгак совхозтуң ажыл-ишчилериниң амыдыралының социал айтырыгларын күүседиринче хөй кичээнгейни салып келген. Ол ажыл-ишчилерниң чагыгларынга болгаш херегледеринге кичээнгейлиг болуп келген. Ол СЭКП райкомунуң кежигүнү, Тыва АССР-ниң болгаш улус депутаттарының район Соведиинин улус депутады.

XXVIII съездиге делегаттың кандидадызы кылдыр «Ыраа-Бажы» совхозтуң партия организациязы депшиткен, районнуң XXX партия конференциязы ону деткээн.

Зинаида Байыровна ДОНГАК

1945 чылда төрүттүнген, тыва, дээди эртемниг, 1973 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Өвүр районнуң Солчур ортумак школазының башкызы.

З. Б. Донгак 1963 чылда ортумак школаны дооскан соонда ажыл-ишчи оруун эгелээн. 1965-70 чылдарда Кызылдың пединститудунга өөренип турган. Ону дооскан соонда Өвүр районнуң Торгалыг, Солчур ортумак школаларынга орус дыл болгаш литература башкылап ажылдаан. 1972 чылдан 1980 чылга чедир Солчур ортумак школазының өөредилге эргелекчизи, оон директору болуп ажылдап турган. Удуртукчу ажылга турганы, ол ажыл-херекчи, негелделиин, чогаадыкчы шынарларын көргүскен. 1988 чылдан эгелеп ол орус дыл болгаш литература башкызының ажылынче катап эглип келген.

З. Б. Донгак бодунуң башкы ажылынга кичээлдериниң зачёт, лекция, семинар, дискуссия, концерт, диспут дээн ышкаш чаа хевирлерин доктаамал ажыглап турар. Ол чылдың-на районнуң башкыларынга ажык көргүзүглүг кичээлдерни эрттирип келген. Башкының бир онзагай талазы — уруглар-биле ниити дылды тып билири. Ол бодунуң кижизидилге ажылынга Караковскийниң, Ивановтуң методиказын ажыглап турар.

З. Б. Донгак суурнуң болгаш районнуң хөй-ниити амыдыралынга идепкейлиг киржип, кедээ Совет депутадынга, суурнуң херээженнер чөвүлелиниң даргазынга соңгуткан турган. Бо чылдың март айда ол район Соведиинин улус депутадынга соңгуткан.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегадынга кандидат кылдыр районнуң улус өөредилге килдизиниң партия организациязындан депшиткен. Өвүр районнуң XIV партконференциязы З. Б. Донгактың кандидатуразын деткээн.

Нина Сергеевна КАРЬЯНОВА

1953 чылда төрүттүнген. Тыва, ортумак эртемниг. 1988 чылдан эгелеп СЭКП кежигүнү. «Кызыл тараачын» совхозтуң хойжузу.

Н. С. Карьянова бодунуң күш-ажылчы намдарын 1970 чылда «Кызыл тараачын» совхоздан эгелээн. 1980 чылдан эгелеп хойжулаан. Бо үениң дургузунда бодунуң мергежилин улам сайзырангайжыткан. Сөөлгү дөрт чылда төрүүр чүс башка онааштыр чылдың-на ортумаа-биле 93 хураганны камгалап ап келген. Оон характеринде онзалаңчак тала — күш-ажылга ынаа. Ол бодунуң профессионал деннелин доктаамал сайзырангайжыдып чоруур, кедээ ажыл-агый техникумун бот-өөредилге-биле дооскан, мал ажылының бирги класстыг мастери болуп турар.

Хөй-ниитичи улуг ажылды кылып турар, районнуң партия комитединиң кежигүнүнге, хойжу бригаданың партбөлүүнүң удуртукчузунга соңгуткан. Районнуң ажыл-ишчилериниң хүндүткелин чедип алган.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегатка кандидат кылдыр «Кызыл тараачын» совхозтуң партия организациязындан депшиттирген, районнуң XXVIII партконференциязындан деткиттирген.

Иван Сергеевич КУДРЯВЦЕВ

1960 чылда Балгазын суурга төрүттүнген. Орус, ортумак эртемниг, 1986 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Таңды районда «Революцияның чалбыыжы» совхозта № 2 хову бригадазының бригадири.

И. С. Кудрявцев Балгазын ортумак школазының 10 клазын 1977 чылда дооскаш, «Революцияның чалбыыжы» совхозка механизатор болуп ажылдап эгелээн. № 2 бригаданы 1985 чылда хүлээп алган болгаш ук бригада коллективтиг кереэже доразн шилчээн, а оон дараазында кооператив харылзааларын ёзугаар ажылдап турар. Бригада кежигүннериниң назы-хары ортумаа-биле 23, бригада интернационалчы.

Сөөлгү дөрт чылда бригада ол совхозтуң мурнакчыларының бирээзи болуп турар.

И. С. Кудрявцев болза күш-ажылга ынак, ак сеткилдиг, сагыш-чурумнуг болгаш принципиалдыг ажылдакчы, билдилиг организакчы кылдыр бодун көргүскен, ол бодундан болгаш бригада кежигүннеринден негелделиг. Оон удурттуп турар коллективинде күш-ажылдың сагылга-чуруму эки. Тараачын Кудрявцевтерниң өг-бүле салгалының беш алышкылары ол бригадада ажылдап турар.

Иван Сергеевич кады ажылдап турар эш-өөрүнүн мурнунга авторитеттиг, хөй-ниити амыдыралынга идепкейлиг киржип турар, район Соведиинин депутадынга база соңгуттуруп чораан. Амгы үеде парткомунуң болгаш совхозтуң күш-ажылчы коллективиниң чөвүлелиниң кежигүнү.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегатка кандидат кылдыр ону «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң парткому депшиткен, партияның Таңды, Каа-Хем район конференциялары деткээн.

Сүрүн-оол Мижит-оолович КҮНЗЕКПЕН

1962 чылда Тыва АССР-ниң Тес-Хем районга төрүттүнген. Тыва, доостаан ортумак эртемниг, 1978 чылдан СЭКП кежигүнү. Тес-Хем районнуң «Таңды сыны» совхозтуң өшкү кадарчызы.

С. М. Күнзекпен бодунуң ажыл-чорудулгазын 1970 чылда трактористен эгелээн. 1973 чылдан өшкү кадарып эгелээн.

Ажылдап келген үезиниң иштинде бодун ак сеткилдиг, бодунуң ажылын билир ажылчын кылдыр көргүскен. Чылдың-на бедик күш-ажылчы көргүзүглерин чедип ап коллективтиң хөй-ниити амыдыралынга идепкейлиг киржип келген. Партияның Тес-Хем райкомунуң болгаш СЭКП Тыва обкомунуң кежигүнү.

С. М. Күнзекпен өг-бүлези-биле ажылдап келген, арендатор болурунга белеткенип турар. СЭКП райкомунуң, улус депутаттарының район Соведиинин хүндүлел бижиктери болгаш өртектиг белектери-биле каш удаа шаңнадып келген.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегатка кандидат кылдыр Тес-Хем районнуң партийжи конференциязындан депшиттирген.

Долума Шагдыровна МОНГУШ

1951 чылда төрүттүнген. Тыва, ортумак эртемниг, 1975 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Чөөн-Хемчик районнуң СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң саанчызы.

Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын ол 1969 чылда школа дооскан соонда Дөргүн сүт-бараан фермазынга саанчылаары-биле эгелээн, ам-даа ында саанчылап турар.

Ак сеткилдиг ажылдакчы кылдыр бодун көргүскен. Чыл санында-ла бүдүрүлгечи бедик көргүзүглерин чедип ап, сөөлгү чылда бир инектен-не 2315-ке сүттү саап турар.

Суурнуң хөй-ниити амыдыралынга идепкейлиг киржип, Дөргүн СБФ-де партбюро кежигүнү болуп турар, коллективтиң бот-тывынгыр уран чүүл коллективиниң идепкейлиг киржикчизи, улус депутаттарының кедээ Соведиинин депутадынга соңгуткан.

Д. Ш. Монгуш ак сеткилдиг ажылы дээш Ленинчи юбилей медалы-биле, ол ышкаш СЭКП райкомунуң, райкүүскомунуң, совхозтуң парткому, дирекциязы, профэвилел комитединиң хүндүлел бижиктери-биле, өртектиг белектер-биле шаңнадып келген.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегатка кандидат кылдыр СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң партия организациязындан депшиттирген болгаш районнуң XXX партия конференциязындан ону деткээн.

Оюн-оол Шүрженович ОНДАР

1940 чылда Тыва АССР-ниң Сүт-Хөл районнуң Аллан-Маадыр суурунга төрүттүнген. Тыва, дээди эртемниг, 1974 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Сүт-Хөл районнуң төп эмнелгезиниң кол эмчизи.

1959 чылда ортумак школаны дооскаш, Красноярскиниң медицина институдунче дужаап кирген. Ону дооскан соонда Хөр-Тайганың участок эмнелгезиниң кол эмчизинге, а оон соонда 1968 чылдан бо үелерге чедир Сүт-Хөлде районнуң төп эмнелгезиниң кол эмчизи болуп ажылдап турар.

Ажылдап келген чылдарының дургузунда районнуң кадык камгалал черлериниң материал-техниктиг баазазының, чонунуң медицина хандырылгазының экижидилгезин чедип ап келген. Билдилиг удуртукчу, бедик мергежилдиг специалист кылдыр бодун көргүскен.

Ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «Күш-ажылчы шылгаралы дээш» база В. И. Ленинниң 100 харлаан оюнга тураскааткан юбилей медалы-биле шаңнаткан. Ол ышкаш О. Ш. Ондар Тыва АССР-ниң Дээди Соведиинин Президиумунуң Хүндүлел бижииниң эдилекчизи. Аңаа Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи хүндүлүг атты тывыскан.

О. Ш. Ондар районнуң ниитилел-политиктиг амыдыралынга идепкейлиг киржип, чурттакчы чонунуң болгаш күш-ажылчы коллективтерниң мурнунга доктаамал лекция, беседаларны номчуп турар. Ол Тыва АССР-ниң Дээди Соведиинин депутадынга база хөй удаа район Соведиинин депутадынга соңгуттуруп чораан. улус депутаттарының Сүт-Хөл район Соведиинин күүскомунуң кежигүнү турган.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге кандидат кылдыр район эмнелгезиниң, райпонуң, арга-арыг ажыл-агыйының, харылзаа белдириниң, районунуң Сут-Аксы ортумак школазының болгаш Сут-Хөл районнуң райкүүскомунуң партия эге организациялары идип үндүрген. Оон кандидатуразын районнуң партия конференциязы деткээн.

Владимир Очур-оолович ООРЖАК

1961 чылда төрүттүнген. Тыва, дээди эртемниг, 1986 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Кызыл-Мажалыктың № 1 ортумак школазының директору.

В. О. Ооржак педагогиктиг ажыл-чорудулгазын 1985 чылдың августа, Кызылда күрүнениң педагогика институдун дооскаының соонда, Кызыл-Мажалыктың № 1 ортумак школазынга башкы кылдыр эгелээн. Башкылап келген чылдарының дургузунда ол бодун эки талалардан көргүскен, ол кылып турар херээ дээш сагыш човаңгыр болгаш харысалгалыг кижи.

1989 чылдың майда В. О. Ооржакты альтернативтиг үндезин-биле школа директорунга соңгаан. Ук албан-дужаалга ажылдап тура, коллектив болгаш өөреникчилер-биле быжыг харылзааны тургускан, дидими-биле шенелделерни кылып турар. Оон эгелээшкини-биле школада үстүкү класстарга хамаарыштыр зачёт системазын киирген. Улуг кичээнгейни В. О. Ооржак өөреникчилерниң интернационалчы кижизидилгезинче, өөреникчилерниң бот-эргелелиниң хөгжүлдезинче угландырып турар.

В. О. Ооржак бедик эрудициялыг, шиитпир хүлээп алганда принципиалдыг болгаш туруштуг, бодунуң үзел-оналы дээш туржурундан корткас.

Коллективтиң, суурнуң, районнуң хөй-ниити амыдыралынга идепкейлиг киржип турар коммунист, эде тургустунуушкун дээш туржуп, ону боттандырары дээш ажылдап чоруур. Политика талазы-биле билии бедик, мораль талазы-биле туруштуг.

Кызыл-Мажалыктың № 1 ортумак школазының болгаш суур Соведиинин партия эге организацияларының коммунистери боттарының каттышкан партия хуралынга В. О. Ооржакты СЭКП-ниң XXVIII съездизинче кандидат кылдыр соңгаан, оон кандидатуразын Барыын-Хемчик районнуң XXX партия конференциязының делегаттары деткээн.

Шериг-оол Дизижикович ООРЖАК

1942 чылда Тыва АССР-ниң Барыын-Хемчик районнуң Шекпээр суурга төрүттүнген. Тыва, дээди эртемниг, 1974 чылдан СЭКП кежигүнү. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы. Ш. Д. Ооржак күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын, ортумак школаны дооскан соонда Барыын-Хемчик районнуң «Кедээ тудуг» ТМУ-га бызаңчы-бетонщиктеп, 1962 чылда эгелээн. Ол-ла чылын Совет Армияның хүрээлелинче келдиртеткен. Шеригден халашкаш, 1965—1966 чылдарда «Тыва дагдүгү тудуг» эргелелинге бызаңчы-бетонщиктеп ажылдап турган, оон ВЛКСМ райкомунуң чорудукчузу-биле Ак-Довурак № 2 школазынга күш-культура башкылап турган. 1966—1971 чылдарда Москваның Тимирязев аттыг кедээ ажыл-агый академиязынга өөренип чораан. Ону дооскаш, 1976 чылга чедир «Шекпээр» совхозка экономистеп, 1976-1980 чылдарда аңаа директорлап турган. 1980 чылда Барыын-Хемчик районнуң «Шекпээр» совхозка кол экономист боор ажылдаан, а 1976-1980 чылдарда — ол-ла ажыл-агыйның директору. 1980 чылдың март айда улус депутаттарының Барыын-Хемчик районнуң күүсекчи комитединиң даргазынга, а 1983 чылдың ноябрьда партияның Улуг-Хем райкомунуң бирги секретарынга соңгуттурган. 1986 чылдың ноябрьда Ш. Д. Ооржак обкомнуң кедээ ажыл-агый болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң килдизиниң эргелекчизинге томуйлаткан, а 1987 чылда СЭКП обкомунуң секретарынга соңгуттурган. Тыва АССР-ниң Дээди Соведиинин чедиги чыыжының бирги сессиязынга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга соңгуткан.

Ажыл-агый, совет болгаш партия органнарынга ажылының үезинде Ш. Д. Ооржак бодун ажыл-ишчи, чогаадыкчы угаан-бодалдыг ажылдакчы кылдыр көргүскен, массаларга политиктиг болгаш организакчы ажылды чорудуп билир. Республиканың агро-үлетпүр комплекизинге чаа технологияны, бот-орулга чарылганы, кереэ болгаш аренда кереэзи-биле ажылдаарының янзы-бүрү организастыг аргаларын шиңгээдип алырынче доктаамал кичээнгейни салып келген.

Ш. Д. Ооржак СЭКП обкомунуң бюро кежигүнү. Тыва АССР-ниң болгаш РСФСР-ниң улус депутады. Тыва АССР-ниң Дээди Соведиинин Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегатка кандидат кылдыр Бай-Тайга районнуң «Бай-Тал» совхозтуң, АТБ-ниң, районнуң херглекчилер ниитилелиниң партия эге организацияларындан депшиттирген, кандидатураны Бай-Тайга районнуң партийжи конференциязы деткээн.

Владимир Салчакович ОЧУР-ООЛ

1943 чылда төрүттүнген. Тыва, дээди эртемниг. 1972 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. СЭКП Кызыл райкомунуң бирги секретары.

В. С. Очур-оол бодунуң күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын 1962 чылда Бай-Тайга районнуң «Тээли» совхозунуң Бай-Тал салбырынга чолаачы болуп эгелээн. 1969 чылда Омскиниң кедээ ажыл-агый институдун дооскан соонда кол мал эмчизи болуп ажылдап турган, а оон соонда 1975 чылдан 1978 чылга чедир Бай-Тайга районнуң «Мурнакчы» совхозун удуртуп турган. 1980 чылда Новосибирскиде партияның дээди школазын дооскан соонда, СЭКП обкомунуң кедээ ажыл-агый килдизиниң инструкторунга, Тес-Хем районнуң кедээ ажыл-агый бүдүрүлге эргелелиниң начальниги эрге-дужаалга ажылдап турган. 1982 чылдың март айда партия обкомунуң аппаратынга ажылдаары-биле база катап шилчиткен, ынчан ол кедээ ажыл-агый болгаш аъш-чем үлетпүр килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызынга ажылдап турган, а оон соонда 1984 чылдың апрельде СЭКП Кызыл райкомунуң бирги секретарынга соңгуттурган.

Чүвени ханы анализтеп бодаар, бодунуң бодалын барымдаалыг шынзыдып шыдаар аргалыг. Айтырыглар шиитпирлээринде далашпас, бодамчалыг, партия аппаратының ажылының стилин болгаш методтарын эде тургузарынче, партия, совет болгаш ажыл-агый органнарының ажылын таарыштыр тургузарынче хөй кичээнгейни угландырарын кызыдып чоруур.

В. С. Очур-оол СЭКП обкомунуң кежигүнү. Тыва АССР-ниң болгаш улус депутаттарының район Соведиинин улус депутады. Күш-ажылчы коллективтерге лекция, беседаларны доктаамал кылып турар. Коммунистерниң, районнуң ажылчы чонунуң аразында авторитеттиг болгаш хүндүткелдиг.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегатка кандидат кылдыр «Тиилелге», «Тере-Хөл», «Суклак» совхозтарының, СЭКП райкомунуң партия организациялары депшиткен болгаш ону партияның район конференциязы деткээн.

Сергей Деспиевич ХЕРТЕК

1960 чылда төрүттүнген. Тыва, ортумак эртемниг. 1983 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Бай-Тайга районнуң «Кызыл-Даг» совхозтуң чолаачызы.

С. Д. Хертек күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын «Тээли» совхозка чолаачылап эгелээн. Совет Армияга шериг хүлээлгезин эрттирген. Бодундан болгаш эш-өөрүнден негелделиг. Күш-ажылчы бедик көргүзүглери дээш хүндүлел бижиктери база өртектиг белектер-биле хөй удаа шаңнадып келген.

Совхозтуң партком кежигүнү болбушаан, ажыл-херекчи саналдарны киирип, оларны боттандырары дээш чүткүлдүүн көргүзүп турар. Совхозка культура-массалыг база күш-культура-спорт ажылын көдүрер дээш эвээш эвес салымышкынын киирген. Улус депутаттарының район Соведиинин депутадынга соңгуткан.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегатка кандидат кылдыр «Кызыл-Даг» совхозтуң партия эге организациязындан депшиттирген база районнуң партия конференциязынга оон кандидатуразы деткээн.

Тамара Давадыровна ЧЕЧЕК-ООЛ

1944 чылда төрүттүнген, тыва, ортумак тускай эртемниг. 1975 чылдан эгелеп СЭКП кежигүнү. Улуг-Хем районда «Эйлиг-Хем» совхозтуң директору.

Т. Д. Чечек-оол күш-ажылчы ажыл-херээн 1965 чылда Кызылдың кедээ ажыл-агый техникумун дооскан соонда, Улуг-Хем районда «Найырал» совхозтуң Кызыл-Даг салбырынга зоотехник болганы-биле эгелээн. 1972 чылда Т. Д. Чечек-оол Кызыл-Даг кедээ Соведиинин күүскомунуң даргазынга, а оон соонда өшкү ажыл-агыйлыг чаа «Эйлиг-Хем» совхозтуң директорунга соңгуткан.

Ажыл-агый болгаш Советтер ажылынга турган үезинде Тамара Давадыровна бодун организакчы салым-чаянныг, ак сеткилдиг болгаш харысалгалыг партия кежигүнү кижи кылдыр көргүскен, ол район Соведиинин депутады, партияның район комитединиң кежигүнү, районнуң ажыл-ишчилеринге хүндүткелдиг, [illegible] Бодунуң бодундан болгаш өскелерден негелделиг. [illegible] Тыва АССР-ниң Дээди Соведиинин Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан.

«Эйлиг-Хем» совхозтуң коммунистери Т. Д. Чечек-оолду СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегатка кандидат кылдыр депшиткен, оон кандидатуразын «Найырал», «Ак-Тал», «Улуг-Хая» совхозтарының партия организациялары, партия райкомунуң аппаратының парторганизациязы деткээн.

Тамара Давадыровнаның кандидатуразын ол ышкаш Улуг-Хем районнуң XXXI партия конференциязының делегаттары деткээн.

Григорий Чооду евич ШИРШИН

Г. Ч. Ширшин 1934 чылда Тыва АССР-ниң Эрзин районнуң Нарын суурга ядыы араттың өг-бүлезинге төрүттүнген.

Г. Ч. Ширшин бодунуң күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын 1950 чылда улус судунуң секретары боор эгелээн, оон соонда комсомол ажылынче кирген. Совет Армияга шериг албаны эрттирген соонда Мөрениниң чеди чыл школазынга башкылаан. 1957 чылда БАЛКЭ Эрзин райкомунуң ийиги секретарынга, оон улаштыр бирги секретарынга соңгуткан.

1959 чылда Г. Ч. Ширшинни БАЛКЭ обкомунуң аппаратынче шилчиткен, ол-ла чылын ону БАЛКЭ Кызыл хооркомунуң бирги секретарынга соңгаан. 1960 чылдан 1967 чылга чедир Г. Ч. Ширшин БАЛКЭ Тыва обкомунуң секретарынга, ийиги база бирги секретарынга ажылдаан.

Г. Ч. Ширшин 1967 чылдың октябрьда СЭКП обкомунуң пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизинге депшиткен. 1969 чылда Г. Ч. Ширшинни СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязынче өөредип чоруткан, аңаа ол төөгү эртемнериниң кандидады аттыг диссертациязын камгалаан.

Академияны дооскан соонда Г. Ч. Ширшин 1972 чылдың сентябрьда СЭКП Тыва обкомунуң секретарынга, а 1973 чылдың июньда — бирги секретарынга соңгуткан. Г. Ч. Ширшин СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, ССРЭ-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутады.

Г. Ч. Ширшин Ленин, Октябрь революциязы, «Хүндүлелдиң Демдээ» орденнер-биле, медальдар-биле шаңнаткан.

Эш Г. Ч. Ширшинниң кандидатуразын партияның 27 эге организациязы депшиткен болгаш 11 район партконференцияларынга деткээн.

ТӨТЧЕГЛЕКЧИЛЕР: егерь, директор, шагдаа...

Вертолёттан репортаж

Аң-мениң, балык-байлаңның төтчеглекчилери-биле демисел республиканың ИХМ-и вертолёттуг апарган соонда, кескүзү-биле күштелген. Май 13-түң хүнүнде ээлчеглиг үнүүшкүнүң иштики херектер министриниң оралакчызы В. И. Лукашов баштаан. Оон-биле кады ИХМ ажылдакчызы А. П. Малышев, балык камгалалының күрүне инспектору Л. Т. Черняков, «Тыва аңныыр ажыл-агый» каттыжышкының ажылдакчызы Ю. К. Кошкаров, кинохрониканың Иркутск студиязының кинооператору Ш. Ю. Седен-оол база бо чүүлдүн автору чораан.

Каа-Хемни өру чоктап ор бис. Кижиниң бойдуска салдары караңга илдең. Оруктарга чоок, машина-балгат, хеме-биле чедип болур хире черлерде эм-оң барааны көзүлбейн-дир. Олар кижи белен чедип шыдавас черлерже келе берген. Ынчалза-даа кижи амытан ынаар демей-ле келе бээр.

Демү элээн эрий берген Тере-Хөлдүн барааны кестүп келди. Эмме-сайгок куш аймаа вертолёттан хорап, тоо быдарады ужа бердилер. Тываның бойдузу байлак-ла-дыр!

Салдамның мырынай аксында четки салып кааны вертолёттан илдең. Хемниң эриинде хеме тур. Вертолётту оон ырак эвеске хондургаш, четкини рейдиниң киржикчилери сугдан ужулдувус.

Кызыл-Хем биле Балыктыг-Хемниң каттышкан черин эртип, Хаагының аксында ыштаган одагның чоогунга вертолётту хондуруптувус. Каа-Хем аңныыр ажыл-агый чериниң егери Евгений Клепиков дээргиниң адынга кылган документилерни көргүстү. Эжи-биле кады ажыл айы-биле тайгада чоруурун тайылбырлады. Аңнаарының, балык тударының чурумун [illegible] каннаар хынап чораан чүве, а оларның казанаа ылап-ла төтчеглекчилер уязы дээрзи караңга илдең болду. Оон чоок-кавызында сыын мыйызы, аң-мен кештери чыдыр. ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Кызыл дептерлеринге кирип бижиткен ховар аңның кежин дытта херип каан. Клепиков дээрзи ылап-ла бойдус камгалаар ужурлуг черниң ажылдакчызы бе?

Бүрен-Аксындан ырак эвесте, хем кыдыында шырыш арызында «Нива» биле «Урал» мотоциклди чажыра тургузуп каан. Оон чоогунда—одаг, а одагда балык мүнү хайнып тур. Септи кежир четки салып турар эр кижилерниң өг-бүлелери-ле бооп оң, уруг-дарыглыг херээжен кижилер эрик кыдыында дыштанып чыдырлар. Бо удаада төтчеглекчилерниң ролюн балык камгалаарының инспектору чораан, амгы үеде № 1 кожуун чоруур механизастаттынган тускай колоннаның [illegible] В. Н. Белоконь биле Каа-Хемниң аңныыр ажыл-агыйының чолаачызы В. Г. Шленков «ойнап» турар болдулар. Дээрден келген аалчыларга олар [illegible] болдулар. Балыктаар дээш эвес, а дыштаныр дээш келгеннер, а үүрмек балыкты мүн хайындырып ижер дээш тудуп турарын балыктаары кызыттылар. Аалчылар аңаа бүзүревээннер. Чалчаа салган четкилерин «дыштаныкчылар» чедир уштур ужурга таварышканнар. А оларның четки салып турганы септе үүргене чажар дээш балык кара шаар. «Дыштаныкчы» келгеннерниң четкилеринде балык хөй туттунган.

Шынаты деп черде селе конгуг «солун» ужуражышкын болган. Ол септи четкилер-биле каш удаа куржай шаап алганнарны гидрометеорологияның Тывада төвүнүң директору А. П. Ляпин баштап чор. Ам артында 86-11 КЭА дугаарлыг күрүне машиназын мунуп алган Ляпин дээрзи эштери-биле балыктаар дээш эвес, а сугнуң байдалын «хынаары»-биле «командировкалап» келген дарга болду. Элдептиг-ле даргаа! Четки-биле сугнуң байдалын хынаар. Оон эжи, Тываның электри четкилериниң мастери В. С. Токушев балык тудар четкилерни сугдан боду ужулгаш, дужаап берди А. П. Ляпин четкилер мээниии эвес тир деп аашкынып, [illegible] корледи. А ужуражышкының солун талазы мындыг. Тыва АССР-ниң Бойдус камгалаарының талазы-биле күрүне комитединиң кежигүнү, рейдини баштап чораан В. Н. Лукашовтуң мурнунга ол-ла комитеттиң бүрүн эргелиг база бир кежигүнү А. П. Ляпинниң турганы ол. А ону ук комитеттиң кежигүнү кылдыр республиканың чазаа бадылап каан-на болгай. Чазактың бүзүрелин дыка-ла «бадыткап», бойдустуң байлаан, аң-мениң, балык-байлааны дендии-ле «хынамчалыг камгалап» турар кижи аа. Чүгле бо удаада ол төтчеглекчилерниң [illegible] баштап чорааны ол.

Май 14-те Бии-Хемни өру ужуп чоктадывыс. Рейдиниң кежигүннери чеже четкилерни сугдан ужулганын бижээш-даа каннаар. Ол хүн кол болушкуннар Кадыр-Ос деп хемниң Хам-Сыраже аксында кирген чериинге болган. Аңаа вертолётту хондурупкаш, четкилерин уштуп турувуста, хем унунга салган четкилерге моторлуг хеме ужиндерип чедип келди. Оон милицияның бичии лейтенантызы Ырбанда участок төлээзи Юрий Макаров башкарып чоруур болду. Шагдаа хевин кетпээн-даа болза, албан айы-биле [illegible] четтип алган. Шагдааның башкарып чорааны моторлуг хемезиниң соондан 769 дугаарлыг «КС» деп катер эжиндирип чедип келди. Катерниң капитаны Н. Е. Гусельников, оон дузалакчызы Д. Л. Бабушкин, матрос С. В. Поповаев оларның рейдиниң киржикчилери-биле ужуражыры дыка-ла күзенчиг эвес турганы чугаажок. Конгугзый шынарлыг балык суп каан ний шоодайны, аштааш, дузаан балык суп каан алюминий саваларны катерде чүдүрүп каан чораан. Сыынның үүрээн, баарын суп каан коңалзы охотовед Ю. К. Кошкаров эскерип каан. Оларның ап чораан карабинин, ооң октарын, аңны бижекти бөлүктүң кежигүннери тыпкан. Карабинни эдилээр чөпшээрел чок болган.

В. Н. Лукашовтуң айтырыгларындан катерниң капитаны [illegible] харылаач. Балык суккан саваларны Хам-Сырада балыкчылар чүдүрүп каан, эът эймаан таныыш кижилер берген, а четкилер салган хеме, участок шагдаазының үрелген моторлуг хемезин сөөртүр дээш келген деп мege харыыны бээрин оралдашкан. Катерниң иштин көргеш, сыын эъдин, хөй балыкты, ол хевээр четкилерни рейдиниң киржикчилери тыпкан. Ол бүгүнү кинооператор Ш. Седен-оол, ИХМ-ниң эксперт килдизиниң инженери майор С. М. Бабыкин кинога тырттырып алган. Төтчеглекчилер дыка-ла ылдынчаа кижилер болган. Оларны тырттырарга, арын-шырайын чажырып турганнар.

Чырык хүндүс-ле бойдустуң байлаан ажы-биле төтчеглеп, үптеп турарының фактызы-биле рейдиниң киржикчилери Тоймак хемге таварышканнар. Ол хемчигеш Ак-Аъттыг хөлден үндүр аккаш. Сорлиг хемге кирр ага бир Тоймак хемниң узуну чээрби-ле километр хире. Оон унун дургаар четкини эндере салган болган. Ол четкилерни уштурунга хөй үени рейдиниң киржикчилери чарыгдаан. Ынчалза-даа четкилерниң шуптузун сугдан уштуп арга чок болганындан чамдызы хем унунга артып калганнар. Төтчеглекчилерниң бир хемезинден 15 четкини тыпканнар. Тоймак хемниң аксында казанактың серизинин ээлээн балык суккан 8 дөскаарны тыпкан. Бо-ла хемниң ортаа унунда турар база бир ындыг казанактан [illegible]

[illegible] Ону өлүрген кижиниң ат-бажы Михаил Павлович Попов болган. «Тыва балык ажыл-агыйы» каттыжышкынының балыкчызы мен деп ол чугаалаан. Ук ажыл-агыйның даалгазы-биле балыктап турдум деп ол [illegible] Ону вертолёт-биле [illegible] балыктап турар эжи кайда [illegible] чажырган. Балыктаарының дугайында документилерни көргүзбээн.

М. П. Попов дээрзи хөй [illegible] дээш 1987 чылда 4801 рубльге торгазып турган. Гидрометеорологияның Тывада төвүнүң ол директору база бир дугаар эвес туттуруп турар. 1987 чылдың май 6-да Каа-Хемге эш-өөрү-биле кады 9 четкини балыктап турда туттурган. Ынчан чүгле 20 рубль-биле оларны «коргудуп каан». Бойдустуң байлаан улуг хемчээл-биле төтчеглеп турганы дээш херектерни ИХМ оттурар.

Бойдустуң байлаан камгалаары милицияның дөрт күштелген эвес, бойдустуң байлаан камгалаар ужурлуг органнар бар. А вертолётту милиция ажылдакчылары рейдилер аңгы чугула херектерге ажыглап болур турган.

Олег ГАВРИЛОВ.

Шажын: хууда бодалдар

ХАРЫЫ ЧОК АЙТЫРЫГЛАР

Сөөлгү үеле шажын чүдүлгеге чоннуң, ылангыя аныяктарның сонуургалы улгадып турар. Чогум мында кайгамчык чүве чок, шажын айтырыглары соел (культура) болгаш мөөрү-шынар темазы-биле холбаалыг боор ужурлуг…

Чон мурнунга көскүлең, хөй номчуттулар чогаалчылар Ч. Айтматов, В. Астафьев, В. Белов, В. Распутин, В. Пикуль оларның ангы-ангы чүүлдерден соқ алган чугаалары, хүрээ хинт дугайында журнал, солун, сеткүүл материалдары база хөй. «Төөгүнү кандыг көрзүвүсте, кандыг чүдүлгелиг, кандыг чон аразынга чурттап келген чоннар үлүс бис?» — деп айтырыглар чугаа аразында салдынып турар чоп.

Кижи бүрүзүнүң үвел бодалы ангы, эртеминден болгаш чүнү номчуп, сеткип чорууңдан хамааржыр. Шажын, хүрээ турар айтырыгга кижи бүрүзү студент, ажылчын, албан-хаакчы, наркоман, ажыл-чоклай — шупту-ла санал-оналдыг, чугаалаптар бодалы бар. Шажынның бүрүн шаандан эртенден келген хүрээзи эртенден эгелеп туттунуп дээринге чедир.

Ынчап кээрде шажын айтырыы сөөлгү чергелиг эвес апарган-дыр. Шажын дээргеле чоннуң культуразының кезии болгай. Бисте та кымнын «чиник холундан» тыва чонну…

…келир: «Чүге школадан шажын төөгүзү байтыгай, аңаа чер-чурт төөгүзүн билбес доозуп чорул турар бис? Улуг класстарга делегей шажынынга таныштырылга шактарындан эрттирзе».

Бо айтырыгга автор харылап шыдавас, дээди өөредилге черлеринде безин «Шажын төөгүзү» деп эртем чок, а атеизмге хөй шакты үндүрүп турар.

А бистиң школаларывыста атеистиг (бурганга бүзүревес чорук) кижизидилгезин чүгле шажынның багай таларын көргүзүп, оңу билир-билбес-даа болза, карартыр, кымыраашкындан эрттир, а эки талаларын кичээнгейге албайн, албас дээрге-даа туттугзени билир, кадагалап чоруур кижилер кончуг эвээш арткан. Шажын дээрге ажыл-ковлан болгаш, кижилер турар. Мөгейир дээн чилбы кижинин оп-кажары эвес-ле болгай. Оңу улуг угааның эртемденнер чонун соелинге (культуразынга), мөө-мелдерелинге, чурттап чораан оранынга таарыштыр, хөй чылдар дургузунда турарттуп келген үне. Бойдус-биле бир чүве, оон байлааш тотчетлевейн, дириг амытаннарга хора чедирбейн, денге чурттаарын суртаалдап чораан, черле кижизиг өөредиилге болуп турар.

…

Алик ХОМУШКУ.
Москвада Горький аттыг литература институдунуң студентизи.

ТӨӨГҮНҮ БИЛЗИН

…

Кижиниң чүдүүр-чүдүвези болунуң херээ. Ол дугайында СЭКП ТК-ның партияның XXVIII съездизинге Платформазында кончуг таптыг бижип каап-тыр. Оңу улус чоп черле деткиир. Мээң бодап турарым, ооң эмнээр талазын күштелдиргеп болза. Ол дээрге амгы үеде деткимчени ап турар улусчу медицина-биле холбаалыг.

Константин ХАНГАП.

Хереглекчилер кооперациязында

ХУУЧУЛАРНЫҢ ДАҢЗЫЗЫН ТУРГУЗАР

…

Хереглекчилер кооперациязының культураларының даңзызын чагырыкчыларга соруктарынга районнарга кооперацияга хамааржылыг культураларга болгаш хереглекчилер ниитилелдерининң баштаар черлеринге тускай эртемнилерге улуг бүзүрелдиг идегежир апаар бис.

Константин САТ.
Респотребсоюзтуң организас-массалыг ажыл чорудар килдизиниң начальниги.

Амданныг чемнерин белеткеп кылыры база берге ажыл-иштиң бирээзи. Бедик мергежилдиг поварлар бригадалар болгаш столоваллар бүрүзүнде бар.

ЧУРУКТА: Таңды районда «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң хову бригадазының төвүнде Бугалдай Седипжаповна Балдаң-оол тараажыларга амданныг чемнерин кылып берип, хүнде үжен-дөртен кижиниң чемгерер. Хову бригадазында хөй национал дыг ажыл-ишчилер бар.

— Кызымак, эрес поварның аъш-чеми амданныг болбайн канчаар — дижип, ажылчыннар четтиргенин илередип, столовадан омак-догаа үнүп турарлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

УДУР МЕН

…

зин, малының семизин, кандыг-даа түңнел бээрымдаалавайн, дал-коданынга чедирер чүве чораан.

Кажан чуртка национал революциязы үнгенде, оларның эргезин казып, хөреңгизин хавырып турда, шору эр апарган болгаш база-ла кижи-ришкеннимни утпас мен.

…

улуг хамаларже халдаашкын кылган. Бир улуг ...-жалдыг лама кижиниң ... таалаң, «ашта-тодуга» ... чылдарын салыр сен бе, соокта, чылыгда чок мурнуг-биле эртерин салыр сен бе?» деп ужур-дуржок чорук кылганы-биле Сарыглар фамилиялыг кижиниң хүрээге черле хүлээп ап болбас дээнин дыңнааш, кончуг-ла корткан мен. Оолу Хемчик чурттуг Сарыглар фамилиялыг улус…

…

Серин-оол САРЫГЛАР.

МЭЭҢ САНАЛЫМ

…

культуразының чамдык турасканнары, эртинелер чок калганы хомудаанчыг.

Ынчангаш шажын-чүдүлгениң шын-мегезин, ооң ажыктыг, хоралыг талаларын аныяктарга өөредип, школаларга атеизм темазынга кичээлдерден эрттирзе деп саналдыг мен.

Самбуу КУУЛАР.
Ак-Довурак хоорай.

ИДЕГЕЛИ БҮТПЭЭН

Кижилер дээш, бир дугаарында, садыг ажылдакчыларын сагыш салыр деп бодаар мен. Ынчалзажок чамдык садыг ажылдакчылары бо айтырыгны чедир шиитпирлевейн турар. Ооң чамдык фактыларын ма…

Ылангыя хереэжен чоннуң өөрүшкү-маңнайы кызыгаар чок турганы чугаажок. Ынчанмайн канчаар, эр кижилер-биле денге ажылдаар болганда, бүдүрген белен чем садар магазин ажыттына бээрге…

…чонга таарымчалыг болбайн аан.

Котлета, пермячи, пирожки болгаш өске-даа чемнерни белеткээш әлбекшилдиг кылдыр садарын чон күзеп турар. Ол ышкаш тыва шай, боова, боорзак, манчы дээш чижектиг чемнерден садар болза улам эки ийик. Районнуң холушкак барааннар садыының дирекциязы чоннуң бо негелделерин өөренип көргеш, чарлык чиг бүдүмелдерни белеткээр боор деп идегеп калдым.

Александр КӨШКЕНДЕЙ.
Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

АЧЫ-ДУЗАНЫҢ ХОЛУН СУНААЛЫҢАР

…

…Шак мындыг уруглар Тываның ангы-ангы булуңнарында бар болуп турар. Мындыгларны илередиринге, өөредилгеже хаара тудуп, кичээнгейге алырынга Кызылда дүлей болгаш үнү чок уруглар школазының директору Клара Донгаковна Калзай-оол тодаргай үлүг-хуузун киириштирип чугула.

Кижилер! Аравыста торулгениндем, а ол ышкаш кандыг-бир хай-халчыктың уржуунда хадыкшылы дудаан кижилерге хумагалалдыг, кичээнгейлиг болгаш сагыш човааш-кыныг болур херээлиг! Бистер ышкаш хамаатыларга ачы-дузаның холун сунаалыңар!

Даваа-оол ООРЖАК.
«Башкы» ниитилелдиң Чөөн-Хемчик район салбырының харысаалгалыг секретары.

Тыва кино. Ол кандыг болурул?

САНАЛ-ОНАЛДЫ БАРЫМДААЛААР

«Шынның» номчуукчуларының талазындан тыва кинога хамаарыштыр боттарының санал-оналдарын киирип, эш-өөрү биле болаалдарын солчуп, харын-даа уг кинога, далайга дамы. ...

Кожагар-Комбуудай шуглуп үнүп, Самбажыктың аъдыы чарышка эртип, ...

(Остальной текст статьи неразборчив.)

КҮЗЕНЧИГ ААЛЧЫВЫС

Бистер, СЭКП-ниң XXII съездинин аттыг совхозтуң ажылчыннары, Тываның тадиоо болгаш телевидение ...

... К. П. Бузук-оол бистиң күзенчиг аалчывыс болу берген.

...

Өнер САТ.

Чөөн-Хемчик районда СЭКП-ниң XXII съездинин аттыг совхозтуң партком секретары.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

(Текст чарлалдарның неразборчив.)

Документилерни даразында адрести әзугаар хүлээп алыр: 667000. Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 38, хүлээп алыышкын комиссиязы.

Маргылдаа соонда бодал

БИРГИ ЧЕРДЕ—«БАЙКАЛ»

Республиканың шыдыраа федерациязы. Спорткуркомитет бо чылдан эгелеп «Азия төвү» шаңнал дээш шыдыраа маргылдаазын эрттирерин дугурушкан. Анаа күзелдиг командалар болгаш шыдыраачылар киржир. Оруктуң өртээн, аъш-чемин боттары хандыртынар. Ынчаар ойнаарын авизелдиң шыдыраа федерациязы чөпшээрээн.

Совет мастеринге тос кандидат-биле чергелештир ... Швейцар чуруум ёзугаар эрттен бо маргылдаага бир ойнакчы он бир сап дээш де...

Хүнде ийи салгыны ойнап турган чиди демиселдиң түңнелинде команда аайы биле бирги черни «Байкал» команда алгаш мөңгүн кубок, вымпел болгаш бирги чергениң дипломун биле шаңнаткан. Ийиги, үшкү черлерин «Улуг-Хем», «Союз» командалар ал...

...

Борис ЧЮДЮК.

МАРГЫЛДААНЫҢ ЧЕМПИОНУ

СПОРТ

Полковник М. Ч. Сувакка турасклаткан бокс маргылдаазы Улуг-Хем районнуң Ак-Туруг суурга үш хүн дургузунда уламчылаан. Анаа 42 спортчу киришкен, оларның дөртү ССРЭ-ниң спорт мастерлери, артканнары бирги, ийиги разрядтыглар.

Чемпион болганнарның аттарын тодарадыр, дээди аайы-биле Ак-Туругдан Мерген-Херел Чанчын, Чөөн-Хемчиктен Кудажы Донгак, Кызылдан Мерген Лопсан, Ак-Довурактан Чимит Кара-Сал, Чадаанадан Арбаш Монгуш, Ак-Туругдан Орлан Ортун, Кызылдан Альберт Самба база Кызылдан Владимир Октур, республика төвүнден Ильдар Шайфутдинов, Каа-Хемден Геннадий Наксыл.

Чараш оюн көргүскени дээш Кызылдан мастер Альберт Самба биле Ак-Туругдан бирги разрядчы Херел Санчы тергиин боксер болуп, Чадаанадан Арбаш Монгуш, эки техника дээш Эдик Байыр-оол, тиилелгеже чүткүлү дээш Ак-Туругдан Алдын-Херел Бүрбү олар шаңналып мактаткан.

Ынча хонук дургузунда кедээ черге шак мындыг республика чергелиг маргылдааны организастап эрттирерин республиканың каш дакпыр чемпиону Виталий Бартна-Сазының ролю улуг болган. Ынчаловей спортчуларны хондуруп-дужурерин, шиңнап-чемгерерин ол хандырган. Маргылдааның чедиишкинниг эрттирерин Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Кара-кыс Оюннуң база дорт киржилгелиг болганын спортчулар өөрүп четтиришкини биле демдеглээн.

Кодур-оол ОЮН.

ЧУРУКТА: маргылдаа үезинде.

«Улуг-Хем» солуннуң фотокорреспондентизи Матвей БЕЛЕКЧИНИҢ тырттырган чуруу.

ОНГУ УДАА

«Азия төвү» шаңнал дээш

(Текст неразборчив.)

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 25
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

(Программа неразборчива.)

КЫЗЫЛДАН

МОСКВАДАН

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

КИНО

МАЙ 25-ТЕ

«НАПЫРАЛ»: «Атлантиксити» (Канада) 9.00, 11.00, «Авария» — дочь мента» 13.00, 15.10, 17.20, 19.30 (уштуктан), видеозал: «Всемогущий» (2 сериялыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: киносборник 9.00, 12.10, «Полёт навигатора» 10.20, 13.30, «Капрынская девушка и пленьянский парень» 15.20, «Имя розы» (2 сериялыг) 17.00, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ян на барже» 14.20, «Просто Америка» 17.00, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Танцор диско» (2 сериялыг) 16.30, 19.10 шактарда.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛЬ.

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ тоотуур — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-44-39; ◆ ояалга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун кедиржилгези — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арын. Тиражы 20000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 421.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл май 26 суббота
№ 121 (14321)

1925 чылдан үнделип турар
Өртээ 3 кап.

ЧУРТТУҢ ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫНЫҢ БОЛГАШ БАШКАРТЫНАР РЫНОК ЭКОНОМИКАЗЫНЧЕ ШИЛЧИИРИНИҢ КОНЦЕПЦИЯЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязынга Н. И. РЫЖКОВТУҢ илеткели

Хүндүлүг эштер!

Улус-чон мооң соңгаар канчаар амыдырап-чурттаарын тодарадыр ужурлуг хемчеглер дугайында ССРЭ-ниң чазаа сөөлгү он чылдарның дургузунда болуунуң ужур-утказының талазы-биле, шынап-ла, шак мындыг берге болгаш онзагай харысалгалыг илеткелди кажан-даа кылып турбаан боор. Ынчангаш бо байдал чүгле силерже, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүннеринче эвес, харын бистиң чурттуң бүгү-ле хамаатыларынче көрнүп мени хүлээп турар-дыр. Чурттуң экономиктиг байдалының болгаш рыноктуң башкартынар экономиказынче шилчииринин концепциязының дугайында чазактың илеткелинде кииргени айыткан эң-не берге сорулгалар болгаш шиитпирлээр айтырыгларны совет кижи бүрүзү кулак дашты-биле эрттирбес боор деп бүзүрээр мен. Бистиң ам боттандырар деп турарывыс чаартылгалар дээрге чүгле амгы эвес, харын келир үеде салгалдарның амыдыралының хевир тургузуун база салым-чолун тодарадыр ужурлуг болгай. Шак бо, ажыы-биле чугаалаарга, шиитпирлиг базымче, чурт эде тургустуунуушкунуң бүгү 5 чылының дургузунда чайгылыш чокка чоокшулап келген. Бис олче үндезин өскерлиишкиннериниң база социализмче бистиң бүгү үзелдеривистиң черле дыка бергедээшкиниг эде угаап көргенивистиң таварыштыр, демократчыгылга, ажык-чаптыг чорук, өнчү, рынок, тывынгыр чорук дээш ышкаш, шак мындыг билиглерниң утказын эде көөрүн дамчыштыр, ажыл-агыйны башкарып чорударынга кижиниң ролюн база туружун чаа бот-биле билип үнелээри болгаш өске-даа хөй-хөй чүүлдерни дамчыштыр бурунгаарлап келген бис. Бистиң хөй-ниитивистиң сеткил-бодалынга чоокка чедир-ле көңгүс турбаан болгаш таарышпас шиитпирлерге келгилээн бис.

Моон алгаш көөрге, сөөлгү айларның дургузунда чазактың кылган ажылы кайы хире нарын, харысалгалыг болгаш күженниишкинниг болганы билдингир боор деп бодай-дыр мен. Ооң алыс түңнели бөгүн чугаалажып көрүп турарывыс илеткелде кирген. Ону чурттуң экономиказын кадыкшыдарының талазы-биле чазактың саналдап киирген программазын деткээн, ССРЭ-ниң улус депутаттарының ийиги Съездизиниң шиитпирлерин күүседири-биле белеткеп кылган.

Съезд болза экономиктиг үндезин реформаны, рынокту хевирлеп тургузарының бүгү-ле чорудуун дүргедедиринин эргежок чугулазын дорт айыткаш, ССРЭ-ниң улус депутаттарының чугаалаан саналдарын база шүгүмчүлелдерин хайызы-биле өөренип көөрүн болгаш болдунар-ла арга-биле барымдаалап киирерин ССРЭ чазаанга дааскан турганын сагындырып каайн.

Шак бо ажыл Съезд соонда дораан-на эгелээн чүве. Ооң кол-ла сорулгазы — рынок экономиказынче шилчири-биле холбашкан Съездиниң чүүлдүг деп көргени чазактың программазын шиитпирлээр ужурлуг белүк айтырыглардан үнүп келир тодаргай уткалыг болдурары болур. Программага төп черге ылап-ла ол турган. Турар ужурлуг. Ол черле билдингир боор.

Бирээде, рынок болза ажыл-агыйны башкарарының тургустунган системазын үндезини-биле эде тургузарын, бүдүрүлге харылзааларынга шуут чаа өскерлиишкиннерни болгаш алызында бараш, бистиң бүгү экономикавыстың шынар талазы-биле чаа өвүр-хевирин тургузарын көрүп турар. Бир-тээ, ажыл-агыйның эрги системазы бодунуң амыдыралчы шинчизин чидирипкен чүве болганда, шиитпирлиг базымны кылыр үе ам келген, чаа чүүлдүг соңгаарлатпайн тургузар херек.

Ийиде, экономиктиг амыдыралда шак мындыг үндезин болгаш мындыг хемчээл-биле чорудуп турар эде тургустуунуушкунуң бистиң-даа, даштыкының-даа практиказында шуут дөмейлежир чүүлү чок. Тургустунуп келген байдалдар кым-бириниң дуржулгазын бистиң хөй-ниити системавысче бирээзин бирээзинче шилчидип алыр арга бербейн турар. Ниитизи-биле даштыкыда бүгү-ле ажыктыг болгаш чыгдынган чүүлдерден чамдыктарын ажыглаары эргежок чугула болза-даа, ажыл-херектиң бүрүн долу чедиишкининге бисте барык шуут чаңчыкпааныывыс, а чамдыкта харын көңгүс чаа шиитпирлер херек боор турар.

Үште, бо чоокку үеде-ле бистиң таварышкан бээривис шиитпирлээр айтырыгларывыстың нарыы, бергези оларны ажыл эргериниң болгу дег оруктарының дугайында аажок-ла хөй янзы санал-бодалдарны ала-чайгаар-ла тургузуп кээри чугаажок.

Концепцияны белеткеп тура, ол бүгүнү өөренип көөр ужурлуг болган бис. Ону ажылдап кылырынга төптүң бүгү-ле экономика органнарын киириштиргилээн, эң-не чугула чүүлдерин үлетпүрнүң болгаш көдээ ажыл-агыйның бүдүрүлгелериниң удуртукчуларының чөвүлел хуралдарынга, материал-техниктиг хандырылга системазының, сан-хөө органнарының, башкылар ажылдакчылары-биле, экономист-эртемденнер, эвилелдешкен республикаларның чазактарының баштыңнары-биле сүмележип чугаалашкылаан. Шак бо айтырыгны Президент чөвүлелиниң база Федерация чөвүлелиниң каттышкан хуралдарынга ийи катап чугаалажып көрген чүве.

Шиитпирлээр хөй-хөй айтырыгларга харыыларны тывар дээш катап-катап-ла олче эглип кээр ужурга таварышкылаан, ынчап кээрге, оларның улам чаа-чаа харыылары тыптып, шуут бот-бодунга удурланышкак-даа варианттары төрүттүнүп кээр турду.

Чамдык таварылгаларда ап болгу дег хөй санныг шиитпирлерден бирээзин чаңгыс үн-биле шилип алыр аргазы-даа чок турганын ажыы-биле чугаалаайн. Мындыг таварылгаларда чазак ангы-ангы варианттарны өөренип көргеш, бис бодап көөрүвүске, аажок тода шиитпирни шилип ап турду. Ангы-ангы туруштарны, удурланышкак саналдарны, чамдыкта харын шуут делир уткалыг шиитпирлерни сайгарып көөрүнүң ындыг оруу үндезинниг болгаш ыяк бодамчалыг үзел-бодалды тодарадып алырынга таарымчалыг болгаш черле идегелдиг-дир деп санаар-дыр мен.

Чүгле чаңгыс чүүлден чайлазы сагындырып каар бодай-дыр мен. Ниитилелде боол турар эде тургустунуушкун чорудуушкуннарының анаа-ла эвес шимчээшкинниниң байдалдарынга чаартылгаларның шилип алган схемазы-биле чайгылыш чокка кезээде чоруурну, тургустунуп келген боттуг байдалды тоовазы частырыг боор болур.

Рынок экономиказынче шилчииринин дугайында саналдарны белеткеп тура, чурттуң экономиктиг байдалы эң-не хынамчалыы-биле сайгарып көрген.

Чурттуң социал-экономиктиг байдалы

Улус ажыл-агыйында таарымча чок чорукларның ханы чылдагааннарынга доктаагаанның ажыы чок боор ийин. Олар билдингир, ССРЭ-ниң улус депутаттарының ийиги Съездизинге чазактың илеткелинге тодаргай чугаалажып көрген болгай.

Чүгле [illegible] эртсен айларның түңнелдерин чугаалап көрейн. Чамдык участоктарда [illegible] бурунгаарлаашкыннар бар-даа болза, экономиктиг байдал ниитизи-биле онза нарын боол артпышаан [illegible] турар, улус ажыл-агыйында ажыл-херектиң байдалын [illegible] доктаадып ам-даа шыдаваан бис. Ол хамаанчок, таарымча чок дыка хөй чүүлдер шуут харын күштелген. Бо талазы-биле тодаргай сан-медээлерни силерде бар материалдарда киирерилээн чүве.

Силерниң кичээнгейиңерни пропорцияның аажок башкаланганын база балансылашпак эвес чоруунче угландырар бодай-дыр мен. Олар харын бистиң мурнувузда [illegible] шак ындыг хемчээл-биле өзүп турар-дыр. Экономиктиг «хамыглар» ындыг чүүл улам тода илереп турар апарган. Дыка хөй он-он чылдарда ниитилел бүдүрүлгениң [illegible] хемчээлдери болгаш чурттуң [illegible] оруктарга [illegible] харын үгда аажок дүрген өзүп көвүдеп турда, ооң ажыктыг чоруу бир-ле дугаарында кудулап эгелээнинин дугайында чугаа чоруп турар.

Шак мындыг сан-чурагайларны деннеп көрүңерем. Национал орулга чүгле дөрт айларның дургузунда 1,7 хуу кызырылган, а акша орулгалар 13,4 хуу көвүдээн. Ынчаарга эрткен ийи чылда чурттакчы чоннуң орулгалары 105 млрд рубльге азы 23 хуу өскен. Ол дээрге эрткен чеди чылда эң-не хөй өскениниге барык дең-дир. Бодап көөрге, шак ындыг экономикага эки чүүл багай болуп, кризистиг болуушкуннар харын аажок көвүдээн-дир. Бараан саарылгазының аажок улуг өзүлдези болгаш барааннарның дыка хөй хевирлериниң бүдүрери көвүдээни безин дузалавайн турар. Хереглел рыногу мурнуку хевээр-ле куруг, экономиканың деңдескии эвес чоруу күштелип турар, бараан курлавырларынга акша массаларының бодунуң база болду чокка-даа саарылгаларынга дүүшпези боорбактаан хар дег көвүдеп, улгадып-ла турар.

Чурттуң валюта байдалы нарын болуп артпышаан. Эң ылангыя сөөлгү айларда ол нарыыдаан. 1990 чылдың планының бадылаанының соонда чонну аъш-чем хандырылгазы баксыраан-биле холбаштыр даштыкыдан 3 млрд рубль хире түңнүг тарааны болгаш аъш-чем продуктуларын, ооң иштинде 27 млн. тонна тарааны немей садып алырының дугайында чазак чамдык шиитпирлерни хүлээп алыр ужурга таварышканындан база болган.

Байдалды экижидер сорулга-биле чазак даштыкаар сөөртүгениң немелде курлавырларын болгаш иштээр сөөртүлгениң кызырарының аргаларын дилеп турар. Ону бистиң даштыкы садыглажыкчыларывыстың бүзүрелин катап эгидери-биле кылып турар бис.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели дараазында чүүлдү эң ажыы-биле медеглээри чугула деп санап турар: экономикага бо-ла бүгү чүүлдер улам ыяап хогжүүр болза, чазак программазы-биле төлевилээн моон соңгаарты чаартылгаларны база силерниң кичээнгейиңерге саналдап киирген башкартынар рынок экономиказынче шилчилгениң концепциязын боттандырары улам-на нарын байдалдарга чоруур апаар. Дыка хөй күзенчиг эвес, ынчалзажок шуут-ла эргежок чугула шиитпирлерни чоп улам хөөн чок хүлээп көөр апаар.

Чазак бо чылдың планнарының күүселдезин дээш харысалгазы бодундан чайлатпайн турар деп чүве билдингир, боттарывыстың харыылап турар хире-чергевис-биле эргежок чугула хемчеглерни ап турар бис. Ынчалзажок оларның дээштиин амгы тургустунган байдалдарда чедип алыры кончуг берге.

Экономиканы экижидериниң ужур-утказының болгаш ооң кол-кол чүүлдериниң дугайында илеткелге саналдап киирип турар хемчеглерни боттандырарынга ниитилелдиң бүгү күштерин каттыштырарының эң-не эргежок чугулазын онзагайлап демдеглээнин сагындырайн. Ажаа бис төлке-даа, чер-черге-даа шалыпкын болгаш боттуг хемчеглерни алырынга идегеп турган бис.

Ынчаарга ам бүгү чүве кандыг болганын дорту-биле айтыр болза, чөпшээрежир боор силер, чүве бүтпээн. А эки талалыг чылыышкын чокта улус ажыл-агыйының эргелеп башкарылгазының деңнелиниң чавыдазыны шуут илдең. Манаа ажыл-агыйжы сагылга-чурумнуң, ылангыя күрүне чагыгларының база керээлиг хүлээлгелерниң күүселдезиниң кудулааның немей айтыр апаар.

Бүдүрүлгелерниң планнарын кудулаадырының айтырыы база элээн чидигленген. Оларның хүлээп алганы бүдүрүлге программаларын түңнеп тура, ниитизи-биле чуртта национал продуктуң ниити хемчээлин ССРЭ-ниң Дээди Совединге бадылаттынганындан 12 млрд рубльге эвээш хире бүдүрүп экерип көрүп болур. Херек кырында алыр болза, чурт бүдүрүлгелериниң кудулаткан планнары-биле чурттаар, а чедип алыр дээр хоруудаан ангы турган болгай. Чонуң херектерд барааннарын бүдүрериниң талазы-биле планнар аайы-биле херектиң байдалы эң-не таарымча чок. Боттарының бодап көрүңер: бүдүрүлгелерниң боттарының хүлээп алганы бүдүрүлге планнары күрүне планында көрдүнгенинден 27 млрд рубльге эвээш. Ооң 80 ажыг хуузу республика чагыргалыг бүдүрүлгелерге хамааржыр.

Экономика биле политика туруш холбаалыг. Улус ажыл-агыйының сөөлгү айларда хогжүлдезиниң түңнелдери ону бадыткап турар — экономикага политиктиг тенденцияның чорук улуг күштүг салдарны чедирип турар. Национал арасында чөрүлдээлерниң, забастовкаларның төлке ыяап күүселир кылдыр салып турар негелделерниң күштелгениниң, чарылдырыкчы чүткүлдерниң өскээниниң уржуу-биле чурт илдең көстүп турар чидириглерге таваржып келген.

Эрткен дөрт айда ооң мурнунда чылдың чогуур үези-биле деңнээрге, үлетпүр продукциязын бүдүрүп үндүрери Азербайджан ССР-де — 18 хуу, Армян ССР-де — 9 хуу, Грузин ССР-де—8 хуу кызырылган. Ол республикаларның чүгле үлетпүр бүдүрүлгелери керээлиг хүлээлгелер ёзугаар 868 млн. рубльге продукцияны чедир бербээн, азы чуртта чедир бердинмээн продукцияның 28 хуузу-дур. Таджик ССР-де үлетпүр бүдүрүлгези барык 4 хуу кызырылган. Прибалтика республикаларынга продукция бүдүрүп үндүрери база кызырылган.

Чыл эгезиниң дөрт айларының дургузунда национал арасында чөрүлдээлерниң база забастовкаларның уржуу-биле ажыл шагының чидирии 9,5 млн. кижи хүн болган, а эрткен чылда ниитизи-биле ол [illegible] кижи хүн үстүнгеа болган.

Экономиктиг байдалы янзы-бүрү хевирниң иштики моондактары база экижитпейн турар. Оларны девискээрлер, республикалар арасында тургустунган харылзааларга кара өжегээр тургузуп турар. Чүгле хереглел рыногунда эвес, а бүдүрүлге алырларында балансылашкак эвес чоруктар база улуг моондак боор илереп турар. Бүдүрүлгелерниң агар саңында акша түңнери көвүдеп, а материалдыг курлавырлар херек кырында өспейн турда, ооң ангы чүнү манаар боор. Рубльдиң үнезиниң кудулааны бүдүрүлгелер арасында бараан-биле солчулганың хогжүлдезинге чедирген, бөдүүн хевирже — солчулгалыг садыглажылгаже эглиишкин илереп келген.

Барааннар хуваалдазының таарымча чок хевирлери калбак нептерел турар. Чижээ, бүдүрүлгелерге садыглаашкын магазиннерниң делгирлериниң куруглаарынга улуг салдарлыг.

Эдлептиг болуп турар база бир болуушкунну кичээнгейге албайн барып болбас мен. Күш-ажылчы коллективтерниң, чер-чер органнарының эргелерин бис калбартып турар бис. Бот-тускайлаң чорук өскен тудум, өскээртен хамаарылга чок болуру база өзер ышкаш. А херек кырында шуут сыр делир, төлке негелделер болгаш чаргы-маргы көшке ышкаш диргелип-ле турар. Бүдүрүлгелер, девискээрлер, [illegible] алырлар чазакка социал айтырыгларны соңгаарладышкын чок шиитпирлээрин, курлавырлар бээрин, немелде капитал салышкынывар [illegible] негелделерни ыйлап турар.

Ындыгында-ла ону маргыш чокка күүседир дээр хевирге, забастовка кылырының кыжаазы-биле салыры чурумчуп орар. Хүннен хүнче чазактың столунуң кырынга ындыг ындыг негелделер үрүүнүп-ле турар чүве болза, чазак черле бирии-даа дээштиг ажылдап шыдаар чүве бе деп айтырыг тургустунар. Чурттуң аргаларын боттуг үнелеп көөр дугайында бистиң кандыг-даа чергелиг кыйгырыгларывысты карысчывышкын, чонуң хүн бүрүдеги негелделеринге база херегледдеринге уткуштур чоруур хөөн чогу кылдыр хүлээп көрдүнер-дир. Забастовка дээрге эң кыдыкы хемчег деп санаар мен. Ынчалзажок чамдык кижилер чүвениң кылыг-кылыгаарын безин ылгап билбестей берген хирелиг: забастовкалар дугайында хоойлунуң безин барык чер болганда тоовайн турар-дыр.

ССРЭ-ниң Дээди Соведи бүгү ажылчы чонга забастовкалар эттиреринден ойталаарынче, тургустунуп келген чөрүлдээлерни шиитпирлээриниң өске аргаларын дилеп тыварынче, кыдыкы хемчеглерни ажыглаазынче, а шынап-ла, ооң ангы аргазы чок апаар чүве болза, күштүг боол турар хоойлужудулганы хажык чок сагыырынче кыйгырыг үндүрерин чазак негелделиг дилеп тур.

Эштер! Чуртта чидиг социал айтырыгларның кайы хире хөйүн бис шуптувус билир бис. Оларның эң-не шалыпкын шиитпирлээр дээр күзелди кым билбес боор! Бир эвес бистиң улус ажыл-агыйывыс дээштиг ажылдап турган болза, бис дыка хөй чүүлдерни кылып шыдаптар турган бис дээрзинге маргылдаа чок. Ынчалзажок күзелдер күзелдер боол артар, херек кырында байдалдан чайлай албас бис. Санап көрдүнгени мындыг: саналдап киирип турар социал хемчеглерни боттандырарынга чоокку беш чылда төнчүткен акша-хөреңгилерден чарыгдалдарга 117 млрд. рубль негеттинер. Херек кырында аргаларывыс кандыг болуп турарыл — оларны Дээди Совет үнелеп көрген болгаш ол сорулгаларга чарыгдалдарны бо чылда 13,4 млрд. рубльге бадылаан. Өскээр чугаалаарга, ол программаны долузу-биле күүседиринге биске барык 10 чыл негеттинер.

Бир эвес төнчүткен үнер дөстерниң күсели-биле боттандырар ындыг чергелиг программаларны шүгүмчүлекчи ёзу-биле сайгарып көөр чүве болза, чайгаар-ла мындыг айтырыг тургустунар: эрткен үениң частырыгларын база катап катаптап эгелей бербес бис бе? Оларның ужур-утказы эмин эрттир эшкедедиринде, экономиканың боттуг аргаларын херекке албас чорук боол турары билдингир. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бис [illegible] чурттаар чаңчылдаг ядырыын шыдавайн турар-дыр бис.

Алактың сөөлүнде база бир чүүл — Күш-ажыл, керээ, сан-хөө сагылга-чурумунуң кудулааны, кады демнежикчилерниң эрге-ажыктарын херекке албазы — улус ажыл-агыйының балансылашкак эвес чоруун улам нарыыдадып турар дыка улуг чергелиг чылдагааннар ол. Экономика митинг демократиязының байдалында чорумчалыг ажылдап база хогжүп шыдавас. Ында бодунга херектиг дүрүмнер бар болгай, ол тодаргай болгаш хажык чок, кам-хайыра чок болуруу, удуртукчунуң эң белик харыысалгазын кажан-кезээде негээр. Мону барымдаалааш, чогуур хоойлуну эң шалыпкын хүлээп алырын Дээди Советтен дилеп турар бис.

Үстүнде чугаалаан чүүлдерниң түңнели мону база катап медеглексээн тур мен: ССРЭ-ниң чазаа ССРЭ-ниң Дээди Совединиң бадылаан планының күүселдезин дээш бүгү болдунар хемчеглерни ап чорудар, [illegible] быжыг туруштуг чорууунче чүткүдер.

Ооң-биле чергелештир улус ажыл-агыйында таарымча чок байдалдың ханы чылдагааннарын чайладырынга ол чедишпес деп чүве шуут илдең. Ону кризистен уштуп алыр, чурттуң социал-экономиктиг хогжүлдезин шапкынчыдар, совет кижилерниң амыдыралының боттуг экижилгезиниң чедип алыр дизе, башкартынар рынок экономиказынче шиитпирлиг шилчиири эргежок чугула.

Башкартынар экономикаже шилчилгениң ниити чүүлдери болгаш тыптып болгу дег уржуктары

Эштер!

[illegible] системазынга удурланыштыр тургустунган ажыл-агыйның [illegible] моделин болур рынокче шилчилгениң эргежок чугулазының дугайында түңнелди 1987 чылда-ла [illegible]. Чазактың экономиканы экижидериниң талазы-биле программазында болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының ийиги Съездизиниң шиитпирлеринде ол дугайында тодаргай айыткан.

Ындыг [illegible] база бар дээрзин силерге база билдингир. Ажылдап болгу дег аргаларны чазак кичээнгейлиг сайгарган. [illegible] «Ынчаар бе», «мынчаар бе» деп катап-катап [illegible] бистиң «хаалама» аргалар перспективалар, тодаргайлаарга, [illegible] шуут чок деп [illegible] көрүп турар бис. [illegible]

Ону [illegible] айтырыг [illegible] туругустунган. Бүдүрүлгениң көдүрлүүшкүнүн болгаш ооң ажыктыын бедидериниң эң кыска хуусаада хандырарын чаа ажыл-агый системазынга үндезилеп, шилчилгениң үе-чадазын эң-не чиге-биле эртер кылдыр ону ынчаар кылыр херек. Эң берге чүве чүл дээрге, рынок харылзааларынче шилчип тура, ажыл-агый харылзааларының тургузуун үрелбезин, чонну таарымча чок уржуктардан камгалаары болур, ындыг уржуктар ыяап туруп келир, ону баш удур билир ужурлуг бис.

Ниитизи-биле сорулга ындыг-дыр. Нарыының талазы-биле деңнээр чүве чок-даа, чаңгыс аай шиитпир үндүрери берге-даа сорулга-дыр. Бисте база ындыг үе онаашкан-дыр ийин: бөгүнгү амыдыралда бөдүүн шиитпирлер чок.

Рынок механизми ажыктыг ажылдазын, бистиң идегеп турарывыс түңнелдерни көргүзүүн дээш баш удур хөй-ле чүүлдерни кылыр херек. Башкартынар рынокче шилчилгеге кандыг байдалдар тургустунган болур ужурлугул? Ооң харыызын кысказы-биле мынчаар тодарадып болур.

Бирээде. Бүдүрүлгелерниң хостуг бараан бүдүрүкчүлери болур кылдыр боттуг бот-тускайлаң чорукту болгаш экономиктиг харысалганы хандырары эргежок чугула. Өнчүге чаа хамаарылгаларга болгаш оларга таарыжыр инициативага база тывынгыр чорукка даянмышаан, ону чедип ап болур, ол дээш бис үр-даа болза, чедиишкинниг демисежип келген бис.

Ийиде. Негелдениң болгаш саналдарның өскерлиишкиннерин дораан иле тыртып ап турар өртек доктаадылгазының механизми эргежок чугула. Амгы үеде бисте өртектерни төпчүдүп тургузарының боттуг экономиктиг дүрүмнеринге дүүшпес системазы бар болгай, ол система ажыктыг чорукту болгаш рынокту [illegible] дээш эвес, а [illegible] — чарыгдалдарның өзүлдезинге идиг бээр болгай.

Үште. Конкуренция (каттыжыр чорук) агаар дег чугула, ол чорук чарыгдалдарны болгаш өртектерни кызыгарынче албадаар, хереглекчилерниң негелдезин хандырарынга идиг бээр болгаш продукция бүдүрүкчүзүн техниктиг чаа чүүлдерни дилеп тывар кылдыр угландырар. Монополияже хөй чыл дургузунда утланып келгенивистиң болгаш кызыы специализацияның түңнелинде бүдүрүлгениң дыка чыгдынган структуразын ам ажыглап турар бис, ол чорук каттыжыр кандыг-даа арганы болдурбайн турар.

Оон ыңай. Улус ажыл-агыйының үндезиннериниң үндезини — бүдүрүлгениң структуразы — ол төлеп шыдаар негелдеге дүүжүр ужурлуг болгаш ооң хензиг-даа өскерилгезин дүрген эскерер ужурлуг. Бөгүн бис бүдүрүлгени бүдүрүлге дээш тудуп турар бис: одаар чүүлдү, металлды, чиг эттиин болгаш материалдарның өске-даа хевирлерин дыка хөйнү бүдүрүп турар бис, ооң соонда оларны болбаазырадылга үлетпүрүнге кайы хамаанчок ажыглап, [illegible] чидириглер болдурун, [illegible] өттедип турар бис, а херек кырында хереглел барааннары болгаш ачы-дуза четпейн турар. Ооң түңнелинде улус ажыл-агыйы инфляцияның ыйыдыышкынынга доктаамал таваржып турар. Чүге дизе ындыг байдалдарда чоннуң орулгалары оларның бараан-биле хандырылгазын деңнештирери белен эвес.

База бир чүүл. Экономиканың [illegible] материал-сан-хөө балансылашкаан. Туруштуг акша системазы рынок негеп турар. Бисте күрүне бюджединиң [illegible] чедишпейн турары илдең болгаш акша [illegible] тургустунган бараан курлавырларындан акша массазы [illegible] ажып турар.

Рынок экономиказының үезинде чоннуң социал камгалалының ажыктыг системазы ылангыя бо эргилделиг үе чадада, амыдыралының [illegible] боттуг болгаш дүрген өскерлип тура, бисте аажок эргежок чугула дээрин чаңгыс эвес удаа чугаалап келген мен. Хамыктың мурнунда өртек өскерлиишкинин, түр ажыл чок чорукту, инфляцияның [illegible] хевирлериниң болгаш аргаларының дугайын чугаалап турарым ол. Бо айтырыгларже чазак улуг кичээнгейни угландырып турар.

Адак соонда, башкартынар рынок экономиказы идегелдиг [illegible] камгалалын манап турар. [illegible] күрүне [illegible] болдуруп ажыл-чорудулгазынга хөй талалыг [illegible] хоойлуларга бараан нормативтиг актылар [illegible] турар болза, чүгле ындыг башкарыкчы ху-дээлгезин чогумчалыг күүседип шыдаар. Хоойлуларга эң хүндүткелдиг хамаарылганы байдалы ниитилелге чугула херек болуп турар, ол чорук амгы үеде бисте четпейн турар.

Амгы үеде, кол сорулгалар тодараттынганда, оларны херек кырында канчаар хандырарыл, кандыг үе-чадаларны дамчыштыр база кандыг чурум ёзугаар чоруурул деп айтырыг тургустунуп турар.

Рынокту тургузарының ангы-ангы оруктарын чазак өөренип көрген. Маңаа база-ла чидиг дискуссиялар, ангы-ангы бодалдарның, саналдарның болгаш туруштарның үскүлежиишкини болуп турган.

Чижээлээрге, чамдык экономистер бүгү өртектерни дораан хостуг болдурбушаан, ажыл-чорудулганы бүрүн, хостуг болдурар деп санал киирип турарлар. Бир эвес дараазында бөдүүн чүүлдү биликсевес болза, ооң-биле чөпшээрежип болур: бүдүрүлгениң амгы бисте структуразы болгаш акша ажыл-агыйының байдалы мындыг турда, бүгү өртектер хемчээл чок өзе бээр. Ынчаарга акша улаштыр ажыл төлевирин болгаш өске-даа акша орулгаларын өстүрери албан апаар. Бо таварылгада гиперинфляция эгелээр ышкажыл, ол чорук бүдүрүлгеге болгаш меңнежилгеге идиг бээр турзук, харын-даа ону саңдарадыр апаар дыр-ла. Структуралыг эде тургустунуушкунун сандараарының кырынга келир. Ындыг чүве болу бээринге шуут белен эвес кижилер улуг бергелерге таваржыр. Ооң катынга күрүне база оларга дузалап шыдавайн баар, чүге дээрге ындыг байдалда инфляция чорудулгаларын доктаадыры болдунмайн баар. Ынчангаш ол саналды хүлээп албаан бис.

Башкартынмас инфляцияны болдурбайн барып болур деп биске удурланып турар. Болбайн канчаар. Сорулга ийи кол орук биле шиитпирлеттиннер болгай. Бирээзинде акша массазын кызыгаарлаарынче азы ону бараан рыногундан чайладырынче угланган сан-хөө-экономика хемчеглери кирип турар.

Ийиги орук — доктаамал өртектиң күш-биле тударынга азы күрүнениң ону таарыштырарынга үндезилеттинген административтиг орук-тур. Бо таварылгада бүдүрүлгелерге продукцияның бүгү хемчээлинге күрүнениң албан күүседир чагыгларын чедирер чорук, ону төптүткен арга-биле тывары база ол хевээр артып калыр.

Бо аргаларның кайызын-даа ажыглаарга, чедер болгаш четпес чүүлдер бар. Сан-хөө-экономика хемчеглериниң чогумчалыг талазы чүл дээрге, рынокту хевирлеп тургузарынга болгаш экономиканы кыска хуусаада көдүреринге элээн таарымчалыг байдалдарны тургузуп турары болур. Оларны, ылангыя бирги үе-чадада, дыка шыңгыы тудар херек — чүгле ынчан чогумчалыг ажык чедип алдынар. Ынчалза-даа оларның уржуктары кижилерге дыка аар болур. Болаш көрүнер даан акша-хөреңгиниң массазын дүргеп кызыраарга, продукция сайгарылгазын аажок нарыыдадыр, а ооң түңнелинде дыка хөй бүдүрүлгелерни хоозурадыр, кыска хуусаа дургузунда дыка хөй ажылдакчыларны ажыл чок арттырып каар, оларны ажылга киирер арга чок болу бээр. Тудугларның дыка хөй кезиин соксадыр ужурга база таваржыр. Хөй-хөй ажыл-агыйларның харылзаа чогунуң түңнелинде бүдүрүүшкүннүң дыка кудулаарын манаар апаар. Ындыг болганда барааннар хереглелиниң деңнели база чавызаар. Бо таварылгада чонну социал талазы-биле деткиири ол бүгү сан-хөө кызыгаарлаашкынының уржуундан чогуур деңнелге магадылаттынмайн барып болур.

Ол арганы амгы үеде албадаашкын байдалы дег адап турар чүүлге чоок болурга, ону таарышпас деп санадывыс.

Өртектерге күрүне контролюн тургузарының, тодаргайлаарга, бүдүрүүшкүнүң административтиг арга-биле чурумчуду тургузуп, продукцияның кезиин хуваарының методу-биле акшаның [illegible] чалышкының чиги-биле элээн доктаадып болур. Ынчалзажок административтиг хемчеглерни калбак хемчээлдиг биле ажыглаары улус ажыл-агыйының материал-техника талазы-биле балансылаттынарын чедип алыр болгаш чедишпес чорукту узуткаар арга бербес дээрзин база билбээн херек. Оларның кол четпес чүүлү — ол дээрге бараан-акша харылзааларының [illegible] кызыгаарлаары-дыр. Ооң түңнелинде тывынгыр тургустунганы болгаш экономиканың [illegible] байдалдаар үнери дыка узамчыгар.

Ооң-биле холбаштыр силерниң кичээнгейиңерни база бир байдалче — үе факторунче онча угландырыксаан ийик мен. Шалыпкын өскерилгелер болгаш турарын бис бүгүде күзээр ийик бис. Ынчалзажок [illegible] болгаш тывынгыр чоруктуң янзы-бүрү хевирлерин хогжүдери, бүдүрүлгениң структуразын эде тургузары, алырлар арасынга күш-ажылдың курлавырларын катап хуваагы, өскелдип турар байдалдар үезинде күш-ажылга болгаш амыдыралга кижилерниң чаңчыгары ала-чайгаар болур темпилиг. Ынчангаш оларны хемчээлинден ажыр [illegible] сарыылдыг эвес болур ийик. Бо таварылгада чидириглер түңнелдеш барык ажа бээр чадавас. А дадаш чоруктуң кайыын кончуг эки билир бис, азы ол дээш бистиң чурттувустуң улустары эң берге байдалга чаңгыс удаа эвес таварышкан. Бистиң мурнувуста турар сорулгаларны болгаш оларны шиитпирлээриниң болгу дег оруктарын херек кырында байдалды барымдаалап үнелеп көөрү чугула деп бодаар-дыр мен.

Ол бүгү бодалдарны барымдаалап көргеш, сан-хөө-экономиктиг болгаш административтиг методтарны дүүштүрер арганы башкартынар рынок экономиказынче шилчииринин эң таарымчалыг янзызы деп чазак санап турар. Мында [illegible] алыс ужуру чүл дизе, күрүнениң экономикаже күш-биле дорт салдар чедиреринин шимээн чайгылыш чок, чорукту кудулады болгаш рынок харылзааларының калыын калбартыры болур. Чүгле ындыг арга-биле акшаның үне [illegible] контрольдан хажыдырбайн, бүдүрүүшкүннүң дыка кудулаашкынын база чонну амыдыралының деңнелиниң кудулап бадарын болдурбайн барып болур.

Материал-сан хөөнү балансылаттынарын шиитпирлээри-биле [illegible], акша массазын кызыгаарларындан, рубльдиң быжыглаарындан эгелээр херек. Ол дээрге бурунгаар улам ыяап шимчээшкининиң кол негелделери-дир. Үндүрүг системазынга, банк хуусаанының ставказын бедидеринге болгаш өртек тургузарынның реформазынга бюджет дефицитин улуг хемчээлге кызырарының эргежок чугулазы ооң хамаарыжып үнүп келир.

Ол бүгүнү боттандырарынга быжыг туруштуг чорукту көргүзери чугула. Экономиканың ыяк [illegible] болур чорууп хөй-хөй кижилер ам-даа [illegible] албазы. Чазактан хөй-ле чиигелделер база дузаламчы чедип алыр болгаш ооң-биле кады эвээш үндүрүг тывартарынче ону албадаар дээш күзелин чамдык кижилер [illegible] чорук кылдыр черле санавайн турар болгай. Ынчалзажок халас кежик турбас. Социал төлевирлер болгаш чиигелделер немей болган тудум, бюджеттен инвестиция улам улуг болур, ооң ачызы-биле үндүрүг база улгадыр.

Оларда хамаарышпас чылдагааннардан [illegible] бүдүрүлгелерге баштайгы үе-чаданы [illegible] эргежок чугула дээрзин билип турар бис. Кижилерниң социал талазы-биле камгалалдыг чоруу база чогуур деңнелге турар ужурлуг. Ынчалзажок ол хемчеглерниң четпес талалары-биле бар: дузаламчының хемчээлин улгаттырып турганы, материал-сан хөөнүң балансылаттынарын чедип ап болур арганы ооң-биле аткаар тыртар бис. Ындыг болганда, ооң ёзунде хемчээлин [illegible] херек. Продукцияның чугула чамдык хевирлеринге күрүнениң быжыг өртектерин арттырып баштай көөр херек. Мурнунда хемчээлдеп эвээш-даа болза, күрүне чагыгларын [illegible] продукция [illegible] апаар. [illegible]

(Уламчызы 2-ги арында).

Телекөрүкчүлерниң кичээнгейинге

Республикада национал харылзааларының чугула айтырыгларының талазы-биле СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин-биле интервьюну телевидениениң ийиги программазынга бөгүн, май 26-да, 20.15 шакта дамчыдар.

ЧУРТТУҢ ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫНЫҢ БОЛГАШ БАШКАРТЫНАР РЫНОК ЭКОНОМИКАЗЫНЧЕ ШИЛЧИИРИНИҢ КОНЦЕПЦИЯЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

(Уламчызы. Эгези 1-ги арында).

рынок харылзааларының хөгжүүрүнүң хире-шаа-биле ол кызыгаарлаашкынынар чоорту кызырлыр.

Башкартынар рынокче шилчииринин чазактың саналдап турар аргазының хөй негелделери мындыг-дыр.

Бо чылдың төнчүзүнге чедир уламчылаар белеткел үе-чадазында рынок экономиказының эрге-хоойлу үндезиннерин тургузар талазы-биле ажылдан, эргежок чугула хоойлужудулга актыларының хүлээп алырын болгаш күштүг болдурун киирерин чадаарын көрдүнген турар. Өртек тургузарының реформазын белеткээр, чоннуң социал талазы-биле деткимчезиниң системазын боттандырары-биле холбашкан методиктиг болгаш организастыг бүгү-ле айтырыгларны шиитпирлээр херек.

Дараазында үе-чадада (1991-1992 чылдар) рынокче улуг базымны илередиптер белүк хемчеглерни боттандырары көрдүнген турар. Ол хемчеглерниң аразында — өртек тургузарының реформазы, социал деткимче болгаш үндүрүг онзагайының системаларын боттандырып киирери, чээли реформазы бар. Рынок харылзааларын хөгжүдеринге чугула магадылалдарны олар тургузар ужурлуг.

Саң-хөө-чээли политиказын боттандырары-биле чергелештир өнчүнүң хөй янзы хевирлериниң хөгжүлдезин, тывынгыр чоргулу деткиири, бүдүрүлге структуразында экижидишкиннер ол үе-чадада-ла херек рынокту байдалгы шиитпирлээри-биле экижиткен турар ужурлуг.

Рынок харылзааларының интенсивтиг хөгжүлдезиниң үе-чадазы (1993—1995 чылдар) ...

Өртек тургузарынын реформазы

Эштер! Саң-хөө-чээли политиказын эң-не кадыг чурумбиле чорутпас болза, башкартынар рынок экономиказынче шилчилге болдунмас деп демдеглээн болгай. Администрастыг саддар чедиришкиниң методтары сураан тургу ...

Саң-хөө-чээли политиказы

Эштер! ...

Чурттакчы чоннуң социал деткимчезиниң системазы

...

(Уламчызы 3-кү арынга).

ЧУРТТУҢ ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫНЫҢ БОЛГАШ БАШКАРТЫНАР РЫНОК ЭКОНОМИКАЗЫНЧЕ ШИЛЧИИРИНИҢ КОНЦЕПЦИЯЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

(Уламчызы. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

рииде херегледээн дээниелиндеи болгаш структуразындан хамаарылгалыг кылдыр тургузар дээн саналдарны шын эвес деп көрген болгаш хүлээп албаан бис.

Хоорайларның болгаш суурларның чурттакчыларының хереглел үндезиннеринде (ылангыя аъш-чем продуктуларында) аңгы-аңгы чүүлдерни барымдаалаар дээн санал база мааа дүүшпейн турар.

Эгидилге хемчеглерин чорудуп тура, чурттуң аңгы-аңгы девискээрлериниң, бүгү хоорайларының болгаш суурларының чурттакчылары бир дең байдалдыг болзун дээш туржуп турар бис.

Дең чорукту кол барымдаа кылдыр көрбүшаан, чазак эгидилге төлевирлериниң механизминиң аңгы-аңгы аргаларын чугаалажып көрген. Нәй кол арга тывылган. Ол дээрге бир таварылгада, эгидилгениң сачаттынгаан түңнү ёзугаар төлээрин киирери, азы өске таварылгада — ажыл төлевиринге болгаш өске-даа ...

удуун кичээңгейлиг өөрениир күжүрүмерни саналдап түр мен. Аъш-чемниң, аъш-чемге хамаарышпас бараанларның үрүнүктер садарының болгаш аныяа чедирилгезиниң төлевириниң хемчээлиниң нийти өзүлдези 1988 милл. рубль болур. Ол түңден 135 милл. рубльди, азы оон 70 хире хуузун чурттакчы чоннга эгидилге төлевиринге ажыглаар. Ювелирлиг кылыгларның, ээртиир ... кылыгларының, эъттен болгаш балыктан деликатестерниң, чиик үлетпүрниң шыназы эң эки база модада эң дүүшкен бараанның, амыдыралга ажыглаар чарый техниканың чамык херекселдериниң өртээниң өстүлдезин, пассажирлер аргыштынылгазын, амыдырал хандылгазында болгаш ... төлевиринге хемчээлиниң бедиишкинин эгидилге чок арттырар болдап турар бис.

Илереттинген тодаргай түңнер үнгеш, ажылдап турар чурттакчы чоннга төлевирлерниң хемчээлин ажыл төлевириниң хемчээли-биле эгидилгениң доктааттынган хуузун тургуступ ... болур деп санап турар бис.

...

чуулдерни ... садаар бис талазы чурттакчы ... социал талазы-биле кошкак бөлүктерниң камгалалын арттырып болур аргазы бээр. А өске талазындан — эгидилге төлевирлерин кижи бүрүзүнүң күш-ажылын улуг-хуузу-биле дугуштуруп болур аргазы бээр каттыштырган хевирин силерге саналдап түр бис.

Эгидилге хемчээлиниң дугайында ынчаш чугаалай бээр мен. Ынчалза-даа оон мурнунда айтырыгның хемчээлиниң ...

... ажыглаттынган деп болурунуң барымдаазы бар болур чүге дээрге урукларга бүдүрүлгеген бараанларның 30 ажыг хуузун улуг чурттакчы чон чиигеткен өртектер-биле садып ап турган болгай.

Ынчангаш чурттакчы чоннуң чамдык социал болгаш аңгы-даа бөлүктеринге эгидилгелиг төлевирлериниң тодаргай хемчээли дараазында айыттынганы дег боор болур:

Чурттакчы чоннуң бөлүктери	Бир кижиге эгидилгениң хемчээли (бир айда рубль-биле)
1. Уруглар назыны (хары)	
5 четпир	30
6-12	35
13-17	39
2. Хүндүс өөредилге черлериниң, техникумнарның болгаш профессионал-техниктиг училищелерниң сургуулдары (17 хардан өрү)	35
3. Ажылчыннар, албан-хаакчылар, колхозчулар болгаш ажылда хаара туттунганнарның өске-даа бөлүктери	1-ги вариант — 45 2-ги вариант — ажыл төлевириниң 15 хуузу, ынчалза-даа 40 рубльден эвээш эвес.
4. Пенсионерлер (ажылдавайн турар)	35
5. Азырашкычылар (уругларның самавазка)	20

Уругларга барааннар ассортиментизиниң өртээниң өзүл...

... дуглаарының чогуур чезиин хары угда төлеп эгелей ...

...

ССР ЭВИЛЕЛИНИН БОЛГАШ ЭВИЛЕЛДЕШКЕН РЕСПУБЛИКАЛАРНЫН ЭКОНОМИКТИГ ХАРЫЛЗААЛАРЫ

Эштер! Совет Федерациязы харын болгаш чаңгыс ай эвес чорудулгаларының шуптузу херечилери болуп турар-дыр бис. Төптүң болгаш чер-черниң чорудуушкуннериниң хостуг келиринге арганы бистиң ниитилелиивистиң демократчылыгазы берген, ынчаарга ук чорудулгаларын ооң мурнунда эргелеп башкарарының чагырып дужаар системазы, төптүткен шыңгыы планнаашкын-биле чарылдарын келген.

Ынчалзажок бистиң федерациявыста байдалды бөгүн сайгарып көөрде, ону чаартыр талазы-биле кылдынган чүүлдерни көөрбейн барып болбас. Төптүң бүрүн эргелериниң хөй кезиин сөөлгү чылдарда тургузунда эвилелдешкен республикаларга дамчыдып берген, чер-чер Советтериниң эргелерин база калбарткан. ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның эрге...

...

БЕДИК БҮДҮРҮКЧҮЛҮГ, ШЫНАРЫ БЕДИИК КҮШ-АЖЫЛДЫ БАРЫМДААЛАП КӨӨРҮН КҮШТЕЛДИРЕРИ, КҮШ-АЖЫЛ ТӨЛЕВИРИ БОЛГАШ АЖЫЛДЫГ БОЛУРУ

Эштер! ...

... ниттилериниң күштелдирериниң күчүлүг факторунуң болур ужурлуг. Тывынгыр-ажылгыр чорук оларның аразында бүрүн эргелиг олутту ээлээр.

ССРЭ-де тывынгыр-ажылгыр чорук — ол дээрге күштүг хоойлужудулганын хемчээлинге дүүшкен болгаш өскүрүп бүгү хевирлериниң ажыглааларынга үндезилеттинген ... ажыл-агый чорудулгазы-дыр. Болгаш ... күш-ажылчы ... шиннерин база тывынгыр-ажылгыр чорукту улгаттырарының-даа күзели-биле, ажылдаарының коллективтиг түңнелдерин экижидериниң-даа аргазы бедип болур ... кижилерниң аргазы тыптып келир. Оннуң хөй киты хевирлериниң болгаш ажыл-агый тургузар чадаларының төлевириниң хемчээлиниң шаа-биле бо байдалдыг ужур-дузазы улгадып апаар.

Тывынгыр-ажылгыр чорукту ... бүрү. Ол дээрге — хуузунуң ...

...

Шилчилге үе-чадазында рынок харылзааларының болгаш улус ажыл-агыйының материалдыг балансылаттынарының дугайында

...

Он-он чылдар дургузунда бис улус ажыл-агыйының материал талазы-биле балансылаттынарын, планныг онаалдаларны хуваарының болгаш продукцияның төптен үлээриниң үндезининге боттандырылгазын кызыдып турган бис. Күзээн түңнелдерин чедип алымы кажан-даа чедип алдынмайн турган. Харын-даа дефицит улам өзүп, чүү-даа херегледеринин таарыштырышкын курлавырларны камнаарынга орук бербейн турган херегленикчилерниң негелде-херегледериниң доктаамал эвес өзүлдезинге бүдүрүлгениң идиг беришкинин кошкап турган. Рынокче шилчилге моңу ажып эртеринге дузалаары-биле чугула болгаш ажыл-агыйны хумагалыг камнаалгалыг чорудааршиче ...

... хуваар бараанар садып сааран алынчак чиигек кижилер тыптып келген.

Ниити үнелелдерде чылдатаан база бар харын. Ынчалза-даа боота ажыл-агыйжы чорукту базып болуунун шимчелмес чорук-биле ажыт экономиканың тыптырынга, янзы-бүрү ... кылырынга таарымчалыг арга берип турган ... системаны бир-ле дугаарында база ...

Рынок — садыг. Культурлуг, бедик деңнелдиг садыгжы, коммерсант чокта, болгунга хамаарышпас курлавырлар үлеп орар курунне ... бараан шимчээшкинниң организастаар харылзаштырыкчы чокта, ол болдунмас. Садыгның солчулганың маажым адырын кылдыр эвес, бүдүрүлгениң шимчедикчизи болгаш таарыштырыкчызы кылдыр көөрү чугула. ...

... базымнардан дазагалдаа бис.

Өске бир янзы арга бар — болгунуң ажыл-чорудулгазынга эргежок чугула бүгү-ле чүүлдерни белеткелдин бооу тыптыныр алыр. Төптүткен хуваалда бүрүнү-биле чок болур. Ниитизи-биле бо орук черле кедилиг. Ынчалза-даа ону чүгле рыноктуң хөгжүлдезиниң кайы-бир үе-чадазында ажыглап болуру херээдачтыг бо таварылгада негелде херегледен кезээде артык болу бээр. Бистиң ааа чедерине ам-даа ырак. Ынчангаш рынокче шилчээшкинниң эге үе-чадазында курлавырларны төптүшкүп хуваарындаа бүдүмү-биле ойталаары — эрте херек-тир.

Үшкү хевир-янзының утказы чүл дээрге, курунне чагыжы тургузарда, эң чугула продукцияның кайы-бир сорулгаларга эргежок чугула хемчээл биле кызыгаарлаан номенклатура ёзугаар доктаазыр. Шак мы...

...

ЧУРТТУҢ ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫНЫҢ БОЛГАШ БАШКАРТЫНАР РЫНОК ЭКОНОМИКАЗЫНЧЕ ШИЛЧИИРИНИҢ КОНЦЕПЦИЯЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги, 3-кү арыннарда).

өөренип көрген — бо ахырлар курлавырларының эң чугула хевирлериниң талазы-биле күрүне чагыының составынга эң кол сорулгалар кылдыр киирткен.

Ынчангаш төнчүткен чурум ёзугаар үстүнде айыткан уг-луг сорулгаларны шиитпирлээрде күрүне чагыының кызыгаарлыг номенклатуразының продукциязын хемчээл-биле хуваар апаар. Бо бөлүктең ангыда, бүгү чүүлдер хостуг сайгарылгага кирер. Шак мындыг хевир-янзыда бүдүрүлгениң чепсек-херекселдерин ниити кылып үндүреринге күрүне чагыының бот-дензигүүрү 40 хуудан эвээш эвес боор турарын санаашкыннар көргүскен. Ынчангаш бүдүрүлгениң чепсек-херекселдериниң рыногун хөгжүдеринге эки чүткүлдүг бээр боттуг арга тыптып кээр.

Шак мындыг арга дээш чаг-гыс эп-сеткилдиг талалакчылар чок болганын чугаалап каар ужурлуг мен. Шак мындыг орукка кирерге бис материалдыг балансылаашкынны [illegible]

ааалдаңың кужүнге чаңчыкхан бүдүрелге үнделеттинген деп болдай-дыр мен. Ынчалза-даа бистиң бүгү ажыл-чорудулгавыс каш-каш хамык чүүлдү төнчүткен арга-биле тургузуп турган ол үеде материалдыг хандырылганы 100 хуу чедип алыры кажан-даа болдунмаан, бис аажок кызагдалга угулуу-биле чурттап келген бис. Ынчангаш келир чылдан эгелеп, улус ажыл-агыйының бүгү адырлары бот-боттарының аразында харылзааларже шилчиир база бүдүрүлгениң чепсек-херекселдериниң рыногунче бүдүрүлгелерниң аразында дорт харылзаазы ындыг-ла болдуун болбас. Ажыл-агыйның тургустунган харылзааларын камгалап-чоор турганы, бар-ла аргазы-биле арттырар дээш аңдыгаашкан-на сагыш салыры эргежок чугула. Катаптап каайн: чугулур ажылды ам-на эгелээр херек. Материал-техниктиг хандырылганың амгы турук турар бүгү системазы бо сорулганы шиитпирлээринче саадал чокка доваан кирер болгаш болуунуң эктежилгезин ажыл-чорудулгазы-биле чаа [illegible]

РЫНОК ХАРЫЛЗААЛАРЫНЫҢ БАЙДАЛДАРЫНДА АГРОҮЛЕТПҮР КОМПЛЕКИЗИ

Эштер!

Аъш-чем айтырыын шиитпирлээри биске кайы хире чугула болуп турарын чугаалаар херээ чок боор. Аъш-чем-биле хандырылганы чугумчадары социал-экономиктиг база политиктиг уткалыг эң-не нарын айтырыглары чок болдураар деп ханы-биле бүдүрээр мен, [illegible]

[illegible]

гаш. Оларның эң-не чугулаларынга доктаап көрейн.

Хамыктың мурнунда кодээ экономиканы сан-хөө талазы-биле кадыкшыдарынче угланган хемчеглер-дир. Үлетпүр продукциязының база холуксаалыг чемнериниң амгы үеде куштуг бөлүн турары моон-неп садар өртектерин хевээр арттырбышаан. 1990 чылдың, амы реформада көрдүнген турганындан бир чыл эрте, таразаның садып алыр өртектерин улгаттырар дуга- [illegible]

[illegible]

Рынок харылзааларының байдалынга инвестиция комплекизи

[illegible]

сөөрүү, аренда болгаш аренда-лыг харылзаалар дугайында хоойлулар дөлу хемчээл-биле ажыглаттынзын дээр болза, оларны чер реформазын боттандырарының тодаргай ажылдап кылдынган механизм-биле быжыглаары, ажыл-агый чорудулгазының чаа хевирлериниң тургустунарынга организастыг хемчеглер-биле, сан-хөө база материал-техниктиг курлавырлар-биле дузалаары эргежок чугула.

Рынок экономиказының байдалдарында аъш-чем бараннарын бүдүрүп турарлар биле оон хереглекчилерниң аразында хамаарылгаларга шынгыы өскерилгелер тургустунар деп, чазак санап турар.

Баш удур санап көрдүнгени үнелээшкин-биле алырга, 1991 чылда аъш-чем бараннарының рыногунга дараазында өскерилгелер тургустунары чадапчок:

(ниити түңнелге хамаарыштыр хуу-биле)

	1989 чыл (херек кырында байдал)		1991 чыл (санааш-кын-биле)	
	өскерилбес өртектер	хостуг база башкартынар өртектер	өскерилбес өртектер	хостуг база башкартынар өртектер
Күрүне болгаш кооперация садыын дамчыштыр дорт сайгартынар аъш-чем бараннары, ниитизи-биле	92	8	60	40
оон иштинде:				
мал продуктулары	88	12	75	25
чер ажылының продуктулары	95	5	47	53
балык продуктулары	98	2	70	30

Аъш-чем курлавырларының тургузарының системазының бо-дунга база шынгыы өскерилгелерниң киирерин көрүп турар.

Олар амгы үеде күрүне чагыгларының база ниити-эвилел болгаш республика фондуларынче дужаалдалар, а ол ыш- [illegible]

[illegible]

Хереглел рыногун организастаары

[illegible]

(Бараан саарылгазынга хамаарыштыр хуулар-биле)

	өртектер ёзугаар сайгартынары		
	күрүнениң бадыткаан өртектери-биле	таарыштырылга өртектери-биле	хостуг өртектер-биле
Чиик үлетпүрүнүң бараннары	60	30	5—10
культура-амыдырал база ажыл-агый ай-мааның бараннары	40	35	25

Моон-биле холбаштыр садыгның чаартырының айтырыынга доктааксадым. Маңаа чүнүң-даа мурнунда ажыл-херекчин коммерциялыг идепкейин тургузары, хереглелдиң конъюнктуразын өөренип кооруп таарыштырары, бараан-нар бүдүрериниң структуразынга база хемчээлинге садыгның салдарын күштелдирери чугула.

[illegible]

крайлардан болгаш областардан аъш-чем болгаш аъш-чемге хамаарышпас бараан-нарның хөй кезиин сөөртүп ап турар регионнарга продукцияның дыка хөй хевирлеен-биле хандырарының үстүрүнге чедирип болур.

Аъш-чемге хамаарышпас бараннарның чамдык хевирлеринге күрүне чагыы кылыры республикаларга, а ол [illegible]

[illegible]

Даштыкы экономиктиг харылзаалар

Эштер!

Делегейниң ажыл-агый ха- [illegible]

[illegible]

КАЛБАРТКАН НЕМЕЛДЕ БҮДҮРҮЛГЕНИҢ ЧОРУДУЛГАЛАРЫН БАШКАРАРЫ, 1991 ЧЫЛДА КҮРҮНЕ ПЛАНЫН АЖЫЛДАП КЫЛЫРЫНЫҢ ОНЗАГАЙ ЧҮҮЛДЕРИ БОЛГАШ ОН ҮШКҮ БЕШ ЧЫЛДЫҢ ТОДАРАДЫЛГАЗЫНГА ХАМААРЫЛГА

Эштер!

[illegible]

[illegible]

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ажылдап кылганы башкартынар рынок экономиказынче шилчиириниң концепциязының кол-кол чүүлдери ындыг-дыр, эштер.

Бистиң инициативаның үндезини-биле чаартылганың оруу-биле шиитпирлиг бурунгаарлап дээн ниг чүткүл, садыгнаг айтырыгларны чугаалажып ковуруге боттуг болгаш харылзаалыг кырушкун — эзе тургустуушкунуң алыс утказынга, оон чаалларынга болгаш сорулгаларынга дүгжүп турар, эки шилиттинген болгаш ханы утказ шиитпирлерии удаан айырылга чедирер дээрзинге идегеп тур мен.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн бар-ганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арын. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 422. ТС — 00200

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл май 27 воскресенье

№ 122 (14322)

1925 чылдан үндүрүлгеттинген. Өртээ 3 ков.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинге

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ 1990 чылдың май 23-те чугаазы

Хуу айтырыгның эш чугула айтырыгларны чугаалажып көөрүнге Президент киржир болза эки-дир деп дүүнгү саналдарын база күзээшкиннерин барымдаалап мында келдим. Ол эргежок чугула деп саналыңар дээш силерге четтирдим.

Дүүн Президент чөвүлелиниң база Федерация чөвүлелиниң каттышкан хуралынга экономиктиг реформаны шапкынчыдаар дугайында чазактың саналдарын үшкү удаа чугаалажып көрген, бис ону Съездиниң кежээки хуралынга киржип болур аргалыг кылдыр таарыштырдывыс.

Элээн каш депутаттарның ат салганы айыц бижикте мындыг күзээшкин база бар болду: суверенитет дугайында дискуссияны канчаар көрүп турарымны, ол талазы-биле бодалымны чугаалазын деп. Ынчангаш мында кээп, бо ниидир артында турарым бо.

Эргим эштер, силерниң Съездиңерге байыр чедирип тур мен — бо дээрге Совет Россияга болгаш бистиң бүгү күрүневиске канчаар-даа аажок улуг ужур-дузалыг болуушкун-дур. (Адыш часкаашкыны).

Депутаттар чапсарлар үезинде кыска беседалар база өске-даа ужуражышкыннар үезинде — мээң-биле чугаалажыр бодааны өске-даа хөй айтырыглары-биле чергелештир — мындыг айтырыгларны салып турдулар: Съезд дугайында чүнү бодап турар силер, ооң ажылын, дискуссияның байдалын канчаар үнелеп турар силер, чүү дүвүредип турарыл, силерге чүү таарышып, а чүү таарышпайн турарыл деп. Ынчан-даа чугаалап турдум, ам катаптаайн: Съезд мурнунда кончуг нарын айтырыглар, улуг харысалга туруп турар. Силер бээр бистиң политиктиг, хайныгып турар ниитилелдивистиң бүгү сеткил-хөөннерин эккелген силер. Ол дискуссияга салдарлыг боор. Ынчан-на дораан чугаалаан мен: ооң бистиң сезинген херээвис чок.

Эде тургустунуушкун үезинде элээн каш органнарының тургустунарынга киржип келдим — бир-ле дугаарында, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң база Дээди Советтиң дугайын айтып каайн. Шуптувус бот-дуржулганы чыып алыр, бодувус амыдыралды көөр ужурлуг бис деп чугаалаайн. Ынчаар апаар. Чогуур оруктту эртер, бот-боттарын билип алыр, туруштарны шүүштүрүп, дорааштырып көөр апаар, бистиң дугайывыста, бистиң ажылывыс дугайында мында, Кремль ханаларының артында, бо Орду даштында, чүнү чугаалажып турарын дыңнаар апаар бис. Бо бүгүнү шуптувус кады көөр, ону дамчыштыр эртер бис.

Ынчангаш баштай чугаалаксаан чүвем бо: анаа, чогумчалыг чүүл болуп турар, Россия парламентизиниң тургузуушкуну чорупт турар. Кысказы-биле чугаалаарга, байдалды нарынчыды көрбес ийик мен. Ынчалзажок чүү-даа чүве болбайн турар, бүгү-ле чүве арыг тас, чаагай дээн хевир көргүзер болзувусса база-ла көнгүс боттуг эвес үнелел болур деп бодаар-дыр мен, мындыг үнелел байдалга дүүшпес, политиктиг күштерниң, туруштарның хуваай тургустунганынга, санал-бодалдарның үскүлежиишкининге дүүшпес үнелел болур ийик.

Бо бүгү-биле кады кол чүүлдү база ылгап көөр апаар.

Дискуссияларның үндезин болур дээзи — Россия Федерациязында, ниитизи-биле бистиң ниитилелдивисте байдал. Ону Съездиде улам-на өзүп турар дүвүрел, сагыш-сыралы-биле чугаалап турар. Чурттуң, РСФСР-ниң амгы байдалы бүгүдени сагыш-сырадып турар, ол чүүл дискуссияларның утказы, чемижи-дир. Анализ, сайгарылга түңнелинде политиканы ажылдап кылыр ужурлуг, ону мында хевирлеп турары бо. Мында, бо залда, улуг политика бодарап турар. Ол дугайын утпайн көрүңер, эштер. Депутаттар-биле чугаалажып тура, мынча дээн мен: силерниң артыңарда соңгукчулар туруп турарын, силерниң артыңарда Россияның улустары, чурт туруп турарын утпаңар. А чурттуң артында бүгү делегей бар. Чогум-на харын ол байдал бистиң харысалгавысты, чорупт турар дискуссияларның харысалгазын тодарадып турар. Оон кайнаар-даа чайлап шыдавас силер.

Санал-бодалдарның хөй янзы болуп турары өске херек-тир. Харын-на ол дээш демократтыг чорудулганы, ажык-чарлыг чорукту калбарткан-на болгай бис. Баштай санал-бодалдарның плюрализмин бадыткаттывыс, ам политиктиг плюрализм херек деп тур бис, а ол кандыг-даа айтырыгларны янзы-бүрү туруштардан, үзелдерден ылавылалдыг кылдыр чугаалажып көөр аргалыг системаны тургузуп шыдаар болгаш мындыг шүүштүрүлгениң үндезининге эң-не үнелиг идеяларны тып илередир, эрге-ажыктарны, сонуургалдарны дүүштүрер ужурлуг.

Политиканы хевирлеп тургузуп база хемчеглерни ажылдап кылып турда, Съездиге дискуссиялар чамдыкта дүшкүүрлуг хевирлиг апаар-дыр, янзы-бүрү политиктиг күштерниң сегиржип алышкыны илейтир көстүп кээр.

Депутаттар дыка кичээнгейлиг болур болза эки деп бодаар-дыр мен. Санал-бодалдар кайы хире-даа аңгы-аңгы болза кол угланыышкыннарга ниитизи-биле каттыжары, Россияның улустарынга херек чүүлдерниң, демократтыг социализмниң принциптерин ёзугаар ниитилелди чаартырының херээниң угланыышкынынга сырый каттыжары чогуур. Аянныг, кулакка эргим домактарның артында кым-бир кижиниң чугаазында азы кайы-бир концепцияда чүү барын, кандыг утка сиңгенин ылгап билир херек.

Мен бодаарымга, ам Съездиниң ажылы дараазында чүүлдү бодап көөрүнүң үе-чадазында келген ышкаш. Митингилээшкин эң-не эвээш болур ужурлуг, ханы анализ, чугааларның, саналдарның, альтернативаларның алыс утказын илередип көөрү эң-не чугула, ол дээрге Съездиниң үениң негелдезинге дүүшкен турарынга, оон маңаан чүүлдерниң хоозун болбазынга эргежок чугула херек чүве-дир, а Съездиниң мурнунда чурттуң болгаш, чугаажок-ла, Россияның амыдыралының эң үндезин айтырыглары туруп турар болгай.

Дискуссияда, депутаттарның чугааларында, оларның туруштарында, улуг негелделиинде азы ондаксынмышкынында ажыл-херектерниң байдалы дээш сагыш-сыралы илерээп турар. Ол билдингир. Октябрь соонда бистиң бүгү оруувус шупту чазыг, муңгашталышкын деп санап турарлар-биле чөпшээрежип шыдавас мен. Эде тургустунуушкунну чүгле багай деп үнелеп, ол чүнү-даа бербээн деп бадыткаар турарлар-биле чөпшээрежип шыдавас мен. Олар ол бүгү дугайын бо ниидирден безин чугаалап турары безин оларның бисти өжегээр будалдырар деп оралдажып турарының херечизи-дир.

Чурт кайгамчык улуг оруктту эрткен, чурт өске апарган. Ниитилел өске апарган, ынчангаш бис кандыг турганывыс ышкаш ындыг болбас бис. Ол дээрге бистиң мурнувуста турар нарын айтырыгларны чугаалажып көөр база ажып эртип шыдаарывыстың кол үндезин байдалы болуп турар. Эде тургустунуушкун политиказын бактаарын, үне чок болдурарын күзеп турар бүгү-ле кижилерге мээң харыым мындыг.

Бис белеткел клазын, дыка эки эвес-даа болза, доозуп алган бис. Бодунуң шимчээшкининиң кол угланыышкынын ёзугаар эде тургустунуушкун болувустуң салып алганывыс сорулгаларже барып болур оруктче ниитилелди эккээр, бистиң ниитилелдивисти, бистиң чуртувусту бектей тудуп, угаан-бодал арга-шиңгээзинде-даа, улустарның кады ажылдажылгазының эки чүүлдеринде-даа, бистиң аажок улуг курлавырларывысты-даа калбаа-биле ажыглаарынга шаптыктап турган чүүлдерни буза шавар оруктче бисти эккээр. Маңаа бис чигзинер чүүлүвүс чок, эштер: бис шын оруктта бис. Болуушкуннарның аар үүргези, бергелери, нарыны бисти оруктан чая идип шыдавас. Оон өскээр туруп болбас-даа ынчаш, оон башка бо бүгү чүгле эде тургустунуушкун дугайында, революция дугайында хоозун шуугаазын болур-ийик. А олар — хөйнүң мурнунга он-даа катап чугаалаайн — эрге-чагыргага турган болза, шупту чүвени шиитпирлептер, чуртту чечектелдирипттер (а ам олар Россияга бо рецептини суварып оралдажып турарлар) дээр хөөннүг албадаар сагыштыг политиктиг бузутчулар-дыр. Олар бистиң бергелеривиске болгаш нарыдаашкыннарывыска ойнап, боттарының сорулгаларын сүрбүшаан, биске «бөдүүн рецептилерни» октап бээрин күзеп турарлар. (Адыш часкаашкыны).

Ийе, бистер янзы-бүрү бергелерлиг, чыл-чылы-биле кижилерниң эгелээшкиннерин, чогаадылгазын, бот-тускайлаңын, дилээшкиннерин кызып келген, оларны өскениң күзелиниң дыңнангыр күүседикчилери кылып каан нарын ниитилелде чурттап турар бис. Он-он чылдар иштинде бижиктир хевирлеттинип келген бүгү чүве дораан-на эсти бербес-ле болгай.

Кым-бир кижи бисти модели чок деп чемелээри хоозун чүве-дир. «Модельдерге» бузуревеңер. Шын угланыышкынны шилип алгаш амыдыралче кирер херек. А бистер шын угланыышкынны шилип алган бис деп санап турар мен. Ынчангаш экономикага, политиктиг чорудугга, федерацияны чаартырынга, ниитилел амыдыралының бүгү адырларын эде тыртарынга дилээшкиннерни улгаттырар херек. Чүгле ынчаар хөделир апаар.

Бистер эде тургустунуушкунну кончуг чугула чадазында чедип келген бис. Политиктиг чаартылганы элээн шимчеткен бис, ол чүгле үстүкү чадазы эвес, харын-даа алаккызын база хаара тудкан. Чаа Советтер эрге-хоойлу баазазынга даянып турар, оларның албан-хүлээлгелери өскерлип, бүрүн эргелери калбарган. Партия айтылышкын бээр хүлээлгелеринден адырлып турар. Коммунистерниң ортузунда партияның ролюнуң дугайында эде бодааштың кончуг аарышкылыг, берге демисел-биле чорупт турар. Ынчалза-даа ол мун-не чорупт турар. Неделя бурунгаар Федерация чөвүлелиниң кежигүннеринге олар федерация чаартылгазының, Эвилел керээзиниң талазы-биле кандыг тодаргай базымнарны кылып болурунуң дугайында саналдарын белеткеп эгелээри-биле чагааны чорутткан мен.

Бистер хөйнү бодап кылган бис. Экономиканың чаартылгазының талазы-биле чедир көрбээн соора санаашкыннар база болган. Мында чидиг айтырыглар эвээжээрден, улам көвүдээн. Чыгдынган бергелерниң дөстери — эрткен он-он чылдарда, ооң кадында бистиң соора санаашкыннарывыс база немешкен. Бистер эгелеп тура, кижилерниң хей-аъды-биле, эртем-техниктиг депшилгениң дүргедедириниң кыйгылары-биле оранчок бурунгаарлай бээр бис деп бодап турган бис, ынчалза-даа ол болдунмаан. Бүгү чүве ажыл-агый чорудулгазының хевирлеринде, харылзааларында, политиктиг чорудугда, политиктиг системада үстүгүп алган турар болган ышкажыл. Хары угда хөй-ле ажыл-херектерни сегирип ап турар деп бисти шүгүмчүлеп турарларга харыы ол-дур. Борта амыдырал боду бисти эккелген, ынчангаш бис ам билир бис, мурнундагы 53, 65, 66 чылдарның чаартылгалары ханы өскерлиишкиннер кылыр дээрге-ле политиктиг тургузугның кайгалаал механизмнери ону кылдыртпайн турганындан олар бүтпейн барган. Ынчангаш бүгү чүве доктаап, бодунуң эрги туружунга кээп туруп алыр турган.

Ол чылдагаан-биле бис ам чагырып-дужаар системаны чаза тыртар дээш күжениир бис. Бис ниитилелдиң демократчыдылгазын чорудуп, экономиктиг, политиктиг шиитпирлерниң төпчүдүлгезинден, айтылышкындан ойталап турар бис.

Ону чүге чугаалап турар мен? Берге, муңгаранчыг дуржулгалыг-даа, бодап көөр чүүлдерлиг-даа апарган бис. Четпестерден ам-даа четче чайлаттынмаан болзажок, угунда депшилгелиг эрге-хоойлу талазы-биле белеткел, хөй хоойлулар-даа бар. Дээди Советке хоойлужудулга ажылдаан кылырының мындыг темпизи турда кандыг-ла-бир чидириглер, четпестер чайлаш чок дээрзин боттарыңар көре бээр силер. Ынчалзажок эрге-хоойлу баазазын ханы чаартылгалыг ажыл-чорудугга таарыштыр ажылдап кылыр дээш четтигер херек.

Федерация-даа, экономика-даа, партия-даа, политиктиг чорудулга-даа ындыг үеде чедип келген.

Ынчангаш ам чүве билдингир, бир эвес бо бүгү чүүлдер амыдыралга боттаныр эгелээр болза, чүве будулгааранынга, оралган чайлазы идиптеринге, кайнаар углаар дээрзин боттары безин эки билбейн турала, кайы-бир чүкче угланталынга сундулуглар [illegible] инициативаны кезээ мөңгеде ушта соп аар бис. А чамдыктарын ол сонуургатпайн-даа турар болдур ийин. Эде

(Төнчүзү 2-ги арында).

МОСКВА. Кремльдиң Улуг ордузу. Россия Федерациязының улус депутаттарының бирги Съездизи.

ЧУРУКТА: ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов хуралдың чапсар үезинде.

В. СОБОЛЕВТИҢ болгаш Д. СОКОЛОВТУҢ фотозу. (СЭТА-ның фотохрониказы).

ПРЕЗИДЕНТИЛЕР УЖУРАЖЫЫШКЫНЫ

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң болгаш Француз Республиканың Президентизи Ф. Миттеранның ээлчеглиг ужуражышкыны май 25-те Москвага болган. Ол ужуражышкын ийи чурттарның болгаш оларның президентилериниң харылзааларынга дүүшкен байдалга база чаагай сеткилдиң ёзузунга болуп эрткен. Делегей байдалының чоорту ханы хөгжүлдезиниң дугайында чугула чугаалажышкыннар болган. Делегей болгаш Европа хөгжүлдезиниң темазынга санал-оналдарның солушканы дээди деңнелге совет-француз сырый харылзааларның амыдыралчызының болгаш чаагай үре-түңнелдиниң чаа херечизи болуп турар.

Бо чылын дээди деңнелге болур Ниити-европа чөвүлел хуралы Европа хөгжүлдезиниң чаа үе-чадазының дугайында бодалдарны түвынзэр, бар айтырыгларны бүгүдеге таарыжыр кылдыр шиитпирлээрин чедип алырынга идигни бээр дээрзинге илегелдп Совет Эвилелиниң болгаш Францияның президентилери илергейлээн.

Төп Европада байдалдың дугайында, Германияның каттыжар чорудулгазының дугайында ужуражышкынның киржикчилери чугаалажып көргеш, дараазында каттыжып тургустунар герман күрүнениң шериг-политиктиг эвилелдерге канчаар кирген турарының дугайында айтырыгже онза кичээнгейни угландырган «Соок дайын» чылдарында-ла ажылдап кылган бодунуң стратегиязын хевээр арттырган НАТО-га чаңгыс ээй Германияның кирерин ССРЭ-ниң чүүлдүгүнмейн турары бадыткаттынган. Каттышкан Германияның НАТО-га кирер чорук биске таарышпас шериг-стратегтиг байдалды тургузар болгаш бодувустуң айыыл чок чорууувустуң дугайында айтырыгны анаа дүүштүр эде көөр кылдыр бистерни албадаар апаар деп, М. С. Горбачев онзалап демдеглээн.

Герман айтырыгны шиитпирлээрде, дайын соолунде Европада кызыгаарларның үрелип болбазын хандырары ышкаш, ындыг айтырыглар талазы-биле ийи талаларның бодалдарының дүүшкээ демдеглеттинген.

Ф. Миттеранның сонуургаан айтырганынга хамаарыштыр харылавышаан, М. С. Горбачев ССРЭ-де политиктиг болгаш социал-экономиктиг чаартылгаларның дугайында чугаалаан.

Боттарының аразынга болган беседаларының түңнелдеринге президентилер үндүрген болгаш Европа база делегей хөгжүлдезиниң эң чугула айтырыгларынга хамаарыштыр бот-боттарының ханы билчиринче улуг базымның кылдынганын онзалап демдеглээн.

ССРЭ-ниң болгаш Францияның аразынга чаагай харылзааларны хевээр арттырары база калбартыры, ук харылзааларны сырый болгаш доктаамал болдурары аңгы байдалда онза чугула ужур-дузалыг болур.

(СЭТА).

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязында

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының май 25-те каттышкан хуралынга бөлүк депутаттарның бижиин номчаан, ССРЭ-ниң улус депутаттарының бирги Съездизи ажыттынган хүнден бээр бир чыл болганын ол депутаттарның бижиинде айыткан. Май 25-ти демократия болгаш ажык-чарлыг чорук хүнү кылдыр чарлаарын ынчаарда саналдаан турган. Бо дугайында бодап көөрүн бөлүк депутаттар саналдаан.

Сессияның хуралын даргалаан А. И. Лукьянов анаа колбаштыр мынча деп чугаалаан: шынап-ла, бо эрткен бир чыл дургузунда улус депутаттарының үш съездилеринге эң чугула чеди, Дээди Советтиң сессияларынга — 45 хоойлулар хүлээп алдынган. Ынчаарга эрткен бир чыл дургузунда хөй чүүлдер кылдынган, ынчалзажок ылангыя хүлээп алдынган хоойлуларны күүселир талазы-биле оон-даа хөй чүүлдерни кылыры негеттинип турар.

«Чурттуң экономиктиг байдалының болгаш башкартылгалар рынок экономиказынче шилчииринин концепциязының дугайында» чазактың илеткелин чугаалажып көөрүн депутаттар үргүлчүлээн. Улус депутаттары В. И. Лисицкий — судно тудуунуң улуг каттыжышкынының экономиктиг албаның удуртукчузу, В. С. Алвадзе — экономист болгаш өскелер-даа санал берген соолунде Н. И. Рыжков хөй депутаттарның айтырыгларынга хамаарыштыр тайылбыр кылган.

Бөгүн сессияга чугаалажып турар айтырыг — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң бир чыл дургузунда ажылының эң чугула болгаш нарын айтырыгларының бирээзи-дир деп, ол демдеглээн. Ук айтырыгны ханызы-биле чугаалажып көрүп турары, сеткил дүвүрээшкиннери черле билдингир. Бо айтырыг дээрге бистиң күрүневистиң, чонувустуң моон соңгааргы амыдыралының айтырыы-дыр.

Бо ажылга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитеттери болгаш комиссиялары база киржирин дилээр бодаан мен. Оларга херегленттинер бүгү материалдарны доп-дораан дамчыдып бээр апаар. Кол чүүл — айтырыг бүрүзүн ханызы-биле сайгарып көөрүнге сонуургалдыг бүгү кижилерниң аразынга чугаалажышкыннарны, дугуржулгаларны кылыры болур.

Башкартылгалар рынок экономиказынче шилчииринин концепциязын чугаалажып көөрүн понедельникте, май 28-те үргүлчүлээрин депутаттар шиитпирлээн. Ук концепцияга хамаарышкан айтырыгларны комитеттер болгаш комиссиялар субботада сайгарып көрген.

(СЭТА).

УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КЫЗЫЛ ХООРАЙ СОВЕДИНИҢ БИРГИ СЕССИЯЗЫ АЖЫЛЫН ДООСКАН

Май 23-24-түң хүннеринде улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң бирги сессиязы бодунуң ажылын уламчылаан. Оон ажылын хоорай Совединиң даргазы Ю. П. Слободчиков башкарып эрттирген.

Сессияга депутаттар хоорай Совединиң даргазының оралакчызын, хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң даргазының оралакчыларын болгаш күүсекчи комитеттиң килдис эргелекчилерин соңгуур дугайында айтырыгларны чугаалажып көрген.

Май 23-те болган хуралга депутаттар улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң даргазының оралакчызынга Л. О. Бавуу-Сюрюнну соңгуп алганнар.

Дараазында хүнде улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы В. Х. Кара-оол депутаттар сайгарып көөр кылдыр бодунуң оралакчыларынга болгаш килдис эргелекчилеринге кандидаттарның кандидатураларын саналдаан. Депутаттар кандидатураларны бүгү талалыг сайгарып көрүп, айтырыгларны салган. Боттарының талазындан ук албан-дужаалдарга кордаан турар кандидаттар программаларын таныштырган.

Чажыт бадылаашкыннарның түңнелдери [illegible] мындыг болган. Хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң даргазының оралакчызынга кандидат В. П. Урванцев дээш 123 кижи бадылаан. 21 кижи удур болган. Күүсекчи комитеттиң даргазының улус өөредилгезиниң талазы-биле оралакчызынга кандидат А. В. Конев дээш 122 кижи бадылаан, 22 кижи удур болган. Шак мынчаар хөй санның алгаш бо ийи эш улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң даргазының оралакчылары болган.

Күүсекчи комитеттиң килдис эргелекчилеринге дараазында эштер соңгуткан: күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле килдис — Н. В. Толстухина; тудуг болгаш архитектура херектериниң талазы-биле килдис — О. В. Байыр-оол; улус өөредилге килдизи — В. К. Воскобоева; культура килдизи — Г. Г. Фурманова; кадык камгалал килдизи — М. К. Наксыл; саң-хөө килдизи — В. А. Балулина; социал хандырылга килдизи — Н. А. Глебова; капитал тудуг килдизи — И. В. Ярин; иштики херектер килдизи — Я. М. Волков; ХБАБ эргелекчизи — О. Г. Панова.

Садыг база [illegible] килдистериниң эргелекчилеринге кандидат кылдыр киргеннериниң кайызының-даа чажыт бадылаашкынның түңнелинге чогуур санны албааны [illegible], ук айтырыгны келир сессияга чугаалажыр кылдыр соңгаарлаткан.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң составын сессияга [illegible]. Аңаа 11 кижи соңгуткан.

Сессия оон-даа өске чугула айтырыгларны чугаалашкан. Ооң соонда ол бодунуң ажылын доосканы.

РСФСР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ БИРГИ СЪЕЗДИЗИНДЕ

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизиниң май 25-те ээлчеглиг хуралынга Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазының албан-дужаалынга кандидатураларны чугаалажып көрген. Баштай 8 кандидатура тургускан. Санал-оналдарның үезинде боттарының кандидатураларын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы А. В. Власов, СЭКП Чита обкомунуң бирги секретары Н. И. Мальков, СЭКП Красноярск крайкомунуң секретары В. С. Соколов, Карел АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы В. Н. Степанов олар дүжүрген.

Хүлээп алдынган регламентиниң дүрүмүн май 25-тиң эртенинде даргазында депутаттар бөлүктериниң тургустунганы Съездиниң секретариадының эрттирген хуралдың түңнелинде [illegible]: «Эвилел», «Ажыл болгаш кадыкшыл», «Кижизидилгениң, өөредилгениң, эртем болгаш культураның айтырыглары», «Медицина ажылдакчылары», «РСФСР-ниң хамаарышпас профэвилелдер федерациязы», «Соңгу чүк», «Чернобыль», «Ажык-чарлыг чорук», «Россияның коммунистери», «Төп Россия» болгаш оон-даа өске.

Съездиниң май 25-те кежээки хуралы эгелээн. Арткан дөрт кандидаттарның бирээзи — Алтай крайкүүскомунуң даргазы Ю. И. Жильцов РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының албан-дужаалы дээш демиселден ойталаан дугайында медеглээн. Ынчангаш чажыт бадылаашкынга бюллетень-биле чүгле үш кандидаттар — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Тудуг болгаш архитектура айтырыгларының талазы-биле комитединиң даргазы Б. Н. Ельцин, Казаньның ужар чүүл институдунуң башкызы В. И. Морокин, улус депутаттарының Краснодар край Совединиң даргазы И. К. Полозков олар арткан.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазынга кандидатуралар дугайында депутаттар В. Цой, И. С. Савченко, И. А. Безруков, В. И. Севастьянов, Ю. К. Каранец, Н. А. Сивова, Л. Е. Ясенков болгаш өскелер-даа санал берген.

Чажыт бадылаашкынның бюллетенинге Б. Н. Ельцинниң, В. И. Морокинниң, И. К. Полозковтуң кандидатураларын кирерин Съезд шиитпирлээн.

Оон дараазында чапсарны чарлаан болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Л. И. Абалкин-биле депутаттарның ужуражышкыны болган.

Кежээки хуралдың түңнелинде [illegible]

Чурттуң күрүне болгаш партия удуртулгазының кежигүннери Съездиге [illegible].

Май 29-да Съезд ажылын уламчылаар.

(СЭТА).

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинге

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ 1990 чылдың май 23-те чугаазы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында.)

[illegible]

СЭКП КЫЗЫЛ ХООРКОМУНДА

[illegible]

ЧУРУКТА: аныяк коммунист Нина Карьянова мал ажылын хөгжүдеринге үлүүн киирип, бедик күш-ажылчы көргүзүглерни чедип ап келген. Бо чылын ол кыштаглаашкынның бергелерин эртип, хойларын чудатпазынче кол кичээнгейни салгаш, чүс хойга онааштыр 112 баш хураганны камгалап алганын Бии-Хемде «Кызыл тараачын» совхозтуң директору Константин Лопато онзалап демдегледи.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

СЕРЕМЧИЛЕЛ ЧОК ЧОРУКТАН

[illegible]

Март-оол ДОНГАК.
Республиканың ОСВОД школазының директору.

ШАЛЫПЧЫ ЗВЕНО

[illegible]

Сюр-оол ОНДАР.
Чөөн-Хемчик район.

СОҢГААРЛАТКАНЫЫСТЫҢ УЖУРУ

[illegible]

Оюн-оол САТ.
Тываның демократтыг интернационалдыг шимчээшкининиң тургузукчу съездизин белеткээр талазы-биле оргкомитеттиң кежигүну.

Даарта — Кызыгааржының хүнү

ССРЭ-НИҢ БАРЫЫН КЫЗЫГААРЫ. Н кызыгаар заставазының дайынчылары боттарының байырлалын дайынчы болгаш политиктиг белеткелге эки чедиишкиннерлиг уткуп турарлар. Ол заставаны коммунист капитан Андрей Евгеньевич Яншин командылап турар.

Ада-чурттуң барыын кызыгаарын камгалаар талазы-биле чиик эвес албан-хүлээлгезин кызыгааржылар дүне-хүнзүс бедик серемчилелдиг хайгаарап турар.

ЧУРУКТА: кызыгааржы Арвидас Сурвила. Шеригге албан эрттирип кээр мурнунда ол Литваның Шакяйск районунда «Теса» («Правда») колхозка мал омчузу болуп ажылдап турган. Ынчангаш кажан заставага Ульма деп ыт анныктарлыг апаарга, оон оолдарын хайгаарап, азыраарын Арвидаска дааскан.

В. ПЕСЛЯКТЫҢ фотозу.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

БЫЖЫГ ХАРЫЛЗААЛЫГ

Чылдың-на май 28-те совет улус Кызыгааржының хүнүн демдеглеп эрттирип турар.

Кызыгаар камгалалы — күрүнениң ылыктыг болгаш эңне харыысалгалыг херээ. Советтер чуртунуң айыыл чок чоруун болгаш социализмниң чаалап алыышкыннарын Владимир Ильич Ленин, Коммунистиг партия кезээде политиктиг болгаш күрүне ужур-дузалыг эң кол айтырыг деп санап турган.

Революцияны камгалаарынга шенигден ангыда, чангыс-даа минутта иштинче ажык каап болбас быжыг кызыгаар херек деп чүвени Владимир Ильич Ленин утаап бодап турган. «Кызыгаар камгалалын тургузар» дугайында Чарлыкка Ленин 1918 чылдың май 28-те ат салган.

Кызыгаар шериниң бүгү-ле дайынчы херектери бистиң чонувустуң төөгүзү-биле, оон Чепсектиг Күштери-биле, күрүнениң айыыл чок чоруунуң органнары-биле болгаш Совет чурттуң бүгү-ле сайтыралының кол үе-чадазы-биле тудуш харылзаалыг.

Хамаатыжы дайынның шөлдеринге кызыгааржылар эрес-шыдамык-биле демисешкеннер. Тарашанскийниң өлүм чок полугунуң болгаш Щорстуң алдаржаан 44 дугаар дивизиязының роталары коллуунда кызыгааржылардан тургустунган турган.

Хамаатыжы дайын дииминтелип эрте берген. Чурт тайбың ишче кирипкен. Ынчалза-даа кызыгаар амыр-дыштыг көрбээн. Аныяк совет республиканың дайзыннары оожургаавайн, чүгле бодунуң контрреволюстуг стратегиязының политиктиг аргазын өскерткеннер.

Кызыгааржыларның дайынчы чорттаалгазында маадырлыг чоруктарның болгаш Төрээн чуртунга кызыгаар чок ынаанының дугайында чижектер кайы хөй. Ногаан бөрттүг даянгылар ак гвардейжи идегеттерниң, шпионнарның, диверсантыларның, дээрбечилерниң болгаш контрабандистерниң оруун диднимче-биле дозап туруп, оларны он-он, чүс-чүс болгаш муң-муң биле тудуп база чылга шаап турганнар. Дашкының разведказа бистиң кызыгаарывыс эртинмес шиви ышкаш апарган. Бөгүн алдаржаан кызыгааржы, Совет Эвилелиниң Маадыры Никита Федорович Карацупаны сагынмайн барып болбас. Ол боду 338 шпионну тудуп болгаш дашкының разведканың 129 агентизин узуткап чок кылган. Оон өөреникчизи Игнатий Драбаносич дайзыннарның 250 шпион-диверсантыларын туткан. Н. Ф. Карацупа 60 чылдың апрель айда 80 харлаан, харыналы улгатса-даа, ол ам-даа аныяктар аразынга шериг-патриотчу кижизидилге ажылынга идепкейлиг-биле киржип, кызыгааржылар-биле харылзаазын ам-даа үспээн. Ол оларның күзенииг болгаш хүндүлүг аалчызы боор артпышаан. Кызыгаар кезектериниң төөгүзүнге Андрей Коробицынның, Андрей Бабушкинниң, Георгий Шамаевтиң болгаш өскелериниң-даа аттары кезээ мөңгеге алдын үжүктер-биле кирип бижээн.

Кызыгааржылар капиталистиг чурттарның шпионнары-биле чаңгыс эвес удаа ок-чуда көргеннер. Оон иштинде [illegible] алышкынга. Оттаагы Азияның [illegible] чок кылынганга, Хасан база Халхин-Гол [illegible] болгаш 1939—1940 чылдарның кезиинде совет-финляндия кызыгаарынга [illegible] алышкыннарга эрес диди маадырлыг чоруктарын көргүскен. Ынчангы муң ажыг дайынчылар Совет Эвилелиниң орден медальдары-биле шаңнаттаннар. Ол үеде 18 кызыгааржыга Совет Эвилелиниң Маадыры аттыг тывыскан.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга кызыгааржыларның маадырлыг чоруктарын Төрээн чурт бедии-биле үнелеп көрген. Муң-муң кызыгааржылар чагыг шаңналдарның алган. 150 ажыг кызыгааржы Совет Эвилелиниң Маадыры болган.

Дайын соолуунде кызыгааржыларга харыысалгалыг даалгалар онаалдынган. Империалистиг күрүнелер, ылангыя Американың Каттышкан Штаттары Совет Эвилелинче болгаш социалистиг чурттарга удур үрегдекчи ажылдарны чорудуп турар. Ынчалза-даа оларның ол ораддажыышкыннары түңнел чок болган.

[illegible] чорттаалгамышаан, оларның [illegible] өөренип, хүндүлеп чоруурлар.

Застава солдаттарга 2 чыл дургузунда төрээн бажыңы мынчан, а солдат коллектив оон өг-бүлези ышкаш апаар. Бо-та олар дадыып, Төрээн чуртунуң кызыгаарын камгалаар аргалыг болганы хүн бүрүзү чоргаарал-биле сактып турарлар.

Кызыгааржыларның эң идепкейлиг хүлээлге эрттирип турарының херечизи — оларның политиктиг болгаш дайынчы белеткелинге чедиишкиннери болуп турар. Солдаттарның кижизидилгезинге [illegible] офицерлер А. В. [illegible], Н. А. [illegible], Н. А. [illegible], В. В. [illegible], Н. Т. [illegible], М. С. [illegible] болгаш прапорщиктер [illegible], В. Н. [illegible], А. В. [illegible] болгаш өскелер-даа улуг ажылды чорудуп турарлар. Оларның аразында Тыва АССР-ниң улус депутаты офицер Н. В. [illegible] болгаш Кызыл хоорай Советиниң улус депутаты прапорщик В. Н. Медведев республикага база хоорайга хамаарышкан айтырыгларны туе-туе [illegible] совет болгаш партия органнары-биле [illegible].

[illegible] «Чонуң хүндүткел, идегелин чаалап алыр болзунза, кызыгаарны камгалажыр эң дузалакчылар болур силер» деп ол чагып турган. Амгы үеде шак ындыг дузалакчылар К. Н. Сарыг (Кызыл район), О. С. Самбак (Мөңгүн-Тайга), Б. Ш. Куулар (Чөөн-Хемчик) болгаш өскелер-даа бисте бар.

Ногаан бөрттүг дайынчылар кызыгаар камгалалынга дуза чедирип турар дээш оларга улуг-биле четтиргенин илередип, моон-даа соңгаар кызыгаар чоогунуң чурттакчылары-биле сагыш харылзаалыг болурун боттарының хүлээлгези кылдыр санап турарлар.

Кызыгааржылар дайынчы болгаш политиктиг белеткелин [illegible] болуп, серемчилелин улгаттырып, күрүне кызыгаарын бүзүреңгей камгалажыр херекке улуг киирерлер.

Кызыгаар шериниң хоочуннары Николай Никифорович Тишечкина, Николай Викторович Коршунов, Василий Григорьевич [illegible], Илья Дмитриевич [illegible], Валентина Дмитриевна Волкова, Евгений Николаевич [illegible], Василий Михайлович Веревкин болгаш өскелерге-даа Кызыгааржының хүнүн таварыштыр байыр чедирип, оларга аас-кежикти, кадыкшылды Тывада кызыгаар отрядын күзеп тур.

Бюрбю ЧАМЬЯН,
Офицер.

Кызыл хоорай.

УТТУНДУРБАС ХҮННЕР

[illegible]

Оон бээр дөртен хире чыл эрткен. [illegible] 1949—1953 [illegible] ажыы [illegible]

1945 чылда японнуг империалистерни Маньчжуриядан болгаш Соңгу Кореядан Кызыл Шериг ундур сывырткан. Генерал Ямада командылаан милитаристиг Квантун армияны узуткаан соонда Корей [illegible] бору берген. Ынчан Мурнуу Корейге Ли Сын Ман деп дайынзырак кижи чазак баштап берген. Ол кижи америк чепсектин дижиннее чедир чепсеглеттен. Соңгу Корейже халдаар бээрге, оларга дуза чедирип баргаңывыс ол.

Бистиң зенитиг артиллерийывыстың болгаш ужар чүүлдүвүстүң күчү-күжү улуг турган. Ынчангаш шеварл халдаашкынын өйтүр шаап шыдаан бис. Чүгле бистиң дивизивис безин дайзынның 70 [illegible]

[illegible]

КӨРЕЙ ДАЙЫНЫНГА ЧОРААШ...

Бодумнуң бодалым бижип көрейн. Моон мурнунда көрей дайынынга чораан солдаттарның дугайында чүнү-даа биживейн турдум.

Орус, тыва оолдар 1949 чылдың чазынында Тывадан Саян ажыр чоруптувус. Шериг дангыраавысты Иркутск хоорайга хүлээп алган бис. Карантинни база аңаа эрттирдивис. Ынчан артиллерия кезээнге турдувус. Эйлиг-Хем чурттуг эжим Норбу Чымбаевич Кыргыс-биле бирги батареяның солдаттары бис. Шериг өөредилгезин берге-даа болза, ону кызымак ажыл эртип, утер-боолар-биле агаардан халдаашкынга удур кара боолап, автоматтыг болгаш утер-боонуң тургузуун шиңгээдип ап турган бис.

Бир-ле хүн, 1951 чылдың апрель төнчүзүнде, бистиң командировкаладын даштывы чурт чоруур дужаал уидуңген. Чепсектеривис чудуртүнгеш, Кыдат чурту кайы сен дээш Чөөн чүкче хаптывыс. Аньдун дээр кыдат хоорайга кежээ келдивис. Ынчан командирлеривис чүвениң ужурун чугаалап берген. Оон эгелээш-ле дайынчы байдалче шилчээн бис. Кол сорулгавыс — Соңгу Корейге интернационалчы дузаны чедирери турган. Дайзындан хоорай, суурларны, чугула ужур-дузалыг объектилерни камгалап турдувус.

Соңгу Корейге удур дайынга америк агрессорлар бомба октаар, чурук тырттырар, хыдыкчы болгаш шуургедекчи аңгы-аңгы улуг-биче самолёттарны ажыглап турган. Үе берге турган. Аңаа өлүм-чидимни хөйнү көрген бис. Өрттенген, урелген хоорай, суурлар эвээш эвес турган. Дайзынның кара сагыштыын ынчап билген бис. Ол кадыгдошкун дайынның берге болгаш коргунчуг хүннерин уттуваан мен. Сагыжымга бо-ла кирип келир. Дайынга ынчаар киришкеш, 1953 чылда чанып келген бис. «Найырал» деп кыдат медаль-биле шаңнаткан бис. Оон келгеш тайбың кушажылга багай эвес киржилгелиг болуп, ажылдап база ажы-төлүвүстү өстүрүп келдивис.

1961 чылда «Улуг-Хая» совхозка киргеш, аңаа шаң, склад эргелекчилеп, учётчиктеп, тудуг ажылын кылып чораан, [illegible]. Өөм хой кадарып чораан, бар аараан мөчээн. Чартык өскүс арткан чеди уругларымны азырап, өстүрүп алдым. Чамдызы өглүг-баштыг апарган.

Дайын киржикчилериниң эштерин бижиг кадыгдылды аас-кежиин күзеп артым.

Валерий ШЫРЫП.
Дайынның болгаш кушажылдың хоочуну.

ЧУРУКТА: чурттуң кайы-даа кызыгаарынга ылыктыг хүлээлгезин күүседип турар дайынчылар чон-биле быжыг харылзааны тудуп, оларның дузазынга даянып турар. Бо удаада лейтенант А. Гузеев база ынчалган: чурттакчылар-биле ажык чугаа оларның берге болгаш харыысалгалыг хүлээлгезинге идиглиг дээрзин билгеш, кызыгаар чоогунда бир өгге кире дүшкен. Ынчан ону Владимир Савиных чурукка тырттырып алган.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

ТУРАСКААЛДАРДАН ТУРГУССА

Мен бодум партияның күш-[illegible] кандыг-бир ажылга киржип, [illegible] аразынче кирип, бодумну долгандыр турар байдалды [illegible]

[illegible]

гунга кылыр болза эки.

Ол тураскаалды кылыр болза, эң эки таарымчалыг чер — Шагаан-Арыг хоорай биле Хайыракан суурнуң аразында [illegible] бетинде чараш арт кыры. Ол артты таварты Красноярск — Кызыл аразының ийиги улуг оруу эрткен, ортан ырак тайга-[illegible]

[illegible]

мээн [illegible] төнчүзүнде оон аныяк чораан амыдыралын [illegible], Совет Эвилелиниң Маадыры болганын, фашистерниң ок-чепсек, хуяктыг транспортёрлар, танкылар, солдаттар сөөрткен куяк поездизин бодунуң «Т-34»-ү-биле хажыызындан шуратып шаан кээп, от-чаңгыс дег [illegible]

[illegible]

Мэдчен МЕНДҮМЕ.
[illegible]

[illegible]

Алдын-Херел КУУЛАР.
[illegible]

ГЕОЛОГТАР БИРГИ ЧЕРДЕ

Кызыгааржы хүнүнге тураскааткан команда болгаш хуула бирги чер дээш боодалга маргылдаазы болган. Аңаа 47 команда [illegible].

Башкай [illegible] эгелээш, сөөлгү адыгжыларга чедир маргылдаа чидиг демиселге эрткен. Эң ылангыя Тываның [illegible] электри четкилериниң, аэропорттуң болгаш республиканың уругдар эмнелгезиниң командаларының аразынга бирги чер дээш маргылдаа «изиг» болган.

Алза чогуур 300 сандан 290 санны аткаш, геологтар командазы бирги черни алгаш, хоорай чемпиону болган. Тываның электри четкилериниң командазы тиилекчилерге 7 сан четпейн баргаш, шаңналдыг ийиги черни ээлээн. 282 сан аткаш, аэропорттуң командазы үшкү черге төлептиг болган.

Хууда бирги чер дээш 141 адыгжы маргышкан. Эң-не часпас адыгжы геология экспедициязындан В. Вареник болган. Ол 98 сан аткан. Аэропорттуң командазының киржикчизи М. Чемко тиилекчиге чаңгыс сан четпээн. Үшкү черни геологтар төлээзи А. Гуменюк алган.

46 кижи спортчу разрядтарны күүсеткен.

Алексей ЕФИМОВ.
ДОСААФ-тың Кызыл хоор комитединиң даргазы.

ПАРТИЗАННАР КОМАНДИРИ

ДОПЧУ НАМДАРЫ. Александр Диомидович Кравченко мурнуу Енисей губерниязының партизан армиязының (1918—1920 чылдарда) кол командылакчызы. Воронеж губерниязынга 1880 чылдың сентябрь 3-те тараачын өг-бүлеге төрүттүнген. Тараачыннар ортузунга пропаганда ажылын чорудуп турганы дээш 1902 чылда туттурган болгаш ийи чыл иштинде хосталгазын казып шииттирген. 1907 чылда Сибирьже чоруй барган. Ачинскиге Совет эрге-чагырга тургусчурунга идепкейлиг киришкен. Колчак уезинде Степной Баджей деп черге Конь деп шола ат-биле чажыт албан-дужаал күүседип турган.

1918 чылдың ноябрьда большевиктерниң ол чажыт организациязы [illegible]

[illegible]

чааш, ол кижи дугайында хөй-ле билип алыксаар. Оон адыбиле [illegible] суурларда болгаш [illegible] аттарын адаан болгай. Ол аттар Красноярскиде, Кызылда, Уярда база бар.

Сибирьге партизан шимчээшкинниң дугайында, ылангыя алдарлыг командирлер А. Д. Кравченко, П. Е. Щетинкин, С. К. Сургуладзе дугайында төөгүчүлер хөйү-биле бижээн.

Александр Диомидович 16 харлыг турган Мариинниң чер ажыл-агыйының училищезинге өөренип кирген. Революсчу пропаганда ажылы кылып турганы дээш училищеден уңгуртпааш болгаш хоругдаттырган. Царицынның төп камера-[illegible]

[illegible]

[illegible] 1918 чылда Красноярскиге Совет эрге-чагырга дүжерге, Александр чажыт байдалче шилчээн. Кызыл гвардейжилер-биле болгаш большевиктер-биле быжыг харылзааны тудуп турган. Заманьяның тараачыннарындан тургустунган партизан отрядының командири болган. Отрядтың сорулгазы — колчактарга удур демисежири. Отряд-биле кады командирниң кадайы Зинаида Викторовна, оглу Тарас уруу Гала кошкуп чоруп чаан.

Отрядтың дайынчылары [illegible] партия кожугунунге бүзүреп, хынанып [illegible] таннар. Красноярскиниң партархивинде кадагалаттынып турар документиде: «Александр [illegible]

[illegible]

Иван ЦЕЛИШЕВ.
Красноярск хоорай.

ДООЗУКЧУЛАРНЫҢ СӨӨЛГҮ КОҢГАЗЫ

«Байырлыг башкыларым, ынак школам!», «Өглүг бүтсүн, доозукчу!» деп сөстерни бо чылын ажыглалга кирген Кызылдың № 9 школазының кирер эжиинде аскан. Ук школаның бо он бир клазының 59 өөреникчизи күрүне шылгалдаларын чедиишкиннииг дооскаш, ажыл-ишче, өөредилгеже шымнып кирер. Ол мынчаш дөрт тос класстарның 115 өөреникчизи дооскаан ортумак ниити эртемниң аттестаттарын холга алыр. Он бирги классчылардан 4-5 демдектерге Эва Саая, Арсен Серен-оол, Санда Тюлюш, Аяна Карыма, Салбажай Чоодураа өөренген. Ындыг кижилерниң саны 19 четкен. Эки өөредилге, чурум-биле 9 классты Надежда Куулар, Марта Сат, Алик Карышпай, Эдуард Мөнге-Далай, Саяна Куулар болгаш өскелер-даа дооскаш, өөредилгезин уламчылаар.

Ада-иелер болгаш өөреникчилерге байырны школа директору Николай Ооржак, өөредилге талазы-биле директорнуң оралакчызы Любовь Белогорская, 11 «а» класстың удуртукчузу Александра Дамба, 11 «б» класстың удуртукчузу Наталья Евтеева, башкылар Мария Самбуу, Мария Балган олар доозукчуларга ажык орукту күзеп, төрээн школазындан чоруткаш, төлептиг, эртем-билиглиг хамаатылар болурун күзээн. Ада-иелерниң мурнундан кызыгаар заставазының офицери Бюрбю Чамыян школачыларга бүгү талалыг чедиишкинни күзээн.

Шынап-ла, сөөлгү коңга өөреникчилерниң сагыжынга кезээде чылыг сөстер-биле сактып төөгүлүг арынны арттырып каар. Чыскаалыпкан он бирги болгаш тоску классчыларга байыр чедирип, амыдыралга быжыг тура-сорукту, бүгү талалыг чедиишкиннерни күзээш, «Тыва» аас чогаал ансамбльдиң сураглыг сыгытчы-хөөмейжилери Коңгар-оол Ондар, Кайгал-оол Ховалыг уран талантызын бараалгаткан. Ол ышкаш «Өөрүшкү» ансамбльдиң танцы коллективи «Декей-оо» деп тыва улустуң танцызын өөрлеринге белек кылдыр ойнап берген. Оон соонда школаның тоску класстыларының танцы-самын үзүктел чок аттыш часкаашкыннары-биле уткаан. Ол дээрге школаның 1243 өөреникчизиниң мурнундан доозукчуларга изиг байыр чедиришкини болган.

«Школачы вальс», «Сөөлгү коңга», «Башкыларга», «Доозукчуларның ыры» өөреникчилерниң ыры-шоору болуп, хөгжүмнүң хөглүг аялгалары-биле каттыжып, амыдыралдың аас-кежиктиг өөрүшкүзүн илередип тургулаан. Школаның ажыттынган хүнүнде түлүгжыларның белекке берген «алдын дүлгүүрүн» доозукчу Ай-оол Иргит бирги классчыларга хүлээдип бээрге, аас-кежик чүректерин долган өөреникчилерниң арыннарынга өөрүшкү чайнап келди. Тыва национал школаның доозукчуларынга болгаш башкыларынга Тыва АССР-ниң улус өөредилгезиниң министри Николай Салчакович Коңгар байыр чедирип, чедиишкинни күзеп, чүве чугаалаан.

Сөөлгү коңганы доозукчу биле бирги классчы эткиптерге, доозукчу класстарның өөреникчилери школаже шуужуп кирипкилер. Оларның мурнунда амыдыралдың болгаш өөредилгениң улуг шылгалдазы бар. Ону ажып эртеринге быжыг тура-сорук, ханы билиг негеттинер деп чүвени өөреникчилер кончуг эки билир. Ынчангаш оларга ак орукту, аас-кежикти ада-иелер-биле кады үлежип артывыс.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: сөөлгү коңга үези.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруктары.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ

Понедельник

МАЙ 28
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Зитарларның өг-бүлези» 6 сериялыг уран-чечен телефильм. 9.45 Бүт бөмбүрүнүң дончулазы. 10.15 «Лунс». Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. (Ереван). 10.40 Суда цирк. 11.30 «Каар, доктаар». Эртем-тайылбырлыг кино дончулазы. 12.30—13.00 «Үе». 16.55 Поэзия минуталары. 16.25 «Дилии чорупту...» «Кайгаар дыштаныр турар бис» деп бөлүктен. 17.00 Уруглар шагы. 18.00 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.30 «Үе». 19.10 Телефильм. 19.00 Чуруктуң мастерскаязында. 19.10 Мультфильм. 19.35 «Зитарларның өг-бүлези». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Бүт бөмбүрүнүң дончулазы. 22.05 «ССРЭ—АКШ» чүү, ыыт роман». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 23.25 Фильм [illegible] концерттер. 00.30—00.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Чер [illegible]». Телефильм. 8.45 [illegible] дугайында чуну билир бис? Концерт. 9.50 «[illegible]». 10.20 Телефильм. «[illegible]». 10.15 [illegible] Кинопанорама. 16.25 [illegible] чемпионнарының кубогу. Эр кижилер. СКА (Минск)— «Барселона» (Испания). 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «[illegible]». 17.25 «ТВ—TV [illegible]». [illegible]. 18.25 Уругларга фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.45 «Тыва чырыы». Программа XXII область партконференциязынга уткуштур. «[illegible]». Медээлер. 19.20 Медээлер. 19.25 [illegible] дамчыдылга. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!»

КЫЗЫЛДАН

20.15 «[illegible]». «Мемориал» [illegible] 21.50—23.00 «[illegible]». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.25 Коллаж. 18.30 «Үе». 19.00 [illegible] ССРЭ биле КЫР-ның [illegible]. 19.55 И. С. Бах. Концерт. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

МАЙ 29
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Зитарларның өг-бүлези». Уран-чечен фильм. 5-6 серияляры. 11.05 Мультфильмнер. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30—13.00 «Үе». 16.00 Ниитилел хөгжүлдезиниң амгы угланыышкыннары. «Коммунист» журналдың редакциязынга төгериш стол. 16.45 «ТелеЭКО». Журнал. 17.15 «Экии хөгжүм!». 18.00 «Мээң кызыгаарларым». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.30 «Үе». 19.00 П. И. Чайковский. Концерт. 19.50 «Зитарларның өг-бүлези». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Парлалга клуву көргүзүп тур...» деп чогаадыкчы каттыжышкын. 22.30 Парлалга чаа. 22.45 «Парлалга клуву көргүзүп тур...» деп чогаадыкчы каттыжышкын. 23.50—00.15 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. 8.40 В. Коростылев — «Улуг шыырак эвес Иван дугайында». Фильм-шии. Уругларга. 10.50 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 11.20 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

12.25 — 12.55 Ритмиг гимнастика. 17.20 Уругларга фильм. 17.30 «Мээң [illegible]». [illegible] Медээлер. 18.25 «Азия төвү». Программа [illegible]. «Каннычылар. Каннычылар». «Өөрүшкү» ансамбльдиң аныяк-херээ». 18.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

19.00 — 00.30 Информастыг программа. Чансарда (20.00) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!»

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Ритмиг гимнастика. 17.30 Теннис. Францияның ажык маргылдаазы. Франциядан дамчыдылга. 18.30 — 19.00 «Үе».

Среда

МАЙ 30

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Зитарларның өг-бүлези». Уран-чечен телефильм. 6-гы сериязы. 10.00 Концерт. 10.40 ССРЭ биле АКШ дугайында барымдаалыг фильм. 12.00 «Ол болган... болган...» 12.30—13.00 «Үе». 16.05 Хөгжүм эртинези. Дж. Гершвинниң чогаалдарындан концерт. 17.00 Уруглар шагы. 18.00 «Барабан» ансамбльдиң концерти. 18.30 «Үе». 19.00 «Эрге-чагырганы — Совettерге». 19.35 «Зитарларның өг-бүлези». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Ыры—90». 22.50 «Срелааларда фиалкалар, азы Уран чүүлдүг үнелеп билири». 00.00—00.25. Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Кыргыс ССР-ниң улустуң артизи С. Бекмуратов ырлаар. 8.40 «Алыс шынны тывары». Демократияның хөгжүлдезиниң дугайында телефильм. 9.00 «[illegible]». 9.45 «[illegible]». Кинотревел. 9.55 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 1-ги фильм. 1-ги сериязы. 17.00 Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

17.05 Медээлер. 17.10 М. Лермонтов аттыг чечек шии театрының шиизи. «[illegible]» тар чаштарының байырлалы». 18.50 Чарлаалдар, реклама.

МОСКВАДАН

19.00 — 00.30 Информастыг программа. Чансарда (20.00) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!»

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 18.00 Мультфильмнер. 18.30— 19.00 «Үе».

Четверг

МАЙ 31
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.50 Концерт. 9.15 «Парлалга клуву көргүзүп тур...» деп чогаадыкчы каттыжышкын. 11.20 Уругларга фильм. «Согур күш». 12.25 Коллаж. 12.30 — 13.00 «Үе». 16.50 «Төрээн чер болгаш соңгу чер». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.30 Телекөврүг Москва — Бостон. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 «Чаделар». Уран-чечен публицистиг программа. 21.00 «Үе». 21.30 «Эфирде хөгжүм». 23.30 — 23.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. 8.35 Н. Римский-Корсаков. Симфониктиг сюита «Шехерезада». 9.20 «Сатпаевтиң өртемчейи». Барымдаалыг фильм. 9.40 — Уругларга фильм. «Аъттыг кижилер». 10.45 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Сагаалган — ак айның байырлалы». (Улан-Удэ). 11.25 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 2-ги фильм. 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

17.30 Медээлер. 17.40 «Азия төвү». «XXII область партконференциязынга уткуштур». «Час—90». «Июнь 1-де—Уруглар камгалалының хүнү». 18.10 «Кадар—казыыр». Аныяктар программазы. 18.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

19.00 — 00.30 Информастыг программа. Чансарда (20.00) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.30 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 18.30 «Үе».

ИЮНЬ

Пятница

ИЮНЬ 1
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильмнер. 9.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 9.45 «Чүректиң ыры». Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.15 «Чаделар». Уран-чечен публицистиг программа. 11.30 «Делегейниң дескиндир». Альманах. 12.30—13.00 «Үе». 16.10 «Уткуй базымнар». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.00 Останкинонуң Концерт студиязынга педагог, композитор, дирижёр Г. А. Струве-биле ужуражылга. 18.30 «Үе». 19.00 Депшилге. Информация. Реклама. 19.30 «Кинопанорама». 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Ол болган... болган...» 21.55 Брейн Ринг «Чүү? Каяа? Кажан?». 22.35 «Үениң эргилдези». (Стамбул калейдоскопу). Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 00.45 — 01.10 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Чогаадылганың нарын айтырыгларының дугайында барымдаалыг фильм. 8.45 Телефильмнер. 9.05 Уругларга фильм. «Аъттыг кижилер». 2-ги сериязы. 10.20 Хөгжүмчүлер хөгжүм дугайында. 11.05 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 2-ги фильм. 2-ги сериязы. 17.35 «Ыры кижи-биле артып каар». «Уян-чымчак четкилер». А. Пахмутова, Н. Добронравов.

КЫЗЫЛДАН

17.30 «Салгынчыгаш». Уруглар камгалалының хүнүнге турускаткан дамчыдылга. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

19.00—00.30 Информастыг программа. Чансарда (20.00)— «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.30 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 18.30—19.00 «Үе».

Суббота

ИЮНЬ 2

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Бистиң садывыс. 9.05 Мультфильм. 9.20 «Александр Невский». Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.20 «Партнер» Коммерция медээлизи. 10.50 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Дайынның увуп оруктары». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-3 серияляры. 13.05 Равель. Концерт. 13.35 «Киноафиша». 14.35 «Дириг амытаннар оранында». 15.35 Политиктиг чугаалар. 16.05 Мультфильм. 16.30 К. Кийск режиссёрнуң фильмнери. «Арыг фиалкалары». 17.15 Америк кинолардан үзүндүлер. 18.45 Фотоконкурс «Чер — бистиң ниити бажывыс». 18.50 «Дүрген эвес час». Уран-чечен телефильм. 1-2 серияляры. 21.00 «Үе». 21.30 «Көрүүшкүн». 23.15 «Владимир Пресняковтуң шоузу». 00.25 — 00.50 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 В. Беляев. Ырылар чыындызы. 8.40 «Владивосток, 1918 чыл». Уран-чечен фильм. 9.55 «Чөөн Сибирь». Киножурнал. 10.05 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 11.05 Телепрограмма «Өг-бүле». 12.05 Депшилге. Информация. Реклама. 12.35 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Фермерлер». Барымдаалыг фильм. 12.55 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 13.55 Коллаж. 14.00 Видеоканал «Совет Россия». 16.30 «Пи» демдек адаа-биле. 17.30 Мультфильм. 17.40 «Пи» демдек адаа-биле. 19.00 Информастыг программа. Чансарда (20.00) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 23.15 Киноконцерт. «Романстың таалалчызы». 00.05 — 02.55 «Трюфельдерни аңнаары» Уран-чечен фильм «Полиция телефону 110» деп бөлүктен (ГДР).

Воскресенье

ИЮНЬ 3

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 10.00 «Ада-чуртунга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкиниг программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 «Кадыкшыл». 13.15 «Хөгжүмнүг киоск». 13.45 Итали телевидениениң программазы. 14.45 Америк кинолардан үзүндүлер. 15.15 Тооллар болгаш ужуралдар оранында. «Варган дангына». Уран-чечен телефильм. (ГДР). 16.45 «Кодээден дамчыдылга». 18.00 «Овур-хевир». Үстүкү класс өөреникчилеринге литературлуг дамчыдылга. 19.15 20 сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Хоорай кыдыында эмнелге». 1-2 серияляры. (Чехословакия). 21.00 «Үе». 21.30 «Мөңге өгүүлер дугайында баллададар». 21.45 — 23.20 «Глени Миллер: айдың чырыкта серенада». (АКШ ТВ-зи).

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 8.50 Мультфильм. 9.00 «Каспий далайже кирип агып чыдар...». Барымдаалыг телефильм. 9.30 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Дагестанның алдын руносу». 10.00 «Челдиниккин». Уран-чечен фильм. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 13.30 Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Ангел-биле 20 минута». 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 «Планета». Делегей программазы. 18.00 А. Долуханяның чогаалдарындан концерт. 19.00 Акробатиктиг рок-н-ролл талазы-биле делегей маргылдаазы. 19.45 «Чалгыглар аайы-биле». Эстрадалыг программа. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Аът спорту. Делегей маргылдаазы. Чехословакиядан дамчыдылга. 21.00 «Үе». 22.00 Парлалга клуву.

Кино

МАЙ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Авария — дочь мента» 9.10, 11.20, 19.30 (узаткан), «Городок лотосов» (КУР, 2 сериялыг) 13.30, 16.30, Видеозал: «Кобра» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киносборник 9.00, 12.10, «Полет навигатора» 10.20, 13.30, «Имя розы» (2 сериялыг) 17.00, 19.30, «Капрынская девушка и пхеньянский парень» 15.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ян на барже» 12.20, «Гарем Степана Гуслякова» 13.30, 17.30, «Друг моей подруги» 15.30, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Повесть о настоящем человеке» 13.00, «Родной ребенок» (2 сериялыг) 15.00, 17.50, 20.40 шактарда.

МАЙ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Родные берега» 9.00, 10.40, 17.50, 19.40 (узаткан), «Хроника Сатанымладшего» (2 сериялыг) 12.30, 15.10, Видеозал: «Лабиринт» 9.30, 11.30, «Командо» 13.30, 15.30, 17.30, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Приключения Спаса и Нели» 9.00, 12.20, «Как дома, как дела?» 10.30, 13.50, «Авария — дочь мента» 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Встреча» (2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Просто Америка» 17.20, 19.20 шактарда.

Кызылдың № 9 ортумак школазының администрациязы 1990—1991 өөредилге чылында 1-ги класска өөренир (орус, тыва болгаш өске-даа национал) уругларның бүрүткелин школага май 24-тен июнь 10-га чедир чорудары ада-иелерге дыңнадып тур.

Херек документилери:
1. Эмчи карточказы.
2. Төрүттүргенин дугайында херечилел, азы хоолгазы.
3. Ада-иениң паспорттары (Кызыл хоорайда кирип бижидилгези).
4. Бадыткаашкын (школа директорунуң адынга).

• • •

ДЫҢНАДЫГ

Тыва АССР-ниң «Билиг» ниитилелиниң баштаар чериниң шыдырааа талазы-биле делегейниң экс-чемпиону, ССРЭ-ниң дөрт дакпыр чемпиону, Бүгү-делегейниң олимпиадаларының болгаш чурттар аразында маргылдааларының чаңгыс эвес удаа тиилекчизи Михаил Таль-биле чогаадыкчы ужуражылганы чалап тур.

Ужуражылга Политиктиг чырыдылганың бажыңынга 1990 чылдың июнь 6-да 18 шакта болур.

Кирериниң билеттерин баш бурунгаар «Билиг» ниитилелиниң баштаар черинден садып ап болур.

Адрези: Политиктиг чырыдылганың бажыңы, кабинет 19, телефон 3-05-74. Ужуражылга болурунуң мурнунда кирер черде садып турар.

• • •

«Тыва агропромстрой» тудуг каттыжыышкынының [illegible] хууда патентирлыг тудар «Тудуг-15» кооперативи болбустуг аныяк хуралын 1990 чылдың июнь 1-де каттыжыышкынның [illegible]. Хурал 17 шакта эгелээр.

• • •

Республиканың «Хүннүг-Даш [illegible]» [illegible] театры июнь 2-3-те В. [illegible] 2 кежигүннүг [illegible] 14-түг театр [illegible] турар.

(Шиилер эгелээри 19 шакта).

• • •

[illegible] май 19-та [illegible] Кызылдың [illegible] 3 харлыг [illegible] тыва ыт [illegible] турган. Мынчага [illegible]. Оон [illegible] чуга, сарыг [illegible] бар. [illegible] 11 [illegible] эвээр [illegible].

• • •

Уран чүүл училищези [illegible] 1990 чылдың май 30-де тыва чүүл училищезинге [illegible] 18 шакта эгелээр.

Ескен [illegible] хөгжүм школаларынга [illegible] кирип болур.

Училищениң адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 2.

«Азия төвү» шаңнал дээш

МӨГЕ БОЛУР ДИЗЕ...

Кызылда аалчылар бажыңынга хонар чер чөпшээредип алдым. Өске орунда кожам — аныяк оол, аныяк боорда дыка улуг, долу эът-ханныг, шыырак орус оол. Таныштым. Липецк хоорайдан келген. 22 харлыг мөге. ССРЭ-ниң хостуг хүрешке спорт мастери Юрий Иванович Фокин дээр оол болду. Оон чугаазы:

— Тывага бир дугаар келдим. «Азия төвүнүң» шаңналы маргылдаага киржир мен. Бистиң черде мындыг маш чок. Май 27-де тыва хүреш-биле «Азия төвүнүң» шаңналы дооскан. Мен Тывага бир дугаар-даа келген турар болзумза, ол тыва хүрешке киржип көрзүмзе деп бодалым бар. 90 килограмм деңзилиг мөгелерниң удурланыкчызы мен. Тыва хүрешке чаңгыс салдан черге дашып болзумза, октатканып ол дээр-дир. Дискек база ындыг. Силер чүү деп сүмелээр силер? — дидир.

Бо аныяк [illegible] тренери ССРЭ-ниң спорт мастери, делегей чергелиг [illegible] Юрий Лапутов.

Юрий Фокин [illegible] анаа олуртпас [illegible] [illegible] кижи болду. Хүн чуруму сагыыры [illegible]!

Ооллу көрүп, [illegible] олурарга, бир тыва [illegible] [illegible] [illegible] Тыва мөге [illegible] чаа деп тывылбас [illegible] Бистиң [illegible] мөге болур ужурлуг [illegible] «Таакпыны [illegible]» — деп бар. Ол [illegible] чагыы ашкажыл.

Юрий Фокин ортумак [illegible] тура, хүрежип [illegible]. Оон узуну 1 метр 90 сантиметр, 90 килограмм [illegible]. Мээң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] мөгеге чорду.

«Мөгелерин көрдүм. Тывалар база [illegible] тыва хүреш [illegible] Шенес [illegible]» — деп, ол чугаалаан, тыва хүрештиң [illegible] [illegible].

Күреже бүттүнүң, Юра!

Чап-оол ОНДАР.

Сүт-Хөл районда улус өөредилге килдизиниң методизи.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-28: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга ангы
Тиражы 20000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 423. ТС-[illegible]

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл май 29 вторник
№ 123 (14323)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 коп.

МЕДЭЭЛЕР

Чөөн-Хемчик район

КАРТОФЕЛЬ ОЛУРТУЛГАЗЫ

Чөөн-Хемчикте «Искра» совхозтуң Валерий Сендажиевич Кужугетке удурткан картофель тарыыр арендаторлар звенозу бо хүннерде 6 гектарда 18 тонна картофельди олурткан. Эрткен чылын арендаторлар бир гектардан 127 центнер дүжүттү алгаш, районда картофель өстүрер звеноларның аразынга бирги черни алган. Звенода бир МТЗ-82 маркалыг трактор болгаш картофельди олуртур, ажаап алыр агрегат бар. Ногаажы, картофель өстүрүкчүлери Сендажы Кужугет, Чалдыг Ховалыг арткан 12 тонна үрезинни олуртуп турарлар. Совхозтуң кол агроному Шоре Севилбаевич Монгуш хүү чонга херегләәр үрезин садып алыры-биле Хакас автономнуг облустуң «Арбатский» совхозче чорупкан.

ТАРАА ЧАШТЫРЫЛГАЗЫ

Ол-ла ажыл-агыйның тараажы механизаторлары бо чылын 7709 гектарга тараа болгаш мал чеминиң культураларын тарыыр. Очур Доржуевич Сааяга удурткан Чаңгыс-Хаялыг хову-трактор бригадазы бөгүнге дээр 2130 гектарда тараа культураларын чашкан. Бригада кежигүннери үш звенода үстүп алган ажылдап турар. Ында Эрес-оол Бавууевич Ховалыгның өг-бүле звенозу эрткен чылын аренда керээзинче кирген. Эрткен чылгы ажылының түңнели багай эвес болган. Бир гектардан 10,6 центнер тараа ажаап алдынган болгаш кижи бүрүзүнге онаашкан бүдүрген продукцияның өртээ 21525 рубль болган. Ам олар боттарының бижыглаан К-701, МТЗ-82 маркалыг ийи тракторү-биле 512 гектарда тараа культураларын чажып, часкы хову ажылдарын дооскан.

СУГГАТ

Суггатчыларның Соржу Ооржакка удурткан 7 кижилиг звенозу Белдир-Бажында 10 гектар картофель шөлүн база ол ышкаш Хүрээ-Шыгында 70 гектар сиген шөлүн хол-биле суггарып дооскан. Сиген шөлүнде 300 метр буга унуунуң хараганнарын болгаш богун бо хүннерде аштап турар. Кечил-оол Монгуш, Мерген Ховалыг оларның ажылы макталадыр.

Николай МОНГУШ.

Часкы тарылгага темп болгаш шынар дээш

ПЛАНЫН ШЫДААР БЕ?

Кызыл — Сарыг-Сеп аразының оруу-биле чорупт олура, даг-биле хемниң кызаазын эртип кээривиске, Коптунуң бетии талазы, Бояровканың кедезинде шөл коступ келди. Оң талавыста, Каа-Хемниң кыдыында, шөлде чаштырып суггарар агрегаттардан сугнуң хензиг-хензиг дамдылары туман ышкаар коступ, чедээштелген. Сагыжым өөрүдү. Дээр куртаг, дуңаарган хүн. Агаар изиг. Хөрзүнде харның шыгы-биле баштайгы оът-сиген көдерип келген. Шак мындыг ышкам изигде, хензиг шык чүү боорлаан. Ша-даа четпес. Ийе, хөрзүн, агаар, хүн, суг — үнүштүң өзүлдезинге эң чугула чүүлдер бо. Олардан баштайгы үжү ам бо хүннерде четчир, а суг-ла эвээш. Ол чокта тараа, картофель, оът-даа үнмес.

Мындыг каан-халымы өйде «Ленинчи орук» совхозтуң механизаторлары дыка хөй агрегатты ажылдадыпкан, сугну чедээштелдир чаштырып, сиген, картофель шөлүн суггарып турарын көргеш, ыйы-ла сеткилим-биле өөрүп мен. А солагай талавыста хөй чылдыг сиген шөлүнде база-ла аттынган суг кыленнаан. Колтуунуң суггатчылга бригаданың ажылы ол.

Чогум ол совхозта суггарылга кандыгыл дээрзин кызыгаандаа сонуургап, айтырбаан-даа болзумза, мында суггат эңдир дээрзин кижи чайгаар-ла билип аптар чорду. Моон мурнунда ол девискээрге мынча агрегаттың ажылдап турганын көрбээним-не шын чүве.

Агаар медээзин ёзугаар алырга, майда, июньда-даа республикага, оон иштинде Каа-Хем районга-даа чаъс чагбазын билир мен. Ынчангаш бо чылын бистиң тыныыс алыр кара чаңгыс арга— суггарылга.

СОВХОЗТУҢ СКЛАДЫНДА, ШАҢЫНДА

«Ленинчи орук» совхозтуң конторазынга кээривиске, ховуажылдарын харылалтар кире чаңгыс-даа кижи чок. Мурнунда ногаа, картофель харылаар звено удуртукчузу Дембирел Адыяевич Салчак ол ажыл-агыйда барып сактыып келгеш, ону айтырарымга, ам склад эргелекчилеп турар, тарылга айтырыын билир кижилерниң бирээзи ол дээрзин тодарадып алгаш, складтарже чоруптувус.

Оларның бирээзиниң девискээрине баарывыска, ажылдаан улус-ла хөй: картофельди арыглаан, сорттаан, оон чудурүп чорудуп турлар. Бо культураны кидин түлүк олуртуп турар-дыр дээрзи оон-на илдең. Склад эргелекчизи мында чогуулду, картофель шыгжаар складта дээрзин ажылчыннар тайылбырлааш, оон кайда турарын айтып берди. Склад ырактан-на көскү. «Ленинчи орук» дээрге картофель тарып өстүрер талазы-биле республикада шыырак ажыл-агыйларның бирээзи. Совхозтуң дужуулгазын республика семинарының кижиилерине кол агроном таныштырып-даа турганын сакты дыр мен.

Складтың бирээзи колдуунда арыглап каапкан. Анаа чыткан үрезинниң олуртуурун олуртуп, чамдыызын шаң девискээринге арыглап турары ол. Чагылгада кадыгаашты номчуп көөрүмге, кышкы үеде оон температуразын эртен-кежээ-ле демдеглеп бижип турганы бар, чылыг нормадан колдуунда ажып турган. Өске складка көөримге, Д. Салчак мында ажылды башкарган тур. Бо чылын картофель талазы-биле байдалды ол допчулап таныштырды. Ниитизи-биле совхоз эрткен чылдаазы ышкаш база-ла 140 гектарга ону тарып олуртур. Амдызында 36 гектарда тарааш. Оон ангыда школа коллективи 3 гектарга картофель тарыыр деп керээ чарган. Ону май 20-де бүрүн олурткан. Ам ол шөлдү агрегаттар чаштырып, суггарып турарын чугаалааш, кудук хем кыдыынче айытты.

Бояровка салбырында 30 ажыг гектар, а Мергенде 110 гектар картофель шөлү бар. Үрезин чедишпес, бо хүнге чедир улустан 67 тоннаны садып алган, а боттарының 320 тонна. Кыш дургузунда үрелири үрелген. Ниитизи-биле үрезин четчир.

Эрткен чылын совхоз картофель алыр талазы-биле планын чедир күүсетпээн. Ону болдурбазы-биле чүнү кылганыл? Хамыктың мурнунда суггатче улуг кичээнгейни угландырган. Кызыл —, Сарыг-Сеп аразында оруктуң ишкээр талазында шөлдү чаштырып суггарар, сугну Каа-Хемден сордурар болгаш курлавыр четчир. Системаны эки ажыглап турган, бо чылын планны чөрле күүседир, күрүнеге 760 тонна картофельди садар ужурлуг. Агрегаттар дүне база суггарар. Бирээде, мындыг, а ийиде, картофель шөлүн чазып ийи катап болбаазыраткан. Үште, чемиштиг дүлгени чажып алган. Мурнунда чылдарда картофельди олуртуурун июнь 5-6-да доозуп турган болза, бо чылын эрте доозуптарының аргазы бүрүн бар.

Бис ук совхозка чорупт турувуста, шаңның ажылчыннары база контора ажылдакчылары шупту 18 кижи үрезинни арыглап, сорттааш, ховуже чудурүп чорудуп турду. Үрезин сөөртүр автомашиналар четчир. Транспорт чүгле боттарының. Мурнунда өске черлерден хөлезилеп база ап турган. Үрезинни белеткээринге, ону сөөртүрүнге чолаачы А. Гончаров, тракторист А. Чан-оол, ажылчыннар В. Ооржак, И Хураган-оол олар идепкейлиг киржип турарын Дембирел Адыяевич Салчак тайылбырлады. Улустуң сорүу улуг чорду. Ынчангаш картофельди дүрген болгаш шынарлыг тарып доозар дээш, олар кызымак ажылдап турар.

ФЕДОР ИЗОСИМОВ, ООҢ ЗВЕНОЗУ

Бо хүннерде «Ленинчи орук» совхозта үш агрегат картофельди тарып олуртуп турар. Оларның ийизи Сарыг-Сеп суурнуң кедээ талазында. Ында Федор Федорович Изосимовтуң звенозу ажылдап турар. Ол коллективтиң ажылы-биле таныжар аргалыг болган бис. Талдар аразында шөлде ийи агрегат картофельди олуртуп чорупт тур. Оларга чолаачылар Александр Сергеев биле Владимир Мельников үрезинни эккелген. Чогум ону шыгжаар складтары Бояровкада. Оон Мерген салбырынга эккелгеш, арыглаар, сорттаар, мында ам шаң ажылчыны үш херээжен кижи бар, оларга № 2 школаның үстүкү класстарының өөреникчилери дузалажып турар.

Ф. Изосимов бергелер дугайында ажыы-биле чугаалады. Сергей Калин-биле целээ картофель олуртуп турар шөлүн суггарбаан, чер кургаг. А арыкта суг чаа келген. Ол шөлдүң адаа талазында черни суггарып турар чорду. Баштай-ла ынчаарыгай деп болдым.

Кургаг хөрзүнге үрезин олуртуп турарын көргеш, кижи, шынап-ла, хараадаар чорду. Бо хире изиг турда, черни суггарып албаска болур бе?

Техника база үрели бээр таварылгага турарын звено удуртукчузу чажырбады. Суг-ла эвээш, берге-ле чүве ол. Картофель тарып олуртур агрегаттарда оолдар ажылдап турарын көргеш, ол кымнарыл дээрзин Федор Федоровичтен айтырдым. Профтехучилищениң Сарыг-Септе салбырының студентилери Алеша Лопсан, Алеша Найдан, а Сергей Калинде Кызыл-оол Ховалыг биле Рустам Салчак олар дузалажып турар. Ийиги-үшкү курсчулар.

Оолдар шупту эки ажылдап, кызымак чорууп көргүзүп турарын звено удуртукчузу мактады.

Картофель олурткан шөлүн боттары суггарар. Ол чоок-кавыны дооскаш, оон Даниловка чанынга баар, ында база картофель олуртур шөлдүг.

Арыкта суг бар. Эйбек. Бо чоокку хүннерде харын терең келгенин Ф. Изосимов чугаалады. Ол бодунуң картофель тарып өстүрер талазы-биле мергежилдиг. 1988 чылдың түңнелинде харын мырынай Россия Федерациязының шаңналынга четкен. Эрткен чылын кандаашкын болгаш планны күүсетпээнин Федор Федорович тайылбырлады.

— Улусту чемгерер картофель-ле дерек — деп, ол шынгы чугаалады.

Мерген оорууда хоранзык. Хүн херели чедишпес деп чүве турбас. А суг-ла херек, суг! Ам-даа, даарта-даа бергедээр чүве-ле ол. Канчаарыл ынчаш? Тарылга шөлдеринче арык-сууннарда бар сугну-ла ийи аэлчег-биле ажыглаар ийик. Сугнуң ховарын, ону чөп ажыглаарының эргежок чугулазын чүгле Ф. Изосимов эвес, а СЭКП райкомунуң 6 ргы секретары В Б. Петров база аажок-ла хүвүрел чугаалаар чорду. Районда суггаттың чорупт турарының дугайын мырынай чаа улусчу контроль комитединге чугаалашкан соонда, ол ажыл шуудай берген. Бирги секретарь дыңнатты. Суггатка ажылдап ийи аэлчег-биле организастаар бис дээрзин ол бүзүрелдиг айытты. Шын харын. Каа-хемчилерниң дүжүт алырының иделгилиг магадылалы — суггат. Чүгле агрегаттарга ынанмас, хол-биле суггарар улусту база организастаар. Бүдүн районга 44-ле суггатчы барын чүнүң биле тайылбырлаарыл?

Седен ХЕРТЕК.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинде

Россия Федерациязының улус депутаттарының бирги Съездизиниң киржикчилери эрткен неделяның сөөлгү хүннеринде өске айтырыглар-биле чергелештир РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы албан-дужаалга кандидатураларны соңгуурун уламчылаан. Катап бадылаашкынга Б. Н. Ельцин биле И. К. Полозковтуң кандидатураларын май 26-да болган кежээки хуралга киирген.

Бадылаашкын доозулган соонда санаалга комиссиязы оон түңнелин үндүрген. Б. Н. Ельцин дээш 503 кижи бадылаан, 529 кижи удур бадылаан. И. К. Полозков дээш 458 кижи бадылаан, 574 кижи удур бадылаан. Бадылаашкынга ниитизи-биле 1032 депутат киришкен, күш чок деп санаан бюллетень чок болган деп санаалга комиссиязы дыңнаткан.

Съездиниң хүлээп алганы түр Регламентиге дүүштүр чаа кандидатураларны чепшиткеш, соңгуудаларны катап чорудаар ужурлуг апарган. Моон мурнунда депутаттарның турган болгаш өске-даа кижилер кандидатураларын киирип болур деп, удуртулганың даргазы тайылбырлаан.

Май 28-те Съезд ажылын уламчылаан.

(СЭТА).

Литваның Компартиязының (СЭКП) ТК-зының пленуму

Литваның СЭКП-ниң платформазында Компартиязының ТК-зының пленуму эрткен субботада болуп эрткен. Анаа партия съездизиниң ийиги үе-чадазын эрттирериниң дугайында айтырыгны чугаалашкан.

СЭКП-биле идейлиг болгаш организастыг чаңгыс эвээ бузуп үревес дээш туржуп турар Литваның 40 муң кежигүннүг Компартиязы бодунуң съездизин үш үе-чадалап эрттирер деп шиитпирни хүлээп алганының дугайын моон мурнунда дыңнаткан турган. Бо чылдың апрель 21-де болган эрткен бирги үе-чадада делегаттар политиктиг илеткелди чугаалажып көрген болгаш партияның удуртукчу органнарын соңгаан.

Литваның Компартиязының (СЭКП) съездизиниң ийиги үе-чадазынга «Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының чээрби сески съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының болгаш СЭКП Уставының төлевилелдериниң дугайында» илеткелди сайгарып чугаалажыр деп шиитпир хүлээп алдынган. Бо айтырыг талазы-биле илеткелди ЛКП (СЭКП) ТК-ның ийиги секретары Владислав Швед кылган.

Съездиниң ийиги үе-чадазында республиканың партия организацияларының сүмелээнинге үндезилеп турган, СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттарны соңгуур деп шиитпирни пленум хүлээп алган. А съезд ажылының үшкү үе-чадазын СЭКП-ниң XXVIII съездинден эрткен соонда чыыр дырар.

(СЭТА).

ЧУРУКТА: «Тиилелге» совхозтуң саанчызы Соян Сырбыкаевна Күнзенмаа үжен инекти саап турар. Эрткен чылда бир инекке онааштыр 2200 килограмм сүттү саап алган. Бо чылда оон-даа эки ажылдааш, үш-муңчу саанчыларның оруунга кирерин хүлээнип алган.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АЙЛЫГ-ОЙНУҢ АРЕНДАТОРЛАРЫ

Чөөн-Хемчик районда «Тыва» совхозтуң Геннадий Даяевич Ондарга удурткан Айлыг-Ой хову-трактор бригадазының арендаторлары эрткен чылын 1700 тонна тараа культуралары ажаап алыр тургаш, ону херек кырында 1780 тонна чедирген. Чылдың түңнелинде бригаданың ниити орулгазы 30 муң рубль болган. А аренданың баштайгы чылы — 1988 чылда олар 28 муң рубль орулгалыг ажылдаан.

Бригадада 7 механизатор, бригадир, чолаачы-эдикчи болгаш повар — шупту 10 кижи ажылдап турар. Оларда К-700, К-701 маркалыг дөрт, Т-150 болгаш МТЗ-82 маркалыг бирбир тракторлар, аңгы-аңгы кожуг машиналары бар. Турлагда бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургускан. Үр чылдарда поварлап келген Юве Монгуш амданныг аъш-чемин-биле механизаторларны чемгерип турар. Дузалал ажыл-агыйында 17 хавап бар. Кызыл-булуңда телевизорну тургускан, көскү агитацияның бүдүүн дерзэн. Чуңар-бажың ажылдап турар.

Бригадир Геннадий Ондардан бо хүннерге чедир чүнү кылганын, тарылганы кажан доозар деп турарын сонуурган айтырдым. Ол мынчаар харыылады:

— Агаар-бойдус бо чылын берге-ле-дир. Чааскын шуут чагбаан. Чер кургаан. Чаштырып каан үрезиниңис чамдыызы шуут кадып калды. План ёзугаар 1500 гектарга тараа культураларын чажар ужурлуг. Херек кырында 500 гектарга кызыл-тасты, 360 гектарынга сула чаштынган. Бо чылын гектардан 12 центнер кызыл-тасты, 12,8 центнер сула болгаш 12 центнер арбай алырын айыткан бис. Түңнели амдызында билдинмес. Чайын 1500 гектарны андарар бис. Ам чажылданы чер кургаг болганы-биле соксатканывыс ол. Чайгы чер андарылгазынче бо каш хонуктарда кирип тер сорулга салдынган. Интенсивтиг технология ёзугаар саратовская 29 кызыл-тасты чылдын-на тарып турар. Бо чылын 200 гектарга чашкан. Чаъс чаарын манап турар бис. Бир эвес чаашкын чаап, ол-шык апаар болза, байдалды көрүп тургаштың чажылданы уламчылаар апаар.

Удавас сиген кезилдези база эгелээр. Бригаданың девискээринде элең болгаш чайгаар үнген сигенниг черден 50-60 хире тоннаны кезип белеткеп ап болур. Бригадирниң чугаазы-биле алырга, оларга 50 тонна сиген белеткээр даалганы пландап дашкаар берип каан. Анаа белеткелди амдыгаштан эгелеп чорудуп турар.

Кывар-чаар материалдарны бензовоз чолаачызы Оюн-оол Ондар үзүктел чок сөөртүп эккеп турар. Амдызында бир тракторнуң үрелген муфтазын септеп эгелээн. Хүн үлүүн Далар-оол Ооржак, Владимир Куулар, Владимир Ооржак болгаш өскелер-даа доктаамал ажыр күүседип, ажылынга туруушкуннарны болдурбайн турарлар.

Вячеслав МОНГУШ.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

● ВАРШАВА. Эрткен воскресеньеде Польшага түс чер бот-эргелел органнарынга соңгудалар болуп эрткен. Черчер органнарының дугайында чаа хоойлуга үндезилеп эрттирген бо соңгудалар чурттуң төөгүзүнде бир дугаар демократчы байдалга болган. Чурттуң ниити дээр кол административ-девискээр единицаларының саны 2383, оларга 52 муң ажыг товуттен кежигүннерн соңгуткан.

Польшаның президентизи Войцех Ярузельский соңгудаларның түңнелинге бедик үнелелин бергеш, демократчы ёзу-биле эртип турар соңгудалар чуртта эгелээн реформаларны бо[illegible] улуг рольду ойнап эгелээн деп медеглээн.

● ПРАГА. Чехословакияда амгы үеде парламент соңгудаларынга белеткел ажылдары хайнышкынныг чорупт турар. Соңгудаларны эрттиреринге киржир кижилер чедишпестеп турарын барымдаалааш, бо чугула кампанияны эрттиреринге дузалажырынче студентилерни кыйгырган мен деп, чурттуң президентизи Вацлав Гавел воскресенье санында чайгы резиденциязындан берип турар [illegible] чугаалаан.

● БУДАПЕШТ. Венгрияның Социалистиг партиязының ийиги съездизи ажылын дооскан. 50 муң ажыг кижилиг партияны төлээлеп келген 400 делегат ВСП-ниң кол-кол политиктиг болгаш [illegible] [illegible] Кол политиктиг айтырыглар болур түс чер бот-эргелели, [illegible] формалары, социал политика, бойдус камгалалы, ажыл-херлыг чорук, национал [illegible] саның улуг[illegible] ажыын камгалаар талазы-биле резолюцияларны съезд хүлээп алган. Демократчы социализмни тургузар дугайында социалистерниң туружу базымкаттынган.

● БОНН. Анаа [illegible] күштерниң саны [illegible] талазы-биле Венада боор турар чугаалажыышкыннарның үре-түңнелдиг [illegible] таарымчалыг аргалар [illegible] деп, ГФР-ниң даштыкы херектер министри Ганс-Дитрих Геншер ЦДФ телепрограммага берген интервьюзунга чугаалаан.

Бо [illegible] баттыг [illegible] Совет Эвилелиниң [illegible] СССР-ниң Чазак Даргазының [illegible] [illegible] эгелээн деп, ол медеглээн.

Чаа аргаларны тып, ажыглаар

СОВХОЗТУҢ ТУДУГ КООПЕРАТИВИ

Чурттаар бажыңның база чуңар-бажыңның ийи тудуун лотереяга ойнадып турду деп дыңналыр болза, чамдык совхозтарның удуртукчулары бүзүревес-даа чадавас. Чүге дээрге чурттаар бажыңнарын, чуңар-бажыңнарын лотереяга ойнаар [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Чуңар-бажыңнарын [illegible] малчыннарның чурттаар бажыңы чок [illegible] совхозтарга бар болгай. Чурттаар бажыңның база чуңар-бажыңны «Искра» совхозтуң 40 чылынга мынчаа-ла лотереяга ойнадып турган. Мындыг чорукка бо совхоз канчап чеде берген ол?

Эрткен чылын совхозтуң тудуг цехтиң ажыл-агый [illegible] кооператив аргазы-биле ажылдаарынче шилчиткен. Ажыл-агыйның [illegible] талазы-биле кооператив чедир бо «кооператив» ам-даа [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Чижээлээрге, эрткен 1989 чылда совхозтуң кооперативи 35061 рубльдиң тудуг [illegible] бүдүрген, 28509 рубльдиң тудуг материалдарын [illegible]. Чуңар-бажың, казанак бажың тудуун алырынга таарыштыр кылган бажың ыяжын 5674 рубльге бүдүрген. Ындыг бажыңнарны ниитизи-биле 11-ни кылган. Олар колдуунда 4х4 азы 4х5 метр хемчээлдиг бажыңнар. Чижээлээрге, 4х4 метр хемчээлдиг бажыңның өртүмак өртээ 500 рубль. Оларны чурттакчы чон күжүгүн-биле садып ап, чайгы кыштагларга, чуңар-бажыңнар тудуп ап турарлар. Ажыл-агыйның бодунуң база хереглелиниң [illegible] ёзугаар чурттаар бажыңнарының ыяжын кезип берип болур. Бо чылын ажыл-агый кооперативте багай эвес чорук турар. 4 казанак бажыңын, 1 улуг чурттаар бажыңның ыяжын кезип, ону шиткеш, саткан. Саткан бажыңнарының ниити өртээ 3800 рубль болган. Пландаттынган тудуг ажылдаазы пландыгын чорудп турар. Бо чылдың чээзиндан тура, план ёзугаар ийи аал ишти чурттаар бир бажыңның, эрткен чылдан шилчип келген ийи аал ишти чурттаар бажыңның, малчыннарның дөрт бажыңын тудар. Анаа немей, ийи аал ишти чурттаар бир бажыңны, бир аал ишти чурттаар бир бажыңны кылган. Тудугжуларга шаптыктап турар чүүлдер бар. Кыштагларга тудуп каан улуг эвес бажыңнарны бузуп алгаш баар таварылгалар көвүдээн. Эң ылангыя Чадаана — Кызыл аразында орук үлүнде турар кыштаглардан бажыңнарны бузуп аппарган таварылгалар бар. Кыштагларда бажыңнарның печкалерин бузуп, туңбуктарын чулуруп алгаш баар чүүлдер кайы хөй. Кооперативтиң кежигүннериниң чугаазы-биле алырга, бир чылда-ла чээрби хире кыштагны оорлап, тонап турар. Чогум-на оон кортказы, орук үлүнде турар кыштагга (малчын Ч. Монгуштуң кыштаа) тудуп каан бажыңның ыяжын катап бузуп турар улус болган. Чүгле каазыы тургузуп бажыңны бузуп алгаш баарын мырыңай бодаар болгай. Тудуг ажылдарын дүргедеринге кадыг, шиви, шифер, кургаг штукатура дээн ышкаш тудуг материалдарының чедишпези шаптык кылып турар.

Совхозтуң тудугжу кооперативинде ниитизи-биле 30 хире ажылчын бар. Кооперативтиң ажылын прораб Ч. Ш. Монгуш удуртуп келген. Совхоз оон өске-даа ажылдары-биле кооператив чарыгдалдарын дээш чөк-биле санажыр, кыр-чаар материалдарын база совхозтан чөк-биле садып ал турар. Чарыгдалдарны эвээжеткени дээш камналганы чамдыызын кооператив бодунга арттырып ап турар. Кооперативке совхоз ыяш сөөртүр ийи машинаны, ДТ-75 маркалыг ийи тракторну, бир чүък машинаны бижыглаан. Машина-техниканы ажыглаазы дээш совхозка аренда өртээн кооператив төлеп келген.

[illegible] ыяжын кезер, бажың тудуун алырынга [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Кооперативтиң кежигүннериниң бодунуң [illegible] [illegible] бир [illegible] бажың болза, малдыг, дээрбилиг чурттаар кооперативтиң [illegible] [illegible] [illegible] тудуг материалдарын сөөртүп алырынга машина хөлезилеп берип турар. Чижээлээрге, ыяш дилдеттинге бо хоорайга бергизин кирген 1000 рубльдиң [illegible] [illegible] Ажыл-агый ниитизинге кооператив чүгле өөренип болурунга эвес, а тудуг такчы чонга ажыктыг чүүлдү кылып берип турар.

Кооперативтиң кежигүннери ниитизи-биле багай эвес ажылдап турар. Прораб оларның аразындан кымны эки ажылдап турар деп ылгап адаарын бергезинер кижи болур. Ыяш кезеринге Конгар-оол Монгуштуң, бажыңнар тударынга, септелгеде Дуктен-оол Ондарның, Калчанай Хомушкууҗуң звенолары шалыпкын ажылдап турар. Пилорамада база чазаныр цехте ажылчыннар боттарының кол кылыр ажылындан аңгыда, чоңга ачы-дузазы чедирип келген.

Ажылды организастаарында улуг эвес бергелер ам-даа тургуступ [illegible] кижилерниң кызымак [illegible] [illegible] болган. Оон түңнелдери көску. Ол «Искра» совхозтуң тудуг кооперативиниң ажылын илдең. Ажыл-агыйның ниитизи кооперативтериниң ажылын оларның кежигүннериниң материалдыг сонуургалын таарыштыр организастаан. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Бо [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ХӨЙ ОРУЛГАНЫ АЛЫР

БАЙ-ТАЙГА РАЙОН. Өшкү ажылдыг «Кызыл-Даг» совхоз 5284 баш өшкүнүң кыргааш, 7 тонна 112 килограмм дүктү алган. Бир башка онаалдыр 1 килограмм 345 граммга чедиргени планнаанындан хөй болган. Кадарчылар Баян Хертек, Кан-оол Догбаа, Шилов Күдер Багай-оол Мижит-Доржу оларның коданнарында турар 1522 сергелен 2 тонна 816 килограмм эки шынарлыг дүк кирген. Байыр Мергенниң, Дапзын-оол Сагзының кадарып турар ангор өшкүлериниң бирээзинден кыргаан дүктүң деңзизи ортумаа-биле 1 килограмм 411 грамм болган.

Совхозтуң дирекциязы, малдың тускай эртемниглери анаа немей чоннуң хуузунда дузалал ажыл-агыйындан өшкү дүгүн доктаамал өртээ-биле садып ап, хөй кыргыттынмаан-да-ла, күрүнеге бээр планын курлавырлап алган.

Класстап, пресстээрин доозуп турар. Кызыл-дагжылар ону чоокку хүннерде Оренбург хоорайның фабриказынга дужаагаш, хөй орулганы алыр.

Александр ХЕРТЕК. («Шынның» корр.).

ЧАЙЛАГЛАП ҮНҮПТЕР

КЫЗЫЛ РАЙОН. «Х Улуг хурал» совхозта Семис-оол Ховалыгович биле Чатымаа Каваевна Дожекпеннер хөй чылдар иштинде малчыннап чорууp. Олар бо сөөлгү үш чылда ангор уксаалыг өшкү кадарып келген. Чыл санында оларның көргүзүглери эки болуп турар. Малчын өг-бүле бо чылын 100 өшкүден-не 90 анайны, бир баштан-на 1,1 килограмм дүктү алырын хүлээнген.

Олар ол хүлээлгезин күүседиптер аргазы бар. Коданында бар 350 өшкүден кыргаан дүгү планында көрдүнгенинден 23 килограмм хөй болган. Оларның ам кол сорулгазы — чаш анай бүрүзүн бүрүн камгалап алыры.

Июнь эгезинге чедир кыш-таанга түрмек септелгени дооскаш, Хаттыг-Тайга баары Ооруш-Хемче чайлаглап үнүптер.

Шолбан ДУЖУКПЕН. Баян-Кол суур.

XXVIII съезд: саналдар, бодалдар, шүгүмчүлелдер, сүмелер

ХУУДА БОДАЛДАРЫМ

СЭКП Төп Комитединиң февраль (1990 ч.) Пленумунга чугаалыг деп көргени бүгү улустуң чугаалажып көөрү-биле парлалгага үндүргени «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп СЭКП-ниң удавас болур XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының болгаш СЭКП Уставының төлевилелдерин солуннардан номчуп, сайгарып көрүп тур мен. Ук төлевилелдерни бүрүн-биле деткивишаан, бодумнуң болгап чоруур саналдарымны, сүмелеримни солун дамчыштыр киирип тур мен. Бодумнуң баксаап турарым партия эге организациязының коммунистериниң ниити хуралынга Төлевилелдер дугайында саналымны-даа киирдим.

Улуг башкы В. И. Ленинниң баштаалгазы-биле тургустунган Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязы болдунчу тургустунуп келген үезинден бээр совет ниитилелди баштап, иштиниң болгаш даштыкы политиказы хажык чокка боттаандырып келген. Кижиниң чаагай чорууг дээш, келегейге быжыг тайбың дээш моон соңгаар-даа турар.

Ынчалза-даа демократияны, ажык чаргылдаанны четпестиг шын эвес билир хемнер бар. Ооң уламындан СЭКП-ниң бактаар, ооң ролюн кудулаадырынче угланган янзы-бүрү чугааны өскээр турары таарымча чок. Ооң чылдагааны чүдел? Бирээде, партияның төп органнарындан эгелээш удуртур ажылдарга ажылдап чораан чамдык коммунистер эрге-дужаалын соора ажыглап, хара туразында ажылдап, агаалаашкынче сундугуп, күрүнеге меге медээ берип, алыксак-чиксек, чиижек амыдыралче чүткүп, өскелерге үлегер чок, багай салдарын көргүзүп чорааны. Ийиде, чамдык удуртукчу коммунистерниң кыры-биле чүгле күш ужун эртер турган, олче кымның сөс сөглээр болзуңза, ат кылтаны ол. Харын-даа оон туржук, күрүнениң өнчү-хөреңгизин эки көргени кижилеринге болу чааскаан аазаптар-даа тургулаар. Үште, арага-дарыже сундугуп, эрге-дужаалын соора ажыглаан, ажыл-агыйын саадараткан, төлеп чок удуртукчу коммунистерге эреңгей, чиик хемчег онаагаш, оларны өске улуг албан-дужаалдарже шилчидип каарга, партияның ат-алдарының кудулап турарының дугайында чугааның тыптып келгениниң чылдагааны ында.

Коммунист кижи болганымда, мындыг саналдарымны болгаш сүмелерни киирип тур мен. СЭКП-ниң хүрээлелинге аныяктарны киирери шын харын. Ынчалза-даа СЭКП Уставының төлевилелинде 18 хар четкен ССРЭ-ниң кандыг-даа хамаатызын СЭКП-ге хүлээп алыр дээн. 18 харлыг аныяк кижи школаны чаа дооскан, амыдыралдың берге оруктарын эртпээн, күш-ажылга дадыкпаан чүве болганда, партияга аныяктарны 20-21 хардан өрү хүлээп алыр деп саналдыг мен. Оон ыңай СЭКП-ге кежигүн хүлээп алырда албадал-биле эвес, кежигүнге кирер күзелиг илереткен кижилерни киирер. Албадап, ыйыдып тургаш чамдык кижилерни партияга киирерге элчок чүүлдерге чедирер бээр чорду. Эрткен чылын бистиң бир партия эге организациязынга кандидат стажы төнген бир аныяк кижиниң СЭКП-ниң кежигүнүнге кирер дээрге ойталап каапты. Бир чижек бо-дур.

СЭКП Уставының төлевилелинде кандидат стажының дугайында чүве биживээн-дир, мен болдаарымга, кандидат стажын бир чыл кылдыр хевээр арттырар.

«СЭКП-ниң хоочуну» деп хүндүлүг атты СЭКП-ниң 30-35 чылдан эвээш эвес стажтыг кежигүнүнге тывызыр болза ажырбас.

Партия хуралдарын кварталда бир катап эрттирерин саналдап тур мен, чүге дээрге даккыр-даккыр хөй санныг хуралдарның ажыы эвээш.

Оолак КАРА-САЛ.
Күш-ажылдың хоочуну.

ЧАГААЛАРДАН ОДУРУГЛАР

«СЭКП-ниң хоочуну» хүндүлүг атты 40 чыл стажтыг коммунистерге тывызырын эштер саналдап турар. Ындыг саналга каттышпайн турар мен. Хамык ужур стаж чедип алырында эвес, оон төлептиг мөзү-шынарын, ажыл-ижин, корум-чурумун кол барымдаалаар саналдыг мен.

Партияның хоочунунуң амгы херек демдээлин хемчээлин улгаттырар, эле кылыры чугула деп бодаар мен.

Донгак МИЖИТ.
Улуг-Хем район.

• • •

Амгы СЭКП-ниң Уставында айытканын ёзугаар партия эге организацияларны ай санында хуралды эрттирип келген. Ооң уламындан хуралга белеткелдер кошкак, хүлээп алган доктааалдың эреңгей болуру амыдырал көргүскен. Мен бодаарымга, кварталда бир хуралды эрттирерин доктаадыр, ооң белеткелин үндезин-биле эки кылыр, ооң шиитпирлерин дааштыг деп саналдыг мен.

Арагачы ДОНГАК.
Чөөн-Хемчик район.

• • •

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелинде идеология ажылынга хамаарыштыр кылыр ажылдар эвээш киргенин. Чон ортузунга чоруулар идеология ажылын эде тургузарынга, чаартырынга хамаарышкан хемчеглерни көвүдедир саналдыг мен. Ылангыя чонның чурттап турар черинге, аныяктар ортузунга чорудар идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажылдарны киирери күзенчиг.

СЭКП кежигүнүнге кирип турарларга бир чыл кандидат стажын хевээр арттырар саналдыг мен.

Надежда ОЧУР-ООЛ.
Улуг-Хем район.

ДЕТКИИРИН ИЛЕДИВИС

Тожу — Тываның каас-чараш, бай-байлак хемнер, хөлдерлиг, тайга-сыннарлыг оваа чери. Районнуң чурттакчы чону өске районнарга бодаарга эвээш-даа болза, оларның амыдырал-чурттамгазы, бүдүрүп турар ажыл-үүлези онзагай байдалдарлыг-биле ылгалдыг.

Ол хиреде ынчанга чедир бистиң райондан СЭКП-ниң съездилеринге делегат соңгуп көрбээн. Чоокта чаа партияның ам болур XXVIII съездизинге баар делегаттарның кандидатураларын районнуң XIV партия конференциязынга чугаалажып тура, ында СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин биле «Тоора-Хем» совхозтуң мурнакчы саанчызы, аныяк коммунист Мария Бараановна Давиктиң кандидатураларын саналдааннар.

Совет Тываның чылдарында болуп эрткилээн партияның тос удаа болгулаан съездилеринге Тываның Тожудан өске барык бүгү районнарындан төлээлер соңгудуп, делегаттар болуп чорааннар. Ынчангаш съезд делегаттарының кандидаттарын чугаалажып тура, үстүнде чүүлдү барымдаалап чогуур. Партияның область конференциязындан соңгудар төлээлериниң составынга бистиң районнуң коммунистериниң саналдааны Тожунуң кызы Мария Давиктиң кандидатуразын коммунистер деткиир боор дээрзинге идегедивис.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинге

Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунуң улуг эртем ажылдакчызы депутат К. А. Бичелдейниң (Шагаан-Арыгның национал-девискээр соңгулда округу) саналы

— Хүндүлүг улус депутаттары! Хүндүлүг даргалакчы! Россияның суверенитединиң дугайында бөгүн чугаалажып турар айтырыгны бодумнуң автономнуг республикамның суверенитедин чугаалажып көөрү-биле тудуш холбаалыг кылдыр көрүп турар мен. Бо айтырыгны өске-даа автономнуг бүгү тургузугларга ындыг янзылыг көрүп турар боор деп бодаар мен.

Бистиң ниитилел амыдыралыыстың кончуг берге байдалдыг үезинде бо айтырыгны чугаалажып турар-дыр бис. Национал улустуң төлээлекчизи кижи мени националдар арызында харылзааларның кончуг нарын болгаш берге боор турары дүвүредип турар. Ынчангаш РСФСР-ниң суверенитединиң дугайында декларацияны чугаалажып көргеш, хүлээп алыры бистиң Россия ниитилеливистиң күштерин сырый каттыштырарынга дузалаар.

Чамдык мындыг чүүлдерниң бооп турарын чугаалап көрейн, эштер. «Россия» гостиницаның эжииниң аксында мындыг лозунну азып каан: «Россияны — чүгле орустарга!» Мен база Россия чурттуг кижи мен — Тыва Арат Республиказа 1944 чылда Совет Эвилелиниң составынга киргенден бээр Россия чурттуг мен. Россияның бүгү сагыш човаашкынын бодумнуң чүрээмге [illegible] көрүп турар мен. Мээң болгаш мээң чонумнуң дугайында Россияның сагыш салыышкынын көрүп база билип чоруур мен. Ынчангаш Россияның суверенитединиң дугайында саналдарны кудукку деңнелден, оон автономнуг тургузугларындан тургустунуп кээп турар кылдыр хүлээп көөр мен. Бистиң республикавыстың — Россияның национал улустарының аразында бот-боттарынга хүлээп көрдүнер эки харылзааларны тургузуп алыры амгы үениң чугула сорулгазы болур. Россияның автономнуг республикаларының суверенитедин тургустунмаан шаанда эвилел кежээзинге ооң суверенитеди тургустунуп болдунмас деп бодаар мен.

Оон ыңай эштер. Сээң ковуң хостуг болур болза, сен болдуң база хостуг болур сен. Чоң бүрүзүнүң хостуг чоруундан бүгүлениң хостуг чоруу тургустунар. Бистиң федерациявыстың суверенитединиң моону барымдаалап тургузар ужурлуг бис.

Бот-тускайлаң девискээрлерден, бот-тускайлаң автономиялар болгаш бүдүрүлгелерден РСФСР-ниң политиктиг, экономиктиг суверенитедин тургустунарын манап сагынал берген эштер тодаргай чугааланы.

Эвилел министерстволарының болгаш ведомстволарының тергиидели Россияны социал-экономиктиг аар байдалга чедиргени деп, манаа хөй-ле сөстер дыңналып турду. Ынчалза-даа, эштер, утпайн көрээлиңер. Бистиң Россиявыстың автономнуг республикалары, областары, крайлары болгаш округтары Россияның министерстволарының база ведомстволарының талазындан база-ла шак-ла ындыг тергииделинге таваржып турарлар.

Бистиң автономнуг республикавыста девискээривистиң аажок улуг кезээ болувустуң республикавыска-даа чагыртпас болгай. Республиканың кол-кол бүдүрүлге күчүлери база биске чагыртпас. Ынчангаш бөгүн ам, кажан Россияның суверенитедин доктаадып тургузар дугайында чугаа чорул турар болганда, ылап-ла шак ол үндезиннерин барымдаалаар херек: оон кызыг-кызыгаары, Россияның эвээш санныг улустары амыдыралында бот-тускайлаң эвес болганда — Россияның ёзулуг суверенитеди турбас-даа.

Мен бодум хуумда Россияның суверенитединиң дугайында Борис Николаевич Ельцинниң номчуп таныштырганы деклараацияны деткиир кижи-дир мен. Чүге дээрге мен ол декларацияда национал тургузугларга, оларның бот-тускайлаң чоруунга, оларның эргезинге, оларның суверенитединге хөй-ле сагыш ажырадылганы салып турарын көрүп тур мен. (Алыш часкаашкыны). Четтирдим.

Суверенитеттиң айтырыы — ол дээрге хамыктың мурнунда политиктиг айтырыг деп чугаалаар билгеш, а политиктиг айтырыга бөгүн бирги ээлчегде националдар аразының харылзаалары туруп турар болгай, мен бо бедик индирни ажыглап алгаш, тыва улуска кыйгырыг салыр бодап тур мен. Аргажоктуң кырындан кыйгырыг-дыр.

Бистиң республикада совагү үеде аппараттың ажылдакчыларының талазындан ыйыдыышкынның уламындан национал-дар аразының харылзаалары аажок шыңгыы ханылаан болгаш нарыыдаан. Манаа холбаштыр мен дараазында чүүлдү чугаалаар бодап тур мен. Мен ону дораан-на тыва дылче очулдуруп тур мен. (Тыва дылда [illegible]).

Мээң хүндүлүг чер-чуртташтарым! Россияның демнелинде бистиң эргелеривисти, хосталгавыс болгаш суверенитедивисти кым-даа хунаап, былаай бербес, кым-даа хол дегбес. Ынчангаш бис, тывалар, Тываның девискээринде бистиң-биле кады чурттап турар орус болгаш өске-даа улустарның төлээлериниң эргелерин болгаш эрге-ажыктарын хунаап, былаап алырын, хол дээй бээрин болдурбас ужурлуг бис. Бир эвес кижи болунга ден [illegible] хосталганы болгаш бот-тускайланы чоруур күзээр болза, ынчан ол хамыктың мурнунда өске кижилерниң хосталгазы болгаш бот-тускайлан чоруунче эргезин хүндүлээр ужурлуг.

Дыңнааныңар дээш четтирдим. (Алыш часкаашкыны).

ЧУРУКТА: «Революцияның чалбыыжы» совхозта кошкар кадарчызы Чооду Көк-оолдуң кадайы Мария Чооду хүлээнип алган малын ажаап, чемгерерин шалыпчы улуун кирип турар. Олар үш чыл бурунгаар аренда керээзи-биле ажылдаарынче кирген. Ажылагый бо малчыннарга бир тракторну хуузунда садып алыры-биле берген. Мария Чооду чайлыг үелеринде тракторун база башкарып өөренип турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Көскү агитация

Кижизидикчи салдарын бодаар

Көскү агитация — идеология ажылының база бир чугула хевири. Ооң утка-шынарын үениң негелдезинге дүүштүр эде тургузуп, чурттуң амыдыралында политиктиг чаартылгаларны медерел билиринге, социал-экономиктиг хөгжүлдени дүргедедиринге масса чонну кижизидер, эвилелдээр, ажыл-ишче хей-аъдын көдүрер чепсек кылдыр билдилиг ажыглаарын партия негеп турар. Коллективтерниң көскү агитациязынга кудумчуларда, конторааларның, культура албан черлериниң, политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге кабинеттериниң болгаш өске-даа чон чыглыр черлерниң иштинде, даштында дерип кылдынган лозуннар, плакаттар, стендилер, самбыралар, булуңнар хамааржыр. Аңаа чурттуң, республиканың, районнуң ажыл-агыйының мурнунда салдынган чугула сорулгаларны, партияның болгаш чазактың политиказының стратегтиг кол угланыышкыннарын тус черниң амыдыралы-биле холбап көргүзер.

Бо чугула политиктиг ажылды херекке албас, ооң ажыл-херекке идиг бээр, кижизидикчи салдарын бодавас чоруктар чамдык черлерде бары хомудаанчыг. Тодаргай чижээн Барыын-Хемчик районда «Дөң-Терезин» совхозтан көрүп болур. Суурнуң кудумчуларында, Культура бажыңының, кодээ Совет күүскомунуң, автопарктың, магазиннин, столоваяның иштинде болгаш даштында көскү агитацияга хамааржыр чүүлдер көзүлбес, адрестерни чараштыр бижиттинмээнин барган кижиге эстетиктиг байдал, аян-шинчи чок кылдыр көстүр. Хөй, сарлык, өшкү бригадаларының төптери кылдынмаан, сүт-барааан фермазының кызыл-булуңун дериири уттундурган. Хөй кижи чыглыр хову бригадазының төвүнде мынчага чедир чаңгыс-даа лозуң, плакат, көргүзүг кылдынмааның ында ажылдап турар кижилер шүгүмчүлеп турар.

Совхоз конторазының иштинде, даштында байдалы база дөмей. Даштында ниити адрези чок. Кирер эжиктиң бажы ханаада «СЭКП-ниң XXVII съездизиниң шиитпирлерин амыдыралга боттандыраал!» деп кыйгырыг бижээн эрги лозуң куурап, сөстери номчуттунмас кылдыр балалганда безин ону дүжүрерин бодаваан. Конторада чаны кудумчуда мыштарга быжыглаашчыскаай аскан көргүзүг, түңнүлел самбыралары, стендилер эргижирээн. Ооң ийизин хат тура шаап каан соонда кедүрер, тургузар хемчеглер албаан.

Конторанын коридорунда, политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге эрттирер кабинетте асплаан «Өлүсчу контрольдуң булуңу», «Комсомол амыдыралы», «Информация стендизи», «Партия ажылының булуңу», «Арага ишпес чорук — амыдыралдың негелдези» дээн ышкаш булуңнар бар-даа болза, арыннарын солуп, чаартпайн турар. Ажыл-агыйның девискээринде өске нацияның кижилери чурттавайн турда орус дыл кырында бижиттинген болгулаар. Эргелеп башкарылганың чаа хевирлерин, күш-ажылды организастаарының депшилгелиг аргалары — бот-орулга-чарылга, аренда, өг-бүле керээлери, кооперация болгаш коллективтиг керээлер дугайында холбаштырган көскү агитация көзүлбес. Мал, чер, автопарк ажылдарын тодаргай көргүзер сорулга-биле «Планнар болгаш анализ» деп эгелиг стендини кылып алгаш, ооң көргүзүктерин ай санында чайы-биле солуурбайн келген. Хана солуннарын, агитхурустарны үндүрбейн турар чылдагааның партком секретары Алдын-кыс Ондараевна Ооржактан айтырган мен.

— Хана солуннар ааргa, ора соп каап-тар-дыр. Агитхурустарны моон соңгаар үндүрер бис — деп бүдүрүнчиг эвес харыы берген.

Секретарьның чугаазындан алырга, совхозта көскү агитация ажылын ооң оралакчызы Артис-оол Ооржак таарыннаар. Ону ол харылзап шыдавас, ужурун-даа билбес, эртем-билии таарышпас — трактории кижи болган. Херек кырында бо айтырыгның партком [illegible], бүгү коммунистерниң хуралдарынга чугаалашпааны билдингир.

Политиктиг чугула ажылды шак мынчаар сулараткан дээш СЭКП райкомунуң идеология килдизи база шүгүмчүлээр апаар. Эрткен кыжын районнуң бүгү коллективтериниң аразынга көскү агитацияның көрүлдезин чарлаааш, ооң дээштиг түңнелин чедир албааны илден-дир. Республиканың чамдык райкомнары тускай чөвүлгелдерни тургузуп, планын чогаадып, суур бүрүзүнде хувааш алган, семинарларны эрттирип, практиктиг дузаны чедирип турарындан үлегер алыр ужурлуг.

«Дөң-Терезин» совхозтуң парткому көскү агитацияже көрүп, администрацияның саныы талазы-биле деткимчезинге дачып, идеязы чеппестерин дарый эде үе келген.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ЧАҢЧЫЛДАРНЫ ДАМЧЫШТЫР

Тыва улустуң шагдан бээр чаңчылдары болгаш ёзулалдары бүзүрелдиг шынарлары-биле онзаланып турган ада-иелеринге, өгбелеринге, төрээн черинге, чонунга ынакшылы болгаш хүндүткели. Бо бүгүнү кижиниң чорукка хамаарыштырар чуул.

Кандыг-даа салгал чонунуң чаңчылдарының эртинезин камгалап, хумагалаар, ажы-төлүнге ону дамчыдар хүлээлгелиг болгай. Төөгүнүң чамдык үе-чадаларында улусчу чаңчылдарны шагындан ылгап билип албайн тура, ону херек чок деп биле бергенинден чамдык ада-иелер ону боттары база сагывайн баар таварылгалар хөй. Ынчангаш чамдык үелиг чүүлдерни чидип бар чорутурун сагындырары артык эвес.

Ам национал бот-медерел чаартынып турар үеде, чаагай чаңчылдарже катап эглип турарывыс таварылга эвес. Ол бистиң национал чоргааралывыска, ажы-төлүвүстүң мөңгү бүдүштүг болурунга улуг орукту ажыдып турары өөрүнчүг-дүр.

Мен бодумнуң бо чүүлүмде улусчу чаагай чаңчылдарны Чыргаландының школазында болгаш ясли-садикте база суурнуң культура одагларында канчаар боттандырып эгелээнинниң дугайында демдеглекседим. Тыва чаңчылдарны аныяктарга херек кырында өөредип чорударын дыка ажыктыг деп бодаар мен. Бо дараазында аңаа ниити коллективтерде кижизидилге ажылында бодум киржип турар мен.

ШКОЛАДА. Бо өөредилге чылының эгезинден эгелээш Чыргаландының школазында өөреникчилерге улусчу чаңчылдарны өөредир талазы-биле чамдык тодаргай ажылдар кылдынган. Бирги чартык чылда бо талазы-биле ада-иелерниң киржилгезин организастаан. Школада [illegible] коммунист, тыва дыл башкызы Тамдыйнаа Максимовна [illegible] аңаа лекция номчааан. Оон олар кижилерниң мөзү-бүдүжүнүң, кежээ, угаанныг, сайзыралгай дылдың чаагай болгаш өске-лерин хүндүлээр кылдыр кижизидер дээш ышкаш чүүлдер лекцияда кол черни ээлээн. Ада-иелер аңаа боттарының санал-оналын берип, сүмелерин киирип, арга-дуржулга солушкан. Ажы-төлдү чаагай чаңчылдарга кижизидеринге өг-бүлениң ролюнуң дугайында улуг чугаа болган.

Өөредилге чылының ийиги чартында эрткен хуралга тыва улустуң педагогиктиг чаңчылдарының талазы-биле лекцияны школа директору Н. И. Арина биле И. Ч. Дондуй олар номчаан. Удаваанда школаның улуг класстарының өөреникчилериниң аразынга тыва чаңчылдар болгаш оюннар кежээзин организастап эрттирген. Аңаа суурнуң хоочун чурттакчылары база киришкен. Пенсионерлер Ы. У. Донзайнаа, Е. Д. Чындыгыр, «Чодураа» совхозтуң партком секретары О. Ч. Сырат, кодээ Совет күүскомунуң даргазы Н. В. Чындыгыр олар кежээге идепкейлиг киржип, боттарының саналын киирген.

Тыва улустуң чаагай чаңчылдар айын март айда школага конкурс кылдыр эрттирген. Чижээ, 8-ки классчылар — «Улусчу чаңчылдар», 11-ги классчылар — «Алгыш-йөрээлдер», 2 «а» классчылар — «Тыва оюннар», 3-кү классчылар — «Тыва хөгжүм херекселдери», алдыгы классчылар — «Чечен чугаа, үлегер домактар», 9-ку классчылар — «Дүрген чугаалар» деп темаларга көргүзүг кичээлдер белеткээш эрттирген. Аңаа класстарның удуртукчу башкыларының киржилгези улуг улуг.

Апрель ай «Тыва улустуң эге чугаазын болгаш чаңчылдарын өөренээли» деп кыйгырыглыг эгелээн. Ол талазы-биле сес класстың класс шагынга олуруштум. Класстың тыва ёзу-чаңчылдарга холбаштыр дериг кылган, үлегер домактар, чуруктар болгаш өг херекселдерин делгээн. Эжиктиң кирип ораа-ла тыва улустуң хөөмей-сыгыдыы чаңгыланып турар. Стол кырында тыва аъш-чемниң дээжизин салган. Уруглар байырлал шинчилиг кеттинген: шупту тыва торгу тоннарлыг. Аңаа класстың 20 ажыг өөреникчилериниң кижи бүрүзү чүве тайылбырлап, көргүскен. Тываларның амыр-менди солчуруундан эгелээш, өгге олурары, чугаалажыры, аалчыны үдээри дээш ангы-ангы хевирлерге чижектерни өөреникчилер эки күүседкен.

«Төрээн черин өөрен» деп темалыг класс шагын алдыгы классчылар база эки организастаан. Шак мындыг кичээлдерни башкылар Алефтина Кулдуң, Саяна Чигжит, Зоя Сувандии, Алдын-кыс Минчей болгаш оон-даа өскелериниң удуртканы класстар эки эрттирген.

Тес-Хем болгаш Эрзин районнарның башкыларының «Тыва өгнүң ширээзин долгандыр» деп каттышкан кежээзи база эрткен. Аңаа амгы үениң амданныг чемнерин база делгээн. Мен бодум аңаа сөс ап, чүве чугаалааш, ада-өгбелеривистиң төөгүлүг чаңчылдарын, аңаа канчаар кижизип, чаңчыгып келгенимни база ол чараш чаңчылдарның чоорту канчап чиде бергениниң, ам оон сайзырап орарының оруктарының дугайында бодумнуң саналдарымны киирдим. Кежээге киришкен башкылар торгу тыва тоннарлыг болгаш берттерлиг. Ылангыя улуг пионер вожатыйы А. К. Увангурнуң чараш тыва кеткенин башкылар дыка сонуургаан. Аңаа суттуг шайны ижип, ниитг ханны чиген бис. Түңнелинде конкурс маргылдаазынга башкылар шупту идепкейлиг, улуг сонуургал-биле киришкен. Келир өөредилге чылында эгелеп уруглар, оолдар тыва тоннарлыг өөренир дугайында хөй башкылар, ада-иелер саналдаан.

«БЕЛЕК» САДИГИНДЕ. «Чодураа» совхозтуң бо ясли-садии районда дээре ажылдыг коллективтериниң санынга хамааржыр. Ында арга-дуржулгалыг кижилер ажылдап турар дээрзин билир мен. Садикте чаштарның ыры-домак сайзыралынче болгаш улусчу чаңчылдарны өөредир, кижизидеринче угланган ажылдар база кол черни ээлеп турар.

Бо чазын шагаа байырлалынга белеткенип, уруглар тыва тоннарлыг, оолдарга содак-шудакты база даараткан. Ол хептерни даарап кылырынга ада-иелер болгаш хоочуннар идепкейлиг киришкен. Суурда чурттап орар пенсионер кырган-авалар Анай Оюн, Чаштыгбай Чикей, Суван Хураган, Кара-кыс Оруйгу болгаш оон-даа өскелериниң адак чиигин чон билир.

Методист башкы Күске Павловна чыылган ада-иелерге болгаш чаштарга шагаа дугайында делгереңгей-биле тайылбырлаан. Уруглар, садик ажылдакчылары-даа каас-шинчик кылдыр кеттинипкен, ырлап, танцылап, тывызыктап, үлегер чугаалар чугаалап, оюн көргүзүглерни бөлүктер аайы-биле бараалгатканнар. Адак соонда «Эрниң эрези» деп вымпел дээш хүреш болган. 16 бичии мөгелерниң аразындан Коля Монгуш шүүлген.

Районнуң садиктер башкыларының методиктиг семинары база чоокта чаа аңаа эрткен. Оон кол сорулгазы — «Белек» садикте музыка болгаш күш-культура кичээлдериниң эртип турарының дугайында практиктиг кичээл-биле таныжары. Ооң түңнели багай эвес болган дээрзин аңаа келгеннер демдеглээннер. Тыва чемнерниң болгаш кылган чүүлдерниң делгелгезин база организастаан. «Ангыр-оолдуң тоожузундан» сценарийлерин база көргүскен. Викториналарны организастаан. Садиктиң методиктиг кабинединде тыва өгнү тиккен болгаш чанында баглаашта ак аътты мунгарынга белен кылдыр тургускан. А бөлүктер аайы-биле кылган чүүлдер хөй болган.

СОВХОЗТУҢ КУЛЬТУРА ОДАГЛАРЫНДА. «Чодураа» совхозтуң Культура бажыңынга шагаа байырлалын организастааны солун. Ону культура ажылдакчылары, башкылар болгаш хоочуннар база аныяктар эрттирген. Шагаа темазынга таарыштыр заалды дерип каастаан, үлегер домактыг, чечен сөстер аңаа келгеннериң доraан-на сонуургалын бээр. Агиткварталдар аайы-биле ангы-ангы столдарда тема бүрүзүнге делгелгелерин кылган, а пенсионер хоочуннарның столдары база ангы. Шагаа кежээзиниң ажыдыышкынынга хөй чон чыылган болгаш оларның сонуургаан чүүлдери арбын болган. Өреме, быштак, аржы, саржаг, чөкпек, хойтпак, далган болгаш эъттен кылган чүүлдер — манчы-хуужуур, бууза, изиг хан, кургуладай дээш, черле чүнү чок дээр боор.

Манаа демдеглезе дээним бир чүүл болза, аңаа келген аныяктар-даа, хоочуннар-даа хөй кезиң тыва национал хептерлиг болган. Чаражын канчаар, өөрүнчүг-даа чорду. Ол кежээге ээрик, корум-чурум үрээн чаңгыс-даа кижи чок болган.

БИБЛИОТЕКА. Тыва улустуң чаңчылдарын нептередир талазы-биле библиотека ажылдакчылары база эвээш эвес чүүлдерни кылган. Аңаа «Үлегер сөсте үгүл чок» деп аас журналын эрттирген. Школаның өөреникчилери болгаш башкылар аңаа идепкейлиг чоруун көргүскен. Библиотеканың эргелекчизи Г. С. Седип-оолдуң тывынгыр чоруун демдеглээри чугула.

Тыва улустуң боттарывыстың чараш чаңчылдарывысты аныяк-өскенге, салгалдарга өөредир дээш мындыг чүүлдерден бистер эгелээн бис. А өске черлерде бо талазы-биле кандыг ажылдар чорутттунуп турар ирги?

Алдын МАСКЫР.
РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы, персоналдыг пенсионер.

КОЛ-ЛА ЧҮВЕ — ЭКИ ҮЛЕГЕР

Ажы-төлдү эртем-сургуулга өөредип, күрүнениң болгаш хөй-ниитиниң корум-чурумун сагып, улус чонуң, эш-өөрүнүң аразынга эки кижи болуп чурттаарынга кижизидери мындыг чиик эвес херек. Манаа ие кижиниң түле-бүдүжү, ачы-хавыяазы улуу-биле негеттинер. Ие деп бедик адын тудуп чорууурларның бирээзи — Тамара Донгаковна Чыдым-оол. Ол Улуг-Хем районнуң «Улуг-Хая» совхозунуң Арыг-Бажы салбырда СБФ-ниң мал тарып боозадыр талазы-биле специалист болуп ажылдап турар. Ооң хөй-нити даалгалары эндерик: бирээзи — партия райкомунуң кежигүнү.

Тамара Донгаковна болунуң ажылын болгаш хөй-нити ажылын ак сеткилдиг кылырындан ангыда, үлегерлиг ие. Улуг уруу Светлана Омскиниң кодээ ажыл-агый институдун дооскаш, эртеминиң аайы-биле Соңгу Казахстанда ажылдап турар. Оглу Роман — тудуг техниги, Улуг-Хемниң «Чодураа» совхозунда. Марина Новосибирскиниң садыг институдун доосаш, Кызылда ажылдап чоруур. Саяна — кодээ ажыл-агый техникумунуң доозукчузу, ам авазының чанында, фермада мал эмчизи. Хеймери Чечек Кызылдың эмчи училищезинде эки өөренип турар.

Уругларының эртем-билиг чедип ап, кызымак ажылдап чорууру — Тамара Донгаковнаның ачы-буяны. Ол уругларынга бичиизинден тура эки ажы-чаңны хевирлеп, оларның кижизидилгезинче улуг кичээнгейни салып келген. 20 чыл ажыг үе иштинде ажы-төлүн өскүссүретпейн өстүр азырап, эки кижилер кылып алыр дээш чылын чытпайн-даа чораан.

Тамара Донгаковна ышкаш уруг-дарыын эки ажыга, чараш чаңчылдарга кижизидерин чоруур ада-иелер аравыста хөй. Ынчалза-даа совалгү үеде ажы-төлүн көрүп, хайгааравас, оларның сула салыпкан, аңаа олурар кижилер база чок эвес. Ылангыя совагү үеде кем херек үүлгедиглери чүге көвүдеп турарыл? Ону улуг улус эвес, хөй кезиинде аныяктар үүледип турар болгай. А оларның ада-иелери чүнү көрүп орарлары? Ол хамаанчок уруг дарыг аразынга үлегер-чижек чок чүве чугаалаар, чөрүм үреттен оолу-кызынга болур, ол дээш шагзааларны бүрүүдедир кижилер бар. Ындыглар Хемдеректиң Ак-Тал суурда бар, олар миннип алзыннар.

Уруг-дарыгны кым-на күн бүрү, шак бүрү хай деп, чагып-сургап турар боор. Кол-ла чүве — улуг кижилерниң эки үлегери. Олар күш-ажылга ынак, эки төөгү чаңчылдарын сагып чоруур болза, аныяктар оларның чүнү сагаар. Аныяк-өскенниң чаагай кижизидилгезинге Т. Д. Чыдым-оол ышкаш ада-иелер улуг үлүүн киирип чоруурлар.

Мижит ДОНГАК.
Күш-ажылдың хоочуну.
Ак-Тал суур.

Айтырыңар, харыылап берээли

ДЕМОКРАТИЯ БОЛГАШ ЧАА ШИМЧЭЭШКИННЕР

Неформалдыг организациялар болгаш неформалдар дугайында солун дамчыштыр делгеренгей-биле тайылбырлап бээрин Кызыл хоорайның чурттакчызы Ч. Монгуш болгаш Тес-Хемниң Ак-Эрикте Б. Соян олар редакциядан дилээн. «Билиг» ниитилелиниң кежигүнү, республика категориязының лектору А. Дугержаапның тайылбыр чүүлүн моон адаанда ковчулап парладывыс.

Совет ниитилелдиң амыдыралының бүгү талаларынга калбак демократтыдылга болгаш ажык-чарлыг чорук чаа революстуг эде тургузуушкунуң амгы болгаш эрес сорулгалары боттанмас дээрзин ССРЭ-ниң Президентизи, СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев чаңгыс эвес удаа онзалап демдеглээн.

Бистиң ниитилелиңиске калбаа-биле демократчылал, ажык-чарлыг чорукту улам-на хөгжүдүп турарының байдалдарында ниити-бүрү хөй-ниити организациялары болгаш шимчээшкиннери чурттуң барык бүгү чер болганында тургустунуп, тыптып кээп турар. Албанның ёзузу-биле эвес, а боттары тургустунган ындыг организацияларны, ниитилелдерни, шимчээшкиннерни неформалдыг организациялар, оларның тургузукчуларын, ол ышкаш кежигүннерин неформалдар деп адап турар. Ол организацияларга болгаш шимчээшкиннерге хамаарыштыр СЭКП ТК-ның февраль (1990 ч.) Пленумунга мынчаар демдеглээн: «Бо чорудулга кайы-бир үе-чадада партияларның тургустунарынга чедирип магат чок». Ынчаарга совет ниитилел тургузуун быжыглаан ССРЭ Конституциязынга дүүшкен ажыл-чорудулгалыг бүгү неформалдыг организациялар-биле чугаалажыышкыннарны кылырынга, харын кады ажылдажырынга СЭКП, оон бүгү органнары болгаш организациялары белен.

Сөөлгү медээлерни ёзугаар алырга, бистиң чуртувуста 60 муң ажыг неформалдыг каттыжыышкыннар, бөлүктер тургустунган. Бот-тускайлаң ажыл-чорудулгалыг неформалдыг организациялар — бистиң чуртувуста политиктиг плюрализмниң тодаргайлаары, политиктиг үзел-бодалдарның ниити-бүрү хөй хевирлериниң илергейлээшкини-дир. Неформалдыг шимчээшкиннерниң эң-не нептереңгей [illegible]

[illegible]

делип, эрге-чагыргаже чүткээн, чүгле дуузунда эрге-ажыын хараан авантюристиг кижилер болуп турар. Ындыг кижилер боттарының [illegible] ат-алдарын, адын-чүдүрүн, хостаашкын, хамаарышпас чорук американга долларга, англи фунт стерлингиге ажы барымдаалыг [illegible] Совет эрге-чагырганың удуртулгазын оралдажып турар. Прибалтика республикаларында улусчу фронтуларның удуртукчулары — 1940 чылга чедир чагырыкчы национал бай буржуазияның сыскыындылары дыр. Чижээ, «Саюдистиң» кол удуртукчуларының бирээзи, амгы үеде Литва ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ландсбергис — оларның бирээзи. Оон адазы [illegible] бай Ландсбергис деп кижи 1941 чылдың июнь 23-те, Ада-чурттуң Улуг дайынының эгезинде-ле Литваның гитлерчи фашистерге хамыкты мурнай саадышкан, буржуазтыг-националистиг «түр чазактың» министри болуп, Литва улустуң ак сеткилдиг оолдар, кыстарын, социалистиг Төрээн чурттуң чаңгыс чер-чурттугларын, оон иштинде Литваның национал маадыры партизан Марите Мельникайтени араатандыг бүдүш-биле шаажылап өлүреринге идекчилиг киржип, Гитлерниң макталын, эвээш эвес шаңналдарын алган. Ол-ла Ландсбергис мынчаарда Гитлерге чагаа чорудуп, «большевик дарлалдан» Литваны хостааны дээш өөрүп четтиргенин илергейлээн. «Саюдистиң» удуртулгазынче ындыг кижилерниң сыскындылары шургуп кирген турда, хөй-ниитиниң неформалдыг ол организациязындан эки чүүлдүг [illegible] херээ чок. «Саюдистиң» удуртукчузу Ландсбергис болгаш оон талалакчылары Литва ССР-ниң Совет Эвилелиниң составындан үндүрерин оралдажып, республиканың чонунуң, ылаңгыя аныяктарының угаан-медерелин национализмниң хораны-биле төөредип [illegible]

[illegible]

ы — Кызылга, Самагалдайга «сарыг шажынның» хүрээзин тудары кылдыр саналып турар. Ынчангаш неформалдыг чаа организацияның, оон сорулгаларының, эрге-хүлээлгелериниң дугайында шын тайылбырны чонунуң, ылаңгыя аныяктарның ортузунга тодаргай, шын тайылбырлаары эргежок чугула деп бодаар мен.

МАЛЯРЛАР

48-ки тудуг эргелелиниң тудугжулары. шеверлекчилер болгаш малярлар эрткен чылдың түңнели-биле республиканың тудуг организацияларының арасында социалистиг чарышка киришкеш, анаа багай эвес түңнелдерлиг болган. Тудугну ой-шаанда ажыглаарга киирер болгаш оон шынарын экижидер талазы-биле чамдык эки чүүлдер чедип алдынган. Эргелелдиң бригадалар арасында Кызылдың дыржылгалыг тудугжуларының бирээзи — Нина Донгактың болгаш Валентина Борбак-оолдуң удурттуну малярлар бригадалары бо чылдың бирги кварталында багай эвес ажылдаан. Чижээлээрге, Нина Донгактың бригадазы бо хүннерде общежитие тудуунда, тос каът бажыңда болгаш республиканың Парлалга бажыңының агар септелгезин шалыпкын чорудуп турар. Тудугжуларының бир звенозун хоочун маляр Вера Дүүлееновна Шириме каш чыл улаштыр удуртуп, ынак ажылынга дыка хөй аныяк кыстарның өөредип, оларның арга-мергежилин бедилеринге үлүг-хуузун киирип келген.

— Мээң удуртуп турарым малярлар звенозу бо хүннерде Парлалга бажыңында чугайлаар болгаш будуур септелге ажылдарын майның эгезинде эгеледивис. Ам кайы-даа черлерге септелге азы шеверлел ажылдарын чорударда оон шынарынче кол кичээнгейни утландырып турар бис. Чайгы үени ажыглап, ажылга эртежик кээп, ону кыска үеде доозар дээш демниг ажылдап турар бис. Аныяк малярлар Вера Хертек, Нина Ондар, Лилия Кызыл-оол, Мария Донгак, хоочун ажылчын Лидия Прохоровна Шляповникова болгаш оон-даа өскелериниң шалыпкын ажылдап турарын демдеглээр херек — деп, звенону чугаалаар.

ЧУРУКТА: В. Ширимениң звенозунуң кежигүннери.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Профоблчөвүлелде

КУРОРТТАР БЕЛЕН БЕ?

Чоннуң чайгы дыштаныышкынының [illegible] эгелээр, дыштанынчыларга таарымчалыг бүгү байдалдарны тургузары—профэвилелдерниң амгы үеде кол сорулгаларының бирээзи ол. Бо айтырыгларны [illegible] эвес ажылдап кылдынганы чугаажок. [illegible] курорттарының бирээзи «Чедер» курорт бо чылын [illegible], а «Үш-Белдир»—4 [illegible] ажылдаар [illegible] дыштанынчыларга дыка таарымчалыг болур бадыткалдыг.

А [illegible] курорттар дыштаныкчыларны хүлээп алырынга белен бе? Бо айтырыгны профэвилелдиң [illegible] секретариадынга чугаалажып көрген. [illegible] ажылдаар [illegible] Бо айтырыгның [illegible] курорттарга амгы байдалдарны [illegible] ге, ынаа дыштаныкчылар хүлээп алырынга белеткел кошкак.

Красноярскиниң девискээр курорт чөвүлелиниң даргазының Тыва АССР-ны хамыылап турар оралакчызы А. А. Саянның ол талазы-биле тайылбырын анаа дыңнаан. Курорттуң ажылдап эгелээринге чедир каш хонук артса-даа, мында чедир кылдынмаан ажылдар эвээш эвес дээрзин ол чугаалаан. Ында чаа тудугларны кылып турарын эдерлеришкиннериниң доозулбастаанының чылдагааннарын ол тайылбырлаан. Материалдар чедирилгези база үзүктелип бээр, чүък чедирилгезин автотордар салдады бээр таварылгалар бирги ол чугаалаан.

Амгы үеде бүгү материалдар бар, дүрзедеринге ажылдарын доозуп, чоокку хүннерде курорт дыштаныкчылар хүлээп алырынга белен болур дээрзин А. А. Саян бүзүреткен.

— Ажылчын [illegible] 246 [illegible] бар. Бир эвес амгы байдалда турар [illegible] ажылдар болуп [illegible], июнь 1-де курортту ажылдарын берге. Чугле шыны-биле харыылап көрүңер — июнь 1-де курорт ажыдып бе?— деп, айтырыгны ада салдан.

— Столова, дыштаныкчыларның курорттар [illegible] бележир, арткан ажылдарны дарый доозар бис. Чугаар чекчиге курорт ажылдап эгелээр ужурлуг—деп, ол бүзүреткен.

Чамдык бүдүрүлгелерниң, организацияларның удуртукчулары чүгле келгеш дыштанырын болаар, таарымчалыг байдалдарны негээр-дир, а акша-хереңги-биле дузалаарын ийиги черге чоруп айтырыг кылдыр көрүп турарын шын эвес дээрзин А. А. Саян чугаалады.

Адырлар аайы-биле профэвилел обкомнарының даргалары ол чугаага киржип, боттарының саналдарын, сүмелерин база бергеннер. Ылаңгыя А. К. Бакулин, М. Х. Самдынчап, Г. Н. Насюков, профобчөвүлелдиң даргазы Ш. П. Буулар олар чүгле курорт ажылдакчыларының үези-биле [illegible] далаш-биле ажылдаар эвес, а ол ажылды бүдүн чыл дургузунда доктаамал чорудары чугула дээрзин анаа чугаалаан. Ол талазы-биле айтырыгга хүлээп алган шиитпир чаңгыс—«Үш-Белдир» курорт июнь 1-ден эгелеп дыштаныкчыларны хүлээп ал эгелээр.

«Чедер» курорт дыштаныкчылар хүлээп алырынга белен бе? Ол дугайын курорттуң директору К. П. Губановаа дыңнадыын база анаа чугаалажып көрген. Дыштаныкчыларны хүлээп алырынга курорт коллективи белен дээрзин ол тайылбырлаан. Ынчалза-даа курорттуң техниктиг хандырылгазында чамдык чедир кылдынмаан ажылдар ам-даа бар. Ону бо каш хонукта кылып доозуптарын директор дадазы. Курортта столовая-даа, дыштаныкчыларның чурттаар өрээлдери-даа белен.

Чоннуң чайгы курорт сезону эгелээринге чедир каш-ла хонук арткан. А курорттарывыста байдал дыштаныкчылар хүлээп алырынга белен эвес болган. Ынчангаш ам арткан каш хонукта чедир кылдынмаан ажылдарны дарый доозуп, июнь 1-ден эгелеп дыштаныкчыларны хүлээп ал эгелээрин А. А. Саянга болгаш К. П. Губановага профобчөвүлелдиң секретариадының хуралынга дааскан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Профобчөвүлелдиң парлалгага төөгүнүң удуртукчузу.

КОГАРАЛ УЛУГ

Курааг, кааң агаар болгаш чамдыкта шуурганче шилчий бергилээр күштүг хат Сибирьниң болгаш Тываның агаар-бойдузун дыка өскертип турар.

Тывага май 16-га чедир 100 хире өрт үнген. Ол республиканың улус ажыл-агыйынга болгаш түс-түс хамаатыларга кончуг улуг когаралды чедирген.

Чижээ, май 1-де Кызыл районнуң Суглак суурунга өрт Кечил-оол аттыг кудумчуда ийи квартиралыг бажыңга болган. Улуг-Хемде Чаа-Хөл суурга май 2-де электри дамчыдылгазы өрттенгенинниң уламындан чуртталга бажыңынче шилчээн. Ниити когарал 22125 рубль болган. Ол районнуң «Күш-ажылдың хостуу» совхозка бичии уругларның от-биле серемчилел чок болганының түңнелинде, өг, радиостанция өрттенген. Когарал — 3603 рубль. Таңды районнуң «Россия» совхозка май 5-те база-ла электрон дамчылгазындан кажаа өрттенип берген. Когарал улуг: 21990 рубль.

Өрттерниң барык аллаа хире хуузу курааг от-сигенни, бокту өрттеткенинден, от-биле серемчилелди кошкатканындан бичии уругларның оваарымчал чок чорууындан болуп турар.

Бо хүннерге чедир республиканың арга-арыгларынга 160 хире өрт болган. От барык-ла 2,5 муң гектар черни үрегдеп каан.

Арга-арыгга болган өрт республиканың чурттакчылыг черлеринге айыыл база чедирип болур. Арга-арыгга үнген өрт элээн каш мал кажааларынга, малчыннарның бажыңнарынга когаралды чедирген.

Аал-оранынга, кудумчуга, ажылга өрттен озал-ондак болду бээрин чурумнарын шыңгыы сагыырын өрт камгалалының ажылдакчылары республиканың бүгү чурттакчыларынга сагындырып тур. Арга-арыг диләндектерин долгандыр аңдадарын сээгээрлатпайн чорударын районнар звеноларының удуртукчуларындан негээн тур. Оон-биле кады өртту болдурбазының талазы-биле чугула хемчеглерни алыры негеттинип турар. Өрттүң өөскүп, тарай бээрин болдурбас [illegible]

Владимир ЛЕМТЮГИН.
Тыва АССР-ниң ИХЯ-ның өрттен камгалал эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы.

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Уламчызы. Эгези № 65, 68, 71, 74, 79, 80, 82, 85, 88, 90, 98, 99, 104, 107, 112, 113, 116 «Шында»).

Ниитизи-биле алырга контрреволюсчу организацияның эчис сорулгазы болза ТАР-ның хамаарышпас чоруун дүжүрери болгаш феодалдыг тургузуун катап тургузары, Японияның дузазы-биле Тываның революсчу чазаан дүжүрери болур».

Седип-оолдуң, Бадыраажның, Чүрмит-Дажының, Хемчик-оолдуң болгаш Токаның саналдарының соонда «ИХЯ сайыды эш Полаттың саналын бүрүнү-биле болгаш долузу-биле хүлээп алыр» деп доктаал дүжээн алдынган. (ТАО-нун партия архиви, ф. 1, оп. 2, херек 788, арын 188).

1938 чылдың сес айның 23-те ТК-ның президиумунуң хуралынга Тока, Чүрмит-Дажы, Хемчик-оол, Седип-оол, Уванчур, Полат, Шома, Бадырваа, Базыр-Сат, Лопсаң-Самбуу, Анчымаа болгаш Товарыштай олар киржип турда, Байыр Коминтернге чорааның дугайында илеткел кылган. Байырның «...а ол ышкаш танчайлар дугайында база дыңнаткан мен, бисте экономикага, культурага болгаш политикага ажылдың экижиилерин, оларга удур идепкейлиг демисежирин, шиитпирлиг согугну таварыштырарын сүмелээн» деен сөстерин улуг чүүлдүгзүнүүшкүн-биле хүлээп алган.

Президиум хуралынга саналаа бергеннер «Контрреволюсчу танчайларның дазылын тура согары — улуг чугула ужур-дузалыг херек» (Хемчик-оол); «Контрреволюсчу танчайларны узуткаар дээни тодаргай айтыышкындыр» (Лопсаң-Самбуу); «Сойгалаттырган танчайларга хамаарыштыр Коминтернниң айтыышкыны хамы деткимчени алган. Ол айтыышкыннарны боттандырар талазы-биле тодаргай хемчеглерни ажылдап кылыр сорулга-биле чоокку үеде нам ТК-ның пленумун чыыры эргежок чугула» (Чүрмит-Дажы) деп турганнар. [illegible]

кан. (Илеткелдиң сөзүнүң тыңналбаааны хомудалчыг, протоколда «Илеткелдиң материалдарын кошкан» деп немей бижилге бар — (авторнуң тайылбыры).

Ол илеткел талазы-биле Товарыштай, [illegible] Кызыл-оол, Сюрюн, Ойдуп, Байыр, Лама, Базыр-Сат, Седип-оол, Кызыл-оол, Анчымаа, Намчак, Уванчур, Сүгзүр, Лопсаң-Самбуу, Таржаа, Кижнир-оол, Уванчур, Тока олар санал бергеннер. Оларның саналдарынга кижиниң болгаш өөрүшкүнүң, коор хөөн чок чоруктуг болгаш сеткил ханышкыннын сөстери илерээн: «Илеткелди өөрүп хүлээп ап тур мен» (Кызыл-оол); «Илеткелди чүүлдүг деп санап тур мен. Кижи доңну чок илеттег Чүрмит-Дажының төөгүзүн чугаалаксай-дыр мен. Ол феодал хавайга өскен. Чадааның алакчы хүрээтчиниң ээзи болгай. Барыын үзелдиг удуртулганы халап турда, ол революсчу кылдыр чагдыныл алгаш, мынчага чедир болуп чажыртынып келген-дир. Контр Чүрмит-Дажы «орус саттыныкчы» деп Токаны дорамчылап, ону өлүрер үзелдиг турган. Дондук бөолап каар дугайында ээрин алгаш бөрүгүлештир улуп орган» (О. Байр); «1937 чылда Чүрмит-Дажы мени мынча дээн: бодап көөрге сен чоорту большевик апаар бооз сен, эй, оол, Тываның түгү кылдыр кымны ниискидип алза экил, Токаны тук кылып ап болур бе?» (Базыр-Сат); «Чүрмит-Дажы мынча дээн: «Кутвачылар командылап турар апарган-дыр. КУТВ дооскан оолдар чүнү-даа билбес мугулайлар, чүнү-даа бүдүрүп албастар, чүге дээрге орус-чуп калган, орус кадайларының холунда боолдурлар ийин» (Седип-оол); «Троцкистер-биле харылзааны бир дугаарында Торлаажык эгелээн, троцкисчи үзелдерни ол Тывага таралып турган ышкажыл» (Полат).

Көрген, билгеннерин херечилеп турарын ёзугаар алырга, ТК-ның президиумунуң хуралы август 30-дең 31-же дүне [illegible]

[illegible]

3) Сайыттар Чөвүлелиниң даргазының эрге-дужаалынга АРН ТК-ның [illegible] даргазы болгаш АРН ТК-ның даргазының оралакчызы эш Байырны томуйлаар.

4) Мал болгаш чер ажылының сайыды эш Товарыштайның өске ажылче шилчээни-биле холбаштыр ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң секретары турган эш Кызыл-оолду мал болгаш чер ажылының сайыдынга томуйлаар.

Бүрүүдаттырып турганнарны мынчангы «Шын» солунга «сойгалап» турганы.

Солуннуң бо арнын Курагандан Ондар Охемчик хоолгалаан.

[illegible]

Юрий АРАНЧЫН.
(Уламчызы).

НАЙЫРАЛДЫГ ЧУРТТАЗА

Сөөлгү үеде чурттуң бүдүн бүрүзүнде националдар айтырыының талазы-биле элээн каа айтырыглар тургустунуп турарын бүгүдеге билдингир. Мен бодаарымга, кандыг-даа нацияның кижилери чурттуң бүлүн бүгүдезинге кожа-кожаа, эп-найыралдыг чурттаар болза, мында бак чүве чок, улам эки болур дег. Чүге дээрге бот-боттары ажылга арга-мергежилин өөренип чурттаарла, улам идиглиг болур.

Маңаа каш-ла чижектен киирип көрейн. 1950-1960 чылдар үезинде бистиң Бай-Тайга районнуң төвү Тээли суурга болгаш өске-даа колхозтар төлеринге өске нацияның кижилери дыка хөй чурттап, ажылдап турдулар. Бистиң Шуй суурга кандыг-даа мергежилдиг, каш-даа нация кижилер турдулар. Ынчаан школага өөренип турумда, башкылар, эмчилер, агроном, зоотехниктер, холаачылар, механизаторлар, садыгжылар ындыг-ла өске нацияның кижилери-ле болгай. Ынчан оларның-биле эп-найыралдыг-даа кончуг, бай, тодуг-догаа чурттап турдувус.

Ол үеде бажың бүгүдезин хаваныг, дагаалыг, кастыг, коданныг, хой-өшкүлүг, инектиг. Ногаа аймаан четчир кылдыр тарып чип турдувус, картошка суг мынчан кончуг улуг турган болдур ийин. Колхоз мынчан чөгүүр 800-900 дагаалыг, хаван, кара дилги фермалыг турду. Оон хөй орулганы эп ниити төреңгизин көвүдеп, миллионер колхоз деп алдаржып турду. Ол бүгүдеге өске нацияның кижилериниң киирген үлүг-хуузу биче эвес деп бодаар мен.

Амгы үеде ногаа хамаанчок, бүдүн совхоз картошка безин өстүрүп чадап турар бис. Суурувуста дагаа шуут чок, бичии чаштарывыс ону танывас. Садыгда чүвүргэ бар-ла харын, ол кайыын кээп турарын деп чүвени адаар билбес дыр, чаштырыг болбас боор. Ур үеде ажылдап чораан өске нацияның кижилери мал эмчизи Н. Душелюбов, агроном Макаренко, трактористтер Чебатарев, Малов, комбайнер Шабалин, башкылар Алефтина Михайловна, Нина Ивановна дээш оон-даа мергежилдиг дыка хөй кижилер-биле демниг турдувус. Олардан интернационалчы өг-бүлелер-даа үнүп турду. Оларда Чалзыл Лопсаңны, Кара-Донгак Хирлиг-оолду, Сүге Эрес-оолду болгаш оон-даа өскелерни адап болур. Ол-ла өг-бүлелер ажы-төлдүг апаргылаан, чурттуң кайы-даа булуңнарында чурттап чоруурлар.

Ынчаарга оон хей чүве барык чок турган. Кым-бир кижи хүлүмзүрнапкан дээн чүве дыңнавас. Кедээ суурларда өске нацияның кижилери хорап, азыг тывалар. Ол хереле бөлжектерни ооралажып турары ындыг-даа, коргунчуг-даа. Мен [illegible]

[illegible]

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

Уруглар камгалалының делегей хүнүнге уткуштур

Буянныг ачы-дузаны — ажы-төлге

Чаштар дээрге бистиң келир үевис. Ынчангаш уруглар дугайында сагыш салыры — эң-не кижизиг, эң-не чагай сорулга болур. Уругларны чаагай сеткилге, чөптүг болгаш эрес-шудургу [illegible], күш-ажылга ынак [illegible], патриотизмге өөредирин күзээр бис. «Бүгү-ле [illegible] чүүлдерни — уругларга» — бистиң эрге-хоойлулуг Совет күрүневистиң негелдези ындыг. ССРЭ-ниң Конституциязы нелерни болгаш чаштарны камгалаар эргени, оларга материалдыг болгаш моральдыг деткимчени магадылап, уругларның болгаш аныяк-өскениң долу үнелиг сайзыраарынга эң таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар. Шынап-ла, уруглар бистиң [illegible], бистиң идегеливис, бистиң даартагы хүнүвүс-түр. Делегейниң уруглар камгалалының хүнүн бүгү совет улус-биле бир демей, республиканың бүгү ажыл-ишчилери байырлал кылдыр демдеглеп эрттирер.

Июнь бирде уруглар камгалалының делегей хүнүн на[illegible] Кызылдың ада-иелери, ажы-төлдери буянныг ачы-дуза чедирилгезиниң ба[illegible] кылдыр эрттирер [illegible] белетгенип ажылдарын чорудуп турар. БАЛКЭ Кызыл [illegible] хоорлому[illegible] чанынга [illegible] организацияларының болгаш каттыжыышкыннарының «Идегел» дээр ассоциациязы ук байырлалды [illegible] холга алган. Уруглар хүнүнде Культура[illegible] болгаш дыштаныышкынының Гастелло аттыг паркынга эртенгиниң он шактан эгелээш [illegible] кежээге чедир конкурстар, викториналар, аттракционнар, хөглүг карнавал, оюн-тоглаалар, концерттер, спортчу маргылдаалар болуп эртер. Ынчангаш бичии ажы-төл-биле ада-иелер холдарындан четтиничипкеш, мага хандыр дыштанып, хөглеп алырының бүгү магадылалы бар.

Орус болгаш тыва улустарның тоолдарының маадырларындан туттунуп тургустунган уруглар хоорайжыгажынга «Светофорнуң аалчылары» деп оюнга ясли-сад уругларының кудумчу чорудуунуң дүрүмнерин сагыырынга болгаш ойнаар машина-мунарынга маргылдаазы эртер. Парктың «Чайгы» кинотеатрынга [illegible] уругларның боттарының чуруп, даараан [illegible] ажылдарын садып[illegible]лаар делгелгени кым магадап көрбес боор. Ол ышкаш аңаа киновикторина база болур. Ногаан театр чоогунда, фонтан кыдыында аллеяларга «Айболит эмчиниң хүлээп алыышкыны» деп көргүзүг бичии уругларның кадыкшылынга, мага хандыр ойнаппеглээринге улуг салдарлыг болуру чугаажок. «Өңнүүмге чүү дээш ынак мен» дээр азырал дириг амытаннар, куштар делгелгезинге ажыттелдеривистиң эң дээре чечек чугааларының конкурузу база эртер. Ногаан театрга аас чогаалының конкурузунга, фонтан чанынга болгаш бичии уругларның «Эрес-дидим болгаш тывызык чоруу» деп конкурузунга кижи бүрүзү киржип болур.

Кежээки шактарда «Хүреш» стадионга уругларга буянныг ачы-дуза чедирилгезиниң улуг кежээзи дыштанып келген ада-иелерге болгаш уругларга солун, көрүштүг сценажыткан көргүзүг болуп эртер. Аңаа болур концерттер, көргүзүглер халас болур. Ачы-дуза чедирилгезиниң концерт көргүзүүнге «Аян», «Азия төвү» ыры-хөгжүм болгаш «Тыва» аас чогаал ансамбльдери киржир. Ол ышкаш 1990 чылдың «Хөглүг аялгалар» деп бүгү-эвилелдиң телеконкурузунуң болгаш Таллинге болган уругларның эстрада ырларының конкурузунуң лауреады Елена Щербакова удурткан «Каприз» дээр уруглар театрының коллективтери урад талантызын барааладыр. Оларның концертиниң соонда «Маугли» биле «Люси» деп ырларны Родион Гамзанов азы «Капризтиң» тос харлыг ыраажылары Женя Черновский болгаш Женя Кривошеин оларның [illegible] көрүкчүлер шиитпирлээр. Уругларның танцы коллективтериниң эң-не болгаш үшкү бүгү-эвилел конкурстарының лауреады Тамара Кокорина удурткан «Хорошки» деп уругларның хореографтыг эстрада ансамбли болгаш Москвадан чалаткан «Бульвар» деп бөлүк оюн көргүзүглерин бичии чаштар турбжук, улуг-даа кижилер улуг сонуургал-биле көөр дээрзинге бүзүрел улуг.

Чыылган чоннуң болгаш бичии чаштарның сонуургалын Москвадан келген психотерапевт эмчиниң гипноз аргазы-биле кайгамчык хуулгаазын оюн көргүзүглери хайныктырар. Ол каш-ла секунда иштинде чүс-чүс кижилерни удудуп, адыш иштиниң сыгыгларын барымдаалап кижилерниң келир үезин даап болаары, оларның хар-назының шын адаары, бузулган, үүрмек шил кырынга самнап чоруй баары илби-шиди болуп артар. Амгы үениң ол «хамының» өске-даа хуулгаазын көргүзүглерин кым магадап көрбес боор. Амыдыралдың кайгамчык байлаа, оон делгем чаражын боттарының-биле ажыдып, эртем-билигниң чырыткылыг бедиктеринче чүткүп орар совет чаштарга ачы-дуза чедирилгезинге болгаш үстүнде ажылдарга улуг дузаны көргүскен, саң-хөө талазы-биле дузалаан «Ка[illegible]-Хем» хөмүр-даш разрезинге, «Тыва тудуг материалдары» каттыжышкынга, республика типографиязынга, Кызылдың садыг черлеринге, «Тыва автотранс» каттыжышкынга, авиаотрядка болгаш өске-даа организацияларга бичии чаштар өөрүп четтиргенин илередир.

Делегейниң уруглар камгалалының хүнүнге тураскааткан бо-ла бүгү байырлал болза моон мурнунда болуп эрткен телемарафоннуң уланчызы болур. Ол хүн чыгдынган акша-хөреңги республиканың уруглар бажыңынга, школа-интернатка болгаш Кызылга өг-бүле төвүн тургузарынга ачы дуза болуру чугаажок.

— Бичии оолдар болгаш уруглар, ада-иелер, дөргүл-төрелдер июнь бирде болур Уруглар камгалалының делегей хүнүн чаштарның сагыш-сеткилдеринге уттундурбас артып калыр байырлал кылдыр эрттирээлинер. Кижи бүрүзүн [illegible] ажы-төлүнүң улуг байырлалынга ылап-ла келирин-биле чалап тур бис. Силерни чалгааратпас, оюн-тоглаалар-биле магададып, мага хандыр дыштаныр алырынарга таарымчалыг байдалды тургузар дээш бүгү хемчеглерни, ажылдарны алыр бис — деп, «Идегел» ассоциациязының даргазы Дина Оюннуң өмүнээзинден организастыг ажылдарны харыылап турар Сергей Ондар редакцияга келгеш, чугаалаан чүве.

Шынап-ла, бистиң уругларывыстың ол улуг байырлалынга кижи бүрүзүнүң идепкейлиг киржип, шыдаар шаа-биле ачы-дузаны көргүзүп, буянныг херекти кылырын кым күзевес боор. Ынчангаш бо чүүлдү бир авторнуң ындыг [illegible] доозуп каайн:

Ажы-төлдүң хүлүмзүрүү —
Аяс дээрден, алдын хүнден
артык чырык.
Ажы-төлдүң хүлүмзүрүү —
Айыраң, шокар чечектерниң
[illegible]-дир.
Ажы-төлдүң хүлүмзүрүү —
Аш-чут болгаш дайын
болбас херечи-дир.
Ажы-төлдүң хүлүмзүрүү —
Акы-дунма чаңгыс эви —
найырал-дыр.
Ажы-төлдүң хүлүмзүрүү —
Амыдырал [illegible]
мөңгези-дир.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: Барнаул хоорайдан аалдап келген «Хорошки» деп хореографтыг эстрада ансамблиниң көргүзүглери.

Аалчыга сөс

Даг-Алтай таалыттыг[illegible]-биле байлак. Оон [illegible] эрте бурунгудан [illegible] чонунуң сагыш-сеткил байлаан камнап камгалап[illegible], чүгү билирин, чүгү [illegible] [illegible]ында салгалынга дамчыдып бээр дээш чүгүн чорааан. Алтай чонунуң маадырлыг тоолчургу чугааларын кижилерге аныяандан-на дидим, чөптүг чорукту үлегерин бээр [illegible] чонунуң чевенниң сагыжа чоргур дүрүм болуп келген. Кижиниң амыдыралынга эргежок чугула бүгү чүве оларда бар. Төрээн чуртунга ынакшыл, чараш чүвени магадап, үнелеп билири, бүзүрел, буянныг чорук.

Бистиң Даг-Алтай кайгамчык чараш. Чонунуң тоолчургу чугаалары, ырлары, тоолдары кайгамчык. Эрткен үелерниң бурунгу тураскаалдары хумагалыг камгалалда. Хаяларга чурумалдар, бурунгу базырыктар, эртеги түрк даш кожээлер, аас чогаалы алтай чонну хүрээлеп турар. Алтай чон ынчангаш урад талантызы-биле байлак боор он.

Чонунуң ындыг төлээлериниң бирээзи артист, режиссёр болгаш драматург Антон Викторович Юданов-биле «Шынның» номчукчуларын таныштырайн. Төрээн бойдузунга, чонунга, Катынь хемге, алтай амыдыралга, чонунуң чурттап эрткен [illegible] ол ынак. Ол бүгүнү Антон [illegible] театр урад [illegible] [illegible] Театр урад [illegible] [illegible] «Туба» деп шии — Юдановтуң чогаадыкчы [illegible] бирээзи. Сибирьниң национал [illegible] фестивалынга ол шии тыва болгаш чалаткан критиктерге үнелеткен.

А. В. Юдановтуң алтай театрга келгенинден эгелээш, шии тургузарының, сцена чурумалдарының [illegible] айтырыглар [illegible]-биле тургустунган.

Бистиң театр — шүгүмчүлекчи, килеңниг, каржы шоодуушкуннуг. Шиилеривисте «катык» долган, катык — оларда кол маадыр. Алтай театр, чурттуң өске театрлары-биле бир демей, кижилерге өөрүшкүнү, сергек сеткил-хөөнү оттуруп турар. Ынчангаш ол катык-биле амыдыралга таваржып кээр, кижиниң чуртталгазын буурадыр

КИЖИ — АЛДЫН, АКША — СААЗЫН

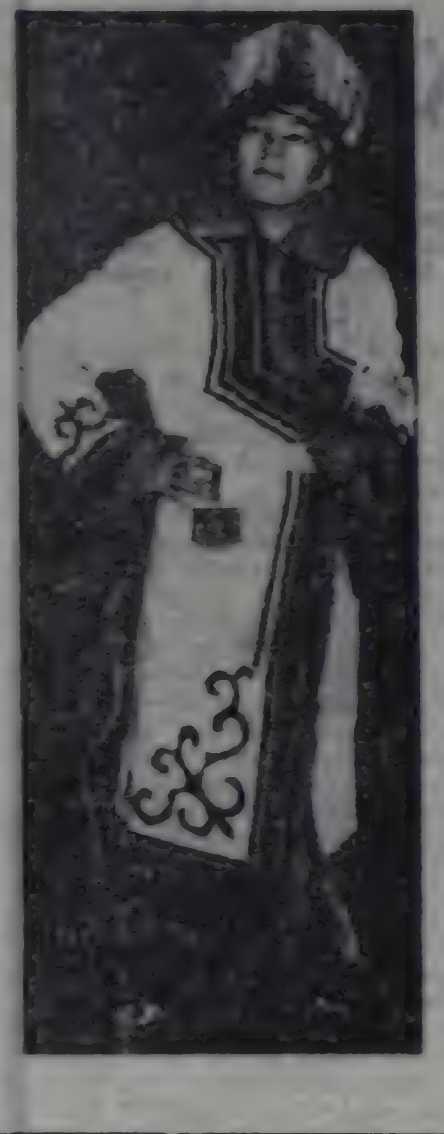

бүгү-ле багай чүүлдерни үрегаар согуналыг. [illegible] [illegible] бедаарга, ол дыка нарын.

Таарымча чок персонажтар — бистиң сценаның бол[illegible] таваржыр аалчылары. «Туба» деп шиide мен Зайсанның дузалакчызы — Темичиниң ролюнда ойнап турар мен. Ол рольду режиссёр-биле каш катап эде кылып келген бис. Бөгүнгү [illegible]-биле ону [illegible] [illegible]-биле хевээр ойнап турган болзумза, залдан катык-даа дыңналбас турган ийик. Ынчангаш Темичи — бюрократ, алыс мөзү-биле [illegible] чок арттазаа ишти байлалынга [illegible] алган. Темичиге дөмейлешкен бюрократтар бөгүнгү амыдыралда бар болдур эвеспе. Оон ажы-талынында [illegible] бурун база тыптып турар-ла. Амгы үениң айы-биле кончуг кажары, нарыны-биле «эде тургустунуп» турар кижи-ле болгай. Ынчанмаска ам канчап чурттаарыл. Чүгээн сирбектениң аарыл. Амыдыралга ол эптигээлек, хундулээзел, кижизиг кижи кылдыр көзүлзе-даа, оон ындыг арның дуглап турар ёзулуг арнын коргунчуг деп билзе чогуур.

Шоодуг урад чүүлүнүң тептүг чок эргежогуна бүзүрээр мен. Катык, шоодуг, шүгүмчүлел кижилерге эргежок чугула болганы ажыктыг. Кижиниң дилгеге чүгле чедимчелиг эвес, а челимче [illegible] база [illegible] Антон Юдановка удурткан театрның чогаадыкчы [illegible] [illegible] сакдап, [illegible] аңаа ажылдаан [illegible] [illegible] бис. Чүге дизе делегей эде тургустунуушкуну чорупурар үеде бистер херектиг үүлени бүдүрүп турар бис. Михаил Булгаковтуң чогаалдан [illegible] Дон Кихоттуң [illegible] сценазын [illegible] [illegible] [illegible] «Чүнү-даа кыла албас болгаш күш чок кижилерни [illegible] болгаш күштүг кижилерниң хомудалыны [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Режиссёр А. В. Юдановтуң тургусканы «Карындаштар» («Алышкылар»), «Маугли», «Ийи сугур» деп шиилеринге улуг өөрүшкү-биле ойнап турар бис. Алтай литератураның [illegible], шүлүкчү, проза [illegible] чогаалчы, драматург Лазарь Васильевич Кокышевтиң мерген сөстерин кажан-даа сагып чорууру ужурлуг бис: «Кижи — алдын, а акша — саазын».

Байрам КУДИРМЕКОВ.
Артист, журналист.

ЧУРУКТА: А. Юдановтуң «Карындаштар» деп шиизинден Расул Укачин (национал алтай хептиг) Зайсанның ролюнда.
Авторнуң фотозу.

«Азия төвү» шаңнал дээш

ӨӨРҮШКҮЛЕР, ХОМУДАЛДАР

«Азия төвү» шаңнал дээш эгелээн хостуг хүреш маргылдаазынга өөрүшкүлер-даа, хомудалдар-даа [illegible] тургулаан. Ынчанмайн канчаар. Бир дугаарында хевис кырынче чалаттыргаш, октатпайн алыргакымга-даа хомудамчыг.

Баштай хевисче 48 болгаш 52 кг деңзилиг мөгелерни чалаан. 48 кг деңзиге бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Мерген Самбуу биле бурят мөге Байыр Цыдеков хүрешкен. Дөрт минута иштинде Байыр арыг октапкан. Бир дугаарында уязгеш, тиилелге чедип алган Байыр чаңгыс командада эш-өөрүнден болгаш тренеринден байыр чедиришкинин хүлээп алган. Мерген октатканда-даа болза уңчараваан. Дараазында оңагда октап алыр мен деп бодал-биле арткан.

Ийи дугаар хевиске Г. Майнагашев (Абакан) биле А. Түлүш хүрешкен. Удурланыкчызынга удур туржуп шыдаваан дээш Түлүшке үш сагындырыг бергеш, октаткан кылдыр санап каан. Бистиң мөгелеривис бирги оңгаарындан эгелеп аштырыышкынга таваржыптарлар.

Ындыг таварылга бир дугаар хевиске база болган. Григорий Салинар (Благовещенск) Аян Ондарга удур туржуп шыдаваан. Аңаа база үш сагындырыгны бергеш, тиилеттирген кылдыр судья коллегиязы [illegible].

Ийи дугаар хевиске Олег Киргинеков (Красноярск) биле Саглаң Тагалаков (Кызыл) хүрешкен. Саглаң тактика болгаш күш талазы-биле удурланыкчызын ажып турган. Көрүкчүлер безин олуттарындан тура халчып «Саглаң!» деп алгыржып эгелээн. Хөөнү көдүрүлген аныяк мөге удурланыкчызын ийи минута иштинде чаң бажынга арыг октаган. Тываның командазынга бирги тиилелгени Саглаң экелген.

Бир дугаар хевиске кончуг солун хүреш болган. Александр Сербиташев (Абакан) биле Хойш Сухтолга (Моол) хүрешкен. Ол ийи мөге 57 кг деңзиге хүрешкеннер. Кайызы-даа удур-дедир октажып, салпарын ап турган. Ол солун хүрешти көрүкчүлер адыш часкаашкыннары-биле уткуп турган. Алды минута хүрежип келгениниң түңнелинде, моол мөге 14:12 санга база талазы-биле тиилеп алган. Кайызы-даа чараш аргалар ажыглап турза, судьялар безин кымга бала бээрин-ге будалып олурганнар.

62 кг деңзиге Юрий Шулбаев (Абакан) биле Сатыбол Кудейбергенов (Кыргыс ССР) хүрешкен. Олар база удурдедир халдажып, чараш аргаларны ажыглаан. Түңнелинде Сатыбол сан талазы-биле удурланыкчызын ашкан болгаш тиилелгени чедип алган.

Ол-ла хевиске Саарубек Болотбеков (Кыргыс ССР) биле Павел Тиникков (Абакан) хүрешкен. Кыргыс мөге бодунуң күштүгүн көргүзүп, дөрт минута иштинде арыг тиилээн.

Маргылдаа чорупп турган үеде, Бурятияның командазының удуртукчузу Василий Елкоевич Гармаевтен маргылдаада кандыг чедир кылдынмайн турар айтырыглар барын айтырдым.

— Профэвилелдерниң ВДФСО Тыва область чөвүлелиниң даргазы Владимир Биче-оол Тыва АССР-ниң улус депутады болганы өөрүнчүг-дүр. Оон идип үндүргеш кедээ спортчу оюннарын чүгле Тывага эвес, а Бурятияга, Якутияга болгаш Сибирьниң өске-даа хоорайларынга эрттирер дээнин дедьнир-дир мен. Ийиде, ындыг улуг маргылдааларны чылда каш удаа эрттирери күзенчиг. Дээди болгаш ортумак өөредилге черлери Бүгү-эвилел чергелиг ажык маргылдаалар эрттирер болза эки-дир. Аныяктар арасында база аңгы эрттирзе чогуур. Үште, чыл санында силерниң мөгелеринер, тренерлеринер-даа болза бистиң Байкал кыдыында «Ровесник» деп дыштанылга бажыңынга кээп турар болза кончуг эки. Бистиң мөгелеривис үргүлчү аңаа дыштанып, чыыштарны эрттирип турар. Удурланыр [illegible] алырывыска ол дузалаар ужурлуг. Дөртте, алгаш чылда келиримге, чаңгыс борбак Хасанов деп мастерлиг турдунар. Чеденчылда Өргелээр Ондар деп тыва мастер тывылган. 80 чылда Доржу аалдаржып эгелеэн. Ам бо тозан чылда келириме мастерлерниң хөй кончуг-дур. Ынчангаш хөй Бүгү-эвилел чергелиг маргылдаалар эрттирер болза эки. Бешенде, бис улуг маргылдаалар соонда, тыва хүрешти эрттирип тур бис. Эрткен чылын ындыг маргылдаа эрттирериниске бисте Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры мурнакчы хойжувус Сундуй Дажийнима шүүлген мөгеге шаңнал кылдыр хой берген. Ынчангаш силерге база ол чаңчылды өөренип көрзе деп күзелдиг мен.

Үш хүн үргүлчүлээн маргылдааның түңнелинде, бир, ийи дугаар чер алган мөгелер ССРЭ-ниң спорт мастери деп аттарны алган. Деңзи айыбиле дараазында мөгелер чемпионнаан. 48 кг деңзиге Алексей Хертек, 52 кг деңзиге Саглаң Тагалаков, 57 кг деңзиге Сылдыс Коңзай-оол, 62 кг деңзиге Цыдып Цыдыпов (Хабаровск), 68 кг деңзиге Андрей Бузин (Улан-Удэ), 74 кг деңзиге Александр Карамагин (Красноярск), 82 кг деңзиге Андрей Безрядин (Кемерово), 90 кг деңзиге Геннадий Монгуш, 100 кг деңзиге Евгений Бобровских (Кемерово).

Моон мурнунда аар деңзилерге Тывадан мөгелер чемпионнап көрбээн. Бо удаада Геннадий Монгуш бирги черни алгаш, ССРЭ-ниң спорт мастериниң нормазын күүсеткен. Моон алгаш көөрге, сөөлгү үеде аар деңзиге мөгелер тыптып турар.

Тиилекчилерге болгаш шаңналдыг чер алган мөгелерге медальдарны, хүндүлел бижиктерни болгаш өртектиг белектерни тывыскан.

Ол ышкаш эки судьялаан судьяларга, стадионнуң ажылдакчыларынга, эмчилерге маргылдааның киржикчилериниң мурнундан өөрүп четтиришкиннерин илеретпишаан, хүндүлел бижиктерни органкомитеттиң даргазы Ш. Д. Куулар тывыскан.

Чемпион болган мөгелер маргылдааның тугун бадырган.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТАРДА: маргылдаа үезинде.

Виктор КАРА-САЛДЫН фотолары.

Телевидение

МАЙ 29

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Эптежээрниң өг-бүлези». Уран-чечен фильм. 5-6 серияларында. 11.05 Мультфильмнер. 11.25 [illegible] шагы. 12.25 Коллаж. 12.[illegible]—13.00 «Үе». 16.00 [illegible] [illegible] [illegible]. «Коммунист» журналдың редакциязынга тоорук стол. 16.45 «ТелеЭКО». [illegible]. 17.15 «Эмин хөгжүүлери». 18.00 «Мээң кызыгаарларым». Барымдаалыг фильминиң баштайгы көргүзүү. 18.30 «Үе». 19.00 П. И. Чайковский. Концерт. 19.50 «Эптежээрниң өг-бүлези». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Парлалга кылдыр көргүзүп тур...» деп чогаалчылар каттыжыышкыны. 22.30 Пармаче чала. 22.45 «Парлалга кылдыр көргүзүп тур...» деп чогаалчылар каттыжыышкыны. 23.50—00.15 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. 8.40 В. Коростылев — [illegible] [illegible]. 10.50 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 11.20 «Күрүне кыштагары». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

12.25 — 12.55 Ритмиг гимнастика. 17.30 Уругларга фильм. 17.50 «Мээң [illegible] — мээң салым-чолум». Бий-Хем районнуң Чкалова биле Тере-Хөл сумуларының [illegible]. 18.20 Медээлер. 18.25 «Азия төвү». Программада: Комсомол обкомунуң бирги секретары киржир. Медээлер. «Чүгла интервью». [illegible]. [illegible]. 18.55 Чагаалдар.

МОСКВАДАН

19.00 — 00.30 Информастыг программа. [illegible]

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.00 Ритмиг гимнастика. 17.30 [illegible]. Францияда ажык маргылдааны. Франциядан дамчыдылга. 18.30 — 19.00 «Үе».

Кино

МАЙ 29-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Родные берега» 9.00, 10.40, 17.30, 19.40 [illegible] «Хроника Сатаны-младшего» (2 серия) 12.20, 15.10. Видеозал: «Лабиринт» 9.00, 11.30 «Командо» 13.00, 17.40, 17.30, 19.20 [illegible].

«ПИОНЕР»: «Приключения Сапса и Нели» 9.00, 12.20. «Белеет парус одинокий» 10.30, 13.50. «Авария — дочь мента» 15.00, 17.00, 19.40 [illegible].

«ВОСТОК»: «Гарем Степана Гуслякова» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 [illegible].

«ЛЕТНИЙ»: «Друг моей подруги» 14.30, 16.40, 18.50 [illegible].

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Сальвадор» (2 серия) 17.20, 19.30 [illegible].

«АК-ООЛДУҢ ИГИЛИ»

Тыва [illegible] [illegible] [illegible] «Ак-оолдуң игили» деп республика [illegible] 1990 чылдың июнь 2-3-те [illegible] 10 шакта Кызылдың [illegible] [illegible] концерт залынга болур.

[illegible].

(Солунуңдараазында номери май 31-де үнер).

Кызылдың № 9 ортумак школазының администрациязы 1990—1991 өөредилге чылында 1-ги класска өөренип [illegible], тыва болгаш [illegible] [illegible] бүрүткээр школага май 24-тен июнь [illegible] [illegible] ада-иелерге дыңнадып тур.

Херек документилери:

1. Эмчи карточказы
2. Төрүттүнгени дугайында херечилел, азы хоолгазы.
3. Ада-иезиниң паспорттары (Кызыл хоорайда кирип бижиттингени).
4. Балдарныышкын (школа директорунуң адынга).

• • •

Республиканың «Хүндүлел Демдээ» орденниг хөгжүм-шии театры июнь 2-3-те В. [illegible] «Хайыраан бот» деп 2 кожээлиг шиизи-биле 34-кү театр сезонун хаап [illegible] турар.

Шииниң эгелээри 19 шакта.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-28; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Кидастер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ хөделир — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агропромтуг — 3-41-16. ◆ культура — 3-30-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун кезбейи [illegible] — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ааазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 421 ТС—00866

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл май 31 четверг
№ 124 (14324)
1925 чылда үнделилээн-тиген Өртээ 3 кеп.

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ 1990 чылдың май 27-де Төп телевидение дамчыштыр чугаазы

Эргим эштер!

Сөөлгү үеде телевизор экранының дамчыштыр ужуражылывыс доктаамал апарган-дыр. Бөгүн, бо кежээ бистиң шуптувусту дүвүредип турар айтырыгга, темага доктаар бодай-дыр мен.

Башкартынар рынок экономиказынче шилчилге дугайында чазактың илеткелин ССРЭ-ниң Дээди Совединге чугаалашканы-биле холбаштыр сагыш човаашкынның, дүвүрелдиң хөөннери чуртта тыптып келген-дир. Оларны бүгү талалыг болгаш билдилиг бодап кылган бе, амгы байдалдан уштунарының өске аргалары бар бе, рынокче шилчилге кижилерниң амыдырал денгелинге салдарлыг апарбас бе дээн ышкаш айтырыгларны калбаа-биле чугаалажып турар. Ол дүвүрелди болгаш сагыш човаашкынны билип тур мен, чүге болза ниитилел амыдыралының үндезин айтырыгларының дугайында, кижи бүрүзүнге, өг-бүле бүрүзүнге, бүгү республикаларга, ажылчы чоннуң бүгү чезектеринге, пенсионерлерге, студентилерге, сургуулдарга, бистиң шуптувуска хамааржыр айтырыглар дугайында болуп турар болгай.

Рынокче шилчилге-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээрде ооң кол-кол айтырыгларын бүгү чонга чугаалажып көөр кылдыр үндүрер бис деп, күрүнениң удуртулгазы болуннуң үезинде быжыы-биле бүзүреткенин уткан боор силер. Амыдыралчы бо айтырыглар талазы-биле чурттуң Президентизи болуннуң туружун илередип көрзүн дээн дилеглер меңээ кирген.

Рынок экономиказынче шилчилге дугайында баштай чугаалажып көрээли. Бо идея каждан тыптып келгенил? Ол айтырыгны мурнундан бээр чугаалажып келген. Бистиң партиявыстың XXVII съездизинге база ол идея кирген, экономиктиг үндезин реформаның айтырыгларын көрген партия Төп Комитединиң Пленумунга аажок ханы, бадыткалдыы-биле чугаалажып турган. Улус ажыл-агыйынга рынок харылзааларынче чоорту шилчилгениң эргежок чугулазының дугайында тодаргай бадыткалды чүгле партияга эвес, бистиң ниитилеливиске мичээ чүгле аңаа кирген турган. Күрүне шугумунга хамаарыштыр алырга, рынокче шилчилгениң эргежок чугулазын эрткен чылдың декабрьда болган ССРЭ-ниң улус депутаттарының ийиги Съездинге совет экономиканы экижидер талазы-биле чазактың программазын чугаалажып көрүп база деткип турда ооң шиитпирлеринге бадыткаан турган.

Бүгү-эвилелдиң долу рыноогун болгаш ында кирип турар биче рыноктарны тургузары — чугула херек. Бир эвес бистиң экономикавыска интенсивтиг хөгжүлдени тургузар дээр болзувусса, бир эвес ооң баазазынга кижилерниң амыдырал байдалын экижидер, бистиң ниитилеливисте мөөңнелген айтырыгларны шиитпирлээр дээр болзувусса, ол херек.

Ол чүүлдерни бистер шупту күзеп турар бис. Ынчангаш, ам мээң чугаалаар деп бодап турар чүүлүм болза, мээн моон соңгааргы бодалдарымның төп эге кезии болур. Рыноктуң боду биске рынок кылдыр херээ чок, а бистиң экономикавысты үндезини-биле эде кылырынга, инициативага, күш-ажылчы коллективтерниң болгаш ажылдакчы бүрүзүнүң, хамааты бүрүзүнүң, бүдүн-бүдүн девискээрлерниң, республикаларның, крайларның, областарның ажыл-агыйжы бот-тускайлаң чоруун ажыдарынга херек дээрзин база катап демдеглээйн, ынчан бисте херек кырында бар болгаш рынокка ажыглавышаан база аңаа даянмышаан ажыглап турарывыс ол улуг курлавырларны чептиг ажыглап, кедизинде барып боттуг социал-экономиктиг ажыкты ап болур бис. Рынок экономиказынче шилчилгениң биске херек апаргай чылдагааны бо-дур.

Бир эвес ооң дугайында эң бедүүн болгаш билдингир сөстер-биле чугаалаар болза чогумчалыг ажылдап турар рынок деп чүл? Ону ажыглап эгелээр болза чогумчалыг ажыглап, херглекчиге болгаш ниитилелге херек продукцияны, харын-даа бедик шынарлыг продукцияны бүдүрүп турар кижиге, чарыгдалдарны кызырарының, продукцияны чиигедириниң оруктарын доктаамал дилеп чорууларга байдалдар тургустунар, — ол кижилер эки орулгаларны, эки ажыл төлевирин алыр, күш-ажылдың болгаш амыдыралының байдалдарын экижидеринге, социал болгаш бүдүрүлге байдалдарының айтырыгларын шиитпирлээр аргаларлыг апаар.

Чыл-чылы-биле чаңгыс черде таптавышаан, бүдүрүлгениң ажыктыының дугайында, херек продукцияны бүдүрер деп безин бодавастар дугайында, ылаңгыя карыылгалыг ажылдап турар коллективтер дугайында азы ажыл-агыйжы эвес, харысалга чок, сагылга-чурум болгаш организастыг чорук чок коллективтер дугайында чиңиг айтырыгны рынок тургузар. Бо бүгү чүүлдерни рынок чоокку хуусааларда илередип үндүрүп кээр.

Ынчангаш эки ажылдап турар болгаш моон соңгаарлаа ооң эки ажылдаар күзелдиг кижилерге рынок салым-чаяаның, инициативазын, чогаадыкчы аргаларын ажылдарынга аргаларны бээр. Күш-ажылдан оспаксыраар, эки ажылдаарын болгаш эки түңнелдер чедип алырын бодавас, а кайыын чүнү ушта шаап алырын бодаар кижилерге — дыка-ла берге болур дээрзин дорту-биле чугаалаалы. Бо дээрге чептиг чорук ышкажыл, харын-даа эң чептиг чорук-тур.

Кысказы-биле чугаалаарга рынок биске он-он чылдарда туржуп келгенивис сорулгаларны — чогаадыкчы, бүдүрүкчүлүг, ажыктыг күш-ажылды шаңнаар болгаш харысалга чок ажылдакчыларга акша-биле кеземче хүлээдир дээн сорулганы шиитпирлээринге дузалаар. Бис ылап-ла мынчаар кылыксап турар бис, ону шагдан бээр кылыксап келген бис. Ындыг шилчилгени бэттандырбас болза, амгы чедип келген байдалывыстан алырлыры биске база берге дээрзин маңаа немеп каары чугула боор.

Мындыг айтырыгны салыр эрге силерде бар: чүге чүгле ам — мурнунда-даа эвес, моон соонда-даа эвес, бо үеде башкартынар рынокче шилчилгени херек кырында боттандырып эгелеп турар силер? Бо талазы-биле аңгы-аңгы бодалдар, саналдар кирип, аңгы-аңгы туруштар илереттинип турар. Оларның чамдыктары үени чидирген-дир бис, мурнунда-ла шилчип турган деп турар. Өскелери мгнаа амдаа белен эвес бис, рынокче шилчилге бистиң дыка хөйүвүске, харын-даа ниитизи-биле чуртка аар уржуктар чедирип болур деп турар.

Мен болум-даа бо айтырыгны дыка үр бодап келген мен,

(Төнчүзү 2-ги арында).

СЭКП Тыва обкомунуң пленуму

Партия Тыва обкомунуң ээлчеглиг пленуму май 29-та Кызылга, Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга болуп эрткен.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Платформазының болгаш СЭКП Уставының төлевилелдериниң дугайында партияның XXII область конференциязынга кылыр илеткелдиң төлевилелин пленумга чугаалашкан. Илеткелдиң төлевилелиниң тезистерин партия обкомунуң кежигүннеринге баш бурунгаар үлеп берген, оон-биле таныжып алган, ону барымдаалааш, илеткелди номчуваан. Илеткелчи СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин илеткелге хамааржыр тайылбырны кылган.

Илеткелдиң төлевилелинге немелделер, казылдалар кирер талазы-биле дараазында эштер саналдарын берген: СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары В. Д. Монгуш, СЭКП Өвүр райкомунуң бирги секретары А. С. Дембирел, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинатта партком секретары А. Н. Шулепов, СЭКП Кызыл райкомунуң бирги секретары В. С. Очур-оол, Тыва АССР-ниң улус өөредилге министри Н. С. Конгар, ССРЭ-ниң Күрбанкызының Тыва республика эргелелиниң начальниги В. А. Бадулин, Бии-Хем районда «Саян» совхозтуң агроному А. А. Жулева, СЭКП Кызыл хоорkомунуң бирги секретары В. Г. Вальков, СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретары М. Д. Кара-Сал, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунуң даргазы В. Х. Кара-оол, улус депутаттарының Бии-Хем райондун Совединиң күүском даргазы К. А. Маспык-оол, Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри С. Д. Киров, СЭКП Таңды райкомунуң секретары, Россияның партия конференциязын белеткээр комитеттиң кежигүнү В. В. Мартый-оол, СЭКП Барын-Хемчик райкомунуң бирги секретары Б. С. Нурзат, Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң политкилдизиниң начальниги Б. С. Шыырап, Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазы Д. К.-Х. Ооржак.

Партияның XXII область конференциязынга кылыр илеткелдиң төлевилелинге пленум киржикчилериниң саналдарын, немелделерин, казылдаларын киргеш, конференцияга илеткелди чугаалажырын пленум шиитпирлээн.

Партияның XXVIII съездизинче делегаттарны партияның область конференциязынга соңгуурунуң чурумунуң дугайында дыңнадыгны СЭКП обкомунуң ийиги секретары В. В. Рогило кылган. СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттарынга кандидаттар кылдыр 14 коммунисти партия эге организациялары депшиткенин чугаалаан. Оларның иштинден доктааттынган норма ёзугаар үш кижини делегат кылдыр конференцияга соңгуур.

Пленумга организастыг айтырыгларны чугаалашкан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга Ш. Д. Ооржакты томуйлааны-биле, ону СЭКП обкомунуң секретары албан-хүлээлгезинден пленум хостаан.

В. С. Серяковтуң өске ажылче шилчээни болгаш республиканың девискээринден үнүп чоруткаңы-биле холбаштыр, ону СЭКП обкомунуң болгаш бюро кежигүннери албан-хүлээлгелеринден пленум хостаан.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң даргазынга В. Х. Кара-оолдуң соңгутканы-биле, ону партия обкомунуң социал-экономиктиг килдизиниң эргелекчизи албан-хүлээлгезинден пленум хостаан.

В. Д. Буркутовтуң өске ажылче шилчээни болгаш өг-бүле байдалының ачызы-биле республиканың девискээринден үнүп чоруткаңы-биле холбаштыр, ону партия обкомунуң аграр килдизиниң эргелекчизи албан-хүлээлгезинден пленум хостаан.

Г. Н. Долгополовтуң республика девискээринден үнгени-биле, ону партия обкомунуң кежигүнүнден үндүр бадылаан.

СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат албан-хүлээлгезинден хостаар дугайында Ю. А. Чихачев пленумга билдириишкин кирген, ооң дилээн пленум хандырган.

Пленум ооң-биле ажылын дооскан.

СЭКП ОБКОМУНУҢ БЮРОЗУНДА

Бо чылдың май 29-та болган СЭКП обкомунуң бюрозунуң ээлчеглиг хуралынга «Хову-Аксы суурга болган бөлүк хулиган чоруктарның илерээшкининиң дугайында» айтырыгны чугаалашкан.

Май 12-ниң хүнүнде, 21 шак 30 минута үеде, Хову-Аксының эрги суурунуң Культура бажыңынга болуп турган танцы үезинде аңаа турган аныяктар биле ийи шагдаа-биле кады келген орус националдың төлээлери колдаан улусчу дружина кежигүннериниң аразынга бистиг чүүлдер ап чорууруң ынаап ужээниниң түнелинде, маргылдаа үгенин айтып турар. Ол бөлүк чогушче шилчээн, аңаа бөлүк тыва аныяктар чыглып келгеп турган. Кылыктанган аныяктар дружина кежигүннериниң соон дарый шагдаа килдизинче углалкан. Чорун ора, ол бөлүк кандыг-даа чылдагаан чокка чамдык хуу чуртталга бажыңнарының соңгаларын буза шаапкан, хуу чиик машиналар база үрээн. Чуртталга бажыңнарының талазындан чиик автомашиналарлыг, мотоциклдерлиг билдинмес кижилер бөлүк аныяктарже ийи удаа боолаан. Үскүлежиишкин үезинде элээн кижи, ооң иштинде бир шагдаа балыглаткан. Партия, совет органнарының болгаш милицияның ап чорудкан хемчеглериниң түңнелинде аныяктарның дүржок хөделиишкиннерин соксаткан.

Дараазында май 13-түн хүнүнде 11 шакта, эрги суурга болгаш шагдаа салбырының бажыңының чанынга орус, тыва националыг ийи бөлүк кижилер чыглып келген. Бирги бөлүк тыва аныяктарның хулиган хөделиишкиннерин дээш буруудаткан, а өскези — милиция ажылдакчыларының болгаш дружинниктерниң ужур-дүрүм чок хөделиишкиннерин буруу шаап, бөлүк аныяктарже боолап турган кижилерни доп-дораан туткаш, кеземче харысалгазынга онаарын негеп турган.

Май 14-түң хүнүнде, кежээ орайтай бергенде, тыва аныяктар кудумчуга бөлүглежип алгаш, Чал-Кежигден келген ийи чурум үрекчизин хостаарын негеп турган. Оларның милиция-биле үскүлежиишкинин болдурбас сорулга-биле оларны ат салдыргаш хостаптарга, аныяктар тарап чаңгылай берген. Май 15-тиң хүнүнде эртен «Тыва кобальт» комбинаттың эргелел бажыңының чанынга ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның митингизи болган, аңаа орус чоннуң, оларның өг-бүлелериниң айыыл чок чоруун, болуп болгу дег массалыг чурум үрээшкиннеринден камгалаарын хандырарын негээн. Партия, совет активтиң күжениишкиннериниң ачызында, оларны оожургадыры чедип алдынган. 14-15 хүннеринде комбинат ажылдаваан. Суурга болган болуушкуннар янзы-бүрү меге чугаалар-биле, даап бодаашкыннар-биле немежип турган.

Ниитиниң корум-чурумунуң үрээшкиннериниң, хулиган илерээшкиннериниң, ол ышкаш Хову-Аксы суурда националдар аразында харылзааларның чиигтенгениниң чылдагааны парткомнуң, партия эге организацияларының күш-ажылчы коллективтер, чурттап турар чер аайы-биле кижизидилге ажылын аажок кошкаткаңында. Ажыл-агый удуртукчуларының, инженер-техниктиг ажылдакчыларның колдуу, оон иштинде комбинаттың директору эш А. А. Голиков кижилерден хоорук болуп, оларны дүвүредип турар чидиг айтырыгларны үезинде шиитпирлевейн, хөй ниитиниң санал-оналын үргүлчүнүң тооп көрбейн турда, партком болгаш партия органнызацияларын эптежип олуруп турганында. Культура-массалыг база күш-культура-спорт ажылдарын экижидер талазы-биле дээштиг хемчеглер алдынмайн келген, профэвилел, комсомол комитеттериниң ролю борта кончуг кудуу. Национал политиканы боттандырарынче интернационалчы кижизидилгени күштелдирерин болгаш националдар аразында харылзааларны чогумчудурунче ээзэш сагыш салып турганын база демдеглээн. Түс чер чурттакчыларының боттарының культура херегледерин хандырарынче, улусчу чаңчылдарны база ёзулалдарны катап тургузарынче кичээнгей салбайн, деткимче көргүспейн келген. Суурнуң школаларында кижизидилге ажылы, өөреникчилерниң интернационалчы кижизидилгези аажок кошкаан.

Комбинаттың удуртулгазы (эш А. А. Голиков) күш-ажылчы коллектив чөвүлели (эш В. Т. Грицкова), профком (даргазы турган А. А. Колодкин), улус депутаттарының суур Совединиң күүскому (эш Л. А. Карпова) чамдык хамаатыларның, хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелерниң негелде-хереглелинге тоомча чок, херексевес хөөнү көргүзүп, чурттал-амыдырал байдалынче шоолуг кичээнгей салбайн, бажың, хову бараанныр үлелгезинде, курорттарже база санаторийлерже путёвка үндүрүп бээрнде социал чептиг чоруктуң принциптерин хажытканындан, суурда социал дүшкүүрлүг байдал чидиглеген. Чамдык кижилер, ылаңгыя аныяктар, ажылга тургустунарда, бергедээшкиннерге таваржып турар. Түс черниң аныяктарындан кадр ажылчыннарны, инженер-техниктиг кадрларны белеткеп быжыглаарын багай организастаан. Кадрларны чурттакчы чоннуң национал составын барымдаалап шилип алырында четпестерни эдериниң талазы-биле практиктиг базымнарны ээзэш кылып турар. Чаа технологияны шиңгээдип ап, курлавырларны долу ажыглап турганы, комбинаттың орулгалыг чоруун чедип алырының дээштиг хемчеглерин алырының орнунга, чамдык удуртукчулар комбинаттың келир үези чок деп бүзүрел чок чорукту, шынга дүүшпес хөөнү тарып турар.

Хову-Аксы суурнуң милиция салбырының (начальниги турган Н. Н. Курдин) ажылында четпестер болгаш четпир кылдынмаан ажылдар хөй деп, бюро айыткан. Эрткен чылга дениээрге, бо чылдың беш айларында суурда ниити кем-херек үүлгедиишкини 50 хуу өскен, аңаа болган кем-херек үүлгедиишкиннерниң 40 хуузу ажыттынмаан. Суурда корум-чурумнуң баксыраазы — кижилерниң үндезиниг дүвүрелин болдуруп турар. Милиция салбырының ажылдакчылары кем-херек үүлгедиишкиннерниң профилактиказын, үүлгеттинген херектерни ажыдарын кошкак чорудуп, арагалаашкынның, араганы боду кылыр база бойдусту төтчеглээр чоруктарның хөй санныг фактылары-биле эптежип, хоойлуга чөрүштүр боо шыгжап, ажыглап турар улустан ону хавырбайн турган. Хамаатыларның чагаалары-биле, негелделери-биле милиция салбырының ажылынга хамаарыштыр хөй чемелээшкиннер бар. Милицияның хөй-ниити организациялары-биле херек кырында харылзаазы чок турган, эки тура улусчу дружина ажылдавайн турар. Республиканың Иштики херектер министерствозунуң, Таңдының район килдизиниң талазындан салбырның ажылын эде тургузар хемчеглер алдынмаан, ниитиниң корум-чурумун тудар, кем-херек үүлгедиишкиннериниң когун үзер талазы-биле олардан негелдени кошкаткан Суурга чидиг байдал тургустунуп келгенде, милиция салбырының начальниги болгаш өске-даа ажылдакчылары боттарының аамай болгаш билдив чок чорууң, нормативтиг документилерни болгаш албан саавырларын билбезин көргүскеннер.

СЭКП Таңды райкому (эш Ю. К. Губарев) «Тыва кобальт» комбинаттың парткомунуң ажылының утка-шынарынче, ооң стиль-методунче ханылап кирбээн, суурнуң чурттакчыларының ажыл, амыдыралының янзы-бүрү талаларын анализтеп сайгарбаан, чогумчалыг эвес байдалдарны, сагылга, корум-чурумнуң сандараашкынын херекке албаан, ону эдеринче совет, ажыл-агый органнарының, удуртукчуларның күжүн мөөңневээн. СЭКП ТК-ның сентябрь (1989 ч.) Пленумунуң национал айтырыг талазы-биле шиитпирлерин, бо талазы-биле партия обкомунуң хемчеглерин эге организацияларга күүседирин СЭКП райкому чедип албаан.

Хову-Аксы суурга болган бөлүк хулиган илерээшкиннерин, быжыкпаан кижилерниң национал көөр хөөн чок чүүлдерниң өскүдүүшкүнүн, чамдык хамаатыларның талазында бар болуп турар туттунуп шыдавас чоруктуң фактыларын СЭКП обкомунуң бюрозу шиитпирлээни-биле буруу шапкан. Суурга май 12-13 хүннеринде болган чөрүлдээлерниң, хулиган илерээшкиннерниң фактыларын дарый истеп тодарадырын, ол ышкаш орта эрге-хоойлу үнелелин бээрин Прокуратурага (эш С. С. Зотов) дааскан.

Суурга ниитиниң корум-чурумун, социалистиг хоойлу-дүрүмнү база сагылга-чурумну быжыглаар талазы-биле хемчеглерниң комплекстиг планын партком, профком, БАЛКЭ комитеди, херээженнер чөвүлели, комбинаттың администрациязы, улус депутаттарының суур Совединиң күүскому, милиция салбыры ажылдап кылыр болгаш боттандырар хүлээлгелиг. Ону күүседиринче бүгү партия, хөй-ниити организацияларын, күш-ажылчы коллективтерни, чурттакчыларны киириштирер. Буруулуттарны харысалгага онаар.

Национал политика талазы-биле СЭКП-ниң Платформазын боттандырар талазы-биле күш-ажылчы коллективтерге, цехтерниң партия болгаш хөй-ниити организацияларынга тодаргай болгаш дээштиг ажылды комбинаттың парткому чорудар, ажылчы чоннуң, аныяктарның интернационалчы кижизидилгезин үндезини-биле экижидер талазы-биле немелде хемчеглерни алыр. Националдар аразының харылзааларында таарымча чок илерээшкиннерни тывылдырып турар чылдагааннарны болгаш байдалдарны туруштуг болгаш чайгылыш чок чайладыр, социал болгаш культура айтырыгларын, кижилерниң амыдырал-чуртталгазын тургузарының сорулгаларын боттуг болгаш чептиг үндезинге шиитпирлээр.

Комбинат коллективиниң удуртулгазында шыңгыы четпестерни, кадрлар-биле кошкак ажылы, чамдык хамаатыларның негелде-хомудалынга кичээнгей чок болганы дээш «Тыва кобальт» комбинаттың директору коммунист А. А. Голиковту учёт карточказынче кирр биживвишаан, шыңгыы дыңгыдарын СЭКП обкомунуң бюрозу чарлаан болгаш моон шыңгыы түңнел үндүрерин, айыттынган четпестерни эдер хемчеглерни ап чорударын негээн.

Хову-Аксының милиция салбырының ажылының сандараазы дээш Тыва АССР-ниң иштики херектер министри эш В. Б. Кара-Салга обком бюрозу шыңгыы айыткан болгаш салбырны кадрлар-биле быжыглаар, комплекстиг хемчеглерни ап чорудуп турааш, суурга чогуур корум-чурумну тургузар, кем-херек үүлгедиишкиннерин, өске-даа таарымча чок чүүлдерниң когун үзерин оон негээн.

«Тыва кобальт» комбинаттың парткомун удуртуп турарында четпестери, Хову-Аксы суурнуң ажылчы чонунуң, аныяктарының интернационалчы кижизидилгезин күштелдирер талазы-биле чогуур хемчеглерни ап чорутпааны дээш СЭКП Таңды райкомунуң бирги секретары Ю. К. Губаревке шыңгыы айыткан. Националдар аразында харылзааларны чогумчудар, национализмниң база шовинизмниң илерээшкиннери-биле чаныш-сыныш чок демиселди чорудар талазы-биле хемчеглерни коммунистерниң ниити хуралынга чоокку үеде партком-биле кады чугаалажып көөрүн райкомга дааскан. Чурттакчы чон-биле ажылга шыңгыы четпестерни болдурган партком секретары турган С. М. Климошенкога, улус депутаттарының суур Совединиң күүскомунуң даргазы Л. А. Карповага партийжи харысалга онаар.

Суурнуң өөреникчилериниң болгаш аныяктарының интернационалчы кижизидилгезин күштелдирер, бо сорулганы боттандырарынга бүгү өөредилге-кижизидилгелиг чорудулганы хандырарын, педколлективтерниң, ада-иелерниң уруглар кижизидилгези дээш харысалгазын бедидерин, культура-чырыдыышкын албан черлериниң ажылын экижидерин профэвилел чөвүлелге, БАЛКЭ обкомунга, Улус өөредилге министерствозунга саналдаан. Бот-тывынгыр уран чүүлге, спортка школаның өөреникчилер, башкылар коллективтериниң, суурнуң аныяктарының кады көрүлделерин, маргылдааларын эртирер, спортчу секцияларын, бөлгүмнерниң четкилерин калбартырын чедип алыр.

Суурга немелде ажылдаар черлер тургузарының болгаш түс черниң аныяктарының иштинден кадрлар белеткээриниң, чуртталга тудуун калбартырының, хандырылга албанының, культура-чырыдыышкын, школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң база школаларның материалдыг баазазын быжыглаарының айтырыгларын ССРЭ-ниң Металлургия министерствозу «Тыва кобальт» комбинаттың дирекциязы-биле кады өөренип көөрүн Күрпланга (эш В. Б. Салчак) дааскан.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

ИЙИ ЭЭЛЧЕГЛИГ

УЛУГ-ХЕМ. Эйлиг-Хемниң тараажылары бо часкы хову ажылдарының үезинде 750 гектарга тарaа культураларын, 320 гектар шелге суланы чажараар. Дүүнге чедир олар ниити үрезин чаштырар ажылдың бештиң үш кезиин кылып алганнар.

Чаштырылганы кысқа хуусаада чорудар сорулга-биле ажылды ийи ээлчеглиг кылдыр организастаан. Механизаторларның чамдызы дүне черни андарып кааргa, өскелери аңаа хүндүс үрезинни чаштырып турар. Бо харысалгалыг ажылга механизаторлар Алексей Очур, Владимир Хабайдуллин, Сымчаан-оол Бавуу, Бегзи Конгаржап, үрезин сээртүлгезинде чолаачы Эрес Артаа улуг үлүгүн киирип, хүнде күүседир ажылының нормазын ажырып турарлар.

Бай-Даг-Дөзү—суггат чок чер. Ынчангаш бедик дүжүт алырының магадылалын тургузуп алыры-биле агроном Эрес-оол Куулар шелде хөй чемишчидилгени тектурген, интенсивтиг технологияны чорудуп турар.

«АРБАЙ-ХООР» — МООЛДА

Моол Арат Республиканың Завхан аймааның культура ажылдакчыларының чалааны ёзугаар арга-дуржулга солчуп, найыралчы харылзааны быжыглаар сорулга-биле Кызыл райкүүскомунуң культура килдизиниң ССРЭ-ниң Композиторлар эвилелиниң дипломантызы, бот-тывынгыр композитор, хоочун культура ажылдакчызы Кара-Кат Ооржак удурткан «Арбай-Хоор» агиткультбригадазы Моолга чеде бергеш, дүүн концертин эгелээн.

Тыва хөөмей-сыгыттың мастери Лазо Монгуш, ыраажы Өнерма Байыр-оол, танцычы Мария Тюлюш болгаш өскелер-даа уран талантызын моол өннүктеринге бараалгаткан.

БӨГҮН

ЧЕДИП КЕЛИРЛЕР

БАРЫЫН-ХЕМЧИК. Партияның область конференциязының ажылынга киржир делегаттар найысылал Кызылда кээп эгелей берген.

Барыын-Хемчик районнуң партия организацияларындан 47 кижи ол конференцияга киржир. Оларның аразында партия, совет органнарының удуртукчулары, ажылчыннар, малчыннар бар.

«Дөң-Терезин» совхозтуң суггатчызы Чараш-оол Ооржак, «Шекпээр» совхозтуң чолаачызы Александр Очур, «Барлык» совхозта аренда керээлиг кукуруза өстүрер звенонуң удуртукчузу Михаил Наксыл-оол, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказында партбюро секретары Нина Стародубова, «Тыва даг-дүгү тудугнуң» үлетпүр тудуг комбинадында бригадир Демир-оол Сүрүн болгаш өске-даа делегаттар бөгүн Кызылга чедип келир.

ОЛАР — ХАКАСИЯДА

Эрткен вторникте республиканың хөгжүм-шии театрынга аалчывыс — Даг-Алтай автономнуг областың национал шии театрының чайгы гастролюнуң хаглыпганынга тураскааткан кежээге кызылчылар режиссёр Антон Юдановтуң тургусканы «Туба» деп шеодугаут комедиязын база катап сонуургал көрген.

Культура министрниң оралакчызы В. О. Наксыл, СЭКП Тыва обкомунуң культура болгаш чогаадыкчы организациялар секторунуң эргелекчизи Ч. М. Чап, Даг-Алтайның национал шии театрының директору Э. С. Кононенко олар найыралчы харылзааларны моон-даа соңгаар улам быжыктырар сорулга-биле уран чүүл найыралын уламчылаары чугулдуг-дур деп демдеглээннер.

Аалчылар Хакас автономнуг областа бөгүн чеде берген.

ЧУРУКТА: бир шии көргүзүүнде.

ДААРТА

ТАНЫЖАРЛАР

ЧӨӨН-ХЕМЧИК. Тыва хөгжүм херекселдерин кылыр мастерлерниң болгаш күүседикчилерниң «Ак-оолдуң игили» деп республика көрүлдезиниң соңгузу хүн, июнь 2-3-те, Кызылга эгелээр.

Аңаа уран чүүлге хандыкшылдыг хөй коллективтер киржир. Чөөн-Хемчик районнуң уран чүүлүнүң төлээлекчилери даарта найысылалга чедип келир.

Бо талантылыг коллективтиң составында хөөмейжилер, ыраажылар бар. Республика көрүлдезинге келген хөй-хөй көрүкчүлер Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, «Чыраа-Бажы» совхозтуң чолаачызы Эрес-оол Куулар, игил, бызаанчыга ойнаар «Искра» совхозтуң тракторизи Олег Куулар, Чадаанада орук-тудуг-септелге участогунуң ажылчыны сыгытчы, игилчи Анатолий Куулар, Чадаанада уран чүүл школазының башкылары-биле таныжарлар.

(Бистиң корр.).

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ Төп телевидение дамчыштыр чугаазы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

специалистер-биле-даа, ажылчы чон-биле-даа, улуг экономистер-биле-даа сүмележип келдим. Мээң бодалым мындыг. Мурнунда айтырыгны мынчаар, амгы дег тургузар шыдавас турган бис деп бодаар мен. Чүге? Чүге дээрге рынокту ажылдадыр дизе хөй чүүлдү кылыр херек. Хөй-ле чүүлдү.

Бо беседага бо айтырыгларның кезик-чамдыызын алаар бодаан ийик мен. Ону кара өжегээр ынчап турарым ол, чүге дээрге чазактың илеткелинге, Дээди Советке ук илеткелдиң чугаалажыышкынынга бистиң ниитилеливистиң хамаарылгазын эскерип көөрүмге, бүгү чүүлдер кол кезиинде-ле өртектерже угланы берген-дир. Ол айтырыгның ужур-дузазын билип тур мен, чүге дээрге ол кижилерниң амыдыралынга, оларның хүн бүрү херегледеринге, амыдырал байдалдарынга дээп турар болгай.

Ынчалза-даа рынокче шилчилге — ол дээрге улуг хемчээлдиг, комплекстиг сорулгадыр. Бирээде, бистиң экономикавыс төпчүткүнген кадыг планнаашкынның болгаш удуртулганың байдалдарында ажылдап турган. Бот-орулгажарылганың кезектериниң чүгле сомазы аңаа турган. Кажан бүгү чүүлдерни кадыг-биле планнап, шыңгыы хуваап, лимиттеп, контрольдап, башкарып турар байдалдарда кандыг-даа рынок дугайында чугааның турбазы билдингир. Экономикада-даа, өске-даа адырларда чагырып дужаар аргаларның системазын баштай чайладыры эргежок чугула турган. Ынчангаш бо айтырыгны херек кырында боттандырарын чүгле беш чыл бурунгаар эвес, бүдүн чартык — ийи чыл бурунгаар безин чадажып турган ужурувус ол.

Ынчалза-даа эрткен беш чыл дургузунда ажыл-агыйның чорудуларының чаа-чаа аргаларын шиңгээдип алыр талазы-биле эвээш эвес дуржулганы чыып алган бис. Барык бүгү бүдүрүлгелер чамдык таварылгаларда чедиишкин чок болуп турар-даа болза, шупту чаа байдалдарда ажылдап турар, кооператив шимчээшкини тывылган болгаш хөгжүп турар. Бис оларны шүгүмчүлеп турар бис, чамдык таварылгаларда шын-даа, ынчалза-даа ол шимчээшкин шын эвес чүүлдерден, алыксак хөөннерден адырлып алыр болза, ындыг чүүлдер кооперативтер хөгжүлдезиниң баштайгы үе-чадазында бар болуп турар, ынчан олар боттарының сөзүн ам сөглээрлер. Аңаа бүзүрээр мен.

Чуртта арендаторлар шимчээшкини, улуг бергелерге таваржып турза-даа, хөгжүп турар. Оон туржук ук шимчээшкин улус ажыл-агыйының бүгү адырларын хаара туткан. Арендаторлар-биле сөөлгү ужуражыышкынным мээң бодалдарымны дыка хайныктырды. Ол дээрге шуут өске кижилер-дир, олар аңгы-аңгы кылдыр бодап турарлар. Ол дээрге алыксак-ачксек кижилер эвес, а мерген угаанныг, чурт дээш күрүнежи туруштуг болгаш харысалгазын медереп билип турар кижилер дээрзин эскердим. Ол кайгамчык-тыр. Ынчаарга ажыл-агыйны чорудуларының чаа байдалдары, экономикада кижиниң чаа байдалы ооң хамааты туружунга кайгамчык улуг салдарны чедирип турар ышкажыл.

Бо чылдарда аграр секторунга база чугула өскерилгелер болгулаан. Ажыл-агыйны чорудуларының чаа хевирлерин мында база шудургу дилеп турар. Экономиктиг реформаны күргеледир талазы-биле чаа чорудгаларны ол дуржулга чокта салыры берге боор, эштер.

Амгы шиитпирлиг эргилде үезинде — эде тургустунуушкунуң ол үе-чадазынга чедип келген бис — бистиң ниитилел медерелливистиң белен эвес чоруунга-ла колдуунда ылдыгып турар бис.

Чүү дээр боор, бо үениң кижилери ышкажыл бис, эрги чаңчылдарга аажок туттурган, аажок алыскан улус ышкажыл бис. Эң-не нарын айтырыгларны бөдүүнү-биле шиитпирлээринге хөлчок ынак болдур бис ийин. Ам ындыг шиитпирлер шагда чок апарган. Хамык айтырыглар дужүп каар кылыптар мырыңай белен шиитпирлер бар деп бодап, ындыг шиитпирлерни дилээр дээн оралдажыышкыннар дээрге эрги үениң кордалдарындан ам-даа хосталып албааныбысты херечилеп турар-дыр. Чогум ол чүүлүвүс эрте бээр он.

Ниитилел өскерлип турар.

Ынчангаш бо бүгү чокта рынокче шилчилге дугайында айтырыгны тургузары харысалга чок болгаш хей чүве болур.

Оон ыңай. Бис ам өнчү дугайында, аренда дугайында, чер дугайында хоойлулар дээш ышкаш үндезин хоойлуларлыг бис. Олар өнчү харылзааларын ханызы-биле өскертир болгаш хөй укладтыг экономикага, экономиканың бүгү-ле секторларынга экономиктиг амыдыралдың чаа хевирлеринге чедер арганы берип турар мындыг эрге-хоойлу байдалдарын тургузуп турар. Ол чүүл база турбаан болгай. Ынчаарга ук хоойлуларны белеткеп, чугаалажып көрүп тура, бистер боттарывыс база бодалдарывысты байдып ап келген бис. Бо үе иштинде бис шуптувус немей угаан кирген деп бодаар мен.

Психология белен өскерлиичел эвес-даа болза, ол черле дыка өскерилген. Эки талаже өскерилген. Ынчангаш рынок экономиказынче шилчилге ышкаш ындыг айтырыгны чугаалажып турар апарганывыс дээрге-ле мээң бо чугаалап турар чүүлүмнүң эң-не күштүг бадыткалы боор магат чок. Меңээ санал-бодалдарның чидии коргутпайн турар. Бистиң чугаалажып база шиитпирлеп турарывыс айтырыг улуг болгаш нарын. Кижилер ону боттарының ындыг деп саназының ёзугаар тургузар база чигзиниишкиннерин илередир эргелиг.

Бо бүгү ам эргежок чугула. Бо айтырыглар талазы-биле чон-биле сүмележири аазаан бис, сүмележир-даа бис. Ынчангаш чазактың бүгү-ле саналдарының дугайында бистиң улус чүнү бодап турарынга кичээнгейлиг болуп көрээли.

База бир чүүл. Рынокче, рынок экономиказынче шилчилгениң сорулгазы чогум чүге бөгүн хүннүң айтырыында тургустунганыл? Чүге дээрге бистиң хереглел рыногувуста тодаргай байдал, чурттуң сан-хөө байдалы, чуртта бүгү социал-экономиктиг байдал. Эрткен чылдың декабрьда чүүлдүг деп көрген хемчеглер, бо, 1990 чылда, хереглел рыногунга, сан-хөөге, бюджетке дыка хөй чүүлдерни эки талаже өскертир ужурлуг турган хемчеглер, амдызында — ол дугайын долу харысалга база ажы-биле, дорт чугаалаар херек — шоолуг түңнел бербээн.

Маңаа: мен ооң чылдагааннарын чугаалавааайн. Чогум силер оларны билир-даа боор силер, чүге дээрге ол дугайын сөөлгү үеде чугаалап турган бис. Мен чүгле мону демдеглеп каар бодай-дыр мен: бүдүрүкчүнүң болгаш барааннар кылып үндүрериниң өзүлдезинге деңнээрге акша орулгаларының мурнады өзүп турарын доктаадырын чазак чедип ап шыдаваан. А ол дээрге кол чүүлдүр. Ынчангаш бистиң рынокта байдалывыс чүгле экиживээн эвес, ол харын-даа чидигленген. Акша эмиссиязы кызырары болдунмаан.

Мурнувуста чылдың улуг кезии бар, ынчангаш бис шиитпирлиг, чүткүлдүг хөделир ужурлуг бис, сан-хөө база хереглел рыногунуң талазы-биле көрдүнген программаны боттандырары-биле болдунар-ла бүгү чүүлдерни кылыр, чаңчылчывааан-даа хемчеглерни алыр апаар. Маңаа төптүң болгаш республикаларның-даа, девискээрлерниң-даа деңнелдеринге, күш-ажылчы коллектив бүрүзүнге-даа хөделир, ажылдаар ужурлуг бис.

Бо дээрге бистиң ниити сорулгавыс-тыр. Бир эвес кайы-бир коллективтер бистиң ынаныр турган чүүлдеривисти хүлээп албаан, боттарының планнарынга киирбээн болза, ол рынокка салдарлыг апаар, мында чугаа болза чоннуң хереглел барааннарын бүдүрерин көвүдедир дугайында болуп турар, чугаа болза миллиардтар дугайында болуп турар. Мурнувуста элээн айлар бар, бар-ла бүгү курлавырларывысты маңаа ажыглаар ужурлуг бис.

Ол бүгү ындыг. Ынчалзажок чазак программазын боттандырарының талазы-биле ажылдың дуржулгазының көргүзүп турары-биле алырга, көрдүнген бүгү-ле хемчеглерни күүседир-даа болза, байдалды эки талаже өскертиринге ол четпес болур. Харын-на ынчангаш чазак рынок экономиказынче шилчилгениң хуусааларын чоокшуладыр деп саналдаан.

Президент чөвүлелинге — а бо айтырыгны үш хуралга чугаалашкан — башкартынар рынокче шилчилгени-биле холбашкан бүгү айтырыгларны чугаалажып көөрүнче улуг кичээнгейни угландырган. Ам таваарлаар арга чок деп бүгүде чөпшээрешкен. Амгы байдал кайы хире-даа нарын болза, хөделир херек, чүге дээрге чоокку айларда-ла байдал оон берге, дүшкүүрлүг, харын-даа, ажы-биле чугаалаарга, айыылдыг апаар.

Рынок экономиказынче шилчилгеге чүү херек чүвел деп хөй улус айтырып турар. Ол улуг болгаш чугула айтырыг. Чамдыктар ол шилчилге дээрге чүгле өртектерни эде көөрү деп билип алган. Ынчаарга эш Николай Иванович Рыжковтуң ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязынга илеткелин номчуп танышкан кижи ол шилчилге үезиниң иштинде улуг хемчээлдиг ажылды чорудар апаар дээрзинге бүзүрээн боор. Аңаа бот-боттарының арагында харылзаалыг бөлүк, улуг айтырыглар кирер. Ынчаарга оон чаңгызын-даа кичээнгейден дашкаар арттырып, соңгаарладып, шиитпирлевейн барып болбас, чүге дээрге ындыг чүүл багай уржуктарлыг, ооң иштинде социал талазы-биле таарымча чок уржуктарлыг болур.

Хамыктың мурнунда чугаалажсаан чүвем мындыг: бо ажыл-агый чылын болдунары-биле-ле бедик, эки талалыг түңнелдерлиг доозар дээш бүгү-ле чүүлдерни кылыр апаар. А ол ындыг-ла бодууп эвес херек, чамдык эки өскерилгелер бар-даа болза, баштайгы айларда экономикага немей чидириглер бооп болган. Бо чылдың сорулгаларын күүсетпес бүдүрүглениң баадызы [illegible] лыг чорууга, черле ниитизи-биле экономиктиг түңнелдерге, кижилерниң орулгаларынга, ажыл төлевиринге салдарлыг болуп, күрүне бюджелиниң байдалын нарыладыр.

Ындыг болганда ам, кажангызындан-даа артык, бүгүдеге харысалгалыг чорук, кижи бүрүзүнүң ажылдаар чер бүрүзүнге сагылга-чурумнуг, үре-түңнелдиг ажылдаар турары эргежок чугула. Бирээде ол.

Рынокче шилчилге чогуур үндүрүг системазы турарын негээр, чүге дээрге рынок байдалдарында экономиканы башкарып таарыштырарының кончуг чугула чепсээ ол. Ол талазы-биле кылган баштайгы чүүлдерни Дээди Советке киирген. Оларны изиг дискуссияның, санал-бодалдарның үскүлежиишкининиң байдалдарында чугаалажып көрүп турар. Ол бүгүнү кылыр херек. Чүге дээрге олар рынок экономиказының чорудугларынга күрүнениң салдар чедирер быралары-дыр. Бистиң улус ажыл-агыйывыстың онзагай чүүлдерни барымдаалаары база чугаажок чугула, мында кайы-бир продукцияны үндүреринде шуут кара чаңгыс тергиидекчи болуп турар бүдүрүлгелер эвээш эвес болгай. Рынок байдалдарында олар боттарының кызыы эрге-ажык сорулгаларынга ындыг монополиялыг байдалын ажыглап, ниитилелге болунуң өртектерин албадаар байдал туруп келип болур, чүге дээрге өске кайызын-даа ындыг продукцияны ап шыдавас болгай бис.

Бүдүрүкчүнүң ындыг тергииделинге база албадалынга удур угланган хоойлуларны ажылдап кылып, белеткээр, хүлээп алыр апаар. Ол чокка хоржок. Ол бистиң бир янзы онзагай чүүлдеривис-тир, оларны барымдаалаар ужурлуг бис. Ол азы бо барааннарны бүдүрер талазы-биле күш-ажылчы коллективтерге чарыштыг база чижир аргаларны ажыдар байдалдарны тургузары кончуг чугула. Ындыг болганда биче болгаш ортумак бүдүрүлгелер дугайында хоойлуну, черле ынчаш ажылгыр-тывынгыр чорук дугайында хоойлуну соңгаарладыышкын чок хүлээп алза чогуур, ол талазы-биле ажыл эгелей берген.

Өнчү дугайында, аренда дугайында, чер дугайында хоойлуларны боттандырарының механизмин тургузар херек, чоокта арендаторлар-биле ужуражып турумда, бо талазы-биле хомудалдарын чугаалап турдулар. Ол хоойлулар ажылында эки хоойлулар. Олар амыдыралдың шыгаадазын эртер, ам-даа эттиниер апаар ийнаан. Ол ындыг болуп болур. А олар чогууру биле дээштиг болбайн турар, чүге дээрге оларны боттандырарының механизми чедир бодаттынмаан. Чогум ол хоойлулар боттанган турарын күзевейн турарлар хөй дээрзин чугаалап каар апаар мен. Ынчангаш ол удурланыышкынны ук чугула, үндезин хоойлуларны боттандырарының механизмин айыткан чогуур эрге-хоойлу актыларын хүлээп алырының үндезининге чүгле ойтур шаап болур бис. Амдызында, ону дорт чугаалаар херек, оларны практикага боттандырарынга харын-на ындыг механизмнерниң чогу шаптыктап турар.

Бо бүгү экономиктиг реформаны саададып турар. Улус база дыка дилеп тур. Ынчаарга ол талазы-биле Президентиниң Чарлыының төлевилелин киирип кээр дугайында олар харын саналдады. Улустуң ол күзел-хөөнүн мен деткидим-даа.

Дээди Советтиң хүн айтырыында туруп турар эвээш эвес өске-даа хоойлулар бар, ынчангаш оларны боттандырарының механизми-биле холбашкан бүгү-ле чүүлдерни ханы бодап көөр ужурлуг бис.

Азы өске бир, эвээш эвес ужур-дузалыг чүүл дугайында. Бааза боон турар адырларның дыка хөй бүдүрүлгелери амгы үеде сан-хөө талазы-биле берге байдалда туруп турар, харын-даа карылгалыг ажылдап турар. Ынчалза-даа оларның карылгалыы колдуунда боттарының буруузу эвес — ындыг чүүл бар-даа болза — а хамыктың мурнунда мөөңнеп салдар өртектер дугайында айтырыгны чуртта шын эвес шиитпирлеп турарындан ындыг болуп келген. Элдептиг байдал бо: ол бүдүрүлгелер, ол адырлар чокка чурт чурттай албас, а оон-биле кады оларның продукциязы карылгалыг. Ынчангаш шахтёрлар айтырыгны шын тургузуп, оларга боттуг тускайлан болур арганы, боттарының күш-ажылының түңнелдерин боттары ёзулуг бош миниин ажыглаар арганы бээрин негеп турарлар.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бо бүгүнү шиитпирлээри негеттинип турар. Ол чокка рынокче шилчилгеге чугула белеткелди кылып ап шыдавайн баар бис. Ол дээрге бирги чергениң сорулгаларының бирээзи-дир.

Рыноктуң болур-чогууру-биле ажылдаарынга сан-хөө-кредит албан черлериниң чогуур системазы, аңгы-аңгы адырлардың банкыларының [illegible] четкизи херек. Бараан болгаш фондулар биржалары, күш-ажылчы курлавырларны таарыштырарының системазы чокка рынок чогумчалыг ажылдап шыдавас.

Шиитпирлээр ужурлуг болгаш олар чокка рынок экономиказынче шилчиири болдунмас айтырыгларның чамдыызынга доктаадым. Ынчангаш чазактың илеткелинде демдеглеттинген белеткел үе-чадазының эргежок чугула болгаа ужуру мында. Бо чылдың арткан айларында бот-боттарының арагында тудуш харылзаалыг элээн хөй документилерни хүлээп алыр ужурлуг бис, ынчанмас болза рынок экономиказынче шилчиишкинни боттандырары болдунмас. Маңаа хамаарыштыр Дээди Совет-даа, чазак-даа, Президент чөвүлели-даа улуг ажылды кылыр апаар.

Мен бодап көөрүмге, чазак, органнарының — чүгле эвилел эвес, а республикаларның-даа — ажылының чугула кезээ болза ниитилелде артыкшылдыг акшаны ажыглалга киирер талазы-биле хемчеглерни алыры болур. Ажыл төлевири бүдүрүлгечи ажыл-чорудулганың түңнел көргүзүглери-биле быжыг дүүшкен турзун дээш экономиктиг салдар чедириишкинниң шыңгыы хемчеглерни ажыглаары чугула.

Ынчаарга бо дээрге бистиң экономикавыстың багай талаларын ажып эртер угланыышкыннарының бирээзи-дир. Чоннуң хереглел барааннарын бүдүрерин көвүдедир, рынокта ажыл-херекти экижидер талазы-биле программаның кандыг янзылыг боттанары маңаа кончуг улуг ужур-дузалыг болур. Ол дугайын чугаалап келген мен, бо угланыышкынга шуптувус күжениишкинниг ажылдаар ужурлуг бис.

Чайладып болбас сорулга — бюджет дефицидин кызырары болур. Бюджет дефициди акшаның үне чокталыышкынынга улуг салдарны чедирип, ол болуушкунну улам-на ханыладып турар. Бюджет дефицидин кызырып болур аргалар бисте бар, экономиканы экижидер талазы-биле чазактың программазын сайгарып көрүп, ооң иштинде бо чылын боттандырар хемчеглерни чугаалажып көрүп база деткип тура, бистер оларның дугайын чугаалап турган бис.

Ындыг болзажок, бо угланыышкынга чазак ведомстволарының багай ажылдап турарын демдеглээр херек. Ылаңгыя капитал тудугга салыышкыннарны эвээжедиринге хамаарыштыр. Улус ажыл-агыйында мөөңнелип чыгдына берген артыкшылдыг материалдыг артык кезектерни садып саарган, оон эвээш эвес акша-хөреңгини ап болур. Ындыг артыкшылдың өртек-үнезин ниитизи-биле 200 млрд. рубль чедип турар. Ону боттандырар болза чуртта акшаның боду-биле болгаш янзы-бүрү материалдыг чүүлдерле чыгдына берген кончуг хөй акша-хөреңгини ажыглалга киирип болур. Күрүне аппаратын тургузарынга кайы хире акша-хөреңгиниң үнүп турарының дугайында айтырыгны база катап сайгарып көөр болза эки. Камгалалга көрдүнген хөреңгилерни кызырар талазы-биле айыттынган хемчеглерни долу боттандырары чугула.

Ниитизи-биле мынча деп чугаалап болур мен: бо чылдың ийиги чартыында оон күрүне бюджеди дээн чергелиг чүүлдү тургузуп алыр ужурлуг бис. Ындыг бюджетти ажылдап кылырын доп-дораан эгелээри чугула. Мээң чугаалаан чүүлдеримден алырга безин белеткел үе-чадазының дургузунда улуг хемчээлдиг бөлүк комплекстерни шиитпирлээри негеттинип турар. Ону чедип албас болза башкартынар рынокче шилчиишкин дугайында кандыг-даа чугаа турбас.

Рынокче шилчиишкин-биле холбаштыр улуг сонуургалды болдуруп, оларның талазы-биле ниитилелде чидиг маргылдаалар үнүп турар элээн хөй айтырыглар тургустунуп кээп турар. Чуртта, чонда тургустунуп кээп турар улуг дүвүрээшкиннерни оларның-биле тайылбырлап болур. Рынок экономиказынче шилчиишкин өртектер тургузарының реформазын боттандырарын негеп келгенинин дугайын чугаалап тур мен. Ол айтырыгга тодаргай доктаавас мен, чүге ол дугайында чазактың илеткелинде улуг кичээнгей салдынган болгаш өртектер тургузарының реформазын боттандырарының бүгү талаларын чугаалажып көөрү мурнувуста туруп турар болгай. Мындыг кол чүүлдү чугаалап каайн: чазактың саналдап киирип келген хемчеглеринде чүнүң-даа мурнунда чугула хереглелдиң аъш-чем болгаш үлетпүр барааннарынга өртектерни ылап-ла таарыштырып турарын хевээр арттырары саналдаттынып турар.

Эки тургустунуп быжыкпаан рыноктуң салдары-биле өртектериң ала-чайгаар-ла тургустунуп кээрин канчап-даа болдурбас херек, оон башка ол чоннуң амыдыралының деңнелинге аар согугну таварыштырап. Бирээде ындыг.

Оон ыңай. Өртектер улгадыышкыны чайлаш чок апарганы-биле чергелештир эгидип төлээр хемчеглерниң калбак системазын ажылдап кылыры көрдүнүп турар. Чоннуң амыдырал деңнелин, бирги ээлчегде эвээш хандырылгалыг кижилерниң социал байдалын кудулатпас дээш ындыг хемчеглерни боттандырары көрдүнүп турар. Ону канчаар, кандыг хевир-биле киирериниң дугайында саналдарны чугаалажып көрүүшкүнге киирер. Ындыг арга-биле чогуур шиитпирни тып алыр боор бис деп бодап турар мен.

Рынок экономиказының байдалында өртектер кандыг-бир факторнуң салдары-биле өрүлеп азы кудулап туруп бээрин барымдаалап көргеш, индексацияның системазын база ажылдап кылгаш, ажыглап эгелээри чугула. Ол чүл дээрге ажыл төлевири, а ол ышкаш пенсиялар болгаш стипендиялар өртектерниң өзүп турарынга дүүштүр өзер ужурлуг.

Мээң чоокта чаа Уралга чорупт турганым болгаш Москваның ажылчы чону-биле ужуражыышкыннарым рынок экономиказынче шилчиишкиниң эге чада үезинде хөй-хөй бүдүрүлгелерниң байдалы янзы-бүрү чүүлдерге таваржы бээр боор деп айтырыгның кижилерни дүвүредип турарын көргүскен. Ол чүү деп чүвел? Ол дээрге чамдык бүдүрүлгелерниң фондулары чаа, а өскелериниң эрги боор турары, чамдык бүдүрүлгелерниң реконструкцияны доозуп алганы, а бир чамдыктарының бүдүрүлге дериг-херекселдериниң чааргылгазы чаа-ла эгелеп турары, а бистиң экономикавыстың камгалал секторун алыр болза, ооң бүдүрүлгелериниң тайбың продукция бүдүрериnче шилчип турары-дыр. Ол айтырыгны чазактың программазын Дээди Советке сайгарып көрүп турда база чугаалажып көрген.

Ындыг байдалга таваржы берген бүдүрүлгелерге чиигелделерни хандырып болур эргежок чугула эрге-хоойлу болгаш экономиктиг чүүлдерни баш удур көөр ужурлуг бис. Канчалза-даа бо айтырыгны кончуг кичээнгейлиг сайгарып көөр болгаш ону шиитпирлээриниң таарымчалыг аргаларын дилеп тыптынган болур ужурлуг. Маңаа делегей экономиказында чыгдынган дуржулганы ажыглаары чогумчалыг.

Ажылчы чоннарны мындыг айтырыг дүвүредип турар: ажыл канчап баарыл, кижилерниң ажылдаар чер-биле хандырылгазы кандыг болурул. Бо кончуг улуг болгаш чугула айтырыг, ынчангаш ону онза кичээнгейлиг өөренип көөр апаар. Рынок болгаш структуралыг эде тургузуушкун байдалдарында база бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазының уг-шиниң өскерилгени-биле холбаштыр кижилер ажылдан хосталып эгелээр чадавас. Ажылдап эгелээр рыноктуң кончуг чугула чүүлдериниң бирээзи ол. Баштайгы үе-чадада ындыг чүве болу бээр чадавас.

Амгы үеде чазак ажыл чок чорукту болдурбазының, кижилерни ажылга таарыштыр тургузарының, өске мергежилдерге өөредириниң, ажылчы күжүн эде хуваарының күрүне программазын ажылдап кылып турар. Өскээр чугаалаарга, амыдыралдың ындыг нарын байдалынга таварышкан кижилер идегелдиг камгалалдыг болур ужурлуг. Ол дугайында саналдарны база-ла чугаалажып көрүүшкүнге киирер.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ханы чаартылгаларның үезинче кирген бис. Ынчаарга чугаалап турар рыногувус — башкартынып турар рынок болур. Ол чүл дээрге күрүне аңаа улуг рольду ойнаар ужурлуг дээни ол. Чүнүң-даа мурнунда чоннуң социал магадылалын ажылдап кылырынга ол хамааржыр. Чоннуң амыдырал-чуртталгазының өртек-үнезиниң улгадыышкынын бээрин эгидер хемчеглерни алыр дээш бүгү чүвени кылыр ужурлуг бис.

Ол ажылды кылыш чорудаарының аргаларынга хамаарыштыр алыр болза, маңаа, төпке, Дээди Советке-даа, ниитилелге-даа чугаалашкаиның барымдаалап, ооң сөөлгү түңнелин тодараттынар.

Рынок болгаш ооң-биле холбашкан өске-даа чүүлдер биске аңаа-ла херек апарган эвес дээрзин база катап чугаалаксап тур мен. Кижилерниң хостуг болдурарынга, чоннуң чогаадыкчы улуг күчүзүн көдүрүп үндүреринге, демократчы чаартылгаларга быжыг үндезинни тургузарынга ол биске херектиг апарган. Өске сөс-биле чугаалаарга, рынок дээрге ужур барымдаалаан чүве эвес, а бистиң экономикавыстың ажыл-чорудулгазын экижидерниң, ооң ажыктыг чорууни бедидериниң болгаш ол үндезинге совет кижилериниң амыдыралын экижидериниң чугула быраларының бирээзи-дир.

Ындыг эргилдени боттандырары белен эвес дээрзин билдингир, эргим эштер. Оон туржук бодунуң хемчээлиниң болгаш нарынының талазы-биле ындыг сорулганы бистер шиитпирлеп чорбаан бис. Ынчаарга бистер ажыл-херекти экижидер деп бодаар болзувусса, бүгү чүвени кончуг кичээнгейлиг бодап, санап көргеш, ону кылыр ужурлуг бис.

Ажы-биле чугаалаарга, амгы үеде ниитилелге бир ай дугуржулга кылдынган турары кончуг чугула. Аңаа-ла ужур барымдаалаан эвес.

Бо бүгү айтырыгларны амгы үеде Дээди Советте чугаалажып көрүп турар. Аңаа элээн хөй конууктар негеттинер. Ол чугаалажып көрүүшкүнүн кандыг янзылыг чорууп турарын силер көрүп-даа турар силер. Ам чазактың илеткели солуннарда парлаттынган чүве болганда, бистиң мурнувуста туруп турар бүгү айтырыгларны өөренип көөрүнге база сайгарып чугаалажырынга аргалар ажыттынган.

Национал дугуржулганың оруу-биле чоруп ора, ол айтырыгны күш-ажылчы коллективтерге, ылангыя чаа соңгуткан Советтерниң системазынга, Советтерниң сессияларынга калбаа-биле чугаалажып көөрүнче кирзе чогуур, ындыг калбак чугаалажыышкынның соонда бүгү республикалардан төпке тодаргай саналдар кирип келир.

Чазактың илеткелинде хлеб дугайында, ол чугула продуктунуң өртек-үнезин бо чылдың ийиги чартыындан эгелеп өстүрериниң дугайында айтырыг онзалаттынып тургустунган. Чон ону деткип көөр боор деп идегеп турар бис. Оон-даа ханыладыр чугаалап болур мен: бо базым чурттуң хамаатыларының саналын барымдаалап кылдынган. Бо айтырыгны кижилер каш чыл улаштыр тургузуп келген, чүге дээрге кончуг улуг бергедээшкиннерни кылып — күжүвүстү үндүрүп, деривисти төп тургаш бүдүрүп алган хлеввистиң өртек-үнези чүге дыка куду боор турарыл? Школачыларның бөмбүк орнунга борбак хлеб тепкилеп, футболдап ойнап турарын кижилер база көрүп турар. Бок төгер хааржактар үргүлчү хлеб-биле долдунган чыдар.

Ниитиниң **чемненилге** черлериниң бүгү бүдүрүлгелеринде хлебти төтчеглеп турар. Бок төгер черлерже каткан болгаш дүдүй берген хлебтер кончуг хөй октаттынып турар. Өстүрүп алган дужүдүвүске немей валюта акша-биле даштыкыдан тараа садып ап турар хиревисте, хлебти садып алгаш мал чемгерип турар-дыр. Ынчап черле болур бе? Ол дээрге тараачынны, бистер бүгүдени куду көргени-дир.

Хлебке хамаарыштыр ындыг янзылыг хүндүткел чок чорук кайы-даа чуртта чок. Даштыкы чурттарга хөй тарааны садып турар Америкада болгаш Канадада бир килограмм хлебтиң өртээ 2 доллар. Ону бистиң көпеек өртектиг хлеббис-биле деңнеп көрүңерден. Чоннуң амыдыралының байдалынга хамаарыштыр бергедээшкин болдурбас хемчеглерни ап тура, бистер хлеб өртээн улгаттырып турар бис. Чоннуң аңгы-аңгы кезектериниң хлебти кайы хирени ажыглап турарын барымдаалап көрүп тургаш, хлеб өртээн дуглап бээр хемчеглерни долузу-биле боттандырар дээш туржуп турар бис.

База бир чүве дугайын чугаалаксап тур мен: бистиң хлеб продуктулар курлавырывыс ол продуктулар-биле чонну чогуур деңнелге хандырар аргалыг. Ынчангаш кандыг-даа чугаа-соот, мөгүдээшкин кылбазын силерден дилеп тур мен, эштер. Бо бүгүнү боттуу-биле хандыр бодап көрээлиңер.

Чамдык черлерде ындыг чергелиг сеткил-хөөннер тургустунуп турар чүве болганда, күрүне органнары-даа, хөй-нити-даа байдалды контрольга алыр ужурлуг.

База бир чүве. Амгы үеде бистиң мурнувуста кончуг улуг сорулгалар туруп турар. Эде тургустунуушкунуң бо харысалгалыг үе-чадазында бот-боттарывысты эки билген турарывыс кончуг чугула. Коллектив бүрүзү, кижи бүрүзү бодунуң харылап турар участогунга хамааты хүлээлгезин медереп билип ажылдаары кончуг чугула.

Амгы үеде янзы-бүрү дорт негелделер, күткүүшкүннер кылырын болгаш харысалга чок кыйгырыглар салырын канчап-даа болдурбас херек. Ындыг чоруктар бүгү ажыл-херекти баксырадыр болгаш эгиттинмес когаралга чедирер. Ниитилелдиң болгаш чоннуң эрге-ажыктарын эвес, а бодунуң хууда эрге-ажыын чедип алыр дээш ындыг үүлгедиишкиннерни кылып турар кижилерге харысалганы көргүзер ужурлуг бис.

Бот-боттарывыска бүзүрежилге биске амгы үеде кажангызындан артык херек. Күштерни каттыштырарынче, бир демниг хөделиринче, социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээрин, чоннуң амыдыралын экижидерин, бистиң чаа революцияывыс болур эде тургустунуушкунуң ниити чедиишкиннерин чедип алыр деп турарывыс рынок экономиказынче шилчиириниң ажыктыг оруктарын дилеп тыварынга кады күжениишкиннерин үндүрериnче силерни кыйгырып тур мен эргим эштер.

Кичээнгейлиг дыңнааныңар дээш четтирдим.

Байырлыг.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ КҮРҮНЕ АЯН-ЧОРУУ

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев Канадага болгаш АКШ-ка күрүне аян-чоруу кылыры-биле май 29-та Москвадан чорупкан.

М. С. Горбачев-биле кады ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң кежигүннери Э. А. Шеварднадзе, Ю. Д. Маслюков, Е. М. Примаков, Ю. А. Осипьян, С. С. Шаталин олар чорупканнар.

Аэропортка М. С. Горбачевту ССРЭ-ниң күрүне болгаш политиктиг удуртулгазының кежигүннери Л. Н. Зайков, В. А. Крючков, Е. К. Лигачев, В. А. Медведев, Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, А. Н. Яковлев, А. И. Лукьянов, Г. П. Разумовский, А. Н. Гиренко, Е. С. Строев, Т. Н. Усманов, И. Т. Фролов, Ч. Айтматов, В. В. Бакатин, В. И. Болдин, В. Г. Распутин, Г. И. Ревенко, В. А. Ярин болгаш албанның өске-даа кижилери үдээн.

Үдеп турганнарның аразында Канаданың ССРЭ-де херектериниге түр бүзүреттирген Д. Тейлор, АКШ-тың — Дж. Джоббе турган.

• • •

ОТТАВА, май 29. (СЭТА). Канаданың чазааның чалалаашын ёзугаар ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтиң хонук хуусаалыг күрүнениң аян-чоруун кылып ында чеде берген. Оттаваның чоогунда Апленд авиабаазага дээди совет удуртукчуну Канаданың генерал-губернатору Рамон Хнатишин, премьер-министр Брайан Малруни, кабинет кежигүннери болгаш найысылалдың хөй-ниитизиниң төлээлекчилери уткаан.

ССРЭ Президентизиниң чедип келгенинге алдар кылдыр ССРЭ гимнизин күүсеткен, артиллерия-биле 21 дааштаашкынныг салютту кылган. Совет аалчы хүндүлүг таныышкылды эргээн. Канаданың күрүне гимнизин күүсеткен соонда М. С. Горбачев биле Р. М. Горбачева хүндүлүг аалчыларның аалдын дептеринге демдеглелди кылган.

Канаданың генерал-губернатору Р. Хнатишин биле М. С. Горбачев чугаа солушкан.

Уткулганың байырлал ёзузу доостурга, ССРЭ-ниң Президентизи аңаа тускайлаан резиденцияже чорупкан.

(СЭТА).

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының дугайында

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң доктаалы

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң доктаалыры болза:

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазынга эш Борис Николаевич Ельцинни соңгуур.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Борис Николаевич ЕЛЬЦИН

Б. Н. Ельцин 1931 чылдың февраль 1-де Свердловск областың Бутка суурунга төрүттүнген. 1955 чылда Уралдың политехниктиг институдун доосканболгаш тудуг инженери мергежилдиг болган. Ооң соонда Свердловскиниң аңгы-аңгы тудуг организацияларынга ажылдап турган.

1961 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. 1968 чылда партия ажылынче шилчээн. Партия Свердловск обкомунуң килдис эргелекчизинге, секретарынга, а 1976—1985 чылдарда бирги секретарынга ажылдап турган.

1985 чылда СЭКП ТК-ның аппарадынга келген болгаш СЭКП ТК-ның секретарынга соңгуткан. Ол-ла чылдың декабрьда СЭКП Москва хоорkomунуң бирги секретарынга соңгуткан. 1986 чылдан 1988 чылдың февральга чедир СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат.

1987—1989 чылдарда—ССРЭ-ниң Күртудуувунуң даргазының бирги оралакчызы — ССРЭ министри. 1989 чылда ССРЭ-ниң улус депутадынга соңгуткан. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүнү, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Тудуг болгаш архитектура айтырыгларының талазы-биле комитединиң даргазы.

Бо чылдың мартта РСФСР-ниң улус депутадынга соңгуткан. РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинге альтернативалыг үндезинге РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазынга соңгуткан.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинде

Россия Федерациязының улус депутаттарының бирги Съездизинге РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазын соңгуур дугайында айтырыг сөөлгү каш хүн дургузунда тургустунуп келгеш, адак сөөлүнде шиитпирлеттинген.

Катап соңгулдаларга ол албан-дужаалга депутаттар Б. Н. Ельцин, А. В. Власов, В. Цой оларның кандидатураларын киирген турган. Депутаттарның ниити саны 1060, соңгулдаларга 1038 депутат киришкен. Бадылаашкынга чүгле бир бюллетень күш чок болган деп санаттынган. А. В. Власов дээш 467 депутат бадылаан, 570 кижи удур бадылаан, Б. Н. Ельцин дээш 535 депутат бадылаан, 502 кижи удур бадылаан, В. Цой дээш 11 депутат бадылаан, 1.026 кижи удур бадылаан.

Ынчангаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазынга Б. Н. Ельцин соңгуткан деп шиитпирни Съезд хүлээп алган.

Б. Н. Ельцин сөс алгаш, аңаа көргүскен бүзүрел дээш депутаттарга өөрүп четтиргенин илереткен. Съездиниң ат-алдары, Дээди Советтиң келир үеде чаңгыс эви дээш ооң удуртукчу органнарын база чазакты тургузарын депутаттар бөлүктери-биле сүмележип, оларның санал-оналын барымдаалап тургаш, боттандырар мен деп, ол чугаалаан.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Съездиниң ажылын четвергке чедир соңгаарладыр деп саналды киирген. Ол үениң дургузунда депутаттар бөлүктеринден дугуржулга комиссиязын тургузуп алгаш, Дээди Советтиң, ооң комитеттериниң болгаш комиссияларының кол-кол албан-дужаалдарынга база чазак кежигүннеринге кандидатураларны сүмележип тургаш, шилип алыр ужурлуг бис деп, ол чугаалаан. Ол санал хүлээп алдынган.

(СЭТА).

СУГГАТЧЫЛАР

Даң бажындан орай кежээге чедир

Таңды районда «Коммунизмниң хереле» совхозтуң суггатчылары шудургу ажылдап турар. Михаил Оюнга удуртткан мал чеми белеткээр № 2 бригада 35 гектарда тоорук үрезинин чажып, 200 ажыг гектар шөлдү хол-биле суггарган. Ында механизаторлар Дыртык-оол Оюн, Алдын-оол Сахо, суггатчылар Петр Бухтуев, Оюн Далаажап база эрткен чылын школа дооскан оолдар Андрей Оюн биле Саян Дагба олар эртен даң бажындан орай кежээге чедир ажылдап турар.

ЧУРУКТАРДА: механизаторлар Д. Оюн биле А. Сахо кыска чапсар аразында; дуржулгалыг суггатчылар О. Далаажап, П. Бухтуев; комсомолчу Андрей Оюн ажыл үезинде.

Вячеслав МОНГУШТУҢ сөзү болгаш фотолары.

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУСЧУ КОНТРОЛЬ КОМИТЕДИНДЕ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги сессиязынга соңгуткан Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң чаа кежигүннери баштайгы хуралын эрттирген.

Чаа соңгуткан состав депутаттарының бүзүрелин шыдыктырар дээш моон соңгаар канчаар ажылдаарыл, кандыг чүүлдерже кол кичээнгейни салырыл, хайгыылчыларның ажылының дээштиин бедидер талазы-биле кандыг хемчеглер алза чогуурул дээн ышкаш айтырыгларга доктаагаан.

Комитет хуралынга Каа-Хем районнуң Кундустуг суурда Культура бажыңын эде кылып турар үеде «Енисей» совхозтуң удуртулгазының талазындан болдурган акша-хөреңгиниң артык чарыгдалының дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Эрткен чылдың чазынында ук суурда Культура бажыңын эде кылыр талазы-биле керээни совхозтуң администрациязы И. А. Алексеевтиң бригадазы-биле чарган турган. Ук керээ ёзугаар тудугжулар 188,8 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылыр болгаш ук ажылды август 1-ге чедир доозар турган. Бүгү ажылдарны кылырга, тудуг-монтаж ажылдарының өртээниң 30 хуузун шалыың кылдыр, хуусаа бетинде дооскан дээш шаңнал кылдыр шалың фондузунуң 40 хуузун бээрин дугурушкан турган.

Ол ажылды канчаар кылганын контролерлар черинге барып хынаан. Культура бажыңының эде кылыышкынын доозулбаан, ол хирезинде тудугжуларга акшаны артыкка төлээн болган. Олар ниитизи-биле 45 муң рубльдиң ажылын чедир кылбаан, а мындыг хиреде «Енисей» совхозтуң директору (ол ам ында ажылдавайн турар) Б. В. Трубников объектини хүлээп алган дугайында актыга атты салган. А ук актыга бухгалтер М. Г. Шишулина, кол экономист Л. Л. Вторушина, улуг прораб П. П. Москаленко олар база ат салган. Ажылды дооскан-даа болза, 43,1 муң рубль шалың төлээр турбуже, дооспаан ажыл дээш 59,6 муң рубльди төлээн.

Ооң түңнелинде Культура бажыңын септээр, эде кылыр акша ам чок арткан. Чогум ук объектини дөңгүп ажыглалга кирип алган. Чаагайжыдылгазы, ногаанчыдылгазы кылдынмаан, ырындан дамдылавышаан. Тудуг материалдары база төтчеглеттинип калган.

Бо талазы-биле комитет хуралынга кол бухгалтер турган, ам директорнуң хүлээлгезин күүседип турар М. Г. Шишулина, кол экономист Л. Л. Вторушина болгаш улуг прораб П. П. Москаленко оларны дыңнаан. Олар бо ажылды чүгле директор Б. В. Трубников удуртуп, актыны ол тургузуп, ат салып турганын чугаалап, оларның аңаа киржилгези барык чок дээрзин бадыткааннар. Хынап чораан комиссияның түңнели база ындыг. Ол ышкаш улуг прораб П. Москаленко улусчу контроль бөлүүнүң кежигүнү кижи болганда бо хажыдыышкынны илередиринге база киржилгелиг болган. Эштер М. Шишулина болгаш Л. Вторушина олар директорнуң аайынга кирип, саң-хөө чурумунуң хажыдыышкынын болдурганынга буруузун база билингеннер.

Бо бүгүнү барымдаалааш, комитет П. Москаленкону харысалгадан хостаан, М. Шишулина болгаш Л. Вторушина оларга шыңгыы доңгулданы хүлээткен болгаш чидирген когаралдың чартык-чамдызын эгидери-биле оларның бирбир айда алыр шалының тырттар деп шиитпирни үндүрген. И. Алексеевтиң бригадазынга кандыг чылдагаан-биле артык төлевир кылганын тодаразы-биле материалдарны Тыва АССР-ниң Прокуратуразынче шилчиткен.

Чоннуң хереглел бараанының чамдык хевирлерин чонга садып турарының талазы-биле хыналданы республиканың Улусчу контроль комитеди биле ИХМ-ниң БХСС кылдызы чоруткан, ооң түңнелин хуралга чугаалашкан. План ёзугаар ук хыналданы Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунга чоруткан.

Хыналдадан хөй-хөй хажыдыышкыннар илерээн. Эрткен чылын Садыг министерствозу ховар бараанарының дыка хөй хевирин үнезин чок черге курлавырлап турган фактылар бар. Оларның аразында хеп чуур машиналар, соодукчу камералар, электромиксерлер, автомобиль дугуйлары дээн ышкаш онза ховар бараанар база кирип турган.

Ховар бараанарны кайы хамаанчок мөөңнээр чоруктар ам-даа уламчылавышаан. Бо чылдың февраль 8-те БХСС-тиң, курсадыг инспекциязының күштери-биле кылган хыналдазы «Росторгодежда» баазазынга 199,8 муң рубльдиң бараны курлавырлаттынганын илереткен, ооң 106 муңу даштыкы бараанар. Ол ышкаш Тываның балык баазазынга магазиннерде чок бараанарны шыгжап алгаш чыткан болган. Ындыг чоруктарның уламындан Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң удуртулгазы ховар бараанарны чүгле баазаларга шыгжап турар эвес, чамдык он-он муң рубльдиң бараанарын база чедир албайн келген. Бараан курлавырлаарын кууаап турарының дугайында медээ-дыңнадыг база эвээш болуп турар.

Чурттакчы чонну болгаш бүдүрүлгелер коллективтерин ховар бараан-биле хандырар хүлээлгелиг үүрмектеп садар садыг организацияларында шыңгыы хажыдыышкыннар бар дээрзин комитет кежигүннери айыткааннар. Чижээ, Кызылдың үлетпүр бараанар садыы (директору В. Г. Сапелкина) магазиннериниң складтарынга ховар бараанарны шыгжап, чамдык кижилерге садып турган фактылар бар. Ындыг чоруктар ук садыгның № 14, 11, 5 магазиннеринге болгулаан.

«Аялга» деп тускай магазинге хамаарыштыр база чеме улуг болган. Чаа өгленип турарларга бараанар садар кылдыр ону тускайлаан. Ынчалзажок эр улус костюмнери, эр-херээжен улус идиктери ында эвээш. Ол бараанарны ХБАБ чериниң шынзылгазы-биле садар ужурлуг. А шынзылгалыг кижилерге ол бараанар чедишпейн турза-даа, оларны хостуг садып турган чоруктар бар. Оон ангыда ХБАБ талоннары-биле бараан алган дээн чамдык кижилер «өлүг сүнезиннер» болганы база илерээн.

«Саян» универмагтың хоочуннар салонунда байдал база берге. 3 муң ажыг хоочуннарның боттарының негелделерин магазин хандырып шыдавайн турар, пенсионерлерниң күш чедери чиик өртектиг бараанар эвээш кээп турар.

Хоорайның күш-ажылчы коллективтерин үлетпүр бараанар садыының хандырып турары четпес. Коллективтерге аппаар бараанарның даңзызын, өртээн баш удур оларга дыңнатпайн турар.

Бо четпестерни чайладыр дээш кандыг хемчеглерни ап турарын министриниң садыг талазы-биле оралакчызы Л. Н. Кремнева комитетке илеткээн. Ховар бараанарны колдуунда министриниң боду баш миннип турарын ол чугаалааш, бо айтырыгга бодунуң бичии-даа хамаарылга чогун ол дыңнаткан. Садыг министри П. Н. Ходыревти Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң бирги сессиязынга амдызында ол албан-дужаалга бадылаваанын барымдаалааш, ону хуралга чалаваан. Ниитизи-биле садыг талазы-биле айтырыгны харылап турар болганда Л. Н. Кремневаны бо четпестерни моон соңгаар болдурбазынче кичээнгейни углаайлыгнып даалган.

А Кызылдың үлетпүр бараанар садыының директору Л. Н. Сапелкинага эрткен чылын доңгулда хүлээткен турда-ла, ол четпестерни чайлатпааны дээш ону ук албан-дужаалга тургузар-тургуспас дугайында айтырыгны шиитпирлээрин Садыг министерствозунуң удуртулгазынга даалган.

Дагын ажыглаар чиг эътти белеткээр талазы-биле дагын ажыглаар чиг эъттиң Кызылда белеткел конторазының начальниги Г. С. Сафринаның база ССРЭ-ниң Курхандырылгазының Тывада кол девискээр эргелелиниң курлавыр камнаар киллдизиниң эргелекчизи А. Н. Монгуштуң дыңнадыгларын комитет хуралынга чугаалашкан.

Дагын ажыглаар чиг эътти белеткээр талазы-биле планның онаалдаларын ук контора күүседип турар-даа болза, ажылында ниитизи-биле четпестер хөй дээрзин хыналда илереткен. Чурттакчы чонда бар чиг эътти чедир чыгбайн турар, ылангыя ырак районнарже ооң ажылдакчыларының ховар барып турарындан ында курлавырлар чыгдынмайн турар. Кызыл хоорайга болгаш районнарга хүлээп алыышкын пунктуларын калбартыр дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң шиитпирин күүсеттинмейн турар. Оларны районнардан чүгле Туранда ажыткан.

Дагын ажыглаар чиг эт аймаа (саазынны, пөс-таавы аймаан болгаш өске-даа ажыглаллаан үнген чүүлдерни) дужааганы дээш илиг берип садар бараанарның ассортиментизи база кызыы дээрзин комитетке шүгүмчүлээн. Эвээш санныг номнардан өске чүү-даа барык чок, ол дээш чурттакчы чон чөптүг-биле хомудап турар. Ында колдуунда ховар эвес бараанар бар.

Дагын ажыглаар чиг эътти республиканың херегледеринге таарыштыр болбаазырадып кылыр талазы-биле ажылды Тываның курхандырылгазы кошкак чоруткан дээрзин база комитет кежигүннери айыткан. Эрткен чылын кирген пөс-таавы аймааның чүгле 2 хуузун болбаазыраткан. Материалдарны хөвең кылдыр, саазынны волокно уламыны кылдыр ажылдап кылыр технологияны садып албаан.

Бо четпестерни чайладырын комитет эштер Г. С. Сафрина, А. Н. Монгуш олардан негээн.

Тыва АССР-ниң чурттакчы чонунуң диш эмнелгезиниң байдалын хөгжүдер талазы-биле ажылдың байдалын база Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң хуралынга чугаалашкан.

Чоннуң диш эмнелгезинде ажылды экижидер, аарыг кижилерни эмнээрин организастаар ажылды сайзырангайжыдар талазы-биле чамдык эки ажылдар кылдынып турза-даа, четпестер база эвээш эвес дээрзин хуралга айыткан. Республикага стоматология албанын хөгжүдер талазы-биле хемчеглерни Кадык камгалал министерствозу (министриниң оралакчызы О. Х. Ондар) кошкак ап келген. Стоматология эмнелгезиниң материал-техниктиг байдалы негелдеге дүүшпес, кадрлар ам-даа чедишпес. Ооң түңнелинде чонга профилактика ажылдары чорудар болгаш стоматология дузазы көргүзери берге болуп турар. Кадык камгалал министерствозу-даа, районнарның эмнелге-профилактика албан черлери-даа бо айтырыгже кичээнгей салбайн турар.

Республика поликлиниказының болгаш районнарның төп эмнелгезиниң стоматология кабинеттери негелдеге болгаш күш-ажыл камгалалының нормаларынга дүүшпейн турар. Стоматология албанының 100 ажыг ажылдакчылары таарымча чок байдалдарда ажылдап турар. Ооң уламындан диш эмнээр бедик мергежилдиг кадрлар чедишпейн турар. Ылангыя бо ажыл районнарда, көдээ черлерде дыка кошкак байдалда. Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик болгаш Улуг-Хем районнарның стоматология албаннарының ажылын организастааны дыка четпес деп хуралга шүгүмчүлээн.

Бо четпестерни чайладырын комитет Кадык камгалал министерствозундан (министриниң оралакчызы О. Х. Ондар), республиканың стоматология поликлиниказындан (Л. М. Эйдумов) негээн болгаш оларның тайылбырын кичээнгейге алган.

Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң хуралынга оон-даа өске айтырыгларны чугаалашкан болгаш ол талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алган. Хуралды комитеттиң даргазы Д. К. Ооржак эрттирген.

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң 33 чүүлүнге дүүштүр округтарның соңгулда комиссиялары Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга дараазында кандидаттарны бүрүткээн:

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларының ДЫҢНАДЫЫ

Ак-Довурак № 45 Төп соңгулда округунга

Парамзин Геннадий Викторович, 1943 чылда төрүттүнген, «Тыва дег-дүгү» комбинаттың чиигине директорунуң хүлээлгезин күүседип турар, СЭКП кежигүну, Ак-Довурак хоорай.

Сарыг-Сеп № 70 Барыын соңгулда округунга

Лукашов Василий Иванович, 1942 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң иштики херектер министриниң оралакчызы, СЭКП кежигүну, Кызыл хоорай.

Шин Захар Елисеевич, 1932 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң киддис эргелекчизи, СЭКП кежигүну, Кызыл хоорай.

Хадын № 94 соңгулда округунга

Достак-оол Монгуш Букулдурешович, 1925 чылда төрүттүнген, «Мемориал» эки тура ниитилелиниң Тывада баштаар чериниң даргазы, СЭКП кежигүну, Кызыл хоорай.

Маспык-оол Кара-оол Андреевич, 1936 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Бии-Хем район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы, СЭКП кежигүну, Туран хоорай.

Парчын Тамара Анатольевна, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП Бии-Хем райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүну, Туран хоорай.

Хову-Аксы № 103 Соңгу соңгулда округунга

Сова Николай Иванович, 1936 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң аңнаар ажылагый бүдүрүлге каттыжыышкынының чиигине директору, СЭКП кежигүну, Кызыл хоорай.

Хову-Аксы № 104 Мурнуу соңгулда округунга

Поляков Сергей Георгиевич, 1955 чылда төрүттүнген, «Тыва кобальт» комбинаттың партком секретары, СЭКП кежигүну, Хову-Аксы суур.

Бир чагааның изи-биле

ЧҮГЕ ШЫҢГЫЫ ХЕМЧЕГ АЛБААНЫЛ?

● Хуузунда байыксаар сеткил ●

Каа-Хем районнуң «Улуг Октябрь» совхозтуң ажылчыннары турган Ч. Бугаров биле А. Хойтпак-оол олардан районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы Б. А. Морозовтуң күш-ажылчы коллективтерге хамааржыр эдилеп турган автомашиналарны доктааттынган хоойлуну каржызы-биле үреп тургаш, эш-өөрүнге, таныштарынга садып сайгарган болгаш эрге-дужаалын ажыглап тургаш, боду чаа УАЗ-469-ту садып алган факт-барымдаалар дугайында хомудап бижээн «Чазый дарга» деп эгелиг чагааны «Шын» солуннуң редакциязынче чоруткан. Ук хомудалдың шынын азы мегезин сайгарып көөрү-биле чагааны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинче редакция шилчиткен. Тываның Агроүлетпүр эвилелиниң специалистери чагаада айыткан факт-барымдааларны долузу-биле хынап көрген.

Хомудал чагаада айыткан факт-барымдааларны кысказы-биле таныштырар-дыр бис.

«Каа-Хем районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы Б. А. Морозов эрге-дужаалын ажыглап алгаш, көдээ ажыл-агый специалистериниң мунуп турганы 15 автомашинаны бодунуң таныш-көрүштеринге бергилепкен. Бир машинаны уруунга берген. «Нива», «Жигули» дээр чаа автомашиналарны ол ооч чокка садып алган. Ол ышкаш күрүнениң эътке садар УАЗ дээр чаа машинаны эът саткан деп мегe документ кылдырткаш, апкан. Ол мегe документини кылырынга Каа-Хемниң кооперация аңнаар-үлетпүр ажыл-агыйының директору Сокольников, Сарыг-Сеп көдээ Совединиң күүсkom даргазы Шабыров дузалаан. База бир эътке садар машинаны эмчи Чуркин садып алган. Партия, совет ажылдакчыларның аразында күрүнениң өнчү-хөреңгизин самчыгдап, боттарынга үлежип ап турда, оларны камгалап турар. Чүге хемчээн албазыл? Маңаа харыны «Шын» солун дамчыштыр бээр боор дээрзинге бүзүрээдивис».

СЭКП Каа-Хем райкомунуң кежигүнү, Сарыг-Септиң № 2 ортумак школазында башкы, РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы И. А. Достай четпестерге эптеш чок, партийжи принципиалдыг туруштуг, негелдези улуг, шынчы кижи. Ынчангаш кымның-даа четпестерин тала-дугай, дарга-бошка дивейн ажы-биле доот сөглээр чаңчылдыг. Эрткен чылдың сентябрьда школада партия эге организациязының отчёт-соңгулдалыг хуралынга ол сөс алгаш, Б. А. Морозовтуң эрге-дужаалын соора ажыглап, совхозтарның эдилеп турганы чиик автомашиналарын шын эвес садып, сайгарып, чиик машиналарны боду ээлчег-чокка ап турарының дугайында саналынга чугаалаан. Коммунистиң шүгүмчүлелдиг саналынга СЭКП райкому кандыг үнелелди бергенин билдинмээн, ол-ла хевээр сураг барган.

Ооң соонда партия райкомунуң ээлчеглиг пленуму болган, орта районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазының ажыл-чорудулгазында, партийжи моральдың болгаш этиканың негелделерин хажытканын бадыткаан партийжи принципиалдыг чидиг шүгүмчүлелди И. А. Достай база катап кылган. Ону хынаар партия райкомунуң ийиги секретары О. П. Муравьев баштаан комиссияны партия райкому тургускан. Комиссия кежигүннери бердингeн даалганы ак сеткилдиг күүседип, Б. А. Морозовтуң адынга болган шүгүмчүлелди кончуг кичээнгейлиг хынап көөрге, факт-барымдааларының хөй-нуруузу шын болуп бадыткаттынган. Комиссия хыналданы доосkaш, СЭКП райкомунуң бюрозунга кирип келирге, АҮК даргазын баштай райкүүскомда партия эге организациязының хуралынга чугаалажырын шиитпирлээн. Дарганың хуу херээн партия хуралынга сайгарып көргеш, ооң эрге-дужаалын соора ажыглап, совхозтарның хөй санныг автомашиналарын кайы хамаанчок садып, сайгарып, партийжи болгаш күрүне сагылга-чурумун каржызы-биле хажыдып турганынга ёзулуг партийжи шын үнелелди райкүүскомнуң коммунистери бербээн түңнелинде, дарганы партия талазы-биле шыңгыы хемчег албаан, аңаа чугаалажыры-биле кызыгаарлаттынып, удуртукчунуң кылган херээн эреңгей сайгарган.

СЭКП обкомунуң чанында партийжи контрольдуң комиссиязы, ооң даргазы Г. А. Заркевич боду хуузунда коммунист Б. А. Морозовтуң партия кежигүнү болгаш удуртукчу кижиниң чурум-сагылгазынга үнезини-биле таарышпас чоруунуң дугайында кончуг эки билир. Бистиң билип турарывыс-биле алырга бо талазы-биле хомудалдар партийжи контрольдуң комиссиязында кирген. Ындыг-даа болза бо коммунист-удуртукчунуң буруузу азы буруу чогун илередир талазы-биле чүнү кылганы билдинмес болуп арткан. Моон алгаш көөрге, коммунист удуртукчунуң кылган херээн партийжи контроль комиссиязы тоомчага албааны, чоннуң негелде-хомудалынга дыңнангыр эвезин көргүскен, партияның бедик сагылга-чурумун камгалаар, четпестерге уаур шиитпирлиг, дээштиг хемчеглер алыр албан-хүлээлгезин чедир күүсетпээнин болгаш шыңгыы негелде чогун херечилеп турар-дыр. Шак ындыг чоруктуң уржуундан райкүүскомнуң коммунистери Б. А. Морозовтуң херээн чиик, тоомча чок көрүп турганы ол-дур.

Агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы Б. А. Морозов эрге-дужаалын канчаар соора ажыглап, хоойлуга дүүшпес чүнү кылып турганыл? Солуннуң номчукчулары шак ындыг айтырыгны салыры чөптүг. Орта дончу, чедингир, шынын хынаан харыны бээр-дир бис.

Ч. Бугаров биле А. Хойтпак-оолдуң «Чазый дарга» деп эгелиг хомудал чагаазында айыткан четпес чүүлдер Тываның Агроүлетпүр эвилелиниң ажылдакчызының, СЭКП райкомунуң тургускан комиссиязының хыналдаларының түңнели-биле алырга долузу-биле бадыткаттынган.

Албан черлериниң чиик автомашиналарын ажыглаарын чурумчулар дугайында Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң 1988 чылда үндүрген дужаалының негелделерин Борис Алексеевич хажыткан. Албан черлериниң чиик автомашиналарын садарының дугайында күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелиниң чөпшээрели чокка совхоз директорларының кирип келген бижиктеринге үнезилээш, чиик автомашиналарны садарын чөпшээрээн дужаалдарны районнуң агроүлетпүр каттыжыышкыны үндүрүп турган. Б. А. Морозовтуң ат салган дужаалдарынга үнезилээш, улус депутаттарының Каа-Хем район Совединиң күүсекчи комитеди чиик машиналарны садарының талазы-биле шиитпирлерни хүлээп ап келген. Райкүүском (даргазы Ч. А. Удумбара) кежигүннери шиитпирлерни хүлээп алырда, хандыр өөренип көрбейн, эреңгей хамаарылгалыг болуп келгениндео мындыг хажыдыышкыннар болган.

Доктааттынган корум-чурумну хажыдып тургаш, күш-ажылчы коллективтериниң чөпшээрели чокка дараазында эштерге машиналарны берген. «Ленинчи орук» совхозтуң УАЗ-469-тарын кол зоотехник В. С. Федорyевке, салбыр эргелекчизи М. Н. Жидеевке, «Ниваны» район эмнелгезиниң чолаачызы А. В. Климинге саткан. «Кызыл тук» совхозтуң директору турган М. В. Пироговка, тудуг кооперативиниң директору С. Е. Айвоязынга, «Енисей» совхозтуң директору Б. В. Трубниковка, «Бүрен» совхозтуң ажылчыны В. И. Матюшинге, СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозтуң кол инженери Н. П. Михайловка, «Кызыл тук» совхозтуң чолаачылары В. Н. Шожановка «Ниваны», Ю. Л. Рашукка «Москвичини» агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазының дужаалын ёзугаар саткан.

Каа-Хемниң агроүлетпүр каттыжыышкынының УАЗ-469Б маркалыг автомашиназын күш-ажылчы коллективтиң чөпшээрели чокка АҮК-туң даргазының дужаалын ёзугаар Морозовтуң калайының дуңмазының ашаа, Тываның электри четкилериниң Каа-Хемде участогунуң ажылдакчызы Виктор Лойкога саткан. Ол машинаны төрелинге садарының бетинде ооң септелгезин эки кылган болгаш дыка хөй кезектерин чаартып солаан.

1988—1989 чылдарда Каа-Хемнаң агроүлетпүр каттыжыышкыны совхозтарның ажыглап турганы 13 чиик автомашинаны, ооң иштинде күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелиниң чөпшээрели чокка 11 автомашинаны саткан. Чиик автомашиналарны хуу кижилерге саткан деп документилерде бижип турар, оларның өртээ совхозтарда кирбээн болуп турар. Ооң чылдагааны кым билирил?

Районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы кижи совхозтарның болгаш өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң экономиказын быжыглаар, орулгалыг ажылдаарын хандырар дээш бүгү билиин, аргаларын, күжүн үндүрер турган, совхозтарның чиик автомашиналарын күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдериниң чөпшээрели чокка, эрге-дужаалын ажыглап алгаш, таныш-көрүжүнге, төрелдеринге садып, сайгарып турарга хоойлуга таарыжып бе?

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң үлелге бижиии ёзугаар Каа-Хем районга УАЗ-469 маркалыг эътке садар машинаны чоруткан. Ону көдээ ажыл-агый продуктуларын дужааганнарга садарын чон билир. Ындыг турбуже, ол машинаны АҮК даргазы Б. А. Морозов садып алган. Бо дарга машина садып алыры-биле 10 баш боданы, 7 хаванны күрүнеге саткан болуп турар. 1989 чылдың январь 1-де чизе ёзугаар алырга, ында 3 баш мыйыстыг бода мал, 2 хаван бар болган. Ынча хөй малды Борис Алексеевич кайыын алгаш, сатканыл деп айтырыг дораан-на тургустунуп келир. Ону шынчы эвес чорукту кылып тургаш, чедип алганын шуут-ла дорту-биле чугаалаар аппаар. Аңаа бир чижекти кирип көрейн. А. Бугаров боос инектерин «Улуг Октябрь» совхозка садыпкан турган. Бо совхозтуң директору-биле Б. А. Морозов дугурушкаш, ол боос инектерни соккаш садыпкан, ооң квитанциязын бодунуң адынга бижедип алган. Шак ындыг арга-биле 2 тонна 88 килограмм эъттиң квитанциязын долдуруп алган. АҮК даргазы бо машинаны садып алырынга чедир «Нивалыг» турган, ону төрелинге садыпкан.

Районнуң кол удуртукчуларының бирээзи эрге-дужаалын соора ажыглап, алыксак-чиксек чоруун көргүзүп, болуунун кылыр ужурлуг ажыл-херээнче ханылап кирбейн турда, партия райкому, райкүүском (бирги секретары В. Б. Петров, райкүүском даргазы Ч. А. Удумбара) коммунист Б. А. Морозовтан негелдени кошкаткан. Чоокта чаа СЭКП райкомунуң бюрозу оон хуу херээн чугаалажып көргеш, удуртукчунуң кылган херээнге ёзулуг партийжи принципиалдыг үнелелди бербээн деп санаар херек. Бо дарганың хуузунда төлеп чок чоруу дээш партия талазы-биле шыңгыы доңгуткан. Ажы-биле чугаалаарга, партийжи, күрүне сагылга-чурумун каржызы-биле хажыдып турган коммунист удуртукчуну шыңгыы хемчег албаан-дыр. Б. А. Морозовтуң эрге-дужаалын соора ажыглап, ак сеткилдиг эвес, хуузунда байыксаар сеткилдиин, ажыл-ижинче ханылап кирбейн турарының дугайында хомудал чагаалар СЭКП ТК-ның чанында Партийжи контроль комитединге, ССРЭ-ниң Улусчу Контроль комитединге, республиканың удуртур органнарынга кирген турган. Олардан шак мындыг эреңгей, чиик түңнел үндүрерге болур бе, ол эле тургустунуушкунуң негелделеринге дүгжүр бе? Коммунистерниң болгаш чоннуң унун ханы өөренип, сайгарып көөрү, ону дыңнаары эң-не чугула, бистиң ажыл-херектеривиске ол дузалаар.

Таан-оол ХЕРТЕК. («Шынның» корр.).

Чагаалар почтазындан

ЧАЛАП ТУР

Чоннуң кадыкшылының дугайында сагыш салыышкынның боттуг барымдаалары бистиң амыдыралывыста хүн бүрүде немежип турар. Оон бир чижээ бо чылдың эгезинден бээр ажылдап эгелээн Кадыкшылдың тыва республика төвү болур. Ону мурнуунда турган Санитар-чырыдыышкын бажыңының орнунга тургускан.

Кадыкшылдың тыва республика төвү кадык-даа, аарыг-даа кижилерге кадыкшылга ачы-дузазын өй-таваында төлевир ёзугаар көргүзүп турар.

Төпте ийи салбыр бар: организас-методика салбыры болгаш күш-культура-кадыкшылга салбыры.

Чогум кандыг ачы-дузаны ап болурул?

Төпке төлевир-биле келген кижи ийи шактың дургузунда эки шынарлыг ачы-дузаны алыр. Ол аңаа күш-культура мергежилдерин, тренажер дээр херекселдерге янзы-бүрү мергежилдерни кылыр, изиг бус-түг чунар-бажыңга (саунага) кирер, суглуг бассейнге эштир болгаш душ суунуң адаанга каксыр.

Кадыкшыл төвүнүң массажчылары кижиниң организминиң тус-тус кезектеринге болгаш бүгү мага-бодунга массажты кылып бээр.

Кадыкшылдыга бөлүүнге бижидип алыксаан кижилер баштай ниити аарыглар эмчизинге (терапевт) кирип алза чогуур. Ол эмчи силерниң кадыкшылыңарның ниити байдалын көрүп, хан базыышкынын хемчээп, кандыг бөлүкке кирерин болгаш кандыг мергежилгелерни кылырын кончуг таптыг тодарадып бээр.

Эмин эрттир арган азы эмин эрттир семис дээш болуунуң деңзизин таарыштыр эдип алырын күзээр кижилер эвээш эвес. Чамдык кижилерниң тыныжы вар азы чүрээниң согуушкуну шын эвес болгулаар. Ындыг кижилерниң аъш-чем четтирер байдалын таарыштырып алырынга дузалыг сүмелерни бистиң диетолог эмчивис берип турар.

Кадыкшылдыга бөлүктерни уштап-башкарар күш-культура талазы-биле дуржулгалыг инструкторлар, педагогтар боттандырып турар.

Үстүнде адаттынган тускай мергежилдиг эмчилерден ангыда, өг-бүле амыдыралының айтырыгларының, херээжен органнарда кем талазы-биле сүмелерни акушер-гинеколог эмчи берип турар.

Чаа өгленгеннерге ажыктыг сүмелерни бээрде, «Ийи кижиниң үжүглели» деп диафильмни ажыглап турар. Аңаа ниителиишкинниң планнап алырда, кандыг эмнерни ажыглаар дугайында база айтып берип болур. Эр органнар ажылында кемниг чоруктарны, нерв системазының аарыгларын эмнээр талазы-биле сүмелерни бистиң кадыкшыл төвүнге ап болур.

Чаа төптүң адресин номчукчуларга дыңнадып тур бис: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 10. Бүгү-ле билдинмес айтырыгларның тайылбырын 2-23-87 дугаарлыг телефонче долгааш билип алыр силер.

Кадыкшылдың республика төвүнге эмчи ачы-дузазын алырынче силер бүгүдени чалап тур бис.

Мира ОПЕЕН.

Кадыкшылдың республика төвүнүң эмчизи.

БЕЛЕК

Шагда чүве. Чөөн-Хемчиктиң Хорум-Дагга хөй уруг-дарыглыг, чонунга хүндүткелдиг Амашкын Монгуш дээр кырган чурттап чораан. Ооң улуг оглу Кечил-оол Монгушту Кызылда чолаачылар курузунче өөредип чоруткан. Ол шагда машина-балгат кончуг чечей чүве-ле болгай. Ынчалза-даа, кедизинде барып черле херек, Кечил-оол Монгуш чолаачылар эргени чедип, шынзылганы холга апкаш, төрээн черинче өөрүшкү-маңнайлыг чанып келген.

Ол кээрде хол-дааны болбаан, — ачазынга белектиг келген! Ынчан Чыргакы бажынче аалдар тайгалап көже берген турган. Бирле хүн Амашкын Монгуштуң өө хөлзээзиниң болу берген. Кожазы аалдарның ээлери чыглып кээп, оолдуң солун чугаазын дыңнап, адазы ашактың алган белээ өгде алыр халың аскыда аннының сургей азып каан бөрттүг, карманнарлыг брезент тонун солуурган, тудуп, суйбап турганнар.

Үнген-кирген чонунга ол ойаай-сылдай мынча деп чугаалаарынга ынак чораан:

— Аалдарга баарга, ыт эрер. Аътка баарга, аът хояр. Өглерге кирерге, эжикке сыңмас, еде бээрге, өөгү чештинмес. Хеңчивес хеп Кечил-оолдуң саткан хевя-дир ийин. Оглум белээ!

Серин-оол САРЫГЛАР.

Күш-ажылдың хоочуну.

Чылыг

сөстер САЛГААР БИС

Ававысты Чээи-кыс Дүкүүн-ооловна Монгуш дээр, «Алдан-Маадыр» совхозта малчын. Ол чоокта чаа 50 харлаан. Ачавыс чок болганданбээр сес чыл ашкан. Сес ажы-төлүү бисти дээш ол кызып-ла чоруур. Уругларының ийизи оглүг, ийизи студент, дөрт — школада бис.

Ажылдап келген үезинде ол черле шаңнадып, мактадып чоруур кижи. Шаңналга шак, дуран, телевизор дээш, чүнү албаан дээрил. Ававыска өөрүп четтирип, ээиг байыр чедирдивис.

Өөреникчи уруглары Алаш-оол, Люся МОНГУШТАР.

Сүт-Хөл район.

ЭКИНИ КҮЗЕДИМ

Авам, ачам Өвүрнүң «Торгалыг» совхозтуң Ирбитей өшкү бригадазының малчыннары, күш-ажылдың хоочуннары. Олар мен билип кээримге-ле мал малдап чоруур улус. Авам — Маадыр-ие, ажы-төлдү өстүрүп кижизиткен буянныг кижи. Ам-даа кадарчылап-ла чоруур. Ачам Маныдары Калзан-оол бо хүннерде 60 харлап турар. Солун дамчыштыр оларга байыр чедирип, экини күзедим. Болгум Бурятияның көдээ ажыл-агый институдунда өөренип турар мен.

Марита ДОНМИТ.
Студент.

Улан-Удэ хоорай.

ТАНЫШТЫРГАШ...

Тыва литератураның хүннерин Эрзин районга эрттирери-биле республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Александр Даржай баштаан бөлүк чогаалчылар Эрзин суурнуң культура ордунга чурттакчылар-биле ужурашкан. Чогаалчылар Александр Даржай, Владимир Серен-оол, Монгуш Доржу, Антон Үержаа чогаадыкчы ажыл-ижин таныштыргаш, олардан чылыг сөстерни дыңнааннар.

Бистиң корр.

Студентилер амыдыралындан

ӨӨРЕНИРИ—ОЮНЧУК ЭВЕС

Бистиң республиканың дыка хөй аныяк-өскени чурттуң аңгы-аңгы хоорайларының өөредилге черлеринде эртем-билиг чедип ап турар. Акы-дуңма Бурят АССР-ниң найысылалы Улан-Удэ — тыва кадрлар белеткээринге үлүг-хуузун киирип турар хоорайларының бирээзи. Ол хоорайның өөредилге черлеринде ниитизи-биле 600 ажыг тыва студентилер өөренип турар. Оон иштинде Бурятияның көдээ ажыл-агый институдунда 200 ажыг тыва студент бар.

Ол хоорайга-даа чоруурга, студентилер общежитиезинче баарга-даа чазык, чараш шырайлыг аныяк оолдар, кыстар-ла хөй. Оларның аразында тыва студентилерни ылгаары берге: бурьяттар, казахтар, тывалар, якуттар, хакастар, коряктар дээш аңгы-аңгы национальн аныктары ында кады өөренип турарлар.

Институтта ийиги каъттың коридорунда улуг стенд институттуң амыдыралы-биле таныштырып турар. Бедик мергежилдиг кадрларны белеткээринге болгаш көдээ ажыл-агый эртемин хөгжүдеринге киирген салыышкыны дээш РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле Бурятияның көдээ ажыл-агый институду 1982 чылда шаңнатканын оон номчудум. Көдээ ажыл-агыйның амгы үениң специализи экономиктиг рационалдыг бодаашкынныг болбушаан, эргелеп башкарарынга болгаш организакчы ажылдың аргаларынга, болуунуң мергежилинге хамаарыштыр ЭСМ-ни дециилгелиг ажыглаарының методтарын билиринге ниити база профессионал бедик культуралыг болурунга бистиң институдувуста бүгү таарымчалыг байдалды тургусказ деп ол стендиде бижээн.

Мээн сорулгам ында тыва студентилерниң амыдырал-чуртталгазының, өөредилгезиниң дугайын билип алыры.

Ветеринария эртемнериниң доктору, ветеринария факультединиң деканы, профессор Юрий Абочоевич Тариуев база ол-ла факультеттиң парторугу, ветеринария эртемнериниң кандидады доцент Виктор Цыбанович Цыдыпов олар-биле ужуражып чугаалажыр аргалыг болган мен.

— Бистиң институтта Тыва АССР-ден 200 ажыг студент, ооң иштинде ветеринария факультединиң аңгы-аңгы курстарында 91 кижи бар. Студентилер шуптузу общежитие-биле хандыртынган, чурттап турар өрээлдери арыг-силиг, боттары чалгаа-шүушпең эвестирлер. Тыва студентилер өөредилге талазы-биле өске студентилерден дудак чок, эки — деп чугаалааш, декан уламчылады — чижээ, бешки курста Сендии Саая эге курстардан тура чүгле 5 демдектерге өөренип, ленинчи стипендияны үргүлчү ап келген. Дөрткү курстан Саида Хертек өөредилгениң тергиини; ийиги курстан Саяна Саая, Марита Маныдары, Елена Кужугет, Чечек Саая, Хүлер-оол Успун-Доржу, бирги курстан Айлан Ооржак, үшкү курстан Франческа Шыырап, Галина Доңгак, дөрткү курстан Лариса Монгуш, бешки курстан Светлана Ооржак болгаш оон-даа өскелер чүгле 4-5 демдектерге өөренип турар. Кыжкы сессияның түңнели-биле ветеринария факультединиң ийиги курузундан бир бөлүк эки өөредилгези, чуруму дээш социалистиг чарышка институттан тиилекчи болгаш, хүндүлел бижик-биле база Москва баар турист путёвка-биле шаңнаткаш, кыжкы дыштанылгазында ынаар аян-чорук кылгаш келген. Оларның аразында эге курстан-на кончуг эки өөредилгелиг Саяна Саая база чораан. 1989 чылда бистиң институтту Тывадан 17 кижи дооскан, ажылдап чоруткан. Бо чылын 5 кижи доозуп турар — деп, декан чугаалаан.

Ветеринария факультединиң парторугу, ветеринария эртемнериниң кандидады, доцент Виктор Цыбанович Цыдыпов аныяк чылдарында (институт дооскан соонда) бистиң республикага «Шекпээр» совхозка база ажылдап чораан кижи болду.

— Өөрениры шыырак тыва студентилер бар-дыр. Оларны эртем ажылынче угландырары күзенчиг. Бо институттуң аспирантуразынга-даа артып каап болур. Оон аңгыда Бурятия биле Тываның аразында харылзааларны калбартыры, ылаңгыя культура харылзааларын тургузары солун болгу дег — деп бодалдарын чугаалаан.

Аңаа олурган база бир башкы чугаага киржи берди. Институтта күш-культура башкызы Мария Васильевна Суворова тыва студентилер-биле хөй аралажып, ажылдап турар болгаш оларның дугайын эки билир башкыларның бирээзи-дир деп эскердим.

Мария Васильевна чазык-чаагай хүлүмзүрбүшаан, тыва оолдарны, уругларны мактап, «Спортка ынак, эр-хейлер» дээш институттуң шилиндек командаларында колдуунда тыва студентилер хөйү-биле киржип турарын чугаалаан чүве.

Башкылардан ындыг чылыг сөстерни дыңнааш, сеткилим өөрүп, чоргаарланып, бистиң чамдык тыва аныяктарывыс Улан-Удэниң студентилеринден үлегер ап болур-дур деп бодап-даа чордум. Бүзүренчиг болуру-биле мааң чамдык чижектерден немеп каайн. Зооинженерия факультединден Шолбан Куулар хостуг хүрешке (болуунуң дензизинге) институт чемпиону болган. МАР-га база Кубага болган маргылдааларга 1989 чылда институдун төлээлеп чедиишкинниг киришкеш келген. Радик Бодаган (4 курс), Эртине Данзы-Белек (4 курс), Херел Конзай-оол олар хүрешке, волейболга шыырак спортчулар, оларның өөредилгези, чуруму база эки деп чүвени демдеглеп каайн. Спорттуң аңгы-аңгы хевирлеринге (бокска-даа) эки спортчуларны хөйшү адап болур. Институттуң шилиндек командаларында тыва студентилер колдап турарын мурнунда база чугаалаан мен. Көдээ ажыл-агый институдунда уругларның волейбол командазы Улан-Удэниң өөредилге черлериниң аразында бирги черни ээлеп турар. Общежитиезинде өрээлдериниң хааналарында шаңнатканы дипломнарын, мактал бижиктерин хөйү-биле аскылап алганын-даа көрдүм.

Студентилерниң амыдыралында бергелер чок деп болбас. Эртем-билиг чедип алыр, эки сагылга-чурум дээш олар боттарының кызыл күжүн салып өөренип, чурттап турарын боттары чугаалап турдулар.

Тыва биле Улан-Удэниң аразынга аргыжылга эң берге болуп турар, ол дугайын чүгле студентилер эвес, декан Ю. А. Тариуев база чугаалап турган.

— «Дыштаңылга үезинде студентилер ынай-бээр аргыжарынга транспорт чедишпес, рейстер эвээжи кончуг берге-дир. Чангаш, дедир келирде үргүлчү озалдаар, кичээлдерин үзүп турар. Оон чылдагааны транспорт чедишпезинде. Студентилер үргүлчү хомудап чугаалап турарлар, аңаа бүзүрээр мен. Ынчалза-даа негелде шупту студентилерге дөмей, өөредилгезин үезинде дээш, стипендиязын ка-азыр ужурга база таваржыр апаар-дыр. Ол айтырыгны өөренип көргеш, чогумчалыг шиитпирлээрин республиканың удуртур органнарындан диләэр-дир бис» — деп, декан студентилерниң мурнуу дап сагыш човаашкын-биле диләэшкинин маңаа киирбес аргажок.

Болап-даа көрээлинер. Кызыл биле Улан-Удэ аразында хүнде чаңгыс рейс Иркутск таварты ужар. А студентилер хөй. Улан-Удэниң көдээ ажыл-агый институдунда, ында культура, педагогика институттарында, харылзаа техникумунда, музыка училищезинде, Иволганың совхоз-техникумунда Тываның аңгы-аңгы районнарындан барган шупту 600 ажыг студент өөренип турар. Кыска дыштаныгазында (ылаңгыя кыжкы) олар чаныксаары, аал-оранынга дүрген чедиксээри чоп. Оларга берге чүве — орук. аргыжылга айтырыы дээрзин студентилер чаңгыс үн-биле хомудап турдулар. Бир рейске Кызылче он хире билет садар (артканын Иркутск алыр). Дыштаныылга үези чоокшулап келирге, билет садып алыр дээш хөөкүй студентилер кара дан бажында, 04-05 шакта аэрофлот кассазының эжиинге барып туруптарлар. Саныг билетти мурнаан каш кижи аптар, артканнары даараазында база катап оочурлаар. Ынчаар-ла мурнун былаажып, хилинчектенип турарлар.

Билет тыппааннары чачар дээнде ам канчаар, Иркутскиже, Абаканче, Красноярскиже ужуптар, оон чүүден чүү болурун манап, ынчаар каш хонуп чорда хүннер эртип, дыштаныгазы эвээш артар. Оон дедир чоруурда база-ла ындыг, билет тып алыры шуут берге. Азы автобус, поезд-биле чоруурга элээн каш хоорайлар, суурлар таварып эртер. Орукка чүү-даа туруп болур. Ол дээрге айыыл чок эвес деп болур.

Чүгле Кызылга келирге, орук төнмес. Бистиң ырак-узак районнарывыстан ында өөренип турар студентилер бар. Өвүрнүң «Торгалыг» совхозтуң Чаа-Суур салбырының Ирбитей бригадазында тайгазында өшкү кадарчызы, хоочун малчын Калзан-оол Түлүшевич Маныдарның уруу Марита, Мөңгүн-Тайганың ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтан малчын ада-иелиг студент Хүлер-оол Успун-Доржу, Каа-Хем районнуң Көк-Хаактан Елена Кужугет болгаш Бии-Хемден, Сүт-Хөлден, Тожудан оон-даа өске студентилер аал-оранынга чедип алырынга безин чаңгыс эвес хонук негеттинер-дир.

Улан-Удэниң студентилери мооң мурнунда чылда бистиң редакцияже аргыжылга дугайында чагааны база бижип турган. Шынап-ла, кандыг-бир аргазын тып, оода кыжкы дыштаныгазы үезинде. январь айдан база февраль 15-ке чедир Кызыл — Улан-Удэ аразынга немелде рейсти тургузары чугула апарган дээрзинге кижи чөпшээрешпес аргажок.

Памчал ООРЖАК.

«Найырал» шаңналдың чемпиону

КӨРҮКЧҮЛЕР МАКТААН

Кызылдың чүс-чүс чурттакчылары эрткен дыштаныр хүннерде хостуг болгаш тыва хүреш маргылдаазын улуг сонуургал-биле көрген. «Азия төвү» шаңнал дээш үш хүн үргүлчүлээн Бүгү-эвилел маргылдаазының түңнел ужуражылгалары воскресеньениң бирги чартыында доосту бээри билек, тыва хүрешке «Найырал» шаңналдың тулган чемпиону илеретпеген. Ол бар ыяны хүреш болган. Аңаа тыва мөгелерден аңгыда бистиң аалчыларывыс — Красноярск, Кемерово, Улан-Удэ хоорайларның, Узбек болгаш Туркмен ССР-лерниң, кожавыс Моолдуң Убса-Нур болгаш Баян-Өлгий аймактарының спортчулары киришкен. Ынчангаш шаңналдың ады «Найырал» дээни таварылга эвес. Аңаа шупту 64 мөге хүрешкен. Маргылдааның тугун орус, моол, тыва мөгелер көдүрген.

Хүреш эгелээр мурнунда, профэвилелдериниң «Радость» уруглар ансамбли көрүкчүлерге танцы-самын бараалгаткан. А кажан ачыр-дачыр, тутчуп турган, алдан дөрттүң аразынга шүглүр дээн мөгелер стадионнуң ногаан шолунге чыскаалдынганда, Тыва профэвилелдериниң даргазы Ш. П. Куулар сөс алган. Ол мөгелерге спортчу чедиишкиннерни күзевишаан, оларга кымнар, кандыг коллективтер аян тудуп бээрин дыңнаткаш, профэвилелдиң шаңналы дээш маргылдааның эгелээнин чарлаан.

Хөгжүм үнү стадионга тараанчы чаңгыланып турда, чарлакчы судья баштайгы мөгелерни шөлче чалапкан. Тыва хүрештиң аргаларын эки билбес-даа болза, командазының спортчу адын бодап, найырлар аразында найырэлды бышыглап, түс чериниң культуразын, оон чонун хүндүлеп хүрешкен орус, узбек, туркмен, моол мөгелерни көрүкчүлер адыш часкаашкыннары-биле уткуп ап турган. Олар октадыптарга-даа, оларның чоогунга тургулаан кижилер ээлдиг-ээлдээ. Эш-өөрзүрек чаңы-биле аалчы мөгениң эктин часкап, холун тудуп, эртем болгаш чылыг сөстер-биле үдеп, элерти кылаштап каарга — хүндүткел өзүү ыя соң-на илдей апаар-дыр. Бирги салгыда Уран-оол Доңгак (Кызыл) Кемероводуң мөгези Сергей Решетнякты, Кызылдан Амир Монгуш, Игорь Глебовту (Кемерово), а республикага чаңгыс эвес-даа шүглүп чораан Владимир Монгуш (Кызыл район) туркмен мөгени октагылаан. А бистиң мөгелеривистиң кол удурланыкчылары — Моолдуң Убса-Нур болгаш Баян-Өлгий аймактарының төлээлекчилери боттарының оңгаларын октагылап алгаш, дараазында салыгже киргеннер.

Хүрештиң ийиги салыында моол мөгелер Сумъяа, Тоттогжаргал (Убса-Нур), Тангад (Баян-Өлгий) ол-ла дараалашкаа биле Орлан Кызыл-оолду (Өзүр), Александр Мижит-Доржуну (Кызыл), Олег Оюнну (Таңды) түс-түзүнда дүрген, шалыпкын хүрежип, чараш аргалар ажыглап турgаш октагылаан.

Эң солун ужуражылгалар үшкү салыгда болган. Бо салыг үезинде Моолдан келген үш мөге арыг октаттырган. Тыва улустуң: «мөгениң маңы кадырык» деп улуг утказыг чугаазы бар. Бо удаада ол бистиң мөгелеривиске кайын «дузалаан» деп. Маңаа мөгелерниң тиилелгеже чүткүлү тиилээн деп бодаар мен. Тыва оолдар маңаа кончуг хей-аъттыг хүрешкен. Маадыр Монгуш (Чөөн-Хемчик) Сумъяаны (Убса-Нур) буттааш, өрү көдүргеш арыг кагды. Бо удаада Геннадий Монгуш (Кызыл) дидим, чараш хүрешти. Ол Тоттогжаргалды үр болбайн дүжүрдү. Михаил Дулдуй (Сүт-Хөл) база-ла шалып болган: ол моол мөгениң ажып алды. Маңаа чүгле Баян-Өлгийниң мөгези Тангад онзаан октаан. Ынчалза-даа ону дөрткү салыгда Владимир Монгуш амалап алгаш, шадаа чедирбейн октаан. Ол дараазында салыгларда оңгаларын октап алгаш, «Найырал» шаңналдың тулган чемпиону болган. Алексей Хомушку (Чөөн-Хемчик) ужүүрлешкен. Алдын-оол Куулар, Маадыр Монгуш (Чөөн-Хемчик) үшкү, дөрткү черлерни ээлээн.

Хүреш үезинде «Тыва» фольклор ансамблиниң артистери хөөмей-каргыраазын көрүкчүлерге аян тудуп берген. А Владимир Ойдупаа аңгы-аңгы ырлар күүсеткен. Солун спортчу көрүлде ынчаар доозулган. Ынчан чамдык көрүкчүлерден кыска интервью алган мен.

Артур Монгуш, мөге салыкчызы:

— Чамдык мөгелер чүге үрле тутчуп алгаш турун дарыл, көрүкчүлерин чүге шыладыбээрин деп айтырыышкарга удур мен. Чүге? Бирээде, мөге кижи доразн-на октадыптарын бодавас болгай. Ол удурланыкчызын ажып алырын бодаар, чүгле тиилелге азаа херек. Черле ындыг — күжү дей, бот-боттарын эки билчир мөгелер октажып чадап туруп бээр. Оларны бо таварылгада кым-даа буруудадыр эргези чок. Мен ынча дээр мен.

Аарыкчы (ол адын адаарындан ойталаан):

Хүрешти организастап эрттиргени эки, солун болду. Хоочун мөгелерни маңаа көрдүм, ужураштым. Оларны хүндүлеп көрзүвүссе чүл? Ындыг кижи, ындыг мөге келген деп чарлап, улуска таныштырза кандыгыл? Ол ылаңгыя аныяктарга улуг өөредиглиг болур. Оон ынай бир бодалым бар. Чамдык мөгелер шимченгир эвес-тир. Дидим, шалып хөделир болза солун-даа, көрүштүг-даа болгай.

Борис Мөчин, «Херел» кооперативтиң кежигүнү:

— Хостуг-даа, тыва-даа хүрешти организастап турары солун, эки-дир. Чуруму база эки болду. Өөрүнчүг-дүр. «Тыва» ансамбльдиң хөөмей-каргыраазын дыңнадым, сонуургадым. Ынчалза-даа чаңгыс аайлап турар ышкаш-тыр бис. Маңаа, ындыг хөй национал кижи киржип турар маргылдаа үезинде, орус, моол, узбек, туркмен аялгаларны, ырларны бижидип алгаш, дамчыдып болбас деп бе? Болур турган. Мооң мурнунда чылдарда ындыг турган ийик чоп. Оон ынай көдүрер-даштарга хамаарыштыр ындыг бодалым бар. Ону ынчаар кылырга кижи көөр арга чок тур. Улус хөй. Иткилежип, мурнун былаажыр апаар-дыр. Ынчангаш ол даштарны элээн бедик чер кырынга салып алза чүл? Ынчан ону кая-даа турган кижи хостуг көрүп ап болур болгай.

Маргылдаалар үезинде чарлал, информация кылыры — ол улуг мергежил деп бодаар мен. Бо талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутаты Владимир Бичe-оолдуң сөзү-даа эки-дир, үнү-даа өткүт-түр. Ону шупту көрүкчүлер мактап турар.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

ЧУРУКТАРДА: «Хүреш» стадионунда.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Кызылдың медицина училищези 1990—1991 өөредилге чылында хүндүскү салбырга дараазында мергежилдерге сургуулдар хүлээп ап турарын чарлап тур «Эмнээшкин херээ» (фельдшер) — өөрениринин хуусаазы 2 чыл 6 ай, «Сестра херээ» (медицина сестразы) — өөренир хуусаазы бир чыл 10 ай.

Он класс дооскан 30 хар четпээн назылыг кижилерни хүлээп алыр.

Киреринин экзаменнери: орус дыл болгаш литература — сочинение, диктант, биология — аас-биле.

Училищеге кирерлер хүлээп алыышкын комиссиязынга дараазында документилерни кирер: чогуур хевирге бижээн билдириишкин, ортумак эртемниң дугайында аттестат (боду-биле), № 086 хевириниң медицина шынзылгазы, күш-ажыл дептеринден ушта бижидилге, ону администрация бадыткаан болур, 3×4 см. хемчээлдиг 6 фото-чурук, төп район эмнелгезиниң код эмчизинден чоруткан бижик.

Паспортун, шериг документизин боду ап алгаш келир. Билдириишкинни июнь 1-ден июль 31-ге чедир хүлээп алыр. Киреринин экзаменнери июль 15-те эгелээр, хүлээп алыышкын август 15-ке чедир болур.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу 2 «а». Телефон № 2-41-19.

Новосибирскиде харылзааның А. В. Псурцев аттыг электротехника институду бирги курстуң дараазында хүндүскү болгаш бот-өөредилгелиг салбырларынга студентилер хүлээп ап турарын чарлап тур: «Автоматчыттынган электрохарылзаа», «Хөй каналдыг электрохарылзааның» дараазында салбырлары:

а) хөй каналдыг электрохарылзаа

б) харылзаа дериг-херекселдерин эптеп тургузарын болгаш харылзаа тудуглары, радио харылзаазы, радио болгаш телевидение дамчыдылгалары, харылзаа экономиказы болгаш эргелеп башкарылгазы.

Хүндүскү салбырга билдириишкиннерни июнь 25-тен июль 15-ке чедир, бот-өөредилгелиг салбырга — август 31-ге чедир хүлээп алыр.

Билдириишкинге дараазында документилерни кожар: ортумак эртемниң дугайында документ (боду-биле), характеристика, № 086 хевириниң медицина шынзылгазы, 3×4 см. хемчээлдиг 6 фото-чурук.

Хүндүскү салбырга июль 16-дан август 5-ке чедир, бот-өөредилгелиг салбырга июль 16-дан сентябрь 10-га чедир дараазында экзаменнерни тудар: математика (аас-биле), физика (аас-биле), орус дыл болгаш литература — сочинение.

Билдириишкинни болгаш документилерни дараазында адресче чорудар: 630125. Новосибирск, 125, Кирова 86. Приемная комиссия.

Айтырыгны тодарадып алыр чер: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу 53, кадрлар килдизи. Телефон № 2-48-12.

Уругларның улуг байырлалы

Июнь бирде Уруглар камгалалының хүнүн аныяктар организацияларының болгаш каттыжыышкыннарының «Иделгел» ассоциациязы хоорайның чогаадыкчы коллективтери-биле кады Культураның болгаш дыштаныылганың Гастелло аттыг паркынга эрттирер.

Авалар, ачалар, кырган-авалар, кырган-ачалар! Уругларыңарга болгаш боттарыңарга хөглүг карнавал хептериңден белеткеп алыңар. Ол хүн ажы-төлдеривисти чалгааратпайн, чааскаанзыратпайн, орай кежээге чедир кады ойнап хөглээлиңер. Парктың аллеяларынга болур карнавалдың конкурстарынга киржиңер, шаңнал-мактал силерни манап турар.

10.00 — Уруглар хоорайынга «Светофорнуң аалчылары» деп конкурс. Бичии машиналарга уругларның чарыжы.

10.00 — Делгелге залынга уруглар чуруктарының делгелге-садыглаашкыны.

11.00 — «Летний» кинотеатрга кинoвикторина.

11.—13.00 — Фонтан чоогунда аллеяга «Айболиттиң хүлээп алыышкыны».

11.00 — Ногаан театр чоогунда аллеяга «Өшүүүмге чүү дээш ынак мен» деп эң дээре чечен чугааларны делгелгеге эккелген ынак дириг амытаннарыңарга, куштарга, сээктерге тураскаадып, конкурска киржиңер.

12.00 — Ногаан театрга улусчу аас чогаал конкурзу. Ырылар, кожамыктар, танцылар.

12—13.00 — Фонтан кыдыынга «Эрес-дидим болгаш тывынгыр чорук» деп улуг-даа, бичии-даа кижилерге конкурс.

13.00 — Паркче кирер эжик чоогунга карнавалдың тоол-чургу маадырлары-биле ужуражылга.

19.00 — «Хүреш» стадионга уругларга ачы-дуза чедирилгезиниң улуг кежээзи. Аңаа «Каприз» деп уругларның ыры театры, Барнаулдан келген «Хорошки» деп уругларның хореографтыг эстрада ансамбли, Москвадан психотерапевт, ваби-шиндилит, хуулгаазын эмчи Юрий Лонго, «Аян», «Азия төвү», «Тыва», «Меңги» болгаш өске-даа ансамбльдер, бөлүктер киржир.

Уругларга ачы-дуза чедирилгезиниң кежээзинден кирген орулга Кызылга өг-бүле төвүн тургузарынга кирер. Билеттерни «Союзпечать» киоскилеринде хостуг садып турар.

телевидение

МАЙ 31

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.50 Концерт. 9.15 «Парлаалга клуву көргүзүп тур...» деп чогаадыкчы каттыжыышкын. 11.20 Уругларга фильм. «Согур куш». 12.25 Коллаж. 12.30 — 13.00 «Үе». 16.50 «Төрээн чези болгаш соңгу не». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.30 Телекөвүрүг Москва — Бостон. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 «Чадалар». Уран-чечен публицистиг программа. 21.00 «Үе». 21.30 «Эфирде хөгжүм». 23.30 — 23.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. 8.35 Н. Римский-Корсаков. Симфония сюитазы «Шехерезада». 9.20 «Сатпаевтиң өртемчейи». Барымдаалыг фильм. 9.40 — Уругларга фильм. «Аъттыг кижилер». 10.45 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Сагаалган — ак айның байырлалы». (Улан-Удэ). 11.25 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 2-ги фильм. 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

17.30 Медээлер. 17.40 «Азия төвү». «XXII область парт конференциязынга уткуштур» «Час—90». «Июнь 1-де—Уруглар камгалалының хүнү» 18.10 «Кадар—казыыр». Аныяктар программазы. 18.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.00 — 00.30 Информастыг программа. Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг улунар, аштар!».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.30 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 18.30 «Үе».

Кино

МАЙ 31

«НАЙЫРАЛ»: «Идеальное преступление» 9.00, 11.00, 13.00, 15.10, 17.20, 19.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Любить на зло» 10.00, 12.00, 14.00, «Кобра» 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Клад на дне озера» 9.00, 10.40, «Хроника сатаны-младшего» 12.20, «Авария» — дочь мента» 15.00, 17.00, 20.50, «Родные берега» 19.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Гулливер в стране великанов» 12.00, «Третий дракон» 13.20, «Душа моя» 14.30, 19.00, «Любовный недуг» 16.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Капрыиская девушка и пхеньянский парень» 14.00, 18.00, «Беглецы» 16.00, 20.00 шактарда.

Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң, Тываның хөгжүм-шии театрының болгаш Тыва АССР-ниң Театр ажылдакчыларының эвилелиниң коллективтери тыва театрның хоочуну

Дмитрий Давасвич
ДАМБА-ДАРЖААНЫҢ

үр аараш мөчээнин дыңнатпышаан, ооң дөргүл-төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалын илередип тур.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-38-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23; ◆ улетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейин тарганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга хуудазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 424. ТС—00660